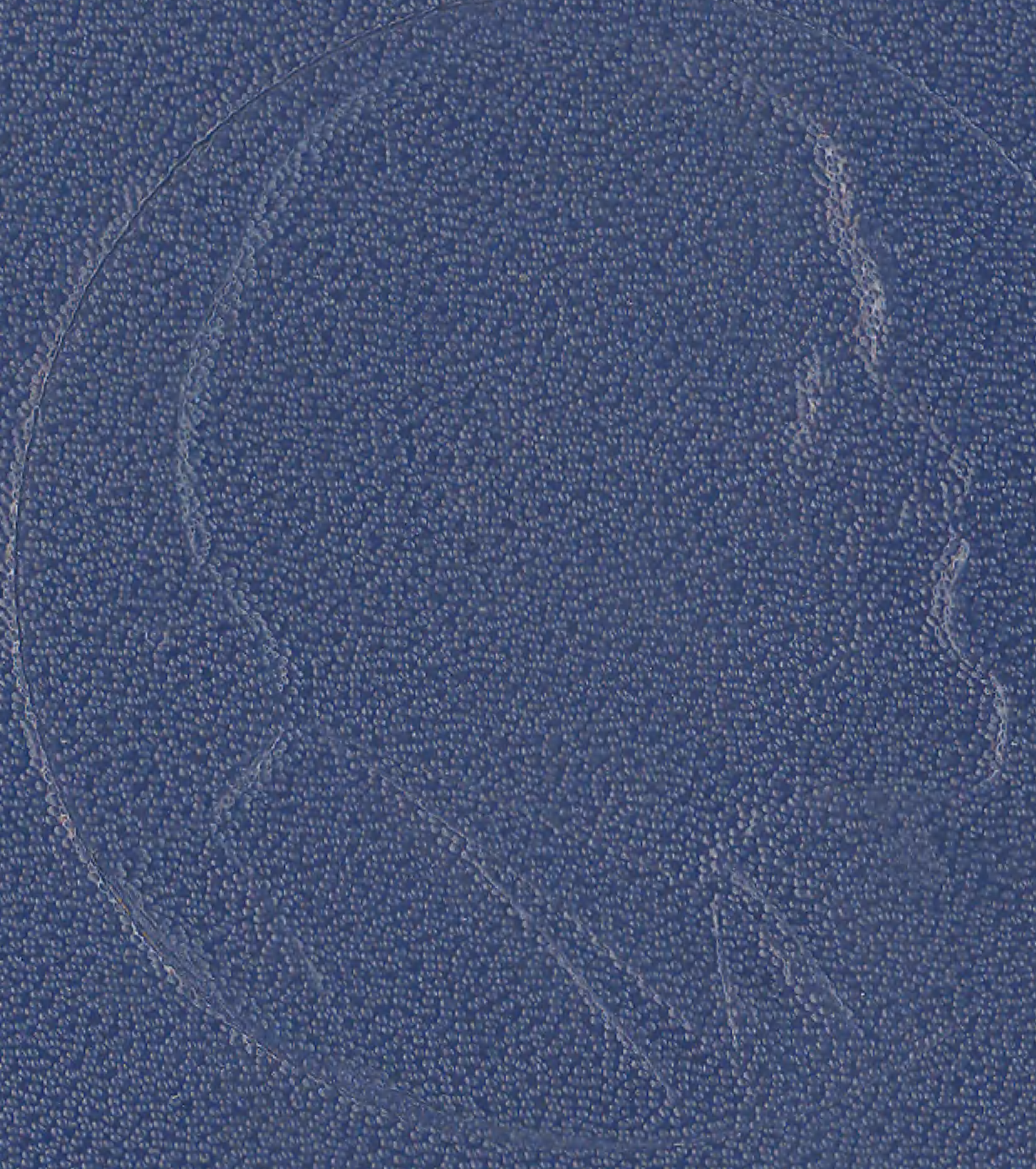

В. Ульянов (Ленин)

Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!

ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

ΠΛΗΡΗΣ ΕΚΔΟΣΗ

1

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΟΜΑΔΑ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΜΑΡΞΙΣΤΩΝ

Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΓΙΝΕ ΜΕ ΑΠΟΦΑΣΗ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА • 1971

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ - ΛΕΝΙΝΙΣΜΟΥ της ΚΕ του ΚΚΣΕ

Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΠΕΜΠΤΗ

ΤΟΜΟΣ

1

(1893 - 1894)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΑ ΑΠΑΝΤΑ

Μέ ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης τό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ ἐκδίδει τά Ἅπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν σέ 55 τόμους.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν εἶχε γίνει μέ ἀπόφαση τοῦ IX συνεδρίου τοῦ κόμματος στήν περίοδο 1920-1926 σέ 20 τόμους. Εἶχαν ἐκδοθεῖ συνολικά 26 βιβλία (6 τόμοι ἀποτελοῦνταν ἀπό 2 μέρη), ὅπου εἶχαν δημοσιευτεῖ πάνω ἀπό 1500 ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν δέν ἦταν καθόλου πλήρης· δέν εἶχαν περιληφθεῖ σ' αὐτήν πολλά ἄρθρα τοῦ Λένιν, πού εἶχαν δημοσιευτεῖ χωρίς ὑπογραφή ἤ μέ ψευδώνυμο στίς ἐφημερίδες «Ἴσκρα», «Προλετάριος» καί «Πράβντα», γιατί ὥς τότε δέν εἶχε ἀκόμα ἐξακριβωθεῖ ὅτι ἀνήκουν στόν Λένιν· δέν εἶχαν περιληφθεῖ ἐπίσης κι ἄλλες ἐργασίες καί γράμματα τοῦ Λένιν.

Ἡ δεύτερη καί τρίτη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων, πού εἶναι ὅμοιες ἀπό ἄποψη περιεχομένων, βγῆκαν μέ ἀπόφαση τοῦ II συνεδρίου τῶν Σοβιέτ τῆς ΕΣΣΔ καί τοῦ XIII συνεδρίου τοῦ κόμματος στήν περίοδο 1925–1932. Ἡ καθεμιά ἀπ' τίς ἐκδόσεις αὐτές ἀποτελεῖται ἀπό 30 τόμους. Περιλήφθηκαν σ' αὐτές πάνω ἀπό 2700 ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ὡστόσο οὔτε ἡ δεύτερη οὔτε ἡ τρίτη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων ἦταν πλήρεις.

Ἡ τέταρτη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν βγῆκε μέ ἀπόφαση τῆς ΚΕ τοῦ κόμματος τό 1941 καί τό 1946–1950. Ἀποτελεῖται ἀπό 35 τόμους (ἀπ' αὐτούς δυό τόμοι περιέχουν γράμματα). Ἡ ἔκδοση αὐτή περιλαβαίνει 2927 ἐργασίες. Σέ σύγκριση μέ τήν τρίτη ἔκδοση, ἡ τέταρτη περιλαβαίνει πολλά καινούργια ντοκουμέντα (πού τά 62 ἀπό αὐτά δημοσιεύτηκαν γιά πρώτη φορά). Κατά τήν προετοιμασία τῆς τέταρτης ἔκδοσης τά κείμενα

ὅλων τῶν ἔργων τοῦ Β. Ι. Λένιν παραβλήθηκαν ξανά μέ τό κείμενο τῶν πρώτων πηγῶν καί χάρις σ' αὐτό ἐξαλείφθηκαν ορισμένα λάθη καί ἀνακρίβειες στήν ἀπόδοση τῶν χειρογράφων τοῦ Β. Ι. Λένιν, ὅπως καί τά παροράματα, πού παρουσίαζαν οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις. Πολλά ἔργα τῆς τέταρτης ἔκδοσης, δημοσιεύτηκαν σύμφωνα μέ καινούργιες, πιό ἀκριβεῖς καί πιό πλήρεις πηγές, λογουχάρη, ἀπό τά χειρόγραφα κι ὄχι ἀπό τά τυπωμένα κείμενα, ἀπό τά στενογραφημένα πραχτικά κι ὄχι ἀπό τίς περιλήψεις, πού εἶχαν δημοσιευτεῖ στίς ἐφημερίδες. Ἡ ὅλη ἔκδοση συνοδεύτηκε μέ δίτομο εὑρετήριο, πού περιλαβαίνει πίνακα θεμάτων, ἀλφαβητικό πίνακα, καθώς καί διάφορους ἄλλους πίνακες.

Ὡστόσο στήν τέταρτη ἔκδοση δέν εἶχαν περιληφθεῖ μιά σειρά ντοκουμέντα καί πολλά προπαρασκευαστικά ὑλικά, τόσο ἀπό κεῖνα πού εἶχαν δημοσιευτεῖ τότε πού γράφτηκαν, ὅσο καί ἀπό κεῖνα πού δέν εἶχαν δημοσιευτεῖ καθόλου. Ἐκπληρώνοντας τίς ἐπιθυμίες τῶν συνδρομητῶν τῆς τέταρτης ἔκδοσης, τό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ ἐκδίδει 10 συμπληρωματικούς τόμους τῆς ἔκδοσης αὐτῆς.

Σέ τούτη, τήν πέμπτη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν, περιλαβαίνονται ὅλα τά ὑλικά, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ στήν τρίτη καί στήν τέταρτη ἔκδοση καί ἀνέρχονται σέ 3000 καί πλέον ντοκουμέντα. Στή συλλογή αὐτή τῶν Ἁπάντων περιλαβαίνονται μέ χρονολογική σειρά τά μεγαλοφυῆ ἔργα τοῦ Λένιν: «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;», «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», «Τί νά κάνουμε;», «Ἕνα βῆμα μπρός, δυό βήματα πίσω», «Δυό ταχτικές τῆς σοσιαλδημοκρατίας», «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», «Ὁ ἰμπεριαλισμός, ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ», «Κράτος καί ἐπανάσταση», «Τά ἄμεσα καθήκοντα τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας», «Ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση κι ὁ ἀποστάτης Κάουτσκι», «Ὁ „ἀριστερισμός“ παιδική ἀρρώστια τοῦ κομμουνισμοῦ», «Γιά τό φόρο σέ εἶδος», «Γιά τό συνεταιρισμό» καί ἄλλα. Στήν ἔκδοση αὐτή περιλαβαίνονται τά ἄρθρα τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ στίς ἐφημερίδες «Ἴσκρα», «Βπεριόντ», «Προλετάριος», «Σοσιαλδημοκράτης», «Πράβντα», στά μπολσεβίκικα περιοδικά καί συλλογές, ὅπως καί τά ἄρθρα κ' οἱ συνεντεύξεις, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ σέ διάφορα ὄργανα τοῦ ρωσικοῦ καί τοῦ ξένου τύπου· θά περιληφθοῦν ἐπίσης οἱ εἰσηγήσεις καί οἱ λόγοι τοῦ Β. Ι. Λένιν στά κομματικά συνέδρια καί στίς συνδιασκέψεις, στά συνέδρια τῶν Σοβιέτ, στά συνέδρια τῆς Κομμουνι-

στικῆς Διεθνοῦς, οἱ ὁμιλίες του στίς συνεδριάσεις τῶν καθοδηγητικῶν κέντρων τοῦ κόμματος, στίς μαζικές συνελεύσεις καὶ συγκεντρώσεις· οἱ προκηρύξεις, οἱ δηλώσεις, οἱ ἐκκλήσεις, τά προγραμματικά ντοκουμέντα, τά σχέδια ἀποφάσεων, τά διατάγματα καί τά χαιρετιστήρια, πού γράφτηκαν ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν, τά γράμματα, τά τηλεγραφήματα, τά σημειώματα, τά κείμενα τῶν ἀπευθείας τηλεφωνικῶν του συνδιαλέξεων, ἐρωτηματολόγια καί ἄλλα ὑλικά.

Ἐκτός ἀπό τά τελειωμένα ἔργα, στά Ἅπαντα περιλαβαίνονται καί προπαρασκευαστικά ὑλικά: σχέδια, περιλήψεις, πρόχειρα σχέδια, σημειώσεις, διορθώσεις σέ ντοκουμέντα, συνταγμένα ἀπό τρίτους, καθώς καί παρατηρήσεις καὶ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν πάνω σέ βιβλία, μπροσοῦρες καί ἄρθρα ἄλλων συγγραφέων, περικοπές ἀπό βιβλία, περιοδικά καί ἐφημερίδες.

Στά Ἅπαντα περιλαβαίνονται τά «Φιλοσοφικά τετράδια», τά «Τετράδια γιά τόν ἰμπεριαλισμό» μέ προπαρασκευαστικά ὑλικά γιά τό βιβλίο «Ὁ ἰμπεριαλισμός, ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ» καί τό τετράδιο «Ὁ μαρξισμός γιά τό κράτος», πού περιέχει τά προπαρασκευαστικά ὑλικά γιά τό βιβλίο «Κράτος καί ἐπανάσταση». Σάν συμπληρωματικά βιβλία στήν ἔκδοση αὐτή θά περιληφθοῦν τά προπαρασκευαστικά ὑλικά γιά τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», τά «Ὑλικά γιά τό ἀγροτικό ζήτημα» καί ἡ περίληψη, πού κράτησε ὁ Β. Ι. Λένιν, ὅταν μελέτησε τούς τέσσερις τόμους τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς, πού εἶχε ἐκδοθεῖ τό 1913 στή γερμανική γλώσσα.

Σέ σύγκριση μέ τίς προηγούμενες ἐκδόσεις οἱ τόμοι τῆς πέμπτης ἔκδοσης συμπληρώνονται μέ καινούργια ὑλικά, πού ἀνάγονται στήν περίοδο τῆς «Ἴσκρα», ὅπως γράμματα τοῦ Β. Ι. Λένιν πρός τόν Γ. Β. Πλεχάνοφ, τόν Γ.Μ. Κρζιζανόβσκι, τούς Σ. Ι. Ραντσένκο καί Ι. Ι. Ραντσένκο, τόν Β. Ντ. Μπόντς-Μπρουγέβιτς, συμπληρώνονται μέ σημαντικό ἀριθμό καινούργιων ντοκουμέντων τοῦ Λένιν, πού ἀνάγονται στίς παραμονές καί στήν περίοδο τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης· ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ ὁρισμένα ὑλικά τοῦ III συνεδρίου τοῦ κόμματος.

Πολλά ντοκουμέντα, πού γιά πρώτη φορά περιλαβαίνονται στά Ἅπαντα, χαρακτηρίζουν τή δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης καί στήν περίοδο τῆς καινούργιας ἐπαναστατικῆς ἀνόδου τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Πρόκειται κυρίως γιά γράμματα πρός τόν Γ. Β. Πλεχάνοφ. τόν Β. Α. Καρπίνσκι, τόν Φ. Α. Ροτστέιν, τόν Λ. Τίσκα καί ἄλλους. Στά γράμματα αὐτά φαίνε-

ται ἡ πάλη τοῦ Β. Ι. Λένιν ἐνάντια στούς λικβινταριστές γιά τή διατήρηση καί τό δυνάμωμα τοῦ κόμματος, ἡ πάλη ἐνάντια στίς ἰδεολογικές ταλαντεύσεις καί στίς παρεκκλίσεις ἀπ' τό μαρξισμό.

Στά Ἅπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν περιλαβαίνονται πολλά καινούργια ὑλικά γιά τό ἀγροτικό καί τό ἐθνικό ζήτημα: γράμματα, σχέδια, σημειώσεις πάνω σέ βιβλία πού εἶχε διαβάσει, περικοπές, ἀπό βιβλία πού συνοδεύονται ἀπό παρατηρήσεις, στατιστικοί πίνακες κτλ.· πολλά ἀπό τά ὑλικά αὐτά δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά.

Στήν ἔκδοση αὐτή περιλαβαίνονται διάφορα καινούργια ντοκουμέντα, πού ἀνάγονται στήν περίοδο τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου: ἡ περίληψη καί τά κεντρικά σημεῖα μιᾶς μπροσούρας μέ τόν τίτλο «Ὁ εὐρωπαϊκός πόλεμος καί ὁ εὐρωπαϊκός σοσιαλισμός» πού τελικά δέ γράφτηκε, ὑλικά τῆς συνδιάσκεψης τοῦ Τσίμμερβαλντ καί σημαντικός ἀριθμός γραμμάτων. Ὅλα αὐτά τά ντοκουμέντα ἀντικαθρεφτίζουν τήν πάλη τοῦ Β. Ι. Λένιν ἐνάντια στόν ἰμπεριαλιστικό πόλεμο, ἐνάντια στό σοσιαλσωβινισμό καί τόν κεντρισμό, την πάλη γιά τή διεθνῆ συσπείρωση τῶν ἐργατῶν.

Γιά πρώτη φορά περιλαβαίνονται στά Ἅπαντα πολλά ντοκουμέντα γιά τήν ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη καί τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση: ὑλικά σχετικά μέ τήν ὁμιλία στή συγκέντρωση τῶν μπολσεβίκων πού ἔγινε στό ἀνάκτορο τῆς Ξεσίνσκαγια τή νύχτα τῆς 3 μέ 4 τοῦ Ἀπρίλη 1917, μιά μισοτελειωμένη αὐτοβιογραφία, περίληψη τῆς ἀπόφασης γιά τά οἰκονομικά μέτρα πάλης ἐνάντια στήν ἐρείπωση, γράμματα καί ἄλλα ὑλικά.

Τεράστια σημασία ἔχουν τά καινούργια ντοκουμέντα, πού γιά πρώτη φορά περιλαβαίνονται στά Ἅπαντα καὶ ἀνάγονται στή σοβιετική περίοδο. Ἕνας σημαντικός ἀριθμός ἀπό τά ντοκουμέντα αὐτά δείχνει τή δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν στόν τομέα τῆς καθοδήγησης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς χώρας, τήν ἐκπόνηση ἀπό μέρους του τῶν βασικῶν θέσεων γιά τήν καθοδήγηση τῆς οἰκονομικῆς οἰκοδόμησης. Στά Ἅπαντα περιλαβαίνονται, λογουχάρη, τά σχέδια τῆς γνωστῆς ἐργασίας «Τά ἄμεσα καθήκοντα τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας», ὅπου ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπεξεργάστηκε τό πρόγραμμα τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης, ἐξήγησε τή σημασία τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, τῆς σοσιαλιστικῆς ἅμιλλας.

Σ' αὐτά καί σέ ἄλλα ἔργα, ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπεξεργάστηκε ὁλόπλευρα τήν ἀρχή τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ στήν καθοδήγηση τῆς οἰκονομικῆς οἰκοδόμησης. Ὁ Β. Ι. Λένιν ὑποδείχνει σέ μιά σειρά ντοκουμέντα ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ μελέτη τῆς τοπικῆς πείρας, ἡ ἐκλαΐκευση καί ἡ διάδοσή της, δείχνει παραστατικά μέ ποιές μέθοδες μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἡ βελτίωση τῆς δουλιᾶς.

Πολλά ἀπ' τά καινούργια ντοκουμέντα, πού εἶναι ἀφιερωμένα στή δουλιά τοῦ σοβιετικοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀντικαθρεφτίζουν τήν πάλη τοῦ Β. Ι. Λένιν ἐνάντια στή γραφειοκρατία, τήν πάλη γιά τή μείωση τῶν ἐξόδων καί τήν ἁπλοποίηση τοῦ μηχανισμοῦ, γιά τό δυνάμωμα τῶν δεσμῶν του μέ τό λαό καί τό τράβηγμα τῶν πιό πλατιῶν στρωμάτων τῶν ἐργαζομένων στή διακυβέρνηση τοῦ κράτους, γιά τήν αὐστηρή τήρηση τῶν σοβιετικῶν νόμων. Στά Ἅπαντα περιλαβαίνεται τὸ «Σχέδιο διατύπωσης τῆς τρίτης παραγράφου τοῦ γενικοῦ πολιτικοῦ μέρους τοῦ προγράμματος (γιά τήν ἐπιτροπή σύνταξης τοῦ προγράμματος στό VIII συνέδριο τοῦ κόμματος)», ὅπου ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε μέ σαφήνεια τήν οὐσία τῆς προλεταριακῆς, τῆς πραγματικά λαϊκῆς σοβιετικῆς δημοκρατίας, τή ριζική της διαφορά ἀπό τήν ἀστική δημοκρατία.

Τά καινούργια ντοκουμέντα τῆς περιόδου τῆς ξένης ἔνοπλης ἐπέμβασης καί τοῦ ἐμφυλίου πολέμου δείχνουν τήν τεράστια δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν σάν προέδρου τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐργατικῆς καί Ἀγροτικῆς Ἄμυνας, τήν ἀδιάκοπη φροντίδα του γιά τό δυνάμωμα τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ καί τήν κινητοποίηση τῶν δυνάμεων γιά τή συντριβή τῶν ἐπεμβασιῶν καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀντεπανάστασης, τόν καθοδηγητικό του ρόλο στήν ἐκπόνηση τῶν πολεμικοστρατηγικῶν σχεδίων καὶ ὁδηγιῶν.

Σέ πολλά ντοκουμέντα, πού περιλαβαίνονται γιά πρώτη φορά στά Ἅπαντα, περιέχεται ἡ θεμελίωση τῶν λενινιστικῶν ἀρχῶν τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης κρατῶν μέ διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα, φαίνεται ὁ καθοδηγητικός ρόλος τοῦ Β. Ι. Λένιν στόν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Σοβιετικοῦ κράτους, ἡ συνεπής πάλη του γιά τήν εἰρήνη, γιά τήν ἀποκατάσταση ἐμπορικῶν σχέσεων μ' ὅλες τίς χῶρες.

Μεγάλο μέρος στά Ἅπαντα κατέχουν τά ὑλικά γιά τό διεθνές ἐργατικό κίνημα. Στήν ἔκδοση αὐτή γιά πρώτη φορά περιλαβαίνονται: τό σχέδιο τοῦ ἄρθρου «Γιά τά καθήκοντα τῆς III Διεθνοῦς», τό σχέδιο τῆς εἰσήγησης στό II συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς γιά τή διεθνῆ κατάσταση καί τά βασικά καθήκοντα τῆς

Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, τά ντοκουμέντα τά σχετικά μέ τίς ἐργασίες τοῦ ΙΙΙ συνεδρίου τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, «Παρατηρήσεις πάνω στίς θέσεις γιά τό ἑνιαῖο μέτωπο» καί ἄλλα.

Στά Ἅπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν περιλαβαίνονται τά σπουδαιότατα ντοκουμέντα, πού ὑπαγόρεψε ὁ Λένιν στήν περίοδο Δεκέμβρης 1922–Γενάρης 1923: τό «Γράμμα πρός τό συνέδριο», τό γνωστό σάν «Διαθήκη», τά γράμματα «Γιά τήν ἀνάθεση νομοθετικῶν λειτουργιῶν στήν Ἐπιτροπή τοῦ Κρατικοῦ Σχεδίου» καί «Σχετικά μέ τό ζήτημα τῶν ἐθνοτήτων ἤ τῆς „αὐτονόμησης“». Τά ντοκουμέντα αὐτά ἀνήκουν στίς τελευταῖες ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού ἔχουν προγραμματική σημασία: «Σελίδες ἡμερολογίου», «Γιά τό συνεταιρισμό», «Γιά τήν ἐπανάστασή μας», «Πῶς νά ἀναδιοργανώσουμε τήν Ἐργατοαγροτική Ἐπιθεώρηση», «Κάλλιο λιγότερα, μά καλύτερα».

Ὁ ὄγκος τῶν ντοκουμέντων, πού περιλαβαίνονται γιά πρώτη φορά στά Ἅπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν, φτάνει τούς 20 τόμους περίπου. Τά ντοκουμέντα αὐτά, πού ἔχουν δημοσιευτεῖ στίς Λενινιστικές Συλλογές, σέ περιοδικά καί ἐφημερίδες, δέν ἦταν σχετικά πολύ γνωστά στούς ἀναγνῶστες. Μέ τή δημοσίευσή τους στά Ἅπαντα γίνονται προσφορότερα γιά μελέτη ἀπ' τίς πλατιές μάζες.

Στήν καινούργια ἔκδοση ὅλα τά λενινιστικά ντοκουμέντα καταχωροῦνται κατά χρονολογική σειρά.

Ἐξαίρεση γίνεται μόνο στίς περιπτώσεις πού ἀπαιτεῖται νά διατηρηθεῖ ἡ συνοχή κ' ἡ όργανική σύνδεση ἀνάμεσα σέ ἐργασίες πού γράφτηκαν σέ διαφορετικό χρόνο. Στόν κάθε τόμο ὅλα τά ὑλικά καταχωροῦνται σύμφωνα μέ τήν ἡμερομηνία πού γράφτηκαν (οἱ ὁμιλίες κ' οἱ εἰσηγήσεις σύμφωνα μέ τήν ἡμερομηνία πού ἔγιναν)· τά ντοκουμέντα πού δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ πότε γράφτηκαν, καταχωροῦνται σύμφωνα μέ τήν ἡμερομηνία τῆς δημοσίευσής τους. Τά σχέδια καί οἱ περιλήψεις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Λένιν ὅπως εἶναι, λογουχάρη, τά σχέδια τοῦ ἄρθρου «Τό δικαίωμα αὐτοδιάθεσης τῶν ἐθνῶν», τά σχέδια τῆς ἐργασίας «Ὁ ἰμπεριαλισμός κ' ἡ διάσπαση τοῦ σοσιαλισμοῦ», καταχωροῦνται στούς τόμους ὅπου δημοσιεύονται οἱ ἀντίστοιχες ἐργασίες καί ἀποτελοῦν ξεχωριστό μέρος μέ τό γενικό τίτλο «προπαρασκευαστικά ὑλικά».

Ἡ ἀλληλογραφία (γράμματα, τηλεγραφήματα, ἐντολές, ὁδηγίες, σημειώματα κτλ.) συγκεντρώθηκε σέ ξεχωριστούς τόμους

καί δημοσιεύεται στό τέλος τῆς ὅλης ἔκδοσης. Τά γράμματα τοῦ Β. Ι. Λένιν στούς δικούς του θά ἀποτελέσουν ἰδιαίτερο τόμο.

Σέ ὁρισμένους τόμους τῶν Ἀπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ὑπάρχουν παραρτήματα, ὅπου περιέχονται δηλώσεις, αἰτήσεις καί ἄλλα ὑλικά βιογραφικοῦ χαρακτήρα.

Τό κείμενο τῶν ἐργασιῶν τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού περιλαβαίνονται στά Ἅπαντα, παραβάλλεται ἐκ νέου μέ τίς πρῶτες πηγές: μέ τά χειρόγραφα τοῦ Λένιν, μέ τίς ἐκδόσεις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Λένιν, πού τίς εἶχε προετοιμάσει ὁ ἴδιος γιά ἐκτύπωση, μέ τά ἄρθρα σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά, πού εἶχαν δημοσιευτεῖ τόν καιρό πού ζοῦσε ἀκόμα, μέ τά στενογραφημένα ὑλικά, πού εἶχε θεωρήσει ὁ ἴδιος κλπ. Οἱ ἐργασίες, πού ἔγραψε ὁ Β. Ι. Λένιν σέ ξένες γλῶσσες, δημοσιεύονται καί στή γλώσσα τοῦ πρωτότυπου καί σέ μετάφραση στή ρωσική γλώσσα.

Τά Ἅπαντα συνοδεύονται ἀπό ἐπιστημονικο-πληροφοριακό ὑλικό, πού ἔχει προορισμό νά βοηθήσει τούς ἀναγνῶστες στή μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Β. Ι. Λένιν καί ἀποτελεῖται: ἀπό ἕνα γενικό πρόλογο σ' ὅλη τήν ἔκδοση· ἀπό ἕναν πρόλογο σέ κάθε τόμο μέ σύντομο χαρακτηρισμό τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν ὅταν γράφτηκαν τά ἔργα τοῦ κάθε τόμου, καθώς ἐπίσης καί μέ ἔκθεση, πού παρουσιάζει ἐξελικτικά τίς βασικές ἰδέες τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού ὑπάρχουν στά ἔργα αὐτά. Στό πληροφοριακό ὑλικό περιλαβαίνονται ἐπίσης ἡμερομηνίες ἀπό τή ζωή καί τή δράση τοῦ Β. Ι. Λένιν τῆς περιόδου πού περιλαβαίνει ὁ τόμος· σημειώσεις πού ἀναφέρονται σέ ἱστορικά γεγονότα, σέ διάφορα περιστατικά, σέ ἔντυπα κλπ.· εὑρετήριο ὀνομάτων μέ σύντομα βιογραφικά στοιχεῖα τῶν ἀναφερομένων προσώπων καί πίνακας τῆς βιβλιογραφίας, πού ἀναφέρει ὁ Β. Ι. Λένιν καί ἀπό τήν ὁποία παραθέτει περικοπές.

Οἱ ὑποσημειώσεις περιέχουν μεταφράσεις ξένων κειμένων, βιβλιογραφικές παραπομπές σέ ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν, ἀναφερόμενα στό κείμενο εἴτε σέ ἔργα πού περικοπές τους μπαίνουν σ' αὐτό καί οἱ πιό σημαντικές παραλλαγές στήν ἀπόδοση βασικῶν σημείων τοῦ κειμένου.

Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων τοῦ Β. Ι. Λένιν, πού μπῆκαν ἀπ' τή σύνταξη, σημειώνονται μέ ἀστερίσκο στόν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ κάθε τόμου.

* * *

Τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν περιέχουν ἀνεκτίμητο ἰδεολογικό πλοῦτο, ἀποτελοῦν μιά ἀνεξάντλητη πραγματικά πηγή γνώσεων γιά τούς νόμους τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, γιά τούς δρόμους οἰκοδόμησης τοῦ κομμουνισμοῦ. Στά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν — ὀργανωτῆ καὶ ἀρχηγοῦ τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης, ἱδρυτῆ τοῦ Σοβιετικοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους — ἀναπτύχθηκε παραπέρα ἡ μεγάλη διδασκαλία τοῦ μαρξισμοῦ στίς νέες ἱστορικές συνθῆκες, στήν ἐποχή τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί τῶν προλεταριακῶν ἐπαναστάσεων, στήν ἐποχή τοῦ περάσματος ἀπό τόν καπιταλισμό στόν κομμουνισμό. Στά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν ἀναπτύχθηκαν παραπέρα καί τά τρία συστατικά μέρη τοῦ μαρξισμοῦ — ἡ φιλοσοφία, ἡ πολιτική οἰκονομία καί ἡ θεωρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ κομμουνισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν πλούτισε τό μαρξισμό μέ καινούργια συμπεράσματα καί θέσεις καί τόν ἀνάπτυξε δημιουργικά, σύμφωνα μέ τίς συνθῆκες τῆς νέας ἱστορικῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μέ τά καινούργια καθήκοντα πού εἶχαν μπεῖ μπροστά στήν ἐργατική τάξη καί στό κόμμα της στήν περίοδο αὐτή. Ὁ Β. Ι. Λένιν μέ τά ἀθάνατα ἔργα του ἔδοσε ἀπαντήσεις σ' ὅλα τά βασικά ζητήματα πού ἔβαλε μπροστά στό διεθνές προλεταριάτο ἡ νέα ἱστορική ἐποχή.

Ὁ Β. Ι. Λένιν δημιούργησε ὁλοκληρωμένη διδασκαλία γιά τό κόμμα, τόν καθοδηγητικό του ρόλο, τίς ὀργανωτικές, τίς πολιτικές καί τίς ἰδεολογικές του βάσεις, τή στρατηγική καί τήν ταχτική, τήν πολιτική του· θεμελίωσε τή διεθνιστική ἀρχή συγκρότησης τοῦ προλεταριακοῦ κόμματος. Ὁ Λένιν ὑπογράμμιζε πάντα, ὅτι χωρίς τήν καθοδήγηση ἑνός μαρξιστικοῦ κόμματος νέου τύπου, ἐξοπλισμένου μέ πρωτοπόρα ἐπαναστατική θεωρία, ἡ ἐργατική τάξη δέ θά μπορέσει νὰ ἐκπληρώσει τήν ἱστορική της ἀποστολή, δηλ. τήν οἰκοδόμηση τῆς νέας, τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν δείχνουν τήν ἀδιάκοπη πάλη του γιά τήν ἑνότητα, τή μονολιθικότητα καί τήν καθαρότητα τῶν γραμμῶν τοῦ κόμματος, γιά τήν ἀκατάλυτη σύνδεση τοῦ κόμματος μέ τίς μάζες, γιά τήν πιό αὐστηρή κομματική πειθαρχία, τή συνεπῆ ἐφαρμογή τῶν κανόνων τῆς κομματικῆς ζωῆς καί τῶν ἀρχῶν τῆς κομματικῆς καθοδήγησης, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ κυριότερη εἶναι ἡ ἀρχή τῆς συλλογικότητας.

Ὁ Β. Ι. Λένιν εἶναι ὁ πρῶτος πού ἔκανε βαθιά μαρξιστική ἀνάλυση τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ, σάν τελευταίου σταδίου τοῦ καπι-

ταλισμοῦ καί ἀποκάλυψε τίς ἀξεπέραστες ἀντιθέσεις του. Ἔδειξε, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στό στάδιο αὐτό ἔχει ἐξαιρετικά ἀνισόμετρο καί ἁλματικό χαρακτήρα καί κατέληξε στό κοσμοϊστορικῆς σημασίας συμπέρασμα, ὅτι στήν ἐποχή τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ εἶναι δυνατή ἡ νίκη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀρχικά σέ λίγες ἤ καί σέ μιά μόνο χωριστά παρμένη χώρα. Τό μεγαλοφυές αὐτό συμπέρασμα βρῆκε λαμπρή ἐπιβεβαίωση στή Μεγάλη Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση καί στήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ στήν ΕΣΣΔ, στήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ στίς χῶρες τῆς λαϊκῆς δημοκρατίας.

Γενικεύοντας τήν πείρα τῆς Μεγάλης Ὀχτωβριανῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης καί ἀποκαλύπτοντας τή διεθνῆ της σημασία, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε, ὅτι οἱ βασικές της νομοτέλειες καί τά βασικά της γνωρίσματα ἰσχύουν ἐξίσου καί γιά τίς σοσιαλιστικές ἐπαναστάσεις σ' ὅλες τίς χῶρες. Ὁ μπολσεβικισμός, ἔγραφε ὁ Λένιν, ἔδοσε στό παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα τή θεωρία, τό πρόγραμμα καί τήν ταχτική. «Ὁ μπολσεβικισμός *ἀποτελεῖ κατάλληλο πρότυπο ταχτικῆς γιά ὅλους*».(Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 28ος, σελ. 270).

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀνάπτυξε τή μαρξιστική θεωρία γιά τό κράτος, τή θεωρία τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Θεμέλιωσε τήν ἰδέα ὅτι τό ζήτημα τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου εἶναι τό κύριο στή διδασκαλία τοῦ Μάρξ. Μαρξιστής εἶναι μόνο ἐκεῖνος,— ἐξηγοῦσε ὁ Λένιν,— πού δέν ἀναγνωρίζει μονάχα τήν πάλη τῶν τάξεων, ἀλλά προχωράει καί πιό πέρα στήν ἀναγνώριση τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Ὁ Β. Ι. Λένιν ὑπογράμμιζε, ὅτι ἡ διχτατορία τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἀνώτατος τύπος δημοκρατίας, πραγματική λαϊκή δημοκρατία. Στά Σοβιέτ, πού γεννήθηκαν ἀπό τήν ἐπαναστατική δημιουργικότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης τῆς Ρωσίας ὁ Β. Ι. Λένιν ἀνακάλυψε τήν κρατική μορφή τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου· ταυτόχρονα πρόβλεψε, ὅτι, ἀνάλογα μέ τίς συγκεκριμένες ἱστορικές συνθῆκες τῶν διάφορων χωρῶν, εἶναι ἀναπόφευχτη μιά ποικιλία πολιτικῶν μορφῶν τῆς προλεταριακῆς διχτατορίας, πράγμα πού βρῆκε λαμπρή ἐπιβεβαίωση στό καθεστώς τῆς λαϊκῆς δημοκρατίας.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπεξεργάστηκε τό πρόγραμμα τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης στήν ΕΣΣΔ, χάραξε τίς βασικές κατευθύνσεις σχετικά μέ τούς δρόμους πού ὁδηγοῦν στήν οἰκοδόμηση τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας. Τό λενινιστικό πρόγραμμα πρόβλεπε τή σοσιαλιστική ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας, τήν ὁλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς βαριᾶς βιομηχανίας, τόν ἐξηλεκτρισμό ὅλης τῆς

ἐθνικῆς οἰκονομίας, τό μετασχηματισμό τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας πάνω σέ σοσιαλιστικές ἀρχές, τήν πραγματοποίηση τῆς πολιτιστικῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἐκπλήρωση τοῦ λενινιστικοῦ προγράμματος ὁδήγησε στήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ στή χώρα μας, στή μετατροπή τῆς ΕΣΣΔ σέ ἰσχυρή σοσιαλιστική βιομηχανική καί κολχόζνικη Δύναμη.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπεξεργάστηκε στά ἔργα του τό ζήτημα τοῦ καθοδηγητικοῦ ρόλου τοῦ προλεταριάτου, τῆς συμμαχίας τοῦ προλεταριάτου μέ τήν ἀγροτιά, συμμαχίας πού ἀποτελεῖ τήν ἀποφασιστική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ἔλεγε ὅτι ἡ συμμαχία τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς ἀγροτιᾶς, μέ καθοδηγητή τήν ἐργατική τάξη ἀποτελεῖ τήν πιό θαυμάσια δύναμη στόν κόσμο, πού εἶναι ἱκανή, κάτω ἀπ' τήν καθοδήγηση τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, νά ἀναδιοργανώσει τὴν κοινωνία πάνω σέ νέες, σέ σοσιαλιστικές ἀρχές.

Μεγάλη εἶναι ἡ συμβολή τοῦ Β. Ι. Λένιν στήν ἐπεξεργασία τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος. Στά ἔργα του ὑποστήριξε τό δικαίωμα αὐτοδιάθεσης τῶν ἐθνῶν μέχρι καί τόν ἀποχωρισμό καί τήν ἀνεξάρτητη κρατική τους ὑπόσταση. Ὑπογράμμιζε πάντα τήν ἀνάγκη τῆς συνεποῦς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ προλεταριακοῦ διεθνισμοῦ, τῆς στενότατης συμμαχίας τῶν ἐργατῶν καὶ ἀγροτῶν ὅλων τῶν ἐθνοτήτων στήν πάλη γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους ἀπό τόν κοινωνικό καί τόν ἐθνικό ζυγό, τήν ἀνάγκη τῆς ἀνειρήνευτης πάλης ἐνάντια στόν ἀστικό ἐθνικισμό καί τό σωβινισμό.

Ὁ Β. Ι. Λένιν διεξήγαγε ὁ ἴδιος καὶ δίδασκε νά διεξάγεται ἀνειρήνευτη πάλη ἐνάντια στήν ἀστική ἰδεολογία, ἐνάντια στούς ἀναθεωρητές, τούς ὀπορτουνιστές — τούς πράχτορες τῆς ἀστικῆς τάξης στό ἐργατικό κίνημα. Ὁ Β. Ι. Λένιν θεωροῦσε τόν ὀπορτουνισμό σάν τόν κύριο ἐχθρό μέσα στό ἐργατικό κίνημα. Τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν ἀντικαθρεφτίζουν τήν πάλη του ἐνάντια στούς «νόμιμους μαρξιστές», τούς «οἰκονομιστές», τούς μενσεβίκους, τούς τροτσκιστές, τούς ἀστούς ἐθνικιστές, τούς ἀναρχικούς. Ἡ πάλη αὐτή ἔχει τεράστια διεθνῆ σημασία. Μέσα ἀπ' ὅλα τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν περνάει σάν κόκκινη κλωστή ἡ πάλη του ἐνάντια στό δογματισμό, ἐνάντια στή μετατροπή τοῦ μαρξισμοῦ σέ ἄθροισμα ἀποστεωμένων θέσεων καί διατυπώσεων, ἀποσπασμένων ἀπό τή ζωή, ἀπό τήν πράξη.

* * *

Ἡ ἔκδοση τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ἀποτελεῖ μεγάλο γε-

γονός στήν ἰδεολογική ζωή τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης. Αὐτή ἡ ἔκδοση θά βοηθήσει ἑκατομμύρια σοβιετικούς ἀνθρώπους νά ἀφομοιώσουν ἀκόμα πιό καλά τά ἀθάνατα δημιουργήματα τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Λένιν καί νά παλαίψουν πιό ἀποτελεσματικά γιά τήν πραγματοποίησή τους.

Τό Κόμμα μας καί ἡ Κεντρική του Ἐπιτροπή σέ ὅλη τή δράση τους γιά τήν οἰκοδόμηση τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας καθοδηγοῦνται ἀπό τίς μεγάλες ἰδέες τοῦ λενινισμοῦ, παλαίβουν ἀδιάκοπα γιά τήν ἐφαρμογή τους στήν πράξη καί ἀναπτύσσουν δημιουργικά τή μαρξιστική-λενινιστική διδασκαλία. Τό κόμμα ὀφείλει ὅλες τίς ἐπιτυχίες του στήν πίστη του στό λενινισμό.

Ὁ μαρξισμός-λενινισμός ἀναπτύσσεται δημιουργικά ἀπό τά κομμουνιστικά καί τά ἐργατικά κόμματα ὅλων τῶν χωρῶν. Πλουτίζεται μέ τήν πείρα τῆς οἰκοδόμησης τοῦ κομμουνισμοῦ στήν ΕΣΣΔ, τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ στή Λαϊκή Δημοκρατία τῆς Κίνας καί στίς ἄλλες χῶρες τῆς λαϊκῆς δημοκρατίας, μέ τήν πείρα τῆς πάλης τῶν ἐργαζομένων στίς χῶρες, ὅπου κυριαρχεῖ ἀκόμα ὁ καπιταλισμός, μέ τήν πείρα τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ κινήματος.

Ὁ μαρξισμός-λενινισμός εἶναι διεθνής διδασκαλία. Οἱ εὐγενικές του ἰδέες, πού δείχνουν σ' ὅλη τήν ἀνθρωπότητα τό δρόμο πρός ἕνα φωτεινό μέλλον, διαδίδονται ὅλο καί πιό πλατιά στίς ἐργαζόμενες μάζες ὅλου τοῦ κόσμου, ἀσκοῦν ὅλο καί μεγαλύτερη ἐπίδραση στήν πορεία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Καμιά δύναμη δέν μπορεῖ νά σταματήσει τή νικηφόρα πορεία τοῦ μαρξισμοῦ λενινισμοῦ. Ὁ πλήρης θρίαμβος τῶν μεγάλων μαρξιστικῶν-λενινιστικῶν ἰδεῶν εἶναι ἀναπόφευκτος.

Τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΤΟΜΟ

Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει τά ἔργα πού ἔγραψε ὁ Β. Ι. Λένιν στά χρόνια 1893-1894, δηλ. στήν πρώτη περίοδο τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης.

Ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα στή Ρωσία χαρακτηρίζεται ἀπό μιά γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καί αὔξηση τῆς ἀριθμητικῆς δύναμης τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀπό μιά γενική ἄνοδο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ὁ μεγάλος βαθμός συγκέντρωσης τῆς μεγάλης βιομηχανίας συντελοῦσε στή συσπείρωση καί στήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν. Δυναμώνει σημαντικά ὁ ἀπεργιακός ἀγώνας. Στούς ἐργάτες ἄρχισαν νὰ διαδίδονται οἱ ἰδέες τοῦ μαρξισμοῦ.

Μέ τό ὄνομα τοῦ Λένιν συνδέεται ἡ ἀρχή τοῦ νέου σταδίου τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς Ρωσίας. Στά ἔργα πού ἔγραψε ὁ Β. Ι. Λένιν στά 1893-1894, ἔκανε βαθιά μαρξιστική ἀνάλυση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος τῆς χώρας στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, καθόρισε τά βασικά καθήκοντα τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς σοσιαλδημοκρατίας τῆς Ρωσίας. Ὁ Λένιν ἔβαλε μπροστά στούς ρώσους σοσιαλδημοκράτες τό καθῆκον τῆς δημιουργίας τοῦ μαρξιστικοῦ κόμματος. Ὁ Λένιν εἶναι ὁ πρῶτος ἀπό τούς μαρξιστές πού ἀντικρύζοντας δημιουργικά τήν ἐπαναστατική θεωρία τοῦ μαρξισμοῦ, ἐπεξεργάστηκε τό ζήτημα τῶν ἰδιομορφιῶν τῆς ἐπικείμενης ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης στή Ρωσία, τῶν κινητήριων δυνάμεων καί τῆς μετεξέλιξής της σέ σοσιαλιστική ἐπανάσταση.

Στά ἔργα του, πού περιλαβαίνονται σέ τοῦτον τόν τόμο, ὁ Β. Ι. Λένιν καταφέρει τό κύριο χτύπημα ἐνάντια στίς φιλοσοφικές καί στίς οἰκονομικές ἀντιλήψεις τῶν ναρόντνικων, ἐνάντια στό πολιτικό τους πρόγραμμα καί στήν ταχτική τους, πού ἀπο-

τελοῦσαν ἐκείνη τήν περίοδο τό κύριο ἰδεολογικό ἐμπόδιο στή διάδοση τοῦ μαρξισμοῦ καί στήν ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κινήματος στή Ρωσία. Μέ τά ἔργα του αὐτά ὁ Λένιν παλαίβει ἐπίσης ἐνάντια στίς διαστρεβλώσεις τοῦ μαρξισμοῦ πού γίνονταν ἀπό τούς ἐκπροσώπους τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ» σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας.

Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει τέσσερα ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν: «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή (Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ — „Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς νότιας Ρωσίας")», «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες; (Ἀπάντηση στά ἄρθρα τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ἐνάντια στούς μαρξιστές)», «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία)».

Ὁ τόμος ἀρχίζει μέ τό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή», πού εἶναι ἡ πρώτη ἀπό τίς φιλολογικές ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν πού διασώθηκε καί γράφτηκε στήν περίοδο τῆς δράσης του στή Σαμάρα τήν ἄνοιξη τοῦ 1893. Τό ἄρθρο αὐτό δείχνει μέ πόση ἱκανότητα, ἀνεξαρτησία, βάθος καί συνέπεια ἐφάρμοζε ὁ νεαρός Λένιν τή μαρξιστική θεωρία στή μελέτη τῆς ζωῆς τῶν ἀγροτῶν. Χρησιμοποιώντας τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο, πού παραθέτει ὁ Πόστνικοφ στό βιβλίο του «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς νότιας Ρωσίας», καί ἐπικρίνοντας τό συγγραφέα τοῦ βιβλίου γιά τήν ἀσυνέπειά του καί τά μεθοδολογικά λάθη του, ὁ Λένιν δίνει τά χαρακτηριστικά τῆς κατάστασης στό χωριό ἀπ' τή μαρξιστική σκοπιά, ἀποκαλύπτει τά προτσές καί τίς μορφές ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία, διαλύει τό μύθο τῶν ναρόντνικων, ὅτι τάχα ὁ καπιταλισμός ἀφήνει ἄθιχτη τήν ἀγροτική «κοινότητα». Ἀποδείχνει, ὅτι ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία, παρά τίς θεωρίες τῶν ναρόντνικων, ἀναπτύσσεται μέ ἀκατάσχετη δύναμη, ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἀγροτιά διασπάστηκε σέ ἀνειρήνευτες τάξεις: τήν ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ καί τό προλεταριάτο τοῦ χωριοῦ, πού αὐξάνουνε μέ τήν καταστροφή τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς ἀπ' τόν καπιταλισμό. Στηριζόμενος σ' ἕνα ἐξαιρετικά πλούσιο ὑλικό ὁ Λένιν ἀποκαλύπτει, ὅτι ἡ ἀγροτική κοινότητα ἔχει μικροαστικό χαρακτήρα κι ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τῶν ναρόντνικων, πού θεωροῦν τήν κοινότητα σάν βάση τοῦ σοσιαλισμοῦ, εἶναι ἀνόητες καί ἐπιζήμιες. Ἀποδεικνύει ὅτι στό χωριό ρίζωσαν γερά οἱ ἀστικές οἰκονομικές σχέσεις.

Τό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» γράφτηκε γιά τό νόμιμο τύπο. Σ' ἕνα ἀπό τά γράμματα ἐκείνης τῆς περιόδου ὁ Β. Ι. Λένιν ὑπογραμμίζει, ὅτι οἱ θέσεις πού ὁ ἴδιος ἐκθέτει στό ἄρθρο ἀποτελοῦν γι' αὐτόν τή βάση γιά πολύ σοβαρότερα καί βαθύτερα συμπεράσματα σέ σχέση μέ αὐτά πού προβάλλονται στό παραπάνω ἄρθρο.

Στόν τόμο αὐτό καί στό μέρος «Προπαρασκευαστικά ὑλικά» δημοσιεύονται σημειώσεις, ὑπολογισμοί καί ὑπογραμμίσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν πάνω στό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ, πού ἄν κρίνουμε ἀπό τό περιεχόμενό τους, ἀναφέρονται στό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή». Ὁρισμένοι ἀπό τούς ὑπολογισμούς αὐτούς τοῦ Λένιν δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά.

Στήν ἐργασία του «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», πού γράφτηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1893, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδοσε ἕνα πρότυπο δημιουργικῆς ἐφαρμογῆς τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας τοῦ Κ. Μάρξ στή μελέτη τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς στή Ρωσία. Ὁ Λένιν βασιζόμενος στή βαθιά γνώση τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ καὶ ἐφαρμόζοντας τή διαλεχτική μέθοδο, ἔδειξε μέ ποιόν τρόπο ἡ φυσική οἰκονομία τῶν μικροπαραγωγῶν, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας μετατρέπεται βαθμιαῖα σέ ἐμπορευματική, καί ἡ ἐμπορευματική, μέ τή σειρά της, σέ κεφαλαιοκρατική, μέ ποιόν τρόπο ὁ καταμερισμός αὐτός τῆς ἐργασίας ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν ταξική διαφοροποίηση τῶν παραγωγῶν καί στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἔτσι, ὁ Λένιν ἀνάτρεψε τίς συνηθισμένες θεωρίες τῶν ναρόντνικων, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες δέν ὑπάρχει τάχα ἔδαφος γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία καί ἀπόδειξε ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔγινε κιόλας «τό κύριο βάθρο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο σελ. 105). Ταυτόχρονα ὑπόβαλε σέ κριτική τούς ἰσχυρισμούς τοῦ Γ. Μπ. Κράσιν, πού τούς ὑποστήριξαν ἀργότερα οἱ «νόμιμοι μαρξιστές», ὅτι ἡ καπιταλιστική παραγωγή χρειάζεται ἀπαραίτητα ἐξωτερικές ἀγορές γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας καί ὅτι ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς δέ συνδέεται μέ τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης. Ὁ Λένιν ἔδειξε, ὅτι στήν οὐσία οἱ ἀντιλήψεις αὐτές δέ διαφέρουν καθόλου ἀπό τίς ἀντιλήψεις τῶν ναρόντνικων γιά τό πρόβλημα τῶν ἀγορῶν καί τόνισε ὅτι οἱ μαρξιστές πρέπει νά φροντίζουν ὄχι γιά τήν ἐξασφάλιση ἀγορῶν στήν ἀστική τάξη, ἀλλά γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη.

Στήν ἐργασία του «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» ὁ Λένιν ἀνάπτυξε τή θέση τοῦ Μάρξ γιά τή σχέση τῶν δυό ὑποδιαιρέσεων τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, καθορίζοντας τήν κατά προτεραιότητα ἀνάπτυξη τῆς πρώτης ὑποδιαίρεσης σάν οἰκονομικό νόμο τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς. Μέ βάση τό μαρξιστικό σχῆμα τῆς ἀναπαραγωγῆς ἔδειξε τίς ἀλλαγές πού συντελοῦνται στή διευρυμένη ἀναπαραγωγή σάν ἀποτέλεσμα τῆς τεχνικῆς προόδου.

Κεντρική θέση στόν πρῶτο τόμο κατέχει τό λαμπρό ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;», πού γράφτηκε τήν ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι τοῦ 1894.

Στὰ τέλη τοῦ 1893 τό περιοδικό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» — πού συγκέντρωνε γύρω του τούς φιλελεύθερους ναρόντνικους — καί τά ἄλλα περιοδικά τῶν ναρόντνικων, ἄρχισαν ἐκστρατεία ἐνάντια στό μαρξισμό. Στά περιοδικά αὐτά δημοσιεύονταν ἄρθρα, πού διαστρέβλωναν συνειδητά τή μαρξιστική διδασκαλία γιά τήν κοινωνία, τήν ἐπανάσταση καί τό σοσιαλισμό· οἱ ναρόντνικοι ἔκαναν χονδροειδῆ διαστρέβλωση τῶν ἀπόψεων τῶν ρώσων μαρξιστῶν. Οἱ μαρξιστές, πού δέ διέθεταν δικό τους τύπο στή Ρωσία, δέν μποροῦσαν νά δόσουν μέ τό νόμιμο τύπο τήν πρέπουσα ἀπάντηση στούς ναρόντνικους. Μεγάλο ρόλο στή συντριβή τοῦ ναροντνικισμοῦ ἔπαιξε τό βιβλίο τοῦ Λένιν, πού ἐκδόθηκε παράνομα. Σ' αὐτό τό βιβλίο, πού εἶναι πραγματικό μανιφέστο τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ, πραγματικό ντοκουμέντο του, γίνεται βαθιά ἀνάλυση τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς κοσμοθεωρίας, τοῦ διαλεκτικοῦ καί τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, τῆς οἰκονομικῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ, καί ὁλόπλευρη κριτική τῶν φιλοσοφικῶν, τῶν οἰκονομικῶν καί τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων, τοῦ προγράμματός τους καί τῆς ταχτικῆς τους. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε, ὅτι τό πολιτικό πρόγραμμα τῶν κάλπικων αὐτῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» ἐκφράζει τά συμφέροντα τῶν κουλάκων· ξεσκέπασε τούς φιλελεύθερους ναρόντνικους σάν ἀντιπροσωπευτικούς τύπους μεταρυθμιστῶν, πού, παίρνοντας θέση ἐνάντια στήν ἐπαναστατική πάλη κατά τῆς τσαρικῆς ἀπολυταρχίας, παρουσίαζαν τήν ἀπολυταρχία σάν ὑπερταξική καί ἱκανή νά βελτιώσει τήν κατάσταση τοῦ λαοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀπόδειξε τό ἀβάσιμο καί λαθεμένο τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντνικων — ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας ἀκολουθεῖ ἕναν ἰδιαίτερο, ἐξωκαπιταλιστικό δρόμο — καί ἔδειξε μέ ποιόν τρόπο οἱ φιλελεύθεροι ναρόντνι-

κοι συγκαλύπτουν ἐσκεμμένα τά στοιχεῖα τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης στό χωριό.

Στό ἔργο του αὐτό ὁ Β. Ι. Λένιν ξεσκέπασε τούς θεωρητικούς τοῦ ναροντνικισμοῦ σάν ἐκπροσώπους τῆς ἀντιεπιστημονικῆς, τῆς ὑποκειμενικῆς μεθόδου στόν τομέα τῆς κοινωνιολογίας, σάν ἰδεαλιστές, πού ἀρνοῦνται τόν ἀντικειμενικό χαρακτήρα τῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καί τόν ἀποφασιστικό ρόλο τῶν λαϊκῶν μαζῶν στήν ἱστορία. Οἱ ναρόντνικοι θεωροῦσαν, ὅτι ἡ πορεία τῆς ἱστορίας μπορεῖ νά κατευθύνεται αὐθαίρετα σύμφωνα μέ τίς ἐπιθυμίες ὁρισμένων «ἐξαιρετικῶν» προσωπικοτήτων. Ὁ Λένιν σύντριψε τίς ὑποκειμενιστικές αὐτές ἀντιλήψεις καί ἀντιπαράταξε σ' αὐτές τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς· ἀνάλυσε τό περιεχόμενο τῆς μαρξιστικῆς διδασκαλίας γιά τήν κοινωνία καί ἔδειξε, ὅτι ἡ πορεία τῆς ἱστορίας καθορίζεται ἀπό τούς ἀντικειμενικούς νόμους τῆς ἐξέλιξης, ὅτι ἡ κύρια κινητήρια δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης εἶναι ὁ λαός, οἱ τάξεις κι ὅτι ἡ πάλη τους καθορίζει τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας.

Στό ἔργο του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» ὁ Β. Ι. Λένιν γιά πρώτη φορά ἔβαλε μπροστά στούς ρώσους σοσιαλδημοκράτες τό καθῆκον τῆς δημιουργίας ἑνός μαρξιστικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος καί διατύπωσε τήν ἰδέα τῆς ἐπαναστατικῆς συμμαχίας τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς ἀγροτιᾶς σάν βασικοῦ μέσου γιά τήν ἀνατροπή τοῦ τσαρισμοῦ, τῶν τσιφλικάδων καί τῆς ἀστικῆς τάξης καί τή δημιουργία τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Τονίζοντας τό μεγάλο ἱστορικό ρόλο τῆς ἐργατικῆς τάξης τῆς Ρωσίας, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραφε: «Καί ἀκριβῶς στήν τάξη τῶν ἐργατῶν στρέφουν ὅλη τήν προσοχή τους κι ἀφιερώνουν ὅλη τή δραστηριότητά τους οἱ σοσιαλδημοκράτες. Ὅταν οἱ πρωτοπόροι ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς τάξης ἀφομοιώσουν τίς ἰδέες τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, τήν ἰδέα τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ ρώσου ἐργάτη, ὅταν οἱ ἰδέες αὐτές διαδοθοῦν πλατιά, καί μέσα στούς ἐργάτες δημιουργηθοῦν στέρεες ὀργανώσεις, πού νά μετατρέψουν τό σημερινό κομματιασμένο οἰκονομικό πόλεμο τῶν ἐργατῶν σέ συνειδητή ταξική πάλη, τότε ὁ ρῶσος **ΕΡΓΑΤΗΣ** θά σηκωθεῖ ἐπικεφαλῆς ὅλων τῶν δημοκρατικῶν στοιχείων, θά γκρεμίσει τήν ἀπολυταρχία καί θά ὁδηγήσει τό **ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ** (δίπλα στό προλεταριάτο **ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ**) *ἀπό τόν ἴσιο δρόμο τοῦ ἀνοιχτοῦ πολιτικοῦ ἀγώνα στή* **ΝΙΚΗΦΟΡΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ**» (σελ. 310).

Ὁ πρῶτος τόμος κλείνει μέ τήν ἐργασία «Τό οἰκονομικό πε-

ριεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε (Ἡ ἀντανάκλαση τόῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία)», πού γράφτηκε ἀπ' τόν Λένιν στά τέλη τοῦ 1894 μέ ἀρχές τοῦ 1895. Ὅπως ἔλεγε ὁ Λένιν, ἡ ἐργασία αὐτή ἀπό πολλές πλευρές ἀποτελεῖ περίληψη τῶν κατοπινῶν οἰκονομικῶν ἐργασιῶν του καί ἰδιαίτερα τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ὁ Β. Ι. Λένιν μέ τό ἔργο του αὐτό ἔδειξε, ὅτι οἱ ναρόντνικοι εἶναι ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τοῦ μικροπαραγωγοῦ, ὅτι πηγή τοῦ ναροντνικισμοῦ εἶναι ἡ ἀριθμητική ὑπεροχή τῆς τάξης τῶν μικροπαραγωγῶν στήν κεφαλαιοκρατική Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση. Ὁ Λένιν συνέχισε τήν κριτική ἐνάντιά στίς ἀντιλήψεις τῶν ναρόντνικων πού ἔκανε στά προηγούμενα ἔργα του, καί ἔδειξε μέ τήν ἐργασία του «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε» τόν καθαρά ἀστικό χαρακτήρα τῶν αἰτημάτων τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων, τόν οὐτοπικό καί ἀντιδραστικό χαρακτήρα τοῦ πολιτικοῦ τους προγράμματος, τήν ἰδεαλιστική οὐσία τῶν κοινωνιολογικῶν τους ἀντιλήψεων.

Κάνοντας αὐστηρή κριτική στό σύστημα ἀντιλήψεων τῶν ναρόντνικων, ὁ Λένιν στρέφει ταυτόχρονα τήν προσοχή τῶν ἀναγνωστῶν στά θετικά, ἀπό μαρξιστική ἄποψη, γνωρίσματα καί πλευρές τοῦ ναροντνικισμοῦ τῆς περιόδου 1860-1880, πού τόν χαρακτηρίζει σάν ἕνα ἐπαναστατικό-δημοκρατικό ρεῦμα στίς παραμονές τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης ὅπου βρισκόταν ἡ χώρα.

Ὁ Λένιν ἐπέκρινε ταυτόχρονα μέ τό ἔργο του αὐτό τίς διαστρεβλώσεις τοῦ μαρξισμοῦ, πού γίνονταν ἀπό τόν ἐκπρόσωπο τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ» Π. Στροῦβε σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Ὁ Λένιν ξεσκέπασε τίς προσπάθειες τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν» νά εὐνουχίσουν τό ἐπαναστατικό περιεχόμενο τοῦ μαρξισμοῦ καί ἔδειξε, ὅτι οἱ ἀπόψεις τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν» ἔχουν σά βάση τόν ἀστικό ἀντικειμενισμό, πού σημαίνει δικαίωση τοῦ καπιταλισμοῦ καί συγκάλυψη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων. Στό στρουβισμό, στό «νόμιμο μαρξισμό», ὁ Λένιν εἶδε τό ἔμβρυο τοῦ διεθνοῦς ἀναθεωρητισμοῦ. Μέ τήν εὐκαιρία τῆς κριτικῆς τοῦ ἀστικοῦ ἀντικειμενισμοῦ ὁ Β. Ι. Λένιν θεμελίωσε τήν ἀρχή τῆς κομματικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας. «...Ὁ ὑλισμός,— ἔλεγε ὁ Λένιν,— συνεπάγεται, μποροῦμε νά ποῦμε, τήν κομματικότητα, ὑποχρεώνοντας κάθε φορά πού δίνεται ἡ ἐκτίμηση ἑνός γεγονότος ν' ἀκολουθεῖται ἄμεσα καί ἀνοιχτά ἡ ἄποψη μιᾶς ορισμένης κοινωνικῆς ὁμάδας...» (σελ. 418).

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε ὅτι στίς συνθῆκες τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὁ λεγόμενος ἀντικειμενισμός τῆς ἐπιστήμης ἀποτελεῖ προπέτασμα, πού σκεπάζει τά ταξικά ἰδιοτελῆ συμφέροντα τῶν κυρίαρχων ἐκμεταλλευτριῶν τάξεων. Ἡ μαρξιστική ἐπιστήμη, πού ἀνοιχτά καί ἀκατάλυτα συνδέεται μέ τήν ἐργατική τάξη, ἐξυπηρετεῖ τόν ἐπαναστατικό μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας, ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἀποκάλυψη τῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Γιά τό λόγο αὐτό, ἡ κομματικότητά της ταυτίζεται μέ τήν ἐπιστημονικότητα.

Ἀπ' τήν πρώτη κιόλας περίοδο τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης ὁ Λένιν ἔδοσε τό πρότυπο τῆς στηριγμένης σέ ἀρχές κριτικῆς ἐνάντια στίς διάφορες ψευτοσοσιαλιστικές καί ἀναθεωρητικές θεωρίες, ἔδοσε τό πρότυπο τῆς γεμάτης αὐταπάρνηση πάλης γιά τά συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν διαποτίζονται ἀπό μιά δημιουργική κατανόηση καί μιά ἀριστοτεχνική ἐφαρμογή τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀνάλυση τῆς οἰκονομικῆς καί τῆς πολιτικῆς κατάστασης τῆς Ρωσίας, στόν καθορισμό τῶν καθηκόντων, πού ἔμπαιναν μπροστά στό ἐργατικό κίνημα τῆς Ρωσίας.

Τά ἔργα τοῦ Λένιν διδάσκουν τό διεθνές προλεταριάτο, τά κομμουνιστικά καί τά ἐργατικά κόμματα ὅλων τῶν χωρῶν νά ξεσκεπάζουν μέ τέχνη τούς πολυάριθμους σύγχρονους «φίλους τοῦ λαοῦ» καί τούς ἀναθεωρητές, πού προσπαθοῦν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τό ἐργατικό κίνημα πρός τό συμφέρον τῆς ἀστικῆς τάξης.

Στά παραρτήματα τοῦ πρώτου τόμου περιλαβαίνονται γιά πρώτη φορά στά Ἅπαντα τοῦ Β. Ι. Λένιν οἱ «Αἰτήσεις τοῦ Β. Ι. Οὐλιάνοφ (Λένιν) στήν περίοδο 1887-1893». Τά ντοκουμέντα αὐτά ἀποτελοῦν συμπληρωματικό ὑλικό στή βιογραφία τοῦ Β. Ι. Λένιν. Οἱ δυό αἰτήσεις: πρός τό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας μέ ἡμερομηνία 5 τοῦ Γενάρη 1893 καί πρός τόν πρόεδρο τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας μέ ἡμερομηνία 16 τοῦ Αὐγούστου 1893, δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά.

Τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ

В. І. ЛЕНІН

1890 - 1891

ΝΕΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ

ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Β. Ε. ΠΟΣΤΝΙΚΟΦ — «ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΡΩΣΙΑΣ» [1]

Γράφτηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1893.
Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1923 στή συλλογή «Στά εἰκοσιπεντάχρονα τοῦ πρώτου συνεδρίου τοῦ κόμματος (1898 - 1923)»

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

I

Τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς νότιας Ρωσίας» (Μόσχα, 1891, σελ. XXXII+391), πού βγῆκε πρίν ἀπό τρία χρόνια, ἀποτελεῖ μιά ἐξαιρετικά λεπτομερειακή καί ἐμπεριστατωμένη περιγραφή τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν κυβερνείων τῆς Ταυρίδας, τῆς Χερσώνας καί τοῦ Αἰκατερινοσλάβ καί κυρίως τῶν ἠπειρωτικῶν (βόρειων) νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Ἡ περιγραφή αὐτή στηρίζεται, πρῶτο, — καί προπαντός— στίς ἔρευνες τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο* τῶν παραπάνω τριῶν κυβερνείων καί δεύτερο, σέ προσωπικές παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα, πού τίς ἔκανε ἐνμέρει ἀπό ὑπηρεσιακό καθῆκον** καί ἐνμέρει μέ τόν εἰδικό σκοπό νά μελετήσει τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῶν χρόνων 1887-1890.

Ἡ προσπάθεια νά συνοψιστοῦν οἱ ἔρευνες τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά μιά ὁλάκερη περιοχή καί νά ἐκτεθοῦν μέ συστηματική μορφή τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας παρουσιάζει αὐτή καθαυτή τεράστιο ἐνδιαφέρον, γιατί ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο[2], δίνει πλουσιότατο καί λεπτομερέστατο ὑλικό γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς ἀγροτιᾶς, τό δίνει ὅμως μέ τέτια μορφή, πού γιά τό πολύ κοινό οἱ ἔρευνες αὐτές δέν προσφέρουν σχεδόν κανένα ὄφελος: οἱ στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο ἀποτελοῦν ὁλόκληρους τόμους ἀπό πίνακες (συνήθως ἀφιερώνεται ἰδιαίτερος τόμος γιά τόν κάθε νομό), πού καί μόνο γιά τή συνόψισή τους σέ στῆλες ἀρκετά συγκεντρωτικές καί σαφεῖς ἀπαιτεῖ-

* Στήν τσαρική Ρωσία «ζέμστβο» λέγονταν τά τοπικά ὄργανα αὐτοδιοίκησης τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. Εἶχαν περιορισμένα δικαιώματα κι ἀποτελοῦνταν στήν πλειοψηφία τους ἀπό εὐγενεῖς. *(Σημ. μετ.)*.

** Ὁ συγγραφέας ἦταν δημόσιος ὑπάλληλος στήν ὑπηρεσία ἐκμετάλλευσης τῶν δημόσιων κτημάτων τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας.

ται εἰδική ἀπασχόληση. Ἡ ἀνάγκη νά συνοψιστοῦν καί νά δουλευτοῦν τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο ἔχει γίνει αἰσθητή ἀπό καιρό. Τελευταῖα γιά τό σκοπό αὐτό ἄρχισαν νὰ ἐκδίδονται τά «Συμπεράσματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο». Τό σχέδιο αὐτῆς τῆς ἔκδοσης εἶναι τό ἑξῆς: παίρνεται ἕνα μερικότερο πρόβλημα, χαρακτηριστικό γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό, καί ἀφιερώνεται εἰδική ἔρευνα στή συνόψιση ὅλων τῶν στοιχείων πού ὑπάρχουν στή στατιστική τῶν ζέμστβο σχετικά μ' αὐτό τό πρόβλημα· ἑνώνονται ὅλα μαζί τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν καί τή μαυρόχωμη Νότια Ρωσία καί τό μή μαυρόχωμο Βορά, τά κυβερνεῖα πού εἶναι ἀποκλειστικά γεωργικά καί τά κυβερνεῖα ὅπου οἱ ἀγρότες ἀσχολοῦνται καί μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα. Σύμφωνα μ' αὐτό τό σχέδιο ἔχουν συνταχθεῖ οἱ δυό τόμοι τῶν «Συμπερασμάτων» πού βγῆκαν ὥς τώρα· ὁ πρῶτος τόμος εἶναι ἀφιερωμένος στήν «ἀγροτική κοινότητα» (Β. Β.) κι ὁ δεύτερος στίς «ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν» (Ν. Κάρισεφ)[3]. Εἶναι ἀμφίβολο ἄν εἶναι σωστή μιά τέτια μέθοδος συνόψισης: πρῶτο, εἶσαι ὑποχρεωμένος νά συνοψίζεις στοιχεῖα πού ἀναφέρονται σέ διάφορες οἰκονομικές περιφέρειες μέ διαφορετικές οἰκονομικές συνθῆκες (ἐδῶ ὁ χωριστός χαραχτηρισμός κάθε περιφέρειας παρουσιάζει τεράστιες δυσκολίες, ἐπειδή οἱ ἔρευνες τῶν ζέμστβο εἶναι ἐλλιπεῖς καί ἐπειδή παραλείπονται πολλοί νομοί: οἱ δυσκολίες αὐτές φάνηκαν κιόλας στό 2ο τόμο τῶν «Συμπερασμάτων»· ἡ προσπάθεια τοῦ Κάρισεφ νά κατατάξει τὰ στοιχεῖα πού περιέχει ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο σέ διάφορες συγκεκριμένες περιφέρειες δέν εἶχε ἐπιτυχία)· καί δεύτερο, εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νά περιγραφεῖ χωριστά μιά πλευρά τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, χωρίς νά θιχτοῦν οἱ ἄλλες πλευρές του· ἀναγκάζεται κανείς ν' ἀποσπάει τεχνητά ἕνα δρισμένο ζήτημα, ἔτσι πού χάνεται ἡ συνολική εἰκόνα. Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν ἀποσποῦνται ἀπό τίς μισθώσεις κλήρων, ἀποσποῦνται ἀπ' τά γενικά στοιχεῖα τῆς κατάταξης τῶν ἀγροτῶν σέ ὁμάδες σύμφωνα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση καί ἀπ' τά γενικά στοιχεῖα τῆς ἔκτασης τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας, καί ἐξετάζονται ἁπλῶς σάν μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, ἐνῶ ἀποτελοῦν συχνά εἰδικό τρόπο διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ, πού στηρίζεται στήν ἀτομική ἰδιοχτησία. Γιαυτό μοῦ φαίνεται, πώς θά ἦταν προτιμότερο νά συνοψίζονται τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο κατά ὁρισμένες περιφέρειες μέ ὁμοιογενεῖς οἰκονομικές συνθῆκες.

Ὡστόσο, ἐκθέτοντας ἐν παρόδῳ τίς σκέψεις μου γιά τήν πιό

σωστή μέθοδο συνόψισης τῶν ἐρευνῶν τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, σκέψεις πού μοῦ προκαλεῖ ἡ σύγκριση τῶν «Συμπερασμάτων» μέ τό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ, εἶμαι ὑποχρεωμένος νά διατυπώσω τήν ἐπιφύλαξη ὅτι ὁ Πόστνικοφ δέν ἔβαλε οὐσιαστικά σκοπό του νά κάνει *συνόψιση*: βάζει σέ δεύτερη μοίρα τούς ἀριθμούς καὶ στρέφει ὅλη του τήν προσοχή στό νά δόσει πλήρη καί ἀνάγλυφη περιγραφή.

Στήν περιγραφή του ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει σχεδόν τήν ἴδια προσοχή στά ζητήματα οἰκονομικοῦ, διοικητικοῦ-νομικοῦ (μορφές γαιοχτησίας) καί τεχνικοῦ χαρακτήρα (ζήτημα συνόρων, σύστημα νοικοκυριοῦ, σοδιές), εἶχε ὅμως τήν πρόθεση τά ζητήματα τῆς πρώτης κατηγορίας νά τά προβάλει στήν πρώτη σειρά.

«Πρέπει νὰ ὁμολογήσω, — λέει ὁ κ. Πόστνικοφ στόν Πρόλογο,— ὅτι δίνω λιγότερη προσοχή στήν τεχνική τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἀπ' ὅ,τι θά μποροῦσε νά γίνει, αὐτό ὅμως τό κάνω γιατί, κατά τή γνώμη μου, οἱ συνθῆκες οἰκονομικοῦ χαρακτήρα παίζουν σπουδαιότερο ρόλο στό ἀγροτικό νοικοκυριό ἀπ' ὅ,τι ἡ τεχνική. Στόν τύπο μας... ἀγνοεῖται συνήθως ἡ οἰκονομική πλευρά... Πολύ λίγη προσοχή δίνεται στή μελέτη τῶν θεμελιακῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων, ὅπως εἶναι γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό μας τό πρόβλημα τῆς γῆς καί τό πρόβλημα τῶν συνόρων. Τοῦτο τό βιβλίο ἀφιερώνει περισσότερο χῶρο στή διασάφηση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν προβλημάτων καί εἰδικά τοῦ ἀγροτικοῦ προβλήματος» (Πρόλογος, σελ. IX).

Συμμερίζομαι πέρα γιά πέρα τήν ἄποψη τοῦ συγγραφέα ὅτι τό οἰκονομικό πρόβλημα εἶναι σπουδαιότερο ἀπό τό τεχνικό, καί γιαυτό σκοπεύω νά ἀφιερώσω τό ἄρθρο μου στήν ἀνάλυση μόνο ἐκείνου τοῦ μέρους τοῦ ἔργου τοῦ κ. Πόστνικοφ, ὅπου τό ἀγροτικό νοικοκυριό ὑποβάλλεται σέ πολιτικο-οικονομική ἔρευνα *.

Τά κύρια σημεῖα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ὁ συγγραφέας τά χαρακτηρίζει στόν πρόλογό του ὡς ἑξῆς:

«Ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν πού τόν τελευταῖο καιρό γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα στή γεωργία ἀπ' τούς ἀγρότες καί ἡ αἰ-

---

* Μιά ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέ μοῦ φαίνεται περιττή, γιατί τό βιβλίο τοῦ κ. Πόστνικοφ, ἐνῶ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιοσημείωτα φαινόμενα τῆς οἰκονομικῆς μας φιλολογίας τῶν τελευταίων χρόνων, ἔμεινε σχεδόν ἀπαρατήρητο. Αὐτό ἴσως ἐξηγεῖται ἐνμέρει μέ τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας, ἄν καί ἀναγνωρίζει τή μεγάλη σπουδαιότητα τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων, τά ἐκθέτει ὡστόσο πολύ ἀποσπασματικά καὶ παραφορτώνει τήν ἔκθεσή του μέ λεπτομέρειες πού ἀφοροῦν ἄλλα προβλήματα.

σθητή αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς εὔπορης μερίδας τῆς ἀγροτιᾶς μπάζουν τήν ἀγροτική μας ζωή σέ μιά καινούργια φάση, πού στήν ἀνάπτυξή της θά δόσουν ἀναμφισβήτητα καινούργια ὤθηση οἱ δύσκολες οἰκονομικές συνθῆκες τῆς φετεινῆς χρονιᾶς. Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τῶν ἀγροτῶν καί ἡ ἱκανότητα ἐργασίας τῆς οἰκογένειας ἀνεβαίνουν σέ σημαντικό βαθμό μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ καί τή χρησιμοποίηση μηχανῶν, πράγμα πού ὥς τά τώρα δέν παίρνονταν ὑπόψη κατά τόν καθορισμό τῆς ἔκτασης, πού μπορεῖ νά καλλιεργήσει μιά ἀγροτική οἰκογένεια...

Ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία προκαλεῖ οὐσιαστικές ἀλλαγές στόν τρόπο ζωῆς: περιορίζοντας τή ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν στή γεωργία καί κάνοντας ἀκόμα πιό αἰσθητό γιά τούς ἀγρότες τόν ὑπερπληθυσμό πού ὑπάρχει στή γεωργία μας, συντελεῖ στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν, πού ὅταν γίνουν περίσσιες γιά τό χωριό, εἶναι ἀναγκασμένες νά ψάξουν ἀλλοῦ γιά μεροκάματο καί οὐσιαστικά γίνονται ἀχτήμονες. Μέ τίς σημερινές μεθόδους τῆς γεωργίας καί μέ τή σημερινή ἐκτατικότητά της ἡ εἰσαγωγή μεγάλων μηχανῶν στό ἀγροτικό νοικοκυριό ἀνεβάζει ταυτόχρονα τήν εὐημερία τῶν ἀγροτῶν σέ ὕψος, πού δέν μποροῦσε κάν νά τό σκεφτεῖ κανείς ὥς τώρα. Αὐτό τό περιστατικό ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιά τή δύναμη τῶν νέων οἰκονομικῶν ἀλλαγῶν στήν ἀγροτική ζωή. Ἄμεσος σκοπός τοῦ βιβλίου μας αὐτοῦ εἶναι νά δείξει καί νά διασαφηνίσει αὐτές τίς ἀλλαγές πού γίνονται μέσα στήν ἀγροτιά τῆς Νότιας Ρωσίας» (Πρόλογος σελ. X).

Πρίν δείξω σέ τί συνίστανται, κατά τή γνώμη τοῦ συγγραφέα, οἱ καινούργιες αὐτές οἰκονομικές ἀλλαγές, εἶμαι ὑποχρεωμένος νά διατυπώσω ἀκόμα δυό ἐπιφυλάξεις.

Πρῶτο, δείξαμε παραπάνω, ὅτι ὁ Πόστνικοφ δίνει στοιχεῖα γιά τά κυβερνεῖα τῆς Χερσώνας, τοῦ Αἰκατερινοσλάβ καί τῆς Ταυρίδας, ὅμως μόνο τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τό τελευταῖο κυβερνεῖο δίνουν ἀρκετές λεπτομέρειες κι αὐτές ὄχι γιά ὅλο τό κυβερνεῖο: ὁ συγγραφέας δέ δίνει στοιχεῖα γιά τήν Κριμαία, πού βρίσκεται σέ κάπως διαφορετικές οἰκονομικές συνθῆκες, καί περιορίζεται ἀποκλειστικά στούς τρεῖς βόρειους ἠπειρωτικούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας: στούς νομούς Μπερντιάνσκ, Μελιτόπολης καί Δνείπερου. Θά περιοριστῶ στά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν μόνο αὐτούς τούς νομούς.

Δεύτερο, τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας ἐκτός ἀπό τούς ρώσους κατοικεῖται ἐπίσης καί ἀπό γερμανούς καί βουλγάρους, πού ὁ

ἀριθμός τους ὅμως δέν εἶναι μεγάλος σέ σύγκριση μέ τό ρωσικό πληθυσμό: στό νομό Δνείπερου ὑπάρχουν 113 νοικοκυριά γερμανῶν ἐποίκων σέ σύνολο 19 586 νοικοκυριῶν τοῦ νομοῦ, δηλ. 0,6%. Στό νομό Μελιτόπολης ἔχουμε 2159 νοικοκυριά γερμανῶν καί βουλγάρων (1874+285) σέ σύνολο 34 978 νοικοκυριῶν, δηλ. 6,1%. Τέλος, στό νομό Μπερντιάνσκ στούς γερμανούς καί στούς βουλγάρους ἀνήκουν 7224 νοικοκυριά ἀπό τά 28 794, δηλ. τά 25%. Συνολικά στούς τρεῖς νομούς ἀνήκουν στούς ἐποίκους 9496 νοικοκυριά ἀπό τά 83 358, δηλ. περίπου τό $^1/_9$. Συνεπῶς, γενικά ὁ ἀριθμός τῶν ἐποίκων εἶναι πολύ ἀσήμαντος, καί στό νομό Δνείπερου ἐντελῶς μηδαμινός. Ὁ συγγραφέας περιγράφει λεπτομερειακά τό νοικοκυριό τῶν ἐποίκων, ξεχωρίζοντάς το πάντα ἀπό τό νοικοκυριό τῶν ρώσων. Παραλείπω ὅλες αὐτές τίς περιγραφές καί περιορίζομαι ἀποκλειστικά στό νοικοκυριό τῶν ρώσων ἀγροτῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στά ἀριθμητικά στοιχεῖα μπαίνουν ρῶσοι καί γερμανοί μαζί, ἡ προσθήκη ὅμως τῶν τελευταίων, ἐπειδή ὁ ἀριθμός τους εἶναι ἀσήμαντος, δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει τό γενικό συσχετισμό, κι ἔτσι εἶναι πέρα γιά πέρα δυνατό νά δοθεῖ μέ βάση αὐτά τά στοιχεῖα ὁ χαρακτηρισμός τῶν νοικοκυριῶν τῶν ρώσων ἀγροτῶν. Ὁ ρωσικός πληθυσμός τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας, πού ἐγκαταστάθηκε σ' αὐτή τήν περιοχή τά τελευταῖα 30 χρόνια, διαφέρει ἀπό τήν ἀγροτιά τῶν ἄλλων ρωσικῶν κυβερνείων μόνο στό ὅτι εἶναι πιό εὔπορος. Στήν περιοχή αὐτή, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ συγγραφέα, «τυπική καί σταθερή» μορφή γαιοχτησίας εἶναι ἡ κοινοτική *· μέ δυό λόγια, ἄν ἀφαιρέσουμε τούς ἐποίκους, τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας δέν παρουσιάζει καμιά ριζική διαφορά ἀπό τό γενικό τύπο τοῦ ρωσικοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ.

II

«Σήμερα — λέει ὁ Πόστνικοφ — κάθε χωριό κάπως σημαντικό τῆς Νότιας Ρωσίας (τό ἴδιο προφανῶς μπορεῖ νά εἰπωθεῖ καί γιά τίς περισσότερες περιοχές τῆς Ρωσίας) παρουσιάζει τέτια ποικιλομορφία σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν διάφορων ὁμάδων τοῦ πληθυσμοῦ του, ὥστε εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά μιλάει κανείς γιά εὐημερία ὁρισμένων χωριῶν παίρνοντάς τα σάν ἑνιαῖα σύνολα καί νά παραστήσει αὐτή τήν εὐη-

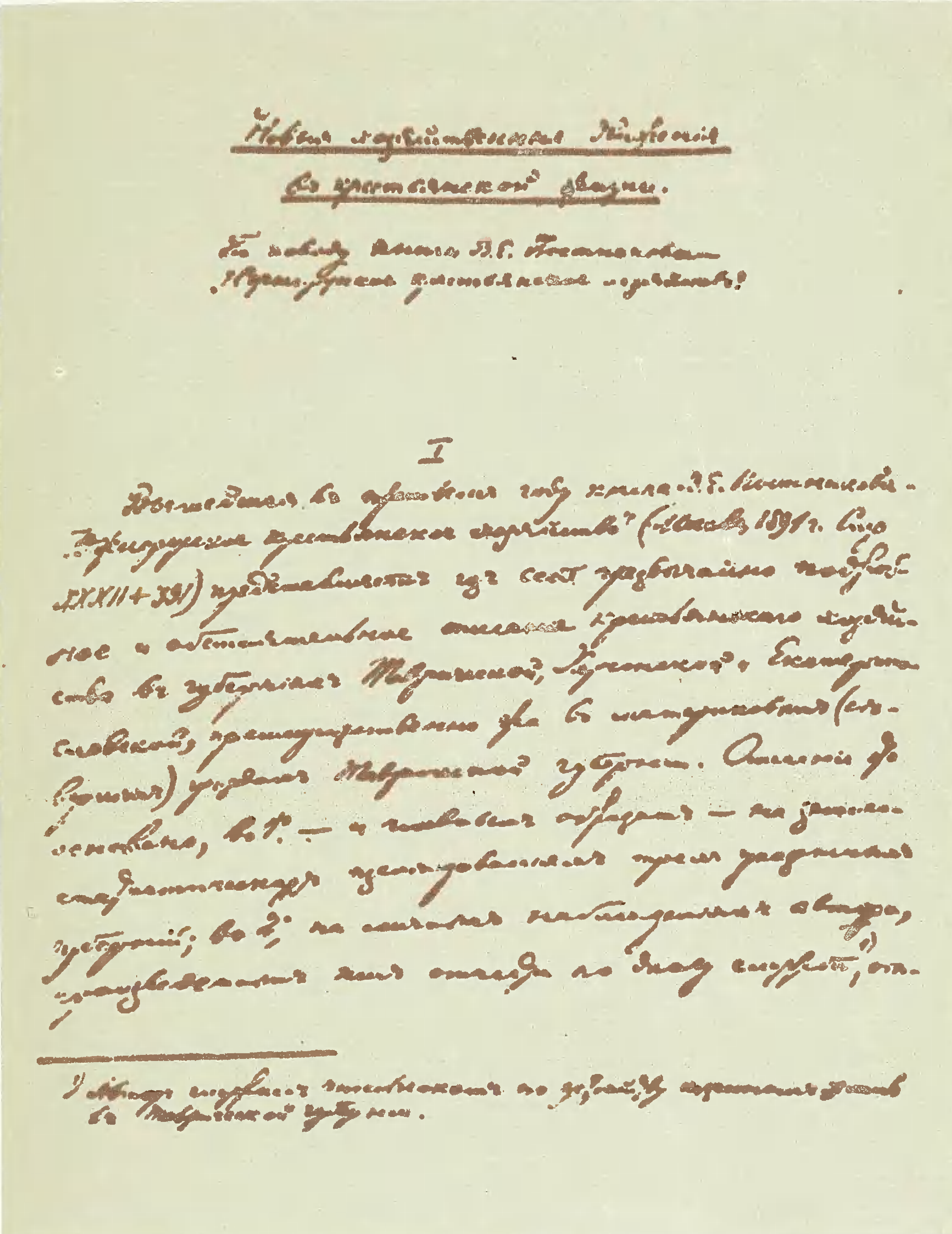
* Μόνο σέ πέντε χωριά ὑπάρχει ἀτομική γαιοχτησία.

μερία μέ ἀριθμητικούς μέσους ὅρους. Τέτιοι μέσοι ἀριθμοί δείχνουν ὁρισμένους γενικούς καθοριστικούς ὅρους τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς ἀγροτιᾶς, δέ δίνουν ὅμως καθόλου εἰκόνα τῆς ποικιλομορφίας ἐκείνης τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων πού ὑπάρχει στήν πραγματικότητα» (σελ. 106).

Λίγο παρακάτω ὁ Πόστνικοφ ἐκφράζεται ἀκόμα πιό κατηγορηματικά:

«Ἡ ποικιλομορφία τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης — λέει — κάνει πολύ δύσκολη τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα: ποιό εἶναι τό γενικό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ; Ὁρισμένοι πού διασχίζουν βιαστικά τά μεγάλα χωριά τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας βγάζουν συνήθως τό συμπέρασμα πώς οἱ ἀγρότες τῆς περιοχῆς εἶναι πολύ εὔποροι. Μπορεῖ ὅμως νά ὀνομάσει κανείς εὔπορο ἕνα χωριό, ὅπου οἱ μισοί ἀγρότες εἶναι πλούσιοι καί οἱ ἄλλοι μισοί ζοῦν σέ μόνιμη ἀθλιότητα; Καί ποιά γνωρίσματα πρέπει νά παίρνει κανείς ὑπόψη του γιά νά καθορίζει τή σχετικά μεγαλύτερη ἤ μικρότερη εὐπορία τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου χωριοῦ; Εἶναι ὁλοφάνερο πώς οἱ μέσοι ἀριθμοί πού χαρακτηρίζουν τήν κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ ὁλάκερου τοῦ χωριοῦ ἤ ὁλάκερης τῆς περιοχῆς στήν περίπτωση αὐτή δέν ἀρκοῦν γιά νά βγεῖ τό συμπέρασμα πώς οἱ ἀγρότες εἶναι εὐκατάστατοι. Μπορεῖ νά κρίνει κανείς γι' αὐτό μόνο ὅταν στηριχθεῖ στό σύνολο πολλῶν στοιχείων καί *διαιρέσει τόν πληθυσμό σέ κατηγορίες*» (σελ. 154).

Μπορεῖ νά φανεῖ, πώς ἡ διαπίστωση αὐτή γιά τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς δέν παρουσιάζει τίποτε τό καινούργιο: ἡ διαπίστωση αὐτή ἀναφέρεται σχεδόν σέ κάθε ἔργο, πού ἀσχολεῖται γενικά μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι πώς, ἀναφέροντας αὐτό τό γεγονός, δέν τοῦ δίνουν συνήθως σημασία, τό θεωροῦν ἐπουσιῶδες, ἤ ἀκόμα καί τυχαῖο, βρίσκουν ὅτι μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά ἕναν τύπο ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, παρουσιάζοντας τά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ τύπου μέ μέσους ἀριθμούς, καί συζητοῦν γιά τή σημασία τῶν διάφορων πραχτικῶν μέτρων σέ σχέση μέ ὁλάκερη τήν ἀγροτιά. Στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ βλέπουμε μιά διαμαρτυρία ἐνάντια σ' αὐτές τίς ἀπόψεις. Ὁ Πόστνικοφ τονίζει (κι ὄχι μόνο μιά φορά) τήν «τεράστια ποικιλομορφία τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν διάφορων νοικοκυριῶν μέσα στήν κοινότητα» (σελ. 323) καί ξεσπαθώνει ἐνάντια στήν «τάση νά ἐξετάζεται ὁ ἀγροτικός κόσμος σάν κάτι τό ἑνιαῖο καί ὁμοιογενές, ὅπως τόν φαντάζονται καί μέχρι σήμερα ἀκόμα οἱ διανοούμενοί μας τῆς πόλης» (σελ. 351). «Οἱ στατιστικές ἔρευνες τῶν ζέμστβο τῆς τελευταίας δεκαετίας,— ἀναφέρει

Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν
«Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή». — 1893
Σμίκρυνση

ὁ Πόστνικοφ,— ξεκαθάρισαν πώς ἡ ἀγροτική μας κοινότητα δέν ἀποτελεῖ καθόλου μιά τέτια ὁμοιογενῆ μονάδα, ὅπως τή φαντάζονταν οἱ δημοσιολόγοι μας τοῦ 1870–1880, καί πώς τίς τελευταῖες δεκαετίες συντελοῦνταν μέσα της μιά διαφοροποίηση τοῦ πληθυσμοῦ σέ ὁμάδες μέ πολύ διαφορετικό βαθμό οἰκονομικῆς ἐπάρκειας» (σελ. 323).

Ὁ Πόστνικοφ ὑποστηρίζει τή γνώμη του μ' ἕνα σωρό στοιχεῖα σκορπισμένα σ' ὅλο τό βιβλίο του, γιαυτό πρέπει τώρα ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τή συστηματική συνόψιση ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων, γιά νά ἐλέγξουμε τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς γνώμης, καί νά λύσουμε τό πρόβλημα ποιός ἔχει δίκιο — «οἱ διανοούμενοι τῆς πόλης» πού θεωροῦν τήν ἀγροτιά κάτι τό ὁμοιογενές ἤ ὁ Πόστνικοφ πού ὑποστηρίζει πώς ἡ ἀνομοιογένεια εἶναι τεράστια; κι ἔπειτα, πόσο μεγάλη εἶναι αὐτή ἡ ἀνομοιογένεια; ἐμποδίζει ἄραγε στό νά δοθεῖ ἕνας γενικός χαρακτηρισμός τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἀπό πολιτικοοικονομική πλευρά, μονάχα μέ βάση τούς μέσους ὅρους; εἶναι ἄραγε σέ θέση ἡ ἀνομοιογένεια αὐτή νά μεταβάλλει τό ἀποτέλεσμα καί τήν ἐπίδραση τῶν πραχτικῶν μέτρων πού παίρνονται γιά τίς διάφορες κατηγορίες τῆς ἀγροτιᾶς;

Προτοῦ παραθέσουμε τούς ἀριθμούς πού μᾶς παρέχουν ὑλικό γιά τή λύση αὐτῶν τῶν προβλημάτων, πρέπει νά σημειώσουμε πώς ὁ Πόστνικοφ πῆρε ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ἀπό τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Στήν ἀρχή ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο, ὅταν διενεργοῦσε ἀπογραφές, περιοριζόταν σέ στοιχεῖα κατά κοινότητες, χωρίς νά συγκεντρώνει στοιχεῖα γιά τό κάθε ἀγροτικό νοικοκυριό. Ὡστόσο σέ λίγο παρατήρησαν διαφορές στήν περιουσιακή κατάσταση αὐτῶν τῶν νοικοκυριῶν κι ἄρχισαν νά κάνουν ἀπογραφές κατά νοικοκυριό· αὐτό ἦταν τό πρῶτο βῆμα στό δρόμο γιά μιά βαθύτερη μελέτη τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν. Τό ἑπόμενο βῆμα ἦταν ἡ εἰσαγωγή συνδυασμένων πινάκων: οἱ στατιστικοί, ξεκινώντας ἀπό τήν πεποίθηση ὅτι οἱ περιουσιακές διαφορές τῶν ἀγροτῶν στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητας[4] εἶναι πιό βαθιές ἀπό τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς διάφορες νομικές κατηγορίες τῶν ἀγροτῶν, ἄρχισαν νά κατατάσσουν σέ ὁμάδες ὅλους τούς δεῖχτες τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν σύμφωνα μέ ὁρισμένες περιουσιακές διαφορές, καί νά χωρίζουν, λογουχάρη, τούς ἀγρότες σέ ὁμάδες σύμφωνα μέ τίς ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦν, σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό ζώων ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν καλλιεργήσιμη ἔκταση τοῦ κλήρου πού ἔχει κάθε νοικοκυριό κτλ.

Ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο τῆς Ταυρίδας κατατάσσει τούς ἀγρότες σέ ὁμάδες ἀνάλογα μέ τίς ντεσιατίνες τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Ὁ Πόστνικοφ εἶναι τῆς γνώμης ὅτι μιά τέτια κατάταξη σέ ὁμάδες «εἶναι πετυχημένη» (σελ. XII), γιατί «στίς συνθῆκες τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν νομῶν τῆς Ταυρίδας ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση ἀποτελεῖ τό πιό οὐσιαστικό γνώρισμα τῆς εὐημερίας τοῦ ἀγρότη» (σελ. XII). «Στίς νότιες στεπώδεις περιοχές, — λέει ὁ Πόστνικοφ,— ἡ ἀνάπτυξη κάθε εἴδους μή γεωργικῶν ἐπαγγελμάτων ἀνάμεσα στούς ἀγρότες εἶναι γιά τήν ὥρα σχετικά μηδαμινή καί ἡ κύρια ἀπασχόληση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι σήμερα ἡ γεωργία, πού στηρίζεται στήν καλλιέργεια σιτηρῶν». «Ὅπως δείχνει ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο, στούς βόρειους νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας τά 7,6% τοῦ ντόπιου ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπασχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα κι ἐκτός ἀπ' αὐτό τά 16,3% τοῦ πληθυσμοῦ ἀπασχολοῦνται δίπλα στήν κυρίως γεωργία καί μέ βοηθητικά ἐπαγγέλματα» (σελ. 108). Πραγματικά, ἀκόμα καί γιά τίς ἄλλες περιοχές τῆς Ρωσίας, ἡ κατάταξη σέ ὁμάδες ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι πολύ πιό σωστή ἀπό τά ἄλλα κριτήρια, πού πῆραν σά βάση οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο γιά τήν κατάταξη σέ ὁμάδες, ὅπως, λογουχάρη, ἀπό πόσες ντεσιατίνες ἀποτελεῖται ὁ κλῆρος ἤ ἡ καλλιεργήσιμη ἔκταση τοῦ κλήρου πού διαθέτει κάθε νοικοκυριό: ἀπό τή μιά μεριά, τό μέγεθος τοῦ κλήρου δέ δείχνει ἄμεσα τήν ὑλική κατάσταση τοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί οἱ διαστάσεις τοῦ κλήρου καθορίζονται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀνακαταγραμμένων [5] ἀτόμων ἤ τῶν ἀτόμων ἀνδρικοῦ φύλου πού ἔχει ἡ οἰκογένεια καί βρίσκονται μόνο σέ ἔμμεση ἐξάρτηση ἀπό τήν ὑλική κατάσταση τοῦ νοικοκύρη, κι ἀκόμα γιατί ὁ ἀγρότης ἴσως νά μήν ἐκμεταλλεύεται τόν κλῆρο, νά τόν ἐκμισθώνει καί, ὅταν δέν ἔχει σύνεργα, νά μήν εἶναι σέ θέση νά τόν ἐκμεταλλευτεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἄν ἡ κύρια ἀπασχόληση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ γεωργία, τότε ὁ καθορισμός τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης εἶναι ἀπαραίτητος γιά νά ὑπολογιστεῖ ἡ παραγωγή, γιά νά καθοριστεῖ ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού καταναλώνει ὁ ἀγρότης, ἡ ποσότητα πού ἀγοράζει καί ἡ ποσότητα πού πάει γιά πούλημα, γιατί, ἄν δέν ξεκαθαριστοῦν αὐτά τά ζητήματα, θά μείνει σκοτεινή μιά πολύ σπουδαία πλευρά τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, θά μείνει ἀσαφής ὁ χαρακτήρας τοῦ γεωργικοῦ του νοικοκυριοῦ, ἡ σημασία του σέ σύγκριση μέ τά ἔσοδα ἀπό ἄλλες δουλιές κτλ. Τέλος, ἡ κατάταξη τῶν ἀγροτῶν σέ ὁμάδες πρέπει νά γίνει μέ βάση ἀκριβῶς τήν

καλλιεργούμενη ἔκταση, γιά νά ἔχουμε τή δυνατότητα νά συγκρίνουμε τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη, ἀπ' τή μιά μεριά μέ τίς λεγόμενες νόρμες τῆς κατεχόμενης καί τῆς καλλιεργούμενης γῆς ἀπό τούς ἀγρότες, κι ἀπ' τήν ἄλλη μεριά μέ τήν ἐπισιτιστική νόρμα (Nahrungsfläche) καί μέ τή νόρμα ἐργασίας (Arbeitsfläche). Μέ λίγα λόγια, ἡ κατάταξη ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση δέν εἶναι ἁπλῶς πετυχημένη, ἀλλά εἶναι καί ἡ καλύτερη καί ἡ ἀπόλυτα ἀναγκαία.

Οἱ στατιστικοί τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας χωρίζουν τούς ἀγρότες σέ 6 ὁμάδες ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση: 1) ἀγρότες πού δέν καλλιεργοῦν· 2) ἀγρότες πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσιατίνες*· 3) ἀπό 5 ὥς 10 ντεσιατίνες· 4) ἀπό 10 ὥς 25 ντεσιατίνες· 5) ἀπό 25 ὥς 50 ντεσιατίνες καί 6) πάνω ἀπό 50 ντεσιατίνες σέ κάθε νοικοκυριό. Στούς τρεῖς νομούς ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ὁμάδες ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν εἶναι ἡ παρακάτω:

Ποσοστό νοικοκυριῶν	Νομοί: Μπερντιάνσκ %	Μελιτόπολης %	Δνείπερου %	Στούς 3 νομούς ἀναλογοῦν σέ κάθε νοικοκυριό, κατά μέσο όρο, ντεσιατίνες καλλιεργούμενης έκτασης
Πού δέν καλλιεργοῦν	6	7,5	9	—
Πού καλλιεργ. ὥς 5 ντεσ.	12	11,5	11	3,5
» » 5—10 »	22	21	20	8
» » 10—25 »	38	39	41,8	16,4
» » 25—50 »	19	16,6	15,1	34,5
» » πάνω ἀπό 50 »	3	4,4	3,1	75

Ὁ γενικός συσχετισμός (τά ποσοστά αὐτά περιλαβαίνουν ὁλόκληρο τόν πληθυσμό, μαζί καί τούς γερμανούς) ἐλάχιστα ἀλλάζει ὅταν ἀφαιρέσουμε τούς γερμανούς: ἔτσι ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει ὅτι στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας 40% ἀπό τούς ἀγρότες καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση (ὥς 10 ντεσ.), 40% μέση ἔκταση (ἀπό 10 ὥς 25 ντεσ.) καί 20% μεγάλη ἔκταση. Ἄν ἀφαιρέσουμε τούς γερμανούς ὁ τελευταῖος ἀριθμός κατεβαίνει ὥς τό $^1/_6$ (16,7%, δηλ. μόνο κατά 3,3% πιό κάτω), ἐνῶ ἀνεβαίνει ἀντίστοιχα ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτῶν πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση.

* Ντεσιατίνα εἶναι ρωσική μονάδα μέτρησης ἐπιφανείας τῆς γῆς πού ἰσοδυναμεῖ μέ 11 περίπου στρέμματα. *Σημ. μετ.*

Καθορίζοντας τό βαθμό ἀνομοιογένειας αὐτῶν τῶν ὁμάδων, θ' ἀρχίσουμε ἀπό τή γαιοχτησία καί τή γαιοχρησία.

Ὁ Πόστνικοφ μᾶς δίνει τόν παρακάτω πίνακα (ὁ συγγραφέας δέν ὑπολόγισε τό σύνολο τῶν τριῶν κατηγοριῶν τῆς γῆς πού ἀναφέρει στόν πίνακα (σελ. 145)):

Ὁμάδες ἀγροτῶν	*Κατά μέσον ὅρο σέ κάθε νοικοκυριό ἀναλογοῦν ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης*											
	Νομός Μπερντιάνσκ				Νομός Μελιτόπολης				Νομός Δνείπερου			
	γῆ κοινοτικοῦ κλήρου	ἀγορασμένη γῆ	νοικιασμένη γῆ	σύνολο	γῆ κοινοτικοῦ κλήρου	ἀγορασμένη γῆ	νοικιασμένη γῆ	σύνολο	γῆ κοινοτικοῦ κλήρου	ἀγορασμένη γῆ	νοικιασμένη γῆ	σύνολο
Πού δέν καλλιεργοῦν	6,8	3,1	0,09	10	8,7	0,7	—	9,4	6,4	0,9	0,1	7,4
Πού καλλιεργ. ὥς 5 ντεσ.	6,9	0,7	0,4	8,0	7,1	0,2	0,4	7,7	5,5	0,04	0,6	6,1
Πού καλλιεργ. 5 - 10 ντεσ.	9	—	1,1	10,1	9	0,2	1,4	10,6	8,7	0,05	1,6	10,3
Πού καλλιεργ. 10 - 25 ντεσ.	14,1	0,6	4	18,7	12,8	0,3	4,5	17,6	12,5	0,6	5,8	18,9
Πού καλλιεργ. 25 - 50 ντεσ.	27,6	2,1	9,8	39,5	23,5	1,5	13,4	38,4	16,6	2,3	17,4	36,3
Πού καλλιεργ. πάνω ἀπό 50 ντεσ.	36,7	31,3	48,4	116,4	36,2	21,3	42,5	100	17,4	30	44	91,4
Κατά νομό	14,8	1,6	5	21,4	14,1	1,4	6,7	22,2	11,2	1,7	7,0	19,9

«Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν — λέει ὁ Πόστνικοφ — πώς ἡ πιό εὔπορη ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας ὄχι μόνο διαθέτει μεγάλο κλῆρο, πράγμα πού μπορεῖ νά ὀφείλεται στό μεγάλο ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, μά ταυτόχρονα εἶναι καί ἡ ὁμάδα πού ἀγοράζει καὶ μισθώνει περισσότερη γῆ» (σελ. 146).

Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή μοῦ φαίνεται πώς πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ κλήρου ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα πρός τήν ἀνώτερη δέν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ *ὁλότελα* μέ τήν αὔξηση τοῦ

ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ὁ Πόστνικοφ δίνει τόν παρακάτω πίνακα γιά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας κατά ὁμάδες στούς τρεῖς νομούς:

	Σέ 1 οἰκογένεια ἀναλογοῦν κατά μέσον ὅρο					
	Ν. Μπερ-ντιάνσκ		Ν. Μελι-τόπολης		Ν. Δνεί-περου	
	ἄτομα καί τῶν δυό φύλων	ἐργαζόμενοι	ἄτομα	ἐργαζόμενοι	ἄτομα	ἐργαζόμενοι
Σέ ὅσους δέν καλλιεργοῦν	4,5	0,9	4,1	0,9	4,6	1
» » καλλιεργ. ὥς 5 ντεσ.	4,9	1,1	4,6	1	4,9	1,1
» » » 5–10 »	5,6	1,2	5,3	1,2	5,4	1,2
» » » 10–25 »	7,1	1,6	6,8	1,5	6,3	1,4
» » » 25–50 »	8,2	1,8	8,6	1,9	8,2	1,9
» » » πάνω ἀπό 50 »	10,6	2,3	10,8	2,3	10,1	2,3
Κατά νομούς	6,6	1,5	6,5	1,5	6,2	1,4

Ἀπό τόν πίνακα φαίνεται πώς ἡ ἔκταση τῆς γῆς τῶν κλήρων κατά νοικοκυριό αὐξάνει ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα στήν ἀνώτερη πολύ πιό γρήγορα ἀπ' ὅ,τι ὁ ἀριθμός τῶν ἀτόμων καί τῶν δυό φύλων καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαζομένων. Αὐτό θά τό δείξουμε παραστατικά, παίρνοντας τούς ἀριθμούς τῆς κατώτερης ὁμάδας τοῦ νομοῦ Δνείπερου ἴσους μέ 100:

	κοινοτική γῆ	ἐργαζόμενοι	ἄτομα καί τῶν δυό φύλων
Σέ ὅσους δέν καλλιεργοῦν	100	100	100
» » καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	86	110	106
» » » 5–10 »	136	120	117
» » » 10–25 »	195	140	137
» » » 25–50 »	259	190	178
» » » πάνω ἀπό 50 »	272	230	219

Εἶναι ξεκάθαρο πώς ἐκτός ἀπό τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, ἡ ἔκταση τοῦ κοινοτικοῦ κλήρου καθορίζεται καί ἀπό τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ νοικοκυριοῦ.

Ἐξετάζοντας τά στοιχεῖα γιά τήν ἔκταση τῆς ἀγορασμένης γῆς στίς διάφορες ὁμάδες, βλέπουμε πώς ἀγοράζουν γῆ σχεδόν ἀποκλειστικά οἱ ἀνώτερες ὁμάδες, πού ἔχουν καλλιεργούμενη

ἔκταση πάνω ἀπό 25 ντεσ., καί κυρίως οἱ πολύ μεγάλοι καλλιεργητές πού ἔχουν καλλιεργούμενη ἔκταση 75 ντεσ. κατά νοικοκυριό.

Συνεπῶς, τά στοιχεῖα γιά τήν ἀγορασμένη γῆ ἐπιβεβαιώνουν πέρα γιά πέρα τή γνώμη τοῦ Πόστνικοφ γιά τήν ἀνομοιογένεια τῶν ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς. Μιά πληροφορία, λογουχάρη, σάν κι αὐτήν πού δίνει ὁ συγγραφέας στή σελ. 147, ὅπου λέει πώς «οἱ ἀγρότες τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας ἔχουν ἀγοράσει 96 146 ντεσιατίνες γῆς» δέν χαρακτηρίζει καθόλου τό φαινόμενο: σχεδόν ὅλη αὐτή ἡ γῆ βρίσκεται στά χέρια μιᾶς ἀσήμαντης μειοψηφίας, πού ἔχει ἐξασφαλίσει τούς μεγαλύτερους κλήρους στά χέρια τῶν «εὔπορων» ἀγροτῶν, ὅπως λέει ὁ Πόστνικοφ, πού ὅμως αὐτοί δέν ἀποτελοῦν πάνω ἀπό τό $^1/_5$ τοῦ πληθυσμοῦ.

Τό ἴδιο πρέπει νά ποῦμε καί γιά τή γῆ πού μισθώνεται. Ὁ παραπάνω πίνακας περιέχει τόν ὁλικό ἀριθμό τῆς μισθωμένης γῆς πού προέρχεται ἀπό κλήρους κι ἀπό ἐκτάσεις πού δέν ἀνήκουν σέ κλήρους. Ἀπό τόν πίνακα φαίνεται πώς ἡ ἔκταση τῆς μισθωμένης γῆς αὐξάνει κατά κανόνα ἀπαράβατο στό βαθμό πού οἱ ἀγρότες εἶναι πιό εὐκατάστατοι καί, συνεπῶς, ὅσο περισσότερη δική του γῆ ἔχει ἕνας ἀγρότης, τόσο περισσότερη γῆ μισθώνει, στερώντας ἔτσι τίς πιό φτωχές ὁμάδες ἀπό τήν ἔκταση γῆς, πού τούς εἶναι ἀπαραίτητη.

Πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι τό φαινόμενο αὐτό παρατηρεῖται γενικά σ' ὅλη τή Ρωσία. Ὁ καθηγητής Κάρισεφ, συνοψίζοντας τὰ στοιχεῖα ἀπ' ὅλες τίς περιοχές τῆς Ρωσίας, ὅπου φυσικά ὑπάρχουν στατιστικές ἔρευνες τῶν ζέμστβο, σχετικά μέ τίς μισθώσεις γαιῶν ἐκ μέρους τῶν ἀγροτῶν, πού δέν περιλαβαίνονται στούς κλήρους, διατυπώνει σά γενικό νόμο ὅτι οἱ διαστάσεις τῶν ἐκμισθωμένων γαιῶν ἐξαρτιοῦνται ἄμεσα ἀπό τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἐνοικιαστῆ *.

Ἐξάλλου, ὁ Πόστνικοφ δίνει ἀκόμα πιό λεπτομερειακούς ἀριθμούς γιά τήν κατανομή τῆς γῆς πού μισθώνεται (βάζοντας μαζί τόσο τή γῆ πού δέν προέρχεται ἀπό κλήρους, ὅσο καί τή γῆ πού προέρχεται ἀπό κλήρους), ἀριθμούς πού θά τούς ἀναφέρω κι ἐγώ:

---

* «Συμπεράσματα ἀπ' τήν ἔρευνα γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο». Τόμ. II. *Ν. Κάρισεφ.* Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν. Ντέρπτ. 1892. Σελ. 122, 133 κ. ἄ.

	Νομός Μπερντιάνσκ			Νομός Μελιτόπολης			Νομός Δνείπερου		
	ποσοστό νοικοκυριῶν πού μισθώνουν	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ	Τιμή 1 ντεσιατίνας	ποσοστό νοικοκυριῶν πού μισθώνουν	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ	Τιμή 1 ντεσιατίνας	ποσοστό νοικοκυριῶν πού μισθώνουν	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ	Τιμή 1 ντεσιατίνας
Ὅσοι καλλιεργ. ὥς 5 ντ.	18,7	2,1	11	14,4	3	5,50	25	2,4	15,25
» » 5–10 »	33,6	3,2	9,20	34,8	4,1	5,52	42	3,9	12
» » 10–25 »	57	7	7,65	59,3	7,5	5,74	69	8,5	4,75
» » 25–50 »	60,6	16,1	6,80	80,5	16,9	6,30	88	20	3,75
» » πάνω ἀπό 50 »	78,5	62	4,20	88,8	47,6	3,93	91	48,6	3,55
Κατά νομούς	44,8	11,1	5,80	50	12,4	4,86	56,2	12,4	4,23

Βλέπουμε κι ἐδῶ πώς οἱ μέσοι ἀριθμοί δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά χαρακτηρίσουν τό φαινόμενο: λέγοντας λογουχάρη ὅτι στό νομό Δνείπερου τά 56% τῶν ἀγροτῶν καταφεύγουν σέ μίσθωση γῆς, δίνουμε πολύ ἐλλιπῆ εἰκόνα αὐτῆς τῆς μίσθωσης, γιατί στίς ὁμάδες ἐκεῖνες πού δέν ἔχουν ἐπαρκῆ δική τους γῆ (ὅπως θά τό δείξουμε παρακάτω) τό ποσοστό τῶν ἐνοικιαστῶν εἶναι πολύ πιό χαμηλό—μόνο 25% στήν 1η ὁμάδα, ἐνῶ ἡ ἀνώτερη ὁμάδα, πού ἔχει ὁλότελα ἐξασφαλισμένη δική της γῆ, καταφεύγει σχεδόν ὁλάκερη σέ μίσθωση γῆς (91%). Ἡ διαφορά στήν ποσότητα τῶν ντεσιατίνων πού μισθώνονται κατά νοικοκυριό εἶναι ἀκόμα πιό σημαντική: ἡ ἀνώτερη κατηγορία μισθώνει 30–15–24 φορές περισσότερη γῆ ἀπό τήν κατώτερη. Εἶναι ὁλοφάνερο πώς αὐτό ἀλλάζει καί τόν ἴδιο τό χαρακτήρα τῆς μίσθωσης, γιατί στήν ἀνώτερη κατηγορία πρόκειται πιά γιά ἐμπορική ἐπιχείρηση, ἐνῶ στήν κατώτερη ἔχουμε ἴσως νά κάνουμε μέ μιά ἐνέργεια πού τήν προκαλεῖ ἡ μεγάλη ἀνέχεια. Ἡ τελευταία ὑπόθεση ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά στοιχεῖα γιά τήν πληρωμή τοῦ ἐνοικίου τῆς γῆς. Ὅπως ἀποδείχνεται ἀπό τόν πίνακα, οἱ κατώτερες ὁμάδες πληρώνουν πιό ἀκριβά γιά τή γῆ, κάποτε μάλιστα τό τετραπλάσιο τοῦ ποσοῦ πού πληρώνει ἡ ἀνώτερη κατηγορία (στό νομό Δνείπερου). Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή πρέπει νά θυμίσουμε ὅτι καί ἡ αὔξηση τοῦ ἐνοικίου τῆς γῆς στό βαθμό πού ἐλαττώνεται ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού μισθώνεται, δέν ἀποτελεῖ ἰδιομορφία τοῦ Νότου μας: ἡ ἐργασία τοῦ Κάρισεφ ἀποδείχνει ὅτι αὐτός ὁ νόμος ἰσχύει παντοῦ.

«Στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας — λέει ὁ Πόστνι-

κοφ σχετικά μ' αὐτά τά στοιχεῖα — μισθώνουν γῆ κυρίως οἱ εὔποροι ἀγρότες πού ἔχουν ἐπαρκῆ κλῆρο καί ἰδιόχτητη γῆ. Αὐτό πρέπει νά εἰπωθεῖ ἰδιαίτερα γιά τή μίσθωση τῆς γῆς πού δέν ἀνήκει στούς κλήρους, δηλ. τῆς γῆς τῶν ἰδιωτῶν καί τοῦ δημοσίου, καί πού βρίσκεται σέ πιό μακρινές ἀποστάσεις ἀπό τά χωριά. Οὐσιαστικά αὐτό εἶναι πολύ φυσικό· γιά νά μισθώσει κανείς γῆ πού βρίσκεται πιό μακριά πρέπει νά ἔχει ἀρκετό ἀριθμό ζώων ἐργασίας, οἱ ἀγρότες ὅμως πού εἶναι λιγότερο εὔποροι δέν ἔχουν ἐδῶ τόν ἀπαιτούμενο ἀριθμό ζώων οὔτε γιά τήν καλλιέργεια τῶν κλήρων τους» (σελ. 148).

Δέν πρέπει νά νομιστεῖ, πώς ἡ τέτια κατανομή τῆς γῆς πού μισθώνεται ἐξαρτᾶται ἀπό τή μίσθωση τῆς γῆς ἀτομικά. Τό πράγμα δέν ἀλλάζει καθόλου στήν περίπτωση πού ἡ γῆ μισθώνεται ἀπό κοινοῦ, δέν ἀλλάζει γιά τόν ἁπλούστατο λόγο ἐπειδή ἡ κατανομή τῆς γῆς γίνεται μέ τά ἴδια κριτήρια, δηλ. «ἀνάλογα μέ τά λεφτά».

«Ἀπό τά φορολογικά βιβλία τῆς Διεύθυνσης Δημοσίων κτημάτων — λέει ὁ Πόστνικοφ — βγαίνει ὅτι τό 1890 στούς τρεῖς αὐτούς νομούς ἀπό τίς 133 852 ντεσ. γῆς τοῦ δημοσίου, πού ἐκμισθώνονταν μέ συμβόλαιο, βρίσκονταν σέ χρήση τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων 84 756 ντεσ. κατάλληλης γῆς, δηλ. περίπου τά 63% τῆς συνολικῆς ἔκτασης. Ἡ γῆ ὅμως πού μίσθωναν οἱ ἀγροτικές κοινότητες βρισκόταν σέ χρήση ἑνός σχετικά μικροῦ ἀριθμοῦ νοικοκυρέων καί μάλιστα κατά προτίμηση τῶν εὐπόρων. Ἡ ἀπογραφή πού διενήργησαν τά ζέμστβο κατά νοικοκυριό δείχνει αὐτό τό γεγονός ἀρκετά ἀνάγλυφα» (σελ. 150)* : [βλ. πίνακα σελ. 17. *Ἡ Σύντ.]*

«Ἔτσι — συμπεραίνει ὁ Πόστνικοφ — στό νομό Δνείπερου ἡ εὔπορη ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν χρησιμοποιοῦσε πάνω ἀπό τό ½ ὅλης τῆς μισθωμένης καλλιεργήσιμης γῆς, στό νομό Μπερντιάνσκ πάνω ἀπό τά $^2/_3$ καί στό νομό Μελιτόπολης, ὅπου μισθώνεται πιό πολλή γῆ τοῦ δημοσίου, χρησιμοποιοῦσε ἀκόμα καί πάνω ἀπό τά $^4/_5$ τῆς μισθωμένης ἔκτασης. Ἡ πιό φτωχή ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν (πού καλλιεργοῦν μέχρι 10 ντεσ. καλλιεργήσιμης γῆς) εἶχε σέ χρήση της καί στούς τρεῖς νομούς 1938 ντεσ., ἤ περίπου τά 4% τῆς μισθωμένης γῆς» (σελ. 150). Ἔπειτα ὁ συγγραφέας δίνει μιά σειρά παραδείγματα γιά τήν ἀνισόμετρη κα-

* Ὁ Πόστνικοφ δέ δίνει τήν τελευταία στήλη αὐτοῦ τοῦ πίνακα (σύνολο καί γιά τούς τρεῖς νομούς). Στόν πίνακα [6] σημειώνει ὅτι «σύμφωνα μέ τούς ὅρους τῆς μίσθωσης οἱ ἀγρότες ἔχουν τό δικαίωμα νά ὀργώνουν μόνο τό $^1/_3$ τῆς γῆς πού μισθώνουν».

Ὁμάδες ἀγροτῶν	Νομός Μπερ-ντιάνσκ			Νομός Μελι-τόπολης			Νομός Δνείπερου			Στούς τρεῖς νομούς			
	Ἀριθμός			Ἀριθμός			Ἀριθμός			Ἀριθμός			
	νοικοκυριῶν πού μισθώνουν	ντεσιατίνες πού μίσθωσαν	Σέ κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει	νοικοκυριῶν πού μισθώνουν	ντεσιατίνες πού μίσθωσαν	Σέ κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει	νοικοκυριῶν πού μισθώνουν	ντεσιατίνες πού μίσθωσαν	Σέ κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει	νοικοκυριῶν πού μισθώνουν	ντεσιατίνες πού μίσθωσαν	σέ ποσοστά	Σέ κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει
Πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντ.	39	66	1,7	24	383	16	20	62	3,1	83	511	1	6,1
Πού καλλιεργοῦν 5 - 10 ντ.	227	400	1,8	159	776	4,8	58	251	4,3	444	1 427	3	3,2
Πού καλλιεργ. 10 - 25 ντ.	687	2 642	3,8	707	4 569	6,4	338	1 500	4,4	1 732	8 711	20	5,0
Πού καλλιεργ. 25 - 50 ντ.	387	3 755	9,7	672	8 564	12,7	186	1 056	5,7	1 245	13 375	30	10,7
Πού καλλ. πάνω ἀπό 50 ντ.	113	3 194	28,3	440	15 365	34,9	79	1 724	21,8	632	20 283	46	32,1
Σύνολο	1 453	10 057	7	2 002	29 657	14,8	681	4 593	6,7	4 136	44 307	100	10,7

τανομή τῆς γῆς πού μισθώνουν οἱ κοινότητες, δέ χρειάζεται ὅμως νά τά ἀναφέρουμε.

Σχετικά μέ τά συμπεράσματα τοῦ Πόστνικοφ γιά τήν ἐξάρτηση τῆς μίσθωσης ἀπό τήν εὐπορία τῶν ἐνοικιαστῶν εἶναι πάρα πολύ ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε τήν ἀντίθετη γνώμη τῶν στατιστικῶν τῶν ζέμστβο.

Στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου ὁ Πόστνικοφ δημοσίευσε τό ἄρθρο του: «Γιά τίς ἐργασίες τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο στά κυβερνεῖα τῆς Ταυρίδας, τῆς Χερσώνας καί τοῦ Αἰκατερινοσλάβ» (σελ. XI–XXXII). Σ' αὐτό τό ἄρθρο ἐξετάζει ἀνάμεσα στ' ἄλλα τό «Σημειωματάριο τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας», πού ἐκδόθηκε τό 1889 ἀπ' τό ζέμστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας καί περιεῖχε σύντομα συμπεράσματα ἀπ' ὅλη τήν ἔρευνα. 'Αναλύοντας τό μέρος τοῦ βιβλίου πού εἶναι ἀφιερωμένο στή μίσθωση τῆς γῆς, ὁ Πόστνικοφ λέει:

«Στά νότια καί ἀνατολικά κυβερνεῖα μας πού ἔχουν πολλή γῆ, ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο ἀποκάλυψε ἀρκετά σημαντικό ποσοστό εὔπορης ἀγροτιᾶς, πού, ἐκτός ἀπό τό δικό της σημαντικό κλῆρο, μισθώνει ἐπιπλέον κι ἄλλη ἀρκετά μεγάλη ἔκταση γῆς. Τό νοικοκυριό ἐδῶ δέν ἐπιδιώκει ἁπλῶς νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειάς του, ἀλλά καί νά βγάλει ὁρισμένο περίσσευμα, ἕνα ὁρισμένο εἰσόδημα μέ τό ὁποῖο οἱ ἀγρότες βελτιώνουν τά χτίριά τους, χρησιμοποιοῦν μηχανές, ἀγοράζουν γῆ. 'Η ἐπιθυμία αὐτή εἶναι ἀρκετά φυσιολογική καί δέν περιέχει τίποτα τὸ κακό, γιατί δέ δείχνει ἀκόμα κανένα κουλάκικο στοιχεῖο». [Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν πραγματικά κουλάκικα στοιχεῖα, ὑπάρχουν ὅμως, ἀναμφισβήτητα, στοιχεῖα ἐκμετάλλευσης: οἱ εὔποροι ἀγρότες, μισθώνοντας γῆ σέ ἔκταση πού ξεπερνᾶ κατά πολύ τίς ἀνάγκες τους, ἀφαιροῦν ἀπό τούς φτωχούς ἀγρότες τή γῆ, πού τούς εἶναι ἀναγκαία γιά τή διατροφή τους· ἐπεκτείνοντας τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, ἔχουν ἀνάγκη ἀπό πρόσθετη ἐργατική δύναμη καί καταφεύγουν σέ μίσθωση.] «Ὁρισμένοι ὅμως στατιστικοί τῶν ζέμστβο, θεωρώντας, ὅπως φαίνεται, πώς τά φαινόμενα αὐτά τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς εἶναι κάτι τό ἀθέμιτο, προσπαθοῦν νά μειώσουν τή σημασία τους καί ν' ἀποδείξουν πώς οἱ ἀγρότες μισθώνουν γῆ κυρίως γιατί ἔχουν ἀνάγκη νά ἐξασφαλίσουν τή διατροφή τους καί πώς ἄν ὑπάρχουν ἀγρότες εὔποροι πού μισθώνουν πολλή γῆ, τό ποσοστό αὐτῶν τῶν ἐνοικιαστῶν ὁπωσδήποτε μειώνεται συνεχῶς μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ κλήρου» (σελ. XVII) — ὁ συντάκτης τοῦ «Σημειωματάριου» κ. Βέρνερ, γιά νά ἀποδείξει τήν ὀρθότητα

αὐτῆς τῆς σκέψης, χώρισε τούς ἀγρότες *ὅλου* τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας πού ἔχουν 1–2 δουλευτές καί 2–3 ζῶα ἐργασίας σέ ὁμάδες, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ κλήρου. Ἀποδείχτηκε ὅτι «μέ τήν αὔξηση τοῦ κλήρου ἐλαττώνεται κανονικά τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ καί λιγότερο κανονικά οἱ διαστάσεις τῆς γῆς πού μισθώνεται κατά νοικοκυριό» (σελ. XVIII). Ὁ Πόστνικοφ ὑποστηρίζει πολύ σωστά ὅτι μιά παρόμοια μέθοδος δέν εἶναι καθόλου ἀποδειχτική, γιατί ἐδῶ ξεχωρίστηκε αὐθαίρετα *μιά μερίδα* τῶν ἀγροτῶν (μόνο ἐκεῖνοι πού ἔχουν 2–3 ζῶα ἐργασίας), ἐνῶ δέν παίρνεται ὑπόψη κυρίως ἡ εὔπορη ἀγροτιά, κι ἐκτός ἀπ' αὐτό δέν μποροῦμε νά βάζουμε σέ ἴση μοίρα τούς ἠπειρωτικούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας καί τήν Κριμαία, γιατί οἱ συνθῆκες μίσθωσης σ' αὐτές δέν εἶναι ἴδιες: στήν Κριμαία τό ½–¾ τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἀχτήμονες (οἱ λεγόμενοι ντεσιάτινστσικι), ἐνῶ στούς βόρειους νομούς μόνο τά 3–4%. Στήν Κριμαία σχεδόν πάντα μπορεῖ νά βρεῖ κανείς εὔκολα γῆ γιά μίσθωση, ἐνῶ στούς βόρειους νομούς αὐτό κάποτε εἶναι ἀδύνατο. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι καί οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο τῶν ἄλλων κυβερνείων ἔκαναν ἀνάλογες ἀπόπειρες (φυσικά ἐξίσου ἀποτυχημένες) νά συγκαλύψουν τέτιες «ἀθέμιτες» ἐκδηλώσεις τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ μίσθωση μέ σκοπό νά ἀποχτήσουν εἰσόδημα. (Βλ. Κάρισεφ, στό ἔργο πού ἀναφέραμε).

Ἄν, συνεπῶς, ἡ κατανομή τῆς μισθωνόμενης ἀπό τούς ἀγρότες γῆς πού δέν ἀνήκει σέ κλήρους ἐπιτρέπει νά διαπιστώσουμε ὄχι μονάχα ποσοτικές διαφορές ἀνάμεσα στά διάφορα ἀγροτικά νοικοκυριά (ἄλλα μισθώνουν ἀρκετή γῆ, ἄλλα μισθώνουν λίγη γῆ), ἀλλά καί ποιοτικές διαφορές (ἄλλα μισθώνουν γιά νά ἐξασφαλίσουν τή διατροφή τους, ἄλλα μισθώνουν γιά ἐμπορικούς σκοπούς), αὐτό πρέπει νά τό ποῦμε πολύ περισσότερο γιά τή μίσθωση γῆς πού ἀνήκει σέ *κλήρους*.

«Ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν πού ἔγινε τό 1884–1886 στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας — λέει ὁ Πόστνικοφ — διαπίστωσε πώς ἡ συνολική ἔκταση τῆς γῆς πού μισθώνουν μερικοί ἀγρότες πάλι ἀπό ἀγρότες καί πού ἀνήκει σέ κλήρους, ἀνέρχεται σέ 256 716 ντεσιατίνες, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἐδῶ τό ¼ ὅλης τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τῶν ἀγροτικῶν κλήρων, καί μάλιστα χωρίς νά ὑπολογίζεται ἐδῶ ἡ ἔκταση πού οἱ ἀγρότες ἐκμισθώνουν στούς ραζνοτσίντσι* πού ζοῦν στά χωριά, καθώς

* Ἔτσι ἔλεγαν στή Ρωσία τό XIX αἰώνα τοὺς διανοούμενους, πού δέν ἀνῆκαν στούς εὐγενεῖς. *Σημ. μετ.*

καί στούς κοινοτικούς γραμματεῖς, στούς δασκάλους, στούς ἐκπροσώπους τοῦ κλήρου καί σέ ἄλλα πρόσωπα, πού δέν ἀνήκουν στήν ἀγροτιά καί δέν καταγράφονται κατά τήν ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν. Ὅλη αὐτή τή μεγάλη ἔκταση γῆς τή μισθώνουν σχεδόν ἐξολοκλήρου οἱ ἀγρότες τῶν εὔπορων ὁμάδων, πράγμα πού τό δείχνουν οἱ παρακάτω ἀριθμοί. Ἡ ἀπογραφή ἔχει καταγράψει πόσες ντεσιατίνες καλλιεργήσιμης γῆς, πού ἀνήκει σέ κλήρους, μισθώνουν οἱ νοικοκυρέοι ἀπό τούς γειτόνους τους:

Τῶν νοικοκυριῶν πού							
καθένα καλλιεργεῖ		ὥς	10 ντεσ.	16 594	ντεσ. δηλ.		6%
»	»	ἀπό 10 ὥς	25 »	89 526	»	»	35%
»	»	πάνω ἀπό	25 »	150 596	»	»	59%
			Σύνολο	256 716	ντεσ.		100%

Τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται, ὅπως κι αὐτοί οἱ ἴδιοι οἱ ἐκμισθωτές ἀνήκουν στήν ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν πού δέν καλλιεργοῦν τίποτα, πού δέν ἔχουν νοικοκυριό ἤ καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση. Ἔτσι ἕνα σημαντικό μέρος τῆς ἀγροτιᾶς στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας (περίπου τό $^1/_3$ ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ) ἐνμέρει γιατί δέν τό θέλει, κυρίως ὅμως γιατί δέ διαθέτει τά ἀπαραίτητα γιά τή διεξαγωγή τοῦ νοικοκυριοῦ ζῶα καί σύνεργα, δέν καλλιεργεῖ ὅλη τή γῆ τοῦ κλήρου της, τήν ἐκμισθώνει κι ἔτσι αὐξάνει τήν ἔκταση γῆς πού χρησιμοποιεῖ ἡ ἄλλη, ἡ πιό εὔπορη μερίδα τῶν ἀγροτῶν. Δέ χωράει ἀμφιβολία, πώς ἡ πλειοψηφία ἐκείνων πού ἐκμισθώνουν τή γῆ τους ἀνήκει στούς νοικοκυρέους πού καταστρέφονται ἤ ξεπέφτουν» (σελ. 136–137).

Τά ὅσα εἴπαμε παραπάνω ἐπιβεβαιώνονται ἀπό τόν ἑπόμενο πίνακα «γιά δυό νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας (ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο δέ δίνει στοιχεῖα γιά τό νομό Μελιτόπολης), πού δείχνει τό σχετικό ἀριθμό τῶν νοικοκυρέων πού ἐκμισθώνουν τόν κλῆρο τους, καί τό ποσοστό τῆς ἔκτασης τῶν κλήρων πού παραχωροῦν μέ νοίκι γιά καλλιέργεια» (σελ. 135):

	Νομός Μπερντιάνσκ		Νομός Δνείπερου	
	Ποσοστό νοικοκυρέων πού ἐκμισθώνουν τόν κλῆρο τους	Ποσοστό κλήρων πού ἐκμισθώνεται	Ποσοστό νοικοκυρέων πού ἐκμισθώνουν τόν κλῆρο τους	Ποσοστό κλήρων πού ἐκμισθώνεται
Ὅσοι δέν καλλιεργοῦν	73	97	80	97,1
Ὅσοι καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	65	54	30	38,4
» » 5–10 »	46	23,6	23	17,2
» » 10–25 »	21,5	8,3	16	8,1
» » 25–50 »	9	2,7	7	2,9
» » πάνω ἀπό 50 »	12,7	6,3	7	13,8
Κατά νομούς	32,7	11,2	25,7	14,9

Ἀπό τή γαιοχτησία τῶν ἀγροτῶν καί τή γαιοχρησία ἄς περάσουμε στήν κατανομή τῶν σύνεργων καί ζώων ἐργασίας. Σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας κατά ὁμάδες ὁ Πόστνικοφ δίνει τά παρακάτω στοιχεῖα καί γιά τούς τρεῖς νομούς μαζί:

	Σύνολο		Κατά μέσον ὅρο ἀναλόγου σέ 1 νοικοκυριό			% νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας
	ἀλόγων	βοδιῶν	ζῶα ἐργασίας	ἄλλα ζῶα*	σύνολο*	
Σέ ὅσους δέν καλλιεργ.	—	—	0,3	0,8	1,1	80,5
» » καλλιερ. ὥς 5 ντ.	6 467	3 082	1,0	1,4	2,4	48,3
» » » » 5–10	25 152	8 924	1,9	2,3	4,2	12,5
» » » » 10–25	80 517	24 943	3,2	4,1	7,3	1,4
» » » » 25–50	62 823	19 030	5,8	8,1	13,9	0,1
» » πάνω ἀπό 50	21 003	11 648	10,5	19,5	30	0,03
Σύνολο	195 962	67 627	3,1	4,5	7,6	—

Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δέ χαρακτηρίζουν αὐτοί καθαυτοί τίς κατηγορίες — αὐτό θά γίνει παρακάτω, κατά τήν περιγραφή τῆς τεχνικῆς τῆς γεωργίας καί κατά τήν κατάταξη τῶν ἀγροτῶν σέ οἰκονομικές κατηγορίες. Ἐδῶ θά παρατηρήσουμε ἁπλῶς, πώς ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας πού ἔχουν εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε στίς ἀνώτερες ὁμάδες βλέπουμε πολύ περισσότερα ζῶα ἀπ' ὅσα μπορεῖ νά χρειάζονται γιά τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας, ἐνῶ οἱ κα-

* Ὑπολογιζόμενα σέ μεγάλα ζῶα ἐργασίας.

τώτερες ὁμάδες ἔχουν τόσο λίγα ζῶα (ἰδιαίτερα ζῶα ἐργασίας), ὥστε καταντᾶ ἀδύνατο νά διατηρήσουν ἀνεξάρτητο νοικοκυριό.
Ἐντελῶς πανομοιότυπα εἶναι τά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν σύνεργων. «Ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν, πού κατέγραψε τά ἀγροτικά σύνεργα σέ ἀλέτρια καί μποῦκερ, δίνει τούς παρακάτω ἀριθμούς γιά ὅλο τόν πληθυσμό τῶν νομῶν» (σελ.214):

	Ποσοστό νοικοκυριῶν		
	πού δέν ἔχουν καλλιεργητικά ἐργαλεῖα	πού ἔχουν μόνο μποῦκερ	πού ἔχουν ἀλέτρι κ.ἄ.
Νομός Μπερντιάνσκ	33	10	57
» Μελιτόπολης	37,8	28,2	34
» Δνείπερου	39,3	7	53,7

Ὁ πίνακας αὐτός δείχνει πόσο τεράστια εἶναι ἡ ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν τή δυνατότητα νὰ διατηροῦν *αὐτοτελές* νοικοκυριό. Ποιά εἶναι ἡ κατάσταση στίς ἀνώτερες ὁμάδες, αὐτό φαίνεται ἀπό τά παρακάτω στοιχεῖα πού δείχνουν πόσα σύνεργα ἀναλογοῦν στό κάθε νοικοκυριό τῶν διάφορων ὁμάδων μέ βάση τήν καλλιεργούμενη ἔκταση:

	Ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό					
	Νομός Μπερντιάνσκ		Νομός Μελιτόπολης		Νομός Δνείπερου	
	Μεταφορικά μέσα (σοῦστες κλπ.)	Μέσα δργώματος (ἀλέτρια καί μποῦκερ)	Μεταφορικά μέσα	Μέσα δργώματος	Μεταφορικά μέσα	Μέσα δργώματος
Σέ ὅσους καλλιεργ. 5–10 ντεσ.	0,8	0,5	0,8	0,4	0,8	0,5
» » » 10–25 »	1,2	1,3	1,2	1	1	1
» » » 25–50 »	2,1	2	2	1,6	1,7	1,5
» » » πάνω ἀπό 50 »	3,4	3,3	3,2	2,8	2,7	2,4

Στόν ἀριθμό τῶν σύνεργων ἡ ἀνώτερη ὁμάδα ξεπερνᾶ 4–6 φορές τήν κατώτερη (ὁ συγγραφέας παρέλειψε ὁλότελα τήν ὁμάδα μέ καλλιεργούμενη ἔκταση ὥς 5 ντεσ.)· στόν ἀριθμό τῶν δουλευτῶν* ξεπερνᾶ τήν ἴδια ὁμάδα $^{23}/_{12}$ φορές, δηλ. λιγότερο ἀπό τό διπλάσιο. Ἀπό δῶ βγαίνει κιόλας τό συμπέρασμα

* Βλ. παραπάνω τόν πίνακα γιά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας κατά ὁμάδες.

πώς ή ἀνώτερη ὁμάδα εἶναι ὑποχρεωμένη νά καταφεύγει σέ μίσθωση ἐργατῶν, ἐνῶ στήν κατώτερη ὁμάδα τά μισά νοικοκυριά δέν ἔχουν ἐργαλεῖα γιά ὄργωμα (N. B.* Ἡ «κατώτερη» αὐτή ὁμάδα εἶναι ἡ τρίτη ἀπό τά κάτω) καί, συνεπῶς, δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά διατηροῦν αὐτοτελές νοικοκυριό.

Εἶναι φυσικό, πώς οἱ παραπάνω διαφορές στήν ἔκταση τῆς γῆς καί στά σύνεργα καθορίζουν καί τίς διαφορές στίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Παραπάνω δόσαμε τούς ἀριθμούς πού δείχνουν πόσες ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀναλογοῦν σέ κάθε νοικοκυριό τῆς καθεμιᾶς ἀπό τίς 6 ὁμάδες. Ἡ συνολική καλλιεργούμενη ἔκταση πού ἔχει ἡ ἀγροτιά τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας κατανέμεται ἀνάμεσα στίς ὁμάδες ὡς ἑξῆς:

	Ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης	σέ ποσοστά	
Ὅσοι καλλιεργ. ὥς 5 ντεσ.	34 070	2,4	12% τῆς καλλ. ἔκτασης στά 40% πληθυσμοῦ
» » 5–10 »	140 426	9,7	
» » 10–25 »	540 093	37,6	38% τῆς καλλ. ἔκτασης στά 40% πληθυσμοῦ
» » 25–50 »	494 095	34,3	50% τῆς καλλ. ἔκτασης στά 20% πληθυσμοῦ
» πάνω ἀπό 50 »	230 583	16	
Σύνολο	1 439 267	100%	

Οἱ ἀριθμοί αὐτοί μιλοῦν μόνοι τους. Πρέπει νά προσθέσουμε μόνο πώς ὁ Πόστνικοφ θεωρεῖ σάν μέσον ὅρο καλλιεργούμενης ἔκτασης, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά ζήσει μιά οἰκογένεια ἀπασχολούμενη μόνο μέ τή γεωργία (σελ. 272), τίς 16–18 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό.

III

Στό προηγούμενο κεφάλαιο συνοψίσαμε τά στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τό ἐπίπεδο τῆς περιουσιακῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν καί τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ τους στίς διάφορες ὁμάδες. Τώρα πρέπει νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα, πού καθορίζουν τό χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῶν διάφορων ὁμάδων, τόν τρόπο καί τό σύστημα διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ τους.

* Nota bene — σημειῶστε το. *Ἡ Σύντ.*

Θά σταθοῦμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα στή θέση πού ὑποστηρίζει ὁ Πόστνικοφ, ὅτι δηλ. «ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τῶν ἀγροτῶν καί ἡ ἱκανότητα ἐργασίας τῆς οἰκογένειας ἀνεβαίνουν σημαντικά μέ τήν αὔξηση τῆς ἔκτασης τοῦ νοικοκυριοῦ καί μέ τή χρησιμοποίηση μηχανῶν» (σελ. X). Ὁ συγγραφέας ἀποδείχνει αὐτή τή θέση ὑπολογίζοντας πόσα ἐργατικά χέρια καί πόσα ζῶα ἐργασίας ἀναλογοῦν σέ μιά *δοσμένη* καλλιεργούμενη ἔκταση στίς διάφορες οἰκονομικές ὁμάδες. Ἐδῶ δέν εἶναι δυνατό νά χρησιμοποιηθοῦν τά στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, γιατί «οἱ κατώτερες οἰκονομικές ὁμάδες προσφέρουν ἐργάτες γῆς, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες ὁμάδες μισθώνουν ἐργάτες γῆς» (σελ. 114). Ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας δέ δίνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού μισθώνονται καί τῶν ἐργατῶν πού προσφέρονται καί ἔτσι ὁ Πόστνικοφ ὑπολογίζει τόν ἀριθμό αὐτό κατά προσέγγιση, ξεκινώντας ἀπ' τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες καί ἀπό ἕναν ὑπολογισμό τῶν ἐργατῶν πού χρειάζονται γιά μιά δοσμένη ἔκταση καλλιεργούμενης γῆς. Ὁ Πόστνικοφ ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ ὑπολογισμοί αὐτοί δέν μποροῦν νά θεωροῦνται ἐντελῶς ἀκριβεῖς, ἀλλά ἔχει τή γνώμη πώς ὁ ὑπολογισμός του μόνο στίς δυό ἀνώτερες ὁμάδες μπορεῖ ν' ἀλλάξει σημαντικά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, δεδομένου ὅτι στίς ὑπόλοιπες ὁμάδες ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν δέν εἶναι μεγάλος. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἐλέγξει τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἄποψης, ἄν συγκρίνει τά προαναφερόμενα στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν μέ τόν παρακάτω πίνακα:

Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας

	Δουλευτές			Ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό	
	μισθώνονταν	προσφέρονταν	διαφορά	άτομα στήν οἰκογένεια (μαζί μέ τούς μισθωτ. ἐργάτες)	δουλευτές
Σέ ὅσους δέν καλλιεργ.	239	1 077	— 838	4,3	0,9
» » καλλιεργ. ὥς 5 ντ.	247	1 484	— 1 237	4,8	1,0
» » » 5 - 10 »	465	4 292	— 3 827	5,2	1,0
» » » 10 - 25 »	2 846	3 389	— 543	6,8	1,6
» » » 25 - 50 »	6 041	—	+ 6 041	8,9	2,4
» » πάνω ἀπό 50 »	8 241	—	+ 8 241	13,3	5
Σύνολο	18 079	10 242	+ 7 837	—	—

Συγκρίνοντας τήν τελευταία αὐτή στήλη μέ τά στοιχεῖα τά σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν, βλέπουμε πώς ὁ Πόστνικοφ παρουσίασε τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν κάπως ἐλαττωμένο στίς κατώτερες ὁμάδες καί αὐξημένο στίς ἀνώτερες. Ἐπειδή σκοπός του εἶναι ν' ἀποδείξει ὅτι μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν γιά μιά δοσμένη καλλιεργούμενη ἔκταση, οἱ κατά προσέγγιση ὑπολογισμοί τοῦ συγγραφέα μποροῦσαν συνεπῶς νά παρουσιάσουν μᾶλλον μικρότερη παρά μεγαλύτερη αὐτή τήν ἐλάττωση.
Ὕστερα ἀπ' αὐτόν τόν προκαταρκτικό ὑπολογισμό, ὁ Πόστνικοφ δίνει τόν παρακάτω πίνακα γιά τήν ἀμοιβαία σχέση καλλιεργούμενης ἔκτασης καί ἀριθμοῦ ἐργατικῶν χεριῶν καί ζώων ἐργασίας καί σέ συνέχεια πληθυσμοῦ γενικά στίς διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν (σελ. 117):

	Καλλιεργούμ. ἔκταση κατά ζευγάρι ζώων ἐργασίας	*Σέ 100 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀναλογοῦν* νοικοκυριά	ἄτομα	δουλευτές (μαζί μέ τούς μισθωτούς)	κεφάλια ζώων ἐργασίας
Σέ ὅσους καλλιεργ. ὡς 5 ντεσ.	7,1 ντεσ.	28,7	136	28,5	28,2
» » » 5-10 »	8,2 »	12,9	67	12,6	25
» » » 10-25 »	10,2 »	6,1	41,2	9,3	20
» » » 25-50 »	12,5 »	2,9	25,5	7	16,6
» » » πάνω ἀπό 50 »	14,5 »	1,3	18	6,8	14
Σύνολο	10,9 ντεσ.	5,4	36,6	9	18,3

«Ἔτσι μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ καί τῆς καλλιεργήσιμης ἔκτασης ἐλαττώνονται προοδευτικά τά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν γιά τή συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ζώων, δηλ. τά κυριότερα ἔξοδα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, καί στίς ὁμάδες πού καλλιεργοῦν μεγάλες ἐκτάσεις γίνονται σχεδόν 2 φορές λιγότερα κατά ντεσιατίνα καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀπ' ὅ,τι στίς ὁμάδες πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση» (σελ. 117).
Γιά νά ὑποστηρίξει τή θέση του, ὅτι τά ἔξοδα γιά τούς δουλευτές καί τά ζῶα ἐργασίας εἶναι τά μεγαλύτερα ἔξοδα στήν ἀγροτική οἰκονομία, ὁ συγγραφέας φέρνει παρακάτω σάν παράδειγμα τόν προϋπολογισμό ἑνός νοικοκυριοῦ μεννονιτῶν[7] ἀναλυτικά: ἀπό τό σύνολο τῶν ἐξόδων τά ἔξοδα γιά τό νοικοκυριό εἶναι τά 24,3%, τά ἔξοδα γιά τά ζῶα ἐργασίας τά 23,6% καί τά ἔξοδα γιά τούς δουλευτές τά 52,1% (σελ. 284).

Ὁ Πόστνικοφ ἀποδίδει μεγάλη σημασία στό συμπέρασμά του πώς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀνεβαίνει στό βαθμό πού μεγαλώνει ἡ ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ (αὐτό φαίνεται καί ἀπό μιά περικοπή ἀπό τόν πρόλογο τοῦ Πόστνικοφ πού δόσαμε προηγούμενα), καί δέν μπορεῖ νά μήν ἀναγνωρίσει κανείς πώς ἡ θέση αὐτή ἔχει πραγματικά σπουδαία σημασία, πρῶτο, γιά τή μελέτη τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς ἀγροτιᾶς μας καί τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν διάφορων ὁμάδων· δεύτερο, γιά τό γενικό πρόβλημα τῆς ἀμοιβαίας σχέσης μικρῆς καί μεγάλης καλλιέργειας. Πολλοί συγγραφεῖς ἔχουν δημιουργήσει μεγάλη σύγχυση γύρω ἀπό τό τελευταῖο αὐτό ζήτημα, καί κύρια αἰτία τῆς σύγχυσης αὐτῆς ἦταν τό γεγονός ὅτι συγκρίνονταν νοικοκυριά ἀνομοιογενῆ, πού βρίσκονταν κάτω ἀπό διαφορετικές κοινωνικές συνθῆκες, πού διέφεραν ἀπ' τόν ἴδιο τόν τύπο, τῆς διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ· συγκρίνονταν λχ. νοικοκυριά, πού τά εἰσοδήματά τους προέρχονται ἀπό τήν παραγωγή ἀγροτικῶν προϊόντων, μέ νοικοκυριά, πού τά εἰσοδήματά τους προέρχονται ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἀνάγκης τῶν ἄλλων νοικοκυριῶν σέ γῆ, (λχ. τά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν καί τά νοικοκυριά τῶν τσιφλικάδων στήν ἀμέσως μετά τή μεταρύθμιση τοῦ 1861 περίοδο [8]). Ὁ Πόστνικοφ εἶναι ὁλότελα ἀπαλλαγμένος ἀπ' αὐτό τό λάθος καί δέν ξεχνᾶ τό βασικό κανόνα τῆς σύγκρισης: τά φαινόμενα πού συγκρίνονται πρέπει νά εἶναι ὁμοιογενῆ.

Θέλοντας ν' ἀποδείξει πιό λεπτομερειακά τή θέση του ὅσον ἀφορᾶ τούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας, ὁ συγγραφέας παραθέτει στοιχεῖα, πρῶτο, γιά κάθε νομό χωριστά· καί, δεύτερο, χωριστά γιά τό ρωσικό πληθυσμό καί συγκεκριμένα γιά τήν πιό πολυάριθμη ὁμάδα του — τούς πρώην κρατικούς ἀγρότες (σελ. 273–274):

	Ἀναλογοῦν ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά ζευγάρι ζώων ἐργασίας					
	στούς νομούς γενικά			στήν ὁμάδα πρώην κρατικῶν ἀγροτῶν		
	Μπερντ.	Μελιτ.	Δνείπ.	Μπερντ.	Μελιτ.	Δνείπ.
Σέ ὅσους καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	8,9	8,7	4,3	—	—	—
» » 5–10 »	8,9	8,7	6,8	8,9	9,1	6,8
» » 10–25 »	10,2	10,6	9,7	10,3	10,9	9,6
» » 25–50 »	11,6	12,4	12,3	12,3	12,8	11,9
» » πάνω ἀπό 50 »	13,5	13,8	15,7	13,7	14,3	15
Κατά μέσον ὅρο »	10,7	11,3	10,1	—	—	—

Τό συμπέρασμα εἶναι τό ἴδιο: «στό μικρό νοικοκυριό ὁ σχετικός ἀριθμός τῶν ζώων ἐργασίας γιά μιά δοσμένη καλλιεργούμενη ἔκταση ξεπερνᾶ 1 ½–2 φορές τόν ἀριθμό τῶν ζώων στό „πλῆρες" ἀγροτικό νοικοκυριό. Ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν δείχνει πώς ὁ ἴδιος νόμος ἰσχύει καί γιά ὅλες τίς ἄλλες, τίς πιό μικρές ὁμάδες: ἀγρότες πρώην δουλοπάροικους, ἐνοικιαστές κλπ. καί σέ ὅλες, καί στίς πιό μικρές ἀκόμα περιφέρειες, πού περιορίζονται στά πλαίσια μιᾶς μόνο ἐπαρχίας ἤ ἀκόμα κι ἑνός χωριοῦ» (σελ. 274).

Ἡ ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα στήν ἐπιφάνεια τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί στά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ διαπιστώνεται ὅτι δέν εἶναι πρός ὄφελος τῶν μικρῶν νοικοκυριῶν, ἀκόμα καί ὅσον ἀφορᾶ ἕνα ἄλλο εἶδος ἐξόδων: τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῶν σύνεργων καὶ τῶν παραγωγικῶν ζώων.

Εἴδαμε παραπάνω μέ τί ταχύτητα αὐξάνει ἀπό τήν ἀνώτερη ὁμάδα πρός τήν κατώτερη ὁ ἀριθμός καί τῶν σύνεργων καί τῶν παραγωγικῶν ζώων πού ἀναλογοῦν στό κάθε νοικοκυριό. Ἄν κατανείμουμε αὐτά τά σύνεργα καί ζῶα σέ μιά δοσμένη καλλιεργούμενη ἔκταση, θά ἔχουμε *ἐλάττωσή* τους ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα πρός τήν ἀνώτερη (σελ. 318):

		Ἀναλογοῦν σέ 100 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης		
		Παραγωγικά ζῶα	ἀλέτρια καί μποῦκερ	σοῦστες
Σέ ὅσους καλλιεργ. ὥς 5 ντ.		42 κεφάλια	4,7	10
» » » 5–10 »		28,8 »	5,9	9
» » » 10–25 »		24,9 »	6,5	7
» » » 25–50 »		23,7 »	4,8	5,7
» » » πάνω ἀπό 50 »		25,8 »	3,8	4,3
Στούς τρεῖς νομούς :		25,5 κεφάλια	5,4	6,5

«Ὁ πίνακας αὐτός δείχνει ὅτι μέ τήν αὔξηση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό ὁ ἀριθμός τῶν πιό μεγάλων σύνεργων (καλλιεργητικά ἐργαλεῖα καί μεταφορικά μέσα) ἐλαττώνεται προοδευτικά γιά τή δοσμένη καλλιεργούμενη ἔκταση, καὶ γιαυτό στό νοικοκυριό τῶν ἀνώτερων ὁμάδων τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῶν ἐργαλείων καλλιέργειας τοῦ ἐδάφους καί τῶν μεταφορικῶν μέσων εἶναι κατανάγκην σχετικά λιγότερα κατά ντεσιατίνα. Ἡ ὁμάδα μέ καλλιεργούμενη ἔκταση ὥς 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό ἀποτελεῖ κάποια ἐξαίρεση: ἔχει σχετικά λιγότερα καλλιεργητικά ἐργαλεῖα ἀπό τήν ἑπόμενη ὁμάδα μέ καλ-

λιεργούμενη ἔκταση 16 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό, αὐτό ὅμως παρατηρεῖται μόνο γιατί πολλοί ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας δέ δουλεύουν μέ δικά τους σύνεργα καί ζῶα, ἀλλά μέ σύνεργα καί ζῶα νοικιασμένα, πράγμα πού δέν περιορίζει καθόλου τά ἔξοδα γιά τά σύνεργα καί τά ζῶα» (σελ. 318).

«Ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο — λέει ὁ Πόστνικοφ — δείχνει μέ ἀναμφισβήτητη σαφήνεια, πώς ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, τόσο λιγότερα σύνεργα, ἐργάτες καί ζῶα ἐργασίας ὑπάρχουν σέ μιά δοσμένη ἔκταση καλλιεργήσιμης γῆς» (σελ. 162).

«Στά προηγούμενα κεφάλαια δείξαμε κιόλας — παρατηρεῖ παρακάτω ὁ Πόστνικοφ — ὅτι στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας τό φαινόμενο αὐτό παρουσιάζεται σ' ὅλες τίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν καὶ σ' ὅλες τίς ἐπαρχίες τῆς περιοχῆς. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, τό φαινόμενο αὐτό διαπιστώνεται καί στό ἀγροτικό νοικοκυριό τῶν ἄλλων κυβερνείων, ὅπου ἡ γεωργία ἀποτελεῖ ἐπίσης τόν κύριο κλάδο τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Ἔτσι τό φαινόμενο αὐτό εἶναι πλατιά διαδομένο καί παίρνει τή μορφή νόμου πού ἀποχτᾶ μεγάλη οἰκονομική σημασία, γιατί μέ τό νόμο αὐτό χάνεται σέ σημαντικό βαθμό τό οἰκονομικό νόημα τοῦ μικροῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ» (σελ. 313).

Ἡ τελευταία παρατήρηση τοῦ Πόστνικοφ εἶναι κάπως πρόωρη: γιά ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι εἶναι ἀναπόφευχτη ἡ ἐκτόπιση τῶν μικρῶν νοικοκυριῶν ἀπό τά μεγάλα, δέν ἀρκεῖ νά διαπιστωθεῖ ὅτι τά μεγάλα νοικοκυριά συμφέρουν περισσότερο (μεγάλη φτήνια τοῦ προϊόντος)· εἶναι ἀπαραίτητο νά διαπιστωθεῖ ἐπίσης ἡ ἐπικράτηση τῆς χρηματικῆς (ἀκριβέστερα: τῆς ἐμπορευματικῆς) οἰκονομίας, ἀπέναντι στή φυσική, γιατί στίς συνθῆκες τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, ὅταν τό προϊόν πάει γιά τήν ἀτομική κατανάλωση τοῦ παραγωγοῦ κι ὄχι γιά τήν ἀγορά, τό φτηνό προϊόν δέ θά συναντηθεῖ μέ τό ἀκριβό στήν ἀγορά καί γιαυτό δέ θά εἶναι σέ θέση νά τό ἐκτοπίσει. Ἐξάλλου γιαυτό τό πράγμα θὰ γίνει πιό λεπτομερειακά λόγος παρακάτω.

Ὁ Πόστνικοφ, γιά ν' ἀποδείξει πώς ὁ πιό πάνω νόμος μπορεῖ νά ἰσχύσει γιά ὅλη τή Ρωσία, παίρνει τούς νομούς, ὅπου ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο ἔκανε λεπτομερειακή οἰκονομική ταξινόμηση τοῦ πληθυσμοῦ σέ ὁμάδες καί ὑπολογίζει τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργήσιμης ἔκτασης πού ἀναλογεῖ σέ ἕνα ζευγάρι ζώων ἐργασίας καί σ' ἕνα δουλευτή στίς διάφορες ὁμάδες. Τό συμπέρασμα πού βγαίνει εἶναι τό ἴδιο μέ τό προηγούμενο: «ὅτι σ' ἕνα

μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό ἡ καλλιεργήσιμη ἔκταση πρέπει νά πληρώνει γιά συντήρηση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων 1½–2 φορές περισσότερο ἀπ' ὅ,τι σ' ἕνα νοικοκυριό μεγαλύτερης ἔκτασης» (σελ. 316). Αὐτό ἰσχύει τόσο γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Πέρμ (σελ. 314), ὅσο καί γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ, τόσο γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Σαράτοφ, ὅσο καί γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Τσερνίγκοφ (σελ. 315), κι ἔτσι ὁ Πόστνικοφ ἀπόδειξε ἀναμφισβήτητα ὅτι ὁ νόμος αὐτός ἔχει ἰσχύ γιά ὅλη τή Ρωσία.

Ἄς περάσουμε τώρα στό ζήτημα τῶν «ἐσόδων καί τῶν ἐξόδων» (κεφ. IX) τῶν διάφορων ὁμάδων ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν καί τῆς σχέσης τους μέ τήν ἀγορά:

«Σέ κάθε νοικοκυριό — λέει ὁ Πόστνικοφ — πού εἶναι αὐτοτελής μονάδα ἡ ἔκταση τοῦ ἐδάφους ἀποτελεῖται ἀπό τά παρακάτω 4 μέρη: τό πρῶτο μέρος παράγει τά τρόφιμα, πού χρειάζονται γιά τή διατροφή τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας καί τῶν δουλευτῶν πού ζοῦν στό νοικοκυριό· αὐτή εἶναι — μέ τή στενή ἔννοια — ἡ *ἐπισιτιστική* ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ· τό δεύτερο μέρος ἐξασφαλίζει νομή γιά τά ζῶα πού δουλεύουν στό νοικοκυριό καί μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ *ζωοτροφική* ἔκταση. Τό τρίτο μέρος ἀποτελεῖται ἀπό τή γῆ πού βρίσκεται δίπλα στά σπίτια, ἀπό τούς δρόμους, τίς τεχνητές δεξαμενές κτλ. καί ἀπό τό μέρος τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας πού δίνει τό σπόρο γιά τή σπορά· αὐτό τό μέρος μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ ἔκταση *γιά τό νοικοκυριό*, γιατί ἐξυπηρετεῖ χωρίς διάκριση ὅλο τό νοικοκυριό. Τέλος, τό τέταρτο μέρος παράγει σιτηρά καί φυτά πού πρόκειται νά πουληθοῦν στήν ἀγορά ἀνεπεξέργαστα ἤ ἐπεξεργασμένα. Αὐτή εἶναι ἡ ἔκταση *πού παράγει προϊόντα γιά τήν ἀγορά* ἤ *ἡ ἐμπορευματική* ἔκταση. Ἡ διαίρεση τοῦ ἐδάφους στά τέσσερα μέρη πού ἀναφέραμε καθορίζεται σέ κάθε ἰδιωτικό νοικοκυριό ὄχι ἀπό τό εἶδος τῶν φυτῶν πού καλλιεργοῦνται, ἀλλά ἀπό τόν ἄμεσο σκοπό πού ἐπιδιώκεται μέ τήν καλλιέργειά τους.

Τά χρηματικά ἔσοδα τοῦ νοικοκυριοῦ καθορίζονται ἀπό τήν ἐμπορευματική ἔκταση τοῦ ἐδάφους του, κι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ τελευταία αὐτή ἔκταση καὶ ἀνώτερη ἡ σχετική ἀξία τῶν προϊόντων πού παράγει, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ζήτηση, πού παρουσιάζουν στήν ἀγορά οἱ ἀγρότες νοικοκυρέοι καί ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού μπορεῖ νά διατηρεῖ ἡ χώρα ἔξω ἀπό τή γεωργία στή ζώνη τῆς ἀγορᾶς της, τόσο πιό μεγάλη εἶναι γιά τή χώρα ἡ κρατική (φορολογική) καί πολιτιστική σημασία τῆς ἀγροτικῆς της οἰκονομίας, ὅπως ἐπίσης, εἶναι πιό ὑψηλά καί τά καθαρά ἔσοδα τοῦ ἴδιου τοῦ νοικοκύρη καί οἱ πόροι πού μπορεῖ

νά διαθέτει γιά δαπάνες καί βελτιώσεις στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας» (σελ. 257).

Ὁ συλλογισμός αὐτός τοῦ Πόστνικοφ θά ἦταν ἀπόλυτα σωστός, ἄν τοῦ ἐπιφέραμε μιά ἀρκετά οὐσιαστική διόρθωση: ὁ συγγραφέας μιλάει γιά τή σημασία τῆς ἐμπορευματικῆς ἔκτασης τοῦ νοικοκυριοῦ γιά ὅλη τή χώρα γενικά, ἐνῶ εἶναι φανερό ὅτι μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά μιά τέτια μόνο χώρα, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ χρηματική οἰκονομία, ὅπου ἕνα μεγάλο μέρος τῶν προϊόντων παίρνει τή μορφή *ἐμπορευμάτων*. Τό νά ξεχνάει κανείς αὐτόν τόν ὅρο, τό νά νομίζει πώς ἐξυπακούεται ἀφ' ἑαυτοῦ καί νά παραλείπει νά ἐρευνᾶ συγκεκριμένα, ἴσαμε ποιό βαθμό ἔχει ἰσχύ ὁ ὅρος αὐτός στή δοσμένη χώρα — θά σήμαινε ὅτι πέφτει στό λάθος πού κάνει ἡ χυδαία πολιτική οἰκονομία.

Τό νά ξεχωρίζει κανείς ἀπ' ὅλο τό νοικοκυριό τήν ἔκταση πού παράγει προϊόντα γιά τήν ἀγορά ἔχει πολύ μεγάλη σημασία. Γιά τήν ἐσωτερική *ἀγορά* ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία δέν εἶναι καθόλου τό εἰσόδημα τοῦ παραγωγοῦ γενικά (δηλ. τό εἰσόδημα πού καθορίζει τήν εὐημερία αὐτοῦ τοῦ παραγωγοῦ), ἀλλά ἀποκλειστικά τά *χρηματικά* του ἔσοδα. Ἡ κατοχή χρηματικῶν μέσων δέν καθορίζεται καθόλου ἀπό τήν εὐημερία τοῦ παραγωγοῦ: ὁ ἀγρότης πού παίρνει ἀπό τό χτῆμα του μιά ποσότητα προϊόντων πού ἐπαρκεῖ πέρα γιά πέρα γιά τή δική του κατανάλωση, πού τό νοικοκυριό του ὅμως εἶναι φυσικό νοικοκυριό, εὐημερεῖ, μά δέν κατέχει χρηματικά μέσα· ἕνας μισοκαταστραμμένος ἀγρότης πού παίρνει ἀπό τό χτῆμα του μόνο ἕνα μικρό μέρος ἀπό τά σιτηρά πού ἔχει ἀνάγκη καί πού τήν ὑπόλοιπη ποσότητα σιτηρῶν (ἔστω καί σέ μικρότερη ποσότητα καί χειρότερη ποιότητα) τή βγάζει μέ «μεροκάματα» ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ, δέν εὐημερεῖ, κατέχει ὅμως χρηματικά μέσα. Ἀπό δῶ φαίνεται καθαρά, ὅτι κάθε συλλογισμός σχετικά μέ τή σημασία πού ἔχουν γιά τήν ἀγορά τά ἀγροτικά νοικοκυριά καί τό μέγεθος τοῦ εἰσοδήματός τους, κάθε τέτιος συλλογισμός, πού δέ στηρίζεται στόν ὑπολογισμό τοῦ χρηματικοῦ μέρους τοῦ εἰσοδήματος, δέν μπορεῖ νά ἔχει καμιά ἀξία.

Ὁ Πόστνικοφ γιά νά καθορίσει πόσο μεγάλα εἶναι στό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν τῶν διάφορων ὁμάδων τά τέσσερα προαναφερθέντα μέρη τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, ὑπολογίζει προκαταρκτικά τήν ἐτήσια κατανάλωση σιτηρῶν, παίρνοντας τό στρογγυλό ἀριθμό τῶν 2 τσέτβερτ* σιτηρῶν κατ' ἄτομο (σελ.

* Τσέτβερτ, παλιά ρωσική μετρική μονάδα ὄγκου τῶν σιτηρῶν, ἴση μέ 209,91 λίτρα. *Σημ. μετ.*

259), πράγμα πού ἀντιστοιχεῖ σὲ $^2/_3$ ντεσιατ. καλλιεργούμενης ἔκτασης κατ' ἄτομο. Ἔπειτα καθορίζει τή ζωοτροφική ἔκταση σέ 1 $^1/_2$ ντεσ. γιά κάθε ἄλογο καί τήν καλλιεργούμενη ἔκταση σέ 6% τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους καί βγάζει τά παρακάτω στοιχεῖα* (σελ. 319):

	Ἀναλογοῦν σέ 100 ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης				*Παίρνεται χρηματικό εἰσόδημα*	
	Παραγωγική ἔκταση	ἐπισιτιστική ἔκταση	ζωοτροφική ἔκταση	ἐμπορευματική ἔκταση	κατά ντεσιατίνα καλλιεργούμενης ἔκτασης (ρούβλια)	κατά νοικοκυριό (ρούβλια)
Σέ ὅσους καλλιεργ. ὥς 5 ντεσ.	6	90,7	42,3	—39	—	—
» » » 5-10 »	6	44,7	37,5	+11,8	3,77	30
» » » 10-25 »	6	27,5	30	36,5	11,68	191
» » » 25-50 »	6	17	25	52	16,64	574
» » » πάνω ἀπό 50 »	6	12	21	61	19,52	1500

«Ἡ διαφορά πού δείξαμε στά χρηματικά ἔσοδα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν διάφορων ὁμάδων — λέει ὁ Πόστνικοφ — δείχνει ἀρκετά παραστατικά τή σημασία τοῦ μεγέθους τοῦ νοικοκυριοῦ, στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ διαφορά αὐτή ἀνάμεσα στά εἰσοδήματα πού ἀποδίδουν οἱ καλλιεργούμενες ἐκτάσεις στίς διάφορες ὁμάδες πρέπει νά εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη, γιατί οἱ ἀνώτερες ὁμάδες πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι παίρνουν μεγαλύτερες σοδιές κατά ντεσιατίνα καί εἶναι ἀνώτερη ἡ ἀξία τῶν σιτηρῶν πού πουλᾶνε.

Σ' αὐτόν τόν ὑπολογισμό τοῦ εἰσοδήματος δέν πήραμε ὑπόψη ὅλη τήν ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλά μόνο τήν καλλιεργήσιμη, γιατί δέν ἔχουμε στή διάθεσή μας ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τίς ἄλλες ἐκτάσεις πού χρησιμοποιοῦνται γιά τή διατροφή διάφορων εἰδῶν ζώων στά ἀγροτικά νοικοκυριά τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας· ἐπειδὴ ὅμως τά χρηματικά ἔσοδα τοῦ ἀγρότη τῆς νότιας Ρωσίας, πού ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τή γεωργία, καθορίζονται σχεδόν ὁλοκληρωτικά ἀπό τήν καλλιεργούμενη ἔκταση, οἱ ἀριθμοί πού ἀναφέραμε παρουσιάζουν μέ ἀρκετή ἀκρίβεια τή διαφορά τῶν χρηματικῶν ἐσόδων πού παίρνουν ἀπό τό

* Γιά νά καθορίσει τό χρηματικό εἰσόδημα ὁ Πόστνικοφ ἐνήργησε ὡς ἑξῆς: δέχτηκε πώς ὅλη ἡ ἐμπορευματική ἔκταση εἶναι σπαρμένη μέ τό πιό ἀκριβό εἶδος σιτηρῶν, δηλ. μέ στάρι καί, ξέροντας τό μέσο ὅρο τῆς σοδιᾶς του καί τίς τιμές, λογάριασε τήν ἀξία πού παράγει αὐτή ἡ ἐπιφάνεια.

νοικοκυριό τους οἱ διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν πόσο ἀλλάζει αὐτό τό εἰσόδημα μέ τήν ἀλλαγή τῶν διαστάσεων τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Μιά οἰκογένεια πού ἔχει 75 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση ἔχει χρηματικά ἔσοδα μέχρι 1500 ρούβλια τό χρόνο. Μιά οἰκογένεια μέ καλλιεργούμενη ἔκταση 34½ ντεσ. ἔχει ἔσοδα 574 ρούβλια τό χρόνο καί μέ καλλιεργούμενη ἔκταση 16½ ντεσ. μόνον 191 ρούβλια. Μιά οἰκογένεια πού καλλιεργεῖ 8 ντεσ. παίρνει μόνο 30 ρούβλια, δηλ. ἕνα ποσό πού δέν ἐπαρκεῖ γιά νά καλύψει τά χρηματικά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ χωρίς ἀπασχόληση μέ ἄλλες δουλιές ἔξω ἀπό τή γεωργία. Βέβαια, οἱ ἀριθμοί πού ἀναφέραμε δέ δείχνουν ἀκόμα τήν ἔγγεια πρόσοδο πού παίρνουν ἀπό τό νοικοκυριό τους, καί γιά νά ὑπολογίσουμε τήν ἔγγεια πρόσοδο πρέπει ἀπό τούς ἀριθμούς αὐτούς νά ἀφαιρέσουμε ὅλα τά χρηματικά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ γιά φόρους, σύνεργα καί ζῶα ἐργασίας, χτίρια, γιά ἀγορά ρούχων, παπουτσιῶν κτλ. Τά ἔξοδα ὅμως αὐτά δέν αὐξάνουν ἀνάλογα μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ. Τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῆς οἰκογένειας αὐξάνουν ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καί ἡ αὔξηση αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν πίνακα, γίνεται πολύ πιό ἀργά ἀπό τήν αὔξηση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης στίς ὁμάδες. Ὅσον ἀφορᾶ ὅλα τά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ (πληρωμή ἔγγειας φορολογίας καί ἐνοικίου τῆς γῆς, τῶν ἐξόδων γιά ἐπιδιόρθωση τῶν χτιρίων καί τῶν ἐργαλείων), αὐτά αὐξάνουν στό νοικοκυριό, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ, καί ὄχι περισσότερο, ἐνῶ τά συνολικά χρηματικά ἔσοδα τοῦ νοικοκυριοῦ, ὅπως δείχνει ὁ προηγούμενος πίνακας, αὐξάνουν περισσότερο ἀπό εὐθέως ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Κι ἀκόμα ὅλα αὐτά τά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ δέν εἶναι καθόλου μεγάλα σέ σύγκριση μέ τά κύρια ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ πού πᾶνε γιά τή συντήρηση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων. Ἔτσι, μποροῦμε νά διαπιστώσουμε τό ἑξῆς φαινόμενο: στό ἀγροτικό νοικοκυριό ἡ ἔγγεια πρόσοδος ἀπό τή γεωργία ἐλαττώνεται προοδευτικά κατά ντεσιατίνα στό βαθμό πού ἐλαττώνονται οἱ διαστάσεις του» (σελ. 320).

Ἔτσι, ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ Πόστνικοφ βλέπουμε ὅτι, σέ σχέση μέ τήν ἀγορά, τό γεωργικό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν παρουσιάζει στίς διάφορες ὁμάδες οὐσιαστικές διαφορές: οἱ ἀνώτερες ὁμάδες (μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 25 ντεσ. κατά νοικοκυριό) διατηροῦν πιά νοικοκυριό μέ χαρακτήρα ἐμπορικό·

σκοπός τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν εἶναι νά πάρουν εἰσόδημα. Ἀντίθετα, στίς κατώτερες ὁμάδες ἡ γεωργία δέν καλύπτει τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας (αὐτό ἀφορᾶ τούς γεωργούς πού καλλιεργοῦν ὥς 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό)· ἄν ὑπολογίσει κανείς μέ ἀκρίβεια ὅλα τά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ, θά φανεῖ ἀσφαλῶς ὅτι σ' αὐτές τίς ὁμάδες τό νοικοκυριό παρουσιάζει ἔλλειμμα.

Εἶναι ἐπίσης ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον νά χρησιμοποιήσουμε τά στοιχεῖα πού δίνει ὁ Πόστνικοφ, γιά νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα, ποιά σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στή διάσπαση τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀνομοιογενεῖς ὁμάδες καί στήν ἔκταση τῆς ζήτησης πού παρουσιάζεται στήν ἀγορά. Ξέρουμε ὅτι τό μέγεθος αὐτῆς τῆς ζήτησης ἐξαρτᾶται ἀπό τίς διαστάσεις τῆς ἐμπορευματικῆς ἔκτασης κι ὅτι ἡ ἐμπορευματική ἔκταση αὐξάνει μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ· ὅμως, παράλληλα μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ στίς ἀνώτερες ὁμάδες, ἔχουμε ἐλάττωση αὐτῶν τῶν διαστάσεων στίς κατώτερες ὁμάδες. Ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν οἱ κατώτερες ὁμάδες εἶναι διπλάσιες σέ ἀριθμό ἀπό τίς ἀνώτερες: οἱ κατώτερες ὁμάδες ἀποτελοῦν τά 40% στούς νομούς τῆς Ταυρίδας, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες μόνο τά 20%. Μήπως γενικότερα βγαίνει τό συμπέρασμα πώς ἡ προαναφερόμενη διάσπαση τῶν νοικοκυριῶν ἐλαττώνει τό μέγεθος τῆς ζήτησης πού παρουσιάζεται στήν ἀγορά; Γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, ἔχουμε τό δικαίωμα νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα αὐτό ἀρνητικά καί μόνο μέ βάση ὁρισμένες ἐκ τῶν προτέρων σχηματισμένες ἀντιλήψεις: τό γεγονός εἶναι ὅτι στίς κατώτερες ὁμάδες οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ εἶναι τόσο μικρές, ὥστε ὅλες οἱ ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας δέν μποροῦν νά καλυφθοῦν μέ τή γεωργία· γιά νά μήν πεθάνουν ἀπό τήν πείνα, οἱ ἐκπρόσωποι αὐτῶν τῶν κατώτερων ὁμάδων ὑποχρεώνονται νά προσφέρουν στήν ἀγορά τήν ἐργατική τους δύναμη, πού ἡ πούλησή της θά τούς δόσει χρηματικά μέσα καί θά ἰσοροπήσει ἔτσι (ὥς ἕνα ὁρισμένο βαθμό) τήν ἐλάττωση τῆς ζήτησης πού θά προέλθει ἀπό τήν ἐλάττωση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ. Τά στοιχεῖα ὅμως τοῦ Πόστνικοφ ἐπιτρέπουν νὰ δοθεῖ μιά πιό ἀκριβολογημένη ἀπάντηση στό ἐρώτημα πού τέθηκε.

Ἄς πάρουμε μιά ὁποιαδήποτε ἐπιφάνεια καλλιεργούμενης ἔκτασης, λογουχάρη 1600 ντεσ., κι ἄς φανταστοῦμε δυό διαφορετικούς τρόπους κατανομῆς της: πρῶτο, ἀνάμεσα σέ μιά ὁμοιογενῆ ἀπό οἰκονομική ἄποψη ἀγροτιά καί, δεύτερο, ἀνάμεσα σέ ἀγρότες πού ἔχουν χωριστεῖ σέ ἀνομοιογενεῖς ὁμάδες, σάν κι αὐ-

τές πού βλέπουμε σήμερα στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Στήν πρώτη περίπτωση, ἄν κάνουμε τήν ὑπόθεση πώς ἕνα μεσαῖο ἀγροτικό νοικοκυριό ἔχει 16 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση (ὅπως συμβαίνει στήν πραγματικότητα στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας), θά ἔχουμε 100 νοικοκυριά πού καλύπτουν στό ἀκέραιο τίς ἀνάγκες τους μέ τή γεωργία. Ἡ ζήτηση πού παρουσιάζεται στήν ἀγορά θά ἰσοῦται πρός 191 × 100 = 19 100 ρούβλια. — Δεύτερη περίπτωση: οἱ 1600 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης κατανέμονται διαφορετικά ἀνάμεσα στά παραπάνω 100 νοικοκυριά, καί ἀκριβῶς ἔτσι ὅπως κατανέμεται στήν πραγματικότητα ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση ἀνάμεσα στούς ἀγρότες τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας: 8 νοικοκυριά δέν καλλιεργοῦν καθόλου, 12 καλλιεργοῦν ἀπὸ 4 ντεσιατίνες· 20 ἀπὸ 8· 40 ἀπό 16· 17 ἀπό 34 καὶ 3 ἀπό 75 (συνολικά ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι 1583 ντεσ., δηλ. κατά τι λιγότερο ἀπό 1600 ντεσ.). Μέ μιά τέτια κατανομή ἕνα πολύ σημαντικό μέρος τῶν ἀγροτῶν (40%) δέ θά εἶναι σέ θέση νά πάρει ἀπό τή γῆ του εἰσόδημα ἀρκετό, ὥστε νά καλύψει ὅλες τίς ἀνάγκες του. Τό μέγεθος τῆς χρηματικῆς ζήτησης πού θά προβληθεῖ στήν ἀγορά, ὑπολογίζοντας μόνο τά νοικοκυριά μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 5 ντεσιατίνες τό καθένα, θά εἶναι τό παρακάτω: 20·30 + 40·191 + 17·574 + 3·1500=21 350 ρούβλια. Ἔτσι βλέπουμε παρ' ὅλο πού παραλείφθηκαν 20 ὁλόκληρα νοικοκυριά [πού ἀναμφισβήτητα ἔχουν ἐπίσης χρηματικά ἔσοδα, ὄχι ὅμως ἀπό τήν πούληση τῶν προϊόντων τους], παρ' ὅλο πού ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι περιορισμένη σέ 1535 ντεσ. — τό ὁλικό μέγεθος τῆς χρηματικῆς ζήτησης πού παρουσιάζεται στήν ἀγορά ἔχει αὐξηθεῖ [9].

Εἰπώθηκε κιόλας πώς οἱ ἀγρότες τῶν κατώτερων οἰκονομικῶν ὁμάδων εἶναι ἀναγκασμένοι νά πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη· ἀντίθετα, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἀνώτερων ὁμάδων εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τήν ἀγοράζουν, γιατί οἱ δικοί τους ἐργάτες δέν ἐπαρκοῦν πιά γιά τήν καλλιέργεια τῆς μεγάλης καλλιεργούμενης ἔκτασής τους. Πρέπει τώρα νά σταθοῦμε πιό λεπτομερειακά σ' αὐτό τό σπουδαῖο φαινόμενο. Ὁ Πόστνικοφ φαίνεται σάν νά μήν κατατάσσει αὐτό τό φαινόμενο στίς «νέες οἰκονομικές ἀλλαγές τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς» (τουλάχιστο δέν τό ἀναφέρει στόν πρόλογο, ὅπου συνοψίζει τά ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας), τό φαινόμενο ὅμως αὐτό ἀξίζει νά προσεχτεῖ περισσότερο ἀπό τήν εἰσαγωγή μηχανῶν ἤ τήν ἐπέκταση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης τῶν εὔπορων ἀγροτῶν.

«Ἡ πιό εὔπορη ἀγροτιά στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας — λέει ὁ συγγραφέας — γενικά χρησιμοποιεῖ σέ σημαντικό βαθμό μισθωτούς ἐργάτες καί διεξάγει τό νοικοκυριό της σέ μιά ἔκταση πού ξεπερνᾶ κατά πολύ τήν ἱκανότητα ἐργασίας τῶν ἴδιων τῶν οἰκογενειῶν. Ἔτσι, στούς 3 νομούς σέ 100 οἰκογένειες κάθε κατηγορίας ἀγροτῶν ἀναλογοῦν μισθωτοί ἐργάτες:

Οἰκογένειες πού δέν καλλιεργοῦν	3,8%
» » καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ	2,5
» » » 5–10 »	2,6
» » » 10–25 »	8,7
» » » 25–50 »	34,7
» » » πάνω ἀπό 50 »	64,1
Σύνολο	12,9%

Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν πώς ἐκεῖνοι πού διατηροῦν μισθωτούς ἐργάτες εἶναι κυρίως οἱ εὔποροι νοικοκυρέοι, πού ἔχουν πιό σημαντικές καλλιεργούμενες ἐκτάσεις» (σελ. 144).

Συγκρίνοντας τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε παραπάνω γιά τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν κατά ὁμάδες χωρίς τούς μισθωτούς ἐργάτες (στούς τρεῖς νομούς χωριστά) καί μέ τούς μισθωτούς ἐργάτες (στούς τρεῖς νομούς μαζί), βλέπουμε ὅτι οἱ νοικοκυρέοι πού καλλιεργοῦν ἀπό 25 ὥς 50 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό αὐξάνουν τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν τοῦ νοικοκυριοῦ τους, μισθώνοντας περίπου κατά τό $^1/_3$ (ἀπό 1,8–1,9 ἐργάτες κατά οἰκογένεια ὥς 2,4), καί ὅτι οἱ νοικοκυρέοι μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 50 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό αὐξάνουν τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν σχεδόν στό διπλάσιο (ἀπό 2,3 ὥς 5)· μάλιστα πάνω ἀπό τό διπλάσιο, σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό τοῦ συγγραφέα, πού θεωρεῖ ὅτι τά νοικοκυριά αὐτά πρέπει νά μισθώνουν ὥς 8241 δουλευτές (σελ. 115), ἔχοντας καί 7129 δικούς τους ἀνθρώπους. Ὅτι οἱ κατώτερες ὁμάδες εἶναι ὑποχρεωμένες νά στέλνουν πολύ σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν σέ ἄλλες δουλιές — αὐτό φαίνεται πιά καθαρά ἀπ' τό γεγονός ὅτι τό γεωργικό νοικοκυριό δέν εἶναι σέ θέση νά τούς δόσει τήν ποσότητα τῶν προϊόντων, πού τούς εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά συντηρηθοῦν οἱ ἴδιοι. Δυστυχῶς δέν ἔχουμε ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού στέλνονται ἔξω σέ ἄλλες δουλιές. Ἔμμεσος δείχτης γι' αὐτό μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυρέων πού ἐκμισθώνουν τούς κλήρους τους: παραπάνω ἀναφέραμε τή δήλωση τοῦ Πόστνικοφ, ὅτι στούς νομούς τοῦ κυ-

βερνείου τῆς Ταυρίδας περίπου τό $^{1}/_{3}$ τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἐκμεταλλεύεται στό ἀκέραιο τούς κλήρους του.

IV

Ἀπό τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε παραπάνω μπορεῖ νά δεῖ κανείς πώς ὁ Πόστνικοφ ἀπόδειξε πέρα γιά πέρα τή θέση του γιά τήν «τεράστια ποικιλομορφία» τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν διάφορων νοικοκυριῶν. Ἡ ποικιλομορφία αὐτή ὑπάρχει ὄχι μόνο σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τό μέγεθος τῆς περιουσιακῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν καί τίς διαστάσεις καλλιέργειας, ἀλλά ἀκόμα καί σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τό χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν διάφορων ὁμάδων. Κάτι περισσότερο. Φαίνεται πώς οἱ ὅροι «ποικιλομορφία», «διαφοροποίηση» δέν ἐπαρκοῦν γιά τόν πλήρη χαρακτηρισμό τοῦ φαινομένου. Ἂν ἕνας ἀγρότης ἔχει ἕνα ζῷο ἐργασίας κι ἕνας ἄλλος 10, αὐτό τό ὀνομάζουμε διαφοροποίηση, ἄν ὅμως ἕνας ἀγρότης μισθώνει δεκάδες ντεσιατίνες γῆ πάνω ἀπό τόν κλῆρο του πού ἀρκεῖ γιά νά τόν θρέψει, μέ μοναδικό σκοπό νά πάρει εἰσόδημα ἀπό τήν ἐκμετάλλευση αὐτῆς τῆς γῆς, καί στερεῖ ἔτσι ἕναν ἄλλο ἀγρότη ἀπό τή δυνατότητα νά μισθώσει τή γῆ πού ἔχει ἀνάγκη γιά νά θρέψει τήν οἰκογένειά του, τότε ἀσφαλῶς ἔχουμε μπροστά μας κάτι πολύ περισσότερο· τό φαινόμενο αὐτό πρέπει νά τό ὀνομάσουμε «διάσταση» (σελ. 323), «πάλη οἰκονομικῶν συμφερόντων» (σελ. XXXII). Χρησιμοποιώντας αὐτούς τούς ὅρους ὁ Πόστνικοφ δέν ἐκτιμᾶ ὅσο πρέπει ὅλη τή σπουδαιότητά τους· ἐπίσης δέν ἀντιλαμβάνεται πώς κι αὐτοί οἱ τελευταῖοι ὅροι ἀποδείχνονται ἀνεπαρκεῖς. Ἡ ἐκμίσθωση τῶν κλήρων ἀπομέρους τῆς ὁμάδας τοῦ πληθυσμοῦ πού φτώχηνε, ἡ μίσθωση σάν ἐργάτη γῆς τοῦ ἀγρότη πού ἔπαψε νά διατηρεῖ νοικοκυριό, αὐτά δέν εἶναι μιά μονάχα διάσταση συμφερόντων, ἀλλά καθαρή ἐκμετάλλευση.

Διαπιστώνοντας πώς ὑπάρχει βαθιά οἰκονομική διάσταση μέσα στή σύγχρονη ἀγροτιά, δὲν μποροῦμε πιά νά περιοριστοῦμε μόνο στή διαίρεση τῶν ἀγροτῶν σέ κάμποσα στρώματα σύμφωνα μέ τήν περιουσιακή τους κατάσταση. Μιά τέτια διαίρεση θά ἦταν ἀρκετή, ἄν ὅλη ἡ προαναφερόμενη ποικιλομορφία ἀναγόταν σέ ποσοτικές διαφορές. Δέ συμβαίνει ὅμως αὐτό. Ἂν ἕνα μέρος τῶν ἀγροτῶν ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία γιά ἐμπορικούς σκοπούς καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἔχει μεγάλα χρηματικά ἔσοδα, ἐνῶ γιά τό ἄλλο μέρος ἡ γεωργία δέν καλύπτει οὔτε τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας, ἄν οἱ ἀνώτερες ὁμάδες

τῶν ἀγροτῶν στηρίζουν τό βελτιωμένο νοικοκυριό τους πάνω στόν ἀφανισμό τῶν κατώτερων ὁμάδων, ἄν ἡ εὔπορη ἀγροτιά χρησιμοποιεῖ σέ σημαντικό βαθμό μισθωτή ἐργασία, ἐνῶ ἡ φτωχή ἀναγκάζεται νά καταφεύγει στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς της δύναμης, δέ χωράει ἀμφιβολία πώς ὅλα αὐτά εἶναι πιά ποιοτικές διαφορές, καί μπαίνει τό καθῆκον σέ μᾶς νά κατατάξουμε τώρα τήν ἀγροτιά σέ ὁμάδες σύμφωνα μέ τίς διαφορές τοῦ ἴδιου τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν (ἐννοώντας μέ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τίς ἰδιομορφίες ὄχι τῆς τεχνικῆς ἀλλά τῆς οἰκονομίας).

Ὁ Πόστνικοφ ἔδοσε πολύ λίγη προσοχή σ' αὐτές τίς τελευταῖες διαφορές. Γιαυτό ἄν καί ἀναγνωρίζει τήν ἀνάγκη ἑνός «πιό γεντκοῦ χωρισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ σέ ὁμάδες» (σελ. 110) καί προσπαθεῖ νά κάνει ἕναν τέτιο χωρισμό, ἡ προσπάθειά του, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πέρα γιά πέρα πετυχημένη.

«Γιά ἕναν πιό γενικό χωρισμό τοῦ πληθυσμοῦ σέ οἰκονομικές ὁμάδες — λέει ὁ Πόστνικοφ — θά χρησιμοποιήσουμε ἕνα ἄλλο γνώρισμα, πού, ἄν καί δέν παρουσιάζει τήν ἴδια οἰκονομική σημασία γιά κάθε περιοχή, συμφωνεῖ ὅμως περισσότερο μέ τή διαίρεση σέ ὁμάδες πού κάνουν μεταξύ τους οἱ ἴδιοι οἱ ἀγρότες καί πού τή σημειώνουν ἐπίσης σ' ὅλους τούς νομούς καί οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο. Ἡ διαίρεση αὐτή γίνεται μέ βάση τό βαθμό ἀνεξαρτησίας τῶν νοικοκυρέων ὅσον ἀφορᾶ τούς τρόπους διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ, σέ συνάρτηση μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας τοῦ κάθε νοικοκυριοῦ» (σελ. 110).

«Σήμερα ἡ ἀγροτιά τῆς νότιας Ρωσίας μπορεῖ νά διαιρεθεῖ, σύμφωνα μέ τό βαθμό τῆς οἰκονομικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν νοικοκυρέων καί ταυτόχρονα σύμφωνα μέ τούς τρόπους διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ τους, στίς παρακάτω τρεῖς βασικές ὁμάδες:

1) Νοικοκυρέοι πού διαθέτουν τά ἀναγκαῖα ζῶα ἕλξης, πού διαθέτουν δηλ. πλῆρες ἀλέτρι ἤ κάποιο ἄλλο ἐργαλεῖο ὀργώματος πού ἀντικαθιστᾶ τό ἀλέτρι, καί πού στίς γεωργικές δουλιές τά βγάζουν πέρα μέ τά δικά τους ζῶα, χωρίς νά νοικιάζουν ζῶα καί χωρίς νά ζεύουν τά δικά τους μέ τά ζῶα τῶν ἄλλων[10] Στό ὄργωμα μέ ἀλέτρι ἤ στό σβάρνισμα οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί ἔχουν 3–2 ἤ περισσότερα ζευγάρια, καί ἀντίστοιχα μ' αὐτό 3 ἐνήλικους δουλευτές ἤ τουλάχιστο 2 ἐνήλικους δουλευτές κι ἕνα μισοδουλευτή κατά νοικοκυριό.

2) Νοικοκυρέοι πού διαθέτουν τά μισά ἀπό τά ἀναγκαῖα ζῶα ἕλξης ἤ νοικοκυρέοι-κολλῆγοι, δηλ. νοικοκυρέοι πού ζεύουν

μαζί τά ζῶα τους γιά τίς γεωργικές δουλιές, ἐπειδή δέν ἔχουν ἀρκετό ἀριθμό ζώων γιά νά κάνουν ζευγάρι ὁ ἕνας ἀνεξάρτητα ἀπ' τόν ἄλλο. Αὐτοί οἱ νοικοκυρέοι ἔχουν στό νοικοκυριό τους ἕνα ἤ ἑνάμιση ζευγάρι καί μάλιστα σέ ὁρισμένες περιπτώσεις 2 ζευγάρια κι ἀντίστοιχα ἕναν ἤ δυό ἐνήλικους δουλευτές. Ὅταν τό ἔδαφος εἶναι δυσκολοκαλλιέργητο καθώς καί ὅταν παρουσιάζεται ἀνάγκη νά δουλέψουν μέ ἀλέτρι (ἤ μέ μποῦκερ πού ἀντικαθιστᾶ τό ἀλέτρι) μέ 3 ζευγάρια, οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί ζεύουν ὑποχρεωτικά μαζί τά ζῶα τους ἀκόμα κι ὅταν ἔχουν 2 ζευγάρια.

3) Νοικοκυρέοι πού δέν διαθέτουν ζῶα ἕλξης, ἤ „πεζοί"· αὐτοί δέν ἔχουν κανένα ζῶο ἤ ἔχουν μόνο ἕνα ζῶο ἐργασίας (τίς περισσότερες φορές ἕνα ἄλογο, μιά καί τά βόδια διατηροῦνται συνήθως δυό-δυό καὶ ὀργώνουν μόνο ὅταν εἶναι ζεμένα κατά ζευγάρι). Οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί δουλεύουν μισθώνοντας ξένα ζῶα ἤ ἐκμισθώνουν τή γῆ τους, παίρνοντας σέ ἀντάλλαγμα ἕνα μέρος τῆς σοδιᾶς, καί δέν καλλιεργοῦν οἱ ἴδιοι καθόλου.

Τό χωρισμό αὐτό σέ ὁμάδες, σύμφωνα μ' ἕνα θεμελιακό οἰκονομικό γνώρισμα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι στή δοσμένη περίπτωση ὁ ἀριθμός τῶν ζώων ἐργασίας καί ὁ τρόπος ζεύξης, τόν κάνουν συνήθως οἱ ἴδιοι οἱ ἀγρότες. Ὁ χωρισμός ὅμως αὐτός παρουσιάζει πολλές παραλλαγές, καί μέσα στά πλαίσια κάθε ἰδιαίτερης ὁμάδας πού ἀναφέραμε παραπάνω, καί ὅσον ἀφορᾶ τό χωρισμό τῶν ἴδιων τῶν ὁμάδων μεταξύ τους» (σελ. 121).

Τά ποσοστά αὐτῶν τῶν ὁμάδων σέ σύγκριση μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν εἶναι τά παρακάτω (σελ. 125):

	I	II	III	
	Ἐκείνων πού δούλεψαν μέ ζῶα δικά τους	Ἐκείνων πού δούλεψαν ζεύοντας μαζί τά ζῶα τους	Ἐκείνων πού δούλεψαν μισθώνοντας ζῶα	Ἐκείνων πού δέν καλλιέργησαν
Νομός Μπερντιάνσκ	37	44,6	11,7	6,7
» Μελιτόπολης	32,7	46,8	13	7,5
» Δνείπερου	43	34,8	13,2	9

Δίπλα σ' αὐτόν τόν πίνακα ὁ συγγραφέας δίνει καί τήν κατάταξη τῶν νοικοκυριῶν μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας πού συντηροῦν, γιά νά καθορίσει τή σύνθεση τῆς δύναμης ἕλξης στούς νομούς πού περιγράφει:

	Ἀριθμός νοικοκυριῶν σέ ποσοστά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τους			
	Πού ἔχουν ζῶα ἐργασίας			Πού δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας
	4 ζῶα καί πάνω	2 - 3 ζῶα	1 ζῶο	
Νομός Μπερντιάνσκ	36,2	41,6	7,2	15
» Μελιτόπολης	34,4	44,7	5,3	15,6
» Δνείπερου	44,3	36,6	5,1	14

Συνεπῶς, στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας, γιά νά ὑπάρχει πλήρης ἕλξη, ἀπαιτοῦνται ὄχι λιγότερα ἀπό 4 ζῶα κατά νοικοκυριό.

Αὐτή ἡ μέθοδος κατάταξης σέ ὁμάδες πού χρησιμοποιεῖ ὁ Πόστνικοφ δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πέρα γιά πέρα πετυχημένη, πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιατί στά πλαίσια τῆς καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς τρεῖς ὁμάδες παρατηροῦνται μεγάλες διαφορές:

«Στήν ὁμάδα τῶν νοικοκυρέων πού διαθέτουν τά ἀναγκαῖα ζῶα ἕλξης — λέει ὁ συγγραφέας — συναντοῦμε στή νότια Ρωσία μεγάλη ποικιλομορφία: δίπλα σ' ἕνα μεγάλο ἀριθμό ζώων ἕλξης πού διαθέτουν οἱ εὔποροι ἀγρότες ὑπάρχει κι ἕνας μικρός ἀριθμός ζώων ἕλξης στούς πιό φτωχούς. Οἱ πρῶτοι χωρίζονται μέ τή σειρά τους σέ δυό ὁμάδες, μιά πού διαθέτει πλήρη ἕλξη (6–8 καί περισσότερα ζῶα ἐργασίας) καί ἄλλη μέ μή πλήρη (4–6 ζῶα ἐργασίας)... Ἡ κατηγορία τῶν „πεζῶν" νοικοκυρέων παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλη ποικιλομορφία ὅσον ἀφορᾶ τήν οἰκονομική της κατάσταση» (σελ. 124).

Ἕνα ἄλλο μειονέχτημα τοῦ χωρισμοῦ πού κάνει ὁ Πόστνικοφ εἶναι ὅτι στή στατιστική τῶν ζέμστβο ἡ κατάταξη τοῦ πληθυσμοῦ σέ ὁμάδες ἔχει γίνει, ὅπως τονίσαμε πιό πάνω, μέ βάση τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί ὄχι μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας. Γι' αὐτό τό λόγο, γιά νά ἔχουμε τή δυνατότητα νά ἐκφράσουμε μέ ἀκρίβεια τήν περιουσιακή κατάσταση τῶν διάφορων ὁμάδων, θά χρειαστεῖ νά πάρουμε τήν κατάταξη σέ ὁμάδες μέ βάση τήν καλλιεργούμενη ἔκταση.

Σύμφωνα μ' αὐτό τό κριτήριο ὁ Πόστνικοφ χωρίζει τόν πληθυσμό, μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο, σέ τρεῖς ὁμάδες: σέ νοικοκυρέους πού καλλιεργοῦν λίγα — ὥς 10 ντεσ. ἤ καθόλου· σέ νοικοκυρέους πού καλλιεργοῦν μέση ἔκταση — ἀπό 10 μέχρι 25 ντεσ., καί σέ νοικοκυρέους πού καλλιεργοῦν μεγάλη ἔκταση — πάνω ἀπό 25 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό. Τήν πρώτη ὁμάδα ὁ συγγραφέας τήν ὀνομάζει «φτωχή», τή δεύτερη μεσαία καί τήν τρίτη εὔπορη.

Γιά τήν άριθμητική σύνθεση αὐτῶν τῶν ὁμάδων ὁ Πόστνικοφ λέει:

«Γενικά ἀνάμεσα στούς ἀγρότες τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας (χωρίς τούς ἔποικους) ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μεγάλη ἔκταση ἀποτελοῦν περίπου τό $^1/_6$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν, ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μέση ἔκταση περίπου τά 40 % καί ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση ἤ δέν καλλιεργοῦν καθόλου ἀποτελοῦν κάτι παραπάνω ἀπό τά 40 %. Συνολικά ἀπό τόν πληθυσμό τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας (μαζί μέ τούς ἔποικους) ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μεγάλη ἔκταση ἀποτελοῦν τό $^1/_5$ τοῦ πληθυσμοῦ ἤ περίπου τά 20 %, ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μέση ἔκταση τά 40 % καὶ ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση ἤ δέν καλλιεργοῦν καθόλου περίπου τά 40 %» (σελ. 112).

Συνεπῶς, ἡ προσθήκη τῶν γερμανῶν ἀλλάζει σέ πολύ ἀσήμαντο βαθμό τή σύνθεση τῶν ὁμάδων, ἔτσι πού δέ θά κάνουμε λάθος ἄν χρησιμοποιήσουμε γενικά στοιχεῖα γιά ὅλο τό νομό.

Τό καθῆκον μας τώρα πρέπει νά εἶναι νά χαρακτηρίσουμε μέ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ἀκρίβεια τήν οἰκονομική κατάσταση καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς ὁμάδες χωριστά καί νά προσπαθήσουμε νά ἐξακριβώσουμε μ' αὐτό τόν τρόπο τήν ἔκταση καί τίς αἰτίες τῆς οἰκονομικῆς διάστασης πού ὑπάρχει μέσα στήν ἀγροτιά.

Ὁ Πόστνικοφ δέν ἔβαλε στόν ἑαυτό του ἕνα τέτιο καθῆκον· γι αὐτό τά στοιχεῖα πού παραθέτει εἶναι πολύ σκόρπια καί οἱ γενικές κρίσεις του γιά τίς ὁμάδες δέν εἶναι ἀρκετά σαφεῖς.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα, τή φτωχή, στήν ὁποία ἀνήκουν, στούς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας, τά $^2/_5$ τοῦ πληθυσμοῦ.

Πόσο φτωχή εἶναι στήν πραγματικότητα αὐτή ἡ ὁμάδα, αὐτό μπορεῖ νά τό κρίνει κανείς καλύτερα ἀπ' ὅλα ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας (τό κύριο ἐργαλεῖο παραγωγῆς στήν ἀγροτική οἰκονομία). Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν 263 589 ζώων ἐργασίας ἡ κατώτερη ὁμάδα (σελ. 117) ἔχει 43 625 ζῶα, δηλ. μόνο τά 17 %, 2 $^1/_2$ φορές λιγότερα ἀπό τό μέσον ὅρο. Δόσαμε παραπάνω τά στοιχεῖα γιά τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας (80 % — 48 % — 12 % στίς τρεῖς ὑποδιαιρέσεις τῆς κατώτερης ὁμάδας). Μέ βάση αὐτά τά στοιχεῖα ὁ Πόστνικοφ ἔβγαλε τό συμπέρασμα ὅτι τό «ποσοστό τῶν νοικοκυρέων, πού δέν ἔχουν δικά τους ζῶα, εἶναι σημαντικό μόνο στίς ὁμάδες πού δέν καλλιεργοῦν ἤ καλλιεργοῦν ὥς 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό» (σελ. 135).

Ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση σ' αὐτή τήν ὁμάδα εἶναι ἀνάλογη μέ τόν ἀριθμό τῶν ζώων: καλλιεργοῦνται 146 114 ντεσ. ἀπό τό σύνολο τῶν 962 933 ντεσ. ἰδιόχτητης γῆς (στούς τρεῖς νομούς), δηλ. τά 15%. Ἄν προσθέσουμε τή μισθωμένη γῆ, ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση αὐξάνει καί φτάνει τίς 174 496 ντεσ., ἐπειδή ὅμως παράλληλα αὐξάνει ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση καί στίς ἄλλες ὁμάδες καί μάλιστα αὐξάνει σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι στήν κατώτερη ὁμάδα, τό ἀποτέλεσμα εἶναι πώς ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση τῆς κατώτερης ὁμάδας ἀποτελεῖ μόνο τά 12% τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, δηλ. τό $^{1}/_{8}$ τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀναλογεῖ σέ περισσότερο ἀπό τά $^{3}/_{8}$ τοῦ πληθυσμοῦ. Κι ἄν θυμηθοῦμε, ὅτι ὁ συγγραφέας θεωρεῖ κανονική καλλιεργούμενη ἔκταση (δηλ. καλλιεργούμενη ἔκταση πού καλύπτει ὅλες τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας) ἴσα-ἴσα τή μέση καλλιεργούμενη ἔκταση ἑνός ἀγρότη τῆς Ταυρίδας, εἶναι εὔκολο νά δοῦμε, πόσο ἀδικημένη εἶναι αὐτή ἡ ὁμάδα πού ἔχει καλλιεργούμενη ἔκταση $3\,^{1}/_{3}$ φορές μικρότερη ἀπό τό μέσον ὅρο.

Εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι κάτω ἀπό τέτιες συνθῆκες τό γεωργικό νοικοκυριό αὐτῆς τῆς ὁμάδας βρίσκεται σέ ἐξαιρετικά θλιβερή κατάσταση: εἴδαμε παραπάνω, ὅτι τά 33–39% τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας — συνεπῶς, ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῆς κατώτερης ὁμάδας — δέν ἔχει καθόλου ἐργαλεῖα ὀργώματος. Ἡ ἔλλειψη σύνεργων ἀναγκάζει τούς ἀγρότες νά ἐγκαταλείπουν τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, νά ἐκμισθώνουν τούς κλήρους τους: ὁ Πόστνικοφ ἔχει τή γνώμη πώς ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού ἐκμισθώνουν τή γῆ τους (πού τό νοικοκυριό τους εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἐντελῶς διαλυμένο) ἀνέρχεται περίπου στό $^{1}/_{3}$ τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι δηλ. καί πάλι μιά σημαντική πλειοψηφία τῆς φτωχῆς ὁμάδας. Ἄς σημειώσουμε ἐν παρόδω πώς ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο διαπίστωσε παντοῦ καί σέ πολύ μεγάλη ἔκταση αὐτό τό φαινόμενο τῆς «πούλησης» τῶν κλήρων (γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιά συνηθισμένη ἔκφραση τῶν ἀγροτῶν). Ὁ τύπος, πού σημείωσε αὐτό τό γεγονός, πρόλαβε κιόλας νά ἐφεύρει καί τό μέσο γιά τήν καταπολέμησή του — τό ἀναπαλλοτρίωτο τῶν κλήρων. Ὁ Πόστνικοφ πολύ δικαιολογημένα προβάλλει ἀντιρήσεις γιά τήν ἀποτελεσματικότητα παρόμοιων μέτρων πού μαρτυροῦν πώς οἱ ἐφευρέτες τους τρέφουν καθαρά ὑπαλληλική πίστη στή δύναμη τῶν διαταγῶν πού δίνουν οἱ ἀρχές. «Εἶναι ἀναμφισβήτητο — λέει — ὅτι ἡ ἁπλή ἀπαγόρευση τῆς ἐκμίσθωσης γῆς δέ θά ἐξαφανίσει αὐτό τό φαινόμενο, πού οἱ ρίζες του βρίσκονται πολύ βαθιά μέσα

στό σημερινό οἰκονομικό σύστημα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Ὁ ἀγρότης, πού δέν ἔχει σύνεργα καί μέσα γιά νά κάνει δικό του νοικοκυριό, δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ στήν πράξη τόν κλῆρο του καί εἶναι ὑποχρεωμένος νά τόν ἐκμισθώνει σέ ἄλλους ἀγρότες πού ἔχουν τά μέσα γιά τή διατήρηση νοικοκυριοῦ. Ἡ ἐπίσημη ἀπαγόρευση τῆς ἐκμίσθωσης τῆς γῆς θά τόν ἀναγκάσει νά τήν ἐκμισθώνει μυστικά, χωρίς ἔλεγχο καί, πιθανότατα, μέ ὅρους, γιά τόν ἐκμισθωτή τῆς γῆς, χειρότερους ἀπ' ὅ,τι γίνεται σήμερα, γιατί ἐκεῖνος πού ἐκμισθώνει τή γῆ του τό κάνει αὐτό ἀπό ἀνάγκη. Ἔπειτα, γιά νά πληρωθοῦν τά καθυστερούμενα χρέη τῶν ἀγροτῶν πρός τό δημόσιο, οἱ κλῆροι τους θ' ἀρχίσουν νὰ ἐκμισθώνονται ὅλο καὶ πιό συχνά μέσω τῆς σέλσκαγια ρασπράβα[11], καί γιά τούς φτωχούς ἀγρότες ἡ ἐκμίσθωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους θά εἶναι ἡ λιγότερο συμφέρουσα» (140).

Σ' ὅλη τή φτωχή ὁμάδα παρατηρεῖται πλήρης κατάπτωση τοῦ νοικοκυριοῦ:

«Οὐσιαστικά — λέει ὁ Πόστνικοφ — δέν ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στήν οἰκονομική κατάσταση τῶν ἀγροτῶν πού δέν καλλιεργοῦν καί τῶν ἀγροτῶν πού καλλιεργοῦν μικρή ἔκταση, νοικιάζοντας ξένα ζῶα γιά νά ὀργώσουν τή γῆ τους. Οἱ πρῶτοι ἐκμισθώνουν ὅλη τή γῆ τους σέ συγχωριανούς τους, οἱ ἄλλοι μόνο ἕνα μέρος της, ὅμως καί οἱ πρῶτοι καί οἱ δεύτεροι *εἴτε δουλεύουν σάν ἐργάτες γῆς* στούς συγχωριανούς τους, *εἴτε* κάνουν *μεροκάματα ἔξω ἀπό τή δουλιά τους καί κατά τό μεγαλύτερο μέρος σέ γεωργικές δουλιές*, ζώντας στό δικό τους χτῆμα. Γιαυτό *καί οἱ δυό αὐτές κατηγορίες ἀγροτῶν, δηλ. καί ἐκεῖνοι πού δέν καλλιεργοῦν καί ἐκεῖνοι πού καλλιεργοῦν λίγα μποροῦν νά θεωροῦνται σάν μιά κατηγορία*· καί οἱ πρῶτοι καί οἱ δεύτεροι ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν νοικοκυρέων πού χάνουν τό νοικοκυριό τους, πού στίς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι καταστραμμένοι ἤ καταστρέφονται καί δέν ἔχουν τά ἀπαραίτητα ζῶα καί σύνεργα γιά τή διεξαγωγή τοῦ νοικοκυριοῦ τους» (σελ. 135).

«Ἄν οἱ ἐγκαταλειμμένοι κλῆροι καί ἐκεῖνοι πού στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν καλλιεργοῦνται ἀποτελοῦν νοικοκυριά καταστραμμένα, — λέει ὁ Πόστνικοφ λίγο παρακάτω — οἱ κλῆροι ἀπό τούς ὁποίους καλλιεργεῖται μιά μικρή ἔκταση καί πού ἐκμισθώνονται εἶναι ὑποψήφιοι γιά νά περάσουν στήν κατηγορία τῶν πρώτων. Κάθε σημαντική σιτοδεία ἤ τυχαία συμφορά, ὅπως μιά πυρκαγιά, χάσιμο τῶν ἀλόγων κτλ., ἀποσπᾶ κάθε φορά μιά μερίδα νοικοκυρέων ἀπ' αὐτή τήν ὁμάδα καί τή ρίχνει στήν κατηγορία τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν νοικοκυριό, στήν κατη-

γορία τῶν ἐργατῶν γῆς. Ὁ νοικοκύρης, πού γιά ὁποιοδήποτε λόγο ἔχασε τό ζῶο του ἐργασίας, κάνει τό πρῶτο βῆμα πρός τήν κατάπτωση. Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς μέ τή μίσθωση ξένων ζώων περιέχει πολλά στοιχεῖα τυχαίου, ἀταξίας καί συνήθως ἔχει, κατανάγκην, σάν ἀποτέλεσμα νά ἐλαττώνεται ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση. Σ' ἕναν τέτιο μουζίκο ἀρνοῦνται νά χορηγήσουν πιστώσεις καί τά τοπικά ἀγροτικά ταμεῖα δανεισμοῦ καί ἀποταμίευσης καί οἱ συγχωριανοί του [στήν ὑποσημείωση: «στούς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας ὑπάρχουν στά μεγάλα χωριά πάρα πολλές ἑταιρίες δανεισμοῦ καὶ ἀποταμίευσης, πού δουλεύουν παίρνοντας πιστώσεις ἀπό τήν Τράπεζα τοῦ κράτους, ἀπό τίς ἑταιρίες ὅμως αὐτές παίρνουν μόνο οἱ πλούσιοι καί οἱ εὐκατάστατοι νοικοκυρέοι»]· αὐτός ὁ μουζίκος παίρνει δάνειο συνήθως μέ ὅρους πιό βαριούς ἀπ' ὅ,τι οἱ „εὐκατάστατοι" ἀγρότες. „Πῶς νά τοῦ δόσουν δάνειο — λένε οἱ ἀγρότες — ἀφοῦ δέν ἔχουν τί νά τοῦ πάρουν". Μιά καί τυλίχτηκε στά χρέη, μέ τήν πρώτη συμφορά πού θά τόν βρεῖ χάνει καί τή γῆ του, ἰδιαίτερα ἄν ἔχει νά πληρώσει καί καθυστερούμενα στό δημόσιο» (σελ. 139).

Πόσο βαθιά εἶναι ἡ κατάπτωση τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς φτωχῆς ὁμάδας, φαίνεται καλύτερα ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας δέ θεωρεῖ κάν ἀναγκαῖο νά ἀπαντήσει στό ἐρώτημα, μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο οἱ ἀγρότες αὐτοί καλλιεργοῦν τό νοικοκυριό τους. Στά νοικοκυριά πού καλλιεργοῦν τό καθένα λιγότερο ἀπό 10 ντεσιατίνες, λέει, «ἡ γεωργία ἐξαρτᾶται ἀπό τόσο τυχαῖες συνθῆκες, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νά δόσουμε τά χαρακτηριστικά της μέ βάση κάτι τό σταθερό στούς τρόπους δουλιᾶς» (σελ. 278).

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς κατώτερης ὁμάδας, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἂν καὶ πολυάριθμα, εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ: εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀρνητικά, ἐνῶ πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ θετικὰ χαρακτηριστικά. Ὡς τὰ σήμερα ἀκούσαμε μόνο ὅτι δέν ὑπάρχει περίπτωση νά κατατάξει κανείς τούς ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας στούς ἀνεξάρτητους νοικοκυρέους-γεωργούς, γιατί τό γεωργικό τους νοικοκυριό βρίσκεται σέ πλήρη κατάπτωση, γιατί ἡ καλλιεργούμενη ἔκτασή τους εἶναι πολύ ἀνεπαρκής, τέλος, γιατί καλλιεργοῦν τή γῆ στήν τύχη: «Μόνο οἱ εὐκατάστατοι καὶ οἱ εὔποροι νοικοκυρέοι — παρατηροῦν οἱ στατιστικοὶ περιγράφοντας τό νομό Μπαχμούτ — πού δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό σπόρο μποροῦν ν' ἀκολουθοῦν κάποιο σύστημα καλλιέργειας, ἐνῶ οἱ φτωχοί ἀγρότες σπέρνουν ὅ,τι βρεθεῖ στά χέρια τους, ὅπου λάχει, κι ὅπως λάχει» (σελ. 278). Ὡστόσο

ἡ διαβίωση ὅλης αὐτῆς τῆς μάζας τῆς ἀγροτιᾶς, πού περιλαβαίνεται στὴν κατώτερη ὁμάδα (στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας πάνω ἀπό 30 χιλιάδες νοικοκυριά καὶ πάνω ἀπὸ 200 χιλιάδες ἄτομα καί τῶν δυό φύλων), δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Ἂν δέν τούς τρέφει τό ἴδιο τό νοικοκυριό τους, τότε πῶς ζοῦν; Κυρίως πουλώντας τήν ἐργατική τους δύναμη. Εἴδαμε πιό πάνω, πώς ὁ Πόστνικοφ εἶπε γιά τούς ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας, ὅτι ζοῦν κάνοντας τόν ἐργάτη γῆς καί μέ μεροκάματα ἔξω ἀπό τό νοικοκυριό τους. Στό νότο, ἐπειδή λείπουν σχεδόν ὁλότελα τά ἐπαγγέλματα, τά μεροκάματα αὐτά προέρχονται κυρίως ἀπό τή δουλιά στή γεωργία καί, συνεπῶς, ἀνάγονται *στή μίσθωση* σέ γεωργικές ἐργασίες. Γιά νά ἀποδείξουμε πιό λεπτομερειακά ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ πούληση τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τό κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς κατώτερης ὁμάδας, θά ἐξετάσουμε αὐτή τήν ὁμάδα σύμφωνα μέ τίς κατηγορίες, πού τή χωρίζει ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο. Γιά τούς νοικοκυρέους πού δέν καλλιεργοῦν, δέν ὑπάρχει λόγος νά ποῦμε τίποτε: εἶναι πέρα γιά πέρα ἐργάτες γῆς. Στή δεύτερη κατηγορία ἔχουμε πιά γεωργούς πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ. σέ κάθε νοικοκυριό (κατά μέσον ὅρο 3,5 ντεσ.). Αὐτή ὅμως ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκής, ὅπως φαίνεται ἀπ' τόν προαναφερόμενο χωρισμό τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης σέ ἔκταση γιά τό ἴδιο τό νοικοκυριό, σέ ἔκταση ζωοτροφική, ἐπισιτιστική καί ἐμπορευματική. «Ἡ πρώτη ὁμάδα μέ καλλιεργούμενη ἔκταση ὥς 5 ντεσ. σέ κάθε νοικοκυριό — λέει ὁ Πόστνικοφ — δέν περιλαβαίνει στήν καλλιέργειά της ἔκταση γιά τήν ἀγορά, γιά τό ἐμπόριο· ἡ συντήρησή της εἶναι δυνατή μόνο μέ μεροκάματα ἔξω, πού τά βγάζουν οἱ ἀγρότες σάν ἐργάτες γῆς καί μέ ἄλλους τρόπους» (σελ. 319). Μένει ἡ τελευταία κατηγορία, δηλ. οἱ νοικοκυρέοι μέ καλλιεργούμενη ἔκταση 5–10 ντεσ. σέ κάθε νοικοκυριό. Προβάλλει τό ἐρώτημα: ποιά εἶναι στούς ἀγρότες αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό καί στά λεγόμενα «μεροκάματα»; Γιά νά δόσει κανείς μιά ἀκριβολογημένη ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα, θά ἔπρεπε νά ἔχει μερικούς *τυπικούς* προϋπολογισμούς ἀγροτῶν, πού ν' ἀφοροῦν τούς νοικοκυρέους *αὐτῆς τῆς ὁμάδας*. Ὁ Πόστνικοφ ἀναγνωρίζει πέρα γιά πέρα τήν ἀνάγκη καί τή σπουδαιότητα πού ἔχουν τά στοιχεῖα προϋπολογισμοῦ, τονίζει ὅμως πώς «ἡ συγκέντρωση τέτιων στοιχείων εἶναι πολύ δύσκολη γιά τούς στατιστικούς καί σέ πολλές περιπτώσεις ἁπλούστατα ἀδύνατη» (σελ. 107). Εἶναι πολύ δύσκολο νά συμφωνήσουμε

μέ τήν τελευταία παρατήρηση: οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας συγκέντρωσαν ὁρισμένους πολύ ἐνδιαφέροντες καί λεπτομερειακούς προϋπολογισμούς (βλ. τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας». Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμοι VI καί VII)· γιά ὁρισμένους νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ, ὅπως τονίζει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, ἔχουν συγκεντρωθεῖ στοιχεῖα προϋπολογισμῶν ἀκόμα καί κατά νοικοκυριό.

Εἶναι πολύ λυπηρό ὅτι τά στοιχεῖα προϋπολογισμῶν πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ Πόστνικοφ εἶναι ἐξαιρετικά ἀνεπαρκῆ: παραθέτει 7 προϋπολογισμούς γερμανῶν ἐποίκων καί μόνο ἕναν προϋπολογισμό ρώσου ἀγρότη, καί ὅλοι αὐτοί οἱ προϋπολογισμοί ἀφοροῦν καλλιεργητές μεγάλων ἐκτάσεων (τό minimum τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης πού δίνει εἶναι $39\,^1/_2$ ντεσ. καί ἀφορᾶ τήν περίπτωση τοῦ ρώσου ἀγρότη), δηλ. μιά ὁμάδα πού τό νοικοκυριό της μποροῦμε νά τό ἀντιληφθοῦμε ἀρκετά καθαρά μέ βάση τά στοιχεῖα πού βρίσκουμε στή στατιστική τῶν ζέμστβο. Ὁ Πόστνικοφ, ἐκφράζοντας τή λύπη του γιατί «δέν κατόρθωσε νά συγκεντρώσει κατά τό ταξίδι του μεγαλύτερο ἀριθμό προϋπολογισμῶν ἀγροτῶν», λέει ὅτι «γενικά δέν εἶναι εὔκολο νά καθοριστοῦν μέ ἀκρίβεια αὐτοί οἱ προϋπολογισμοί. Οἱ κάτοικοι τῆς Ταυρίδας δίνουν πληροφορίες γιά τό νοικοκυριό τους μέ ἀρκετή εἰλικρίνεια, συνήθως ὅμως δέν ξέρουν οὔτε οἱ ἴδιοι τούς ἀκριβεῖς ἀριθμούς τῶν ἐσόδων καί ἐξόδων τους. Μέ πιό μεγάλη ἀκρίβεια θυμοῦνται οἱ ἀγρότες τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐξόδων τους, ἤ τά πιό χοντρά ἔσοδα κι ἔξοδα, ὅμως οἱ μικροί ἀριθμοί σχεδόν πάντα τούς διαφεύγουν» (σελ. 288). Ὡστόσο, θά ἦταν καλύτερα νά συγκεντρωθοῦν μερικοί προϋπολογισμοί, ἔστω καί χωρίς μικρολεπτομέρειες, παρά νά συγκεντρωθοῦν, ὅπως ἔκανε ὁ συγγραφέας, «90 περίπου περιγραφές μέ ἐκτίμηση» τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης, πράγμα πού ξεκαθαρίζεται ἐπαρκῶς μέ τίς ἀπογραφές τῶν νοικοκυριῶν πού ἔκαναν τά ζέμστβο.

Μιά καί δέν ὑπάρχουν προϋπολογισμοί, ἔχουμε στή διάθεσή μας μόνο δυό εἰδῶν στοιχεῖα, γιά νά καθορίσουμε τό χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς ὁμάδας πού ἐξετάζουμε: πρῶτο, τούς ὑπολογισμούς τοῦ Πόστνικοφ γιά τήν καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκυριό πού εἶναι ἀναγκαία γιά τή διατροφή μιᾶς μεσαίας οἰκογένειας· δεύτερο, τά στοιχεῖα γιά τό χωρισμό τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης σέ 4 μέρη καί γιά τό μέσον ὅρο τῶν χρηματικῶν ἐξόδων τῶν ντόπιων ἀγροτῶν (κατά οἰκογένεια τό χρόνο).

Μέ βάση ὁρισμένους λεπτομερεῖς ὑπολογισμούς γιά τόν ἀριθμό τῶν ντεσιατίνων καλλιεργούμενης ἔκτασης, πού εἶναι ἀπα-

ραίτητος γιά νά ἐξασφαλιστοῦν τά προϊόντα διατροφῆς μιᾶς οἰκογένειας, γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ σπορά καί ἡ τροφή τῶν ζώων, ὁ Πόστνικοφ βγάζει τό παρακάτω τελικό συμπέρασμα:

«Μιά ἀγροτική οἰκογένεια μέ μέσο ἀριθμό μελῶν καί μέσο οἰκονομικό ἐπίπεδο, πού ζεῖ ἀποκλειστικά ἀπό τή γεωργία καί κλείνει τόν ἰσολογισμό της χωρίς ἔλλειμμα, πρέπει σέ συνθῆκες μέσης σοδιᾶς νά ἔχει καλλιεργούμενη ἔκταση 4 ντεσ. γιά τή διατροφή μιᾶς οἰκογένειας μέ 6 $^1/_2$ ἄτομα, 4 $^1/_2$ ντεσ. γιά τήν τροφή 3 ἀλόγων ἐργασίας, 1 $^1/_2$ ντεσ. γιά νά βγάλει τό σπόρο πού τῆς χρειάζεται καί 6–8 ντεσ. γιά τά σιτηρά πού προορίζονται γιά πούληση στήν ἀγορά, συνολικά 16–18 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση. ...Ὁ ἀγρότης μεσαίας κατηγορίας τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας ἔχει περίπου 18 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκυριό, τά 40% ὅμως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν τριῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας ἔχουν καλλιεργούμενη ἔκταση κάτω ἀπό 10 ντεσιατίνες κατά νοικοκυριό, κι ἄν παρ' ὅλα αὐτά ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία, τό κάνουν μόνο γιατί βγάζουν ἕνα μέρος τῶν ἐσόδων τους κάνοντας μεροκάματα ἔξω καί ἐκμισθώνοντας τή γῆ τους. Ἡ οἰκονομική κατάσταση αὐτῆς τῆς μερίδας τοῦ πληθυσμοῦ δέν παρουσιάζει κάτι τό κανονικό καί εἶναι ἀσταθής, γιατί στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀποθέματα γιά τίς δύσκολες χρονιές» (σελ. 272).

Ἐπειδή στήν ὁμάδα πού ἐξετάζουμε ὁ μέσος ὅρος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό εἶναι 8 ντεσιατίνες, δηλ. λιγότερες ἀπό τό μισό τῆς ἀναγκαίας ἔκτασης (17 ντεσ.), ἔχουμε τό δικαίωμα νά βγάλουμε τό συμπέρασμα πώς οἱ ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας παίρνουν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐσόδων τους ἀπό «μεροκάματα», δηλ. ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργασίας τους.

Ἄλλος ὑπολογισμός: σύμφωνα μέ τά προαναφερόμενα στοιχεῖα τοῦ Πόστνικοφ γιά τήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, ἀπό 8 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση 0,48 ντεσ. θά πᾶνε γιά τό σπόρο· 3 ντεσ. γιά τίς ζωοτροφές (στήν ὁμάδα αὐτή σέ κάθε νοικοκυριό ἀναλογοῦν ἀπό 2 κι ὄχι 3 ζῶα ἐργασίας)· 3,576 ντεσ. γιά τά προϊόντα διατροφῆς τῆς οἰκογένειας (ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν της εἶναι ἐπίσης μικρότερος ἀπό τό μέσον ὅρο — περίπου 5 $^1/_2$ ἄτομα κι ὄχι 6 $^1/_2$), κι ἔτσι γιά τήν ἐμπορευματική ἔκταση θά ἀπομείνει λιγότερο ἀπό 1 ντεσ. (0,944), πού τό εἰσόδημά της ὁ συγγραφέας τό ὑπολογίζει σέ 30 ρούβλια. Τό σύνολο ὅμως τῶν ἀναγκαίων χρηματικῶν ἐξόδων ἑνός ἀγρότη τῆς Ταυρίδας εἶναι πολύ μεγαλύτερο. Εἶναι πολύ πιό εὔκολο, λέει ὁ συγγραφέας, νά

συγκεντρώσει κανείς στοιχεῖα γιά τά χρηματικά ἔξοδα παρά γιά τούς προϋπολογισμούς, γιατί οἱ ἀγρότες κάνουν συχνά μόνοι τους ὑπολογισμούς πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Σύμφωνα μ' αὐτούς τούς ὑπολογισμούς φαίνεται ὅτι:

«Οἱ ἀγρότες τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας ὑπολογίζουν ὅτι μιά οἰκογένεια μέ μέσο ἀριθμό μελῶν, δηλ. μιά οἰκογένεια πού ἀποτελεῖται ἀπό τόν ἄντρα-δουλευτή, τή γυναίκα του καί 4 παιδιά καί ἐφήβους, ἄν ἀσχολεῖται μέ τό νοικοκυριό της διαθέτοντας δική της γῆ, πχ. 20 ντεσιατίνες, χωρίς νά καταφεύγει σέ μίσθωση γῆς, χρειάζεται 200–250 ρούβλια τό χρόνο γιά τά ἀπαραίτητα χρηματικά ἔξοδα. Τό ποσό τῶν 150–180 ρουβλίων θεωρεῖται σάν τό ἐλάχιστο ὅριο τῶν χρημάτων πού πρέπει νά ξοδέψει μιά μικρή οἰκογένεια, κι αὐτό μέ τόν ὅρο ὅτι θά ἐπιβάλει στόν ἑαυτό της περιορισμούς σέ ὅλα. Ἕνα χρονιάτικο εἰσόδημα κατώτερο ἀπ' αὐτό τό ποσό θεωρεῖται κάτι τό ἀδύνατο, γιατί ἕνας ἀγρότης πού μισθώνεται σάν ἐργάτης γῆς μαζί μέ τή γυναίκα του, ἔχοντας τρόφιμα καί κατοικία, βγάζει σ' αὐτή τήν περιοχή 120 ρούβλια τό χρόνο καί δέν κάνει κανένα ἔξοδο γιά τή συντήρηση τῶν ζώων, τῶν ἐργαλείων κτλ. καί μπορεῖ νά παίρνει ἀκόμα κάτι τό „πρόσθετο" ἀπό τή γῆ, πού ἐκμισθώνει στούς συγχωριανούς του» (σελ. 289). Ἐπειδή ἡ ὁμάδα πού ἐξετάζουμε εἶναι κάτω ἀπό τή μεσαία, ἄς πάρουμε τά ἐλάχιστα κι ὄχι τά μέσα χρηματικά ἔξοδα καί μάλιστα τόν κατώτατο ἀριθμό τοῦ minimum, δηλ. τά 150 ρούβλια, πού πρέπει νά βγοῦν μέ «μεροκάματα». Στήν περίπτωση αὐτοῦ τοῦ ὑπολογισμοῦ ὁ ἀγρότης τῆς ὁμάδας πού ἐξετάζουμε βγάζει ἀπό τό νοικοκυριό του (30+87,5 * =) 117,5 ρούβλια καί ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργασίας του 120 ρούβλια. Συνεπῶς, βλέπουμε πάλι ὅτι οἱ ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας μποροῦν νά καλύψουν μέ τό ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό τους μόνο *λιγότερα ἀπό τά μισά* τοῦ ἐλάχιστου ὅριου ἐξόδων τους**.

---

* 3 ½ ντεσ. ἐπισιτιστικῆς ἔκτασης θά δόσουν ἀγαθά ἀξίας 25 ρουβλίων κατά ντεσιατίνα (25×3,5 = 87,5) — ὁ ὑπολογισμός εἶναι τοῦ Πόστνικοφ, σελ. 272.

** Οἱ ὑπολογισμοί τοῦ κ. Γιουζακόφ στή «Ρούσκαγια Μίσλ»[12] τεῦχος 9 τοῦ 1885 («Οἱ νόρμες τῆς λαϊκῆς γαιοχτησίας») ἐπιβεβαιώνουν πέρα γιά πέρα αὐτό τό συμπέρασμα. Ὁ κ. Γιουζακόφ ὑπολογίζει ὅτι γιά τά κυβερνεῖα τῆς Ταυρίδας τό ἐπισιτιστικό, δηλ. τό κατώτερο ὅριο κλήρου κατά νοικοκυριό, εἶναι 9 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης. Ὁ κ. Γιουζακόφ ὅμως βάζει στό λογαριασμό τοῦ κλήρου *μόνο τά σιτηρά* πού ἀπαιτοῦνται γιά τή διατροφή καί τούς φόρους, ἔχοντας τή γνώμη ὅτι τά ὑπόλοιπα ἔξοδα καλύπτονται μέ μεροκάματα. Οἱ προϋπολογισμοί τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο ἀποδείχνουν ὅτι τά ἔξοδα τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι πάνω ἀπό τό μισό

Ἔτσι ἡ ἐξέταση τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ σ' ὅλες τίς ὑποδιαιρέσεις τῆς κατώτερης ὁμάδας μᾶς ὁδηγεῖ στό ἀδιαφιλονίκητο συμπέρασμα, ὅτι ἄν καί ἡ πλειοψηφία τῶν ἀγροτῶν ἔχει μιά μικρή καλλιεργούμενη ἔκταση, ὡστόσο κύρια πηγή μέσων συντήρησης εἶναι γι' αὐτούς ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Ὅλοι οἱ ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι περισσότερο μισθωτοί ἐργάτες παρά νοικοκυρέοι-γεωργοί.

Ὁ Πόστνικοφ δέν ἔθεσε αὐτό τό πρόβλημα τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν τῆς κατώτερης ὁμάδας καί δέ διασάφησε τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά μεροκάματά τους καί τό νοικοκυριό τους — κι αὐτό ἀποτελεῖ μιά μεγάλη ἔλλειψη τῆς ἐργασίας του. Γι' αὐτό τό λόγο, δέ μᾶς ξεκαθάρισε ὅσο χρειάζεται τό περίεργο ἀπό πρώτη ματιά φαινόμενο, ὅτι οἱ ἀγρότες τῆς κατώτερης ὁμάδας, ἐνῶ ἔχουν ἐξαιρετικά λίγη γῆ δική τους, τήν ἐγκαταλείπουν, τή δίνουν μέ νοίκι· γι' αὐτό τό λόγο δέ συνδέεται καθόλου ὁ γενικός χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ μέ τό σπουδαῖο γεγονός πώς ἡ ποσότητα τῶν μέσων παραγωγῆς (δηλ. τῆς γῆς καί τῶν ζώων καί σύνεργων) πού ἔχουν οἱ ἀγρότες τῆς κατώτερης ὁμάδας εἶναι σημαντικά κάτω ἀπό τό μέσον ὅρο. Ἐπειδή, ὅπως εἴδαμε, ἡ μέση ποσότητα μέσων παραγωγῆς ἐξασφαλίζει ἴσα-ἴσα μόνο τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀπαραίτητων ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας, τό γεγονός πού τονίσαμε παραπάνω, ὅτι δηλ. ὁ ὄγκος τῶν μέσων παραγωγῆς πού διαθέτουν οἱ φτωχοί ἀγρότες εἶναι πολύ πιό κάτω ἀπό τό μέσον ὅρο, τούς ὑποχρεώνει μέ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, γιά νά βροῦν ἀπασχόληση, νά ἀναζητοῦν ξένα μέσα παραγωγῆς, δηλ. νά πουλιοῦνται.

Περνοῦμε στή δεύτερη ὁμάδα, τή *μεσαία*, πού περιλαβαίνει ἐπίσης τά 40% τοῦ πληθυσμοῦ. Στήν ὁμάδα αὐτή ἀνήκουν οἱ

τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν ἐξόδων. Ἔτσι, στό κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ τά μέσα ἔξοδα μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας εἶναι 495,39 ρούβλια, ὑπολογίζοντας καί τά ἔξοδα σέ εἶδος καί τά ἔξοδα σέ χρῆμα. Ἀπό τό ποσό αὐτό 109,10 πᾶνε γιά τή συντήρηση τῶν ζώων [Ν. Β. Ὁ Γιουζακόφ θεωρεῖ ὅτι ἡ συντήρηση τῶν ζώων γίνεται ἀπό τό θερισμένο χόρτο καί ἀπό τά βοηθητικά ἐδάφη κι ὄχι ἀπό τήν καλλιεργήσιμη γῆ], 135,80 γιά φυτικά εἴδη διατροφῆς καί γιά φόρους, καί 250,49 γιά τά ὑπόλοιπα ἔξοδα: ροῦχα, ἐργαλεῖα, νοίκι τῆς γῆς, διάφορα ἔξοδα γιά τό νοικοκυριό κ.ἄ. [24 προϋπολογισμοί στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ»]. — Στό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας ὁ μέσος ὅρος τῶν χρονιάτικων ἐξόδων μιᾶς οἰκογένειας εἶναι 348,83 ρούβλια, ἀπ' αὐτά τά 156,03 πᾶνε γιά τά σιτηρά πού ἀπαιτοῦνται γιά τή διατροφή καί γιά τούς φόρους καί 192,80 γιά τά ὑπόλοιπα ἔξοδα. [Ὁ μέσος ὅρος ἀπό τούς 8 προϋπολογισμούς πού συγκέντρωσαν οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας, — l. c. (loco citato — στό ἀναφερόμενο μέρος. *Ἡ Σύντ.*)].

νοικοκυρέοι μέ καλλιεργούμενη έκταση ἀπό 10 ὥς 25 ντεσ. κατά νοικοκυριό. Ὁ ὅρος «μεσαία» ταιριάζει ἀπόλυτα σ' αὐτή τήν ὁμάδα, μέ τήν ἐπιφύλαξη ὅμως ὅτι τά μέσα παραγωγῆς της εἶναι κάπως (λιγάκι) κάτω ἀπό τό μέσον ὅρο: καλλιεργούμενη ἔκταση κατά νοικοκυριό εἶναι 16,4 ντεσ., μέ μέσον ὅρο γιά ὅλους τούς ἀγρότες 17 ντεσ. Ζῶα 7,3 κεφάλια κατά νοικοκυριό, μέ μέσον ὅρο 7,6 κεφάλια (ζῶα ἐργασίας 3,2 μέ μέσον ὅρο 3,1). Ὅλη ἡ καλλιεργήσιμη γῆ κατά νοικοκυριό εἶναι 17–18 ντεσ. (κλῆρος, ἀγορασμένη καὶ μισθωμένη γῆ), μέ μέσον ὅρο 20–21 ντεσ. κατά νομούς. Ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ντεσιατίνων καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό μέ τό μέσον ὅρο, πού ἔδοσε ὁ Πόστνικοφ, δείχνει ὅτι στήν περίπτωση αὐτῆς τῆς ὁμάδας τό νοικοκυριό σέ δική της γῆ μόλις τῆς ἐξασφαλίζει τόσα, ὅσα τῆς χρειάζονται γιά τή διατροφή της.

Κρίνοντας ἀπό ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα θά μποροῦσε ἴσως νά σκεφτεῖ κανείς, πώς τό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι ἀπό τά πιό σταθερά: ὁ ἀγρότης καλύπτει μ' αὐτό ὅλα τά ἔξοδά του· δέ δουλεύει γιά νά παίρνει εἰσόδημα, ἀλλά μόνο γιά νά ἱκανοποιεῖ τίς πρῶτες ἀνάγκες του. Στήν πραγματικότητα ὅμως βλέπουμε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: τό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν αὐτῆς τῆς ὁμάδας δέν εἶναι καθόλου, μά καθόλου σταθερό.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα διαπιστώνουμε πώς ὁ μέσος ὅρος καλλιεργούμενης ἔκτασης πού ἐπαρκεῖ γι' αὐτή τήν ὁμάδα εἶναι 16 ντεσιατίνες. Συνεπῶς, οἱ νοικοκυρέοι πού ἔχουν ἀπό 10 ὥς 16 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση δέν καλύπτουν μέ τή γεωργία ὅλα τά ἔξοδά τους καί εἶναι κι αὐτοί ἀναγκασμένοι νά καταφεύγουν σέ μεροκάματα. Ἀπό τόν κατά προσέγγιση ὑπολογισμό τοῦ Πόστνικοφ, πού δόσαμε παραπάνω, βλέπουμε πώς ἡ ὁμάδα αὐτή παίρνει μέ μίσθωση 2846 ἐργάτες καί στέλνει ἔξω γιά νά μισθωθοῦν 3389, δηλ. 543 περισσότερους. Συνεπῶς, περίπου τά μισά νοικοκυριά αὐτῆς τῆς ὁμάδας δέν εἶναι πέρα γιά πέρα ἐξασφαλισμένα.

Σέ συνέχεια, στήν ὁμάδα αὐτή ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό 3,2 ζῶα ἐργασίας, ἐνῶ τά ἀναγκαῖα ζῶα ἕλξης πού χρειάζονται, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, εἶναι 4 κεφάλια. Συνεπῶς, μιά σημαντική μερίδα τῶν νοικοκυρέων αὐτῆς τῆς ὁμάδας δέν μπορεῖ μέ τά δικά της ζῶα νά τά βγάλει πέρα στήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους κι ἀναγκάζεται νά καταφεύγει στήν κολληγιά. Σ' αὐτή τήν ὁμάδα ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού καταφεύγουν στήν κολληγιά δέν εἶναι ἐπίσης μικρότερος ἀπό τό $\frac{1}{2}$: αὐτό μποροῦμε νά τό ὑποθέσουμε, γιατί ὁ συνολικὸς ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού διαθέτουν τά ἀναγ-

καΐα ζώα έλξης είναι περίπου 40%, άπό τά όποια τά 20% συμπληρώνουν τήν εύπορη άνώτερη όμάδα, ένώ τά ύπόλοιπα 20% άναλογούν στή μεσαία, καί έτσι όχι λιγότερο άπό τό ½ τής μεσαίας όμάδας δέ διαθέτει τά άναγκαΐα ζώα έλξης. Ό Πόστ-

	Ἀπ' τό συνολικό ἀριθμό καλλιεργούμενων			
	Συνολικά στήν όμάδα μέ καλλιεργούμενη έκταση 10 - 25 ντεσιατίνες		μέ δικά τους ζώα	
	νοικοκυριά	ντεσ. καλλιεργούμενης έκτασης	νοικοκυριά	ντεσιατίνες
Ν. Μελιτόπολης	13 789	226 389,21	4 218	79 726,55
» Δνείπερου	8 234	137 343,75	4 029	71 125,2

Έτσι, καί στούς δυό νομούς τά λιγότερα νοικοκυριά τής μεσαίας όμάδας καλλιεργούν τή γή μέ δικά τους ζώα: στό νομό Μελιτόπολης λιγότερα άπό τό $^1/_3$ τών νοικοκυριών· στό νομό Δνείπερου λιγότερα άπό τό ½. Συνεπώς, ό άριθμός τών άγροτών πού όργώνουν μέ συνέταιρο, άριθμός πού τόν πήραμε παραπάνω καί γιά τούς 3 νομούς (½), είναι μάλλον πολύ πιό μικρός καί καθόλου παραφουσκωμένος. Βέβαια, ή άδυναμία νά καλλιεργεί τή γή μέ δικά του ζώα χαρακτηρίζει κιόλας άρκετά τήν άστάθεια τού νοικοκυριού, γιά νά δείξουμε όμως πιό παραστατικά αύτό τό πράγμα, θά παραθέσουμε τήν περιγραφή τού όργώματος μέ συνέταιρο πού μάς δίνει ό Πόστνικοφ. Δυστυχώς ό Πόστνικοφ δίνει πολύ λίγη προσοχή σ' αύτό τό φαινόμενο, πού είναι πολύ ένδιαφέρον τόσο άπό οικονομική άποψη όσο καί άπό τήν άποψη τών βιοτικών συνθηκών τών άγροτών.

«Γιά τούς νοικοκυρέους πού έχουν τά ζώα κολληγιά — λέει ό Πόστνικοφ — ό μέσος όρος τής έκτασης πού όργώνουν είναι μικρότερος [παρά στούς άγρότες πού δουλεύουν μέ δικά τους ζώα] σύμφωνα μέ τόν κανόνα τής μηχανικής πού λέει ότι 3 άλογα ζεμένα μαζί δέν τραβούν 3 φορές παραπάνω άπ' ό,τι ένα άλογο. Οί άγρότες πού όργώνουν μέ κολληγιά μπορεί νά κατοικούν σέ διάφορες άκρες τού χωριού (κάνουν κολληγιά κυρίως συγγενείς), έπειτα ό άριθμός τών χωραφιών δυό νοικοκυρέων (κάνουν κολληγιά άκόμα καί 3 νοικοκυρέοι) είναι δυό φορές μεγαλύτερος άπ' ό,τι τού ένός. Όλα αύτά αύξάνουν τά έξοδα γιά τίς μετακινήσεις. [Στή σημείωση: «Κατά τή διανομή τής γής κάθε νοικοκυριό παίρνει ένα συμπαγή κλήρο σέ όρισμένο μέρος άνάλογα

νικοφ δέν δίνει τόν ἀκριβῆ ἀριθμό τῶν ἀγροτῶν τῆς ὁμάδας αὐτῆς, πού κλείνουν κολληγιά. Προσφεύγοντας στίς συλλογές στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, βρίσκουμε τά παρακάτω στοιχεῖα (γιά δυό νομούς)*.

ντεσιατίνων ὀργώνουν:

μέ κολληγιά		μέ μίσθωση		μέ ἄλλον τρόπο	
νοικοκυριά	ντεσιατίνες	νοικοκυριά	ντεσιατίνες	νοικοκυριά	ντεσιατίνες
9 201	141 483,26	321	4 405,8	49	773,3
3 835	61 159,05	320	4 352,5	50	707,25

μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀτόμων πού ἔχει, καί γιαυτό ὅσοι ἔχουν λίγα ἄτομα ἔχουν καί μικρότερο κλῆρο. Στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας οἱ ὅροι τῆς κολληγιᾶς εἶναι πολύ διαφορετικοί. Ὁ συνέταιρος πού ἔχει μποῦκερ ὀργώνει μιά ντεσιατίνα παραπάνω, ὁ ἕνας, λογουχάρη, ὀργώνει 10 καί ὁ ἄλλος 11 ντεσ., ἤ ἐκεῖνος πού δέν ἔχει μποῦκερ ἐπιβαρύνεται μέ ὅλα τά ἔξοδα τῆς ἐπισκευῆς του τόν καιρό τῆς δουλιᾶς. Τό ἴδιο γίνεται ὅταν δέν εἶναι ἴσος ὁ ἀριθμός τῶν ζώων τῶν συνεταίρων: ὁ ἕνας ὀργώνει μιά μέρα παραπάνω κτλ. Στό χωριό Κάμενκα ὁ κάτοχος τοῦ μποῦκερ παίρνει σέ χρῆμα ἀπό 3 ὥς 6 ρούβλια γιά τήν περίοδο τῆς ἄνοιξης. Γενικά, εἶναι πολύ συχνές οἱ ἀσυμφωνίες ἀνάμεσα στούς ἀγρότες πού ἔχουν κολληγιά».] Ὥσπου νά ἐπέλθει συμφωνία, χάνεται ἐπίσης ὁρισμένος χρόνος, καί τυχαίνει νά χαλάσει ἡ συμφωνία πρίν τελειώσουν οἱ δουλιές. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἐκεῖνοι πού ἔχουν κολληγιά δέν ἔχουν ἀρκετά ἄλογα γιά τό σβάρνισμα, καί τότε ξεζεύουν ἀπό τό μποῦκερ: ἄλλα ἄλογα πηγαίνουν γιά νερό, κι ἄλλα σβαρνίζουν. Στό χωριό Γιουζκούι μοῦ εἶπαν, ὅτι πολλές φορές οἱ συνέταιροι δέν ὀργώνουν μέ τό μποῦκερ πάνω ἀπό 1 ντεσ. τήν ἡμέρα, δηλ. ὀργώνουν δυό φορές λιγότερο ἀπό τό κανονικό» (σελ. 233).

---

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Μελιτόπολης» (Παράρτημα στόν Ι τόμο τῆς Συλλογῆς γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας). Συμφερόπολη 1885. Σελ. Β. 195. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Δνείπερου» (τόμ. ΙΙ τῆς Συλλογῆς γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας). Συμφερόπολη 1886. Σελ. Β. 123.

Στήν ἀνεπάρκεια τῶν ζώων ἐργασίας πρέπει νά προσθέσουμε καί τό μικρό ἀριθμό τῶν ἐργαλείων. Ἀπό τόν πίνακα πού δόσαμε παραπάνω γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργαλείων, πού ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό στίς διάφορες ὁμάδες, φαίνεται ὅτι σέ ὅλους τούς νομούς στή μεσαία ὁμάδα ἀναλογεῖ ὄχι λιγότερο ἀπό 1 ἐργαλεῖο ὀργώματος κατά νοικοκυριό. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ κατανομή τῶν ἐργαλείων, ἀκόμα καὶ μέσα στά πλαίσια τῆς ὁμάδας, δέ διακρίνεται γιά τήν ἰσομετρία της. Δυστυχῶς ὁ Πόστνικοφ δέ δίνει στοιχεῖα γι' αὐτό τό πράγμα, κι ἔτσι θά ὑποχρεωθοῦμε νά προσφύγουμε στίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Στό νομό Δνείπερου ἀπό τά 8227 νοικοκυριά τά 1808 δέν ἔχουν καθόλου ἐργαλεῖα ὀργώματος· στό νομό Μελιτόπολης ἀπό τά 13 789 τά 2954· στό νομό Δνείπερου τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν ἐργαλεῖα ὀργώματος εἶναι 21,9%· στό νομό Μελιτόπολης τά 21,4%. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ νοικοκυρέοι πού δέν ἔχουν ἐργαλεῖα ὀργώματος πλησιάζουν, ὅσον ἀφορᾶ τήν οἰκονομική τους κατάσταση, τήν κατώτερη ὁμάδα, ἐνῶ οἱ νοικοκυρέοι πού ἔχουν πάνω ἀπό ἕνα ἐργαλεῖο ὀργώματος κατά νοικοκυριό πλησιάζουν τήν ἀνώτερη. Ὁ ἀριθμός τῶν νοικορέων πού δέν ἔχουν ἀλέτρια εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερος: 32,5% στό νομό Δνείπερου καί 65,5% στό νομό Μελιτόπολης. Τέλος, ὅσον ἀφορᾶ τίς μηχανές γιά τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν (πού ἔχουν πολύ μεγάλη σημασία γιά τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη τῆς νότιας Ρωσίας, ἐπειδή ὑπάρχει ἔλλειψη ἐργατῶν γιά τή συγκομιδή μέ τό χέρι καί τά χωράφια βρίσκονται σέ μακρινές ἀποστάσεις[13], πράγμα πού κάνει ὥστε ἡ μεταφορά τῶν σιτηρῶν νά παρατείνεται ὁλάκερους μῆνες), οἱ νοικοκυρέοι αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἔχουν μιά ἐντελῶς ἀσήμαντη ποσότητα τέτιων μηχανῶν: στό νομό Δνείπερου σ' ὅλη τήν ὁμάδα ἀναλογοῦν 20 χορτοθεριστικές καί θεριστικές μηχανές (1 σέ 400 νοικοκυριά)· στό νομό Μελιτόπολης 178 ½ (1 σέ 700 νοικοκυριά).

Ὁ Πόστνικοφ περιγράφει ὡς ἑξῆς τό γενικό σύστημα νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν αὐτῆς τῆς ὁμάδας:

«Οἱ νοικοκυρέοι πού ἔχουν λιγότερα ἀπό 4 κεφάλια ζῶα ἐργασίας κάνουν ὑποχρεωτικά κολληγιά γιά τό ὄργωμα τῶν χωραφιῶν καί γιά τή σπορά. Οἱ νοικοκυρέοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔχουν εἴτε 2 εἴτε 1 δουλευτή κατά νοικοκυριό. Ἡ σχετική ἱκανότητα ἐργασίας αὐτῶν τῶν νοικοκυρέων ἐλαττώνεται λόγω τῆς μικρότερης ἔκτασης τοῦ νοικοκυριοῦ, τῆς κολληγιᾶς καί τῶν πιό πενιχρῶν ἐργαλείων. Ἐκεῖνοι πού ἔχουν συνάψει κολληγιά ὀργώνουν τίς περισσότερες φορές μ' ἕνα μικρό μποῦκερ μέ τρία ὑνιά,

πού δουλεύει πιό ἀργά. Στίς περιπτώσεις πού οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί θερίζουν τά σιτηρά τους μέ μηχανή, πού τή νοικιάζουν ἀπό τό γείτονα, τήν παίρνουν μόνο τότε, ὅταν ὁ γείτονας ἔχει θερίσει πιά τά σιτηρά του. Ὅταν ἡ συγκομιδή γίνεται μέ τό χέρι παρατείνεται πιό πολύ, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἀπαιτεῖται νά μισθωθοῦν μεροκαματιάρηδες ἐργάτες καί στοιχίζει ἀκριβότερα. Οἱ νοικοκυρέοι πού δουλεύουν μόνοι τους, ἀναγκάζονται νά διακόπτουν τή δουλιά τους σέ κάθε ἔκτακτη δουλιά τοῦ σπιτιοῦ ἤ σέ κάθε ἐκτέλεση τῶν κοινωνικῶν τους ὑποχρεώσεων. Ἄν ἕνας νοικοκύρης πού δουλεύει μόνος του πάει γιά γεωργικές δουλιές σέ μακρινό χωράφι, ὅπου οἱ ἀγρότες μένουν πολλές φορές ὁλόκληρη βδομάδα τελειώνοντας μιά καί καλή τή σπορά καί τό ὄργωμα, πρέπει νά ξαναγυρίζει πιό συχνά στό σπίτι του στό χωριό γιά νά δεῖ τήν οἰκογένειά του πού ἔμεινε ἐκεῖ» (σελ. 278). Αὐτοί οἱ νοικοκυρέοι πού δουλεύουν μόνοι τους (καί πού στό νοικοκυριό τους ὑπάρχει μόνο ἕνα ἐργαζόμενο μέλος) ἀποτελοῦν τήν πλειοψηφία στήν ὁμάδα πού ἐξετάζουμε, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν παρακάτω πίνακα πού παραθέτει ὁ Πόστνικοφ πού ἀναφέρεται στίς διάφορες ὁμάδες ἀγροτῶν καί στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας καί πού δείχνει πόσα ἐργαζόμενα μέλη ἔχουν οἱ οἰκογένειες (σελ. 143).

	Σέ 100 νοικοκυριά ἀναλογοῦν			
	Χωρίς ἐργαζόμενο ἀνδρικοῦ φύλου	μέ 1 ἐργαζόμενο	μέ 2 ἐργαζόμενους	μέ 3 ἐργαζόμενους καί πάνω
Σέ ὅσους δέν καλλιεργοῦν	19	67	11	3
» » καλλιεργοῦν ὥς 5 ντ.	9	77,6	11,7	1,7
» » » 5–10 »	4,2	74,8	17,7	3,3
» » » 10–25 »	1,7	59	29	10,3
» » » 25–50 »	1,2	40	35,7	23,1
» » » πάνω ἀπό 50 »	0,9	25	34,3	39,8
Σύνολο	4,3	60,6	24,6	10,5

Ἀπό τόν πίνακα αὐτόν φαίνεται ὅτι στή μεσαία ὁμάδα τά $^3/_5$ τῶν οἰκογενειῶν ἔχουν ἀπό 1 ἐργαζόμενο ἤ δέν ἔχουν καθόλου ἐργαζόμενο*.

* Ὁ Πόστνικοφ, γιά νά ὑποστηρίξει τή θέση του πώς οἱ οἰκογενειάρχες νοικοκυρέοι (δηλ. μέ πολλούς ἐργαζόμενους) ἔχουν σημαντικά πλεονεκτήματα στό νοικοκυριό τους σέ σύγκριση μέ τούς νοικοκυρέους πού δουλεύουν μόνοι τους, ἐπικαλεῖται τό γνωστό βιβλίο τοῦ Τριρόγκοφ: «Ἡ κοινότητα καί ὁ κεφαλικός φόρος».

Γιά νά δείξουμε παραστατικά τή σχέση τῆς μεσαίας ὁμάδας πρός τήν ἀνώτερη καί γενικά τή σταθερότητα τοῦ νοικοκυριοῦ της, θά παραθέσουμε ἀπό τή Συλλογή τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Δνείπερου τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τήν κατανομή

Ὁμάδες ἀγροτῶν	Ποσοτική σχέση σέ % τῶν νοικοκυριῶν	Γῆ τῶν κλήρων		Ἀγορασμένη γῆ	
		ντεσιατίνες	%	ντεσιατίνες	%
Φτωχή ὁμάδα	39,9	56 444,95	25,5	2 003,25	6
Μεσαία	41,7	102 793,7	46,5	5 376	16
Εὔπορη	18,4	61 844,25	28	26 530,75	78
Σύνολο	100	221 082,9	100	33 910	100

Ἀπό τόν πίνακα αὐτόν φαίνεται, ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἔκταση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τῶν κλήρων, ἡ μεσαία ὁμάδα ἦταν πιό μπροστά ἀπ' ὅλες: εἶχε στά χέρια της τά 46,5% τῆς γῆς. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν κλήρων ἀνάγκασε τούς ἀγρότες νά καταφύγουν σέ μίσθωση γῆς καὶ γι' αὐτό οἱ ἐκτάσεις πού χρησιμοποίησαν οἱ ἀγρότες αὐξήθηκαν συνολικά πάνω ἀπό μιάμιση φορά. Οἱ ἐκτάσεις τῆς μεσαίας ὁμάδας αὐξήθηκαν ἐπίσης *ἀπόλυτα*, ὅμως ἐλαττώθηκαν *σχετικά:* ἀπόμειναν στή μεσαία ὁμάδα μόνοτά41,2% τῶν συνολικῶν ἐκτάσεων καί τά 43% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης· τήν πρώτη θέση τήν κατέλαβε ἡ ἀνώτερη ὁμάδα. Συνεπῶς, ὄχι μόνο ἡ κατώτερη ὁμάδα, μὰ καί ἡ μεσαία αἰσθάνεται ἄμεσα τήν πίεση ἀπό τήν ἀνώτερη, πού τούς ἀποσπᾶ ἐκτάσεις γῆς.

Ὅλα ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω μᾶς δίνουν τό δικαίωμα νά χαρακτηρίσουμε τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς μεσαίας ὁμάδας ὡς ἑξῆς: Στήν ὁμάδα αὐτή ἀνήκουν οἱ νοικοκυρέοι-γεωργοί πού ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπό τό εἰσόδημα πού παίρνουν ἀπό τή δική τους καλλιεργούμενη ἔκταση, πού εἶναι σχεδόν ἴση μέ τή μέση καλλιεργούμενη ἔκταση τῆς ντόπιας ἀγροτιᾶς (ἤ λίγο μικρότερη) καί πού καλύπτει μόλις τίς ἄμεσες ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας. Ἡ ἀνεπάρκεια ὅμως τῶν ζώων καί τῶν ἐργαλείων καί ἡ ἀνισόμετρη κατανομή τους κάνουν τό νοικοκυριό τῶν ἀγρο-

ἀνάμεσα στίς ὁμάδες ὅλης τῆς ἔκτασης τῆς γῆς πού βρίσκεται στή διάθεση τῶν ἀγροτῶν καί εἰδικά τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης*. Ἔτσι ἔχουμε τόν πιό κάτω πίνακα;

Μισθωμένη γῆ		Ἐκμισθωμένη γῆ	Ὅλη ἡ γῆ πού ἔχει σέ χρήση της ἡ ὁμάδα		Καλλιεργούμενη ἔκταση	
ντεσιατίνες	%		ντεσιατίνες	%	ντεσιατίνες	%
7 838,75	6	21 551,25	44 735,7	12,4	38 439,25	11
48 397,75	35	8 311	148 256,45	41,2	137 343,75	43
81 645,95	59	3 039,25	166 981,7	46,4	150 614,45	46
137 882,45	100	32 901,5	359 973,85	100	326 397,45	100

τῶν αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀσταθές, σαθρό, ἰδιαίτερα λόγω τῆς ἀπειλητικῆς τάσης τῆς ἀνώτερης ὁμάδας νά ἐκτοπίσει τήν κατώτερη καί τή μεσαία.

Περνᾶμε τώρα στήν τελευταία, τήν ἀνώτερη ὁμάδα, πού περιλαβαίνει τήν εὔπορη ἀγροτιά. Στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας στήν ὁμάδα αὐτή ἀνήκει τό $^1/_5$ τοῦ πληθυσμοῦ μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 25 ντεσ. κατά νοικοκυριό. Κατά πόσο ἡ ὁμάδα αὐτή εἶναι πραγματικά πιό πλούσια ἀπό τίς ἄλλες καί σέ ζῶα ἐργασίας καί σέ ἐργαλεῖα καί σέ κλήρους καί σέ ἄλλη γῆ, γι' αὐτό τό πράγμα δόθηκαν ἀρκετά στοιχεῖα παραπάνω. Γιά νά δείξουμε κατά πόσο ἀκριβῶς οἱ ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι πιό εὔποροι ἀπό τούς μεσαίους ἀγρότες, θά παραθέσουμε ἀκόμα μόνο τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τήν καλλιεργούμενη ἔκταση: στό νομό Δνείπερου στήν εὔπορη ὁμάδα ἀναλογοῦν 41,3 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό, ἐνῶ κατά μέσον ὅρο σ' ὅλο τό νομό ἀναλογοῦν 17,8 ντεσ., δηλ. λιγότερες ἀπό δυό φορές καί κάτι. Γενικά αὐτή ἡ πλευρά τοῦ ζητήματος,

* Τά στοιχεῖα ἀφοροῦν ὅλο τό νομό Δνείπερου, μαζί καί τά χωριά πού δέν ἀνήκουν σέ ἐπαρχίες.— Τά στοιχεῖα τῆς στήλης «ὅλη ἡ γῆ πού ἔχει σέ χρήση της ἡ ὁμάδα» τά ὑπολόγισα ἐγώ: πρόσθεσα τήν ἔκταση τῆς γῆς τῶν κλήρων, τή μισθωμένη καί τήν ἀγορασμένη γῆ, κι ἀφαίρεσα τή γῆ πού ἐκμισθώθηκε.— Πῆρα τό νομό Δνείπερου γιατί κατοικεῖται σχεδόν ἐξολοκλήρου ἀπό ρώσους.

δηλ. τό ὅτι οἱ ἀγρότες πού καλλιεργοῦν μεγάλη ἔκταση εἶναι καί οἱ πιό εὔποροι, ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἀρκετά πλατιά ἀπό τόν Πόστνικοφ, πού ὅμως δέν πρόσεξε σχεδόν καθόλου ἕνα ἄλλο, πολύ πιό σπουδαῖο ζήτημα: τί σημασία ἔχει τό νοικοκυριό αὐτῆς τῆς ὁμάδας μέσα στή συνολική ἀγροτική παραγωγή τῆς περιφέρειας καί τί στοιχίζει (γιά τίς ἄλλες ὁμάδες) ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀνώτερης ὁμάδας.

Γεγονός εἶναι, ὅτι ἀπό ἀριθμητική ἄποψη ἡ ὁμάδα αὐτή εἶναι πολύ μικρή: στήν πιό εὔπορη περιοχή τοῦ νότου, στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας, ἡ ὁμάδα αὐτή ἀποτελεῖ μόνο τά 20% τοῦ πληθυσμοῦ. Γιαυτό θά μποροῦσε νά ὑποθέσει κανείς πώς ἡ ὁμάδα αὐτή δέν ἔχει μεγάλη σημασία στήν οἰκονομία ὅλης τῆς περιοχῆς*. Στήν πραγματικότητα ὅμως βλέπουμε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: στή συνολική παραγωγή ἀγροτικῶν προϊόντων ἡ εὔπορη αὐτή μειοψηφία παίζει κυρίαρχο ρόλο. Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας, ἀπ' ὅλη τήν καλλιεργούμενη ἔκταση πού ἀνέρχεται σέ 1 439 267 ντεσ., στά χέρια τῆς εὔπορης ἀγροτιᾶς βρίσκονται 724 678 ντεσ., δηλ. πάνω ἀπό τίς μισές. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀριθμοί αὐτοί κάθε ἄλλο παρά ἐκφράζουν μέ ἀκρίβεια τόν κυρίαρχο ρόλο τῆς ἀνώτερης ὁμάδας, γιατί οἱ σοδιές τῶν εὔπορων ἀγροτῶν εἶναι πολύ ἀνώτερες ἀπό τίς σοδιές τῶν φτωχῶν καί τῶν μεσαίων, πού, σύμφωνα μέ τόν προαναφερόμενο χαρακτηρισμό τοῦ Πόστνικοφ, δέ διεξάγουν σωστά τό νοικοκυριό τους.

Ἔτσι παράγουν σιτηρά κυρίως οἱ ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ὁμάδας, καί γιαυτό (πράγμα πού ἔχει πολύ σπουδαία σημασία καί ἀγνοεῖται πολύ συχνά) οἱ κάθε λογῆς χαρακτηρισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, οἱ κρίσεις γιά τίς ἀγροτεχνικές βελτιώσεις κτλ. ἀφοροῦν κυρίως καί προπάντων (κάποτε μάλιστα ἀποκλειστικά) τήν εὐκατάστατη μειοψηφία. Ἄς πάρουμε λχ. τά στοιχεῖα γιά τή διάδοση τελειοποιημένων ἐργαλείων.

Ὁ Πόστνικοφ δίνει τίς παρακάτω πληροφορίες γιά τά ἐργαλεῖα τοῦ ἀγρότη τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας:

«Τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἀγροτῶν, ἐκτός ἀπό μικρές ἐξαιρέσεις, εἶναι τά ἴδια μέ τά ἐργαλεῖα τῶν γερμανῶν ἐποίκων, ἔχουν ὅμως λιγότερη ποικιλία καὶ ἐνμέρει εἶναι χειρότερης ποιότητας καί γιαυτό εἶναι πιό φτηνά. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τό νοτιοδυτικό, ἀραιά καί λίγο κατοικημένο τμῆμα τοῦ νομοῦ Δνείπερου, πού

* Σ' αὐτό τό λάθος πέφτει ὁ κ. Σλονίμσκι, πού σέ ἄρθρο του γιά τό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ λέει: «Ἡ εὔπορη ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν χάνεται μέσα στή μάζα τῆς φτωχολογιᾶς καί σέ ὁρισμένα μέρη σάν νά λείπει ὁλότελα» («Βέστνικ Εὐρώπη»[14], 1893, τεῦχος 3, σελ. 307).

γιά τήν ὥρα διατηρεῖ τά πρωτόγονα μικρορωσικά ἐργαλεῖα μέ τό βαρύ ξύλινο ἀλέτρι καθώς καί τό ξύλινο ἀλέτρι μέ σιδερένια δόντια. Στήν ὑπόλοιπη περιοχή τῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας οἱ ἀγρότες χρησιμοποιοῦν παντοῦ βελτιωμένα, σιδερένια ἀλέτρια. Παράλληλα μέ τό σιδερένιο ἀλέτρι στήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους κατέχει πρώτη θέση καί τό μποῦκερ, πού μάλιστα σέ πολλές περιπτώσεις εἶναι τό μοναδικό ἐργαλεῖο ὀργώματος πού ἔχουν οἱ ἀγρότες. Πιό συχνά ὅμως τό μποῦκερ χρησιμοποιεῖται παράλληλα μέ τό σιδερένιο ἀλέτρι... Γιά τό σβάρνισμα χρησιμοποιοῦνται παντοῦ ξύλινες σβάρνες μέ σιδερένια δόντια δυό εἰδῶν: σβάρνες γιά δυό ἄλογα πού πιάνουν μιά λουρίδα πλάτους 10 πόδια* καί σβάρνες γιά ἕνα ἄλογο μέ πλάτος περίπου ἕνα σάζεν**...Μποῦκερ ὑπάρχουν τριῶν εἰδῶν: μέ τρία, τέσσερα καί πέντε ὑνιά...Πολλές φορές μπροστά ἀπ' τό μποῦκερ δένουν μιά μικρή σπαρτική μηχανή πού συνδέεται καί λειτουργεῖ μαζί μέ τή ρόδα τοῦ μποῦκερ. Ἡ σπαρτική αὐτή μηχανή ρίχνει τό σπόρο πού ταυτόχρονα σκεπάζεται μέ τό μποῦκερ. Ἀπό τά ὑπόλοιπα ἐργαλεῖα καλλιέργειας τοῦ ἐδάφους συναντᾶ κανείς στούς ἀγρότες, ἄν καί ὄχι συχνά, ἕναν ξύλινο κύλινδρο πού χρησιμεύει γιά τό κυλίνδρισμα τῶν χωραφιῶν μετά τή σπορά. Οἱ θεριστικές μηχανές διαδόθηκαν ἀνάμεσα στούς ἀγρότες κυρίως τήν τελευταία δεκαετία. Στά εὔπορα χωριά, κατά τά λεγόμενα τῶν ἀγροτῶν, τά μισά σχεδόν νοικοκυριά ἔχουν θεριστικές μηχανές... Χορτοκοπτικές μηχανές συναντᾶ κανείς στούς ἀγρότες πολύ πιό σπάνια ἀπ' ὅ,τι θεριστικές... Ἐπίσης εἶναι λίγο διαδομένες στούς ἀγρότες οἱ χορτοσυλλεκτικές μηχανές μέ ἄλογα καί οἱ ἀλωνιστικές μηχανές. Μηχανές γιά τό λίχνισμα χρησιμοποιοῦνται παντοῦ... Γιά τίς μεταφορές χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικά γερμανικές σοῦστες καί μακριά κάρα πού κατασκευάζονται τώρα σέ πολλά ρωσικά χωριά... Γιά τό ἀλώνισμα χρησιμοποιοῦνται παντοῦ πέτρινοι ὀδοντωτοί κύλινδροι μέ μικρότερο ἤ μεγαλύτερο μῆκος» (σελ. 213–215).

Γιά νά δοῦμε πῶς κατανέμονται αὐτά τά ἐργαλεῖα, θά χρειαστεῖ νά καταφύγουμε στίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο, ἄν καί δέ δίνουν πλήρη στοιχεῖα κι αὐτές: οἱ στατιστικοί τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας κατέγραψαν μόνο τά ἄροτρα καί τά μποῦκερ, τίς θεριστικές, χορτοκοπτικές μηχανές καί τά μεταφορικά μέσα (δηλ. τίς σοῦστες καί τά μακριά κάρα). Συνοψίζοντας τά στοιχεῖα γιά τούς νομούς Μελιτόπολης καί Δνεί-

* — 3,05 μ. *Σημ. μετ.*
** — 2,13 μ. *Σημ. μετ.*

περου, βλέπουμε πώς στά χέρια τῆς ἀνώτερης ὁμάδας βρίσκονται: ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἀρότρων καί τῶν καλλιεργητικῶν μηχανῶν (46 522) 19 987 ἄροτρα καί μηχανές, δηλ. τά 42,9%· ἀπό τίς 59 478 σοῦστες οἱ 23 747, δηλ. τά 39,9%· τέλος, ἀπό τίς 3061 θεριστικές καί χορτοκοπτικές μηχανές οἱ 2841, δηλ. τά 92,8%.

Παραπάνω παραθέσαμε στοιχεῖα πού δείχνουν πώς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στίς ἀνώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι σημαντικά ἀνώτερη ἀπ' ὅ,τι στίς κατώτερες καί στίς μεσαῖες. Ἄς δοῦμε τώρα, ποιές εἶναι οἱ τεχνικές ἰδιομορφίες πού ἀποτελοῦν τήν αἰτία αὐτῆς τῆς ἰδιομορφίας τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν.

«Ἡ ἔκταση τῆς γαιοχτησίας καί τῆς χρήσης γῆς ἀπό τούς ἀγρότες — λέει ὁ Πόστνικοφ — καθορίζει σέ σημαντικό βαθμό καί τό σύστημα καί τό χαρακτήρα τῆς γεωργίας. Δυστυχῶς ὥς τά σήμερα ἡ ἀλληλοεξάρτηση αὐτή πολύ λίγο ἔχει μελετηθεῖ στή χώρα μας ἀπό τούς ἐρευνητές τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, πού συχνά φαντάζονται ὅτι ἡ ἀγροτική οἰκονομία εἶναι ἀκόμα ὁμοιογενής σ' ὅλα τά στρώματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀφήνοντας καταμέρος τό σύστημα γεωργίας, θά προσπαθήσω νά συνοψίσω σέ συντομία αὐτές τίς ἰδιομορφίες σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν τεχνική κάθε νοικοκυριοῦ τῶν διάφορων ὁμάδων ἀγροτῶν, ὅσο μπόρεσα νά τό ξεκαθαρίσω στά ταξίδια μου στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας.

Οἱ νοικοκυρέοι, πού δουλεύουν μέ δικά τους ζῶα καί πού τά φέρνουν βόλτα χωρίς νά ζεύουν τά ζῶα τους μέ τά ζῶα ἄλλων, διατηροῦν στό νοικοκυριό τους 4–5–6 καί περισσότερα ζῶα ἐργασίας*, καί ἡ οἰκονομική τους κατάσταση παρουσιάζει παράλληλα πολλές ποικιλομορφίες. Τό μποῦκερ μέ τέσσερα ὑνιά πρέπει νά τό τραβοῦν 4 ζῶα, ἐνῶ γιά τό μποῦκερ μέ πέντε ὑνιά χρειάζονται 5 ζῶα. Μετά τό ὄργωμα ἀκολουθεῖ τό σβάρνισμα, κι ἄν ὁ νοικοκύρης δέν ἔχει ἀκόμα ἕνα ἄλογο δέν μπορεῖ νά σβαρνίσει τό χωράφι του καταπόδι μέ τό ὄργωμα, ἀλλά στό τέλος τοῦ ὀργώματος, δηλ. εἶναι ὑποχρεωμένος νά σκεπάσει τό σπόρο μέ χῶμα κάπως πιό ξερό, πράγμα πού ἀποτελεῖ δυσμενῆ ὅρο γιά τό φύτρωμά του. Ἄν τό ὄργωμα γίνεται σέ μακρινή ἀπόσταση ἀπό τό χωριό καὶ χρειάζεται νά μεταφέρονται νερό καί ζωοτροφές, ἡ ἔλλειψη ἑνός ἀκόμα ἀλόγου διακόπτει ἐπίσης τή δουλιά.

* Οἱ ἀγρότες τῆς εὔπορης ὁμάδας ἔχουν 6–10 ζῶα ἐργασίας κατά νοικοκυριό (βλ. παραπάνω).

Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, ἄν ὁ ἀγρότης δέν ἔχει τόν ἀναγκαῖο ἀριθμό ζώων ἐργασίας, προκαλεῖται ἀπώλεια χρόνου καί καθυστέρηση τῆς σπορᾶς. Ὅταν ὑπάρχουν περισσότερα ζῶα ἐργασίας καί ἡ δουλιά γίνεται μέ μποῦκερ μέ πολλά ὑνιά, οἱ ἀγρότες κάνουν τή σπορά τους πιό γρήγορα, ἐπωφελοῦνται καλύτερα ἀπό τόν εὐνοϊκό καιρό, σκεπάζουν τό σπόρο μέ πιό ὑγρό χῶμα. Τά πλεονεχτήματα τῆς τεχνικῆς τῆς ἀνοιξιάτικης σπορᾶς τά απολαβαίνει ἔτσι ὁ „πλήρης" νοικοκύρης πού ἔχει στό νοικοκυριό του 6 ἤ, ἀκόμα καλύτερα, 7 ζῶα ἐργασίας. Ὅταν ἔχει 7 ἄλογα, μπορεῖ νά δουλέψει ταυτόχρονα ἕνα μποῦκερ μέ πέντε ὑνιά καί 2 σβάρνες. Ἕνας τέτιος νοικοκύρης — λένε οἱ ἀγρότες — „κάνει τίς δουλιές του χωρίς καμιά διακοπή".

Ἀκόμα πιό σπουδαία εἶναι ἡ διαφορά τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης αὐτῶν τῶν νοικοκυρέων στήν περίοδο πού ἀκολουθεῖ τό θέρισμα τῶν σιτηρῶν, τότε πού τό νοικοκυριό τοῦ τόπου, σέ περίπτωση καλῆς σοδιᾶς, ἔχει ἀνάγκη ἀπό τή μεγαλύτερη ἔνταση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων. Ἕνας νοικοκύρης μέ 6 ζῶα ἐργασίας κάνει ταυτόχρονα μέ τή μεταφορά τῶν θερισμένων σιτηρῶν καί τό ἁλώνισμά τους, τά θερισμένα σιτηρά δέν στιβάζονται σέ θημωνιές, κι ἔτσι, φυσικά, ἐξοικονομεῖται χρόνος κι ἐργατική δύναμη» (σελ. 277).

Γιά νά δόσουμε πλήρη περιγραφή τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ αὐτῶν τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν, πρέπει νά σημειώσουμε ἀκόμα ὅτι σ' αὐτή τήν ὁμάδα τῶν γεωργῶν ἡ καλλιέργεια ἀποτελεῖ «ἐμπορική» ἐπιχείρηση, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Πόστνικοφ. Τά προαναφερόμενα στοιχεῖα γιά τίς διαστάσεις τῆς ἐμπορευματικῆς ἔκτασης ἐπιβεβαιώνουν στό ἀκέραιο τό χαρακτηρισμό τοῦ συγγραφέα, γιατί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης δίνει προϊόν πού πάει στήν ἀγορά, καί συγκεκριμένα τά 52% ὁλόκληρης τῆς ἐπιφάνειας τῶν νοικοκυριῶν πού καλλιεργοῦν 25 ὥς 50 ντεσ. καί τά 61% τῶν νοικοκυριῶν πού καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 50 ντεσ. Τό ἴδιο πράγμα δείχνουν καί τά χρηματικά ἔσοδα πού παίρνουν: ἀκόμα καί τό minimum αὐτῶν τῶν ἐσόδων τῆς εὔπορης ὁμάδας — 574 ρούβλια κατά νοικοκυριό — ξεπερνάει πάνω ἀπό δυό φορές τό ποσό τῶν ἀναγκαίων χρηματικῶν ἐξόδων (200–250 ρούβλια), δημιουργώντας ἔτσι ἕνα περίσσευμα πού συσσωρεύεται καὶ χρησιμεύει γιά τήν ἐπέκταση τοῦ νοικοκυριοῦ καί τή βελτίωσή του. «Στούς πιό εὔπορους ἀγρότες, μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 50 ντεσ. κατά νοικοκυριό», «κι ἕνας ἀκόμα ἀπό τούς κλάδους τῆς κτηνοτροφίας — ἡ συντήρηση χοντρόμαλλων προβάτων — ἀποκτᾶ πιά

ἐμπορεύσιμο χαρακτήρα», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πόστνικοφ (σελ. 188).

Ἂς περάσουμε τώρα σ' ἕνα ἄλλο ζήτημα, πού ἐπίσης δέν τό ἐπεξεργάστηκε ἀρκετά (καί μάλιστα δέν τό ἔθιξε σχεδόν) ὁ Πόστνικοφ: ποιά ἀντανάκλαση ἔχουν οἱ οἰκονομικές ἐπιτυχίες τῆς μειοψηφίας τῶν ἀγροτῶν πάνω στίς μάζες; Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀντανάκλαση εἶναι ὁλότελα ἀρνητική: τά προαναφερόμενα στοιχεῖα (ἰδιαίτερα γιά τή μίσθωση) δίνουν ἀρκετές ἀποδείξεις γι' αὐτό τό πράγμα, ἔτσι πού ἐδῶ μποροῦμε νά περιοριστοῦμε μόνο στή συγκεφαλαίωση τῶν συμπερασμάτων. Καί στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας οἱ ἀγρότες μισθώνουν συνολικά 476 334 ντεσ. γῆ (πού ἀνήκει σέ κλήρους καί ἄλλη πού δέν ἀνήκει σέ κλήρους). Ἀπό τή γῆ αὐτή ἡ εὔπορη ὁμάδα παίρνει τίς 298 727 ντεσ., δηλ. πάνω ἀπό τά $^3/_5$ (63%). Στό μερτικό τῆς φτωχῆς ὁμάδας πέφτουν μόνο τά 6% καί τῆς μεσαίας τά 31%. Ἂν πάρουμε ὑπόψη τό γεγονός πώς οἱ 2 κατώτερες ὁμάδες ἔχουν περισσότερο — ἄν ὄχι ἀποκλειστικά — ἀνάγκη ἀπό μίσθωση γῆς (τά προαναφερόμενα στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῆς γῆς ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν τοῦ νομοῦ Δνείπερου δείχνουν ὅτι στήν ἀνώτερη ὁμάδα καί μονάχα ἡ καλλιεργήσιμη ἔκταση τῶν κλήρων μόλις εἶναι ἀρκετή γιά μιά καλλιέργεια «κανονικῶν» διαστάσεων), θά καταλάβουμε πόσο τεράστια στενότητα γῆς πρέπει νά δοκιμάζουν αὐτές οἱ ὁμάδες λόγω τῆς ἐπέκτασης τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας τῶν εὔπορων ἀγροτῶν γιά ἐμπορικούς σκοπούς*.

Τά ἴδια ἀπολύτως συμπεράσματα βγαίνουν καί ἀπό τήν κατανομή τῆς μίσθωσης κλήρων, γιά τήν ὁποία δόσαμε στοιχεῖα παραπάνω. Γιά νά δείξουμε τί σημασία ἔχει γιά τούς ἀγρότες τῶν διάφορων ὁμάδων ἡ μίσθωση κλήρων, θά δόσουμε τήν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀπό τό IV κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ Πόστνικοφ.

«Ἡ γῆ τῶν κλήρων — λέει ὁ Πόστνικοφ — ἀποτελεῖ σήμερα ἀντικείμενο πλατιᾶς κερδοσκοπίας στή ζωή τῶν ἀγροτῶν τῆς νότιας Ρωσίας. Οἱ ἀγρότες, ὑποθηκεύοντας τή γῆ, παίρνουν δάνεια μέ βάση γραμμάτια πού εἶναι πολύ διαδομένα ἐδῶ ἀνάμεσα στούς ἀγρότες τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας· στήν προκειμένη

---

* «Ὁ γερμανός πνίγει τόν ντόπιο ἀγρότη... γιατί τοῦ στερεῖ τή γειτονική γῆ, πού θά μποροῦσε νά τή νοικιάσει ἤ νά τήν ἀγοράσει» (σελ. 292) — λέει ὁ Πόστνικοφ. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ὁ ρῶσος εὔπορος ἀγρότης στέκεται πιό κοντά στό γερμανό ἔποικο παρά στό φτωχό συμπατριώτη του.

περίπτωση τό εἰσόδημα ἀπό τή γῆ πάει ὥς τήν ἐξόφληση τοῦ χρέους πρός ὄφελος ἐκείνου πού ἔχει δόσει τό δάνειο, ἡ γῆ ἐκμισθώνεται ἤ ἐκχωρεῖται γιά ἕνα, δυό χρόνια ἤ καί γιά μεγαλύτερο διάστημα, γιά 8, 9 καὶ 11 χρόνια, καί αὐτές οἱ ἐκμισθώσεις κλήρων καταχωροῦνται ἐπίσημα ἀπό τά διοικητικά ὄργανα τῆς ἐπαρχίας καί τοῦ χωριοῦ. Τίς Κυριακές καί τίς γιορτές μοῦ ἔτυχε νά δῶ στά μεγάλα χωριά μπροστά στά γραφεῖα τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν ἕνα ζωηρότατο πλῆθος. Σέ ἐρώτησή μου γιατί μαζεύτηκε τόσος κόσμος, μοῦ ἀπάντησαν ὅτι γίνεται ἐκμίσθωση κλήρων πού καταχωρεῖται στά βιβλία τῶν ἀρχῶν τοῦ χωριοῦ καί κερνᾶνε... Ἡ ἐκμίσθωση κλήρων γιά ξένη χρήση συνηθίζεται τόσο στά χωριά, ὅπου ὑπάρχει διανομή τῆς γῆς μέ βάση τά καταγραμμένα ἄτομα καί δέ γίνεται κανενός εἴδους οὐσιαστική ἀναδιανομή, ὅσο καί στά χωριά ὅπου γίνεται διανομή τῆς γῆς μέ βάση τά πραγματικά ἄτομα καί ὅπου πραγματοποιοῦνται ριζικές ἀναδιανομές, μόνο πού σ' αὐτά τά τελευταῖα ἡ προθεσμία ἐκμίσθωσης εἶναι συνήθως μικρότερης διάρκειας καί ὑπολογίζεται ὥς τήν ἡμερομηνία πού θά γίνει ἡ ἀναδιανομή τῆς γῆς, πού τόν τελευταῖο καιρό τίς περισσότερες φορές καθορίζεται ἐδῶ ἀπό τά πρίν μέ ἀπόφαση τῆς κοινότητας γιά ἀναδιανομή. Σήμερα στά χωριά τῆς νότιας Ρωσίας μ' αὐτή τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς τῶν κλήρων συνδέονται τά πιό ζωτικά συμφέροντα τῆς ντόπιας εὔπορης ἀγροτιᾶς, πού εἶναι τόσο πολυάριθμη σ' αὐτή τήν περιοχή, ἰδιαίτερα στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Ἡ ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἀποτελεῖ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἕναν ἀπό τούς κυριότερους ὅρους γιά τήν ἐκχέρσωση τῆς γῆς σέ πλατιά κλίμακα πού συνηθίζουν ἐδῶ οἱ εὔποροι ἀγρότες τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας καί πού τούς ἀποφέρει μεγάλα οἰκονομικά ὀφέλη. Γιαυτό ἀκριβῶς οἱ εὔποροι ἀγρότες εἶναι σήμερα τόσο εὐαίσθητοι σέ κάθε ἀλλαγή τῆς ζωῆς τους, πού θά μποροῦσε νά τούς στερήσει αὐτή τή φτηνή στίς περισσότερες περιπτώσεις μίσθωση γῆς, καί μάλιστα γῆς πού βρίσκεται κοντά» (σελ. 140). Παρακάτω ὁ Πόστνικοφ ἱστορεῖ πῶς τό νομαρχιακό συμβούλιο γιά τίς ὑποθέσεις τῶν ἀγροτῶν τῆς Μελιτόπολης [15] ἀπαίτησε κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση ἐκμίσθωσης κλήρου νά γίνεται μέ τή συγκατάθεση τῆς συνέλευσης τοῦ χωριοῦ, πόσο στριμώχτηκαν οἱ ἀγρότες μ' αὐτή τή διαταγή καί πῶς «ἡ διαταγή αὐτή εἶχε γιά τήν ὥρα σάν συνέπεια μόνο τό γεγονός ὅτι τά βιβλία συμβολαίων γιά τή γῆ ἐξαφανίστηκαν ἀπό τά τοπικά δικαστήρια, ἄν καί πιθανόν νά κρατιοῦνται ἀκόμα σάν ἀνεπίσημα βιβλία» (σελ. 140).

Οἱ εὔποροι ἀγρότες, παρ' ὅλο πού ἔχουν μισθώσει τεράστιες

ἐκτάσεις γῆς, εἶναι σχεδόν καί οἱ μόνοι ἀγοραστές γῆς: στό νομό Δνείπερου ἔχουν στά χέρια τους τά 78% ὅλης τῆς ἀγορασμένης γῆς, στό νομό Μελιτόπολης 42 737 ντεσ. ἀπό συνολικό ἀριθμό 48 099 ντεσ., δηλ. τά 88%.

Τέλος, ἡ ἴδια κατηγορία ἀγροτῶν εἶναι ἐκείνη πού χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικά καί τίς πιστώσεις: σέ συνέχεια τῆς προαναφερόμενης παρατήρησης τοῦ συγγραφέα γιά τά ἀγροτικά ταμεῖα τοῦ νότου, θά παραθέσουμε καί τόν ἑξῆς χαρακτηρισμό τους: «Τά ἀγροτικά ταμεῖα καί οἱ συνεταιρισμοί δανεισμοῦ καί ἀποταμίευσης, πού τώρα εἶναι διαδομένα σέ μᾶς κατά τόπους,— λχ. ὑπάρχουν πάρα πολλά τέτια ταμεῖα καί συνεταιρισμοί στά χωριά τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας — παρέχουν βοήθεια κυρίως στούς εὔπορους ἀγρότες. Ἡ βοήθεια αὐτή, ὑποθέτουμε, εἶναι οὐσιαστική. Πολλές φορές μοῦ ἔτυχε νά ἀκούσω ἀπό ἀγρότες τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας, ὅπου λειτουργοῦν τέτιοι συνεταιρισμοί, τά παρακάτω λόγια: „δόξα νάχει ὁ θεός, τώρα γλυτώσαμε ἀπ' τούς ἑβραίους", αὐτά ὅμως τά λένε οἱ εὔποροι ἀγρότες. Οἱ φτωχοί ἀγρότες δέν μποροῦν νά βροῦν ἐγγυητές καί δέν παίρνουν δάνεια» (σελ. 368). Μιά τέτια μονοπώληση τῆς πίστης δέν ἀποτελεῖ κάτι τό ἀναπάντεχο: ἡ πιστωτική πράξη δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἀγοραπωλησία μέ προθεσμία πληρωμῆς. Εἶναι πολύ φυσικό ὅτι μπορεῖ νά πληρώσει μόνο ἐκεῖνος πού ἔχει λεφτά καί μέσα στούς ἀγρότες τῆς νότιας Ρωσίας λεφτά ἔχει μόνο ἡ εὔπορη μειοψηφία.

Γιά νά δόσουμε πλήρη εἰκόνα τοῦ χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ αὐτῆς τῆς ὁμάδας, πού ὅσον ἀφορᾶ τά ἀποτελέσματα τῆς παραγωγικῆς της δράσης ξεπερνάει ὅλες τίς ἄλλες ὁμάδες παρμένες μαζί, δέ μᾶς μένει παρά νά θυμίσουμε πώς ἡ ὁμάδα αὐτή χρησιμοποιεῖ «σέ σημαντικό βαθμό» μισθωτή ἐργασία, πού εἶναι ἀναγκασμένοι νά τήν προμηθεύουν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατώτερης ὁμάδας. Μ' αὐτή τήν εὐκαιρία εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε, πώς ὁ ἀκριβής ὑπολογισμός τῆς μισθωτῆς ἐργασίας στήν ἀγροτική παραγωγή παρουσιάζει τεράστιες δυσκολίες καί τίς δυσκολίες αὐτές μοῦ φαίνεται ὅτι δέν τίς ὑπερνίκησε ἀκόμα ἡ στατιστική μας τῶν ζέμστβο. Ἐπειδή ἡ γεωργία δέν ἀπαιτεῖ συνεχῆ καί ἰσόμετρη δουλιά στή διάρκεια ὅλου τοῦ χρόνου, ἀλλά μόνο ἐντατική δουλιά σέ μιά ὁρισμένη χρονική περίοδο, ἡ καταγραφή ἁπλῶς καί μόνο τῶν μόνιμων μισθωτῶν ἐργατῶν πολύ ἀπέχει ἀπό τό νά ἐκφράζει τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ὑπολογιστεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἐποχιακῶν ἐργατῶν (πού πολλές φορές δου-

λεύουν ἀποκοπή). Ὁ Πόστνικοφ, ὑπολογίζοντας κατά προσέγγιση τόν ἀριθμό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν κάθε ὁμάδας, πῆρε σάν νόρμα ἐργασίας στά πλαίσια τῆς εὔπορης ὁμάδας τίς 15 ντεσ. καλλιεργούμενης γῆς κατά δουλευτή*. Ἀπό τό VII κεφάλαιο τοῦ ἔργου του, ὅπου ὁ συγγραφέας ἐξετάζει λεπτομερειακά πόση εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἐπιφάνεια πού ἀναλογεῖ στόν κάθε ἐργαζόμενο, φαίνεται ὅτι μιά παρόμοια νόρμα πετυχαίνεται μόνο μέ μηχανική συγκομιδή τῶν σιτηρῶν. Κι ὅμως ἀκόμα καί στήν εὔπορη ὁμάδα ὁ ἀριθμός τῶν θεριστικῶν μηχανῶν δέν εἶναι μεγάλος: στό νομό Δνείπερου λχ. 1 θεριστική μηχανή ἀναλογεῖ σέ 10 νοικοκυριά· ἔτσι κι ἄν ἀκόμα πάρουμε ὑπόψη μας τή δήλωση τοῦ συγγραφέα, ὅτι οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μηχανῶν μετά τό τέλος τῆς συγκομιδῆς τους τίς ἐκμισθώνουν, θά προκύψει πάντως ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀγροτῶν ἀναγκάζεται νά τά φέρει βόλτα χωρίς μηχανές καί συνεπῶς νά μισθώνει μεροκαματιάρηδες ἐργάτες. Γι' αὐτό τό λόγο, ἡ χρησιμοποίηση μισθωτῆς ἐργασίας στήν ἀνώτερη ὁμάδα πρέπει νά ἔχει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις ἀπ' ὅ,τι ὑπολογίζει ὁ συγγραφέας, ἔτσι πού τά μεγάλα χρηματικά ἔσοδα πού παίρνουν οἱ ἀγρότες αὐτῆς τῆς ὁμάδας, ἀποτελοῦν σέ σημαντικό βαθμό (ἄν ὄχι στό ἀκέραιο) εἰσόδημα ἀπό *τό κεφάλαιο* μέ τήν εἰδική σημασία πού δίνει σ' αὐτό τόν ὅρο ἡ ἐπιστημονική πολιτική οἰκονομία.

Συνοψίζοντας τά ὅσα εἰπώθηκαν γιά τήν 3η ὁμάδα, ἔχουμε τόν ἀκόλουθο χαρακτηρισμό της: ἡ εὔπορη ἀγροτιά, πού τά μέσα παραγωγῆς της εἶναι σέ σημαντικό βαθμό ἀνώτερα ἀπό τό μέσον ὅρο καί πού γι' αὐτό τό λόγο τήν ἐργασία της τή χαρακτηρίζει μεγαλύτερη παραγωγικότητα, εἶναι ὁ κυριότερος παραγωγός ἀγροτικῶν προϊόντων σέ ὅλη τήν περιοχή, παραγωγός πού ὑπερέχει ἀπέναντι στίς ἄλλες ὁμάδες· τό νοικοκυριό αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀπό τό χαρακτήρα του εἶναι ἐμπορευματικό καί στηρίζεται σέ πολύ σημαντικό βαθμό στήν ἐκμετάλλευση μισθωτῆς ἐργασίας.

Ἡ σύντομη αὐτή ἀνασκόπηση τῶν πολιτικοοικονομικῶν διαφορῶν πού παρουσιάζει τό νοικοκυριό τῶν τριῶν ὁμάδων τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, ἔγινε μέ βάση τή συστηματοποίηση τοῦ ὑλικοῦ, πού ὑπάρχει στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ γιά τό ἀγροτικό νοι-

---

* Μέ 1,8–2,3 δουλευτές, τό σύνολο θά εἶναι 27–34,5 ντεσ., ἐνῶ οἱ ἀγρότες τῆς εὔπορης ὁμάδας καλλιεργοῦν 34,5–75 ντεσ. Συνεπῶς, τό γενικό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι, ὅτι οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ της εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τή νόρμα ἐργασίας μιᾶς οἰκογένειας.

κοκυριό τῆς νότιας Ρωσίας. Ἡ ἀνασκόπηση αὐτή ἀποδείχνει, μοῦ φαίνεται, πώς εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νά μελετηθεῖ τό ἀγροτικό νοικοκυριό (ἀπό πολιτικοοικονομική πλευρά) χωρίς νά χωριστοῦν οἱ ἀγρότες σέ ὁμάδες. Ὁ Πόστνικοφ, ὅπως τό τονίσαμε κιόλας παραπάνω, τό ἀναγνωρίζει αὐτό, καί μάλιστα μέμφεται τή στατιστική τῶν ζέμστβο, γιατί δέν κάνει αὐτό τό χωρισμό, γιατί οἱ συνδυασμοί της, παρ' ὅλη τήν ἀφθονία τῶν ἀριθμῶν, «δέν εἶναι ξεκάθαροι», γιατί «πίσω ἀπό τά δέντρα δέ βλέπει τό δάσος» (σελ. XII). Ζήτημα εἶναι ἄν ὁ Πόστνικοφ ἔχει τό δικαίωμα νά ἀπευθύνει παρόμοια μομφή στή στατιστική τῶν ζέμστβο, γιατί κι ὁ ἴδιος δέ χώρισε συστηματικά τούς ἀγρότες σέ «ξεκάθαρες» ὁμάδες, δέ χωρεῖ ὅμως ἀμφιβολία, πώς ἡ ἀπαίτησή του εἶναι σωστή. Μιά καί ἀναγνωρίζεται πώς ἀνάμεσα στά διάφορα νοικοκυριά παρατηροῦνται ὄχι μόνον ποσοτικές, ἀλλά καὶ ποιοτικές διαφορές*, εἶναι πιά ἀπολύτως ἀπαραίτητο νά χωρίζονται οἱ ἀγρότες σέ ὁμάδες, πού νά διαφέρουν ὄχι ὅσον ἀφορᾶ τήν «οἰκονομική κατάσταση», ἀλλά ὅσον ἀφορᾶ τόν κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα τοῦ νοικοκυριοῦ. Θέλουμε νά ἐλπίζουμε πώς ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο δέ θ' ἀργήσει νά τό κάνει αὐτό.

V

Ὁ Πόστνικοφ δέν περιορίζεται ἁπλῶς στή διαπίστωση τῆς οἰκονομικῆς διάστασης πού ὑπάρχει μέσα στήν ἀγροτιά, ἀλλά τονίζει ὅτι τό φαινόμενο αὐτό μεγαλώνει:

«Ἡ ποικιλομορφία τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν κατά ὁμάδες ὑπάρχει σέ μᾶς παντοῦ — λέει ὁ Πόστνικοφ — καί ὑπῆρχε ἀπό παλιά, τίς τελευταῖες δεκαετίες ὅμως ἡ διαφοροποίηση αὐτή τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἄρχισε νά ἐκδηλώνεται πολύ ἔντονα καί, ὅπως φαίνεται, αὐξάνει προοδευτικά» (σελ. 130). Οἱ δύσκολες συνθῆκες τοῦ 1891 [16] δέν μποροῦσαν παρά νά δόσουν, κατά τή γνώμη τοῦ συγγραφέα, καινούργια ὤθηση σ' αὐτό τό προτσές.

Γεννιέται τό ἐρώτημα: ποιές εἶναι οἱ αἰτίες τοῦ φαινομένου, πού ἀσκεῖ τόσο τεράστια ἐπίδραση σ' ὅλο τόν ἀγροτικό πληθυσμό;

---

* Χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ: γιά δική του κατανάλωση καί γιά ἐμπορικούς σκοπούς· χαρακτήρας τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας: πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν κύρια πηγή πορισμοῦ τῶν μέσων ζωῆς καί ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης σάν ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐπέκτασης τῆς καλλιέργειας πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς ἱκανότητας ἐργασίας τῆς οἰκογένειας.

«Τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας — λέει ὁ Πόστνικοφ — εἶναι ἕνα ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας πού ἔχουν τήν περισσότερη γῆ, ἕνα κυβερνεῖο ὅπου οἱ ἀγρότες ἔχουν τούς μεγαλύτερους κλήρους, ὅπου ὑπάρχει παντοῦ κοινοτική γαιοχτησία, μέ λίγο-πολύ ἰσόμετρη κατανομή τῆς γῆς κατ' ἄτομο, καί ἡ γεωργία ἀποτελεῖ τήν ἀποκλειστική σχεδόν ἀπασχόληση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, κι ὅμως κι ἐδῶ ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν δείχνει ὅτι τὰ 15% τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δέν ἔχουν κανένα ζῶο ἐργασίας καί ὅτι περίπου τό $^1/_3$ τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἔχει ἀρκετά ἐργαλεῖα γιά νά καλλιεργήσει τόν κλῆρο» (σελ. 106). «Ποῦ ὀφείλεται — ρωτάει ὁ συγγραφέας — μιά τόσο πλατιά ποικιλομορφία μέσα στίς ὁμάδες καί, εἰδικά, ἀπό τί καθορίζεται στίς συνθῆκες ἑνός νοικοκυριοῦ ἀποκλειστικά γεωργικοῦ ἕνα τόσο ὑψηλό ποσοστό νοικοκυρέων χωρίς καλλιέργειες καί χωρίς ζῶα ἐργασίας, σάν αὐτό πού ὑπάρχει σήμερα στήν περιοχή πού περιγράφουμε;» (σελ. 130).

Ξεκινώντας νά βρεῖ τίς αἰτίες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ὁ Πόστνικοφ παραστρατίζει ὁλότελα (εὐτυχῶς ὄχι γιά πολύ) κι ἀρχίζει νά μιλᾶ γιά «τεμπελιά», «μεθύσια», ἀκόμα καί γιά πυρκαγιές καί κλέψιμο ἀλόγων. Παρ' ὅλα αὐτά, τό συμπέρασμα πού βγαίνει εἶναι ὅτι ἡ «πιό οὐσιαστική πλευρά τῆς ὑπόθεσης δέν ὀφείλεται» σ' αὐτές τίς αἰτίες. Ἡ ὀρφάνια τῶν οἰκογενειῶν, δηλ. ἡ ἔλλειψη ἐνήλικων δουλευτῶν, κι αὐτή ἐπίσης δέν ἐξηγεῖ τίποτε: στούς νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας οἱ ὀρφανές οἰκογένειες ἀποτελοῦν μόνο τό 18% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν πού δέν διατηροῦν νοικοκυριό (δηλ. ἐκείνων πού δέν καλλιεργοῦν).

«Οἱ κύριες αἰτίες πού δέ διατηροῦν νοικοκυριό — συμπεραίνει ὁ συγγραφέας — πρέπει νά ἀναζητηθοῦν σέ ἄλλους παράγοντες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν ἀγροτῶν» (σελ. 134). Καί συγκεκριμένα, ὁ Πόστνικοφ ἔχει τή γνώμη πώς «Ἀπό τίς προαναφερόμενες αἰτίες, πού συντελοῦν στήν κατάπτωση τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ὁρισμένων νοικοκυρέων, ἐκείνη πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ πιό βασική καί πού δυστυχῶς ὥς τά σήμερα ἡ στατιστική μας τῶν ζέμστβο τήν ἔχει ξεδιαλύνει πολύ λίγο, εἶναι *ὁ κατατεμαχισμός τῶν κλήρων* καί ἡ περιορισμένη ἔκταση τῆς γῆς πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἀγρότες, ἡ ἐλάττωση τῆς μέσης ἔκτασης τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ» (σελ. 141). «Ἡ βασική αἰτία τῆς οἰκονομικῆς φτώχιας τῆς Ρωσίας — λέει ὁ συγγραφέας — εἶναι ἡ μικρή ἔκταση τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας καί τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, πράγμα πού δέν ἐπιτρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ ὅλη ἡ ἱκανότητα τῆς ἐργασίας μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας» (σελ. 341).

Γιά νά ξεκαθαρίσουμε τή θέση αὐτή τοῦ Πόστνικοφ — πού εἶναι διατυπωμένη μέ πολύ μεγάλη ἀνακρίβεια, γιατί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἔχει διαπιστώσει ὅτι οἱ μέσες διαστάσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ (17–18 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση) εἶναι ἀρκετές γιά νά ἐξασφαλίσουν στήν οἰκογένεια μιά ζωή χωρίς στερήσεις καί ὅτι δέν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἕνας γενικός, χοντρικός χαρακτηρισμός ὅλης τῆς ἀγροτιᾶς ὅσον ἀφορᾶ τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ — πρέπει νά θυμίσουμε, ὅτι ὁ Πόστνικοφ καθόρισε παραπάνω τό γενικό νόμο πώς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τοῦ ἀγρότη ἀνεβαίνει στό μέτρο πού αὐξάνουν οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἡ πλήρης χρησιμοποίηση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων τῆς οἰκογένειας (καί τῶν ζώων ἐργασίας) πετυχαίνεται, σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς του, μόνο στίς ἀνώτερες ὁμάδες: λχ. στούς νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας μόνο στούς εὔπορους ἀγρότες· ἡ τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ «σκαλίζει τή γῆ μή παραγωγικά» (σελ. 340), ξοδεύοντας τζάμπα πολλές δυνάμεις.

Παρ᾽ ὅλο πού ὁ συγγραφέας ἀπόδειξε πέρα γιά πέρα πώς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἐξαρτᾶται ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ καί ὅτι στίς κατώτερες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν ἡ παραγωγικότητα εἶναι ἐξαιρετικά χαμηλή, δέν μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι σ᾽ αὐτόν τό νόμο (ὁ Πόστνικοφ τόν ὀνομάζει ὑπερπληθυσμό τῆς γεωργίας στή Ρωσία, κορεσμό τῆς γεωργίας μέ ἐργασία) βρίσκεται ἡ αἰτία τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς: τό ζήτημα εἶναι ἴσα-ἴσα γιά ποιό λόγο διασπάστηκε ἡ ἀγροτιά σέ τόσο διαφορετικές ὁμάδες, καί ὁ ὑπερπληθυσμός στή γεωργία προϋποθέτει κιόλας μιά τέτια διάσπαση· αὐτή τήν ἀντίληψη γιά τόν ὑπερπληθυσμό τή σχημάτισε ὁ συγγραφέας συγκρίνοντας τά μικρά μέ τά μεγάλα νοικοκυριά καί τό εἰσόδημα πού ἀποδίνουν. Γιαυτό δέν μπορεῖς ν᾽ ἀπαντήσεις στό ἐρώτημα: «ἀπό τί ἐξαρτᾶται ἡ πλατιά ποικιλομορφία τῶν ὁμάδων;» ἐπικαλούμενος τόν ὑπερπληθυσμό τῆς γεωργίας. Αὐτό τό καταλαβαίνει, ὅπως φαίνεται, κι ὁ Πόστνικοφ, μόνο πού δέν ἔβαλε μπροστά του τό συγκεκριμένο καθῆκον νά ἐρευνήσει τίς αἰτίες τοῦ φαινομένου κι ἔτσι οἱ παρατηρήσεις του πάσχουν ἀπό ὁρισμένη ἔλλειψη συνοχῆς: δίπλα σέ μή ὁλοκληρωμένες, ἀσαφεῖς θέσεις ὑπάρχουν καί σωστές σκέψεις. Ἔτσι λχ. λέει:

«Δέν μποροῦμε νά περιμένουμε ὅτι ἡ σκληρή πάλη πού γίνεται τώρα στή ζωή τοῦ χωριοῦ σέ σχέση μέ τή γαιοχτησία θά συντελέσει στό μέλλον στήν ἀνάπτυξη μέσα στόν πληθυσμό τῶν ἀρχῶν τῆς κοινότητας καί τῆς καλῆς συνεννόησης. Καί ἡ πάλη

αὐτή δέν εἶναι προσωρινή, δέν προκαλεῖται ἀπό τυχαῖα περιστατικά... Δέν ἐμφανίζεται σάν πάλη ἀνάμεσα στίς παραδόσεις τῆς κοινότητας καί τόν ἀτομικισμό πού ἀναπτύσσεται στή ζωή τοῦ χωριοῦ, ἀλλά ἁπλῶς σάν πάλη τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, πού δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει μοιραία ἔκβαση γιά μιά μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ λόγω τῆς ὕπαρξης μικροῦ κλήρου» (σελ. XXXII).

«Εἶναι ἀρκετά καθαρή ἡ ἀλήθεια — λέει ὁ Πόστνικοφ σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο — ὅτι σέ συνθῆκες μικροῦ κλήρου καί μικροῦ νοικοκυριοῦ, σέ συνθῆκες ὅπου δέν ὑπάρχουν ἀρκετά ἐπαγγέλματα, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει εὐημερία γιά τήν ἀγροτιά καί ὅτι καθετί τό ἀδύνατο ἀπό οἰκονομική ἄποψη θά πεταχθεῖ κατανάγκην ἔτσι ἤ ἀλλιῶς, ἀργά ἤ γρήγορα, ἔξω ἀπό τή γεωργία» (σελ. 368).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές περιέχουν πολύ πιό σωστή ἀπάντηση στό ἐρώτημα πού μπῆκε, καί μάλιστα μιά τέτια ἀπάντηση πού βρίσκεται σέ πλήρη ἁρμονία μέ τό φαινόμενο τῆς διαφοροποίησης τοῦ πληθυσμοῦ πού διαπιστώθηκε παραπάνω. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἡ ἑξῆς: ἡ ἐμφάνιση μιᾶς μάζας νοικοκυριῶν χωρίς καλλιέργειες καί ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τους καθορίζεται ἀπό τήν πάλη τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων μέσα στήν ἀγροτιά. Πάνω σέ ποιά βάση διεξάγεται αὐτή ἡ πάλη καί μέ ποιά μέσα; Ὅσον ἀφορᾶ τά μέσα, τέτια εἶναι ὄχι μόνο, καί μάλιστα ὄχι τόσο, ἡ ἄνιση κατοχή γῆς (ὅπως θά μποροῦσε νά νομίσει κανείς ἀπό τίς πιό πάνω παρατηρήσεις τοῦ Πόστνικοφ), ὅσο ἡ ἐλάττωση τῶν ἐξόδων παραγωγῆς πού ἀκολουθεῖ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τοῦ νοικοκυριοῦ — πράγμα γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε ἀρκετά παραπάνω. Ὅσο γιά τή βάση, πάνω στήν ὁποία ἐμφανίζεται ἡ πάλη, μᾶς τό δείχνει ἀρκετά καθαρά ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Πόστνικοφ:

«Ὑπάρχει ἕνα ὁρισμένο minimum οἰκονομικῆς ἔκτασης, κάτω ἀπό τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά κατέβει τό ἀγροτικό νοικοκυριό, γιατί τότε γίνεται ἀσύμφορο εἴτε ἀκόμα καί δέν μπορεῖ νά σταθεῖ. Γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειας καί τῶν ζώων (;) χρειάζεται μιά ὁρισμένη ἐπισιτιστική ἔκταση στό νοικοκυριό· τό νοικοκυριό, ὅπου δέν ἀσχολεῖται μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα, ἤ ὅπου τά ἐπαγγέλματα αὐτά εἶναι περιορισμένα, ἔχει ἀνάγκη ἀκόμα καί ἀπό μιά ὁρισμένη ἐμπορευματική ἔκταση πού τά προϊόντα της νά πουλιοῦνται στήν ἀγορά, μέ σκοπό νά δίνουν στήν ἀγροτική οἰκογένεια τά χρηματικά μέσα γιά νά πληρώνει τούς φόρους, νά ἀγοράζει ροῦχα καί παπούτσια, νά κάνει τά ἀναγκαῖα γιά τό νοικοκυριό ἔξοδα γιά ἐργαλεῖα, χτίρια κτλ. Ἄν οἱ διαστάσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ κατέβουν κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο αὐτό ὅριο, τό νοικοκυριό δέν μπορεῖ νά σταθεῖ. Σ' αὐτή τήν περίπτωση

ὁ ἀγρότης θά βρεῖ ὅτι τόν συμφέρει πιό πολύ νά ἐγκαταλείψει τό νοικοκυριό καί νά γίνει ἐργάτης γῆς, πού τά ἔξοδά του εἶναι πιό περιορισμένα καί οἱ ἀνάγκες του μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν πληρέστερα καί μέ μικρότερο συνολικό εἰσόδημα» (σελ. 141). Ἄν ἀπό τό ἕνα μέρος ὁ ἀγρότης βρίσκει συμφέρον νά ἐπεκτείνει τήν καλλιέργειά του πολύ πιό πέρα ἀπό τά ὅρια τῶν δικῶν του ἀναγκῶν σέ σιτηρά, αὐτό γίνεται γιατί μπορεῖ νά πουλήσει τό προϊόν του. Ἄν ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ ἀγρότης βρίσκει συμφέρον νά ἐγκαταλείψει τό νοικοκυριό καί νά γίνει ἐργάτης γῆς, αὐτό γίνεται γιατί ἡ ἱκανοποίηση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἀναγκῶν του ἀπαιτεῖ χρηματικά ἔξοδα, δηλ. πούληση*· κι ἐπειδή πουλώντας τά προϊόντα τοῦ νοικοκυριοῦ του συναντᾶ στήν ἀγορά ἕναν ἀνταγωνιστή, μέ τόν ὁποῖο ἡ πάλη εἶναι ἀνώτερη ἀπό τίς δυνάμεις του, δέν τοῦ μένει παρά νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη. Μέ δυό λόγια, τό ἔδαφος ὅπου ἀναπτύσσονται τά φαινόμενα πού περιγράψαμε πιό πάνω εἶναι ἡ παραγωγή προϊόντων γιά τήν ἀγορά. Βασική αἰτία γιά τήν ἐμφάνιση τῆς πάλης τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων μέσα στήν ἀγροτιά εἶναι ἡ ὕπαρξη μιᾶς τάξης πραγμάτων, ὅπου ρυθμιστής τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀγορά.

Ἀφοῦ τέλειωσε τήν περιγραφή τῶν «νέων οἰκονομικῶν ἀλλαγῶν στήν ἀγροτική ζωή» καί τήν προσπάθεια νά τίς ἐξηγήσει, ὁ Πόστνικοφ περνάει στήν ἔκθεση τῶν πρακτικῶν μέτρων πού πρέπει νά ὁδηγήσουν στή λύση τοῦ «ἀγροτικοῦ ζητήματος». Δέ θά ἀκολουθήσουμε τό συγγραφέα σ' αὐτή τήν περιοχή, πρῶτο, γιατί αὐτό δέν περιέχεται στό σχέδιο τούτου τοῦ ἄρθρου· δεύτερο, γιατί αὐτό τό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Πόστνικοφ εἶναι τό πιό ἀδύνατο. Αὐτό θά γίνει πέρα γιά πέρα κατανοητό, ἄν θυμηθοῦμε, ὅτι τίς περισσότερες ἀντιφάσεις καί τά περισσότερα κενά ὁ συγγραφέας τά παρουσίασε, ἀκριβῶς ὅταν προσπαθοῦσε νά ἐξηγήσει τά οἰκονομικά προτσές. Καί χωρίς τήν ὁλοκληρωτική καί ἀκριβολογημένη ἐξήγησή τους, οὔτε κάν λόγος μπορεῖ νά γίνει γιά ὑπόδειξη ὁποιωνδήποτε πρακτικῶν μέτρων.

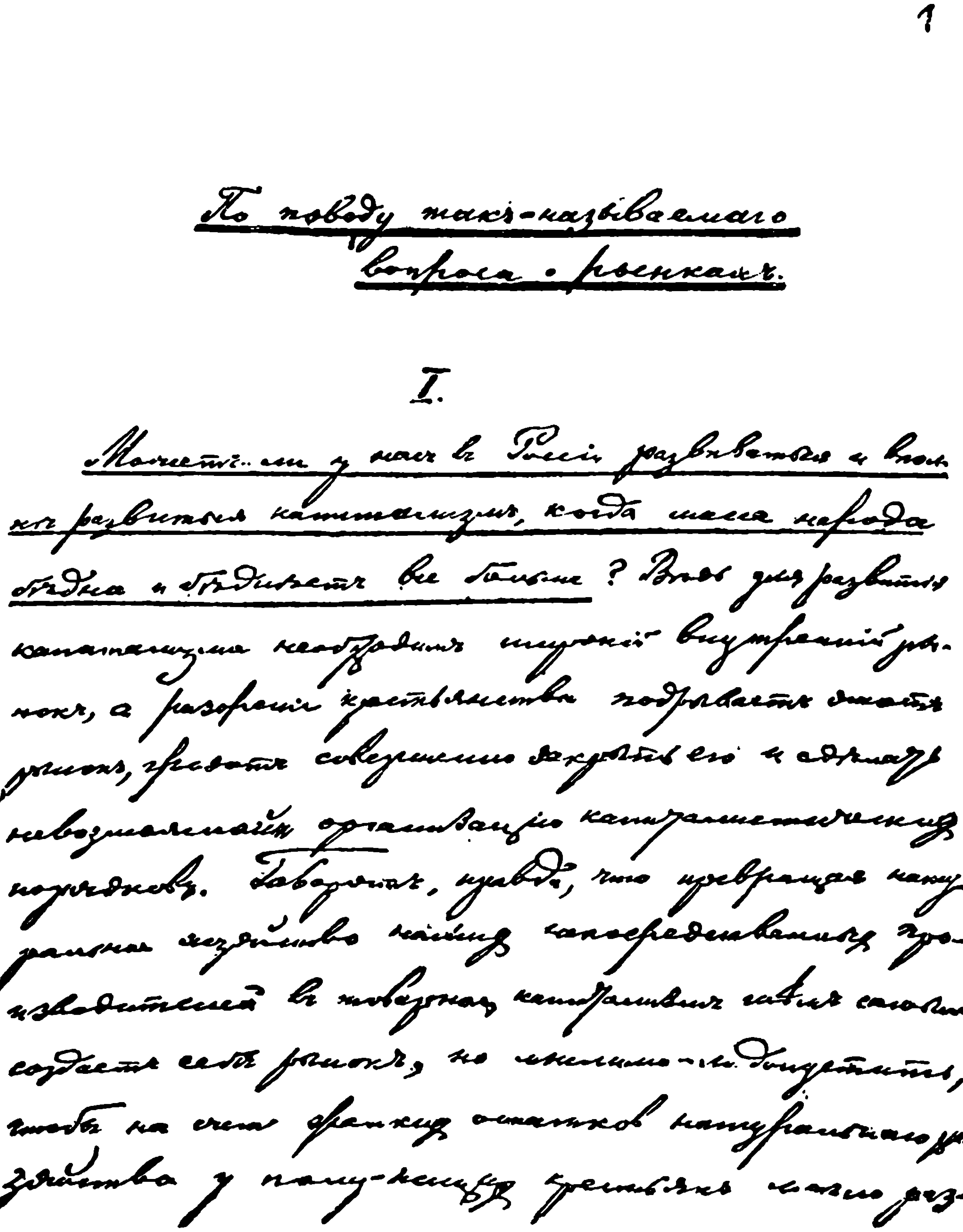
---

* Σύγκρινε τά παραπάνω στοιχεῖα γιά τήν ἐπισιτιστική καί ἐμπορευματική ἔκταση καλλιεργειῶν (μόνο τό εἰσόδημα ἀπ' αὐτές τίς ἐκτάσεις πάει γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τοῦ γεωργοῦ κι ὄχι τῆς γεωργίας, δηλ. ἀποτελεῖ εἰσόδημα, μέ τήν κυριολεξία τῆς λέξης, κι ὄχι ἔξοδα παραγωγῆς) μέ τά στοιχεῖα γιά τά μέσα χρηματικά ἔξοδα ἑνός ἀγρότη τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας σέ σχέση μέ τήν ποσότητα σιτηρῶν πού χρειάζεται γιά τή διατροφή του (2 τσέτβερτ κατ' ἄτομο καί τῶν δυό φύλων).

ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΓΟΡΩΝ[17]

Γράφτηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1893.
Πρωτοδημοσιεύτηκε στίς 7 τοῦ Νοέμβρη 1937 στό περιοδικό «Μπολσεβίκ» τεῦχος 21

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

1

По поводу такъ-называемаго вопроса о рынкахъ.

I.

Можетъ-ли у насъ въ Россіи развиваться и вполнѣ развиться капитализмъ, когда масса народа бѣдна и бѣднѣетъ все больше? Вѣдь для развитія капитализма необходимъ широкій внутренній рынокъ, а разореніе крестьянства подрываетъ этотъ рынокъ, грозитъ совершенно закрыть его и сдѣлать невозможной организацію капиталистическихъ порядковъ. Говорятъ, правда, что превращая натуральное хозяйство нашихъ непосредственныхъ производителей въ товарное капитализмъ тѣмъ самымъ создаетъ себѣ рынокъ, но мыслимо-ли допустить, чтобы на счетъ жалкихъ остатковъ натуральнаго хозяйства у полу-нищихъ крестьянъ можно раз-

Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν». — 1893

Σμίκρυνση

I

Μπορεῖ ἄραγε σέ μᾶς, στή Ρωσία, ν' ἀναπτύσσεται καί ν' ἀναπτυχθεῖ πέρα γιά πέρα ὁ καπιταλισμός, τή στιγμή πού ἡ μάζα τοῦ λαοῦ εἶναι φτωχή καί φτωχαίνει ὅλο καί περισσότερο; Ὅπως εἶναι γνωστό γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἀπαραίτητη μιά πλατιά ἐσωτερική ἀγορά, ἐνῶ ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς ὑπονομεύει τήν ἀγορά αὐτή, ἀπειλεῖ νά τήν κλείσει τελείως καί νά κάνει ἀδύνατη τήν ὀργάνωση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Λένε, βέβαια, ὅτι ὁ καπιταλισμός, μετατρέποντας τή φυσική οἰκονομία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν μας σέ ἐμπορευματική, δημιουργεῖ ἔτσι τήν ἀγορά γιά τόν ἑαυτό του. Μπορεῖ ὅμως νά δεχτεῖ κανείς ὅτι μέ τά ἄθλια ὑπολείμματα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τῶν μισοεξαθλιωμένων ἀγροτῶν εἶναι δυνατό ν' ἀναπτυχθεῖ στή χώρα μας ἡ ἰσχυρή κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πού βλέπουμε στή Δύση; Δέν εἶναι ἄραγε ξεκάθαρο ὅτι καί μόνο ἐπειδή φτωχαίνει ἡ μάζα ὁ καπιταλισμός μας ἀποτελεῖ κάτι τό ἀνίσχυρο καί ἀνεδαφικό, κάτι πού δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀγκαλιάσει ὅλη τήν παραγωγή τῆς χώρας καί νά γίνει *ἡ βάση* τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας;

Αὐτά εἶναι τά ζητήματα πού προβάλλει συνήθως ὁ τύπος τῆς χώρας μας ἐνάντια στούς ρώσους μαρξιστές· ἡ ἀντίληψη ὅτι δέν ὑπάρχει ἀγορά ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κυριότερα ἐπιχειρήματα ἐνάντια στή δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ στή Ρωσία. Στήν ἀνατροπή τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ ἀφιερώνεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἡ διάλεξη *«Τό πρόβλημα τῶν ἀγορῶν»*, πού πρόκειται νά μᾶς ἀπασχολήσει.

II

Ὁ ὁμιλητής ξεκινάει μέ βάση τήν προϋπόθεση ὅτι «κυριαρχεῖ γενικά καί ἀποκλειστικά ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή».

Ξεκινώντας ἀπό τήν προϋπόθεση αὐτή ὁ ὁμιλητής ἐκθέτει τό περιεχόμενο τοῦ XXI κεφαλαίου τοῦ II τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» (Μέρος 3ο — «Ἀναπαραγωγή καί κυκλοφορία τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου»).

Ὁ Μάρξ βάζει ἐδῶ τό καθῆκον νά ἐξετάσει μέ ποιόν τρόπο ἡ κοινωνική παραγωγή ἀναπληρώνει τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού χρησιμεύει γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀτομικῶν ἀναγκῶν τῶν ἐργατῶν καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν, καί τό μέρος πού χρησιμεύει γιά τό σχηματισμό τῶν στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Γιά τό λόγο αὐτό, ἄν στόν I τόμο κατά τήν ἐξέταση τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ *ἀτομικοῦ* κεφαλαίου, μποροῦσε νά περιοριστεῖ στήν ἀνάλυση τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ προϊόντος μέ βάση τήν ἀξία τους,—[ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος, ὅπως ἀποδείχνεται στόν I τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», ἀποτελεῖται ἀπὸ σ (σταθερό κεφάλαιο) + μ (μεταβλητό κεφάλαιο) + υ (ὑπεραξία)] — ἐδῶ εἶναι πιά ἀπαραίτητο νά παρθεῖ ὑπόψη ὁ χωρισμός τοῦ προϊόντος μέ βάση τήν ὑλική του σύνθεση, γιατί τό μέρος τοῦ προϊόντος πού ἀποτελεῖται ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου δέν μπορεῖ νά χρησιμέψει γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, καί ἀντίστροφα. Γιά τό λόγο αὐτό ὁ Μάρξ χωρίζει ὅλη τήν κοινωνική παραγωγή — συνεπῶς καί ὅλο τό κοινωνικό προϊόν — σέ δυό ὑποδιαιρέσεις: I) παραγωγή μέσων παραγωγῆς, δηλ. τῶν στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου — τῶν ἐμπορευμάτων πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο γιά παραγωγική κατανάλωση, καί II) παραγωγή μέσων κατανάλωσης, δηλ. τῶν ἐμπορευμάτων πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν ἀτομική κατανάλωση τῆς τάξης τῶν ἐργατῶν καί τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Σά βάση τῆς ἔρευνας παίρνεται τό παρακάτω σχῆμα [οἱ ἀραβικοί ἀριθμοί σημαίνουν μονάδες ἀξίας — λχ. ἑκατομμύρια ρούβλια, καί οἱ λατινικοί τίς ὑποδιαιρέσεις τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς πού ἀναφέραμε. Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ὑπολογίζεται σέ 100%]:

$$\begin{array}{ll} \text{I} & 4000\,\sigma + 1000\,\mu + 1000\,\upsilon = 6000 \\ \text{II} & 2000\,\sigma + 500\,\mu + 500\,\upsilon = 3000 \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \text{Κεφάλαιο} = 7500 \\ \text{Προϊόν} \quad = 9000 \end{array} \right\}$$

Ἄς ὑποθέσουμε στήν ἀρχή ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἁπλή ἀναπαραγωγή, δηλ. ἄς δεχτοῦμε ὅτι ἡ παραγωγή δέ διευρύνεται,

ὅτι ἔχει πάντοτε τίς ἴδιες διαστάσεις· αὐτό σημαίνει ὅτι ὅλη ἡ ὑπεραξία[18] καταναλώνεται ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες ὄχι παραγωγικά, ὅτι ξοδεύεται γιά ἀτομικές ἀνάγκες κι ὄχι γιά συσσώρευση. Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ὁλοφάνερο, πρῶτον, ὅτι τά 500 μ καί τά 500 υ τῆς ὑποδιαίρεσης II πρέπει νά καταναλωθοῦν ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς ἐργάτες τῆς ἴδιας ὑποδιαίρεσης, δηλ. τῆς II, ἐπειδή τό προϊόν αὐτό ὑπάρχει μέ τή μορφή μέσων κατανάλωσης, πού προορίζονται γιά τήν ἱκανοποίηση ἀτομικῶν ἀναγκῶν. Παρακάτω, τά 4000 σ τῆς ὑποδιαίρεσης I μέ τή φυσική τους μορφή πρέπει νά καταναλωθοῦν ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες τῆς ἴδιας ὑποδιαίρεσης, δηλ. τῆς I, γιατί ὁ ὅρος νά μείνουν οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς ἀμετάβλητες ἀπαιτεῖ νά διατηρηθεῖ κατά τόν ἑπόμενο χρόνο τό ἴδιο πάλι κεφάλαιο γιά τήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς· συνεπῶς, καί ἡ ἀναπλήρωση αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου δέν παρουσιάζει καμιά δυσκολία: τό ἀντίστοιχο μέρος τοῦ προϊόντος, πού ὑπάρχει μέ τή φυσική μορφή τοῦ κάρβουνου, τοῦ σίδερου, τῶν μηχανῶν κτλ., θά ἀνταλλαγεῖ ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες, πού ἀσχολοῦνται μέ τήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς καί θά ἀποτελέσει γι' αὐτούς, ὅπως καί προηγούμενα, τό σταθερό κεφάλαιο. Κι ἔτσι μένουν τό I (μ + υ) καί τό II σ. Δηλαδή τά 1000 μ + 1000 υ τῆς ὑποδιαίρεσης I — προϊόν πού ὑπάρχει μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, καί τά 2000 σ τῆς ὑποδιαίρεσης II — πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή μέσων κατανάλωσης. Οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης I (στήν περίπτωση πού γίνεται ἁπλή ἀναπαραγωγή, δηλ. στήν περίπτωση πού καταναλώνεται ὅλη ἡ ὑπεραξία) πρέπει νά καταναλώσουν μέσα κατανάλωσης ἀξίας 2000 [1000 (μ) + 1000 (υ)]. Οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης II, γιά νά ἔχουν τή δυνατότητα νά συνεχίσουν τήν παραγωγή στίς προηγούμενες διαστάσεις, πρέπει νά ἐφοδιαστοῦν μέ μέσα παραγωγῆς ἀξίας 2000, γιά νά ἀναπληρώσουν τό σταθερό τους κεφάλαιο (2000 II σ). Ἀπό δῶ φαίνεται καθαρά ὅτι τό I μ + I υ πρέπει ν' ἀνταλλαγοῦν μέ τό II σ, γιατί ἄν αὐτό δέ γίνει εἶναι ἀδύνατο νά ἐπαναληφθεῖ ἡ παραγωγή στίς προηγούμενες διαστάσεις. Ὅρος γιά τήν ἁπλή ἀναπαραγωγή εἶναι ὅτι τό ἄθροισμα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας τῆς ὑποδιαίρεσης I πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τό σταθερό κεφάλαιο τῆς ὑποδιαίρεσης II: I (μ + υ) = II σ. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ νόμος αὐτός μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς: τό ἄθροισμα *ὅλης τῆς καινούργιας* ἀξίας, πού ἔχει παραχθεῖ μέσα σ' ἕνα χρόνο (καί στίς δυό ὑποδιαιρέσεις), πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος πού ὑπάρ-

χει μέ τή μορφή μέσων κατανάλωσης: I (μ + υ) + II (μ + υ) = II (σ + μ + υ).

Φυσικά, στήν πραγματικότητα δέν μπορεῖ νά γίνεται ἁπλή ἀναπαραγωγή, καί γιατί ἡ παραγωγή ὅλης τῆς κοινωνίας δέν μπορεῖ νά μένει κάθε χρόνο στίς προηγούμενες διαστάσεις, καί γιατί ἡ συσσώρευση ἀποτελεῖ νόμο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Γιά τό λόγο αὐτό ἄς ἐξετάσουμε μέ ποιό τρόπο γίνεται ἡ κοινωνική παραγωγή σέ διευρυνόμενη κλίμακα, μ' ἄλλα λόγια ἡ συσσώρευση. Ὅταν γίνεται συσσώρευση, μόνο ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας καταναλώνεται ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες γιά τίς ἀτομικές τους ἀνάγκες, ἐνῶ τό ἄλλο μέρος καταναλώνεται παραγωγικά, δηλ. μετατρέπεται σέ στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου γιά τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς. Γιά τό λόγο αὐτό, ὅταν γίνεται συσσώρευση τό I (μ + υ) δέν μπορεῖ νά εἶναι ἴσο μέ τό II σ: εἶναι ἀπαραίτητο τό I (μ + υ) νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό II σ, ἔτσι, ὥστε ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας τῆς ὑποδιαίρεσης I (I υ) νά μήν ἀνταλλαγεῖ μέ μέσα κατανάλωσης, ἀλλά νά χρησιμεύσει γιά τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἔχουμε

A. *Σχῆμα τῆς ἁπλῆς ἀναπαραγωγῆς:*

I 4000 σ + 1000 μ + 1000 υ = 6000.
II 2000 σ + 500 μ + 500 υ = 3000.
I (μ + υ) = II σ.

B. *Σχῆμα ἀφετηρίας γιά τή συσσώρευση:*

I 4000 σ + 1000 μ + 1000 υ = 6000.
II 1500 σ + 750 μ + 750 υ = 3000.
I (μ + υ) > II σ.

Ἄς δοῦμε τώρα μέ ποιόν τρόπο πρέπει νά γίνεται ἡ κοινωνική παραγωγή στίς συνθῆκες τῆς συσσώρευσης.

Πρῶτος χρόνος.

I 4000 σ + 1000 μ + 1000 υ = 6000.	Κεφάλαιο = 7250
II 1500 σ + 750 μ + 750 υ = 3000.	Προϊόν = 9000

Τά I (1000 μ + 500 υ) ἀνταλλάσσονται μέ τά II 1500 σ (ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς ἁπλῆς ἀναπαραγωγῆς).

Τά I 500 υ συσσωρεύονται, δηλ. πηγαίνουν γιά τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, μετατρέπονται σέ *κεφάλαιο*. Ἄν πάρουμε τήν προηγούμενη διαίρεση σέ σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο, θά ἔχουμε

I 500 υ = 400 σ + 100 μ.

Τό πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο (400 σ) ὑπάρχει στό ἴδιο τό προϊόν τῆς ὑποδιαίρεσης I (φυσική του μορφή εἶναι τά μέσα παραγωγῆς)· ἐνῶ τό πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο (100 μ) θά πρέπει νά παρθεῖ ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης II, πού πρέπει κατά συνέπεια νά κάνουν κι αὐτοί συσσώρευση: ἀνταλλάσσουν ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας τους (II 100 υ) μέ μέσα παραγωγῆς (I 100 μ) καί μετατρέπουν αὐτά τά μέσα παραγωγῆς σέ πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο. Ἑπομένως, τό δικό τους σταθερό κεφάλαιο θ' αὐξηθεῖ ἀπό 1500 σ σέ 1600 σ· γιά τήν κίνησή του εἶναι ἀπαραίτητη πρόσθετη ἐργατική δύναμη — ***50 μ***, — καί οἱ μονάδες αὐτές παίρνονται πάλι ἀπό τήν ὑπεραξία τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς II ὑποδιαίρεσης.

Ὅταν προσθέσουμε τό πρόσθετο κεφάλαιο τῆς I καί τῆς II ὑποδιαίρεσης στό ἀρχικό κεφάλαιο θά ἔχουμε τήν παρακάτω κατανομή τοῦ προϊόντος:

I 4400 σ + 1100 μ + (500 υ) = 6000.
II 1600 σ + 800 μ + (600 υ) = 3000.

Ἡ ὑπεραξία πού μπαίνει σέ παρένθεση δείχνει τό καταναλωτικό φόντο τῶν κεφαλαιοκρατῶν, δηλ. τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού πηγαίνει γιά τίς προσωπικές ἀνάγκες τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί ὄχι γιά τή συσσώρευση.

Ἄν ἡ παραγωγή συνεχιστεῖ ὅπως καί προηγούμενα, στό τέλος τοῦ χρόνου θά ἔχουμε:

I 4400 σ + 1100 μ + 1100 υ = 6600	Κεφάλαιο	= 7900
II 1600 σ + 800 μ + 800 υ = 3200	Προϊόν	= 9800

Τά (1100 μ + 550 υ) τῆς ὑποδιαίρεσης I ἀνταλλάσσονται μέ τά 1650 σ τῆς ὑποδιαίρεσης II, ὁπότε τό πρόσθετο 50 σ παίρνεται ἀπό τά 800 μ τῆς ὑποδιαίρεσης II [στήν περίπτωση αὐτή ἡ αὔξηση τοῦ σ κατά 50 μονάδες προκαλεῖ αὔξηση τοῦ μ κατά 25].

Σέ συνέχεια τό 550 I υ συσσωρεύεται ὅπως καί προηγούμενα:

$$
\begin{array}{l}
550\ \mathrm{I}\ \upsilon = 440\ \sigma + 110\ \mu \\
\swarrow\!\!\longleftarrow \\
165\ \mathrm{II}\ \upsilon = 110\ \sigma + \ \ 55\ \mu.
\end{array}
$$

Ἄν προσθέσουμε τώρα στό ἀρχικό κεφάλαιο τό πρόσθετο [στά 4400 σ τῆς ὑποδιαίρεσης I — τά 440 σ· στά 1100 μ τῆς ὑποδιαίρεσης I — τά 110 μ. Στά 1600 σ τῆς ὑποδιαίρεσης II — τά 50 σ καί τά 110 σ καί στά 800 μ τῆς ὑποδιαίρεσης II — τά 25 μ — καί τά 55 μ], θά ἔχουμε:

$$
\begin{array}{ll}
\mathrm{I} & 4840\ \sigma + 1210\ \mu + (550\ \upsilon) = 6600. \\
\mathrm{II} & 1760\ \sigma + \ \ 880\ \mu + (560\ \upsilon) = 3200.
\end{array}
$$

Στήν παραπέρα κίνηση τῆς παραγωγῆς θά ἔχουμε

$$
\left.\begin{array}{ll}
\mathrm{I} & 4840\ \sigma + 1210\ \mu + 1210\ \upsilon = 7260 \\
\mathrm{II} & 1760\ \sigma + \ \ 880\ \mu + \ \ 880\ \upsilon = 3520
\end{array}\right\} \left\{\begin{array}{ll}
\text{Κεφάλαιο} = & 8\,690 \\
\text{Προϊόν} \ \ \ = & 10\,780
\end{array}\right\}
$$

καί οὕτω καθεξῆς.

Αὐτά εἶναι — στίς βασικότερες γραμμές — τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Μάρξ πάνω στό ζήτημα τῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Οἱ ἔρευνες αὐτές (πρέπει νά κάνουμε αὐτή τήν ἐπιφύλαξη) δίνονται ἐδῶ μέ τήν πιό συμπυκνωμένη μορφή: παραλείπονται πάρα πολλά πράγματα πού ἀναλύονται λεπτομερειακά ἀπό τόν Μάρξ, λχ. ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος, ἡ ἀναπλήρωση τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού φθείρεται σιγά-σιγά κτλ., γιατί ὅλα αὐτά δέν ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό ζήτημα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ.

III

Ποιά λοιπόν συμπεράσματα βγάζει ὁ ὁμιλητής ἀπό τίς ἔρευνες αὐτές τοῦ Μάρξ; Δυστυχῶς, δέ μᾶς δίνει μιά ἐντελῶς ἀκριβολογημένη καί συγκεκριμένη διατύπωση τῶν συμπερασμάτων του, κι ἔτσι θά ἀναγκαστῶ νά τά βγάλω μόνος μου, στηριζόμενος σέ ὁρισμένες παρατηρήσεις πού δέ βρίσκονται σέ πλέρια ἁρμονία ἡ μιά μέ τήν ἄλλη. Ἔτσι, λογουχάρη, διαβάζουμε:

«Εἴδαμε ἐδῶ — λέει ὁ ὁμιλητής — μέ ποιόν τρόπο γίνεται ἡ συσσώρευση στήν I ὑποδιαίρεση, στήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς: . . .ἡ συσσώρευση αὐτή συντελεῖται ἀνεξάρτητα τόσο ἀπό τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς εἰδῶν κατανάλωσης, ὅσο καί ἀπό τήν ἴδια τήν ἀτομική κατανάλωση, ὁποιοσδήποτε καί ἄν κάνει τήν κατανάλωση αὐτή» (φύλλο $^{15}/_{3}$).

Φυσικά, δέν μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά «ἀνεξαρτησία» τῆς συσσώρευσης ἀπό τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης καί μόνο γιά τό λόγο ὅτι ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς χρειάζεται νέο μεταβλητό κεφάλαιο, συνεπῶς, καί εἴδη κατανάλωσης· ὅπως φαίνεται, ὁ συγγραφέας μέ τήν ἔκφραση αὐτή ἤθελε νά ὑπογραμμίσει ἁπλῶς τήν ἰδιομορφία τοῦ σχήματος, ὅτι ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ I σ — τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου στήν ὑποδιαίρεση I — γίνεται χωρίς ἀνταλλαγές μέ τήν ὑποδιαίρεση II, δηλ. κάθε χρόνο στήν κοινωνία μιά ὁρισμένη ποσότητα, λογουχάρη, κάρβουνου παράγεται γιά τήν ἐξόρυξη πάλι κάρβουνου. Φυσικά, ἡ παραγωγή αὐτή (κάρβουνου γιά τήν ἐξόρυξη κάρβουνου) μέ μιά σειρά κατοπινές ἀνταλλαγές θά συνδεθεῖ μέ τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης· διαφορετικά δέ θά μποροῦσαν νά ὑπάρχουν οὔτε οἱ ἀνθρακοβιομήχανοι, οὔτε οἱ ἐργάτες τους.

Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ ὁμιλητής ἐκφράζεται κιόλας μέ πολύ λιγότερη σαφήνεια: «Ἡ *κύρια* κίνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης — λέει — γίνεται καί γινόταν (ἐκτός ἀπό τίς πολύ παλιές περιόδους) ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιουσδήποτε ἄμεσους παραγωγούς, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση ὁποιουδήποτε στρώματος τοῦ πληθυσμοῦ» (φύλλο 8). Ἐδῶ πιά τονίζεται μόνο ἡ ὑπεροχή τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς ἀπέναντι στήν παραγωγή μέσων κατανάλωσης στήν ἱστορική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ὑπόδειξη αὐτή ἐπαναλαβαίνεται ἀκόμα μιά φορά: «Ἄν γιά τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία εἶναι χαρακτηριστική, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ συσσώρευση γιά τή συσσώρευση, ἡ παραγωγική κατανάλωση, ὄχι ὅμως ἡ ἀτομική, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι *χαρακτηριστική* γιά τήν κοινωνία αὐτή ἀκριβῶς ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς» (φύλλο $^{21}/_{2}$). Ἄν ὁ συγγραφέας μέ τίς ὑποδείξεις αὐτές ἤθελε νά πεῖ ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία διαφέρει ἀπό τίς ἄλλες οἰκονομικές ὀργανώσεις πού προηγήθηκαν ἀπ' αὐτήν ἴσα-ἴσα γιατί παρουσιάζει ἀνάπτυξη τῶν μηχανῶν καί τῶν εἰδῶν πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τίς μηχανές (κάρβουνο, σίδερο κτλ), αὐτό εἶναι ἀπόλυτα σωστό. Ὅσον ἀφορᾶ τό ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς,

ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία στέκει ψηλότερα ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες καί ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς ἐκδηλώνεται ἀκριβῶς στό ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία μπροστά στήν ἐργασία τῶν μηχανῶν περνάει ὅλο καί περισσότερο σέ δεύτερη μοίρα.

Γιά τό λόγο αὐτό, ἀντί ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τήν κριτική τῶν δηλώσεων τοῦ ὁμιλητῆ, πού δέν εἶναι ἀρκετά σαφεῖς, εἶναι καλύτερα νά καταφύγουμε ἄμεσα στόν Μάρξ καί νά δοῦμε ἄν ἀπό τή θεωρία του μποροῦμε νά βγάλουμε τό συμπέρασμα γιά «ὑπεροχή» τῆς Ι ὑποδιαίρεσης ἀπέναντι στή ΙΙ καί μέ ποιά ἔννοια πρέπει νά καταλαβαίνουμε τήν ὑπεροχή αὐτή.

'Από τό πιό πάνω σχῆμα τοῦ Μάρξ δέν μποροῦμε νά βγάλουμε καθόλου τό συμπέρασμα ὅτι ὑπερέχει ἡ Ι ὑποδιαίρεση ἀπέναντι στή ΙΙ: ἐκεῖ καί οἱ δυό ἀναπτύσσονται παράλληλα. Τό σχῆμα ὅμως αὐτό δέν παίρνει ὑπόψη ἀκριβῶς τήν τεχνική πρόοδο. Ὅπως ἀπόδειξε ὁ Μάρξ στόν Ι τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», ἡ τεχνική πρόοδος ἐκδηλώνεται στό ὅτι ὁ λόγος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό σταθερό $\left(\frac{\mu}{\sigma}\right)$ μικραίνει σιγά-σιγά, ἐνῶ στό σχῆμα ὁ λόγος αὐτός παίρνεται σάν ἀμετάβλητος.

Εἶναι πιά αὐτονόητο πώς ἄν προστεθεῖ ἡ ἀλλαγή αὐτή στό σχῆμα, θά ἔχουμε πιό γρήγορη αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς σέ σύγκριση μέ τά εἴδη κατανάλωσης. Παρ' ὅλα αὐτά, μοῦ φαίνεται, ὅτι δέ θά εἶναι περιττό νά κάνουμε τόν ὑπολογισμό αὐτό, πρῶτο, γιά νά φανεῖ τό πράγμα πιό καθαρά, καί δεύτερο, γιά νά προλάβουμε ἐνδεχόμενα λαθεμένα συμπεράσματα πού μπορεῖ νά προκύψουν ἀπ' αὐτή τήν προϋπόθεση.

[Στόν παρακάτω πίνακα τό ποσοστό συσσώρευσης παίρνεται ἀμετάβλητο: ἡ μισή ὑπεραξία συσσωρεύεται καί ἡ μισή καταναλώνεται ἀτομικά.]

[Τό παρακάτω σχῆμα μποροῦμε νά τό παραλείψουμε καί νά περάσουμε κατευθείαν στά συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπ' αὐτό στήν ἑπόμενη σελίδα. Τό γράμμα π σημαίνει τό πρόσθετο κεφάλαιο, πού πηγαίνει γιά τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, δηλ. τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού συσσωρεύεται.]

1ος χρόνος)

$$\text{I}\ 4000\,\sigma + 1000\,\mu + 1000\,\upsilon = 6000 \ldots\ \mu:(\sigma+\mu) = 20{,}0\%$$
$$\text{II}\ 1500\,\sigma + 750\,\mu + 750\,\upsilon = 3000 \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ 33{,}3\%$$
$$\text{I}\ (1000\,\mu + 500\,\upsilon) = \text{II}\ 1500\,\sigma$$
$$\pi.\ \text{I}\ 500\,\upsilon = 450\,\sigma + 50\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \frac{1}{10}$$
↙
$$\pi.\ \text{II}\ 60\,\upsilon = 50\,\sigma + 10\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \frac{1}{6}$$
$$\text{I}\ 4450\,\sigma + 1050\,\mu + (500\,\upsilon) = 6000$$
$$\text{II}\ 1550\,\sigma + 760\,\mu + (690\,\upsilon) = 3000$$

2ος χρόνος)

$$\text{I}\ 4450\,\sigma + 1050\,\mu + 1050\,\upsilon = 6550 \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ 19{,}2\%$$
$$\text{II}\ 1550\,\sigma + 760\,\mu + 760\,\upsilon = 3070 \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ 32{,}9\%$$
$$\text{I}\ (1050\,\mu + 525\,\upsilon) = \text{II}\ 1575\,\sigma$$
$$\text{II}\ (1550\,\sigma + 25\,\upsilon)$$
↙
$$\pi.\ \text{II}\ 28\,\upsilon = 25\,\sigma + 3\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \pi\varepsilon\rho.\ \frac{1}{9}$$
$$\pi.\ \text{I}\ 525\,\upsilon = 500\,\sigma + 25\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \pi\varepsilon\rho.\ \frac{1}{21}$$
↙
$$\pi.\ \text{II}\ 28\,\upsilon = 25\,\sigma + 3\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \pi\varepsilon\rho.\ \frac{1}{9}$$
$$\text{I}\ 4950\,\sigma + 1075\,\mu + (525\,\upsilon) = 6550$$
$$\text{II}\ 1602\,\sigma + 766\,\mu + (702\,\upsilon) = 3070$$

3ος χρόνος)

$$\text{I}\ 4950\,\sigma + 1075\,\mu + 1075\,\upsilon = 7100 \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ 17{,}8\%$$
$$\text{II}\ 1602\,\sigma + 766\,\mu + 766\,\upsilon = 3134 \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ 32{,}3\%$$
$$\text{I}\ (1075\,\mu + 537\tfrac{1}{2}\,\upsilon) = \text{II}\ 1612\tfrac{1}{2}\,\sigma$$
$$\text{II}\ (1602\,\sigma + 10\tfrac{1}{2}\,\upsilon)$$
↙
$$\pi.\ \text{II}\ 11\tfrac{1}{2}\,\upsilon = 10\tfrac{1}{2}\,\sigma + 1\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \pi\varepsilon\rho.\ \frac{1}{12}$$
$$\pi.\ \text{I}\ 537\tfrac{1}{2}\,\upsilon = 517\tfrac{1}{2}\,\sigma + 20\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \pi\varepsilon\rho.\ \frac{1}{26}$$
↙
$$\pi.\ \text{II}\ 22\,\upsilon = 20\,\sigma + 2\,\mu \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ \pi\varepsilon\rho.\ \frac{1}{11}$$
$$\text{I}\ 5467\tfrac{1}{2}\,\sigma + 1095\,\mu + (537\tfrac{1}{2}\,\upsilon) = 7100$$
$$\text{II}\ 1634\tfrac{1}{2}\,\sigma + 769\,\mu + (730\tfrac{1}{2}\,\upsilon) = 3134$$

4ος χρόνος)

$$\text{I}\ 5467\tfrac{1}{2}\,\sigma + 1095\,\mu + 1095\,\upsilon = 7657\tfrac{1}{2} \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ 16{,}7\%$$
$$\text{II}\ 1634\tfrac{1}{2}\,\sigma + 769\,\mu + 769\,\upsilon = 3172\tfrac{1}{2} \ldots\ \text{»}\ \text{»}\ \text{»}\ 32{,}0\%$$

καί οὕτω καθεξῆς [19].

Ἂς ἀντιπαραβάλουμε τώρα τά συμπεράσματα ἀπό τό σχῆμα αὐτό σχετικά μέ τήν αὔξηση τῶν διάφορων τμημάτων τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος[20]:

	Μέσα παραγωγῆς γιά μέσα		Μέσα παραγωγῆς γιά μέσα		Μέσα κατανάλωσης		Ὁλόκληρο τό κοινωνικό προϊόν	
	παραγωγῆς	σέ ποσοστά	κατανάλωσης	σέ ποσοστά		σέ ποσοστά		σέ ποσοστά
1ος χρόνος	4 000	100	2 000	100	3 000	100	9 000	100
2ος χρόνος	4 450	111,25	2 100	105	3 070	102	9 620	107
3ος χρόνος	4 950	123,75	2 150	107,5	3 134	104	10 234	114
4ος χρόνος	5 467 $^1/_2$	136,7	2 190	109,5	3 172	106	10 828$^1/_2$	120

Βλέπουμε ἔτσι ὅτι γρηγορότερα ἀπ' ὅλα αὐξάνει ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς, ἔπειτα ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα κατανάλωσης καί ἀργότερα ἀπό ὅλα ἡ παραγωγή μέσων κατανάλωσης. Στό συμπέρασμα αὐτό θά μπορούσαμε νά φτάσουμε καί χωρίς τίς ἔρευνες τοῦ Μάρξ στό ΙΙ τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» μέ βάση τό νόμο ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο ἔχει τήν τάση νά αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό τό μεταβλητό: ἡ θέση ὅτι τά μέσα παραγωγῆς αὐξάνουν πιό γρήγορα εἶναι μιά ἁπλή παράφραση τοῦ νόμου αὐτοῦ, σχετικά μέ ὅλη τήν κοινωνική παραγωγή.

Μήπως ὅμως θά ἔπρεπε νά κάνουμε ἀκόμα ἕνα βῆμα παραπέρα; Ἐφόσον δεχτήκαμε ὅτι ὁ λόγος τοῦ μ πρός τό $\sigma + \mu$ μικραίνει συνεχῶς, γιατί νά μή δεχτοῦμε ὅτι τό μ γίνεται ἴσο μέ τό μηδέν, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἀριθμός ἐργατῶν ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀρκετός γιά μιά μεγαλύτερη ποσότητα μέσων παραγωγῆς; Τότε τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού συσσωρεύεται θά προστίθεται ἄμεσα στό σταθερό κεφάλαιο τῆς ὑποδιαίρεσης Ι, καί ἡ αὔξηση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς θά γίνεται ἀποκλειστικά γιά λογαρια-

σμό τῶν μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς καί στή II ὑποδιαίρεση* θά ἔχουμε πλήρη στασιμότητα.

Φυσικά αὐτό θά ἦταν πιά κακή χρησιμοποίηση τῶν σχημάτων, γιατί ἕνα τέτιο συμπέρασμα στηρίζεται σέ ἀπίθανες ὑποθέσεις καί γιά τό λόγο αὐτό δέν εἶναι σωστό. Μπορεῖ ἄραγε νά δεχτεῖ κανείς, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, πού μικραίνει τό λόγο τοῦ *μ* πρός τό *σ*, θά ἐκδηλωθεῖ μόνο στήν I ὑποδιαίρεση, ἀφήνοντας τή II ἀπόλυτα στάσιμη; Συμβιβάζεται ἄραγε μέ τούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, πού κάτω ἀπό τήν ἀπειλή τῆς καταστροφῆς *ἀπαιτεῖ* ἀπό τόν κάθε κεφαλαιοκράτη νά ἐπεκτείνει τήν ἐπιχείρησή του, ἡ ἔλλειψη κάθε συσσώρευσης στή II ὑποδιαίρεση;

Κι ἔτσι, τό μοναδικά σωστό συμπέρασμα πού μποροῦμε νά βγάλουμε ἀπό τίς πιό πάνω ἔρευνες τοῦ Μάρξ, εἶναι ὅτι *στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό τήν παραγωγή μέσων κατανάλωσης*. Ὅπως εἴπαμε κιόλας, τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι τό ἄμεσο ἐπακόλουθο τῆς πασίγνωστης θέσης, ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή δημιουργεῖ ἀσύγκριτα πιό ὑψηλά ἀναπτυγμένη τεχνική, σέ σύγκριση μέ τίς προηγούμενες ἐποχές**. Εἰδικά γιά τό ζήτημα αὐτό ὁ Μάρξ μόνο σέ ἕνα σημεῖο ἐκφράζεται ἀπολύτως κατηγορηματικά, καί τό σημεῖο αὐτό ἐπιβεβαιώνει πέρα γιά πέρα τήν ὀρθότητα τῆς διατύπωσής μας:

---

* Δέ θέλω νά πῶ, ὅτι ἕνα παρόμοιο φαινόμενο θά ἦταν ἀπόλυτα ἀδύνατο, σάν μεμονωμένη περίπτωση. Ἐδῶ ὅμως δέν πρόκειται γιά μεμονωμένες περιπτώσεις, ἀλλά γιά τό γενικό νόμο ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας.

Θά ἐξηγήσω μέ τή βοήθεια ἑνός σχήματος περί τίνος πρόκειται:

I 4000 σ + 1000 μ + 1000 υ = 6000
II 1500 σ + 750 μ + 750 υ = 3000
I (1000 μ + 500 υ) = II 1500 σ
I 500 υ συσσωρεύεται καί προστίθεται στό I 4000 σ:
I 4500 σ + 1000 μ + (500 υ) = 6000
II 1500 σ + 750 μ + 750 υ = 3000
I 4500 σ + 1000 μ + 1000 υ = 6500
II 1500 σ + 750 μ + 750 υ = 3000
I (1000 μ + 500 υ) = II 1500 σ

Τά 500 υ τῆς I ὑποδιαίρεσης συσσωρεύονται ὅπως καί προηγούμενα κλπ.

** Γιά τό λόγο αὐτό τό συμπέρασμα πού ἐκθέσαμε μπορεῖ νά διατυπωθεῖ καί κάπως διαφορετικά: στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς (καί συνεπῶς καί τῆς «ἀγορᾶς») μπορεῖ νά γίνεται εἴτε μέ τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς εἰδῶν κατανάλωσης εἴτε κυρίως μέ τήν πρόοδο τῆς τεχνικῆς, δηλ. μέ τήν ἐκτόπιση τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας ἀπό τήν ἐργασία τῶν μηχανῶν, γιατί ἡ ἀλλαγή τοῦ λόγου τοῦ *μ* πρός *σ* ἐκφράζει ἀκριβῶς τή μείωση τοῦ ρόλου τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας.

«Ἡ διαφορά τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας ἀπό τούς ἄγριους δέ συνίσταται, ὅπως λέει ὁ Σένιορ, στό ὅτι προνόμιο καί ἰδιομορφία τοῦ ἄγριου εἶναι δῆθεν νά ξοδεύει τήν ἐργασία του ἔτσι πού νά μήν τοῦ δίνει κανένα προϊόν, ἱκανό νά μετατραπεῖ σέ εἰσόδημα, δηλ. σέ μέσα κατανάλωσης, ἀλλά ἡ διαφορά συνίσταται στό ὅτι

α) ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία ξοδεύει τό μεγαλύτερο μέρος [Nota bene*] τοῦ ἐτήσιου χρόνου ἐργασίας πού ἔχει στή διάθεσή της γιά τήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς (ergo** — σταθεροῦ κεφαλαίου), πού δέν μποροῦν νά μετατραποῦν σέ εἰσόδημα οὔτε μέ τή μορφή μισθοῦ ἐργασίας, οὔτε μέ τή μορφή ὑπεραξίας, ἀλλά μποροῦν νά λειτουργοῦν μόνο σάν κεφάλαιο» («Das Kapital», II Bd., Seite 436***).

IV

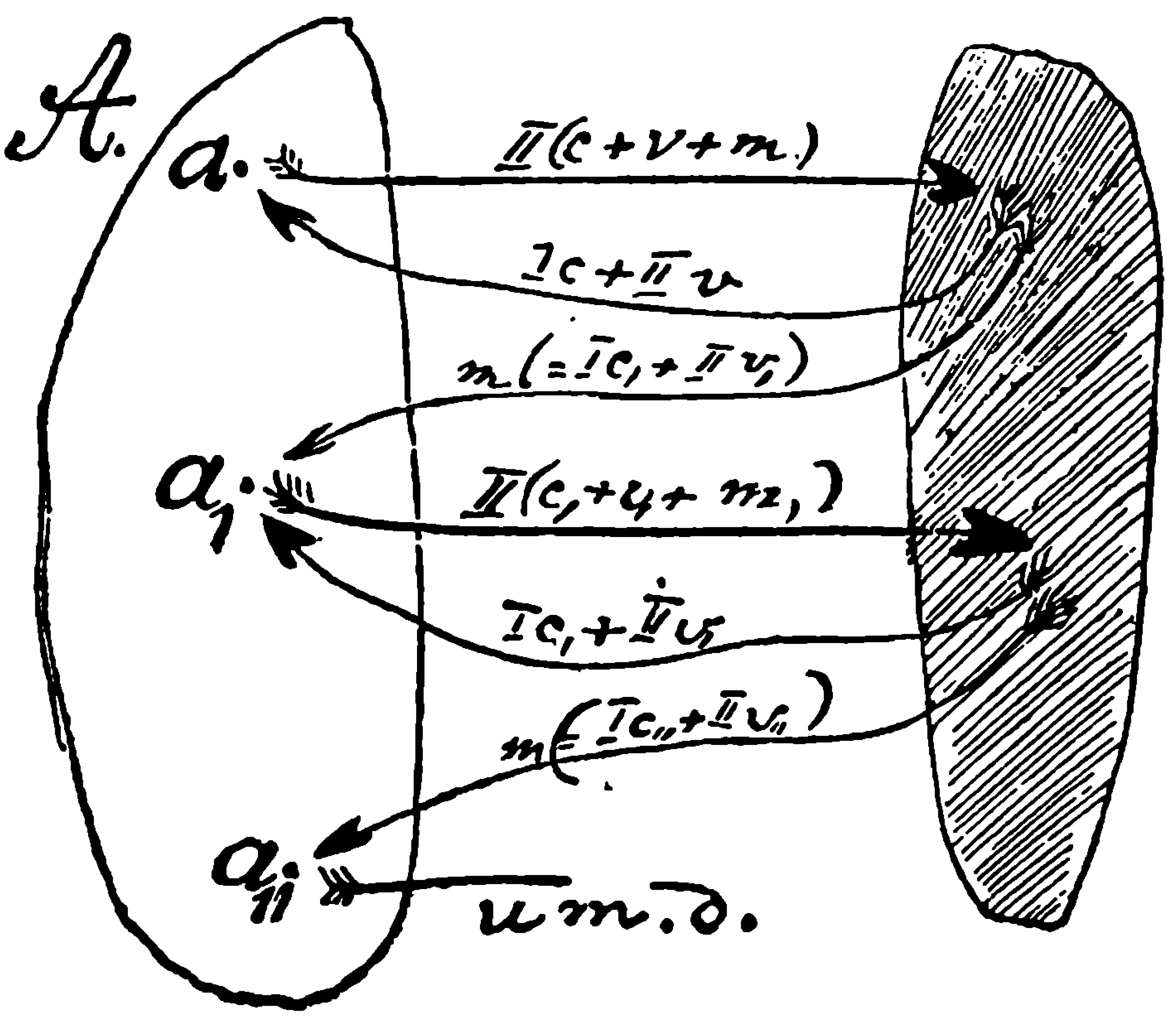
Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα, τί σχέση ἔχει ἡ θεωρία πού ἐκθέσαμε μέ τό «περιβόητο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν»; Ἡ θεωρία αὐτή ξεκινάει ἀπό τήν προϋπόθεση τῆς «γενικῆς καί ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς», ἐνῶ τό «πρόβλημα» βρίσκεται ἀκριβῶς στό «ἄν εἶναι δυνατή» ἡ πλέρια ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ θεωρία αὐτή τροποποιεῖ τή συνηθισμένη ἀντίληψη γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, εἶναι ὅμως ὁλοφάνερο, ὅτι ἡ διασάφηση τοῦ ζητήματος, τοῦ πῶς δηλ. ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός *γενικά*, δέν προωθεῖ καθόλου τό ζήτημα τῆς «δυνατότητας» (καί τῆς ἀναγκαιότητας) τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία.

Ὡστόσο ὁ ὁμιλητής δέν περιορίζεται στήν ἔκθεση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιά τήν πορεία ὅλης τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ὀργανωμένης μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο. Τονίζει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά ξεχωρίζουμε «δυό *οὐσιαστικά διαφορετικά* στοιχεῖα στή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου: 1) τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς σέ πλάτος, ὅταν ἀγκαλιάζει τίς ἕτοιμες πιά σφαῖρες ἐργασίας, ἐκτοπίζοντας τή φυσική οἰκονομία, καί διευρύνεται σέ βάρος αὐτῆς τῆς τελευταίας· καί 2) τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς σέ βάθος, ἄν μποροῦμε νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι, ὅταν ἡ διεύρυνσή της γίνεται ἀνεξάρτητα

*— Σημειῶστε το. *Ἡ Σύντ.*
**— συνεπῶς. *Ἡ Σύντ.*
***— «Τό Κεφάλαιο», τόμ. II, σελ. 436.[21] *Ἡ Σύντ.*

ἀπό τή φυσική οἰκονομία, δηλ. σέ συνθῆκες γενικῆς καί ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς». Χωρίς νά ἀσχοληθοῦμε γιά τήν ὥρα μέ τήν κριτική τοῦ χωρισμοῦ αὐτοῦ, θά περάσουμε κατευθείαν στήν ἐξέταση τοῦ τί ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας ὅταν λέει ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος: ἡ διασάφηση τοῦ προτσές αὐτοῦ, πού συνίσταται στήν ἀντικατάσταση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική, θά πρέπει νά μᾶς δείξει μέ ποιό τρόπο ὁ ρωσικός καπιταλισμός «θ' ἀγκαλιάσει ὅλη τή χώρα».

Ὁ ὁμιλητής δείχνει παραστατικά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος μέ τό παρακάτω σχῆμα:

A εἶναι οἱ κεφαλαιοκράτες· *W* εἶναι οἱ ἄμεσοι παραγωγοί. Τά α, $α_1$ καί $α_{11}$ εἶναι οἱ κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις.
Τά βέλη δείχνουν τήν κίνηση τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀνταλλάσσονται.
Τά γράμματα σ, μ καί υ εἶναι τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων.
I καί II εἶναι ἡ φυσική μορφή τῶν ἐμπορευμάτων: I — τά μέσα παραγωγῆς· II — τά μέσα κατανάλωσης.

«Ἡ οὐσιαστική διαφορά τῶν τομέων Α καὶ W— λέει ὁ ὁμιλητής — συνίσταται στό γεγονός ὅτι τό Α εἶναι οἱ παραγωγοί, δηλ. οἱ κεφαλαιοκράτες πού καταναλώνουν τήν ὑπεραξία τους παραγωγικά, καί τό W εἶναι οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, πού καταναλώνουν τήν ὑπεραξία τους (ἐδῶ ἐννοῶ τήν ἐπιπλέον διαφορά τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος ἀπέναντι στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῶν ἀπαραίτητων μέσων διατροφῆς) ὄχι παραγωγικά.

Ἄς παρακολουθήσουμε τά βέλη στό σχῆμα καί θά δοῦμε εὔκολα πῶς ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή στό Α σέ βάρος τῆς κατανάλωσης στό W, καταχτώντας την βαθμιαῖα». Τό προϊόν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐπιχείρησης **α** στέλνεται στούς «ἄμεσους παραγωγούς» μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης· σέ ἀντάλλαγμα τοῦ προϊόντος αὐτοῦ οἱ «ἄμεσοι παραγωγοί» ἐπιστρέφουν τό σταθερό κεφάλαιο (σ) μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί τό μεταβλητό κεφάλαιο (μ) μὲ τή μορφή μέσων κατανάλωσης καί τήν ὑπεραξία (υ) μέ τή μορφή στοιχείων τοῦ συμπληρωματικοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου: $σ_1 + μ_1$. Τό κεφάλαιο αὐτό χρησιμεύει γιά τήν ἵδρυση μιᾶς καινούργιας κεφαλαιοκρατικῆς ἐπιχείρησης $α_1$, πού κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο στέλνει τό προϊόν της μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης στούς «ἄμεσους παραγωγούς» καί οὕτω καθεξῆς. «Ἀπό τό παρατιθέμενο σχῆμα ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος βγαίνει ὅτι ὅλη ἡ παραγωγή βρίσκεται σέ στενότατη ἐξάρτηση ἀπό τήν κατανάλωση στίς „ἐξωτερικές“ ἀγορές, ἀπό τήν κατανάλωση τῶν μαζῶν (ἀπό γενική μάλιστα ἄποψη εἶναι ἀπολύτως ἀδιάφορο ποῦ βρίσκονται αὐτές οἱ μάζες — πλάι στούς κεφαλαιοκράτες ἤ κάπου πέρα ἀπ' τόν ὠκεανό). Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς στό *A*, δηλ. ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ πρός τήν κατεύθυνση αὐτή θά τελειώσει μόλις ὅλοι οἱ ἄμεσοι παραγωγοί τοῦ *W* μετατραποῦν σέ ἐμπορευματοπαραγωγούς, γιατί, ὅπως εἴδαμε πιό πάνω, ἡ κάθε καινούργια ἐπιχείρηση (εἴτε ἡ διεύρυνση τῆς παλιᾶς) ὑπολογίζει νά ἐξασφαλίσει ἕναν καινούργιο κύκλο καταναλωτῶν στό *W*. Ἡ συνηθισμένη ἀντίληψη — λέει κλείνοντας ὁ ὁμιλητής — γιά τήν κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, δηλ. γιά τήν κεφαλαιοκρατική ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένες διαστάσεις, περιορίζεται ἁπλῶς σέ μιά παρόμοια ἀντίληψη γιά τά πράγματα, χωρίς νά ὑποψιάζεται ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀναπτύσσεται σέ βάθος, ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιεσδήποτε χῶρες μέ ἄμεσους παραγωγούς, δηλ. ἀνεξάρτητα ἀπό τίς λεγόμενες ἐξωτερικές ἀγορές».

Ἀπ' ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ μπορεῖ νά συμφωνήσει κανείς μόνο μέ τό ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος καί τό σχῆμα πού τήν ἀπεικονίζει βρίσκονται σέ πλήρη ἀντιστοιχία μέ τίς συνηθισμένες ἀπόψεις τῶν ναρόντνικων σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό.

Πραγματικά, εἶναι δύσκολο νά ἀποδοθεῖ πιό ἀνάγλυφα καί πιό παραστατικά ὅλη ἡ ἀνοησία καί ἡ κενότητα τῶν συνηθισμένων ἀπόψεων ἀπ' ὅσο γίνεται μέ τό παραπάνω σχῆμα.

«Ἡ συνηθισμένη ἄποψη» ἔβλεπε πάντοτε τόν καπιταλισμό μας σάν κάτι τό ἀποσπασμένο ἀπό τό «λαϊκό καθεστώς», κάτι πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό καθεστώς αὐτό, ἀπαράλλαχτα ὅπως δίνεται στό σχῆμα: ἀπό τό σχῆμα δέ φαίνεται καθόλου ποιά εἶναι ἡ σύνδεση τῶν δυό «τομέων», τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καί τοῦ λαϊκοῦ. Γιατί τά ἐμπορεύματα πού στέλνονται ἀπό τό *A* βρίσκουν κατανάλωση στό *W*; τί εἶναι ἐκεῖνο πού προκαλεῖ τή μετατροπή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τοῦ *W* σέ ἐμπορευματική; Ἡ συνηθισμένη ἄποψη ποτέ δέν ἔδωσε ἀπάντηση στά ἐρωτήματα αὐτά, θεωρώντας τήν ἀνταλλαγή σάν κάτι τό τυχαῖο καί ὄχι σάν ἕνα δρισμένο *σύστημα οἰκονομίας*.

Σέ συνέχεια, ἡ συνηθισμένη ἄποψη ποτέ δέν *ἐξηγοῦσε* ἀπό ποῦ καί πῶς ἐμφανίστηκε ὁ καπιταλισμός μας, ἀκριβῶς ὅπως δέν τό ἐξηγεῖ αὐτό καί τό σχῆμα: τό πράγμα παρουσιάζεται ἔτσι, σά νά ἦρθαν οἱ κεφαλαιοκράτες ἀπέξω, ἀπό κάπου καί δέ βγῆκαν ἀπό τούς κόλπους τῶν ἴδιων τῶν «ἄμεσων παραγωγῶν». Μένει ἀκατανόητο, ἀπό ποῦ παίρνουν οἱ κεφαλαιοκράτες τούς «ἐλεύθερους ἐργάτες» πού εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τίς ἐπιχειρήσεις α, $α_1$ κτλ. Ὁ καθένας ξέρει ὅτι στήν πραγματικότητα τούς ἐργάτες αὐτούς τούς παίρνουν ἀκριβῶς ἀπό τούς «ἄμεσους παραγωγούς», στό σχῆμα ὅμως δέ φαίνεται καθόλου ὅτι ἡ ἐμπορευματική παραγωγή, ἀγκαλιάζοντας τόν «τομέα» *W*, δημιουργοῦσε ἐκεῖ τήν κατηγορία τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν.

Μέ λίγα λόγια, τό σχῆμα αὐτό — ἀπαράλλαχτα ὅπως καί ἡ συνηθισμένη ἀντίληψη — δέν ἐξηγεῖ ἀπολύτως τίποτε ἀπό τά φαινόμενα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ μας συστήματος καί γιά τό λόγο αὐτό εἶναι τελείως ἄχρηστο. Τό σκοπό πού ἐπεδίωκε ἡ κατάρτισή του — δηλ. νά ἐξηγήσει μέ ποιό τρόπο ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός σέ βάρος τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, ἀγκαλιάζοντας ὅλη τή χώρα — δέν τόν πετυχαίνει καθόλου, γιατί, ὅπως τό βλέπει καί ὁ ἴδιος ὁ ὁμιλητής, «ἄν ἀκολουθήσουμε μέ συνέπεια τήν ἄποψη πού ἐξετάζουμε, πρέπει νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι τά πράγματα δέν μποροῦν σέ καμιά περίπτωση νά φτάσουν ὥς τή γενική ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς».

Ὕστερα ἀπ' αὐτό εἶναι νά ἀπορεῖ κανείς, πού ὁ ὁμιλητής προσχωρεῖ ὁ ἴδιος, ἔστω κι ἐνμέρει, στήν ἀντίληψη αὐτή, λέγοντας ὅτι «ὁ καπιταλισμός ἀναπτυσσόταν πραγματικά (;) στήν περίοδο τῆς παιδικῆς του ἡλικίας μέ ἕνα εὐκολότατο (sic!;*)

* — ἔτσι!; Ἡ Σύντ.

τρόπο (εὐκολότατο γιατί ἐδῶ ἀγκαλιάζονται ἕτοιμοι κλάδοι ἐργασίας), καί ὅτι ἐνμέρει ἀναπτύσσεται πρός τήν κατεύθυνση αὐτή καί σήμερα (;;), ἐφόσον στήν ὑδρόγειο ὑπάρχουν ἀκόμα ὑπολείμματα φυσικῆς οἰκονομίας κι ἐφόσον αὐξάνει ὁ πληθυσμός».

Στήν πραγματικότητα αὐτό δέν εἶναι «εὐκολότατος» τρόπος ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά ἁπλούστατα «εὐκολότατος τρόπος κατανόησης» τοῦ προτσές, τόσο «εὐκολότατος», πού θά ἦταν πιό σωστό νά τόν ὀνομάσει κανείς πλήρη ἀκατανοησία. Οἱ ρῶσοι ναρόντνικοι ὅλων τῶν ἀποχρώσεων ἱκανοποιοῦνται καί τώρα ἀκόμα μέ τίς «εὐκολότατες» αὐτές μέθοδες: χωρίς νά σκεφτοῦν ποτέ *νά ἐξηγήσουν* μέ ποιό τρόπο ἐμφανίστηκε ὁ καπιταλισμός μας καί πῶς λειτουργεῖ, περιορίζονται στήν ἀντιπαράθεση τοῦ «ἄρρωστου σημείου» τοῦ καθεστῶτος μας, τοῦ καπιταλισμοῦ, στό «ὑγιές», δηλ. στούς ἄμεσους παραγωγούς, στό «λαό»· τό πρῶτο μπαίνει ἀριστερά, τό δεύτερο δεξιά καί ὅλη ἡ βαθύνοια ὁλοκληρώνεται μέ συναισθηματικές φράσεις γιά τό τί εἶναι «βλαβερό» καί τί «ὠφέλιμο» γιά τή «συμβίωση τῶν ἀνθρώπων».

V

Γιά νά διορθώσουμε τό πιό πάνω σχῆμα, εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀρχίσουμε ἀπό τήν ἐξήγηση τοῦ περιεχομένου τῶν ἐννοιῶν γιά τίς ὁποῖες γίνεται λόγος. Ὅταν λέμε ἐμπορευματική παραγωγή ἐννοοῦμε τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ὅπου τά προϊόντα παράγονται ἀπό ξεχωριστούς, ἀπό μεμονωμένους παραγωγούς, καί μάλιστα ὁ καθένας τους εἰδικεύεται στήν παραγωγή ἑνός ὁρισμένου προϊόντος, ἔτσι πού γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀγοραπωλησία τῶν προϊόντων (πού γι' αὐτό τό λόγο γίνονται ἐμπορεύματα) στήν ἀγορά. Ὅταν λέμε καπιταλισμό, ἐννοοῦμε τό στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅπου ἐμπορεύματα δέ γίνονται μόνο τά προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ἐργατική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι στήν ἱστορική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σημασία ἔχουν δυό στοιχεῖα: 1) ἡ μετατροπή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τῶν ἄμεσων παραγωγῶν σέ ἐμπορευματική καί 2) ἡ μετατροπή τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σέ κεφαλαιοκρατική. Ἡ πρώτη μετατροπή συντελεῖται γιατί ἐμφανίζεται ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας — ἡ εἰδίκευση τῶν ἀπομονωμένων [NB: αὐτό εἶναι ἀπαραίτητος

ὅρος τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας], τῶν ξεχωριστῶν παραγωγῶν στή δουλιά μόνο ἑνός κλάδου τῆς παραγωγῆς. Ἡ δεύτερη μετατροπή συντελεῖται γιατί, οἱ ξεχωριστοί παραγωγοί, πού παράγουν ὁ καθένας χώρια ἀπό τόν ἄλλο ἐμπορεύματα γιά τήν ἀγορά, γίνονται ἀνταγωνιστές: ὁ καθένας προσπαθεῖ νά πουλήσει πιό ἀκριβά, ν' ἀγοράσει πιό φτηνά καί αὐτό ἔχει σάν ἀναπόφευχτο ἀποτέλεσμα νά ἀνεβαίνει ὁ ἰσχυρός καί νά πέφτει ὁ ἀδύνατος, νά πλουτίζει ἡ μειοψηφία καί νά καταστρέφονται οἱ μάζες, πράγμα πού ὁδηγεῖ στή μετατροπή τῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν σέ μισθωτούς ἐργάτες καί τῶν πολλῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων σέ λίγες μεγάλες. Ἔτσι τό σχῆμα πρέπει νά γίνει μέ τέτιο τρόπο, πού νά δείχνει καί τά δυό αὐτά στοιχεῖα στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί τίς ἀλλαγές πού προκαλεῖ ἡ ἀνάπτυξη αὐτή στό μέγεθος τῆς ἀγορᾶς, δηλ. στήν ποσότητα τῶν προϊόντων πού μετατρέπονται σέ ἐμπορεύματα.

Τό παρακάτω σχῆμα ἔγινε ἀκριβῶς σύμφωνα μέ τό σχέδιο αὐτό: ἔχει γίνει ἀφαίρεση ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν περιστατικῶν, δηλ. πάρθηκαν σάν ἀμετάβλητα (λχ. ἡ ἀριθμητική δύναμη τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί πολλά ἄλλα), γιά ν' ἀναλυθεῖ ἡ ἐπίδραση πού ἔχουν πάνω στήν ἀγορά *μόνο* οἱ συντελεστές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἀναφέρουμε πιό πάνω.

[Βλ. τόν πίνακα-σχῆμα στή σελ. 90–91.]

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τό σχῆμα αὐτό, πού δείχνει τίς διαδοχικές ἀλλαγές τοῦ συστήματος τῆς οἰκονομίας μιᾶς κοινότητας ἀπό 6 παραγωγούς. Στό σχῆμα ἀναφέρονται 6 περίοδες, πού ἐκφράζουν τά στάδια μετατροπῆς τῆς φυσικῆς οἰκονομίας σέ κεφαλαιοκρατική.

Περίοδος 1η. Ἔχουμε 6 παραγωγούς καί ὁ καθένας ἀπό αὐτούς ξοδεύει τήν ἐργασία του καί στούς τρεῖς κλάδους παραγωγῆς (στόν ***α***, στό ***β*** καί στό ***γ***). Τό προϊόν πού παίρνουν (9 γιά τόν κάθε παραγωγό: $α + β + γ = 9$) τό ξοδεύουν γιά τόν ἑαυτό τους στό δικό τους νοικοκυριό. Γιά τό λόγο αὐτό ἔχουμε μιά καθαρή μορφή φυσικῆς οἰκονομίας· στήν ἀγορά δέν πᾶνε καθόλου προϊόντα.

Περίοδος 2η. Ὁ παραγωγός I ἀλλάζει τό εἶδος τῆς παραγωγῆς του: ἐγκαταλείπει τόν κλάδο παραγωγῆς ***β*** καί τό χρόνο πού ξόδευε προηγούμενα στόν κλάδο αὐτό τόν διαθέτει στόν κλάδο ***γ***. Λόγω τῆς εἰδίκευσης αὐτῆς τοῦ ἑνός παραγωγοῦ, οἱ ὑπόλοιποι ἐλαττώνουν τήν παραγωγή ***γ***, γιατί ὁ νοικοκύρης I ἔχει παράγει περισσότερα ἀπό τή δική του κατανάλωση, καί ἐντείνουν τήν

᾿Εξηγήσεις γιά τό σχῆμα:

Οἱ ἀριθμοί I–II. . .—VI— δείχνουν τούς παραγωγούς.

Τά γράμματα α, β, γ, δείχνουν τούς κλάδους παραγωγῆς (λχ. γεωργία, βιομηχανία— ἐξορυχτική καί ἐπεξεργασία).

Τό $\alpha=\beta=\gamma=3$. Τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων $\alpha=\beta=\gamma$ ἰσοῦται μέ *3* (τρεῖς μονάδες ἀξίας), ἀπό τίς ὁποῖες ἡ *1* εἶναι ὑπεραξία*.

Στή στήλη «ἀγορά» σημειώνεται τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῶν *προϊόντων* πού πουλιοῦνται (καί ἀγοράζονται)· σέ παρενθέσεις μπαίνει τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού πουλιέται (κι ἀγοράζεται) (= ἐρ. δ.).

Τά βέλη πού πᾶνε ἀπό τόν ἕνα παραγωγό στόν ἄλλο σημαίνουν ὅτι ὁ 1ος εἶναι μισθωτός ἐργάτης τοῦ δεύτερου.

Προϋποτίθεται *ἁπλή ἀναπαραγωγή:* ὅλη ἡ ὑπεραξία καταναλώνεται ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες μή παραγωγικά.

	Παραγωγοί	Παραγωγή: κλάδοι παραγωγῆς α	β	γ	συνολικά	φυσική κατανάλωση
1.	I	α	β	γ	9	9
	II	α	β	γ	9	9
	III	α	β	γ	9	9
	IV	α	β	γ	9	9
	V	α	β	γ	9	9
	VI	α	β	γ	9	9
	Σύνολο	6α	6β	6γ	54	54
3.	I	α	–	2γ	9	6
	II	α	2β	–	9	6
	III	α	–	2γ	9	6
	IV	α	2β	–	9	6
	V	α	–	2γ	9	6
	VI	α	2β	–	9	6
	Σύνολο	6α	6β	6γ	54	36
5.	I	2α	–	6γ	24	11
	II	1/2α →	–	–	1 1/2	1 1/2
	III	1/2α →	–	–	1 1/2	1 1/2
	IV	2α	6β	–	24	11
	V	1/2α →	–	–	1 1/2	1 1/2
	VI	1/2α →	–	–	1 1/2	1 1/2
	Σύνολο	6α	6β	6γ	54	28

* Τό μέρος τῆς ἀξίας πού ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο θεωρεῖται ἀμετάβλητο καί γιαυτό παραλείπεται.

Ἀγορά		Παραγωγοί	Παραγωγή				φυσική κατανάλωση	Ἀγορά		
			κλάδοι παραγωγῆς			συνολικά				
Πουλάει	Ἀγοράζει		α	β	γ			Πουλάει	Ἀγοράζει	
–	–	I	α	—	2γ	9	6	3	3	2.
–	–	II	α	$^6/_5$β	$^4/_5$γ	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$	
–	–	III	α	$^6/_5$β	$^4/_5$γ	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$	
–	–	IV	α	$^6/_5$β	$^4/_5$γ	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$	
–	–	V	α	$^6/_5$β	$^4/_5$γ	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$	
–	–	VI	α	$^6/_5$β	$^4/_5$γ	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$	
–	–	*Σύνολο*	6α	6β	6γ	54	48	6	6	
3	3	I	α		6γ	21	10	11	3 (+8ἐρ.δ.)	4.
3	3	II	α	—	—	3	3	(4 ἐρ. δ.)	4	
3	3	III	α	—	—	3	3	(4 ἐρ. δ.)	4	
3	3	IV	α	6β	—	21	10	11	3 (+8ἐρ.δ.)	
3	3	V	α	—	—	3	3	(4 ἐρ. δ.)	4	
3	3	VI	α		—	3	3	(4 ἐρ. δ.)	4	
18	18	*Σύνολο*	6α	6β	6γ	54	32	22 (+16ἐρ.δ.)	22 (+16ἐρ.δ.)	
13	3 (+10ἐρ.δ.)	I	6α	—	—	18	6	12	6 (+6ἐρ.δ.)	6.
(5 ἐρ. δ.)	5	II		—	—	–	–	(6 ἐρ. δ.)	6	
(5 ἐρ. δ.)	5	III	—	6β	—	18	6	12	6 (+6ἐρ.δ.)	
13	3 (+10ἐρ.δ.)	IV	—	—	—	–	–	(6 ἐρ. δ.)	6	
(5 ἐρ. δ.)	5	V	—	—	6γ	18	6	12	6 (+6ἐρ.δ.)	
(5 ἐρ. δ.)	5	VI	—			–	–	(6 ἐρ. δ.)	6	
26 (+20ἐρ.δ.)	26 (+20ἐρ.δ.)	*Σύνολο*	6α	6β	6γ	54	18	36 (+18ἐρ.δ.)	36 (+18ἐρ.δ.)	

παραγωγή *β*, γιά νά παράγουν προϊόν γιά τόν παραγωγό Ι. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πού ἔχει ἐμφανιστεῖ, ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν ἐμπορευματική παραγωγή: ὁ παραγωγός Ι πουλάει 1 *γ* καί ἀγοράζει 1 *β*, οἱ ὑπόλοιποι παραγωγοί πουλᾶνε 1 *β* (ὁ καθένας ἀπό τούς 5 ἀπό $^1/_5$ β) καί ἀγοράζουν 1 *γ* (ὁ καθένας ἀπό $^1/_5$ γ)· στήν ἀγορά πηγαίνει μιά ποσότητα προϊόντος ἀξίας *6* μονάδων. Τό μέγεθος τῆς ἀγορᾶς ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στό βαθμό εἰδίκευσης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας: εἰδικεύτηκε ἡ παραγωγή τοῦ ἑνός *γ* (1 γ = 3) καί τοῦ ἑνός *β* (1 β = 3), δηλ. τοῦ ἑνός ἐνάτου ὅλης τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς [18 γ (= α = β)], καί στήν ἀγορά πῆγε τό $^1/_9$ ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος.

Περίοδος 3η. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας προχωρεῖ παραπέρα καί ἀγκαλιάζει στό ἀκέραιο τούς κλάδους παραγωγῆς *β* καί *γ*: τρεῖς παραγωγοί ἀσχολοῦνται μόνο μέ τήν παραγωγή *β* καί τρεῖς μόνο μέ τήν παραγωγή *γ*. Ὁ καθένας πουλᾶ 1 γ (ἤ 1 β), δηλ. 3 μονάδες ἀξίας καί ἀγοράζει ἐπίσης 3–1 *β* (ἤ 1 γ). Ἡ ἔνταση αὐτή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ὁδηγεῖ στή διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, ὅπου φτάνουν τώρα 18 μονάδες ἀξίας. Τό μέγεθος τῆς ἀγορᾶς καί πάλι ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στό βαθμό εἰδίκευσης (= καταμερισμοῦ) τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας: εἰδικεύτηκε ἡ παραγωγή 3 *β* καὶ 3 *γ*, δηλ. τό $^1/_3$ τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, καί στήν ἀγορά πηγαίνει τό $^1/_3$ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος.

Ἡ 4η περίοδος ἀπεικονίζει πιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή: τό προτσές τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ κεφαλαιοκρατική δέν περιλαβαίνεται στό σχῆμα καί γιά τό λόγο αὐτό πρέπει νά περιγραφεῖ ξεχωριστά.

Στήν προηγούμενη περίοδο ὁ κάθε παραγωγός ἦταν κιόλας ἐμπορευματοπαραγωγός (στούς τομεῖς τῆς παραγωγῆς *β* καί *γ*, γιά τούς ὁποίους μόνο γίνεται λόγος): ὁ καθένας παρῆγε χωριστά, μόνος του, ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ἄλλους παραγωγούς, παρῆγε γιά τήν ἀγορά, τίς διαστάσεις τῆς ὁποίας δέν τίς ἤξερε, βέβαια, κανένας τους. Ἡ σχέση αὐτή τῶν ἀπομονωμένων παραγωγῶν, πού δουλεύουν γιά τήν ἴδια ἀγορά λέγεται συναγωνισμός. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι κάτω ἀπό τίς συνθῆκες αὐτές ἡ ἰσορροπία μέσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση (προσφορά καί ζήτηση) πετυχαίνεται μόνο ὕστερα ἀπό πολλές διακυμάνσεις. Ἐξαιτίας τῶν διακυμάνσεων αὐτῶν θά δυναμώσει ἀκόμα περισσότερο ὁ πιό ἐπιδέξιος, ἐπιχειρηματικός καί δυνατός παραγωγός καί ὁ ἀδύνατος καί ἀδέξιος θά καταστραφεῖ. Ὁ πλουτισμός λίγων ἀτόμων καί ἡ ἐξαθλίωση τῆς μάζας εἶναι οἱ ἀναπόφευχτες συνέπειες τοῦ νόμου τοῦ συναγωνισμοῦ. Στό τέλος

οἱ καταστραμμένοι παραγωγοί χάνουν τήν οἰκονομική τους αὐτοτέλεια καί γίνονται μισθωτοί ἐργάτες στή διευρυμένη ἐπιχείρηση τοῦ τυχεροῦ ἀνταγωνιστῆ τους. Καί ἀκριβῶς αὐτή ἡ κατάσταση ἀπεικονίζεται στό σχῆμα. Οἱ κλάδοι τῆς παραγωγῆς **β** καί **γ**, πού προηγούμενα ἦταν κατανεμημένοι ἀνάμεσα στούς 6 παραγωγούς, συγκεντρώθηκαν τώρα στά χέρια 2 παραγωγῶν (τοῦ I καί τοῦ IV). Οἱ ὑπόλοιποι παραγωγοί δουλεύουν σ' αὐτούς μισθωτοί καί δέν παίρνουν πιά ὅλο τό προϊόν τῆς ἐργασίας τους, δέν παίρνουν τήν ὑπεραξία πού τήν ἰδιοποιεῖται τό ἀφεντικό [θά θυμίσω ἐδῶ ὅτι ἡ ὑπεραξία, ὅπως ὑποθέσαμε, εἶναι ἴση μέ τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος καί ἔτσι ὅποιος παράγει 2 **β** (= 6) θά πάρει ἀπό τό νοικοκύρη τά $^2/_3$— δηλ. 4]. Σάν ἀποτέλεσμα δυναμώνει ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας — καί διευρύνεται ἡ ἀγορά, ὅπου πηγαίνουν ἤδη 22 μονάδες, παρ' ὅλο πού ἡ «μάζα» «φτώχυνε»: ὁ καθένας ἀπό τούς παραγωγούς πού ἔγιναν (ἐνμέρει) μισθωτοί ἐργάτες, δέν παίρνει πιά καί τά 9 τοῦ συνολικοῦ προϊόντος ἀλλά μόνον 7, ἀπ' αὐτά τά 3 τά παίρνει ἀπό τό ἀνεξάρτητο νοικοκυριό (ἀπό τό γεωργικό κλάδο παραγωγῆς **α**) καί τά 4 ἀπό τή μισθωτή ἐργασία (ἀπό τήν παραγωγή 2 **β** ἤ 2 **γ**). Οἱ παραγωγοί αὐτοί, πού εἶναι τώρα περισσότερο μισθωτοί ἐργάτες παρά ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι, ἔχουν χάσει τή δυνατότητα νά βγάλουν στήν ἀγορά ὁποιοδήποτε προϊόν τῆς ἐργασίας τους, γιατί ἡ καταστροφή τούς ἀφαίρεσε τά μέσα παραγωγῆς, πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος. Ἀναγκάστηκαν νά καταφύγουν σέ «μεροκάματα», δηλ. νά βγάλουν στήν ἀγορά τήν ἐργατική τους δύναμη καί μέ τά χρήματα πού παίρνουν ἀπό τήν πούληση αὐτή τοῦ καινούργιου ἐμπορεύματος ν' ἀγοράσουν τά προϊόντα πού ἔχουν ἀνάγκη.

Ἀπό τό σχῆμα φαίνεται ὅτι ὁ καθένας ἀπό τούς παραγωγούς II καί III, V καί VI πουλάει ἐργατική δύναμη, πού ἀντιστοιχεῖ σέ 4 μονάδες ἀξίας καί ἀγοράζουν μέ τό ἴδιο ποσό εἴδη κατανάλωσης. Ὅσον ἀφορᾶ τούς κεφαλαιοκράτες παραγωγούς, τόν I καί τόν IV, ὁ καθένας τους παράγει προϊόντα ἀξίας 21 μονάδων· ἀπό αὐτές ὁ ἴδιος καταναλώνει 10 [3 (= α) + 3 (= γ ἤ β) + 4 (ὑπεραξία ἀπό τό 2 **γ** ἤ τό 2 **β**)] καί πουλάει 11 μονάδες· ἀγοράζει ὅμως ἐμπορεύματα γιά 3 μονάδες (**γ** ἤ **β**) + 8 μονάδες (ἐργατική δύναμη).

Εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή δέν ἔχουμε ἀπόλυτη ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στό βαθμό εἰδίκευσης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας (ἔχει εἰδικευτεῖ ἡ παραγωγή 5 **β** καί 5 **γ**, δηλ. συνολικά παραγωγή ἀξίας 30 μονάδων) καί στίς

διαστάσεις ἀγορᾶς (22), — αὐτό τό λάθος ὅμως τοῦ σχήματος ὀφείλεται στό ὅτι πήραμε τήν ἁπλή ἀναπαραγωγή*, δεχτήκαμε δηλ. ὅτι δέ γίνεται συσσώρευση, καί ἔτσι ὅλη ἡ ὑπεραξία πού παίρνεται ἀπό τούς ἐργάτες (4 μονάδες ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης) καταναλώνεται *σέ εἶδος*. Ἐπειδή στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία εἶναι ἀδύνατο νά μή γίνεται συσσώρευση, παρακάτω θά κάνουμε τήν ἀνάλογη διόρθωση.

Περίοδος 5η. Ἡ ἀποσύνθεση τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν ἐπεκτάθηκε καί στή γεωργική παραγωγή (**α**): οἱ μισθωτοί ἐργάτες δέν μποροῦσαν νά συνεχίσουν τό νοικοκυριό τους, ἐφόσον δούλευαν κυρίως σέ ξένες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, καί καταστράφηκαν: τούς ἔμειναν μόνο μερικά ἄθλια ὑπολείμματα γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ, τό $^1/_2$ τῆς προηγούμενης ἔκτασης (πού ἔφτανε κατά τούς ὑπολογισμούς μας νά καλύψει τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας) — ἀκριβῶς ὅπως οἱ σημερινές σπερνόμενες ἐκτάσεις τῆς τεράστιας μάζας τῶν ἀγροτῶν μας, τῶν «γεωργῶν» δέν εἶναι παρά τά ἄθλια ψίχουλα ἑνός ἀνεξάρτητου γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ κλάδος παραγωγῆς **α** ἄρχισε μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο νά συγκεντρώνεται σ' ἕναν ἀσήμαντο ἀριθμό μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Ἐπειδή οἱ μισθωτοί ἐργάτες τώρα δέν εἶναι πιά σέ θέση νά τά βγάλουν πέρα μέ τά δικά τους σιτηρά, τό μεροκάματο, πού τό ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό τῶν ἐργατῶν τό κρατοῦσε σέ χαμηλό ἐπίπεδο, ἀνεβαίνει, δίνοντας στόν ἐργάτη τά χρηματικά μέσα γιά τήν ἀγορά σιτηρῶν (ἄν καί σέ μικρότερη ποσότητα ἀπ' ὅ,τι κατανάλωνε ὅταν ἦταν ὁ ἴδιος νοικοκύρης): τώρα ὁ ἐργάτης παράγει μόνος του 1 ½ μονάδα (= ½ α) καί ἀγοράζει 1 μονάδα, παίρνοντας συνολικά 2 ½ μονάδες ἀντί τίς προηγούμενες 3 (= α) μονάδες. Τά ἀφεντικά, οἱ κεφαλαιοκράτες, πού προσκόλλησαν στίς βιομηχανικές τους ἐπιχειρήσεις ἕνα διευρυμένο γεωργικό νοικοκυριό, παράγουν τώρα ἀπό 2 **α** (= 6)· ἀπό αὐτές τίς 2 μονάδες τίς παίρνουν οἱ ἐργάτες μέ τή μορφή μεροκάματου καί τή 1 μονάδα ($^1/_3$ α) — τήν ὑπεραξία — τήν παίρνουν οἱ ἴδιοι. Τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, πού τήν ἀπεικονίζει τό σχῆμα αὐτό, τή συνοδεύει τό «φτώχαιμα» τοῦ «λαοῦ» (ὁ κάθε ἐργάτης καταναλώνει τώρα μόνον 6 ½ μονάδες καί ὄχι 7, ὅπως γινόταν στήν 4η περίοδο) καί ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, ὅπου πᾶνε πιά 26 μονάδες. «Ἡ παρακμή τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ» τῆς πλειοψηφίας τῶν παραγωγῶν δέν προκάλεσε στένεμα, ἀλλά διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς τῶν γεωργικῶν προϊόντων.

* Αὐτό ἀφορᾶ ἐξίσου καί τήν 5η καί τήν 6η περίοδο.

Περίοδος 6η. Ὁλοκλήρωση τῆς εἰδίκευσης, δηλ. τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς παραγωγῆς ξεχώρισαν καί ἔγιναν εἰδικότητα τῶν διάφορων παραγωγῶν. Οἱ μισθωτοί ἐργάτες ἔχασαν τελείως τό ἀνεξάρτητο νοικοκυριό τους καί ζοῦν τώρα ἀποκλειστικά ἀπό τή μισθωτή ἐργασία. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι καί πάλι τό ἴδιο: ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ [τό αὐτοτελές νοικοκυριό γιά τόν ἴδιο τόν παραγωγό ἐκτοπίστηκε ὁριστικά], «φτώχαιμα τῆς μάζας» [ἄν καί τό μεροκάματο αὐξήθηκε, ἡ κατανάλωση ὅμως τῶν ἐργατῶν ἔπεσε ἀπό 6 ½ μονάδες σέ 6: ὁ καθένας παράγει 9 μονάδες (3α, 3β, 3γ) καί δίνει στό ἀφεντικό τό $^1/_3$ σάν ὑπεραξία] καί παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς, ὅπου τώρα πᾶνε τά $^2/_3$ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος (36).

VI

Ἄς βγάλουμε τώρα τά συμπεράσματα πού ἀπορέουν ἀπό τό παραπάνω σχῆμα.

Τό πρῶτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια «ἀγορά» δέν μπορεῖ καθόλου νὰ χωριστεῖ ἀπό τήν ἔννοια κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας — αὐτῆς, τῆς «γενικῆς, ὅπως λέει ὁ Μάρξ, βάσης κάθε ἐμπορευματικῆς [καί συνεπῶς — θά προσθέσουμε ἐμεῖς — καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς] παραγωγῆς». «Ἀγορά» ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζεται καί στό βαθμό πού ἐμφανίζεται ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἡ ἐμπορευματική παραγωγή. Οἱ διαστάσεις τῆς ἀγορᾶς συνδέονται ἀδιάσπαστα μέ τό βαθμό εἰδίκευσης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας.

«Γενική ὅμως κοινωνικά ἰσχύουσα ἰσοδύναμη μορφή παίρνει τό ἐμπόρευμα μόνο σὰν χρῆμα, καί τό χρῆμα βρίσκεται σέ ξένη τσέπη. Γιά νά τό βγάλει κανείς ἀπό ἐκεῖ μέσα, πρέπει τό ἐμπόρευμα νᾶναι πρίν ἀπ' ὅλα ἀξία χρήσης γιά τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, δηλ. ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε γι' αὐτό, νάχει ξοδευτεῖ μὲ κοινωνικά ὠφέλιμη μορφή, ἤ *νάχει ἀποδείξει ὅτι ἀποτελεῖ κρίκο τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας*. Ὁ καταμερισμός ὅμως τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνας αὐτοφυής παραγωγικός ὀργανισμός, πού τά νήματά του ὑφάνθηκαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφαίνονται πίσω ἀπό τὴν πλάτη τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ἴσως τό ἐμπόρευμα νᾶναι τό προϊόν ἑνός καινούργιου τρόπου ἐργασίας, πού διατείνεται ὅτι ἱκανοποιεῖ μιά νεογεννημένη ἀνάγκη ἤ ὅτι θέλει νά δημιουργήσει πρῶτα γιά λογαριασμό του μιά νέα ἀνάγκη. *Μιὰ ὁποιαδήποτε ἰδιαίτερη ἐνέργεια στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας, ποὺ χτὲς ἀκόμα ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς λειτουργίες ἑνὸς*

σήμερα άποσπάται, ίσως, άπ' αυτή τή συνάφεια, αυτοτελοποιείται καί γιαυτό ακριβώς στέλνει στήν αγορά τό μερικότερο προϊόν της σάν αυτοτελές εμπόρευμα» («Das Kapital», I Bd., S. 85 *. Οί υπογραμμίσεις είναι δικές μου).

Έτσι τά όρια ανάπτυξης τής αγοράς στίς συνθήκες τής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας καθορίζονται από τά όρια τής ειδίκευσης τής κοινωνικής εργασίας. Καί ή ειδίκευση αυτή, από τήν ίδια τή φύση της, είναι απεριόριστη, ακριβώς όπως απεριόριστη είναι καί ή ανάπτυξη τής τεχνικής. Γιά νά ανεβεί ή παραγωγικότητα τής ανθρώπινης εργασίας, πού αποβλέπει, λχ., στήν κατασκευή κάποιου μικρού κομματιού τού προϊόντος, είναι απαραίτητο νά ειδικευτεί ή παραγωγή τού κομματιού αυτού, νά γίνει ξεχωριστή παραγωγή, πού έχει νά κάνει μέ μαζικό προϊόν καί γιά τό λόγο αυτό επιτρέπει (καί προκαλεί) τή χρησιμοποίηση μηχανών κλπ. Αυτό από τή μιά μεριά. Κι από τήν άλλη, ή πρόοδος τής τεχνικής στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία συνίσταται στήν κοινωνικοποίηση τής εργασίας καί ή κοινωνικοποίηση αυτή απαιτεί υποχρεωτικά νά ειδικευτούν οί διάφορες λειτουργίες τού προτσές τής παραγωγής, νά μετατραπούν από λειτουργίες σκόρπιες, μεμονωμένες, πού επαναλαβαίνονται χωριστά σέ κάθε επιχείρηση πού ασχολείται μέ τήν παραγωγή αυτή σέ κοινωνικοποιημένες, συγκεντρωμένες σέ μιά, καινούργια, επιχείρηση καί προορισμένες νά ικανοποιούν τίς ανάγκες όλης τής κοινωνιας. Θά φέρω ένα παράδειγμα.

«Τόν τελευταίο καιρό στίς Πολιτείες τής Βόρειας Αμερικής τά εργοστάσια επεξεργασίας ξύλου ειδικεύονται όλο καί περισσότερο, εμφανίζονται εργοστάσια πού κατασκευάζουν, λογουχάρη, μόνο στυλιάρια γιά τσεκούρια, ή σκουπόξυλα, ή τραπέζια πού ανοίγουν... Οί μηχανές σημειώνουν αδιάκοπη πρόοδο, συνεχώς εφευρίσκονται νέες μηχανές πού απλοποιούν καί φτηναίνουν μιά ορισμένη πλευρά τής παραγωγής... Κάθε κλάδος, λχ., ή επιπλοποιία, έχει μετατραπεί σέ μιά ειδικότητα, απαιτεί ειδικές μηχανές καί ειδικούς εργάτες... Στήν αμαξοποιία τά στεφάνια τών τροχών παράγονται σέ ειδικά εργοστάσια (στό Μισσούρι, Αρκάνζας, Τένεσσι), οί αχτίνες τών τροχών στήν Ινδιάνα καί στό Οχάιο, τά περιαξόνια φτιάχνονται επίσης σέ ειδικά εργοστάσια τού Κέντωκι καί τού Ιλλινόις. Όλα αυτά τά χωριστά εξαρτήματα αγοράζονται από ειδικά εργοστάσια, πού έχουν ειδικευθεί νά παράγουν ολόκληρους τροχούς. Έτσι ολόκληρη δεκάδα εργο-

*— «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, σελ. 85. [22] *Η Σύντ.*

στασίων συμμετέχουν στήν κατασκευή ἑνός φτηνοῦ ὀχήματος» (Κ. Τβερσκόι, «Δέκα χρόνια στήν 'Αμερική». «Βέστνικ 'Εβρόπι» 1893, 1. — Οἱ περικοπές παίρνονται ἀπό τόν Νικ.—ον, σελ. 91, σημ. 1).

'Από δῶ φαίνεται πόσο λαθεμένος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, πού προκαλεῖται ἀπό τήν εἰδίκευση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, θά τερματιστεῖ δῆθεν μόλις ὅλοι οἱ παραγωγοί πού ἀσχολοῦνται μέ τή φυσική οἰκονομία μετατραποῦν σέ ἐμπορευματοπαραγωγούς. Στή Ρωσία ἀπό καιρό κιόλας ἡ παραγωγή ἁμαξιῶν ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐμπορευματική, ὡστόσο ὁρισμένα στεφάνια τροχῶν παράγονται ἀκόμα χωριστά σέ κάθε ἁμαξοποιεῖο (ἤ τροχοποιεῖο)· ἡ τεχνική βρίσκεται σέ χαμηλό ἐπίπεδο, ἡ παραγωγή εἶναι κομματιασμένη ἀνάμεσα σ' ἕνα σωρό παραγωγούς. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς πρέπει νά ἔχει σάν ἐπακόλουθο τήν εἰδίκευση τῶν διάφορων τμημάτων τῆς παραγωγῆς, τήν κοινωνικοποίησή τους καί, συνεπῶς, τή διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς.

'Εδῶ πρέπει νά διατυπώσουμε μιάν ἐπιφύλαξη. Ὅσα ἐκθέσαμε δέν ἀναιροῦν καθόλου τή θέση, ὅτι ἕνα κεφαλαιοκρατικό ἔθνος δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς ἐξωτερικές ἀγορές. Στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση πετυχαίνεται μόνο ὕστερα ἀπό πολλές διακυμάνσεις· ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ παραγωγή, ὅσο πιό πλατύς εἶναι ὁ κύκλος τῶν καταναλωτῶν γιά τούς ὁποίους προορίζεται, τόσο πιό μεγάλες εἶναι οἱ διακυμάνσεις αὐτές. Γιά τό λόγο αὐτό εἶναι εὐνόητο ὅτι, ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή φτάσει σέ ἕνα ὑψηλό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης, δέν μπορεῖ πιά νά κρατηθεῖ στά πλαίσια τοῦ ἐθνικοῦ κράτους: ὁ συναγωνισμός ἀναγκάζει τούς κεφαλαιοκράτες νά διευρύνουν διαρκῶς τήν παραγωγή καί νά ἀναζητοῦν ἐξωτερικές ἀγορές γιά τή μαζική πούληση τῶν προϊόντων τους. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ ἀνάγκη τῶν ἐξωτερικῶν ἀγορῶν γιά ἕνα κεφαλαιοκρατικό ἔθνος τόσο λίγο παραβιάζει τό νόμο ὅτι ἡ ἀγορά εἶναι ἁπλή ἔκφραση τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί ὅτι συνεπῶς μπορεῖ νά ἀναπτύσσεται ἐξίσου ἀπεριόριστα ὅπως κι ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ὅσο λίγο οἱ κρίσεις παραβιάζουν τό νόμο τῆς ἀξίας. Οἱ κλάψες γιά τίς ἀγορές ἐμφανίστηκαν στό ρωσικό τύπο μόνον ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή μας σέ ὁρισμένους κλάδους της (λχ. στή βαμβακουργία) ἔφτασε σέ πλέρια ἀνάπτυξη, ἀγκάλιασε σχεδόν ὁλόκληρη τήν ἐσωτερική ἀγορά καί συγκεντρώ-

θηκε σέ λίγες τεράστιες ἐπιχειρήσεις. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη, ὅτι ἴσα-ἴσα τά συμφέροντα τῆς μεγάλης μας κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας ἀποτελοῦν τήν ὑλική βάση τῶν συζητήσεων καί τῶν «προβλημάτων» σχετικά μέ τίς ἀγορές, εἶναι τό γεγονός ὅτι στόν τύπο μας κανένας ἀκόμα δέν ἔχει προφητέψει ὅτι θά καταστραφεῖ ἡ βιοτεχνία μας ἐξαιτίας τῆς ἐξαφάνισης τῶν «ἀγορῶν», ἄν καί ἡ βιοτεχνία μας παράγει ἀγαθά πού ἡ ἀξία τους ξεπερνάει τό ἕνα δισεκατομμύριο ρούβλια καί ἐργάζεται γιά τόν ἴδιο αὐτό ἐξαθλιωμένο «λαό». Οἱ κραυγές ὅτι ἡ βιομηχανία μας θά καταστραφεῖ ἀπό ἔλλειψη ἀγορῶν δέν εἶναι παρά μιά ὁλοφάνερη μανούβρα τῶν κεφαλαιοκρατῶν μας, πού ἀσκοῦν μέ τόν τρόπο αὐτό πίεση στήν πολιτική, ταυτίζουν (ἀναγνωρίζοντας μετριόφρονα τήν «ἀδυναμία» τους) τά συμφέροντα τῆς τσέπης τους μέ τά συμφέροντα τῆς «χώρας» καί ἀποδείχνονται ἱκανοί νά σπρώξουν τήν κυβέρνηση στό δρόμο μιᾶς καταχτητικῆς ἀποικιακῆς πολιτικῆς, νά τήν παρασύρουν ἀκόμα καί σέ πόλεμο γιά τήν περιφρούρηση τῶν «κρατικῶν» αὐτῶν συμφερόντων. Πραγματικά μόνο ἡ ἀπύθμενη ἄβυσος τῆς ναροντνικιστικῆς οὐτοπίας καί τῆς ναροντνικιστικῆς ἀφέλειας μπορεῖ νά παίρνει τίς κραυγές σχετικά μέ τίς ἀγορές — τά κροκοδείλια αὐτά δάκρυα τῆς κεφαλαιοκρατίας πού δυνάμωσε γιά καλά καί πρόλαβε κιόλας νά σηκώσει ψηλά τή μύτη — σάν ἀπόδειξη τῆς «ἀδυναμίας» τοῦ καπιταλισμοῦ μας!

Τό δεύτερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι τό «φτώχαιμα τῆς μάζας τοῦ λαοῦ» (τό ἀπαραίτητο αὐτό σκέλος ὅλων τῶν συλλογισμῶν τῶν ναρόντνικων γιά τήν ἀγορά) ὄχι μόνο δέν ἐμποδίζει τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, μά ἀπεναντίας, ἐκφράζει ἴσα-ἴσα τήν ἀνάπτυξή του, ἀποτελεῖ ὅρο τοῦ καπιταλισμοῦ καί τόν δυναμώνει. Ὁ καπιταλισμός ἔχει ἀνάγκη ἀπό «ἐλεύθερο ἐργάτη», καί τό φτώχαιμα συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι οἱ μικροί παραγωγοί μετατρέπονται σέ μισθωτούς ἐργάτες. Τό φτώχαιμα αὐτό τῆς μάζας συνοδεύεται ἀπό τόν πλουτισμό λίγων ἐκμεταλλευτῶν, ἡ καταστροφή καί ὁ μαρασμός τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων συνοδεύεται ἀπό τό δυνάμωμα καί τήν ἀνάπτυξη τῶν πιό μεγάλων· καί τά δυό προτσές συντελοῦν στή διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς: ὁ ἀγρότης πού ζοῦσε προηγούμενα ἀπό τό νοικοκυριό του, καί «φτώχυνε» τώρα ζεῖ ἀπό τό «μεροκάματο», δηλ. ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης· τώρα εἶναι ἀναγκασμένος ν' ἀγοράζει τά εἴδη κατανάλωσης πού τοῦ χρειάζονται (ἄν καί σέ μικρότερη ποσότητα καί χειρότερη ποιότητα)· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τά ὁποῖα ἐλευθερώνεται ὁ ἀγρότης αὐτός, συγ-

κεντρώνονται στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, μετατρέπονται σέ *κεφάλαιο*, καί τό προϊόν πού παράγεται πηγαίνει πιά στήν ἀγορά. Μόνον ἔτσι ἐξηγιέται καί τό φαινόμενο ὅτι ἡ μαζική ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς μας, στήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τή μεταρύθμιση συνοδευόταν ὄχι ἀπό ἐλάττωση, ἀλλά ἀπό αὔξηση τῆς συνολικῆς παραγωγῆς τῆς χώρας* καί ἀπό τή διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς: εἶναι πασίγνωστο τό γεγονός ὅτι αὐξήθηκε σέ τεράστιο βαθμό ἡ παραγωγή τῶν μεγάλων ἐργοστασίων, ὅτι διαδόθηκαν σέ σημαντικό βαθμό τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα — καί τά πρῶτα καί τά δεύτερα ἐργάζονται κυρίως γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά — ὅτι αὐξήθηκε ἐξίσου καί ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού πᾶνε στήν ἐσωτερική ἀγορά (ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου σιτηρῶν μέσα στή χώρα).

Τό τρίτο συμπέρασμα — γιά τή σημασία τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς — ἐπιβάλλει νά γίνουν διορθώσεις στό σχῆμα. Ὅπως ἀναφέρθηκε κιόλας, τό σχῆμα αὐτό δέν ἔχει καθόλου τήν ἀξίωση νά ἀπεικονίσει ὅλο τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά νά δείξει μόνο μέ ποιόν τρόπο ἐκδηλώνεται

* Τό πράγμα αὐτό μπορεῖ νά εἶναι συζητήσιμο μόνο ὅσον ἀφορᾶ τή γεωργική παραγωγή. «Ἡ παραγωγή σιτηρῶν βρίσκεται σέ ἀπόλυτη στασιμότητα», λέει, λχ., ὁ κ. Ν.— ον. Αὐτός βγάζει τό συμπέρασμα αὐτό στηριζόμενος σέ στοιχεῖα μιᾶς μόνο 8ετίας (1871–1878). Ἄς δοῦμε τά στοιχεῖα γιά μιά μεγαλύτερη περίοδο: τά 8 χρόνια εἶναι, φυσικά, περίοδος πολύ μικρή. Ἄς συγκρίνουμε τὰ στοιχεῖα τῆς δεκαετίας 1860–1870 [«Συλλογή τῆς στρατιωτικῆς στατιστικῆς», 1871], τῆς δεκαετίας 1870–1880 [στοιχεῖα τοῦ Ν. — ον] καὶ τῆς δεκαετίας 1880–1890 [«Συλλογή πληροφοριῶν γιά τή Ρωσία», 1890]. Τά στοιχεῖα αὐτά ἀφοροῦν 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καὶ περιλαβαίνουν ὅλα τά σιτηρά, καθώς καὶ τήν πατάτα.

Ἐτήσιος μέσος ὅρος / γιά τό	Σπάρθηκαν	Συγκεντρώθηκαν	Ἀναλογία τῆς ποσότητας πού συγκομίστηκε πρός τήν ποσότητα πού σπάρθηκε	Πληθυσμός (σέ χιλιάδες)
	χιλιάδες τσέτβερτ	(χωρίς τό σπόρο)		
1864 – 1866 (3)	71 696 100	151 840 100	3,12	61 421 100 (τό 1867)
1871 – 1878 (8)	71 378 99,5	195 024 128,4	3,73	76 594 124,7 (τό 1876)
1883 – 1887 (5)	80 293 111,9	254 914 167,8	4,17	85 395 139,0 (τό 1886)

στήν ἀγορά ἡ ἀντικατάσταση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀπό τήν ἐμπορευματική καί ἡ τελευταία αὐτή ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο στό σχῆμα κάνουμε ἀφαίρεση τῆς συσσώρευσης. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς νά συσσωρεύει, γιατί ὁ συναγωνισμός ἀναγκάζει τόν κάθε κεφαλαιοκράτη, μέ τήν ἀπειλή τῆς καταστροφῆς, νά διευρύνει τήν παραγωγή του. Μιά τέτια διεύρυνση τῆς παραγωγῆς ἀπεικονίζεται καί στό σχῆμα: ὁ παραγωγός I, λχ., στό χρονικό διάστημα ἀνάμεσα στήν 3η καί στήν 4η περίοδο διεύρυνε στό τριπλάσιο τήν παραγωγή ***γ***: ἀπό 2 ***γ*** σέ 6 ***γ***· πρῶτα δούλευε μόνος του στήν ἐπιχείρηση, τώρα δουλεύει μέ δυό μισθωτούς ἐργάτες. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ διεύρυνση αὐτή τῆς παραγωγῆς δέν μποροῦσε νά γίνει χωρίς συσσώρευση: χρειαζόταν νά χτιστεῖ ἰδιαίτερο ἐργαστήρι γιά κάμποσα ἄτομα, νά ἐξασφαλιστοῦν περισσότερα ἐργαλεῖα παραγωγῆς, νά ἀγοραστοῦν πρῶτες ὕλες σέ μεγαλύτερη ποσότητα καί πολλά ἄλλα. Τό ἴδιο μπορεῖ νά εἰπωθεῖ καί γιά τόν παραγωγό IV, πού διεύρυνε τήν παραγωγή ***β***. Ἡ διεύρυνση αὐτή τῶν διάφορων ἐπιχειρήσεων, ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς, ἔπρεπε κατανάγκην νά προκαλέσει (ἤ νά ἐντείνει — τό ἴδιο εἶναι) τήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά τούς κεφαλαιοκράτες: μηχανῶν, σίδερου, κάρβουνου κτλ. Ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς ἀνέβασε τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἀντικατέστησε τή χειρωναχτική ἐργασία μέ τήν ἐργασία τῶν μηχανῶν καί πέταξε στό δρόμο ὁρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἀναπτυσσόταν καί ἡ παραγωγή τῶν μηχανῶν αὐτῶν καί τῶν ἄλλων μέσων παραγωγῆς, τά ὁποῖα μετατρέπονται ἀπό τούς καπιταλιστές σέ σταθερό κεφάλαιο πού ἀρχίζει τώρα ν' αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό τό μεταβλητό. Ἄν συγκρίνει κανείς, λχ., τήν 4η περίοδο μέ τήν 6η, θά δεῖ ὅτι ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς αὐξήθηκε 1½ φορά (γιατί στήν 1η περίπτωση ἔχουμε 2 κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις πού ζητοῦν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, καί στήν τελευταία περίπτωση ἔχουμε 3): ὅταν συγκρίνουμε τήν αὔξηση αὐτή μέ τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς εἰδῶν κατανάλωσης, θά δοῦμε τήν ἴδια ταχύτατη αὔξηση τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς, πού ἀναφέραμε πιό πάνω.

Ὅλο τό νόημα καί ὅλη ἡ σημασία τοῦ νόμου αὐτοῦ γιά τήν ταχύτατη αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς συνίσταται μόνο στό ὅτι ἡ ἀντικατάσταση τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας μέ τήν ἐργασία τῶν μηχανῶν — γενικά ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στίς συνθῆκες τῆς μηχανικῆς βιομηχανίας — ἀπαιτεῖ ἐντατική ἀνάπτυξη

τῆς ἐξόρυξης κάρβουνου καί σίδερου, πού ἀποτελοῦν τά πραγματικά «μέσα παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς». Τό ὅτι ὁ ὁμιλητής δέν κατάλαβε τό νόημα τοῦ νόμου αὐτοῦ καί ὅτι πίσω ἀπό τά σχήματα πού δείχνουν τό προτσές αὐτό δέν εἶδε τό πραγματικό περιεχόμενο τοῦ προτσές, φαίνεται καθαρά ἀπό τήν παρακάτω δήλωσή του: «Γιά τόν ἀκατατόπιστο ἡ παραγωγή αὐτή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς φαίνεται ὁλότελα παράλογη, μά καί [sic!] ἡ συνήθεια τοῦ Πλιοῦσκιν* νά μαζεύει χρήματα γιά τά χρήματα ἦταν ἐπίσης ἕνα προτσές (;!!) ἐντελῶς παράλογο. Γιατί οὔτε ἐκεῖνοι οὔτε αὐτός δέν ξέρουν τί κάνουν». Καί οἱ ναρόντνικοι προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν ἴσα-ἴσα τό ἴδιο πράγμα, δηλ. τόν παραλογισμό τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ πού καταστρέφει, ὅπως λένε, τό λαό καί δέν προσφέρει ἀνώτερη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ἐννοεῖται, πώς αὐτά εἶναι παραμύθια. Στήν ἀντικατάσταση τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας μέ τήν ἐργασία τῶν μηχανῶν δέν ὑπάρχει τίποτε τό «παράλογο»: ἀπεναντίας, αὐτοῦ ἀκριβῶς βρίσκεται ὅλη ἡ προοδευτική δουλιά τῆς τεχνικῆς πού δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ἡ τεχνική, τόσο περισσότερο ἐκτοπίζεται ἡ χειρωναχτική ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀντικατασταίνεται ἀπό μηχανές πού γίνονται ὅλο καί πιό σύνθετες: στή συνολική παραγωγή τῆς χώρας οἱ μηχανές καί τά ἀπαραίτητα γιά τήν κατασκευή τους εἴδη καταλαμβάνουν ὅλο καί σπουδαιότερη θέση**.

Τά τρία αὐτά συμπεράσματα πρέπει νά συμπληρωθοῦν μέ ἄλλες δυό παρατηρήσεις.

Πρῶτο, ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ δέν ἀναιροῦν καθόλου τήν «ἀντίθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς», πού ἀναφέρει ὁ Μάρξ λέγοντας τά παρακάτω: «Οἱ ἐργάτες σάν ἀγοραστές ἐμπορευμάτων ἔχουν σημασία γιά τήν ἀγορά. Ἡ κεφαλαιοκρατική ὅμως κοινωνία ἔχει τήν τάση νά περιορίζει τήν πληρωμή

---

* Ὁ Πλιοῦσκιν εἶναι ἕνα πρόσωπο ἀπό τό ἔργο τοῦ Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές». *Σημ. μετ.*.

** Γιά τό λόγο αὐτό εἶναι φανερό ὅτι δέν εἶναι σωστό νὰ χωρίζει κανείς τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ ἀνάπτυξη σέ πλάτος καί σέ βάθος: ὅλη ἡ ἀνάπτυξη προχωρεῖ κατά τόν ἴδιο τρόπο μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας· δέν ὑπάρχει «οὐσιαστική» διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό αὐτές πλευρές. Ἡ διαφορά πού ὑπάρχει πραγματικά ἀνάμεσά τους ἀνάγεται στά διάφορα στάδια προόδου τῆς τεχνικῆς. Στά κατώτερα στάδια ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τεχνικῆς — στήν ἁπλή συνεργασία καί στή μανιφακτούρα — δὲν ὑπάρχει ἀκόμα παραγωγή μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς: αὐτή ἐμφανίζεται καί ἀναπτύσσεται τεράστια μόνο στό ἀνώτερο στάδιο — στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία.

τῶν ἐργατῶν, σάν πωλητῶν τοῦ ἐμπορεύματός τους — τῆς ἐργατικῆς δύναμης — στό ἐλάχιστο τῆς τιμῆς» («Das Kapital) Bd. II, S. 303. No 32*). Πιό πάνω εἴπαμε κιόλας ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν μπορεῖ νά μήν αὐξάνει καί τό μέρος ἐκεῖνο τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, πού παράγει εἴδη κατανάλωσης. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς ἁπλῶς παραμερίζει τήν ἀντίθεση πού ἀναφέραμε, μά δέν τήν ἐκμηδενίζει. Αὐτή μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ μόνο μέ τήν ἐξάλειψη τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Εἶναι, ὡστόσο, αὐτονόητο, πώς εἶναι πιά τελείως παράλογο νά βλέπει κανείς αὐτή τήν ἀντίθεση σάν ἐμπόδιο γιά τήν πλέρια ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία (ὅπως ἀρέσκονται νά τό κάνουν οἱ ναρόντνικοι)· ἐξάλλου αὐτό ἐξηγήθηκε ἤδη ἀρκετά μέ τό σχῆμα.

Δεύτερο, ὅταν ἐξετάζει κανείς τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί στήν ἀνάπτυξη τῆς «ἀγορᾶς», δέν πρέπει νά ξεχνάει τήν ἀναμφισβήτητη ἀλήθεια, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ προκαλεῖ ἀναπόφευχτα ἄνοδο τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ ἐργατικοῦ προλεταριάτου. Ἡ ἄνοδος αὐτή δημιουργιέται γενικά ἀπό τήν αὔξηση τῆς ἀνταλλαγῆς προϊόντων, πού ὁδηγεῖ σέ πιό συχνές συγκρούσεις ἀνάμεσα στούς κατοίκους τῆς πόλης καί τοῦ χωριοῦ, ἀνάμεσα στούς κατοίκους τῶν διάφορων γεωγραφικῶν περιοχῶν κτλ. Στό ἴδιο πράγμα ὁδηγεῖ καί ἡ συγκέντρωση, ἡ πυκνότητα τοῦ ἐργατικοῦ προλεταριάτου, πού ἀνεβάζει τή συνειδητότητά του καί τό αἴσθημα τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καί τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά ἀντιπαλαίβει μέ ἐπιτυχία τίς ληστρικές τάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος. Ὁ νόμος αὐτός τῆς αὔξησης τῶν ἀναγκῶν ἐκδηλώθηκε μέ ὅλη του τή δύναμη στήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης — φτάνει νά συγκρίνουμε λχ. τό γάλλο προλετάριο τοῦ τέλους τοῦ XVIII καί τοῦ τέλους τοῦ XIX αἰώνα ἤ τόν ἄγγλο ἐργάτη τῆς δεκαετίας 1840–1850** μέ τό σημερινό. Ὁ ἴδιος αὐτός νόμος δρᾶ καί στή Ρωσία: ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τή μεταρύθμιση προκάλεσε καί τήν ἄνοδο τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τῆς «ἀγροτιᾶς»: οἱ ἀγρότες ἄρχισαν νά ζοῦν «πιό καθαρά» (ἀπό ἄποψη ρούχων, κατοικίας κτλ). Ὅτι

*— «Τό Κεφάλαιο», τόμ. II, σελ. 303, ὑποσημείωση 32.[23] *Ἡ Σύντ.*

** Βλ. *Fr. Engels* (Φρ. Ἔνγκελς. *Ἡ Σύντ.*) «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν Ἀγγλία τό 1844». Εἶναι μιά κατάσταση τῆς πιό φριχτῆς καί τῆς πιό μαύρης ἀθλιότητας (μέ τήν κυριολεχτική σημασία τῆς λέξης) καί τῆς πλέριας κατάπιωσης τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας.

τό ἀναμφισβήτητο προοδευτικό αὐτό φαινόμενο πρέπει νά γραφεῖ στό ἐνεργητικό ἴσα-ἴσα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ καί ὄχι κανενός ἄλλου, ἀποδείχνεται ἀκόμα καί ἀπό τό πασίγνωστο γεγονός (πού τό σημειώνουν ὅλοι οἱ ἐρευνητές τῆς βιοτεχνίας μας καί τοῦ ἀγροτικοῦ μας νοικοκυριοῦ γενικά) ὅτι οἱ ἀγρότες τῶν βιομηχανικῶν περιοχῶν ζοῦν πολύ «πιό καθαρά» ἀπό τούς ἀγρότες πού ἀσχολοῦνται μόνο μέ τή γεωργία καί δέν τούς ἄγγιξε σχεδόν ὁ καπιταλισμός. Ἐννοεῖται ὅτι τό φαινόμενο αὐτό ἐκδηλώνεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα καί εὐκολότερα ἀπ' ὅλα στήν ἀπομίμηση τῆς καθαρά ἐξωτερικῆς, τῆς ἐπιφανειακῆς πλευρᾶς τοῦ «πολιτισμοῦ», ὅμως μόνο ἀπροκάλυπτοι ἀντιδραστικοί, σάν τόν κ. Β. Β., εἶναι ἱκανοί νά θρηνοῦν γιά τό φαινόμενο αὐτό καί νά μή βλέπουν σ' αὐτό τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό «κατάπτωση».

VII

Γιά νά καταλάβουμε πῶς ἀκριβῶς ἔχει τό «πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», εἶναι καλύτερα νά συγκρίνουμε τήν ἄποψη τῶν ναρόντνικων καί τῶν μαρξιστῶν γιά τό προτσές, πού φαίνεται παραστατικά στό *1ο* σχῆμα (γιά τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες τοῦ τομέα *A* καί στούς ἄμεσους παραγωγούς τοῦ τομέα *W*) καί στό *2ο* σχῆμα (γιά τή μετατροπή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας τῶν 6 παραγωγῶν σέ κεφαλαιοκρατική).

Ἄν πάρουμε τό 1ο σχῆμα, δέ θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε τίποτε. Γιατί ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός; ἀπό ποῦ προῆλθε; Ὁ καπιταλισμός παρουσιάζεται σάν κάτι τό «τυχαῖο», ἡ ἐμφάνισή του ἀποδίδεται εἴτε στό γεγονός ὅτι «ἐ μ ε ῖ ς δέν τραβήξαμε ἀπό τό δρόμο πού ἔπρεπε»..., εἴτε στό γεγονός ὅτι τόν «εἰσάγουν» οἱ ἀρχές. Γιατί «φτωχαίνει ἡ μάζα»; καί σ' αὐτό πάλι δέ δίνει ἀπάντηση τό σχῆμα, καί οἱ ναρόντνικοι, ἀντί ν' ἀπαντήσουν, ξεφεύγουν μέ συναισθηματικές φράσεις γιά τό «καθαγιασμένο ἀπό τούς αἰῶνες καθεστώς», γιά παρέκκλιση ἀπό τό σωστό δρόμο καί ἄλλες παρόμοιες κουταμάρες, γιά τίς ὁποῖες δείχνει τόση ἐφευρετικότητα ἡ περιβόητη «ὑποκειμενική μέθοδος στήν κοινωνιολογία».

Ἡ ἀνικανότητα νά ἐξηγήσουν τόν καπιταλισμό καί ἡ προτίμηση τῆς οὐτοπίας ἀπό τή μελέτη καί τήν ἐξήγηση τῆς πραγματικότητας ὁδηγοῦν στήν ἄρνηση τῆς σημασίας καί τῆς δύναμης τοῦ καπιταλισμοῦ. Σά νά πρόκειται ἀκριβῶς γιά κάποιον ἀνίατα ἄρρωστο, πού δέν ἔχει ἀπό ποῦ νά ἀντλήσει δύναμη γιά ν' ἀναπτυχθεῖ. Κι ἐμεῖς θά ἐπιφέρουμε στήν κατάσταση τοῦ ἀρ-

ρώστου αὐτοῦ μιά μηδαμινή, σχεδόν ἀνεπαίσθητη βελτίωση, ἄν ποῦμε ὅτι μπορεῖ νά ἀναπτύσσεται μέ τήν παραγωγή «μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς». Γιά νά γίνει ὅμως αὐτό χρειάζεται ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ*, ἐνῶ «ἐμεῖς βλέπουμε» ὅτι ἴσα-ἴσα αὐτή ἡ ἀνάπτυξη δέν ὑπάρχει. Γιά νά γίνει αὐτό, πρέπει ὁ καπιταλισμός ν' ἀγκαλιάσει ὅλη τή χώρα, ἐνῶ ἐμεῖς βλέπουμε ὅτι «τά πράγματα δέν μποροῦν καθόλου νά φτάσουν ὥς τή γενική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ».

Ἀπεναντίας, ἄν πάρουμε τό 2ο σχῆμα, δέ θά μᾶς φανεῖ τυχαῖο φαινόμενο οὔτε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, οὔτε τό φτώχαιμα τοῦ λαοῦ. Τά φαινόμενα αὐτά εἶναι ἀναγκαῖοι συνοδοιπόροι τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Τό πρόβλημα τῆς ἀγορᾶς παραμερίζεται ὁλότελα, γιατί ἡ ἀγορά δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἡ ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ δέν παρουσιάζεται πιά μόνο δυνατή [πράγμα πού στήν καλύτερη περίπτωση** θά μποροῦσε νά τό ἀποδείξει ὁ ὁμιλητής], ἀλλά καί ἀναγκαία, γιατί ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, μιά καί ἡ κοινωνική οἰκονομία στηρίζεται πιά στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στήν ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος, δέν μπορεῖ παρά νά ὁδηγήσει στό δυνάμωμα καί στό βάθαιμα τοῦ καπιταλισμοῦ.

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα: γιατί πρέπει νά δεχτοῦμε ἀκριβῶς τή δεύτερη ἄποψη; ποιό εἶναι τό κριτήριο τῆς ὀρθότητάς της;

Τά γεγονότα τῆς σύγχρονης ρωσικῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας.

Τό κέντρο τοῦ βάρους στό 2ο σχῆμα εἶναι τό πέρασμα ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία στήν κεφαλαιοκρατική, ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν σέ κεφαλαιοκράτες καί σέ προλεταριάτο. Καί ἄν ἐξετάσουμε τά φαινόμενα τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας, θά δοῦμε ὅτι τήν κύρια θέση τήν κατέχει ἴσα-ἴσα ἡ *διαφοροποίηση* τῶν μικρῶν παραγωγῶν μας. Ἄν πάρουμε τούς ἀγρότες-γεωργούς θά δοῦμε, ἀπό τή μιά μεριά, ἀγρότες νά ἐγκαταλείπουν κατά μάζες τή γῆ, νά χάνουν τήν οἰκονομική τους αὐτοτέλεια, νά μετατρέπονται

* Δηλαδή ἀντικατάσταση τῶν μικρῶν βιομηχανικῶν μονάδων ἀπό μεγάλες, ἐκτόπιση τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας ἀπό τήν ἐργασία τῶν μηχανῶν.

** Δηλαδή στήν περίπτωση πού θά ἐκτιμοῦσε καί θά καταλάβαινε σωστά τή σημασία τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς.

σέ προλετάριους, καί άπό τήν άλλη, άλλους άγρότες νά έπεκτείνουν συνεχώς τήν καλλιεργούμενη έπιφάνεια καί νά περνοΰν στή βελτιωμένη καλλιέργεια. Ἀπό τή μιά μεριά, άγρότες νά χάνουν τά γεωργικά τους μέσα έργασίας (ἔμψυχα καί ἄψυχα), καί άπό τήν άλλη, άγρότες νά εἰσάγουν τελειοποιημένα μέσα έργασίας, νά άρχίζουν ν' άποχτοΰν μηχανές κτλ. [πρβλ. *Β. Β.* «Τά προοδευτικά ρεύματα στό άγροτικό νοικοκυριό»]. Ἀπό τή μιά μεριά, άγρότες νά έγκαταλείπουν τή γῆ, νά πουλᾶνε τούς κλήρους τους, νά τούς δίνουν μέ νοίκι, καί άπό τήν άλλη, άγρότες πάλι νά νοικιάζουν τούς κλήρους καί νά άγοράζουν μέ άπληστία τήν ἰδιόχτητη γῆ. Ὅλα αὐτά εἶναι πασίγνωστα γεγονότα*, διαπιστωμένα άπό πάρα πολύν καιρό, καί ἡ μοναδική *ἐξήγησή* τους βρίσκεται στούς νόμους τῆς έμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού άποσυνθέτει καί τήν «κοινοτική» μας άγροτιά σέ άστική τάξη καί σέ προλεταριάτο. Ἄν πάρουμε τούς βιοτέχνες, θά δοῦμε ὅτι στήν έποχή πού άκολούθησε τή μεταρύθμιση δέν έμφανίζονταν μόνο καινούργια έπαγγέλματα καί δέν άναπτύσσονταν πιό γρήγορα τά παλιά [τό φαινόμενο αὐτό εἶναι άποτέλεσμα τῆς διαφοροποίησης τῆς άγροτιᾶς πού μόλις τήν άναφέραμε, άποτέλεσμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς έργασίας πού προχωρεῖ**], άλλά, έκτός άπ' αὐτό, ἡ μάζα τῶν βιοτεχνῶν φτώχαινε ὅλο καί περισσότερο, ἔπεφτε σέ άθλιότητα καί ἔχανε τήν οἰκονομική της αὐτοτέλεια, ένῶ μιά άσήμαντη μειοψηφία πλούτιζε σέ βάρος τῆς μάζας αὐτῆς, συσσώρευε τεράστια κεφάλαια, μετατρεπόταν σέ έμπόρους, πού συγκέντρωναν στά χέρια τους τήν πούληση καί όργάνωσαν τελικά, στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν βιοτεχνικῶν μας έπαγγελμάτων, ἕνα πέρα γιά πέρα κεφαλαιοκρατικό πιά *οἰκιακό σύστημα μεγάλης παραγωγῆς*.

Ἡ ὕπαρξη τῶν δυό αὐτῶν διαμετρικά άντίθετων ρευμάτων στούς κόλπους τῶν μικρῶν μας παραγωγῶν δείχνει παραστατικά ὅτι ὁ καπιταλισμός καί τό φτώχαιμα τῆς μάζας ὄχι μόνο δέν άλληλοαποκλείονται, άλλά, άντίθετα, άλληλοεξαρτιοῦνται καί άποδείχνει άναντίρρητα ὅτι ὁ καπιταλισμός σήμερα κιόλας άποτελεῖ τό κύριο βάθρο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας.

Νά γιατί δέ θά εἶναι παράδοξο νά ποῦμε ὅτι ἡ λύση τοῦ «προβλήματος τῶν άγορῶν» βρίσκεται άκριβῶς στό γεγονός τῆς διαφοροποίησης τῆς άγροτιᾶς.

* Οἱ ἴδιοι οἱ άγρότες όνόμασαν πολύ εὔστοχα τό προτσές αὐτό «άποαγροτοποίηση». [Βλ. τήν «Ἀγροτική έπισκόπηση τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ γιά τό 1892». Ν.— Ν., 1893 Τεῦχος III, σελ. 186–187].

** Ἕνα άπό τά μεγαλύτερα θεωρητικά λάθη τοῦ κ. Νικολάι — ον εἶναι ὅτι άγνοεῖ τό φαινόμενο αὐτό.

Πρέπει ἐπίσης νά παρατηρήσουμε ὅτι καί ἡ ἴδια αὐτή (συνηθισμένη) τοποθέτηση τοῦ περιβόητου «προβλήματος τῶν ἀγορῶν» κρύβει μιά σειρά παραλογισμούς. Ἡ συνηθισμένη διατύπωση (βλ. § I) στηρίζεται ἄμεσα στίς πιό ἀπίθανες ὑποθέσεις, λχ. στήν ὑπόθεση ὅτι τό οἰκονομικό καθεστώς μιᾶς κοινωνίας μπορεῖ δῆθεν νά δημιουργιέται ἤ νά ἐκμηδενίζεται σύμφωνα μέ τή θέληση μιᾶς ὁποιασδήποτε ὁμάδας ἀνθρώπων — τῆς «διανόησης» ἤ τῆς «κυβέρνησης» (γιατί διαφορετικά δέ θά ἔπρεπε νά ρωτᾶνε: «μπορεῖ» ἄραγε ν' ἀναπτυχθεῖ ὁ καπιταλισμός; «πρέπει» ἄραγε ἡ Ρωσία νά περάσει ἀπό τόν καπιταλισμό; «χρειάζεται» ἄραγε νά διατηρηθεῖ ἡ κοινότητα; κτλ.) — λές καί ὁ καπιταλισμός ἀποκλείει τό φτώχαιμα τοῦ λαοῦ, λές καί ἡ ἀγορά εἶναι κάτι τό ξεχωριστό καί τό ἀνεξάρτητο ἀπό τόν καπιταλισμό, κάποιος εἰδικός ὅρος τῆς ἀνάπτυξής του.

Ἄν δέ διορθωθοῦν οἱ παραλογισμοί αὐτοί, εἶναι ἀδύνατο νά λυθεῖ τό πρόβλημα.

Ἄς ὑποθέσουμε, πραγματικά, ὅτι στό ἐρώτημα: «μπορεῖ ἄραγε στή Ρωσία νά ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός, ὅταν ἡ μάζα τοῦ λαοῦ εἶναι φτωχή καί φτωχαίνει ὅλο καί περισσότερο;» θά σκεφτόταν κάποιος ν' ἀπαντήσει μέ τόν ἑξῆς τρόπο: «Ναί, μπορεῖ, γιατί ὁ καπιταλισμός θ' ἀναπτύσσεται ὄχι ἀναπτύσσοντας τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης, ἀλλά μέσων παραγωγῆς». Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ ἀπάντηση αὐτή ἔχει σάν βάση μιά πολύ σωστή σκέψη, ὅτι δηλ. ἡ ἀνάπτυξη τῆς συνολικῆς παραγωγῆς ἑνός κεφαλαιοκρατικοῦ ἔθνους γίνεται κυρίως μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μέσφν παραγωγῆς (δηλ. περισσότερο μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς παρά εἰδῶν κατανάλωσης), εἶναι ὅμως ἀκόμα πιό ὁλοφάνερο ὅτι μιά τέτια ἀπάντηση δέν μπορεῖ οὔτε κατά ἕνα γιῶτα νά προωθήσει τή λύση τοῦ προβλήματος, ὅπως δέν μπορεῖ νά βγεῖ σωστό συμπέρασμα ἀπό ἕνα συλλογισμό ὅταν εἶναι σωστή ἡ ἐλάσσων πρόταση, εἶναι ὅμως παράλογη ἡ μείζων. Μιά τέτια ἀπάντηση (τό ξαναλέω ἀκόμα μιά φορά) προϋποθέτει πιά ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀναπτύσσεται, ἀγκαλιάζει ὅλη τή χώρα, περνᾶ σέ ἀνώτερο τεχνικό στάδιο (στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία), ἐνῶ τό πρόβλημα τοποθετεῖται ἀκριβῶς στήν ἄρνηση τῆς δυνατότητας ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἀντικατάστασης τῆς μικρῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς ἀπό τή μεγάλη.

Τό «πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» πρέπει νά μεταφερθεῖ ἀπό τή σφαίρα τῶν ἄγονων συζητήσεων γιά τό «δυνατό» καί τό «ἀπαραίτητο» στό ἔδαφος τῆς πραγματικότητας, στό ἔδαφος τῆς με-

λέτης καί τῆς *ἐξήγησης* τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο διαμορφώνεται τό ρωσικό οἰκονομικό καθεστώς καί γιατί διαμορφώνεται ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι ἀλλιῶς.

Θά περιορισθῶ σέ μερικά παραδείγματα ἀπό τό ὑλικό πού ἔχω στή διάθεσή μου, γιά νά δείξω συγκεκριμένα τί εἴδους ἀκριβῶς στοιχεῖα βρίσκονται στή βάση τῆς ἔκθεσης πού προηγήθηκε.

Γιά νά δείξω ὅτι οἱ μικροί παραγωγοί διαφοροποιοῦνται καί ὅτι στούς κόλπους τους συντελεῖται ὄχι μόνο τό προτσές τῆς ἐξαθλίωσης, ἀλλά καί τό προτσές τῆς δημιουργίας μεγάλης (σχετικά) κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, θά παραθέσω στοιχεῖα γιά τρεῖς καθαρά γεωργικούς νομούς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού ἀνήκουν σέ διάφορα κυβερνεῖα: γιά τό νομό Δνείπερου τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας, γιά τό νομό Νοβοουζένσκ τοῦ κυβερνείου τῆς Σαμάρας καί γιά τό νομό Καμίσιν τοῦ κυβερνείου τοῦ Σαράτοφ. Τά στοιχεῖα πάρθηκαν ἀπό τίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Γιά νά προλάβω ἐνδεχόμενες ἀντιρήσεις, ὅτι οἱ νομοί πού διάλεξα δέν εἶναι χαρακτηριστικοί (στίς ἀκρινές μας περιοχές, πού δέ γνώρισαν σχεδόν δουλοπαροικία καί πού σέ σημαντικό βαθμό κατοικήθηκαν ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση στίς συνθῆκες τοῦ «ἐλεύθερου» πιά καθεστῶτος, ἡ διαφοροποίηση ἔγινε πραγματικά μέ πιό γρήγορους ρυθμούς ἀπό ὅ,τι στό κέντρο), θά πῶ τά παρακάτω:

1) Ἀπό τούς τρεῖς μεσόγειους νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας διάλεξα τό νομό Δνείπερου, γιατί εἶναι καθαρά ρωσικός [0,6% τῶν νοικοκυριῶν ἀνήκουν σέ ἔποικους] καί κατοικεῖται ἀπό κοινοτικούς ἀγρότες.

2) Γιά τό νομό Νοβοουζένσκ πῆρα τά στοιχεῖα μόνο γιά τό ρωσικό (κοινοτικό) πληθυσμό [βλ. τή «Συλλογή τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Νοβοουζένσκ», σελ. 432–439. Στήλη **α**], χωρίς νά συμπεριλάβω τά στοιχεῖα γιά τούς λεγόμενους «χουτόρνικους», δηλ. γιά τούς κοινοτικούς ἀγρότες πού βγῆκαν ἀπό τήν κοινότητα καί ἐγκαταστάθηκαν χωριστά σέ ἀγορασμένη ἤ νοικιασμένη γῆ. Ἄν προσθέσουμε τούς ἄμεσους αὐτούς ἐκπροσώπους τοῦ νοικοκυριοῦ τύπου φάρμας*, θά δυνάμωνε σημαντικά ἡ διαφοροποίηση.

3) Γιά τό νομό τοῦ Καμίσιν πῆρα τά στοιχεῖα μόνο γιά τό μεγαλορωσικό (κοινοτικό) πληθυσμό.

* Πραγματικά οἱ 2294 χουτόρνικοι ἔχουν 123 252 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση (δηλ. ἀπό 53 ντεσ. κατά μέσον ὅρο ὁ κάθε νοικοκύρης). Ἔχουν 2662 μισθωτούς ἐργάτες (καί 234 ἐργάτριες). Περισσότερα ἀπό 40 000 ἄλογα καί βόδια. Πάρα πολλά τελειοποιημένα ἐργαλεῖα: βλ. σελ. 453 τῆς «Συλλογῆς τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Νοβοουζένσκ».

Ὁμάδες ἀγροτῶν σύμφωνα μὲ τὴν οἰκονομική τους κατάσταση	Νομός Ανείπερου					Νομός Νοβοουζένσκ					Νομός Καμίσιν				
	'Αριθμός νοικοκυριῶν	Σὲ ποσοστά	Πόσες ντεσιατίνες καλλιεργοῦνται συνολικά	Σὲ ποσοστά	Πόσες ντεσιατίνες καλλιεργοῦνται κατά νοικοκυριό	'Αριθμός νοικοκυριῶν	Σὲ ποσοστά	Πόσες ντεσιατίνες καλλιεργοῦνται συνολικά	Σὲ ποσοστά	Πόσες ντεσιατίνες καλλιεργοῦνται κατά νοικοκυριό	'Αριθμός νοικοκυριῶν	Σὲ ποσοστά	Πόσες ντεσιατίνες καλλιεργοῦνται συνολικά	Σὲ ποσοστά	Πόσες ντεσιατίνες καλλιεργοῦνται κατά νοικοκυριό
Φτωχὴ ὁμάδα	7 880	40	38 439	11	4,8 } 10,9	10 504	37	36 007	8	3,4 } 7,75	9 313	54	29 194	20	3,1 } 5,7
Μεσαία ὁμάδα	8 234	42	137 344	43	16,6	10 757	38	128 986	29	12	4 980	29	52 735	35	10,6
Εὔπορη ὁμάδα	3 643	18	150 614	46	41,3	7 015[24]	25	284 069	63	40,5	2 881	17	67 844	45	23,5
Σύνολο	19 757	100	326 397	100	17,8	28 276	100	449 062	100	15,9	17 174	100	149 773[25]	100	8,7

Ὁ χωρισμός σέ ὁμάδες γίνεται στίς συλλογές ὥς ἑξῆς: γιά τό νομό Δνείπερου μέ βάση τίς ντεσιατίνες πού σπέρνονται κατά νοικοκυριό, καί γιά τούς ὑπόλοιπους μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας.

Ἡ *φτωχή* ὁμάδα περιλαβαίνει — στό νομό Δνείπερου — τά νοικοκυριά πού δέν καλλιεργοῦν καθόλου κι ὅσα καλλιεργοῦν μέχρι 10 ντεσ. κατά νοικοκυριό· στούς νομούς Νοβοουζένσκ καί Καμίσιν — τά νοικοκυριά χωρίς ζῶα ἐργασίας, καί μέ 1 ζῶο ἐργασίας. Ἡ *μεσαία* ὁμάδα περιλαβαίνει στό νομό Δνείπερου τά νοικοκυριά πού καλλιεργοῦν 10–25 ντεσ. κατά νοικοκυριό· στό Νοβοουζένσκ τά νοικοκυριά μέ 2–4 ζῶα ἐργασίας καί στό νομό Καμίσιν τά νοικοκυριά μέ 2–3 ζῶα ἐργασίας. Ἡ *εὔπορη* ὁμάδα περιλαβαίνει τά νοικοκυριά πού καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 25 ντεσ. (νομός Δνείπερου) ἤ ἔχουν πάνω ἀπό 4 (νομός Νοβοουζένσκ) ἤ πάνω ἀπό 3 (νομός Καμίσιν) ζῶα ἐργασίας κατά νοικοκυριό.

Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά φαίνεται καθαρά ὅτι στήν κοινοτική μας ἀγροτιά, πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία, δέ συντελεῖται ἕνα προτσές ἐξαθλίωσης καί καταστροφῆς γενικά, ἀλλά ἕνα προτσές διαφοροποίησης σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο. Μιά τεράστια μάζα τῶν ἀγροτῶν (φτωχή ὁμάδα) — περίπου οἱ μισοί κατά μέσον ὅρο — χάνει τήν οἰκονομική της αὐτοτέλεια. Στά χέρια της βρίσκεται μόνο ἕνα μηδαμινό μέρος ἀπό ὅλη τήν ἀγροτική οἰκονομία τῶν ντόπιων ἀγροτῶν — κάπου 13% (κατά μέσον ὅρο) τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης· στό κάθε νοικοκυριό ἀναλογοῦν 3–4 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση. Γιά νά κρίνει κανείς τί σημαίνει ἡ καλλιεργούμενη αὐτή ἔκταση, θά ποῦμε ὅτι στό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας ἕνα ἀγροτικό νοικοκυριό γιά νά μπορεῖ νά συντηρεῖται ἀποκλειστικά ἀπό τό δικό του ἀνεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό, χωρίς νά καταφεύγει στά λεγόμενα «μεροκάματα»: εἶναι ἀπαραίτητο νά καλλιεργεῖ 17–18 ντεσ.*. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατώτερης ὁμάδας συντηροῦνται πιά πολύ περισσότερο ἀπό τά μεροκάματα, δηλ. ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης παρά ἀπό τό νοικοκυριό τους. Καί ἄν πάρουμε πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα, πού χαρακτηρίζουν τήν κατάσταση τῶν ἀγροτῶν τῆς ὁμάδας αὐτῆς, θά δοῦμε ὅτι ἀκριβῶς αὐτή δίνει τό μεγαλύτερο ἀριθμό τῶν ἀγροτῶν πού ἐγκαταλείπουν τό νοικοκυριό τους, πού

* Στά κυβερνεῖα τῆς Σαμάρας καί τοῦ Σαράτοφ ὁ ἀριθμός αὐτός θά εἶναι μιάμιση περίπου φορά μικρότερος — γιατί ὁ ντόπιος πληθυσμός εἶναι λιγότερο εὔπορος.

νοικιάζουν τόν κλῆρο τους, πού δέν ἔχουν μέσα ἐργασίας καί πηγαίνουν γιά μεροκάματα. Οἱ ἀγρότες τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἀποτελοῦν τούς ἐκπρόσωπους τοῦ ἀγροτικοῦ μας προλεταριάτου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἀπό τούς ἴδιους πάλι κοινοτικούς ἀγρότες ξεχωρίζει μιά ἐντελῶς διαφορετική ὁμάδα μέ διαμετρικά ἀντίθετο χαρακτήρα. Οἱ ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ὁμάδας καλλιεργοῦν ἔκταση 7–10 φορές μεγαλύτερη ἀπό τήν ἔκταση πού καλλιεργοῦν οἱ ἀγρότες τῆς κατώτερης ὁμάδας. Ἄν συγκρίνουμε αὐτή τήν ἔκταση (23–40 ντεσ. κατά νοικοκυριό) μέ τόν «κανονικό» ἀριθμό ντεσιατίνων καλλιεργούμενης ἔκτασης, πού χρειάζεται μιά οἰκογένεια γιά νά ζεῖ ἄνετα μόνο ἀπό τό γεωργικό της νοικοκυριό, θά δοῦμε ὅτι εἶναι 2–3 φορές μεγαλύτερη. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀγροτιά αὐτή ἀσχολεῖται πιά μέ τή γεωργία γιά νά παίρνει εἰσόδημα, νά κάνει ἐμπόριο σιτηρῶν. Μαζεύει ἀρκετές οἰκονομίες καί τίς χρησιμοποιεῖ γιά νά βελτιώνει τό νοικοκυριό της καί τίς μέθοδες καλλιέργειας, χρησιμοποιεῖ λχ. γεωργικές μηχανές καί τελειοποιημένα ἐργαλεῖα: λχ., στό νομό Νοβοουζένσκ ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν νοικοκυρέων τά 14% ἔχουν βελτιωμένα γεωργικά ἐργαλεῖα, ἐνῶ ἀπό τούς ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ὁμάδας τά 42% τῶν νοικοκυρέων ἔχουν βελτιωμένα ἐργαλεῖα (ἔτσι πού στή μερίδα τῶν ἀγροτῶν τῆς ἀνώτερης ὁμάδας ἀναλογοῦν τά 75% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν τοῦ νομοῦ πού ἔχουν βελτιωμένα γεωργικά ἐργαλεῖα) καί συγκεντρώνουν στά χέρια τους τά 82% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων, πού διαθέτει ἡ «ἀγροτιά»*. Οἱ ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ὁμάδας δέν μποροῦν πιά νά καλλιεργήσουν τά χωράφια τους μόνο μέ τίς δικές τους ἐργατικές δυνάμεις καί γιά τό λόγο αὐτό καταφεύγουν στή μίσθωση ἐργατῶν: λχ. στό νομό Νοβοουζένσκ τά 35% τῶν νοικοκυρέων τῆς ἀνώτερης ὁμάδας διατηροῦν μόνιμους μισθωτούς ἐργάτες (χωρίς νά ὑπολογίσουμε τούς ἐργάτες πού μισθώνονται, λχ. γιά τό θέρο κτλ)· τό ἴδιο καί στό νομό Δνείπερου. Μέ λίγα λόγια, οἱ ἀγρότες τῆς ἀνώτερης ὁμάδας εἶναι πιά, ἀναντίρρητα, ἀστική τάξη. Ἡ δύναμή τους δέ στηρίζεται πιά στήν καταλήστευση τῶν ἄλλων παραγωγῶν (ὅπως ἡ δύναμη τῶν τοκογλύφων καί τῶν «κουλάκων») ἀλλά στήν ἀνεξάρτητη ὀργάνωση** τῆς παραγωγῆς: στά χέρια τῆς ὁμάδας αὐτῆς, πού ἀποτελεῖ συνολικά τό $^{1}/_{5}$ τῆς ἀγρο-

---

* Ἡ ἀγροτιά τοῦ νομοῦ ἔχει συνολικά 5724 βελτιωμένα ἐργαλεῖα.

** Πού κι αὐτή, βέβαια, στηρίζεται στή ληστεία, ὄχι ὅμως πιά τῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν, ἀλλά τῶν ἐργατῶν.

τιᾶς, ἔχει συγκεντρωθεῖ τό $^1/_2$ καί πλέον τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης [παίρνω τό γενικό μέσο ὅρο καί γιά τούς τρεῖς νομούς]. Ἄν πάρουμε ὑπόψη, ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας (δηλ. οἱ σοδιές) τῶν ἀγροτῶν αὐτῶν εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι τῶν προλετάριων τῆς κατώτερης ὁμάδας πού γρατσουνίζουν τή γῆ, δέν μποροῦμε παρά νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι κύριος κινητήρας τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν εἶναι ἡ ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ.

Τί ἐπίδραση θά ἔπρεπε νά ἀσκήσει αὐτή ἡ διάσπαση τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο [οἱ ναρόντνικοι δέ βλέπουν στό προτσές αὐτό τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό «φτώχαιμα τῆς μάζας»] στίς διαστάσεις τῆς «ἀγορᾶς», δηλ. στήν ποσότητα τῶν σιτηρῶν, πού μετατρέπονται σέ *ἐμπόρευμα;* Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ ποσότητα αὐτή ἔπρεπε ν' αὐξηθεῖ σημαντικά, γιατί ὁ ὄγκος τῶν σιτηρῶν τῶν ἀγροτῶν τῆς ἀνώτερης ὁμάδας ἔχει ξεπεράσει κατά πολύ τίς δικές τους ἀνάγκες καί πῆρε τό δρόμο τῆς ἀγορᾶς· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατώτερης ὁμάδας ἦταν ἀναγκασμένοι ν' ἀγοράζουν σιτηρά μέ τά χρήματα, πού ἔπαιρναν ἀπό τά μεροκάματα.

Γιά νά δόσουμε ἀκριβῆ στοιχεῖα πάνω στό ζήτημα αὐτό, θά χρειαστεῖ νά καταφύγουμε πιά στό ἔργο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ: «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας», καί ὄχι στίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Ὁ Πόστνικοφ περιγράφει, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῶν 3 μεσογειακῶν νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας (Μπερντιάνσκ, Μελιτόπολης καί Δνείπερου) καί ἀναλύει τό νοικοκυριό αὐτό κατά διάφορες ὁμάδες ἀγροτῶν [χωρισμένων σέ 6 κατηγορίες σύμφωνα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση: 1) σ' αὐτούς πού δέ σπέρνουν καθόλου· 2) σ' αὐτούς πού σπέρνουν μέχρι 5 ντεσ.· 3) σ' αὐτούς πού σπέρνουν ἀπό 5 μέχρι 10 ντεσ.· 4) ἀπό 10 μέχρι 25 ντεσ.· 5) ἀπό 25 μέχρι 50 ντεσ.· 6) ἀπό 50 ντεσ. καί πάνω]. Μελετώντας τή σχέση τῶν διάφορων ὁμάδων πρός τήν ἀγορά, ὁ συγγραφέας χωρίζει τήν καλλιεργούμενη ἔκταση τοῦ κάθε γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ στά παρακάτω 4 μέρη: 1) *στήν ἔκταση γιά τό νοικοκυριό* — ἔτσι ὀνομάζει ὁ Πόστνικοφ τό μέρος τῆς σπαρμένης ἔκτασης πού δίνει τό σπόρο, τόν ἀπαραίτητο γιά τή σπορά· 2) *στήν ἐπισιτιστική ἔκταση* — πού δίνει τά σιτηρά γιά τή διατροφή τῆς ἐργαζόμενης οἰκογένειας καί τῶν ἐργατῶν· 3) *στή ζωοτροφική ἔκταση* — πού δίνει τίς ζωοτροφές γιά τά ζῶα ἐργασίας καί τέλος 4) στήν *ἐμπορευματική* ἔκταση ἤ στήν ἔκταση *γιά τήν ἀγορά* — πού δίνει τό προϊόν

πού μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα καί ἐκποιεῖται στήν ἀγορά. Εἶναι εὐνόητο ὅτι μόνο ἡ τελευταία ἔκταση δίνει *χρηματικό* εἰσόδημα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες δίνουν εἰσόδημα σέ εἶδος, δηλ. προϊόντα πού καταναλώνονται στό ἴδιο τό νοικοκυριό.

Ὑπολογίζοντας τό μέγεθος τῆς καθεμιᾶς ἀπό τίς ἐκτάσεις αὐτές κατά διάφορες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς, ὁ Πόστνικοφ δίνει τόν παρακάτω πίνακα: [βλ. τὸν πίνακα στή σελ. 113. *Σύντ.*]

Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά βλέπουμε, ὅτι ὅσο μεγαλύτερο γίνεται τό νοικοκυριό, τόσο περισσότερο ἀποχτᾶ ἐμπορευματικό χαρακτῆρα, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού παράγει γιά πούληση [12–36–52–61 % κατά ὁμάδες]. Οἱ κυριότεροι καλλιεργητές, οἱ ἀγρότες τῶν 2 ἀνώτερων ὁμάδων (πού ἔχουν τό $^1/_2$ καί πλέον τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης), πουλοῦν περισσότερο ἀπό τό μισό τοῦ συνολικοῦ γεωργικοῦ τους προϊόντος, [52 καί 61 %].

Ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ διάσπαση τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο, ἄν μέ ἄλλα λόγια ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση ἦταν μοιρασμένη «ἐξίσου» ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς «ἀγρότες», τότε *ὅλοι* οἱ ἀγρότες θ' ἀνήκανε στή μεσαία ὁμάδα (πού σπέρνει 10–25 ντεσ.), καί στήν ἀγορά θά πήγαιναν μόνο τά 36 % ὅλων τῶν σιτηρῶν, δηλ. τό προϊόν ἀπό 518 136 σπαρμένες ντεσιατίνες (τά 36 % ἀπό τό 1 439 267 ντεσ. = 518 136). Ἐνῶ τώρα, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν πίνακα, στήν ἀγορά πᾶνε τά 42 % ὅλων τῶν σιτηρῶν, δηλ. τό προϊόν ἀπό 608 869 ντεσιατίνες. Ἔτσι, τό «φτώχαιμα τῆς μάζας», ἡ πλήρης κατάπτωση τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν 40 % τῶν ἀγροτῶν (φτωχή ὁμάδα, δηλ. αὐτή πού σπέρνει μέχρι 10 ντεσ.) καί ἡ δημιουργία ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα νά ριχτεῖ στήν ἀγορά τό προϊόν ἀπό τίς *90 χιλιάδες** ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης.

Δέ θέλω καθόλου νά πῶ ὅτι ἡ διεύρυνση τῆς «ἀγορᾶς» λόγω τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς περιοριζόταν σ' αὐτό. Κάθε ἄλλο. Εἴδαμε, λογουχάρη, ὅτι οἱ ἀγρότες προμηθεύονται βελτιωμένα ἐργαλεῖα, δηλ. διαθέτουν τίς οἰκονομίες τους γιά τήν «παραγωγή μέσων παραγωγῆς». Εἴδαμε ὅτι στήν ἀγορά, ἐκτός ἀπό τά σιτηρά, παρουσιάστηκε κι ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, ἡ ἐργατική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Δέν τ' ἀναφέρω ὅλα αὐτά ἁπλῶς καί μόνο γιατί μέ τό παράδειγμα πού ἔφερα ἀπέβλεπα σ' ἕνα περιορισμένο καί εἰδικό σκοπό: νά δείξω ὅτι σέ μᾶς, στή Ρωσία, τό φτώχαιμα τῆς μάζας ὁδηγεῖ πραγματικά στό δυνάμωμα τῆς ἐμ-

* 90 733 ντεσ. = 6,3 % τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης.

	'Αναλογοῦν σέ 100 ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης				Παίρνεται χρηματικό εἰσόδημα (ρούβλια)		Στούς 3 νομούς τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας		Μέσος ὅρος καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά ὁμάδα
	Παραγωγική	'Επισιτιστική	Ζωοτροφική	'Εμπορευματική	Κατά ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης	Κατά νοικοκυριό	'Αριθμός ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης	'Απ' αὐτές στήν ἐμπορευματική	
Σέ ὅσους καλλιεργ. μέχρι 5 ντ.	6	90,7	42,3	—39	—	—	34 070	—	3,5 ντεσ.
» » » 5–10 »	6	44,7	37,5	+11,8	3,77	30	140 426	16 851	8 »
» » » 10–25 »	6	27,5	30	36,5	11,68	191	540 093	194 433	16,4 »
» » » 25–50 »	6	17,0	25	52	16,64	574	494 095	256 929	34,5 »
» » » πάνω ἀπό 50 »	6	12,0	21	61	19,52	1 500	230 583	140 656	75 »
Σύνολο	6			42			1 439 267	608 869	17–18 ντεσ.

Σημειώσεις στόν πίνακα:

1) Ὁ Πόστνικοφ δέν παραθέτει τήν τελευταία στήλη· τήν ὑπολόγισα ἐγώ.

2) Ὁ Πόστνικοφ γιά νά καθορίσει τό μέγεθος τοῦ χρηματικοῦ εἰσοδήματος ὑποθέτει ὅτι ὅλη ἡ ἐμπορική ἔκταση σπέρνεται μέ σιτάρι καί κάνει ὑπολογισμό μέ μέση σοδιά καί μέση ἀξία τῶν σιτηρῶν.

πορευματικῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας. Διάλεξα ἐπίτηδες ἕνα προϊόν σάν τά σιτηρά, πού παντοῦ καί πάντα τραβιέται στήν ἐμπορευματική κυκλοφορία πιό ἀργά καί πιό σιγά ἀπ' ὅλα τά ἄλλα. Γιά τό λόγο αὐτόν ἀκριβῶς διάλεξα καί μιά περιφέρεια ἀποκλειστικά γεωργική.

Τώρα θά πάρω ἕνα ἄλλο παράδειγμα, πού ἀφορᾶ μιά περιοχή καθαρά βιομηχανική, τό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό περιγράφεται ἀπό τούς στατιστικούς τῶν ζέμστβο στούς τόμους VI καί VII τῆς «Συλλογῆς τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας», πού περιέχουν μιά σειρά ἐξαίρετες μελέτες γιά τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα. Θά περιοριστῶ ν' ἀναφέρω ἕνα μόνο σημεῖο ἀπό τή μελέτη «*Ἡ ταντελοποιία*»*, πού ἐξηγεῖ πῶς καί γιατί στήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τή μεταρύθμιση ἀναπτύσσονταν πολύ γρήγορα τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν.

Ἡ ταντελοποιία ἐμφανίστηκε στά 1820–1830 σέ δυό γειτονικά χωριά τῆς ἐπαρχίας Βορονόφ τοῦ νομοῦ Ποντόλσκ. «Στά 1840–1850 ἡ ταντελοποιία ἀρχίζει νά διαδίδεται σιγά-σιγά στά ἄλλα κοντινά χωριά, ἄν καί δέν ἀγκαλιάζει ἀκόμα μεγάλη περιοχή. Ἀντίθετα, ἀρχίζοντας ἀπό τό 1860–1870, ἰδιαίτερα τά τελευταῖα 3–4 χρόνια, διαδίδεται γρήγορα στή γύρω περιοχή».

Ἀπό τά 32 χωριά, ὅπου ὑπάρχει σήμερα ταντελοποιία, αὐτή παρουσιάστηκε

σέ	2	χωριά	—	τό	1820
»	4	»	—	»	1840
»	5	»	—	»	1860–1870.
»	7	»	—	»	1870–1875.
»	14	»	—	»	1876–1879.

«Ἄν ἐμβαθύνουμε στίς αἰτίες πού προκαλοῦν τό φαινόμενο αὐτό,— λέει ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης,— δηλ. τό φαινόμενο τῆς ἐξαιρετικά γρήγορης διάδοσης τῆς βιοτεχνίας αὐτῆς τά τελευταῖα ἀκριβῶς χρόνια, θά δοῦμε ὅτι, ἀπό τή μιά μεριά, στό διάστημα αὐτό χειροτέρεψαν σημαντικά οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν ἀγροτῶν καί, ἀπό τήν ἄλλη, οἱ ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ — ἐκείνης τῆς μερίδας τοῦ πληθυσμοῦ πού βρίσκεται κάτω ἀπό πιό εὐνοϊκές συνθῆκες — αὐξήθηκαν σημαντικά».

---

* *«Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας»*. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI, τεῦχος II. Οἱ βιοτεχνίες τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας, τεῦχος II, Μόσχα, 1880.

Γιά νά ἐπιβεβαιώσει τό γεγονός αὐτό ὁ συγγραφέας παίρνει ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας τά παρακάτω στοιχεῖα, πού τά παραθέτω μέ τή μορφή τοῦ πίνακα *: [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 116. *Σύντ.*]

«Οἱ ἀριθμοί αὐτοί — συνεχίζει ὁ συγγραφέας— μιλᾶνε εὔγλωττα γιά τό ὅτι ὁ *συνολικός* ἀριθμός τῶν ἀλόγων, τῶν ἀγελάδων καί τῶν μικρῶν ζώων στήν ἐπαρχία αὐτή αὐξήθηκε, ἡ βελτίωση ὅμως τῆς κατάστασης αὐτῆς ἀφορᾶ ὁρισμένα ἄτομα, καί συγκεκριμένα τήν κατηγορία τῶν νοικοκυρέων, πού ἔχουν 2–3 καί περισσότερα ἄλογα. . .

. . .Συνεπῶς, βλέπουμε ὅτι παράλληλα μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν οὔτε ἀγελάδα, οὔτε ἄλογο, αὐξάνει κι ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού παύουν νά καλλιεργοῦν τή γῆ: δέν ἔχουν ζῶα, δέν ἔχουν καί ἀρκετή ποσότητα λιπασμάτων· ἡ γῆ ἐξαντλεῖται, δέν ἀξίζει τόν κόπο νά σπαρθεῖ· γιά νά συντηρήσουν τόν ἑαυτό τους καί τήν οἰκογένειά τους, γιά νά μήν πεθάνουν ἀπό τήν πείνα, δέν ἀρκεῖ νά ἀσχολοῦνται μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα μόνο οἱ ἄντρες, — γιατί οἱ ἄντρες καί προηγούμενα ἀσχολοῦνταν μέ αὐτά, τόν καιρό πού ἦταν ἐλεύθεροι ἀπό τίς γεωργικές ἐργασίες— χρειάζεται νά ψάξουν γιά μεροκάματο ἔξω ἀπό τό νοικοκυριό τους καί τά ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας. . .

. . .Τά ἀριθμητικά στοιχεῖα, πού δόσαμε στούς πίνακες, μᾶς ἔδειξαν κι ἕνα ἄλλο φαινόμενο· σ' αὐτά τά κεφαλοχώρια καί χωριά *αὐξήθηκε* ἐπίσης καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν 2–3 ἄλογα καί ἀγελάδες. Συνεπῶς, ἀνέβηκε ἡ εὐημερία τῶν ἀγροτῶν αὐτῶν· ὅμως δηλώσαμε ταυτόχρονα ὅτι „ὅλες οἱ γυναῖκες, καί ὅλα τά παιδιά τοῦ τάδε χωριοῦ ἀσχολοῦνται μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα". Πῶς μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ τό φαινόμενο αὐτό; . . . Γιά νά κατανοήσουμε τό φαινόμενο αὐτό, θά χρειαστεῖ νά δοῦμε πῶς ζοῦν στά χωριά αὐτά, νά γνωρίσουμε ἀπό πιό κοντά τίς συνθῆκες τοῦ σπιτιοῦ τους καί τότε, ἴσως, θά καταλάβουμε τί εἶναι ἐκεῖνο πού προκαλεῖ τήν ἰσχυρή αὐτή τάση πρός τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων γιά πούληση.

Φυσικά, δέ θά ἐξετάσουμε ἐδῶ λεπτομερειακά κάτω ἀπό ποιές εὐνοϊκές συνθῆκες ξεχωρίζουν σιγά-σιγά μέσα ἀπό τόν ἀγροτικό πληθυσμό τά πιό δυνατά ἄτομα καί οἰκογένειες, κάτω ἀπό ποιές συνθῆκες δημιουργιέται ἡ εὐημερία τους καί κάτω ἀπό ποιές κοινωνικές συνθῆκες ἡ εὐημερία αὐτή, μιά καί ἐμφανί-

---

* Παράλειψα τά στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῶν ἀγελάδων (τό συμπέρασμα εἶναι τό ἴδιο) καί πρόσθεσα τά ποσοστά ὑπολογίζοντάς τα.

'Επαρχία Βορονόφ τοῦ νομοῦ Ποντόλσκ:

Στήν ἐπαρχία Βορονόφ	'Αριθμός νοικοκυρέων	'Αριθμός – ἀλόγων	'Αριθμός – ἀγελάδων	Σέ 100 ἄτομα τῶν δυό φύλων ἀναλογοῦσαν – ἄλογα	Σέ 100 ἄτομα τῶν δυό φύλων ἀναλογοῦσαν – ἀγελάδες	Σέ 100 ἄτομα τῶν δυό φύλων ἀναλογοῦσαν – μικρά ζῶα	'Αριθμός νοικοκυρέων – χωρίς ἄλογο	'Αριθμός νοικοκυρέων – μέ 1 ἄλογο	'Αριθμός νοικοκυρέων – μέ 2 ἄλογα	'Αριθμός νοικοκυρέων – μέ 3 ἄλογα	'Αριθμός νοικοκυρέων – μέ περισσότερα ἀπό 3 ἄλογα	'Αριθμός ἀλόγων πού εἶχαν οἱ νοικοκυρέοι – μέ 1 ἄλογο	'Αριθμός ἀλόγων πού εἶχαν οἱ νοικοκυρέοι – μέ 2 ἄλογα	'Αριθμός ἀλόγων πού εἶχαν οἱ νοικοκυρέοι – μέ 3 ἄλογα	'Αριθμός ἀλόγων πού εἶχαν οἱ νοικοκυρέοι – μέ περισσότερα ἀπό 3 ἄλογα	'Αριθμός νοικοκυρέων μέ κλῆρο – Σύνολο	'Αριθμός νοικοκυρέων μέ κλῆρο – πού καλλιεργοῦσαν τόν κλῆρο – μόνοι τους	'Αριθμός νοικοκυρέων μέ κλῆρο – πού καλλιεργοῦσαν τόν κλῆρο – μέ μίσθωση	'Αριθμός νοικοκυρέων μέ κλῆρο – πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τήν καλλιέργεια σιτηρῶν
Τό 1869	1 233	1 473	1 472	22	22	30	276	567	298	70	22	567	596	210	100	1 067	900	92	75
ἦταν							22%	46%	24%	6%	2%	39%	40%	14%	7%		84%	9%	7%
Τό 1877	1 244	1 607	1 726	25	27	38	319	465	313	95	52	465	626	285	231	1 166	965	5	196
ἦταν							26%	37%	25%	8%	4%	29%	39%	18%	14%		82,5%	0,5%	17%

στηκε, μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ γρήγορα καί ἀναπτύσσεται τόσο, ὥστε νά ξεχωρίσει σημαντικά ἡ μιά μερίδα τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ ἀπό τήν ἄλλη. Ἀρκεῖ νά παρακολουθήσουμε τό προτσές αὐτό, στρέφοντας τήν προσοχή σ' ἕνα ἀπό τά πιό συνηθισμένα φαινόμενα τοῦ χωριοῦ. Σέ κάποιο χωριό ἕνας ἀγρότης φημίζεται μέσα στούς συγχωριανούς του ὅτι εἶναι ἄνθρωπος γερός, δυνατός, δουλευτάρης καί δέν πίνει· ἔχει μεγάλη οἰκογένεια, τά πιό πολλά παιδιά του εἶναι ἀγόρια, πού ἔχουν ἐξίσου γερή διάπλαση καί καλή διαγωγή· ζοῦνε ὅλοι μαζί, δέ χωρίζουνε· παίρνουν κλῆρο γιά 4–5 ἄτομα. Εἶναι εὐνόητο ὡστόσο, ὅτι γιά τήν καλλιέργεια τοῦ κλήρου αὐτοῦ δέ χρειάζονται ὅλα τά ἐργατικά χέρια πού ἔχει ἡ οἰκογένεια. Γιά τό λόγο αὐτό 2–3 γιοί ἀσχολοῦνται μόνιμα μέ ἄλλο ἐπάγγελμα μέσα ἤ ἔξω ἀπό τό χωριό καί μόνο ὅταν θερίζουνε τό χόρτο ἀφήνουν γιά λίγο καιρό τή δουλιά αὐτή καί βοηθᾶνε τήν οἰκογένεια στίς γεωργικές δουλιές. Τά ἔσοδα τῶν διάφορων μελῶν τῆς οἰκογένειας δέ μοιράζονται ἀλλά ἀποτελοῦν κοινή περιουσία· ὅταν οἱ ἄλλες συνθῆκες εἶναι εὐνοϊκές, τά ἔσοδα ξεπερνοῦν σέ σημαντικό βαθμό τά ἔξοδα γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας. Δημιουργοῦνται οἰκονομίες κι ἔτσι ἡ οἰκογένεια εἶναι σέ θέση νά ἀσχολεῖται μέ τό βιοτεχνικό ἐπάγγελμα κάτω ἀπό καλύτερους ὅρους: μπορεῖ νά ἀγοράζει πρῶτες ὕλες τοῖς μετρητοῖς ἀπό πρῶτο χέρι, νά πουλάει τό ἐμπόρευμα πού παράγει ὅταν θά βρίσκει καλή τιμή, μπορεῖ νά κάνει τή δουλιά της χωρίς τή μεσολάβηση τῶν διάφορων „εὐεργετῶν", ἐμπόρων καί ἐμπορισσῶν κτλ.

Παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα νά μισθώσει ἕναν ἐργάτη, ὕστερα δεύτερο, ἤ νά δόσει δουλιά στούς φτωχούς ἀγρότες στό σπίτι πού ἔχασαν τή δυνατότητα νά κάνουν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μιά ὁποιαδήποτε δουλιά. Χάρη σ' αὐτές καί σέ ἄλλες παρόμοιες συνθῆκες, ἡ ἰσχυρή οἰκογένεια, πού ἀναφέραμε, ἔχει τή δυνατότητα νά βγάζει κέρδος ὄχι μόνο ἀπό τή δική της ἐργασία. Φυσικά, ἐδῶ δέν ἀσχολούμαστε μέ τίς περιπτώσεις ὅταν ἀπό τούς κόλπους τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν βγαίνουν πρόσωπα, γνωστά μέ τό ὄνομα κουλάκοι, παράσιτα, ἀλλά ἐξετάζουμε μόνο τά πιό συνηθισμένα φαινόμενα πού παρουσιάζονται στόν ἀγροτικό πληθυσμό. Οἱ πίνακες πού δημοσιεύονται στό II τόμο τῆς Συλλογῆς καί στό τεῦχος 1 τοῦ VI τόμου δείχνουν καθαρά, πώς στό βαθμό πού χειροτερεύει ἡ κατάσταση μιᾶς μερίδας τῆς ἀγροτιᾶς παρουσιάζεται στίς περισσότερες περιπτώσεις ἄνοδος τῆς εὐημερίας μιᾶς ἄλλης μερίδας, μιᾶς μικρῆς μερίδας τῆς ἀγροτιᾶς ἤ ὁρισμένων μελῶν της.

Στό μέτρο πού ἐπεκτείνεται ἡ ἀπασχόληση σέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, γίνεται πιό συχνή ἡ ἐπικοινωνία μέ τόν ἔξω κόσμο, μέ τήν πόλη, μέ τή Μόσχα στήν προκειμένη περίπτωση καί ὁρισμένες συνήθειες τῆς Μόσχας διεισδύουν σιγά-σιγά στό χωριό καί στήν ἀρχή παρουσιάζονται σ'.αὐτές ἀκριβῶς τίς πιό εὔπορες οἰκογένειες. Ἀγοράζουν σαμοβάρι, τά ἀπαραίτητα γυαλικά καί πιατικά, ἐμφανίζονται μέ ροῦχα „πιό καθαρά". Ἄν στήν περίπτωση τοῦ μουζίκου ἡ καθαριότητα αὐτή τῶν ρούχων στήν ἀρχή ἐκδηλώνεται μέ τό ὅτι ἀντί πλεχτά πέδιλα ἀπό χόρτο φοράει μπότες, στίς γυναῖκες τά παπούτσια καί τά μποτάκια συμπληρώνουν, μποροῦμε νά ποῦμε, τά πιό καθαρά ροῦχα· τίς γυναῖκες τίς τραβᾶνε πρῶτ' ἀπ' ὅλα τά ζωηρά καί πολύχρωμα τσιτάκια, οἱ μαντῆλες, τά μάλλινα κεντητά σάλια καί ἄλλα μαγευτικά πράγματα...

...Στήν ἀγροτική οἰκογένεια ὑπάρχει „ἀπό ἀνέκαθεν" ἡ συνήθεια ἡ γυναίκα νά ντύνει τόν ἄντρα, τόν ἑαυτό της καί τά παιδιά... Ὅσον καιρό ἔσπερναν δικό τους λινάρι, ξόδευαν λιγότερα χρήματα γιά ν' ἀγοράσουν ὑφάσματα καί ἄλλα εἴδη ἀπαραίτητα γιά τό ρουχισμό, καί τά χρήματα αὐτά τά ἔβρισκαν πουλώντας κότες, αὐγά, μανιτάρια, μοῦρα, ἕνα κουβάρι νῆμα ἤ ἕνα κομμάτι πανί πού περίσσεψε. Ὅλα τά ἄλλα παράγονταν στό σπίτι. Αὐτές ἀκριβῶς οἱ συνθῆκες, δηλ. ἡ οἰκιακή παραγωγή ὅλων τῶν πραγμάτων πού ἔπρεπε νά φτιάξουν οἱ ἀγρότισσες καί τό γεγονός ὅτι ἡ δουλιά αὐτή ἀπορροφοῦσε ὅλο τόν ἐλεύθερο ἀπό τίς γεωργικές δουλιές χρόνο τῶν γυναικῶν, ἐξηγοῦν στήν προκειμένη περίπτωση τήν ἐξαιρετικά ἀργή ἀνάπτυξη τῆς ταντελοποιίας στά χωριά τῆς ἐπαρχίας Βορονόφ. Ταντέλες ἔπλεκαν κυρίως οἱ κοπέλες τῶν πιό εὐκατάστατων ἤ τῶν πιό πολυμελῶν οἰκογενειῶν, πού δέν εἶχαν ἀνάγκη νά ἀπασχολοῦν ὅλα τά διαθέσιμα γυναικεῖα χέρια στό γνέσιμο λιναριοῦ ἤ στήν ὕφανση πανιοῦ. Τά φτηνά ὅμως τσιτάκια καὶ χασεδάκια ἄρχισαν σιγά σιγά νά ἐκτοπίζουν τό λινό· σ' ὅλα αὐτά προστέθηκαν καί ἄλλοι λόγοι: πότε δέν εὐδοκιμοῦσε τό λινάρι, πότε ἤθελε νά ράψει ἕνα κόκκινο πουκάμισο γιά τόν ἄντρα της ἤ ἕνα πιό κομψό „κοντογούνι" (σαραφάν) γιά τόν ἑαυτό της, κι ἔτσι σιγά–σιγά ἐκτοπίζεται ἤ περιορίζεται πάρα πολύ ἡ συνήθεια νά ὑφαίνουν στό σπίτι διάφορα πανικά καί μαντῆλες γιά τίς ἐνδυμασίες τῶν χωρικῶν. Καί τά ἴδια τά ροῦχα ἀλλάζουν, ἐνμέρει κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἐκτόπισης τῶν ὑφασμάτων οἰκιακῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀντικατάστασής τους μέ ὑφάσματα πού παράγονται στά ἐργοστάσια...

..."Ετσι ἐξηγιέται τό γεγονός ὅτι ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ὑποχρεωμένη νά τείνει πρός τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων γιά τήν πούληση καί νά τραβάει ἀκόμα καί παιδικά χέρια στήν παραγωγή αὐτή».

Αὐτή ἡ ἁπλή ἀφήγηση ἑνός προσεχτικοῦ παρατηρητῆ δείχνει παραστατικά μέ ποιόν τρόπο συντελεῖται στήν ἀγροτική μας μάζα τό προτσές τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, μέ ποιόν τρόπο τό πράγμα αὐτό ὁδηγεῖ στήν αὔξηση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς [ἑπομένως καί τῆς ἀγορᾶς] καί μέ ποιόν τρόπο ἡ ἐμπορευματική αὐτή παραγωγή μόνη της, δηλ. λόγω τῶν ἴδιων τῶν σχέσεων πού δημιουργεῖ ἀνάμεσα στόν παραγωγό καί στήν ἀγορά, ὁδηγεῖ στό νά γίνεται ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου τό «πιό συνηθισμένο φαινόμενο».

VIII

Τελειώνοντας, ἴσως νά μήν εἶναι περιττό γιά τή διασαφήνιση τοῦ ἐπίμαχου ζητήματος — πού, ὅπως φαίνεται, παραφορτώθηκε μέ ἀφαιρέσεις, σχήματα καί τύπους — νά ἀναλύσουμε τίς ἀπόψεις ἑνός ἀπό τούς πιό νέους καί πιό ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τῶν «συνηθισμένων ἀντιλήψεων».

Ἐννοῶ τόν κ. Νικολάι—ον*.

Τό μεγαλύτερο «ἐμπόδιο» στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία ὁ Νικολάι—ον τό βλέπει στόν «περιορισμό» τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, στή «μείωση» τῆς ἀγοραστικῆς ἱκανότητας τῶν ἀγροτῶν. Ἡ κεφαλαιοκρατικοποίηση τῶν βιοτεχνιῶν — λέει — ἐκτόπισε τήν οἰκιακή παραγωγή διάφορων εἰδῶν· ὁ ἀγρότης ὑποχρεώθηκε ν' ἀγοράζει τά ροῦχα του. Γιά νά βγάζει τά ἀπαραίτητα γι' αὐτό χρήματα, ὁ ἀγρότης κατέφυγε στήν ἐντατική καλλιέργεια τῆς γῆς καί λόγω τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ κοινοτικοῦ κλήρου διεύρυνε τήν καλλιέργεια αὐτή πολύ πέρα ἀπό τά ὅρια πού προβλέπει ἕνα λογικό νοικοκυριό· ἀνέβασε μέχρι ἐκεῖ πού δέν παίρνει τό νοίκι τῆς γῆς καί τελικά καταστράφηκε. Ὁ καπιταλισμός ἔσκαψε μόνος του τόν τάφο του, ὁδήγησε τήν «ἐθνική οἰκονομία» στήν τρομερή κρίση τοῦ 1891 καί... σταμάτησε, ἐπειδή δέν εἶχε ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια του, δέν εἶχε τή δύ-

* Φυσικά, οὔτε λόγος μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ γιά ἀνάλυση ὅλου τοῦ ἔργου του — γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται εἰδική ἐργασία — ἀλλά μόνο γιά ἀνάλυση *ἑνός* ἀπό τά προσφιλῆ του ἐπιχειρήματα.

ναμη νά ἐξακολουθήσει «τόν ἴδιο δρόμο». Ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι «*ἐμεῖς* παρεκλίναμε ἀπό τό λαϊκό καθεστώς τό καθαγιασμένο ἀπό τούς αἰῶνες», ἡ Ρωσία περιμένει ἴσα-ἴσα τώρα... τίς ἐντολές τῶν ἀρχῶν γιά «νά μπολιάσει τή μεγάλη παραγωγή στήν κοινότητα».

Ποῦ βρίσκεται ὁ παραλογισμός αὐτῆς τῆς «πάντα νέας» (γιά τούς ναρόντνικους τῆς Ρωσίας) θεωρίας;

Μήπως στό ὅτι ὁ δημιουργός της δέν καταλαβαίνει τή σημασία τῆς «παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς γιά μέσα παραγωγῆς»; Φυσικά, ὄχι. Ὁ κ. Νικ.—ον ξέρει καλά τό νόμο αὐτό καί ἀναφέρει μάλιστα ὅτι ὁ νόμος αὐτός ἐκδηλώθηκε καί σέ μᾶς (σελ. 186, 203–204). Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι λόγω τῆς ἱκανότητάς του νά ἔρχεται σέ ἀντιφάσεις μέ τόν ἑαυτό του, κάποτε (πρβλ. σελ. 123) ξεχνᾶ τό νόμο αὐτό, εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ἡ διόρθωση τῶν ἀντιφάσεων αὐτῶν δέ θά διόρθωνε καθόλου τό βασικό (πού ἀναφέραμε πιό πάνω) συλλογισμό τοῦ συγγραφέα.

Ὁ παραλογισμός τῆς θεωρίας του συνίσταται στό ὅτι δέν μπορεῖ νά ἐξηγήσει τόν καπιταλισμό μας καί στηρίζει τούς συλλογισμούς του γιά τόν καπιταλισμό σέ καθαρά πλάσματα τῆς φαντασίας.

Τήν «ἀγροτιά» πού καταστράφηκε λόγω τῆς ἐκτόπισης τῶν οἰκιακῶν προϊόντων ἀπό τά ἐργοστασιακά προϊόντα τή θεωρεῖ ὁ κ. Νικ.—ον κάτι τό ὁμοιογενές, τό ἀλληλέγγυο ἐσωτερικά, πού ἀντιδρᾶ σάν ἕνας ἄνθρωπος σέ κάθε φαινόμενο τῆς ζωῆς.

Στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει τίποτε ἀπό αὐτά. Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή δέ θά μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ στή Ρωσία, ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ ἀπομόνωση τῶν παραγωγικῶν μονάδων (τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν), καί ὁ καθένας ξέρει ὅτι ὁ ἀγρότης μας στήν πραγματικότητα διεξάγει τό νοικοκυριό του χωριστά καί ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ἄλλους· παράγει προϊόντα, πού ἀποτελοῦν τήν ἀτομική του ἰδιοχτησία, μέ ἀτομικό του κίνδυνο καί προσωπική του εὐθύνη· ἔρχεται μόνος του σέ δοσοληψίες μέ τήν «ἀγορά».

Ἄς δοῦμε πῶς ἔχει τό ζήτημα στήν «ἀγροτιά».

«Ὁ ἀγρότης, ἐπειδή ἔχει ἀνάγκη ἀπό χρήματα, ἐπεκτείνει ὑπερβολικά τήν καλλιέργεια καί καταστρέφεται».

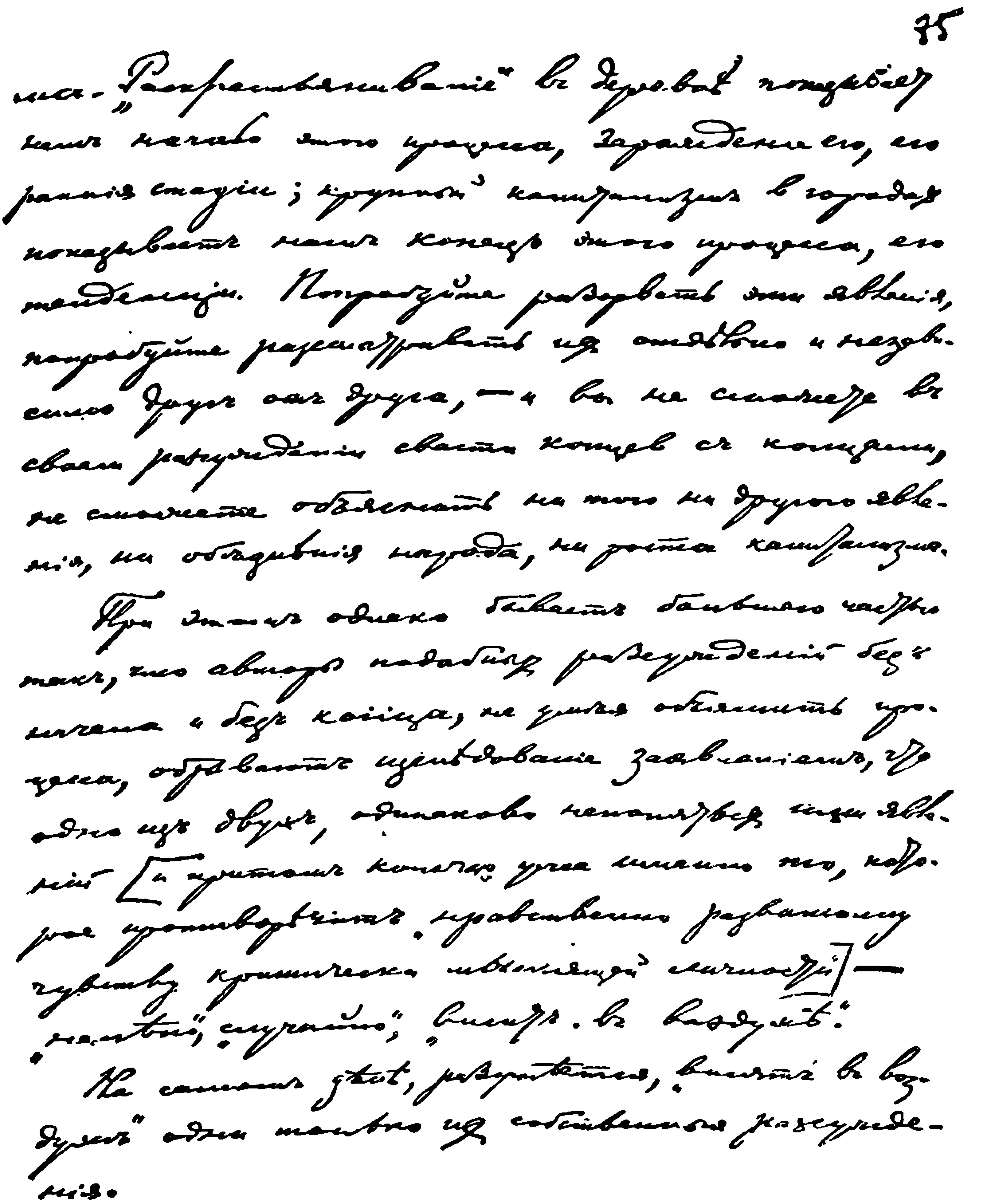
Ἀλλά μόνο ὁ εὐκατάστατος ἀγρότης, πού ἔχει σπόρο γιά νά σπείρει καί ἀρκετά ζῶα καί ἐργαλεῖα, εἶναι σέ θέση νά ἐπεκτείνει τήν καλλιέργειά του. *Οἱ τέτιοι* ἀγρότες (πού ὅπως ξέρουμε ἀποτελοῦν μειοψηφία) διευρύνουν πραγματικά τήν καλλιεργημένη ἔκταση καί ἐπεκτείνουν τό νοικοκυριό τους σέ δια-

στάσεις, πού δέν μποροῦν νά τό φέρουν βόλτα χωρίς τή βοήθεια ἐργατῶν. Ἡ πλειοψηφία ὅμως τῶν ἀγροτῶν δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες της σέ χρῆμα μέ τήν ἐπέκταση τοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί δέν ἔχει καθόλου ἀποθέματα, οὔτε ἀρκετά μέσα παραγωγῆς. Ἕνας *τέτιος* ἀγρότης γιά νά βγάλει χρήματα ζητάει νά βρεῖ «μεροκάματα», δηλ. τώρα δέν πηγαίνει στήν ἀγορά τό προϊόν του, ἀλλά τήν ἐργατική του δύναμη. Ἡ ἀπασχόληση σέ ἄλλες δουλιές ἔχει σά φυσική συνέπεια νά ξεπέφτει πιό πολύ τό γεωργικό του νοικοκυριό καί ὁ ἀγρότης αὐτός καταλήγει νά δόσει μέ νοίκι τόν κλῆρο του σ' ἕναν πλούσιο ἀγρότη τῆς ἴδιας κοινότητας, πού στρογγυλεύει τό νοικοκυριό του, καί, ἐννοεῖται, τό προϊόν τοῦ κλήρου πού παίρνει μέ νοίκι, δέν τό καταναλώνει ὁ ἴδιος, ἀλλά τό στέλνει στήν *ἀγορά*. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι «φτώχαιμα τοῦ λαοῦ», ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς. Καί κάτι ἀκόμα. Ὁ πλούσιος ἀγρότης μας, πού ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τό διευρυμένο γεωργικό νοικοκυριό του, τώρα δέν μπορεῖ ὅπως προηγούμενα νά παράγει ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του, λχ. παπούτσια: τόν συμφέρει καλύτερα νά τά ἀγοράζει. Ὅσον ἀφορᾶ τόν ἀγρότη πού φτώχυνε, κι αὐτός ἀναγκάζεται ἐπίσης νά ἀγοράζει ἕτοιμα παπούτσια: αὐτός δέν μπορεῖ νά τά παράγει στό νοικοκυριό του, γιά τόν ἁπλούστατο λόγο, ὅτι δέν ἔχει πιά δικό του νοικοκυριό. Παρουσιάζεται ζήτηση παπουτσιῶν καί προσφορά σιτηρῶν πού παράγονται σέ πλεόνασμα ἀπό τόν εὔπορο μουζίκο, πού συγκινεῖ τόν κ. Β. Β. μέ τήν προοδευτική κατεύθυνση τοῦ νοικοκυριοῦ του. Οἱ γειτόνοι, οἱ βιοτέχνες πού παράγουν παπούτσια, βρίσκονται στήν ἴδια κατάσταση μέ τούς γεωργούς: γιά νά μποροῦν νά ἀγοράσουν σιτηρά — τό νοικοκυριό πού καταστρέφεται δίνει μιά πολύ μικρή ποσότητα ἀπό αὐτά — πρέπει νά διευρύνουν τήν παραγωγή. Καί πάλι, ἐννοεῖται, διευρύνει τήν παραγωγή μόνον ὁ βιοτέχνης πού ἔχει οἰκονομίες, δηλ. ὁ ἐκπρόσωπος τῆς μειοψηφίας· αὐτός ἔχει τή δυνατότητα νά μισθώνει ἐργάτες ἤ νά μοιράζει δουλιά στούς φτωχούς ἀγρότες πού δουλεύουν στό σπίτι. Οἱ ἐκπρόσωποι ὅμως τῆς πλειοψηφίας τῶν βιοτεχνῶν δέν μποροῦν καί νά σκεφτοῦν γιά διεύρυνση τῆς ἐπιχείρησης: θά εἶναι εὐτυχεῖς «ἄν τούς δόσει δουλιά» ὁ ἔμπορος πού πλούτισε, δηλ. ἄν μποροῦν νά βροῦν ἀγοραστή γιά τό μοναδικό τους ἐμπόρευμα — τήν ἐργατική δύναμη. Ἔχουμε καί πάλι φτώχαιμα τοῦ λαοῦ, ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς· δίνεται μιά νέα ὤθηση στήν παραπέρα ἀνάπτυξη καί στό παραπέρα βάθαιμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ποῦ

θά καταλήξει ή κίνηση αὐτή; Αὐτό δέν μπορεῖ νά τό πεῖ κανείς, ὅπως δέν μπορεῖ νά πεῖ καί ἀπό ποῦ ἄρχισε· ἐξάλλου αὐτό δέν εἶναι καί τό σπουδαῖο. Σπουδαῖο εἶναι ὅτι ἔχουμε μπροστά μας ἕνα ἔντονο ὀργανικό προτσές, τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ «ἀποαγροτικοποίηση» τοῦ χωριοῦ μᾶς δείχνει τήν ἀρχή τοῦ προτσές αὐτοῦ, τή γέννησή του, τά πρῶτα του στάδια· ὁ μεγάλος καπιταλισμός τῶν πόλεων μᾶς δείχνει τό τέλος αὐτοῦ τοῦ προτσές, τό τέλος τῆς τάσης του. Δοκιμάστε νά κομματιάσετε τά φαινόμενα αὐτά, δοκιμάστε νά τά ἐξετάσετε χωριστά καί ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τ' ἄλλο καί δέ θά μπορέσετε νά βρῆτε ἄκρη στό συλλογισμό σας, δέ θά μπορέσετε νά ἐξηγήσετε οὔτε τό ἕνα, οὔτε τό ἄλλο φαινόμενο, οὔτε τό φτώχαιμα τοῦ λαοῦ, οὔτε τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ.

Καί τίς περισσότερες φορές συμβαίνει, ὥστε ὅσοι κάνουν παρόμοιους συλλογισμούς χωρίς ἀρχή καί χωρίς τέλος, ἐπειδή δέν εἶναι σέ θέση νά ἐξηγήσουν τό προτσές, νά σταματοῦν τήν ἔρευνα, δηλώνοντας ὅτι τό ἕνα ἀπό τά δυό φαινόμενα, πού ἐξίσου δέν τά κατάλαβαν [καί ἀσφαλῶς θά εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τό φαινόμενο πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση «μέ τό ἠθικά ἀναπτυγμένο αἴσθημα τοῦ ἀτόμου πού σκέφτεται κριτικά»], εἶναι «παράλογο», «τυχαῖο», «κρέμεται στόν ἀέρα».

Φυσικά, στήν πραγματικότητα «κρέμονται στόν ἀέρα» μόνον οἱ δικοί τους συλλογισμοί.

75

ма — „Раскрестьяниваніе" въ деревнѣ показываетъ намъ начало этого процесса, зарожденіе его, его раннія стадіи; крупный капитализмъ въ городахъ показываетъ намъ конецъ этого процесса, его тенденціи. Попробуйте разорвать эти явленія, попробуйте разсматривать ихъ отдѣльно и независимо другъ отъ друга, — и вы не сможете въ своихъ разсужденіяхъ свести концовъ съ концами, не сможете объяснить ни того ни другого явленія, ни обѣдненія народа, ни роста капитализма.

При этомъ однако бываетъ бывшаго часто такъ, что авторъ подобныхъ разсужденій безъ начала и безъ конца, не умѣя объяснить процесса, обрываетъ изслѣдованіе заявленіемъ, что одно изъ двухъ, одинаково непонятныхъ ему явленій [и притомъ конечно именно то, которое противорѣчитъ „нравственному развитію чувствъ критически мыслящей личности"] — „нелѣпо", „случайно", „виситъ въ воздухѣ".

На самомъ дѣлѣ, разумѣется, „виситъ въ воздухѣ" одни только его собственныя разсужденія.

Ἡ τελευταία σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν».— 1893

Σμίκρυνση

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ «ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ» ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΟΛΕΜΟΥΝ ΤΟΥΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ;

(ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΑ ΑΡΘΡΑ ΤΟΥ «ΡΟΥΣΚΟΓΕ ΜΠΟΓΚΑΤΣΤΒΟ» ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΥΣ ΜΑΡΞΙΣΤΕΣ) [26]

Γράφτηκε τήν ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι τοῦ 1894
Βγῆκε τό 1894 στόν πολύγραφο

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τήν πολυγραφημένη ἔκδοση τοῦ 1894

ΜΕΡΟΣ
I

Τό περιοδικό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»[27] άρχισε έκστρατεία ένάντια στούς σοσιαλδημοκράτες. Ἀκόμα ἀπό τόν περασμένο χρόνο, ἕνας ἀπό τούς κυριότερους συνεργάτες αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ, ὁ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι, ἀνακοίνωσε στό 10ο τεῦχος του ὅτι πρόκειται ν' ἀρχίσει «πολεμική» ἐνάντια στούς «λεγόμενους μαρξιστές ἤ σοσιαλδημοκράτες μας»[28]. Ἔπειτα ἔκανε τήν ἐμφάνισή του ἕνα ἄρθρο τοῦ κ. Σ. Κριβένκο: «Σχετικά μέ τούς μεμονωμένους καλλιεργημένους ἀνθρώπους» (τεῦχος 12) καί ἕνα τοῦ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι: «Φιλολογία καί ζωή» («Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τεύχη 1 καί 2 τοῦ 1894). Ὅσον ἀφορᾶ τίς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ περιοδικοῦ γιά τήν οἰκονομική μας πραγματικότητα, αὐτές ἔχουν ἐκτεθεῖ ὅσο τό δυνατό πιό ὁλοκληρωμένα ἀπό τόν κ. Σ. Γιουζακόφ στό ἄρθρο του: «Τά προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας» (τεύχη 11 καί 12). Οἱ κύριοι αὐτοί, ἐνῶ γενικά ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκπροσωποῦν στό περιοδικό τους τίς ἰδέες καί τήν ταχτική ἀληθινῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», στήν πραγματικότητα εἶναι ἄσπονδοι ἐχθροί τῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ἄς ἐπιχειρήσουμε νά ἐξετάσουμε ἀπό πιό κοντά αὐτούς τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», τήν κριτική πού κάνουν στό μαρξισμό, στίς ἰδέες τους καί στήν ταχτική τους.

Ὁ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι συγκεντρώνει τήν προσοχή του κυρίως στή θεωρητική θεμελίωση τοῦ μαρξισμοῦ καί γι' αὐτό σταματᾶ εἰδικά στήν ἀνάλυση τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἐκθέτει σέ γενικές γραμμές τό περιεχόμενο τῆς ἐκτεταμένης μαρξιστικῆς φιλολογίας, πού εἶναι ἀφιερωμένη σ' αὐτή τή διδασκαλία, καί ἀρχίζει τήν κριτική του μέ τό παρακάτω μακρινάρι:

«Πρίν ἀπ' ὅλα — λέει — προβάλλει μόνο του τό ἐρώτημα: σέ ποιό ἔργο του ὁ Μάρξ ἔχει ἐκθέσει τήν ὑλιστική ἀντίληψή του τῆς ἱστορίας; Στό „Κεφάλαιο“ μᾶς ἔδοσε ἕνα μικρό δεῖγμα συνδυασμοῦ τῆς δύναμης τῆς λογικῆς μέ τήν πολυμάθεια, μέ τήν ἐξονυχιστική ἔρευνα τόσο ὅλης τῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας ὅσο καί τῶν ἀντίστοιχων γεγονότων. Ἔβγαλε στό φῶς τῆς ἡμέρας ἀπό καιρό λησμονημένους ἤ καί ὁλότελα ἄγνωστους σήμερα θεωρητικούς τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καί δέν διέφυγαν τήν προσοχή του οὔτε καί οἱ παραμικρότερες λεπτομέρειες ἀπό ὁποιεσδήποτε ἐκθέσεις ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας ἤ ἀπό μαρτυρίες πραγματογνωμόνων στίς διάφορες εἰδικές ἐπιτροπές. Μέ λίγα λόγια ἀνασκάλεψε ἕνα συντριπτικό ὄγκο ἀπό συγκεκριμένο ὑλικό, ἐνμέρει γιά νά στηρίξει καί ἐνμέρει γιά νά δείξει παραστατικά τίς οἰκονομικές του θεωρίες. Ἄν δημιούργησε μιά „ἐντελῶς νέα“ ἀντίληψη τῆς ἱστορικῆς πορείας, ἄν ἐξήγησε ὅλο τό παρελθόν τῆς ἀνθρωπότητας ἀπό μιά νέα ἄποψη καί συνόψισε ὅλες τίς προηγούμενες φιλοσοφικο-ιστορικές θεωρίες, αὐτό τό ἔκανε, βέβαια, μέ τόν ἴδιο ζῆλο: πραγματικά ἐπανεξέτασε καί ἀνέλυσε κριτικά ὅλες τίς γνωστές θεωρίες τῆς ἱστορικῆς πορείας καί ἐπεξεργάστηκε ἕναν ὄγκο γεγονότων τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ἡ σύγκρισή του μέ τόν Δαρβίνο, πράγμα πού τόσο συνηθίζεται στή μαρξιστική φιλολογία, ἐπιβεβαιώνει ἀκόμα περισσότερο τή σκέψη αὐτή. Τί ἀντιπροσωπεύει ὅλο τό ἔργο τοῦ Δαρβίνου; Μερικές συνθετικές ἰδέες, στενότατα συνδεδεμένες μεταξύ τους, πού ἐπιστεγάζουν ἕνα ὁλόκληρο Λευκό Ὄρος ἀπό συγκεκριμένο ὑλικό. Καί ποῦ βλέπετε ἕνα ἀντίστοιχο ἔργο τοῦ Μάρξ; Δέν ὑπάρχει. Καί ὄχι μόνο δέν ὑπάρχει ἕνα παρόμοιο ἔργο τοῦ Μάρξ, μά δέν ὑπάρχει καί σ' ὁλόκληρη τή μαρξιστική φιλολογία παρ' ὅλο πού εἶναι τόσο ἐκτενής ἀπό ἄποψη ποσότητας καί τόσο διαδομένη».

Ὅλο αὐτό τό μακρινάρι εἶναι πολύ χαρακτηριστικό, γιατί δείχνει πόσο λίγο τό κοινό καταλαβαίνει «Τό Κεφάλαιο» καί τόν Μάρξ. Συμπιεσμένοι ἀπό τήν τεράστια δύναμη πειστικότητας τῆς ἔκθεσης, ὑποκλίνονται μπροστά στόν Μάρξ, τόν ἐπαινοῦν, ταυτόχρονα ὅμως ἀφήνουν νά τούς διαφύγει ὁλότελα τό βασικό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του καί συνεχίζουν, σάν νά μή συνέβηκε τίποτε, τό παλιό τροπάρι τῆς «ὑποκειμενικῆς κοινωνιολογίας». Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή δέν μπορεῖ νά μή θυμηθεῖ κανείς τό πολύ σωστό ἐπίγραμμα πού διάλεξε ὁ Κάουτσκι στό βιβλίο του γιά τήν οἰκονομική διδασκαλία τοῦ Μάρξ:

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? Nein!
Wir wollen weniger erhoben
Und fleissiger gelesen sein! *

'Ακριβῶς ἔτσι! Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά ἔπρεπε νά ἐπαινεῖ λιγότερο τόν Μάρξ καί νά τόν διαβάζει μέ περισσότερη ἐπιμέλεια, ἤ καλύτερα, νά ἐμβαθύνει σοβαρότερα στά ὅσα διαβάζει.

«Στό „Κεφάλαιο" ὁ Μάρξ μᾶς ἔδοσε ἕνα μικρό δεῖγμα συνδυασμοῦ τῆς δύναμης τῆς λογικῆς μέ τήν πολυμάθεια» — λέει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. Μέ τή φράση του αὐτή ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μᾶς ἔδοσε ἕνα μικρό δεῖγμα συνδυασμοῦ φανταχτερῆς φράσης μέ περιεχόμενο χωρίς νόημα, — παρατήρησε ἕνας μαρξιστής. Καί ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Πραγματικά, ποῦ ἐκδηλώθηκε αὐτή ἡ δύναμη τῆς λογικῆς τοῦ Μάρξ; Τί ἀποτελέσματα ἔδοσε; Διαβάζοντας τό παραπάνω μακρινάρι τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ νά σκεφτεῖ κανείς ὅτι ὅλη αὐτή ἡ δύναμη εἶχε συγκεντρωθεῖ στίς «οἰκονομικές θεωρίες» μέ τήν πιό στενή σημασία τῆς λέξης, — καί τίποτε ἄλλο. Καί γιά νά τονίσει ὅσο τό δυνατό περισσότερο τά στενά ὅρια τοῦ πεδίου, ὅπου ὁ Μάρξ ἐκδήλωσε τή δύναμη τῆς λογικῆς του, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὑπογραμμίζει τίς «παραμικρότερες λεπτομέρειες», τήν «ἐξονυχιστική ἔρευνα», τούς «ὁλότελα ἄγνωστους θεωρητικούς» κτλ. 'Απ' ὅλα αὐτά προκύπτει, ὅτι ὁ Μάρξ δέν ἔχει προσθέσει τίποτε τό οὐσιαστικά νέο καί ἄξιο μνείας στίς μέθοδες οἰκοδόμησης αὐτῶν τῶν θεωριῶν, ὅτι ἔχει ἀφήσει δῆθεν τά ὅρια τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου τά εἶχαν φτάσει οἱ προγενέστεροι οἰκονομολόγοι, χωρίς νά τά ἐπεκτείνει, χωρίς νά μπάσει μιάν «ἐντελῶς νέα» ἀντίληψη τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης. Καί ὅμως, ὅποιος ἔχει διαβάσει «Τό Κεφάλαιο» ξέρει πώς ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά καθαρό ψέμα. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή δέν μποροῦμε νά μή θυμηθοῦμε τί ἔγραφε γιά τόν Μάρξ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι πρίν ἀπό 16 χρόνια στήν πολεμική του ἐνάντια στόν ἀγοραῖο ἀστό κ. Γ. Ζουκόβσκι[29]. Ἴσως οἱ καιροί νάταν τότε διαφορετικοί, ἴσως τά αἰσθήματα νά ἦταν πιό πρόσφατα, πάντως καί ὁ τόνος καί τό περιεχόμενο τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι ἦταν ἐντελῶς διαφορετικά.

— «„Τελικός σκοπός τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι νά δείξει τό νόμο ἐξέλιξης (στό πρωτότυπο: Das ökonomische Bewegungsgesetz —

* — Ποιός δέν θά ἐπαινέσει ἕναν Κλόπστοκ; Θά τόν διαβάσει ὅμως ὁ καθένας; Ὄχι! Θέλουμε νά μᾶς ἐξυμνοῦν λιγότερο καί νά μᾶς διαβάζουν μέ περισσότερη ἐπιμέλεια! (Λέσσινγκ). *Η Σύντ.*

τόν οἰκονομικό νόμο κίνησης) τῆς σύγχρονης κοινωνίας" — λέει ὁ Κάρλ Μάρξ γιά „Τό Κεφάλαιό" του καί τηρεῖ μέ αὐστηρή συνέπεια αὐτό τό πρόγραμμά του» — δηλώνει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στά 1877. Ἂς δοῦμε λοιπόν ἀπό πιό κοντά αὐτό τό πρόγραμμα, πού σύμφωνα μέ τήν ὁμολογία τοῦ κριτικοῦ παρουσιάζει αὐστηρή συνέπεια. Ἀποβλέπει στό «νά δείξει τόν οἰκονομικό νόμο ἐξέλιξης τῆς σύγχρονης κοινωνίας».

Καί μόνη αὐτή ἡ διατύπωση μᾶς θέτει ἀντιμέτωπους μέ μερικά προβλήματα, πού ἀπαιτοῦν διευκρίνιση. Γιατί ὁ Μάρξ μιλάει γιά τή «σύγχρονη (modern)» κοινωνία, ἐνῶ ὅλοι οἱ οἰκονομολόγοι πρίν ἀπ' αὐτόν μιλοῦσαν γιά τήν κοινωνία γενικά; Μέ ποιά ἔννοια χρησιμοποιεῖ τή λέξη «σύγχρονη», σύμφωνα μέ ποιό κριτήριο κατατάσσει χωριστά αὐτή τή σύγχρονη κοινωνία; Καί παρακάτω — τί σημαίνει: οἰκονομικός νόμος κίνησης τῆς κοινωνίας; Ἔχουμε συνηθίσει ν' ἀκοῦμε ἀπό τούς οἰκονομολόγους — κι αὐτό, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, εἶναι μιά ἀπό τίς προσφιλεῖς ἰδέες τῶν δημοσιολόγων καί τῶν οἰκονομολόγων τοῦ περιβάλλοντος, στό ὁποῖο ἀνήκει τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» — ὅτι μόνο ἡ παραγωγή ἀξιῶν ὑποτάσσεται ἀποκλειστικά σέ οἰκονομικούς νόμους, ἐνῶ ἡ διανομή ἐξαρτᾶται, τάχα, ἀπό τήν πολιτική, ἀπό τό ποιά θά εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς ἐξουσίας, τῆς διανόησης κτλ. πάνω στήν κοινωνία. Μέ ποιά λοιπόν ἔννοια μιλάει ὁ Μάρξ γιά τόν οἰκονομικό νόμο κίνησης τῆς κοινωνίας, καί μάλιστα ὀνομάζει τό νόμο αὐτό Naturgesetz, δηλ. φυσικό νόμο; Πῶς πρέπει νά τό καταλαβαίνουμε αὐτό, ὅταν τόσοι κοινωνιολόγοι τῆς χώρας μας ἔχουν μουντζουρώσει στίβες χαρτί γιά ν' ἀποδείξουν, ὅτι ἡ περιοχή τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ξεχωρίζει ἀπό τήν περιοχή τῶν φυσικο-ιστορικῶν φαινομένων καί ὅτι συνεπῶς γιά τήν ἔρευνα τῶν πρώτων πρέπει νά ἐφαρμόζεται μιά ἐντελῶς ἰδιαίτερη «ὑποκειμενική μέθοδος στήν κοινωνιολογία»;

Ὅλες αὐτές οἱ ἀπορίες προβάλλουν φυσιολογικά καί ἀναγκαῖα καί, ὅπως εἶναι φυσικό, μόνο ἕνας ἐντελῶς ἀγράμματος μπορεῖ νά τίς ἀγνοεῖ μιλώντας γιά «Τό Κεφάλαιο». Γιά νά διαλευκάνουμε αὐτά τά ζητήματα, ἄς παραθέσουμε προκαταβολικά ἀκόμα ἕνα χωρίο ἀπό τόν ἴδιο πρόλογο τοῦ «Κεφαλαίου», χωρίο πού ἀκολουθεῖ μόνο λίγες σειρές παρακάτω:

«Ἡ δική μου ἄποψη — λέει ὁ Μάρξ — εἶναι τούτη: τήν ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τή θεωρῶ φυσικο-ιστορικό προτσές» [30].

Ἀρκεῖ μιά ἁπλή ἀντιπαράθεση, ἔστω καί τῶν δυό μόνο χω-

ρίων τοῦ προλόγου πού παραθέσαμε, γιά νά δοῦμε ὅτι ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ βασική ἰδέα τοῦ «Κεφαλαίου», πού ἀκολουθεῖται, ὅπως ἀκούσαμε, μέ αὐστηρή συνέπεια καί σπάνια δύναμη λογικῆς. Ἄς σημειώσουμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα δυό περιστατικά μέ τήν εὐκαιρία αὐτή : ὁ Μάρξ μιλάει μόνο γιά ἕνα «κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό», γιά τόν καπιταλιστικό, δηλ. λέει ὅτι ἐρεύνησε τό νόμο ἐξέλιξης μόνο αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ καί κανενός ἄλλου. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Δεύτερο, ἄς σημειώσουμε τίς μέθοδες πού χρησιμοποίησε ὁ Μάρξ γιά νά βγάλει τά συμπεράσματά του: οἱ μέθοδες αὐτές ἦταν, ὅπως ἀκούσαμε τώρα-δά ἀπό τόν κ. Μιχαηλόβσκι, ἡ «ἐξονυχιστική ἔρευνα τῶν ἀντίστοιχων γεγονότων».

Ἄς περάσουμε τώρα στήν ἀνάλυση τῆς βασικῆς αὐτῆς ἰδέας τοῦ «Κεφαλαίου», πού μέ τόση ἐπιτηδειότητα προσπάθησε νά τήν παρακάμψει ὁ ὑποκειμενικός μας φιλόσοφος. Σέ τί κυρίως συνίσταται ἡ ἔννοια οἰκονομικός κοινωνικός σχηματισμός; καί μέ ποιόν τρόπο ἡ ἀνάπτυξη ἑνός τέτιου σχηματισμοῦ μπορεῖ καί πρέπει νά θεωρεῖται φυσικο-ιστορικό προτσές; Αὐτά εἶναι τά ἐρωτήματα πού μπαίνουν τώρα μπροστά μας. Ἔδειξα κιόλας ὅτι ἀπό τήν ἄποψη τῶν παλιῶν (ὄχι γιά τή Ρωσία) οἰκονομολόγων καί κοινωνιολόγων ἡ ἔννοια κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός εἶναι ἐντελῶς περιττή : ὅλοι αὐτοί μιλοῦν γιά κοινωνία γενικά, λογομαχοῦν μέ τούς διάφορους Σπένσερ γιά τό τί εἶναι κοινωνία γενικά, ποιός εἶναι ὁ σκοπός καί ποιά ἡ οὐσία τῆς κοινωνίας γενικά κτλ. Κάνοντας τέτιους συλλογισμούς οἱ ὑποκειμενικοί αὐτοί κοινωνιολόγοι στηρίζονται σέ ἐπιχειρήματα σάν κι αὐτά, ὅτι σκοπός τῆς κοινωνίας εἶναι νά ὠφελήσει ὅλα τά μέλη της, ὅτι γιαυτό ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ μιά κάποια ὀργάνωση καί ὅτι μιά τάξη πραγμάτων πού δέν ἀνταποκρίνεται σ' αὐτή τήν ἰδανική ὀργάνωση εἶναι ἀντικανονική καί πρέπει νά παραμεριστεῖ («Ἡ κοινωνιολογία πρέπει ν' ἀρχίσει ἀπό κάποια οὐτοπία» — τά λόγια αὐτά ἑνός ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς ὑποκειμενικῆς μεθόδου, τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, χαρακτηρίζουν θαυμάσια τήν οὐσία τῶν μεθόδων τους). «Ἡ οὐσιαστική ἀποστολή τῆς κοινωνιολογίας — ἰσχυρίζεται λχ. ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — εἶναι νά ἐξηγήσει τίς κοινωνικές συνθῆκες μέσα στίς ὁποῖες βρίσκουν τήν ἱκανοποίησή τους ἡ μιά εἴτε ἡ ἄλλη ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης». Ὅπως βλέπετε, αὐτόν τόν κοινωνιολόγο τόν ἐνδιαφέρει μόνο μιά κοινωνία πού ἱκανοποιεῖ τήν ἀνθρώπινη φύση καί δέν τόν ἐνδιαφέρουν καθόλου κάποιοι κοινωνικοί σχηματισμοί, πού ἐξάλλου μπορεῖ καί νά στηρίζονται σ' ἕνα

φαινόμενο τόσο ἀντίθετο μέ τήν «ἀνθρώπινη φύση», ὅπως εἶναι ἡ ὑποδούλωση τῆς πλειοψηφίας ἀπό τήν μειοψηφία. Βλέπετε ἐπίσης ὅτι σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ κοινωνιολόγου αὐτοῦ δέν μπορεῖ οὔτε λόγος νά γίνει γιά τό ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας πρέπει νά θεωρεῖται φυσικο-ιστορικό προτσές. («Ἀπό τή στιγμή πού ὁ κοινωνιολόγος θά δεχτεῖ κάτι σάν ἐπιθυμητό ἤ σάν ἀνεπιθύμητο, πρέπει νά βρεῖ τούς ὅρους γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἐπιθυμητοῦ ἤ γιά τόν παραμερισμό τοῦ ἀνεπιθύμητου» — «γιά τήν πραγματοποίηση τούτων ἤ ἐκείνων τῶν ἰδανικῶν»,— ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος ὁ κύριος Μιχαηλόβσκι.) Κάτι παραπάνω. Δέν μπορεῖ οὔτε λόγος νά γίνει γιά ἐξέλιξη, ἀλλά μόνο γιά διάφορες παρεκκλίσεις ἀπό τό «ἐπιθυμητό», γιά «ἀτέλειες», πού παρουσιάστηκαν στήν ἱστορία λόγω. . . λόγω τοῦ ὅτι οἱ ἄνθρωποι δέν ἦταν ἔξυπνοι, δέν μπόρεσαν νά καταλάβουν καλά-καλά τί ἀπαιτεῖ ἡ ἀνθρώπινη φύση, δέν μπόρεσαν νά βροῦν τούς ὅρους γιά τήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς λογικῆς τάξης πραγμάτων. Εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι ἡ θεμελιακή ἰδέα τοῦ Μάρξ γιά τό φυσικο-ιστορικό προτσές ἐξέλιξης τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχηματισμῶν ὑποσκάπτει συθέμελα τήν παιδαριώδη αὐτή ἠθική, πού ἔχει τήν ἀξίωση νά λέγεται κοινωνιολογία. Μέ ποιόν τρόπο ἐπεξεργάστηκε ὁ Μάρξ τή θεμελιακή αὐτή ἰδέα; Τήν ἐπεξεργάστηκε ξεχωρίζοντας ἀπό τίς διάφορες περιοχές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τήν οἰκονομική περιοχή, ξεχωρίζοντας ἀπ' ὅλες τίς κοινωνικές σχέσεις *τίς σχέσεις παραγωγῆς*, σάν βασικές, πρωταρχικές, καθοριστικές γιά ὅλες τίς ὑπόλοιπες σχέσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ περιγράφει ὡς ἑξῆς τήν πορεία τῶν συλλογισμῶν του πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα:

«Ἡ πρώτη ἐργασία πού ἀνέλαβα γιά τή λύση τῶν ἀμφιβολιῶν πού μέ κατέτρωγαν ἦταν μιά κριτική ἀναθεώρηση τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου [31]. Ἡ ἔρευνά μου κατέληξε στό συμπέρασμα, ὅτι οἱ νομικές σχέσεις, ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ κρατικές μορφές, δέν μποροῦν νά ἐξαχθοῦν καί νά κατανοηθοῦν οὔτε ἀπ' αὐτές τίς ἴδιες, οὔτε ἀπό τή λεγόμενη γενική ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἀλλά ὅτι ἀντίθετα ἔχουν τή ρίζα τους στίς ὑλικές σχέσεις ζωῆς, πού στό σύνολό τους ὁ Χέγκελ τίς ὀνομάζει, κατά τό παράδειγμα τῶν ἄγγλων καί τῶν γάλλων συγγραφέων τοῦ 18ου αἰώνα, „ἀστική κοινωνία“, καί ἡ ἀνατομία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν πολιτική οἰκονομία. Τό γενικό συμπέρασμα στό ὁποῖο κατέληξα μπορεῖ νά διατυπωθεῖ σύντομα ὡς ἑξῆς: Στήν κοινωνική παραγωγή τῆς ζωῆς τους οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται σέ ὁρισμένες, ἀναγκαῖες, ἀνε-

ξάρτητες ἀπό τή θέλησή τους σχέσεις, *σέ σχέσεις παραγωγῆς*, πού ἀντιστοιχοῦν σέ μιά καθορισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν σχέσεων παραγωγῆς ἀποτελεῖ τήν οἰκονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας, τήν πραγματική βάση πού πάνω της ὑψώνεται ἕνα νομικό καί πολιτικό ἐποικοδόμημα καί στήν ὁποία ἀντιστοιχοῦν καθορισμένες μορφές κοινωνικῆς συνείδησης. Ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς καθορίζει τό κοινωνικό, πολιτικό καί πνευματικό προτσές τῆς ζωῆς γενικά. Δέν εἶναι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, πού καθορίζει τό Εἶναι τους, μά ἀντίθετα τό κοινωνικό τους Εἶναι καθορίζει τή συνείδησή τους. Σέ ὁρισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής τους οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνίας ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὑπάρχουσες σχέσεις παραγωγῆς ἢ —πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ μονάχα τὴ νομική τους ἔκφραση — μέ τίς σχέσεις ἰδιοχτησίας, μέσα στίς ὁποῖες εἶχαν κινηθεῖ ὥς τώρα. Ἀπό μορφές ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων οἱ σχέσεις αὐτές μεταβάλλονται σέ δεσμά τους. Τότε ἔρχεται ἡ ἐποχή τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Μέ τήν ἀλλαγή τῆς οἰκονομικῆς βάσης ἀνατρέπεται, μέ ἀργούς ἤ γρήγορους ρυθμούς, ὁλόκληρο τό τεράστιο ἐποικοδόμημα. Ὅταν ἐξετάζουμε τέτιες ἀνατροπές, πρέπει νά κάνουμε πάντα διάκριση ἀνάμεσα στήν ὑλική ἀνατροπή τῶν οἰκονομικῶν ὅρων τῆς παραγωγῆς, πού μποροῦμε νά τή διαπιστώσουμε μέ ἀκρίβεια φυσικῶν ἐπιστημῶν, καί στίς νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ἤ φιλοσοφικές, μέ δυό λόγια στίς ἰδεολογικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ἀποχτοῦν συνείδηση αὐτῆς τῆς σύγκρουσης καί παλαίβουν ὥς τή λύση της. Ὅπως δέν μποροῦμε νά κρίνουμε ἕνα ἄτομο ἀπό τή γνώμη πού ἔχει τό ἴδιο γιά τόν ἑαυτό του, ἄλλο τόσο δέν μποροῦμε νά κρίνουμε μιά τέτια ἐποχή ἀνατροπῆς ἀπό τή συνείδησή της. Ἀπεναντίας, τή συνείδηση αὐτή πρέπει νά τήν ἐξηγήσουμε ἀπό τίς ἀντιφάσεις τῆς ὑλικῆς ζωῆς, ἀπό τή σύγκρουση πού συντελεῖται ἀνάμεσα στίς κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις καί στίς σχέσεις παραγωγῆς. . . Σέ γενικές γραμμές ὁ ἀσιατικός, ὁ ἀρχαῖος, ὁ φεουδαρχικός καί ὁ σύγχρονος ἀστικός τρόπος παραγωγῆς μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν σάν προοδευτικὲς ἐποχὲς στὴν ἱστορία τοῦ οἰκονομικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ» [32].

Αὐτή καθαυτή ἡ ἰδέα τοῦ ὑλισμοῦ στήν κοινωνιολογία ἦταν κιόλας μεγαλοφυής ἰδέα. Ἐννοεῖται ὅτι *κείνη τή στιγμή* δέν ἦταν παρά μιά ὑπόθεση, ὅμως μιά ὑπόθεση, πού γιά πρώτη φορά δημιουργοῦσε τή δυνατότητα γιά ἕνα αὐστηρά ἐπιστημονικό

ἀντίκρυσμα τῶν ἱστορικῶν καί κοινωνικῶν προβλημάτων. Ὡς τότε οἱ κοινωνιολόγοι, ἀνίκανοι νά κατέβουν ὥς τίς ἁπλούστατες καί τόσο πρωταρχικές σχέσεις, ὅπως εἶναι οἱ σχέσεις παραγωγῆς, καταπιάνονταν ἀπευθείας μέ τήν ἔρευνα καί τή μελέτη τῶν πολιτικο-νομικῶν μορφῶν, σκόνταφταν στό γεγονός τῆς γέννησης αὐτῶν τῶν μορφῶν ἀπό τοῦτες ἤ ἐκεῖνες τίς ἰδέες τῆς ἀνθρωπότητας σέ μιά δοσμένη ἐποχή καί σταματοῦσαν ἐκεῖ. Ἔτσι ἔβγαινε τό συμπέρασμα ὅτι οἱ κοινωνικές σχέσεις ἀνοικοδομοῦνται τάχα συνειδητά ἀπό τούς ἀνθρώπους. Τό συμπέρασμα ὅμως αὐτό, πού βρῆκε τήν ὁλοκληρωμένη ἔκφρασή του στήν ἰδέα τοῦ Contrat Social [33] (πού τά ἴχνη του διακρίνονται πολύ καθαρά σ' ὅλα τά συστήματα τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ), ἐρχόταν σέ διαμετρική ἀντίθεση μέ ὅλες τίς παρατηρήσεις τῆς ἱστορίας. Ποτέ δέν ὑπῆρξε προηγούμενα οὔτε καί τώρα ὑπάρχει περίπτωση πού τά μέλη τῆς κοινωνίας νά συλλαμβάνουν τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, μέσα στίς ὁποῖες ζοῦν, σάν κάτι τό καθορισμένο, τό ὁλοκληρωμένο, σάν κάτι πού τό διέπει μιά ὁρισμένη ἀρχή. Ἀντίθετα, ἡ μάζα προσαρμόζεται ἀσύνειδα σ' αὐτές τίς σχέσεις καί ἔχει σέ τόσο μικρό βαθμό ἰδέα ὅτι ἀποτελοῦν ἰδιαίτερες ἱστορικές κοινωνικές σχέσεις, ὥστε οἱ σχέσεις ἀνταλλαγῆς λχ., μέσα στίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν ἐπί πολλούς αἰῶνες, ἔχουν ἐξηγηθεῖ μόλις τελευταῖα. Ὁ ὑλισμός ἀπομάκρυνε αὐτή τήν ἀντίφαση, συνεχίζοντας πιό βαθιά τήν ἀνάλυση ὥς τήν ἴδια τήν καταγωγή αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν τοῦ ἀνθρώπου. Καί τό συμπέρασμά του ὅτι ἡ πορεία τῶν ἰδεῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν πορεία τῶν πραγμάτων εἶναι τό μόνο πού ἐναρμονίζεται μέ τήν ἐπιστημονική ψυχολογία. Ἀκόμα, ἡ ὑπόθεση αὐτή, καί ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά, ἀνύψωσε γιά πρώτη φορά τήν κοινωνιολογία ὥς τό ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης. Ὡς τώρα γιά τούς κοινωνιολόγους ἦταν δύσκολο, μέσα στό πολύπλοκο δίχτυ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, νά κάνουν διάκριση ἀνάμεσα στά σπουδαῖα καί στά μή σπουδαῖα φαινόμενα (αὐτό εἶναι ἀκριβῶς ἡ ρίζα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στήν κοινωνιολογία) καί δέν ἦταν σέ θέση νά βροῦν ἕνα ἀντικειμενικό κριτήριο γιά νά κάνουν ἕναν τέτιο διαχωρισμό. Ὁ ὑλισμός ἔδοσε ἕνα ἀπόλυτο ἀντικειμενικό κριτήριο, ξεχωρίζοντας τίς *σχέσεις παραγωγῆς*, σάν διάρθρωση τῆς κοινωνίας καί δημιουργώντας τή δυνατότητα νά ἐφαρμοστεῖ σ' αὐτές τίς σχέσεις τό γενικό ἐκεῖνο ἐπιστημονικό κριτήριο τῆς ἐπανάληψης, πού οἱ ὑποκειμενιστές ἀρνοῦνταν ὅτι μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στήν κοινωνιολογία. Ὅσο οἱ ὑποκειμενιστές περιορίζονταν στίς ἰδεολογικές κοινωνικές

σχέσεις (δηλαδή σέ κεῖνες, πού προτοῦ διαμορφωθοῦν περνοῦν ἀπό τή συνείδηση* τῶν ἀνθρώπων) δέν μποροῦσαν νά παρατηρήσουν τήν ἐπανάληψη καί τήν κανονικότητα πού ὑπάρχει στά κοινωνικά φαινόμενα τῶν διάφορων χωρῶν καί ἡ ἐπιστήμη τους, στήν καλύτερη περίπτωση, δέν ἦταν παρά ἁπλή περιγραφή τῶν φαινομένων αὐτῶν, συλλογή ἀκατέργαστου ὑλικοῦ. Ἡ ἀνάλυση τῶν ὑλικῶν κοινωνικῶν σχέσεων (δηλαδή τῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται χωρίς νά περνοῦν ἀπό τή συνείδηση τῶν ἀνθρώπων: οἱ ἄνθρωποι, ἀνταλλάσσοντας μεταξύ τους προϊόντα, ἔρχονται σέ σχέσεις παραγωγῆς χωρίς νά ἔχουν κάν ἐπίγνωση ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά κοινωνική σχέση παραγωγῆς) — ἡ ἀνάλυση τῶν ὑλικῶν κοινωνικῶν σχέσεων δημιούργησε μονομιᾶς τή δυνατότητα νά διαπιστωθεῖ ἡ ἐπανάληψη καί ἡ κανονικότητα καί νά γενικευθοῦν τά συστήματα τῶν διάφορων χωρῶν ἔτσι ὥστε νά φτάσουμε σέ μιά μόνη θεμελιακή ἔννοια, στήν ἔννοια *κοινωνικός σχηματισμός*. Μόνο μιά τέτια γενίκευση ἔδοσε τή δυνατότητα νά περάσουμε ἀπό τήν περιγραφή τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (καί τήν ἐκτίμησή τους ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἰδανικοῦ) στήν αὐστηρά ἐπιστημονική ἀνάλυσή τους, πού παραμερίζει λχ. ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τή μιά κεφαλαιοκρατική χώρα ἀπό τήν ἄλλη καί ἐρευνᾶ ἐκεῖνο πού εἶναι κοινό σέ ὅλες.

Τέλος, τρίτο, ἕνας ἄλλος λόγος, πού ἡ ὑπόθεση αὐτή δημιούργησε γιά πρώτη φορά τή δυνατότητα μιᾶς *ἐπιστημονικῆς* κοινωνιολογίας, εἶναι ὅτι μόνον ἡ ἀναγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στίς σχέσεις παραγωγῆς καί αὐτῶν τῶν τελευταίων στό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἔδοσε μιά στέρεη βάση γιά νά βλέπουμε τήν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν σάν ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές. Καί εἶναι αὐτονόητο ὅτι χωρίς μιά τέτια ἀντίληψη δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει κοινωνική ἐπιστήμη. (Οἱ ὑποκειμενιστές λχ., ἐνῶ παραδέχονταν τή νομοτέλεια τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, δέν ἦταν σέ θέση νά δοῦν τήν ἐξέλιξή τους σάν ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές, κι αὐτό συνέβαινε ἀκριβῶς γιατί σταματοῦσαν στίς κοινωνικές ἰδέες καί στούς κοινωνικούς σκοπούς τοῦ ἀνθρώπου καί δέν ἦταν σέ θέση νά ἀναγάγουν αὐτές τίς ἰδέες κι αὐτούς τούς σκοπούς στίς ὑλικές κοινωνικές σχέσεις.)

Νά, ὅμως, ἔρχεται ὁ Μάρξ, πού διατύπωσε αὐτή τήν ὑπόθεση στή δεκαετία 1840–1850, καί καταπιάνεται μέ τήν ἔμπρακτη

* Ἐννοεῖται πώς ἐδῶ μιλᾶμε πάντα γιά τή συνείδηση *τῶν κοινωνικῶν* καί ὄχι ἄλλων σχέσεων.

(αὐτό nota bene*) μελέτη τοῦ ὑλικοῦ. Παίρνει ἕναν ἀπό τούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς — τό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — καί στηριζόμενος σ' ἕνα τεράστιο ὄγκο στοιχείων (πού τά μελέτησε τουλάχιστο 25 χρόνια) δίνει μιά λεπτομερέστατη ἀνάλυση τῶν νόμων τῆς λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἀνάπτυξής του. Ἡ ἀνάλυση αὐτή περιορίζεται μονάχα στίς σχέσεις παραγωγῆς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κοινωνίας: Ὁ Μάρξ, χωρίς νά καταφύγει οὔτε μιά φορά γιά τήν ἐξήγηση τοῦ ζητήματος σέ ὁποιαδήποτε στοιχεῖα πού νά βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτές τίς σχέσεις παραγωγῆς, μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά δοῦμε πῶς ἀναπτύσσεται ἡ ἐμπορευματική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, πῶς μετατρέπεται σέ κεφαλαιοκρατική, δημιουργώντας τίς ἀνταγωνιστικές (μέσα στά πλαίσια πιά τῶν σχέσεων παραγωγῆς) τάξεις — τήν ἀστική τάξη καί τό προλεταριάτο — πῶς ἀναπτύσσει τήν παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί μπάζει ἔτσι ἕνα στοιχεῖο, πού ἔρχεται σέ ἀνειρήνευτη ἀντίθεση μέ τίς βάσεις αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης.

Αὐτός εἶναι *ὁ σκελετός* τοῦ «Κεφαλαίου». Οὐσιαστικό εἶναι ὅμως τό γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ δέν ἱκανοποιήθηκε μ' αὐτό τό σκελετό, ὅτι δέν περιορίστηκε μονάχα στήν «οἰκονομική θεωρία» μέ τή συνηθισμένη ἔννοια τῆς λέξης, ὅτι — *ἐξηγώντας* τή διάρθρωση καί τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ *ἀποκλειστικά* μέ τίς σχέσεις παραγωγῆς — παρακολουθοῦσε ὡστόσο παντοῦ καί πάντα τά ἐποικοδομήματα πού ἀντιστοιχοῦσαν σ' αὐτές τίς σχέσεις παραγωγῆς καί ἔδινε στό σκελετό σάρκα καί ὀστά. «Τό Κεφάλαιο» εἶχε τόσο κολοσσιαία ἐπιτυχία, ἀκριβῶς γιατί τό βιβλίο αὐτό ἑνός «γερμανοῦ οἰκονομολόγου» ἔδειξε στόν ἀναγνώστη ὅλο τόν κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό σάν κάτι τό ζωντανό — μέ τίς πλευρές τῆς καθημερινῆς ζωῆς του, μέ τήν πραγματική κοινωνική ἐκδήλωση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν τάξεων, πού ἐνυπάρχει στίς σχέσεις παραγωγῆς, μέ τό ἀστικό πολιτικό ἐποικοδόμημα, πού περιφρουρεῖ τήν κυριαρχία τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, μέ τίς ἀστικές ἰδέες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας κτλ., μέ τίς ἀστικές οἰκογενειακές σχέσεις. Καταλαβαίνετε τώρα γιατί ἡ σύγκριση μέ τόν Δαρβίνο εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής: «Τό Κεφάλαιο» δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά «μερικές συνθετικές ἰδέες στενότατα συνδεμένες μεταξύ τους, πού

---

* σημειῶστε το.

ἐπιστεγάζουν ἕνα ὁλόκληρο Λευκό Ὄρος ἀπό συγκεκριμένο ὑλικό». Καί ἄν κάποιος, διαβάζοντας «Τό Κεφάλαιο» δέν μπόρεσε ν' ἀντιληφθεῖ αὐτές τίς συνθετικές ἰδέες, γι' αὐτό δέ φταίει ὁ Μάρξ, πού ἀκόμα στόν πρόλογο, ὅπως εἴδαμε, τόνιζε αὐτές τίς ἰδέες. Κάτι παραπάνω. Ἡ σύγκριση αὐτή εἶναι σωστή ὄχι μόνο ἀπό ἐξωτερική ἄποψη (πού ἄγνωστο γιατί ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα τόν κ. Μιχαηλόβσκι), μά καί ἀπό ἐσωτερική. Ὅπως ὁ Δαρβίνος ἔβαλε τέρμα στήν ἀντίληψη ὅτι τὰ εἴδη τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν εἶναι τελείως ἀσύνδετα μεταξύ τους, τυχαῖα, «δημιουργημένα ἀπό τό θεό» καί ἀμετάβλητα, καί τοποθέτησε γιά πρώτη φορά τή βιολογία σέ ὁλότελα ἐπιστημονικό ἔδαφος, διαπιστώνοντας τή μεταβλητότητα τῶν εἰδῶν καί τή διαδοχικότητα μεταξύ τους, ἔτσι καί ὁ Μάρξ ἔβαλε τέρμα στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι μιά μηχανική ἕνωση ἀτόμων, πού ἐπιτρέπει κάθε εἴδους ἀλλαγές κατά τή βούληση τῶν ἀρχῶν (ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, κατά τή βούληση τῆς κοινωνίας καί τῆς κυβέρνησης), πού ἐμφανίζεται καί μεταβάλλεται τυχαῖα, καί γιά πρώτη φορά τοποθέτησε τήν κοινωνιολογία σέ ἐπιστημονικό ἔδαφος, καθορίζοντας τήν ἔννοια τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ, σάν συνόλου τῶν δοσμένων σχέσεων παραγωγῆς, καθορίζοντας ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν εἶναι ἕνα φυσικοιστορικό προτσές.

Τώρα, ὕστερα ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ «Κεφαλαίου», ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας δέν εἶναι πιά ὑπόθεση, ἀλλά ἐπιστημονικά ἀποδειγμένη θέση, κι ὅσο δέ θά ὑπάρχει ἄλλη προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ ἐπιστημονικά ἡ λειτουργία καί ἡ ἐξέλιξη ὁποιουδήποτε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ — ἀκριβῶς ἑνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καί ὄχι τῆς ζωῆς μιᾶς ὁποιασδήποτε χώρας ἤ ἑνός λαοῦ, ἤ ἀκόμα καί μιᾶς τάξης κτλ.— ὅσον καιρό δέ θά ὑπάρχει μιά ἄλλη προσπάθεια, ἱκανή νά βάλει τάξη στά «ἀντίστοιχα γεγονότα», ὅπως ἀκριβῶς μπόρεσε νά τό κάνει ὁ ὑλισμός, καί νά δόσει τή ζωντανή εἰκόνα ἑνός ὁρισμένου σχηματισμοῦ μέ μιά ταυτόχρονη αὐστηρά ἐπιστημονική ἐξήγησή του, ὥς τότε ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας θά εἶναι τό συνώνυμο τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης. Ὁ ὑλισμός δέν εἶναι μιά «κατ' ἐξοχήν ἐπιστημονική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας», ὅπως νομίζει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ἀλλά ἡ μοναδική ἐπιστημονική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας.

Καί τώρα μπορεῖτε νά φανταστεῖτε κάτι πιό διασκεδαστικό καί ἀξιοπερίεργο ἀπό τό γεγονός ὅτι βρέθηκαν ἄνθρωποι πού μπόρεσαν νά διαβάσουν «Τό Κεφάλαιο» καί νά μή βροῦν σ' αὐτό

τό ἔργο ὑλισμό! Ποῦ εἶναι ὁ ὑλισμός; — ρωτᾶ μέ εἰλικρινή ἀπορία ὁ κ. Μιχαηλόβσκι.

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διάβασε τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» καί δέν πρόσεξε ὅτι ἡ ἐξήγηση τῶν σύγχρονων θεσμῶν — καί τῶν νομικῶν, καί τῶν πολιτικῶν, καί τῶν οἰκογενειακῶν, καί τῶν θρησκευτικῶν, καί τῶν φιλοσοφικῶν — δίνεται ἐκεῖ κατά **τρόπο** ὑλιστικό, ὅτι ἀκόμα καί ἡ κριτική τῶν σοσιαλιστικῶν καί τῶν κομμουνιστικῶν θεωριῶν ψάχνει καί βρίσκει τίς ρίζες τους σέ τοῦτες ἤ σέ κεῖνες τίς σχέσεις παραγωγῆς.

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διάβασε τήν «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» καί δέν πρόσεξε ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Προυντόν γίνεται σ' αὐτό τό ἔργο ἀπό ὑλιστική ἄποψη, ὅτι ἡ κριτική στήν ὁποία ὑποβάλλονται οἱ λύσεις, πού πρότεινε ὁ Προυντόν γιά τά πιό διαφορετικά ἱστορικά προβλήματα, ξεκινάει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ὑλισμοῦ, ὅτι οἱ ἴδιες οἱ ὑποδείξεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τό ποῦ πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν τά στοιχεῖα γιά τή λύση αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἀνάγονται ὅλες στίς σχέσεις παραγωγῆς.

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διάβασε «Τό Κεφάλαιο» καί δέν πρόσεξε ὅτι βρίσκεται μπροστά σ' ἕνα πρότυπο ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης μέ τήν ὑλιστική μέθοδο ἑνός, ἀπό τούς πιό σύνθετους, κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, πρότυπο πού ἀναγνωρίστηκε ἀπό ὅλους καί δέν ξεπεράστηκε ἀπό κανένα. Καί νά τώρα κάθεται καί σπάζει τό κεφάλι του πάνω στό βαθύτατο πρόβλημα: «σέ ποιό ἔργο ἐξέθεσε ὁ Μάρξ τήν ὑλιστική του ἀντίληψη τῆς ἱστορίας;».

Ὁ καθένας πού ἔχει γνωρίσει τά ἔργα τοῦ Μάρξ, θά τοῦ ἀπαντοῦσε μ' ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: σέ ποιό ἔργο του ὁ Μάρξ δέν ἔχει ἐκθέσει τήν ὑλιστική του ἀντίληψη τῆς ἱστορίας; Ἴσως ὅμως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά μάθει γιά τίς ὑλιστικές ἔρευνες τοῦ Μάρξ μόνο τότε, ὅταν οἱ ἔρευνες αὐτές θ' ἀναγραφοῦν μέ τούς ἀντίστοιχους ἀριθμούς σέ κάποια ἱστορικο-σοφιστική ἐργασία κάποιου Καρέγεφ, στή στήλη «οἰκονομικός ὑλισμός».

Τό πιό ἀξιοπερίεργο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι κατηγορεῖ τόν Μάρξ γιατί δέν «ἀναθεώρησε (sic!*) ὅλες τίς γνωστές θεωρίες, γιά τό ἱστορικό προτσές». Αὐτό πιά εἶναι πολύ διασκεδαστικό. Μά τί ἦταν κατά τά $^9/_{10}$ αὐτές οἱ θεωρίες; Καθαρά ἀπριορικά, δογματικά, ἀφηρημένα κατασκευάσματα γιά τό τί εἶναι κοινωνία, τί εἶναι πρόοδος; κτλ. (Διαλέγω σκόπιμα παραδείγματα πού μιλᾶνε στό νοῦ καί στήν καρδιά τοῦ κ. Μι-

* — ἔτσι! *Ἡ Σύντ.*

χαηλόβσκι.) Μά οἱ θεωρίες αὐτές εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλες καί μόνο ἀπό τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν, εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλες ἀπό τίς βασικές τους μέθοδες, ἀπό τήν ὁλοκληρωτική καί ἀθεράπευτη μεταφυσικότητά τους. Γιατί τό ν' ἀρχίσει κανείς νά ρωτᾶ: τί εἶναι κοινωνία, τί εἶναι πρόοδος; — σημαίνει ὅτι ἀρχίζει ἀπό τό τέλος. Ἀπό ποῦ θά πάρετε τήν ἔννοια τῆς κοινωνίας καί τῆς προόδου γενικά, ὅταν δέν ἔχετε ἀκόμα μελετήσει κανένα κοινωνικό σχηματισμό εἰδικά, ὅταν δέν μπορέσατε οὔτε νά καθορίσετε αὐτή τήν ἔννοια, καί δέν μπορέσατε οὔτε νά καταπιαστεῖτε στά σοβαρά μέ τήν ἔμπρακτη μελέτη τῶν γεγονότων, μέ τήν ἀντικειμενική ἀνάλυση ὁποιωνδήποτε κοινωνικῶν σχέσεων; Αὐτό εἶναι τό πιό ἔκδηλο γνώρισμα τῆς μεταφυσικῆς, μέ τήν ὁποία ἄρχισε κάθε ἐπιστήμη: ὅσον καιρό δέν ἦταν σέ θέση νά καταπιαστοῦν μέ τή μελέτη τῶν γεγονότων, ἐπινοοῦσαν πάντα a priori* γενικές θεωρίες, πού ἔμεναν πάντα στεῖρες. Ὁ μεταφυσικός-χημικός, πού δέν ἦταν ἀκόμα σέ θέση ν' ἀναλύσει τίς πραγματικά χημικές λειτουργίες, ἐπινοοῦσε μιά θεωρία γιά τό τί εἶναι δύναμη τῆς χημικῆς συγγένειας. Ὁ μεταφυσικός-βιολόγος μιλοῦσε γιά τό τί εἶναι ζωή καί ζωική δύναμη. Ὁ μεταφυσικός-ψυχολόγος ἔκανε συλλογισμούς γιά τό τί εἶναι ψυχή. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ ἴδια ἡ μέθοδος ἦταν ἀνόητη. Δέν μπορεῖς νά κάνεις συλλογισμούς γιά τήν ψυχή ἄν δέν ἐξηγήσεις εἰδικά τίς ψυχικές λειτουργίες: ἡ πρόοδος ἐδῶ πρέπει νά συνίσταται ἀκριβῶς στήν ἀπόριψη τῶν γενικῶν θεωριῶν καί τῶν φιλοσοφικῶν κατασκευασμάτων γιά τό τί εἶναι ψυχή καί στήν ἱκανότητα νά τοποθετηθεῖ σέ ἐπιστημονικό ἔδαφος ἡ μελέτη τῶν γεγονότων πού χαρακτηρίζουν τοῦτες ἤ ἐκεῖνες τίς ψυχικές λειτουργίες. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ κατηγορία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι μοιάζει πέρα γιά πέρα μέ τήν κατηγορία ἑνός μεταφυσικοῦ-ψυχολόγου, πού ἐνῶ σ' ὅλη του τή ζωή ἔγραφε «ἔρευνες» γιά τό τί εἶναι ψυχή (χωρίς νά ξέρει νά ἐξηγήσει μέ ἀκρίβεια οὔτε ἕνα, ἔστω καί τό πιό ἁπλό, ψυχικό φαινόμενο) — θἄρχιζε νά κατηγορεῖ ἕναν ἐπιστήμονα ψυχολόγο, γιατί δέν αναθεώρησε ὅλες τίς γνωστές θεωρίες γιά τήν ψυχή. Αὐτός ὁ ἐπιστήμονας ψυχολόγος ἀπέριψε τίς φιλοσοφικές θεωρίες γιά τήν ψυχή καί καταπιάστηκε ἄμεσα μέ τή μελέτη τοῦ ὑλικοῦ ὑποστρώματος τῶν ψυχικῶν φαινομένων — τῶν νευρικῶν λειτουργιῶν, κι ἔδοσε, ἄς ποῦμε, τήν ἀνάλυση καί τήν ἐξήγηση τούτων ἤ ἐκείνων τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Καί νά πού ὁ μεταφυσικός-ψυ-

* — ἐκ τῶν προτέρων, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πείρα. *Ἡ Σύντ.*

χολόγος μας διαβάζει αὐτή τήν ἐργασία καί τήν ἐπαινεῖ — καλά ἔχουν περιγραφεῖ οἱ λειτουργίες, λέει, καί ἔχουν μελετηθεῖ τά γεγονότα — μά δέν εἶναι ἱκανοποιημένος. Ἐπιτρέψτε μου — λέει ταραγμένος, ἀκούοντας νά συζητᾶνε γύρω του γιά τήν ὁλότελα νέα ἀντίληψη τῆς ψυχολογίας αὐτοῦ τοῦ ἐπιστήμονα, γιά τήν ἰδιαίτερη μέθοδο ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας — ἐπιτρέψτε μου — λέει ἀναμμένος ὁ φιλόσοφος — μά σέ ποιό ἔργο ἔχει ἐκτεθεῖ αὐτή ἡ μέθοδος; Καί ὅμως σ' αὐτό τό ἔργο δέν ὑπάρχουν «παρά μόνο γεγονότα»; Σ αὐτό τό ἔργο δέ γίνεται κάν νύξη γιά ἀναθεώρηση ὅλων «τῶν γνωστῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν γιά τήν ψυχή»; Μά αὐτό τό ἔργο δέν ἀνταποκρίνεται καθόλου στίς ἀπαιτήσεις!

Κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο καί «Τό Κεφάλαιο» δέν εἶναι, ἐννοεῖται, ἔργο κατάλληλο γιά ἕναν κοινωνιολόγο μεταφυσικό, πού δέν προσέχει πόσο στεῖροι εἶναι οἱ ἀπριορικοί συλλογισμοί γιά τό τί εἶναι κοινωνία, πού δέν καταλαβαίνει ὅτι οἱ μέθοδες αὐτές, ἀντί νά μελετοῦν καί νά ἐξηγοῦν τά φαινόμενα, ἁπλῶς ὑποκαθιστοῦν λαθραῖα τήν ἔννοια τῆς κοινωνίας ἤ μέ τίς ἀστικές ἰδέες τοῦ ἄγγλου ἔμπορα, ἤ μέ τά μικροαστικά σοσιαλιστικά ἰδανικά τοῦ ρώσου δημοκράτη, καί τίποτε παραπάνω. Γι' αὐτό τό λόγο ὅλες αὐτές οἱ φιλοσοφικο-ιστορικές θεωρίες ἐμφανίστηκαν καί ἔσκασαν σάν σαπουνόφουσκες, καί στήν καλύτερη περίπτωση ἦταν σύμπτωμα τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν καί σχέσεων τοῦ καιροῦ τους, χωρίς νά προωθοῦν οὔτε κατά κεραία τήν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου *ν' ἀντιληφθεῖ* ἔστω καί κάποιες μεμονωμένες, ὅμως σέ ἀντάλλαγμα πραγματικές (καί ὄχι κεῖνες πού «ἀνταποκρίνονται στήν ἀνθρώπινη φύση») κοινωνικές σχέσεις. Τό γιγάντιο βῆμα πρός τά μπρός, πού ἔκανε ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ὁ Μάρξ, συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι ἀπέριψε ὅλους αὐτούς τούς συλλογισμούς γιά τήν κοινωνία καί τήν πρόοδο γενικά καί σέ ἀντάλλαγμα ἔδοσε τήν *ἐπιστημονική* ἀνάλυση *μιᾶς* μόνο κοινωνίας καί *μιᾶς* προόδου — τῆς κεφαλαιοκρατικῆς. Καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τόν κατηγορεῖ γιατί ἄρχισε ἀπό τήν ἀρχή, καί ὄχι ἀπό τό τέλος, γιατί ἄρχισε ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν γεγονότων, καί ὄχι ἀπό τά τελικά συμπεράσματα, ἀπό τή μελέτη τῶν μερικῶν, ἱστορικά καθορισμένων κοινωνικῶν σχέσεων, καί ὄχι ἀπό τίς γενικές θεωρίες γιά τό τί εἶναι αὐτές οἱ κοινωνικές σχέσεις γενικά! Καί ρωτάει: «ποῦ εἶναι λοιπόν τό ἔργο πού ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις;». Ὢ, πάνσοφε ὑποκειμενικέ κοινωνιολόγε!!

Ἄν ὁ ὑποκειμενικός μας φιλόσοφος περιοριζόταν μόνο στό

νά ἐκφράσει τήν ἀπορία του σέ σχέση μέ τό ζήτημα, σέ ποιό ἔργο θεμελιώθηκε ὁ ὑλισμός, τό κακό δέ θάταν καί τόσο μεγάλο. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅμως, παρ' ὅλο πού δέ βρῆκε πουθενά ὄχι μόνο θεμελίωση, μά ἔστω καί μιά ἔκθεση τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας (καί, ἴσως, ἀκριβῶς γιατί δέν τήν βρῆκε), ἀρχίζει ν' ἀποδίδει στή διδασκαλία αὐτή ἀξιώσεις, πού ποτέ της δέν ἔχει διατυπώσει. Παραθέτοντας μιά περικοπή ἀπό τόν Μπλός, πού λέει ὅτι ὁ Μάρξ διακήρυξε μιά ὁλότελα νέα *ἀντίληψη* τῆς ἱστορίας, ἰσχυρίζεται σέ συνέχεια, χωρίς νά στενοχωριέται καθόλου, πώς ἡ θεωρία αὐτή ἔχει τάχα τήν ἀξίωση ὅτι «ἐξήγησε στήν ἀνθρωπότητα τό παρελθόν της», ὅτι ἐξήγησε «ὅλο (sic ! ! ;) τὸ παρελθὸν τῆς ἀνθρωπότητας» κτλ. Μὰ αὐτὸ εἶναι καθαρὴ παραποίηση ! Ἡ θεωρία αὐτὴ ἔχει τὴν ἀξίωση, ὅτι ἐξήγησε μόνο τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνική ὀργάνωση καί καμιάν ἄλλη. Ἄν ἡ ἐφαρμογή τοῦ ὑλισμοῦ στήν ἀνάλυση καί στήν ἐξήγηση μόνο ἑνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἔδοσε τόσο λαμπρά ἀποτελέσματα, εἶναι ὁλότελα φυσικό ὅτι ὁ ὑλισμός στήν ἱστορία δέν εἶναι πιά ὑπόθεση, μά ἐπιστημονικά ἐπαληθευμένη θεωρία· ἡ ἀνάγκη μιᾶς τέτιας μεθόδου εἶναι ὁλότελα φυσικό νά ἐπεκταθεῖ καί στούς ὑπόλοιπους κοινωνικούς σχηματισμούς, ἔστω καί ἂν οἱ σχηματισμοί αὐτοί δέν ἔχουν ὑποβληθεῖ σέ εἰδική συγκεκριμένη μελέτη καί σέ λεπτομερειακή ἀνάλυση, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἰδέα τῆς μεταμόρφωσης τῶν εἰδῶν, πού ἔχει ἀποδειχτεῖ γιά ἀρκετά γεγονότα, ἐπεκτείνεται σ' ὅλη τήν περιοχή τῆς βιολογίας, ἄν καί δέν κατορθώθηκε ἀκόμα νά διαπιστωθεῖ μέ ἀκρίβεια γιά μερικά εἴδη ζώων καί φυτῶν τό γεγονός τῆς μεταμόρφωσής τους. Καί ὅπως ἡ θεωρία τῆς μεταμόρφωσης δέν προβάλλει καθόλου τήν ἀξίωση ὅτι ἐξηγεῖ «ὅλη» τήν ἱστορία τοῦ σχηματισμοῦ τῶν εἰδῶν, μά μονάχα ὅτι τοποθετεῖ τίς μεθόδες αὐτῆς τῆς ἐξήγησης σέ ἐπιστημονικό ὕψος, ἔτσι ἀκριβῶς καί ὁ ὑλισμός στήν ἱστορία ποτέ δέν πρόβαλε τήν ἀξίωση ὅτι ἐξηγεῖ τά πάντα, μά μόνο ὅτι δείχνει τή «μοναδικά ἐπιστημονική», κατά τήν ἔκφραση τοῦ Μάρξ («Τό Κεφάλαιο») μέθοδο ἐξήγησης τῆς ἱστορίας [34]. Ἀπ' αὐτό μποροῦμε νά κρίνουμε πόσο ἔξυπνες, σοβαρές καί εὐπρεπεῖς μέθοδες πολεμικῆς χρησιμοποιεῖ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅταν στήν ἀρχή παραποιεῖ τόν Μάρξ, ἀποδίδοντας στόν ὑλισμό τήν παράλογη ἀξίωση ὅτι θέλει «νά ἐξηγήσει τά πάντα» στήν ἱστορία, νά βρεῖ «τό κλειδί γιά ὅλες τίς ἱστορικές κλειδαριές» (ἀξίωση, πού φυσικά ἀναιρέθηκε ἀμέσως καί μέ πολύ δηχτικό τρόπο ἀπό τόν Μάρξ στό «γράμμα» του [35] ἀπ' ἀφορμή τά ἄρθρα τοῦ Μιχαηλόφσκι), ὕστερα εἰρωνεύεται μέ

ταχυδακτυλουργικό τρόπο αὐτή τήν ἀξίωση, πού τήν ἐφεῦρε ὁ ἴδιος καί, τέλος, παραθέτοντας μέ ἀκρίβεια τίς σκέψεις τοῦ Ἔνγκελς — μέ ἀκρίβεια, γιατί τούτη τή φορά παραθέτει περικοπή καί δέν μᾶς δίνει παράφραση — πώς ἡ πολιτική οἰκονομία, ὅπως τήν ἐννοοῦν οἱ ὑλιστές, «πρέπει ἀκόμα νά δημιουργηθεῖ», πώς «ὅ,τι μᾶς ἔδοσε ἡ πολιτική οἰκονομία περιορίζεται» στήν ἱστορία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας [36], βγάζει τό συμπέρασμα ὅτι «μέ τά λόγια αὐτά στενεύει πολύ τό πεδίο δράσης τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ»! Τί ἀπροσμέτρητη ἀφέλεια, ἤ τί ἀπροσμέτρητη ἔπαρση πρέπει νάχει ἕνας ἄνθρωπος, γιά νά πιστεύει ὅτι τέτια ταχυδακτυλουργικά κόλπα μποροῦν νά περάσουν ἀπαρατήρητα! Στήν ἀρχή παραποίησε τόν Μάρξ, ἔπειτα εἰρωνεύτηκε τό ἴδιο του τό ψέμα, κατόπι παρέθεσε μέ ἀκρίβεια ὁρισμένες σκέψεις, καί τώρα ἔχει τήν ἀναίδεια νά δηλώνει ὅτι οἱ σκέψεις αὐτές στενεύουν τό πεδίο δράσης τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ!

Τί εἶναι καί τί ἀξία ἔχει αὐτή ἡ εἰρωνεία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, μᾶς τό δείχνει τό παρακάτω παράδειγμα: «Ὁ Μάρξ πουθενά δέν τίς θεμελιώνει» — δηλαδή τίς βάσεις τῆς θεωρίας τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ — λέει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. «Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε σκεφτεῖ νά γράψει μαζί μέ τόν Ἔνγκελς ἕνα ἔργο φιλοσοφικο-ιστορικοῦ καί ἱστορικο-φιλοσοφικοῦ χαρακτήρα καί μάλιστα τό ἔγραψε (στά 1845–1846), τό ἔργο ὅμως αὐτό ποτέ δέν τυπώθηκε. Ὁ Ἔνγκελς λέει: „Τό πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ [37] εἶναι μιά ἔκθεση τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, πού δείχνει μόνο πόσο ἀνεπαρκεῖς ἦταν οἱ γνώσεις μας στήν περιοχή τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας“. Ἔτσι — συμπεραίνει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — τά βασικά σημεῖα τοῦ „ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ“ καί τῆς θεωρίας τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ ἀνακαλύφθηκαν καί ἐκτέθηκαν κατόπι στό „Μανιφέστο“ σέ ἐποχή, πού, σύμφωνα μέ τήν ἴδια τήν ὁμολογία ἑνός ἀπό τούς συγγραφεῖς του, δέ διέθεταν παρά ἀνεπαρκεῖς γνώσεις γιά ἕνα τέτιο ἔργο».

Πολύ χαριτωμένη κριτική, δέν εἶναι ἔτσι; Ὁ Ἔνγκελς λέει ὅτι ἦταν ἀνεπαρκεῖς οἱ γνώσεις τους τῆς οἰκονομικῆς «ἱστορίας» καί ὅτι γιαυτό δέν τύπωσαν τό ἔργο τους πού εἶχε «γενικό» ἱστορικο-φιλοσοφικό χαρακτήρα. Καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἑρμηνεύει λαθεμένα τά λόγια αὐτά τοῦ Ἔνγκελς, λέγοντας ὅτι εἶχαν ἀνεπαρκεῖς γνώσεις «γιά ἕνα τέτιο ἔργο», ὅπως εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τῶν «βασικῶν σημείων τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ», δηλ. ἡ ἐπεξεργασία μιᾶς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς τοῦ *ἀστικοῦ* κα-

θεστῶτος, πού εἶχε ἤδη δοθεῖ στό «Μανιφέστο». Ἕνα ἀπό τά δυό: ἤ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν μπορεῖ νά καταλάβει τή διαφορά ἀνάμεσα στήν προσπάθεια ν' ἀγκαλιάσεις ὅλη τή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καί στήν προσπάθεια νά ἐξηγήσεις τό ἀστικό καθεστώς, ἤ ὑποθέτει ὅτι ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς δέν εἶχαν ἀρκετές γνώσεις γιά νά κάνουν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι πολύ σκληρόκαρδος ἀπέναντί μας, γιατί δέ μᾶς κάνει γνωστές τίς δικές του ἀντιλήψεις γι' αὐτή τήν ἀνεπάρκεια, τίς δικές του διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς νά μή δημοσιεύσουν τήν ἱστορικο-φιλοσοφική ἐργασία τους καί νά συγκεντρώσουν ὅλες τίς δυνάμεις τους στήν ἐπιστημονική ἀνάλυση μόνο μιᾶς κοινωνικῆς ὀργάνωσης δείχνει ἁπλῶς ἕνα ἀνώτατο βαθμό ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας. Ἡ ἀπόφαση τοῦ κ. Μιχαηλόφσκι νά εἰρωνευτεῖ, κάνοντας τήν προσθήκη ὅτι τάχα ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ἐκθέσανε τίς ἀπόψεις τους, ἐνῶ ὁμολογοῦσαν οἱ ἴδιοι ὅτι δέν ἦταν ἀρκετές οἱ γνώσεις τους γιά νά τίς ἐπεξεργαστοῦν, χαρακτηρίζει ἁπλῶς τίς μέθοδες πολεμικῆς του, πού δέν μαρτυροῦν οὔτε ἐξυπνάδα, οὔτε εὐπρέπεια.

Ἕνα ἄλλο δεῖγμα: «Γιά τή θεμελίωση τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ, σάν ἱστορικῆς θεωρίας, περισσότερα ἔκανε τό alter ego * τοῦ Μάρξ — ὁ Ἔνγκελς — λέει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ Ἔνγκελς ἔγραψε μιά είδική ἱστορική ἐργασία: „Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καὶ τοῦ κράτους σέ σχέση (im Anschluss) μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Μόργκαν". Αὐτό τό „Anschluss" εἶναι ἐξαιρετικά ἀξιοθαύμαστο. Τό βιβλίο τοῦ ἀμερικάνου Μόργκαν βγῆκε πολλά χρόνια ὕστερα ἀπό τή διακήρυξη τῶν βάσεων τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς καί τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τή θεωρία αὐτή». Καί νά πού «οἱ οἰκονομικοί ὑλιστές τάχτηκαν», ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Μιχαηλόβσκι, μέ τό μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καί, μιά καί στούς προϊστορικούς χρόνους δέν ὑπῆρχε πάλη τῶν τάξεων, ἐπιφέρανε μιά «τροποποίηση» στή διατύπωση τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, πού λέει ὅτι καθοριστικό στοιχεῖο παράλληλα μέ τήν παραγωγή τῶν ὑλικῶν ἀξιῶν εἶναι καί ἡ παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ παραγωγή παιδιῶν πού ἔπαιζε πρωταρχικό ρόλο στήν πρωτόγονη ἐποχή, ὅταν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἦταν ἀκόμα πολύ λίγο ἀναπτυγμένη.

* — τό ἄλλο ἐγώ. *Ἡ Σύντ.*

«Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία τοῦ Μόργκαν — λέει ὁ Ἔνγκελς — εἶναι ὅτι βρῆκε στίς σχέσεις τῶν γενῶν τῶν βορειοαμερικανῶν ἰνδιάνων τό κλειδί γιά τά σπουδαιότατα, ἄλυτα ὥς τότε, αἰνίγματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς ρωμαϊκῆς καί τῆς γερμανικῆς ἱστορίας»[38].

«Ἔτσι — ἀποφαίνεται σέ σχέση μ' ὅλα αὐτά ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — στά τέλη τῆς δεκαετίας 1840–1850 ἀνακαλύφτηκε καί διακηρύχτηκε μιά ἐντελῶς νέα, ὑλιστική καί ἀληθινή ἐπιστημονική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, πού ἔκανε γιά τήν ἱστορική ἐπιστήμη ὅ,τι ἀκριβῶς ἔκανε ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου γιά τίς σύγχρονες φυσικές ἐπιστῆμες». Ἡ ἀντίληψη ὅμως αὐτή — ἐπαναλαβαίνει κατόπι ἀκόμα μιά φορά ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — δέν ἔχει ποτέ θεμελιωθεῖ ἐπιστημονικά. «Ὄχι μόνο δέν ἔχει ἐλεγχθεῖ στό μεγάλο καί ποικιλόμορφο πεδίο τοῦ συγκεκριμένου ὑλικοῦ («Τό Κεφάλαιο» — «δέν εἶναι» ἔργο «πού ν' ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις»: περιέχει μόνο γεγονότα καί ἐξονυχιστικές ἔρευνες!), μά δέν ἔχει ἀκόμα καί ἀρκετά αἰτιολογηθεῖ, ἔστω καί μέ τήν κριτική καί τόν ἀποκλεισμό τῶν ἄλλων φιλοσοφικο-ιστορικῶν συστημάτων». Τό βιβλίο τοῦ Ἔνγκελς — «Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft» * — «δέν ἀποτελεῖ παρά μιά πνευματώδη προσπάθεια, πού ἔγινε στά πεταχτά» καί γιαυτό ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔχει τή γνώμη ὅτι εἶναι δυνατό νά παρακάμψει τελείως ἕνα σωρό οὐσιαστικά ζητήματα, πού θίγονται σ' αὐτό τό ἔργο, παρά τό γεγονός ὅτι «ἡ πνευματώδης αὐτή προσπάθεια» δείχνει πολύ πνευματώδικα τήν ἔλλειψη περιεχομένου τῶν κοινωνιολογιῶν, «πού ἀρχίζουν ἀπό οὐτοπίες», παρ' ὅλο πού στό ἔργο αὐτό γίνεται λεπτομερειακή κριτική σέ κείνη τή «θεωρία τῆς βίας», πού κηρύχνει, ὅτι τά πολιτικο-νομικά συστήματα καθορίζουν τά οἰκονομικά, θεωρία πού μέ τόσο ζῆλο διαδίδουν οἱ κ.κ. δημοσιολόγοι τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο». Πραγματικά εἶναι πολύ πιό εὔκολο ν' ἀραδιάζει κανείς γιά ἕνα ἔργο κάμποσες φράσεις πού δέ λένε τίποτε, παρά νά ἐξετάζει στά σοβαρά ἔστω καί ἕνα μόνο ζήτημα, πού λύνεται ὑλιστικά σ' αὐτό τό ἔργο. Ἄλλωστε αὐτό εἶναι καί ἀκίνδυνο, γιατί τό πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ λογοκρισία δέ θά ἐπιτρέψει ποτέ τή μετάφραση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ νά τό ὀνομάζει πνευματῶδες, χωρίς νά φοβᾶται καθόλου γιά τήν ὑποκειμενική του φιλοσοφία.

Ἀκόμα πιό χαρακτηριστική καί πιό διδαχτική (γιά νά φανεῖ

---

* — «Ἡ ἀνατροπή τῆς ἐπιστήμης ἀπό τόν κ. Ε. Ντύρινγκ». *Ἡ Σύντ.*

παραστατικά ὅτι ἡ γλώσσα δόθηκε στόν ἄνθρωπο γιά νά κρύβει τίς σκέψεις του ἤ γιά νά δίνει στήν κουφότητα τή μορφή σκέψης) εἶναι ἡ γνώμη του γιά τό «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ. «Στό „Κεφάλαιο“ ὑπάρχουν λαμπρές σελίδες μέ ἱστορικό περιεχόμενο, **ὅ μ ω ς** (αὐτό τό «ὅμως» εἶναι ὑπέροχο! Αὐτό πιά δέν εἶναι «ὅμως», μά τό περίφημο «mais», πού μεταφρασμένο στά ρωσικά σημαίνει: «τ' ἀφτιά δέ μεγαλώνουν πάνω ἀπό τό μέτωπο») σύμφωνα μέ τόν ἴδιο τό σκοπό τοῦ βιβλίου οἱ σελίδες αὐτές ἀναφέρονται μόνο σέ μιά ὁρισμένη ἱστορική περίοδο καί δέν ἐπιβεβαιώνουν τίς βασικές θέσεις τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ, παρά ἁπλῶς θίγουν τήν οἰκονομική πλευρά μιᾶς ὁρισμένης ὁμάδας ἱστορικῶν φαινομένων». Μ' ἄλλα λόγια: «Τό Κεφάλαιο», πού ὁ μοναδικός του σκοπός εἶναι νά μελετήσει ἀκριβῶς τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, μᾶς δίνει τήν ὑλιστική ἀνάλυση αὐτῆς τῆς κοινωνίας καί τῶν ἐποικοδομημάτων της, «**ὅ μ ω ς**» ὁ κ. Μιχαηλόβσκι προτιμᾶ νά παρακάμψει αὐτή τήν ἀνάλυση: ἐδῶ, ὅπως βλέπετε, γίνεται λόγος μόνο γιά «μιά» περίοδο, ἐνῶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θέλει ν' ἀγκαλιάσει ὅλες τίς περίοδες καί νά τίς ἀγκαλιάσει ἔτσι, ὥστε νά μή μιλήσει ἰδιαίτερα γιά καμιά ἀπ' αὐτές. Εἶναι εὐνόητο ὅτι γιά νά πετύχει κανείς αὐτό τό σκοπό, δηλαδή γιά ν' ἀγκαλιάσει ὅλες τίς περίοδες χωρίς νά θίξει οὐσιαστικά καμιά, δέν ὑπάρχει παρά ἕνας δρόμος: ὁ δρόμος τῶν κοινοτοπιῶν, τῶν φράσεων «πού λάμπουν» καί δέν ἔχουν περιεχόμενο. Καί κανείς δέν μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ τόν κ. Μιχαηλόβσκι στήν τέχνη τοῦ νά ξεφεύγει μέ φράσεις. Ἀποδείχνεται ὅτι δέν ἀξίζει τόν κόπο νά μιλάει κανείς (ξεχωριστά) γιά τήν οὐσία τῶν ἐρευνῶν τοῦ Μάρξ, γιατί ὁ Μάρξ «δέν ἐπιβεβαιώνει τίς θεμελιακές ἀρχές τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ, μά ἁπλούστατα θίγει τήν οἰκονομική πλευρά μιᾶς ὁρισμένης ὁμάδας ἱστορικῶν φαινομένων». Τί βαθυστόχαστη σκέψη! «Δέν ἐπιβεβαιώνει», μά «ἁπλούστατα θίγει»! Πραγματικά, πόσο ἁπλά μπορεῖ νά καλυφθεῖ κάθε ζήτημα μέ μιά φράση! Ὅταν λχ. ὁ Μάρξ δείχνει ἐπανειλημμένα πώς ἡ ἰσότητα τῶν πολιτῶν, ἡ ἐλευθερία σύμβασης καί οἱ ἄλλες παρόμοιες ἀρχές τοῦ κράτους δικαίου ἔχουν σάν βάση τίς σχέσεις ἐμπορευματοπαραγωγῶν — τί εἶναι αὐτό; ἐπιβεβαιώνει μ' αὐτό τόν ὑλισμό ἤ «ἁπλῶς» τόν θίγει; Ὁ φιλόσοφός μας μέ τή σεμνότητα πού τόν διακρίνει ἀποφεύγει νά δόσει ἀπάντηση σχετικά μέ τήν οὐσία τοῦ ζητήματος καί βγάζει ἄμεσα συμπεράσματα ἀπό τήν «πνευματώδη προσπάθειά» του νά μιλάει λαμπρά καί νά μή λέει τίποτε.

«Δέν εἶναι ἄξιο ἀπορίας — λέει σ' αὐτό τό συμπέρασμα —

ὅτι γιά τή θεωρία αὐτή, πού εἶχε τήν ἀξίωση ὅτι φωτίζει τήν παγκόσμια ἱστορία, 40 χρόνια ὕστερα ἀπό τή διακήρυξή της, ἡ ἀρχαία ἑλληνική, ἡ ρωμαϊκή καί ἡ γερμανική ἱστορία ἐξακολουθοῦσαν νά παραμένουν ἄλυτα αἰνίγματα. Καί τό κλειδί γιά τά αἰνίγματα αὐτά τόδοσε, πρῶτον, ἕνας ἄνθρωπος πού ἦταν ὁλότελα ξένος πρός τή θεωρία τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ, πού δέν ἤξερε τίποτε γι' αὐτήν, καί δεύτερο, τόδοσε μέ τή βοήθεια ἑνός παράγοντα ὄχι οἰκονομικοῦ. Κάπως διασκεδαστική ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ ὅρος „παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου", δηλαδή παραγωγή παιδιῶν, ἀπό τόν ὁποῖο πιάνεται ὁ Ἔνγκελς γιά νά διατηρήσει ἔστω καί μιά λεχτική σύνδεση μέ τή θεμελιακή διατύπωση τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ. Ὅμως ὁ Ἔνγκελς ἀναγκάζεται νά παραδεχτεῖ, ὅτι ἐπί πολλούς αἰῶνες ἡ ζωή τῆς ἀνθρωπότητας δέ διαμορφωνόταν σύμφωνα μ' αὐτή τή διατύπωση». Ἡ πολεμική Σας, κ. Μιχαηλόσκβι, εἶναι πραγματικά πολύ «ἁπλοϊκή»! Ἡ θεωρία ἔλεγε, ὅτι τίς βάσεις γιά τό «φώτισμα» τῆς ἱστορίας δέν πρέπει νά ψάχνουμε νά τίς βροῦμε στίς ἰδεολογικές, μά στίς ὑλικές κοινωνικές σχέσεις. Ἡ ἀνεπάρκεια συγκεκριμένου ὑλικοῦ δέν ἔδοσε τή δυνατότητα νά ἐφαρμοστεῖ ἡ μέθοδος αὐτή στήν ἀνάλυση ὁρισμένων πολύ σπουδαίων φαινομένων τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς Εὐρώπης, λχ. τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν [39], πού γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο παρέμεινε αἴνιγμα*. Νά ὅμως πού τό πλούσιο ὑλικό πού μάζεψε ὁ Μόργκαν στήν Ἀμερική τοῦ δίνει τή δυνατότητα ν' ἀναλύσει τήν οὐσία τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν καί νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξήγησή της δέν πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στίς ἰδεολογικές σχέσεις (λχ. στίς νομικές ἤ στίς θρησκευτικές), ἀλλά στίς ὑλικές. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τό γεγονός αὐτό ἐπιβεβαιώνει περίλαμπρα τήν ὑλιστική μέθοδο καί τίποτε παραπάνω. Καί ὅταν ὁ κ. Μιχαηλόβσκι *κατηγορεῖ* αὐτή τή διδασκαλία, πρῶτον, γιατί τό κλειδί γιά τά πιό δύσκολα ἱστορικά αἰνίγματα τό βρῆκε ἕνας ἄνθρωπος «ὁλότελα ξένος» πρός τή θεωρία τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ, δέν μπορεῖς παρά νά ἀπορήσεις, βλέποντας ὥς ποιό βαθμό οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά ξεχωρίσουν κεῖνο πού εἶναι ὑπέρ τους ἀπό ὅ,τι εἶναι κατηγορηματικά ἐναντίον τους. Δεύτερο — διατείνεται ὁ φιλό-

* Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν παραλείπει καί δῶ τήν εὐκαιρία νά εἰρωνευτεῖ: πῶς συμβαίνει, λέει, ἀπό τό ἕνα μέρος νά ἔχουμε μιά ἐπιστημονική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καί ἀπό τό ἄλλο ἡ ἀρχαία ἱστορία νά παραμένει αἴνιγμα! Ἀπό κάθε σχολικό ἐγχειρίδιο μπορεῖτε νά μάθετε, κ. Μιχαηλόβσκι, ὅτι τό πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν εἶναι ἕνα ἀπό τά δυσκολότερα προβλήματα καί ἔχει γεννήσει ἕνα σωρό θεωρίες γιά τήν ἐξήγησή του.

σοφός μας — ἡ παραγωγή παιδιῶν δέν εἶναι οἰκονομικός παράγοντας. Μά σέ ποιό ἔργο τοῦ Μάρξ ἤ τοῦ Ἔνγκελς ἔχετε διαβάσει νά γίνεται ὁπωσδήποτε λόγος γιά οἰκονομικό ὑλισμό; Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς χαρακτηρίζοντας τήν κοσμοθεωρία τους τήν ὀνόμαζαν ἁπλῶς ὑλισμό. Ἡ βασική τους ἰδέα (πού ἐκφράζεται μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἀκόμα καί στήν παραπάνω περικοπή τοῦ Μάρξ) ἦταν πώς οἱ κοινωνικές σχέσεις χωρίζονται σέ ὑλικές καί ἰδεολογικές. Οἱ τελευταῖες ἀποτελοῦν ἁπλῶς τό ἐποικοδόμημα πάνω στίς πρῶτες, πού διαμορφώνονται παρά τή θέληση καί τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, σάν (ἀποτέλεσμα) μορφή τῆς δράσης τοῦ ἀνθρώπου, πού ἀποβλέπει στή διατήρηση τῆς ὕπαρξής του. Ἡ ἐξήγηση γιά τίς πολιτικο-νομικές μορφές — λέει ὁ Μάρξ στήν παραπάνω περικοπή — πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στίς «ὑλικές σχέσεις ζωῆς». Τί λοιπόν, μήπως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι νομίζει ὅτι οἱ σχέσεις τῆς παραγωγῆς παιδιῶν ἀνήκουν στίς ἰδεολογικές σχέσεις; Οἱ ἐξηγήσεις πού μᾶς δίνει στό σημεῖο αὐτό ὁ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι τόσο χαρακτηριστικές, πού ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε σ' αὐτές. «Ὅ,τι κι ἄν σοφιστεῖτε γιά τήν παραγωγή παιδιῶν — λέει — προσπαθώντας νά διαπιστώνετε ἔστω καί μιά λεχτική σύνδεση ἀνάμεσα σ' αὐτήν καί στόν οἰκονομικό ὑλισμό, ὅσο καί ἄν ἡ παραγωγή παιδιῶν διασταυρώνεται στό πολύπλοκο δίχτυ τῶν φαινομένων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μέ ἄλλα φαινόμενα — μέσα σ' αὐτά συμπεριλαβαίνονται καί τά οἰκονομικά — παρ' ὅλα αὐτά ἔχει τίς δικές της ρίζες, τίς φυσιολογικές καί ψυχικές ρίζες. (Σέ κανένα μωρό μιλᾶτε, κ. Μιχαηλόβσκι, καί λέτε ὅτι ἡ παραγωγή παιδιῶν ἔχει φυσιολογικές ρίζες!; Ποιόν πᾶτε νά κοροϊδέψετε;) Κι αὐτό μᾶς θυμίζει ὅτι οἱ θεωρητικοί τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ δέν ξεκαθάρισαν τούς λογαριασμούς τους ὄχι μόνο μέ τήν ἱστορία, μά οὔτε καί μέ τήν ψυχολογία. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι οἱ σχέσεις τῶν γενῶν ἔχασαν τή σημασία τους στήν ἱστορία τῶν πολιτισμένων χωρῶν, δέν μποροῦμε ὅμως νά τό ποῦμε αὐτό μέ τήν ἴδια σιγουριά καί γιά τίς καθαρά σεξουαλικές καί οἰκογενειακές σχέσεις. Ἀσφαλῶς οἱ σχέσεις αὐτές ἔχουν ὑποστεῖ μεγάλες ἀλλαγές κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς ζωῆς, πού γίνεται γενικά ὅλο καί πιό πολύπλοκη, μέ ὁρισμένη ὅμως διαλεχτική δεξιοτεχνία θά μποροῦσε ν' ἀποδειχτεῖ πώς ὄχι μόνο οἱ νομικές, ἀλλά καί οἱ ἴδιες οἱ οἰκονομικές σχέσεις ἀποτελοῦν ἐποικοδόμημα πάνω στίς σεξουαλικές καί στίς οἰκογενειακές σχέσεις. Δέν πρόκειται ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τό ζήτημα αὐτό, ὡστόσο θά μιλήσουμε λογουχάρη γιά τό θεσμό τῆς κληρονομίας».

Ἐπιτέλους, ὁ φιλόσοφός μας τά κατάφερε νά βγεῖ ἀπό τήν περιοχή τῶν κενῶν φράσεων* καί νά πλησιάσει τά γεγονότα, τά συγκεκριμένα γεγονότα, πού ἐπιδέχονται ἔλεγχο καί δέν ἐπιτρέπουν «νά συγκαλύπτεται» τόσο εὔκολα ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος. Ἄς δοῦμε λοιπόν πῶς ὁ κριτικός μας τοῦ Μάρξ προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας εἶναι ἐποικοδόμημα πάνω στίς σεξουαλικές καί οἰκογενειακές σχέσεις. «Σάν κληρονομία μεταβιβάζονται — ἰσχυρίζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — τά προϊόντα τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς («Τά προϊόντα τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς»!! Τί περισπούδαστο! τί εὔηχο! καί τί περίκομψη γλώσσα!), κι αὐτός ἀκόμα ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας ὥς ἕνα βαθμό καθορίζεται ἀπό τό γεγονός τοῦ οἰκονομικοῦ συναγωνισμοῦ. Μά, πρῶτον, σάν κληρονομία μεταβιβάζονται καί μή ὑλικές ἀξίες, πράγμα πού ἐκφράζεται στίς φροντίδες γιά τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν στό πνεῦμα τῶν πατεράδων τους». Ἔτσι λοιπόν ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν περιλαβαίνεται στό θεσμό τῆς κληρονομίας! Λογουχάρη, στό ρωσικό ἀστικό κώδικα ὑπάρχει ἕνα ἄρθρο, πού λέει ὅτι «κατά τήν ἀνατροφή στό σπίτι οἱ γονεῖς πρέπει νά προσπαθοῦν νά διαμορφώσουν τό ἦθος τους (τῶν παιδιῶν) σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις τῆς κυβέρνησης». Μήπως αὐτό τό πράγμα τό ὀνομάζει ὁ φιλόσοφός μας θεσμό τῆς κληρονομίας; — «καί δεύτερο — ἀκόμα κι ἄν παραμείνουμε ἀποκλειστικά στήν οἰκονομική περιοχή — ἄν ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ χωρίς τά προϊόντα τῆς παραγωγῆς πού μεταβιβάζονται κληρονομικά, δέν μπορεῖ ἐπίσης νά νοηθεῖ καί χωρίς τά προϊόντα τῆς „παραγωγῆς παιδιῶν“ — χωρίς αὐτά καί χωρίς ἐκείνη τήν πολυσύνθετη καί ἔντονη ψυχοσύνθεση πού συνδέεται ἄμεσα μαζί τους». (Προσέξτε, σᾶς παρακαλῶ, τή γλώσσα: ἡ πολυσύνθετη ψυχοσύνθεση πού «συνδέεται» μέ τά προϊόντα τῆς παραγωγῆς παιδιῶν! Μά εἶναι χαριτωμένο!) Καί ἔτσι, ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας εἶναι ἐποικοδόμημα πάνω στίς οἰκογενειακές καί στίς σεξουαλικές σχέσεις, γιατί ἡ κληρονομία δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ χωρίς τήν παραγωγή παιδιῶν! Μά αὐτό εἶναι πραγματική ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς! Ὥς τά τώρα ὅλος ὁ κόσμος εἶχε τή γνώμη, ὅτι ἡ παραγωγή παιδιῶν μπορεῖ

* Πραγματικά, πῶς ἀλλιῶς νά ὀνομάσει κανείς μιά μέθοδο, πού συνίσταται στό νά κατηγορεῖς τούς ὑλιστές γιατί δέν ξεκαθάρισαν τούς λογαριασμούς τους μέ τήν ἱστορία, χωρίς ὅμως νά προσπαθεῖς ν' ἀναλύσεις *κυριολεχτικά καμιά* ἀπό τίς πολυάριθμες ὑλιστικές ἐξηγήσεις πού ἔδοσαν οἱ ὑλιστές γιά τά διάφορα ἱστορικά ζητήματα; ἤ ὅταν λές πώς αὐτό θά μποροῦσε ν' ἀποδειχτεῖ, μά ἐμεῖς δέ θ' ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτό τό ζήτημα;

νά ἐξηγήσει τό θεσμό τῆς κληρονομίας, τόσο λίγο ὅσο καί ἡ ἀνάγκη νά παίρνει κανείς τροφή μπορεῖ νά ἐξηγήσει τό θεσμό τῆς ἰδιοχτησίας. Ὡς τά τώρα ὅλος ὁ κόσμος νόμιζε ὅτι ἄν, λχ. στή Ρωσία τήν ἐποχή πού ἄκμαζε τό τιμαριωτικό σύστημα[40] ἡ γῆ δέν μποροῦσε νά μεταβιβαστεῖ κληρονομικά (γιατί θεωροῦνταν ἁπλῶς συμβατική ἰδιοχτησία), ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἔπρεπε ν' ἀναζητηθεῖ στίς ἰδιομορφίες τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὑποθέτει, ὅπως φαίνεται, ὅτι τό πράγμα ἐξηγεῖται ἁπλούστατα μέ τό ὅτι ἡ ψυχοσύνθεση, πού συνδεόταν μέ τά προϊόντα τῆς παραγωγῆς παιδιῶν τοῦ τσιφλικᾶ τοῦ καιροῦ ἐκείνου, δέν ἦταν ἀρκετά σύνθετη.

Ξύστε λιγάκι τό «φίλο τοῦ λαοῦ» — θά μπορούσαμε νά ποῦμε παραφράζοντας τό γνωστό ρητό — καί θά βρῆτε τόν ἀστό. Πραγματικά, τί ἄλλο νόημα μποροῦν νά ἔχουν οἱ συλλογισμοί αὐτοί τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι γιά σχέση τοῦ θεσμοῦ τῆς κληρονομίας μέ τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, μέ τήν ψυχοσύνθεση τῆς παραγωγῆς παιδιῶν κτλ., ἄν ὄχι τή σημασία ὅτι ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας εἶναι ἐξίσου αἰώνιος, ἀναγκαῖος καὶ ἱερός, ὅπως καί ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν! Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι προσπάθησε ν' ἀφήσει ἀνοιχτό ἕνα παραθυράκι, ὅταν δήλωσε: «ὥς ἕνα βαθμό ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας καθορίζεται ἀπό τό γεγονός τοῦ οἰκονομικοῦ συναγωνισμοῦ» — αὐτός ὅμως ὁ ἰσχυρισμός δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά μιά ἀπόπειρα νά μή δοθεῖ συγκεκριμένη ἀπάντηση στό ἐρώτημα καί μάλιστα ἀπόπειρα πού γίνεται μέ ἀκατάλληλα μέσα. Πῶς μποροῦμε νά πάρουμε ὑπόψη αὐτή τήν παρατήρηση, ὅταν δέ μᾶς λέει οὔτε λέξη, ὥς ποιόν ἀκριβῶς «βαθμό» ἡ κληρονομία ἐξαρτᾶται ἀπό τό συναγωνισμό; ὅταν δέ μᾶς ξεκαθαρίζει καθόλου, πῶς ἀκριβῶς ἐξηγεῖται αὐτή ἡ σχέση ἀνάμεσα στό συναγωνισμό καί στό θεσμό τῆς κληρονομίας; Στήν πραγματικότητα, ὁ θεσμός τῆς κληρονομίας ἤδη προϋποθέτει τήν ὕπαρξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καί ἡ τελευταία αὐτή ἐμφανίζεται μονάχα μέ τήν ἐμφάνιση τῆς ἀνταλλαγῆς. Στή βάση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας βρίσκεται ἡ ἐμφανιζόμενη κιόλας εἰδίκευση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί ἡ ἐκποίηση τῶν προϊόντων στήν ἀγορά. Ὅσον καιρό, λχ., ὅλα τά μέλη τῆς πρωτόγονης κοινότητας τῶν ἰνδιάνων ἔφτιαχναν ἀπό κοινοῦ ὅλα τά προϊόντα πού τούς ἦταν ἀναγκαῖα, δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει ἀτομική ἰδιοχτησία. Ὅταν ὅμως στήν κοινότητα ἐμφανίστηκε ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί τά μέλη της ἄρχισαν ν' ἀσχολοῦνται τό καθένα μόνο του μέ τήν παραγωγή τοῦ

ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου προϊόντος καί νά τό πουλᾶνε στήν ἀγορά, τότε ὁ ὑλικός αὐτός χωρισμός τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν βρῆκε τήν ἔκφρασή του στό θεσμό τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Καί ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία καί ἡ κληρονομία εἶναι κατηγορίες μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων, στήν ὁποία ἔχουν ἤδη διαμορφωθεῖ χωριστές μικρές οἰκογένειες (μονογαμικές) καί ἔχει ἀρχίσει ν' ἀναπτύσσεται ἡ ἀνταλλαγή. Τό παράδειγμα τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι ἀποδείχνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό κεῖνο πού ἤθελε ν' ἀποδείξει.

Στόν κ. Μιχαηλόβσκι βρίσκουμε μιά ἀκόμα συγκεκριμένη παρατήρηση, μά κι αὐτή τή φορά πρόκειται γιά ἕνα μαργαριτάρι στό εἶδος του! «Ὅσο γιά τούς δεσμούς τοῦ γένους — συνεχίζει διορθώνοντας τόν ὑλισμό — ἔχουν ξεθωριάσει μέσα στήν ἱστορία τῶν πολιτισμένων λαῶν ἐνμέρει πραγματικά κάτω ἀπό τίς ἀκτίνες τῆς ἐπίδρασης τῶν μορφῶν παραγωγῆς (πάλι ὑπεκφυγή, μόνο πού εἶναι αὐτή τή φορά πιό ἔκδηλη. Ποιῶν ἀκριβῶς μορφῶν παραγωγῆς; Κενή φράση!) καί ἐνμέρει ἔχουν διαλυθεῖ μέσα στούς ἐθνικούς δεσμούς, πού ἀποτελοῦν τήν ἴδια τους τή συνέχεια καί γενίκευσή τους». Ἔτσι λοιπόν οἱ ἐθνικοί δεσμοί εἶναι συνέχεια καί γενίκευση τῶν δεσμῶν τοῦ γένους! Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅπως φαίνεται, δανείζεται τίς ἀντιλήψεις του γιά τήν ἱστορία τῆς κοινωνίας ἀπό τό παιδικό ἐκεῖνο παραμυθάκι, πού διδάσκουν στά γυμνασιόπαιδα. Ἡ ἱστορία τῆς κοινωνίας — λέει αὐτό τό σχολικό δόγμα — συνίσταται στό ὅτι στήν ἀρχή ὑπῆρχε ἡ οἰκογένεια, αὐτός ὁ πυρήνας κάθε κοινωνίας*, ὕστερα ἡ οἰκογένεια ἐξελίχθηκε τάχα σέ φυλή καί ἡ φυλή σέ κράτος. Ἄν ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἐπαναλαβαίνει μέ σοβαροφάνεια αὐτή τήν παιδιάστικη ἀνοησία, αὐτό δείχνει ἁπλῶς, ἐκτός ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα, ὅτι δέν ἔχει οὔτε τήν ἐλάχιστη ἰδέα γιά τήν πορεία ἔστω καί μόνο τῆς ρωσικῆς ἱστορίας. Ἄν μποροῦσε νά μιλάει κανείς γιά ὕπαρξη γενῶν στήν ἀρχαία Ρωσία, δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι στό μεσαίωνα, στήν ἐποχή τοῦ μοσχοβίτικου βασιλείου, οἱ δεσμοὶ αὐτοί τοῦ γένους δέν ὑπῆρχαν πιά, δηλαδή τό κράτος στηριζόταν σέ ἐδαφικές ἑνώσεις καί ὄχι σέ ἑνώσεις γενῶν: οἱ τσιφλικάδες καί τά μοναστήρια δέχονταν στά χτήματά τους ἀγρότες ἀπό διάφορα μέρη, καί οἱ κοινότητες, πού σχηματίζον-

---

* Αὐτό εἶναι μιά καθαρά ἀστική ἰδέα: οἱ σκόρπιες, μικρές οἰκογένειες ἔγιναν κυρίαρχες μονάχα στό ἀστικό καθεστώς· ἔλειπαν ἐντελῶς στά προϊστορικά χρόνια. Δέν ὑπάρχει τίποτε πιό χαρακτηριστικό γιά ἕναν ἀστό ἀπό τή μεταφορά τῶν γνωρισμάτων τῆς σύγχρονης τάξης πραγμάτων σέ ὅλες τίς ἐποχές καί σ' ὅλους τούς λαούς.

ταν κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἦταν καθαρά ἐδαφικές ἑνώσεις. Ὡστόσο δύσκολα θά μποροῦσε κείνη τήν ἐποχή νά γίνει λόγος στήν κυριολεξία γιά ἐθνικούς δεσμούς: τό κράτος χωριζόταν σέ χωριστά «ἐδάφη», κατά ἕνα μέρος ἀκόμη καί σέ πριγκηπάτα πού διατηροῦσαν ζωηρά ἴχνη τῆς παλιᾶς αὐτονομίας, παλιές διοικητικές ἰδιομορφίες, κάποτε καί δικά τους στρατεύματα (οἱ κατά τόπους μπογιάροι πήγαιναν στόν πόλεμο μέ τά δικά τους συντάγματα), ἰδιαίτερα τελωνειακά σύνορα κτλ. Μόνο ἡ νέα περίοδος τῆς ρωσικῆς ἱστορίας (πού ἀρχίζει περίπου ἀπό τό 17ο αἰώνα) χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀληθινή συγχώνευση ὅλων αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ἐδαφῶν καί πριγκηπάτων σέ ἕνα ἑνιαῖο σύνολο. Ἡ συγχώνευση αὐτή δέν προκλήθηκε ἀπό τούς δεσμούς τοῦ γένους, ἀξιότιμε κ. Μιχαηλόβσκι, οὔτε καί ἀπό τή συνέχεια καί τή γενίκευσή τους: προκλήθηκε ἀπό τήν αὔξηση τῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα στίς περιοχές, ἀπό τή βαθμιαία ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ἀπό τή συγκέντρωση τῶν μικρῶν τοπικῶν ἀγορῶν σέ μιά πανρωσική ἀγορά. Καί ἐπειδή ἡγέτες καί κύριοι αὐτῆς τῆς πορείας ἦταν οἱ κεφαλαιοκράτες-ἔμποροι, ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν δεσμῶν δέν ἦταν παρά δημιουργία ἀστικῶν δεσμῶν. Καί μέ τίς δυό συγκεκριμένες παρατηρήσεις του ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρά νά μαστιγώνει τόν ἑαυτό του καί δέ μᾶς ἔδοσε τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό δείγματα ἀστικῆς κοινοτοπίας — *κοινοτοπίας*, γιατί ἐξήγησε τό θεσμό τῆς κληρονομίας μέ τήν παραγωγή παιδιῶν καί τήν ψυχοσύνθεσή της, καί τήν ἐθνότητα — μέ τούς δεσμούς τοῦ γένους· *ἀστικῆς*, γιατί πῆρε τίς κατηγορίες καί τά ἐποικοδομήματα ἑνός ἱστορικά καθορισμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ (πού βασίζεται στήν ἀνταλλαγή) γιά κατηγορίες τόσο γενικές καί αἰώνιες, ὅπως εἶναι ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν καί οἱ «καθαρά» σεξουαλικοί δεσμοί.

Ἐδῶ εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό τό ἑξῆς γεγονός: μόλις ὁ ὑποκειμενικός φιλόσοφός μας δοκίμασε νά περάσει ἀπό τίς φράσεις σέ συγκεκριμένα γεγονότα, τήν ἔπαθε, βάλτωσε. Καί, ὅπως φαίνεται, νιώθει τόν ἑαυτό του θαυμάσια σ' αὐτή τήν ὄχι καί τόσο καθαρή θέση: στρογγυλοκάθεται, καλλωπίζεται καί πιτσιλάει γύρω του λάσπη. Θέλει λχ. ν' ἀνασκευάσει τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι μιά σειρά ἀπό ἐπεισόδια ταξικῆς πάλης καί, ἀφοῦ δηλώσει μέ ὕφος βαθυστόχαστο ὅτι αὐτό ἀποτελεῖ «ἀκρότητα», λέει: «Ἡ Διεθνής Ἕνωση Ἐργατῶν, πού ἱδρύθηκε ἀπό τόν Μάρξ καί ὀργανώθηκε μέ σκοπό τήν ταξική πάλη, δέν ἐμπόδισε τούς γάλλους καί τούς γερμανούς ἐργάτες νά σφάζουν

καί νά ρημάζουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο», πράγμα πού ἀποδείχνει, ὅπως βλέπετε, ὅτι ὁ ὑλισμός δέν ξεκαθάρισε τούς λογαριασμούς του «μέ τό δαίμονα τοῦ ἐθνικοῦ ἐγωισμοῦ καί τοῦ ἐθνικοῦ μίσους». Ὁ ἰσχυρισμός αὐτός δείχνει ὅτι ὁ κριτικός μας δέν εἶναι κυριολεχτικά σέ θέση νά καταλάβει, ὅτι τά πολύ ρεαλιστικά συμφέροντα τῆς ἐμπορικῆς καί βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης ἀποτελοῦν τήν κύρια βάση αὐτοῦ τοῦ μίσους καί ὅτι τό νά μιλάει κανείς γιά τό ἐθνικό αἴσθημα, σάν αὐτοτελή παράγοντα, σημαίνει ἁπλῶς πώς συγκαλύπτει τήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Ἄλλωστε εἴδαμε κιόλας τί βαθυστόχαστη ἀντίληψη ἔχει ὁ φιλόσοφός μας γιά τήν ἐθνότητα. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν μπορεῖ νά μιλήσει διαφορετικά γιά τή Διεθνῆ [41] παρά μέ καθαρή μπουρενινική [42] εἰρωνεία: «Ὁ Μάρξ ὑπῆρξε ὁ ἡγέτης τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν, πού, εἶναι ἀλήθεια, διαλύθηκε μά θά ἀναγεννηθεῖ». Φυσικά, ἄν βλέπει κανείς τό nec plus ultra* τῆς διεθνοῦς ἀλληλεγγύης στό σύστημα τῆς «δίκαιης» ἀνταλλαγῆς, ὅπως τό ἐκθέτει μέ φιλισταϊκή προστυχιά ὁ χρονικογράφος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τεῦχος 2, καί δέν καταλαβαίνει ὅτι ἡ ἀνταλλαγή, καί ἡ δίκαιη καί ἡ ἄδικη, προϋποθέτει πάντα καί κλείνει μέσα της τήν κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης καί ὅτι χωρίς τήν ἐξάλειψη τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης πού βασίζεται στήν ἀνταλλαγή εἶναι ἀδύνατο νά σταματήσουν οἱ διεθνεῖς συγκρούσεις — τότε εἶναι εὐνόητο ὅτι πρόκειται γιά χλευασμό σέ βάρος τῆς Διεθνοῦς καί τίποτε παραπάνω. Καί εἶναι τότε εὐνόητο γιατί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν μπορεῖ καθόλου νά συλλάβει τήν ἁπλή ἀλήθεια, πώς δέν ὑπάρχει ἄλλο μέσο πάλης ἐνάντια στό ἐθνικό μίσος, ἐκτός ἀπό τήν ὀργάνωση καί τή συσπείρωση τῆς τάξης τῶν καταπιεζομένων γιά τόν ἀγώνα ἐνάντια στήν τάξη τῶν καταπιεστῶν σέ κάθε χώρα χωριστά, ἐκτός ἀπό τή συνένωση τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων σέ μιά διεθνῆ ἐργατική στρατιά γιά τόν ἀγώνα ἐνάντια στό διεθνές κεφάλαιο. Ὅσον ἀφορᾶ τήν παρατήρηση ὅτι ἡ Διεθνής δέν ἐμπόδισε τούς ἐργάτες νά ἀλληλοσφάζονται, ἀρκεῖ νά θυμίσουμε στόν κ. Μιχαηλόβσκι τά γεγονότα τῆς Κομμούνας, πού ἔδειξαν τήν πραγματική στάση τοῦ ὀργανωμένου προλεταριάτου ἀπέναντι στίς ἰθύνουσες τάξεις, οἱ ὁποῖες ξαπόλυσαν τόν πόλεμο.

Ἐκεῖνο ὅμως πού προκαλεῖ τή μεγαλύτερη ἀγανάχτηση σ' ὅλη αὐτή τήν πολεμική τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι ἀκριβῶς οἱ

* — τό ἀκρότατο ὅριο. *Ἡ Σύντ.*

μέθοδές του. Ἂν δέν εἶναι ἱκανοποιημένος ἀπό τήν ταχτική τῆς Διεθνοῦς, ἄν δέ συμμερίζεται τίς ἰδέες, πού στό ὄνομά τους ὀργανώνονται οἱ ἐργάτες τῆς Εὐρώπης, ἄς τίς κριτικάρει τουλάχιστο καθαρά καί ξάστερα, ἐκθέτοντας τίς δικές του ἀπόψεις γιά μιά πιό λογική ταχτική, γιά πιό σωστές ἀντιλήψεις. Δέν φέρνει ὅμως καμιά συγκεκριμένη, σαφῆ ἀντίρηση, ἀλλά μονάχα σκορπάει ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀνόητους χλευασμούς μέσα σ' ἕνα ἀτέλειωτο χείμαρο ἀπό φράσεις. Πῶς νά μήν τό ὀνομάσουμε αὐτό βοῦρκο; Ἰδιαίτερα ἄν πάρουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ νόμιμη ὑπεράσπιση τῶν ἰδεῶν καί τῆς ταχτικῆς τῆς Διεθνοῦς·δέν ἐπιτρέπεται στή Ρωσία; Τίς ἴδιες μέθοδες χρησιμοποιεῖ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στήν πολεμική του ἐνάντια στούς ρώσους μαρξιστές: χωρίς νά κάνει τόν κόπο νά διατυπώσει εὐσυνείδητα καί μέ ἀκρίβεια τή μιά ἤ τήν ἄλλη θέση τους, γιά νά τήν ὑποβάλει σέ ἀνοιχτή καί συγκεκριμένη κριτική, προτιμᾶ νά γαντζώνεται ἀπό περικοπές τῆς μαρξιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας πού ἔφτασαν στ' ἀφτιά του καί νά τή διαστρεβλώνει. Κρίνετε μόνοι σας: «Ὁ Μάρξ ἦταν πάρα πολύ ἔξυπνος καί διαβασμένος καί δέν μποροῦσε νά νομίζει ὅτι αὐτός ἀκριβῶς ἀνακάλυψε τήν ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας καί τῆς νομοτέλειας τῶν κοινωνικῶν φαινομένων... Στά χαμηλότερα σκαλοπάτια (τῆς μαρξιστικῆς κλίμακας)* δέν τό ξέρουν αὐτό (ὅτι δηλ. «ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας δέν εἶναι κάτι τό καινούργιο, πού τό ἐφεῦρε ἤ τό ἀνακάλυψε ὁ Μάρξ, μά μιά ἀλήθεια διαπιστωμένη ἀπό καιρό») ἤ τό πολύ πολύ ἔχουν μιά ἀμυδρή ἰδέα γιά τίς πνευματικές δυνάμεις καί τήν ἐνέργεια πού καταναλώθηκαν ἐπί αἰῶνες γιά νά διαπιστωθεῖ αὐτή ἡ ἀλήθεια».

Εἶναι εὐνόητο ὅτι παρόμοιες δηλώσεις μποροῦν πραγματικά νά προκαλέσουν ἐντύπωση σ' ἕνα κοινό πού πρώτη φορά ἀκούει γιά μαρξισμό καί πού ἀπέναντί του μπορεῖ εὔκολα ὁ κριτικός νά πετύχει τό σκοπό του: νά διαστρεβλώσει, νά κάνει τόν σπου-

* Σχετικά μέ τόν παράλογο αὐτόν ὅρο πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ξεχωρίζει ἰδιαίτερα τόν Μάρξ (πού εἶναι πολύ ἔξυπνος καί διαβασμένος ὥστε νά μήν μπορεῖ νά κριτικαριστεῖ καθαρά καί ξάστερα αὐτή ἤ ἐκείνη ἡ θέση του ἀπό τόν κριτικό μας), ἔπειτα τοποθετεῖ τόν Ἔνγκελς («ὄχι καί τόσο δημιουργικό μυαλό») καί κατόπι τά περισσότερο ἤ λιγότερο αὐτοτελῆ πρόσωπα, σάν τόν Κάουτσκι καί τούς ὑπόλοιπους μαρξιστές. Τί σοβαρή σημασία μπορεῖ νάχει αὐτή ἡ ταξινόμηση; Ἂν ὁ κριτικός δέν εἶναι ἱκανοποιημένος ἀπό τούς ἐκλαϊκευτές τοῦ Μάρξ, ποιός τόν ἐμποδίζει νά τούς διορθώσει σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Μάρξ; Δέν κάνει ὅμως τίποτε τέτιο. Εἶναι φανερό, πώς ἤθελε νά πουλήσει πνεῦμα, μά τό πνεῦμα αὐτό εἶναι πολύ φτηνό.

δαῖο καί «νά νικήσει» (ὅπως λέγεται ὅτι κρίνουν τά ἄρθρα τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι οἱ συνεργάτες τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»). Ὅποιος γνωρίζει ἔστω καί λίγο τή θεωρία τοῦ Μάρξ, θά δεῖ ἀμέσως πόσο κάλπικες καί παραφουσκωμένες εἶναι αὐτές οἱ μέθοδες. Μπορεῖ νά μή συμφωνεῖ κανείς μέ τόν Μάρξ, δέν μπορεῖ ὅμως ν' ἀμφισβητήσει ὅτι ὁ Μάρξ ἔχει διατυπώσει μέ τή μεγαλύτερη ἀκρίβεια τίς ἀπόψεις του ἐκεῖνες, πού σέ σχέση μέ τούς προγενέστερους σοσιαλιστές ἀποτελοῦσαν *κάτι τό καινούργιο*. Τό καινούργιο ἦταν ὅτι, ἐνῶ οἱ προηγούμενοι σοσιαλιστές πίστευαν πώς γιά νά στηρίξουν τίς ἀντιλήψεις τους εἶναι ἀρκετό νά δείξουν τήν καταπίεση τῶν μαζῶν μέσα στό σύγχρονο καθεστώς, νά δείξουν τήν ὑπεροχή ἑνός συστήματος, ὅπου ὁ καθένας θά ἔπαιρνε τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, νά δείξουν ὅτι τό ἰδανικό αὐτό καθεστώς ἀνταποκρίνεται στήν «ἀνθρώπινη φύση», στήν ἔννοια μιᾶς λογικῆς καί ἠθικῆς ζωῆς κτλ., ὁ Μάρξ πίστευε, πώς δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ κανείς μ' ἕναν τέτιο σοσιαλισμό. Χωρίς νά περιοριστεῖ στό νά δόσει τό χαρακτηρισμό τοῦ σύγχρονου καθεστῶτος, νά τό κρίνει καί νά τό καταδικάσει, ὁ Μάρξ ἔδοσε τήν ἐπιστημονική του ἐξήγηση, ἀνάγοντας τό σύγχρονο αὐτό καθεστώς, πού εἶναι διαφορετικό στά διάφορα εὐρωπαϊκά καί μή εὐρωπαϊκά κράτη, σέ μιά κοινή βάση, στόν κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό, καί ὑπόβαλε σέ ἀντικειμενική ἀνάλυση τούς νόμους τῆς λειτουργίας καί τῆς ἀνάπτυξής του (ἔδειξε τήν *ἀναγκαιότητα* τῆς ἐκμετάλλευσης μέσα σ' αὐτό τό καθεστώς). Ἐπίσης δέ νόμισε πώς μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μέ τόν ἰσχυρισμό, ὅτι μόνο τό σοσιαλιστικό καθεστώς ἀνταποκρίνεται στήν ἀνθρώπινη φύση, ὅπως ἔλεγαν οἱ μεγάλοι οὐτοπιστές σοσιαλιστές καί οἱ ἄθλιοι ἐπίγονοί τους, οἱ ὑποκειμενικοί κοινωνιολόγοι. Μέ τήν ἴδια *ἀντικειμενική* ἀνάλυση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος ἀπόδειξε τήν *ἀναγκαιότητα* τῆς μετατροπῆς του σέ σοσιαλιστικό. (Θ' ἀναγκαστοῦμε νά ἐπανέλθουμε στό ζήτημα πῶς ἀκριβῶς τό ἀπόδειξε αὐτό ὁ Μάρξ καί τί ἀντιρήσεις ἔχει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι.) Ἐδῶ βρίσκεται ἡ πηγή τῆς προσφυγῆς στήν ἀναγκαιότητα, πού τόσο συχνά μπορεῖ νά συναντήσει κανείς στούς μαρξιστές. Ἡ διαστρέβλωση πού ἔκανε ὁ κ. Μιχαηλόφσκι στό ζήτημα αὐτό εἶναι ὁλοφάνερη: παρέλειψε ὅλο τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς θεωρίας, ὅλη τήν οὐσία της καί παρουσίασε τό ζήτημα κατά τέτιο τρόπο, λές κι ὅλη ἡ θεωρία συνοψίζεται στή μοναδική λέξη «ἀναγκαιότητα» («δέν κάνει νά τήν ἐπικαλούμαστε μονάχα στά πολύπλοκα πραχτικά ζητήματα»), λές καί ἡ *ἀπόδειξη* αὐτῆς τῆς θεωρίας βρίσκεται

στό γεγονός, ὅτι αὐτό ἀπαιτεῖ ἡ ἱστορική ἀναγκαιότητα. Μ' ἄλλα λόγια, ἀφοῦ ἀποσιώπησε τό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας, γαντζώθηκε μονάχα ἀπό ἕνα παρατσούκλι της καί τώρα ξαναρχίζει νά εἰρωνεύεται τό «ἁπλῶς ρηχό πράγμα», στό ὁποῖο πάσκισε ὁ ἴδιος νά μετατρέψει τή διδασκαλία τοῦ Μάρξ. Δέ θά παρακολουθήσουμε, βέβαια, τά καμώματα αὐτά, γιατί ἀρκετά τά ἔχουμε γνωρίσει. Ἄς κάνει τοῦμπες γιά νά διασκεδάσει καί νά εὐχαριστήσει τόν κ. Μπουρένιν (πού δέν κολάκεψε τοῦ κάκου τόν κ. Μιχαηλόβσκι στό «Νόβογε Βρέμια»)[43], ἄς κρυφογαυγίζει τόν Μάρξ, ὕστερα ἀπό μιάν ὑπόκλιση μπροστά του, μέ τά παρακάτω: «ἡ πολεμική του ἐνάντια στούς οὐτοπιστές καί στούς ἰδεαλιστές, ἔτσι εἴτε ἀλλιῶς, εἶναι μονόπλευρη», δηλ. καί χωρίς οἱ μαρξιστές νά ἐπαναλαβαίνουν τά ἐπιχειρήματά της. Ἐμεῖς σέ καμιά περίπτωση δέν μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε αὐτά τά ξεσπαθώματα ἀλλιῶς παρά γαυγίσματα, γιατί δέ φέρνουν κυριολεχτικά *καμιά* πραγματική, συγκεκριμένη, ἐπαληθεύσιμη ἀντίρηση ἐνάντια σ' αὐτή τήν πολεμική τοῦ Μάρξ, κι ἔτσι παρ' ὅλη τήν εὐχαρίστηση πού αἰσθανόμαστε νά συζητήσουμε αὐτό τό θέμα, ἐπειδή θεωροῦμε τήν πολεμική αὐτή ἐξαιρετικά σπουδαία γιά τήν ἐπίλυση τῶν σοσιαλιστικῶν προβλημάτων τῆς Ρωσίας, δέν εἴμαστε ἁπλούστατα σέ θέση ν' ἀπαντήσουμε στά γαυγίσματα καί δέν μποροῦμε παρά μόνο νά ποῦμε σηκώνοντας τούς ὤμους:

Ὤ, τί δυνατό πού θάναι τό κουταβάκι, γιά νά γαυγίζει τόν ἐλέφαντα!

Δέν εἶναι χωρίς ἐνδιαφέρον καί ὁ ἑπόμενος ἰσχυρισμός τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι γιά τήν ἱστορική ἀναγκαιότητα, γιατί ξεσκεπάζει μπροστά μας ἔστω καί ἕνα μέρος ἀπό τά πραγματικά ἰδεολογικά ἐφόδια τοῦ «γνωστοῦ μας κοινωνιολόγου» (εἶναι ὁ τίτλος πού ἔχει ὁ κ. Μιχαηλόφσκι, σέ ἴση μοίρα μέ τόν κ. Β.Β. ἀνάμεσα στούς φιλελεύθερους ἐκπροσώπους τῆς «καλλιεργημένης κοινωνίας» μας). Μιλάει γιά «σύγκρουση ἀνάμεσα στήν ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας καί στή σημασία τῆς ἀτομικῆς δράσης»: οἱ κοινωνικοί παράγοντες γελιοῦνται ὅταν θεωροῦν τόν ἑαυτό τους δρῶντες παράγοντες, ἐνῶ εἶναι «ἑτεροκίνητα», «ἀνδρείκελα, πού τά κινοῦν μέσα ἀπό μυστηριώδη ὑπόγεια σημεῖα οἱ ἐνυπάρχοντες νόμοι τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας» — αὐτό εἶναι, ὅπως λέει, τό συμπέρασμα πού πρέπει νά βγεῖ ἀπό τήν ἰδέα αὐτή πού τή χαρακτηρίζει «στείρα» καί «ἀκαθόριστη». Ὁ κάθε ἀναγνώστης δέ θά καταλάβει, ἴσως, ἀπό ποῦ πῆρε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅλες αὐτές τίς ἀνοησίες: ἀνδρείκελα κτλ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ἕνα ἀπό

τά ἀγαπημένα θέματα τοῦ ὑποκειμενικοῦ φιλοσόφου εἶναι ἡ ἰδέα τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στόν ντετερμινισμό καί τήν ἠθική, ἀνάμεσα στήν ἱστορική ἀναγκαιότητα καί τό ρόλο τῆς προσωπικότητας. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μουντζούρωσε μιά στίβα χαρτιά γι᾽ αὐτό τό θέμα καί εἶπε ἕνα σωρό συναισθηματικές μικροαστικές ἀνοησίες γιά νά λύσει τή σύγκρουση αὐτή πρός ὄφελος τῆς ἠθικῆς καί τοῦ ρόλου τῆς προσωπικότητας. Στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει ἐδῶ καμιά σύγκρουση: τή σύγκρουση αὐτή τήν ἐπινόησε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι πού φοβήθηκε (ὄχι χωρίς λόγο), ὅτι ὁ ντετερμινισμός θά μποροῦσε νά ἀφαιρέσει τό ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια τῆς τόσο ἀγαπημένης του μικροαστικῆς ἠθικῆς. Ἡ ἰδέα τοῦ ντετερμινισμοῦ, διαπιστώνοντας τήν ἀναγκαιότητα τῶν ἀνθρώπινων πράξεων, ἀπορίπτοντας τό ἀνόητο παραμύθι γιά ἐλευθερία τῆς βούλησης, δέν καταργεῖ καθόλου οὔτε τή λογική, οὔτε τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε τήν ἐκτίμηση τῶν πράξεών του. Ἐντελῶς τό ἀντίθετο, μόνο ἡ ντετερμινιστική ἄποψη ἐπιτρέπει νά κάνουμε μιά αὐστηρή καί σωστή ἐκτίμηση καί ὄχι νά τά φορτώνουμε ὅλα στήν ἐλεύθερη βούληση. Τό ἴδιο καί ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας δέν ὑποσκάπτει καθόλου τό ρόλο τῆς προσωπικότητας στήν ἱστορία: ὅλη ἡ ἱστορία ἀποτελεῖται ἴσα-ἴσα ἀπό πράξεις προσωπικοτήτων, πού ἀναμφισβήτητα εἶναι δρῶντες παράγοντες. Τό πραγματικό ἐρώτημα, πού προβάλλει κατά τήν ἐκτίμηση τῆς κοινωνικῆς δράσης τῆς προσωπικότητας, εἶναι τοῦτο δῶ: μέσα σέ ποιές συνθῆκες ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς δράσης; Τί ἐγγυήσεις ὑπάρχουν ὅτι ἡ δράση αὐτή δέ θά παραμείνει μιά μεμονωμένη πράξη, πνιγμένη μέσα στόν ὠκεανό ἀντίθετων πράξεων; Αὐτό εἶναι ἄλλωστε καί τό πρόβλημα, πού τό λύνουν κατά διαφορετικό τρόπο οἱ σοσιαλδημοκράτες καί οἱ ἄλλοι ρῶσοι σοσιαλιστές: ἡ δράση, πού τείνει στήν πραγματοποίηση τοῦ σοσιαλιστικοῦ καθεστῶτος, μέ ποιόν τρόπο πρέπει νά τραβήξει τίς μάζες γιά νά μπορεῖ νά δόσει σοβαρά ἀποτελέσματα; Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἐξαρτᾶται κατευθείαν καί ἄμεσα ἀπό τήν ἀντίληψη πού ἔχει κανείς γιά τή διάταξη τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων στή Ρωσία, γιά τήν πάλη τῶν τάξεων, πού ἀποτελεῖ τή ρωσική πραγματικότητα. Μά κι ἐδῶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι κλωθογυρίζει ἁπλῶς γύρω ἀπό τό ζήτημα, χωρίς νά κάνει οὔτε ἀπόπειρα νά τό τοποθετήσει σωστά καί νά δοκιμάσει νά δόσει τούτη ἤ ἐκείνη τή λύση. Ἡ σοσιαλδημοκρατική λύση τοῦ ζητήματος, ὅπως εἶναι γνωστό, στηρίζεται στήν ἄποψη ὅτι τό ρωσικό οἰκονομικό σύστημα ἀποτελεῖ μιά ἀστική κοινωνία ἀπό τήν ὁποία

μπορεῖ νά ὑπάρχει μιά μόνο διέξοδος, πού ἀπορέει κατανάγκην ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος, καί συγκεκριμένα ἡ ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη. Εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι μιά σοβαρή κριτική θά ἔπρεπε νά στραφεῖ εἴτε ἐνάντια στήν ἄποψη ὅτι τό καθεστώς μας εἶναι ἀστικό, εἴτε ἐνάντια στόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται κανείς τήν οὐσία αὐτῆς τῆς τάξης πραγμάτων καί τῶν νόμων ἐξέλιξής της,— ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅμως οὔτε κάν σκέφτεται νά θίξει σοβαρά ζητήματα. Προτιμᾶ νά ξεφεύγει μέ κενές φράσεις, μέ τόν ἰσχυρισμό, ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα εἶναι μιά πάρα πολύ γενική παρένθεση κλπ. Φυσικά, κάθε ἰδέα θά γίνει μιά πολύ γενική παρένθεση, κ. Μιχαηλόβσκι, ἄν ἀδειάσετε, ὅπως θά κάνατε μέ μιά καπνιστή ρέγγα, πρῶτα ὅλο τό περιεχόμενό της, κι ἔπειτα ἀρχίσετε νά ἀσχολεῖστε μόνο μέ τήν πέτσα! Αὐτή ἡ περιοχή τῆς πέτσας, πού σκεπάζει τά πραγματικά σοβαρά καί φλέγοντα προβλήματα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, εἶναι ἡ ἀγαπημένη περιοχή τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ὑπογραμμίζει μέ ἰδιαίτερη περηφάνεια, λχ., ὅτι «ὁ οἰκονομικός ὑλισμός ἀγνοεῖ ἤ φωτίζει λαθεμένα τό πρόβλημα τῶν ἡρώων καί τοῦ ὄχλου». Ὅπως βλέπετε, τό ζήτημα: ἀπό τήν πάλη ποιῶν ἀκριβῶς τάξεων καί πάνω σέ ποιό ἔδαφος διαμορφώνεται ἡ σύγχρονη ρωσική πραγματικότητα, τό ζήτημα αὐτό, εἶναι ὅπως φαίνεται, πολύ γενικό γιά τόν κ. Μιχαηλόβσκι καί τό παρακάμπτει. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὅμως τό ζήτημα: τί σχέσεις ὑπάρχουν ἀνάμεσα στόν ἥρωα καί στό πλῆθος, ἀδιάφορο ἄν τό πλῆθος αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό ἐργάτες, ἀγρότες, ἐργοστασιάρχες, τσιφλικάδες — αὐτό τό ζήτημα τόν ἐνδιαφέρει ἐξαιρετικά. Ἴσως αὐτά ὅλα τά ζητήματα νά εἶναι «ἐνδιαφέροντα», τό νά κατηγορεῖς ὅμως τούς ὑλιστές γιατί συγκεντρώνουν ὅλες τίς προσπάθειές τους στή λύση τῶν ζητημάτων, πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργαζόμενης τάξης, σημαίνει ὅτι εἶσαι θαυμαστής τῆς φιλισταϊκῆς ἐπιστήμης καί τίποτε παραπάνω. Στό τέλος τῆς «κριτικῆς» του (;) τοῦ ὑλισμοῦ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι κάνει ἀκόμα μιά προσπάθεια νά παρουσιάσει λαθεμένα τά γεγονότα καί ἀκόμα μιά λαθροχειρία. Ἀφοῦ ἐξέφρασε τήν ἀμφιβολία του γιά τήν ὀρθότητα τῆς γνώμης τοῦ Ἔνγκελς, ὅτι οἱ ἐπίσημοι οἰκονομολόγοι [44] ἀποσιώπησαν «Τό Κεφάλαιο» (καί γιά νά στηρίξει τόν ἰσχυρισμό του προβάλλει τό περίεργο ἐπιχείρημα ὅτι στή Γερμανία ὑπάρχουν πολλά πανεπιστήμια!), ὁ κ. Μιχαηλόβσκι λέει: «Ὁ Μάρξ δέν εἶχε καθόλου ὑπόψη του αὐτόν ἀκριβῶς τόν κύκλο ἀναγνωστῶν (τούς ἐργάτες) καί περίμενε κάτι καί ἀπό τούς ἀνθρώπους τῆς ἐπιστή-

μης». Αὐτό δέν εἶναι καθόλου σωστό: ὁ Μάρξ καταλάβαινε θαυμάσια, πόσο λίγο μπορεῖ νά ὑπολογίζει κανείς σέ ἀμεροληψία καί ἐπιστημονική κριτική ἀπομέρους τῶν ἀστῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐπιστήμης, καί στόν ἐπίλογο τῆς 2ης ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» ἐκφράστηκε ἀπολύτως συγκεκριμένα γι' αὐτό τό ζήτημα. Ἐκεῖ λέει: «Ἡ κατανόηση πού γρήγορα βρῆκε „Τό Κεφάλαιο" στούς πλατιούς κύκλους τῆς γερμανικῆς ἐργατικῆς τάξης, εἶναι ἡ καλύτερη ἀμοιβή γιά τήν ἐργασία μου. Ἕνας ἄνθρωπος πού στά οἰκονομικά ζητήματα ἐκπροσωπεῖ τήν ἀστική ἄποψη, ὁ κ. Μάγερ, σέ μιά μπροσούρα του, πού βγῆκε στό διάστημα τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ἔδειξε πολύ σωστά, ὅτι τή μεγάλη ἱκανότητα γιά θεωρητική σκέψη (der grosse theoretische Sinn), πού θεωροῦνταν κληρονομική ἀρετή τῶν γερμανῶν, τήν ἔχουν χάσει τελείως οἱ λεγόμενες μορφωμένες τάξεις τῆς Γερμανίας, ἐνῶ ἀντίθετα ξαναγεννιέται μέσα στήν ἐργατική της τάξη»[45].

Ἡ λαθροχειρία ἀφορᾶ καί πάλι τόν ὑλισμό, καί σκαρώθηκε ἐντελῶς σύμφωνα μέ τό πρῶτο πρότυπο. «Ἡ θεωρία (τοῦ ὑλισμοῦ) ποτέ δέ θεμελιώθηκε οὔτε ἐπαληθεύτηκε ἐπιστημονικά». Αὐτή εἶναι ἡ θέση. Νά καί ἡ ἀπόδειξη: «Ὁρισμένες καλές σελίδες ἱστορικοῦ περιεχομένου στίς ἐργασίες τοῦ Ἔνγκελς, τοῦ Κάουτσκι καθώς καί μερικῶν ἄλλων (ὅπως καί στήν ἀξιόλογη ἐργασία τοῦ Μπλός) θά μποροῦσαν νά περάσουν καί χωρίς τήν ἐτικέτα τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ, γιατί (σημειῶστε το αὐτό τό «γιατί!») στήν πραγματικότητα (sic!) στίς σελίδες αὐτές παίρνεται ὑπόψη τό σύνολο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἔστω καί ὅταν ἐπικρατεῖ ἡ οἰκονομική χορδή μέσα σ' αὐτή τή συγχορδία». Συμπέρασμα...: «ὁ οἰκονομικός ὑλισμός δέ βρῆκε τή δικαίωσή του στήν ἐπιστήμη».

Γνωστή ἱστορία! Γιά ν' ἀποδείξει τό ἀστήριχτο μιᾶς θεωρίας ὁ κ. Μιχαηλόβσκι πρῶτα τή διαστρεβλώνει, ἀποδίδοντάς της τήν ἀνόητη πρόθεση, ὅτι δέν παίρνει ὑπόψη τό σύνολο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, — τή στιγμή πού συμβαίνει ἐντελῶς τό ἀντίθετο: οἱ ὑλιστές (μαρξιστές) ἦταν οἱ πρῶτοι σοσιαλιστές πού ἔβαλαν τό ζήτημα ὅτι εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναλύεται ὄχι μόνο ἡ οἰκονομική, ἀλλά ὅλες οἱ πλευρές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς* — ἔπειτα διαπι-

* Αὐτό ἐκφράστηκε πολύ καθαρά στό «Κεφάλαιο» καί στήν ταχτική τῶν σοσιαλδημοκρατῶν σέ σύγκριση μέ τούς προγενέστερους σοσιαλιστές. Ὁ Μάρξ διατύπωσε τή ρητή ἀπαίτηση νά μήν περιοριζόμαστε μόνο στήν οἰκονομική πλευρά. Τό 1843 χαράζοντας τό πρόγραμμα τοῦ περιοδικοῦ, πού ἔμελλε νά ἐκδοθεῖ[46], ὁ Μάρξ ἔγραφε στόν Ρούγκε: «Ἡ σοσιαλιστική ἀρχή

στώνει ὅτι «στήν πραγματικότητα» οἱ ὑλιστές μέ τήν οἰκονομία ἐξήγησαν «καλά» τό σύνολο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (γεγονός πού ὁλοφάνερα στρέφεται ἐνάντια στό συγγραφέα) καί τέλος βγάζει τό συμπέρασμα ὅτι ὁ ὑλισμός «δέ βρῆκε τή δικαίωσή του». Οἱ λαθροχειρίες σας ὅμως, κ. Μιχαηλόβσκι, βρῆκαν θαυμάσια τή δικαίωσή τους!

Αὐτά εἶναι ὅλα ὅσα παραθέτει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, γιά «νά ἀναιρέσει» τόν ὑλισμό. Ἐπαναλαβαίνω ὅτι ἐδῶ δέν ὑπάρχει καμιά κριτική, ἀλλά κενή φλυαρία ὅλο ἀξιώσεις. Ἄν ρωτήσετε ὅποιον θέλετε, ποιές ἀντιρήσεις ἔφερε τελοσπάντων ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἐνάντια στήν ἄποψη ὅτι οἱ σχέσεις παραγωγῆς ἀποτελοῦν τή βάση ὅλων τῶν ἄλλων; πῶς ἀναίρεσε τήν ὀρθότητα τῆς ἔννοιας τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καί τοῦ φυσικο-ιστορικοῦ προτσές ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν, πού τήν ἐπεξεργάστηκε ὁ Μάρξ χρησιμοποιώντας τήν ὑλιστική μέθοδο; πῶς ἀπέδειξε ὅτι δέν εἶναι σωστές οἱ ὑλιστικές ἐξηγήσεις τῶν διάφορων ἱστορικῶν ζητημάτων, πού δίνουν ἔστω καί οἱ συγγραφεῖς πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος; — ὁ καθένας τό δίχως ἄλλο θά σᾶς ἀπαντήσει ὅτι δέν ἔφερε καμιά ἀντίρηση, δέν ἀνασκεύασε τίποτε, δέν ἔδειξε καμιά ἀνακρίβεια. Στριφογύρισε μόνο γύρω ἀπό τό θέμα, προσπάθησε νά συγκαλύψει τήν οὐσία τοῦ ζητήματος μέ φράσεις καί ταυτόχρονα σοφίστηκε διάφορες ὑπεκφυγές χωρίς καμιά ἀξία.

Εἶναι δύσκολο νά περιμένει κανείς κάτι τό σοβαρό ἀπό ἕναν τέτιο κριτικό, ὅταν συνεχίζει στό τεῦχος 2 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ν' ἀνασκευάζει τό μαρξισμό. Ὅλη ἡ διαφορά εἶναι ὅτι ἡ ἐφευρετικότητά του ὅσον ἀφορᾶ τίς λαθροχειρίες ἔχει πιά

στό σύνολό της δέν ἐκπροσωπεῖ παρά μόνο μιά πλευρά... Ἐμεῖς ὅμως πρέπει νά δόσουμε τήν ἴδια προσοχή καί στήν ἄλλη πλευρά, στή θεωρητική ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, καί συνεπῶς, νά κάνουμε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς μας τή θρησκεία, τήν ἐπιστήμη κτλ. ... Ὅπως *ἡ θρησκεία* εἶναι ἡ συγκεφαλαίωση τῶν θεωρητικῶν ἀγώνων τῆς ἀνθρωπότητας, ἔτσι καί τό *πολιτικό κράτος* εἶναι ἡ συγκεφαλαίωση τῶν πραχτικῶν της ἀγώνων. Τό πολιτικό κράτος ἐκφράζει ἔτσι μέσα στά πλαίσια τῆς μορφῆς του sub specie rei publicae (ἀπό πολιτική ἄποψη) ὅλους τούς κοινωνικούς ἀγῶνες, τίς κοινωνικές ἀνάγκες, τά κοινωνικά συμφέροντα. Γιαυτό τό νά κάνουμε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς ἕνα ἐντελῶς ειδικό πολιτικό ζήτημα — ὅπως εἶναι λχ. ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό σύστημα τῶν προνομιούχων τάξεων καί στό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα — δέ σημαίνει καθόλου ὅτι κατεβαίνουμε ἀπό τήν hauteur des principes(ἀπό τό ὕψος τῶν ἀρχῶν.*Η Σύντ.)*,γιατί τό ζήτημα αὐτό ἐκφράζει μέ *πολιτική* γλώσσα τή διαφορά ἀνάμεσα στήν κυριαρχία τῶν ἀνθρώπων καί στήν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Συνεπῶς, ὁ κριτικός ὄχι μόνο μπορεῖ, ἀλλά καί πρέπει νά ἀσχολεῖται μέ τά πολιτικά αὐτά ζητήματα (πού ὁ φανατικός σοσιαλιστής νομίζει ὅτι δέν ἀξίζουν καθόλου τήν προσοχή)»[47].

στερέψει καί ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖ τίς λαθροχειρίες ἄλλων.

Στήν ἀρχή δημηγορεῖ μέ θέμα τό «πολύπλοκο» τῆς κοινωνικῆς ζωῆς: νά, λέει, ἀκόμα καί ἀνάμεσα στό γαλβανισμό καί στόν οἰκονομικό ὑλισμό ὑπάρχει κάποια σχέση, γιατί τά πειράματα τοῦ Γαλβάνι «προξένησαν ἐντύπωση» καί στόν Χέγκελ. Καταπληχτική ἐξυπνάδα! Θά μπορούσαμε μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία νά βροῦμε κάποια σχέση ἀνάμεσα στόν κ. Μιχαηλόβσκι καί στόν αὐτοκράτορα τῆς Κίνας! Τί ἄλλο μποροῦμε νά συμπεράνουμε ἀπ' αὐτό ἐκτός ἀπό τό ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού νιώθουν εὐχαρίστηση νά λένε ἀνοησίες;!

«Ἡ οὐσία τῆς ἱστορικῆς πορείας τῶν πραγμάτων — συνεχίζει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — πού εἶναι γενικά ἀσύλληπτη, δέν ἔχει συλληφθεῖ οὔτε ἀπό τή διδασκαλία τοῦ οἰκονομικοῦ ὑλισμοῦ, παρ' ὅλο πού ἡ διδασκαλία αὐτή στηρίζεται, ὅπως φαίνεται, σέ δυό βάθρα: στήν ἀνακάλυψη τῆς ἀρχῆς, ὅτι οἱ μορφές τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀνταλλαγῆς ἔχουν γενική καθοριστική σημασία καί στό ἀδιαφιλονίκητο τῆς διαλεχτικῆς πορείας».

Ἔτσι λοιπόν, οἱ ὑλιστές στηρίζονται στό «ἀδιαφιλονίκητο» τῆς διαλεχτικῆς πορείας! δηλ. στηρίζουν τίς κοινωνιολογικές θεωρίες τους στίς τριάδες [48] τοῦ Χέγκελ. Ἔχουμε μπροστά μας τή στερεότυπη ἐκείνη κατηγορία πού ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ μαρξισμός κάνει χεγκελιανή διαλεχτική, κατηγορία πού τήν ἔχουν ἀναμασήσει ἀρκετές φορές οἱ ἀστοί κριτικοί τοῦ Μάρξ. Οἱ κύριοι αὐτοί, ἀνίκανοι νά προβάλουν ὁποιαδήποτε οὐσιαστική ἀντίρηση ἐνάντια στή διδασκαλία τοῦ Μάρξ, γαντζώθηκαν ἀπό τόν τρόπο ἔκφρασης τοῦ Μάρξ, ἐπιτέθηκαν ἐνάντια στήν προέλευση τῆς θεωρίας, νομίζοντας ὅτι ἔτσι θά ὑποσκάψουν τήν οὐσία της. Καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέ στενοχωριέται καθόλου ὅταν καταφεύγει σέ παρόμοιες μέθοδες. Σάν πρόσχημα τοῦ χρησίμευσε ἕνα κεφάλαιο ἀπό τό ἔργο τοῦ Ἔνγκελς ἐνάντια στόν Ντύρινγκ [49]. Ὁ Ἔνγκελς, ἀντικρούοντας τόν Ντύρινγκ, πού πολεμοῦσε τή διαλεχτική τοῦ Μάρξ, λέει ὅτι ὁ Μάρξ οὔτε κάν σκέφτηκε ποτέ του «ν' ἀποδείξει» ὁ,τιδήποτε μέ τίς τριάδες τοῦ Χέγκελ, ὅτι ὁ Μάρξ ἁπλῶς μελετοῦσε καί ἐρευνοῦσε τό πραγματικό προτσές, ὅτι γιά τόν Μάρξ μοναδικό κριτήριο τῆς θεωρίας ἦταν ἡ συμφωνία της μέ τήν πραγματικότητα. Κι ἄν καμιά φορά, λέει, συνέβαινε ἡ ἐξέλιξη κάποιου κοινωνικοῦ φαινομένου νά ἐντάσσεται μέσα στό χεγκελιανό σχῆμα: θέση — ἄρνηση — ἄρνηση τῆς ἄρνησης, δέν ὑπάρχει σ' αὐτό τίποτε τό παράξενο, γιατί γενικά ἡ περίπτωση αὐτή δέν εἶναι σπάνια στή φύση. Καί ὁ Ἔνγκελς ἀρχίζει νά φέρνει παραδείγματα ἀπό τήν περιοχή

τῶν φυσικο-ιστορικῶν ἐπιστημῶν (ἀνάπτυξη τοῦ σπόρου) καί ἀπό τήν περιοχή τῆς κοινωνίας, ὅπως λχ. ὅτι στήν ἀρχή ἦταν ὁ πρωτόγονος κομμουνισμός, ἔπειτα ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία καί ἀργότερα ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας. Ἤ στήν ἀρχή ὁ πρωτόγονος ὑλισμός, ἔπειτα ὁ ἰδεαλισμός καί, τέλος, ὁ ἐπιστημονικός ὑλισμός κτλ. Ὁ καθένας βλέπει ξεκάθαρα, πώς τό κέντρο βάρους τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἔνγκελς βρίσκεται στό ὅτι τό καθῆκον τῶν ὑλιστῶν εἶναι νά περιγράψουν σωστά καί μέ ἀκρίβεια τό πραγματικό ἱστορικό προτσές, ὅτι ἡ ἐπιμονή στή διαλεχτική, ἡ ἐπιλογή τῶν παραδειγμάτων, πού ἀποδείχνουν τήν ὀρθότητα τῆς τριάδας, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ὑπολείμματα τοῦ χεγκελιανισμοῦ, μέσα ἀπό τόν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ὁ ἐπιστημονικός σοσιαλισμός, ὑπολείμματα τοῦ τρόπου ἔκφρασης τοῦ χεγκελιανισμοῦ. Πραγματικά, ἀπό τή στιγμή πού δηλώνεται κατηγορηματικά ὅτι εἶναι ἀνοησία νά προσπαθεῖ κανείς «ν' ἀποδείξει» ὁ,τιδήποτε μέ τίς τριάδες, ὅτι αὐτό οὔτε κάν τό σκέφτηκε κανείς, τότε ποιά σημασία μποροῦν νά ἔχουν τά παραδείγματα τῶν «διαλεχτικῶν» προτσές; Δέν εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι αὐτό μᾶς δείχνει τήν προέλευση τῆς διδασκαλίας καί τίποτε παραπάνω; Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τό νιώθει αὐτό κι ὁ ἴδιος, ὅταν λέει ὅτι δέν πρέπει νά κατηγοροῦμε μιά θεωρία γιά τήν προέλευσή της. Γιά νά μπορεῖ ὅμως κανείς νά δεῖ στούς συλλογισμούς τοῦ Ἔνγκελς κάτι περισσότερο ἀπό τήν προέλευση τῆς θεωρίας, θάπρεπε προφανῶς ν' ἀποδείξει, ὅτι ἔστω καί ἕνα μόνο ἱστορικό *ζήτημα* ἔχει λυθεῖ ἀπό τούς ὑλιστές ὄχι μέ βάση τά ἀντίστοιχα γεγονότα, ἀλλά μέ τίς τριάδες. Δοκίμασε ἄραγε νά τό ἀποδείξει αὐτό ὁ κ. Μιχαηλόβσκι; Καθόλου. Ἀντίθετα, ἀναγκάστηκε κι ὁ ἴδιος νά ὁμολογήσει, ὅτι «ὁ Μάρξ σέ τέτιο βαθμό γέμισε τό ἄδειο διαλεχτικό σχῆμα μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο, πού μποροῦμε νά ἀφαιρέσουμε ἀπό τό σχῆμα αὐτό τό περιεχόμενο, ὅπως τό καπάκι ἀπό ἕνα κύπελο, χωρίς ν' ἀλλάξει τίποτε» (γιά τήν ἐξαίρεση πού κάνει ἐδῶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι σχετικά μέ τό μέλλον θά μιλήσουμε παρακάτω). Ἄν εἶν' ἔτσι, γιατί τότε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀσχολεῖται μέ τόσο ζῆλο μ' αὐτό τό καπάκι πού δέν ἀλλάζει τίποτε; Γιατί τότε φλυαρεῖ ὅτι οἱ ὑλιστές «στηρίζονται» στό ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές; Γιατί, παλαίβοντας ἐνάντια σ' αὐτό τό καπάκι, δηλώνει ὅτι παλαίβει ἐνάντια σ' ἕνα ἀπό τά «βάθρα» τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐνῶ αὐτό εἶναι ἔκδηλη ἀναλήθεια;

Δέ θά ἐξετάσω, βέβαια, πῶς ἀναλύει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τά παραδείγματα τῶν τριάδων, γιατί, τό ξαναλέω, τό ζήτημα αὐτό

δέν ἔχει καμιά σχέση οὔτε μέ τόν ἐπιστημονικό ὑλισμό, οὔτε μέ τό ρωσικό μαρξισμό. Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νά ξέρει κανείς ποιούς λόγους εἶχε, παρ' ὅλα αὐτά, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι νά διαστρεβλώσει τή στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στή διαλεχτική. Οἱ λόγοι ἦταν δυό: πρῶτον, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἄκουσε τόν ἦχο, δέν κατάλαβε ὅμως ἀπό ποῦ ἔρχεται· καί δεύτερο, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔκαμε (ἤ πιό σωστά δανείστηκε ἀπό τόν Ντύρινγκ) ἀκόμα μιά παραποίηση.

Ad 1)*. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, διαβάζοντας τή μαρξιστική φιλολογία, σκόνταφτε συνεχῶς στή «διαλεχτική μέθοδο» τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, στή «διαλεχτική νόηση» καί πάλι στή σφαίρα τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων (γιά τήν ὁποία ἀκριβῶς γίνεται λόγος) κτλ. Μέ τήν ἁπλοϊκότητα τῆς ψυχῆς του (καλό θάταν ἄν ἦταν μόνο ἁπλοϊκότητα) νόμισε ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή συνίσταται στή λύση ὅλων τῶν κοινωνιολογικῶν προβλημάτων σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς τριάδας τοῦ Χέγκελ. Ἄν ἐξέταζε τό ζήτημα ἔστω καί λίγο προσεχτικότερα, δέ θά μποροῦσε παρά νά πειστεῖ ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι παράλογη. Κεῖνο πού ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ὀνόμαζαν διαλεχτική μέθοδο — σέ ἀντίθεση πρός τή μεταφυσική μέθοδο — δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐπιστημονική μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας, πού θεωρεῖ τήν κοινωνία ἕνα ζωντανό ὀργανισμό σέ συνεχῆ ἀνάπτυξη (καί ὄχι κάτι τό μηχανικά συνδεμένο, πού γι' αὐτό τό λόγο ἐπιτρέπει κάθε λογῆς αὐθαίρετους συνδυασμούς τῶν διάφορων κοινωνικῶν στοιχείων), πού γιά τή μελέτη του (τοῦ ὀργανισμοῦ) εἶναι ἀναγκαία ἡ ἀντικειμενική ἀνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς, πού συγκροτοῦν τό δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό, καί ἡ ἔρευνα τῶν νόμων τῆς λειτουργίας καί τῆς ἀνάπτυξής του. Θά προσπαθήσουμε παρακάτω νά δόσουμε παραστατικά τή σχέση τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου πρός τή μεταφυσική (στήν ἔννοια αὐτή περιλαβαίνεται χωρίς ἀμφιβολία καί ἡ ὑποκειμενική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας), παίρνοντας γιά παράδειγμα τούς ἴδιους τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Πρός τό παρόν ἄς σημειώσουμε ἁπλῶς, ὅτι ὁ καθένας πού ἔχει διαβάσει τόν ὁρισμό καί τήν περιγραφή τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου εἴτε στόν Ἔνγκελς (πολεμική του ἐνάντια στόν Ντύρινγκ. Στά ρωσικά βλέπε: «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη»), εἴτε στόν Μάρξ (διάφορες ὑποσημειώσεις στό «Κεφάλαιο», «Ἐπίλογος» τῆς δεύτερης ἔκδοσής του καί «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας») [50],

* — *Στό πρῶτο σημεῖο. Ἡ Σύντ.*

θά δεῖ πώς ἐδῶ δέ γίνεται λόγος γιά τίς τριάδες τοῦ Χέγκελ, ἀλλά ὅλο τό ζήτημα συνοψίζεται στό νά ἐξετάζεται ἡ κοινωνική ἐξέλιξη σάν ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχηματισμῶν. Γιά νά τό ἀποδείξω αὐτό, θά ἀναφέρω, in extenso* τήν περιγραφή τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου πού δίνεται στό τεῦχος 5 τοῦ 1872 τῆς ἐπιθεώρησης «Βέστνικ Ἐβρόπι» (σημείωμα: «Ἡ ἄποψη τῆς πολιτικο-οικονομικῆς κριτικῆς στόν Κ. Μάρξ»)[51] καί πού ὁ Μάρξ τήν παραθέτει στόν «Ἐπίλογο» τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου». Ὁ Μάρξ λέει ἐκεῖ ὅτι ἡ μέθοδος πού χρησιμοποίησε στό «Κεφάλαιο» ἔχει κατανοηθεῖ ἄσχημα. «Οἱ γερμανοί κριτικοί φώναζαν, φυσικά, πώς πρόκειται γιά χεγκελιανή σοφιστική». Καί γιά νά ἐκθέσει πιό καθαρά τή μέθοδό του, ὁ Μάρξ παραθέτει τήν περιγραφή της ἀπό τό σημείωμα πού ἀναφέρουμε παραπάνω. Γιά τόν Μάρξ ἕνα πράγμα ἔχει σημασία, λέει τό σημείωμα: συγκεκριμένα, νά βρεῖ τό νόμο τῶν φαινομένων πού ἐρευνᾶ· ἰδιαίτερη σημασία ἔχει γι' αὐτόν ὁ νόμος τῆς ἀλλαγῆς, τῆς ἐξέλιξης αὐτῶν τῶν φαινομένων, τοῦ περάσματός τους ἀπό μιά μορφή σέ ἄλλη, ἀπό ἕνα καθεστώς κοινωνικῶν σχέσεων σέ ἄλλο. Γιαυτό ὁ Μάρξ φροντίζει γιά ἕνα πράγμα: νά δείξει μέ τήν ἀκριβῆ ἐπιστημονική ἔρευνα τήν ἀναγκαιότητα τοῦ δοσμένου καθεστῶτος κοινωνικῶν σχέσεων, διαπιστώνοντας μέ ὅλη τή δυνατή πληρότητα τά γεγονότα ἐκεῖνα, πού τοῦ χρησιμεύουν σάν σημεῖα ἀφετηρίας καί στήριξης. Γιά τό σκοπό αὐτό τοῦ εἶναι πέρα γιά πέρα ἀρκετό ἄν, ἀποδείχνοντας τήν ἀναγκαιότητα τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος, ἀποδείχνει ταυτόχρονα καί τήν ἀναγκαιότητα ἑνός ἄλλου καθεστῶτος, πού δέν μπορεῖ παρά νά προκύψει ἀναπόφευχτα ἀπό τό προηγούμενο, ἀδιάφορο ἄν οἱ ἄνθρωποι τό πιστεύουν αὐτό ἤ ὄχι, ἄν ἔχουν ἐπίγνωσή του ἤ ὄχι. Ὁ Μάρξ ἐξετάζει τήν κοινωνική κίνηση σάν ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές, πού ὑποτάσσεται σέ νόμους, πού ὄχι μόνο δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τή βούληση, τή συνείδηση καί τίς προθέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά ἀντίθετα, καθορίζουν τή βούληση, τή συνείδηση καί τίς προθέσεις τους. (Πρός γνώση τῶν κ.κ. ὑποκειμενιστῶν, πού ξεχωρίζουν τήν κοινωνική ἐξέλιξη ἀπό τή φυσικο-ιστορική, ἀκριβῶς γιατί ὁ ἄνθρωπος βάζει μπροστά του συνειδητούς «σκοπούς» καί καθοδηγεῖται ἀπό συγκεκριμένα ἰδανικά.) Ἄν τό συνειδητό στοιχεῖο παίζει στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἕνα τόσο ὑποδεέστερο ρόλο, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ κριτική, πού γιά ἀντικείμενό της

* — ἐν ἐκτάσει. *Ἡ Σύντ.*

ἔχει αὐτό τόν ἴδιο τόν πολιτισμό λιγότερο ἀπό κάθε ἄλλο μπορεῖ νά στηρίζεται σέ μιά ὁποιαδήποτε μορφή ἤ σ' ἕνα ὁποιοδήποτε ἀποτέλεσμα τῆς συνείδησης. Μ' ἄλλα λόγια, δέν εἶναι καθόλου ἡ ἰδέα, ἀλλά μόνο τό ἐξωτερικό, τό ἀντικειμενικό φαινόμενο, πού μπορεῖ νά τῆς χρησιμεύσει σάν σημεῖο ἀφετηρίας. Ἡ κριτική πρέπει νά συνίσταται στό νά συγκρίνεται καί νά παραβάλλεται ἕνα δοσμένο γεγονός ὄχι μέ τίς ἰδέες, μά μ' ἕνα ἄλλο γεγονός. Γιά τήν κριτική ἔχει σημασία μόνο νά ἐρευνηθοῦν μέ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ἀκρίβεια καί τά δυό γεγονότα καί ν' ἀποτελέσουν τό ἕνα σέ σχέση μέ τό ἄλλο διάφορα σημεῖα ἐξέλιξης· καί κεῖνο πού εἶναι ἰδιαίτερα ἀπαραίτητο εἶναι νά ἐρευνηθεῖ μέ τήν ἴδια ἀκρίβεια ὅλη ἡ σειρά τῶν γνωστῶν καταστάσεων, ἡ σχέση διαδοχῆς τους καί ἡ ἀλληλουχία ἀνάμεσα στίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης. Ὁ Μάρξ ἀρνεῖται ἴσα-ἴσα τήν ἰδέα, ὅτι οἱ νόμοι τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἶναι οἱ ἴδιοι καί γιά τό παρελθόν καί γιά τό παρόν. Ἀντίθετα, κάθε ἱστορική περίοδος ἔχει τούς δικούς της νόμους. Ἡ οἰκονομική ζωή μᾶς προσφέρει ἕνα φαινόμενο ἀνάλογο μέ τήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης στούς ἄλλους τομεῖς τῆς βιολογίας. Οἱ παλιότεροι οἰκονομολόγοι δέν καταλάβαιναν τή φύση τῶν οἰκονομικῶν νόμων, ὅταν τούς σύγκριναν μέ τούς νόμους τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας. Μιά βαθύτερη ἀνάλυση δείχνει, ὅτι οἱ κοινωνικοί ὀργανισμοί παρουσιάζουν τόσο βαθιές διαφορές ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο ὅπως καί οἱ ὀργανισμοί τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν. Ὁ Μάρξ, βάζοντας γιά καθῆκον του νά ἐρευνήσει ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομική ὀργάνωση, δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά διατυπώνει μέ τρόπο αὐστηρά ἐπιστημονικό τό σκοπό, πού πρέπει νά ἐπιδιώκει κάθε ἀκριβής ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἡ ἐπιστημονική σημασία μιᾶς τέτιας ἔρευνας βρίσκεται στήν ἀποσαφήνιση τῶν ἰδιαίτερων (ἱστορικῶν) ἐκείνων νόμων, πού ρυθμίζουν τή γέννηση, τήν ὕπαρξη, τήν ἀνάπτυξη καί τό θάνατο ἑνός δοσμένου κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ καί τήν ἀντικατάστασή του ἀπό ἕναν ἄλλο, ἀνώτερο ὀργανισμό.

Αὐτή εἶναι ἡ περιγραφή τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου, πού ὁ Μάρξ τήν ἔβγαλε μέσα ἀπό ἕνα ἄπειρο πλῆθος σημειωμάτων πού δημοσιεύτηκαν σέ περιοδικά καί ἐφημερίδες γιά «Τό Κεφάλαιο» καί πού τή μετάφρασε στά γερμανικά, γιατί αὐτός ὁ χαρακτηρισμός τῆς μεθόδου, ὅπως λέει καί ὁ ἴδιος, εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής. Καί προβάλλει τό ἐρώτημα: μήπως ἀναφέρεται ἐδῶ ἔστω καί μιά λέξη γιά τριάδες, τριχοτομήσεις, γιά ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές καί γιά ἄλλες παρόμοιες ἀνοησίες, πού τόσο

ἱπποτικά ἔχει ξεσπαθώσει ἐναντίον τους ὁ κ. Μιχαηλόβσκι; Καί ὕστερα ἀπ' αὐτή τήν περιγραφή ὁ Μάρξ ὑποστηρίζει καθαρά, ὅτι ἡ μέθοδός του εἶναι «διαμετρικά ἀντίθετη» ἀπό τή μέθοδο τοῦ Χέγκελ. Κατά τόν Χέγκελ ἡ ἐξέλιξη τῆς ἰδέας, σύμφωνα μέ τούς διαλεχτικούς νόμους τῆς τριάδας, καθορίζει τήν ἐξέλιξη τῆς πραγματικότητας. Μόνο σ' αὐτή τήν περίπτωση, ἐννοεῖται, μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά τή σημασία τῶν τριάδων, γιά τό ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές. Κατά τή γνώμη μου, λέει ὁ Μάρξ, ἀντίθετα: «τό ἰδεατό δέν εἶναι παρά ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ὑλικοῦ». Καί ὅλο τό ζήτημα καταλήγει ἔτσι στή «θετική κατανόηση τοῦ παρόντος καί τῆς ἀναγκαίας ἐξέλιξής του»: γιά τίς τριάδες δέ μένει ἄλλη θέση ἐκτός ἀπό τό ρόλο τοῦ καπακιοῦ καί τῆς πέτσας («ἐρωτοτρόπησα μέ τόν τρόπο ἔκφρασης τοῦ Χέγκελ» — λέει ὁ Μάρξ στόν ἴδιο ἐπίλογο), γιά τόν ὁποῖο εἶναι ἱκανοί νά ἐνδιαφέρονται μόνο οἱ φιλισταῖοι. Καί τώρα προβάλλει τό ἐρώτημα, πῶς πρέπει νά κρίνουμε ἕναν ἄνθρωπο, πού ἤθελε νά κάνει κριτική σ' ἕνα ἀπό τά «βάθρα» τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑλισμοῦ, δηλαδή στή διαλεχτική, κι ἄρχισε νά μιλάει γιά ὅ,τι θέλετε, ἀκόμα καί γιά τά βατράχια καί γιά τό Ναπολέοντα, καί δέ μίλησε μόνο γιά τό τί εἶναι αὐτή ἡ διαλεχτική, γιά τό ἄν πραγματικά ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας εἶναι ἕνα φυσικο-ιστορικό προτσές; γιά τό ἄν εἶναι ἤ ὄχι σωστή ἡ ὑλιστική ἀντίληψη γιά τούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς σάν ἰδιαίτερους κοινωνικούς ὀργανισμούς; γιά τό ἄν εἶναι ἤ ὄχι σωστές οἱ μέθοδες τῆς ἀντικειμενικῆς ἀνάλυσης αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν; γιά τό ἄν πραγματικά οἱ κοινωνικές ἰδέες δέν καθορίζουν τήν κοινωνική ἐξέλιξη, ἀλλά ὅτι καθορίζονται οἱ ἴδιες ἀπ' αὐτήν; κτλ. Μποροῦμε ἄραγε νά παραδεχτοῦμε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή ὑπάρχει μόνο μή κατανόηση;

Ad 2)*. Ὕστερα ἀπό μιά τέτια «κριτική» τῆς διαλεχτικῆς, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀποδίδει στόν Μάρξ αὐτές τίς μέθοδες ἀπόδειξης «μέσω» τῆς χεγκελιανῆς τριάδας καί, φυσικά, τίς κατατροπώνει. «Ὅσο γιά τό μέλλον — λέει — οἱ ἐνυπάρχοντες νόμοι τῆς κοινωνίας διατυπώνονται κατά τρόπο ἀποκλειστικά διαλεχτικό». (Αὐτή εἶναι ἡ ἐξαίρεση πού ἀναφέραμε παραπάνω.) Ὁ συλλογισμός τοῦ Μάρξ γιά τό ἀναπόφευχτο τῆς ἀπαλλοτρίωσης τῶν ἀπαλλοτριωτῶν δυνάμει τῶν νόμων ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ ἔχει «ἀποκλειστικά διαλεχτικό χαρακτήρα». Τό «ἰδανικό» τοῦ Μάρξ γιά τήν κοινοχτημοσύνη τῆς γῆς καί τοῦ κε-

* — Στό δεύτερο σημεῖο. *Ἡ Σύντ.*

φαλαίου — «μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀναπόφευχτου καί τοῦ ἀδιαφιλονίκητου κρατιέται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄκρη τῆς χεγκελιανῆς τριμελοῦς ἁλυσίδας».

Τό ἐπιχείρημα αὐτό εἶναι *παρμένο ἀτόφιο* ἀπό τόν Ντύρινγκ, πού τό χρησιμοποίησε στό βιβλίο του «Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus» (3-te Aufl., 1879. S. 486–487)*. Γιά τόν Ντύρινγκ, ἐννοεῖται, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν ἀναφέρει οὔτε λέξη. Ἴσως νά κατέληξε μόνος του σ' αὐτή τή διαστρέβλωση τοῦ Μάρξ;

Ὁ Ἔνγκελς ἔδοσε μιά θαυμάσια ἀπάντηση στόν Ντύρινγκ, καί μιά πού παραθέτει καί τήν κριτική τοῦ Ντύρινγκ, θά περιοριστοῦμε σ' αὐτή τήν ἀπάντηση τοῦ Ἔνγκελς [52]. Ὁ ἀναγνώστης θά δεῖ, ὅτι ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἔνγκελς ἰσχύει στό ἀκέραιο καί γιά τόν κ. Μιχαηλόβσκι.

«„Αὐτή ἡ ἱστορική σκιαγραφία (ἡ γένεση τῆς λεγόμενης πρωταρχικῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου στήν Ἀγγλία), — λέει ὁ Ντύρινγκ, — εἶναι τό σχετικά καλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Μάρξ, καί θά ἦταν ἀκόμα καλύτερο, ἄν ἐκτός ἀπό τά ἐπιστημονικά δέν στηριζόταν ἀκόμα καί στά διαλεχτικά δεκανίκια. Ἡ χεγκελιανή ἄρνηση τῆς ἄρνησης παίζει ἐδῶ — ἐπειδή λείπουν καλύτερα καί πιό σαφῆ ἐπιχειρήματα — τό ρόλο μαμῆς, πού μές τίς ὑπηρεσίες της ξεγεννιέται τό μέλλον ἀπό τά σπλάχνα τοῦ παρελθόντος. Ἡ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, πού συντελέστηκε μέ τόν παραπάνω τρόπο ἀρχίζοντας ἀπό τόν 16ο αἰώνα, ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἄρνηση. Τήν ἄρνηση αὐτή θά τήν ἀκολουθήσει μιά δεύτερη, πού χαρακτηρίζεται σάν ἄρνηση τῆς ἄρνησης καί ταυτόχρονα σάν ἀποκατάσταση τῆς «ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας» σέ μιά ἀνώτερη ὅμως μορφή, πού στηρίζεται στήν κοινοχτημοσύνη τοῦ ἐδάφους καί τῶν μέσων ἐργασίας. Ἄν αὐτή τήν καινούργια «ἀτομική ἰδιοχτησία» ὁ κ. Μάρξ τήν ὀνομάζει ταυτόχρονα καί «κοινωνική ἰδιοχτησία», σ' αὐτό ἀκριβῶς τό γεγονός ἐκδηλώνεται ἡ χεγκελιανή ἀνώτερη ἑνότητα, μέσα στήν ὁποία αἴρεται ἡ ἀντίφαση (aufgehoben — εἶναι ὁ εἰδικός χεγκελιανός ὅρος), δηλαδή σύμφωνα μέ τό λογοπαίγνιο τοῦ Χέγκελ ξεπερνιέται ὅσο καί διατηρεῖται.

...Ἔτσι ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν εἶναι σάν ἕνα εἶδος αὐτόματο προϊόν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας στίς ὑλικές, ἐξωτερικές της συνθῆκες... Θά ἦταν δύσκολο νά πεί-

---

* — «Κριτική ἱστορία τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καί τοῦ σοσιαλισμοῦ» (3η ἔκδ., 1879. Σελ. 486–487). *Ἡ Σύντ.*

σεις ἕνα λογικό ἄνθρωπο γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινοχτημοσύνης τοῦ ἐδάφους καί τοῦ κεφαλαίου, μέ βάση τήν πίστη σέ ταχυδακτυλουργίες ὅπως ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης τοῦ Χέγκελ. Ὁ νεφελώδικος καί διφορούμενος χαρακτήρας τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μάρξ δέ θά παραξενέψει, ἄλλωστε, κανέναν πού ξέρει τί μπορεῖ νά προκύψει ἀπό ἕνα ἐπιστημονικό ὑλικό σάν τή χεγκελιανή διαλεχτική, ἤ, καλύτερα, τί ἀσυναρτησίες προκύπτουν κατανάγκην ἀπ' αὐτό. Γιά κείνους πού δέν ξέρουν αὐτά τά τεχνάσματα πρέπει νά πῶ ρητά ὅτι στόν Χέγκελ ἡ πρώτη ἄρνηση παίζει τό ρόλο τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, πού τό δανείζεται ἀπό τήν κατήχηση, καί ἡ δεύτερη τό ρόλο μιᾶς ἀνώτερης ἑνότητας, πού ὁδηγεῖ στή λύτρωση. Σέ τέτιες ταχυδακτυλουργικές ἀναλογίες, δανεισμένες ἀπό τήν περιοχή τῆς θρησκείας, δέ θά μποροῦσε, βέβαια, νά στηριχτεῖ ἡ λογική τῶν γεγονότων... Ὁ κ. Μάρξ ἐφησυχάζει στή νεφελώδικη ἰδέα του τῆς ἰδιοχτησίας, πού εἶναι ταυτόχρονα ἀτομική καί κοινωνική, καί ἀφήνει τούς ὀπαδούς του νά λύσουν μόνοι τους αὐτό τό βαθύ διαλεχτικό αἴνιγμα". Αὐτά λέει ὁ κ. Ντύρινγκ.

Συνεπῶς — συμπεραίνει ὁ Ἔνγκελς — ὁ Μάρξ δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀποδείξει ἀλλιῶς τήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐγκαθίδρυσης ἑνός κοινωνικοῦ καθεστῶτος πού νά στηρίζεται στήν κοινοχτημοσύνη τῆς γῆς καί τῶν μέσων παραγωγῆς πού δημιουργοῦνται μέ τήν ἐργασία, παρά μόνο καταφεύγοντας στή χεγκελιανή ἄρνηση τῆς ἄρνησης. Καί στηρίζοντας τή σοσιαλιστική του θεωρία σέ τέτιες ταχυδακτυλουργικές ἀναλογίες, δανεισμένες ἀπό τή θρησκεία, καταλήγει στό συμπέρασμα, ὅτι στή μελλοντική κοινωνία θά κυριαρχεῖ μιά ἰδιοχτησία πού θά εἶναι ταυτόχρονα καί ἀτομική καί κοινωνική, σάν χεγκελιανή ἀνώτερη ἑνότητα τῆς ἀντίφασης πού ἔχει ἀρθεῖ*.

---

*Ὅτι ἡ διατύπωση αὐτή τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ντύρινγκ μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στό ἀκέραιο καί στόν κ. Μιχαηλόβσκι, ἀποδείχνεται καί ἀπό τό παρακάτω μέρος τοῦ ἄρθρου του: «Ὁ Κ. Μάρξ δικαζόμενος ἀπό τόν κ. Γιου. Ζουκόβσκι». Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ἀπαντώντας στόν κ. Ζουκόβσκι, πού ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Μάρξ εἶναι ὑπέρμαχος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, ἀναφέρεται στό σχῆμα αὐτό τοῦ Μάρξ καί τό ἐξηγεῖ μέ τόν παρακάτω τρόπο: «Ὁ Μάρξ ἔμπασε στό σχῆμα του τά δυό πασίγνωστα ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα τῆς χεγκελιανῆς διαλεχτικῆς. Πρῶτο, τό σχῆμα εἶναι φτιαγμένο σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς χεγκελιανῆς τριάδας. Δεύτερο, ἡ σύνθεση βασίζεται στήν ταυτότητα τῶν ἀντιθέσεων: τῆς ἀτομικῆς καί τῆς κοινῆς ἰδιοχτησίας. Συνεπῶς, ἡ λέξη „ἀτομική" ἔχει στήν περίπτωση αὐτή τήν ἰδιαίτερη, τήν καθαρά συμβατική ἔννοια τοῦ ἑνός μέλους τοῦ διαλεχτικοῦ προ-

Ἄς ἀφήσουμε γιά τήν ὥρα κατά μέρος τήν ἄρνηση τῆς ἄρνησης κι ἄς ἐξετάσουμε τήν „ἰδιοχτησία πού εἶναι ταυτόχρονα καί ἀτομική καί κοινωνική". Ὁ κ. Ντύρινγκ τό ὀνομάζει αὐτό „νεφέλη" καί, ὅσο κι ἄν αὐτό εἶναι ἐκπληκτικό, ἐδῶ· ἔχει πραγματικά δίκιο. Δυστυχῶς, στή „νεφέλη" αὐτή, δέ βρίσκεται ὁ Μάρξ, μά πάλι ὁ ἴδιος ὁ κ. Ντύρινγκ... Διορθώνοντας τόν Μάρξ ἀλά Χέγκελ, τοῦ ἀποδίδει κάποια ἀνώτερη ἑνότητα ἰδιοχτησίας, γιά τήν ὁποία ὁ Μάρξ δέν ἔχει πεῖ οὔτε λέξη.

Ὁ Μάρξ λέει: „Αὐτό εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης. Αὐτό παλινορθώνει τήν ἀτομική ἰδιοχτησία, πάνω στή βάση ὅμως τῶν καταχτήσεων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐποχῆς, τῆς συνεργασίας ἐλεύθερων δουλευτῶν καί τῆς κοινῆς τους ἰδιοχτησίας πάνω στή γῆ καί στά μέσα παραγωγῆς, πού παράγονται μέ τήν ἴδια τήν ἐργασία τους. Ἡ μετατροπή τῆς κομματιασμένης ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, πού βασίζεται στήν προσωπική ἐργασία τῶν χωριστῶν ἀτόμων, σέ κεφαλαιοκρατική εἶναι, φυσικά, ἕνα προτσές ἀσύγκριτα πιό μακρόχρονο, ὀδυνηρό καὶ δύσκολο, ἀπ' ὅ,τι ἡ μετατροπή σέ κοινωνική ἰδιοχτησία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, πού στηρίζεται κιόλας σέ κοινωνικοποιημένη παραγωγή". Αὐτό εἶναι ὅλο. Ἔτσι ἡ κατάσταση πραγμάτων, πού δημιουργεῖται μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν, χαρακτηρίζεται σάν ἀποκατάσταση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας *πάνω στή βάση* ὅμως τῆς κοινωνικῆς ἰδιοχτησίας τῆς γῆς καί τῶν μέσων παραγωγῆς, πού τά παράγουν οἱ ἴδιοι οἱ δουλευτές. Γιά τόν καθένα πού καταλαβαίνει τά γερμανικά (καθώς καί τά ρωσικά, κ. Μιχαηλόβσκι, γιατί ἡ μετάφραση εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής), αὐτό σημαίνει πώς ἡ κοινωνική ἰδιοχτησία ἐπεκτείνεται στή γῆ καί στ' ἄλλα μέσα παραγωγῆς, καί ἡ ἀτομικὴ ἰδιοχτησία στά ὑπόλοιπα προϊόντα, δηλαδή στά εἴδη κατανάλωσης. Καί γιά νά γίνει αὐτό κατανοητό ἀκόμα καί ἀπό ἕνα παιδί ἔξι χρονῶν, ὁ Μάρξ προϋποθέτει στή σελ. 56 (στή ρωσ. ἔκδ. σελ. 30)[53] μιάν „ἕνωση ἐλεύθερων ἀνθρώπων πού ἐργάζονται μέ κοινά μέσα παραγωγῆς καί πού ξοδεύουν σχεδιασμένα τίς ἀτομικές τους ἐργατικές δυνάμεις σάν μιά καί μόνη κοινωνική ἐργατική δύνα-

---

τσές, καί πάνω της δέν μπορεῖ νά στηριχθεῖ ἀπολύτως τίποτε». Αὐτά τά εἶπε ἕνας ἄνθρωπος μέ τίς πιό ἀγαθές προθέσεις, ὑπερασπίζοντας μπροστά στό ρωσικό κοινό τόν «αἱματώδη» Μάρξ ἀπό τόν ἀστό κ. Ζουκόβσκι. Καί νά πού μ' αὐτές τίς ἀγαθές προθέσεις ἐξηγεῖ τόν Μάρξ κατά τρόπο πού βγαίνει, ὅτι ὁ Μάρξ στηρίζει σέ «ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα» τήν ἀντίληψή του γιά τό προτσές! Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ ἀπ' ὅλα αὐτά νά βγάλει ἕνα ἠθικό συμπέρασμα, πού δέν θά τοῦ εἶναι ἀνώφελο, ὅτι δηλ. σέ κανένα ζήτημα δέν εἶναι ἀρκετές μόνο οἱ ἀγαθές προθέσεις.

μη", δηλαδή προϋποθέτει μιάν ἕνωση σοσιαλιστικά ὀργανωμένη, καί λέει: „Τό συνολικό προϊόν τῆς ἕνωσης εἶναι κοινωνικό προϊόν. Ἕνα μέρος ἀπό τό προϊόν αὐτό χρησιμεύει ξανά σάν μέσο παραγωγῆς. *Τό μέρος αὐτό παραμένει κοινωνικό.* Ἕνα ἄλλο ὅμως μέρος καταναλώνεται ἀπό τά μέλη τῆς ἕνωσης μέ τή μορφή μέσων συντήρησης. *Γιαυτό πρέπει νά κατανέμεται μεταξύ τους*". Καί αὐτό εἶναι ἀρκετά καθαρό ἀκόμα καί γιά τόν κ. Ντύρινγκ.

Ἡ ἰδιοχτησία πού εἶναι ταυτόχρονα καί ἀτομική καί κοινωνική, αὐτή ἡ συγκεχυμένη διφορούμενη μορφή, αὐτή ἡ ἀσυναρτησία πού βγαίνει ἀναγκαστικά ἀπό τή χεγκελιανή διαλεχτική, αὐτή ἡ σύγχυση, αὐτό τό βαθύ διαλεχτικό αἴνιγμα, πού ὁ Μάρξ ἀφήνει νά τό λύσουν οἱ ὀπαδοί του — εἶναι καί πάλι ἕνα αὐθαίρετο δημιούργημα καὶ μιά ἐπινόηση τοῦ κ. Ντύρινγκ...

Καί τώρα — συνεχίζει ὁ Ἔνγκελς — τί ρόλο παίζει στόν Μάρξ ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης; Στή σελ. 791 κ.έ. (στή ρωσ. ἔκδ. σελ. 648 κ.έ.)[54] ὁ Μάρξ συνοψίζει τά τελικά συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς καί ἱστορικῆς ἔρευνας γιά τή λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου πού ἔκανε στίς προηγούμενες 50 σελίδες (στή ρωσ. ἔκδ. στίς προηγούμενες 35 σελίδες). Πρίν ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική ἐποχή ὑπῆρχε, τουλάχιστο στήν Ἀγγλία, ἡ μικρή παραγωγή πού εἶχε γιά βάση της τήν ἀτομική ἰδιοχτησία τοῦ δουλευτῆ πάνω στά μέσα του τῆς παραγωγῆς. Ἡ λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου συνίσταται ἐδῶ στήν ἀπαλλοτρίωση αὐτῶν τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, δηλαδή στήν ἐξάλειψη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας τῆς βασισμένης στήν προσωπική ἐργασία. Ἡ ἐξάλειψη αὐτή ἔγινε δυνατή, γιατί ἡ προαναφερόμενη μικρή παραγωγή συμβιβάζεται μόνο μέ τά στενά, πρωτόγονα πλαίσια τῆς παραγωγῆς καί τῆς κοινωνίας, καί γιαυτό σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα ἐξέλιξης ἡ μικρή παραγωγή δημιουργεῖ τά ὑλικά μέσα γιά τόν ἀφανισμό της. Ὁ ἀφανισμός αὐτός, ἡ μετατροπή τῶν ἀτομικῶν καί σκόρπιων μέσων παραγωγῆς σέ κοινωνικά συγκεντρωμένα — ἀποτελεῖ τήν προϊστορία τοῦ κεφαλαίου. Μόλις οἱ δουλευτές μετατραποῦν σέ προλετάριους καί τά μέσα ἐργασίας τους σέ κεφάλαιο, μόλις ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς σταθεῖ στά πόδια του, ἡ παραπέρα κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας καί ἡ παραπέρα μετατροπή τῆς γῆς καί τῶν ἄλλων μέσων παραγωγῆς (σέ κεφάλαιο), συνεπῶς καί ἡ παραπέρα ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀτομικῶν ἰδιοχτητῶν παίρνει νέα μορφή. „Ἐκεῖνος πού πρέπει ν' ἀπαλλοτριωθεῖ τώρα δέν εἶναι πιά ὁ δουλευτής πού διευθύνει μόνος τό

νοικοκυριό του, ἀλλά ὁ κεφαλαιοκράτης πού ἐκμεταλλεύεται πολλούς ἐργάτες. Αὐτή ἡ ἀπαλλοτρίωση συντελεῖται μέ τό παιχνίδι τῶν ἐσωτερικῶν νόμων τῆς ἴδιας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, μέ τή συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων. Ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης ξεκάνει πολλούς ἄλλους κεφαλαιοκράτες. Χέρι μέ χέρι μ' αὐτή τή συγκεντροποίηση ἤ μέ τήν ἀπαλλοτρίωση πολλῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπό λίγους ἀναπτύσσεται, σέ διαρκῶς αὐξανόμενη κλίμακα, ἡ συνεργατική μορφή τοῦ προτσές ἐργασίας, ἡ συνειδητά τεχνολογική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἀπό κοινοῦ σχεδιασμένη ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, ἡ μετατροπή τῶν μέσων ἐργασίας σέ μέσα ἐργασίας πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο ἀπό κοινοῦ, ἡ πραγματοποίηση οἰκονομιῶν σέ ὅλα τά μέσα παραγωγῆς μέ τή χρησιμοποίησή τους σάν μέσων παραγωγῆς συνδυασμένης κοινωνικῆς ἐργασίας. Παράλληλα μέ τή συνεχῆ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεγιστάνων τοῦ κεφαλαίου, πού σφετερίζονται καί μονοπωλοῦν ὅλα τά ὀφέλη αὐτοῦ τοῦ προτσές μετατροπῆς, μεγαλώνει ὁ ὄγκος τῆς ἀθλιότητας, τῆς καταπίεσης, τῆς ὑποδούλωσης, τοῦ ἐκφυλισμοῦ, τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλά μαζί μεγαλώνει καί ἡ ἀγανάχτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού διαρκῶς πληθαίνει, διδάσκεται, συνενώνεται καί ὀργανώνεται ἀπό τόν ἴδιο τό μηχανισμό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς. Τό κεφάλαιο μετατρέπεται σέ δεσμά τοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού ἄνθισε μαζί του καί κάτω ἀπ' αὐτό. Ἡ συγκεντροποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας φτάνουν σέ σημεῖο πού δέν μποροῦν νά συμβιβαστοῦν μέ τό κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Τό περίβλημα αὐτό σπάει. Σημαίνει τό τέλος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Οἱ ἀπαλλοτριωτές ἀπαλλοτριώνονται".

Καί τώρα ρωτάω τόν ἀναγνώστη: ποῦ εἶναι τά διαλεχτικά στριφογυρίσματα καί ἀραβουργήματα, ποῦ εἶναι ἡ σύγχυση ἐννοιῶν πού σβήνει ὅλες τίς διαφορές, ποῦ εἶναι τά διαλεχτικά θαύματα γιά τούς πιστούς, ποῦ εἶναι τά διαλεχτικά μυστήρια καί τά ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα μέ κλίμακα χεγκελιανῆς διδασκαλίας τοῦ λόγου, πού χωρίς αὐτά, κατά τόν Ντύρινγκ, ὁ Μάρξ δέν ἦταν σέ θέση νά φέρει σέ πέρας τήν ἔκθεσή του; Ὁ Μάρξ ἁπλούστατα δείχνει ἱστορικά καί διαπιστώνει ἐδῶ σέ συντομία, ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς κάποτε ἡ μικρή παραγωγή μέ τήν ἴδια τήν ἐξέλιξή της γέννησε ἀναγκαστικά τούς ὅρους τοῦ ἀφανισμοῦ της, ἔτσι ἀκριβῶς καί τώρα ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἔχει δημιουργήσει ἡ ἴδια τούς ὑλικούς ὅρους τοῦ ἀναγ-

καστικοῦ χαμοῦ της. Αὐτό εἶναι ἕνα ἱστορικό προτσές, κι ἄν τό προτσές αὐτό εἶναι ταυτόχρονα καί διαλεχτικό, γιαυτό δέ φταίει ὁ Μάρξ, ὅσο μοιραῖο κι ἄν τοῦ φαίνεται τοῦ κ. Ντύρινγκ.

Μονάχα, τώρα, ἀφοῦ τελείωσε τήν ἱστορικο-οικονομική ἀπόδειξή του, ὁ Μάρξ συνεχίζει: „Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί ἰδιοποίησης, συνεπῶς καί ἡ κεφαλαιοκρατική ἀτομική ἰδιοχτησία, εἶναι ἡ πρώτη ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία. Ἡ ἄρνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς παράγεται ἀπό τήν ἴδια, μέ ἀναγκαιότητα φυσικοῦ προτσές. Εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης“ κτλ. (ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω).

Χαρακτηρίζοντας αὐτό τό προτσές σάν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, ὁ Μάρξ δέ σκέφτεται κάν ν' ἀποδείξει μ' αὐτό τόν τρόπο τήν ἱστορική ἀναγκαιότητά του. Ἀπεναντίας: ἀφοῦ ἀπέδειξε ἱστορικά ὅτι τό προτσές αὐτό ἔχει κιόλας ἐνμέρει πραγματικά συντελεστεῖ καί ἐνμέρει πρέπει ἀκόμα νά συντελεστεῖ, τότε μόνο τό χαρακτηρίζει σάν προτσές πού συντελεῖται σύμφωνα μ' ἕνα ὁρισμένο διαλεχτικό νόμο. Αὐτό εἶναι ὅλο. Ἔτσι λοιπόν, ὁ κ. Ντύρινγκ παραποιεῖ ἁπλούστατα ξανά τόν Μάρξ, ὅταν λέει ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης στήν προκειμένη περίπτωση προσφέρει τάχα ὑπηρεσίες μαμῆς, πού μ' αὐτές ξεγεννιέται τό μέλλον μέσα ἀπό τά σπλάχνα τοῦ παρελθόντος, ἤ ὅτι τάχα ὁ Μάρξ, μέ βάση τήν πίστη στό νόμο τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης, ἔχει τήν ἀξίωση νά πείσει ὁποιονδήποτε γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινοχτημοσύνης τῆς γῆς καί τοῦ κεφαλαίου» (σελ. 125).

Ὁ ἀναγνώστης βλέπει ὅτι ὅλη ἡ ὑπέροχη ἀπάντηση τοῦ Ἔνγκελς στόν Ντύρινγκ μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στό ἀκέραιο καί στόν κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἰσχυρίζεται ἀκριβῶς τά ἴδια, ὅτι δηλ. τό μέλλον στόν Μάρξ κρατιέται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄκρη τῆς χεγκελιανῆς ἁλυσίδας καί ὅτι ἡ πεποίθηση γιά τό ἀναπόφευχτό του μπορεῖ νά στηρίζεται μόνο στήν πίστη*.

* Νομίζω ὅτι μέ τήν εὐκαιρία αὐτή δέν εἶναι περιττό νά σημειώσω πώς ὅλη αὐτή τήν ἐξήγηση ὁ Ἔνγκελς τή δίνει στό ἴδιο τό κεφάλαιο, ὅπου μιλάει γιά τό σπόρο, γιά τή διδασκαλία τοῦ Ρουσσώ καί γιά ἄλλα παραδείγματα τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές. Θά νόμιζε κανείς ὅτι καί μόνη ἡ ἀντιπαράθεση αὐτῶν τῶν παραδειγμάτων μέ τίς τόσο σαφεῖς καί κατηγορηματικές δηλώσεις τοῦ Ἔνγκελς (καί τοῦ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς τοῦ εἶχε διαβάσει προηγούμενα τό χειρόγραφο αὐτοῦ τοῦ ἔργου), πώς δέν πρέπει οὔτε κάν λόγος νά γίνεται ὅτι μπορεῖ *ν' ἀποδειχτεῖ* ὁ,τιδήποτε, μέ τίς τριάδες, ἤ ὅτι μπορεῖ νά μποῦν λαθραῖα στήν περιγραφή τοῦ πραγματικοῦ προτσές τά «συμβατικά μέλη» αὐτῶν τῶν τριάδων, ὅτι καί μόνη αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση θά ἦταν πέρα γιά πέρα ἀρκετή γιά νά καταλάβει κανείς πόσο ἀνόητο εἶναι νά κατηγορεῖται ὁ μαρξισμός ὅτι μπάζει τή χεγκελιανή διαλεχτική.

Ὅλη ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν Ντύρινγκ καί στόν κ. Μιχαηλόβσκι συνοψίζεται στά παρακάτω δυό μικρά σημεῖα: Πρῶτο, ὁ Ντύρινγκ, παρ' ὅλο πού δέν μπορεῖ νά μιλήσει γιά τόν Μάρξ χωρίς νά βγάλει ἀφρούς ἀπό τό στόμα του, θεώρησε ὡστόσο ἀπαραίτητο ν' ἀναφέρει στήν ἑπόμενη παράγραφο τῆς «Ἱστορίας» του, ὅτι ὁ Μάρξ στόν ἐπίλογο[55] ἀπορίπτει κατηγορηματικά τήν κατηγορία γιά χεγκελιανισμό. Ἀντίθετα ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀποσιώπησε αὐτή τήν τελείως συγκεκριμένη καί σαφῆ γνώμη τοῦ Μάρξ (πού ἀναφέρουμε παραπάνω) γιά τό τί ἐννοεῖ λέγοντας διαλεχτική μέθοδο.

Δεύτερο. Ἡ δεύτερη πρωτοτυπία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι συνίσταται στό ὅτι συγκέντρωσε ὅλη τήν προσοχή του στή χρησιμοποίηση τοῦ χρόνου τῶν ρημάτων. Γιατί ὁ Μάρξ, μιλώντας γιά τό μέλλον, χρησιμοποιεῖ τόν ἐνεστώτα; — ρωτάει ὁ φιλόσοφός μας μέ θριαμβευτικό ὕφος. Γιαυτό μπορεῖτε νά συμβουλευτεῖτε ὁποιαδήποτε γραμματική, ἀξιότιμε κριτικέ: θά σᾶς ποῦνε ὅτι ὁ ἐνεστώτας χρησιμοποιεῖται στή θέση τοῦ μέλλοντα, ὅταν αὐτό τό μέλλον παρουσιάζεται ἀναπόφευχτο καί ἀναμφισβήτητο. Πῶς ὅμως γίνεται αὐτό, γιατί εἶναι ἀναμφισβήτητο τό μέλλον; — ρωτάει ἀνήσυχος ὁ κ. Μιχαηλόβσκι καί προσποιεῖται ὅτι αἰσθάνεται μιά τέτια συγκίνηση πού μπορεῖ νά δικαιολογήσει ἀκόμα καί μιά παραποίηση. — Καί σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Μάρξ ἔχει δόσει ὁλότελα συγκεκριμένη ἀπάντηση. Μπορεῖ νά θεωρεῖς τήν ἀπάντηση αὐτή ἀνεπαρκῆ ἤ ὄχι σωστή, τότε ὅμως πρέπει νά ἀποδείξεις *κατά τί ἀκριβῶς καί γιατί ἀκριβῶς* δέν εἶναι σωστή καί ὄχι ν' ἀραδιάζεις ἀνοησίες γιά χεγκελιανισμό.

Ἦταν ἕνας καιρός πού ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὄχι μόνο ἤξερε ὁ ἴδιος ποιά εἶναι αὐτή ἡ ἀπάντηση, μά καί τή δίδασκε στούς ἄλλους. Ὁ κ. Ζουκόβσκι, — ἔγραφε στά 1877 ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, — μποροῦσε μέ τό δίκιο του νά θεωρεῖ προβληματικό τό οἰκοδόμημα τοῦ Μάρξ γιά τό μέλλον, ἀλλά «δέν εἶχε τό ἠθικό δικαίωμα» νά παρακάμψει τό ζήτημα τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας, «πού ὁ Μάρξ τοῦ ἀποδίδει τεράστια σημασία». Μά βέβαια! Στά 1877 ὁ Ζουκόβσκι δέν εἶχε τό ἠθικό δικαίωμα νὰ παρακάμψει τό ζήτημα, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅμως ἔχει στά 1894 αὐτό τό ἠθικό δικαίωμα! Ἴσως — quod licet Jovi, non licet bovi*;!

Δέν μπορῶ νά μή θυμίσω ἐδῶ ἕνα περίεργο γεγονός σχετικά μέ τόν τρόπο πού κατανοήθηκε κάποτε ἡ κοινωνικοποίηση αὐτή ἀπό τό περιοδικό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι»[56]. Στό τεῦχος 7

* — ὅ,τι ἐπιτρέπεται στόν Δία, δέν ἐπιτρέπεται στόν ταῦρο. *Ἡ Σύντ.*

τοῦ 1883 τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ δημοσιεύτηκε ἕνα «Γράμμα πρός τή σύνταξη» κάποιου κ. Ποστορόννι, πού ἀκριβῶς ὅπως καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θεωροῦσε προβληματικό τό «οἰκοδόμημα» τοῦ Μάρξ γιά τό μέλλον. «Οὐσιαστικά — ἰσχυριζόταν ὁ κύριος αὐτός — ἡ κοινωνική μορφή τῆς ἐργασίας, σέ συνθῆκες κυριαρχίας τοῦ καπιταλισμοῦ, συνοψίζεται στό ὅτι μερικές ἑκατοντάδες ἤ χιλιάδες ἐργάτες σκαλίζουν, κοπανᾶνε, γυρίζουν, στιβάζουν, κατεβάζουν, σέρνουν καί κάνουν ἀκόμα ἕνα σωρό ἄλλες δουλιές σ' ἕνα καί τό ἴδιο χτίριο. Ὁ γενικός ὅμως χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος ἐκφράζεται θαυμάσια μέ τήν παροιμία: „ὁ καθένας γιά τόν ἑαυτό του κι ὁ θεός γιά ὅλους". Τί δουλιά ἔχει ἐδῶ ἡ κοινωνική μορφή τῆς ἐργασίας;»

Ἐδῶ βλέπουμε ἀμέσως ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατάλαβε περί τίνος πρόκειται! «Ἡ κοινωνική μορφή τῆς ἐργασίας» «συνοψίζεται» στή «δουλιά σ' ἕνα καί τό ἴδιο χτίριο»!! Καί ὕστερα ἀπό τέτιες ἐξωφρενικές σκέψεις, πού δημοσιεύτηκαν σ' ἕνα ἀπό τά καλύτερα ρωσικά περιοδικά, θέλουν νά μᾶς διαβεβαιώσουν ὅτι τό θεωρητικό μέρος τοῦ «Κεφαλαίου» ἔχει ἀναγνωριστεῖ γενικά ἀπό τήν ἐπιστήμη. Ναί, βέβαια, «ἡ γενικά ἀναγνωρισμένη ἐπιστήμη», μή ὄντας σέ θέση νά φέρει ἔστω καί τήν παραμικρότερη σοβαρή ἀντίρηση στό «Κεφάλαιο», ἄρχισε νά ὑποκλίνεται μπροστά του, συνεχίζοντας ταυτόχρονα νά δείχνει τήν πιό στοιχειώδη ἀμάθεια καί νά ἐπαναλαβαίνει τίς παλιές κοινοτοπίες τῆς σχολικῆς οἰκονομίας. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά σταματήσουμε λίγο σ' αὐτό τό ζήτημα, γιά νά δείξουμε στόν κ. Μιχαηλόβσκι ποιά εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος, πού, ὅπως τό συνηθίζει πάντα, τήν ἀγνόησε τελείως.

Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή δέ συνίσταται καθόλου στό ὅτι οἱ ἄνθρωποι δουλεύουν σ' ἕνα καί τό ἴδιο χτίριο (αὐτό εἶναι μόνο ἕνα μικρό μέρος τοῦ προτσές), μά στό ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων συνοδεύεται ἀπό τήν εἰδίκευση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἀπό τήν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κεφαλαιοκρατῶν σέ κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας καί ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰδικῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας· — στό ὅτι πολλές τεμαχισμένες λειτουργίες τῆς παραγωγῆς συγχωνεύονται σέ μιά ἑνιαία κοινωνική λειτουργία τῆς παραγωγῆς. Στήν ἐποχή λχ. τῆς χειροτεχνικῆς ὑφαντουργίας οἱ μικροπαραγωγοί ἔκλωθαν μονάχοι τους τό νῆμα καί ἔφτιαχναν ἀπό τό νῆμα ὑφάσματα, καί τότε εἴχαμε λίγους κλάδους βιομηχανίας (τό κλώσιμο καί ἡ ὕφανση ἦταν συγχωνευμένα). Ἀπό τότε ὅμως πού ἡ παραγωγή κοινωνικοποιεῖται ἀπό τόν

καπιταλισμό, ὁ ἀριθμός τῶν εἰδικῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας αὐξάνει: γίνεται χωριστά τό βαμπακερό νῆμα καί χωριστά ἡ ὕφανση· αὐτή ἡ ἴδια ἡ εἰδίκευση καί ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς γεννοῦν καινούργιους κλάδους — παραγωγή μηχανῶν, ἐξόρυξη πετροκάρβουνου κλπ. Στόν κάθε βιομηχανικό κλάδο, πού τώρα ἔχει πιό πολύ εἰδικευτεῖ, ὁ ἀριθμός τῶν κεφαλαιοκρατῶν συνεχῶς λιγοστεύει. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ κοινωνικοί δεσμοί ἀνάμεσα στούς παραγωγούς ὅλο καί δυναμώνουν, ὅτι οἱ παραγωγοί ἑνώνονται σ' ἕνα ἑνιαῖο σύνολο. Οἱ σκόρπιοι μικροπαραγωγοί ἐκτελοῦσαν ὁ καθένας τους ταυτόχρονα κάμποσες ἐργασίες καί γιαυτό ἦταν σχετικά ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο: ἄν λχ. ὁ χειροτέχνης μόνος του ἔσπερνε τό λινάρι, μόνος του τό ἔκλωθε καί τό ὕφαινε — ἦταν σχεδόν ἀνεξάρτητος ἀπό τούς ἄλλους. Ἀκριβῶς σ' ἕνα τέτιο καθεστώς μέ μικρούς, σκόρπιους ἐμπορευματοπαραγωγούς (καί μονάχα σ' αὐτό) δικαιολογοῦνταν ἡ παροιμία: «ὁ καθένας γιά τόν ἑαυτό του κι ὁ θεός γιά ὅλους», δηλ. ἀναρχία τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀγορᾶς. Τελείως διαφορετικά παρουσιάζονται τά πράγματα, ὅταν χάρη στόν καπιταλισμό πραγματοποιεῖται ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας. Ὁ ἐργοστασιάρχης πού παράγει ὑφάσματα ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη τοῦ βαμπακοκλωστηρίου. Ὁ τελευταῖος αὐτός ἐξαρτᾶται ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη ἰδιοχτήτη τῆς φυτείας, πού ἔχει σπείρει τό βαμπάκι, ἀπό τόν ἰδιοχτήτη τοῦ ἐργοστασίου κατασκευῆς μηχανῶν, τοῦ ἀνθρακορυχείου κλπ. κλπ. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι πώς κανένας κεφαλαιοκράτης δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα χωρίς τούς ἄλλους. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ παροιμία «ὁ καθένας γιά τόν ἑαυτό του» δέν μπορεῖ πιά καθόλου νά ἐφαρμοστεῖ σ' ἕνα τέτιο καθεστώς: ἐδῶ πιά ὁ καθένας δουλεύει γιά ὅλους καί ὅλοι γιά τόν καθένα (καί δέ μένει θέση γιά τό θεό, οὔτε σάν ἐπουράνια φαντασία, οὔτε σάν ἐπίγειο «χρυσό μόσχο»). Ὁ χαρακτήρας τοῦ καθεστῶτος ἀλλάζει τελείως. Ἄν τόν καιρό πού ὑπῆρχαν οἱ μικρές σκόρπιες ἐπιχειρήσεις ἡ δουλιά σταματοῦσε σέ μιά ἀπ' αὐτές, τό γεγονός αὐτό ἀντανακλοῦσε μόνο σ' ἕνα μικρό ἀριθμό μελῶν τῆς κοινωνίας, δέ δημιουργοῦσε γενική σύγχυση καί γιαυτό δέν τραβοῦσε τή γενική προσοχή, δέν προκαλοῦσε τήν κοινωνική ἐπέμβαση σ' αὐτό τό ζήτημα. Ἄν ὅμως ἕνα τέτιο σταμάτημα γίνει σέ μιά μεγάλη ἐπιχείρηση, πού ἀνήκει σ' ἕνα πολύ εἰδικευμένο κλάδο τῆς βιομηχανίας, πού δουλεύει συνεπῶς γιά ὅλη σχεδόν τήν κοινωνία καί ἐξαρτᾶται μέ τή σειρά της ἀπό ὁλόκληρη τήν κοινωνία (γιά ἁπλοποίηση παίρνω τήν περίπτωση πού ἡ κοινωνικοποίηση ἔχει φτάσει στό ἀποκορύφωμά της), τότε πιά

θά σταματήσουν κατανάγκην οἱ δουλιές σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες ἐπιχειρήσεις τῆς κοινωνίας, γιατί οἱ τελευταῖες ἐπιχειρήσεις μποροῦν νά παίρνουν τά ἀπαραίτητα προϊόντα μόνο ἀπό τήν πρώτη ἐπιχείρηση, μποροῦν νά πουλᾶνε ὅλα τά ἐμπορεύματά τους μόνο ὅταν ἡ ἐπιχείρηση αὐτή διαθέτει ἐμπορεύματα. Ἔτσι ὅλη ἡ παραγωγή στό σύνολό της συγχωνεύεται σ' ἕνα ἑνιαῖο κοινωνικό παραγωγικό προτσές, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ κάθε ἐπιχείρηση διευθύνεται ἀπό ἕνα χωριστό κεφαλαιοκράτη, ἐξαρτᾶται ἀπό τήν αὐθαιρεσία του καί τοῦ παραδίνει τά κοινωνικά προϊόντα σάν ἀτομική του ἰδιοχτησία. Μήπως δέν εἶναι καθαρό, ὅτι ἡ μορφή τῆς παραγωγῆς βρίσκεται σέ ἀνειρήνευτη ἀντίθεση μέ τή μορφή τῆς ἰδιοποίησης; Μήπως δέν εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ μορφή τῆς ἰδιοποίησης δέν μπορεῖ νά μήν προσαρμοστεῖ στήν πρώτη, δέν μπορεῖ νά μή γίνει ἐπίσης κοινωνική, δηλ. σοσιαλιστική; Ὁ πνευματώδης ὅμως φιλισταῖος τοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» ἀνάγει ὅλο τό ζήτημα στή δουλιά μέσα σ' ἕνα καί τό ἴδιο χτίριο. Τώρα μάλιστα, πάτησε πραγματικά τήν πήτα! (Περιέγραψα μόνο ἕνα ὑλικό προτσές, μόνο μιά ἀλλαγή τῶν σχέσεων παραγωγῆς, χωρίς νὰ θίξω τήν κοινωνική πλευρά τοῦ προτσές, τή συνένωση, τή συσπείρωση καί τήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν, γιατί αὐτό εἶναι φαινόμενο παράγωγο, δευτεροβάθμιο.)

Ἄν εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά ἐξηγοῦμε στούς ρώσους «δημοκράτες» πράγματα τόσο στοιχειώδικα, εἶναι γιατί ἔχουν βουλιάξει ὥς τ' ἀφτιά μέσα στίς μικροαστικές ἰδέες, σέ σημεῖο πού δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά φανταστοῦν ἄλλη τάξη πραγμάτων ἐκτός ἀπό τή μικροαστική.

Ἄς γυρίσουμε, ὅμως, στόν κ. Μιχαηλόβσκι. Τί ἀντιρήσεις ἔφερε στά γεγονότα καί στά ἐπιχειρήματα, στά ὁποῖα ὁ Μάρξ στήριξε τό συμπέρασμά του, ὅτι εἶναι ἀναπόφευχτη ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ σοσιαλιστικοῦ συστήματος δυνάμει αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν νόμων ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ; Μήπως ἔδειξε ὅτι — σέ συνθῆκες ὀργάνωσης μιᾶς κοινωνικῆς οἰκονομίας μέ ἐμπορευματική παραγωγή — δέ σημειώνεται στήν πραγματικότητα αὔξηση τῆς εἰδίκευσης τοῦ κοινωνικοῦ προτσές τῆς ἐργασίας, συγκέντρωση κεφαλαίων καί ἐπιχειρήσεων, κοινωνικοποίηση ὅλου τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας; Ὄχι, δέν ἔφερε οὔτε ἕνα ἐπιχείρημα γιά νά διαψεύσει αὐτά τά γεγονότα. Μήπως κλόνισε τή θέση ὅτι τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία τή χαρακτηρίζει ἀναρχία πού δέ συμβιβάζεται μέ τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας; Ὄχι, δέν εἶπε τίποτε γι' αὐτό τό πράγμα. Μήπως ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἕνωση τοῦ προτσές ἐργασίας ὅλων τῶν κεφαλαιοκρατῶν σ' ἕνα

ἑνιαῖο κοινωνικό προτσές ἐργασίας μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ μέ τήν ἀτομική ἰδιοχτησία; ὅτι εἶναι δυνατή καί νοητή μιά ἄλλη διέξοδος ἀπ' αὐτή τήν ἀντίφαση, ἐκτός ἀπό κείνη πού ὑπέδειξε ὁ Μάρξ; Ὄχι, δέν εἶπε οὔτε λέξη γι' αὐτό τό ζήτημα.

Ποῦ λοιπόν στηρίζεται ἡ κριτική του; Σέ λαθροχειρίες, σέ παραποιήσεις καί σ' ἕνα χείμαρο ἀπό φράσεις, πού δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά κουδουνίστρες.

Πραγματικά, πῶς ἀλλιῶς μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τίς μέθοδες αὐτές, ὅταν ὁ κριτικός — ἀφοῦ ἀράδιασε προκαταβολικά ἕνα σωρό ἀνοησίες σχετικά μέ τίς τρεῖς διαδοχικές βαθμίδες τῆς ἱστορίας — βάζει μέ σοβαρό ὕφος στόν Μάρξ τό ἑξῆς ἐρώτημα: «καί ὕστερα τί θά γίνει;», δηλ. πῶς θά ἐξελιχθεῖ ἡ ἱστορία πέρα ἀπό τό τελικό στάδιο τοῦ προτσές πού περιέγραψε; Δέστε λοιπόν, ὁ Μάρξ ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή τῆς φιλολογικῆς καί τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης διατύπωσε πάρα πολύ συγκεκριμένα τίς ἀπαιτήσεις του ἀπέναντι στήν κοινωνιολογική θεωρία: ἡ κοινωνιολογική θεωρία πρέπει νά ἀπεικονίζει μέ ἀκρίβεια τά πραγματικά προτσές καί τίποτε παραπάνω (συγκρ. λχ. τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» γιά τό κριτήριο τῆς θεωρίας τῶν κομμουνιστῶν[57]). Στό «Κεφάλαιό» του τήρησε μέ μεγάλη αὐστηρότητα αὐτή του τήν ἀπαίτηση: ἀφοῦ ἔθεσε γιά καθῆκον του ν' ἀναλύσει ἐπιστημονικά τόν κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό ἔβαλε τελεία καί παύλα, ὅταν ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, πού συντελεῖται πραγματικά μπροστά στά μάτια μας, ἔχει μιά ὁρισμένη τάση, ὅτι δηλ. ἡ ὀργάνωση αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά χαθεῖ ἀναπόφευχτα καί νά μετατραπεῖ σέ μιάν ἄλλη ἀνώτερη ὀργάνωση. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅμως, ἀγνοώντας ὅλη τήν οὐσία τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ, βάζει τό πολύ κουτό ἐρώτημά του: «καί ὕστερα τί θά γίνει;» Καί προσθέτει βαθυστόχαστα: «Πρέπει νὰ ὁμολογήσω μέ εἰλικρίνεια ὅτι δέν μοῦ εἶναι καθόλου καθαρή ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἔνγκελς». Ἐμεῖς ὅμως πρέπει νά ὁμολογήσουμε μέ εἰλικρίνεια, κ. Μιχαηλόβσκι, ὅτι καταλαβαίνουμε πολύ καλά τό πνεῦμα καί τίς μέθοδες μιᾶς παρόμοιας «κριτικῆς»!

Ἤ ἀκόμα ἕνας τέτιος συλλογισμός: «Στό μεσαίωνα ἡ μαρξιστική ἀτομική ἰδιοχτησία, πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία, δέν ἦταν οὔτε ὁ μοναδικός, οὔτε ὁ κυρίαρχος παράγοντας, ἀκόμα καί στήν περιοχή τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Δίπλα της ὑπῆρχαν καί πολλοί ἄλλοι, ἡ διαλεχτική ὅμως μέθοδος, ὅπως ἑρμηνεύεται ἀπό τόν Μάρξ (καί ὄχι ὅπως παραποιεῖται ἀπό τόν κ. Μιχαηλόβσκι;) δέ μᾶς καλεῖ νά ξαναγυρίσουμε σ' αὐτούς...

Εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι ὅλα αὐτά τά σχήματα δέ μᾶς δίνουν μιά εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἤ καί μόνο τῶν ἀναλογιῶν της, ἀλλά ἁπλῶς ἱκανοποιοῦν τήν κλίση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος νά νοεῖ τό κάθε ἀντικείμενο στήν κατάσταση τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος». Ἀκόμα καί οἱ μέθοδες τῶν παραποιήσεών Σας, κ. Μιχαηλόβσκι, εἶναι μονότονες μέχρι ἀηδίας! Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, στήν ἀρχή ἔμπασε λαθραῖα στό σχῆμα τοῦ Μάρξ — πού ἔχει τήν ἀξίωση ὅτι διατυπώνει ἁπλῶς τό πραγματικό προτσές ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ* καί τίποτε παραπάνω — τήν πρόθεση ν' ἀποδείξει τά πάντα μέ τίς τριάδες, κατόπι διαπιστώνει ὅτι τό σχῆμα τοῦ Μάρξ δέν ἀνταποκρίνεται σ' αὐτό τό σχέδιο πού τοῦ φόρτωσε ὁ ἴδιος (τό τρίτο στάδιο δέν ἀποκαθιστᾶ παρά μόνο τή *μιά* πλευρά τοῦ πρώτου σταδίου, παραλείποντας ὅλες τίς ἄλλες), βγάζει μέ τόν πιό ξετσίπωτο τρόπο τό συμπέρασμα πώς «εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τό σχῆμα δέ μᾶς δίνει τήν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας»!

Μπορεῖ νὰ νοηθεῖ πολεμική σοβαρή μ' ἕναν ἄνθρωπο πού δέν εἶναι σέ θέση (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ἔκφραση τοῦ Ἔνγκελς γιά τόν Ντύρινγκ) νά παραθέσει ἀκριβεῖς περικοπές, ἀκόμα καί ὑπό τύπον ἐξαίρεσης; Μπορεῖ νά γίνει συζήτηση ἀπό τή στιγμή πού διαβεβαιώνει τό κοινό πώς «εἶναι ὁλοφάνερο» ὅτι τό σχῆμα δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, ἐνῶ ταυτόχρονα δέν κάνει καμιά προσπάθεια γιά νά ἀποδείξει γιατί δέν εἶναι σωστό;

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ἀντί νά κάνει κριτική στό πραγματικό περιεχόμενο τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μάρξ, κάνει ἐπιδείξεις ἐξυπνάδας, μιλώντας γιά τίς κατηγορίες τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος. Ὁ Ἔνγκελς, λχ., ἀντικρούοντας τίς «αἰώνιες ἀλήθειες» τοῦ κ. Ντύρινγκ, λέει ὅτι «σήμερα μᾶς κηρύχνουν» μιά τριπλή ἠθική: τή χριστιανο-φεουδαρχική, τήν ἀστική καί τήν προλεταριακή, καί ἔτσι τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον ἔχουν τό καθένα τή θεωρία τους γιά τήν ἠθική [58]. Ἀπ' ἀφορμή αὐτές τίς σκέψεις ὁ κ. Μιχαηλόβσκι κάνει τόν παρακάτω συλλογισμό: «νομίζω ὅτι στή βάση ὅλων τῶν τρια-

* Τά ἄλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῶν οἰκονομικῶν συστημάτων τοῦ μεσαίωνα παραλείφθηκαν ἀκριβῶς γιατί ἀνήκουν στό φεουδαρχικό κοινωνικό σχηματισμό, ἐνῶ ὁ Μάρξ μελετάει μόνο τόν *κεφαλαιοκρατικό*. Στήν καθαρή του μορφή τό προτσές ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ ἄρχισε στήν πραγματικότητα (λχ. στήν Ἀγγλία) μέ τό καθεστώς τῶν μικρῶν, σκόρπιων ἐμπορευματοπαραγωγῶν καί μέ τήν ἀτομική τους ἰδιοχτησία, πού ἦταν καρπός τῆς δουλιᾶς τους.

δικῶν διαιρέσεων τῆς ἱστορίας σέ περιόδους βρίσκονται ἀκριβῶς οἱ κατηγορίες τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος». Τί βαθιά σκέψη! Μά ποιός δέν ξέρει ὅτι, ἄν ἐξετάσουμε ὁποιοδήποτε κοινωνικό φαινόμενο στήν πορεία τῆς ἐξέλιξής του, θά βροῦμε πάντα μέσα του ὑπολείμματα τοῦ παρελθόντος, βάσεις τοῦ παρόντος καί σπέρματα τοῦ μέλλοντος; Μά μήπως ὁ Ἔνγκελς διανοήθηκε λχ. νά ὑποστηρίξει, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἠθικῆς (δέ μιλοῦσε παρά μόνο γιά τό «παρόν») περιορίζεται στά τρία στοιχεῖα πού ἀναφέρθηκαν; Ὅτι πρίν ἀπό τή φεουδαρχική ἠθική δέν προηγήθηκε λχ. ἡ δουλοχτητική καί πρίν ἀπό τή δουλοχτητική ἡ ἠθική τῆς πρωτόγονης κομμουνιστικῆς κοινότητας; Ἀντί νά κάνει μιά σοβαρή κριτική στήν προσπάθεια τοῦ Ἔνγκελς νά ξεδιαλύνει τά σύγχρονα ρεύματα τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν μέ τήν ὑλιστική τους ἐξήγηση, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μᾶς σερβίρει τήν πιό κούφια φρασεολογία!

Παίρνοντας ἀφορμή ἀπ' αὐτές τίς μέθοδες «κριτικῆς» τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἄρχισε μέ τή δήλωση ὅτι δέν ξέρει σέ ποιό ἔργο ἐκτίθεται ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δέ θάταν ἴσως ἀνώφελο νά ὑπενθυμίσουμε πώς ἦταν ἕνας καιρός πού ὁ συγγραφέας γνώριζε ἕνα ἀπ' αὐτά τά ἔργα καί ἤξερε νά τό ἐκτιμήσει πιό σωστά. Στά 1877 ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔκρινε «Τό Κεφάλαιο» μέ τά παρακάτω λόγια: «Ἄν ἀφαιρέσουμε ἀπό „Τό Κεφάλαιο" τό βαρύ, κακοφτιαγμένο κι ἄχρηστο καπάκι τῆς χεγκελιανῆς διαλεχτικῆς (Τί περίεργο πράγμα εἶναι πάλι αὐτό; Γιατί στά 1877 ἡ «χεγκελιανή διαλεχτική» ἦταν «ἄχρηστη», ἐνῶ στά 1894 βγαίνει ὅτι ὁ ὑλισμός στηρίζεται στό «ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές»;), τότε, θά βροῦμε σ' αὐτό τό ἔργο, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἄλλες ἀρετές του ἕνα θαυμάσια δουλεμένο ὑλικό γιά τή λύση τοῦ γενικοῦ προβλήματος τῆς σχέσης τῶν μορφῶν πρός τούς ὑλικούς ὅρους ὕπαρξής τους καί μιά θαυμάσια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ γιά μιά ὁρισμένη περιοχή». «Σχέση τῶν μορφῶν πρός τούς ὑλικούς ὅρους ὕπαρξής τους», μά αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό πρόβλημα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ἀνάμεσα στίς διάφορες πλευρές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τό πρόβλημα τοῦ ἐποικοδομήματος τῶν ἰδεολογικῶν κοινωνικῶν σχέσεων πάνω στίς ὑλικές, πού ἡ γνωστή λύση του ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τή διδασκαλία τοῦ ὑλισμοῦ. Πᾶμε παρακάτω.

«Γιά νά κυριολεχτήσουμε, *ὅλο „Τό Κεφάλαιο"* (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) εἶναι ἀφιερωμένο στήν ἔρευνα τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο μιά κοινωνική μορφή, ὅταν μιά φορά ἐμφανιστεῖ, συνεχῶς ἀναπτύσσεται, δυναμώνει τά τυπικά χαρακτηριστικά

της, ὑποτάσσοντας καί ἀφομοιώνοντας τίς ἀνακαλύψεις, τίς ἐφευρέσεις, τίς βελτιώσεις τῶν τρόπων παραγωγῆς, τίς νέες ἀγορές, τήν ἴδια τήν ἐπιστήμη, ὑποχρεώνοντάς τες νά δουλεύουν γιά λογαριασμό της, καί, τέλος, στήν ἔρευνα τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο αὐτή ἡ δοσμένη μορφή δέν μπορεῖ ν' ἀντέξει στίς παραπέρα ἀλλαγές τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν».

Καταπληχτικό γεγονός! Στά 1877 «ὅλο „Τό Κεφάλαιο"» ἦταν ἀφιερωμένο στήν ὑλιστική ἔρευνα μιᾶς δοσμένης κοινωνικῆς μορφῆς (τί ἄλλο εἶναι ὁ ὑλισμός, ἄν ὄχι ἡ ἐξήγηση τῶν κοινωνικῶν μορφῶν ἀπό τούς ὑλικούς ὅρους;) — ἐνῶ στά 1894 βγαίνει ξαφνικά, πώς δέν εἶναι κάν γνωστό ποῦ, σέ ποιό ἔργο πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ἡ ἔκθεση αὐτοῦ τοῦ ὑλισμοῦ!

Στά 1877 «Τό Κεφάλαιο» «ἐρευνοῦσε πῶς ἡ δοσμένη μορφή (δηλ. ἡ κεφαλαιοκρατική; δέν εἶναι ἔτσι;) δέν μπορεῖ πιά ν' ἀντέξει (προσέξτε το αὐτό) στίς παραπέρα ἀλλαγές τῶν ὑλικῶν ὅρων», καί στά 1894 ἀποδείχτηκε, ὅτι δέ γίνεται καμιά ἔρευνα, καί ὅτι ἡ πεποίθηση πώς ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή δέν μπορεῖ ν' ἀντέξει στήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων — κρατιέται «ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄκρη τῆς χεγκελιανῆς τριάδας»! Στά 1877 ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔγραφε, ὅτι «ἡ ἀνάλυση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ μιά ὁρισμένη κοινωνική μορφή καί στούς ὑλικούς ὅρους ὕπαρξής της θά μείνει *γιά πάντα* (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μου) μνημεῖο τῆς δύναμης τῆς λογικῆς καί τῆς τεράστιας πολυμάθειας τοῦ συγγραφέα», καί στά 1894 δηλώνει, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ ὑλισμοῦ ποτέ καί πουθενά δέν ἔχει ἐπαληθευτεῖ καί θεμελιωθεῖ ἐπιστημονικά!

Καταπληχτικό! Τί σημαίνει, στ' ἀλήθεια, αὐτό; Τί νά συνέβηκε;

Συνέβηκαν δυό πράγματα: πρῶτο, *ὁ ρωσικός*, ὁ ἀγροτικός σοσιαλισμός τῆς δεκαετίας 1870–1880, πού «ἐξέφραζε τήν ἀπέχθειά του» γιά τήν ἐλευθερία λόγω τοῦ ἀστικοῦ της χαρακτήρα, πού πολεμοῦσε τούς «καθαρομέτωπους φιλελεύθερους», — πού σκέπαζαν μέ ζῆλο τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τῆς ρωσικῆς ζωῆς καί ὀνειρεύονταν μιά ἐπανάσταση τῶν χωρικῶν, — ὁ ἀγροτικός αὐτός σοσιαλισμός ἀποσυντέθηκε τελείως καί γέννησε τόν πρόστυχο ἐκεῖνο μικροαστικό φιλελευθερισμό, πού βρίσκει «ἐνθαρρυντικές ἐντυπώσεις» στίς προοδευτικές τάσεις τῆς οἰκονομίας τοῦ ἀγρότη, ξεχνώντας ὅτι οἱ τάσεις αὐτές συνοδεύονται (καί καθορίζονται) ἀπό τή μαζική ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς. Δεύτερο, στά 1877, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔχει τόσο ἀπορροφηθεῖ ἀπό τό καθῆκον του νά ὑπερασπίσει τόν «αἱματώδη» (δηλ. τό

σοσιαλιστή ἐπαναστάτη) Μάρξ ἀπό τούς φιλελεύθερους κριτικούς, πού δέν πρόσεξε ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Μάρξ εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τή δική του μέθοδο. Νά ὅμως πού τοῦ ἐξήγησαν αὐτή τήν ἀνειρήνευτη ἀντίφαση ἀνάμεσα στό διαλεχτικό ὑλισμό καί στήν ὑποκειμενική κοινωνιολογία — τοῦ τήν ἐξήγησαν τά ἄρθρα καί τά βιβλία τοῦ Ἔνγκελς, τοῦ τήν ἐξήγησαν οἱ ρῶσοι σοσιαλδημοκράτες (στά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ συναντοῦμε ἐπανειλημμένα πολύ εὔστοχες παρατηρήσεις γιά τόν κ. Μιχαηλόβσκι) — καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ἀντί νά καταπιαστεῖ σοβαρά μέ τήν ἐπανεξέταση τοῦ ζητήματος, ἁπλῶς ἀφηνίασε. Ἀντί νά χαιρετίσει τόν Μάρξ (ὅπως ἔκανε στά 1872 καί στά 1877) [59], τώρα τόν γαυγίζει, κρυμμένος πίσω ἀπό ἐπαίνους ἀμφίβολης ποιότητας, καί θορυβεῖ καί ἀφρίζει ἐνάντια στούς ρώσους μαρξιστές, πού δέ θέλουν νά ἱκανοποιηθοῦν μέ τήν «προστασία τοῦ οἰκονομικά πιό ἀδύνατου», μέ τίς ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων καί μέ τίς βελτιώσεις στό χωριό, μέ τά μουσεῖα καί μέ τίς συνεργατικές τῶν χειροτεχνῶν καί μέ ἄλλες τέτιες καλοπροαίρετες μικροαστικές προόδους — μά θέλουν νά μείνουν «αἱματώδεις» ὀπαδοί τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης καί νά διδάσκουν, νά καθοδηγοῦν καί νά ὀργανώνουν τά πραγματικά ἐπαναστατικά κοινωνικά στοιχεῖα.

Ὕστερα ἀπό τή μικρή αὐτή παρέκβαση στήν περιοχή ἑνός μακρινοῦ παρελθόντος, μποροῦμε, νομίζω, νά τελειώσουμε μέ τήν ἀνάλυση τῆς «κριτικῆς» τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ ἀπό τόν κ. Μιχαηλόβσκι. Ἄς δοκιμάσουμε λοιπόν νά συνοψίσουμε καί νά ἀνακεφαλαιώσουμε τά «ἐπιχειρήματα» τοῦ κριτικοῦ.

Ἡ διδασκαλία, πού εἶχε τήν πρόθεση νά ἐκμηδενίσει, στηρίζεται, πρῶτο, στήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καί, δεύτερο, στή διαλεχτική μέθοδο.

Ὅσον ἀφορᾶ τό πρῶτο, ὁ κριτικός δήλωσε πρίν ἀπ' ὅλα ὅτι δέν ξέρει σέ ποιό ἔργο γίνεται ἔκθεση τοῦ ὑλισμοῦ. Μιά καί δέ βρῆκε πουθενά αὐτή τήν ἔκθεση, βάλθηκε νά φκιάσει μόνος του ἕναν ὁρισμό τοῦ ὑλισμοῦ. Γιά νά μᾶς δόσει μιά ἰδέα γιά τίς ὑπερβολικές ἀξιώσεις αὐτοῦ τοῦ ὑλισμοῦ, ὑποστήριξε ὅτι οἱ ὑλιστές διατείνονται τάχα πώς ἔχουν ἐξηγήσει ὅλο τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας — καί ὅταν μιά σύγκριση μέ τίς αὐθεντικές δηλώσεις τῶν μαρξιστῶν, ἔδειξε ὅτι αὐτοί θεωροῦν πώς ἔχει ἐξηγηθεῖ μόνο ἕνας κοινωνικός σχηματισμός, τότε ὁ κριτικός ἀποφάνθηκε ὅτι οἱ ὑλιστές στενεύουν τό πεδίο δράσης τοῦ ὑλισμοῦ, κι ὅτι ἔτσι χτυπᾶνε τάχα οἱ ἴδιοι τόν ἑαυτό τους. Γιά νά μᾶς δόσει μιά εἰκόνα τῶν μεθόδων ἐπεξεργασίας αὐτοῦ τοῦ ὑλισμοῦ, ὁ κριτικός σκάρωσε τήν ἀντίληψη

ὅτι οἱ ὑλιστές παραδέχτηκαν μόνοι τους πώς οἱ γνώσεις τους εἶναι ἀνεπαρκεῖς γιά νά πραγματοποιήσουν ἕνα τέτιο ἔργο, ὅπως ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ἀναγνώρισαν (τό 1845–1846) ὅτι οἱ γνώσεις τους ἦταν ἀνεπαρκεῖς στήν περιοχή τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας γενικά, καί δέ δημοσίευσαν ποτέ τό ἔργο πού ἔδειχνε ἀνεπάρκεια τῶν γνώσεών τους. Ὕστερα ἀπό ἕνα τέτιο προοίμιο μᾶς σερβίρουν καί τήν κριτική: «Τό Κεφάλαιο» ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἀπό τό ἐπιχείρημα ὅτι ἀναφέρεται μόνο σέ μιά περίοδο, ἐνῶ ὁ κριτικός χρειάζεται ὅλες τίς περίοδες, καθώς καί ἀπό τό ἐπιχείρημα, ὅτι «Τό Κεφάλαιο» δέν ἐπιβεβαιώνει τόν οἰκονομικό ὑλισμό, παρά ἁπλῶς καί μόνο ἀναφέρεται σ' αὐτόν, — ἐπιχειρήματα τόσο πειστικά καί σοβαρά ὅπως εἶναι φανερό, πού ἀναγκάζεται κανείς νά ὁμολογήσει, ὅτι ὁ ὑλισμός ποτέ δέν ἔχει θεμελιωθεῖ ἐπιστημονικά. Ἔπειτα ὁ κριτικός ἐπικαλέσθηκε ἐνάντια στόν ὑλισμό τό γεγονός ὅτι ἕνας ἄνθρωπος, τελείως ξένος πρός αὐτή τή διδασκαλία, πού μελέτησε τούς προϊστορικούς χρόνους σέ μιάν ἐντελῶς ἄλλη χώρα, κατέληξε ἐπίσης σέ ὑλιστικά συμπεράσματα. Γιά νά δείξει παραπέρα, ὅτι δέν εἶναι καθόλου σωστό πού ἡ παραγωγή παιδιῶν συνδέθηκε μέ τόν ὑλισμό, ὅτι αὐτό εἶναι μονάχα ἕνα λεκτικό τέχνασμα, ὁ κριτικός βάλθηκε ν' ἀποδείξει, ὅτι οἱ οἰκονομικές σχέσεις ἀποτελοῦν τό ἐποικοδόμημα πάνω στίς σεξουαλικές καί οἰκογενειακές σχέσεις. Οἱ ὑποδείξεις, πού ἔκανε μέ τήν εὐκαιρία αὐτή ὁ σοβαρός κριτικός γιά νά διδάξει τούς ὑλιστές, μᾶς πλούτισαν μέ τή βαθιά ἀλήθεια, ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει κληρονομία χωρίς παραγωγή παιδιῶν, ὅτι μέ τά προϊόντα αὐτῆς τῆς παραγωγῆς παιδιῶν «συνδέεται στενά» μιά περίπλοκη ψυχοσύνθεση καί ὅτι τά παιδιά ἀνατρέφονται μέ τό πνεῦμα τῶν πατεράδων τους. Μάθαμε ἐπίσης ἐν παρόδῳ, ὅτι οἱ ἐθνικοί δεσμοί ἀποτελοῦν συνέχεια καί γενίκευση τῶν σχέσεων τοῦ γένους. Συνεχίζοντας τίς θεωρητικές του ἔρευνες γιά τόν ὑλισμό, ὁ κριτικός παρατήρησε, ὅτι τό περιεχόμενο πολλῶν ἐπιχειρημάτων τῶν μαρξιστῶν συνίσταται στό ὅτι ἡ καταπίεση καί ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μαζῶν εἶναι «ἀναγκαῖες» μέσα στό ἀστικό καθεστώς καί ὅτι τό καθεστώς αὐτό πρέπει «κατανάγκην» νά μετατραπεῖ σέ σοσιαλιστικό. Κι ἐδῶ δέν ἀρκεῖ νά δηλώσει, ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα εἶναι μιά πολύ γενική παρένθεση (ὅταν δέν ἀναφέρουμε τί ἀκριβῶς θεωροῦν οἱ ἄνθρωποι ἀναγκαῖο) καί ὅτι γιαυτό οἱ μαρξιστές εἶναι μυστικιστές καί μεταφυσικοί. Ὁ κριτικός δήλωσε ἐπίσης, ὅτι ἡ πολεμική τοῦ Μάρξ ἐνάντια στούς ἰδεαλιστές εἶναι «μο-

νόπλευρη», χωρίς νά πεῖ οὔτε λέξη τί σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ἀντιλήψεις τῶν ἰδεαλιστῶν αὐτῶν καί στήν ὑποκειμενική μέθοδο καί τί σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ἀντιλήψεις αὐτές καί στό διαλεχτικό ὑλισμό τοῦ Μάρξ.

Ὅσον ἀφορᾶ τό δεύτερο βάθρο τοῦ μαρξισμοῦ, δηλ. τή διαλεχτική μέθοδο, μιά σπρωξιά τοῦ θαρραλέου κριτικοῦ ἦταν ἀρκετή γιά νά τό γκρεμίσει. Καί ἡ σπρωξιά αὐτή ἔγινε μέ μεγάλη δεξιότητα: ὁ κριτικός κατέβαλε ἀπίστευτες προσπάθειες γιά ν' ἀντικρούσει τήν ἄποψη, ὅτι μέ τίς τριάδες θά μποροῦσε τάχα νά ἀποδειχθεῖ ὁ,τιδήποτε, καί ἀποσιώπησε τό γεγονός, ὅτι ἡ διαλεχτική μέθοδος δέ συνίσταται καθόλου στίς τριάδες, ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή συνίσταται ἀκριβῶς στήν ἄρνηση τῶν μεθόδων τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στήν κοινωνιολογία. Ἡ ἄλλη σπρωξιά ἔβαζε εἰδικό στόχο τόν Μάρξ: μέ τή βοήθεια τοῦ γενναίου κ. Ντύρινγκ ὁ κριτικός ἀπέδοσε στόν Μάρξ τήν ἀπίστευτη ἀνοησία, ὅτι προσπάθησε δῆθεν ν' ἀποδείξει μέ τίς τριάδες τήν ἀναγκαιότητα τῆς καταστροφῆς τοῦ καπιταλισμοῦ — καί ξεσπάθωσε νικηφόρα ἐνάντια σ' αὐτή τήν ἀνοησία.

Νά ἡ ἐποποιία τῶν περίλαμπρων «νικῶν» τοῦ «γνωστοῦ μας κοινωνιολόγου»! Ἀλήθεια, δέν εἶναι «διδαχτικό» (Μπουρένιν) τό θέαμα τῶν νικῶν αὐτῶν;

Δέν μποροῦμε νά μήν ἀναφερθοῦμε ἐδῶ καί σ' ἕνα ἄλλο περιστατικό, πού δέν ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν κριτική τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ, μά πού εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό γιά νά ξεκαθαρίσουμε τά ἰδανικά τοῦ κριτικοῦ καί τόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται τήν πραγματικότητα. Εἶναι ἡ στάση του ἀπέναντι στό ἐργατικό κίνημα τῆς Δύσης.

Παραπάνω ἀναφέραμε τή δήλωση τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅτι ὁ ὑλισμός δέ βρῆκε τή δικαίωσή του στήν «ἐπιστήμη» (ἴσως στήν ἐπιστήμη τῶν γερμανῶν «φίλων τοῦ λαοῦ»;), ὁ ὑλισμός ὅμως αὐτός, ἀποφαίνεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, «πραγματικά διαδίδεται πολύ γρήγορα μέσα στήν ἐργατική τάξη». Πῶς λοιπόν ἐξηγεῖ αὐτό τό γεγονός ὁ κ. Μιχαηλόβσκι; «Ὅσο γιά τήν ἐπιτυχία — λέει — πού ἔχει ὁ οἰκονομικός ὑλισμός, σά νά λέμε, σέ πλάτος, τή διάδοσή του μέ μορφή πού δέν ἔχει ἐπαληθευτεῖ κριτικά, τό κέντρο βάρους αὐτῆς τῆς ἐπιτυχίας δέ βρίσκεται στήν ἐπιστήμη, ἀλλά στήν καθημερινή πραχτική, ὅπως καθορίζεται ἀπό τίς προοπτικές τοῦ μέλλοντος». Τί ἄλλο νόημα μπορεῖ νά ἔχει ἡ ἀδέξια αὐτή φράση γιά τήν πραχτική, «πού καθορίζεται» ἀπό τίς προοπτικές τοῦ μέλλοντος, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ὁ ὑλισμός διαδίδεται ὄχι γιατί ἐξήγησε σωστά τήν πραγματικότητα, ἀλλά γιατί

γύρισε τίς πλάτες στήν πραγματικότητα αὐτή καί στράφηκε πρός τό μέρος τῆς προοπτικῆς; Καί παρακάτω λέει: «Οἱ προοπτικές αὐτές, πού τίς ἀφομοιώνει ἡ γερμανική ἐργατική τάξη, δέν ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτήν καί ἀπό κείνους πού ἐνδιαφέρονται φλογερά γιά τίς τύχες της, οὔτε γνώσεις, οὔτε δουλιά κριτικῆς σκέψης. Ἀπαιτοῦν μόνο πίστη». Μ' ἄλλα λόγια, ἡ διάδοση τοῦ ὑλισμοῦ καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ σέ πλάτος ἐξαρτᾶται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτή ὑπόσχεται στούς ἐργάτες ἕνα καλύτερο μέλλον! Ἀρκεῖ ὅμως ἡ πιό στοιχειώδικη γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς Δύσης, γιά νά δεῖ κανείς ὅλη τήν ἀνοησία καί παραποίηση τῆς ἐξήγησης αὐτῆς. Ὁ καθένας ξέρει ὅτι ὁ ἐπιστημονικός σοσιαλισμός δέ χάραξε ποτέ κανενός εἴδους προοπτικές γιά τό μέλλον: περιορίστηκε στήν ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ καθεστῶτος, στή μελέτη τῶν τάσεων ἐξέλιξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, καί τίποτε περισσότερο. «Ἐμεῖς δέ λέμε στόν κόσμο — ἔγραφε ὁ Μάρξ ἀκόμα στά 1843 καί ἐκπλήρωσε αὐτό τό πρόγραμμα — ἐμεῖς δέ λέμε στόν κόσμο: „πάψε νά παλαίβεις, ὅλος ὁ ἀγώνας σου δέν ἔχει κανένα νόημα". Ἐμεῖς τοῦ δίνουμε τό ἀληθινό σύνθημα τοῦ ἀγώνα. Ἐμεῖς δείχνουμε ἁπλῶς στόν κόσμο γιά ποιό πράγμα στήν οὐσία ἀγωνίζεται, ὅσο γιά τή συνείδηση, εἶναι ἕνα πράγμα, πού ὁ κόσμος θά τό ἀποχτήσει *τό δίχως ἄλλο*, εἴτε τό θέλει εἴτε ὄχι» [60]. Ὁ καθένας ξέρει λχ. ὅτι «Τό Κεφάλαιο» — αὐτό τό κύριο καί βασικό ἔργο πού ἐκθέτει τόν ἐπιστημονικό σοσιαλισμό — περιορίζεται στούς πιό γενικούς ὑπαινιγμούς γιά τό μέλλον καί δέν ἐρευνᾶ παρά μόνο τά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν σήμερα καί μέσα ἀπό τά ὁποῖα βγαίνει τό μελλοντικό καθεστώς. Ὁ καθένας ξέρει, ὅτι ὅσον ἀφορᾶ τίς προοπτικές τοῦ μέλλοντος ἔχουν δόσει ἀσύγκριτα περισσότερα οἱ προγενέστεροι σοσιαλιστές, πού περιγράψανε μέ ὅλες τίς λεπτομέρειες τή μελλοντική κοινωνία, θέλοντας νά γοητεύσουν τήν ἀνθρωπότητα μέ τήν εἰκόνα ἑνός καθεστῶτος, ὅπου οἱ ἄνθρωποι θά τά βγάζουν πέρα χωρίς ἀγώνα, ὅπου οἱ κοινωνικές τους σχέσεις δέ θά στηρίζονται στήν ἐκμετάλλευση, ἀλλά στίς ἀληθινές ἀρχές τῆς προόδου, πού ἀνταποκρίνονται στίς συνθῆκες τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὡστόσο — παρά τό ὅτι ὁλόκληρη φάλαγγα ἀπό ἀνθρώπους μέ μεγάλο ταλέντο καί βαθύτατα πεπεισμένους σοσιαλιστές ἐξέθεσαν αὐτές τίς ἰδέες — οἱ θεωρίες τους ἔμειναν ἔξω ἀπό τή ζωή καί τά προγράμματά τους ξένα πρός τά λαϊκά πολιτικά κινήματα, ὅσον καιρό ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δέν εἶχε ἀκόμα παρασύρει στό στρόβιλο τῆς πολιτικῆς

ζωῆς τίς μάζες τοῦ ἐργατικοῦ προλεταριάτου καί ὅσο δέν εἶχε βρεθεῖ τό ἀληθινό σύνθημα τοῦ ἀγώνα του. Τό σύνθημα αὐτό τό βρῆκε ὁ Μάρξ — «ἕνας ὄχι οὐτοπικός, μά αὐστηρός καί κάπου-κάπου καί ξερός ἐπιστήμονας», ὅπως ἐκφράστηκε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι σέ πολύ μακρινούς καιρούς, στά 1872 — δέν τό βρῆκε ὅμως καθόλου μέ τή βοήθεια ὁρισμένων προοπτικῶν, ἀλλά μέ τήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ καθεστῶτος, μέ τήν ἐξήγηση τῆς *ἀναγκαιότητας* τῆς ἐκμετάλλευσης μέσα σ' αὐτό τό καθεστώς, μέ τή μελέτη τῶν νόμων ἀνάπτυξής του. Φυσικά, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ νά βεβαιώνει τούς ἀναγνῶστες τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», ὅτι ἡ ἀφομοίωση αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης δέν ἀπαιτεῖ οὔτε γνώσεις, οὔτε σκέψη, ἐμεῖς ὅμως εἴδαμε καί σ' αὐτόν τόν ἴδιο (καί θά δοῦμε ἀκόμα περισσότερο στόν οἰκονομολόγο συνεργάτη του [61]) μιά τόσο χοντροκομμένη ἔλλειψη κατανόησης τῶν στοιχειωδῶν ἀληθειῶν πού διαπιστώνονται μ' αὐτή τήν ἀνάλυση, ὥστε μιά παρόμοια δήλωση δέν μπορεῖ, φυσικά, παρά νά προκαλέσει μειδιάματα. Παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητο ἡ διάδοση καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ἀναπτύσσεται καί στό βαθμό πού ἀναπτύσσεται ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική μηχανική βιομηχανία. Παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ σοσιαλιστική διδασκαλία σημειώνει ἐπιτυχίες στήν περίπτωση ἀκριβῶς πού ἀφήνει κατά μέρος τίς ἀπόψεις γιά κοινωνικές συνθῆκες πού ἀνταποκρίνονται στήν ἀνθρώπινη φύση καί καταπιάνεται μέ τήν ὑλιστική ἀνάλυση τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν σχέσεων, μέ τήν ἐξήγηση τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος ἐκμετάλλευσης.

Ἀφοῦ δοκίμασε νά παρακάμψει τίς πραγματικές αἰτίες τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὑλισμοῦ ἀνάμεσα στούς ἐργάτες, χαρακτηρίζοντας τή σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτή τή διδασκαλία καί στίς «προοπτικές» κατά τρόπο διαμετρικά ἀντίθετο πρός τήν ἀλήθεια, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀρχίζει τώρα νά κοροϊδεύει μέ τόν πιό πρόστυχο, μικροαστικό τρόπο τίς ἰδέες καί τήν ταχτική τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὅπως εἴδαμε, δέν μπόρεσε νά φέρει κυριολεχτικά οὔτε ἕνα ἐπιχείρημα ἐνάντια στίς ἀποδείξεις τοῦ Μάρξ γιά τό ἀναπόφευχτο τῆς μετατροπῆς τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος σέ σοσιαλιστικό σάν συνέπεια τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας, καί ὅμως αὐτό δέν τόν ἐμποδίζει νά διατυπώνει εἰρωνεῖες γεμάτες αὐθάδεια, ὅτι δῆθεν ἡ «στρατιά τῶν προλετάριων» προετοιμάζει τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί ὅτι «ὕστερ' ἀπ' αὐτό θά σταματήσει πιά κάθε ταξική

πάλη, καί θά ἐπέλθει ἐπί γῆς εἰρήνη καί ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία». Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ξέρει ἀσύγκριτα πιό ἁπλούς καί πιό σίγουρους δρόμους γιά νά πραγματοποιήσει ὁ ἴδιος τό σοσιαλισμό: χρειάζεται ἁπλῶς οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» νά δείξουν πιό λεπτομερειακά τούς «ξεκάθαρους καί ἀλάθευτους» δρόμους τῆς «ἐπιθυμητῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης» — καί τότε «αὐτούς τούς φίλους τοῦ λαοῦ θά τούς καλέσουν ἀσφαλῶς» νά λύσουν τά «πραχτικά οἰκονομικά προβλήματα» (βλ. τό ἄρθρο τοῦ κ. Γιουζακόφ: «Προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας», τεῦχος 11 τοῦ «Ρ. Μπ.»), γιά τήν ὥρα ὅμως... γιά τήν ὥρα οἱ ἐργάτες πρέπει νά περιμένουν, νά βασίζονται στούς «φίλους τοῦ λαοῦ» καί νά μήν ἀρχίσουν μέ «ἀβάσιμη αὐτοπεποίθηση» ἀνεξάρτητο ἀγώνα ἐνάντια στούς ἐκμεταλλευτές. Ὁ συγγραφέας μας, ἐπιθυμώντας νά καταφέρει ἕνα θανάσιμο χτύπημα σ' αὐτή τήν «ἀβάσιμη αὐτοπεποίθηση», ἀγαναχτεῖ μέ πάθος «γι' αὐτή τήν ἐπιστήμη, πού θά χωροῦσε σχεδόν ὁλόκληρη σ' ἕνα λεξικό τῆς τσέπης». Πραγματικά, τί φρίκη: ἀπό τό ἕνα μέρος ἐπιστήμη καί ἀπό τό ἄλλο σοσιαλδημοκρατικές μπροσοῦρες πού ἀξίζουν μιά δεκάρα καί χωρᾶνε στήν τσέπη!! Δέν εἶναι ἄραγε ξεκάθαρο πόσο ἀβάσιμη εἶναι ἡ αὐτοπεποίθηση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκτιμοῦν τήν ἐπιστήμη μόνο στό μέτρο πού διδάσκει στούς ἐκμεταλλευόμενους τόν ἀνεξάρτητο ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους, στό μέτρο πού τούς διδάσκει ν' ἀποφεύγουν τούς κάθε λογῆς «φίλους τοῦ λαοῦ», πού συγκαλύπτουν τόν ἀνταγωνισμό τῶν τάξεων καί θέλουν ν' ἀναλάβουν μόνοι τους ὅλη τήν ὑπόθεση, καί οἱ ὁποῖοι γιαυτό ἐκθέτουν τήν ἐπιστήμη αὐτή μέσα σέ ἐκδόσεις τῆς δεκάρας, πού τόσο πολύ σοκάρουν στούς φιλισταίους; Θά ἦταν πολύ διαφορετικά, ἄν οἱ ἐργάτες ἐμπιστεύονταν τήν τύχη τους στούς «φίλους τοῦ λαοῦ»· αὐτοί θά τούς ἔδειχναν τήν ἀληθινή ἐπιστήμη, τήν πολύτομη, πανεπιστημιακή καί φιλισταϊκή ἐπιστήμη, θά τούς μάθαιναν λεπτομερειακά τήν κοινωνική ὀργάνωση πού ταιριάζει στήν ἀνθρώπινη φύση, ἄν μόνο... οἱ ἐργάτες συμφωνοῦσαν νά περιμένουν καί δέν ἄρχιζαν μόνοι τους τόν ἀγώνα μέ μιά τόσο ἀβάσιμη αὐτοπεποίθηση!

Πρίν περάσουμε στό δεύτερο μέρος τῆς «κριτικῆς» τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού στρέφεται πιά ὄχι ἐνάντια στή θεωρία τοῦ Μάρξ γενικά, ἀλλά ἐνάντια στούς ρώσους σοσιαλδημοκράτες εἰδικά, πρέπει νά κάνουμε μιά μικρή παρέκβαση. Πρόκειται γιά τό γεγονός ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, — ἀκριβῶς ὅπως ὅταν ἔκανε

κριτική στόν Μάρξ, ὄχι μόνο δέν προσπάθησε νά ἐκθέσει μέ ἀκρίβεια τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἀλλά ἁπλῶς καί μόνο τή διαστρέβλωσε, — τό ἴδιο ἀκριβῶς παραποιεῖ ἀσύστολα καί τίς ἰδέες τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν. Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποκαταστήσουμε τήν ἀλήθεια. Ὁ καλύτερος τρόπος γιά νά τό κάνουμε αὐτό εἶναι νά συγκρίνουμε τίς ἰδέες τῶν προηγούμενων ρώσων σοσιαλιστῶν μέ τίς ἰδέες τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. Παίρνω τήν ἀνάλυση τῶν ἰδεῶν τῶν πρώτων ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι στό 6ο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκαγια Μίσλ» τοῦ 1892, ὅπου ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μιλοῦσε καί γιά μαρξισμό (καί μιλοῦσε — ἅς τοῦ τό ποῦμε ὑπό τύπον ἐπίπληξης — μέ τόνο εὐπρεπῆ, χωρίς νά θίγει ζητήματα, πού μέσα σ' ἕνα λογοκρινόμενο τύπο μπορεῖ νά τά πραγματευθεῖ κανείς μόνο ἀλά Μπουρένιν, χωρίς νά ρίχνει στούς μαρξιστές κάθε λογῆς λάσπη) καί ὅπου σάν ἀντίβαρο στό μαρξισμό — ἤ ἄν ὄχι σάν ἀντίβαρο, τουλάχιστο σάν παραλληλισμό — ἐξέθετε τίς δικές τους ἀπόψεις. Δέν ἐπιθυμῶ φυσικά νά προσβάλω καί στό ἐλάχιστο τόν κ. Μιχαηλόβσκι, δηλ. νά τόν κατατάξω στούς σοσιαλιστές, οὔτε νά προσβάλω τούς ρώσους σοσιαλιστές, ἐξισώνοντας μ' αὐτούς τόν κ. Μιχαηλόβσκι: νομίζω μόνο ὅτι *ἡ πορεία τῆς ἐπιχειρηματολογίας* τους ὅπως καί τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι στήν οὐσία ἡ ἴδια, κι ὅτι ἡ διαφορά βρίσκεται στό βαθμό τῆς σταθερότητας, τῆς εὐθύτητας καί τῆς συνέπειας τῶν πεποιθήσεων.

Ἐκθέτοντας τίς ἰδέες τοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔγραφε: «Στά ἠθικο-πολιτικά ἰδανικά περιλάβαμε καί τό ἰδανικό ν' ἀνήκει ἡ γῆ στόν καλλιεργητή καί τά ἐργαλεῖα στόν παραγωγό». Ἡ ἀφετηρία, ὅπως βλέπετε, εἶναι πολύ καλοπροαίρετη καί μαρτυρεῖ τίς πιό ἀγαθές προθέσεις... «Οἱ μεσαιωνικές μορφές ἐργασίας*, πού ὑπάρχουν ἀκόμα σέ μᾶς, ἔχουν πολύ κλονιστεῖ, δέ βλέπουμε ὅμως τό λόγο νά τελειώνουμε ὁριστικά μ' αὐτές γιά τό χατίρι ὁποιωνδήποτε θεωριῶν, φιλελεύθερων ἤ μή φιλελεύθερων».

Παράξενος συλλογισμός! Ὅποιες κι ἄν εἶναι «οἱ μορφές ἐργασίας» δέν μποροῦν νά κλονιστοῦν παρά μόνο ὅταν ἀντικατασταθοῦν ἀπό κάποιες ἄλλες. Δέ βρίσκουμε ὅμως στό συγγρα-

* «Ὅταν λέμε μεσαιωνικές μορφές ἐργασίας — ἐξηγοῦσε ὁ συγγραφέας σέ ἄλλο μέρος — δέν πρέπει νά ἐννοοῦμε μόνο τήν κοινοτική γαιοχτησία, τή βιοτεχνία καί τή συνεργατική ὀργάνωση. Δέ χωράει ἀμφιβολία, ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι μεσαιωνικές μορφές, σ' αὐτά ὅμως πρέπει νά προστεθοῦν κι ὅλες οἱ μορφές ὅπου ἡ γῆ ἤ τά ἐργαλεῖα παραγωγῆς ἀνήκουν σ' ἐκεῖνον πού τά δουλεύει».

φέα μας (καί δέ θά μπορούσαμε νά βροῦμε σέ κανέναν ἀπό τούς ὁμοϊδεάτες του) οὔτε τήν ἐλάχιστη ἀπόπειρα ν' ἀναλύσει τίς νέες αὐτές μορφές καί νά τίς ἐξηγήσει, καθώς καί νά διασαφηνίσει γιά ποιές αἰτίες οἱ νέες αὐτές μορφές ἐκτοπίζουν τίς παλιές. Ἀκόμα πιό παράξενο εἶναι τό δεύτερο μέρος τῆς περικοπῆς: «δέ βλέπουμε τό λόγο νά τελειώνουμε ὁριστικά μ' αὐτές τίς μορφές γιά τό χατίρι τῶν θεωριῶν». Τί μέσα ὅμως διαθέτουμε «ἐμεῖς» (δηλ. οἱ σοσιαλιστές — βλ. τήν παραπάνω ἐπιφύλαξη) γιά «νά τελειώνουμε» μέ τίς μορφές ἐργασίας, δηλ. νά μετασχηματίσουμε τίς σχέσεις παραγωγῆς πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κοινωνίας; Δέν εἶναι ἄραγε παράλογη ἡ σκέψη νά μετασχηματιστοῦν αὐτές οἱ σχέσεις σύμφωνα μέ μιά ὁρισμένη διδασκαλία; Ἄς ἀκούσουμε παρακάτω: «τό καθῆκον μας δέν εἶναι ν' ἀναπτύξουμε μέσα ἀπό τά ἴδια τά σπλάχνα τοῦ ἔθνους ἕναν ὁπωσδήποτε „αὐτόχθονα" πολιτισμό, μά οὔτε καί νά μεταφέρουμε στή χώρα μας ἀτόφιο τό δυτικό πολιτισμό μέ ὅλες τίς ἀντιθέσεις πού τόν σπαράζουν: πρέπει νά παίρνουμε τό καλό ἀπό παντοῦ, ἀπ' ὅπου μποροῦμε, κι ἄν αὐτό τό καλό εἶναι δικό μας ἤ ξένο, αὐτό πιά δέν εἶναι ζήτημα ἀρχῆς μά πρακτικῆς εὐκολίας. Ὅπως φαίνεται, αὐτό εἶναι τόσο ἁπλό, καθαρό καί κατανοητό, πού κάθε ἄλλη συζήτηση εἶναι ἀνώφελη». Καί πραγματικά, τί ἁπλό πού εἶναι! «Νά παίρνουμε» τό καλό ἀπό παντοῦ, καί τά πάντα θά εἶναι ἐντάξει! Ἀπό τίς μεσαιωνικές μορφές «νά πάρουμε» τό γεγονός, ὅτι τά μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν σ' ἐκεῖνον πού τά δουλεύει, καί ἀπό τίς νέες (δηλ. τίς κεφαλαιοκρατικές) μορφές «νά πάρουμε» τήν ἐλευθερία, τήν ἰσότητα, τή μόρφωση, τόν πολιτισμό. Κάθε ἄλλη συζήτηση εἶναι περιττή! Ἡ ὑποκειμενική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας εἶναι ἐδῶ ὁλοφάνερη: ἡ κοινωνιολογία ἀρχίζει ἀπό τήν ουτοπία — ἡ γῆ ν' ἀνήκει σ' ἐκεῖνον πού τή δουλεύει — καί ὑποδείχνει σέ συνέχεια τούς ὅρους γιά νά πραγματοποιηθεῖ αὐτό πού ἐπιθυμοῦμε: «νά πάρουμε» τό καλό ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ. Ὁ φιλόσοφος αὐτός βλέπει ἐντελῶς μεταφυσικά τίς κοινωνικές σχέσεις, τίς θεωρεῖ μιά ἁπλή μηχανική ἕνωση τούτων ἤ ἐκείνων τῶν θεσμῶν, μιά ἁπλή μηχανική συναρμολόγηση τούτων ἤ ἐκείνων τῶν φαινομένων. Ἀποσπᾶ ἕνα ἀπ' αὐτά τά φαινόμενα — τή μεσαιωνική μορφή κατά τήν ὁποία τό ἔδαφος ἀνήκει στόν καλλιεργητή — καί νομίζει ὅτι τό φαινόμενο αὐτό μπορεῖ νά μεταφυτευθεῖ σέ κάθε ἄλλη μορφή, ὅπως ἀκριβῶς ἕνα τοῦβλο μπορεῖ νά μεταφερθεῖ ἀπό μιά οἰκοδομή σέ ἄλλη. Αὐτό ὅμως δέ θά πεῖ ὅτι μελετᾶς τίς κοινωνικές σχέσεις, ἀλλά ὅτι παραμορφώνεις τό ὑλικό πού πρόκειται

νά μελετηθεῖ: γιατί στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει κατοχή γῆς χωριστή καί ἀνεξάρτητη ἀπό τόν καλλιεργητή, ὅπως τό νομίζετε σεῖς: ἡ κατοχή γῆς εἶναι μονάχα ἕνας ἀπό τούς κρίκους τῶν παραγωγικῶν σχέσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πού συνίσταντο στό ὅτι ἡ γῆ ἦταν μοιρασμένη ἀνάμεσα στούς μεγάλους γαιοχτήμονες, στούς τσιφλικάδες, στό ὅτι οἱ τσιφλικάδες ἔδιναν αὐτή τή γῆ στούς ἀγρότες γιά νά τούς ἐκμεταλλεύονται, κι ἔτσι ἡ γῆ ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος μεροκάματου σέ εἶδος: ἡ γῆ ἔδινε στόν ἀγρότη τά ἀπαραίτητα προϊόντα, γιά νά μπορεῖ νά παράγει ὑπερπροϊόν γιά τόν τσιφλικά· ἦταν ἡ βάση γιά νά ἐκπληρώνουν οἱ ἀγρότες τίς ὑποχρεώσεις τους ἀπέναντι στόν τσιφλικά. Γιατί ὁ συγγραφέας δέν ἐρεύνησε αὐτό τό σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀλλά περιορίστηκε μόνο στό ν' ἀποσπάσει ἕνα φαινόμενο καί νά τό παρουσιάσει ἔτσι κάτω ἀπό ἕνα ἐντελῶς ψεύτικο φῶς; Ἐπειδή δέν ξέρει νά πραγματεύεται τά κοινωνικά ζητήματα: ὁ κ. Μιχαηλόβσκι (τό ξαναλέω ὅτι χρησιμοποιῶ τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι ἁπλῶς σάν παράδειγμα γιά τό πῶς κρίνεται *ὅλος* ὁ ρωσικός σοσιαλισμός) δέ βάζει καθόλου γιά σκοπό του *νά ἐξηγήσει* τίς «μορφές ἐργασίας» κείνης τῆς ἐποχῆς, νά τίς παρουσιάσει σάν ἕνα ὁρισμένο σύστημα σχέσεων παραγωγῆς, σάν ἕνα ὁρισμένο κοινωνικό σχηματισμό. Τοῦ εἶναι ξένη, γιά νά μιλήσουμε μέ τή γλώσσα τοῦ Μάρξ, ἡ διαλεκτική μέθοδος, πού μᾶς ὑποχρεώνει νά βλέπουμε τήν κοινωνία σάν ἕνα ζωντανό ὀργανισμό στήν πορεία τῆς λειτουργίας του καί τῆς ἐξέλιξής του.

Χωρίς νά διερωτηθεῖ καθόλου ποιές εἶναι οἱ αἰτίες πού οἱ νέες μορφές ἐργασίας ἐκτοπίζουν τίς παλιές, ἐπαναλαβαίνει τό ἴδιο ἀκριβῶς λάθος στό συλλογισμό του γιά τίς νέες αὐτές μορφές. Ἱκανοποιεῖται μέ τό νά διαπιστώσει, ὅτι οἱ μορφές αὐτές «κλονίζουν» τήν κατοχή γῆς ἀπό τόν καλλιεργητή, δηλ., μιλώντας γενικά, ὅτι οἱ μορφές αὐτές βρίσκουν τήν ἔκφρασή τους στό χωρισμό τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς — γιά νά καταδικάσει αὐτό τό γεγονός σάν κάτι πού δέν ἀνταποκρίνεται στό ἰδανικό. Καί πάλι ὁ συλλογισμός του εἶναι ἐντελῶς παράλογος: ἀποσπᾶ ἕνα φαινόμενο (ὅτι δηλ. οἱ ἀγρότες μένουν χωρίς γῆ) χωρίς νά δοκιμάσει νά τό παρουσιάσει σάν στοιχεῖο ἑνός ἄλλου πιά συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, πού στηρίζεται στήν *ἐμπορευματική οἰκονομία*, πού γεννᾶ ἀναγκαῖα τό συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, τήν ἀνισότητα, τήν καταστροφή ὁρισμένων καί τόν πλουτισμό ἄλλων. Διαπιστώνοντας ἕνα φαινόμενο, τήν καταστροφή τῆς μάζας, παρέλειψε

ἕνα ἄλλο, τόν πλουτισμό τῆς μειοψηφίας κι ἔτσι βρέθηκε σέ ἀδυναμία νά καταλάβει καί τό ἕνα καί τό ἄλλο.

Καί ἡ χρησιμοποίηση τέτιων μεθόδων σημαίνει, κατά τή γνώμη του, «νά ψάχνεις νά βρεῖς τήν ἀπάντηση στά προβλήματα τῆς ζωῆς στή μορφή τους καθώς ἐμφανίζονται στήν πραγματικότητα» («Ρ.Μπ.» τεῦχος 1 τοῦ 1894), ἐνῶ αὐτός, ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, μή μπορώντας καί μή θέλοντας νά ἐξηγήσει τήν πραγματικότητα, νά τή δεῖ κατά πρόσωπο, λιποτάχτησε ἐπαίσχυντα ἀπό τά προβλήματα αὐτά τῆς ζωῆς, μέ τήν πάλη της ἀνάμεσα στούς εὔπορους καί στούς ἄπορους κι ἀποτραβήχτηκε στήν περιοχή τῶν ἀθώων οὐτοπιῶν. Κι αὐτό σημαίνει, κατά τή γνώμη του, «νά ψάχνεις νά βρεῖς ἀπάντηση στά προβλήματα τῆς ζωῆς ἔτσι ὅπως παρουσιάζονται κατά τρόπο ἰδανικό ἀπό τήν ἄμεση καί περίπλοκη ζωντανή πραγματικότητα» («Ρ. Μπ.» τεῦχος 1), ἐνῶ πράγματι οὔτε κάν ἐπιχείρησε ν' ἀναλύσει καί νά ἐξηγήσει τή ζωντανή αὐτή πραγματικότητα.

Ἀντί νά τό κάνει αὐτό, μᾶς πρόσφερε μιά οὐτοπία, πού τήν ἔπλασε ἀπό μεμονωμένα στοιχεῖα ἀποσπασμένα κατά τόν πιό παράλογο τρόπο ἀπό διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς: ἀπό τό μεσαιωνικό σχηματισμό πῆρε τοῦτο, ἀπό τόν «νέο» ἐκεῖνο, κτλ. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι μιά θεωρία πού στηρίζεται σ' αὐτή τή βάση δέν μποροῦσε παρά νά μείνει ἔξω ἀπό τήν πραγματική κοινωνική ἐξέλιξη, γιά τόν ἁπλούστατο λόγο, ὅτι οἱ οὐτοπιστές μας ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ζοῦν καί νά δροῦν ὄχι μέσα σέ κοινωνικές σχέσεις πού ἀποτελοῦνται ἀπό στοιχεῖα παρμένα ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ, ἀλλά μέσα στίς κοινωνικές σχέσεις πού καθορίζονται ἀπό τίς σχέσεις τοῦ ἀγρότη πρός τόν κουλάκο (εὐκατάστατο μουζίκο), τοῦ χειροτέχνη πρός τόν προαγοραστή ἔμπορο, τοῦ ἐργάτη πρός τόν ἐργοστασιάρχη — σχέσεις πού τούς ἦταν ἐντελῶς ἀκατανόητες. Οἱ ἀπόπειρες καί οἱ προσπάθειές τους νά μεταπλάσουν τοῦτες τίς ἀκατανόητες γι' αὐτούς σχέσεις σύμφωνα μέ τό ἰδανικό τους δέν μποροῦσαν παρά ν' ἀποτύχουν.

Νά, σέ πολύ γενικές γραμμές, πῶς ἔμπαινε τό πρόβλημα τοῦ σοσιαλισμοῦ στή Ρωσία τόν καιρό πού «γεννήθηκαν οἱ ρῶσοι μαρξιστές».

Οἱ ρῶσοι μαρξιστές ἄρχισαν ἀκριβῶς ἀπό τήν κριτική τῶν ὑποκειμενικῶν μεθόδων τῶν προγενέστερων σοσιαλιστῶν. Δέν ἱκανοποιήθηκαν μέ τή διαπίστωση τῆς ἐκμετάλλευσης καί μέ τήν καταδίκη της, ἀλλά θέλησαν νά τήν *ἐξηγήσουν*. Βλέποντας ὅτι ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ρωσίας ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση συνίσταται στήν καταστροφή τῆς μάζας καί στόν πλουτισμό μιᾶς

μειοψηφίας, παρακολουθώντας τήν τεράστια ἀπαλλοτρίωση τῶν μικρῶν παραγωγῶν πού συντελοῦνταν παράλληλα μέ τή γενική τεχνική πρόοδο, διαπιστώνοντας ὅτι αὐτά τά διαμετρικά ἀντίθετα ρεύματα ἐμφανίζονται καί δυναμώνουν ἐκεῖ πού ἀναπτύσσεται καί σταθεροποιεῖται ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία καί στό βαθμό πού ἀναπτύσσεται καί σταθεροποιεῖται, δέν μποροῦσαν παρά νά καταλήξουν στό συμπέρασμα ὅτι ἔχουν νά κάνουν μέ μιά ἀστική (κεφαλαιοκρατική) ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, πού γεννᾶ *κατανάγκην* τήν ἀπαλλοτρίωση καί τήν καταπίεση τῶν μαζῶν. Τό πραχτικό τους πρόγραμμα καθορίζονταν πιά ἄμεσα ἀπό τήν πεποίθηση αὐτή: τό νόημα τοῦ προγράμματος ἦταν ὅτι ἔπρεπε νά προσχωρήσουν σ' αὐτόν τόν ἀγώνα τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη, στόν ἀγώνα τῶν ἄπορων τάξεων ἐνάντια στίς εὔπορες τάξεις, πού ἀποτελεῖ τό κύριο περιεχόμενο τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας τῆς Ρωσίας, ἀρχίζοντας ἀπό τό πιό ἀπόμερο χωριουδάκι καί τελειώνοντας στό πιό σύγχρονο καί τελειοποιημένο ἐργοστάσιο. Πῶς νά προσχωρήσουν; Τήν ἀπάντηση τούς τήν ὑπαγόρευσε καί πάλι ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα. Ὁ καπιταλισμός ἔφτασε τούς κυριότερους κλάδους τῆς βιομηχανίας ὥς τό στάδιο τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας· ἔχοντας κοινωνικοποιήσει ἔτσι τήν παραγωγή, δημιούργησε τούς ὑλικούς ὅρους γιά τή νέα τάξη πραγμάτων καί ταυτόχρονα δημιούργησε μιά νέα κοινωνική δύναμη: τήν τάξη τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, τό προλεταριάτο τῶν πόλεων. Ἄν καί ὑποβάλλεται στήν ἴδια ἀστική ἐκμετάλλευση, ὅπως εἶναι στήν οἰκονομική της οὐσία ἡ ἐκμετάλλευση ὅλου τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας, ἡ τάξη αὐτή βρίσκεται ὡστόσο, σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἀπελευθέρωσή της, σέ εἰδικά εὐνοϊκές συνθῆκες: δέν τή συνδέει πιά τίποτε μέ τήν παλιά κοινωνία, πού στηρίζεται ὁλοκληρωτικά στήν ἐκμετάλλευση· οἱ ἴδιοι οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας της καί οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς της τήν ὀργανώνουν, τήν ἀναγκάζουν νά σκέφτεται, τῆς δίνουν τή δυνατότητα νά βγεῖ στό στίβο τῆς πολιτικῆς πάλης. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ σοσιαλδημοκράτες ἔστρεψαν ὅλη τήν προσοχή τους κι ὅλες τους τίς ἐλπίδες στήν τάξη αὐτή, ἔκαναν πρόγραμμά τους τήν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς της συνείδησης καί συγκέντρωσαν ὅλη τή δραστηριότητά τους στό νά τή βοηθήσουν νά ὀρθωθεῖ στήν ἀνοιχτή πολιτική πάλη ἐνάντια στό σημερινό καθεστώς καί νά τραβήξει στήν πάλη αὐτή ὅλο τό ρωσικό προλεταριάτο.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς πολεμᾶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τούς σοσιαλδημοκράτες. Τί ἀντιρήσεις φέρνει στίς θεωρητικές τους ἀντιλήψεις; στήν πολιτική σοσιαλιστική τους δράση;

Ὁ κριτικός ἐκθέτει τίς θεωρητικές ἀντιλήψεις τῶν μαρξιστῶν μέ τόν παρακάτω τρόπο:

«Ἡ ἀλήθεια — κατά τά λεγόμενα δῆθεν τῶν μαρξιστῶν — εἶναι ὅτι, σύμφωνα μέ τούς ἐνυπάρχοντες νόμους τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας, ἡ Ρωσία θ' ἀναπτύξει μιά δική της κεφαλαιοκρατική παραγωγή μέ ὅλες τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις της, μέ τήν καταβρόχθιση τῶν μικρῶν κεφαλαίων ἀπό τά μεγάλα, καί στό μεταξύ ὁ ἀποσπασμένος ἀπό τή γῆ μουζίκος θά μετατραπεῖ σέ προλετάριο, θά ἑνωθεῖ, θά κοινωνικοποιηθεῖ, κι ἔτσι ὅλα θά εἶναι ἐντάξει καί ἡ ἀνθρωπότητα μπορεῖ νά ζήσει πανευτυχής».

Κοιτάξτε τὶ λένε—οἱ μαρξιστὲς δὲ διαφέρουν καθόλου ἀπὸ τοὺς «φίλους τοῦ λαοῦ» ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ ἀντιλαμβάνονται τὴν πραγματικότητα, μὰ μόνο ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ φαντάζονται τὸ μέλλον: δέν ἀσχολοῦνται καθόλου, θάλεγε κανείς, μέ τό παρόν, ἀλλά μόνο μέ «προοπτικές». Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ σκέψη τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι: οἱ μαρξιστές, λέει, «εἶναι πέρα γιά πέρα βέβαιοι, ὅτι στίς προβλέψεις τους γιά τό μέλλον δέν ὑπάρχει τίποτε τό οὐτοπικό, καί ὅτι ὅλα εἶναι ζυγισμένα καί μετρημένα σύμφωνα μέ τίς ὑπαγορεύσεις τῆς αὐστηρῆς ἐπιστήμης». Καί τέλος, λέει ἀκόμα πιό ξεκάθαρα: οἱ μαρξιστές «πιστεύουν καί κηρύχνουν τό ἀναλλοίωτο ἑνός ἀφηρημένου ἱστορικοῦ σχήματος».

Μέ λίγα λόγια, ἔχουμε μπροστά μας τήν πιό τετριμμένη καί τήν πιό ἀγοραία κατηγορία σέ βάρος τῶν μαρξιστῶν, κατηγορία πού ἀπό πολύν καιρό τή χρησιμοποιοῦν ὅλοι ὅσοι δέν μποροῦν νά φέρουν καμιά οὐσιαστική ἀντίρηση στίς ἀντιλήψεις τῶν μαρξιστῶν. «Οἱ μαρξιστές κηρύχνουν τό ἀναλλοίωτο ἑνός ἀφηρημένου ἱστορικοῦ σχήματος»!!

Μά αὐτό δέν εἶναι παρά ψέμα καί ἐπινόηση!

Κανένας μαρξιστής ποτέ καί πουθενά δέν ἔφερε τό ἐπιχείρημα ὅτι στή Ρωσία «θά ἐμφανιστεῖ κατανάγκην» ὁ καπιταλισμός, «ἐπειδή» ὑπῆρξε στή Δύση κτλ. Κανένας μαρξιστής δέν εἶδε ποτέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ σάν κάποιο φιλοσοφικο-ἱστορικό σχῆμα ὑποχρεωτικό γιά ὅλους, δέν τή θεώρησε ποτέ τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐξήγηση ἑνός ὁρισμένου κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Μόνο ἕνας ὑποκειμενικός φιλόσοφος, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, τά κατάφερε νά δείξει μιά τέτια ἔλλειψη κατανόησης τοῦ Μάρξ, ὥστε νά ἀποδόσει σ' αὐτόν μιά γενική φιλοσοφική θεωρία· καί

σάν ἀπάντηση τά κατάφερε νά πάρει ἀπό τόν Μάρξ τήν ἀπόλυτα συγκεκριμένη ἐξήγηση, πώς ἔκανε λάθος στή διεύθυνση. Ποτέ κανένας μαρξιστής δέ στήριξε τίς σοσιαλδημοκρατικές του ἀντιλήψεις σέ τίποτε ἄλλο, ἐκτός ἀπό τήν ἀντιστοιχία τῆς θεωρίας μέ τήν πραγματικότητα καί μέ τήν ἱστορία τῶν δοσμένων, δηλαδή τῶν ρωσικῶν, κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων. Καί δέν μποροῦσε νά κάνει διαφορετικά, γιατί αὐτή τήν ἀπαίτηση ἀπό τή θεωρία τήν εἶχε ἀπολύτως καθαρά καί συγκεκριμένα διατυπώσει καί τοποθετήσει σάν ἀγκωνάρι ὅλης τῆς διδασκαλίας ὁ ἴδιος ὁ ἱδρυτής τοῦ «μαρξισμοῦ», ὁ Μάρξ.

Φυσικά, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπορεῖ ὅσο τοῦ ἀρέσει νά προσπαθεῖ νά διαψεύσει αὐτές τίς δηλώσεις, λέγοντας ὅτι ἄκουσε «μέ τ' ἀφτιά του» νά κηρύσσεται αὐτό ἀκριβῶς τό ἀφηρημένο ἱστορικό σχῆμα. Τί μᾶς ἐνδιαφέρει ὅμως ἐμᾶς τούς σοσιαλδημοκράτες ἤ ὁποιονδήποτε ἄλλον, ἄν τοῦ ἔτυχε τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι ν' ἀκούσει ἀπό τούς συνομιλητές του κάθε λογῆς παραλογισμούς; Μήπως αὐτό δέν ἀποδείχνει μόνο, ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διαλέγει πολύ πετυχημένα τούς συνομιλητές του καί τίποτε περισσότερο; Φυσικά, εἶναι πολύ πιθανό οἱ πνευματώδεις αὐτοί συνομιλητές τοῦ πνευματώδους φιλόσοφου νά αὐτονομάζονται μαρξιστές, σοσιαλδημοκράτες κτλ. — μά ποιός δέν ξέρει ὅτι σήμερα (πράγμα πού ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπό καιρό) ὁ κάθε κατεργάρης ἀγαπάει νά ἐμφανίζεται μέ «κόκκινη» περιβολή;* Κι ἄν ὁ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι τόσο διορατικός, ὥστε νά μήν εἶναι σέ θέση νά ξεχωρίσει τούς «μεταμφιεσμένους» ἀπό τούς μαρξιστές, ἤ ἄν κατάλαβε τόσο βαθιά τόν Μάρξ, ὥστε νά μήν ἔχει προσέξει τό κριτήριο αὐτό ὅλης τῆς διδασκαλίας του, κριτήριο πού ὁ Μάρξ τό τονίζει μέ τόση ἔμφαση (τή διατύπωση «κείνου πού συντελεῖται μπροστά στά μάτια μας»), αὐτό — ἀποδείχνει ἀκόμα μιά φορά ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν εἶναι ἔξυπνος, καί τίποτε παραπάνω.

Πάντως ἀφοῦ βάλθηκε νά κάνει πολεμική ἀπό τόν τύπο ἐνάντια στούς *σοσιαλδημοκράτες*, — θά ἔπρεπε νά ἔχει ὑπόψη του τήν ὁμάδα ἐκείνη τῶν σοσιαλιστῶν, πού ἀπό καιρό ἔχουν αὐτό τό ὄνομα καί τό ἔχουν μόνο αὐτοί, ἔτσι πού νά μήν μπορεῖ νά τούς συγχέει κανείς μέ ἄλλες ὁμάδες, καί πού διαθέτουν τούς δικούς τους φιλολογικούς ἐκπροσώπους — τόν Πλεχάνοφ καί τόν ὅμιλό του [62]. Καί ἄν τό εἶχε κάνει αὐτό, — καί εἶναι ὁλοφά-

* Ὅλα αὐτά γράφτηκαν μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἄκουσε πραγματικά νά κηρύχνονται ἀφηρημένα ἱστορικά σχήματα καί δέν παραποίησε τίποτε. Θεωρῶ ὅμως ἀπόλυτα ἀπαραίτητο μέ τήν εὐκαιρία αὐτή νά διατυπώσω μιά ἐπιφύλαξη: πουλάω ὅ,τι ἀγόρασα.

νερο ὅτι ἔτσι ἔπρεπε νά ἐνεργήσει κάθε κάπως ἀξιοπρεπής ἄνθρωπος,— καί εἶχε ἀνατρέξει ἔστω στό πρῶτο σοσιαλδημοκρατικό ἔργο, στό βιβλίο τοῦ Πλεχάνοφ: «Οἱ διαφωνίες μας»,— θά ἔβλεπε ἐκεῖ, ἀπό τίς πρῶτες σελίδες, τήν κατηγορηματική δήλωση τοῦ συγγραφέα ἐξονόματος ὅλων τῶν μελῶν τοῦ ὁμίλου:

«Σέ καμιά περίπτωση δέ θέλουμε νά καλύψουμε τό πρόγραμμά μας μέ τό κύρος τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ὀνόματος» (δηλαδή μέ τό κύρος τοῦ Μάρξ). Καταλαβαίνετε τά ρωσικά, κ. Μιχαηλόβσκι; Καταλαβαίνετε τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό κήρυγμα ἀφηρημένων σχημάτων καί στήν ἄρνηση κάθε κύρους τοῦ Μάρξ ὅταν κρίνονται τά ρωσικά προβλήματα;

Καταλαβαίνετε ὅτι δέ φερθήκατε τίμια, παρουσιάζοντας γιά μαρξιστική τήν πρώτη κρίση πού ἔτυχε ν' ἀκούσετε ἀπό τούς συνομιλητές σας, καί μή δίνοντας προσοχή στήν ἔντυπη δήλωση πού ἔκανε ἕνα σημαῖνον μέλος τῆς σοσιαλδημοκρατίας ἐξονόματος ὅλης τῆς ὁμάδας;

Καί παρακάτω ἡ δήλωση γίνεται ἀκόμα πιό συγκεκριμένη:

«Ἐπαναλαβαίνω — λέει ὁ Πλεχάνοφ — ὅτι ἀνάμεσα στούς πιό συνεπεῖς μαρξιστές εἶναι δυνατό νά ὑπάρξουν διαφωνίες σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἐκτίμηση τῆς σύγχρονης ρωσικῆς πραγματικότητας». Ἡ διδασκαλία μας εἶναι «ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς θεωρίας στήν ἀνάλυση ἐξαιρετικά περίπλοκων καί συγκεχυμένων κοινωνικῶν σχέσεων».

Νομίζω ὅτι εἶναι δύσκολο νά ἐκφραστεῖ κανείς μέ μεγαλύτερη σαφήνεια: οἱ μαρξιστές παίρνουν χωρίς συζήτηση ἀπό τή θεωρία τοῦ Μάρξ μόνο τίς πολύτιμες μέθοδες, χωρίς τίς ὁποῖες εἶναι ἀδύνατο νά ἐξηγηθοῦν οἱ κοινωνικές σχέσεις καί, συνεπῶς, δέν ἔχουν καθόλου κριτήριό τους γιά τήν ἐκτίμηση αὐτῶν τῶν σχέσεων τά ἀφηρημένα σχήματα καί ἄλλες παρόμοιες ἀνοησίες, ἀλλά τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς θεωρίας καί τήν ἀντιστοιχία της μέ τήν πραγματικότητα.

Ἤ ἴσως νομίζετε, ὅτι ὁ συγγραφέας κάνοντας αὐτές τίς δηλώσεις στήν πραγματικότητα σκεφτόταν διαφορετικά; Αὐτό ὅμως δέν εἶναι σωστό. Τό ζήτημα πού τόν ἀπασχολοῦσε ἦταν: «ἄραγε ἡ Ρωσία θά περάσει κατανάγκην ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική φάση ἀνάπτυξης;» Τό πρόβλημα δέ διατυπώθηκε, συνεπῶς, κατά τρόπο μαρξιστικό, μά σύμφωνα μέ τίς ὑποκειμενικές μέθοδες τῶν διάφορων φιλοσόφων τῆς πατρίδας μας, πού ἔβλεπαν τό κριτήριο αὐτῆς τῆς δεοντολογίας πότε στήν πολιτική τῶν ἀρχῶν, πότε στή δράση τῆς «κοινωνίας», πότε στό ἰδανικό τῆς κοινωνίας, «πού ταιριάζει στήν ἀνθρώπινη φύση», καί σέ ἄλλες

παρόμοιες παρλαπίπες. Καί ρωτᾶμε τώρα: πῶς θά ἀπαντοῦσε σ' ἕνα τέτιο ἐρώτημα ἕνας ἄνθρωπος πού κηρύχνει ἀφηρημένα σχήματα; Ἀσφαλῶς θ' ἄρχιζε νά μιλάει γιά τό ἀδιαφιλονίκητο τοῦ διαλεχτικοῦ προτσές, γιά τή γενική φιλοσοφική σημασία τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, γιά τό ὅτι κάθε χώρα θά περάσει ἀναπόφευχτα ἀπό τή φάση... κτλ. κτλ.

Καί πῶς ἀπάντησε ὁ Πλεχάνοφ;

Ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως μποροῦσε ν' ἀπαντήσει ἕνας μαρξιστής: Ἄφησε ὁλότελα κατά μέρος τό ζήτημα τῆς δεοντολογίας, σάν κάτι τό ἀνώφελο πού θά μποροῦσε νά ἐνδιαφέρει μόνο τούς ὑποκειμενιστές, κι ὅλο τόν καιρό μιλοῦσε μόνο γιά τίς πραγματικές κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, γιά τήν πραγματική τους ἐξέλιξη. Γιαυτό καί δέν ἔδοσε ἄμεση ἀπάντηση στό ἐρώτημα πού ἔμπαινε τόσο λαθεμένα, μά ἀπάντησε διαφορετικά, δηλ. ὡς ἑξῆς: «Ἡ Ρωσία *ἔχει μπεῖ* στόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο».

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅμως δημηγορεῖ μέ ὕφος εἰδήμονα γιά τό κήρυγμα ἑνός ἀφηρημένου ἱστορικοῦ σχήματος, γιά τούς ἐνυπάρχοντες νόμους τῆς ἀναγκαιότητας καί ἄλλες παρόμοιες ἀπίστευτες ἀνοησίες! Καί αὐτό τό ὀνομάζει «πολεμική ἐνάντια στούς σοσιαλδημοκράτες»!!

Δηλώνω κατηγορηματικά πώς τίποτε δέν καταλαβαίνω: ἄν αὐτός κάνει πολεμική, τότε ποιός εἶναι κύμβαλον ἀλαλάζον;!

Παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τόν παραπάνω συλλογισμό τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, δέν μπορῶ νά μή σημειώσω καί τό γεγονός ὅτι ἐκθέτει τίς ἀπόψεις τῶν σοσιαλδημοκρατῶν ὡς ἑξῆς: ὅτι τάχα «ἡ Ρωσία *θ' ἀναπτύξει* δική της κεφαλαιοκρατική παραγωγή». Προφανῶς, κατά τή γνώμη αὐτοῦ τοῦ φιλόσοφου ἡ Ρωσία δέν ἔχει «δική της» κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ἴσως ὁ συγγραφέας νά συμμερίζεται τή γνώμη ὅτι ὁ ρωσικός καπιταλισμός περιορίζεται στό 1,5 ἑκατομμύριο ἐργάτες, — παρακάτω θά συναντήσουμε ξανά αὐτή τήν παιδαριώδη ἰδέα τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», οἱ ὁποῖοι κατατάσσουν ἄγνωστο ποῦ ὅλους τούς ὑπόλοιπους τρόπους ἐκμετάλλευσης τῆς ἐλεύθερης ἐργασίας. «Ἡ Ρωσία θ' ἀναπτύξει δική της κεφαλαιοκρατική παραγωγή μ' ὅλες τίς ἐσωτερικές της ἀντιθέσεις, καί στό διάστημα αὐτό ὁ μουζίκος, ἀποσπασμένος ἀπό τή γῆ, θά μετατραπεῖ σέ προλετάριο». Ὅσο πιό βαθιά μπαίνεις στό δάσος, τόσο πιό πολλά δέντρα βλέπεις! Ὥστε, στή Ρωσία δέν ὑπάρχουν «ἐσωτερικές ἀντιθέσεις»; δηλ. δέν ὑπάρχει γιά νά μιλήσουμε καθαρά καί ξάστερα, ἐκμετάλλευση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀπό μιά χούφτα κεφαλαιοκράτες; δέν ὑπάρχει καταστροφή τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ

πληθυσμοῦ καί πλουτισμός μιᾶς χούφτας ἀτόμων; Ὁ μουζίκος μόνο τώρα πρόκειται ν' ἀποσπαστεῖ ἀπό τή γῆ; Καί τί εἶναι ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση, ἄν ὄχι μαζική, πρωτοφανής ὡς πρός τήν ἔντασή της, ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς; Πρέπει νά ἔχει κανείς μεγάλο θάρρος γιά νά δηλώνει μπροστά σ' ὅλο τόν κόσμο τέτια πράγματα. Καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔχει αὐτό τό θάρρος. «Ὁ Μάρξ δημιουργοῦσε θεωρητικά μέ βάση ἕνα ἕτοιμο προλεταριάτο καί ἕναν ἕτοιμο καπιταλισμό, ἐνῶ ἐμεῖς ὅλ' αὐτά πρέπει ἀκόμα νά τά δημιουργήσουμε». Ἡ Ρωσία ἔχει ἀκόμα νά δημιουργήσει προλεταριάτο;! Στή Ρωσία, στή μόνη χώρα ὅπου μπορεῖς νά βρεῖς τόσο ἀπελπιστική ἀθλιότητα τῶν μαζῶν, τόσο ξεδιάντροπη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου, στή Ρωσία πού τή σύγκριναν (καί πολύ δικαιολογημένα) μέ τήν Ἀγγλία ἀπό τήν ἄποψη τῆς κατάστασης τῆς φτωχολογιᾶς της, στή Ρωσία ὅπου ἡ πείνα, πού δέρνει τά ἑκατομμύρια τοῦ λαοῦ, εἶναι μόνιμο φαινόμενο δίπλα λχ. στή συνεχῶς αὐξανόμενη ἐξαγωγή σιτηρῶν, — στή Ρωσία δέν ὑπάρχει προλεταριάτο!!

Νομίζω ὅτι γιά τά κλασικά αὐτά λόγια θάπρεπε νά στηθεῖ ἀνδριάντας στόν κ. Μιχαηλόβσκι, ὅσο εἶναι ἀκόμα ζωντανός!*

Θά δοῦμε ἐξάλλου καί παρακάτω ὅτι ἔχουμε κι ἐδῶ νά κάνουμε μέ μιά μόνιμη καί πολύ συνεπῆ ταχτική τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», τήν ταχτική νά κλείνουν φαρισαϊκά τά μάτια μπροστά στήν ἀφόρητη κατάσταση τῶν ἐργαζομένων τῆς Ρωσίας, νά τήν παρουσιάζουν ἁπλῶς «κλονισμένη», ἔτσι πού ν' ἀρκοῦν οἱ προσπάθειες τῆς «πολιτισμένης κοινωνίας», καί τῆς κυβέρνησης γιά νά μποῦν ὅλα στό σωστό δρόμο. Οἱ ἱππότες αὐτοί νομίζουν πώς ἄν κλείσουν τά μάτια μπροστά στό γεγονός, ὅτι ἡ κατάσταση τῶν ἐργαζομένων μαζῶν εἶναι ἄσχημη, ὄχι γιατί «κλονίστηκε», ἀλλά γιατί οἱ μάζες ὑποβάλλονται στήν πιό ξεδιάντροπη ληστεία ἀπό μιά χούφτα ἐκμεταλλευτές, πώς ἄν κρύψουν σάν τή στρουθοκάμηλο τό κεφάλι τους γιά νά μή βλέπουν αὐτούς τούς ἐκμεταλλευτές — οἱ ἐκμεταλλευτές αὐτοί θά ἐξαφανιστοῦν. Καί ὅταν οἱ σοσιαλδημοκράτες τούς λένε, ὅτι εἶναι ἐπαίσχυντη

* Ἴσως ὅμως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι νά δοκιμάσει καί δῶ νά ξεφύγει: δέν ἤθελα καθόλου — θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ — νά πῶ ὅτι στή Ρωσία δέν ὑπάρχει γενικά προλεταριάτο, ἀλλά μόνο ὅτι δέν ὑπάρχει κεφαλαιοκρατικό προλεταριάτο. Ἔτσι; Τότε γιατί δέν τό εἴπατε; Κι ὅμως αὐτό εἶναι *ὅλο τό ζήτημα*: τό ρωσικό προλεταριάτο εἶναι ἄραγε ἕνα προλεταριάτο πού προσιδιάζει στήν ἀστική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ἤ ἄλλου εἴδους προλεταριάτο; Καί ποιός φταίει ἄν σέ δυό ὁλόκληρα ἄρθρα δέν εἴπατε *οὔτε λέξη* γι' αὐτό τό μοναδικά σοβαρό καί σπουδαῖο ζήτημα, μά προτιμήσατε νά λέτε ἄλλ' ἀντ' ἄλλων κι ὅ,τι σᾶς κατέβει στό κεφάλι;

δειλία νά φοβοῦνται νά κοιτάζουν τήν πραγματικότητα κατά πρόσωπο, ὅταν οἱ σοσιαλδημοκράτες ξεκινᾶν ἀπ' αὐτό τό γεγονός τῆς ἐκμετάλλευσης καί λένε ὅτι ἡ μόνη δυνατή ἐξήγησή της βρίσκεται στήν ἀστική ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, πού χωρίζει τή μάζα τοῦ λαοῦ σέ προλεταριάτο καί σέ ἀστική τάξη, καί στόν ταξικό χαρακτήρα τοῦ ρωσικοῦ κράτους, πού δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ὄργανο τῆς κυριαρχίας αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης, ὅτι γι' αὐτό τό λόγο *ἡ μοναδική διέξοδος* βρίσκεται στήν ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη — τότε αὐτοί οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» οὐρλιάζουν, ὅτι οἱ σοσιαλδημοκράτες θέλουν νά πάρουν τή γῆ ἀπό τό λαό!! θέλουν νά καταστρέψουν τήν ἐθνική μας οἰκονομική ὀργάνωση!!

Ἐρχόμαστε τώρα στό πιό ἐξωφρενικό σημεῖο ὅλης αὐτῆς τῆς «πολεμικῆς», πού τό λιγότερο εἶναι ἀπρεπής — καί συγκεκριμένα στήν «κριτική»(;) τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι γιά τήν πολιτική δράση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. Ὁ καθένας καταλαβαίνει, ὅτι ἡ δράση τῶν σοσιαλιστῶν καί τῶν προπαγανδιστῶν ἀνάμεσα στούς ἐργάτες δέν μπορεῖ νά συζητηθεῖ τίμια στό νόμιμο τύπο μας καί ὅτι τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἕνας ἀξιοπρεπής λογοκρινόμενος τύπος εἶναι «νά σωπαίνει μέ τάκτ». Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ξέχασε αὐτόν τόν στοιχειωδέστατο κανόνα καί δέν ντράπηκε νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τό μονοπώλιο πού ἔχει ν' ἀπευθύνεται στό ἀναγνωστικό κοινό, γιά νά γεμίσει μέ λάσπη τούς σοσιαλιστές.

Θά βρεθοῦν ὡστόσο κι ἔξω ἀπό τή νόμιμη δημοσιογραφία μέσα γιά νά πολεμήσουμε αὐτόν τόν ξετσίπωτο κριτικό!

«Ἀπ' ὅ,τι καταλαβαίνω — λέει κάνοντας τόν ἀφελή ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — οἱ ρῶσοι μαρξιστές μποροῦν νά χωριστοῦν σέ τρεῖς κατηγορίες: σέ μαρξιστές-θεατές (ἀμέτοχοι παρατηρητές τοῦ προτσές), σέ μαρξιστές παθητικούς (αὐτοί «ἁπλῶς ἀνακουφίζουν τούς πόνους τῆς γέννας». «Δέν ἐνδιαφέρονται γιά τό λαό πού εἶναι προσκολλημένος στή γῆ καί στρέφουν τήν προσοχή καί τίς ἐλπίδες τους σέ κείνους πού ἔχουν πιά ἀποχωριστεῖ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς»), καί σέ δραστήριους μαρξιστές (πού ἐπιμένουν ἀνοιχτά νά συνεχιστεῖ ἡ παραπέρα καταστροφή τοῦ χωριοῦ)».

Τί εἶναι αὐτό;! Ὁ κ. κριτικός δέν μπορεῖ νά μήν ξέρει ὅτι οἱ ρῶσοι μαρξιστές εἶναι σοσιαλιστές, πού ξεκινοῦν ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι πραγματικότητα εἶναι ἀκριβῶς ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία καί ὅτι μόνο μιά διέξοδος ὑπάρχει ἀπ' αὐτήν: ἡ ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη. Πῶς καί

μέ ποιό δικαίωμα συγχέει τίς ἀντιλήψεις τους μέ προστυχιές χωρίς νόημα; Τί δικαίωμα (ἠθικό, φυσικά) ἔχει νά ἐπεκτείνει τόν ὅρο μαρξιστής σέ ἀνθρώπους πού ὁλοφάνερα δέν παραδέχονται οὔτε τίς πιό στοιχειώδικες καί θεμελιακές θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ, σέ ἀνθρώπους πού ποτέ καί πουθενά δέν παρουσιάστηκαν σάν ἰδιαίτερη ὁμάδα, ποτέ καί πουθενά δέ διακήρυξαν κάποιο ἰδιαίτερο δικό τους πρόγραμμα;

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἄφησε μιά ὁλόκληρη σειρά παραθυράκια γιά νά δικαιολογήσει αὐτές τίς σκανδαλώδικες μέθοδες.

«Ἴσως — λέει, πουλώντας πνεῦμα μέ ἐλαφρότητα κοσμικοῦ δανδῆ — αὐτοί καί νά μήν εἶναι πραγματικοί μαρξιστές, νομίζουν ὅμως καί διακηρύχνουν ὅτι εἶναι μαρξιστές». Ποῦ τό διακήρυξαν καί πότε; Στά φιλελεύθερα καί ριζοσπαστικά σαλόνια τῆς Πετρούπολης; Σέ ἰδιωτικά γράμματα; Ἄς εἶναι κι ἔτσι. Τότε ὅμως νά κουβεντιάζετε μαζί τους στά σαλόνια σας καί στήν ἀλληλογραφία σας! Ἐσεῖς ὅμως παρουσιάζεστε στόν τύπο καὶ μιλᾶτε δημόσια ἐνάντια σέ ἀνθρώπους πού ποτέ καί πουθενά δέν παρουσιάστηκαν δημόσια (κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ μαρξισμοῦ). Κι ἔπειτα τολμᾶτε νά δηλώνετε ὅτι κάνετε πολεμική ἐνάντια στούς *σοσιαλδημοκράτες*, ἐνῶ ξέρετε πώς τό ὄνομα αὐτό τό ἔχει μόνο *μιά* ὁμάδα σοσιαλιστές ἐπαναστάτες καί πώς κανέναν ἄλλο δέν μπορεῖτε νά συγχέετε μέ τήν ὁμάδα αὐτή!*

Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ὅλο καί στριφογυρίζει σάν γυμνασιόπαιδο πού τό τσάκωσαν ἐπ' αὐτοφώρω: ἐγώ δέ φταίω καθόλου γι' αὐτά, λέει, προσπαθώντας νά πείσει τόν ἀναγνώστη, «τ' ἄκουσα μέ τ' ἀφτιά μου καί τά εἶδα μέ τά μάτια μου». Πολύ καλά! Πιστεύουμε εὐχαρίστως ὅτι μπροστά σας δέν ὑπάρχουν παρά πρόστυχοι καί παλιάνθρωποι, τί σχέση ὅμως ἔχουν ὅλα αὐτά μέ

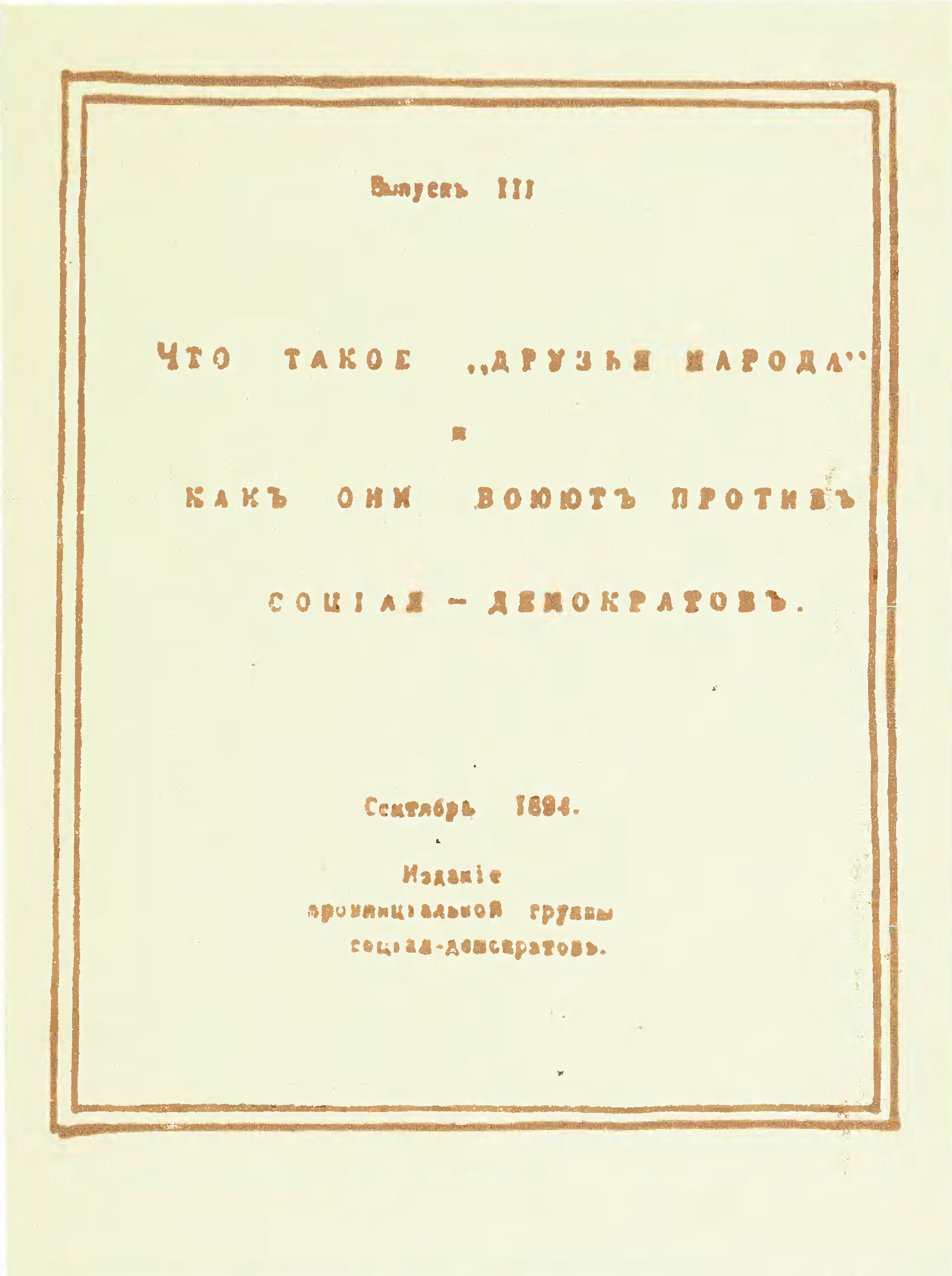
* Θά σταματήσω ἔστω σέ μιά μόνη *συγκεκριμένη* παρατήρηση τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ καθένας πού ἔχει διαβάσει τό ἄρθρο του δέν μπορεῖ παρά νά συμφωνήσει πώς κατατάσσει καί τόν κ. Σκβορτσόφ (τόν συγγραφέα τοῦ ἔργου «Οἱ οἰκονομικές αἰτίες τῶν λιμῶν») στούς «μαρξιστές». Ὁ κύριος αὐτός ὅμως δέν αὐτοτιτλοφορεῖται ἔτσι, καί ἀρκεῖ ἡ πιό στοιχειώδικη γνώση τῶν συγγραμμάτων τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, γιά νά δεῖ κανείς ὅτι, κατά τήν ἄποψή τους, πρόκειται γιά ἕναν πολύ ἀγοραῖο ἀστό καί τίποτε παραπάνω. Τί μαρξιστής εἶναι, ὅταν δέν καταλαβαίνει ὅτι τό κοινωνικό περιβάλλον, γιά τό ὁποῖο διατυπώνει τά σχέδιά του, εἶναι περιβάλλον ἀστικό, καί ὅτι συνεπῶς ὅλες οἱ «βελτιώσεις πολιτισμοῦ», πού παρατηροῦνται πραγματικά ἀκόμα καί στήν ἀγροτική οἰκονομία, ἀποτελοῦν ἀστική πρόοδο, πού βελτιώνει τή θέση τῆς μειοψηφίας καί προλεταροποιεῖ τίς μάζες! Τί μαρξιστής εἶναι, ὅταν δέν καταλαβαίνει ὅτι τό κράτος, στό ὁποῖο ἀπευθύνεται μέ τά σχέδιά του, εἶναι κράτος ταξικό, ἱκανό μόνο νά ὑποστηρίζει τήν ἀστική τάξη καί νά καταπιέζει τό προλεταριάτο!

μᾶς, τούς σοσιαλδημοκράτες; Ποιός δέν ξέρει ὅτι «σήμερα, πού» ὄχι μόνο ἡ σοσιαλιστική μά καί κάθε ἔστω καί λίγο ἀνεξάρτητη καί τίμια δημόσια δράση προκαλεῖ πολιτικές διώξεις, στόν καθένα, πού δουλεύει πραγματικά κάτω ἀπό τούτη ἤ ἐκείνη τή σημαία — τῆς «Ναρόντναγια Βόλια», τοῦ μαρξισμοῦ ἤ ἔστω καί τοῦ συνταγματισμοῦ, — ἀναλογοῦν μερικές δεκάδες φρασεολόγοι, πού κάτω ἀπ' αὐτό τό ὄνομα κρύβουν τή φιλελεύθερη δειλία τους, καί ἴσως ἀκόμα καί μερικοί ἀληθινοί παλιάνθρωποι, πού κοιτάζουν τή δουλίτσα τους; Μήπως δέν εἶναι φανερό, ὅτι μόνο ὁ πιό πρόστυχος ἀπό τούς πρόστυχους θά μποροῦσε νά κατηγορήσει ὁποιαδήποτε ἀπ' αὐτές τίς κατευθύνσεις γιά τό γεγονός ὅτι τό κάθε σκυλολόι λερώνει (κι αὐτό ὄχι δημόσια καί ὄχι ἀνοιχτά) τή σημαία της; Ὅλη ἡ ἔκθεση τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι μιά συνεχής ἁλυσίδα ἀπό παραποιήσεις, διαστρεβλώσεις καί λαθροχειρίες. Πιό πάνω εἴδαμε ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διαστρέβλωσε τελείως ὅλες τίς «ἀλήθειες», πού ἀποτελοῦν τά σημεῖα ἀφετηρίας τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, τίς διαστρέβλωσε ἐκθέτοντάς τες μέ τρόπο πού κανένας μαρξιστής ποτέ καί πουθενά δέν τίς ἔχει ἐκθέσει καί δέν μποροῦσε νά τίς ἐκθέσει. Κι ἄν εἶχε ἐκθέσει τίς πραγματικές ἀντιλήψεις πού ἔχουν οἱ σοσιαλδημοκράτες γιά τή ρωσική πραγματικότητα, δέ θά μποροῦσε νά μή δεῖ ὅτι ὑπάρχει *μόνο ἕνας τρόπος* «νά συμφωνήσει» κανείς μ' αὐτές, καὶ συγκεκριμένα ὅταν βοηθᾶ τήν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου, ὅταν τό ὀργανώνει καί τό συσπειρώνει γιά τόν πολιτικό ἀγώνα ἐνάντια στό σημερινό καθεστώς. Τοῦ ἔμεινε, ἄλλωστε, ἀκόμα ἕνα κόλπο. Μέ ὕφος προσβλημένης ἀθωότητας σηκώνει φαρισαϊκά τά μάτια του στόν οὐρανό καί ἀναφωνεῖ μέ μελιστάλαχτο ὕφος: «Χαίρομαι πολύ πού τό ἀκούω, δέν καταλαβαίνω ὅμως γιατί διαμαρτύρεστε» (αὐτό ἀκριβῶς λέει στό τεῦχος 2 τοῦ «Ρ. Μπ.»). «Διαβάστε πιό προσεχτικά τή γνώμη μου γιά τούς παθητικούς μαρξιστές καί θά δεῖτε ὅτι λέω: ἀπό ἠθική ἄποψη δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά ἀντίρηση».

Ὅλα αὐτά δέν εἶναι, βέβαια, τίποτ' ἄλλο ἀπό ἀναμάσημα τῶν προηγούμενων ἀξιοθρήνητων ὑπεκφυγῶν.

Πέστε μου, σᾶς παρακαλῶ, πῶς θά χαρακτηρίζατε τή διαγωγή ἑνός ἀνθρώπου πού ἐνῶ θά δήλωνε ὅτι κριτικάρει τό σοσιαλεπαναστατικό ναροντνικισμό (παίρνω τήν περίοδο ὅπου δέν εἶχε ἀκόμα ἐμφανιστεῖ ἄλλο κίνημα), θ' ἄρχιζε ν' ἀραδιάζει πάνω-κάτω τέτια πράγματα:

«'Απ' ὅ,τι καταλαβαίνω, οἱ ναρόντνικοι χωρίζονται σέ τρεῖς κατηγορίες: σέ συνεπεῖς ναρόντνικους, πού ἀποδέχονται πέρα

Выпускъ III

ЧТО ТАКОЕ „ДРУЗЬЯ НАРОДА"

и

КАКЪ ОНИ ВОЮЮТЪ ПРОТИВЪ

СОЦIАЛ-ДЕМОКРАТОВЪ.

Сентябрь 1894.

Изданiе
провинцiальной группы
соцiал-демократовъ.

Τό ἐξώφυλλο τοῦ III μέρους τῆς πολυγραφημένης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι „οἱ φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» — 1894

Σμίκρυνση

γιά πέρα τίς ἰδέες τοῦ μουζίκου καί πού, ἀνταποκρινόμενοι μέ ἀκρίβεια στίς ἐπιθυμίες του, γενικεύουν τό βούρδουλα, τόν ξυλοδαρμό τῆς γυναίκας καί γενικά ἐφαρμόζουν τή σιχαμερή ἐκείνη κυβερνητική πολιτική τοῦ κνούτου καί τοῦ ξύλου, πού ὡστόσο ὀνομαζόταν λαϊκή πολιτική· ἔπειτα, ἀκολουθοῦν οἱ δειλοί ναρόντνικοι, πού δέν ἐνδιαφέρονται γιά τίς γνῶμες τοῦ μουζίκου καί προσπαθοῦν ἁπλῶς νά μεταφέρουν στή Ρωσία ἕνα ξένο πρός αὐτήν ἐπαναστατικό κίνημα, χρησιμοποιώντας γιαυτό τούς συλλόγους κτλ. — κανένας, ἄλλωστε, δέ θά μποροῦσε νά φέρει ἀντιρήσεις σ' αὐτό ἀπό ἠθική ἄποψη, ἄν ὁ δρόμος δέν ἦταν τόσο γλιστερός, πού εὔκολα μπορεῖ τό δειλό ναρόντνικο νά τόν κάνει συνεπῆ ἤ τολμηρό· καί, τέλος, ἔρχονται οἱ τολμηροί ναρόντνικοι, πού πραγματοποιοῦν πέρα γιά πέρα τά λαϊκά ἰδανικά τοῦ εὐκατάστατου μουζίκου καί γιαυτό προσκολοῦνται στή γῆ, γιά νά γίνουν πέρα γιά πέρα κουλάκοι». Ὅλα αὐτά ὁ κάθε καθώς πρέπει ἄνθρωπος θά τά ὀνόμαζε βέβαιά αἰσχρή καί ποταπή κοροϊδία. Καί ἄν, κοντά σ' αὐτά, τόν ἄνθρωπο πού θάλεγε τέτια πράγματα δέν μποροῦσαν νά τόν διαψεύσουν οἱ ναρόντνικοι στόν ἴδιο τύπο, ἄν κοντά σ' αὐτά, οἱ ἰδέες αὐτῶν τῶν ναρόντνικων εἶχαν ἐκτεθεῖ ὥς τότε μόνο παράνομα καί γιαυτό ὁ πολύς κόσμος δέν εἶχε ἀκριβῆ ἰδέα γι' αὐτές καί μποροῦσε εὔκολα νά πιστέψει σέ ὅ,τι θά τοῦ ἔλεγαν γιά τούς ναρόντνικους, τότε ὅλοι θά συμφωνούσατε πώς ἕνας τέτιος ἄνθρωπος εἶναι...

Ἴσως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι νά μήν ἔχει ξεχάσει ἀκόμα ὁλότελα τή λέξη πού θάπρεπε νά χρησιμοποιηθεῖ ἐδῶ.

Ἀρκετά ὅμως! Θά βροῦμε πολλές ἀκόμα μπηχτές αὐτοῦ τοῦ εἴδους στόν κ. Μιχαηλόβσκι, μά δέν ξέρω δουλιά πιό κουραστική, πιό ἄχαρη καί πιό ἀνυπόφορη ἀπό τό νά τσαλαβουτᾶ κανείς μέσα σ' αὐτή τή βρωμιά, νά μαζεύει τούς σκόρπιους ἐδῶ καί ἐκεῖ ὑπαινιγμούς, νά τούς συγκρίνει, γιά νά βρεῖ ἔστω καί μιά κάπως σοβαρή ἀντίρηση.

Ἀρκετά!

Ἀπρίλης 1894.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ [63]

Στό κείμενο τοῦ ἄρθρου ὁ ἀναγνώστης θά συναντήσει ὑποσημειώσεις πού λένε ὅτι ὁρισμένα ζητήματα θά ἀναλυθοῦν πιό κάτω, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέ γίνεται αὐτή ἡ ἀνάλυση. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι τό ἄρθρο αὐτό δέν ἀποτελεῖ παρά τό πρῶτο μέρος τῆς ἀπάντησης στά ἄρθρα γιά τό μαρξισμό πού δημοσιεύτηκαν στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο». Ἀπό μεγάλη ἔλλειψη χρόνου τό ἄρθρο αὐτό δέν μπόρεσε νά δημοσιευτεῖ ἔγκαιρα, ἔχουμε ὅμως τή γνώμη ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτή δέν μπορεῖ πιά νά καθυστερήσει περισσότερο: ἔτσι κι ἔτσι ἀργήσαμε 2 μῆνες. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἀποφασίσαμε νά ἐκδόσουμε γιά τήν ὥρα τήν ἀνάλυση τῆς «κριτικῆς» τοῦ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι, χωρίς νά περιμένουμε νά τελειώσει τό τύπωμα ὅλου τοῦ ἄρθρου.

Στή 2η καί στήν 3η ἔκδοση πού ἑτοιμάζονται, ὁ ἀναγνώστης θά βρεῖ, ἐκτός ἀπό τήν ἀνάλυση αὐτή, καί τήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν ἀντιλήψεων τῶν ἄλλων σημαινόντων προσώπων τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», τῶν κ.κ. Σ. Γιουζακόφ καί Σ. Κριβένκο, σέ σχέση μέ τή μελέτη τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας τῆς Ρωσίας καί «τίς ἰδέες καί τήν ταχτική τῶν σοσιαλδημοκρατῶν» πού ἀπορέουν ἀπ' αὐτήν.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΥΤΗ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ[64]

Τούτη ἡ ἔκδοση εἶναι μιά ἀκριβής ἀνατύπωση τῆς πρώτης. Ἐπειδή δέν ἔχουμε καμιά ἀπολύτως ἀνάμιξη στή σύνταξη τοῦ κειμένου δέ νομίσαμε ὅτι ἔχουμε τό δικαίωμα νά ἐπιφέρουμε ὁποιεσδήποτε τροποποιήσεις καί περιοριστήκαμε μόνο στήν ἐκδοτική δουλιά. Ἀναλάβαμε αὐτή τήν ἔκδοση γιατί ἔχουμε τήν πεποίθηση ὅτι τό ἔργο θά δόσει ὤθηση γιά μιά ὁρισμένη ἀναζωογόνηση τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς μας προπαγάνδας.

Ἔχοντας τή γνώμη ὅτι ἡ ἐπιθυμία νά ἐξυπηρετηθεῖ τό ἔργο αὐτό τῆς προπαγάνδας πρέπει νά εἶναι τό ἀπαραίτητο ἐπακόλουθο τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν πεποιθήσεων, ἀπευθυνόμαστε πρός ὅλους τούς ὁμοϊδεάτες τοῦ συγγραφέα τῆς μπροσούρας αὐτῆς μέ τήν πρόταση νά συμβάλλουν μέ ὅλα τά μέσα (ἰδιαίτερα, βέβαια, μέ τήν ἐπανέκδοση) στήν ὅσο τό δυνατό πιό πλατιά διάδοση τοῦ ἔργου, ὅπως καί ὅλων γενικά τῶν ἐκδόσεων τῆς μαρξιστικῆς προπαγάνδας. Ἡ σημερινή στιγμή εἶναι πολύ κατάλληλη γιά νά δοθεῖ μιά τέτια βοήθεια. Ἡ δράση τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» παίρνει ὅλο καί πιό προκλητικό χαρακτήρα ἀπέναντί μας. Τό περιοδικό αὐτό, ἐπιδιώκοντας νά παραλύσει τή διάδοση τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν ἰδεῶν στήν κοινωνία, ἔφθασε ὥς τό σημεῖο νά μᾶς κατηγορεῖ ἀπροκάλυπτα, ὅτι δείχνουμε ἀδιαφορία γιά τά συμφέροντα τοῦ προλεταριάτου καί ὅτι ἐπιμένουμε στήν καταστροφή τῶν μαζῶν. Τολμοῦμε νά πιστεύουμε ὅτι μέ τέτιες μέθοδες τό περιοδικό ζημιώνει μόνο τόν ἑαυτό του καί προετοιμάζει τή νίκη μας. Ὡστόσο δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε, ὅτι οἱ συκοφάντες διαθέτουν ὅλα τά ὑλικά μέσα γιά νά διαδίδουν πλατιά τίς συκοφαντίες τους. Στή διάθεσή τους βρίσκονται ἀρκετές χιλιάδες ἀντίτυπα τοῦ περιοδικοῦ, στή διάθεσή τους βρίσκονται ἀναγνωστήρια καί βιβλιοθῆκες. Γι' αὐτό τό λόγο πρέ-

πει νά καταβάλουμε ὅλες μας τίς προσπάθειες γιά ν' ἀποδείξουμε στούς ἐχθρούς μας ὅτι καί τά πλεονεχτήματα μιᾶς προνομιακῆς θέσης δέν ἐξασφαλίζουν πάντα τήν ἐπιτυχία τῶν ὑπαινιγμῶν. Εἴμαστε ἀπόλυτα πεπεισμένοι ὅτι θά καταβληθοῦν αὐτές οἱ προσπάθειες.

Ἰούλης 1894

ΜΕΡΟΣ
III

Τελειώνοντας, ἄς γνωριστοῦμε μ' ἕναν ἀκόμα «φίλο τοῦ λαοῦ», τόν κ. Κριβένκο, πού ἐπίσης κηρύχνει ἀνοιχτά τόν πόλεμο στούς σοσιαλδημοκράτες.

Ἐξάλλου δέ θά ἀναλύσουμε τά ἄρθρα του («Σχετικά μέ τούς μεμονωμένους καλλιεργημένους ἀνθρώπους» στό τεῦχος 12 τοῦ 1893 καί τά «Ταξιδιωτικά γράμματα» στό τεῦχος 1 τοῦ 1894), ὅπως κάναμε γιά τά ἄρθρα τῶν κ.κ. Μιχαηλόβσκι καί Γιουζακόφ. Στήν περίπτωση αὐτῶν τῶν κυρίων ἡ ἀνάλυση τῶν ἄρθρων τους ἦταν τελείως ἀπαραίτητη γιά νά σχηματίσουμε στήν πρώτη περίπτωση, μιά καθαρή ἰδέα γιά τό περιεχόμενο τῶν ἀντιρήσεών τους ἐνάντια στόν ὑλισμό καί στό μαρξισμό γενικά, καί στή δεύτερη περίπτωση, γιά νά σχηματίσουμε μιά καθαρή ἰδέα γιά τίς πολιτικο-οικονομικές τους θεωρίες. Τώρα, γιά νά σχηματίσουμε πλήρη εἰκόνα γιά τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», μᾶς μένει νά γνωρίσουμε τήν ταχτική τους, τίς πραχτικές τους προτάσεις, τό πολιτικό τους πρόγραμμα. Τό πρόγραμμα αὐτό πουθενά δέν ἔχει ἐκτεθεῖ ἀπό τούς ἴδιους ἀνοιχτά, μέ τήν ἴδια συνέπεια καί πληρότητα, μέ τήν ὁποία ἐκτέθηκαν οἱ θεωρητικές τους ἀπόψεις. Γιαυτό εἶμαι ἀναγκασμένος νά πάρω αὐτό τό πρόγραμμα ἀπό διάφορα ἄρθρα τοῦ περιοδικοῦ, πού τό διακρίνει ἀρκετή ἀλληλεγγύη τῶν συνεργατῶν του, ὥστε νά μή συναντῶνται ἀντιφάσεις. Θά σταθῶ μόνο στά προαναφερόμενα ἄρθρα τοῦ κ. Κριβένκο κατά προτίμηση ἀπό τ' ἄλλα, τόσο γιατί δίνουν περισσότερο ὑλικό, ὅσο καί γιατί ὁ συντάχτης τους εἶναι ἕνας ἐξίσου τυπικός γιά τό περιοδικό εἰδικός γιά τά πραχτικά ζητήματα καί πολιτικός, ὅπως ὁ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι κοινωνιολόγος καί ὁ κ. Γιουζακόφ οἰκονομολόγος.

Ὡστόσο, πρίν περάσουμε στό πρόγραμμά τους, εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε ἀκόμα σ' ἕνα θεωρητικό σημεῖο.

Παραπάνω εἴδαμε πῶς ὁ κ. Γιουζακόφ προσπάθησε νά ξεφύγει μέ φράσεις πού δέ λένε τίποτε, μέ φράσεις γιά λαϊκή μίσθωση πού ν' ἀποτελέσει τή βάση γιά τήν ὑποστήριξη τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας κτλ., καλύπτοντας μ' αὐτές τίς φράσεις τό γεγονός ὅτι δέν καταλαβαίνει τή συγκρότηση τῆς οἰκονομίας τῶν γεωργῶν μας. Δέν ἔθιξε τά ἄλλα ἐπαγγέλματα, ἀλλά περιορίστηκε σέ στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας. Τώρα ὁ κ. Κριβένκο ἐπαναλαβαίνει τίς ἴδιες ἀκριβῶς φράσεις γιά τή βιοτεχνία. Ἀντιπαραθέτει ἄμεσα τή «λαϊκή μας βιομηχανία», δηλ. τή βιοτεχνία, στήν κεφαλαιοκρατική βιομηχανία (τεῦχος 12, σελ. 180–181). «Ἡ λαϊκή παραγωγή (sic!) — λέει — ἐμφανίζεται στίς περισσότερες περιπτώσεις φυσιολογικά», ἐνῶ ἡ κεφαλαιοκρατική βιομηχανία «δημιουργεῖται σχεδόν πάντα τεχνητά». Σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο ἀντιπαραθέτει τή «μικρή λαϊκή βιομηχανία», στή «μεγάλη, τήν κεφαλαιοκρατική». Ἄν ρωτήσετε σέ τί συνίσταται ἡ ἰδιομορφία τῆς πρώτης, θά μάθετε μόνο ὅτι εἶναι «μικρή»* κι ὅτι τά ἐργαλεῖα εἶναι ἑνωμένα μέ τόν παραγωγό (δανείζομαι τόν τελευταῖο αὐτόν ὁρισμό ἀπό τό προαναφερόμενο ἄρθρο τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι). Αὐτό ὅμως ἀπέχει ἀκόμα πολύ ἀπό τό νά καθορίζει τήν οἰκονομική της όργάνωση καί ἐπιπλέον δέν εἶναι καθόλου σωστό. Ὁ κ. Κριβένκο λέει λχ. ὅτι «ἡ μικρή λαϊκή βιομηχανία κι ὥς τά σήμερα ἀκόμα δίνει πολύ μεγαλύτερη συνολική παραγωγή καί ἀπασχολεῖ περισσότερα χέρια ἀπό τή μεγάλη κεφαλαιοκρατική βιομηχανία». Ὁ συγγραφέας ἔχει ὑπόψη του, ὅπως φαίνεται, τά στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν βιοτεχνῶν πού φτάνει στά 4 ἑκατομμύρια καί σύμφωνα μ' ἕναν ἄλλο ὑπολογισμό στά 7 ἑκατομμύρια. Ποιός ὅμως δέν ξέρει ὅτι κυρίαρχη μορφή τῆς οἰκονομίας τῆς βιοτεχνίας μας εἶναι τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς; ὅτι ἡ μάζα τῶν βιοτεχνῶν δέν κατέχει καθόλου ἀνεξάρτητη, ἀλλά ὁλότελα ἐξαρτημένη, δευτερεύουσα θέση στήν παραγωγή, δέ δουλεύει μέ δικά της ὑλικά, ἀλλά μέ ὑλικά τοῦ ἐμπόρου πού πληρώνει στό βιοτέχνη ἁπλῶς ἕνα μεροκάματο; Στοιχεῖα πού νά δείχνουν ὅτι δεσπόζει αὐτή ἡ μορφή ἔχουν δοθεῖ ἀκόμα καί ἀπό τή νόμιμη φιλολογία. Θά ἀναφερθῶ λογουχάρη στήν ἐξαίρετη ἐργασία τοῦ γνωστοῦ στατιστικοῦ Σ. Χαριζομένοφ στό

* Μπορεῖτε ἀκόμα νά μάθετε καί τό ἑξῆς: «ἀπ' αὐτή μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ μιά πραγματική (sic!) λαϊκή βιομηχανία»,—λέει ὁ κ. Κριβένκο. Συνηθισμένη μέθοδος τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» εἶναι νά λένε ἀνόητες φράσεις χωρίς περιεχόμενο, ἀντί νά δίνουν ἕνα συγκεκριμένο καί ἄμεσο χαρακτηρισμό τῆς πραγματικότητας.

«Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ» [65] (1883, τεύχη 11 καί 12). Ὁ Σ. Χαριζομένοφ, συνοψίζοντας τά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στή φιλολογία γιά τή βιοτεχνία μας τῶν κεντρικῶν κυβερνείων, ὅπου εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένη, κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖνο πού δεσπόζει ἀπόλυτα εἶναι τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς, δηλ. μιά ἀναμφισβήτητη κεφαλαιοκρατική μορφή βιομηχανίας. «Καθορίζοντας τόν οἰκονομικό ρόλο τῆς μικρῆς ἀνεξάρτητης παραγωγῆς — λέει — καταλήγουμε στά παρακάτω συμπεράσματα: στό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας τά 86,5% τοῦ χρονιάτικου τζίρου τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τά δίνει τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς, καί μόνο τά 13,5% ἀνήκουν στή μικρή ἀνεξάρτητη παραγωγή. Στούς νομούς Ἀλεξάντροφσκι καί Ποκρόφσκι τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ τά 96% τοῦ χρονιάτικου τζίρου τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς ἀναλογοῦν στή μερίδα τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος τῆς μεγάλης παραγωγῆς καί τῆς μανουφακτούρας, καί μόνο τά 4% τά δίνει ἡ μικρή ἀνεξάρτητη παραγωγή».

Τά στοιχεῖα αὐτά, ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε, κανένας δέν ἐπιχείρησε νά τά διαψεύσει, μά οὔτε καί μποροῦν νά διαψευσθοῦν. Πῶς μπορεῖ λοιπόν νά ἀγνοεῖ κανείς καί ν' ἀποσιωπᾶ αὐτά τά γεγονότα, νά ὀνομάζει τήν παραγωγή αὐτή σέ ἀντίθεση ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική «λαϊκή» καί νά συζητᾶ γιά τή δυνατότητα νά ἀναπτυχθεῖ ἀπ' αὐτή μιά πραγματική βιομηχανία;

Ἡ ἐξήγηση γιά τήν πλήρη αὐτή ἄγνοια τῶν γεγονότων εἶναι μόνο μιά: ἡ γενική τάση τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», ὅπως κι ὅλων τῶν φιλελευθέρων τῆς Ρωσίας, νά συγκαλύπτουν τόν ἀνταγωνισμό τῶν τάξεων καί τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου στή Ρωσία, παρουσιάζοντας ὅλα αὐτά ἁπλῶς σάν ὁρισμένες «ἀτέλειες». Καί ἴσως ἡ αἰτία νά βρίσκεται, ἐπιπλέον, σέ τέτια βαθιά γνώση τοῦ ἀντικειμένου, σάν κι αὐτήν πού δείχνει λχ. ὁ κ. Κριβένκο, ὀνομάζοντας τήν «παραγωγή μαχαιριῶν τοῦ Πάβλοβο» — «παραγωγή μισοχειροτεχνικοῦ χαρακτήρα». Εἶναι ἀφάνταστο, σέ ποιό βαθμό μποροῦν νά διαστρεβλώνουν τά πράγματα οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ»! Πῶς μπορεῖ νά μιλάει κανείς στήν περίπτωση αὐτή γιά χειροτεχνικό χαρακτήρα, ὅταν οἱ μαχαιράδες τοῦ Πάβλοβο δουλεύουν γιά τήν ἀγορά κι ὄχι κατά παραγγελία; Μήπως ὁ κ. Κριβένκο ἔχει τή γνώμη, ὅτι ἀνήκει στή χειροτεχνία ἕνα σύστημα στό ὁποῖο ὁ ἔμπορος παραγγέλνει στό βιοτέχνη νά τοῦ φτιάξει ὁρισμένα εἴδη, γιά νά τά στείλει στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ; Αὐτό εἶναι πάρα πολύ διασκεδαστικό, εἶναι ὅμως γεγονός.

Στήν πραγματικότητα ή παραγωγή μαχαιριών διατήρησε σέ μικρότερο βαθμό (σέ σύγκριση μέ τούς ἄλλους παραγωγικούς κλάδους τοῦ Πάβλοβο) τή μικρή βιοτεχνική μορφή μέ (φαινομενική) αὐτοτέλεια τῶν παραγωγῶν: «Ἡ παραγωγή μαχαιριῶν τραπεζιοῦ καί μαχαιριῶν γιά τή βιοτεχνία*,— λέει ὁ Ν. Φ. Ἄννενσκι, — πλησιάζει πιά σέ σημαντικό βαθμό τήν ἐργοστασιακή παραγωγή ἤ πιό σωστά τή μανουφακτούρα». Ἀπό τούς 396 βιοτέχνες τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ πού ἀσχολοῦνται μέ τήν παραγωγή μαχαιριῶν τραπεζιοῦ, μόνο οἱ 62 (16%) δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, οἱ 273 (69%) δουλεύουν γιά τ' ἀφεντικό**, καί οἱ 61 (15%) δουλεύουν μισθωτοί ἐργάτες. Συνεπῶς, μόνο τό $^1/_6$ τῶν βιοτεχνῶν δέν εἶναι ὑποδουλωμένο ἄμεσα στόν ἐπιχειρηματία. Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἄλλη ὑποδιαίρεση τῆς παραγωγῆς μαχαιριῶν — τήν παραγωγή σουγιάδων — ἡ ὑποδιαίρεση αὐτή, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ ἴδιου συγγραφέα,— «κατέχει ἐνδιάμεση θέση ἀνάμεσα στά μαχαίρια τραπεζιοῦ καί στίς κλειδαριές: ἕνα μεγάλο μέρος τῶν μαστόρων δουλεύει πιά ἐδῶ γιά τ' ἀφεντικό, δίπλα ὅμως σ' αὐτούς ὑπάρχει κι ἕνας ἀρκετά μεγάλος ἀριθμός ἀνεξάρτητων βιοτεχνῶν πού ἔχουν νά κάνουν μέ τήν ἀγορά».

Συνολικά σ' αὐτό τό εἶδος τῶν μαχαιριῶν δουλεύουν 2552 βιοτέχνες τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ, ἀπ' τούς ὁποίους τά 48% (1236) δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, τά 42% (1058) γιά τ' ἀφεντικό καί τά 10% (258) εἶναι μισθωτοί ἐργάτες. Συνεπῶς, κι ἐδῶ οἱ ἀνεξάρτητοι (;) βιοτέχνες ἀποτελοῦν τή μειοψηφία. Κι ὅσοι ὅμως δουλεύουν γιά τήν ἀγορά δέν εἶναι, βέβαια, ἀνεξάρτητοι παρά μόνο φαινομενικά, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι λιγότερο ὑποδουλωμένοι στό *κεφάλαιο* τῶν προαγοραστῶν ἐμπόρων. Ἄν πάρουμε τά στοιχεῖα γιά τή βιοτεχνία ὅλου τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ, ὅπου μέ τά διάφορα ἐπαγγέλματα ἀσχολοῦνται 21 983 δουλευτές, δηλ. *τά* **84,5** % *ὅλων τῶν δουλευτῶν πού ὑπάρχουν****, θά ἔχου-

* Εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες καί δίνει εἴδη ἀξίας 900 χιλιάδων ρουβλίων ἀπό τή συνολική ἀξία τῶν εἰδῶν τοῦ Πάβλοβο πού εἶναι 2750 χιλιάδες ρούβλια.

** Δηλαδή γιά τόν ἔμπορο πού δίνει στούς βιοτέχνες τά ὑλικά καί τούς πληρώνει γιά τή δουλιά τους ἕνα συνηθισμένο μεροκάματο.

*** Οἱ οἰκονομολόγοι μας τῆς Ρωσίας, μετρώντας τό ρωσικό καπιταλισμό μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν (sic!), κατατάσσουν χωρίς πολλές τσιριμόνιες αὐτούς τούς δουλευτές κι ἕνα σωρό ἄλλους ὅμοιους μ' αὐτούς στόν πληθυσμό, πού ἀπασχολεῖται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί πού δέν ὑποφέρει ἀπό τήν καταπίεση τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά ἀπό τίς τεχνητές πιέσεις πάνω στό «λαϊκό καθεστώς» (;;;!!).

με τά παρακάτω στοιχεῖα (ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τήν οἰκονομία τῆς βιοτεχνίας ὑπάρχουν μόνο γιά 10 808 ἐργάτες — στίς βιοτεχνίες: ἐπεξεργασίας μετάλλου, βυρσοδεψίας, σαγματοποιίας, κατασκευῆς πιλημάτων, καναβουργίας): τά 35,6% ἀπό τούς βιοτέχνες δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, τά 46,7% γιά τ' ἀφεντικό καί τά 17,7% εἶναι μισθωτοί. Ἔτσι *βλέπουμε ὅτι κι ἐδῶ δεσπόζει τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς, δεσπόζουν οἱ σχέσεις ὅπου ἡ ἐργασία εἶναι ὑποδουλωμένη στό κεφάλαιο.*

Ἄν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ἀντιπαρέρχονται τόσο αὐθαίρετα παρόμοια γεγονότα, αὐτό ὀφείλεται ἀκόμα καί στό γεγονός ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τους γιά τόν καπιταλισμό δέν ἔχουν προχωρήσει πέρα ἀπό τίς συνηθισμένες ἀγοραῖες ἀντιλήψεις, ὅτι καπιταλιστής = πλούσιος καί μορφωμένος ἐπιχειρηματίας πού ἔχει μεγάλες μηχανικές ἐγκαταστάσεις στό νοικοκυριό του, καί δέ θέλουν νά ξέρουν τό ἐπιστημονικό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἔννοιας. Στό προηγούμενο κεφάλαιο εἴδαμε πῶς ὁ κ. Γιουζακόφ τοποθετοῦσε τήν ἀρχή τοῦ καπιταλισμοῦ κατευθείαν στή μηχανική βιομηχανία, παρακάμπτοντας τήν ἁπλή συνεργασία καί τή μανουφακτούρα. Αὐτό εἶναι ἕνα πολύ συνηθισμένο λάθος, πού ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἔχει σάν ἐπακόλουθο τό ὅτι ἀγνοοῦν τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς βιοτεχνικῆς μας παραγωγῆς.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς εἶναι κεφαλαιοκρατική μορφή βιομηχανίας: ἔχουμε ἐδῶ ὅλα τά γνωρίσματά της — ἐμπορευματική παραγωγή μέ ὑψηλή πιά βαθμίδα ἀνάπτυξης, συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια χωριστῶν ἀτόμων, ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν πού δέν ἔχουν δικά τους μέσα παραγωγῆς καί γιαυτό δουλεύουν σέ ξένους, δουλεύουν γιά τόν καπιταλιστή κι ὄχι γιά τόν ἑαυτό τους. Εἶναι φανερό ὅτι ἀπό τήν ἄποψη τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς ἔχουμε νά κάνουμε μέ καθαρό καπιταλισμό· ἡ ἰδιομορφία του σέ σύγκριση μέ τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία εἶναι ἡ τεχνική καθυστέρηση (αὐτό ἐξηγεῖται κυρίως μέ τά ἐξαιρετικά χαμηλά μεροκάματα) καί τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργάτες διατηροῦν ἕνα μικροσκοπικό γεωργικό νοικοκυριό. Τό τελευταῖο αὐτό περιστατικό προκαλεῖ μεγάλη σύγχυση στούς «φίλους τοῦ λαοῦ» πού εἶναι συνηθισμένοι νά σκέφτονται, ὅπως ταιριάζει σέ ἀληθινούς μεταφυσικούς, μέ καθαρές, ἄμεσες ἀντιφάσεις: «ναί, ναί — οὔ, οὔ, τά δέ ἐπιπλέον προέρχονται ἐκ τοῦ πονηροῦ».

Δέν ἔχουν γῆ οἱ ἐργάτες, ἔχουμε καπιταλισμό· ἔχουν γῆ, δέν ἔχουμε καπιταλισμό· καί περιορίζονται σ' αὐτήν τήν παρήγορη

φιλοσοφία, παραβλέποντας ὅλη τήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, ξεχνώντας τό πασίγνωστο γεγονός ὅτι ἡ κατοχή γῆς δέν ἐξαλείφει καθόλου τή χτηνώδικη ἀθλιότητα αὐτῶν τῶν κατόχων ἑνός κομματιοῦ γῆς, πού ὑποβάλλονται στήν πιό ξετσίπωτη ληστεία ἀπομέρους ἄλλων ἐπίσης κατόχων γῆς — «ἀγροτῶν».

Ὅπως φαίνεται, δέν ξέρουν κάν ὅτι ὁ καπιταλισμός — ὅσο βρισκόταν σέ σχετικά χαμηλές βαθμίδες ἀνάπτυξης — πουθενά δέν μπόρεσε νά ἀποσπάσει ὁλότελα τόν ἐργάτη ἀπό τή γῆ. Σχετικά μέ τή Δυτική Εὐρώπη ὁ Μάρξ διατύπωσε τό νόμο, ὅτι μόνο ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἀπαλλοτριώνει ὁριστικά τόν ἐργάτη. Γιαυτό εἶναι εὐνόητο πώς οἱ συνηθισμένοι συλλογισμοί, ὅτι στή χώρα μας δέν ὑπάρχει καπιταλισμός — συλλογισμοί, πού στηρίζονται στό ἐπιχείρημα ὅτι «ὁ λαός εἶναι κάτοχος γῆς», — δέν ἔχουν κανένα νόημα, γιατί ὁ καπιταλισμός στό στάδιο τῆς ἁπλῆς συνεργασίας καί τῆς μανουφακτούρας ποτέ καί πουθενά δέ συνεπαγόταν τήν πλήρη ἀπόσπαση τοῦ δουλευτῆ ἀπό τή γῆ, χωρίς γιαυτό νά παύει καθόλου, ὅπως εἶναι εὐνόητο, νά εἶναι καπιταλισμός.

Ὅσο γιά τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία τῆς Ρωσίας — κι αὐτή τή μορφή παίρνουν γρήγορα οἱ μεγαλύτεροι καί σπουδαιότεροι κλάδοι τῆς βιομηχανίας μας — ἡ βιομηχανία αὐτή παρ' ὅλο τόν εἰδικό χαρακτήρα τῶν συνθηκῶν τῆς χώρας μας, παρουσιάζει τίς ἴδιες ἰδιότητες πού ἔχει καί σ' ὅλη τήν κεφαλαιοκρατική Δύση, δέ συμβιβάζεται πιά καθόλου μέ τή διατήρηση τῆς σύνδεσης τοῦ ἐργάτη μέ τή γῆ. Τό γεγονός αὐτό τό ἀπέδειξε, ἀνάμεσα σ' ἄλλους, καί ὁ Ντεμέντιεφ μέ συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεῖα, ἀπό τά ὁποῖα ἔβγαλε (ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τόν Μάρξ) τό συμπέρασμα ὅτι ἡ μηχανική παραγωγή συνδέεται ἀδιάρηχτα μέ τήν πλήρη ἀπόσπαση τοῦ δουλευτῆ ἀπό τή γῆ. Ἡ ἔρευνα αὐτή ἀπέδειξε ἀκόμα μιά φορά ὅτι ἡ Ρωσία εἶναι χώρα κεφαλαιοκρατική, ὅτι στή Ρωσία ἡ σύνδεση τοῦ ἐργαζόμενου μέ τή γῆ εἶναι τόσο ἀδύνατη καί πλασματική, ἡ παντοδυναμία τοῦ πλούσιου (τοῦ κατόχου χρημάτων, τοῦ προαγοραστῆ ἐμπόρου, τοῦ πλουσιοχωρικοῦ, τοῦ ἰδιοχτήτη μανουφακτούρας κτλ.) εἶναι πιά τόσο στέρεη, ὥστε ἀρκεῖ ἕνα ἀκόμα βῆμα τῆς τεχνικῆς γιά νά μετατραπεῖ ὁ «ἀγρότης» (;; πού ἐδῶ καί πολύν καιρό ζεῖ ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης) σέ γνήσιο ἐργάτη*. Ὡστόσο ἡ μή κατανόηση ἀπομέρους

* Τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς δέν εἶναι μόνο κεφαλαιο-

τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῆς βιοτεχνικῆς μας παραγωγῆς δέν περιορίζεται μόνο σ' αὐτό, κάθε ἄλλο. Ἡ ἰδέα πού σχημάτισαν ἀκόμα καί γιά τούς κλάδους τῆς βιοτεχνίας, ὅπου ἡ δουλιά δέ γίνεται «γιά τ' ἀφεντικά», εἶναι τόσο ἐπιπόλαια, ὅσο καί ἡ ἰδέα πού ἔχουν γιά τό γεωργό (πράγμα πού τό εἴδαμε πιό πάνω). Αὐτό ἐξάλλου εἶναι πολύ φυσικό ἀπ' τή στιγμή πού καταπιάνονται νά κρίνουν καί νά σχολιάσουν πολιτικο-οικονομικά ζητήματα κύριοι πού, ὅπως φαίνεται, τό μόνο πού ξέρουν εἶναι ὅτι στόν κόσμο ὑπάρχουν μέσα παραγωγῆς πού «μποροῦν» νά συνενωθοῦν μέ τόν ἐργαζόμενο — κι αὐτό εἶναι πολύ καλό· μά τά μέσα παραγωγῆς «μποροῦν» καί νά χωριστοῦν ἀπ' αὐτόν, κι αὐτό εἶναι πολύ ἄσχημο. Μ' αὐτά ὅμως τά ἐφόδια δέν πᾶς μακριά.

Ὁ κ. Κριβένκο, διατυπώνοντας τά συμπεράσματά του γιά τούς βιοτεχνικούς κλάδους πού γίνονται κεφαλαιοκρατικοί καί γιά κείνους πού δέ γίνονται κεφαλαιοκρατικοί (ὅπου «μπορεῖ νά ὑπάρχει ἐλεύθερη μικρή παραγωγή»), τονίζει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὅτι σέ μερικούς κλάδους τῆς παραγωγῆς «οἱ βασικές δαπάνες γιά τήν παραγωγή» εἶναι πολύ ἀσήμαντες, καί γιαυτό εἶναι δυνατό νά ὑπάρχει σ' αὐτούς μικρή παραγωγή. Σάν παράδειγμα ἀναφέρει τήν παραγωγή τούβλων, ὅπου ἡ ἀξία τῶν δαπανῶν μπορεῖ, λέει, νά εἶναι 15 φορές μικρότερη ἀπό τό χρονιάτικο τζίρο τῶν ἐργοστασίων.

Ἐπειδή αὐτή εἶναι ἡ μοναδική σχεδόν συγκεκριμένη παρατήρηση τοῦ συγγραφέα (τό ξαναλέω ὅτι αὐτό εἶναι τό πιό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ὑποκειμενικῆς κοινωνιολογίας, ὅτι δηλ. φοβᾶται νά χαρακτηρίσει καί ν' ἀναλύσει ἀνοιχτά καί συγκεκριμένα τήν πραγματικότητα καί πλανᾶται στή σφαίρα τῶν «ἰδανικῶν»... τοῦ μικροαστισμοῦ), θά τήν πάρουμε, γιά νά δείξουμε πόσο λαθεμένες εἶναι οἱ ἀντιλήψεις τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» γιά τήν πραγματικότητα.

Ἡ περιγραφή αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας (παραγωγή τούβλων ἀπό ἄσπρο ἀργιλόχωμα) βρίσκεται στήν οἰκονομική στατιστική τοῦ ζέμστβο τῆς Μόσχας («Συλλογή», τόμ. VII, τεῦχος 1, μέρος 2 κ.ο.κ.). Ἡ βιοτεχνία αὐτή εἶναι συγκεντρωμένη κυρίως στίς 3 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ, ὅπου βρίσκονται 233 ἐπιχει-

---

κρατικό, μά καί τό χειρότερο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, πού συνδυάζει τή μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου μέ τή μικρότερη δυνατότητα γιά τούς ἐργάτες νά ἀγωνιστοῦν γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους.

ρήσεις μέ 1402 ἐργάτες (567 μέλη οἰκογενειῶν* = 41 % καί 835 μισθωτοί — 59 %), μέ συνολική χρονιάτικη παραγωγή ἀξίας 357 000 ρουβλίων. Ἡ βιοτεχνία αὐτή ἐμφανίστηκε ἐδῶ καί πολύν καιρό, ἀναπτύχθηκε ὅμως ἰδιαίτερα τά τελευταῖα 15 χρόνια, χάρη στήν κατασκευή μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς πού διευκόλυνε σημαντικά τήν πούληση τῶν τούβλων. Πρίν κατασκευαστεῖ ἡ σιδηροδρομική γραμμή τόν κύριο ρόλο τόν ἔπαιζε ἡ οἰκογενειακή μορφή παραγωγῆς, πού σήμερα παραχωρεῖ τή θέση της στήν ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Καί ἡ βιοτεχνία αὐτή ἐπίσης δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη, σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν πούληση, ἀπό τήν ἐξάρτηση τῶν μικρῶν ἐπιχειρηματιῶν ἀπό τούς μεγάλους: λόγω «ἔλλειψης χρηματικῶν μέσων» οἱ πρῶτοι πουλοῦν στούς τελευταίους τά τοῦβλα ἐπιτόπου (κάποτε μέ «ἀκατέργαστη» μορφή — ἄψητα) σέ τρομερά χαμηλές τιμές.

Ὡστόσο ἔχουμε τή δυνατότητα νά γνωρίσουμε καί τόν τρόπο ὀργάνωσης αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας ἔξω ἀπ' αὐτή τήν ἐξάρτηση χάρη στήν ἀπογραφή τῶν βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων, πού παρατίθεται σέ χωριστό παράρτημα στή μελέτη, καί ἀναφέρει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τή συνολική ἐτήσια παραγωγή κάθε τουβλοποιείου.

Γιά νά διαπιστώσουμε ἄν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ σ' αὐτή τή βιοτεχνία ὁ νόμος πού λέει ὅτι ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία εἶναι κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, δηλ. ὅτι σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία μετασχηματίζεται ἀναπότρεπτα σέ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, πρέπει νά συγκρίνουμε τά διάφορα τουβλοποιεῖα μέ βάση τό μέγεθός τους: ὅλο τό ζήτημα βρίσκεται ἀκριβῶς στήν ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα στά μικρά καί στά μεγάλα τουβλοποιεῖα ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ρόλου τους στήν παραγωγή καί τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Παίρνοντας σάν βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν διαιροῦμε τά βιοτεχνικά ἐργαστήρια σέ τρεῖς ὁμάδες: I) ἐργαστήρια πού ἔχουν ἀπό 1–5 ἐργάτες (καί μέλη οἰκογενειῶν καί μισθωτούς μαζί)· II) ἐργαστήρια πού ἔχουν ἀπό 6–10 ἐργάτες καί III) ἐργαστήρια πού ἔχουν πάνω ἀπό 10 ἐργάτες.

Παρακολουθώντας τό μέγεθος τῶν ἐργαστηρίων, τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς σέ κάθε ὁμάδα, ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα:

---

* Λέγοντας μέλη «οἰκογενειῶν» ἐννοοῦν, σέ ἀντιδιαστολή ἀπό τούς μισθωτούς, τά ἐργαζόμενα μέλη τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀφεντικῶν.

Ὁμάδες βιοτεχνῶν μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν	Μέσος ἀριθμός ἐργατῶν κατά ἐργαστήρι	Ποσοστό		Ἐτήσια παραγωγή 1 ἐργάτη	Κατανομή σέ ποσοστά			Ἀπόλυτοι ἀριθμοί		
		Ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες	Μισθωτοί ἐργάτες		Ἐργαστήρια	Ἐργάτες	Σύνολο παραγωγῆς	Ἀριθμός ἐργαστηρίων*	Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀξία τῆς παραγωγῆς (σέ ρούβλια)
I. Μέ 1—5 ἐργ.	2,8	25	19	251	72	34	34	167/43	476/92	119 500
II. » 6—10 »	7,3	90	58	249	18	23	22	43/39	317/186	79 000
III. » πάνω ἀπό 10 »	26,4	100	91	260	10	43	44	23/23	609/557	158 500
Σύνολο	6	45	59	254	100	100	100	233/105	1402/835	357 000

Μελετεῖστε προσεχτικά αὐτόν τόν πίνακα καί θά δεῖτε τήν ἀστική ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς βιοτεχνίας: στό μέτρο πού τά ἐργαστήρια γίνονται μεγαλύτερα, ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας** (ἡ μεσαία ὁμάδα ἀποτελεῖ ἐξαίρεση), δυναμώνει ἡ ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας***, αὐξάνει ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς****.

Ἡ τρίτη ὁμάδα, πού στηρίζει σχεδόν ὁλοκληρωτικά τό νοικοκυριό της στή μισθωτή ἐργασία, κρατᾶ στά χέρια της τά 44% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς, ἄν καί διαθέτει τά 10% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαστηρίων.

Αὐτή ἀκριβῶς ἡ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, συγκέντρωση πού συνεπάγεται τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς πλειοψηφίας (μισθωτοί ἐργάτες), μᾶς ἐξηγεῖ τόσο τήν ἐξάρτηση τῶν μικρῶν παραγωγῶν ἀπό τούς προαγοραστές ἐμπόρους (οἱ μεγάλοι βιομήχανοι εἶναι ταυτόχρονα καί προαγοραστές), ὅσο καί τήν καταπίεση τῆς ἐργασίας σ' αὐτόν τόν

* Ὁ παρανομαστής δείχνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργαστηρίων πού ἔχουν μισθωτούς ἐργάτες καί τόν ἀριθμό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Τό ἴδιο καί στόν ἑπόμενο πίνακα.

** Ἕνας ἐργάτης παράγει τό χρόνο στήν ὁμάδα I ἀξία 251 ρούβλια. Στή II — 249· στή III — 260.

*** Τό ποσοστό τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες εἶναι στήν ὁμάδα I : 25%· στήν II : 90% καί στήν III : 100%· τό ποσοστό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν εἶναι 19%—58%—91%.

**** Στήν ὁμάδα I τά 72% τῶν ἐργαστηρίων δίνουν τά 34% τῆς παραγωγῆς· στή II, τά 18% δίνουν τά 22%· στήν III, τά 10% δίνουν τά 44%.

κλάδο τῆς βιοτεχνίας. Συνεπῶς, βλέπουμε ὅτι *ἡ αἰτία* τῆς ἀπαλλοτρίωσης τοῦ ἐργαζομένου καί τῆς ἐκμετάλλευσής του βρίσκεται στίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς.

Οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές-ναρόντνικοι, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχαν ἀντίθετη γνώμη, θεωροῦσαν ὅτι ἡ αἰτία τῆς καταπίεσης τῆς ἐργασίας στή βιοτεχνία δέν πρέπει νά ἀναζητιέται στίς σχέσεις παραγωγῆς (ἔλεγαν ὅτι αὐτές στηρίζονται σέ μιά ἀρχή πού ἀποκλείει τήν ἐκμετάλλευση), ἀλλά ἔξω ἀπ' αὐτές — στήν πολιτική, καί συγκεκριμένα στήν ἀγροτική πολιτική, στήν πολιτική πληρωμῶν κτλ. Καί προβάλλει τό ἐρώτημα: ποῦ στηριζόταν καί ἐξακολουθεῖ νά στηρίζεται αὐτή ἡ γνώμη, πού τώρα ἔχει ἀποχτήσει σχεδόν τή στερεότητα πρόληψης; Μήπως στό ὅτι ἐπικρατοῦσε *διαφορετική* ἀντίληψη γιά τίς σχέσεις παραγωγῆς στή βιοτεχνία; Κάθε ἄλλο. Ἡ γνώμη αὐτή ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει μόνο γιατί δέν ἔγινε καμιά προσπάθεια *νά χαρακτηριστοῦν καθαρά καί συγκεκριμένα τά στοιχεῖα, οἱ πραγματικές μορφές τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης*· ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει μόνο γιατί δέν ξεχωρίζονται ἰδιαίτερα οἱ σχέσεις παραγωγῆς καί δέν ὑποβάλλονται σέ εἰδική ἀνάλυση. Μέ λίγα λόγια, ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει μόνο γιατί δέν ἔγινε κατανοητή ἡ μοναδική ἐπιστημονική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας, ἡ ὑλιστική μέθοδος. Τώρα μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καί ὁ τρόπος σκέψης τῶν παλιῶν σοσιαλιστῶν μας. Σχετικά μέ τή βιοτεχνία οἱ παλιοί σοσιαλιστές μας ἀνάγουν τήν αἰτία τῆς ἐκμετάλλευσης σέ φαινόμενα πού βρίσκονται *ἔξω* ἀπό τίς σχέσεις παραγωγῆς· σχετικά μέ τό μεγάλο, τόν ἐργοστασιακό καπιταλισμό δέν μποροῦσαν νά μή δοῦν ὅτι στήν *περίπτωση αὐτή* ἡ αἰτία τῆς ἐκμετάλλευσης βρίσκεται ἀκριβῶς στίς σχέσεις παραγωγῆς. Ἀπ' ἐδῶ προέκυψε μιά ἄλυτη ἀντίφαση, μιά ἀσυμφωνία· δέν ἦταν δυνατό νά ἐξηγηθεῖ ἀπό ποῦ μποροῦσε νά προέλθει αὐτός ὁ μεγάλος καπιταλισμός, μιά καί στίς σχέσεις παραγωγῆς τῆς βιοτεχνίας (πού δέν τίς ἐξέταζαν!) δέν ὑπάρχει τίποτε τό κεφαλαιοκρατικό. Καί βγαίνει φυσιολογικά τό συμπέρασμα: μιά καί δέν μποροῦσαν νά κατανοήσουν τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή βιοτεχνική καί στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀντιπαράθεσαν τήν πρώτη στή δεύτερη, σάν βιομηχανία «λαϊκή» ἀπέναντι σέ βιομηχανία «τεχνητή». Ἐμφανίζεται ἔτσι ἡ ἰδέα μιᾶς ἀντίφασης ἀνάμεσα στόν καπιταλισμό καί στό «λαϊκό καθεστώς» μας, ἰδέα πού εἶναι τόσο πλατιά διαδομένη καί πού τελευταῖα ἀκόμα τή σέρβιρε στό ρωσικό κοινό ὁ κ. Νικολάι—ον σέ ἀνανεωμένη καί βελτιωμένη ἔκδοση. Ἡ ἰδέα αὐτή ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἀπό ρουτίνα, παρ'

δλο πού είναι τρομερά παράλογη: τόν έργοστασιακό καπιταλισμό τόν βλέπουν δπως είναι στήν πραγματικότητα, ένῶ τή βιοτεχνική παραγωγή τή φαντάζονται δπως «θά μποροῦσε νά είναι»· τόν πρῶτο μέ βάση τήν άνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς, καί τή δεύτερη χωρίς νά προσπαθοῦν κάν νά έξετάσουν χωριστά τίς σχέσεις παραγωγῆς καί μεταφέροντας δλο τό ζήτημα κατευθείαν στόν τομέα τῆς πολιτικῆς. Ἀρκεῖ δμως νά άναλύσουμε τίς σχέσεις αὐτές τῆς παραγωγῆς καί θά δοῦμε δτι τό «λαϊκό καθεστώς» δέν είναι παρά οἱ ἴδιες οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς, ἄν καί σέ μή άναπτυγμένη, σέ έμβρυώδικη κατάσταση, δτι ἄν παραιτηθεῖ κανείς άπό τήν άφελῆ πρόληψη, πώς δλοι οἱ βιοτέχνες είναι ἴσοι μεταξύ τους, καί έκφράσει μέ άκρίβεια τή διαφορά πού ύπάρχει άνάμεσά τους, τότε ἡ διαφορά άνάμεσα στόν «κάπιταλιστή» τῆς φάμπρικας καί τοῦ έργοστασίου καί στό «βιοτέχνη» θά φανεῖ πολλές φορές μικρότερη άπό τή διαφορά άνάμεσα στόν ἕνα καί στόν ἄλλο «βιοτέχνη», — τέλος, δτι *ὁ καπιταλισμός δέ βρίσκεται σέ άντίθεση μέ τό «λαϊκό καθεστώς», άλλά άποτελεῖ μιά κατευθείαν, κοντινή καί ἄμεση συνέχιση καί άνάπτυξή του.*

Ἴσως μερικοί νά θεωρήσουν άκατάλληλο τό παράδειγμα πού πήραμε, γιατί, κατά τή γνώμη τους, στήν προκειμένη περίπτωση είναι γενικά πολύ μεγάλη* ἡ άναλογία τῶν μισθωτῶν έργατῶν. Ἡ άλήθεια, δμως, είναι δτι έδῶ δέν ἔχουν μεγάλη σημασία οἱ άπόλυτοι άριθμοί, άλλά οἱ *σχέσεις* πού έκφράζουν αὐτοί οἱ άριθμοί, σχέσεις πού στήν ούσία τους είναι άστικές καί δέν παύουν νά είναι άστικές, ἄσχετα ἄν ὁ άστικός τους χαρακτήρας έκφράζεται ἔντονα ἤ ὄχι ἔντονα.

Θά πάρω, ἄν θέλετε, ἕνα ἄλλο παράδειγμα — σκόπιμα ἕνα παράδειγμα δπου ὁ άστικός αὐτός χαρακτήρας έκφράζεται άδύνατα — θά πάρω τήν άγγειοπλαστική (άπό τό βιβλίο τοῦ κ. Ἰσάγεφ γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας), πού είναι, κατά τά λεγόμενα τοῦ κ. καθηγητῆ, «καθαρή οἰκοτεχνία». Ἡ βιοτεχνία αὐτή μπορεῖ, βέβαια, νά θεωρηθεῖ σάν άντιπροσωπευτικός τύπος τῆς μικρῆς άγροτικῆς βιοτεχνίας: ἡ τεχνική της είναι ἡ πιό άπλή, οἱ έγκαταστάσεις της οἱ πιό άσήμαντες, ἡ παραγωγή της δίνει άντικείμενα άπό τά πιό άπαραίτητα πού χρησιμοποιοῦνται παντοῦ. Καί νά πού χάρη στήν άπο-

* Αὐτό δέν άνταποκρίνεται καί πολύ στήν άλήθεια δσον άφορᾶ τή βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας, μπορεῖ δμως νᾶναι σωστό δσον άφορᾶ τή λιγότερο άναπτυγμένη βιοτεχνική παραγωγή τῆς ύπόλοιπης Ρωσίας.

γραφή τῶν βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων ἔχουμε τή δυνατότητα μέ τά ἴδια στοιχεῖα, ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση, νά μελετήσουμε τήν οἰκονομική ὀργάνωση τῆς βιοτεχνίας αὐτῆς, πού ἀναμφισβήτητα εἶναι ἐντελῶς χαρακτηριστική γιά ὅλη τήν τεράστια μάζα τῶν μικρῶν «λαϊκῶν» βιοτεχνιῶν τῆς Ρωσίας. Ἄς χωρίσουμε τούς βιοτέχνες σέ ὁμάδες: I) ὅσοι ἔχουν ἀπό 1–3 ἐργάτες (μέλη τῆς οἰκογένειας καί μισθωτοί μαζί)· II) ὅσοι ἔχουν 4–5 ἐργάτες· III) ὅσοι ἔχουν πάνω ἀπό 5 ἐργάτες, κι ἄς κάνουμε τούς ἴδιους ὑπολογισμούς:

Ὁμάδες βιοτεχνῶν μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν	Μέσος ἀριθμός ἐργατῶν κατά ἐργαστήρι	Ποσοστό: Ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες	Ποσοστό: Μισθωτοί ἐργάτες	Ἐτήσια παραγωγή 1 ἐργάτη	Κατανομή σέ ποσοστά: Ἐργαστήρια	Κατανομή σέ ποσοστά: Ἐργάτες	Κατανομή σέ ποσοστά: Ἀξία τῆς παραγωγῆς	Ἀπόλυτοι ἀριθμοί: Ἀριθμός ἐργαστηρίων	Ἀπόλυτοι ἀριθμοί: Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀπόλυτοι ἀριθμοί: Ἀξία τῆς παραγωγῆς (σέ ρούβλια)
I. Ὅσοι ἔχουν 1—3 ἐργ.	2,4	39	19	468	60	38	36	72/28	174/33	81 500
II. » » 4—5 »	4,3	48	20	498	27	32	32	33/16	144/29	71 800
III. » πάνω ἀπό 5 »	8,4	100	65	533	13	30	32	16/16	134/87	71 500
Σύνολο	3,7	49	33	497	100	100	100	121/60	452/149	224 800

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι οἱ *σχέσεις* καί σ' αὐτόν τόν κλάδο τῆς βιοτεχνίας — καί τέτια παραδείγματα θά μπορούσαμε νά φέρουμε ὅσα θέλετε — διαπιστώνεται ὅτι εἶναι ἀστικές: βλέπουμε τήν ἴδια διαφοροποίηση πάνω στό ἔδαφος τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί μάλιστα διαφοροποίηση εἰδικά κεφαλαιοκρατική, πού ὁδηγεῖ στήν ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας· ἡ ἐκμετάλλευση αὐτή παίζει πιά τόν κυριότερο ρόλο στήν ἀνώτερη ὁμάδα, πού ἔχει συγκεντρώσει σχεδόν τό $^1/_3$ ὅλης τῆς παραγωγῆς μέ μιά σημαντικά ἀνώτερη, σέ σύγκριση μέ τό μέσο ὅρο παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἐνῶ δέν ἔχει παρά τό $^1/_8$ τῶν ἐργαστηρίων καί τά 30% τῶν ἐργατῶν. Ἤδη καί μόνες οἱ παραγωγικές αὐτές σχέσεις μᾶς ἐξηγοῦν τήν ἐμφάνιση καί τή δύναμη τῶν προαγοραστῶν ἐμπόρων. Βλέπουμε πώς μιά μειοψηφία, πού διαθέτει πιό μεγάλα καί πιό προσοδοφόρα ἐργαστήρια καί παίρνει «καθαρό» εἰσόδημα ἀπό τήν ξένη ἐργασία (στήν ἀνώτερη ὁμάδα τῶν ἀγγειοπλαστῶν ἀναλογοῦν κατά ἐργαστήρι

5,5 μισθωτοί ἐργάτες), μπορεῖ νά συσσωρεύει «οἰκονομίες», ἐνῶ ἡ πλειοψηφία καταστρέφεται, καί ἀκόμα καί οἱ μικροί νοικοκυρέοι (χωρίς νά μιλήσουμε πιά γιά τούς μισθωτούς ἐργάτες) δέν εἶναι σέ θέση νά τά βγάλουν πέρα. Εἶναι εὐνόητο καί ἀναπόφευχτο ὅτι οἱ τελευταῖοι θά εἶναι ὑποδουλωμένοι στούς πρώτους, — ἀναπόφευχτο λόγω ἀκριβῶς τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Οἱ σχέσεις αὐτές συνίστανται στό ὅτι τό προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τῆς ὀργανωμένης, ἀπό μιά οἰκονομία πού στηρίζεται σέ ἐμπορευματικές σχέσεις, πηγαίνει σέ χέρια ἰδιωτῶν καί στά χέρια τους χρησιμεύει σάν ὄργανο καταπίεσης καί ὑποδούλωσης τοῦ ἐργαζομένου, σάν μέσο ἀτομικοῦ πλουτισμοῦ μέ τήν ἐκμετάλλευση τῆς μάζας. Καί μή νομίζετε ὅτι αὐτή ἡ ἐκμετάλλευση κι αὐτή ἡ καταπίεση ἐκδηλώνονται πιό ἀδύνατα, ἐπειδή ὁ χαρακτήρας τῶν σχέσεων αὐτῶν εἶναι ἀκόμα ἀδύνατα ἀναπτυγμένος, ὅτι ἡ συσσώρευση *κεφαλαίου,* πού γίνεται παράλληλα μέ τήν καταστροφή τῶν παραγωγῶν, εἶναι μηδαμινή. Ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Αὐτό ὁδηγεῖ μόνο σέ πιό ὠμές, φεουδαρχικές μορφές ἐκμετάλλευσης, ὁδηγεῖ στό ὅτι τό κεφάλαιο, πού δέν εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά ὑποτάξει ἄμεσα τόν ἐργάτη μέ τήν ἁπλή ἀγορά τῆς ἐργατικῆς του δύναμης σύμφωνα μέ τήν ἀξία της, τυλίγει τόν ἐργαζόμενο μ' ἕνα ὁλάκερο δίχτυ τοκογλυφικῶν πιέσεων, τόν δένει μαζί του μέ κουλάκικες μέθοδες, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τοῦ ληστεύει ὄχι μόνο τήν ὑπεραξία, ἀλλά καί ἕνα τεράστιο μέρος ἀπό τό μεροκάματό του, κι ἐπιπλέον τόν ἀποβλακώνει, ἀφαιρώντας του τή δυνατότητα νά ἀλλάξει «ἀφεντικό», τόν κοροϊδεύει, ὑποχρεώνοντάς τον νά θεωρεῖ εὐεργεσία τό ὅτι τοῦ «δίνει» (sic!) δουλιά. Εἶναι εὐνόητο ὅτι κανένας ἐργάτης δέ θά δεχόταν ποτέ ν' ἀλλάξει τή θέση του μέ τή θέση αὐτοῦ τοῦ ρώσου «ἀνεξάρτητου» βιοτέχνη μέσα στήν «πραγματική», «λαϊκή» βιομηχανία. Εἶναι εὐνόητο ἐπίσης ὅτι ὅλα τά προσφιλῆ μέτρα τῶν ριζοσπαστῶν τῆς Ρωσίας ἤ δέ θά θίξουν καθόλου τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου καί τήν ὑποδούλωσή του ἀπό τό κεφάλαιο, παραμένοντας μεμονωμένα πειράματα (ἀρτέλ), ἤ θά χειροτερέψουν τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων (ἀναπαλλοτρίωτο τῶν ναντέλ), ἤ, τέλος, θά καθαρίσουν ἁπλῶς, θά ἀναπτύξουν καί θά στερεώσουν τίς δοσμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις (βελτίωση τῆς τεχνικῆς, πιστώσεις κτλ.).

Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ἄλλωστε, δέ θά μπορέσουν ποτέ νά καταλάβουν πῶς στήν ἀγροτική βιοτεχνία, παρ' ὅλη τή γενική ἀθλιότητά της, παρά τό σχετικά πολύ μικρό μέγεθος τῶν ἐργα-

στηρίων καί τήν ἐξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, παρά τήν πρωτόγονη τεχνική καί τό μικρό ἀριθμό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ὑπάρχει *καπιταλισμός*. Δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά καταλάβουν ὅτι τό *κεφάλαιο* εἶναι ὁρισμένη σχέση ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους, σχέση πού παραμένει ἡ ἴδια τόσο στίς συνθῆκες τοῦ μεγαλύτερου, ὅσο καί στίς συνθῆκες τοῦ μικρότερου βαθμοῦ ἀνάπτυξης τῶν κατηγοριῶν πού συγκρίνονται. Οἱ ἀστοί οἰκονομολόγοι ποτέ δέν μπόρεσαν νά καταλάβουν αὐτό τό πράγμα: πάντα πρόβαλλαν ἀντιρήσεις ἐνάντια σ' αὐτό τόν ὁρισμό τοῦ κεφαλαίου. Θυμᾶμαι ὅτι στή «Ρούσκαγια Μίσλ» ἕνας ἀπ' αὐτούς, μιλώντας γιά τό βιβλίο τοῦ Ζίμπερ (γιά τή θεωρία τοῦ Μάρξ), ἀνέφερε αὐτό τόν ὁρισμό (τό κεφάλαιο εἶναι μιά σχέση), ἔβαλε θαυμαστικά καί ἀγαναχτοῦσε.

Τό πιό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν ἀστῶν φιλοσόφων εἶναι ὅτι θεωροῦν τίς κατηγορίες τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος αἰώνιες καί φυσικές· καί γιά τό κεφάλαιο, συνεπῶς, καταφεύγουν σέ ὁρισμούς, ὅπως λογουχάρη ὁ ἑξῆς: συσσωρευμένη ἐργασία πού χρησιμεύει γιά τήν παραπέρα παραγωγή, δηλ. καθορίζουν τό κεφάλαιο σάν αἰώνια κατηγορία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, συγκαλύπτοντας ἔτσι τόν εἰδικό, ἱστορικά συγκεκριμένο οἰκονομικό σχηματισμό, ὅταν αὐτή *ἡ συσσωρευμένη ἐργασία*, ὀργανωμένη ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία, περνάει στά χέρια ἐκείνου πού δέ δουλεύει καί χρησιμεύει γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ξένης ἐργασίας. Γιαυτό, ἀντί τῆς ἀνάλυσης καί τῆς μελέτης ἑνός συγκεκριμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, οἱ ἀστοί φιλόσοφοι μᾶς προσφέρουν μιά σειρά κοινοτοπίες πού μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν σέ κάθε καθεστώς, καί εἶναι σερβιρισμένες μέ μιά συναισθηματική σάλτσα μικροαστικῆς ἠθικῆς.

Θέλετε νά δεῖτε τώρα γιατί οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὀνομάζουν αὐτή τή βιομηχανία «λαϊκή», νά δεῖτε γιατί τήν ἀντιπαραθέτουν στήν κεφαλαιοκρατική; Μόνο ἐπειδή οἱ κύριοι αὐτοί εἶναι ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ καί δέν εἶναι σέ θέση οὔτε κάν νά ἀντιληφθοῦν ὅτι οἱ μικροί αὐτοί παραγωγοί ζοῦν καί διευθύνουν τό νοικοκυριό τους μέσα στό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας (γιαυτό καί τούς ὀνομάζω μικροαστούς) καί ὅτι οἱ σχέσεις τους πρός τήν ἀγορά τούς χωρίζουν ἀναγκαστικά καί ἀναπότρεπτα σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο. Δοκιμάστε, παρακαλῶ, νά μελετήσετε τήν πραγματική ὀργάνωση τῆς «λαϊκῆς» μας βιοτεχνίας, ἀντί νά ἀερολογεῖτε γιά τό τί «μπορεῖ» νά βγεῖ ἀπ' αὐτή· θά βλέπατε τότε ἄν θά μπορούσατε *νά βρῆτε στή Ρωσία ἕναν ἔστω καί λίγο ἀναπτυγμένο κλάδο τῆς*

βιοτεχνίας, πού νά μήν εἶναι ὀργανωμένος κατά κεφαλαιοκρατικό τρόπο.

Κι ἄν δέ συμφωνᾶτε ὅτι ἀπαραίτητα καί ἐπαρκῆ γνωρίσματα τῆς ἔννοιας αὐτῆς εἶναι ἡ μονοπώληση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, ἡ ἀποστέρηση τῆς πλειοψηφίας ἀπ' αὐτά τά μέσα καί ἡ ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (μιλώντας γενικότερα, ἡ ἰδιοποίηση ἀπό ἰδιῶτες τοῦ προϊόντος τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού εἶναι ὀργανωμένη ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία — αὐτή εἶναι ἡ οὐσία τοῦ καπιταλισμοῦ) τότε κοπιάστε νά δόσετε «δικό σας» ὁρισμό καί «δική σας» ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ.

Στήν πραγματικότητα ἡ ὀργάνωση τῆς «λαϊκῆς» μας βιοτεχνίας μᾶς προσφέρει μιά ὑπέροχη παραστατική εἰκόνα τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Μᾶς δείχνει ἀνάγλυφα τή γέννηση, τήν ἐμβρυώδη φάση του μέ τή μορφή, λογουχάρη, τῆς ἁπλῆς συνεργασίας (ἡ ἀνώτερη ὁμάδα στήν ἀγγειοπλαστική), δείχνει σέ συνέχεια πῶς οἱ «οἰκονομίες» πού συσσωρεύονται στά χέρια χωριστῶν ἀτόμων — χάρη στήν ἐμπορευματική οἰκονομία — μετατρέπονται σέ *κεφάλαιο*, μέ τή μονοπώληση στήν ἀρχή τῆς πούλησης («προαγοραστές» καί ἔμποροι), ἐπειδή μόνο οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν «οἰκονομιῶν» ἔχουν τά ἀπαραίτητα μέσα γιά χοντρική πούληση, πού τούς ἐπιτρέπουν νά περιμένουν νά πουληθοῦν τά ἐμπορεύματα στίς μακρινές ἀγορές· πῶς σέ συνέχεια τό ἐμπορικό αὐτό κεφάλαιο ὑποδουλώνει τή μάζα τῶν παραγωγῶν καί ὀργανώνει τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα, τό κεφαλαιοκρατικό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς· πῶς, τέλος, ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, τό δυνάμωμα τοῦ συναγωνισμοῦ ὁδηγεῖ στήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, πῶς τό ἐμπορικό αὐτό κεφάλαιο γίνεται βιομηχανικό καί ὀργανώνει τή μεγάλη μηχανική παραγωγή. Κι ὅταν αὐτό τό κεφάλαιο, πού δυνάμωσε καί ὑποδούλωσε ἑκατομμύρια ἐργαζόμενους, ὁλόκληρες περιφέρειες, ἀρχίζει ἀνοιχτά πιά καί ξεδιάντροπα νά πιέζει τήν κυβέρνηση, μετατρέποντάς την σέ ὑπηρέτη του, τότε οἱ ἔξυπνοί μας «φίλοι τοῦ λαοῦ» βάζουν τίς φωνές γιά «καλλιέργεια τοῦ καπιταλισμοῦ», γιά «τεχνητή δημιουργία» του!

Οὔτε κουβέντα νά γίνεται, ξύπνησαν στήν ὥρα τους!

Ἔτσι ὁ κ. Κριβένκο μέ τίς φράσεις πού ἀράδιασε γιά λαϊκή, ἀληθινή, σωστή κτλ. βιομηχανία προσπάθησε ἁπλούστατα νά συγκαλύψει τό γεγονός, ὅτι ἡ βιοτεχνία μας ἐκπροσωπεῖ τόν ἴδιο τόν καπιταλισμό στίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξής του.

Οἱ μέθοδες αὐτές μᾶς εἶναι πιά ἀρκετά γνώριμες ἀπό τήν περί-

πτωση τοῦ κ. Γιουζακόφ, πού, ἀντί νά μελετήσει τήν ἀγροτική μεταρύθμιση, ἀράδιασε φράσεις γιά τό βασικό σκοπό τοῦ βαρυσήμαντου μανιφέστου[66] κτλ., ἀντί νά μελετήσει τή μίσθωση τῆς γῆς, τήν ὀνόμασε λαϊκή, ἀντί νά μελετήσει πῶς διαμορφώνεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά τοῦ καπιταλισμοῦ, φιλοσοφοῦσε γιά τόν ἀναπόφευχτο χαμό του λόγω ἔλλειψης ἀγορῶν κτλ.

Γιά νά δείξω πόσο διαστρεβλώνουν τά γεγονότα οἱ κ.κ. «φίλοι τοῦ λαοῦ», θά σταθῶ σ' ἕνα ἀκόμα παράδειγμα*. Οἱ ὑποκειμενικοί μας φιλόσοφοι τόσο σπάνια μᾶς κάνουν τή χάρη νά μᾶς δόσουν συγκεκριμένα στοιχεῖα γιά τά γεγονότα, ὥστε δέ θά ἦταν σωστό ἀπομέρους μας νά ἀγνοήσουμε μιά ἀπό τίς πιό συγκεκριμένες παρατηρήσεις τους, καί συγκεκριμένα τήν παραπομπή τοῦ κ. Κριβένκο (τεῦχος 1 τοῦ 1894) στούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν τοῦ Βορόνεζ. Μποροῦμε ἐδῶ, παίρνοντας γιά παράδειγμα τά στοιχεῖα πού διάλεξαν οἱ ἴδιοι, νά πειστοῦμε ἐποπτικά, ποιανοῦ ἡ ἀντίληψη γιά τήν πραγματικότητα εἶναι ἡ πιό σωστή, τῶν ρώσων ριζοσπαστῶν καί τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» ἤ τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν.

Ὁ κ. Στσερμπίνα, στατιστικός τῶν ζέμστβο τοῦ Βορόνεζ, μᾶς δίνει στό παράρτημα τῆς περιγραφῆς του τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ 24 προϋπολογισμούς τυπικῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν καί τούς ἀναλύει στό κείμενο**.

Ὁ κ. Κριβένκο ἐπαναλαβαίνει αὐτή τήν ἀνάλυση, χωρίς νά βλέπει ἤ, πιό σωστά, χωρίς νά θέλει νά δεῖ ὅτι οἱ μέθοδες πού χρησιμοποιοῦνται στήν ἀνάλυση αὐτή εἶναι τελείως ἀκατάλληλες γιά νά σχηματίσει κανείς μιά εἰκόνα τῆς οἰκονομίας τῶν γεωργῶν-ἀγροτῶν μας. Γεγονός εἶναι, ὅτι οἱ 24 αὐτοί προϋπολογισμοί περιγράφουν νοικοκυριά τελείως διαφορετικά — καί εὔπορα καί μεσαῖα καί φτωχά, πράγμα πού τό τονίζει καί ὁ ἴδιος ὁ κ. Κριβένκο (σελ. 159), στό μεταξύ ὅμως ὁ κ. Κριβένκο, ὅπως

* Ἄν καί τό παράδειγμα αὐτό ἀφορᾶ τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς, γιά τήν ὁποία ἔχουν πιά εἰπωθεῖ ἀρκετά, θεωρῶ ὡστόσο ἀπαραίτητο νά ἀναλύσω *τά δικά τους στοιχεῖα,* γιά νά δείξω παραστατικά πόσο ξετσίπωτο εἶναι τό ψέμα τους, πώς τάχα οἱ σοσιαλδημοκράτες δέν ἐνδιαφέρονται γιά τήν πραγματικότητα, ἀλλά γιά τίς «προβλέψεις τοῦ μέλλοντος», καί πόσο τσαρλατάνικα ἐνεργοῦν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ὅταν στήν πολεμική τους ἐναντίον μας παρακάμπτουν τήν οὐσία τῶν ἀντιλήψεών μας καί προσπαθοῦν νά ξεφύγουν μέ ἀνόητες φράσεις.

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ». Τόμ. II, τεῦχος II. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Ὀστρογκόζσκ. Βορόνεζ. 1887.—Οἱ ἴδιοι οἱ προϋπολογισμοί ὑπάρχουν στά παραρτήματα, σελ. 42–49. Ἡ ἐπεξεργασία στό XVIII κεφάλαιο: «Ἡ σύνθεση καί οἱ προϋπολογισμοί τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν».

καί ὁ κ. Στσερμπίνα, χρησιμοποιεῖ ἁπλῶς *μέσους* ἀριθμούς, συμπεριλαβαίνοντας σ' ἕνα σύνολο τούς πιό διαφορετικούς τύπους νοικοκυρέων, κι ἔτσι συγκαλύπτει ὁλότελα τή διαφοροποίησή τους. Ἡ διαφοροποίηση ὅμως τοῦ μικροπαραγωγοῦ μας εἶναι γεγονός τόσο καθολικό καί τόσο μεγάλο (γεγονός στό ὁποῖο ἀπό πολύν καιρό ἐπισύρουν οἱ σοσιαλδημοκράτες τήν προσοχή τῶν ρώσων σοσιαλιστῶν. Βλ. τά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ), ὥστε διαγράφεται πεντακάθαρα ἀκόμα καί σ' ἕνα τόσο μικρό ἀριθμό στοιχείων σάν κι αὐτά πού διάλεξε ὁ κ. Κριβένκο. Ὁ κ. Κριβένκο μιλώντας γιά τό *νοικοκυριό* τῶν ἀγροτῶν, ἀντί νά τούς χωρίσει σέ κατηγορίες μέ βάση τό μέγεθος τοῦ νοικοκυριοῦ τους, καί τόν τύπο διεξαγωγῆς τοῦ νοικοκυριοῦ τους, τούς χωρίζει, ὅπως καί ὁ κ. Στσερμπίνα, σέ νομικές κατηγορίες — ἀγρότες πού ἄλλοτε ἀνῆκαν στό κράτος καί πρώην κολῆγοι τσιφλικάδων — καί στρέφει ὅλη του τήν προσοχή στό γεγονός ὅτι οἱ πρῶτοι βρίσκονται σέ καλύτερη θέση σέ σύγκριση μέ τούς τελευταίους ἀφήνοντας νά τοῦ διαφύγει τό γεγονός, ὅτι οἱ διαφορές ἀνάμεσα στούς ἀγρότες μέσα στήν κάθε κατηγορία εἶναι πολύ μεγαλύτερες ἀπ' ὅ,τι οἱ διαφορές ἀνάμεσα στή μιά καί στήν ἄλλη κατηγορία*. Γιά νά τό ἀποδείξω αὐτό, χωρίζω τούς 24 αὐτούς προϋπολογισμούς σέ τρεῖς ὁμάδες: α) ξεχωρίζω ἰδιαίτερα 6 εὔπορους ἀγρότες, ἔπειτα β) 11 μεσαίους (ἀρ. 7–10, 16–22 τοῦ Στσερμπίνα) καί γ) 7 φτωχούς (ἀρ. 11–15, 23–24 τῶν προϋπολογισμῶν τοῦ πίνακα τοῦ Στσερμπίνα). Ὁ κ. Κριβένκο λέει, λχ., ὅτι τά ἔξοδα κατά νοικοκυριό στήν περίπτωση τῶν ἀγροτῶν πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό κράτος εἶναι 541,3 ρούβλια καί στήν περίπτωση τῶν ἀγροτῶν πρώην κολήγων σέ τσιφλικάδες 417,7 ρούβλια. Ἐδῶ τοῦ διαφεύγει τό γεγονός, ὅτι τά ἔξοδα αὐτά δέν εἶναι καθόλου τά ἴδια στούς διάφορους ἀγρότες: ἀνάμεσα στούς ἀγρότες πού ἀνῆκαν στό κράτος ὑπάρχει, λχ. ἀγρότης μέ ἔξοδα 84,7 ρούβλια καί μέ ἔξοδα *δεκαπλάσια* — 887,4 ρούβλια (χωρίς νά κάνουμε λόγο καί γιά τό γερμανό-ἔποικο πού ἔχει ἔξοδα 1456,2 ρούβλια). Τί νόημα μπορεῖ νά ἔχει ἕνας

* Εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη, πού ζεῖ ἀποκλειστικά ἀπό τό γεωργικό νοικοκυριό του καί διατηρεῖ ἕναν ἐργάτη γῆς, διαφέρει ὡς πρός τόν τύπο του ἀπό τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη, πού ζεῖ δουλεύοντας ἐργάτης γῆς καί ἐξασφαλίζει ἀπό τή δουλιά του αὐτή τά $^{3}/_{5}$ τῶν ἐσόδων του. Μέσα στούς 24 αὐτούς νοικοκυρέους ὑπάρχουν ἀγρότες καί ἀπό τούς πρώτους καί ἀπό τούς δεύτερους. Κρίνετε μόνοι σας πόσο «ἐπιστημονικός» τρόπος εἶναι νά βάζεις στό ἴδιο τσουβάλι ἐργάτες γῆς καί νοικοκυρέους, πού διατηροῦν ἐργάτες γῆς, καί νά χρησιμοποιεῖς γενικούς μέσους ὅρους!

μέσος ὅρος πού προκύπτει ἀπό τήν πρόσθεση ὁρισμένων παρόμοιων ἀριθμῶν; Ἂν πάρουμε τή διαίρεση πού ἔκανα κατά κατηγορίες, θά δοῦμε ὅτι τά ἔξοδα τοῦ εὔπορου ἀγρότη εἶναι κατά μέσο ὅρο 855,86 ρούβλια κατά νοικοκυριό, τοῦ μεσαίου 471,61 ρούβλια καί τοῦ φτωχοῦ 223,78 ρούβλια*.

Ἡ διαφορά πού παρουσιάζεται ἐκφράζεται περίπου μέ τή σχέση 4 : 2 : 1.

Πᾶμε παρακάτω. Ὁ κ. Κριβένκο, ἀκολουθώντας τόν Στσερμπίνα, παραθέτει τό ποσό τῶν ἐξόδων γιά προσωπικές ἀνάγκες στίς διάφορες νομικές κατηγορίες τῆς ἀγροτιᾶς: στούς ἀγρότες πού ἄλλοτε ἀνῆκαν στό κράτος, λχ., τά ἔξοδα γιά τρόφιμα φυτικῆς προέλευσης ἀνέρχονται τό χρόνο σέ 13,4 ρούβλια κατ᾽ ἄτομο, καί στούς πρώην κολήγους τσιφλικάδων σέ 12,2 ρούβλια. Οἱ ἀντίστοιχοι ὅμως ἀριθμοί κατά οἰκονομικές κατηγορίες εἶναι: α) 17,7· β) 14,5 καί γ) 13,1. Τά ἔξοδα γιά κρέας καί γάλα στούς πρώην κολήγους τσιφλικάδων εἶναι 5,2 ρούβλια τό ἄτομο καί στούς ἀγρότες πού ἀνῆκαν στό κράτος 7,7 ρούβλια. Κατά κατηγορίες: 11,7—5, 8—3,6. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ὁ ὑπολογισμός κατά νομικές κατηγορίες ἁπλούστατα συγκαλύπτει τίς τεράστιες διαφορές καί τίποτε παραπάνω. Γιαυτό εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι δέν ἔχει καμιά ἀπολύτως ἀξία. Τό εἰσόδημα τῶν ἀγροτῶν πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό κράτος εἶναι κατά 53,7% μεγαλύτερο ἀπό τό εἰσόδημα τῶν πρώην κολήγων σέ τσιφλικάδες, λέει ὁ κ. Κριβένκο: ὁ γενικός μέσος ὅρος εἶναι 539 ρούβλια (μέ βάση τούς 24 προϋπολογισμούς)· ὑπολογιζόμενο γιά τήν καθεμιά ἀπό τίς κατηγορίες αὐτές τό εἰσόδημα εἶναι 600 ρούβλια καί κάτι καί γύρω στά 400 ρούβλια. Ἂν πάρουμε ὅμως σάν κριτήριο τήν οἰκονομική κατάσταση τό εἰσόδημα εἶναι: α) 1053,2 ρούβλια· β) 473,8 ρούβλια· γ) 202,4 ρούβλια, καί ἔτσι ἡ ἀναλογία εἶναι 10 : 2 καί ὄχι 3 : 2.

«Ἡ ἀξία τῆς περιουσίας τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀγροτῶν πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό κράτος εἶναι 1060 ρούβλια καί τῶν πρώην κολήγων σέ τσιφλικάδες 635 ρούβλια», λέει ὁ κ. Κριβένκο. Κατά κατηγορίες ὅμως εἶναι**: α) 1737,91 ρούβλια· β) 786,42 ρούβλια καί γ) 363,38 ρούβλια·— ἡ ἀναλογία πάλι δέν εἶναι 3:2 ἀλλά

* Οἱ διακυμάνσεις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν μιᾶς μέσης οἰκογένειας εἶναι πολύ μικρότερες: α) 7,83, β) 8,36, γ) 5,28 ἄτομα κατά οἰκογένεια.

** Πολύ μεγάλες εἶναι οἱ διαφορές ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξία τῶν σύνεργων: κατά μέσον ὅρο ἡ ἀξία τῶν σύνεργων κατά νοικοκυριό εἶναι 54,83 ρούβλια. Στούς εὔπορους ὅμως ἀγρότες εἶναι διπλάσια: 111,80 ρούβλια καί στούς φτωχούς τρεῖς φορές μικρότερη: 16,04 ρούβλια. Στούς μεσαίους εἶναι 48,44 ρούβλια.

10 : 2. Χωρίζοντας τήν *άγροτιά* σέ νομικές κατηγορίες, ὁ συγγραφέας παραιτήθηκε ἀπό τή δυνατότητα νά σχηματίσει μιά ἀληθινή εἰκόνα γιά τήν οἰκονομία αὐτῆς τῆς *άγροτιᾶς*.

Ἄν ἐξετάσουμε τά ἀγροτικά νοικοκυριά τῶν διάφορων τύπων ἀπό τήν ἄποψη τῆς οἰκονομικῆς τους κατάστασης θά δοῦμε ὅτι οἱ εὔπορες οἰκογένειες ἔχουν κατά μέσο ὅρο 1053,2 ρούβλια ἔσοδα καί 855,86 ρούβλια ἔξοδα, δηλ. ἔχουν καθαρό εἰσόδημα 197,34 ρούβλια. Μιά μέση οἰκογένεια ἔχει ἔσοδα 473,8 ρούβλια καί ἔξοδα 471,61 ρούβλια, δηλ. καθαρό εἰσόδημα 2,19 ρούβλια κατά νοικοκυριό (κι αὐτό χωρίς νά ὑπολογίζουμε τίς πιστώσεις καί τά χρεωστικά ὑπόλοιπα). Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ μέση αὐτή ὁμάδα μόλις τά βγάζει πέρα: ἀπό τά 11 νοικοκυριά της τά 5 παρουσιάζουν ἔλλειμμα. Ἡ κατώτερη, ἡ φτωχή ὁμάδα δουλεύει ἁπλούστατα μέ ζημιά: ἔσοδα 202,4 ρούβλια καί ἔξοδα 223,78 ρούβλια, δηλ. ἔλλειμμα 21,38 ρούβλια*. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι, ἄν βάλουμε μαζί τά νοικοκυριά αὐτά καί πάρουμε τό γενικό μέσο ὅρο (καθαρό εἰσόδημα 44,11 ρούβλια), θά διαστρεβλώσουμε ὁλότελα τήν πραγματικότητα. Στήν περίπτωση αὐτή θά ἀγνοήσουμε τό γεγονός (ὅπως τό ἀγνόησε ὁ κ. Κριβένκο), ὅτι οἱ εὔποροι ἀγρότες πού παίρνουν καθαρό εἰσόδημα, καί οἱ ἕξι τους, διατηροῦν ἐργάτες γῆς (8 ἄτομα) — γεγονός πού μᾶς ἐξηγεῖ τό χαρακτήρα τοῦ γεωργικοῦ τους νοικοκυριοῦ (βρίσκεται στό δρόμο τῆς μετατροπῆς του σέ φάρμα), πού τούς δίνει καθαρό εἰσόδημα καί τούς ἀπαλλάσσει σχεδόν ὁλότελα ἀπό τήν ἀνάγκη νά καταφεύγουν σέ «ἄλλα ἐπαγγέλματα». Οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί (ὅλοι μαζί) καλύπτουν ἀπό τά ἄλλα ἐπαγγέλματα μόνο τά 6,5% τοῦ προϋπολογισμοῦ τους (412 ρούβλια ἀπό τά 6319,5), καί τά ἐπαγγέλματα αὐτά — σύμφωνα μέ μιά παρατήρηση τοῦ κ. Στσερμπίνα — εἶναι τά «ἀγώγια» ἤ ἀκόμα καί ἡ «προαγορά προβάτων», δηλ. δουλιές πού ὄχι μόνο δέ δείχνουν ἐξάρτηση, ἀλλ' ἀντίθετα προϋποθέτουν τήν ἐκμετάλλευση ἄλλων (συγκεκριμένα στήν τελευταία περίπτωση: οἱ συσσωρευμένες «οἰκονομίες» μετατρέπονται σέ ἐμπορικό *κεφάλαιο*). Οἱ νοικοκυρέοι αὐτοί ἔχουν 4 βιοτεχνικά ἐργαστήρια πού τούς δίνουν 320 ρούβλια (5%) εἰσόδημα**.

---

* Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐργάτες γῆς — 2 ἀπό τούς 7 φτωχούς νοικοκυρέους — κλείνουν τόν προϋπολογισμό τους χωρίς ἔλλειμμα: 99 ρούβλια ἔσοδα καί 93,45 ρούβλια ἔξοδα κατά οἰκογένεια. Ὁ ἕνας ἀπό τούς ἐργάτες γῆς ζεῖ παίρνοντας τροφή, ροῦχα καί παπούτσια ἀπό τό νοικοκύρη.

** Βλ. Παράρτημα I (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 311. *Ἡ Σύντ.*).

Διαφορετικός εἶναι ὁ τύπος τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν μεσαίων ἀγροτῶν: ὅπως εἴδαμε, αὐτοί μόλις τά βγάζουν πέρα. Ἡ γεωργία δέν καλύπτει τίς ἀνάγκες τους καί τά 19% τῶν ἐσόδων τους τούς τά δίνουν τά λεγόμενα ἄλλα ἐπαγγέλματα. Τί λογῆς εἶναι αὐτά τά ἐπαγγέλματα, τό μαθαίνουμε ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Στσερμπίνα. Ὁ κ. Στσερμπίνα ἀναφέρει περιπτώσεις 7 νοικοκυρέων: μόνο οἱ δυό ἀπ' αὐτούς κάνουν ἀνεξάρτητη βιοτεχνική δουλιά (ραφεῖο καί παραγωγή ξυλοκάρβουνου), οἱ ὑπόλοιποι 5 πουλᾶν τήν ἐργατική τους δύναμη («πήγαινε θεριστής στήν κοιλάδα», «πηγαίνει ἐργάτης στό ἐργοστάσιο οἰνοπνευματοποιίας», «δουλεύει μεροκαματιάρης στήν περίοδο τοῦ θέρου», «κάνει τόν βοσκό», «δούλευε στά χωράφια τοῦ ἀφεντικοῦ τῆς περιοχῆς»). Αὐτοί εἶναι πιά μισοαγρότες, μισοεργάτες. Οἱ ἀπασχολήσεις ἔξω ἀπό τή γεωργία τούς ἀποσποῦν ἀπό τό νοικοκυριό κι ἔτσι τό ὑποσκάπτουν ἐντελῶς.

Ὅσον ἀφορᾶ τούς φτωχούς ἀγρότες, ἡ ἀπασχόλησή τους μέ τή γεωργία ἁπλούστατα τούς ἀφήνει ἔλλειμμα· ἡ σημασία τῶν «ἄλλων ἐπαγγελμάτων» στόν προϋπολογισμό τους ἀνεβαίνει ἀκόμα περισσότερο (τά ἄλλα ἐπαγγέλματα δίνουν τά 24% τοῦ εἰσοδήματός τους), καί τά ἐπαγγέλματα αὐτά ἀνάγονται σχεδόν ὁλοκληρωτικά (ἐκτός ἀπό ἕνα νοικοκύρη) στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Σέ δυό ἀπ' αὐτούς ἐπικρατοῦν τά «ἐπαγγέλματα» (ἐργάτης γῆς), πού τούς δίνουν τά $^{2}/_{3}$ τοῦ εἰσοδήματος.

Ἀπό δῶ φαίνεται ξεκάθαρα, ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ μικροπαραγωγούς πού βρίσκονται στό δρόμο τῆς ὁλοκληρωτικῆς διαφοροποίησης: οἱ ἀνώτερες ὁμάδες τους περνοῦν στήν ἀστική τάξη, ἐνῶ οἱ κατώτερες στό προλεταριάτο. Εἶναι εὐνόητο, πώς, ἄν πάρουμε τούς γενικούς μέσους ὅρους, δέ θά δοῦμε τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά καί δέ θά σχηματίσουμε καμιά εἰκόνα γιά τήν οἰκονομία τοῦ χωριοῦ.

Μόνο ἡ χρησιμοποίηση τῶν πλασματικῶν αὐτῶν μέσων ὅρων ἐπέτρεψε στό συγγραφέα νά ἀκολουθήσει μιά τέτια μέθοδο. Γιά νά καθορίσει τή θέση πού κατέχουν τά χαρακτηριστικά αὐτά νοικοκυριά μέσα στά πλαίσια τοῦ γενικοῦ τύπου τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀντίστοιχου νομοῦ, ὁ κ. Στσερμπίνα παίρνει τήν κατάταξη τῶν ἀγροτῶν σέ ὁμάδες μέ βάση τή γῆ τοῦ κλήρου (ναντέλ). Ἀπό τόν ὑπολογισμό αὐτό βγαίνει, ὅτι τά 24 νοικοκυριά πού παίρνει (κατά γενικό μέσο ὅρο) εἶναι ὅσον ἀφορᾶ τήν οἰκονομική τους κατάσταση περίπου κατά $^{1}/_{3}$ ἀνώτερα ἀπό τό μέσο νοικοκυριό γιά ὅλο τό νομό. Ὁ ὑπολογισμός αὐτός δέν

μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἱκανοποιητικός, τόσο γιατί ἀνάμεσα στούς 24 αὐτούς νοικοκυρέους παρατηροῦνται τεράστιες διαφορές, ὅσο καί γιατί ἡ κατάταξη σέ ὁμάδες μέ βάση τή γῆ τοῦ κλήρου συγκαλύπτει τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς: ἡ θέση τοῦ συγγραφέα ὅτι «ἡ γῆ τοῦ κλήρου ἀποτελεῖ τή βασική αἰτία τῆς εὐημερίας» τοῦ ἀγρότη δέν εἶναι καθόλου σωστή. Ὁ καθένας ξέρει ὅτι ἡ «ἐξισωτική» διανομή τῆς γῆς μέσα στήν κοινότητα δέν ἐμποδίζει καθόλου τά μέλη της πού δέν ἔχουν ἄλογο νά ἐγκαταλείπουν τή γῆ, νά τήν ἐκμισθώνουν, νά πηγαίνουν γιά δουλιά ἔξω καί νά μετατρέπονται σέ προλετάριους, καί τά μέλη τῆς κοινότητας πού ἔχουν πολλά ἄλογα νά μισθώνουν μεγάλη ἔκταση γῆς καί νά διατηροῦν μεγάλο προσοδοφόρο νοικοκυριό. Ἄν πάρουμε, λχ., τούς 24 προϋπολογισμούς μας, θά δοῦμε ὅτι ἕνας πλούσιος ἀγρότης μέ 6 ντεσιατίνες γῆ τοῦ κλήρου παίρνει συνολικό εἰσόδημα 758,5 ρούβλια, ἕνας μεσαῖος μέ 7,1 ντεσ. κλῆρο — 391,5 ρούβλια κι ἕνας φτωχός μέ 6,9 ντεσ. κλῆρο — 109,5 ρούβλια. Γενικά εἴδαμε ὅτι ἡ σχέση τοῦ εἰσοδήματος στίς διάφορες ὁμάδες εἶναι 4:2:1, ἐνῶ ἡ σχέση τῆς γῆς τοῦ κλήρου εἶναι ἡ παρακάτω: 22,1:9,2:8,5=2,6:1,08:1. Αὐτό εἶναι ἀπόλυτα κατανοητό, γιατί βλέπουμε λχ. ὅτι οἱ εὔποροι ἀγρότες μέ 22,1 ντεσ. κλῆρο κατά νοικοκυριό μισθώνουν ἄλλες 8,8 ντεσ. ἐνῶ οἱ μεσαῖοι, μέ μικρότερο κλῆρο (9,2 ντεσ.), μισθώνουν λιγότερη γῆ — 7,7 ντεσ. καί οἱ φτωχοί μέ ἀκόμα μικρότερο κλῆρο (8,5 ντεσ.) μισθώνουν μόνο 2,8 ντεσ.* Γιαυτό, ὅταν ὁ κ. Κριβένκο λέει: «Δυστυχῶς, τά στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ κ. Στσερμπίνα δέν μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἀκριβές μέτρο τῆς γενικῆς κατάστασης ὄχι μόνο τοῦ κυβερνείου, ἀλλά οὔτε καί τοῦ νομοῦ» — σ' αὐτά μποροῦμε νά ἀπαντήσουμε ἁπλῶς ὅτι δέν μποροῦν ν' ἀποτελέσουν μέτρο μόνο στήν περίπτωση πού θά κατέφευγε κανείς σέ λαθεμένη μέθοδο ὑπολογισμοῦ τῶν γενικῶν μέσων ὅρων (σ' αὐτήν ἀκριβῶς τή μέθοδο δέν ἔπρεπε νά καταφύγει ὁ κ. Κριβένκο), καί ὅτι, μιλώντας γενικά, τά στοιχεῖα τοῦ κ. Στσερμπίνα εἶναι τόσο ἐκτενῆ καί πολύτιμα, ὥστε δίνουν τή δυνατότητα νά βγάλει κανείς σωστά συμπεράσματα, κι ἄν ὁ κ. Κριβένκο δέν τό ἔκανε, δέ φταίει γι' αὐτό καθόλου ὁ κ. Στσερμπίνα.

Ὁ κ. Στσερμπίνα δίνει, λχ., στή σελ. 197 τήν κατάταξη τῶν ἀγροτῶν σέ ὁμάδες μέ βάση ὄχι τή γῆ τοῦ κλήρου, ἀλλά τά ζῶα

---

* Δέ θέλω βέβαια νά πῶ ὅτι μόνα τους τά στοιχεῖα γιά τά 24 νοικοκυριά θά μποροῦσαν νά ἀναιρέσουν τή θέση γιά τή βασική σημασία πού ἔχει ἡ γῆ τοῦ κλήρου. Πιό πάνω ὅμως παραθέσαμε στοιχεῖα γιά κάμποσους νομούς, πού τήν ἀναιροῦν πέρα γιά πέρα [67].

ἐργασίας, δηλ. τήν κατάταξη σέ ὁμάδες μέ βάση τό οἰκονομικό γνώρισμα κι ὄχι τό νομικό, καί ὁ τρόπος αὐτός κατάταξης μᾶς δίνει ὅλο τό δικαίωμα νά ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες τῶν 24 τυπικῶν νοικοκυριῶν πού πήραμε ὑπόψη εἶναι ὁλότελα ὅμοιες μέ τίς σχέσεις τῶν διάφορων οἰκονομικῶν ὁμάδων γιά ὅλο τό νομό.

Ἡ κατάταξη αὐτή εἶναι ἡ ἑξῆς*:

Νομός 'Οστρογκόζσκ τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ

Ὁμάδες νοικοκυρέων μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ζώων ἐργασίας	Ἀριθμός		Κατά νοικοκυριό ἀναλογεῖ			Μέση οἰκογένεια (ἄτομα)	Ποσοστό νοικοκυριῶν					
	Νοικοκυρέων	Ποσοστό τους	Ἀριθμός μεγάλων ζώων	γῆ (ντ.) Κλήρου	γῆ (ντ.) Μισθωμένη γῆ		Μέ ἐργάτες γῆς	Μέ ἐργαστήρι ἤ μαγαζί	Χωρίς σπίτι	Χωρίς δουλευτή	Πού δέν καλλιεργοῦν	Χωρίς ἐργαλεῖα
I. Χωρίς ζῶα ἐργασίας	8 728	26,0	0,7	6,2	0,2	4,6	0,6	4,0	9,5	16,6	41,6	98,5
II. Μέ ἕνα ζῶο ἐργασίας	10 510	31,3	3,0	9,4	1,3	5,7	1,4	5,4	1,4	4,9	2,9	2,5
III. Μέ 2–3 ζῶα ἐργασίας	11 191	33,3	6,8	13,8	3,6	7,7	8,3	12,3	0,4	1,3	0,4	—
IV. Μέ 4 καί πάνω ζῶα ἐργασίας	3 152	9,4	14,3	21,3	12,3	11,2	25,3	34,2	0,1	0,4	0,3	—
Σύνολο	33 581	100,0	4,4	11,2	2,5	6,7	5,7	10,0	3,0	6,3	11,9	23,4
Ἀπό τά 24 τυπικά νοικοκυριά**: ἐργάτες γῆς			0,5	7,2	0	4,5						
φτωχοί			2,8	8,7	3,9	5,6						
μεσαῖοι			8,1	9,2	7,7	8,3						
εὔποροι			13,5	22,1	8,8	7,8						
Σύνολο			7,2	12,2	6,6	7,3***						

* Ἡ σύγκριση τῶν 24 τυπικῶν νοικοκυριῶν μέ τίς κατηγορίες νοικοκυριῶν ὅλου τοῦ νομοῦ ἔγινε μέ τίς ἴδιες μέθοδες μέ τίς ὁποῖες ὁ κ. Στσερμπίνα σύγκρινε τό μεσαῖο ἀπό τά 24 νοικοκυριά μέ τίς. ὁμάδες, παίρνοντας σάν βάση τή γῆ τοῦ κλήρου.

** Ἐδῶ ἀπό τούς φτωχούς ξεχωρίσαμε δυό ἐργάτες γῆς (ἀρ. 14 καί 15 τῶν προϋπολογισμῶν τοῦ Στσερμπίνα), κι ἔτσι φτωχοί μένουν μόνο 5.

*** Σχετικά μ' αὐτό τόν πίνακα πρέπει ἐπίσης νά σημειώσουμε ὅτι βλέπουμε κι ἐδῶ αὔξηση τῆς ἔκτασης τῆς μισθωμένης γῆς ἀνάλογη μέ τό βαθμό τῆς εὐπορίας, *παρ' ὅλη* τήν αὔξηση τῆς ἔκτασης τῆς γῆς τοῦ κλήρου. Ἔτσι, μέ τά στοιχεῖα ἀπό ἕνα ἀκόμα νομό ἐπιβεβαιώνεται πόσο ἐσφαλμένη εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ἡ γῆ τοῦ κλήρου ἔχει βασική σημασία. Ἀντίθετα, βλέπουμε,

Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι γενικά καί κατά μέσο ὅρο τά 24 τυπικά νοικοκυριά στέκονται πιό ψηλά ἀπό τόν τύπο τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ νομοῦ. Ἄν ὅμως ἀντί αὐτούς τούς πλασματικούς μέσους ὅρους πάρουμε τίς οἰκονομικές κατηγορίες, θά ἔχουμε τή δυνατότητα νά κάνουμε τή σύγκριση.

Βλέπουμε ὅτι οἱ ἐργάτες γῆς στά τυπικά νοικοκυριά βρίσκονται σέ κάπως κατώτερη θέση ἀπό τούς νοικοκυρέους πού δέν ἔχουν ζῶα ἐργασίας, εἶναι ὅμως πολύ κοντά σ' αὐτούς. Οἱ φτωχοί νοικοκυρέοι εἶναι πολύ κοντά στούς ἰδιοχτῆτες 1 ζώου ἐρ-

---

ὅτι ἡ ἀναλογία τῆς γῆς αὐτῆς μέσα σ' ὅλη τή γαιοχτησία τῆς δοσμένης ὁμάδας πέφτει στό μέτρο πού ἡ ὁμάδα γίνεται πιό εὐκατάστατη. Ἄν προσθέσουμε τόν κλῆρο καί τή μισθωμένη γῆ καί ὑπολογίσουμε τήν ἀναλογία τῆς γῆς τοῦ κλήρου μέσα σ' αὐτό τό ἄθροισμα, θά ἔχουμε τά ἑξῆς στοιχεῖα κατά ὁμάδες: I) 96,8%· II) 85,0%· III) 79,3%· IV) 63,3%. Καί τό φαινόμενο αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα κατανοητό. Ξέρουμε ὅτι ἀπό τόν καιρό τῆς ἀπελευθερωτικῆς μεταρύθμισης ἡ γῆ στή Ρωσία ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐμπόρευμα. Ὅποιος ἔχει χρήματα μπορεῖ πάντα ν' ἀγοράσει γῆ: καί τή γῆ κοινοτικοῦ κλήρου πρέπει νά τήν ἀγοράζει. Εἶναι εὐνόητο γιατί οἱ εὔποροι ἀγρότες συγκεντρώνουν στά χέρια τους τή γῆ κι ὅτι ἡ συγκέντρωση αὐτή ἐκφράζεται πιό ἔντονα ἀπ' ἀλλοῦ στή μίσθωση λόγω τῶν μεσαιωνικῶν περιορισμῶν τῆς ἀγοραπωλησίας τῆς γῆς τοῦ κλήρου. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», πού ὑπερασπίζουν αὐτούς τούς περιορισμούς, δέν καταλαβαίνουν ὅτι αὐτό τό ἀνόητο ἀντιδραστικό μέτρο χειροτερεύει ἁπλῶς τήν κατάσταση τῆς φτωχολογιᾶς: οἱ ἀγρότες καταστραμμένοι, χωρίς ἐργαλεῖα, εἶναι ὁπωσδήποτε ἀναγκασμένοι νά ἐκμισθώσουν τή γῆ τους καί ἡ ἀπαγόρευση αὐτῆς τῆς ἐκμίσθωσης (ἤ τῆς πούλησης) θά ἔχει σάν συνέπεια εἴτε νά τήν ἐκμισθώνουν στά κρυφά, καί συνεπῶς μέ χειρότερους ὅρους γιά τόν ἐκμισθωτή, εἴτε ἡ φτωχολογιά νά δίνει δωρεάν τή γῆ στήν «κοινότητα», δηλ. στόν ἴδιο τόν κουλάκο.

Δέν μπορῶ νά μήν ἀναφέρω ἐδῶ ἕνα βαθύ καί σωστό συλλογισμό τοῦ Γκούρβιτς γιά τό περιβόητο αὐτό «ἀναπαλλοτρίωτο»:

«Γιά νά ξεκαθαρίσουμε αὐτό τό ζήτημα, πρέπει νά δοῦμε ποιός εἶναι ὁ ἀγοραστής τῆς γῆς τοῦ ἀγρότη. Εἴδαμε πώς μόνο μιά μικρότερη μερίδα τῆς γῆς τῶν τσέτβερτ ἔχει ἀγοραστεῖ ἀπό τούς ἐμπόρους. Γιά νά μιλήσουμε γενικά, τά μικρά κομμάτια γῆς πού πουλοῦσαν οἱ εὐγενεῖς τά ἀγόραζαν μόνο οἱ ἀγρότες. Συνεπῶς, τό ζήτημα αὐτό θίγει τίς σχέσεις μόνο τῶν ἀγροτῶν καί δέ θίγει τά συμφέροντα οὔτε τῶν εὐγενῶν, οὔτε τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι σέ παρόμοιες περιπτώσεις ἡ ρωσική κυβέρνηση θά εὐαρεστηθεῖ νά κάνει μιά ἐλεημοσύνη στούς ναρόντνικους. Ἡ αταίριαστη αὐτή ἕνωση (mésalliance) τῆς ἀνατολίτικης πατριαρχικῆς κηδεμονίας (oriental paternalism) μέ ἕνα τερατώδικο κρατικό σοσιαλιστικό ἀπαγορευτισμό εἶναι πολύ πιθανό ὅτι θά προκαλέσει τήν ἀντίσταση ἀκριβῶς ἐκείνων τούς ὁποίους θέλουν νά εὐεργετήσουν. Ἐπειδή τό προτσές τῆς διαφοροποίησης τοῦ χωριοῦ προχωρεῖ, ὅπως φαίνεται, ἀπό μέσα κι ὄχι ἀπέξω — τό ἀναπαλλοτρίωτο τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν θά ἰσοδυναμοῦσε ἁπλούστατα μέ τή χωρίς ἀποζημίωση ἀπαλλοτρίωση τῆς φτωχολογιᾶς ὑπέρ τῶν πλούσιων μελῶν τῆς κοινότητας.

Παρατηροῦμε ὅτι ἀνάμεσα στούς ἀγρότες πού πῆραν τσέτβερτ[68] τό πο-

γασίας (ἄν οἱ φτωχοί ἔχουν ζῶα λιγότερα κατά 0,2 — οἱ φτωχοί 2,8 καί οἱ ἀγρότες μέ ἕνα ἄλογο 3, — σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως ὅλη ἡ γῆ τους καί τοῦ κλήρου καί ἡ μισθωμένη εἶναι λίγο περισσότερη — 12,6 ντεσ. ἔναντι 10,7). Οἱ μεσαῖοι νοικοκυρέοι στέκονται λίγο ψηλότερα ἀπό τούς νοικοκυρέους μέ 2-3 ζῶα ἐργασίας (ἔχουν ζῶα κάπως περισσότερα καί γῆ κάπως λιγότερη), ἐνῶ οἱ εὐκατάστατοι νοικοκυρέοι πλησιάζουν τούς ἀγρότες πού ἔχουν 4 καί πάνω ζῶα ἐργασίας καί εἶναι λίγο *πιό κάτω* ἀπ' αὐτούς. Συνεπῶς, ἔχουμε δίκιο νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι συνολικά στό νομό ὑπάρχουν ὄχι λιγότεροι ἀπό 0,1 νοικοκυρέοι, πού διατηροῦν κανονικό, προσοδοφόρο γεωργικό νοικοκυριό καί δέν ἔχουν ἀνάγκη νά πᾶνε ἀλλοῦ γιά μεροκάματα. (Τό εἰσόδημα αὐτό — πρέπει νά σημειωθεῖ — ἐκφράζεται σέ χρῆμα

σοστό τῶν μετοίκων, πού εἶχαν τό δικαίωμα νά ἐκποιοῦν τή γῆ τους, ἦταν σημαντικά μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι ἀνάμεσα στούς πρώην κρατικούς ἀγρότες μέ κοινοτική γαιοχτησία: καί συγκεκριμένα, στό νομό Ράνενμπουργκ (κυβερνεῖο τοῦ Ριαζάν) τό ποσοστό τῶν μετοίκων εἶναι 17% στήν πρώτη κατηγορία καί 9% στή δεύτερη. Στό νομό Ντανκόφ εἶναι 12% στήν πρώτη κατηγορία καί 5% στή δεύτερη. Ποῦ ὀφείλεται αὐτή ἡ διαφορά; Ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα θά μᾶς τό διασαφηνίσει:

„Τό 1881 μιά μικρή κοινότητα, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό 5 νοικοκυρέους πρώην δουλοπάροικους τοῦ Γκριγκόροφ, μετοίκησε ἀπό τό χωριό Μπιγκίλντινο τοῦ νομοῦ Ντανκόφ. Τή γῆ τους, 30 ντεσ., τήν πούλησαν σ' ἕναν πλούσιο ἀγρότη γιά 1500 ρούβλια. Στό μέρος πού μετοίκησαν δέν εἶχαν μέ τί νά ζήσουν, καί γιαυτό στήν πλειοψηφία τους ἔγιναν ἐργάτες μέ τό χρονιάτικο" («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων», μέρος ΙΙ, σελ. 115, 247). Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ κ. Γκριγκόριεφ (*«Ἡ μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν τοῦ κυβερνείου Ριαζάν»*) ἀρκοῦν 300 ρούβλια — αὐτή εἶναι ἡ τιμή ἑνός μεσαίου ἀγροτικοῦ κλήρου ἀπό 6 ντεσ.— γιά νά μπορέσει μιά ἀγροτική οἰκογένεια νά ὀργανώσει γεωργικό νοικοκυριό στή Νότια Σιβηρία. Ἔτσι ἕνας τελείως καταστραμμένος ἀγρότης θά εἶχε τή δυνατότητα, πουλώντας τή γῆ τοῦ κλήρου του, νά γίνει γεωργός σέ μιά νέα περιοχή. Ὁ σεβασμός ἀπέναντι στίς ἱερές συνήθειες τῶν προγόνων δύσκολα θά μποροῦσε νά ἀντισταθεῖ σ' ἕνα τέτιο πειρασμό, ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ ἐπέμβαση τῆς εὐσπλαχνικότατης γραφειοκρατίας πού δρᾶ πρός ἀντίθετη κατεύθυνση.

Θά μέ κατηγορήσουν ἀσφαλῶς, γιά ἀπαισιοδοξία, ὅπως μέ κατηγοροῦσαν τελευταῖα γιά τίς ἀπόψεις μου σχετικά μέ τή μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν («Σέβερνι Βέστνικ», 1892, τεῦχος 5, ἄρθρο τοῦ Μπογκντάνοφσκι). Συνήθως σκέφτονται πάνω-κάτω ἔτσι: ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τά πράγματα τά ἔχουν παρουσιάσει ὅπως ἀκριβῶς εἶναι στή ζωή, ὅπως εἶναι στήν πραγματικότητα, οἱ βλαβερές ὅμως συνέπειες (τῆς μετοίκησης) ὀφείλονται στίς ἀντικανονικές συνθῆκες ὅπου βρίσκεται ἡ ἀγροτιά, ἐνῶ σέ κανονικές συνθῆκες οἱ ἀντιρήσεις (ἐνάντια στή μετοίκηση) „δέ θά εἶχαν καμιά ἀξία". Δυστυχῶς ὅμως αὐτές οἱ πραγματικά „ἀντικανονικές" συνθῆκες ἀναπτύσσονται αὐθόρμητα, ἐνῶ οἱ προστάτες τῆς ἀγροτιᾶς δέν εἶναι σέ θέση νά δημιουργήσουν „κανονικές" συνθῆκες» (στό προαναφερόμενο ἔργο, σελ. 137)[69].

καί συνεπῶς προϋποθέτει ἐμπορικό χαρακτήρα τῆς γεωργίας.) Αὐτοί διεξάγουν τό νοικοκυριό τους σέ σημαντικό βαθμό μέ μισθωτούς ἐργάτες: ὄχι λιγότερα ἀπό τό $^1/_4$ τῶν νοικοκυριῶν διατηροῦν μόνιμους ἐργάτες γῆς καί εἶναι ἄγνωστο πόσους ἄλλους παίρνουν προσωρινά μέ μεροκάματο. Ἔπειτα στό νομό οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μισούς νοικοκυρέους εἶναι φτωχοί (ὥς 0,6: κεῖνοι πού δέν ἔχουν ἄλογο ἤ πού ἔχουν μόνο ἕνα ἄλογο, 26 % + 31,3 % = 57,3 %), πού τό νοικοκυριό τους τούς ἀφήνει πραγματικά μέ ζημιά καί συνεπῶς καταστρέφονται, ὑποβάλλονται σέ μόνιμη καί σταθερή ἀπαλλοτρίωση. Οἱ ἀγρότες ἀναγκάζονται νά πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη, καί τό $^1/_4$ περίπου τῶν ἀγροτῶν ζοῦν πιά πολύ περισσότερο ἀπό τή μισθωτή ἐργασία παρά ἀπό τή γεωργία. Οἱ ὑπόλοιποι ἀγρότες εἶναι μεσαῖοι πού διατηροῦν κουτσά-στραβά γεωργικό νοικοκυριό μέ μόνιμα ἐλλείμματα, μέ πρόσθετα μεροκάματα καί, συνεπῶς, δέν ἔχουν ἔστω καί τήν ἐλάχιστη οἰκονομική εὐστάθεια.

Ἐπίτηδες στάθηκα μέ τόσες λεπτομέρειες σ' αὐτά τά στοιχεῖα, γιά νά δείξω πόσο διαστρεβλωμένα παρουσιάζει τήν πραγματικότητα ὁ κ. Κριβένκο. Χωρίς νά πολυσκεφτεῖ παίρνει τούς γενικούς μέσους ὅρους καί στηρίζεται σ' αὐτούς: εἶναι εὐνόητο, ὅτι τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὄχι ἁπλῶς χιμαιρικό, ἀλλά πραγματικά κάλπικο. Εἴδαμε λχ. ὅτι ἕνας εὔπορος ἀγρότης (ἀπό τούς τυπικούς προϋπολογισμούς) μέ τό καθαρό του εἰσόδημα (+197,34) καλύπτει τά ἐλλείμματα τῶν *ἐννιά* φτωχῶν νοικοκυριῶν (—21,38 × 9 = — 192,42), κι ἔτσι τά 10 % τῶν πλούσιων ἀγροτῶν τοῦ νομοῦ ὄχι μόνο θά καλύψουν τά ἐλλείμματα τῶν 57 % τῆς φτωχολογιᾶς, ἀλλά καί θά δόσουν ὁρισμένο πλεόνασμα. Καί ὁ κ. Κριβένκο, παίρνοντας ἀπό τό μέσο προϋπολογισμό τῶν 24 νοικοκυριῶν ἕνα τέτιο πλεόνασμα ἀπό 44,14 ρούβλια — δηλ. ἀφαιρώντας τά χρέη καί τά καθυστερούμενα 15,97 ρούβλια — μιλάει ἁπλῶς γιά «κατάπτωση» τῶν μεσαίων νοικοκυρέων καί τῶν νοικοκυρέων πού βρίσκονται κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο. Στήν πραγματικότητα ὅμως μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά κατάπτωση μόνον ὅσον ἀφορᾶ τή μεσαία ἀγροτιά *, ἐνῶ γιά τή μάζα τῆς φτωχολογιᾶς διαπιστώνουμε καθαρή *ἀπαλλοτρίωση*, πού ἐπιπλέον συ-ν οδεύεται ἀπό τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια

---

* Μά οὔτε κι αὐτό δέν εἶναι πολύ σωστό, γιατί ἡ κατάπτωση προϋποθέτει προσωρινή καί τυχαία ἀπώλεια τῆς σταθερότητας, ἐνῶ ἡ μεσαία ἀγροτιά, ὅπως εἴδαμε, βρίσκεται πάντοτε σέ ἀσταθῆ κατάσταση, στό χεῖλος τῆς καταστροφῆς.

μιᾶς μειοψηφίας, πού ἔχει σχετικά μεγάλα νοικοκυριά μέ σταθερή κατάσταση.

Ἡ ἄγνοια τοῦ τελευταίου αὐτοῦ γεγονότος ἐμπόδισε τό συγγραφέα νά προσέξει καί τό παρακάτω, πολύ ἐνδιαφέρον χαρακτηριστικό τῶν προϋπολογισμῶν αὐτῶν: οἱ προϋπολογισμοί αὐτοί ἀποδείχνουν ἐξίσου ὅτι *ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς δημιουργεῖ ἐσωτερική ἀγορά*. Ἀπό τό ἕνα μέρος, διαπιστώνουμε ὅτι ἀπό τήν ἀνώτερη ὁμάδα πρός τήν κατώτερη αὐξάνει ἡ σημασία τοῦ εἰσοδήματος ἀπό ἄλλα ἐπαγγέλματα (6,5 % — 18,8 % — 23,6 % τοῦ συνολικοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν εὔπορων, τῶν μεσαίων καί τῶν φτωχῶν), δηλ. κυρίως ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Ἀπό τό ἄλλο μέρος διαπιστώνουμε ὅτι ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες πρός τίς ἀνώτερες μεγαλώνει ὁ ἐμπορευματικός (καί μάλιστα κάτι παραπάνω: *ὁ ἀστικός*, ὅπως εἴδαμε) χαρακτήρας τῆς γεωργίας, αὐξάνει τό ποσοστό τῶν σιτηρῶν πού προορίζονται γιά πούληση: τό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία παρουσιάζεται κατά κατηγορίες ὅλων τῶν νοικοκυρέων ὡς ἑξῆς: *α)* $\frac{3\,861,7}{1\,774,4}$, *β)* $\frac{3\,163,8}{899,9}$, *γ)* $\frac{689,9}{175,25}$. Ὁ παρονομαστής δείχνει τό χρηματικό μέρος τοῦ εἰσοδήματος*, πού εἶναι 45,9 %—28,3 %—25,4 % ἀπό τήν ἀνώτερη κατηγορία πρός τήν κατώτερη.

Ἐδῶ βλέπουμε πάλι παραστατικά πῶς τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τά ὁποῖα ἀποχωρίζονται οἱ ἀπαλλοτριωμένοι ἀγρότες, μετατρέπονται *σέ κεφάλαιο*.

Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ὁ κ. Κριβένκο δέν μπόρεσε νά βγάλει σωστά συμπεράσματα ἀπό τό ὑλικό, πού χρησιμοποίησε — ἤ, πιό

---

* Γιά νά ὑπολογίσουμε τό χρηματικό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία (ὁ Στσερμπίνα δέ μᾶς τό δίνει) ἀναγκαστήκαμε νά καταφύγουμε σέ ἀρκετά περίπλοκους ὑπολογισμούς. Χρειάστηκε ἀπ' ὅλο τό εἰσόδημα πού προέρχεται ἀπό τά σιτηρά νά ἀφαιρέσουμε τό εἰσόδημα ἀπό τό ἄχυρο καί ἀπό τά λιχνίδια, πού, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας, χρησιμοποιοῦνται γιά τροφή τῶν ζώων. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τά ἀφαιρεῖ στό κεφ. XVIII, ὅμως μόνο γιά τούς συνολικούς ἀριθμούς ὅλου τοῦ νομοῦ καί ὄχι γιά τά στοιχεῖα τῶν 24 νοικοκυριῶν. Ἀπό τά συνολικά του στοιχεῖα καθόρισα τό ποσοστό τοῦ εἰσοδήματος ἀπό τόν καρπό (σέ σύγκριση μέ ὅλο τό εἰσόδημα ἀπό τά σιτηρά, δηλ. καί ἀπό τόν καρπό καί ἀπό τό ἄχυρο μέ τά λιχνίδια), καί μέ βάση τά στοιχεῖα του ἀφαίρεσα στήν προκειμένη περίπτωση τό ἄχυρο καί τά λιχνίδια. Τό ποσοστό αὐτό εἶναι γιά τή σίκαλη 78,98%, γιά τό στάρι — 72,67%, γιά τή βρώμη καί τό κριθάρι — 73,32%, γιά τό κεχρί καί τήν γκρετσίχα (φαγόπυρον τό ἐδώδιμο, *σημ. μετ.*) — 77,78%. Ἔπειτα ὑπολόγισα τήν ποσότητα τοῦ καθαροῦ καρποῦ που προοριζόταν γιά πούλημα, ἀφοῦ ἀφαίρεσα τήν ποσότητα πού ξοδεύεται στό νοικοκυριό τους.

σωστά, πού διαστρέβλωσε — κατ' αὐτόν τόν τρόπο. Ἀφοῦ περιέγραψε σύμφωνα μέ τήν ἀφήγηση ἑνός ἀγρότη τοῦ Νόβγκοροντ, μέ τόν ὁποῖο συνταξίδεψε στό ἴδιο βαγόνι τοῦ τραίνου, τό χρηματικό χαρακτήρα τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἐκείνης τῆς περιοχῆς, ἀναγκάστηκε νά βγάλει τό σωστό συμπέρασμα, ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἡ κατάσταση, ἡ κατάσταση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, «δημιουργεῖ» «εἰδικές ἱκανότητες», γεννάει μιά μοναδική φροντίδα: «πῶς νά θερίσει κανείς πιό φτηνά (θέρισμα χόρτου)» καί «νά πουλήσει πιό ἀκριβά» (σελ. 156)*. Ἡ κατάσταση αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος «σχολειοῦ», «πού ξυπνᾶ (σωστά!) καί ἀναπτύσσει τά ἐμπορικά χαρίσματα». «Ἀποκαλύπτονται ταλέντα, μέσα ἀπό τά ὁποῖα ἀναδείχνονται οἱ διάφοροι Κολουπάγεφ, Ντεροῦνοφ κι ἄλλα ὀνόματα λαογδαρτῶν**, ἐνῶ οἱ καλόψυχοι καί ἀγαθοί μένουν πίσω, ξεπέφτουν, καταστρέφονται καί μετατρέπονται σέ ἐργάτες γῆς» (σελ. 156).

Τά στοιχεῖα γιά ἕνα κυβερνεῖο πού βρίσκεται σέ ἐντελῶς διαφορετικές συνθῆκες — γιά ἕνα γεωργικό κυβερνεῖο (τοῦ Βορόνεζ) — ὁδηγοῦν στά ἴδια συμπεράσματα. Θά νόμιζε κανείς, ὅτι τό ζήτημα εἶναι ἀρκετά καθαρό: διαγράφεται ἀνάγλυφα τό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σάν τό βασικό θεμέλιο τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας γενικά καί τῆς «κοινοτικῆς» «ἀγροτιᾶς» εἰδικά, ὅπως διαγράφεται καί τό *γεγονός* ὅτι ἡ ἐμπορευματική αὐτή οἰκονομία *καί ἀκριβῶς αὐτή* διασπᾶ τό «λαό» καί τήν «ἀγροτιά» σέ προλεταριάτο (καταστρέφονται καί μετατρέπονται σέ ἐργάτες γῆς) καί σέ ἀστική τάξη (λαογδάρτες), δηλ. μετατρέπεται σέ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὅμως ποτέ δέν τολμοῦν νά δοῦν τήν *πραγματικότητα* κατά πρόσωπο καί νά ποῦν τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους (αὐτό εἶναι ὑπερβολικά «αὐστηρό»)! Καί ὁ κ. Κριβένκο ἰσχυρίζεται:

«Ὁρισμένοι ἔχουν τή γνώμη πώς αὐτή ἡ κατάσταση πραγμάτων εἶναι πέρα γιά πέρα φυσιολογική (θά ἔπρεπε νά προστεθεῖ: πέρα γιά πέρα φυσικό ἐπακόλουθο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ χαρακτήρα τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτό θά ἦταν μιά ἀκριβής ἀναμετάδοση τῆς γνώμης «ὁρισμένων», ὁπότε δέ θά μποροῦσε νά

---

* «Πρέπει νά μισθώσει τόν ἐργάτη πιό φτηνά, καί νά βγάλει ἀπ' αὐτό κέρδος», λέει πολύ σωστά στό ἴδιο σημεῖο ὁ κ. Κριβένκο.

** Κύριε Γιουζακόφ! Μά πῶς γίνεται αὐτό: ὁ σύντροφός σας λέει ὅτι «λαογδάρτες» γίνονται τά «ταλέντα», ἐνῶ Σεῖς βεβαιώνετε ὅτι τέτιοι γίνονται οἱ ἄνθρωποι μόνο ἐπειδή «δέν ἔχουν κριτικό μυαλό»; Δέν εἶναι ὅμορφο πράγμα κύριοι, στό ἴδιο περιοδικό νά φάσκετε καί ν' ἀντιφάσκετε μεταξύ σας!

ξεφύγει κανείς ἀπό τίς γνῶμες αὐτές μέ κούφιες φράσεις, ἀλλά θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐξετάσει τό ζήτημα στήν οὐσία του. Ὅταν ὁ συγγραφέας δέν βάζει εἰδικά γιά σκοπό του νά καταπολεμήσει «ὁρισμένους», ἔπρεπε νά παραδεχτεῖ κι ὁ ἴδιος ὅτι ἡ χρηματική οἰκονομία εἶναι ἴσα-ἴσα τό «σχολειό», ἀπό τό ὁποῖο βγαίνουν οἱ «ταλαντοῦχοι» λαογδάρτες καί οἱ «καλόψυχοι» ἐργάτες γῆς) καί βλέπουν σ' αὐτό τήν ἀκατανίκητη ἀποστολή τοῦ καπιταλισμοῦ. (Ἔ, βέβαια! Τό νά ἔχεις τή γνώμη ὅτι πρέπει νά διεξάγεις πάλη ἀκριβῶς ἐνάντια σ' αὐτό τό «σχολειό» καί ἐνάντια στούς «λαογδάρτες», πού ἀλωνίζουν μέσα σ' αὐτό μέ τούς διοικητικούς καί διανοούμενους λακέδες τους — σημαίνει ὅτι θεωρεῖς τόν καπιταλισμό ἀκατανίκητο. Ἀντίθετα, τό νά ἀφήνεις ἐντελῶς ἄθιχτο τό κεφαλαιοκρατικό «σχολειό» μέ τούς λαογδάρτες καί νά θέλεις νά παραμερίσεις μέ φιλελεύθερα ἡμίμετρα τίς κεφαλαιοκρατικές του συνέπειες — σημαίνει ὅτι εἶσαι πραγματικός «φίλος τοῦ λαοῦ»!) Ἐμεῖς βλέπουμε τό ζήτημα κάπως διαφορετικά. Ὁ καπιταλισμός παίζει ἀναμφισβήτητα στήν περίπτωση αὐτή σημαντικό ρόλο, πράγμα πού τό τονίσαμε παραπάνω (πρόκειται ἀκριβῶς γιά τήν παραπάνω παρατήρησή μας γιά τή σχολή τῶν λαογδαρτῶν καί τῶν ἐργατῶν γῆς), ὡστόσο δέν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ ρόλος του αὐτός εἶναι τόσο καθολικός καί ἀποφασιστικός, ὥστε νά μήν ὑπάρχουν ἄλλοι παράγοντες στίς ἀλλαγές πού γίνονται στή λαϊκή οἰκονομία καί καμιά ἄλλη διέξοδος στό μέλλον» (σελ. 160).

Νάτα μας, λοιπόν! Ἀντί νά δόσει ἕναν ἀκριβῆ καί ἄμεσο χαρακτηρισμό τοῦ σύγχρονου καθεστῶτος, ἀντί νά ἀπαντήσει συγκεκριμένα στό ἐρώτημα, γιατί ἡ *ἀγροτιά* διασπᾶται σέ λαογδάρτες καί σέ ἐργάτες γῆς, — ὁ κ. Κριβένκο περιορίζεται σέ φράσεις πού δέ λένε τίποτε. «Δέν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ ρόλος τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἀποφασιστικός». — Μά αὐτό ἀκριβῶς εἶναι ὅλο τό ζήτημα, ἄν μποροῦμε ἤ ὄχι νά τό ποῦμε.

Γιά νά ὑπερασπίσετε τή γνώμη Σας, θά ἔπρεπε νά ἀναφέρετε ποιές ἄλλες αἰτίες *κρίνουν* τό ζήτημα, ποιά ἄλλη *διέξοδος* μπορεῖ νά ὑπάρχει, ἐκτός ἀπό τή διέξοδο πού δείχνουν οἱ σοσιαλδημοκράτες, δηλαδή τήν ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στούς λαογδάρτες*. Δέ γίνεται ὡστόσο καμιά ὑπόδειξη.

* Ἄν γιά τήν ὥρα εἶναι σέ θέση νά υἱοθετοῦν τήν ἰδέα τῆς ταξικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου ἐνάντια στήν ἀστική τάξη μόνο οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες τῶν πόλεων κι ὄχι οἱ «καλόψυχοι καί ἀγαθοί» ἐργάτες γῆς τοῦ χωριοῦ, δηλ. εἶναι σέ θέση νά τήν υἱοθετοῦν οἱ ἄνθρωποι πού ἔχασαν αὐτές τίς ὡραῖες ἀρετές, οἱ ὁποῖες συνδέονται τόσο στενά «μέ τά αἰώνια βάθρα»

Ἴσως ὅμως ὁ συγγραφέας νά θεωρεῖ σάν ὑπόδειξη ἀκριβῶς τά ὅσα ἀκολουθοῦν παρακάτω; Ὅσο κι ἄν εἶναι διασκεδαστικό, ὅμως ἀπό τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» ὅλα μπορεῖς νά τά περιμένεις.

«Ὅπως εἴδαμε, ἀρχίζουν νά ξεπέφτουν σέ πρώτη σειρά τά ἀδύνατα νοικοκυριά πού ἔχουν λιγοστή γῆ», καί συγκεκριμένα λιγότερες ἀπό 5 ντεσ. κλῆρο. «Ἀντίθετα, τά τυπικά νοικοκυριά τῶν κρατικῶν ἀγροτῶν μέ 15,7 ντεσ. κλῆρο τά διακρίνει εὐστάθεια... Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιά νά πάρουν ἕνα τέτιο εἰσόδημα (καθαρό εἰσόδημα 80 ρούβλια) μισθώνουν κι ἄλλες 5 ντεσ., αὐτό ὅμως δείχνει ἁπλῶς τί τούς χρειάζεται».

Σέ τί λοιπόν ἀνάγεται αὐτή ἡ «διόρθωση», πού ζευγαρώνει τόν καπιταλισμό μέ τήν περιβόητη «λιγοστή γῆ»; Στό γεγονός ὅτι ὅσοι ἔχουν λιγοστή γῆ τή χάνουν κι αὐτή, ἐνῶ ὅσοι ἔχουν γῆ (ἀπό 15,7 ντεσ.) ἀποχτοῦν ἀκόμα περισσότερη*. Μά αὐτό εἶναι μιά κενή παράφραση τῆς θέσης, ὅτι ὁρισμένοι καταστρέφονται κι ἄλλοι πλουτίζουν!! Εἶναι καιρός ν' ἀφήσουμε αὐτές τίς χωρίς περιεχόμενο φράσεις γιά λιγοστή γῆ, πού δέ μᾶς ἐξηγοῦν τίποτε (γιατί τή γῆ τοῦ κλήρου δέν τή δίνουν δωρεάν στούς ἀγρότες, ἀλλά τούς τήν πουλᾶνε), παρά μόνο περιγράφουν τό σχετικό προτσές, καί μάλιστα ὄχι μέ ἀκρίβεια, γιατί πρέπει νά γίνεται λόγος ὄχι μόνο γιά τή γῆ, ἀλλά γιά τά μέσα παραγωγῆς γενικά, ὄχι γιά τό ὅτι οἱ ἀγρότες ἔχουν «λίγα» μέσα παραγωγῆς, ἀλλά γιά τό ὅτι *χάνουν* τά μέσα παραγωγῆς, *ἀπαλλοτριώνονται* ἀπό τόν ἀναπτυσσόμενο καπιταλισμό. «Δέ θέλουμε καθόλου νά ποῦμε — λέει κλείνοντας τή φιλοσοφία του ὁ κ. Κριβένκο — ὅτι ἡ ἀγροτική οἰκονομία πρέπει καί μπορεῖ κάτω ἀπό ὁποιεσδήποτε συνθῆκες νά μείνει „φυσική“ καί χωρισμένη ἀπό τή βιομηχανία κατεργασίας (πάλι φράσεις! μά μήπως δέν εἴσασταν Σεῖς ὁ ἴδιος πού τώρα-δά βρεθήκατε στήν ἀνάγκη νά ἀναγνωρίσετε, ὅτι σήμερα ὑπάρχει κιόλας ἡ σχολή τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας, πού προϋποθέτει τήν ἀνταλλαγή καί συνεπῶς τό χωρισμό τῆς γεωργίας ἀπό τή βιομηχανία κατεργασίας; Τί χρειάζεται πάλι αὐτή ἡ πολυλογία γιά τό τί μπορεῖ καί τί πρέπει;), ἀλλά λέμε ἁπλῶς ὅτι δέν εἶναι λογικό νὰ δημιουργεῖ κανείς τεχνητά χωριστή βιομηχανία (θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά μάθουμε

καί τό «κοινοτικό πνεῦμα»,— αὐτό ἀποδείχνει ἁπλῶς τήν ὀρθότητα τῆς θεωρίας τῶν σοσιαλδημοκρατῶν γιά τήν προοδευτική, ἐπαναστατική δουλιά τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ.

* Δέ μιλῶ πιά γιά τόν παραλογισμό τῆς ἀντίληψης ὅτι δῆθεν οἱ ἀγρότες πού ἔχουν τόν ἴδιο κλῆρο εἶναι ἴσοι μεταξύ τους καί δέ διαιροῦνται ἐπίσης σέ «λαογδάρτες» καί σέ «ἐργάτες γῆς».

ἄν εἶναι «χωριστή» ἤ ὄχι ἡ βιομηχανία παπουτσιῶν τοῦ Κίμρι καί μαχαιριῶν τοῦ Πάβλοβο καί ποιός, πῶς καί πότε τή «δημιούργησε τεχνητά»), ὅτι ἡ ἀπόσπαση τοῦ δουλευτῆ ἀπό τή γῆ καί τά μέσα παραγωγῆς δέ συντελεῖται μόνο κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά καί ἄλλων παραγόντων πού προηγοῦνται ἀπ' αὐτόν καί τοῦ εἶναι εὐνοϊκοί».

Ἐδῶ, ἀσφαλῶς, ἔχουμε πάλι μπροστά μας μιά βαθιά σκέψη, τή σκέψη πώς ἄν ὁ δουλευτής ἀποστερεῖται τή γῆ, πού περνάει στό λαογδάρτη, αὐτό γίνεται ἐπειδή ὁ πρῶτος ἔχει «λιγοστή» γῆ, ἐνῶ ὁ δεύτερος «πολλή».

Καί μιά τέτια φιλοσοφία κατηγορεῖ τούς σοσιαλδημοκράτες γιά «στενότητα», ἐπειδή θεωροῦν σάν ἀποφασιστικό παράγοντα τόν καπιταλισμό!... Στάθηκα ἀκόμα μιά φορά τόσο λεπτομερειακά στή διαφοροποίηση τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν, ἐπειδή ἀκριβῶς ἦταν ἀνάγκη νά ἐξηγήσω μέ τρόπο παραστατικό, πῶς βλέπουν τό ζήτημα οἱ σοσιαλδημοκράτες καί πῶς τό ἐξηγοῦν. Ἦταν ἀνάγκη ν' ἀποδείξουμε, ὅτι τά ἴδια γεγονότα, πού γιά τόν ὑποκειμενικό κοινωνιολόγο δείχνουν ὅτι οἱ ἀγρότες «φτώχυναν», ἐνῶ οἱ «ἐρασιτέχνες» καί οἱ «λαογδάρτες» «ἰδιοποιήθηκαν τά κέρδη», ἀπό τήν ἄποψη ἑνός ὑλιστῆ σημαίνουν ἀστική διαφοροποίηση τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν, διαφοροποίηση πού προκαλεῖται ἀναγκαστικά δυνάμει τῆς ἴδιας τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἦταν ἀπαραίτητο νά δείξουμε σέ ποιά γεγονότα στηρίζεται ἡ θέση (πού ἀναφέραμε πιό πάνω, στό Ι μέρος*), ὅτι ἡ πάλη ἀνάμεσα στούς πλούσιους καί στούς φτωχούς διεξάγεται στή Ρωσία παντοῦ, ὄχι μόνο στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια, ἀλλά καί στό πιό ἀπόμερο χωριουδάκι, καί ἡ πάλη αὐτή εἶναι παντοῦ πάλη ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί στό προλεταριάτο, πού διαμορφώνονται πάνω στό ἔδαφος τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἡ διαφοροποίηση, ἡ ἀποαγροτικοποίηση τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν μας, πού μποροῦμε νά τήν ἀναπαραστήσουμε μέ ἀκρίβεια χάρη σ' ἕνα τόσο ἐξαίρετο ὑλικό, ὅπως εἶναι ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο, ἀποτελεῖ *ἔμπραχτη* ἀπόδειξη ὅτι εἶναι σωστός ἀκριβῶς ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ σοσιαλδημοκράτες βλέπουν τή ρωσική πραγματικότητα, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ ἀγρότης κι ὁ βιοτέχνης εἶναι *μικροπαραγωγοί* μέ τήν «κατηγορηματική» ἔννοια αὐτῆς τῆς λέξης, δηλ. *μικροαστοί*. Ἡ θέση αὐτή μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ κεντρικό σημεῖο τῆς θεωρίας τοῦ **ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ** σέ σχέση μέ τόν παλιό

---

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 191-192. *Ἡ Σύντ.*

ἀγροτικό σοσιαλισμό, πού δέν καταλάβαινε οὔτε τίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, μέσα στίς ὁποῖες ζεῖ αὐτός ὁ μικροπαραγωγός, οὔτε τήν κεφαλαιοκρατική διαφοροποίησή του, πού πραγματοποιεῖται πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος. Καί γιαυτό ὅποιος θά ἤθελε νά κάνει σοβαρή κριτική στό σοσιαλδημοκρατισμό, — θά ἔπρεπε νά συγκεντρώσει τήν ἐπιχειρηματολογία του πρός αὐτήν ἀκριβῶς τήν κατεύθυνση, νά δείξει, δηλαδή, ὅτι ἀπό πολιτικο-οικονομική ἄποψη ἡ Ρωσία, δέν ἀποτελεῖ σύστημα ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, ὅτι ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς δέ γίνεται πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος, ὅτι ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ πληθυσμοῦ καί ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ κάτι ἄλλο κι ὄχι μέ τήν ἀστική, κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας (μαζί καί τῆς ἀγροτικῆς) οἰκονομίας.

Δοκιμάστε, λοιπόν, κύριοι!

Ὑπάρχει καί ἕνας ἄλλος λόγος πού μ' ἔκανε, γιά νά δείξω παραστατικά τή σοσιαλδημοκρατική θεωρία, νά προτιμήσω τά στοιχεῖα ἴσα-ἴσα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῆς βιοτεχνίας. Θά ἦταν παρέκκλιση ἀπό τήν ὑλιστική μέθοδο, ἄν ὑποβάλλοντας σέ κριτική τίς ἀντιλήψεις τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», περιοριζόμουν στή σύγκριση τῶν ἰδεῶν τους μέ τίς μαρξιστικές ἰδέες. Εἶναι ἀνάγκη νά ἐξηγηθοῦν καί οἱ «ναροντνικιστικές» ἰδέες, νά δειχθεῖ ἡ **ΥΛΙΚΗ** τους βάση στίς σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές μας σχέσεις. Οἱ εἰκόνες καί τά παραδείγματα ἀπό τήν οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν μας δείχνουν τί εἶναι αὐτός ὁ «ἀγρότης», πού ἰδεολογικοί του ἐκπρόσωποι θέλουν νά εἶναι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ». Ἀποδείχνουν τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας τοῦ χωριοῦ μας κι ἔτσι ἐπιβεβαιώνουν, ὅτι εἶναι σωστή ἡ κατάταξη τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» στούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τοῦ μικροαστισμοῦ. Κάτι παραπάνω: δείχνουν ὅτι ὑπάρχει ἡ πιό στενή σύνδεση ἀνάμεσα στίς ἰδέες καί στά προγράμματα τῶν ριζοσπαστῶν μας, ἀπό τό ἕνα μέρος, καί στά συμφέροντα τῆς μικροαστικῆς τάξης, ἀπό τό ἄλλο. Ἴσα-ἴσα ἡ σύνδεση αὐτή, πού θά φανεῖ ἀκόμα πιό ξεκάθαρα ὅταν ἀναλύσουμε τό πρόγραμμά τους, στίς λεπτομέρειές του, μᾶς ἐξηγεῖ πῶς καί γιατί διαδόθηκαν τόσο πλατιά στήν «κοινωνία» μας οἱ ριζοσπαστικές αὐτές ἰδέες· μᾶς ἐξηγεῖ ἐπίσης θαυμάσια καί τήν πολιτική δουλικότητα τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» καί τή διάθεσή τους νά ἔρθουν σέ συμβιβασμούς.

Ὑπῆρχε, τέλος, ἕνας ἀκόμα λόγος γιά νά σταθοῦμε τόσο λεπτομερειακά στήν οἰκονομική διάρθρωση ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν

πλευρῶν τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς, στίς ὁποῖες ὁ καπιταλισμός εἶναι λιγότερο ἀναπτυγμένος κι ἀπό τίς ὁποῖες ἀντλοῦσαν συνήθως οἱ ναρόντνικοι τό ὑλικό γιά τίς θεωρίες τους. Μελετώντας καί παρουσιάζοντας αὐτή τήν οἰκονομία, μπόρεσα εὐκολότερα νά ἀπαντήσω οὐσιαστικά σέ μιά ἀπό τίς πιό διαδομένες ἐνάντια στή σοσιαλδημοκρατία ἀντιρήσεις, πού κυκλοφοροῦν στό κοινό μας. Οἱ ριζοσπάστες μας, ξεκινώντας ἀπό τήν τρέχουσα ἰδέα ὅτι ὑπάρχει ἀντίθεση τοῦ καπιταλισμοῦ πρός τό «λαϊκό καθεστώς» καί βλέποντας ὅτι οἱ σοσιαλδημοκράτες θεωροῦν τό μεγάλο καπιταλισμό προοδευτικό φαινόμενο, ὅτι θέλουν νά στηριχθοῦν ἀκριβῶς σ' αὐτόν γιά νά ἀγωνιστοῦν ἐνάντια στό σύγχρονο ληστρικό καθεστώς — οἱ ριζοσπάστες μας, λέω, χωρίς νά τό πολυσκεφτοῦν, κατηγοροῦν τούς σοσιαλδημοκράτες πώς ἀγνοοῦν τά συμφέροντα τῆς μάζας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, πώς θέλουν «νά βράσουν τόν κάθε μουζίκο στό καζάνι τοῦ ἐργοστασίου» κτλ.

Ὅλοι αὐτοί οἱ συλλογισμοί στηρίζονται ἀκριβῶς στήν καταπληχτικά παράλογη καί ἀλλόκοτη μέθοδο, νά κρίνεται ὁ καπιταλισμός ἀπό τό τί εἶναι στήν πραγματικότητα, ἐνῶ τό χωριό νά κρίνεται ἀπό τό τί «μπορεῖ νά γίνει». Ἀσφαλῶς, ἡ καλύτερη ἀπάντηση πού μπορεῖ νά τούς δόσει κανείς εἶναι νά τούς δείξει τό *πραγματικό* χωριό, τήν *πραγματική* οἰκονομική του διάρθρωση.

Ὅποιος ἐξετάσει ἀμερόληπτα, ἐπιστημονικά τήν οἰκονομική αὐτή διάρθρωση θά παραδεχτεῖ ὅτι ἡ Ρωσία τῆς ὑπαίθρου ἀποτελεῖ ἕνα σύστημα ἀπό μικρές, σκόρπιες ἀγορές (ἤ μικρά τμήματα τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς), πού ρυθμίζουν τήν κοινωνικο-οικονομική ζωή τῶν διάφορων μικρῶν περιφερειῶν. Καί σέ κάθε τέτια περιφέρεια βλέπουμε ὅλα ἐκεῖνα τά φαινόμενα πού χαρακτηρίζουν γενικά τήν κοινωνικο-οικονομική ὀργάνωση, πού ρυθμιστής της εἶναι ἡ ἀγορά: βλέπουμε τή διαφοροποίηση τῶν ἄλλοτε ἴσων, πατριαρχικῶν ἄμεσων παραγωγῶν σέ πλούσιους καί σέ φτωχολογιά, βλέπουμε τήν ἐμφάνιση τοῦ *κεφαλαίου*, ἰδιαίτερα τοῦ ἐμπορικοῦ, πού πλέκει τά δίχτυα του γύρω ἀπό τόν ἐργαζόμενο, ρουφώντας ὅλο τό αἷμα του. Ὅταν συγκρίνετε τίς περιγραφές τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγροτιᾶς, πού δίνουν οἱ ριζοσπάστες μας, μέ τά ἀκριβῆ στοιχεῖα τῶν πρώτων πηγῶν γιά τήν οἰκονομική ζωή τοῦ χωριοῦ, σᾶς προκαλεῖ κατάπληξη τό γεγονός, ὅτι στό κρινόμενο σύστημα ἀντιλήψεων δέ γίνεται λόγος γιά τή μάζα τῶν μικροπραματευτάδων, ἀπό τούς ὁποίους εἶναι γεμάτη κάθε τέτια ἀγορά, γιά ὅλους ἐκείνους τούς σιμπάγεφ καί ἰβάς

καί δέν ξέρω πῶς ἀλλιῶς τούς ὀνομάζουν οἱ ἀγρότες τοῦ τόπου, γιά ὅλη ἐκείνη τή μάζα τῶν μικρῶν ἐκμεταλλευτῶν, πού ἀλωνίζουν τίς ἀγορές καί καταπιέζουν ἀμείλιχτα τόν ἐργαζόμενο. Συνήθως τούς ἀφήνουν ἁπλούστατα κατά μέρος λέγοντας: «αὐτοί δέν εἶναι πιά ἀγρότες, ἀλλά πραματευτάδες». Ναί, ἔχετε ἀπόλυτα δίκιο: αὐτοί «δέν εἶναι πιά ἀγρότες». Δοκιμάστε ὅμως νά ξεχωρίσετε σέ ἰδιαίτερη ὁμάδα ὅλους αὐτούς τούς «πραματευτάδες», δηλαδή, γιά νά μιλήσουμε ἀκριβῶς μέ τή γλώσσα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὅλους ἐκείνους πού ἀσχολοῦνται μέ τό ἐμπόριο καί ἰδιοποιοῦνται ἔστω καί ἐνμέρει ξένη ἐργασία, δοκιμάστε νά ἐκφράσετε μέ ἀκριβῆ στοιχεῖα τήν οἰκονομική δύναμη αὐτῆς τῆς ὁμάδας καί τό ρόλο της μέσα σ' ὅλη τήν οἰκονομία τῆς περιφέρειας· δοκιμάστε ἔπειτα νά ξεχωρίσετε σέ μιάν ἀντίθετη ὁμάδα ὅλους ἐκείνους πού ἐπίσης «δέν εἶναι πιά ἀγρότες», γιατί προσφέρουν στήν ἀγορά τήν ἐργατική τους δύναμη, γιατί δέ δουλεύουν γιά τόν ἑαυτό τους, ἀλλά γι' ἄλλον· δοκιμάστε νά ἀνταποκριθεῖτε στίς στοιχειώδικες αὐτές ἀπαιτήσεις μιᾶς ἀμερόληπτης καί σοβαρῆς ἔρευνας καί θά δεῖτε μιά τόσο ζωηρή εἰκόνα ἀστικῆς διαφοροποίησης, ὥστε ἀπό τό μύθο γιά «λαϊκό καθεστώς» δέ θά μείνει παρά μιά ἁπλή ἀνάμνηση. Ἡ μάζα αὐτή τῶν μικρῶν ἐκμεταλλευτῶν τοῦ χωριοῦ ἀποτελεῖ τρομερή δύναμη, τρομερή κυρίως γιατί καταπιέζουν τούς ἐργαζομένους χωριστά, ἕναν-ἕναν, γιατί τούς ἁλυσοδένουν καί τούς ἀφαιροῦν κάθε ἐλπίδα ἀπολύτρωσης, τρομερή γιατί αὐτή ἡ ἐκμετάλλευση μέ τήν ἄγρια κατάσταση τοῦ χωριοῦ, πού τή γεννοῦν ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί ἡ ἔλλειψη ἐπικοινωνίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τό σύστημα πού περιγράφουμε, δέν ἀποτελεῖ μόνο ληστεία τῆς ἐργασίας, μά ἀκόμα καί ἀσιατικό χλευασμό τῆς προσωπικότητας, πράγμα πού παρατηρεῖται μόνιμα στό χωριό. Ἔτσι, ἄν ἀρχίσετε νά συγκρίνετε αὐτό τό *πραγματικό* χωριό μέ τόν καπιταλισμό μας, θά καταλάβετε τότε γιατί οἱ σοσιαλδημοκράτες θεωροῦν προοδευτικό τό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ μας, ὅταν συνδέει αὐτές τίς μικρές σκόρπιες ἀγορές σέ μιά ἑνιαία πανρωσική ἀγορά, ὅταν, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἀμέτρητοι μικροί καλοπροαίρετοι λαογδάρτες, δημιουργεῖ μιά χούφτα μεγάλους «στυλοβάτες τῆς πατρίδας», ὅταν κοινωνικοποιεῖ τήν ἐργασία καί ἀνεβάζει τήν παραγωγικότητά της, ὅταν σπάζει τήν ὑποταγή αὐτοῦ τοῦ ἐργαζομένου στίς ντόπιες βδέλλες καί δημιουργεῖ τήν ὑποταγή στό μεγάλο *κεφάλαιο*. Ἡ ὑποταγή αὐτή εἶναι προοδευτική σέ σύγκριση μέ τήν ἄλλη, παρ' ὅλη τή φρίκη τῆς καταπίεσης τῆς ἐργασίας, τόν ἀργό θάνατο, τήν ἀποκτήνωση, τό

σακάτεμα τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν κτλ., γιατί **ΞΥΠΝΑ ΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΗ**, μετατρέπει τήν ὑπόκωφη καί ἀόριστη δυσαρέσκεια σέ συνειδητή διαμαρτυρία, μετατρέπει τή σκόρπια, μικρή, χωρίς νόημα ἀνταρσία σέ ὀργανωμένη ταξική πάλη γιά τήν ἀπελευθέρωση ὅλου τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ, σέ πάλη πού ἀντλεῖ τή δύναμή της ἀπό τίς ἴδιες τίς συνθῆκες ὕπαρξης αὐτοῦ τοῦ μεγάλου καπιταλισμοῦ, καί γιαυτό μπορεῖ νά ὑπολογίζει ἀναμφισβήτητα σέ **ΣΙΓΟΥΡΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑ**.

Οἱ σοσιαλδημοκράτες, ἀπαντώντας στήν κατηγορία ὅτι ἀγνοοῦν τή μάζα τῆς ἀγροτιᾶς, ἔχουν ὅλο τό δικαίωμα νά ἀναφέρουν τά λόγια τοῦ Κάρλ Μάρξ:

«Ἡ κριτική δέν ἀπόσπασε ἀπό τίς ἁλυσίδες τά φανταστικά λουλούδια πού τίς στόλιζαν, γιά νά ἐξακολουθεῖ ἡ ἀνθρωπότητα νά σέρνει αὐτά τά δεσμά στερημένα ἀπό κάθε φαντασία καί κάθε χαρά, ἀλλά γιά νά πετάξει μακριά αὐτές τίς ἁλυσίδες καί νά ἁπλώσει τό χέρι στό ζωντανό λουλούδι»[70].

Οἱ ρῶσοι σοσιαλδημοκράτες βγάζουν τά φανταστικά λουλούδια πού στολίζουν τό χωριό μας, πολεμοῦν τήν ἐξιδανίκευση καί τή φαντασία, κάνουν τήν καταστροφική ἐκείνη δουλιά, γιά τήν ὁποία τούς μισοῦν τόσο θανάσιμα οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», — ὄχι γιά νά μείνει ἡ μάζα τῆς ἀγροτιᾶς στήν κατάσταση τῆς σημερινῆς καταπίεσης, τοῦ ἀργοπεθαμοῦ καί τῆς ὑποδούλωσης, ἀλλά γιά νά καταλάβει τό προλεταριάτο τί λογῆς εἶναι οἱ ἁλυσίδες πού δένουν παντοῦ τόν ἐργαζόμενο, γιά νά καταλάβει πῶς χαλκεύονται αὐτές οἱ ἁλυσίδες καί νά μπορέσει νά ξεσηκωθεῖ ἐναντίον τους, νά τίς ἀποσείσει καί ν' ἁπλώσει τό χέρι στό ἀληθινό λουλούδι.

Καί ὅταν οἱ σοσιαλδημοκράτες μεταφέρουν αὐτή τήν ἰδέα στούς ἐκπροσώπους ἐκείνους τῆς ἐργαζόμενης τάξης, πού ἀπό τήν ἴδια τους τή θέση εἶναι οἱ μόνοι ἱκανοί ν' ἀφομοιώσουν τήν ταξική αὐτοσυνείδηση καί ν' ἀρχίσουν τήν ταξική πάλη, — τότε τούς κατηγοροῦν ὅτι θέλουν νά βράσουν τό μουζίκο στό καζάνι.

Καί ποιός τούς κατηγορεῖ; —

Ἄνθρωποι πού οἱ ἴδιοι τους στηρίζουν τίς ἐλπίδες τους γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐργαζομένου στήν «κυβέρνηση» καί στήν «κοινωνία», δηλ. στά ὄργανα αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης πού ἁλυσόδεσε παντοῦ τούς ἐργαζομένους!

Καί ὅλοι αὐτοί οἱ γλοιώδεις τύποι φουσκώνουν, ὅταν φιλο-

σοφοῦν, λέγοντας ὅτι οἱ σοσιαλδημοκράτες δέν ἔχουν ἰδανικά!

Ἄς περάσουμε στό πολιτικό πρόγραμμα τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ»· μέ τίς θεωρητικές ἀντιλήψεις τους ἀσχοληθήκαμε, μοῦ φαίνεται, πάρα πολύ. Μέ ποιά μέτρα θέλουν «νά σβήσουν τήν πυρκαγιά»; Ποῦ βλέπουν τή διέξοδο, πού, ὅπως λένε, δέν τή δείχνουν σωστά οἱ σοσιαλδημοκράτες;

«Ἀναδιοργάνωση τῆς ἀγροτικῆς τράπεζας — λέει ὁ κ. Γιουζακόφ στό ἄρθρο του: «Τό ὑπουργεῖο Γεωργίας» (τεῦχος 10 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»), — ἵδρυση διεύθυνσης ἐποικισμοῦ, ρύθμιση τῆς ἐκμίσθωσης τῆς γῆς τοῦ δημοσίου πρός τό συμφέρον τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας,.. ἐπεξεργασία καί ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῆς ἐκμίσθωσης, — αὐτό εἶναι τό πρόγραμμα ἀνόρθωσης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καί τῆς περιφρούρησής της ἀπό τήν οἰκονομική βία (sic!) τῆς πλουτοκρατίας πού γεννιέται». Καί στό ἄρθρο: «Ζητήματα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης» τό πρόγραμμα αὐτό τῆς «ἀνόρθωσης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» συμπληρώνεται μέ τά παρακάτω «πρῶτα, ἀλλά ἀπαραίτητα μέτρα»: «ἀπομάκρυνση ὅλων τῶν ἐμποδίων πού στέκονται σήμερα στό δρόμο τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας· ἀπαλλαγή της ἀπό τήν κηδεμονία, πέρασμα στήν κοινή καλλιέργεια (κοινωνικοποίηση τῆς γεωργίας) καί ἀνάπτυξη ἀπό τήν κοινότητα τῆς κατεργασίας τῶν πρώτων ὑλῶν πού ἐξάγονται ἀπό τή γῆ». Καί οἱ κ.κ. Κριβένκο καί Κάρισεφ προσθέτουν: «φτηνή πίστωση, συνεταιρική μορφή νοικοκυριοῦ, ἐξασφάλιση τῆς ἐκποίησης τῶν προϊόντων, δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία (γι' αὐτό θά μιλήσουμε εἰδικά παρακάτω), ἐφεύρεση πιό φτηνῶν κινητήρων κι ἄλλων τεχνικῶν βελτιώσεων», τέλος, — «μουσεῖα, ἀποθῆκες, μεσιτικά γραφεῖα».

Ἐξετάστε προσεχτικά τό πρόγραμμα αὐτό καί θά δεῖτε ὅτι οἱ κύριοι αὐτοί τοποθετοῦνται ὁλοκληρωτικά καί ἀπόλυτα στό ἔδαφος τῆς σύγχρονης κοινωνίας (δηλ. στό ἔδαφος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος, πράγμα γιά τό ὁποῖο δέν ἔχουν ἐπίγνωση) καί θέλουν νά περιοριστοῦν στό μπάλωμα καί στήν ἐπισκευή του, χωρίς νά καταλαβαίνουν ὅτι ὅλες οἱ πρόοδοί τους — φτηνή πίστωση, βελτίωση τῆς τεχνικῆς, τράπεζες κτλ. — δέν μποροῦν παρά νά δυναμώσουν καί ν' ἀναπτύξουν τήν ἀστική τάξη.

Ὁ Νικ. — ον ἔχει φυσικά ἀπόλυτα δίκιο, — κι αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς πολυτιμότερες θέσεις του πού ἐνάντιά της δέν μπο-

ροῦσαν νά μή διαμαρτυρηθοῦν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», — ὅταν λέει πώς καμιά μεταρύθμιση μέσα στά πλαίσια τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος δέν μπορεῖ νά βοηθήσει τήν ὑπόθεση, πώς οὔτε ἡ πίστωση, οὔτε οἱ μετοικήσεις, οὔτε οἱ φορολογικές μεταρυθμίσεις, οὔτε τό πέρασμα ὅλης τῆς γῆς στά χέρια τῶν ἀγροτῶν,— δέ θά φέρουν καμιά οὐσιαστική ἀλλαγή, ἀλλά ἀντίθετα θά δυναμώσουν καί θά ἀναπτύξουν τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία πού σήμερα τή συγκρατεῖ ἡ ὑπερβολική «κηδεμονία», τά ὑπολείμματα τῶν φεουδαρχικῶν πληρωμῶν, τό δέσιμο τῶν ἀγροτῶν στή γῆ κτλ. Οἱ οἰκονομολόγοι, λέει ὁ Νικ. —ον, πού ἐπιθυμοῦν τήν ἐκτατική ἀνάπτυξη τῆς πίστωσης, ὅπως ὁ πρίγκηπας Βασίλτσικοφ (ὡς πρός τίς ἰδέες του εἶναι ἀναμφισβήτητα «φίλος τοῦ λαοῦ»), θέλουν τό ἴδιο πράγμα μέ τούς «φιλελεύθερους», δηλ. τούς ἀστούς οἰκονομολόγους, «ἐπιδιώκουν τήν ἀνάπτυξη καί τή στερέωση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων». Δέν καταλαβαίνουν τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τῶν σχέσεών μας παραγωγῆς (καί μέσα στήν *ἀγροτιά*, ὅπως καί μέσα στίς ἄλλες κλειστές τάξεις), κι ἀντί νά προσπαθήσουν νά βγάλουν τόν ἀνταγωνισμό αὐτό στήν ἐπιφάνεια, ἀντί νά πάρουν ἀνοιχτά τό μέρος ἐκείνου πού ὑποδουλώνεται ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί νά προσπαθήσουν νά τόν βοηθήσουν νά ξεσηκωθεῖ στήν πάλη — ὀνειρεύονται νά βάλουν τέρμα στήν πάλη μέ μέτρα προορισμένα γιά ὅλους, μέ μέτρα πού ἀποβλέπουν στόν κατευνασμό καί στήν ἕνωση. Δέν εἶναι δύσκολο νά καταλάβουμε σέ ποιό ἀποτέλεσμα μπορεῖ νά ὁδηγήσουν ὅλα αὐτά τά μέτρα: ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε τά παραδείγματα διαφοροποίησης πού ἀναφέρουμε πιό πάνω γιά νά πειστοῦμε ὅτι ὅλες αὐτές τίς πιστώσεις*, τίς βελτιώσεις, τίς τράπεζες καί τίς λοιπές «προόδους» θά τίς ἀπολαύσει μόνο ἐκεῖνος πού ἔχει ὁρισμένες «οἰκονομίες» καί στηρίζεται σέ κανονικό, στέρεο νοικοκυριό, δηλ. ὁ ἐκπρόσωπος μιᾶς ἀσήμαντης μειοψηφίας, τῆς μικροαστικῆς τάξης. Κι ὅπως κι ἄν ἀναδιοργανώσετε τήν ἀγροτική τράπεζα καί τά ἄλλα παρόμοια ἱδρύματα, δέ θ' ἀλλάξετε οὔτε κατά ἕνα γιῶτα τό θεμελιακό καί οὐσιαστικό γεγονός, ὅτι ἡ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ ἔχει ἀπαλλοτριωθεῖ κι ἐξα-

* Ἡ ἰδέα αὐτή — ἡ ἰδέα νά ὑποστηριχτεῖ μέ πιστώσεις τό «λαϊκό νοικοκυριό», δηλ. τό νοικοκυριό τῶν μικροπαραγωγῶν σέ συνθῆκες κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων (καί τίς συνθῆκες αὐτές δέν μποροῦν πιά νά τίς ἀρνηθοῦν, ὅπως εἴδαμε, οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ»),— ἡ παράλογη αὐτή ἰδέα, πού μαρτυρεῖ ἄγνοια τῶν στοιχειώδικων ἀληθειῶν τῆς θεωρητικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, δείχνει πολύ παραστατικά, πόσο ἀγοραία εἶναι ἡ θεωρία τῶν κυρίων αὐτῶν, πού προσπαθοῦν νά κρατήσουν μεσοβέζικη θέση.

κολουθεῖ νά ἀπαλλοτριώνεται, χωρίς νά διαθέτει τά μέσα οὔτε κάν γιά νά τραφεῖ, καί πολύ περισσότερο γιά νά ἔχει καλό νοικοκυριό.

Τό ἴδιο πρέπει νά εἰπωθεῖ καί γιά τούς «συνεταιρισμούς» («ἀρτέλ») καί γιά τήν «κοινή καλλιέργεια». Ὁ κ. Γιουζακόφ ὀνομάζει τήν τελευταία αὐτή «κοινωνικοποίηση τῆς γεωργίας». Αὐτό βέβαια, εἶναι ἁπλῶς γελοῖο, γιατί γιά τήν κοινωνικοποίηση χρειάζεται ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ὄχι στά πλαίσια κάποιου μικροῦ χωριοῦ, γιατί γιά νά γίνει αὐτό εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν «λαογδαρτῶν», πού ἔχουν μονοπωλήσει τά μέσα παραγωγῆς καί διευθύνουν τή σημερινή κοινωνική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Καί γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται πάλη, πάλη καί πάλη, κι ὄχι φιλισταϊκή ἠθική χωρίς καμιά ἀξία.

Γιαυτό καί ὅλα αὐτά τά μέτρα τους μετατρέπονται σέ δειλά φιλελεύθερα ἡμίμετρα, πού φυτοζωοῦν χάρη στή γενναιοδωρία φιλάνθρωπων ἀστῶν καί φέρνουν, ἐπειδή ἀποσποῦν τούς ἐκμεταλλευόμενους ἀπό τήν πάλη, πολύ περισσότερη ζημιά ἀπό τό ὄφελος πού θά ἔφερνε μιά ἐνδεχόμενη καλυτέρευση τῆς θέσης ὁρισμένων ἀτόμων, πού μέσα στά γενικά πλαίσια τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἄθλια καί ἀσταθής. Σέ ποιό βαθμό ἀναίδειας φτάνει ἡ συγκάλυψη ἀπό τούς κυρίους αὐτούς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού ὑπάρχει στή ρωσική ζωή — συγκάλυψη πού γίνεται, βέβαια, μέ τίς πιό ἀγαθές προθέσεις, γιά νά σταματήσει ἡ σημερινή πάλη, δηλ. ἀκριβῶς μέ προθέσεις σάν κι ἐκεῖνες μέ τίς ὁποῖες εἶναι στρωμένη ἡ κόλαση, — αὐτό τό δείχνει ὁ παρακάτω συλλογισμός τοῦ κ. Κριβένκο:

«ἡ διανόηση διευθύνει τίς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν, καί μπορεῖ νά διευθύνει καί τή λαϊκή βιομηχανία».

Ὅλη ἡ φιλοσοφία τους ἀνάγεται σέ κλάψες γιά τό ὅτι ὑπάρχει πάλη καί ἐκμετάλλευση, «θά μποροῦσε» ὅμως καί νά μήν ὑπάρχει, ἄν... ἄν δέν ὑπῆρχαν ἐκμεταλλευτές. Πραγματικά, τί ἤθελε νά πεῖ ὁ συγγραφέας μέ τήν ἀσυνάρτητη φράση του; Μήπως μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κανείς, ὅτι τά ρωσικά πανεπιστήμια καί τά ἄλλα ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα βγάζουν κάθε χρόνο μιά τέτια «διανόηση» (;;), πού δέ ζητάει παρά μόνο ἐκεῖνον πού θά τή θρέψει; Μήπως μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κανείς ὅτι τά μέσα πού χρειάζονται γιά νά συντηρηθεῖ αὐτή ἡ «διανόηση» σήμερα στή Ρωσία τά ἔχει μόνο ἡ ἀστική μειοψηφία; Μήπως ἡ ἀστική διανόηση τῆς Ρωσίας θά ἐξαφανιστεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» θά ποῦν πῶς «θά μποροῦσε» νά μήν ὑπηρετεῖ τήν ἀστική τάξη; Ναί, «θά μποροῦσε», *ἄν* δέν ἦταν ἀστική. «Θά

μποροῦσε» νά μήν εἶναι ἀστική, «ἄν» δέν ὑπῆρχε στή Ρωσία ἀστική τάξη καί καπιταλισμός! Καί ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού σ' ὅλη τους τή ζωή ἱκανοποιοῦνται μόνο μ' αὐτά τά «ἄν» καί «ἄν»! Καί ἐξάλλου, οἱ κύριοι αὐτοί ὄχι μόνο ἀρνοῦνται νά ἀποδόσουν ἀποφασιστική σημασία στόν καπιταλισμό, ἀλλά καί γενικά δέ θέλουν νά βλέπουν τίποτε τό ἄσχημο στόν καπιταλισμό. Ἄν φύγουν ἀπό τή μέση ὁρισμένες «ἀτέλειες», θά τακτοποιηθοῦν ἴσως ἀρκετά καλά μέσα στά πλαίσιά του. Ὁρίστε, παρακαλῶ, καί ἡ παρακάτω δήλωση τοῦ κ. Κριβένκο:

«Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί ἡ κεφαλαιοκρατική ἐξέλιξη τῆς βιοτεχνίας δέν ἀποτελοῦν καθόλου πύλες ἀπό τίς ὁποῖες ἡ βιομηχανία κατεργασίας δέν μπορεῖ παρά νά ἀπομακρύνεται ἀπό τό λαό. Ἐννοεῖται ὅτι μπορεῖ νά ἀπομακρυνθεῖ, μπορεῖ ὅμως ἐπίσης καί νά μπεῖ στή ζωή τοῦ λαοῦ καί νά προσεγγίσει περισσότερο στήν ἀγροτική οἰκονομία καί στήν ἐξορυχτική βιομηχανία. Εἶναι δυνατό νά γίνουν κάμποσοι συνδυασμοί πρός αὐτή τήν κατεύθυνση καί γιά τό σκοπό αὐτό μποροῦν νά χρησιμέψουν τόσο αὐτές οἱ πύλες ὅσο καί ἄλλες» (161). Ὁ κ. Κριβένκο ἔχει ὁρισμένα πολύ καλά προτερήματα, σέ σύγκριση μέ τόν κ. Μιχαηλόβσκι. Λογουχάρη, εἰλικρίνεια καί εὐθύτητα. Ἐκεῖ ὅπου ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά γέμιζε ὁλόκληρες σελίδες μέ στρωτές καί ζωηρές φράσεις, στριφογυρίζοντας γύρω ἀπό τό ἀντικείμενο χωρίς νά τό θίγει, ὁ κ. Κριβένκο μέ τό ἐπιχειρηματικό καί πραχτικό του πνεῦμα βαράει μέσα στά ὅλα καί χωρίς τύψεις ἐκθέτει μπροστά στόν ἀναγνώστη ὅλους τούς παραλογισμούς τῶν ἀντιλήψεών του στό σύνολό τους. Βλέπετε λοιπόν: «ὁ καπιταλισμός μπορεῖ νά μπεῖ στή ζωή τοῦ λαοῦ». Δηλαδή ὁ καπιταλισμός εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει χωρίς τόν ἀποχωρισμό τοῦ ἐργαζομένου ἀπό τά μέσα παραγωγῆς! Ἀλήθεια, εἶναι ὑπέροχο· τώρα τουλάχιστο βλέπουμε πεντακάθαρα τί θέλουν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ». Θέλουν ἐμπορευματική οἰκονομία χωρίς καπιταλισμό, — καπιταλισμό χωρίς ἀπαλλοτρίωση καί χωρίς ἐκμετάλλευση, μόνο μέ μικροαστούς πού φυτοζωοῦν εἰρηνικά κάτω ἀπό τήν προστασία ἀνθρωπιστῶν τσιφλικάδων καί φιλελεύθερων διοικητῶν. Καί μέ σοβαρό ὕφος ἑνός τμηματάρχη, πού ἔχει τήν πρόθεση νά εὐεργετήσει τή Ρωσία, ἀρχίζουν νά ἐπινοοῦν συνδυασμούς γιά τή δημιουργία μιᾶς τάξης πραγμάτων, ὅπου καί ἡ πήτα θά εἶναι ὁλάκερη καί ὁ σκύλος χορτάτος. Μποροῦμε νά σχηματίσουμε μιά ἰδέα γιά τό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν συνδυασμῶν, ἄν διαβάσουμε τό ἄρθρο τοῦ ἴδιου συγγραφέα στό τεῦχος 12 τοῦ περιοδικοῦ («Σχετικά μέ τούς μεμονωμένους καλλιεργη-

μένους ἀνθρώπους»): «Ἡ συνεταιρική καί κρατική μορφή βιομηχανίας, — διατείνεται ὁ κ. Κριβένκο, πού φαντάστηκε, ὅπως φαίνεται, ὅτι τόν ἔχουν ἤδη «καλέσει» γιά «νά λύσει τά πρακτικά οἰκονομικά προβλήματα», — δέν ἀποτελεῖ καθόλου τό ἅπαντο πού θά μπορούσαμε νά φανταστοῦμε στήν προκειμένη περίπτωση. Εἶναι λχ., δυνατός ἕνας τέτιος συνδυασμός». Καί σέ συνέχεια ἀφηγεῖται, πῶς στή σύνταξη τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ἦρθε κάποιος τεχνικός μ' ἕνα σχέδιο γιά τήν τεχνική ἐκμετάλλευση τῆς περιοχῆς τοῦ Ντόν μέ μορφή μετοχικῆς ἐπιχείρησης μέ μικρές μετοχές (ὄχι πάνω ἀπό 100 ρούβλια). Στό συντάχτη τοῦ σχεδίου.ἔγινε ἡ πρόταση νά κάνει ὁρισμένες τροποποιήσεις, πάνω-κάτω τίς ἑξῆς: «οἱ μετοχές νά μήν ἀνήκουν σέ ἰδιῶτες, ἀλλά στίς ἀγροτικές κοινότητες, καί ἡ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ τους, πού θ' ἀρχίσει νά δουλεύει στίς ἐπιχειρήσεις, νά παίρνει ἕνα συνηθισμένο μεροκάματο, ἐνῶ οἱ ἀγροτικές κοινότητες θά ἐγγυοῦνται τή σύνδεση αὐτῆς τῆς μερίδας μέ τή γῆ».

Ἀλήθεια, τί διοικητική μεγαλοφυΐα! Μέ πόση συγκινητική ἁπλότητα κι εὐκολία εἰσάγεται ὁ καπιταλισμός στή ζωή τοῦ λαοῦ καί παραμερίζονται οἱ βλαβερές του ἰδιότητες! Πρέπει μόνο νά ὀργανωθοῦν ἔτσι τά πράγματα, ὥστε νά μποροῦν οἱ πλούσιοι τοῦ χωριοῦ ν' ἀγοράζουν μέσω τῆς κοινότητας μετοχές* καί νά ἔχουν ἔσοδα ἀπό τήν ἐπιχείρηση, ὅπου θά δουλεύει «μιά μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ», πού ἔχει ἐξασφαλισμένη σύνδεση μέ τή γῆ, μιά τέτια «σύνδεση», πού δέν τῆς δίνει τή δυνατότητα νά ζεῖ ἀπ' αὐτή τή γῆ (διαφορετικά ποιός θά πήγαινε νά δουλέψει

---

* Μιλῶ γιά ἀγορά μετοχῶν ἀπό τούς πλουσίους — παρ' ὅλη τήν ἐπιφύλαξη τοῦ συγγραφέα ὅτι οἱ μετοχές πρέπει νά ἀνήκουν στίς κοινότητες — γιατί ὁ συγγραφέας σημειώνει ὁπωσδήποτε, ὅτι οἱ μετοχές θά ἀγοράζονται μέ χρήματα, καί χρήματα ἔχουν μόνον οἱ πλούσιοι. Γιαυτό ἀδιάφορο ἄν ὅλ' αὐτά θά γίνονται μέσω τῆς κοινότητας εἴτε ὄχι, ἔτσι εἴτε ἀλλιῶς, μόνον οἱ πλούσιοι θά μποροῦν νά πληρώσουν, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀγορά ἤ ἡ μίσθωση γῆς ἀπό τήν κοινότητα δέν ἐξαλείφει καθόλου τή μονοπώληση αὐτῆς τῆς γῆς ἀπό τούς πλούσιους. Εἰσόδημα (μέρισμα) θά παίρνει ἐπίσης ἐκεῖνος πού πλήρωσε, διαφορετικά ἡ μετοχή δέ θά εἶναι μετοχή. Τήν πρόταση τοῦ συγγραφέα τήν καταλαβαίνω μέ τήν ἔννοια, ὅτι ὁρισμένο μέρος τοῦ κέρδους θά διατίθεται γιά «νά ἐξασφαλιστεῖ στόν ἐργάτη σύνδεση μέ τή γῆ». — Ἄν ὅμως ὁ συγγραφέας δέν ἐννοεῖ αὐτό τό πράγμα (ἄν κι αὐτό βγαίνει ἀναπόφευχτα ἀπό τά λεγόμενά του), ἀλλά θέλει νά πεῖ ὅτι οἱ πλούσιοι θά πληρώνουν χρήματα γιά τίς μετοχές χωρίς νά παίρνουν μέρισμα, τότε τό σχέδιό του συνοψίζεται ἁπλῶς στήν ἰδέα οἱ εὔποροι νά μοιράζουν τά ἔσοδα μέ τούς ἄπορους. Αὐτό μοιάζει μέ τό φάρμακο γιά τήν ἐξόντωση τῆς μύγας, πού ἀναφέρει κάποιο ἀνέκδοτο: πιάνετε τή μύγα, τήν κλείνετε μέσα σ' ἕνα κουτί, — καί ἡ μύγα θά ψοφήσει ἀμέσως.

γιά ἕνα «συνηθισμένο μεροκάματο»;), εἶναι ὅμως ἀρκετή γιά νά δέσει τόν ἄνθρωπο ἐπιτόπου, νά τόν ὑποδουλώσει ἴσα-ἴσα στήν ντόπια κεφαλαιοκρατική ἐπιχείρηση καί νά τοῦ στερήσει τή δυνατότητα νά ἀλλάξει ἀφεντικό. Μιλῶ γιά ἀφεντικό, καπιταλιστή — καί ἔχω ὅλο τό δικαίωμα νά τόν ὀνομάσω ἔτσι, γιατί ὅποιος δίνει στόν ἐργαζόμενο *μεροκάματο* δέν μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ διαφορετικά.

Ὁ ἀναγνώστης ἴσως νά τάχει βάλει μαζί μου, γιατί στάθηκα τόσο πολύ σ' ἕναν παραλογισμό πού δέν ἀξίζει, ὅπως φαίνεται, καθόλου νά τοῦ δοθεῖ προσοχή. Μέ συμπαθᾶτε ὅμως. Ἄν καί ἔχουμε νά κάνουμε μέ παραλογισμό, ὁ παραλογισμός ὅμως αὐτός εἶναι τέτιος πού εἶναι ὠφέλιμο καί χρήσιμο νά τόν μελετήσουμε, γιατί ἀντικαθρεφτίζει τίς πραγματικές κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις τῆς Ρωσίας καί γιαυτό ἀνήκει στίς κοινωνικές ἰδέες πού ἔχουν τή μεγαλύτερη διάδοση στή χώρα μας καί πού οἱ σοσιαλδημοκράτες εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τίς παίρνουν ὑπόψη γιά πολύν καιρό ἀκόμα. Γεγονός εἶναι, ὅτι στή Ρωσία τό πέρασμα ἀπό τό δουλοπαροικιακό, φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς στόν κεφαλαιοκρατικό δημιουργοῦσε γιά τόν ἐργαζόμενο, καί ἐνμέρει δημιουργεῖ καί τώρα ἀκόμα, μιά κατάσταση μέσα στήν ὁποία ὁ ἀγρότης, μή ὄντας σέ θέση καλλιεργώντας τή γῆ νά θρέψει τόν ἑαυτό του καί *νά ἐκπληρώσει τίς ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στόν τσιφλικά* (καί *πού πρέπει νά τίς ἐκπληρώνει καί τώρα ἀκόμα*), ἀναγκαζόταν νά καταφεύγει σέ «ἐξωτερικά μεροκάματα», πού εἶχαν στήν ἀρχή, στόν παλιό καλό καιρό, τή μορφή ἤ ἀνεξάρτητου ἐπαγγέλματος (λχ. ἀγώγια), ἤ ἐξαρτημένης ἐργασίας, πού πληρωνόταν ὅμως σχετικά ὑποφερτά, λόγω τῆς ἐξαιρετικά ἀδύνατης ἀνάπτυξης τῆς βιοτεχνίας. Ἡ κατάσταση αὐτή ἐξασφάλιζε, σέ σύγκριση μέ τή σημερινή, μιά κάποια εὐημερία τῆς ἀγροτιᾶς, εὐημερία τῶν δουλοπάροικων πού φυτοζωοῦσαν εἰρηνικά κάτω ἀπό τήν προστασία ἑκατό χιλιάδων εὐγενῶν ἀστυνομικῶν καί τῶν ἀστῶν, τῶν καινούργιων αὐτῶν συγκεντρωτῶν τῆς ρωσικῆς γῆς.

Καί νά πού οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ἐξιδανικεύουν αὐτό τό καθεστώς, ἀγνοώντας ἁπλούστατα τίς σκοτεινές πλευρές του, ὀνειρεύονται αὐτό τό καθεστώς· τό «ὀνειρεύονται», γιατί ἀπό πολύν καιρό δέν ὑπάρχει πιά στήν πραγματικότητα, ἀπό πολύν καιρό τό ἔχει καταστρέψει ὁ καπιταλισμός, πού προκάλεσε τή μαζική ἀπαλλοτρίωση τῶν καλλιεργητῶν καί μετέτρεψε τά προηγούμενα «μεροκάματα» στήν πιό ἀχαλίνωτη ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατικῶν «χεριῶν» πού προσφέρονται σέ ἀφθονία.

Οἱ ἱππότες μας τοῦ μικροαστισμοῦ θέλουν νά διατηρηθεῖ ἡ «σύνδεση» τοῦ ἀγρότη μέ τή γῆ, δέ θέλουν ὅμως τή δουλοπαροικία, δηλαδή τό μόνο καθεστώς πού ἐξασφάλιζε αὐτή τή σύνδεση καί πού τσακίστηκε μόνο μέ τήν ἐμπορευματική οἰκονομία καί τόν καπιταλισμό, πού ἔκανε ἀδύνατη αὐτή τή σύνδεση. Θέλουν μεροκάματα — ἔξω ἀπό τό χωριό, πού νά μήν ἀποσποῦν τόν ἀγρότη ἀπό τή γῆ, πού — σέ περίπτωση παραγωγῆς γιά τήν ἀγορά — νά μή γεννοῦν τό συναγωνισμό, νά μή δημιουργοῦν *κεφάλαιο* καί νά μήν ὑποδουλώνουν τή μάζα τοῦ πληθυσμοῦ σ' αὐτό τό κεφάλαιο. Πιστοί στήν ὑποκειμενική μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας, θέλουν «νά πάρουν» τό καλό κι ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ, ἐννοεῖται ὅμως ὅτι στήν πράξη ἡ παιδαριώδης αὐτή ἐπιθυμία ὁδηγεῖ ἁπλῶς σέ ἀντιδραστικά ὀνειροπολήματα, πού ἀγνοοῦν τήν πραγματικότητα, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τούς καθιστᾶ ἀνίκανους νά κατανοήσουν καί νά χρησιμοποιήσουν τίς πραγματικά προοδευτικές, ἐπαναστατικές πλευρές τοῦ νέου καθεστῶτος καί τούς κάνει νά συμπαθοῦν τά μέτρα πού διαιωνίζουν τό καλό, παλιό καθεστώς τῆς μισοδουλοπαροικιακῆς, μισοελεύθερης ἐργασίας,— καθεστώς πού εἶχε μέσα του ὅλη τή φρίκη τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς καταπίεσης καί δέν πρόσφερε καμιά δυνατότητα διεξόδου.

Γιά νά ἀποδείξω τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἐξήγησης πού κατατάσσει τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» στούς ἀντιδραστικούς, θά ἀναφέρω δυό παραδείγματα.

Στή στατιστική τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας, μποροῦμε νά διαβάσουμε τήν περιγραφή τοῦ νοικοκυριοῦ κάποιας κυρίας Κ. (στό νομό Ποντόλσκ), πού (τό νοικοκυριό κι ὄχι ἡ περιγραφή) προκάλεσε τό θαυμασμό καί τῶν στατιστικῶν τῆς Μόσχας καί τοῦ κ. Β.Β., ἄν δέ μέ ἀπατᾶ ἡ μνήμη (ἀπ' ὅ,τι θυμᾶμαι, ἔγραψε γι' αὐτό τό πράγμα σέ ἄρθρο του σέ κάποιο περιοδικό).

Αὐτό τό περιβόητο νοικοκυριό τῆς κυρίας Κ. ἀποτελεῖ γιά τόν κ. Β. Ὀρλόφ «γεγονός, πού ἐπιβεβαιώνει πειστικά στήν πράξη» τήν ἀγαπημένη του θέση, ὅτι «ἐκεῖ ὅπου ἡ γεωργία τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἐντάξει, ἐκεῖ καί τό νοικοκυριό τῶν ἀτομικῶν ἰδιοχτητῶν γῆς διεξάγεται καλύτερα». Ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ κ. Ὀρλόφ γιά τό κτῆμα αὐτῆς τῆς κυρίας φαίνεται, ὅτι ἡ κυρία αὐτή χρησιμοποιεῖ στό νοικοκυριό της τήν ἐργασία ντόπιων ἀγροτῶν, πού καλλιεργοῦν τά χωράφια της γιά τό ἀλεύρι πού παίρνουν τό χειμώνα ὑπό τύπον δανείου κτλ., καί μάλιστα ἡ κυρία δείχνει ἐξαιρετική φροντίδα γιά τούς ἀγρότες αὐτούς, τούς βοηθᾶ, ἔτσι πού τώρα εἶναι οἱ πιό ἐντάξει ἀγρότες στήν

ἐπαρχία τους, καί τά σιτηρά τους τούς «ἐπαρκοῦν σχεδόν ὥς τή νέα σοδιά (προηγούμενα δέν τούς ἔφταναν οὔτε ὥς τό χειμώνα, ὥς τοῦ Ἁγίου Νικολάου)».

Καί προβάλλει τό ἐρώτημα, ἀποκλείει τάχα «μιά τέτια τοποθέτηση τοῦ ζητήματος τήν ἀντίθεση συμφερόντων ἀνάμεσα στόν ἀγρότη καί στό γαιοχτήμονα», ὅπως νομίζουν οἱ κ.κ. Ν. Καμπλουκόφ (τόμ. V, σελ. 175) καί Β. Ὀρλόφ (τόμ. II, σελ. 55–59 κ.ἄ.); Ἀσφαλῶς ὄχι, γιατί ἡ κυρία Κ. ζεῖ ἀπό τήν ἐργασία τῶν ἀγροτῶν της. Συνεπῶς, ἡ ἐκμετάλλευση δέν ἐξαλείφθηκε καθόλου. Ἄν μπορεῖ νά συγχωρηθεῖ στήν κυρία Κ. τό γεγονός ὅτι δέ βλέπει τήν ἐκμετάλλευση πίσω ἀπό τήν καλή συμπεριφορά της ἀπέναντι στούς ἐκμεταλλευόμενους, δέν μπορεῖ ὅμως νά συγχωρηθεῖ καθόλου σ' ἕναν οἰκονομολόγο-στατιστικό, ὁ ὁποῖος στήν προκειμένη περίπτωση, ἐκδηλώνοντας τέτιο θαυμασμό, ἐξισώνεται ἐντελῶς μέ τούς Menschenfreunde* τῆς Δύσης, πού θαυμάζουν τήν καλή συμπεριφορά τοῦ καπιταλιστῆ ἀπέναντι στόν ἐργάτη, ἀναφέρουν μέ ἀγαλλίαση περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ὁ ἐργοστασιάρχης φροντίζει γιά τούς ἐργάτες, ὀργανώνει γι' αὐτούς πρατήρια τροφίμων, κατοικίες κτλ. Τό νά συμπεραίνει κανείς ἀπό τήν ὕπαρξη (καί συνεπῶς ἀπό τή «δυνατότητα») παρόμοιων «γεγονότων» ὅτι δέν ὑπάρχει ἀντίθεση συμφερόντων, σημαίνει ὅτι δέ βλέπει πίσω ἀπό τά δέντρα τό δάσος. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο.

Καί δεύτερο, ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ κ. Ὀρλόφ βλέπουμε ὅτι οἱ ἀγρότες τῆς κυρίας Κ. «χάρη στίς ἐξαίρετες σοδιές (ἡ τσιφλικοῦ τούς ἔδοσε καλό σπόρο) ἀπόχτησαν ζῶα» καί ἔχουν «ἐντάξει» νοικοκυριό. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι αὐτοί οἱ «ἐντάξει νοικοκυρέοι» ἔγιναν ὄχι «σχεδόν», ἀλλά πέρα γιά πέρα ἐντάξει: τά σιτηρά τούς ἐπαρκοῦν ὄχι «σχεδόν» ὥς τή νέα σοδιά κι ὄχι μόνο τά σιτηρά τῆς «πλειοψηφίας», ἀλλά καί ὅλων καί γιά ὅλο τό χρόνο. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀγρότες αὐτοί ἔχουν ἀρκετή γῆ, ὅτι ἔχουν καί «λειβάδι καί βοσκότοπο», πού σήμερα δέν τά ἔχουν (πολύ ἐντάξει νοικοκυριό!) ἀλλά τά μισθώνουν ἀπό τήν κυρία Κ., ξεπληρώνοντας τό νοίκι μέ ἐργασία. Μήπως ὁ κ. Ὀρλόφ νομίζει ὅτι τότε — δηλ. ἄν τό ἀγροτικό νοικοκυριό ἦταν πραγματικά ἐντάξει — οἱ ἀγρότες αὐτοί «θά ἐκτελοῦσαν ὅλες τίς δουλιές στό κτῆμα τῆς κυρίας Κ. μέ ἐπιμέλεια, ἔγκαιρα καί γρήγορα», ὅπως κάνουν σήμερα; Ἤ μήπως ἡ εὐγνωμοσύνη πρός τήν καλή ἀρχόντισσα, πού μέ τόση μητρική στοργή ξε-

* — φιλάνθρωποι. *Ἡ Σύντ.*

ζουμίζει τούς ἐντάξει ἀγρότες, θά ἀποτελεῖ κίνητρο ὄχι λιγότερο ἰσχυρό ἀπό τό ἀδιέξοδο τῆς σημερινῆς κατάστασης τῶν ἀγροτῶν, πού δέν μποροῦν νά τά βγάλουν πέρα χωρίς λειβάδια καί βοσκότοπο;

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τέτιες εἶναι στήν οὐσία τους οἱ ἰδέες τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ»: σάν πραγματικοί ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ, δέ θέλουν τήν ἐξάλειψη τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλά τό μετριασμό της, δέ θέλουν τήν πάλη, ἀλλά τήν ειρηνική συμβίωση. Τά πλατιά ἰδανικά τους, ἐνονόματι τῶν ὁποίων κατακεραυνώνουν μέ τόσο ζῆλο τούς στενούς σοσιαλδημοκράτες, δέν προχωροῦν πέρα ἀπό τήν «ἐντάξει» ἀγροτιά, πού ἐκτελεῖ τίς «ὑποχρεώσεις» της ἀπέναντι στούς τσιφλικάδες καί στούς κεφαλαιοκράτες, ἀρκεῖ μόνο οἱ τσιφλικάδες καί οἱ κεφαλαιοκράτες νά φέρνονται δίκαια ἀπέναντί της.

Ἄλλο παράδειγμα. Ὁ κ. Γιουζακόφ στό ἀρκετά γνωστό ἄρθρο του: «Διαστάσεις τῆς γῆς πού πρέπει νά κατέχει στή Ρωσία ὁ λαός» («Ρούσκαγια Μίσλ», 1885, τεῦχος 9) ἐξέθεσε τίς ἀπόψεις του γιά τίς διαστάσεις πού πρέπει νά ἔχει ἡ «λαϊκή» γαιοχτησία, δηλ., σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία τῶν φιλελευθέρων μας, μιά γαιοχτησία, πού νά ἀποκλείει τόν καπιταλισμό καί τήν ἐκμετάλλευση. Τώρα ξέρουμε — ὕστερα ἀπό τήν ὑπέροχη αὐτή διασάφηση τοῦ ζητήματος ἀπό τόν κ. Κριβένκο — ὅτι καί ὁ κ. Γιουζακόφ ἔβλεπε τά πράγματα ἀπό τήν ἄποψη τῆς «εἰσαγωγῆς τοῦ καπιταλισμοῦ στή ζωή τοῦ λαοῦ». Σάν minimum «λαϊκῆς» γαιοχτησίας ἔπαιρνε τέτιους κλήρους πού θά κάλυπταν «τίς ἀνάγκες διατροφῆς καί τίς ἄλλες πληρωμές»* ἐνῶ τά ὑπόλοιπα, ὅπως λέει, μποροῦν νά βγοῦν ἀπό «μεροκάματα»... Μ' ἄλλα λόγια, συμβιβαζόταν ἁπλούστατα μ' ἕνα καθεστώς, μέσα στό ὁποῖο, ὁ ἀγρότης, διατηρώντας τή σύνδεσή του μέ τή γῆ, θά ὑφίστατο διπλή ἐκμετάλλευση, ἐνμέρει ἀπό τόν τσιφλικά μέ τόν «κλῆρο», κι ἐνμέρει ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη μέ τά «μεροκάματα». Ἡ κατάσταση αὐτή τῶν μικροπαραγωγῶν, πού ὑφίστανται

* Γιά νά δείξω τήν ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό ἔξοδο καί στό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ἀγρότη, θά ἀναφερθῶ πάλι στούς 24 προϋπολογισμούς τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ. Ὁ μέσος ὅρος ἐξόδων μιᾶς οἰκογένειας εἶναι 495 ρούβλια καί 39 καπίκια (καί σέ εἶδος καί σέ χρῆμα). Ἀπ' αὐτά, τά 109 ρούβλια καί 10 καπίκια πηγαίνουν γιά τή συντήρηση τῶν ζώων, τά 135 ρούβλια καί 80 καπίκια γιά τά φυτικά προϊόντα διατροφῆς καί τούς φόρους, καί τά ὑπόλοιπα 250 ρούβλια καί 49 καπίκια γιά τά ὑπόλοιπα ἔξοδα — μή φυτικά προϊόντα διατροφῆς, ροῦχα, ἐργαλεῖα, νοίκι τῆς γῆς κτλ. Ὁ κ. Γκιουζακόφ ὑπολογίζει ὅτι τά ζῶα συντηροῦνται ἀπό τό θερισμένο χόρτο καί τά βοηθητικά χτήματα.

διπλή ἐκμετάλλευση καί παράλληλα βρίσκονται σέ βιοτικές συνθῆκες πού ἀναπόφευχτα προκαλοῦν τήν ἀποβλάκωση καί τήν καταπίεση, ἀφαιρώντας κάθε ἐλπίδα ὄχι μόνο γιά νίκη, ἀλλά καί γιά πάλη τῆς τάξης τῶν καταπιεζομένων, αὐτή ἡ μισομεσαιωνική κατάσταση εἶναι τό nec plus ultra τοῦ ὁρίζοντα καί τῶν ἰδανικῶν τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ». Καί, ὅταν ὁ καπιταλισμός, πού ἀναπτυσσόταν μέ τεράστια ταχύτητα στή διάρκεια ὅλης τῆς ἱστορίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση, ἄρχισε νά ἀποσπᾶ ὁλότελα τήν πατριαρχική, μισοδουλοπάροικη ἀγροτιά, — αὐτό τό βάθρο τῆς παλιᾶς Ρωσίας, — νά τήν ἀποσπᾶ ἀπό τή μεσαιωνική, μισοφεουδαρχική κατάσταση καί νά τή μεταφέρει σέ νέες, ἐντελῶς κεφαλαιοκρατικές συνθῆκες, ἀναγκάζοντάς την νά ἐγκαταλείπει τά μέρη πού ζοῦσε καί νά διατρέχει ὅλη τή Ρωσία, ψάχνοντας γιά δουλιά, ξεκόβοντας μέ τήν ὑποδούλωση στόν ντόπιο «ἐργοδότη» καί δείχνοντας ποῦ βρίσκεται ἡ βάση τῆς ἐκμετάλλευσης γενικά, ἡ βάση τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης καί ὄχι τῆς ληστείας ἀπό μιά ὁρισμένη ὀχιά, — ὅταν ὁ καπιταλισμός ἄρχισε νά τραβᾶ κατά μάζες στή δίνη τῆς ὅλο καί πιό πολύπλοκης κοινωνικο-οικονομικῆς ζωῆς τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, τό ἀποβλακωμένο καί καταπιεσμένο, πού βρισκόταν σχεδόν σέ κτηνώδικη κατάσταση, — τότε οἱ ἱππότες μας ἄρχισαν νά κλαῖνε καί νά ὀδύρονται γιά τήν πτώση καί τήν καταστροφή τῶν βάθρων. Καί ἐξακολουθοῦν καί ὥς τά σήμερα ἀκόμα νά στενάζουν καί νά κλαῖνε γιά τόν παλιόν ἐκεῖνο καλόν καιρό, ἄν καί τώρα, μοῦ φαίνεται, πρέπει νά εἶναι κανείς τυφλός γιά νά μή βλέπει τήν ἐπαναστατική πλευρά αὐτοῦ τοῦ νέου συστήματος ζωῆς, γιά νά μή βλέπει πῶς ὁ καπιταλισμός δημιουργεῖ μιά καινούργια κοινωνική δύναμη, πού δέν τή συνδέει τίποτε μέ τό παλιό καθεστώς τῆς ἐκμετάλλευσης κι ἔχει τή δυνατότητα νά παλαίψει ἐναντίον του.

Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ὅμως, δέν ἐκδηλώνουν οὔτε τήν ἐλάχιστη ἐπιθυμία νά δοῦν ἔστω καί μιά λίγο ριζική ἀλλαγή τῆς σημερινῆς κατάστασης πραγμάτων. Τούς ἱκανοποιοῦν πέρα γιά πέρα τά φιλελεύθερα μέτρα πού παίρνονται πάνω στό σημερινό ἔδαφος, καί ὁ κ. Κριβένκο ἐκδηλώνει στό πεδίο τῆς ἐφεύρεσης τέτιων μέτρων πραγματικές διοικητικές ἱκανότητες ἑνός ντόπιου πομπαντούρ[71].

«Γενικά τό ζήτημα αὐτό, — λέει σχετικά μέ τήν ἀνάγκη «λεπτομερειακῆς μελέτης καί ριζικοῦ μετασχηματισμοῦ» «τῆς λαϊκῆς μας βιομηχανίας», — ἀπαιτεῖ εἰδική μελέτη καί διαίρεση τῆς παραγωγῆς σέ ὁμάδες παραγωγῆς, πού μποροῦν νά

ἐφαρμοστοῦν στή ζωή τοῦ λαοῦ (sic !!), καί σέ ὁμάδες πού ἡ ἐφαρμογή τους συναντᾶ ὁρισμένες σοβαρές δυσκολίες».

Ἕνα πρότυπο τέτιας διαίρεσης σέ ὁμάδες μᾶς δίνει ὁ ἴδιος πάλι ὁ κ. Κριβένκο, πού χωρίζει τίς βιοτεχνίες σέ βιοτεχνίες πού δέ γίνονται κεφαλαιοκρατικές, σέ βιοτεχνίες πού ἔγιναν κιόλας κεφαλαιοκρατικές, καί σέ βιοτεχνίες πού μποροῦν «νά διαφιλονικήσουν ἀπό τή μεγάλη βιομηχανία τήν ὕπαρξή τους».

«Στήν πρώτη περίπτωση, — συμπεραίνει ὁ κυβερνήτης μας, — ἡ μικρή παραγωγή μπορεῖ νά ὑπάρχει ἐλεύθερα» — καί, ρωτᾶμε ἐμεῖς, νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀγορά, πού οἱ διακυμάνσεις της ἀποσυνθέτουν τούς μικροπαραγωγούς καί τούς χωρίζουν σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο; νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τή διεύρυνση τῶν τοπικῶν ἀγορῶν καί τό τράβηγμά τους σέ μιά μεγάλη ἀγορά; νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν πρόοδο τῆς τεχνικῆς; Ἤ μήπως αὐτή ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς — στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — μπορεῖ καί νά μήν ἔχει κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα; Στήν τελευταία περίπτωση ὁ συγγραφέας ζητᾶ «ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ἐπίσης σέ πλατιά κλίμακα»: «Εἶναι ξεκάθαρο, — λέει, — ὅτι ἐδῶ χρειάζεται πιά ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς σέ ἐπίσης πλατιά κλίμακα, χρειάζεται πάγιο καί κυκλοφοριακό κεφάλαιο, μηχανές κτλ. ἤ ἰσοφάριση τῶν ὅρων αὐτῶν μέ ἄλλα πράγματα: μέ φτηνές πιστώσεις, μέ τήν κατάργηση τῶν περιττῶν μεσαζόντων, μέ τή συνεταιρική μορφή τοῦ νοικοκυριοῦ καί μέ τή δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, μέ τήν ἐξασφάλιση τῆς πούλησης, μέ τήν ἐφεύρεση πιό φτηνῶν κινητήρων κι ἄλλων τεχνικῶν βελτιώσεων ἤ, τέλος, μέ μιά ὁρισμένη ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου, ἄν αὐτή ἡ ἐλάττωση θά ἀντισταθμισθεῖ μέ ἄλλα ὀφέλη».

Πολύ κατάλληλος συλλογισμός γιά τό χαρακτηρισμό τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» μέ τά πλατιά ἰδανικά τους στά λόγια καί τό στερεότυπο φιλελευθερισμό τους στήν πράξη. Ὁ φιλόσοφός μας, ὅπως βλέπετε, ἀρχίζει οὔτε λίγο οὔτε πολύ ἀπό τή δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος καί ἀπό τήν ὀργάνωση μεγάλης παραγωγῆς. Θαυμάσια: **ΑΥΤΟ** ἀκριβῶς θέλουν καί οἱ σοσιαλδημοκράτες. Μά πῶς θέλουν νά τό πετύχουν αὐτό οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ»; Ὅπως εἶναι γνωστό, γιά τήν ὀργάνωση μιᾶς μεγάλης παραγωγῆς χωρίς ἐπιχειρηματίες εἶναι ἀπαραίτητο, πρῶτο, νά ἐξαλειφθεῖ ἡ ἐμπορευματική ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τῆς κοινωνίας καί νά ἀντικατασταθεῖ μέ τήν κοινοτική, τήν κομμουνιστική ὀργάνωση, ὁπότε ρυθμιστής τῆς παραγωγῆς δέ θά εἶναι ἡ ἀγορά, ὅπως σήμερα, μά οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί, ἡ

ἴδια ἡ κοινότητα τῶν ἐργατῶν, ὁπότε τά μέσα παραγωγῆς δέ θά ἀνήκουν σέ ἰδιῶτες, ἀλλά σ' ὅλη τήν κοινωνία. Μιά τέτια ἀντικατάσταση τῆς ἀτομικῆς *μορφῆς ἰδιοποίησης* μέ τήν κοινωνική ἀπαιτεῖ, ἀσφαλῶς, ἕναν *προκαταρκτικό* μετασχηματισμό *τῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς*, ἀπαιτεῖ τή συγχώνευση τῶν σκόρπιων, μικρῶν, ἀπομονωμένων προτσές τῆς παραγωγῆς τῶν μικροπαραγωγῶν *σ' ἕνα κοινωνικό παραγωγικό προτσές*, μέ λίγα λόγια, ἀπαιτεῖ ἐκείνους ἀκριβῶς τούς ὑλικούς ὅρους πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ὅμως, δέ σκοπεύουν καθόλου νά στηριχτοῦν στόν καπιταλισμό. Πῶς σκοπεύουν λοιπόν νά ἐνεργήσουν; Ἄγνωστο. Οὔτε κάν μιλᾶνε γιά ἐξάλειψη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας: εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τά πλατιά ἰδανικά τους δέν μποροῦν μέ κανένα τρόπο νά βγοῦν ἔξω ἀπό τά πλαίσια τοῦ συστήματος αὐτοῦ κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ἔπειτα, γιά νά ἐξαλειφθεῖ τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, θά χρειαστεῖ νά ἀπαλλοτριωθοῦν οἱ ἐπιχειρηματίες, πού τά «κέρδη» τους προέρχονται ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός ὅτι μονοπώλησαν τά μέσα παραγωγῆς. Γιά νά γίνει ὅμως ἡ ἀπαλλοτρίωση αὐτή τῶν στυλοβατῶν τῆς πατρίδας μας, χρειάζεται ἕνα λαϊκό ἐπαναστατικό κίνημα ἐνάντια στό ἀστικό καθεστώς, κίνημα πού εἶναι ἱκανό νά τό ξαπολύσει μόνο τό ἐργατικό προλεταριάτο, πού δέν τό συνδέει τίποτε μέ τό καθεστώς αὐτό. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὅμως, οὔτε σκέψη κάνουν γιά ὁποιαδήποτε πάλη, καί οὔτε ὑποψιάζονται, ὅτι εἶναι δυνατοί καί ἀπαραίτητοι κάποιοι ἄλλοι κοινωνικοί παράγοντες, ἐκτός ἀπό τά διοικητικά ὄργανα τῶν ἴδιων τῶν ἐπιχειρηματιῶν. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι δέν ἔχουν τήν πρόθεση νά στραφοῦν στά σοβαρά ἐνάντια στό «ἐπιχειρηματικό κέρδος»: ὁ κ. Κριβένκο μᾶς ἀράδιασε ἁπλῶς ἕνα σωρό φλυαρίες. Κι ἀμέσως ἔκανε τή διόρθωση: μπορεῖ «νά ἰσοφαρίσει» κανείς ἕνα τέτιο πράγμα, ὅπως εἶναι «ἡ δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος», «μέ κάτι ἄλλο», καί συγκεκριμένα μέ τίς πιστώσεις, μέ τήν ὀργάνωση τῆς πούλησης, μέ τή βελτίωση τῆς τεχνικῆς. Ὅλα δηλαδή κανονίστηκαν ὅσο μποροῦσε καλύτερα: ἀντί ἕνα πράγμα τόσο δυσάρεστο γιά τούς κυρίους ἐπιχειρηματίες, ὅπως εἶναι ἡ κατάργηση τῶν ἱερῶν δικαιωμάτων τους γιά «κέρδη», ἐμφανίστηκαν τόσο ἤπια φιλελεύθερα μέτρα, πού τό μόνο πού θά κάνουν εἶναι ὅτι θά δόσουν στά χέρια τοῦ καπιταλισμοῦ καλύτερα ὅπλα πάλης, πού τό μόνο πού θά κάνουν εἶναι ὅτι θά δυναμώσουν, θά στερεώσουν καί θ' ἀναπτύξουν τή «λαϊκή» μας μικροαστική τάξη. Καί γιά νά μή μείνει καμιά ἀμφιβολία, ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὑπερασπίζουν τά συμφέροντα μόνο αὐτῆς τῆς μικροαστικῆς τάξης,

ὁ κ. Κριβένκο μᾶς δίνει ἀκόμα τήν παρακάτω ὑπέροχη διασάφηση. Ἀπό τά παραπάνω βγαίνει, ὅτι ἡ κατάργηση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους μπορεῖ «νά ἰσοφαριστεῖ»... «μέ τήν ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου»!!! Ἀπό πρώτη ματιά μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι αὐτά εἶναι ἀνοησίες. Μά δέν εἶναι ἔτσι. Ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά ἡ συνεπής ἐφαρμογή τῶν ἰδεῶν τοῦ μικροαστισμοῦ. Ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ ἕνα γεγονός, ὅπως εἶναι ἡ πάλη τοῦ μεγάλου κεφαλαίου ἐνάντια στό μικρό, καί σάν πραγματικός «φίλος τοῦ λαοῦ» τάσσεται, βέβαια, μέ τό μέρος τοῦ μικροῦ... *κεφαλαίου*. Ἄκουσε ἐπιπλέον ὅτι ἕνα ἀπό τά πιό ἰσχυρά μέσα πάλης τῶν μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶναι ἡ ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου παράλληλα μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας — γεγονός πού πολύ σωστά ἔχει παρατηρηθεῖ, διαπιστωθεῖ σέ πολλούς παραγωγικούς κλάδους καί στή Ρωσία. Καί, θέλοντας νά σώσει μέ κάθε θυσία τούς μικρούς... *κεφαλαιοκράτες*, προτείνει «ὁρισμένη ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου, ἄν ἡ ἐλάττωση αὐτή θά ἀντισταθμισθεῖ μέ ἄλλα ὀφέλη»! Οἱ κύριοι ἐπιχειρηματίες, πού γιά τά «κέρδη» τους εἰπώθηκαν στήν ἀρχή κάπως περίεργα πράγματα, μποροῦν νά εἶναι ἐντελῶς ἥσυχοι. Πιστεύω ὅτι θά διόριζαν πρόθυμα ὑπουργό τῶν Οἰκονομικῶν τό μεγαλοφυῆ αὐτόν κυβερνήτη μας, πού προτείνει *ἐνάντια* στούς ἐπιχειρηματίες τήν ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου.

Θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε κι ἕνα ἄλλο παράδειγμα, πού δείχνει πῶς οἱ ἀνθρωπιστές-φιλελεύθεροι κυβερνῆτες, πού εἶναι συγκεντρωμένοι γύρω ἀπό τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», ἀποδείχνονται καθαρόαιμοι ἀστοί, μόλις γίνει λόγος γιά κάποιο πρακτικό ζήτημα. Στό «Χρονικό τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς» στό τεῦχος 12 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» γίνεται λόγος γιά τά μονοπώλια.

«Τά μονοπώλια καί τά συνδικάτα,, — λέει ὁ συγγραφέας, — αὐτά εἶναι τά ἰδανικά τῆς ἀναπτυγμένης βιομηχανίας». Καί τοῦ προκαλεῖ κατάπληξη τό γεγονός, ὅτι οἱ θεσμοί αὐτοί ἐμφανίζονται καί σέ μᾶς, ἄν καί δέν ἔχουμε «δυνατό συναγωνισμό κεφαλαίων». «Οὔτε ἡ βιομηχανία ζάχαρης, οὔτε ἡ πετρελαιοβιομηχανία ἔχουν πάρει ἀκόμα μεγάλη ἀνάπτυξη. Ἡ κατανάλωση καί τῆς ζάχαρης καί τοῦ πετρελαίου βρίσκονται στή χώρα μας σέ ἐμβρυώδη σχεδόν κατάσταση, ἄν πάρει κανείς ὑπόψη τή μηδαμινή ποσότητα αὐτῶν τῶν προϊόντων, πού ἀναλογεῖ σέ κάθε καταναλωτή μας σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες χῶρες. Θά νόμιζε κανείς, ὅτι τό πεδίο ἀνάπτυξης τῶν κλάδων αὐτῶν τῆς βιομηχανίας εἶναι ἀκόμα πολύ μεγάλο καί θά μποροῦσε νά ἀπορροφήσει πολλά ἀκόμα κεφάλαια».

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀκριβῶς ἐδῶ, σ' ἕνα πραχτικό ζήτημα, ὁ συγγραφέας ξέχασε τήν ἀγαπημένη ἰδέα τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» γιά περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἀναγκάστηκε νά ὁμολογήσει ὅτι ἡ ἀγορά αὐτή ἔχει ἀκόμα μπροστά της μιά προοπτική τεράστιας ἀνάπτυξης κι ὄχι περιορισμοῦ. Καταλήγει σ' αὐτό τό συμπέρασμα, κάνοντας σύγκριση μέ τή Δύση, ὅπου ἡ κατανάλωση εἶναι μεγαλύτερη. Γιατί; Γιατί ὁ πολιτισμός εἶναι ἀνώτερος. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ ὑλική βάση αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ἄν ὄχι ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τεχνικῆς, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τῶν ἀνταλλαγῶν πού ὁδηγοῦν τούς ἀνθρώπους σέ πιό συχνές συγκρούσεις μεταξύ τους καί καταστρέφουν τή μεσαιωνική ἀπομόνωση τῶν διάφορων περιοχῶν; Μήπως στή Γαλλία, λχ., πρίν ἀπό τή μεγάλη ἐπανάσταση, ὅταν δέν εἶχε ἀκόμα τελειώσει ἡ διάσπαση τῆς μισομεσαιωνικῆς ἀγροτιᾶς της σέ ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ καὶ σὲ προλεταριάτο, ὁ πολιτισμὸς δὲν ἦταν ὄχι ἀνώτερος ἀπὸ τὸ δικό μας; Κι ἂν ὁ συγγραφέας εἶχε δόσει μεγαλύτερη προσοχή στή ρωσική ζωή, δέ θά μποροῦσε παρά νά παρατηρήσει λχ. τό γεγονός, ὅτι στίς περιοχές μέ ἀναπτυγμένο καπιταλισμό οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι σέ σημαντικό βαθμό ἀνώτερες ἀπ' ὅ,τι στίς καθαρά γεωργικές περιοχές. Αὐτό τό τονίζουν ὁμόφωνα ὅλοι οἱ ἐρευνητές τῶν βιοτεχνιῶν μας σ' ὅλες τίς περιπτώσεις, πού οἱ βιοτεχνίες αὐτές φτάνουν σέ τέτιο βαθμό ἀνάπτυξης, ὥστε νά βάζουν τή σφραγίδα τους σ' ὅλη τή ζωή τοῦ πληθυσμοῦ*.

Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» δέν προσέχουν τέτιες «λεπτομέρειες» γιατί «ἁπλούστατα» ἐξηγοῦν τό γεγονός αὐτό μέ τόν πολιτισμό ἤ μέ τή ζωή, πού γενικά γίνεται πιό περίπλοκη, καί οὔτε κάν βάζουν στόν ἑαυτό τους τό ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ ὑλική βάση αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ κι αὐτοῦ τοῦ περίπλοκου φαινομένου. Ἂν ὅμως ἔστρεφαν τά βλέμματά τους ἔστω καί στήν οἰκονομία τῆς ὑπαίθρου μας, θά ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἀναγνωρίσουν ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά.

Νομίζουν, ἴσως, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς δέ σημαίνει καθόλου καί ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης. «Τά μονοπώλια, συνεχίζει τό συλλογισμό του ὁ χρονικογράφος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς

* Σάν παράδειγμα θά ἀναφέρω ἔστω καί μόνο τούς βιοτέχνες τοῦ Πάβλοβο σέ σύγκριση μέ τούς ἀγρότες τῶν γειτονικῶν χωριῶν. Βλ. τά ἔργα τοῦ Γκριγκόριεφ καί τοῦ Ἄννενσκι. Ἐπίτηδες παίρνω πάλι γιά παράδειγμα ἕνα χωριό ὅπου ὑπάρχει ἕνα δῆθεν ἰδιαίτερο «λαϊκό καθεστώς».

πού άναφέραμε παραπάνω, θά άποτελέσουν στή χώρα μας, μέ τήν άδύνατη άνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γενικά καί μέ τήν άπουσία ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος καί πρωτοβουλίας, καινούργια τροχοπέδη γιά τήν ἀνάπτυξη *τῶν δυνάμεων τῆς χώρας*». Μιλώντας γιά τό μονοπώλιο καπνοῦ, ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει, ὅτι τό μονοπώλιο αὐτό «θά ἀποσύρει ἀπό τή *λαϊκή* κυκλοφορία 154 ἑκατομμύρια ρούβλια». Ἐδῶ πιά ἁπλούστατα ξεχνάει ὅτι βάση τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος μας εἶναι ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία, πού καθοδηγητική της δύναμη εἶναι καί στή χώρα μας, ὅπως καί παντοῦ ἀλλοῦ, ἡ ἀστική τάξη. Κι ἀντί νά μιλήσει γιά τόν περιορισμό τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπό τά μονοπώλια, ὁ συγγραφέας μιλάει γιά τή «χώρα», ἀντί νά μιλήσει γιά ἐμπορευματική, ἀστική κυκλοφορία, μιλάει γιά «λαϊκή» κυκλοφορία*. Ὁ ἀστός δέν εἶναι ποτέ σέ θέση νά συλλάβει τή διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἔννοιες, ὅσο τεράστια κι ἄν εἶναι. Γιά νά δείξω πόσο ἐξόφθαλμη εἶναι πραγματικά αὐτή ἡ διαφορά, θά ἀναφερθῶ σ' ἕνα περιοδικό πού ἔχει κύρος στά μάτια τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», στό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι». Στό τεῦχος 2 τοῦ 1872, στό ἄρθρο «Ἡ πλουτοκρατία καί οἱ βάσεις της» διαβάζουμε:

«Σύμφωνα μέ τό χαρακτηρισμό πού δίνει ὁ Μαρλό, τό πιό οὐσιαστικό γνώρισμα τῆς πλουτοκρατίας εἶναι ἡ ἀγάπη της πρός τή φιλελεύθερη μορφή κράτους, ἤ τουλάχιστο πρός τήν ἀρχή τῆς ἐλευθερίας πλουτισμοῦ. Ἄν πάρουμε αὐτό τό γνώρισμα καί σκεφτοῦμε τί ὑπῆρχε ἐδῶ καί 8–10 περίπου χρόνια, θά δοῦμε ὅτι στόν τομέα τοῦ φιλελευθερισμοῦ σημειώσαμε τεράστιες ἐπιτυχίες... Ὅποια ἐφημερίδα ἤ περιοδικό κι ἄν πάρετε, ἀντιπροσωπεύουν προφανῶς λίγο-πολύ τή δημοκρατική ἀρχή, παλαίβουν ὅλες γιά τά συμφέροντα τοῦ λαοῦ. Παράλληλα ὅμως μέ τίς δημοκρατικές ἀπόψεις, καί μάλιστα κάτω ἀπό τό κάλυμμά τους (*σημειῶστε* το αὐτό) διοχετεύονται κάθε τόσο, μέ πρόθεση ἤ χωρίς πρόθεση, οἱ πλουτοκρατικές τάσεις».

Ὁ ἀρθρογράφος φέρνει γιά παράδειγμα ἕνα ἔγγραφο τῶν ἐμπόρων τῆς Πετρούπολης καί τῆς Μόσχας πρός τόν ὑπουργό τῶν Οἰκονομικῶν, στό ὁποῖο τοῦ ἐκφράζεται ἡ εὐγνωμοσύνη αὐτοῦ τοῦ τόσο ἀξιότιμου στρώματος τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς Ρωσίας, γιατί ὁ κ. ὑπουργός «ἔβαλε γιά θεμέλιο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ρωσίας τήν ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη διεύρυνση τῆς μο-

---

* Χρησιμοποίηση λέξεων, γιά τίς ὁποῖες πρέπει νά κατηγορηθεῖ ὁ συγγραφέας, πολύ περισσότερο γιατί τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τοῦ ἀρέσει νά χρησιμοποιεῖ τή λέξη «λαϊκός» σέ ἀντίθεση πρός τή λέξη ἀστικός.

ναδικά γόνιμης ἰδιωτικῆς δράσης». Κι ὁ ἀρθρογράφος συμπεραίνει: «Πλουτοκρατικά στοιχεῖα καί παρόμοιες τάσεις ὑπάρχουν ἀναμφισβήτητα στήν κοινωνία μας καί μάλιστα σέ ἀρκετά μεγάλο βαθμό».

Ὅπως βλέπετε — οἱ πρόδρομοί σας σέ πολύ μακρινούς καιρούς, τότε πού ἦταν ἀκόμα ζωντανές καί πρόσφατες οἱ ἐντυπώσεις ἀπό τή μεγάλη ἀπελευθερωτική μεταρύθμιση (πού ἔπρεπε, ὅπως ἀνακάλυψε ὁ κ. Γιουζακόφ, ν' ἀνοίξει ἥσυχους καί σωστούς δρόμους ἀνάπτυξης τῆς «λαϊκῆς» παραγωγῆς, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἄνοιξε μόνο τό δρόμο ἀνάπτυξης τῆς πλουτοκρατίας), δέν μποροῦσαν παρά ν' ἀναγνωρίσουν οἱ ἴδιοι τόν πλουτοκρατικό, δηλ. τόν ἀστικό χαρακτήρα τοῦ ἀτομικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος στή Ρωσία.

Γιατί τό ξεχάσατε αὐτό; Γιατί, ὅταν μιλᾶτε γιά «λαϊκή» κυκλοφορία καί ἀνάπτυξη τῶν «δυνάμεων τῆς χώρας» χάρη στήν ἀνάπτυξη τοῦ «ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος καί τῆς πρωτοβουλίας», δέν ἀναφέρετε τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης; γιατί δέ μιλᾶτε γιά τόν ἐκμεταλλευτικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος κι αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας; Μπορεῖ καί πρέπει, ἐννοεῖται, νά ἐκφράζεται κανείς ἐνάντια στά μονοπώλια καί στά παρόμοια ἱδρύματα, γιατί χειροτερεύουν ἀναμφισβήτητα τήν κατάσταση τοῦ ἐργαζόμενου, δέν πρέπει, ὅμως, νά ξεχνάει ὅτι ἐκτός ἀπ' ὅλα αὐτά τά μεσαιωνικά δεσμά ὁ ἐργαζόμενος εἶναι δεμένος μέ ἀκόμα πιό δυνατά, νεότατα, ἀστικά δεσμά. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ κατάργηση τῶν μονοπωλίων θά φέρει ὄφελος σ' ὅλο τό «λαό», γιατί ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἀστική οἰκονομία ἔγινε τό θεμέλιο τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας, τά ὑπολείμματα αὐτά τοῦ μεσαιωνικοῦ καθεστῶτος ἁπλῶς προσθέτουν στίς συμφορές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος ἀκόμα πιό πικρές συμφορές, τίς μεσαιωνικές. Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά ἐξαλειφθοῦν — κι ὅσο πιό γρήγορα, ὅσο πιό ριζοσπαστικά γίνει αὐτό, τόσο τό καλύτερο — γιά νά μπορέσουμε μέ τό ξεκαθάρισμα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀπό τά κληρονομημένα μισοφεουδαρχικά δεσμά, νά λύσουμε τά χέρια τῆς ἐργατικῆς τάξης, νά τῆς κάνουμε πιό εὔκολη τήν πάλη ἐνάντια στήν ἀστική τάξη.

Ἔτσι ἀκριβῶς πρέπει νά μιλάει κανείς, ὅταν θέλει νά πεῖ τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους, ὅτι δηλ. ἡ κατάργηση τῶν μονοπωλίων καί ὅλων τῶν ἄλλων μεσαιωνικῶν περιορισμῶν (πού τό πλῆθος τους στή Ρωσία εἶναι ἄπειρο) εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαία γιά τήν ἐργατική τάξη, γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ πάλη της ἐνάντια

στό ἀστικό καθεστώς. Αὐτό εἶναι ὅλο. Καί μόνο ἀστοί μποροῦν, ἐπικαλούμενοι τήν ἀλληλεγγύη τῶν συμφερόντων ὅλου τοῦ «λαοῦ» ἐνάντια στούς μεσαιωνικούς, δουλοπαροικιακούς θεσμούς, νά ξεχνοῦν τό βαθύ καί ἀνειρήνευτο ἀνταγωνισμό ἀστικῆς τάξης καί προλεταριάτου μέσα στούς κόλπους αὐτοῦ τοῦ «λαοῦ».

Μά, ἐξάλλου, θἆταν παράλογο νά νομίζουμε ὅτι μ' αὐτά θά μπορούσαμε νά κάνουμε τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» νά ντραποῦν, τή στιγμή πού, μιλώντας γιά τίς ἀνάγκες τοῦ χωριοῦ, λένε λχ. τέτια πράγματα:

«Ὅταν πρίν ἀπό κάμποσα χρόνια, — ἀφηγεῖται ὁ κ. Κριβένκο, — ὁρισμένες ἐφημερίδες τίς ἀπασχολοῦσε τό ζήτημα, ποιά ἐπαγγέλματα καί τί εἴδους διανοούμενους χρειάζεται τό χωριό, ὁ κατάλογος πού ἔγινε ἦταν πολύ μεγάλος καί ποικίλος καί ἀγκάλιαζε σχεδόν ὅλη τή ζωή: μετά τούς γιατρούς καί τίς γιάτρισσες ἀκολουθοῦσαν οἱ βοηθοί γιατρῶν, μετά οἱ δικηγόροι, μετά τούς δικηγόρους οἱ δάσκαλοι, οἱ ὀργανωτές βιβλιοθηκῶν καί βιβλιοπωλείων, οἱ γεωπόνοι, οἱ δασοκόμοι καί γενικά οἱ ἄνθρωποι πού ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία, οἱ τεχνικοί μέ τίς πιό διαφορετικές εἰδικότητες (πολύ ἐκτεταμένη περιοχή πού ἔμεινε σχεδόν ἄθιχτη), οἱ ὀργανωτές καί οἱ διευθυντές πιστωτικῶν ἱδρυμάτων, ἀποθηκῶν ἐμπορευμάτων κλπ.».

Ἄς σταθοῦμε ἔστω καί στούς «διανοούμενους» (;;) ἐκείνους, πού ἡ δράση τους ἔχει ἄμεση σχέση μέ τή σφαίρα τῆς οἰκονομίας, σ' αὐτούς τούς δασοκόμους, γεωπόνους, τεχνικούς κλπ. Πόσο μᾶς χρειάζονται, πραγματικά, αὐτοί οἱ ἄνθρωποι στό χωριό! Μά σέ **ΠΟΙΟ** χωριό; Ἐννοεῖται, σ' ἕνα χωριό ἰδιοχτητῶν γῆς, σ' ἕνα χωριό νοικοκυρέων μουζίκων πού διαθέτουν «οἰκονομίες» καί μποροῦν νά πληρώσουν γιά τίς ὑπηρεσίες τους ὅλους αὐτούς τούς ἐπαγγελματίες, πού ὁ κ. Κριβένκο εὐαρεστήθηκε νά τούς ἀνεβάσει στή σειρά τῶν «διανοουμένων». *Αὐτό* τό χωριό διψάει πραγματικά, ἐδῶ καί πολύν καιρό, καί γιά τεχνικούς, καί γιά πιστώσεις, καί γιά ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων — αὐτό μαρτυρεῖ ὅλη ἡ οἰκονομική φιλολογία. Μά ὑπάρχει κι ἕνα ἄλλο χωριό, ἀσύγκριτα πιό πολυάριθμο, πού δέ θά ἦταν ἄσχημο νά τό θυμοῦνται πιό συχνά οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ»,— τό χωριό τῆς καταστραμμένης καί ἀπογυμνωμένης, ληστεμένης μέχρι τό βελόνι ἀγροτιᾶς, πού ὄχι μόνο δέν ἔχει «οἰκονομίες» γιά νά πληρώσει τούς «διανοούμενους» γιά τή δουλιά τους, μά οὔτε καί ψωμί σέ ποσότητα ἀρκετή γιά νά μή πεθάνει τῆς πείνας. Κι *αὐτό* τό χωριό θέλετε νά τό βοηθήσετε *μέ ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων!!* Τί θά βάλουν σ' αὐτές τίς ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων οἱ ἀγρότες μας,

πού ἔχουν ἕνα ἄλογο ἤ δέν ἔχουν καθόλου; Τά ροῦχα τους; — τά ἔχουν κιόλας βάλει ἐνέχυρο τό 1891 στούς κουλάκους τοῦ χωριοῦ καί τῆς πόλης πού ἔφτιαχναν τότε, ἐκτελώντας τήν ἀνθρωπιστική-φιλελεύθερη συνταγή σας, ἀληθινές «ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων» στά σπίτια τους, στίς ταβέρνες τους καί στά μαγαζιά τους. Δέν τούς ἔμεναν πιά παρά μόνο τά ἐργατικά τους «χέρια». Γι' αὐτό ὅμως τό ἐμπόρευμα οὔτε καί οἱ ἀνώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι τῆς Ρωσίας δέ σοφίστηκαν ὥς τά σήμερα «ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων»...

Εἶναι δύσκολο νά φανταστεῖ κανείς πιό παραστατική ἀπόδειξη ἄκρου ἐκχυδαϊσμοῦ αὐτῶν τῶν «δημοκρατῶν», — νιώθουν τρυφερή συγκίνηση γιά τίς τεχνικές προόδους, πού συντελοῦνται μέσα στήν «ἀγροτιά» καί κλείνουν τά μάτια μπροστά στή μαζική ἀπαλλοτρίωση τῆς ἴδιας πάλι «ἀγροτιᾶς». Στό 2ο τεῦχος, λχ., τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» («Σκίτσα», § XII) ὁ κ. Κάρισεφ ἀφηγεῖται καταγοητευμένος, σάν φιλελεύθερος ἠλίθιος, περιπτώσεις «τελειοποιήσεων καί βελτιώσεων» τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ — «εἰσαγωγῆς στό ἀγροτικό νοικοκυριό βελτιωμένων ποιοτήτων σπόρων» — ἀμερικάνικης βρώμης, σίκαλης τῆς Βάζας, βρώμης τοῦ Κλάιντεσνταλ κτλ. «Σέ ὁρισμένα μέρη οἱ ἀγρότες χωρίζουν εἰδικά γιά σπόρο μικρά κομμάτια γῆς, στά ὁποῖα ὕστερα ἀπό ἐπιμελημένη καλλιέργεια φυτεύουν μέ τό χέρι ἐκλεκτούς σπόρους». «Πολλές καί πολυποίκιλες καινοτομίες» παρατηροῦνται «στόν τομέα τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων καί μηχανῶν»* — σκαλιστικές μηχανές, ἐλαφρά μικρά ἀλέτρια, ἁλωνιστικές καί λιχνιστικές μηχανές, διαλογεῖς. Διαπιστώνεται «αὔξηση τῆς ποικιλίας λιπασμάτων» — φωσφορίτης, λιπάσματα ἀπό κόκκαλα, κοπριά περιστεριοῦ κτλ. «Οἱ ἀνταποκριτές ἐπιμένουν, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά ὀργανωθοῦν στά χωριά τοπικές ἀποθῆκες τῶν ζέμστβο γιά τήν πούληση φωσφορίτη», — καί ὁ κ. Κάρισεφ, παραθέτοντας περικοπές ἀπό τό ἔργο τοῦ κ. Β. Β.: «Τά προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό» (σ' αὐτόν ἀναφέρεται καί ὁ κ. Κριβένκο), καταλαμβάνεται ἀπό πραγματική ἔκσταση γιά ὅλες αὐτές τίς συγκινητικές προόδους:

«Ἐνθαρρυντική καί παράλληλα θλιβερή ἐντύπωση προξε-

* Θά θυμίσω στόν ἀναγνώστη τήν κατανομή αὐτῶν τῶν τελειοποιημένων ἐργαλείων στό νομό Νοβοοῦζενσκ: τά 37% τῶν (φτωχῶν) ἀγροτῶν, δηλ. τά 10 χιλ. νοικοκυριά ἀπό τά 28 χιλ., ἔχουν 7 ἐργαλεῖα ἀπό τά 5724, δηλ. τό $^1/_8$%! Τά $^4/_5$ τῶν ἐργαλείων ἔχουν μονοπωληθεῖ ἀπό τούς πλούσιους, πού ἔχουν στά χέρια τους μόνο τό $^1/_4$ τῶν νοικοκυριῶν.

νοῦν αὐτές οἱ πληροφορίες πού μπορέσαμε νά τίς ἐκθέσουμε μόνο σέ συντομία... Ἐνθαρρυντική, γιατί αὐτός ὁ λαός πού φτώχυνε, βουτήχτηκε στά χρέη, πού σημαντική μερίδα του ἔμεινε χωρίς ἄλογο, δέ σταυρώνει τά χέρια, δέν πέφτει σέ ἀπόγνωση, δέν ἀλλάζει ἐπάγγελμα, μά μένει πιστός στή γῆ, γιατί καταλαβαίνει ὅτι ἡ γῆ, ἡ καλή καλλιέργεια τῆς γῆς, εἶναι τό μέλλον του, ἡ δύναμή του, ὁ πλοῦτος του. (Ἄ, βέβαια! Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι αὐτός ἀκριβῶς ὁ ἀγρότης, πού φτώχυνε κι ἔμεινε χωρίς ἄλογο, ἀγοράζει φωσφορίτη, διαλογεῖς, ἁλωνιστικές μηχανές, σπόρο βρώμης τοῦ Κλάιντεσνταλ! Ὦ, sancta simplicitas!* Κι αὐτά δέν τά γράφει κάποια μαθήτρια παρθεναγωγείου, μά ἕνας καθηγητής, διδάχτορας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας!! Ὄχι, ὅ,τι καί νά πεῖς, μόνο μέ τήν ἁγία ἁπλοϊκότητα δέν μπορεῖς νά ἐξηγήσεις τό ζήτημα). Ψάχνει ὁ ἀγρότης πυρετώδικα νά βρεῖ τρόπους γι' αὐτή τήν κατάλληλη καλλιέργεια, ψάχνει νά βρεῖ νέους δρόμους, μέθοδες καλλιέργειας, σπόρους, ἐργαλεῖα, λιπάσματα, τό καθετί πού θά συντελοῦσε στή γονιμότητα τῆς γῆς πού τόν θρέφει καί πού ἀργά ἤ γρήγορα θά τόν ἀνταμείψει στό ἑκατονταπλάσιο γι' αὐτό τό πράγμα**... θλιβερή ἐντύπωση προξενοῦν οἱ πληροφορίες πού ἀναφέρθηκαν, γιατί (θά νομίζετε, ἴσως, ὅτι ὁ «φίλος τοῦ λαοῦ» θά ἀναφέρει ἔστω κι ἐδῶ τή μαζική ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς, πού συνοδεύει καί προκαλεῖ τή συγκέντρωση τῆς γῆς στά χέρια τῶν ἀγροτῶν νοικοκυρέων, τή μετατροπή της *σέ κεφάλαιο*, μέ βάση τό *βελτιωμένο* νοικοκυριό, — τήν ἀπαλλοτρίωση ἐκείνη πού ρίχνει ἀκριβῶς στήν ἀγορά τά «ἐλεύθερα» καί «φτηνά» «χέρια», πού δημιουργοῦν τίς ἐπιτυχίες τοῦ ντόπιου «ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος» μέ πεδίο δράσης ὅλες αὐτές τίς ἁλωνιστικές μηχανές, διαλογεῖς, λιχνιστικές μηχανές; — τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά), γιατί... χρειάζεται νά ξυπνήσουμε ἴσα-ἴσα ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Πῶς βοηθᾶμε ἐμεῖς τόν

* — Ὦ, ἁγία ἁπλοϊκότητα! *Σύντ.*

** Ἔχετε ἀπόλυτα δίκιο, ἀξιότιμε κ. καθηγητά, ὅταν λέτε πώς τὸ βελτιωμένο νοικοκυριό θά ἀνταμείψει στό *ἑκατονταπλάσιο* αὐτό τό «λαό» πού δέν «πέφτει σέ ἀπόγνωση» καί «μένει πιστός στή γῆ». Μά δέ βλέπετε, ὠ μεγάλε διδάχτορα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὅτι ὁ «μουζίκος», γιά ν' ἀποχτήσει ὅλους αὐτούς τούς φωσφορίτες κτλ., πρέπει νά ξεχωρίζει ἀπό τή μάζα τῶν πεινασμένων ζητιάνων μέ τά *διαθέσιμα* χρήματα πού θά ἔχει, τά χρήματα ὅμως εἶναι προϊόν *κοινωνικῆς* ἐργασίας πού περνάει σέ χέρια ἰδιωτῶν· δέ βλέπετε ὅτι ἡ ἰδιοποίηση τῆς «ἀνταμοιβῆς» γι' αὐτό τό βελτιωμένο νοικοκυριό θά εἶναι ἰδιοποίηση *ξένης* ἐργασίας· ὅτι μόνο ἄθλιοι τσανακογλύφτες τῆς ἀστικῆς τάξης μποροῦν νά βλέπουν τήν πηγή αὐτῆς τῆς ἄφθονης ἀνταμοιβῆς στόν ἀτομικό ζῆλο τοῦ νοικοκύρη, πού «χωρίς νά σταυρώνει τά χέρια του» «κάνει γόνιμη τή γῆ πού τόν θρέφει»;

ἀγρότη σ' αὐτή του τήν ἐπιδίωξη νά ἀνεβάσει τό νοικοκυριό του; Ἔχουμε στή διάθεσή μας ἐπιστήμη, φιλολογία, μουσεῖα, ἀποθῆκες, μεσιτικά γραφεῖα. (Ἀλήθεια, κύριοι, ἔτσι ἀκριβῶς μπαίνουν πλάι πλάι: ἡ «ἐπιστήμη» καί τά «μεσιτικά γραφεῖα»... Τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» δέν πρέπει νά τούς μελετάει κανείς ὅταν πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες, γιατί στήν περίπτωση αὐτή φορᾶνε στολή ραμμένη ἀπό τά κουρέλια τῶν «ἰδανικῶν τῶν πατέρων» τους, ἀλλά ὅταν φορᾶνε τά καθημερινά τους ροῦχα, ὅταν συζητοῦν λεπτομερειακά τά ζητήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Καί τότε μπορεῖτε νά παρακολουθήσετε τούς ἰδεολογικούς αὐτούς ἐκπροσώπους τοῦ μικροαστισμοῦ σ' ὅλη τή μεγαλοπρέπειά τους.) Ἔχει ἄραγε κάτι τέτιο ὁ μουζίκος; Διαθέτει, βέβαια, ἔμβρυα, ἔμβρυα, ὅμως, πού ἀναπτύσσονται κάπως βασανιστικά. Ὁ μουζίκος θέλει νά δεῖ παραδείγματα, μά ποῦ εἶναι οἱ πειραματικοί ἀγροί μας, τά πρότυπα νοικοκυριά; Ὁ μουζίκος ζητᾶ ἔντυπο λόγο, — μά ποῦ εἶναι ἡ ἐκλαϊκευτική μας φιλολογία σχετικά μέ τή γεωπονία;... Ὁ μουζίκος ζητᾶ λιπάσματα, ἐργαλεῖα, σπόρο, — μά ποῦ εἶναι οἱ ἀποθῆκες τῶν ζέμστβο μας γιά ὅλ' αὐτά, ἡ χοντρική συγκέντρωση γεωργικῶν προϊόντων, οἱ εὐκολίες τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης;... Ποῦ εἶστε σεῖς, οἱ παράγοντες ἰδιῶτες καί οἱ παράγοντες τῶν ζέμστβο; Πᾶτε καί δουλέψτε, ἡ ὥρα ἔφτασε προπολλοῦ, καί

> Θά σᾶς πεῖ ἀπό τήν καρδιά του εὐχαριστῶ
> ὁ ρωσικός λαός!»
>
> Ν. Κάρισεφ («Ρούσκογε Μπογκάτστβο», τεῦχος 2, σελ. 19).

Αὐτοί εἶναι λοιπόν οἱ φίλοι τῶν «λαϊκῶν» μικροαστῶν, πού αἰσθάνονται μόνοι τους ἀπόλαυση γιά τίς μικροαστικές τους προόδους!

Θά νόμιζε κανείς, ὅτι ἀκόμα κι ἄν δέν κάνουμε μιά ἀνάλυση τῆς οἰκονομίας τοῦ χωριοῦ μας ἀρκεῖ νά παρακολουθήσουμε αὐτό τό γεγονός τῆς νέας οἰκονομικῆς μας ἱστορίας πού χτυπάει στά μάτια — ὅλες τίς γενικά διαπιστωμένες προόδους τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, παράλληλα μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς *ἀγροτιᾶς* πού συντελεῖται σέ τεράστια κλίμακα, — γιά νά πειστοῦμε πόσο ἀνόητη εἶναι ἡ ἀντίληψη, πού θεωρεῖ τήν *ἀγροτιά* κάποιο ὁμοιογενές σύνολο ἐσωτερικά ἀλληλέγγυο, γιά νά πειστεῖ ὅτι ὅλες αὐτές οἱ πρόοδοι ἔχουν ἀστικό χαρακτήρα! Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ὅμως μένουν τυφλοί ἀπέναντι σ' ὅλα αὐτά. Δέν ἔχουν διατηρήσει καμιά ἀπό τίς θετικές πλευρές τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ κοινωνικο-επαναστατικοῦ ναροντνικισμοῦ καί γαντζώθηκαν γερά

σέ ἕνα ἀπό τά μεγάλα του λάθη,— τήν μή κατανόηση τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ μέσα στήν ἀγροτιά.

«Ὁ ναρόντνικος τῶν χρόνων 1870–1880, — λέει πολύ εὔστοχα ὁ Γκούρβιτς, — δέν εἶχε ἰδέα γιά τόν ταξικό ἀνταγωνισμό μέσα στήν ἴδια τήν ἀγροτιά καί περιόριζε αὐτό τόν ἀνταγωνισμό ἀποκλειστικά στίς σχέσεις ἀνάμεσα στόν «ἐκμεταλλευτή» — τόν κουλάκο ἤ τό παράσιτο — καί τό θύμα του, τόν ἀγρότη, πού εἶναι διαποτισμένος μέ κομμουνιστικό πνεῦμα*. Ὁ Γκλέμπ Οὐσπένσκι παρέμεινε μόνος μέ τό σκεπτικισμό του καί ἀπαντοῦσε μέ εἰρωνικό μειδίαμα στή γενική αὐταπάτη. Μέ τήν ὑπέροχη γνώση του τῆς ἀγροτιᾶς καί τό μεγάλο καλλιτεχνικό του ταλέντο, πού εἰσχωροῦσε στήν ἴδια τήν οὐσία τῶν φαινομένων, δέν μποροῦσε νά μή βλέπει ὅτι ὁ ἀτομικισμός ἔγινε ἡ βάση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ὄχι μόνο ἀνάμεσα στόν τοκογλύφο καί στόν ὀφειλέτη, μά κι ἀνάμεσα στούς ἀγρότες γενικά. Βλ. τό ἄρθρο του „Γενική ἰσοπέδωση" [72] στό περιοδικό „Ρούσκαγια Μίσλ" τεῦχος 1 τοῦ 1882» (στό προαναφερόμενο ἔργο, σελ. 106).

Ἄν ὅμως ἐπιτρεπόταν καί μάλιστα ἦταν φυσικό νά πέφτει κανείς σέ τέτιες αὐταπάτες στίς δεκαετίες 1860–1870 καί 1870–1880, τότε πού δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα παρά πολύ λίγες ἀκριβεῖς γνώσεις σχετικά μέ τήν οἰκονομία τοῦ χωριοῦ, τότε πού δέν εἶχε ἀκόμα ἐκδηλωθεῖ τόσο καθαρά ἡ διαφοροποίηση τοῦ χωριοῦ, τώρα πρέπει νά κλείνει κανείς ἐπίτηδες τά μάτια του γιά νά μή βλέπει αὐτή τή διαφοροποίηση. Εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό, ὅτι ἴσα-ἴσα τόν τελευταῖο καιρό, πού ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς ἔφτασε, ὅπως φαίνεται, στό ἀπόγειό της, ἀκούει κανείς νά μιλᾶνε παντοῦ γιά προοδευτικά ρεύματα στήν οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν. Ὁ κ. Β. Β. (πού ἐπίσης εἶναι ἀναμφισβήτητα «φίλος τοῦ λαοῦ») ἔγραψε πάνω σ' αὐτό τό θέμα ὁλόκληρο βιβλίο. Καί δέν μπορεῖτε νά τόν κατηγορήσετε, ὅτι δέν εἶναι σωστά τά γεγονότα πού περιγράφει. Ἀπεναντίας, τό γεγονός αὐτό — τῆς τεχνικῆς καί τῆς ἀγροτεχνικῆς προόδου μέσα στήν ἀγροτιά — εἶναι ἀναμφισβήτητο, ἀναμφισβήτητο ὅμως εἶναι ἐπίσης καί τό γεγονός τῆς μαζικῆς ἀπαλλοτρίωσης τῆς ἀγροτιᾶς. Καί νά πού οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» συγκεντρώνουν ὅλη τους τήν προσοχή στό πῶς ὁ «μουζίκος» ψάχνει πυρετώδικα νά βρεῖ καινούργιες

---

* «Μέσα στήν κοινότητα τοῦ χωριοῦ ἐμφανίστηκαν ἀνταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις», — λέει ὁ Γκούρβιτς σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο (σελ. 104). Παραθέτω τά λόγια αὐτά τοῦ Γκούρβιτς μόνο γιά νά συμπληρώσω ὅσα ἐμπράγματα στοιχεῖα ἀνέφερα πιό πάνω.

μέθοδες καλλιέργειας, πού θά τόν βοηθοῦσαν νά κάνει γόνιμη τή γῆ πού τόν τρέφει, καί ἀφήνουν νά τούς διαφύγει ἡ ἄλλη πλευρά τοῦ νομίσματος, ὁ πυρετώδικος χωρισμός τοῦ ἴδιου τοῦ «μουζίκου» ἀπό τή γῆ του. Κρύβουν σάν τή στρουθοκάμηλο τό κεφάλι γιά νά μή βλέπουν κατά πρόσωπο τήν πραγματικότητα, γιά νά μή βλέπουν ὅτι παρευρίσκονται ἀκριβῶς στό προτσές τῆς μετατροπῆς σέ κεφάλαιο τῆς γῆς, ἀπό τήν όποία ἀποσπᾶται ἡ ἀγροτιά, στό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς*. Δοκιμάστε νά διαψεύσετε ὅτι στήν ἀγροτική μας κοινότητα *παρουσιάζονται* τά δυό αὐτά διαμετρικά ἀντίθετα προτσές, δοκιμάστε *νά τά ἐξηγήσετε* μέ κάτι ἄλλο κι ὄχι μέ τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς κοινωνίας μας! Ποῦ τέτια πράγματα! Νά ψάλλουν ἀλληλούια καί νά ψελλίζουν ἀνθρωπιστικές καλοκάγαθες φράσεις — αὐτό εἶναι τό ἄλφα καί τό ὠμέγα ὅλης τῆς «ἐπιστήμης» τους, ὅλης τῆς πολιτικῆς τους «δράσης».

Κι αὐτό τό δειλο-φιλελεύθερο μπάλωμα τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος τό ἀνάγουν ἀκόμα καί σέ ὁλάκερη φιλοσοφία. «Ἕνα μικρό ζωντανό ἔργο, — διατείνεται βαθυστόχαστα ὁ κ. Κριβένκο, — ἀξίζει πολύ περισσότερο ἀπό μιά μεγάλη ἀδράνεια». Αὐτό εἶναι καί καινούργιο καὶ ἔξυπνο. Κι ἔπειτα, συνεχίζει, — «ἕνα μικρό ἔργο δέν εἶναι καθόλου συνώνυμο μ' ἕνα μικρό σκοπό». Σάν παράδειγμα «ἐπέκτασης τῆς δράσης», πού στήν πορεία της τό ἔργο ἀπό μικρό γίνεται «σωστό καί καλό», ἀναφέρεται ἡ δράση μιᾶς κυρίας πού φρόντισε γιά τήν ἵδρυση σχολειῶν, ἔπειτα ἡ δράση πού ἀναπτύσσουν οἱ δικηγόροι μέσα στήν ἀγροτιά, δράση πού ἐκτοπίζει τούς δικολάβους, ἡ σκέψη τῶν δικηγόρων νά ἀκολουθοῦν στήν ἐπαρχία τά κινητά περιφερειακά δικαστήρια γιά νά ὑπερασπίζουν τούς ὑπόδικους, τέλος, ἡ γνωστή μας ὀργάνωση ἀποθηκῶν, γιά τούς βιοτέχνες: ἡ ἐπέκταση τῆς δράσης (ὥς τίς διαστάσεις ἑνός μεγάλου σκοποῦ) πρέπει νά συνίσταται στήν ἵδρυση ἀποθηκῶν «στά πιό ἐπίκαιρα σημεῖα μέ τίς ἑνωμένες δυνάμεις ὅλων τῶν ζέμστβο».

Ὅλα αὐτά εἶναι, βέβαια, πολύ ὑψηλά, ἀνθρωπιστικά καί φιλελεύθερα ἔργα — «φιλελεύθερα», γιατί θά ξεκαθαρίσουν τό ἀστικό σύστημα οἰκονομίας ἀπ' ὅλους τούς μεσαιωνικούς πε-

* Οἱ ἀναζητήσεις «νέων μεθόδων καλλιέργειας» γίνονται «πυρετώδικες», ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ νοικοκύρης ἀγρότης εἶναι ὑποχρεωμένος νά διατηρεῖ πιό μεγάλο νοικοκυριό, καί μέ τό νοικοκυρό αὐτό δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα μέ τίς παλιές μέθοδες· ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ συναγωνισμός τόν ἀναγκάζει νά ψάχνει νά βρεῖ νέες μέθοδες καλλιέργειας, μιά πού ἡ γεωργία ἀποχτᾶ ὅλο καί περισσότερο ἐμπορευματικό, ἀστικό χαρακτήρα.

ριορισμούς καί θά κάνουν ἔτσι πιό εὔκολη τήν πάλη τοῦ ἐργάτη ἐνάντια στό σύστημα αὐτό, πού, ἐννοεῖται, παρόμοια μέτρα ὄχι μόνο δέ θά τό θίξουν, ἀλλά ἀντίθετα θά τό δυναμώσουν — κι ὅλα αὐτά τά ἔχουμε διαβάσει ἐδῶ καί πολύν καιρό σ' ὅλα τά ρωσικά φιλελεύθερα δημοσιεύματα. Κι οὔτε θάξιζε τόν κόπο νά πάρουμε θέση ἐνάντια σ' ὅλα αὐτά, ἄν δέν μᾶς ἀνάγκαζαν νά τό κάνουμε οἱ κύριοι τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», πού ἄρχισαν νά διατυπώνουν αὐτές τίς «δειλές φιλελεύθερες πρωτοβουλίες» **ΕΝΑΝΤΙΑ** στούς σοσιαλδημοκράτες, παρουσιάζοντάς τες σάν παράδειγμα γι' αὐτούς καί κατηγορώντας τους ταυτόχρονα, ὅτι ἀπαρνοῦνται τά «ἰδανικά τῶν πατέρων». Καί δέν μποροῦμε νά μήν ἀναφέρουμε, ὅτι στήν περίπτωση αὐτή αὐτό εἶναι τουλάχιστο διασκεδαστικό — νά διατυπώνεις ἀντιρήσεις ἐνάντια στούς σοσιαλδημοκράτες, προτείνοντας καί ὑποδείχνοντας μιά τόσο μετριοπαθῆ καί καθαρά *φιλελεύθερη* δράση (δηλαδή δράση πού ἐξυπηρετεῖ τήν ἀστική τάξη). Σχετικά μέ τούς πατέρες καί τά ἰδανικά τους πρέπει νά σημειώσουμε, ὅτι ὅσο λαθεμένες, ὅσο οὐτοπικές κι ἄν ἦταν οἱ παλιές θεωρίες τῶν ρώσων ναρόντνικων, ὅμως, ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ ρῶσοι ναρόντνικοι κρατοῦσαν **ΑΝΑΜΦΙΣΒΗΤΗΤΑ** ἀρνητική στάση ἀπέναντι σέ παρόμοιες «δειλές φιλελεύθερες πρωτοβουλίες». Παίρνω τήν τελευταία αὐτή ἔκφραση ἀπό τό σχόλιο τοῦ κ. Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι: «'Απ' ἀφορμή τήν ἔκδοση στά ρωσικά τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. Μάρξ» («'Οτέτσεστβεντγε Ζαπίσκι», 1872, τεῦχος 4), σχόλιο γραμμένο μέ πολλή ζωντάνια, σφρίγος καί φρεσκάδα (σέ σύγκριση μέ τά σημερινά γραφτά του), πού διαμαρτυρόταν ἐντονότατα ἐνάντια στήν πρόταση νά μήν προσβάλλονται οἱ νεαροί μας φιλελεύθεροι.

Αὐτά ὅλα ὅμως ἔγιναν ἐδῶ καί πολύν καιρό, τόσον πολύ, πού οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» μπόρεσαν ἤδη νά τά ξεχάσουν ὁλότελα, καί μέ τήν ταχτική τους ἔδειξαν συγκεκριμένα, ὅτι χωρίς ὑλιστική κριτική τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, χωρίς τήν κατανόηση τοῦ ταξικοῦ χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου κράτους, δέν ὑπολείπεται παρά μόνο ἕνα βῆμα ἀπό τόν πολιτικό ριζοσπαστισμό ὥς τόν πολιτικό ὁπορτουνισμό.

Νά μερικά μικρά δείγματα τοῦ ὁπορτουνισμοῦ αὐτοῦ:

«Ἡ μετατροπή τοῦ ὑπουργείου Δημοσίων Κτημάτων σέ ὑπουργεῖο Γεωργίας, — δηλώνει ὁ κ. Γιουζακόφ, — μπορεῖ νά ἀσκήση βαθιά ἐπίδραση στήν πορεία τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης, μπορεῖ ὅμως καί νά ἀποδειχτεῖ ἁπλή μετακίνηση δημοσίων ὑπαλλήλων» (τεῦχος 10 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»).

Συνεπῶς, τό πᾶν ἐξαρτᾶται ἀπό τό ποιόν θά «καλέσουν στήν ἐξουσία»: τούς φίλους τοῦ λαοῦ ἤ τούς ἐκπροσώπους τῶν συμφερόντων τῶν τσιφλικάδων καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τά ἴδια τά συμφέροντα μπορεῖ καί νά μείνουν ἄθικτα.

«Ἡ προστασία τοῦ οἰκονομικά πιό ἀδύνατου ἀπό τόν οἰκονομικά ἰσχυρό ἀποτελεῖ τήν πρώτη φυσική ἀποστολή τῆς κρατικῆς ἐπέμβασης», συνεχίζει στό ἴδιο σημεῖο πάλι ὁ κ. Γιουζακόφ, καί τοῦ κρατάει τόν ἴσο μέ τίς ἴδιες ἐκφράσεις ὁ χρονικογράφος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ τεύχους 2 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο». Καί γιά νά μήν ὑπάρξει καμιά ἀμφιβολία, ὅτι καταλαβαίνει αὐτή τή φιλάνθρωπη ἀνοησία* ὅπως καί οἱ ἀντάξιοι συνάδελφοί του, οἱ φιλελεύθεροι καί ριζοσπάστες ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, προσθέτει ἀμέσως ὕστερα ἀπ' αὐτά:

«Οἱ νόμοι τοῦ Γλάδστωνα γιά τή γῆ[73], οἱ νόμοι τοῦ Βίσμαρκ γιά τίς κοινωνικές ἀσφαλίσεις τῶν ἐργατῶν, ἡ ἐπιθεώρηση ἐργασίας, ἡ ἰδέα γιά τήν ἵδρυση ἀγροτικῆς τράπεζας στή χώρα μας, ἡ ὀργάνωση τῆς μετοίκησης, τά μέτρα ἐνάντια στούς κουλάκους, ὅλα αὐτά εἶναι προσπάθειες ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀρχῆς τῆς κρατικῆς ἐπέμβασης μέ σκοπό τήν ὑπεράσπιση τοῦ οἰκονομικά πιό ἀδύνατου».

Αὐτά τά λόγια ἔχουν τουλάχιστο τό καλό ὅτι εἶναι εἰλικρινῆ. Ὁ συγγραφέας διακηρύχνει ἐδῶ ἀπροκάλυπτα, ὅτι θέλει νά εἶναι τοποθετημένος στό ἔδαφος τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ κύριοι Γλάδστων καί Βίσμαρκ, ὅτι θέλει, ἀκριβῶς ὅπως κι αὐτοί, νά ἐπισκευάσει καί νά μπαλώσει τή σύγχρονη κοινωνία (τήν ἀστική, πράγμα πού δέν τό καταλαβαίνει, ὅπως δέν τό καταλαβαίνουν καί οἱ δυτικοευρωπαῖοι ὀπαδοί τῶν διάφορων Γλάδστων καί Βίσμαρκ), κι ὄχι νά παλαίψει ἐναντίον της. Σέ πλήρη ἁρμονία μ' αὐτή τή βασική θεωρητική τους ἀντίληψη βρίσκεται καί τό γεγονός, ὅτι θεωροῦν ὄργανο τῶν μεταρυθμίσεων ἕνα ὄργανο πού ἀναπτύχθηκε στό ἔδαφος τῆς σύγχρονης κοινωνίας καί περιφρουρεῖ τά συμφέροντα τῶν τάξεων, πού κυριαρχοῦν σ' αὐτή, δηλ. τό κράτος. Τό θεωροῦν ἁπλούστατα παντοδύναμο καί πάνω ἀπό τάξεις, καί περιμένουν ἀπ' αὐτό ὄχι μόνο «νά ὑποστηρίξει» τόν ἐργαζόμενο, ἀλλά καί νά δημιουργήσει μιά πραγματικά δίκαιη τάξη πραγμάτων (ὅπως ἀκούσαμε ἀπ' τό στόμα τοῦ κ. Κριβένκο). Εἶναι εὐνόητο, ἐξάλ-

* Ἀνοησία, γιατί ἡ δύναμη τοῦ «οἰκονομικά ἰσχυροῦ» βρίσκεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, στό γεγονός ὅτι κρατᾶ στά χέρια του τήν πολιτική ἐξουσία. Χωρίς αὐτή δέ θά μποροῦσε νά διατηρήσει τήν οἰκονομική του κυριαρχία.

λου, ὅτι δέν μπορεῖ νά περιμένει κανείς τίποτε ἄλλο ἀπό τούς ἀνθρώπους αὐτούς, πού εἶναι οἱ πιό γνήσιοι ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ. Γιατί ἕνα ἀπό τά βασικά καί χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς μικροαστικῆς τάξης, γνωρίσματα πού, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τήν κάνει τάξη ἀντιδραστική, εἶναι τό ὅτι ὁ μικροπαραγωγός, ξεκομμένος καί ἀπομονωμένος ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες τῆς παραγωγῆς, προσκολημένος σ' ἕναν ὁρισμένο τόπο καί σ' ἕναν ὁρισμένο ἐκμεταλλευτή, δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβει τόν ταξικό χαρακτήρα τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς καταπίεσης, ἀπό τίς ὁποῖες ὑποφέρει κάποτε ὄχι λιγότερο ἀπό τόν προλετάριο, δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβει ὅτι καί τό κράτος στήν ἀστική κοινωνία δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ταξικό κράτος*.

Πῶς συμβαίνει ὅμως, ἀξιότιμοι κύριοι «φίλοι τοῦ λαοῦ», ὥστε ὥς τά σήμερα — καί μέ ἰδιαίτερη ἐνεργητικότητα ἀπό τόν καιρό τῆς ἀπελευθερωτικῆς μεταρύθμισης — ἡ κυβέρνησή μας «νά ὑποστηρίζει, νά προστατεύει καί νά δημιουργεῖ» μόνο τήν ἀστική τάξη καί τόν καπιταλισμό; Πῶς συμβαίνει ἡ ὄχι καλή δράση τῶν ἀπολυταρχικῶν κυβερνήσεων, πού στέκονταν δῆθεν πάνω ἀπό τάξεις, νά συμπίπτει ἀκριβῶς μέ μιά ἱστορική περίοδο πού στήν ἐσωτερική ζωή χαρακτηρίζεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας; Γιατί νομίζετε ὅτι οἱ τελευταῖες αὐτές ἀλλαγές στήν ἐσωτερική ζωή ἀποτελοῦν τό ἐπακόλουθο καί ἡ πολιτική τῆς κυβέρνησης τήν ἀρχή, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ πρῶτες ἀλλαγές συντελοῦνταν τόσο βαθιά, ὥστε ἡ κυβέρνηση οὔτε κὰν τὶς πρόσεχε καὶ ἔβαζε σ' αὐτὲς ἕνα σωρὸ ἐμπόδια, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια «ἀπολυταρχικὴ» κυβέρνηση, σὲ ἄλλες συνθῆκες τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, «ὑποστὴριζε», «προστάτευε» καὶ «δημιουργοῦσε» μιὰν ἄλλη τάξη;

* Γιαυτό ἀκριβῶς οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» εἶναι οἱ χειρότεροι ἀντιδραστικοί, ὅταν λένε ὅτι φυσική ἀποστολή τοῦ κράτους εἶναι νά προστατεύει τόν οἰκονομικά ἀδύνατο (ἔτσι *πρέπει νά εἶναι* τά πράγματα, σύμφωνα μέ τήν ἠθική τους, τετριμμένη ἠθική γραϊδίου), ἐνῶ ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ρωσίας καί ἡ ἐσωτερική πολιτική της μαρτυροῦν ὅτι ἀποστολή τοῦ κράτους μας εἶναι νά προστατεύει μόνο τούς τσιφλικάδες-φεουδάρχες καί τή μεγαλοαστική τάξη καί νά πνίγει μέ τόν πιό θηριώδικο τρόπο κάθε προσπάθεια τῶν *«οἰκονομικά ἀδύνατων»* νά ὑπερασπίσουν τόν ἑαυτό τους. Κι αὐτή βέβαια εἶναι ἡ *φυσική* του ἀποστολή, γιατί ἡ ἀπολυταρχία καί ἡ γραφειοκρατία εἶναι διαποτισμένες πέρα γιά πέρα μέ φεουδαρχικό καί ἀστικό πνεῦμα καί γιατί στό οἰκονομικό πεδίο ἡ ἀστική τάξη βασιλεύει καί κυβερνᾶ ἀδιαίρετα, κρατώντας τόν ἐργάτη σέ μιά κατάσταση ὑποταγῆς, πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ μέ τά λόγια «πιό ἥσυχα κι ἀπό τό νερό, πιό χαμηλά κι ἀπό τό χόρτο».

Ὦ, οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» δέ βάζουν ποτέ στόν ἑαυτό τους παρόμοια ἐρωτήματα! Ὅλ' αὐτά εἶναι, βλέπετε, ὑλισμός καί διαλεχτική, «χεγκελιανισμός», «μυστικισμός καί μεταφυσική». Νομίζουν ἁπλούστατα ὅτι, ἄν τό ζητήσει κανείς ὅμορφα καί μέ περισσότερη εὐγένεια ἀπ' αὐτή τήν κυβέρνηση, τότε μπορεῖ ὅλα νά τά κανονίσει ἐντάξει. Κι ὅσον ἀφορᾶ τήν εὐγένεια, πρέπει ν' ἀποδόσουμε δικαιοσύνη στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»: ἀλήθεια, ἀκόμα καί μέσα στό ρωσικό φιλελεύθερο τύπο τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ξεχωρίζει γιά τήν ἀνικανότητά του νά φέρνεται ἔστω καί μέ κάποια ἀνεξαρτησία. Κρίνετε μόνοι σας:

«Ἡ κατάργηση τοῦ φόρου στό ἁλάτι, ἡ κατάργηση τοῦ κεφαλικοῦ φόρου καί ἡ ἐλάττωση τῶν πληρωμῶν ἐξαγορᾶς» χαρακτηρίζονται ἀπό τόν κ. Γιουζακόφ, «σοβαρή ἀνακούφιση τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας». Ἄ, βέβαια! Μήπως ὅμως ἡ κατάργηση τοῦ φόρου στό ἁλάτι δέ συνοδευόταν μέ τήν ἐπιβολή μιᾶς σειρᾶς νέων ἔμμεσων φόρων καί μέ τήν αὔξηση τῶν παλιῶν; μήπως ἡ κατάργηση τοῦ κεφαλικοῦ φόρου δέν συνοδευόταν μέ τήν αὔξηση τῶν πληρωμῶν τῶν ἀγροτῶν πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό κράτος, μέ τό πρόσχημα ὅτι τούς πέρασαν στήν κατηγορία τῆς ἐξαγορᾶς; μήπως δέν ἔχει μείνει καί τώρα ἀκόμα, ὕστερα ἀπό τήν περιβόητη ἐλάττωση τῶν πληρωμῶν ἐξαγορᾶς (ἐλάττωση κατά τήν ὁποία τό κράτος δέν ἔδοσε στούς ἀγρότες ἀκόμα καί τό κέρδος πού ἀποκόμισε ἀπό τήν πράξη τῆς ἐξαγορᾶς), — μιά δυσαναλογία ἀνάμεσα στίς πληρωμές καί στήν ἀποδοτικότητα τῆς γῆς, δηλ. μιά ἄμεση ἐπιβίωση τῶν φεουδαρχικῶν δοσιμάτων; — Δέν πειράζει καθόλου! Σημασία ἔχει μόνο τό «πρῶτο βῆμα», ἡ «ἀρχή», κ' ὕστερα... ὕστερα μποροῦμε νά ζήσουμε μιά χαρά!

Ὅλα αὐτά ὅμως εἶναι μόνο λουλουδάκια. Οἱ καρποί ἔρχονται παρακάτω:

«Ἡ δεκαετία 1880-1890 ἐλάφρωσε τά βάρη τοῦ λαοῦ (κι αὐτό ἔγινε μέ τά μέτρα πού ἀναφέραμε) κι ἔτσι τόν ἔσωσε ἀπό τελειωτική καταστροφή».

Κι αὐτή ἡ φράση εἶναι ἐπίσης κλασική ὡς πρός τή δουλόπρεπη ξετσιπωσιά της, φράση πού μπορεῖ νά τή συγκρίνει κανείς μόνο μέ τήν προαναφερόμενη δήλωση τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἰσχυρίζεται ὅτι πρέπει ἀκόμα νά δημιουργήσουμε προλεταριάτο. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή δέν μποροῦμε νά μή θυμηθοῦμε τήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τοῦ φιλελεύθερου τῆς Ρωσίας πού τήν περιγράφει τόσο εὔστοχα ὁ Στσεντρίν. Ὁ φιλελεύθερος αὐτός στήν ἀρχή ζητάει ἀπό τίς ἀρχές μεταρυθμίσεις «στό μέτρο τοῦ

δυνατοῦ»· σέ συνέχεια ζητιανεύει: «δόστε ἔστω καί κάτι» καί τελειώνει μέ τήν αἰώνια καί ἀπαρασάλευτη θέση «κατά τήν προστυχιά». Ἐ, πῶς νά μήν ποῦμε γιά τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» ὅτι ἀκολουθοῦν αὐτή τήν αἰώνια καί ἀπαρασάλευτη θέση, ὅταν, κάτω ἀπό τήν πρόσφατη ἐντύπωση τοῦ λιμοῦ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, πού ἡ κυβέρνηση στήν ἀρχή τόν ἀντιμετώπισε μέ ψιλικατζίδικη τσιγκουνιά κι ἔπειτα μέ ἐπίσης ψιλικατζίδικη δειλία, λένε ἀπό τόν τύπο ὅτι ἡ κυβέρνηση ἔσωσε τό λαό ἀπό τήν τελική καταστροφή!! Θά περάσουν ἀκόμα κάμποσα χρόνια, θά ἀκολουθήσει μιά πιό γρήγορη ἀκόμα ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ κυβέρνηση θά προσθέσει στήν ἵδρυση τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας τήν κατάργηση ἑνός-δυό ἄμεσων φόρων καί θά ἐπιβάλει κάμποσους καινούργιους ἔμμεσους φόρους· ἔπειτα ὁ λιμός θά πλήξει 40 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους, καί οἱ κύριοι αὐτοί θά γράφουν ἀκριβῶς τά ἴδια πράγματα: βλέπετε λοιπόν, πεινᾶνε 40 κι ὄχι 50 ἑκατομμύρια· αὐτό ἔγινε γιατί ἡ κυβέρνηση ἐλάφρωσε τά βάρη τοῦ λαοῦ κι ἔσωσε τό λαό ἀπό τήν τελική καταστροφή, αὐτό ἔγινε γιατί ἄκουσε τούς «φίλους τοῦ λαοῦ» καί ἵδρυσε ὑπουργεῖο Γεωργίας!

Ἄλλο παράδειγμα:

Ὁ χρονικογράφος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς στό τεῦχος 2 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», σχολιάζοντας τό γεγονός, ὅτι ἡ Ρωσία εἶναι «εὐτυχῶς» (sic!) μιά καθυστερημένη χώρα, «πού διατηρεῖ τά ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιά τή θεμελίωση τοῦ οἰκονομικοῦ της καθεστῶτος πάνω στήν ἀρχή τῆς ἀλληλεγγύης»*, — ὑποστηρίζει, ὅτι γιαυτό εἶναι σέ θέση νά παρουσιάζεται «στίς διεθνεῖς της σχέσεις σάν φορέας τῆς οἰκονομικῆς ἀλληλεγγύης» κι ὅτι οἱ πιθανότητες, πού ἔχει ἡ Ρωσία νά ἐμφανίζεται ἔτσι, αὐξάνουν τήν ἀδιαφιλονίκητη «πολιτική ἰσχή» της!!

Ἔτσι λοιπόν αὐτός ὁ χωροφύλακας τῆς Εὐρώπης, τό μόνιμο καί ἀσφαλές προπύργιο κάθε ἀντίδρασης, πού κατάντησε τό ρωσικό λαό σέ τέτιο αἶσχος, ὥστε, καταπιεζόμενος στήν ἴδια τή χώρα του, νά χρησιμεύει σάν ὄργανο καταπίεσης τῶν λαῶν τῆς Δύσης,— αὐτός ὁ χωροφύλακας παρουσιάζεται σάν φορέας τῆς οἰκονομικῆς ἀλληλεγγύης!

* Ἀνάμεσα σέ ποιόν; ἀνάμεσα στόν τσιφλικά καί στόν ἀγρότη; ἀνάμεσα στό νοικοκύρη ἀγρότη καί στόν ξυπόλυτο; ἀνάμεσα στόν ἐργοστασιάρχη καί στόν ἐργάτη; Γιά νά κατανοήσει κανείς αὐτή τήν κλασική «ἀρχή τῆς ἀλληλεγγύης», πρέπει νά θυμηθεῖ, ὅτι ἡ ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στόν ἐπιχειρηματία καί στόν ἐργάτη πετυχαίνεται μέ τήν «ἐλάττωση τοῦ μεροκάματου».

Αὐτό πιά ξεπερνάει κάθε ὅριο! Οἱ κ.κ. «φίλοι τοῦ λαοῦ» ἔχουν ξεπεράσει ὅλους τούς φιλελεύθερους. Ὄχι μόνο παρακαλοῦν τήν κυβέρνηση, ὄχι μόνο τήν ἐξυμνοῦν, μά καί προσκυνοῦν κυριολεχτικά αὐτή τήν κυβέρνηση, τήν προσκυνοῦν κάνοντας ἐδαφιαῖες μετάνοιες, τήν προσκυνοῦν μέ τόσο ζῆλο, ὥστε κι ἀπέξω σέ πιάνει ἀνατριχίλα, ὅταν ἀκοῦς πῶς χτυπᾶν χάμω τά πιστά τους μέτωπα.

Θυμᾶστε τό γερμανικό ὁρισμό τοῦ φιλισταίου;

Was ist der Philister?
Ein hohler Darm,
Voll Furcht und Hoffnung,
Dass Gott erbarm*.

Αὐτός ὅμως ὁ ὁρισμός δέν εἶναι καί τόσο κατάλληλος γιά τήν περίπτωσή μας. Ὁ θεός... ὁ θεός σέ μᾶς βρίσκεται ἐντελῶς σέ δεύτερη μοίρα. Ἀπό τήν ἄλλη, οἱ ἀρχές εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πράγμα. Κι ἄν σ' αὐτό τόν ὁρισμό ἀντί τῆς λέξης «θεός» βάλουμε τή λέξη «ἀρχές», θά ἔχουμε τήν πιό ἀκριβῆ ἔκφραση τῶν ἰδεολογικῶν ἐφοδίων, τοῦ ἠθικοῦ ἐπιπέδου καί τοῦ πολιτικοῦ θάρρους τῶν ρώσων ἀνθρωπιστῶν-φιλελεύθερων «φίλων τοῦ λαοῦ».

Στήν τόσο παράλογη αὐτή ἀντίληψη τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ» γιά τήν κυβέρνηση, ἔρχεται νά προστεθεῖ καί μιά ἀνάλογη στάση ἀπέναντι στή λεγόμενη «διανόηση». Ἔτσι ὁ κ. Κριβένκο γράφει: «Ἡ φιλολογία»... πρέπει «νά κρίνει τά φαινόμενα σύμφωνα μέ τό κοινωνικό τους νόημα καί νά ἐνθαρρύνει κάθε δραστήρια προσπάθεια γιά τό καλό. Ἡ φιλολογία ἐπέμενε καί ἐξακολουθεῖ νά ἐπιμένει, ὅτι ὑπάρχει ἔλλειψη δασκάλων, γιατρῶν, τεχνικῶν, ὅτι ὁ λαός ἀρρωσταίνει, φτωχαίνει (εἶναι λίγοι οἱ τεχνικοί!), δέν ξέρει γράμματα κτλ., κι ὅταν παρουσιάζονται ἄνθρωποι, πού βαρέθηκαν νά κάθονται μπροστά στά τραπέζια τοῦ χαρτοπαίγνιου, πού βαρέθηκαν νά παίρνουν μέρος σέ ἐρασιτεχνικές παραστάσεις καί νά καλοτρῶνε στό σπίτι τοῦ προεστοῦ τῶν εὐγενῶν, ἄνθρωποι πού πᾶνε στή δουλιά μέ σπάνια αὐταπάρνηση (σκεφθεῖτε το μονάχα: παράτησαν τά τραπέζια τοῦ χαρτοπαίγνιου, τίς παραστάσεις καί τίς λιχουδιές!) καί μάλιστα παρ' ὅλα τά ἐμπόδια — ἡ φιλολογία πρέπει νά χαιρετᾶ τήν ἐμφάνισή τους».

Δυό σελίδες παρακάτω ἐπιπλήττει μέ σοβαρότατη πολυπραγμοσύνη σοφοῦ καί ἔμπειρου ὑπαλλήλου τούς ἀνθρώπους πού

* — Τί εἶναι φιλισταῖος; Ἕνα κούφιο ἔντερο γεμάτο φόβο κι ἐλπίδα, ὅτι ὁ θεός θά τό λυπηθεῖ (Γκαῖτε). *Ἡ Σύντ.*

«ταλαντεύονταν μπροστά στό πρόβλημα: νά γίνουν ἤ ὄχι ζέμσκιε νατσάλνικι*, δήμαρχοι, πρόεδροι καί μέλη τῶν διοικήσεων τῶν ζέμστβο σύμφωνα μέ τίς καινούργιες διατάξεις. Σέ μιά κοινωνία μέ ἀναπτυγμένη τή συνείδηση τῶν ἀναγκῶν καί τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πολίτη (ἀκοῦτε, κύριοι: ἀλήθεια, γιαυτό θάξιζε νά βγάλουν λόγους οἱ περιβόητοι Ρῶσοι πομπαντούρ, οἱ διάφοροι Μπαράνοφ ἤ Κόσιτσι!) οὔτε παρόμοιες ταλαντεύσεις, οὔτε μιά παρόμοια στάση ἀπέναντι στό ζήτημα θά ἦταν ἀκατανόητες, γιατί ἡ κοινωνία αὐτή θά ἀφομοίωνε μέ τό δικό της τρόπο κάθε μεταρύθμιση, ἀρκεῖ μόνο ἡ μεταρύθμιση αὐτή νά εἶχε βιώσιμες πλευρές, δηλ. ἡ κοινωνία θά ἐπωφελοῦνταν καί θά ἀνέπτυσσε τίς χρήσιμες πλευρές της, ἐνῶ τίς ἄχρηστες πλευρές τῆς μεταρύθμισης θά τίς μετάτρεπε σέ νεκρό γράμμα· κι ἄν ἡ μεταρύθμιση δέν ἦταν καθόλου βιώσιμη, θά ἔμενε ὁλότελα ξένο σῶμα».

Ὁ διάβολος μόνο ξέρει, τί εἶναι αὐτό! Κάποιος ὁπορτουνισμός τῆς δεκάρας πού ἐκδηλώνεται μέ τόσο αὐτοθαυμασμό! Ὁ προορισμός τῆς φιλολογίας εἶναι νά συγκεντρώνει τά κουτσομπολιά τῶν σαλονιῶν γιά τούς κακούς μαρξιστές, νά κάνει ἐδαφιαῖες ὑποκλίσεις μπροστά στήν κυβέρνηση γιά τή σωτηρία τοῦ λαοῦ ἀπό τήν τελική καταστροφή, νά χαιρετάει τούς ἀνθρώπους πού βαρέθηκαν νά κάθονται μπροστά στά τραπέζια τοῦ χαρτοπαίγνιου, νά διδάσκει τό «κοινό» νά μήν ἀποφεύγει ἀκόμα καί θέσεις, σάν τή θέση τοῦ ζέμσκι νατσάλνικ... Μά τί διαβάζω; «Νεντέλια»[74] ἤ «Νόβογε Βρέμια»;— Ὄχι, εἶναι τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», τό ὄργανο τῶν πρωτοπόρων δημοκρατῶν τῆς Ρωσίας...

Κι αὐτοί οἱ κύριοι μιλοῦν γιά «ἰδανικά τῶν πατέρων» καί διατείνονται ὅτι αὐτοί, καί μόνο αὐτοί, διατηροῦν τίς παραδόσεις τῶν καιρῶν ἐκείνων, πού ἡ Γαλλία σκορποῦσε σ' ὅλη τήν Εὐρώπη τίς ἰδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ[75] καί πού ἡ ἀφομοίωση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στή Ρωσία ἔδινε τίς θεωρίες καί τίς διδασκαλίες τοῦ Χέρτσεν καί τοῦ Τσερνισέφσκι. Αὐτό πιά ἀποτελεῖ ἀσχημία, πού θά ἦταν ἐξωφρενική καί προσβλητική, ἄν τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» δέν ἦταν τόσο φαιδρό, ἄν παρόμοιες δηλώσεις στίς σελίδες ἑνός τέτιου περιοδικοῦ δέν προκαλοῦσαν ὁμηρικά γέλια. Ναί, κηλιδώνετε αὐτά τά ἰδανικά! Ποιά ἦταν πραγματικά τά ἰδανικά τῶν πρώτων ρώσων σοσιαλιστῶν, τῶν σοσιαλιστῶν

* Εὐγενεῖς πού ἐξασκοῦσαν καί ἀστυνομικά καθήκοντα ἔχοντας διοικητική καί δικαστική ἁρμοδιότητα. *(Σημ. μετ.)*

τῆς ἐποχῆς, πού τόσο εὔστοχα τή χαρακτήρισε ὁ Κάουτσκι μέ τά λόγια:

— «τότε πού κάθε σοσιαλιστής ἦταν ποιητής καί κάθε ποιητής—σοσιαλιστής».

— *Πίστη σ' ἕνα ἰδιαίτερο καθεστώς, στό κοινοτικό σύστημα τῆς ρωσικῆς ζωῆς*· ἀπ' αὐτήν ἀνάβλυζε *ἡ πίστη στή δυνατότητα τῆς ἀγροτικῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης*,— νά τί ἦταν ἐκεῖνο πού ἐμψύχωνε, τί ἦταν ἐκεῖνο πού ξεσήκωνε δεκάδες κι ἑκατοντάδες ἀνθρώπους στόν ἡρωικό ἀγώνα ἐνάντια στήν κυβέρνηση. Καί δέ θά μπορούσατε νά κατηγορήσετε τούς σοσιαλδημοκράτες, ὅτι δέν μπόρεσαν νά ἐκτιμήσουν τήν τεράστια ἱστορική ὑπηρεσία, πού πρόσφεραν αὐτοί οἱ καλύτεροι ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τους, ὅτι δέν ἤξεραν νά σέβονται βαθιά τή μνήμη τους. Σᾶς ρωτῶ ὅμως: ποῦ εἶναι τώρα αὐτή ἡ πίστη; Δέν ὑπάρχει, δέν ὑπάρχει σέ τέτιο βαθμό, ὥστε ὅταν ὁ κ. Β. Β. δοκίμασε πέρσι νά πεῖ, ὅτι ἡ κοινότητα διαπαιδαγωγεῖ τό λαό μέ πνεῦμα ἀλληλέγγυας δράσης, ὅτι ἀποτελεῖ ἑστία ἀλτρουιστικῶν αἰσθημάτων κτλ.[76], ἀκόμα καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ντράπηκε καί, στενοχωρημένος, ἄρχισε νά κάνει παρατηρήσεις στόν κ. Β. Β., λέγοντας ὅτι «δέν ἔχει γίνει καμιά *ἔρευνα*, πού νά ἀποδείχνει τή σύνδεση τῆς κοινότητάς μας μέ τόν ἀλτρουισμό»[77]. Καί πραγματικά δέν ἔχει γίνει μιά τέτια ἔρευνα. Κι ὅμως βλέπετε: ἦταν ἕνας καιρός πού οἱ ἄνθρωποι πίστευαν, καί χωρίς καμιά ἔρευνα, καί μάλιστα πίστευαν ἀκράδαντα.

Πῶς; γιατί; μέ ποιά βάση;...

— «κάθε σοσιαλιστής ἦταν ποιητής καί κάθε ποιητής — σοσιαλιστής».

Κι ἔπειτα, προσθέτει ὁ ἴδιος πάλι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅλοι οἱ εὐσυνείδητοι ἐρευνητές συμφωνοῦν ὅτι τό χωριό διασπᾶται, ξεχωρίζοντας ἀπό τό ἕνα μέρος τή μάζα τοῦ προλεταριάτου κι ἀπό τό ἄλλο μιά χούφτα «κουλάκους», πού κρατοῦν κάτω ἀπό τό πέλμα τους τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Καί πάλι ἔχει δίκιο: τό χωριό πραγματικά διασπᾶται. Κάτι παραπάνω, τό χωριό ἀπό καιρό ἔχει διασπαστεῖ ἐντελῶς. Μαζί του διασπάστηκε καί ὁ παλιός ρωσικός ἀγροτικός σοσιαλισμός: παραχώρησε τή θέση του, ἀπό τό ἕνα μέρος στόν ἐργατικό σοσιαλισμό, κι ἀπό τό ἄλλο, ἐκφυλίστηκε σέ ἀγοραῖο μικροαστικό ριζοσπαστισμό. Ἡ μετατροπή αὐτή δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ διαφορετικά παρά ἐκφυλισμός. Ἀπό μιά διδασκαλία πού μιλοῦσε γιά ἰδιαίτερο καθεστώς τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, γιά ἐντελῶς ἰδιόμορφους δρόμούς ἐξέλιξης στή χώρα μας, γεννήθηκε ἕνας ρευ-

στός ἐκλεκτικισμός, πού δέν μπορεῖ πιά ν' ἀρνηθεῖ, ὅτι ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία ἔγινε ἡ βάση τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης, ὅτι μετεξελίχθηκε σέ καπιταλισμό, καί πού παρ' ὅλα αὐτά δέ θέλει νά δεῖ τόν ἀστικό χαρακτήρα ὅλων τῶν σχέσεων παραγωγῆς, δέ θέλει νά δεῖ τήν ἀνάγκη τῆς ταξικῆς πάλης μέσα σ' αὐτό τό καθεστώς. Ἀπό ἕνα πολιτικό πρόγραμμα, πού ἀπέβλεπε στό *νά ξεσηκώσει τήν ἀγροτιά* σέ σοσιαλιστική ἐπανάσταση *ἐνάντια στίς βάσεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας**, γεννήθηκε ἕνα πρόγραμμα πού ἀποβλέπει στό νά μπαλώσει, «νά βελτιώσει» τήν κατάσταση τῆς ἀγροτιᾶς, *διατηρώντας τίς βάσεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας.*

Γιά νά κυριολεκτήσουμε, ὅσα εἰπώθηκαν παραπάνω θά μποροῦσαν νά μᾶς δόσουν μιά εἰκόνα γιά τό τί εἴδους «κριτική» μποροῦμε νά περιμένουμε ἀπό τούς κυρίους αὐτούς τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ὅταν ἀρχίζουν «νά κατακεραυνώνουν» τούς σοσιαλδημοκράτες. Οἱ κύριοι αὐτοί δέν κάνουν οὔτε τήν ἐλάχιστη προσπάθεια νά ἐκθέσουν ἀνοιχτά κι εὐσυνείδητα τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονται τή ρωσική πραγματικότητα (τό πράγμα αὐτό θᾶταν ἀπολύτως δυνατό, καί παίρνοντας ὑπόψη τή λογοκρισία γιά νά τήν ἀποφύγουν θά τόνιζαν ἰδιαίτερα τήν οἰκονομική πλευρά καί θά χρησιμοποιοῦσαν τίς ἴδιες γενικές, ἐνμέρει αἰσωπικές, ἐκφράσεις, μέ τίς ὁποῖες διεξαγόταν ὅλη ἡ «πολεμική» τους), δέν κάνουν τήν ἐλάχιστη προσπάθεια νά διατυπώσουν οὐσιαστικές ἀντιρήσεις, νά διατυπώσουν ἀντιρήσεις ἐνάντια στὴν ὀρθότητα τῶν πραχτικῶν συμπερασμάτων πού βγαίνουν ἀπό τήν ἀντίληψη αὐτή. Ἀντί νά τό κάνουν αὐτό προτιμοῦν νά ξοφλᾶνε μέ κενές φράσεις γιά ἀφηρημένα σχήματα καί γιά πίστη σ' αὐτά, γιά τήν πεποίθηση ὅτι κάθε χώρα θά περάσει κατανάγκην ἀπό τή φάση... καί ἄλλες παρόμοιες κουταμάρες πού μᾶς εἶναι πιά ἀρκετά γνωστές ἀπό τά γραφτά τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Ἐπιπρόσθετα βρίσκει κανείς καί καθαρές διαστρεβλώσεις. Ὁ κ. Κριβένκο λχ. δηλώνει ὅτι ὁ Μάρξ «θεωροῦσε πώς εἶναι δυνατό στή δική μας περίπτωση, ἄν τό θελήσουμε (;!! Κι ἔτσι, *σύμφωνα μέ τόν Μάρξ*, ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων ἐξαρτᾶται ἀπό τή βούληση καί τή

* Σ' αὐτό συνοψίζονταν, οὐσιαστικά, ὅλα τά παλιά ἐπαναστατικά μας προγράμματα — ἀρχίζοντας ἔστω ἀπό τούς μπακουνινιστές καί τούς στασιαστές[78], προχωρώντας στούς ναρόντνικους καί τελειώνοντας μέ τούς ναροντοβόλτσι[79], προγράμματα στά ὁποῖα δέν κατεῖχε καθόλου τήν τελευταία θέση ἡ πεποίθηση, ὅτι ἡ ἀγροτιά, θά στείλει μιά συντριπτική πλειοψηφία σοσιαλιστῶν στό μελλοντικό Ζέμσκι σομπόρ[80].

συνείδηση τῶν ἀνθρώπων;; Τί εἶναι αὐτό: ὑπερβολική ἀμάθεια ἤ ἀναίδεια χωρίς προηγούμενο;!) κι ἄν ἀναπτύξουμε ἀνάλογη δράση, ν' ἀποφύγουμε τίς κεφαλαιοκρατικές περιπέτειες καί νά περάσουμε σ' ἄλλον πιό κατάλληλο δρόμο (sic!!!)».

Γιά νά μπορέσει νά πεῖ ὅλες αὐτές τίς ἀνοησίες, ὁ ἱππότης μας ἀναγκάστηκε νά καταφύγει σέ μιά ὁλοφάνερη διαστρέβλωση. Παραθέτοντας ἀπό τό περίφημο «Γράμμα τοῦ Κ.Μάρξ» («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1888, τεῦχος 10) τό σημεῖο ὅπου ὁ Μάρξ μιλάει γιά τή βαθιά ἐκτίμησή του πρός τόν Τσερνισέφσκι, πού θεωροῦσε ὅτι ἡ Ρωσία ἔχει τή δυνατότητα «νά μήν ὑποστεῖ τά βάσανα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος», ὁ κ. Κριβένκο, κλείνοντας τά εἰσαγωγικά, δηλ. τελειώνοντας τήν ἀκριβῆ παράθεση τῶν λέξεων τοῦ Μάρξ (πού τελειώνει ὡς ἑξῆς: «αὐτός (ὁ Τσερνισέφσκι) ἐκφράζεται ὑπέρ τῆς τελευταίας λύσης»), προσθέτει: «Κι ἐγώ, λέει ὁ Μάρξ, *συμμερίζομαι* (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ κ. Κριβένκο) αὐτές τίς ἀπόψεις» (σελ. 186, τεῦχος 12).

Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Μάρξ λέει τά παρακάτω: «Κι ὁ ἀξιότιμος κριτικός μου εἶχε τουλάχιστο, τόσο λίγο τό δικαίωμα νά βγάλει ἀπό τήν ἐκτίμησή μου πρός „τό μεγάλο ρῶσο ἐπιστήμονα καί κριτικό" τό συμπέρασμα ὅτι συμμερίζομαι τίς ἀπόψεις τοῦ τελευταίου σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα, ὅσο καὶ τό ἀντίθετο, ἀπό τήν πολεμική μου ἐνάντια στό ρῶσο „μυθιστοριογράφο" καί πανσλαβιστή νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι τίς ἀπορίπτω»[81], («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1888, τεῦχος 10, σελ. 271).

Ἔτσι ὁ Μάρξ λέει, ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν εἶχε τό δικαίωμα νά τόν θεωρεῖ ἀντίπαλο τῆς ἰδέας μιᾶς ἰδιαίτερης ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας, δεδομένου ὅτι ἐκφράζει τήν ἐκτίμησή του καί γιά κείνους πού συμμερίζονται αὐτή τήν ἰδέα, ὁ κ. Κριβένκο ὅμως παρερμηνεύει τά πράγματα καί τά παρουσιάζει ἔτσι πού βγαίνει πώς ὁ Μάρξ «παραδεχόταν» τάχα αὐτή τήν ἰδιαίτερη ἐξέλιξη. Καθαρή διαστρέβλωση. Ἡ δήλωση τοῦ Μάρξ πού παραθέσαμε δείχνει πεντακάθαρα ὅτι ὁ Μάρξ ἀποφεύγει νά ἀπαντήσει στήν οὐσία τοῦ ζητήματος: «ὁ κ. Μιχαηλόβσκι θά μποροῦσε νά πάρει ὁποιαδήποτε ἀπ' αὐτές τίς δυό ἀντιφατικές παρατηρήσεις, μέ ἄλλα λόγια δέν εἶχε τό δικαίωμα νά στηρίξει οὔτε στή μιά παρατήρηση οὔτε στήν ἄλλη τά συμπεράσματά του γιά τή γνώμη μου σχετικά μέ τά ρωσικά πράγματα γενικά». Καί γιά νά μή δόσουν οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἀφορμή γιά παρερμηνεῖες, ὁ Μάρξ στό ἴδιο «γράμμα» ἔδοσε κατηγορηματική ἀπάντηση στό ἐρώτημα, πῶς μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ ἡ θεωρία του στίς συνθῆκες τῆς Ρωσίας. Ἡ ἀπάντηση αὐτή δείχνει πολύ παραστατικά ὅτι ὁ Μάρξ

ἀποφεύγει νά δόσει ἀπάντηση πάνω στήν οὐσία, νά ἀναλύσει τά στοιχεῖα γιά τή Ρωσία, πού αὐτά καί μόνο μποροῦν νά λύσουν τό πρόβλημα: «Ἄν ἡ Ρωσία, — ἀπαντοῦσε, — τείνει νά γίνει κεφαλαιοκρατικό ἔθνος σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῶν ἐθνῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης — καί στά τελευταῖα χρόνια ἔκανε ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη πολύ κακό στόν ἑαυτό της — δέ θά τό πετύχει χωρίς νά μετατρέψει προκαταρχτικά μιά σημαντική μερίδα τῶν ἀγροτῶν της σέ προλετάριους»[82].

Μοῦ φαίνεται πώς τό πράγμα εἶναι πεντακάθαρο: τό ζήτημα ἦταν ἀκριβῶς ἄν ἡ Ρωσία τείνει νά γίνει κεφαλαιοκρατικό ἔθνος, ἄν ὑπάρχει ἀφανισμός τῆς ἀγροτιᾶς της — προτσές δημιουργίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος, τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προλεταριάτου· κι ὁ Μάρξ λέει πώς «ἄν» ἡ Ρωσία ἔχει αὐτή τήν τάση, γιά νά γίνει αὐτό, εἶναι ἀπαραίτητο μιά σημαντική μερίδα ἀγροτῶν νά μετατραπεῖ σέ προλετάριους. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ συνίσταται στήν ἔρευνα καί στήν ἑρμηνεία τῆς ἐξέλιξης τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος τῶν διάφορων χωρῶν, καί ἡ «ἐφαρμογή» τῆς θεωρίας αὐτῆς στή Ρωσία δέν μπορεῖ νά γίνει παρά μόνο μέ τή **ΜΕΛΕΤΗ** τῶν σχέσεων παραγωγῆς στή Ρωσία καί τῆς ἐξέλιξής τους, **ΜΕ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ** τῶν τρόπων πού ἐπεξεργάστηκε ἡ **ΥΛΙΣΤΙΚΗ** μέθοδος καί ἡ **ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ** πολιτική οἰκονομία*.

Ἡ ἐπεξεργασία μιᾶς νέας μεθοδολογικῆς καί πολιτικο-οικονομικῆς θεωρίας σήμαινε μιά τέτια γιγάντια πρόοδο τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, ἕνα τέτιο κολοσιαῖο βῆμα τοῦ σοσιαλισμοῦ πρός τά μπρός ὥστε γιά τούς ρώσους σοσιαλιστές σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἐμφάνιση τοῦ «Κεφαλαίου» τό πρόβλημα «τῆς τύχης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἔγινε τό κύριο θεωρητικό πρόβλημα. Γύρω ἀπό τό πρόβλημα αὐτό ἔγιναν οἱ πιό ζωηρές συζητήσεις, καί σέ σχέση μέ αὐτό κρίνονταν οἱ πιό σπουδαῖες προγραμματικές θέσεις. Καί εἶναι ἀξιοσημείωτο, πώς ὅταν ἐμφανίστηκε (πρίν ἀπό 10 περίπου χρόνια) μιά ἰδιαίτερη ὁμάδα σοσιαλιστῶν, πού ἔδοσε καταφατική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας καί στήριξε αὐτή τή λύση στά δεδομένα τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας, ἡ ὁμάδα αὐτή δέ συνάντησε ἀνοιχτή καί συγκεκριμένη κριτική πάνω στήν οὐσία τοῦ ζητήματος, κριτική πού θά υἱο-

* Τό συμπέρασμα αὐτό, τό ἐπαναλαμβάνω, δέν μποροῦσε παρά νά εἶναι ξεκάθαρο γιά ὅποιον διάβασε τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», τήν «Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας» καί «Τό Κεφάλαιο», καί μόνο γιά τόν κ. Μιχαηλόβσκι χρειάστηκε εἰδική ἐξήγηση.

θετοῦσε τίς ἴδιες γενικές μεθοδολογικές καί θεωρητικές θεμελιακές θέσεις καί ταυτόχρονα θά ἐξηγοῦσε διαφορετικά τά ἀντίστοιχα στοιχεῖα.

Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», ἐνῶ ἀνέλαβαν ὁλόκληρη ἐκστρατεία ἐνάντια στούς μαρξιστές, δέ χρησιμοποιοῦν οὔτε κι αὐτοί, στήν ἀνάλυσή τους, συγκεκριμένα στοιχεῖα. Περιορίζονται, ὅπως εἴδαμε στό πρῶτο ἄρθρο, σέ φράσεις. Ἐπιπλέον, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι δέν παραλείπει τήν εὐκαιρία νά ἐπιδείξει πνεῦμα, παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τό ὅτι ἀνάμεσα στούς μαρξιστές δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία, ὅτι δέ συμφώνησαν μεταξύ τους. Καί ὁ «διάσημός μας» Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι γελάει μέ μεγάλη ὄρεξη γιά τίς ἐξυπνάδες του σχετικά μέ τούς «ἀληθινούς» καί τούς «μή ἀληθινούς» μαρξιστές. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μέσα στούς μαρξιστές δέν ὑπάρχει πλήρης ὁμοφωνία. Τό γεγονός ὅμως αὐτό ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τό παρουσιάζει, πρῶτο, ὄχι σωστά καί, δεύτερο, τό γεγονός αὐτό ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὄχι τῆς ἀδυναμίας, ἀλλά ἀκριβῶς τῆς δύναμης καί τῆς ζωτικότητας τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Γεγονός εἶναι ὅτι τό τελευταῖο διάστημα, — κι αὐτό εἶναι τό χαρακτηριστικό, — οἱ σοσιαλιστές φτάνουν στίς σοσιαλδημοκρατικές ἀντιλήψεις περνώντας ἀπό διάφορους δρόμους καί γιαυτό, ἄν καί εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνοι στή βασική καί κύρια θέση ὅτι ἡ Ρωσία ἀποτελεῖ ἀστική κοινωνία πού ἀναπτύχθηκε μέσα ἀπό τό καθεστώς τῆς δουλοπαροικίας, ὅτι ἡ πολιτική της μορφή εἶναι τό ταξικό κράτος, κι ὅτι ὁ μοναδικός δρόμος γιά νά σταματήσει ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου εἶναι ἡ ταξική πάλη τοῦ προλεταριάτου — διαφωνοῦν σέ πολλά ἐπιμέρους ζητήματα καί στίς μεθόδους ἐπιχειρηματολογίας καί στίς λεπτομέρειες τῆς ἐξήγησης τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου φαινομένου τῆς ρωσικῆς ζωῆς. Γιαυτό μπορῶ νά χαροποιήσω προκαταβολικά τόν κ. Μιχαηλόβσκι, κάνοντας τή δήλωση ὅτι καί σχετικά μέ τά ζητήματα, λχ., πού θίχτηκαν σ' αὐτά ἐδῶ τά φευγαλέα σημειώματα, — γιά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση, γιά τήν οἰκονομία τῆς γεωργίας τῶν ἀγροτῶν καί γιά τή βιοτεχνία, γιά τή μίσθωση κτλ. — ὑπάρχουν διάφορες γνῶμες, μέσα στά πλαίσια τῆς βασικῆς θέσης πού ἀναφέραμε τώρα-δά, θέσης κοινῆς γιά ὅλους τούς σοσιαλδημοκράτες. Ἡ ὁμοφωνία ὁρισμένων ἀνθρώπων πού περιορίζονται ν' ἀναγνωρίσουν ὁμόφωνα «ὑψηλές ἀλήθειες», ὅπως λχ. ὅτι ἡ ἀγροτική μεταρύθμιση *θά μποροῦσε* νά ἀνοίξει γιά τή Ρωσία ἥσυχους δρόμους κανονικῆς ἀνάπτυξης, ὅτι τό κράτος *θά μποροῦσε* νά καλεῖ στήν ἐξουσία ὄχι τούς ἐκπροσώπους τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά τούς «φίλους

τοῦ λαοῦ», ὅτι ἡ κοινότητα *θά μποροῦσε* νά κοινωνικοποιήσει τή γεωργία μαζί μέ τή βιομηχανία κατεργασίας, πού ὁ βιοτέχνης *θά μποροῦσε* νά τήν ἀνεβάσει στό ἐπίπεδο τῆς μεγάλης παραγωγῆς, — *ἡ λαϊκή* μίσθωση στήριζε τή *λαϊκή* οἰκονομία, — αὐτή ἡ τρυφερή καί συγκινητική ὁμοφωνία ἀντικαταστάθηκε μέ τή διαφωνία ἀνθρώπων πού προσπαθοῦν νά ἐξηγήσουν *τήν πραγματική, τή σημερινή* οἰκονομική ὀργάνωση τῆς Ρωσίας, παρμένη σάν σύστημα ὁρισμένων σχέσεων παραγωγῆς, νά ἐξηγήσουν τήν *πραγματική* της οἰκονομική ἐξέλιξη, τό πολιτικό καί κάθε ἄλλο ἐποικοδόμημά της.

Κι ἄν ἡ δράση αὐτή — πού ξεκινώντας ἀπό διάφορες ἀπόψεις ὁδηγεῖ στήν ἀναγνώριση τῆς γενικῆς ἐκείνης θέσης, πού καθορίζει ἀπόλυτα καί μιά ἀλληλέγγυα πολιτική δράση, δημιουργώντας ἔτσι τό δικαίωμα καί τήν ὑποχρέωση γιά ὅλους ὅσους τήν υἱοθετοῦν νά θεωροῦν καί νά ὀνομάζουν τόν ἑαυτό τους «**ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΗ**»,— ἀφήνει ἀκόμα εὐρύ πεδίο γιά διαφωνίες σ' ἕνα σωρό ἐπιμέρους ζητήματα, πού λύνονται κατά διαφορετικό τρόπο, αὐτό δέ δείχνει βέβαια παρά μόνο τή δύναμη καί τή ζωτικότητα τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας*.

Παράλληλα οἱ συνθῆκες μέσα στίς ὁποῖες ξετυλίγεται αὐτή ἡ δράση εἶναι τόσο ἄσχημες, πού δύσκολα μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς χειρότερες: δέν ὑπάρχει καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἕνα ὄργανο πού νά συντονίζει τίς διάφορες δουλιές· ἡ προσωπική ἐπαφή ἔχει καταντήσει πολύ δύσκολη μέσα στίς συνθῆκες πού δημιουργεῖ ἡ ἀστυνομία. Καταλαβαίνουμε, γιατί οἱ σοσιαλδημοκράτες δέν μποροῦν νά συνεννοηθοῦν ὅπως πρέπει καί νά συμφωνήσουν στίς λεπτομέρειες, γιατί ἔρχονται σέ ἀντίφαση ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο...

Ἀλήθεια, αὐτό δέν εἶναι πραγμάτικά γελοῖο;

Στήν «πολεμική» τοῦ κ. Κριβένκο ἐνάντια στούς σοσιαλδημοκράτες μπορεῖ νά γεννήσει ἀπορία τό γεγονός, ὅτι μιλάει γιά

* Γιά τόν ἁπλούστατο λόγο ὅτι ὥς τά τώρα στά ζητήματα αὐτά *δέ δινόταν καμιά λύση*. Πραγματικά δέν μπορεῖ νά ὀνομάσει κανείς λύση τοῦ ζητήματος τῆς μίσθωσης τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ «λαϊκή μίσθωση στηρίζει τή λαϊκή οἰκονομία», ἤ τήν ἑξῆς περιγραφή τοῦ συστήματος καλλιέργειας τῆς γῆς τῶν τσιφλικάδων μέ ἐργαλεῖα τοῦ ἀγρότη: «ὁ ἀγρότης ἀποδείχτηκε πιό δυνατός ἀπό τόν τσιφλικά», πού «θυσίασε τήν ἀνεξαρτησία του ὑπέρ τοῦ ἀνεξάρτητου ἀγρότη»· «ὁ ἀγρότης ἀπόσπασε ἀπό τά χέρια τοῦ τσιφλικᾶ τή μεγάλη παραγωγή»· «ὁ λαός παραμένει νικητής στήν πάλη γιά τή μορφή τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας». Αὐτά εἶναι μιά φιλελεύθερη κούφια φλυαρία, πού βρίσκει στό ἔργο «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ» τοῦ «διάσημού μας» κ. Β. Β.

κάποιους «νεομαρξιστές». Ὁρισμένοι ἀναγνῶστες θά νομίσουν ἴσως πώς μέσα στούς σοσιαλδημοκράτες συνέβηκε κάτι πού μοιάζει μέ διάσπαση, πώς παρουσιάστηκαν κάποιοι «νεομαρξιστές», πού ξεχώρισαν ἀπό τούς παλιούς σοσιαλδημοκράτες. Τίποτα τέτοιο δέ συμβαίνει. Κανένας ποτέ καί πουθενά δέν ἔκανε δημόσια ἐξονόματος τοῦ μαρξισμοῦ κριτική τῶν θεωριῶν καί τοῦ προγράμματος τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν καί δέν ὑπεράσπισε ἄλλο μαρξισμό. Γεγονός εἶναι, ὅτι οἱ κ. κ. Κριβένκο καί Μιχαηλόβσκι ἄκουσαν διάφορα κουτσομπολιά τῶν σαλονιῶν γιά τούς μαρξιστές, γνώρισαν πλῆθος φιλελεύθερους πού καλύπτουν μέ τό μαρξισμό τή φιλελεύθερη κενότητά τους, καί μέ τήν ὀξύνοια καί τό τάκτ πού τούς χαρακτηρίζει καταπιάστηκαν, μέ τέτια ἐφόδια, νά κάνουν «κριτική» τῶν μαρξιστῶν. Δέν εἶναι ἐκπληχτικό, ὅτι ἡ «κριτική» αὐτή ἀποτελεῖ μιά συνεχῆ ἁλυσίδα ἀπό γελοῖες καί βρωμερές ἐπιθέσεις.

«Γιά νά εἴμαστε συνεπεῖς, — συλλογίζεται ὁ κ. Κριβένκο, — πρέπει νά δόσουμε καταφατική ἀπάντηση» (στό ἐρώτημα: «δέν πρέπει ἄραγε νά προσπαθοῦμε νά ἀναπτύσσουμε τήν κεφαλαιοκρατική βιομηχανία») καί «νά μή διστάζουμε οὔτε μπροστά στήν ἀγορά γῆς πού ἀνήκει σέ ἀγρότες, οὔτε μπροστά στό ἄνοιγμα πρατηρίων καί ταβερνῶν», πρέπει «νά χαιρόμαστε γιά τήν ἐπιτυχία πού ἔχουν πολλοί ταβερνιάρηδες στή Δούμα, νά βοηθᾶμε ἀκόμα πιό πολύ τούς πολυάριθμους προαγοραστές σιτηρῶν ἀπό τούς ἀγρότες».

Ἀλήθεια, αὐτό εἶναι πολύ διασκεδαστικό. Δοκιμάστε νά πεῖτε σ' ἕναν τέτιο «φίλο τοῦ λαοῦ», πώς ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου στή Ρωσία εἶναι στήν οὐσία της παντοῦ κεφαλαιοκρατική, πώς στό χωριό οἱ εὐκατάστατοι μουζίκοι καί οἱ προαγοραστές πρέπει νά συγκαταριθμοῦνται στούς ἐκπροσώπους τοῦ καπιταλισμοῦ γιά τοῦτα ἤ ἐκεῖνα τά πολιτικο-οικονομικά γνωρίσματα, πού ἀποδείχνουν τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς καί θά δεῖτε ὅτι θά μπήξει τίς φωνές, θά τό χαρακτηρίσει αὐτό ἀπίστευτη αἵρεση καί θ' ἀρχίσει νά φωνάζει γιά τυφλή ἀπομίμηση τῶν τύπων καί τῶν ἀφηρημένων σχημάτων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (παρακάμπτοντας ταυτόχρονα μέ τή μεγαλύτερη προσοχή τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῶν «αἱρετικῶν»). Κι ὅταν θά χρειαστεῖ νά περιγραφοῦν οἱ «φρίκες», πού φέρνουν μαζί τους οἱ καταραμένοι οἱ μαρξιστές, τότε μποροῦν νά ἀφεθοῦν καταμέρος καί ἡ ὑψηλή ἐπιστήμη καί τά καθαρά ἰδανικά, τότε μπορεῖ καί νά ἀναγνωριστεῖ τό γεγονός, ὅτι οἱ προαγοραστές τῶν σιτηρῶν καί τῆς γῆς

τῶν ἀγροτῶν εἶναι πραγματικά ἐκπρόσωποι τοῦ καπιταλισμοῦ κι ὄχι ἁπλῶς «ἐρασιτέχνες» πού βάζουν χέρι σέ ξένες περιουσίες.

Δοκιμάστε νά ἀποδείξετε σ' αὐτόν τό «φίλο τοῦ λαοῦ», ὅτι ἡ ρωσική ἀστική τάξη ὄχι μόνο ἀπό τώρα κιόλας ἐξουσιάζει τήν ἐργασία τοῦ λαοῦ, γιατί ἔχει συγκεντρώσει ἀποκλειστικά στά χέρια της τά μέσα παραγωγῆς, μά καί ἀσκεῖ πίεση στήν κυβέρνηση, γεννώντας, ἐπιβάλλοντας καί καθορίζοντας τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης — θά τόν πιάσει ἀκράτητη μανία καί θ' ἀρχίσει νά φωνάζει, ὅτι ἡ κυβέρνησή μας εἶναι παντοδύναμη, ὅτι μόνο ἀπό μοιραία παρεξήγηση καί ἀτυχῆ σύμπτωση «καλεῖ» συνέχεια στήν ἐξουσία τούς ἐκπροσώπους τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλισμοῦ κι ὄχι τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», ὅτι φυτεύει τεχνητά τόν καπιταλισμό. . . Καί στή ζούλα οἱ ἴδιοι τους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἀναγνωρίσουν γιά ἐκπροσώπους τοῦ καπιταλισμοῦ τούς ταβερνιάρηδες τῆς Δούμας, δηλ. ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κυβέρνησης, πού στέκεται δῆθεν πάνω ἀπό τάξεις. Μά μήπως, κύριοι, τά συμφέροντα τοῦ καπιταλισμοῦ ἀντιπροσωπεύονται σέ μᾶς ἐδῶ, στή Ρωσία, μόνο στή «Δούμα» καί μόνο ἀπό τούς «ταβερνιάρηδες»; . . .

Ὅσον ἀφορᾶ τίς βρωμερές ἐπιθέσεις, εἴδαμε ὑπεραρκετές στά γραφτά τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι καί τίς ξανασυναντοῦμε στά γραφτά τοῦ κ. Κριβένκο, πού, θέλοντας λχ. νά ἐκμηδενίσει τό μισητό σοσιαλδημοκρατισμό, ἀφηγεῖται πώς «ὁρισμένοι πιάνουν δουλιά στά ἐργοστάσια (πάντως ὅταν παρουσιάζονται καλές τεχνικές θέσεις καί θέσεις στά γραφεῖα), αἰτιολογώντας τήν εἴσοδό τους ἀποκλειστικά μέ τήν ἰδέα τῆς ἐπιτάχυνσης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές». Φυσικά, δέν ὑπάρχει κάν ἀνάγκη νά ἀπαντήσουμε σέ τέτια, ὁλότελα ἀναξιοπρεπῆ, πράγματα. Μποροῦμε ἁπλῶς νά βάλουμε τελεία καί παύλα.

Συνεχίστε, κύριοι, μέ τό ἴδιο πνεῦμα, συνεχίστε ἄφοβα! Ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση — ἡ ἴδια κυβέρνηση, πού, ὅπως ἀκούσαμε τώρα-δά ἀπό σᾶς, πῆρε μέτρα (ἄν καί παρουσιάζουν ἀτέλειες) γιά νά σώσει τό λαό ἀπό τήν τελική καταστροφή, — θά πάρει μέτρα γιά νά σᾶς σώσει ἀπό τό ξεσκέπασμα τῆς προστυχιᾶς καί τῆς ἀμάθειάς σας, μέτρα τούτη τή φορά ἀπαλλαγμένα ἀπό κάθε ἀτέλεια. Ὅπως καί προηγούμενα, ἡ «καλλιεργημένη κοινωνία» μέ εὐχαρίστηση θά συζητᾶ, μεταξύ φαγητοῦ καί χαρτοπαίγνιου, γιά τόν μικρότερο ἀδελφό καί θά καταστρώνει ἀνθρωπιστικά σχέδια γιά τήν «καλυτέρευση» τῆς θέσης του· οἱ ἐκπρόσωποί της θά μάθουν μ' εὐχαρίστηση ἀπό σᾶς ὅτι, κατέχοντας θέσεις ζέμσκι νατσάλνικ ἤ ἄλλων ἐπιθεωρητῶν τῆς

τσέπης τῶν ἀγροτῶν, δείχνουν πώς ἔχουν ἀναπτυγμένη τή συνείδηση τῶν ἀναγκῶν καί τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πολίτη. Συνεχίστε! Ἔχετε ἐξασφαλισμένη ὄχι μόνο τήν ἡσυχία, ἀλλά καί τήν ἐπιδοκιμασία καί τούς ἐπαίνους... τῶν κυρίων Μπουρένιν.

Κλείνοντας δέ θά εἶναι, μοῦ φαίνεται, περιττό, ν' ἀπαντήσω σ' ἕνα ἐρώτημα πού θά γεννήθηκε ἀσφαλῶς σέ πολλούς ἀναγνῶστες. Ἄξιζε ἄραγε τόν κόπο νά συζητήσουμε τόσο πολύ μέ τέτιους κυρίους; ἄξιζε ἄραγε τόν κόπο νά ἀπαντήσουμε ἐπί τῆς οὐσίας σ' αὐτό τό χείμαρο φιλελεύθερης βρωμιᾶς, πού τήν προστατεύει ἡ λογοκρισία καί πού εὐαρεστήθηκαν νά τήν ὀνομάσουν πολεμική;

Μοῦ φαίνεται ὅτι ἄξιζε τόν κόπο, ὄχι βέβαια γιά τό χατίρι τους κι οὔτε γιά χατίρι τοῦ «καλλιεργημένου» κοινοῦ, ἀλλά γιά τό ὠφέλιμο δίδαγμα πού μποροῦν καί πρέπει νά βγάλουν γιά τόν ἑαυτό τους ἀπό τήν ἐκστρατεία αὐτή οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές. Ἡ ἐκστρατεία αὐτή μᾶς προσφέρει τήν πιό παραστατική, τήν πιό πειστική ἀπόδειξη, ὅτι πέρασε πιά γιά πάντα καί ἀνεπιστρεπτεί ἡ ἐποχή ἐκείνη τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, κατά τήν ὁποία ὁ δημοκρατισμός κι ὁ σοσιαλισμός συγχωνεύονταν σ' ἕνα ἀδιάρηχτο, ἀδιαίρετο σύνολο (ὅπως συνέβαινε, λχ. στήν ἐποχή τοῦ Τσερνισέφσκι). Τώρα δέν ἔχει πιά καμιά ἀπολύτως βάση ἡ ἰδέα, — πού καί ὥς τά σήμερα ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖται κάπου-κάπου ἀνάμεσα στούς ρώσους σοσιαλιστές, καί ἔχει ἐξαιρετικά ἐπιζήμια ἀντανάκλαση καί στή θεωρία καί στήν πραχτική τους δράση, — ὅτι στή Ρωσία δέν ὑπάρχει δῆθεν βαθιά, ποιοτική διαφορά ἀνάμεσα στίς ἰδέες τῶν δημοκρατῶν καί στίς ἰδέες τῶν σοσιαλιστῶν.

Ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: τίς ἰδέες αὐτές τίς χωρίζει ὁλόκληρη ἄβυσος, καί οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές θά ἔπρεπε ἀπό καιρό πιά νά τό καταλάβουν, νά καταλάβουν **ΤΟ ΑΝΑΠΟΦΕΥΧΤΟ** καί **ΤΗΝ ΕΠΙΤΑΧΤΙΚΗ ΑΝΑΓΚΗ ΜΙΑΣ ΠΛΕΡΙΑΣ** καί **ΟΡΙΣΤΙΚΗΣ ΡΗΞΗΣ** μέ τίς ἰδέες τῶν δημοκρατῶν.

Ἄς δοῦμε, στ' ἀλήθεια, τί ἦταν αὐτός ὁ ρῶσος δημοκράτης τόν καιρό πού γεννήθηκε ἡ ἰδέα αὐτή καί τί ἔγινε. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» μᾶς δίνουν ἀρκετό ὑλικό γιά νά κάνουμε ἕναν τέτιο παραλληλισμό.

Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐπίθεση τοῦ κ. Κριβένκο ἐνάντια στόν κ. Στροῦβε, πού σέ μιά γερμανική ἔκδοση τάχθηκε ἐνάντια στόν οὐτοπισμό τοῦ κ. Νικ.—ον

(τό σχόλιο τοῦ Στροῦβε μέ τόν τίτλο: «Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας», Zur Beurtheilung der kapitalistischen Entwicklung Russlands — δημοσιεύτηκε στό «Sozialpolitisches Centralblatt»[83], III, τεῦχος 1 τῆς 2 τοῦ Ὀχτώβρη 1893). Ὁ κ. Κριβένκο ρίχνεται τοῦ κ. Στροῦβε γιατί δῆθεν ὁ κ. Στροῦβε συγκαταλέγει στόν «ἐθνικό σοσιαλισμό» (πού, σύμφωνα μέ τά λεγόμενά του, ἔχει «καθαρά οὐτοπικό χαρακτήρα») τίς ἰδέες ἐκείνων πού «εἶναι ὑπέρ τῆς κοινότητας καί τῆς γῆς τοῦ κλήρου». Ἡ τρομερή αὐτή κατηγορία δῆθεν γιά σοσιαλισμό κάνει τόν ἀξιότιμο συγγραφέα νά λυσσομανάει:

«Μήπως, — ἀναφωνεῖ, — δέν ὑπῆρξε κανένας ἄλλος (ἐκτός ἀπό τόν Χέρτσεν, τόν Τσερνισέφσκι καί τούς ναρόντνικους), πού νά ὑποστήριξε τήν κοινότητα καί τή γῆ τοῦ κλήρου; Καί οἱ συντάχτες τῶν κανονισμῶν γιά τούς ἀγρότες, πού ἔβαλαν τήν κοινότητα καί τήν οἰκονομική ἀνεξαρτησία τῶν ἀγροτῶν στή βάση τῆς μεταρύθμισης, καί οἱ ἐρευνητές τῆς ἱστορίας μας καί τῆς σύγχρονης ζωῆς, πού ἐκφράζονται ὑπέρ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, καί σχεδόν ὅλος ὁ σοβαρός καί καθωσπρέπει τύπος μας, πού ὑποστηρίζει ἐπίσης αὐτές τίς ἀρχές — μήπως ὅλοι αὐτοί εἶναι θύματα τῆς πλάνης, πού λέγεται „ἐθνικός σοσιαλισμός“;»

Ἡσυχάστε, ἀξιότιμε κ. «φίλε τοῦ λαοῦ»! Τόσο πολύ τρομάξατε ἀπ' αὐτή τήν τρομερή κατηγορία γιά σοσιαλισμό, ὥστε δέν κάνατε κάν τόν κόπο νά διαβάσετε προσεχτικά τό «μικρό ἀρθράκι» τοῦ κ. Στροῦβε. Καί πραγματικά, τί ἔκδηλη ἀδικία θά ἦταν νά κατηγοροῦμε γιά σοσιαλισμό ἐκείνους πού εἶναι «ὑπέρ τῆς κοινότητας καί τῆς γῆς τοῦ κλήρου»! Μά σᾶς παρακαλῶ, τί τό σοσιαλιστικό ὑπάρχει σ' ὅλα αὐτά; Σοσιαλισμός, ὅπως εἶναι γνωστό, λέγεται ἡ διαμαρτυρία καί ἡ πάλη ἐνάντια στήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου, πάλη πού ἔχει γιά σκοπό τήν πλήρη ἐξάλειψη αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης, ἐνῶ τό «νά εἶσαι ὑπέρ τοῦ κλήρου» σημαίνει νά εἶσαι ὀπαδός τῆς ἐξαγορᾶς ἀπό τούς ἀγρότες ὅλης τῆς γῆς πού βρίσκεται στή διάθεσή τους. Κι ἄν ἀκόμα δέν εἶσαι ὑπέρ τῆς ἐξαγορᾶς, ἀλλά ὑποστηρίζεις νά ἀφεθεῖ στούς ἀγρότες χωρίς ἀποζημίωση ὅλη ἡ γῆ πού κατεῖχαν πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, καί σ' αὐτή τήν περίπτωση δέν ὑπάρχει ἀκόμα ἐδῶ τίποτε τό σοσιαλιστικό, γιατί ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἰδιοχτησία τῶν ἀγροτῶν πάνω στή γῆ (ἰδιοχτησία πού ἔχει δημιουργηθεῖ στή διάρκεια τῆς φεουδαρχικῆς περιόδου) ἦταν παντοῦ στή Δύση, ὅπως καί σέ μᾶς στή Ρωσία*, ἡ βάση

* Ἀπόδειξη: ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς.

τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. «Νά ἐκφράζεσαι ὑπέρ τῆς κοινότητας», δηλ. νά διαμαρτύρεσαι ἐνάντια στίς ἀστυνομικές ἐπεμβάσεις στίς συνηθισμένες μέθοδες διανομῆς τῆς γῆς, τί τό σοσιαλιστικό ὑπάρχει σ' αὐτό τό γεγονός, ἀπό τή στιγμή πού ὁ καθένας ξέρει, ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου βολεύεται θαυμάσια καί γεννιέται στούς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς κοινότητας; Αὐτό σημαίνει νά ἐπεκτείνεις ὥς ἐκεῖ πού δέν παίρνει τήν ἔννοια τῆς λέξης «σοσιαλισμός»: ἔτσι θά φτάσεις νά κατατάξεις, ἴσως, καί τόν κ. Πομπεντονόστσεφ στούς σοσιαλιστές!

Ὁ κ. Στροῦβε δέν κάνει καθόλου τέτια τρομερή ἀδικία. Μιλάει γιά τόν «οὐτοπικό χαρακτήρα τοῦ ἐθνικοῦ σοσιαλισμοῦ» *τῶν ναρόντνικων*, ποιόν ὅμως κατατάσσει στούς ναρόντνικους φαίνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὀνομάζει τό ἔργο τοῦ Πλεχάνοφ «Οἱ διαφωνίες μας» πολεμική ἐνάντια στούς ναρόντνικους. Εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι ὁ Πλεχάνοφ ἔκανε πολεμική ἐνάντια στούς σοσιαλιστές, ἐνάντια στούς ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν τίποτε τό κοινό μέ τό «σοβαρό καί καθωσπρέπει» ρωσικό τύπο. Καί γιαυτό ὁ κ. Κριβένκο δέν εἶχε κανένα δικαίωμα νά πάρει γιά λογαριασμό του ὅσα ἀφοροῦν τούς ναρόντνικους. Ἄν πάλι ἤθελε ὁπωσδήποτε νά μάθει τή γνώμη τοῦ κ. Στροῦβε γιά τήν κατεύθυνση πού ἀκολουθεῖ ὁ ἴδιος, ἀπορῶ γιατί δέν πρόσεξε καί *δέ μετάφρασε γιά τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»* τό παρακάτω χωρίο ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε:

«Στό βαθμό πού προχωρεῖ ἡ κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξη, — λέει ὁ συγγραφέας, — ἡ κοσμοθεωρία (τῶν ναρόντνικων) πού περιγράψαμε λίγο παραπάνω δέν μπορεῖ παρά νά χάνει ἔδαφος. Εἴτε θά ἐκφυλιστεῖ (wird herabsinken) καί θά γίνει μιά ἀρκετά ἄτονη κατεύθυνση μεταρυθμίσεων, ἱκανή γιά συμβιβασμούς καί ἐπιζητοῦσα συμβιβασμούς*, — ὅσον ἀφορᾶ αὐτό τό πράγμα ὑπάρχουν ἤδη σίγουρες ἐνδείξεις ἀπό καιρό, — εἴτε θά ἀναγνωρίσει τόν ἀναπόφευχτο χαρακτήρα τῆς πραγματικῆς ἐξέλιξης καί θά βγάλει τά θεωρητικά καί πραχτικά συμπεράσματα, πού ἀπορέουν κατανάγκην ἀπό τό γεγονός αὐτό, — μ' ἄλλα λόγια, θά πάψει νά εἶναι οὐτοπική».

Ἄν ὁ κ. Κριβένκο δέ μαντεύει ποῦ ὑπάρχουν σέ μᾶς οἱ ἐνδείξεις μιᾶς τέτιας κατεύθυνσης, πού δέν εἶναι ἱκανή παρά μόνο γιά συμβιβασμούς, θά τοῦ σύστηνα νά φυλλομετρήσει τό «Ρού-

---

* Ziemlich blasse kompromissfähige und kompromissüchtige Reformrichtung — ρωσικά αὐτό μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ, μοῦ φαίνεται, ἔτσι: πολιτιστικός ὀπορτουνισμός.

σκογε Μπογκάτστβο», νά ἐξετάσει τίς θεωρητικές ἀπόψεις τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, πού ἀποτελοῦν ἀξιοθρήνητη ἀπόπειρα νά συγκοληθοῦν τά συντρίμμια τῆς διδασκαλίας τῶν ναρόντνικων μέ τήν ἀναγνώριση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας, νά στρέψει τό βλέμμα του στό πολιτικό πρόγραμμα τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, πού ἀποβλέπει στήν καλυτέρευση καί στήν ἀνόρθωση τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν μικροπαραγωγῶν στό ἔδαφος τῆς σημερινῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξης πραγμάτων*.

Αὐτό εἶναι γενικά ἕνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά καί τά πιό ἀξιοσημείωτα φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς τόν τελευταῖο καιρό: ὁ ἐκφυλισμός τοῦ ναροντνικισμοῦ σέ μικροαστικό ὀπορτουνισμό.

Πραγματικά, ἄν πάρουμε τό περιεχόμενο τοῦ προγράμματος τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» μέ ὅλη αὐτή τή ρύθμιση τῆς μετοίκησης καί τῆς μίσθωσης, μέ ὅλες αὐτές τίς φτηνές πιστώσεις, τά μουσεῖα, τίς ἀποθῆκες, τίς βελτιώσεις τῆς τεχνικῆς, τά ἀρτέλ καί τήν ἀπό κοινοῦ καλλιέργεια τῆς γῆς, θά δοῦμε ὅτι τό πρόγραμμα αὐτό πραγματικά εἶναι πολύ διαδομένο σ' ὅλο «τό σο-

* Προκαλεῖ οἰκτρή ἐντύπωση γενικά ἡ προσπάθεια τοῦ κ. Κριβένκο νά κάνει πολεμική κατά τοῦ κ. Στροῦβε. Αὐτό εἶναι μιά πραγματικά παιδική ἀδυναμία τό νά προβάλει ὁποιαδήποτε οὐσιαστική ἀντίρηση καί ταυτόχρονα παιδικός ἐκνευρισμός. Ὁ κ. Στροῦβε λέει, λχ. ὅτι ὁ κ. Νικ.—ον εἶναι «οὐτοπιστής» καί ταυτόχρονα τονίζει πολύ καθαρά γιατί τόν χαρακτηρίζει ἔτσι: 1) γιατί ἀγνοεῖ «τήν πραγματική ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας»· 2) γιατί ἀπευθύνεται στήν «κοινωνία» καί στό «κράτος», χωρίς νά καταλαβαίνει τόν ταξικό χαρακτήρα τοῦ κράτους μας. Ποιά ἀντίρηση μπορεῖ νά φέρει σ' ὅλα αὐτά ὁ κ. Κριβένκο; Μήπως ἀρνεῖται, ὅτι ἡ ἐξέλιξή μας εἶναι πραγματικά κεφαλαιοκρατική; μήπως λέει ὅτι εἶναι κάτι ἄλλο; ὅτι τό κράτος μας δέν εἶναι ταξικό; Ὄχι, προτιμᾶ νά παρακάμπτει ὁλωσδιόλου αὐτά τά ζητήματα καί νά πολεμᾶ μέ κωμική μανία ἐνάντια σέ κάτι «καλούπια» πού τά ἐπινόησε ὁ ἴδιος. Κι ἕνα ἄλλο παράδειγμα. Ὁ κ. Στροῦβε κατηγορεῖ τόν κ. Νικ.—ον, ὅτι, ἐκτός ἀπό τό γεγονός πώς δέν καταλαβαίνει τήν ταξική πάλη, ἔχει κάνει στή θεωρία του μεγάλα λάθη στήν περιοχή τῶν «καθαρά οἰκονομικῶν γεγονότων». Τονίζει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὅτι ὁ κ. Νικ.—ον, μιλώντας γιά τόν ἀσήμαντο ἀριθμό τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ μας, «δέν παρατηρεῖ ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας θά ἐξαλείψει ἴσα-ἴσα αὐτή τή διαφορά τῶν 80% (ἀγροτικός πληθυσμός τῆς Ρωσίας) καί τῶν 44% (ἀγροτικός πληθυσμός στήν Ἀμερική): αὐτή, μποροῦμε νά ποῦμε, εἶναι ἡ ἱστορική της ἀποστολή». Ὁ κ. Κριβένκο, πρῶτο, διαστρεβλώνει αὐτό τό σημεῖο, λέγοντας ὅτι ἀποστολή «μας» (;) εἶναι νά ἀπαλλοτριώσουμε τούς ἀγρότες ἀπό τή γῆ τους, ἐνῶ πρόκειται ἁπλῶς γιά τήν τάση τοῦ καπιταλισμοῦ νά ἐλαττώνει τόν ἀγροτικό πληθυσμό, καί, δεύτερο, χωρίς νά πεῖ λέξη γιά τήν οὐσία τοῦ ζητήματος (μπορεῖ νά ὑπάρξει καπιταλισμός, πού νά μήν ὁδηγεῖ στήν ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ;), ἄρχισε νά φλυαρεῖ καί νά λέει ἀνοησίες γιά «βιβλιοπόντικους» κτλ. Βλ. τό Παράρτημα II (σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 318. *Σύντ.*).

βαρό καί καθώς πρέπει τύπο», δηλ. σ' ὅλο τό φιλελεύθερο τύπο πού δέν ἀνήκει στά ὄργανα τῶν φεουδαρχῶν ἤ στά ἑρπετά[84]. Ἡ ἰδέα ὅτι ὅλ' αὐτά τά μέτρα εἶναι ἀναγκαῖα, ὠφέλιμα, ἐπιταχτικά, «ἀβλαβῆ» ἔχει ριζώσει βαθιά σ' ὅλη τή διανόηση καί εἶναι ἐξαιρετικά πλατιά διαδομένη: θά τή συναντήσετε καί στά ἐπαρχιακά φυλλάδια κι ἐφημερίδες, καί σ' ὅλες τίς ἔρευνες, συλλογές, περιγραφές πού δημοσιεύουν τά ζέμστβο κτλ. κτλ. Δέ χωρεῖ ἀμφιβολία, πώς ἄν *ὅλα αὐτά* θεωρηθοῦν ναροντνικισμός, ἡ ἐπιτυχία θά εἶναι τεράστια καί ἀναμφισβήτητη.

Μόνο πού ὅλα αὐτά δέν εἶναι καθόλου ναροντνικισμός (μέ τήν παλιά, συνηθισμένη σημασία τῆς λέξης)· ἡ ἐπιτυχία αὐτή καί ἡ τεράστια αὐτή διάδοση σέ πλάτος ἐπιτεύχθηκαν μέ ἀντίτιμο τόν ἐκχυδαϊσμό τοῦ ναροντνικισμοῦ, μέ ἀντίτιμο τή μετατροπή τοῦ κοινωνικο-επαναστατικοῦ ναροντνικισμοῦ, πού βρισκόταν σέ ὀξεία ἀντίθεση μέ τό φιλελευθερισμό μας, σέ πολιτιστικό ὀπορτουνισμό, πού συγχωνεύεται μ' αὐτόν τό φιλελευθερισμό καί δέν ἐκφράζει παρά μόνο τά συμφέροντα τῆς μικροαστικῆς τάξης.

Γιά νά πειστοῦμε γι' αὐτό, φτάνει νά προσφύγουμε στίς παραπάνω εἰκόνες τῆς διαφοροποίησης τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν· οἱ εἰκόνες αὐτές δέ μᾶς προσφέρουν κάποια μεμονωμένα ἤ καινούργια γεγονότα, ἀλλά ἀποτελοῦν ἁπλή προσπάθεια νά ἐκφραστεῖ μέ πολιτικο-οικονομικό τρόπο ἡ «σχολή» τῶν «λαογδαρτῶν» καί τῶν «ἐργατῶν γῆς», πού τήν ὕπαρξή της στήν ὕπαιθρό μας δέν τήν ἀρνοῦνται οὔτε καί οἱ ἀντίπαλοί μας. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι τά μέτρα τῶν «ναρόντνικων» μποροῦν μονάχα νά δυναμώσουν τή μικροαστική τάξη· ἤ (τά ἀρτέλ καί ἡ ἀπό κοινοῦ καλλιέργεια τῆς γῆς) θά παραμείνουν ἄθλια ἡμίμετρα, ἀξιοθρήνητα πειράματα, καλλιεργημένα μέ τόση τρυφερότητα ἀπό τή φιλελεύθερη ἀστική τάξη παντοῦ στήν Εὐρώπη, κι αὐτό γιά τόν ἁπλούστατο λόγο ὅτι δέ θίγουν τήν ἴδια τή «σχολή». Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο δέν μποροῦν νά ἔχουν καμιά ἀντίρηση γι' αὐτές τίς προόδους ἀκόμα καί οἱ διάφοροι κ.κ. Ἐρμόλοφ καί Βίττε. Ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Στίς διαταγές σας, κύριοι! Θά σᾶς δώσουν μάλιστα καί χρήματα γιά τά «πειράματα» — ἀρκεῖ νά ἀποτραβηχτεῖ ἡ «διανόηση» ἀπό τήν ἐπαναστατική δουλιά (ὑπογράμμιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, διασαφήνισή του στό προλεταριάτο, προσπάθειες νά βγεῖ αὐτός ὁ ἀνταγωνισμός στό δρόμο τῆς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς πάλης) καί νά κατευθυνθεῖ σ' ἕνα παρόμοιο μπάλωμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, στό δρόμο τοῦ συμβιβασμοῦ καί τῆς συνένωσης. Στίς διαταγές σας, κύριοι!

Ἄς σταθοῦμε λίγο στό προτσές πού ὁδήγησε σ' ἕναν τέτιο ἐκφυλισμό τοῦ ναροντνικισμοῦ. Ἡ θεωρία αὐτή μόλις πρωτοεμφανίστηκε, στήν πρωταρχική της μορφή, ἦταν ἀρκετά συγκροτημένη — ξεκινώντας ἀπό τήν ἀντίληψη ἑνός εἰδικοῦ καθεστῶτος τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, πίστευε στά κομμουνιστικά ἔνστιχτα τοῦ «κοινοτικοῦ» ἀγρότη καί γιαυτό θεωροῦσε τήν ἀγροτιά ἄμεσο ἀγωνιστή γιά τό σοσιαλισμό — δέν ἦταν ὅμως ἀρκετά δουλεμένη θεωρητικά καί ἐπιβεβαιωμένη ἀπό τά γεγονότα τῆς ρωσικῆς ζωῆς, ἀπό τό ἕνα μέρος, καί, ἀπό τό ἄλλο, δέν εἶχε πείρα γιά τήν ἐφαρμογή ἑνός τέτιου πολιτικοῦ προγράμματος πού νά στηρίζεται σ' αὐτές τίς ὑποτιθέμενες ἰδιότητες τοῦ ἀγρότη.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τράβηξε ἀκριβῶς πρός τίς δυό αὐτές κατευθύνσεις, τή θεωρητική καί τήν πραχτική. Ἡ θεωρητική δουλιά στράφηκε κυρίως στή μελέτη τῆς μορφῆς ἐκείνης τῆς *γαιοχτησίας*, στήν ὁποία οἱ ναρόντνικοι ἤθελαν νά δοῦν σπέρματα κομμουνισμοῦ· καί ἡ δουλιά αὐτή ἔβγαλε στήν ἐπιφάνεια ἕνα ποικιλομορφότατο καί πλουσιότατο ὑλικό ἀπό γεγονότα. Τό ὑλικό, ὅμως, αὐτό, πού ἀναφερόταν κυρίως στή μορφή τῆς *γαιοχτησίας*, ἔκρυψε ὁλότελα ἀπό τούς ἐρευνητές τήν *οἰκονομία* τοῦ χωριοῦ. Καί τόσο φυσικότερα ἔγινε αὐτό, ὅσο, πρῶτον, οἱ ἐρευνητές αὐτοί δέν εἶχαν μιά γερή μεθοδολογική θεωρία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, μιά θεωρία πού νά ξεκαθαρίζει τήν ἀνάγκη νά ξεχωριστοῦν καί νά μελετηθοῦν εἰδικά οἱ σχέσεις παραγωγῆς· καί, δεύτερο, ὅσο τό συγκεντρωμένο ὑλικό ἀπό γεγονότα ἀποκάλυπτε ἀπευθείας κι ἄμεσα τίς πιό ἐπείγουσες ἀνάγκες τῆς ἀγροτιᾶς, τίς ἄμεσες συμφορές πού ἀσκοῦσαν καταπιεστική ἐπίδραση στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη. Ἔτσι, ὅλη ἡ προσοχή τῶν ἐρευνητῶν συγκεντρώθηκε στή μελέτη τῶν συμφορῶν αὐτῶν, τῆς λιγοστῆς γῆς, τῶν μεγάλων πληρωμῶν, τῆς ἔλλειψης δικαιωμάτων, τῆς ἀποβλάκωσης καί τοῦ κατατρεγμοῦ τῶν ἀγροτῶν. Ὅλα αὐτά περιγράφηκαν, μελετήθηκαν κι ἐξηγήθηκαν μέ τέτιον πλοῦτο ὑλικοῦ, μέ τέτιες μικρολεπτομέρειες, πού τό κράτος μας, ἄν βέβαια δέν ἦταν ταξικό κράτος, ἄν ἡ πολιτική του δέν ὑπαγορευόταν ἀπό τά συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τάξεων, ἀλλά ἀπό τήν ἀμερόληπτη ἐξέταση τῶν «ἀναγκῶν τοῦ λαοῦ», θά ἔπρεπε χίλιες φορές νά πειστεῖ γιά τήν ἀνάγκη νά ἐξαλειφθοῦν αὐτές οἱ συμφορές. Οἱ ἀφελεῖς ἐρευνητές, πού πίστευαν ὅτι εἶναι δυνατό «νά μεταπειστεῖ» ἡ κοινωνία καί τό κράτος, πνίγηκαν κυριολεχτικά στίς λεπτομέρειες τῶν συγκεντρωμένων στοιχείων κι ἄφησαν νά τούς διαφύγει ἕνα οὐσιαστικό στοιχεῖο — ἡ πολιτικο-οικονομική διάρθρωση τοῦ χωριοῦ,

ἄφησαν νά τούς διαφύγουν τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ νοικοκυριοῦ, πού πραγματικά δοκίμαζε ἄμεσα αὐτές τίς συμφορές. Τό ἀποτέλεσμα, φυσικά, ἦταν ὅτι ἡ ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τοῦ νοικοκυριοῦ, πού ὑποφέρει ἀπό ἔλλειψη γῆς κτλ., ἔγινε ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τῆς τάξης πού κρατοῦσε στά χέρια της αὐτό τό νοικοκυριό, τῆς μοναδικῆς τάξης πού θά μποροῦσε νά κρατηθεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ στίς δοσμένες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, πού ὑπάρχουν *μέσα* στήν κοινότητα, στό δοσμένο σύστημα οἰκονομίας τῆς χώρας.

Ἡ θεωρητική δουλιά πού ἀποσκοποῦσε στή μελέτη αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ — ὁ ὁποῖος θά ἔπρεπε νά χρησιμέψει σάν βάση καί στήριγμα γιά τήν ἐξάλειψη τῆς ἐκμετάλλευσης — ὁδήγησε στήν ἐπεξεργασία ἑνός προγράμματος, πού ἐκφράζει τά συμφέροντα τῆς μικροαστικῆς τάξης, δηλ. τῆς τάξης ἀκριβῶς, πάνω στήν ὁποία στηρίζεται τό ἐκμεταλλευτικό αὐτό καθεστώς!

Ταυτόχρονα ἡ πραχτική ἐπαναστατική δουλιά ἀναπτυσσόταν ἐπίσης πρός μιά ἐντελῶς ἀναπάντεχη κατεύθυνση. Ἡ πίστη στά κομμουνιστικά ἔνστιχτα τοῦ μουζίκου, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπαιτοῦσε ἀπό τούς σοσιαλιστές νά βάλουν σέ δεύτερη μοίρα τήν πολιτική καί «νά πᾶνε στό λαό». Μέ τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ προγράμματος καταπιάστηκαν ἕνα σωρό δραστηριότατα στελέχη μέ ταλέντο, πού βρέθηκαν στήν ἀνάγκη νά πεισθοῦν στήν πράξη, πόσο ἁπλοϊκές ἦταν οἱ ἰδέες τους γιά τά κομμουνιστικά ἔνστιχτα τοῦ μουζίκου. Ἀποφασίστηκε, ἐξάλλου, ὅτι τό ζήτημα δέ βρίσκεται στό μουζίκο, ἀλλά στήν κυβέρνηση, κι ὅλη ἡ δουλιά τους κατευθύνθηκε στήν πάλη ἐνάντια στήν κυβέρνηση, πάλη πού τή διεξῆγαν πιά μόνο οἱ διανοούμενοι καί οἱ *ἐργάτες* πού ἔσμιγαν ποῦ καί ποῦ μαζί τους. Στήν ἀρχή ἡ πάλη αὐτή διεξαγόταν στό ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ καί στηριζόταν στή θεωρία, ὅτι ὁ λαός εἶναι ἕτοιμος γιά τό σοσιαλισμό κι ὅτι μέ τήν ἁπλή κατάληψη τῆς ἐξουσίας θά μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ ὄχι μόνο ἡ πολιτική, ἀλλά καί ἡ κοινωνική ἐπανάσταση. Τόν τελευταῖο καιρό ἡ θεωρία αὐτή, ὅπως φαίνεται, δέν εὐδοκιμεῖ διόλου, καί ἡ πάλη τῶν ναροντοβόλτσι ἐνάντια στήν κυβέρνηση γίνεται πάλη τῶν ριζοσπαστῶν γιά πολιτική ἐλευθερία.

Συνεπῶς, καί ἀπό τήν πλευρά αὐτή ἡ δράση ὁδήγησε σέ ἀποτελέσματα διαμετρικά ἀντίθετα ἀπό τό ξεκίνημά της· καί ἀπό τήν πλευρά αὐτή προέκυψε ἕνα πρόγραμμα, πού ἐκφράζει μόνο τά συμφέροντα τῆς ριζοσπαστικῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Γιά νά κυριολεχτήσουμε, τό προτσές αὐτό δέν ἔχει ἀκόμα ὁλοκλη-

ρωθεῖ, μοῦ φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχει διαγραφεῖ πολύ καθαρά. Αὐτή ἡ ἐξέλιξη τοῦ ναροντνικισμοῦ ἦταν ἀπόλυτα φυσιολογική καί ἀναπόφευχτη, γιατί στή βάση τῆς διδασκαλίας του βρισκόταν μιά καθαρά μυθική ἀντίληψη γιά κάποιο ἰδιαίτερο καθεστώς (κοινοτικό) τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας: μόλις ἦρθε σ' ἐπαφή μέ τήν πραγματικότητα ὁ μύθος διαλύθηκε καί ὁ ἀγροτικός σοσιαλισμός ἔγινε μιά ριζοσπαστική-δημοκρατική ἐκπροσώπηση τῆς μικροαστικῆς ἀγροτιᾶς.

Δίνω ὁρισμένα παραδείγματα τῆς ἐξέλιξης τοῦ δημοκράτη: «Πρέπει νά φροντίσουμε — ὑποστηρίζει ὁ κ. Κριβένκο — ὥστε ἀντί τοῦ πανανθρώπου νά μή γίνουμε πανρωσικός χαλβάς, γεμάτοι ἀόριστα εὐγενικά αἰσθήματα, ἀνίκανοι ὅμως γιά μιά ἀληθινή αὐταπάρνηση, γιά κάτι τό στέρεο στή ζωή». Ὑπέροχο ἠθικό δίδαγμα. Ἄς δοῦμε ὅμως πῶς ἐφαρμόζεται. «Ἀπό τήν τελευταία αὐτή ἄποψη — συνεχίζει ὁ κ. Κριβένκο — ξέρω τό ἑξῆς θλιβερό γεγονός»: ὑπῆρχαν στά νότια μέρη τῆς Ρωσίας νέοι «ἐμφορούμενοι ἀπό τίς καλύτερες διαθέσεις κι ἀπό ἀγάπη πρός τόν μικρότερο ἀδελφό· τό μουζίκο τόν περιέβαλλαν μέ κάθε φροντίδα κι ἐκτίμηση· τόν ἔβαζαν σχεδόν στήν πρώτη θέση, ἔτρωγαν μαζί του ἀπό τό ἴδιο πιάτο, τόν κερνοῦσαν γλυκό καί μπισκότα· γιά τό κάθε πράγμα τοῦ πλήρωναν πιό ἀκριβά ἀπό τούς ἄλλους, τοῦ ἔδιναν καί δανεικά καί „φιλοδωρήματα", ἤ ἁπλῶς τοῦ τά χάριζαν — αὐτοί οἱ νεολαῖοι λοιπόν τοῦ διηγοῦνταν γιά τό καθεστώς τῆς Εὐρώπης καί τίς ἐργατικές ὀργανώσεις κτλ. Στό ἴδιο μέρος ζοῦσε κι ἕνας νεαρός γερμανός, ὁ Σμίθ, διαχειριστής ἤ, πιό σωστά, ἁπλῶς κηπουρός, ἄνθρωπος χωρίς καμιά ἀνθρωπιστική ἰδέα, μιά ἀληθινά περιορισμένη τυπική γερμανική ψυχή (sic ;;!!)» κτλ. Καί νά, λοιπόν, οἱ νέοι μας, ἀφοῦ κάθησαν 3–4 χρόνια σ' αὐτή τήν περιοχή, σκόρπισαν. Πέρασαν ἀκόμα 20 περίπου χρόνια κι ὁ συγγραφέας κ. Κριβένκο, ἐπισκέφθηκε τήν περιοχή κι ἔμαθε ὅτι ὁ «κ. Σμίθ» (γιά τήν ὠφέλιμη δράση του ἀπό κηπουρός Σμίθ μετονομάστηκε σέ κ. Σμίθ) δίδαξε στούς ἀγρότες τήν ἀμπελουργία, πού τούς δίνει τώρα «κάποιο εἰσόδημα» 75–100 ρούβλια τό χρόνο, καί γιαυτό διατηροῦν «τίς καλύτερες ἀναμνήσεις» ἀπ' αὐτόν, ἐνῶ «τούς κυρίους πού ἔτρεφαν ἁπλῶς εὐγενικά αἰσθήματα γιά τό μουζίκο, μά δέν ἔκαναν γι' αὐτόν τίποτε τό οὐσιαστικό (!) οὔτε κάν τούς θυμοῦνται».

Ἕνας πρόχειρος ἀπολογισμός θά μᾶς δείξει πώς τά γεγονότα αὐτά ἀνάγονται στά 1869–1870, δηλ. περίπου στήν ἐποχή πού οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές-ναρόντνικοι ἔκαναν προσπάθειες νά εἰσα-

γάγουν στή Ρωσία τήν πιό πρωτοπόρα καί τήν πιό μεγάλη ἰδιομορφία τῆς «εὐρωπαϊκῆς τάξης πραγμάτων» — τή Διεθνῆ[85].

Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ ἀφήγηση τοῦ κ. Κριβένκο προξενεῖ πολύ ὀδυνηρή ἐντύπωση. Γιαυτό βιάζεται νά διατυπώσει τήν ἐπιφύλαξη:

«Βέβαια, μ' αὐτό δέ θέλω νά πῶ, — ἐξηγεῖ, — πώς ὁ Σμίθ ἦταν καλύτερος ἀπ' αὐτούς τούς κυρίους, μά θέλω νά πῶ ὅτι παρ' ὅλα τ' ἄλλα ἐλαττώματά του ἄφησε ὡστόσο πιό ζωηρή ἀνάμνηση στήν περιφέρεια αὐτή καί στούς κατοίκους της. (Δέ θέλω νά πῶ πώς εἶναι καλύτερος, μά θέλω νά πῶ πώς ἄφησε πιό ζωηρή ἀνάμνηση — τί κουταμάρες εἶναι αὐτές;!) Δέ θέλω ἐπίσης νά πῶ ὅτι ἔκανε κάτι πολύ σπουδαῖο, ἀλλά, ἀπεναντίας, ἀναφέρω αὐτό πού ἔκανε, τό ἀναφέρω σάν πρότυπο μιᾶς ἐξαιρετικά μικρῆς δουλιᾶς, πού τήν ἔκανε ἐν παρόδῳ καί δέν τοῦ στοίχισε τίποτε, ἦταν ὅμως δουλιά ἀναμφισβήτητα βιώσιμη».

Ἡ ἐπιφύλαξη αὐτή, ὅπως βλέπετε, εἶναι πολύ διφορούμενη, ἡ οὐσία ὅμως τοῦ ζητήματος δέν εἶναι ὁ διφορούμενος χαρακτήρας της, ἀλλά τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας, δείχνοντας τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς μιᾶς δράσης καί τή μή ἀποτελεσματικότητα τῆς ἄλλης, δέν ὑποψιάζεται κάν, ὅπως εἶναι ὁλοφάνερο, τή ριζική διαφορά πού ὑπάρχει στίς κατευθύνσεις αὐτῶν τῶν δυό εἰδῶν δράσης. Αὐτοῦ βρίσκεται ὅλη ἡ οὐσία, πού κάνει αὐτή τήν ἀφήγηση τόσο χαρακτηριστική γιά τόν καθορισμό τῆς φυσιογνωμίας τοῦ σύγχρονου δημοκράτη.

Οἱ νέοι αὐτοί, ὅταν διηγοῦνταν στό μουζίκο γιά «τήν τάξη πραγμάτων τῆς Εὐρώπης καί τίς ὀργανώσεις τῶν ἐργατῶν», ἤθελαν ἀσφαλῶς νά τόν ξεσηκώσουν καί νά τόν τραβήξουν στό δρόμο τῆς ἀναδιοργάνωσης τῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (ἴσως τό συμπέρασμά του αὐτό στήν προκειμένη περίπτωση νά εἶναι λαθεμένο, νομίζω ὅμως ὅτι ὁ καθένας θά συμφωνήσει, πώς εἶναι δικαιολογημένο, γιατί ἕπεται ἀναγκαστικά ἀπό τήν προαναφερόμενη ἀφήγηση τοῦ κ. Κριβένκο), ἤθελαν νά τόν ξεσηκώσουν καί νά τόν τραβήξουν στήν κοινωνική ἐπανάσταση ἐνάντια στή σύγχρονη κοινωνία, πού γεννάει μιά τόσο ἀπαίσια ἐκμετάλλευση καί καταπίεση τοῦ ἐργαζομένου, παράλληλα μέ τό γενικό ἐνθουσιασμό γιά τίς κάθε λογῆς φιλελεύθερες προόδους. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ «κ. Σμίθ», σάν ἀληθινός νοικοκύρης, ἤθελε ἁπλῶς νά βοηθήσει τούς ἄλλους νοικοκυρέους νά ὀργανώσουν τίς δουλιές τους, καί τίποτε παραπάνω. Πῶς μπορεῖ λοιπόν νά συγκρίνει κανείς, νά ἀντιπαραβάλει τίς δυό αὐτές δράσεις πού ἔχουν διαμετρικά ἀντίθετες κατευθύνσεις; Εἶναι τό ἴδιο,

σά νά ἤθελε νά συγκρίνει τήν ἀποτυχία τῆς δράσης ἑνός ἀτόμου, πού προσπαθοῦσε νά γκρεμίσει κάποιο οἰκοδόμημα, μέ τήν ἐπιτυχία τῆς δράσης ἐκείνου, πού ἤθελε νά τό στεριώσει! Γιά νά γίνει μιά σύγκριση πού θά ἔχει κάποιο νόημα, θά ἔπρεπε νά ἐξεταστεῖ γιατί σημείωσε τέτια ἀποτυχία ἡ προσπάθεια αὐτῶν τῶν νέων, πού πῆγαν στό λαό, ἡ προσπάθειά τους νά ξεσηκώσουν τούς ἀγρότες σέ ἐπανάσταση, — ἄν αὐτό ἔγινε ἐπειδή ξεκινοῦσαν ἀπό τή λαθεμένη ἄποψη ὅτι ἀκριβῶς ἡ «ἀγροτιά» εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἐργαζομένου καί ἐκμεταλλευόμενου πληθυσμοῦ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἡ ἀγροτιά δέν ἀποτελεῖ ξεχωριστή τάξη (— αὐταπάτη πού μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἴσως μόνο μέ τήν ἀντανάκλαση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἐποχῆς τῆς πτώσης τῆς δουλοπαροικίας, τότε πού ἡ ἀγροτιά πρόβαλε πραγματικά σάν *τάξη*, ὅμως μόνο σάν τάξη τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας), γιατί μέσα στούς κόλπους της συγκροτεῖται ἡ ἀστική τάξη καί ἡ τάξη τοῦ προλεταριάτου, μέ λίγα λόγια, θά ἔπρεπε νά ἀναλύσει τίς παλιές σοσιαλιστικές θεωρίες καί τήν κριτική τους ἀπό τούς σοσιαλδημοκράτες. Ὁ κ. Κριβένκο, ὅμως, ἀντί νά τό κάνει αὐτό τρώει τά λυσσακά του γιά ν' ἀποδείξει, ὅτι τό ἔργο τοῦ «κυρίου Σμίθ» «εἶναι ἔργο ἀναμφισβήτητα βιώσιμο». Μέ συμπαθᾶτε, ἀξιότιμε κ. «φίλε τοῦ λαοῦ», γιατί σπάζετε τά μοῦτρα σας μπροστά σέ ἀνοιχτή πόρτα; ποιός ἀμφιβάλλει γι' αὐτό τό πράγμα; Πραγματικά, τί μπορεῖ νά εἶναι πιό βιώσιμο ἀπό τό νά φυτεύεις ἀμπέλι καί νά παίρνεις ἀπ' αὐτό 75–100 ρούβλια εἰσόδημα;*

Καί ὁ συγγραφέας καταπιάνεται νά ἐξηγήσει, πώς ἄν ἕνας νοικοκύρης φυτέψει στό κτῆμα του ἀμπέλι, θά ἔχουμε στήν περίπτωση αὐτή σκόρπια δράση, ἐνῶ ἄν φυτέψουν κάμποσοι νοικοκυρέοι — θᾶναι δράση γενικευμένη καί διαδομένη, πού μετατρέπει τό μικρό ἔργο σέ πραγματικό, σέ ἀληθινό, *ὅπως λογουχάρη* ὁ Α. Ν. Ἔνγκελχαρντ[86]. ὄχι μόνο χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος φωσφορίτη, μά εἰσήγαγε καί στούς ἄλλους τή χρησιμοποίηση φωσφορούχων λιπασμάτων.

Ἀλήθεια, πόσο ὑπέροχος εἶναι αὐτός ὁ δημοκράτης!

Ἂς πάρουμε ἕνα ἄλλο παράδειγμα ἀπό τήν περιοχή τῶν γνωμῶν πού ἀφοροῦν τήν ἀγροτική μεταρύθμιση. Τί θέση ἔπαιρ-

---

* Ἂς δοκιμάζατε νά παρουσιαστεῖτε μέ τήν πρόταση ἑνός τέτιου «βιώσιμου» ἔργου μπροστά στούς νέους ἐκείνους πού διηγοῦνταν στό μουζίκο γιά τίς ὀργανώσεις τῆς Εὐρώπης! Θά βλέπατε πῶς θά σᾶς ὑποδέχονταν, τί θαυμάσια ἀπάντηση θά σᾶς ἔδιναν! Θά ἀρχίζατε νά δοκιμάζετε τόν ἴδιο θανάσιμο φόβο μπροστά στίς ἰδέες τους, ὅπως σήμερα μπροστά στόν ὑλισμό καί τή διαλεχτική!

νε ἀπέναντί της ὁ Τσερνισέφσκι, ὁ δημοκράτης τῆς προαναφερόμενης ἐποχῆς, πού στόν καιρό της ὁ δημοκρατισμός καί ὁ σοσιαλισμός ἦταν ἀδιαίρετοι; Ἐπειδή δέν μποροῦσε νά ἐκφράσει ἀνοιχτά τίς γνῶμες του, *σιωποῦσε*, ὅμως χαρακτήριζε μέ ὑπονοούμενα τήν προετοιμαζόμενη μεταρύθμιση ὡς ἑξῆς:

«Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἐνδιαφερόμουνα νά παρθοῦν μέτρα γιά τή φύλαξη τῶν τροφίμων, ἀπό τά ἀποθέματα τῶν ὁποίων παρασκευάζεται τό γεῦμα σας. Εἶναι εὐνόητο πώς ἄν τό ἔκανα αὐτό ἀπό συμπάθεια γιά σᾶς, ὁ ζῆλος μου θά στηριζόταν στήν προϋπόθεση, ὅτι τά τρόφιμα σᾶς ἀνήκουν κι ὅτι τό φαγητό πού μαγειρεύεται ἀπ' αὐτά θά εἶναι ὑγιεινό καί χρήσιμο γιά σᾶς. Φανταστεῖτε λοιπόν τά αἰσθήματά μου, ὅταν μάθω ὅτι τά τρόφιμα δέν ἀνήκουν καθόλου σέ σᾶς κι ὅτι γιά κάθε γεῦμα, πού παρασκευάζεται ἀπ' αὐτά, σᾶς παίρνουν χρήματα, πού ὄχι μόνο δέν τ' ἀξίζει τό ἴδιο τό γεῦμα (αὐτά ὅλα γράφτηκαν *πρίν* ἀπό τή μεταρύθμιση. Αὐτό ὅμως δέν ἐμποδίζει *σήμερα* τούς κ. κ. Γιουζακόφ νά ἰσχυρίζονται ὅτι βασική ἀρχή τῆς μεταρύθμισης ἦταν νά ἐξασφαλίσει τούς ἀγρότες!!), *ἀλλά καί τά πληρώνετε μέ ἐξαιρετική δυσκολία. Ποιές σκέψεις ἔρχονται στό μυαλό μου, ὅταν ἀνακαλύπτω πράγματα τόσο παράξενα;... Πόσο ἀνόητος ἤμουν πού φρόντιζα γιά μιά δουλιά, γιά τήν ὁποία δέν ἦταν ἐξασφαλισμένοι οἱ ὅροι γιά νά καταστεῖ ὠφέλιμη! Ποιός ἄλλος ἐκτός ἀπό ἕναν ἀνόητο μπορεῖ νά φροντίζει νά διατηρηθεῖ ἡ ἰδιοχτησία σέ ὁρισμένα χέρια, χωρίς νά ἔχει πιστοποιηθεῖ προηγούμενα, ὅτι ἡ ἰδιοχτησία θά φτάσει σ' αὐτά τά χέρια καί θά φτάσει κάτω ἀπό εὐνοϊκούς ὅρους;... Καλύτερα νά χαθοῦν ὅλα αὐτά τά τρόφιμα, πού δέ φέρνουν παρά ζημιά στόν ἀγαπημένο μου ἄνθρωπο! Καλύτερα νά χαθεῖ ὅλο τό ἔργο πού σᾶς φέρνει μόνο καταστροφή!»*

Ὑπογραμμίζω τά σημεῖα πού δείχνουν πιό παραστατικά πόσο βαθιά καί πόσο καλά καταλάβαινε ὁ Τσερνισέφσκι τή σύγχρονή του πραγματικότητα, καταλάβαινε τί εἶναι οἱ πληρωμές πού ἔκαναν οἱ ἀγρότες, καταλάβαινε τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τῶν κοινωνικῶν τάξεων τῆς Ρωσίας. Σπουδαία σημασία ἔχει ἐπίσης νά σημειωθεῖ, ὅτι ὁ Τσερνισέφσκι ἤξερε νά ἐκθέτει παρόμοιες καθαρά ἐπαναστατικές ἰδέες στό λογοκρινόμενο τύπο. Τό ἴδιο ἔγραφε καί στά παράνομα ἔργα του, χωρίς ὅμως ὑπονοούμενα. Στόν «Πρόλογο τοῦ προλόγου» ὁ Βόλγκιν (πού στό στόμα του βάζει ὁ Τσερνισέφσκι τίς δικές τους σκέψεις) λέει:

«Δέν ἔχουν παρά νά μεταβιβάσουν τό ἔργο τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἀγροτῶν στά χέρια τοῦ κόμματος τῶν τσιφλικάδων. Ἡ

*διαφορά δέν εἶναι μεγάλη»**, καί σέ παρατήρηση τοῦ συνομιλητῆ του ὅτι, ἀπεναντίας, ἡ διαφορά εἶναι κολοσιαία, γιατί τό κόμμα τῶν τσιφλικάδων εἶναι ἐνάντια στήν παραχώρηση γῆς στούς ἀγρότες, ἀπαντᾶ κατηγορηματικά:

«Ὄχι, ἡ διαφορά δέν εἶναι κολοσιαία, ἀλλά μηδαμινή. Θά ἦταν κολοσιαία, ἄν οἱ ἀγρότες ἔπαιρναν τή γῆ χωρίς ἐξαγορά. Ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στό νά πάρεις ἀπό κάποιον κάτι ἤ νά τοῦ τό ἀφήσεις, ἄν ὅμως τόν βάλεις νά πληρώσει γι' αὐτό, τότε δέν ὑπάρχει διαφορά. Τό σχέδιο τοῦ κόμματος τῶν τσιφλικάδων διαφέρει ἀπό τό σχέδιο τῶν προοδευτικῶν μόνο γιατί εἶναι πιό ἁπλό, πιό σύντομο. Γιαυτό εἶναι καί καλύτερο. Λιγότερα χασομέρια σημαίνουν, ἀσφαλῶς, καί λιγότερη ἐπιβάρυνση τῶν ἀγροτῶν. Ὅποιος ἀγρότης ἔχει χρήματα, θά ἀγοράσει γῆ. Κι ὅποιος δέν ἔχει, δέν ὑπάρχει λόγος νά τόν ὑποχρεώσεις νά ἀγοράσει. Αὐτό ἁπλῶς θά τόν καταστρέψει καί τίποτ' ἄλλο. Ἡ ἐξαγορά εἶναι ἐπίσης ἀγορά».

Χρειαζόταν ἀκριβῶς ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Τσερνισέφσκι, γιά νά κατανοηθεῖ στήν ἐποχή πού πραγματοποιοῦνταν ἡ ἀγροτική μεταρύθμιση (τότε πού δέν εἶχε ἀκόμα φωτιστεῖ ἀρκετά ὁ χαρακτήρας της οὔτε καί στή Δύση), γιά νά κατανοηθεῖ μέ τέτια σαφήνεια ὁ βασικά ἀστικός χαρακτήρας της, γιά νά κατανοηθεῖ, ὅτι ἀπό τότε ἀκόμα στή ρωσική «κοινωνία» καί στό ρωσικό «κράτος» βασίλευαν καί κυβερνοῦσαν οἱ κοινωνικές τάξεις, πού εἶναι ἀδιάλλαχτα ἐχθρικές πρός τόν ἐργαζόμενο, τάξεις πού ἀναμφισβήτητα προκαθορίζουν τήν καταστροφή καί τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς. Ὁ Τσερνισέφσκι καταλάβαινε ἐπίσης, ὅτι ἡ παρουσία μιᾶς κυβέρνησης, πού συγκαλύπτει τίς ἀνταγωνιστικές κοινωνικές μας σχέσεις, εἶναι πολύ μεγάλο κακό, πού χειροτερεύει ἐξαιρετικά τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων.

«Γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, — συνεχίζει ὁ Βόλγκιν, — *ἄς ἀπελευθερωθοῦν καλύτερα χωρίς γῆ».* (Δηλαδή ἄν οἱ ἀφέντες τῶν δουλοπάροικων εἶναι τόσο δυνατοί στή χώρα μας, καλύτερα ἄς ἐκδηλώνονται ἀνοιχτά, ἀπευθείας, κι ἄς λένε τίς σκέψεις τους ὥς τό τέλος, παρά νά κρύβουν τά ἴδια τά φεουδαρχικά συμφέροντα κάτω ἀπό συμβιβαστικές λύσεις μιᾶς ὑποκριτικῆς ἀπολυταρχικῆς κυβέρνησης.)

«Τό ζήτημα μπῆκε ἔτσι, πού δέν ὑπάρχει κάν λόγος νά ἐξά-

---

* Ἡ περικοπή εἶναι παρμένη ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Πλεχάνοφ «Ν. Γ. Τσερνισέφσκι» στό «Σοσιαλδημοκράτη»[87].

πτομαι γιά τό ἄν οἱ ἀγρότες θά ἀπελευθερωθοῦν εἴτε ὄχι· πολύ λιγότερο ὑπάρχει λόγος νά ἐξάπτομαι γιά τό ποιός θά τούς ἀπελευθερώσει, οἱ φιλελεύθεροι, ἤ οἱ τσιφλικάδες. Κατά τή γνώμη μου τό ἴδιο κάνει. Θᾶταν καλύτερα μάλιστα νά τούς ἀπελευθέρωναν οἱ τσιφλικάδες».

Στά «Γράμματα χωρίς διεύθυνση»: *«Λένε: πρέπει νά ἀπελευθερωθοῦν οἱ ἀγρότες... Ποῦ εἶναι οἱ δυνάμεις γιά τήν ἐκπλήρωση ἑνός τέτιου ἔργου; Δέν τίς ἔχουμε ἀκόμα. Δέν μπορεῖς νά καταπιάνεσαι μ' ἕνα ἔργο, ὅταν δέν ἔχεις ἀρκετές δυνάμεις γιά νά τό τελειώσεις. Βλέπετε ποῦ τραβᾶμε: θ' ἀρχίσουν ν' ἀπελευθερώνουν τούς ἀγρότες. Ποιό θά εἶναι τό ἀποτέλεσμα — κρίνετέ το μόνοι σας. Ποιό θά εἶναι τό ἀποτέλεσμα, ὅταν καταπιάνεσαι μ' ἕνα ἔργο πού δέν μπορεῖς νά τό πραγματοποιήσεις. Θά χαλάσεις τή δουλιά, θά βγεῖ κάτι τό ἀπαίσιο»*[88].

Ὁ Τσερνισέφσκι καταλάβαινε, ὅτι τό ρωσικό φεουδαρχογραφειοκρατικό κράτος δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀπελευθερώσει τούς ἀγρότες, δηλ. νά ἀνατρέψει τούς φεουδάρχες, ὅτι εἶναι σέ θέση ὅμως νά κάνει «κάτι τό ἀπαίσιο», ἕναν ἐλεεινό συμβιβασμό ἀνάμεσα στά συμφέροντα τῶν φιλελευθέρων (ἡ ἐξαγορά εἶναι τό ἴδιο μέ τήν ἀγορά) καί στά συμφέροντα τῶν τσιφλικάδων, συμβιβασμό πού ἐξαπατᾶ τούς ἀγρότες μέ τό ὅραμα τῆς ἐξασφάλισής τους καί τῆς ἐλευθερίας τους, ἐνῶ στήν πραγματικότητα τούς καταστρέφει καί τούς παραδίνει ὁλοκληρωτικά στούς τσιφλικάδες. Καί γιαυτό διαμαρτυρόταν, γιαυτό καταριόταν τή μεταρρύθμιση, εὐχόταν τήν ἀποτυχία της, εὐχόταν νά μπερδευτεῖ ἡ κυβέρνηση στίς ἀκροβασίες της ἀνάμεσα στούς φιλελεύθερους καί στούς τσιφλικάδες καί νά χρεωκοπήσει, γιά νά βγεῖ ἔτσι ἡ Ρωσία στό δρόμο τῆς ἀνοιχτῆς πάλης τῶν τάξεων.

Τώρα πού οἱ μεγαλοφυεῖς προβλέψεις τοῦ Τσερνισέφσκι ἔγιναν πραγματικότητα, τώρα πού ἡ ἱστορία τριάντα χρόνων διέψευσε ἀμείλιχτα τίς κάθε λογῆς οἰκονομικές καί πολιτικές αὐταπάτες, οἱ σύγχρονοί μας «δημοκράτες» πλέκουν ἐγκώμια στή μεταρύθμιση, τή θεωροῦν ἐπικύρωση τῆς «λαϊκῆς» παραγωγῆς, προσπαθοῦν μέ διάφορες πονηριές ν' ἀντλήσουν ἀπό τή μεταρύθμιση τήν ἀπόδειξη ὅτι εἶναι δυνατός ἕνας ἄλλος δρόμος, πού *θά παρέκαμπτε* τίς ἐχθρικές πρός τόν ἐργαζόμενο κοινωνικές τάξεις. Τό ξαναλέω, ἡ στάση ἀπέναντι στήν ἀγροτική μεταρύθμιση εἶναι ἡ πιό παραστατική ἀπόδειξη γιά τό πόσο βαθιά ἀστοποιήθηκαν οἱ δημοκράτες μας. Οἱ κύριοι αὐτοί δέ διδάχτηκαν τίποτε, καί ξέχασαν πολλά, πάρα πολλά.

Γιά νά κάνω ἕναν παραλληλισμό, θά πάρω τό περιοδικό «'Ο-

τέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» τοῦ 1872. Παρέθεσα κιόλας ἀποσπάσματα ἀπό τό ἄρθρο «Ἡ πλουτοκρατία καί οἱ βάσεις της» σχετικά μέ τίς ἐπιτυχίες, πού σημείωσε ἡ ρωσική κοινωνία πρός τήν κατεύθυνση τοῦ φιλελευθερισμοῦ (πού καλύπτει τά πλουτοκρατικά συμφέροντα) ἀπό τήν πρώτη ἀκόμα δεκαετία μετά τή «μεγάλη ἀπελευθερωτική» μεταρύθμιση.

Ἄν παλιότερα, — ἔγραφε ὁ ἴδιος συγγραφέας σ' αὐτό τό ἄρθρο, — μποροῦσαν νά βρεθοῦν συχνά ἄνθρωποι, πού μυξοκλαίγανε ἀπαφορμή τίς μεταρυθμίσεις καί θρηνοῦσαν γιατί χάθηκαν τά παλιά, σήμερα δέν ὑπάρχουν πιά τέτιοι ἄνθρωποι. «Σ' ὅλους ἀρέσει ἡ νέα τάξη πραγμάτων, σ' ὁλονῶν τά μάτια βλέπει κανείς τή χαρά καί τή γαλήνη», κι ὁ συγγραφέας δείχνει σέ συνέχεια πώς καί ἡ φιλολογία «γίνεται κι αὐτή ὄργανο τῆς πλουτοκρατίας», προωθώντας τά πλουτοκρατικά συμφέροντα καί τούς πλουτοκρατικούς πόθους «κάτω ἀπό τόν πέπλο τοῦ δημοκρατισμοῦ». Μελετεῖστε πιό προσεχτικά αὐτόν τό συλλογισμό. Ὁ συγγραφέας εἶναι δυσαρεστημένος, γιατί «ὅλοι» εἶναι εὐχαριστημένοι ἀπό τή νέα τάξη πραγμάτων, πού δημιουργήθηκε μέ τή μεταρύθμιση, γιατί «ὅλοι» (βέβαια οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «κοινωνίας» καί τῆς «διανόησης» κι ὄχι οἱ ἐργαζόμενοι) εἶναι χαρούμενοι καί γαλήνιοι παρ' ὅλα τά ὁλοφάνερα ἀνταγωνιστικά, ἀστικά γνωρίσματα αὐτῆς τῆς νέας τάξης πραγμάτων: τό κοινό δέν παρατηρεῖ, ὅτι ὁ φιλελευθερισμός συγκαλύπτει ἁπλῶς τήν «ἐλευθερία ἀπόχτησης», καί, ἐννοεῖται, ἀπόχτησης σέ βάρος τῆς μάζας τῶν ἐργαζομένων καί πρός ζημιά της. Καί ὁ συγγραφέας διαμαρτύρεται. Καί τό πολύτιμο μέσα στό συλλογισμό του εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ διαμαρτυρία, χαρακτηριστική γιά ἕνα σοσιαλιστή. Σημειῶστε, ὅτι ἡ διαμαρτυρία αὐτή ἐνάντια στόν πλουτοκρατισμό, τό συγκαλυμμένο μέ δημοκρατισμό, ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή γενική θεωρία τοῦ περιοδικοῦ: ὅπως εἶναι γνωστό, ἀρνοῦνται ὅτι ὑπάρχουν ὁποιοιδήποτε ἀστικοί συντελεστές, στοιχεῖα καί συμφέροντα στήν ἀγροτική μεταρύθμιση, ἀρνοῦνται τόν ταξικό χαρακτήρα τῆς ρωσικῆς διανόησης καί τοῦ ρωσικοῦ κράτους, ἀρνοῦνται ὅτι ὑπάρχει ἔδαφος γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία — καί παρ' ὅλα αὐτά δέν μποροῦν νά μή νιώθουν, νά μή διαισθάνονται τόν καπιταλισμό καί τήν ἀστική ἀτμόσφαιρα. Καί στό μέτρο πού τό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», νιώθοντας τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, πολέμησε τόν ἀστικό φιλελευθερισμό καί δημοκρατισμό, στό μέτρο αὐτό δούλεψε γιά τήν κοινή ὑπόθεση ὅλων τῶν πρώτων σοσιαλιστῶν μας, πού, ἄν καί δέν ἦταν σέ θέση νά καταλάβουν

αὐτόν τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα, εἶχαν ὡστόσο ἐπίγνωση ὅτι ὑπάρχει καί ἤθελαν νά παλαίψουν ἐνάντια στήν ἴδια τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, πού γεννᾶ τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα· — στό μέτρο αὐτό τό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» εἶχε προοδευτικό χαρακτήρα (ἐννοεῖται ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προλεταριάτου). Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ξέχασαν αὐτόν τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα, ἔχασαν κάθε αἴσθηση γιά τό πῶς καί στή χώρα μας, στήν ἁγία Ρωσία, «κάτω ἀπό τόν πέπλο τοῦ δημοκρατισμοῦ» κρύβονται οἱ καθαρόαιμοι ἀστοί· καί γιαυτό οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» εἶναι τώρα ἀντιδραστικοί (ἀπέναντι στό προλεταριάτο), γιατί συγκαλύπτουν τόν ἀνταγωνισμό, δέ μιλᾶνε γιά πάλη, ἀλλά γιά συμφιλιωτική πολιτιστική δράση.

Μήπως, ὅμως, κύριοι, ὁ ρῶσος φιλελεύθερος μέ τό ἀνέφελο μέτωπο, ὁ δημοκρατικός ἐκπρόσωπος τῆς πλουτοκρατίας στή δεκαετία 1860–1870, ἔπαψε νά εἶναι ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῆς ἀστικῆς τάξης στή δεκαετία 1890–1900, μόνο ἐπειδή τό μέτωπό του σκιάστηκε ἀπό τά σύννεφα τῆς θλίψης του σάν πολίτη;

Μήπως ἡ «ἐλευθερία ἀπόχτησης» σέ μεγάλη κλίμακα, ἡ ἐλευθερία ἀπόχτησης μεγάλων πιστώσεων, μεγάλων κεφαλαίων, μεγάλων τεχνικῶν βελτιώσεων θά πάψει νά εἶναι φιλελεύθερη, δηλ. ἀστική — ἄν οἱ δοσμένες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις παραμείνουν ἀμετάβλητες — μόνο ἐπειδή ἀντικαθίσταται μέ τήν ἐλευθερία ἀπόχτησης μικρῶν πιστώσεων, μικρῶν κεφαλαίων, μικρῶν τεχνικῶν βελτιώσεων;

Ἐπαναλαβαίνω ὅτι «οἱ φίλοι τοῦ λαοῦ» δέν ἄλλαξαν γνώμη κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση μιᾶς ριζοσπαστικῆς ἀλλαγῆς τῶν ἀπόψεων ἤ μιᾶς ριζοσπαστικῆς ἀνατροπῆς τῆς τάξης πραγμάτων μας. Ὄχι, ἁπλῶς ξέχασαν.

Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» ἀφοῦ ἔχασαν τό μοναδικό γνώρισμα πού ἔκανε κάποτε τούς προκατόχους τους προοδευτικούς, παρ' ὅλο πού οἱ θεωρίες τους ἦταν ἀσύστατες, παρ' ὅλο πού ἡ ἀντίληψή τους γιά τήν πραγματικότητα ἦταν ἀφελής καί οὐτοπική, δέ διδάχτηκαν ἀπολύτως τίποτε σ' ὅλο αὐτό τό διάστημα. Κι ὅμως, ἀκόμα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πολιτικο-οικονομική ἀνάλυση τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας, καί μόνη ἡ πολιτική ἱστορία τῆς Ρωσίας σ' αὐτά τά 30 χρόνια θά ἔπρεπε νά τούς εἶχε διδάξει πολλά.

Τότε, στή δεκαετία *1860–1870*, ἡ δύναμη τῶν φεουδαρχῶν εἶχε τσακιστεῖ: εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἥττα πού ἔπαθαν δέν ἦταν ὁριστική, πάντως ὅμως ἦταν τόσο ἀποφασιστική, πού ἀναγκάστηκαν νά ἀποχωρήσουν ἀπό τή σκηνή. Οἱ φιλελεύθεροι ἀπε-

ναντίας σήκωσαν κεφάλι. Ἄρχισαν νά κυλᾶνε ἀπό τό στόμα τους φιλελεύθερες φράσεις γιά πρόοδο, ἐπιστήμη, καλό, πάλη ἐνάντια στήν ἀναλήθεια, γιά λαϊκά συμφέροντα, γιά λαϊκή συνείδηση, λαϊκές δυνάμεις κτλ. κτλ.,— οἱ ἴδιες ἐκεῖνες φράσεις, ἀπό τίς ὁποῖες καί τώρα, σέ στιγμές μεγάλης θλίψης αἰσθάνονται ἀηδία οἱ ριζοσπάστες κλαψιάρηδές μας στά σαλόνια τους, οἱ φιλελεύθεροι λογοκόποι μας στά γεύματα γιά τά ἰωβηλαῖα τους, στίς σελίδες τῶν περιοδικῶν καί τῶν ἐφημερίδων τους. Οἱ φιλελεύθεροι ἀποδείχτηκαν τόσο ἰσχυροί, ὥστε μεταμόρφωσαν μέ τόν τρόπο τους τή «νέα τάξη πραγμάτων», ὄχι βέβαια ὁλότελα, μά σέ ἀρκετά σημαντικό βαθμό. Ἄν καί δέν ὑπῆρχε οὔτε τότε στή Ρωσία τό «καθαρό φῶς μιᾶς ἀνοιχτῆς ταξικῆς πάλης», πάντως ὅμως ὑπῆρχε περισσότερο ἀπό σήμερα, κι ἔτσι ἀκόμα καί κεῖνοι οἱ ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῆς ἐργαζόμενης τάξης, πού δέν εἶχαν οὔτε τήν παραμικρότερη ἰδέα γι' αὐτή τήν ταξική πάλη, πού προτιμοῦσαν νά ὀνειροπολοῦν ἕνα καλύτερο μέλλον παρά *νά ἐξηγοῦν* τό ἀπαίσιο παρόν, ἀκόμα καί κεῖνοι δέν μποροῦσαν νά μή δοῦν, ὅτι πίσω ἀπό τό φιλελευθερισμό κρύβεται ἡ πλουτοκρατία, ὅτι ἡ νέα αὐτή τάξη πραγμάτων σημαίνει τάξη πραγμάτων ἀστική. Ἴσα-ἴσα ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τή σκηνή τῶν φεουδαρχῶν, πού δέν ἀποσποῦσαν πιά τήν προσοχή ἀπό τά πιό ἐπίκαιρα καί τά πιό φλέγοντα ζητήματα τῆς ἡμέρας καί δέν ἐμπόδιζαν νά βλέπει κανείς τή νέα τάξη πραγμάτων σέ καθαρή (σχετικά) μορφή, ἐπέτρεψε νά δεῖ κανείς αὐτό τό πράγμα. Οἱ δημοκράτες, ὅμως, κείνου τοῦ καιροῦ, ἄν καί ἤξεραν νά καταδικάζουν τόν πλουτοκρατικό φιλελευθερισμό, δέν ἦταν ὡστόσο σέ θέση νά τόν καταλάβουν καί νά τόν ἐξηγήσουν ἐπιστημονικά, δέν ἦταν σέ θέση νά καταλάβουν τήν ἀναγκαιότητά του μέσα στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας, δέν ἦταν σέ θέση νά καταλάβουν τόν προοδευτικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ καινούργιου τρόπου ζωῆς σέ σύγκριση μέ τόν παλιό, τό δουλοπαροικιακό, δέν ἦταν σέ θέση νά καταλάβουν τόν ἐπαναστατικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου, πού γεννᾶ αὐτός ὁ καινούργιος τρόπος ζωῆς, καί περιορίζονταν στό «νά κοροϊδεύουν» αὐτό τό καθεστώς τῆς «ἐλευθερίας» καί τοῦ «ἀνθρωπισμοῦ», θεωρώντας τό ἀστικό καθεστώς κάτι τό τυχαῖο καί περιμένοντας ὅτι στό «λαϊκό καθεστώς» θά ἀποκαλυφθοῦν κάποιες ἄλλες κοινωνικές σχέσεις.

Καί νά πού ἡ ἱστορία τούς ἔδειξε αὐτές τίς ἄλλες κοινωνικές σχέσεις. Οἱ ἀφέντες δουλοπάροικων, πού δέν τσακίστηκαν ὁλοκληρωτικά ἀπό τή μεταρύθμιση, πού παραμορφώθηκε τόσο τε-

ρατώδικα πρός τό συμφέρον τους, ἀναζωογονήθηκαν (γιά λίγο) κι ἔδειξαν παραστατικά ποιές εἶναι αὐτές οἱ ἄλλες κοινωνικές μας σχέσεις ἐκτός ἀπό τίς ἀστικές, καί τό ἔδειξαν αὐτό μέ τή μορφή μιᾶς τόσο ἀποχαλινωμένης, ἀφάνταστα παράλογης καί θηριώδικης ἀντίδρασης, ὥστε οἱ δημοκράτες μας, ἀντί νά τραβήξουν μπροστά, γιά νά μετατρέψουν σέ σοσιαλισμό τόν ἀφελῆ δημοκρατισμό τους, πού ἦταν σέ θέση νά διαισθάνεται τόν ἀστικό χαρακτήρα, μά δέν ἦταν σέ θέση νά τόν καταλάβει, δείλιασαν, κάθησαν στ' αὐγά τους, τράβηξαν πρός τά πίσω, πρός τούς φιλελεύθερους, καί τώρα περηφανεύονται γιά τό γεγονός ὅτι τίς κλάψες τους... ἤθελα νά πῶ τίς θεωρίες τους καί τά προγράμματά τους, τά συμμερίζεται «ὅλος ὁ σοβαρός καί καθωσπρέπει τύπος». Θά νόμιζε κανείς ὅτι τό δίδαγμα ἦταν πολύ ἐποικοδομητικό: ἄρχισε νά γίνεται πολύ ἔκδηλη ἡ αὐταπάτη τῶν παλιῶν σοσιαλιστῶν γιά ἕνα ἰδιαίτερο καθεστώς λαϊκῆς ζωῆς, γιά σοσιαλιστικά ἔνστιχτα τοῦ λαοῦ, γιά τυχαῖο χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς ἀστικῆς τάξης· θά νόμιζε κανείς ὅτι μποροῦν πιά νά δοῦν τήν πραγματικότητα κατά πρόσωπο καί νά ἀναγνωρίσουν ἀνοιχτά ὅτι δέν ὑπῆρξαν καί δέν ὑπάρχουν κανενός εἴδους ἄλλες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις στή Ρωσία ἐκτός ἀπό τίς ἀστικές καί τίς φεουδαρχικές, πού βρίσκονται στήν πορεία τῆς ἐξαφάνισης, κι ὅτι γιαυτό δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἄλλος δρόμος πρός τό σοσιαλισμό, παρά μόνο μέσω τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Αὐτοί ὅμως οἱ δημοκράτες δέ διδάχτηκαν τίποτε, κι ἔτσι οἱ ἀφελεῖς αὐταπάτες τοῦ μικροαστικοῦ σοσιαλισμοῦ παραχώρησαν τή θέση τους στό στενό πραχτικισμό τῶν μικροαστικῶν προόδων.

Σήμερα οἱ θεωρίες αὐτῶν τῶν ἰδεολογικῶν ἐκροσώπων τοῦ μικροαστισμοῦ, ὅταν αὐτοί παρουσιάζονται σάν ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τῶν ἐργαζομένων, εἶναι καθαρά ἀντιδραστικές. Οἱ θεωρίες αὐτές συγκαλύπτουν τόν ἀνταγωνισμό τῶν σύγχρονων κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας, γιατί ὑποστηρίζουν ὅτι τό πρόβλημα μπορεῖ τάχα νά λυθεῖ μέ γενικά μέτρα γιά «ἄνοδο», «βελτίωση» κτλ., μέτρα κατάλληλα γιά ὅλους, λές καί μπορεῖ νά πετύχει κανείς τή συμφιλίωση καί τήν ἕνωση ὅλων. Εἶναι ἀντιδραστικές, γιατί παρουσιάζουν τό κράτος μας σάν κάτι πού στέκεται πάνω ἀπό τάξεις, κ' εἶναι ἔτσι κατάλληλο καί ἱκανό νά παρέχει κάποια σοβαρή καί τίμια βοήθεια στόν ἐκμεταλλευόμενο πληθυσμό.

Τέλος, εἶναι ἀντιδραστικές, γιατί δέν καταλαβαίνουν καθόλου τήν ἀνάγκη τῆς πάλης καί μάλιστα μιᾶς ἀποφασιστικῆς πάλης τῶν ἴδιων τῶν ἐργαζομένων γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους. Ἀπ'

ὅσα λένε οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ», αὐτοί, λογουχάρη, θά μποροῦσαν μᾶλλον ὅλα νά τά κάνουν μόνοι τους. Οἱ ἐργάτες μποροῦν νά εἶναι ἥσυχοι. Νά, στή σύνταξη τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ἦρθε κιόλας ἕνας τεχνικός, καί ἦταν τώρα-δά ἕτοιμοι νά καταρτίσουν ἕναν ἀπό τούς «συνδυασμούς», πού ἀποβλέπει στήν «εἰσαγωγή τοῦ καπιταλισμοῦ στή ζωή τοῦ λαοῦ». Οἱ σοσιαλιστές πρέπει νά ξεκόψουν **ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΑ** καί **ΟΡΙΣΤΙΚΑ** ἀπ' ὅλες τίς μικροαστικές ἰδέες καί θεωρίες — **ΑΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΒΑΣΙΚΟ ΩΦΕΛΙΜΟ ΔΙΔΑΓΜΑ** πού πρέπει νά βγεῖ ἀπό τήν ἐκστρατεία αὐτή.

Σημειῶστε, παρακαλῶ, ὅτι μιλῶ γιά ρήξη μέ τίς μικροαστικές ἰδέες κι ὄχι μέ τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», οὔτε μέ τίς ἰδέες τους, γιατί δέν μπορεῖ νά γίνει ρήξη μέ κάτι μέ τό ὁποῖο δέν ὑπῆρξε ποτέ καμιά σύνδεση. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» δέν εἶναι παρά ἐκπρόσωποι μιᾶς ἀπό τίς κατευθύνσεις μικροαστικῶν-σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Κι ἄν στήν προκειμένη περίπτωση βγάζω τό συμπέρασμα, ὅτι εἶναι ἀναγκαία ἡ ρήξη μέ τίς μικροαστικές-σοσιαλιστικές ἰδέες, μέ τίς ἰδέες τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ ἀγροτικοῦ σοσιαλισμοῦ *γενικά*, αὐτό γίνεται, γιατί ἡ σημερινή ἐκστρατεία ἐνάντια στούς μαρξιστές τῶν ἐκπροσώπων τῶν παλιῶν ἰδεῶν, πού ἔχουν τρομοκρατηθεῖ ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ μαρξισμοῦ, τούς ἀνάγκασε νά παρουσιάσουν πολύ ὁλοκληρωμένα καί ἀνάγλυφα τίς μικροαστικές ἰδέες. Ἀντιπαραβάλλοντας τίς ἰδέες αὐτές μέ τό σύγχρονο σοσιαλισμό, καί τά σημερινά δεδομένα τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας, μποροῦμε νά δοῦμε ἐξαιρετικά καθαρά σέ ποιό βαθμό οἱ ἰδέες αὐτές ξέφτισαν, πόσο ἔχασαν κάθε ὁλοκληρωμένη θεωρητική βάση, καί κατρακύλησαν στό ἐπίπεδο ἑνός ἀξιοθρήνητου ἐκλεκτικισμοῦ, στό ἐπίπεδο τοῦ πιό τετριμμένου πολιτιστικο-οπορτουνιστικοῦ προγράμματος. Μποροῦν νά μᾶς φέρουν τήν ἀντίρηση ὅτι γι' αὐτό δέ φταῖνε οἱ παλιές ἰδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ γενικά, ἀλλά μόνο οἱ κύριοι αὐτοί, πού κανείς ἄλλωστε δέν τούς συγκαταλέγει στούς σοσιαλιστές· μιά τέτια ὅμως ἀντίρηση μοῦ φαίνεται ἐντελῶς ἀσύστατη. Παντοῦ προσπάθησα νά δείξω τήν ἀναγκαιότητα ἑνός παρόμοιου ἐκφυλισμοῦ τῶν παλιῶν θεωριῶν, παντοῦ προσπάθησα νά παραχωρήσω ὅσο τό δυνατό λιγότερο χῶρο στήν κριτική αὐτῶν τῶν κυρίων εἰδικά καί ὅσο τό δυνατό περισσότερο στίς γενικές καί θεμελιακές θέσεις τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ σοσιαλισμοῦ. Κι ἄν οἱ σοσιαλιστές ἔχουν τή γνώμη ὅτι τίς θέσεις αὐτές δέν τίς ἔχουν ἐκθέσει πιστά καί μέ ἀκρίβεια, ἤ ὅτι δέν τίς ἔχουν ἐκθέσει ὥς τό τέλος, μπορῶ νά τούς ἀπαντήσω μόνο

μέ τήν ταπεινότατη παράκληση: ὁρίστε, κύριοι, ἐκθέστε τες μόνοι σας, ἐκθέστε τες ὥς τό τέλος καί ὅπως πρέπει! Ἀλήθεια, κανείς δέ θά χαιρόταν περισσότερο ἀπό τούς σοσιαλδημοκράτες γιά τή δυνατότητα πού μᾶς δίνεται νά κάνουμε πολεμική μ' αὐτούς τούς σοσιαλιστές.

Μήπως ὅμως νομίζετε ὅτι μᾶς εἶναι εὐχάριστο νά ἀπαντοῦμε στίς «πολεμικές» παρόμοιων κυρίων καί ὅτι θά καταπιανόμασταν μ' αὐτή τή δουλιά, ἄν δέ μᾶς προκαλοῦσαν αὐτοί οἱ ἴδιοι ἀνοιχτά, ἐπίμονα καί ἔντονα;

Μήπως νομίζετε ὅτι χωρίς νά πιέσουμε τόν ἑαυτό μας μποροῦμε νά διαβάζουμε, νά ξαναδιαβάζουμε καί νά ἐμβαθύνουμε σ' αὐτόν τόν ἀποκρουστικό συνδυασμό στερεότυπων φιλελεύθερων φράσεων καί μικροαστικῆς ἠθικῆς;

Δέ φταῖμε ὅμως ἐμεῖς, ἄν μέ τή θεμελίωση καί τήν ἔκθεση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν καταπιάνονται σήμερα μόνο τέτιοι κύριοι. Σημειῶστε ἐπίσης, παρακαλῶ, ὅτι μιλῶ γιά τήν ἀνάγκη τῆς ρήξης μέ τίς μικροαστικές ἰδέες *τοῦ σοσιαλισμοῦ*. Οἱ μικροαστικές θεωρίες πού ἀναλύσαμε εἶναι **ΑΝΑΜΦΙΣΒΗΤΗΤΑ** ἀντιδραστικές, **ΣΤΟ ΜΕΤΡΟ ΠΟΥ** παρουσιάζονται σάν σοσιαλιστικές θεωρίες.

Ἄν ὅμως καταλάβουμε ὅτι στήν πραγματικότητα δέν περιέχουν τίποτε τό σοσιαλιστικό, ὅτι δηλ. ὅλες αὐτές οἱ θεωρίες δέν ἐξηγοῦν ἔστω καί στό ἐλάχιστο τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου καί ὅτι κατά συνέπεια δέν μποροῦν καθόλου νά χρησιμεύσουν γιά τήν ἀπελευθέρωσή του, ὅτι στήν πραγματικότητα ὅλες αὐτές οἱ θεωρίες ἀντανακλοῦν καί προάγουν τά συμφέροντα τῆς μικροαστικῆς τάξης, τότε πρέπει νά κρατήσουμε διαφορετική στάση ἀπέναντί τους, τότε πρέπει νά βάλουμε τό ἐρώτημα: *ποιά πρέπει νά εἶναι ἡ στάση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπέναντι στή μικροαστική τάξη καί στά προγράμματά της;* Καί σ' αὐτό τό ἐρώτημα δέν μπορεῖ ν' ἀπαντήσει κανείς ἄν δέν πάρει ὑπόψη του τό διπλό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς τάξης (σέ μᾶς, στή Ρωσία, ὁ διπλός αὐτός χαρακτήρας εἶναι πολύ ἔντονος λόγω τοῦ μικρότερου βαθμοῦ ἀνάπτυξης τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στή μικροαστική καί στή μεγαλοαστική τάξη). Ἡ τάξη αὐτή εἶναι προοδευτική στό μέτρο πού διατυπώνει γενικές δημοκρατικές διεκδικήσεις, δηλ. παλαίβει ἐνάντια σέ κάθε ὑπόλειμμα τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς καί τῆς δουλοπαροικίας· εἶναι ἀντιδραστική στό μέτρο πού παλαίβει γιά νά διατηρήσει τή θέση της σάν μικροαστική τάξη, προσπαθώντας νά συγκρατήσει, νά στρέψει πρός τά πίσω τή γενική ἀνάπτυξη τῆς χώρας, πού συντελεῖται

πρός τήν ἀστική κατεύθυνση. Τέτιες ἀντιδραστικές διεκδικήσεις, ὅπως λχ. τό περιβόητο ἀναπαλλοτρίωτο τῶν ναντέλ καί πολλά ἄλλα σχέδια κηδεμονίας τῆς ἀγροτιᾶς, κρύβονται συνήθως κάτω ἀπό τήν εὔσχημη πρόφαση τῆς ὑπεράσπισης τῶν ἐργαζομένων· στήν πραγματικότητα ὅμως οἱ διεκδικήσεις αὐτές χειροτερεύουν ἁπλῶς τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων καί ταυτόχρονα δυσκολεύουν τήν πάλη τους γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους. Πρέπει νά κάνουμε αὐστηρή διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δυό πλευρές τοῦ μικροαστικοῦ προγράμματος, καί, ἀρνούμενοι κατηγορηματικά ὁποιονδήποτε σοσιαλιστικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν θεωριῶν, πολεμώντας τίς ἀντιδραστικές τους πλευρές, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε τή δημοκρατική τους πλευρά. Θά ἐξηγήσω μ' ἕνα παράδειγμα πῶς ἡ παντελής ἄρνηση τῶν μικροαστικῶν θεωριῶν ἀπό τούς μαρξιστές ὄχι μόνο δέν ἀποκλείει τό δημοκρατισμό τοῦ προγράμματός τους, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀπαιτεῖ ἀκόμα μεγαλύτερη ἐπιμονή πρός αὐτή τήν κατεύθυνση. Πιό πάνω αναφέρθηκαν οἱ τρεῖς θεμελιακές θέσεις, πού χρησιμοποιοῦσαν πάντοτε οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστικοῦ σοσιαλισμοῦ στίς θεωρίες τους: ἔλλειψη γῆς, μεγάλες πληρωμές, καταπίεση ἀπομέρους τῆς διοίκησης.

Δέν ὑπάρχει ἀπολύτως τίποτε τό σοσιαλιστικό στή διεκδίκηση νά ἐξαλειφθοῦν αὐτά τά κακά, γιατί δέν ἐξηγοῦν καθόλου τήν ἀπαλλοτρίωση καί τήν ἐκμετάλλευση, καί ἡ ἐξάλειψή τους δέ θά θίξει καθόλου τήν καταπίεση τῆς ἐργασίας ἀπό τό κεφάλαιο. Ἡ ἐξάλειψή τους ὅμως θά καθαρίσει αὐτή τήν καταπίεση ἀπό τά μεσαιωνικά ὑπολείμματα πού τή δυναμώνουν, θά διευκολύνει τόν ἐργάτη στήν ἀνοιχτή πάλη του ἐνάντια στό κεφάλαιο καί γιά τό λόγο αὐτό σάν δημοκρατική διεκδίκηση θά βρεῖ τήν πιό ἐνεργητική ὑποστήριξη ἀπομέρους τῶν ἐργατῶν. Οἱ πληρωμές καί οἱ φόροι εἶναι, γιά νά μιλήσουμε γενικά, ἕνα ζήτημα στό ὁποῖο μποροῦν νά δίνουν μεγάλη σημασία μόνο οἱ μικροαστοί· σέ μᾶς ὅμως οἱ πληρωμές ἀπομέρους τῶν ἀγροτῶν ἀποτελοῦν ἀπό πολλές ἀπόψεις ἁπλή ἐπιβίωση τῆς δουλοπαροικίας: τέτιες εἶναι λογουχάρη οἱ πληρωμές ἐξαγορᾶς, πού πρέπει νά ἀκυρωθοῦν ἀμέσως καί χωρίς ὅρους· τέτιοι εἶναι οἱ φόροι ἐκεῖνοι πού βαραίνουν μόνο τούς ἀγρότες καί τούς μικροαστούς κι ἀπό τούς ὁποίους εἶναι ἀπαλλαγμένοι οἱ «εὐγενεῖς». Οἱ σοσιαλδημοκράτες θά ὑποστηρίζουν πάντα τή διεκδίκηση γιά τήν ἐξάλειψη αὐτῶν τῶν ὑπολειμμάτων τῶν μεσαιωνικῶν σχέσεων, πού ἀποτελοῦν τήν αἰτία τῆς οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς στασιμότητας. Τό ἴδιο πρέπει νά ποῦμε καί γιά τήν ἔλλειψη γῆς. Παρα-

πάνω έχω σταθεΐ πολύ γιά ν' άποδείξω τόν άστικό χαρακτήρα τών κραυγών σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα. Ωστόσο είναι άναμφισβήτητο, λχ., ότι ή άγροτική μεταρύθμιση μέ τά άτρέζκι* καταλήστεψε κυριολεκτικά τούς άγρότες πρός όφελος τών τσιφλικάδων, προσφέροντας υπηρεσία σ' αυτή τήν τεράστια άντιδραστική δύναμη καί άμεσα (μέ τό άρπαγμα τής γής τών άγροτών) καί έμμεσα (μέ τήν τεχνητή οροθεσία σχετικά μέ τά ναντέλ). Καί οί σοσιαλδημοκράτες θά έπιμείνουν μέ τόν πιό δραστήριο τρόπο νά έπιστραφεί άμέσως στούς άγρότες ή γή πού τούς άφαιρέθηκε, νά άπαλλοτριωθεΐ ολοκληρωτικά ή γή τών τσιφλικάδων — τό προπύργιο αυτό τών δουλοπαροικιακών θεσμών καί παραδόσεων. Τό τελευταίο αυτό σημείο, πού συμπίπτει μέ τήν έθνικοποίηση τής γής, δέν περιέχει τίποτε τό σοσιαλιστικό, γιατί οί σχέσεις φάρμερ, πού διαμορφώνονται κιόλας στή χώρα μας, θά άνθοΰσαν, ύστερα άπό ένα τέτιο γεγονός, πιό γρήγορα καί πιό πλούσια, είναι όμως έξαιρετικά σπουδαίο άπό δημοκρατική άποψη σάν μοναδικό μέτρο πού θά μπορούσε νά τσακίσει οριστικά τούς ευγενείς τσιφλικάδες. Τέλος, μόνο οί κ.κ. Γιουζακόφ καί Β. Β. μπορούν, βέβαια, νά παρουσιάζουν τήν έλλειψη δικαιωμάτων τοΰ άγρότη σάν αιτία τής άπαλλοτρίωσης καί τής έκμετάλλευσης τών άγροτών, ή καταπίεση όμως τής άγροτιάς άπομέρους τών διοικητικών άρχών όχι μόνον είναι άναμφισβήτητη, μά καί άποτελεΐ όχι άπλώς καταπίεση, άλλά καί άμεση κακομεταχείριση τής άγροτιάς σάν «χύδην όχλου», προορισμένου νά είναι υποταγμένος στούς ευγενείς τσιφλικάδες, πού μπορεί νά άπολαμβάνει τά γενικά δικαιώματα τοΰ πολίτη μόνο σάν ιδιαίτερη χάρη (λχ., μετοικήσεις**) καί πού ό κάθε πομπαντούρ μπορεί νά τόν διαθέτει σάν μάζα άνθρώπων κλεισμένων σέ στρατόπεδο έργασίας. Καί οί σοσιαλδημοκράτες άποδέχονται χωρίς όρους τή διεκδίκηση νά άποκατασταθοΰν στό άκέραιο τά πολιτικά δικαιώματα τής άγροτιάς, νά καταργηθεί πέρα γιά πέρα κάθε προνόμιο τών ευγενών, νά καταργηθεί

---

* — κομμάτια, άπό τό ρήμα άτρεζάτ, πού σημαίνει κόβω. *Σημ. μετ.*

** Δέν μπορούμε νά μή θυμηθοΰμε έδώ τήν άναίδεια, τυπική άναίδεια ρώσου φεουδάρχη, μέ τήν όποία ό κ. Γερμόλοφ, σημερινός υπουργός τής Γεωργίας, έκφράζεται ένάντια στίς μετοικήσεις στό βιβλίο του «Ή σιτοδεία καί ή άθλιότητα τοΰ λαοΰ». Δέν μπορούμε, λέει, νά τίς θεωροΰμε άπό κρατική άποψη λογικές, όταν στήν Ευρωπαϊκή Ρωσία οί τσιφλικάδες έχουν άκόμα άνάγκη άπό έλεύθερα χέρια.— Πραγματικά, γιατί υπάρχουν οί άγρότες, άν όχι γιά νά τρέφουν μέ τή δουλιά τους τά παράσιτα τούς τσιφλικάδες καί τά τσανάκια τους «πού κατέχουν υψηλές θέσεις»;

ἡ γραφειοκρατική κηδεμονία πάνω στήν ἀγροτιά καί νά τῆς παραχωρηθεῖ αὐτοδιοίκηση.

Γενικά, οἱ ρῶσοι κομμουνιστές, ὀπαδοί τοῦ μαρξισμοῦ, πρέπει, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον, νά αὐτονομάζονται **ΣΟΣΙΑΛ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ** καί νά μήν ξεχνοῦν ποτέ στή δράση τους τήν τεράστια σπουδαιότητα τοῦ **ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ***.

Στή Ρωσία τά ὑπολείμματα τῶν μεσαιωνικῶν, μισοδουλοπαροικιακῶν θεσμῶν εἶναι ἀκόμα τόσο ἰσχυρά (σέ σύγκριση μέ τή Δυτική Εὐρώπη), ἀποτελοῦν ἀκόμα ἕνα ζυγό τόσο καταθλιπτικό γιά τό προλεταριάτο καί γενικά γιά τό λαό, ἐμποδίζοντας τήν ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς σκέψης σέ ὅλα τά κοινωνικά στρώματα καί σέ ὅλες τίς τάξεις, — ὥστε δέν μποροῦμε νά μήν ἐπιμένουμε στήν τεράστια σπουδαιότητα πού ἔχει γιά τούς ἐργάτες ἡ πάλη ἐνάντια στούς κάθε λογῆς φεουδαρχικούς θεσμούς, ἐνάντια στό σύστημα τῆς ἀπολυταρχίας, τοῦ χωρισμοῦ σέ κοινωνικά στρώματα, τῆς γραφειοκρατίας. Πρέπει νά δείξουμε μέ ὅλες τίς λεπτομέρειες στούς ἐργάτες πόσο τρομερά ἀντιδραστική δύναμη εἶναι αὐτοί οἱ θεσμοί, πῶς δυναμώνουν τήν ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο, πόσο ταπεινωτικά καταπιέζουν τούς ἐργαζόμενους, πῶς συντελοῦν στή διατήρησή τοῦ κεφαλαίου στίς μεσαιωνικές του μορφές, πού ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δέ μένουν πίσω ἀπό τίς σύγχρονες, τίς βιομηχανικές μορφές, πού ὅμως προσθέτουν σ' αὐτή τήν ἐκμετάλλευση τίς τρομερές δυσκολίες τῆς πάλης γιά τήν ἀπελευθέρωση. Οἱ ἐργάτες πρέπει νά ξέρουν, ὅτι χωρίς τήν ἀνατροπή αὐτῶν τῶν στυλοβατῶν τῆς ἀντίδρασης** δέ θά ἔχουν καμιά δυνατότητα

* Αὐτό τό σημεῖο εἶναι πολύ σπουδαῖο. Ὁ Πλεχάνοφ, ἔχει πολύ δίκιο ὅταν λέει ὅτι οἱ ἐπαναστάτες μας ἔχουν «δυό ἐχθρούς: ἀπό τό ἕνα μέρος τίς παλιές προλήψεις πού δέν ἔχουν ξεριζωθεῖ ὁλότελα, καί, ἀπό τό ἄλλο, τίς στενές ἀντιλήψεις ὅσον ἀφορᾶ τό νέο πρόγραμμα». Βλ. Παράρτημα III (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 338. *Η Σύντ.).*

** Ἕνας ἐξαιρετικά ἰσχυρός ἀντιδραστικός θεσμός, τοῦ σχετικά λίγο τόν ἔχουν προσέξει οἱ ἐπαναστάτες μας, εἶναι ἡ *γραφειοκρατία* μας, πού κυβερνᾶ de facto (οὐσιαστικά, στήν πράξη. *Σύντ.*) τό ρωσικό κράτος. Ἡ γραφειοκρατία αὐτή, πού στρατολογεῖται κυρίως ἀπό τίς γραμμές τῶν ραζνοτσίντσι, εἶναι, κι ὅσον ἀφορᾶ τήν προέλευσή της, κι ὅσον ἀφορᾶ τόν προορισμό καί τό χαρακτήρα τῆς δράσης της, βαθιά ἀστική, ὅμως ἡ ἀπολυταρχία καί τά τεράστια πολιτικά προνόμια τῶν εὐγενῶν τσιφλικάδων τῆς ἔχουν προσδόσει ἐξαιρετικά ἐπιβλαβεῖς ἰδιότητες. Εἶναι μιά πραγματική ἀνεμοδούρα πού ἀνώτερο καθῆκον της θεωρεῖ τό συνδυασμό τῶν συμφερόντων τοῦ τσιφλικᾶ μέ τά συμφέροντα τοῦ ἀστοῦ. Εἶναι ἕνας ἰουδάκος, πού ἐπωφελεῖται ἀπό τίς συμπάθειες καί τούς δεσμούς του μέ τούς φεουδάρχες γιά νά ἐξαπατᾶ τούς ἐργάτες καί τούς ἀγρότες, ἐνῶ ταυτόχρονα μέ τό πρόσχημα τῆς «περιφρούρησης τοῦ οἰκονομικά ἀδύνατου» καί τῆς «κηδεμονίας»

νά διεξάγουν μέ ἐπιτυχία τόν ἀγώνα ἐνάντια στήν ἀστική τάξη, γιατί, ὅσο θά ὑπάρχουν αὐτοί οἱ στυλοβάτες, τό ρωσικό προλεταριάτο τοῦ χωριοῦ, πού ἡ ὑποστήριξή του ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὅρο γιά τή νίκη τῆς ἐργατικῆς τάξης, δέ θά πάψει ποτέ νά εἶναι μιά μάζα ἀπό ἀνθρώπους ἀποβλακωμένους, κατατρεγμένους, ἱκανούς μόνο γιά ἀγόγγυστη ἀπόγνωση κι ὄχι γιά μυαλωμένη καί ἐπίμονη διαμαρτυρία καί πάλη. Γιαυτό ἀκριβῶς ἡ πάλη δίπλα στή ριζοσπαστική δημοκρατία ἐνάντια στό σύστημα τῆς ἀπολυταρχίας καί στίς ἀντιδραστικές προνομιοῦχες τάξεις καί θεσμούς εἶναι ἄμεση ὑποχρέωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὑποχρέωση πού πρέπει νά τῆς ἐμπνέουν οἱ σοσιαλδημοκράτες, χωρίς νά ξεχνᾶν οὔτε στιγμή νά τῆς ἐμπνέουν ταυτόχρονα καί τήν ἰδέα, ὅτι ἡ πάλη ἐνάντια σ' ὅλους αὐτούς τούς θεσμούς εἶναι ἀναγκαία μόνο σάν μέσο γιά νά διευκολύνει τήν πάλη ἐνάντια στήν ἀστική τάξη, ὅτι ἡ πραγματοποίηση τῶν γενικῶν δημοκρατικῶν αἰτημάτων εἶναι ἀναγκαία στόν ἐργάτη μόνο σάν ἐνέργεια πού καθαρίζει τό δρόμο τῆς νίκης ἐνάντια στόν κύριο ἐχθρό τῶν ἐργαζομένων — ἐνάντια σ' ἕνα θεσμό καθαρά δημοκρατικό ἀπό τή φύση του, *στό κεφάλαιο*, πού σέ μᾶς, στή Ρωσία, ἔχει σέ μεγάλο βαθμό τήν τάση νά θυσιάζει τό δημοκρατισμό του καί νά κλείνει συμμαχία μέ τούς ἀντιδραστικούς, γιά νά συνθλίψει τούς ἐργάτες καί νά φρενάρει πιό γερά τήν ἐμφάνιση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.

Ὅσα ἐκθέσαμε πιό πάνω καθορίζουν νομίζω, ἀρκετά τή στάση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν ἀπέναντι στήν ἀπολυταρχία καί στήν πολιτική ἐλευθερία, καθώς καί τή στάση τους ἐπέναντι στό ρεῦμα ἐκεῖνο πού τελευταῖα δυναμώνει πολύ καί ἀποβλέπει στήν «ἕνωση» καί στή «συμμαχία» ὅλων τῶν ὁμάδων τῶν ἐπαναστατῶν γιά τήν κατάχτηση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας[90].

Αὐτό εἶναι ἕνα ρεῦμα ἀρκετά πρωτότυπο καί χαρακτηριστικό. Εἶναι πρωτότυπο, γιατί οἱ προτάσεις γιά «συμμαχία» δέν προέρχονται ἀπό μιά ὁρισμένη ὁμάδα ἤ ἀπό ὁρισμένες ὁμάδες μέ ὁρισμένα προγράμματα, πού συμφωνοῦν στό ἕνα ἤ στό ἄλλο σημεῖο. Ἄν ἦταν ἔτσι, τό πρόβλημα τῆς συμμαχίας θά ἦταν

του γιά τήν ὑπεράσπισή του ἀπό τόν κουλάκο καί τόν τοκογλύφο, ἐφαρμόζει μέτρα, πού ὑποβιβάζουν τούς ἐργαζομένους στή θέση τοῦ «χύδην ὄχλου», παραδίνοντάς τους δεμένους χειροπόδαρα στό φεουδάρχη-τσιφλικά καί καθιστώντας τους ἔτσι πιό ἀνυπεράσπιστους ἀπέναντι στήν ἀστική τάξη. Ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνος ὑποκριτής, πού ἔχει τήν πείρα τῶν δυτικοευρωπαίων μαστόρων τῆς ἀντίδρασης κρύβει ἐπιδέξια τούς ἀρακτσεγεφικούς[89] του πόθους κάτω ἀπό τό φύλλο συκῆς φράσεων προσφιλῶν στό λαό.

ἕνα πρόβλημα πού θά λυνόταν ξεχωριστά γιά τήν κάθε περίπτωση, ἕνα πρόβλημα συγκεκριμένο πού θά ἔπρεπε νά λυθεῖ ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῶν ὁμάδων πού ἑνώνονται. Δέ θά μποροῦσε τότε νά ὑπάρχει ἕνα ἰδιαίτερα «ἑνωτικό» ρεῦμα. Ἕνα τέτιο ρεῦμα ὅμως ὑπάρχει καί προέρχεται ἁπλῶς ἀπό τούς ἀνθρώπους, πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τά παλιά, χωρίς ὅμως νά προσχωρήσουν σέ κάτι τό καινούργιο: ἡ θεωρία στήν ὁποία στηρίζονταν ὥς τά σήμερα οἱ ἀγωνιστές στήν πάλη τους ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία, ὅπως φαίνεται, γκρεμίζεται, καταστρέφοντας καί τούς ὅρους ἀλληλεγγύης καί ὀργάνωσης πού εἶναι ἀναγκαῖοι γιά τήν πάλη αὐτή. Καί νά πού οἱ κύριοι «ἑνωτικοί» καί «σύμμαχοι» νομίζουν, ὅπως φαίνεται, ὅτι τό εὐκολότερο ἀπ' ὅλα εἶναι νά δημιουργήσει κανείς μιά τέτια θεωρία, ἀνάγοντάς την στή διαμαρτυρία ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία καί στή διεκδίκηση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καί παρακάμπτοντας ὅλα τά ἄλλα σοσιαλιστικά καί μή σοσιαλιστικά προβλήματα. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ ἀφελής αὐτή πλάνη ἀναπόφευχτα θά διαψευσθεῖ μόνη της μέ τίς πρῶτες προσπάθειες γιά παρόμοια ἕνωση.

Αὐτό ὅμως τό «ἑνωτικό» ρεῦμα εἶναι χαρακτηριστικό γιατί ἐκφράζει ἕνα ἀπό τά τελευταῖα στάδια τοῦ προτσές τῆς μετατροπῆς τοῦ μαχητικοῦ, ἐπαναστατικοῦ ναροντνικισμοῦ σέ πολιτικο-ριζοσπαστικό δημοκρατισμό, προτσές πού προσπάθησα νά σκιαγραφήσω πιό πάνω. Μιά στέρεη ἕνωση ὅλων τῶν μή σοσιαλδημοκρατικῶν ἐπαναστατικῶν ὁμάδων κάτω ἀπό τή σημαία πού ἀναφέραμε θά εἶναι δυνατή μόνον ὅταν θά καταρτιστεῖ ἕνα στέρεο πρόγραμμα *δημοκρατικῶν* διεκδικήσεων, πού νά βάλει τέρμα στίς προλήψεις τῆς παλιᾶς ἀντίληψης γιά ρωσική ἰδιομορφία. Οἱ σοσιαλδημοκράτες θεωροῦν, βέβαια, τή δημιουργία ἑνός τέτιου δημοκρατικοῦ κόμματος ἕνα ὠφέλιμο βῆμα πρός τά μπρός καί ἡ δουλιά τους, πού κατευθύνεται ἐνάντια στό ναροντνικισμό, πρέπει νά συντελέσει σ' αὐτό τό πράγμα, νά συντελέσει στό ξερίζωμα ὅλων τῶν προλήψεων καί τῶν μύθων, στή συγκέντρωση τῶν σοσιαλιστῶν κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ μαρξισμοῦ καί στό σχηματισμό ἀπό τίς ὑπόλοιπες ὁμάδες ἑνός κόμματος δημοκρατικοῦ.

Βέβαια οἱ σοσιαλδημοκράτες δέ θά μποροῦσαν νά δεχτοῦν «ἕνωση» μ' αὐτό τό κόμμα, γιατί θεωροῦν ἀναγκαία τήν αὐτοτελῆ ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν σέ ἰδιαίτερο ἐργατικό κόμμα — οἱ ἐργάτες ὅμως θά ὑποστήριζαν κατά τόν πιό δραστήριο τρόπο κάθε πάλη τῶν δημοκρατῶν ἐνάντια στούς ἀντιδραστικούς θεσμούς.

Ὁ ἐκφυλισμός τοῦ ναροντνικισμοῦ σέ μιά ἀπό τίς πιό τετριμ-

μένες θεωρίες τοῦ μικροαστικοῦ ριζοσπαστισμοῦ — καί χτυπητή ἀπόδειξη γι' αὐτό τόν ἐκφυλισμό ἀποτελοῦν οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» — μᾶς δείχνει πόσο τεράστιο λάθος κάνουν ὅσοι διδάσκουν στούς ἐργάτες τήν ἰδέα τῆς πάλης ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία, χωρίς νά τούς ἐξηγοῦν ταυτόχρονα τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τῶν κοινωνικῶν μας σχέσεων — πού κάνει ὥστε καί οἱ ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῆς ἀστικῆς τάξης νά ἐκφράζονται ὑπέρ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, — χωρίς νά τούς ἐξηγοῦν τόν ἱστορικό ρόλο τοῦ ρώσου ἐργάτη σάν ἀγωνιστῆ γιά τήν ἀπελευθέρωση ὅλου τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ.

Ὑπάρχει ἡ τάση νά κατηγοροῦν τούς σοσιαλδημοκράτες, ὅτι θέλουν τάχα νά πάρουν σέ ἀποκλειστική τους χρήση τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἐνῶ, ὅπως λένε, τήν οἰκονομική θεωρία τοῦ Μάρξ τή δέχονται ὅλοι οἱ σοσιαλιστές. Προβάλλει ὅμως τό ἐρώτημα, τί νόημα ἔχει νά διευκρινίζουμε στούς ἐργάτες τή μορφή τῆς ἀξίας, τήν οὐσία τῆς ἀστικῆς τάξης πραγμάτων καί τόν ἐπαναστατικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου, ἄν ἐδῶ σέ μᾶς, στή Ρωσία, τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου τήν ἐξηγοῦν γενικά καί παντοῦ ὄχι μέ τήν ἀστική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας — μά, λχ., μέ τήν ἔλλειψη γῆς, μέ τίς πληρωμές, μέ τήν καταπίεση πού ἀσκεῖ ἡ διοίκηση;

Τί νόημα ἔχει νά ἐξηγοῦμε στούς ἐργάτες τή θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης, ἄν ἡ θεωρία αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐξηγήσει οὔτε καί τίς σχέσεις τους πρός τόν ἐργοστασιάρχη (ὁ καπιταλισμός μας φυτεύθηκε τεχνητά ἀπό τήν κυβέρνηση), χωρίς νά μιλᾶμε γιά τή μάζα τοῦ «λαοῦ», πού δέν ἀνήκει στήν ἤδη διαμορφωμένη τάξη τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας;

Πῶς μπορεῖ νά γίνει δεχτή ἡ οἰκονομική θεωρία τοῦ Μάρξ μέ τό συμπέρασμά της γιά τόν ἐπαναστατικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου σάν ὀργανωτῆ τοῦ κομμουνισμοῦ διαμέσου τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅταν σέ μᾶς θέλουν νά ἀναζητοῦν δρόμους πρός τόν κομμουνισμό, παρακάμπτοντας τόν καπιταλισμό καί τό προλεταριάτο, πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός;

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι, κάτω ἀπό τέτιες συνθῆκες, τό νά καλεῖς τόν ἐργάτη στήν πάλη γιά τήν πολιτική ἐλευθερία θά ἰσοδυναμοῦσε μέ τό νά τόν καλεῖς νά βγάλει τά κάστανα ἀπό τή φωτιά πρός ὄφελος τῆς προηγμένης ἀστικῆς τάξης, γιατί δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ κανείς (καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀκόμα καί οἱ ναρόντνικοι καί οἱ ναροντοβόλτσι δέν τό ἀρνήθηκαν αὐτό) ὅτι ἡ πολιτική ἐλευθερία θά ἐξυπηρετήσει πρῶτ' ἀπ' ὅλα τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης, χωρίς νά προσφέρει στούς ἐργάτες

ἕνα ξαλάφρωμα τῆς θέσης τους, παρά μόνο... μόνο ἕνα ξαλάφρωμα τῶν ὅρων τῆς πάλης... *ἐνάντια στήν ἴδια τήν ἀστική τάξη*. Τό λέω αὐτό ἐνάντια σέ κείνους τούς σοσιαλιστές, πού, ἐνῶ δέ δέχονται τή θεωρία τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, κάνουν ὡστόσο ζύμωση ἀνάμεσα στούς ἐργάτες, ἔχοντας πειστεῖ ἐμπειρικά ὅτι μόνο μέσα σ' αὐτούς μποροῦν νά βρεθοῦν ἐπαναστατικά στοιχεῖα. Ἡ θεωρία αὐτῶν τῶν σοσιαλιστῶν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν πράξη καί κάνουν πολύ σοβαρό λάθος, γιατί ἀποσποῦν τούς ἐργάτες ἀπό τό ἄμεσο καθῆκον τους — τό καθῆκον τῆς **ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΕΝΟΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ** *.

Τό λάθος αὐτό γεννήθηκε φυσιολογικά τότε πού οἱ ταξικοί ἀνταγωνισμοί τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δέν ἦταν ἀκόμα καθόλου ἀναπτυγμένοι, τότε πού τούς ἔπνιγε ἡ φεουδαρχία, τότε πού ἡ τελευταία αὐτή γεννοῦσε τήν ἀλληλέγγυα διαμαρτυρία καί τήν πάλη ὅλης τῆς διανόησης, δημιουργώντας τήν αὐταπάτη ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἰδιαίτερος δημοκρατισμός τῆς διανόησής μας, ὅτι δέν ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στίς ἰδέες τῶν φιλελευθέρων καί τῶν σοσιαλιστῶν. Τώρα, — πού ἡ οἰκονομική ἐξέλιξη προχώρησε τόσο πολύ, ὥστε ἀκόμα καί οἱ ἄνθρωποι, πού προηγούμενα ἀρνοῦνταν ὅτι στή Ρωσία ὑπάρχει ἔδαφος κατάλληλο γιά τόν καπιταλισμό, παραδέχονται ὅτι μπήκαμε ἀκριβῶς στόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο ἀνάπτυξης, — τώρα πιά δέν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει καμιά αὐταπάτη ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη. Ἡ σύνθεση τῆς «διανόησης» διαγράφεται τόσο καθαρά, ὅσο καί ἡ σύνθεση τῆς κοινωνίας πού ἀσχολεῖται μέ τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν: ἄν στήν κοινωνία βασιλεύει καί κυβερνάει ὁ κεφαλαιοκράτης, στή διανόηση δίνει τόν τόνο ἡ ὅλο καί πιό γρήγορα ἀναπτυσσόμενη συμμορία τῶν καριεριστῶν καί μισθοφό-

* Μπορεῖ νά φτάσει κανείς ἀπό δυό δρόμους στό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεσηκωθεῖ ὁ ἐργάτης στήν πάλη κατά τῆς ἀπολυταρχίας: *εἴτε* μέ τό νά βλέπει τόν ἐργάτη σάν τό μοναδικό ἀγωνιστή γιά τό σοσιαλιστικό καθεστώς, καί τότε θά βλέπει στήν πολιτική ἐλευθερία ἕναν ἀπό τούς ὅρους πού διευκολύνουν τήν πάλη του. Καί αὐτή εἶναι ἡ ἄποψη τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. *Εἴτε* μέ τό νά φέρνεται στόν ἐργάτη ἁπλῶς σάν σέ ἄνθρωπο πού ὑποφέρει περισσότερο ἀπό τό σημερινό καθεστώς, ἄνθρωπο πού δέν ἔχει νά χάσει τίποτε καί πού γι' αὐτό τό λόγο μπορεῖ νὰ παλαίψει πιό ἀποφασιστικά ἀπ' ὅλους ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία. Ἴσα-ἴσα ὅμως αὐτό θά σήμαινε νά τόν ἀναγκάζει νά σέρνεται στήν οὐρά τῶν ἀστῶν ριζοσπαστῶν, πού δέ θέλουν νὰ δοῦν, πίσω ἀπό τήν ἀλληλεγγύη ὅλου τοῦ «λαοῦ» ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία, τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί στό προλεταριάτο.

ρων τῆς ἀστικῆς τάξης, — μιά «διανόηση» ἱκανοποιημένη καί ἥσυχη, ξένη πρός κάθε παραλήρημα καί πού ξέρει καλά τί θέλει. Οἱ ριζοσπάστες μας καί οἱ φιλελεύθεροί μας ὄχι μόνο δέν ἀρνοῦνται αὐτό τό γεγονός, μά ἀντίθετα τό ὑπογραμμίζουν ἔντονα, προσπαθώντας νά ἀποδείξουν ὅτι αὐτό εἶναι ἀνήθικο, προσπαθώντας νά τό καταδικάσουν, νά τό συντρίψουν, νά δείξουν πόσο ἐπαίσχυντο εἶναι. . : καί νά τό ἐκμηδενίσουν. Οἱ ἀφελεῖς αὐτές ἀξιώσεις *νά κάνουν* τήν ἀστική διανόηση *νά ντραπεῖ* γιά τόν ἀστικό της χαρακτήρα εἶναι στόν ἴδιο βαθμό γελοῖες, ὅσο καί οἱ ἐπιδιώξεις τῶν μικροαστῶν οἰκονομολόγων μας νά φοβερίσουν τήν ἀστική μας τάξη (ἐπικαλούμενοι τήν πείρα τῶν «μεγαλύτερων ἀδελφῶν») μέ τήν προειδοποίηση ὅτι τραβάει στήν καταστροφή τοῦ λαοῦ, στήν ἀθλιότητα, στήν ἀνεργία καί στήν πείνα τῶν μαζῶν· αὐτή ἡ καταδίκη τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῶν ἰδεολογικῶν ἐκπροσώπων της θυμίζει τήν καταδίκη τοῦ λούτσου, πού ἀποφασίστηκε νά τόν πετάξουν στό ποτάμι. Πέρα ἀπ' αὐτά τά ὅρια ἀρχίζει ἡ φιλελεύθερη καί ριζοσπαστική «διανόηση», πού ξεχύνει ἕναν ἀτέλειωτο χείμαρο φράσεων γιά πρόοδο, ἐπιστήμη, ἀλήθεια, λαό κτλ., πού τῆς ἀρέσει νά χύνει δάκρυα γιά τή δεκαετία 1860–1870, τότε πού δέν ὑπῆρχαν διχόνοιες, κατάπτωση, ἀπογοήτευση καί ἀπάθεια, κι ὅλες οἱ καρδιές φλογίζονταν ἀπό δημοκρατισμό.

Οἱ κύριοι αὐτοί, μέ τήν ἀφέλεια πού τούς χαρακτηρίζει, δέ θέλουν καθόλου νά καταλάβουν ὅτι ἡ ἀλληλεγγύη κείνου τοῦ καιροῦ εἶχε σάν αἰτία τούς ὑλικούς ὅρους κείνου τοῦ καιροῦ, πού δέν μποροῦν νά γυρίσουν πίσω: ἡ δουλοπαροικία τούς συνέθλιβε ὅλους ἐξίσου — καί τό δουλοπάροικο ἐπιστάτη τοῦ τσιφλικιοῦ, πού εἶχε μάσει ἀρκετά λεφτουδάκια καί ἤθελε νά ζήσει ὅπως τοῦ τόλεγε ἡ ψυχή του, καί τό νοικοκύρη μουζίκο, πού μισοῦσε τόν ἀφέντη γιά τά δοσίματα, γιά τήν ἐπέμβασή του καί γιατί τόν ἀποσποῦσε ἀπό τό νοικοκυριό του, καί τόν προλετάριο ὑπηρέτη καί τό φτωχεμένο μουζίκο, πού τόν πουλοῦσαν σάν δοῦλο στόν ἔμπορο· ἀπό τή δουλοπαροικία ὑπέφεραν καί ὁ ἔμπορος-ἐργοστασιάρχης καί ὁ ἐργάτης, καί ὁ βιοτέχνης καί ὁ κάλφας. Τό μόνο πού συνέδεε ὅλους αὐτούς τούς ἀνθρώπους ἦταν ἡ ἔχθρα τους ἀπέναντι στή δουλοπαροικία: πέρα ἀπό τά ὅρια αὐτῆς τῆς ἀλληλεγγύης ἄρχιζε ὁ πιό ὀξύς οἰκονομικός ἀνταγωνισμός. Πόσο πρέπει νά βαυκαλίζεται κανείς μέ γλυκά ὄνειρα γιά νά μή βλέπει ἀκόμα καί σήμερα αὐτό τόν ἀνταγωνισμό, πού πῆρε τόσο τεράστια ἀνάπτυξη· γιά νά κλαίει γιατί δέν ξαναγυρίζει ὁ καιρός τῆς ἀλληλεγγύης, τή στιγμή πού ἡ πραγματικό-

τητα ἀπαιτεῖ ἀγώνα, ἀπαιτεῖ ἀπό τόν καθένα, πού δέν ἐπιθυμεῖ νά γίνει **ΘΕΛΗΜΑΤΙΚΑ** ἤ **ΑΘΕΛΑ** του τσιράκι τῆς ἀστικῆς τάξης, νά ταχθεῖ μέ τό μέρος τοῦ προλεταριάτου.

Ἄν δέν πάρετε τοῖς μετρητοῖς τά παχιά λόγια γιά «λαϊκά συμφέροντα» καί δοκιμάσετε νά σκαλίσετε πιό βαθιά, θά δεῖτε ὅτι ἔχετε μπροστά σας τούς πιό γνήσιους ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς τάξης, πού ὀνειρεύεται τή βελτίωση, τήν ὑποστήριξη καί τήν ἀνόρθωση τοῦ («λαϊκοῦ» στή γλώσσα τους) νοικοκυριοῦ της μέ διάφορες ἀσήμαντες προόδους καί πού δέν εἶναι καθόλου σέ θέση νά καταλάβει ὅτι στά πλαίσια τῶν σημερινῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὅλες αὐτές οἱ πρόοδοι δέν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρά νά προλεταριοποιοῦν ὅλο καί πιό βαθιά τίς μάζες. Δέν μποροῦμε παρά νά εὐγνωμονοῦμε τούς «φίλους τοῦ λαοῦ», γιατί συντέλεσαν πολύ νά ξεκαθαριστεῖ ὁ ταξικός χαρακτήρας τῆς διανόησής μας, κι ἐπιβεβαίωσαν ἔτσι τή θεωρία τῶν μαρξιστῶν γιά τό μικροαστικό χαρακτήρα τῶν μικροπαραγωγῶν μας· οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» θά ἐπιταχύνουν ἀναπόφευχτα τήν ἐξάλειψη τῶν παλιῶν αὐταπατῶν καί μύθων, πού τόσο καιρό προκαλοῦσαν ἀναταραχή μέσα στούς ρώσους σοσιαλιστές. Οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» χρησιμοποίησαν τόσο πολύ, ἔφθειραν καί λέρωσαν αὐτές τίς θεωρίες, ὥστε μπροστά στούς ρώσους σοσιαλιστές πού ἀκολουθοῦσαν αὐτές τίς θεωρίες μπαίνει ἐπιταχτικά τό δίλημμα: ἤ νά ἀναθεωρήσουν αὐτές τίς θεωρίες, ἤ νά τίς ἐγκαταλείψουν τελείως, ἀφήνοντάς τες στήν ἀποκλειστική χρήση τῶν κυρίων πού μέ αὐτοϊκανοποίηση καί θριαμβευτικό ὕφος ἀνακοινώνουν urbi et orbi* τήν ἀγορά τελειοποιημένων ἐργαλείων ἀπό τούς πλούσιους τοῦ χωριοῦ, πού μέ σοβαρό ὕφος μᾶς βεβαιώνουν ὅτι πρέπει νά χαιρετοῦμε τούς ἀνθρώπους, πού βαρέθηκαν νά κάθονται μπροστά στά τραπέζια τοῦ χαρτοπαίγνιου. Καί μ' αὐτή τήν ἔννοια μιλᾶνε γιά «λαϊκό καθεστώς» καί «διανόηση» ὄχι μόνο μέ ὕφος σοβαρό, μά καί μέ πολύ πομπώδικες φράσεις γιά μεγάλα ἰδανικά, γιά ἰδανική διατύπωση τῶν ζητημάτων τῆς ζωῆς!...

Ἡ σοσιαλιστική διανόηση μόνο τότε μπορεῖ νά ὑπολογίζει σέ γόνιμη δράση, ὅταν βάλει τέλος στίς αὐταπάτες κι ἀρχίσει νά ἀναζητεῖ στήριγμα στήν πραγματική κι ὄχι στήν ἐπιθυμητή ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας, στίς πραγματικές κι ὄχι στίς ἐνδεχόμενες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις. **Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ** της δράση πρέπει παράλληλα νά κατευθυνθεῖ *στή συγκεκριμένη μελέτη*

---

* — σ' ὅλο τόν κόσμο. *Ἡ Σύντ.*

ὅλων τῶν μορφῶν τοῦ οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στή Ρωσία, στή μελέτη τῆς σύνδεσής τους καί τῆς διαδοχικῆς τους ἀνάπτυξης· πρέπει *ν' ἀποκαλύψει αὐτό τόν ἀνταγωνισμό παντοῦ ὅπου εἶναι σκεπασμένος μέ τήν πολιτική ἱστορία, μέ τίς ἰδιομορφίες τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος, μέ τίς θεωρητικές προλήψεις πού ἔχουν ἐπικρατήσει.* Πρέπει νά *παρουσιάσει μιά ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς πραγματικότητάς μας, σάν καθορισμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, νά δείξει τόν ἀναγκαῖο χαρακτήρα τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ἀπαλλοτρίωσης τῶν ἐργαζομένων μέσα σ' αὐτό τό σύστημα, νά δείξει τή διέξοδο ἐκείνη ἀπ' αὐτό τό καθεστώς, τήν ὁποία ὑποδείχνει ἡ οἰκονομική ἐξέλιξη.*

Ἡ θεωρία αὐτή, στηριγμένη σέ λεπτομερειακή καί ἐπισταμένη μελέτη τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας πρέπει νά δόσει ἀπάντηση στά ἐρωτήματα τοῦ προλεταριάτου, — κι ἄν ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, κάθε ξύπνημα διαμαρτυρίας τῆς σκέψης τοῦ προλεταριάτου θά ὁδηγήσει ἀναπόφευχτα αὐτή τή σκέψη στήν κοίτη τοῦ σοσιαλδημοκρατισμοῦ. Ὅσο περισσότερο θά προχωρεῖ ἡ ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς θεωρίας, τόσο πιό γρήγορα θά ἀναπτύσσεται ὁ σοσιαλδημοκρατισμός, γιατί καί οἱ πιό ἔξυπνοι φύλακες τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος δέν εἶναι σέ θέση νά ἐμποδίσουν τό ξύπνημα τῆς σκέψης τοῦ προλεταριάτου, δέν εἶναι σέ θέση, γιατί τό ἴδιο τό καθεστώς συνεπάγεται ἀναγκαῖα κι ἀναπόφευχτα μιά ὅλο καί μεγαλύτερη ἀπαλλοτρίωση τῶν παραγωγῶν, μιά ὅλο καί μεγαλύτερη αὔξηση τοῦ προλεταριάτου καί τοῦ ἐφεδρικοῦ του στρατοῦ — κι αὐτό παράλληλα μέ τήν αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, μέ τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό. Ὅσο πολλά κι ἄν πρέπει νά γίνουν ἀκόμα γιά τήν ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς θεωρίας, ὅμως ἐγγύηση γιά τό ὅτι οἱ σοσιαλιστές θά ἐκπληρώσουν αὐτή τή δουλιά εἶναι ἡ διάδοση στίς γραμμές τους τοῦ ὑλισμοῦ, τῆς μοναδικά ἐπιστημονικῆς μεθόδου, πού ἀπαιτεῖ κάθε πρόγραμμα νά εἶναι ἡ ἀκριβής διατύπωση τοῦ πραγματικοῦ προτσές, ἐγγύηση ἀποτελεῖ ἡ ἐπιτυχία τῆς σοσιαλδημοκρατίας πού υἱοθετεῖ αὐτές τίς ἰδέες, — ἐπιτυχία πού τόσο πολύ ἀναστάτωσε τούς φιλελεύθερους καί τούς δημοκράτες μας, ὥστε τά ὀγκώδη περιοδικά τους ἔπαψαν, ὅπως παρατήρησε κάποιος μαρξιστής, νά εἶναι ἀνιαρά.

Τονίζοντας τήν ἀνάγκη, τή σπουδαιότητα καί τήν ἔκταση τῆς θεωρητικῆς δουλιᾶς τῶν σοσιαλδημοκρατῶν δέ θέλω καθόλου νά πῶ, ὅτι ἡ δουλιά αὐτή πρέπει νά μπεῖ στήν πρώτη θέση

σέ σχέση μέ τήν **ΠΡΑΧΤΙΚΗ** δουλιά *, — καί πολύ περισσότερο δέ θέλω νά πῶ ὅτι ἡ δεύτερη πρέπει νά ἀναβληθεῖ ὡσότου τελειώσει ἡ πρώτη. Σ' ἕνα τέτιο συμπέρασμα θά μποροῦσαν νά καταλήξουν μόνον οἱ ὀπαδοί τῆς «ὑποκειμενικῆς μεθόδου στήν κοινωνιολογία», ἤ οἱ ὀπαδοί τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ. Βέβαια, ἄν τό καθῆκον τῶν σοσιαλιστῶν ἦταν νά ἀναζητοῦν «ἄλλους (ἐκτός ἀπό τούς πραγματικούς) δρόμους ἐξέλιξης» τῆς χώρας, στήν περίπτωση αὐτή εἶναι φυσικό ὅτι ἡ πραχτική δουλιά θά γίνει δυνατή μόνο τότε ὅταν οἱ μεγαλοφυεῖς φιλόσοφοι θά ἀνακαλύψουν καί θά δείξουν αὐτούς τούς «ἄλλους δρόμους»· κι ἀντίθετα, μόλις ἀνακαλυφθοῦν καί ὑποδειχθοῦν αὐτοί οἱ δρόμοι, τελειώνει ἡ θεωρητική δουλιά κι ἀρχίζει ἡ δουλιά ἐκείνων, πού πρέπει νά κατευθύνουν τήν «πατρίδα» στόν «ἄλλο δρόμο» πού «μόλις ἀνακαλύφτηκε». Ἐντελῶς διαφορετικά παρουσιάζονται τά πράγματα, ὅταν τό καθῆκον τῶν σοσιαλιστῶν συνοψίζεται στό νά εἶναι οἱ ἰδεολογικοί καθοδηγητές τοῦ προλεταριάτου στήν πραγματική του πάλη ἐνάντια στούς πραγματικούς καί ἀληθινούς ἐχθρούς του, πού στέκονται μπροστά του στόν *πραγματικό* δρόμο τῆς δοσμένης κοινωνικο-οικονομικῆς ἐξέλιξης. Μ' αὐτούς τούς ὅρους ἡ θεωρητική καί ἡ πραχτική δουλιά συγχωνεύονται σέ μιά μόνη δουλιά, πού τή χαρακτήρισε τόσο εὔστοχα ὁ παλαίμαχος τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας Λῆμπκνεχτ μέ τά λόγια:

Studieren, Propagandieren, Organisieren **

Δέν μπορεῖς νά εἶσαι ἰδεολογικός καθοδηγητής χωρίς νά κάνεις θεωρητική δουλιά μέ τήν παραπάνω ἔννοια, ὅπως δέν μπορεῖς νά εἶσαι τέτιος καθοδηγητής χωρίς νά κατευθύνεις τή δουλιά αὐτή στήν τροχιά τῶν πραχτικῶν ἀπαιτήσεων, χωρίς δηλ. νά προπαγανδίζεις τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς θεωρίας μέσα στούς ἐργάτες καί νά βοηθᾶς στήν ὀργάνωσή τους.

Ὁ τρόπος αὐτός διατύπωσης τοῦ καθήκοντος ἀποτελεῖ ἐγγύηση, ὅτι ἡ σοσιαλδημοκρατία δέ θά παρουσιάσει δογματισμό καί

* Ἀντίθετα. Στήν πρώτη θέση ἀναμφισβήτητα μπαίνει πάντα ἡ πραχτική δουλιά τῆς προπαγάνδας καί τῆς ζύμωσης. Κι αὐτό γιατί, πρῶτο, ἡ θεωρητική δουλιά ἁπλῶς δίνει ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα πού βάζει ἡ πραχτική δουλιά. Καί δεύτερο, οἱ σοσιαλδημοκράτες ἀναγκάζονται πολύ συχνά, γιά λόγους ἀνεξάρτητους ἀπό τή θέλησή τους, νά περιορίζονται μόνο στή θεωρητική δουλιά, καί γι' αὐτό δέν μποροῦν παρά νά θεωροῦν πολύτιμη κάθε στιγμή, πού εἶναι δυνατή ἡ πραχτική δράση.

** — Νά μελετᾶμε, νά προπαγανδίζουμε, νά ὀργανώνουμε. *Ἡ Σύντ.*

σεχταρισμό, τίς ἐλλείψεις δηλ. ἐκεῖνες, ἀπό τίς ὁποῖες πάσχουν τόσο συχνά οἱ ὁμάδες τῶν σοσιαλιστῶν.

Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει δογματισμός ἐκεῖ ὅπου ἀνώτερο καί μοναδικό κριτήριο τῆς διδασκαλίας θεωρεῖται ἡ ἀντιστοιχία της μέ τό πραγματικό προτσές τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἐξέλιξης· δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει σεχταρισμός ἐκεῖ ὅπου τό καθῆκον συνοψίζεται στό νά συμβάλει στήν ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου, ὅπου συνεπῶς ὁ ρόλος τῆς «διανόησης» συνοψίζεται στό νά κάνει περιττή τήν ὕπαρξη εἰδικῶν, διανοούμενων καθοδηγητῶν.

Γιαυτό, παρά τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν διαφωνίες ἀνάμεσα στούς μαρξιστές γύρω ἀπό διάφορα θεωρητικά προβλήματα, οἱ μέθοδοι τῆς πολιτικῆς τους δράσης παρέμειναν ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς ἐμφάνισης τῆς ὁμάδας καί ἐξακολουθοῦν νά παραμένουν ὥς τώρα οἱ παλιές.

Ἡ πολιτική δράση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν συνίσταται στό νά συμβάλλουν στήν ἀνάπτυξη καί στήν ὀργάνωση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς Ρωσίας, νά τό βγάλουν ἀπό τή σημερινή φάση τῶν σκόρπιων, χωρίς καθοδηγητική ἰδέα, ἀποπειρῶν διαμαρτυρίας, «ταραχῶν» καί ἀπεργιῶν καί νά τό μετατρέψουν σέ ὀργανωμένη πάλη **ΟΛΟΚΛΗΡΗΣ** τῆς ρωσικῆς ἐργατικῆς **ΤΑΞΗΣ**, πού θά στρέφεται ἐνάντια στό ἀστικό καθεστώς καί θά ἀποβλέπει στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν, στήν ἐξάλειψη τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν πού στηρίζονται στήν καταπίεση τοῦ ἐργαζομένου. Βάση τῆς δράσης αὐτῆς εἶναι ἡ κοινή πεποίθηση τῶν μαρξιστῶν, ὅτι ὁ ρῶσος ἐργάτης εἶναι ὁ μοναδικός καί φυσικός ἐκπρόσωπος ὅλου τοῦ ἐργαζόμενου καί ἐκμεταλλευόμενου πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας*.

Φυσικός ἐκπρόσωπος — γιά τό λόγο ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου στή Ρωσία *στήν οὐσία της εἶναι παντοῦ κεφαλαιοκρατική*, ἄν ἀφήσει κανείς κατά μέρος τά ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχικῆς οἰκονομίας πού βρίσκονται στό δρόμο τῆς ἐξαφάνισής τους· μόνο πού ἡ ἐκμετάλλευση τῆς μάζας τῶν παραγωγῶν γίνεται σέ μικρή κλίμακα, κομματιαστά, δέν εἶναι ἀναπτυγμένη, ἐνῶ ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ προλεταριάτου τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα, εἶναι κοινωνικοποιη-

---

* Ὁ ἄνθρωπος τοῦ μέλλοντος στή Ρωσία εἶναι ὁ μουζίκος, αὐτό πίστευαν οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγροτικοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ ναρόντνικοι μέ τήν πιό πλατιά σημασία αὐτῆς τῆς λέξης. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ μέλλοντος στή Ρωσία εἶναι ὁ ἐργάτης, αὐτό πιστεύουν οἱ σοσιαλδημοκράτες. Ἔτσι διατυπώθηκε σέ κάποιο χειρόγραφο ἡ ἄποψη τῶν μαρξιστῶν.

μένη καί συγκεντρωμένη. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ ἐκμετάλλευση αὐτή εἶναι ἀκόμα μπλεγμένη μέ μεσαιωνικές μορφές, μέ διάφορα πολιτικά, νομικά καί βιοτικά προσαρτήματα, κόλπα καί πονηριές, πού ἐμποδίζουν τόν ἐργαζόμενο καί τόν ἰδεολογικό του ἐκπρόσωπο νά δοῦν τήν οὐσία τοῦ καθεστῶτος πού πνίγει τόν ἐργαζόμενο, νά δοῦν ποῦ καί πῶς εἶναι δυνατή ἡ διέξοδος ἀπ' αὐτό. 'Αντίθετα, στήν τελευταία περίπτωση ἡ ἐκμετάλλευση εἶναι πιά πέρα γιά πέρα ἀναπτυγμένη καί προβάλλει μέ τήν καθαρή της μορφή, χωρίς τίς κάθε λογῆς λεπτομέρειες πού μπερδεύουν τά πράγματα. Ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά μή βλέπει πιά ὅτι τόν καταπιέζει *τό κεφάλαιο*, ὅτι πρέπει νά διεξάγει πάλη ἐνάντια στήν *ἀστική* τάξη. Καί ἡ πάλη αὐτή τῶν ἐργατῶν, πού ἔχει γιά ἀντικείμενό της τήν ἱκανοποίηση τῶν πιό ἄμεσων οἰκονομικῶν ἀναγκῶν, τήν καλυτέρευση τῆς οἰκονομικῆς τους κατάστασης, ἀπαιτεῖ ἀναγκαστικά ἀπ' αὐτούς ὀργάνωση, μετατρέπεται ἀναγκαστικά σέ πόλεμο ὄχι ἐνάντια σ' ἕνα ἄτομο, ἀλλά ἐνάντια σέ μιά *τ ά ξ η*, ἐνάντια στήν ἴδια ἐκείνη τάξη, πού ὄχι μόνο στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια, μά παντοῦ καί πάντα καταπιέζει καί πνίγει τόν ἐργαζόμενο. Νά γιατί ὁ ἐργάτης τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου δέν εἶναι παρά ὁ πρωτοπόρος ἐκπρόσωπος ὅλου τοῦ ἐκμεταλλευόμενου πληθυσμοῦ, καί γιά νά ἐκπληρώνει τό καθῆκον του, σάν ἀντιπρόσωπος στήν ὀργανωμένη καί ἐπίμονη αὐτή πάλη, ἀπαιτεῖται νά μήν παρασέρνεται καθόλου ἀπό κάποιες «προοπτικές»· γιά τό σκοπό αὐτό ἀπαιτεῖται ἁπλῶς καί μόνο *νά τοῦ ἐξηγηθεῖ ἡ θέση του*, νά τοῦ ἐξηγηθεῖ τό πολιτικο-οικονομικό καθεστώς τοῦ συστήματος πού τόν καταπιέζει, νά τοῦ ἐξηγηθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα καί ὁ ἀναπόφευχτος χαρακτήρας τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ σ' αὐτό τό σύστημα. Ἡ θέση αὐτή τοῦ ἐργάτη τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου μέσα στό γενικό σύστημα τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων τόν κάνει νά εἶναι ὁ μοναδικός ἀγωνιστής γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, γιατί μόνο τό ἀνώτατο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία, δημιουργεῖ τούς ὑλικούς ὅρους καί τίς κοινωνικές δυνάμεις πού εἶναι ἀναγκαῖες γι' αὐτή τήν πάλη. Σ' ὅλα τά ἄλλα μέρη, στίς κατώτερες μορφές ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ δέν ὑπάρχουν οἱ ὑλικοί αὐτοί ὅροι: ἡ παραγωγή εἶναι κομματιασμένη σέ χιλιάδες μικρότατα νοικοκυριά (πού δέν παύουν νά εἶναι κομματιασμένα *νοικοκυριά* ἀκόμα καί μέ τίς πιό ἐξισωτικές μορφές κοινοτικῆς *γαιοχτησίας*), ὁ ἐκμεταλλευόμενος συνήθως κατέχει ἀκόμα ἕνα μικροσκοπικό νοικοκυριό κι ἔτσι προσκολᾶται σέ

κεῖνο ἀκριβῶς τό ἀστικό σύστημα, ἐνάντια στό ὁποῖο πρέπει νά διεξάγει πάλη: αὐτό συγκρατεῖ καί δυσκολεύει τήν ἀνάπτυξη ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, πού εἶναι σέ θέση νά ἀνατρέψουν τόν καπιταλισμό. Ἡ κομματιασμένη, ἀπομονωμένη, μικρή ἐκμετάλλευση δένει τούς ἐργαζόμενους σ' ἕναν ὁρισμένο τόπο, τούς ἀπομονώνει, δέν τούς δίνει τή δυνατότητα νά καταλάβουν τήν ταξική τους ἀλληλεγγύη, δέν τούς δίνει τή δυνατότητα νά ἑνωθοῦν, ἀφοῦ καταλάβουν ὅτι αἰτία τῆς καταπίεσης δέν εἶναι τό ἕνα ἤ τό ἄλλο πρόσωπο, ἀλλά ὁλόκληρο τό οἰκονομικό σύστημα. Ἀπεναντίας, ὁ μεγάλος καπιταλισμός κόβει ἀναγκαστικά κάθε σύνδεση τοῦ ἐργάτη μέ τήν παλιά κοινωνία, μ' ἕνα ὁρισμένο τόπο καί μ' ἕνα ὁρισμένο ἐκμεταλλευτή, τόν συνενώνει, τόν ἀναγκάζει νά σκέφτεται καί τόν τοποθετεῖ σέ συνθῆκες πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα ν' ἀρχίσει τήν ὀργανωμένη πάλη. Καί ἀκριβῶς στήν τάξη τῶν ἐργατῶν στρέφουν οἱ σοσιαλδημοκράτες ὅλη τήν προσοχή τους κι ὅλη τή δραστηριότητά τους. Ὅταν οἱ πρωτοπόροι ἐκπρόσωποι τῆς τάξης αὐτῆς ἀφομοιώσουν τίς ἰδέες τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, τήν ἰδέα τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ ρώσου ἐργάτη, ὅταν οἱ ἰδέες αὐτές διαδοθοῦν πλατιά, καί μέσα στούς ἐργάτες δημιουργηθοῦν στέρεες ὀργανώσεις, πού νά μετατρέψουν τό σημερινό μεμονωμένο οἰκονομικό πόλεμο τῶν ἐργατῶν σέ συνειδητή ταξική πάλη, τότε ὁ ρῶσος **ΕΡΓΑΤΗΣ** μπαίνοντας ἐπικεφαλῆς ὅλων τῶν δημοκρατικῶν στοιχείων, θά γκρεμίσει τήν ἀπολυταρχία καί θά ὁδηγήσει **ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ** (δίπλα στό προλεταριάτο **ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ**) *ἀπό τόν ἴσιο δρόμο τῆς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς πάλης στή* **ΝΙΚΗΦΟΡΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ**

Τέλος.

1894.

Παράρτημα I

Δίνω ἐδῶ στόν παρακάτω πίνακα τά στοιχεῖα γιά τούς 24 προϋπολογισμούς, πού ἀναφέρονται στό κείμενο.

Συλλογή στοιχείων γιά τή συγκρότηση καί τούς προϋπολογισμούς τῶν 24 τυπικῶν νοικοκυριῶν τοῦ νομοῦ Ὀστρογκόζσκ.

Ἐξήγηση στόν πίνακα.

1) Οἱ πρῶτες 21 στῆλες εἶναι παρμένες αὐτούσιες ἀπό τή συλλογή. Ἡ 22η στήλη εἶναι τό ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στή σίκαλη, στάρι, βρώμη καί κριθάρι, κεχρί καί φαγόπυρο, τά ὑπόλοιπα σιτηρά, στήν πατάτα, στά λαχανικά καί στό ξερό χόρτο (8 στῆλες). Στό κείμενο ἀναφέρεται πῶς ὑπολογίστηκε τό εἰσόδημα ἀπό τά σιτηρά (23η στήλη), ἐκτός ἀπό τά σκύβαλα καί τό ἄχυρο. Ἔπειτα ἡ 24η στήλη εἶναι τό ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στά ἄλογα, στά κερασφόρα ζῶα, στά πρόβατα, γουρούνια, στά πουλερικά, δέρματα καί μαλλί, στό λίπος καί στό κρέας, προϊόντα γάλατος, βούτυρο (9 στῆλες). Οἱ στῆλες 25–29 εἶναι παρμένες αὐτούσιες ἀπό τή συλλογή. Οἱ στῆλες 30–34 εἶναι τό ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στά ἔξοδα γιά τή σίκαλη, στάρι, κεχρί, ἁλάτι καί φαγόπυρο, πατάτα, λαχανικά, βούτυρο, λίπος καί κρέας, ψάρια, προϊόντα γάλατος, βότκα, τσάι (12 στῆλες). Ἡ 35η στήλη εἶναι τό ἄθροισμα τῶν στηλῶν τῆς συλλογῆς πού ἀναφέρονται στό σαπούνι, πετρέλαιο, κεριά, ροῦχα καὶ σκεύη (4 στῆλες). Οἱ ὑπόλοιπες στῆλες εἶναι σαφεῖς.

2) Ἡ 8η στήλη ὑπολογίστηκε μέ βάση τήν πρόσθεση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ντεσιατίνων τῆς μισθωμένης γῆς στόν ἀριθμό τῶν ντεσιατίνων τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τοῦ κοινοτικοῦ κλήρου (στή συλλογή ὑπάρχει μιά τέτια στήλη).

3) Οἱ ἀριθμοί κάτω ἀπό τίς στῆλες «Κατανομή τῶν ἐσόδων καί ἐξόδων» σημαίνουν *τό χρηματικό μέρος τῶν ἐσόδων καί ἐξόδων*. Στίς στῆλες 25–28 καὶ 37–42 ὅλα τά ἔσοδα (ἔξοδα) εἶναι χρηματικά. Τό χρηματικό μέρος ὑπολογίστηκε (ὁ συγγραφέας δέν τό ξεχωρίζει) μέ βάση τήν ἀφαίρεση τοῦ μέρους τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος πού καταναλώθηκε στό νοικοκυριό.

Κατηγορίες νοικοκυρέων καί άριθμός τους		Ἀριθμός προσώπων καί τῶν δυό φύλων	Ἀριθμός δουλευτῶν ἀνδρικοῦ φύλου	Ἐργάτες γῆς	
				Νοικοκυριά μέ ἐργάτες γῆς	Ἀριθμός τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν δυό φύλων
		1	2	3	4
6 εὔποροι νοικοκυρέοι	Σύνολο	47	11	6	8
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό................	7,83	1,8	—	—
11 μεσαῖοι εὐκατάστατοι νοικοκυρέοι	Σύνολο	92	26	2	2
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό................	8,36	2,4	—	—
7 φτωχοί νοικοκυρέοι	Σύνολο	37	10	2	2
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό................	5,28	1,4	—	—
Τό δλο 24 νοικοκυρέοι	Σύνολο	176	47	10	12
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό................	7,33	1,9	—	—
2 ἐργάτες γῆς (πού συμπεριλήφθηκαν στούς φτωχούς)	Σύνολο	9	2	—	—
	Μέσος δρος κατά νοικοκυριό................	4,5	1	—	—

Γῆ τοῦ κλήρου, ντεσιατίνες	Μίσθωση		Σύνολο καλλιεργήσιμης γῆς	Ἀριθμός χτιρίων	Ἀριθμός βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων	Ἀριθμός γεωργικῶν ἐργαλείων	Ζῶα (κεφάλια)	
	Νοικοκυριά	Ντεσιατίνες					Ζῶα ἐργασίας	Σύνολο ὑπολογισμένο σέ μεγάλα ζῶα
5	6	7	8	9	10	11	12	13
132,6	6	52,8	123,4	52	4	224	35	81
22,1	—	8,8	20,6	8,6	—	37,3	5,8	13,5
101,2	10	85,5	140,2	70	—	338	40	89,1
9,2	—	7,7	12,7	6,4	—	30,7	3,6	8,1
57,8	4	19,8	49,8	31	—	108	7	15,3
8,5	—	2,8	7,1	4,4	—	15,4	1	2,2
291,6	20	158,1	313,4	153	4	670	82	185,4
12,1	—	6,6	13	6,4	—	27,9	3,4	7,7
14,4	—	—	6,8	6	—	11	—	1,1
7,2	—	—	3,4	3	—	5,5	—	0,5

Κατηγορίες νοικοκυρέων καί άριθμός τους		Ἀξία σέ ρούβλια						
		Χτιρίων	Ἄλλης ἀκίνητης περιουσίας	Σύνεργων	Σκευῶν	Ρούχων	Ζώων καί μελισσιῶν	Σύνολο
		14	15	16	17	18	19	20
6 εὔποροι νοικοκυρέοι	Σύνολο........	2 696	2 237	670,8	453	1 294,2	3 076,5	10 427,5
	Μέσος ὅρος κατά νοικοκυριό..	449,33	372,83	111,80	75,5	215,7	512,75	1 737,91
11 μεσαῖοι εὐκατάστατοι νοικοκυρέοι	Σύνολο........	2 362	318	532,9	435,9	2 094,2	2 907,7	8 650,7
	Μέσος ὅρος κατά νοικοκυριό..	214,73	28,91	48,44	39,63	190,38	264,33	786,42
7 φτωχοί νοικοκυρέοι	Σύνολο........	835	90	112,3	254	647,1	605,3	2 543,7
	Μέσος ὅρος κατά νοικοκυριό...	119,28	12,85	16,04	36,29	92,45	86,47	363,38
Τό ὅλο 24 νοικοκυρέοι	Σύνολο........	5 893	2 645	1 316	1 142,9	4 035,5	6 589,5	21 621,9
	Μέσος ὅρος κατά νοικοκυριό...	245,55	110,21	54,83	47,62	168,14	274,56	900,91
2 ἐργάτες γῆς (πού συμπεριλήφθηκαν στούς φτωχούς)	Σύνολο.......	155	25	6,4	76,8	129,3	9,1	401,6
	Μέσος ὅρος κατά νοικοκυριό..	77,5	12,5	3,2	38,4	64,65	4,55	200,8

Σύνολο καθυστερούμενων πιστώσεων σέ ρούβλια	Κατανομή τοῦ εἰσοδήματος							
	Ἀπ' τή γεωργία		Ἀπό τή χτηνοτροφία	Ἀπό τή μελισσοκομία καί τήν κηπουρική	Ἀπό τή βιοτεχνία	Ἀπό τά βιοτεχνικά ἐργαστήρια	Διάφορα ἔσοδα	Σύνολο σέ ρούβλια.
	Σύνολο	Μαζί καί ἀπό τά σιτηρά						
21	22	23	24	25	26	27	28	29
80	61,2 % 3 861,7 1 774,4	2 598,2 1 774,4	15,4 % 972,6 396,5	4,3 % 271	6,5 % 412	5 % 320	7,6 % 482,2	100 % 6 319,5 3 656,1
13,3	643,6	—	162,1	45,2	68,6	53,3	80,4	1 053,2 609,3
357	60,7 % 3 163,8 899,9	2 203,8 899,9	16,1 % 837,5 423,2	0,7 % 36,1	18,8 % 979,3	—	3,7 % 195,5	100 % 5 212,2 2 534
32,4	287,7	—	76,1	3,2	89	—	17,8	473,8 230
233,6	48,7 % 689,9 175,25	502,08 175,24	22,9 % 324,2 216,6	1,9 % 27	23,8 % 336,8	—	2,7 % 39	100 % 1 416,9 794,64
33,4	98,5	—	46,3	3,9	48,1	—	5,5	202,4 113,5
670,6	59,6 % 7 715,4 2 849,54	5 304,8 2 849,54	16,5 % 2 134,3 1 036,3	2,6 % 334,1	13,3 % 1 728,1	2,5 % 320	5,5 % 716,7	100 % 12 948,6 6 984,74
27,9	321,5	—	88,9	13,9	72	13,3	29,9	539,5 291,03
50	59,5 3	—	5,7 4,8	—	128,8	—	4	198 140,6
25	29,75	—	2,85	—	64,4	—	2	99 70,3

Κατηγορίες νοικοκυρέων καί άριθμός τους		Κατανομή					
		Τροφή					Ρούχα καί οικιακές άνάγκες
		Τό όλο	Φυτική	Ύπόλοιπη	Μέσα σ' αύτή: Γάλα, κρέας κτλ.	Μέσα σ' αύτή: Άλάτι, βότκα, τσάι	
		30	31	32	33	34	35
6 εύποροι νοικοκυρέοι	Σύνολο	29,2 % 1 500,6 218,7	823,8	676,8	561,3 103,2	115,5	8,2 % 423,8 58,6
	Μέσος όρος κατά νοικοκυριό.......	250,1	—	—	—	—	70,63
11 μεσαίοι εύκατάστατοι νοικοκυρέοι	Σύνολο	37,6 % 1 951,9 257,7	1 337,3 33,4	614,6	534,3 144	80,3	10,6 % 548,1 49,5
	Μέσος όρος κατά νοικοκυριό.......	177,45	—	—	—	—	49,83
7 φτωχοί νοικοκυρέοι	Σύνολο	42,1 % 660,8 253,46	487,7 160,96	173,1	134,4 53,8	38,7	14,6 % 229,6 26,8
	Μέσος όρος κατά νοικοκυριό.......	94,4	—	—	—	—	32,8
Τό όλο 24 νοικοκυρέοι	Σύνολο	34,6 % 4 113,3 729,86	2 648,8	1 464,5	1 230	234,5	10,1 % 1 201,5 134,9
	Μέσος όρος κατά νοικοκυριό.......	171,39	110,37	61,02	51,25	9,77	50,06
2 έργάτες γής (πού συμπεριλήφθηκαν στούς φτωχούς)	Σύνολο	81,7 50,7	72,1 42,5	9,6	6,1 4,7	3,5	14,9 4,6
	Μέσος όρος κατά νοικοκυριό.......	40,85	—	—	—	—	7,45

τῶν ἐξόδων								
Συντήρηση ζώων	Ἐργαλεῖα καί ζῶα	Γιά τούς ἐργάτες καί τούς βοσκούς	Μίσθωση	Φόροι	Γιά τούς παπάδες	Διάφορα ἔξοδα	Σύνολο σέ ρούβλια	Καθαρό εἰσόδημα + ἔλλειμμα —
36	37	38	39	40	41	42	43	44
24,9 % 1 276,6	9,4 % 484,5	13,5 % 691,7	6,5 % 332	4,9 % 253,5	1,1 % 56	2,3 % 116,5	100 % 5 135,2 2 211,5	+ 1 184,3
212,76	80,75	115,29	55,33	42,25	9,33	19,42	855,86 368,6	+ 197,34
21,2 % 1 098,2	5 % 256	0,9 % 47,6	6,8 % 351,7	4,9 % 254,9	1,3 % 69,9	11,7 % 609,4	100 % 5 187,7 1 896,7	+ 24,5
99,84	23,27	4,33	31,97	23,17	6,35	55,4	471,6 172,5	+ 2,19
15,6 % 243,7	7,1 % 110,6	1,6 % 24,3	6 % 94,5	6,5 % 101,8	1,8 % 28	4,7 % 73,2	100 % 1 566,5 712,66	— 149,6
34,81	15,8	3,47	13,5	14,54	4	10,46	223,78 101,8	— 21,38
22,2 % 2 618,5	7,1 % 851,1	6,4 % 763,6	6,5 % 778,2	5,1 % 610,2	1,3 % 153,9	6,7 % 799,1	100 % 11 889,4 4 820,86	+ 1 059,2
109,1	35,46	31,82	32,43	25,43	6,41	33,29	495,39 200,87	+ 44,11
8	53,2	0,4	—	22,6	2,8	3,3	186,9 137,6	+ 11,1
4	26,6	0,2	—	11,3	1,4	1,65	93,45 68,8	+ 5,55

Παράρτημα ΙΙ

Στό κέντρο τῆς κριτικῆς πού κάνει στόν Νικ.—ον ὁ κ. Στροῦβε βάζει πολύ σωστά τή διαπίστωση ὅτι ἡ «διδασκαλία τοῦ Μάρξ γιά τήν ταξική πάλη καί τό κράτος εἶναι ὁλότελα ξένη πρός αὐτόν τό ρῶσο οἰκονομολόγο». Δέν ἔχω τήν τόλμη τοῦ κ. Κριβένκο γιά νά μπορέσω, στηριζόμενος μόνο σ' αὐτή τή μικρή σημείωση (4η στήλη τῆς ἐφημερίδας) τοῦ κ. Στροῦβε, νά κρίνω γιά τό σύστημα τῶν ἀντιλήψεών του (δέ μοῦ εἶναι γνωστά τά ἄλλα του ἄρθρα)· ἐπίσης δέν μπορῶ νά πῶ ὅτι τάσσομαι ἀλληλέγγυος μέ ὅλες τίς θέσεις πού διατυπώνει ὁ κ. Στροῦβε, καί γιαυτό δέν μπορῶ νά ὑπερασπίσω ὁλόκληρο τό ἄρθρο του, ἀλλά μόνο ὁρισμένες βασικές θέσεις πού παραθέτει. Ἐν πάση περιπτώσει τό ἐν λόγω περιστατικό ἔχει ἐκτιμηθεῖ πάρα πολύ σωστά: πραγματικά, ἡ μή κατανόηση τῆς ταξικῆς πάλης, πού εἶναι συμφυής μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, εἶναι τό *θεμελιακό λάθος* τοῦ κ. Νικ.—ον. Ἡ διόρθωση καί μόνο αὐτοῦ τοῦ λάθους θά ἦταν ἀρκετή γιά νά προκύψουν ἀναγκαστικά, ἀκόμα κι ἀπό τίς θεωρητικές του θέσεις καί ἔρευνες, σοσιαλδημοκρατικά συμπεράσματα. Πραγματικά, τό γεγονός ὅτι δέ βλέπει τήν ταξική πάλη μαρτυρεῖ χονδροειδέστατη ἔλλειψη κατανόησης τοῦ μαρξισμοῦ — ἔλλειψη κατανόησης, γιά τήν ὁποία πρέπει νά κατηγορηθεῖ πολύ περισσότερο ὁ κ. Νικ.—ον, γιατί θέλει νά παρουσιάζεται σάν αὐστηρός θιασώτης τῶν ἀρχῶν τοῦ Μάρξ. Μπορεῖ ἄραγε ὁποιοσδήποτε, πού ξέρει ἔστω καί λίγο τή διδασκαλία τοῦ Μάρξ, νά ἀμφισβητήσει ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς ταξικῆς πάλης ἀποτελεῖ τό κέντρο βάρους ὅλου τοῦ συστήματος τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μάρξ;

Ὁ κ. Νικ.—ον θά μποροῦσε βέβαια νά δεχτεῖ τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἐκτός ἀπ' αὐτό τό σημεῖο, ἔστω καί γιά τό λόγο, λχ., ὅτι τό σημεῖο αὐτό δέν ἀνταποκρίνεται, ἄς ποῦμε, στά δεδομένα

τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας, στήν περίπτωση αὐτή, ὅμως, δέ θά μποροῦσε νά ὑποστηρίξει κανείς, πρῶτο, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἐξηγεῖ τό καθεστώς μας, δέ θά μποροῦσε ἀκόμα νά μιλάει γι' αὐτή τή θεωρία καί τόν καπιταλισμό, γιατί θά ἦταν ἀναγκασμένος νά μεταπλάσει τή θεωρία καί νά ἐπεξεργαστεῖ τήν ἔννοια κάποιου ἄλλου καπιταλισμοῦ, πού δέ θά τοῦ εἶναι συμφυεῖς οἱ ἀνταγωνιστικές σχέσεις καί ἡ πάλη τῶν τάξεων. Ὅπως κι ἄν ἔχει τό πράγμα, θά ἔπρεπε νά διατυπωθοῦν μέ τόν πιό λεπτομερειακό τρόπο ἐπιφυλάξεις σχετικά μ' αὐτό καί νά ἐξηγηθεῖ γιατί ὁ συγγραφέας, προφέροντας τό Α τοῦ μαρξισμοῦ, δέ θέλει νά προφέρει καί τό Β. Ὁ κ. Νικ.—ον δέν προσπάθησε κάν νά κάνει κάτι τέτιο.

Καί ὁ κ. Στροῦβε ἔβγαλε πολύ δικαιολογημένα τό συμπέρασμα ὅτι ὁ κ. Νικ.—ον μή κατανοώντας τήν ταξική πάλη, καταντᾶ *οὐτοπιστής*, γιατί ὁποιος ἀγνοεῖ τήν ταξική πάλη στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἀγνοεῖ eo ipso* ὅλο τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς κοινωνικο-πολιτικῆς ζωῆς αὐτῆς τῆς κοινωνίας, καί γιά νά πραγματοποιήσει τούς πόθους του εἶναι ἀναπόφευχτα καταδικασμένος νά πλανᾶται στή σφαίρα τῶν ἀθώων ὀνειροπολημάτων. Αὐτή ἡ μή κατανόηση τόν κάνει *ἀντιδραστικό*, γιατί οἱ ἐκκλήσεις πρός τήν «κοινωνία» καί τό «κράτος», δηλ. πρός τούς ἰδεολογικούς καί πολιτικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀστικῆς τάξης, τό μόνο πού μποροῦν νά κάνουν εἶναι νά ἀποπροσανατολίσουν τούς σοσιαλιστές, κάνοντάς τους νά θεωροῦν συμμάχους τούς χειρότερους ἐχθρούς τοῦ προλεταριάτου, τό μόνο πού μποροῦν νά κάνουν εἶναι νά φρενάρουν τήν πάλη τῶν ἐργατῶν γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους ἀντί νά συντελοῦν στό δυνάμωμα, στή διασάφηση καί στή μεγαλύτερη ὀργάνωση αὐτῆς τῆς πάλης.

Μιά κι ἔγινε λόγος γιά τό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε, δέν μποροῦμε νά μή θίξουμε ἐδῶ καί τήν ἀπάντηση τοῦ κ. Νικ.—ον στό 6ο τεῦχος τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»**.

* —ἔτσι, μ' αὐτό. *Ἡ Σύντ.*

** Γενικά μέ τά ἄρθρα του στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ὁ κ. Νικ.—ον, ὅπως φαίνεται, προσπαθεῖ μέ ὅλες του τίς δυνάμεις ν' ἀποδείξει ὅτι καθόλου δέν ἀπέχει τόσο πολύ ἀπό τό μικροαστικό ριζοσπαστισμό, ὅπως θά μποροῦσε νά νομίσει κανείς· ὅτι κι αὐτός εἶναι σέ θέση νά βλέπει στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ χωριοῦ (τεῦχος 6, σελ. 118 — τή διάδοση ἀνάμεσα στούς «ἀγρότες» τελειοποιημένων ἐργαλείων, φωσφορίτη etc.) (et cetera — καί τά λοιπά. *Ἡ Σύντ.*)) μιά ἔνδειξη τοῦ ὅτι «ἡ ἴδια ἡ ἀ γ ρ ο τ ι ά» (ἐκείνη πού ἀπαλλοτριώνεται κατά μάζες;) «καταλαβαίνει τήν ἀνάγκη νά βγεῖ ἀπό τήν κατάσταση πού βρίσκεται».

«Ἀπό τά παραπάνω προκύπτει, — ἰσχυρίζεται ὁ κ. Νικ.—ον, παραθέτοντας στοιχεῖα πού δείχνουν μιά ἀργή αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου, αὔξηση μικρότερη ἀπό τήν ἀριθμητική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, — προκύπτει ὅτι ὁ καπιταλισμός στή χώρα μας ὄχι μόνο δέν ἐκπληρώνει τήν „ἱστορική του ἀποστολή", ἀλλά καί μόνος του βάζει ὅρια στήν ἴδια τήν ἀνάπτυξή του. Νά γιατί, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἔχουν χίλιες φορές δίκιο ὅσοι ἀναζητοῦν „γιά τήν πατρίδα τους δρόμο ἐξέλιξης διαφορετικό ἀπό κεῖνον πού ἀκολουθοῦσε καί ἀκολουθεῖ ἡ Δυτική Εὐρώπη"». (Κι ὅλα αὐτά τά γράφει ἕνας ἄνθρωπος πού ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ Ρωσία ἀκολουθεῖ τόν ἴδιο κεφαλαιοκρατικό δρόμο!) Ὁ κ. Νικ.—ον ἔχει τή γνώμη ὅτι ἡ «ἱστορική ἀποστολή» τοῦ καπιταλισμοῦ δέν ἐκπληρώνεται, γιατί «τό ἐχθρικό πρός τήν κοινότητα οἰκονομικό ρεῦμα, (δηλ. ὁ καπιταλισμός), καταστρέφει τίς ἴδιες τίς βάσεις τῆς ὕπαρξής της, χωρίς νά παίζει τόν ἑνοποιητικό ρόλο πού εἶναι τόσο χαρακτηριστικός γιά τή Δυτική Εὐρώπη καί ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται μέ ἰδιαίτερη ἔνταση στή Βόρεια Ἀμερική».

Μ' ἄλλα λόγια, ἔχουμε μπροστά μας ἕνα στερεότυπο ἐπιχείρημα ἐνάντια στούς σοσιαλδημοκράτες, ἐπιχείρημα ἐπινοημένο ἀπό τόν περιβόητο κ. Β.Β., πού ἔβλεπε τόν καπιταλισμό ἀπό τήν ἄποψη ἑνός τμηματάρχη ὑπουργείου, πού λύνει ὡς ἑξῆς τό κρατικό πρόβλημα τῆς «εἰσαγωγῆς τοῦ καπιταλισμοῦ στή ζωή τοῦ λαοῦ»: ἄν ἐκπληρώνει τήν «ἀποστολή» του, μπορεῖ νά γίνει δεχτός, ἄν δέν τήν ἐκπληρώνει «δέν εἶναι δεχτός». Ἐκτός ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες ἀρετές αὐτοῦ τοῦ πνευματώδους συλλογισμοῦ ὁ κ. Β. Β. κατανοοῦσε τήν ἴδια τήν «ἀποστολή» τοῦ καπιταλισμοῦ — καί προφανῶς ἔτσι τήν κατανοεῖ καί ὁ κ. Νικ.—ον — κατά τρόπο ἀφάνταστα λαθεμένο καί στενό· κι ὅμως, ἐννοεῖται, οἱ κύριοι αὐτοί ἐπιρίπτουν χωρίς τσιριμόνιες τή στενότητα τῆς δικῆς τους ἀντίληψης στούς σοσιαλδημοκράτες: τούς σοσιαλδημοκράτες μπορεῖ νά τούς συκοφαντεῖ κανείς, σά νά πρόκειται γιά νεκρούς, μιά καί δέν τούς ἐπιτρέπεται νά γράφουν στό νόμιμο τύπο!

Ὁ Μάρξ θεωροῦσε πώς τό προοδευτικό, τό ἐπαναστατικό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ συνίσταται στό γεγονός, ὅτι, κοινωνικοποιώντας τήν ἐργασία, ταυτόχρονα, μέ τό μηχανισμό αὐτοῦ τοῦ ἴδιου προτσές «διαπαιδαγωγεῖ, συνενώνει καί ὀργανώνει τήν ἐργατική τάξη», τή διδάσκει νά παλαίβει, ὀργανώνει τό «ξεσήκωμά» της, τή συνενώνει γιά τήν «ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν», γιά τήν κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καί τήν ἀφαίρεση τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπό τά χέρια τῶν «λίγων σφετερι-

στῶν» γιά νά τά μεταβιβάσει στά χέρια ὅλης τῆς κοινωνίας. («Τό Κεφάλαιο», 650)[91].

Αὐτή εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Μάρξ.

Οὔτε κάν ἀναφέρεται, βέβαια, «ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου»: μιλάει γιά τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί γιά τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι τά κριτήρια αὐτά δέν ἔχουν τίποτε τό κοινό μέ «τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου».

Οἱ δικοί μας ὅμως, πρωτότυποι ἑρμηνευτές τοῦ Μάρξ τά παρερμήνευσαν αὐτά τά λόγια καί τούς ἀπέδοσαν τήν ἔννοια ὅτι ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας στίς συνθῆκες τοῦ καπιταλισμοῦ περιορίζεται στό γεγονός ὅτι οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου δουλεύουν στό ἴδιο χτίριο καί γιαυτό, ὅπως ἰσχυρίζονται, ὁ προοδευτικός ρόλος τοῦ καπιταλισμοῦ μετριέται... μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν!!! Αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου — αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκπληρώνει καλά τό προοδευτικό του ἔργο· ἐλαττώνεται — αὐτό σημαίνει ὅτι «δέν ἐκπληρώνει καλά τήν ἱστορική του ἀποστολή» (σελ. 103 τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Νικ. — ον), καί ἡ «διανόηση» πρέπει «νά ἀναζητᾶ ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα της».

Καί νά πού ἡ διανόηση τῆς Ρωσίας ἀρχίζει νά ἀναζητᾶ «ἄλλους δρόμους». Καί δέν εἶναι ἡ πρώτη δεκαετία πού ψάχνει νά τούς βρεῖ καί τούς βρίσκει, προσπαθώντας ν' ἀποδείξει* μ' ὅλες τίς δυνάμεις της ὅτι ὁ καπιταλισμός «δέν ἀποτελεῖ κανονική» ἐξέλιξη, γιατί ὁδηγεῖ σέ ἀνεργία καί κρίσεις. Τό 1880 βρισκόμασταν μπροστά σέ κρίση· τό ἴδιο καί τό 1893: εἶναι καιρός νά ἀλλάξουμε δρόμο, γιατί εἶναι ὁλοφάνερο πώς δέν πᾶμε καλά.

Καί ἡ ρωσική ἀστική τάξη «ἀκούει καί συνεχίζει τή δουλίτσα της»[92]: πραγματικά, «δέν πᾶμε καλά», ἀπό τή στιγμή πού δέν μποροῦμε ν' ἀποκομίσουμε πιά μυδώθη κέρδη· καί σεγοντάρει

* Οἱ ἀποδείξεις αὐτές πᾶνε χαμένες ὄχι γιατί δέν εἶναι σωστές: ἡ καταστροφή, ἡ ἐξαθλίωση καί ἡ πείνα τοῦ λαοῦ ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητο καί ἀναπόφευχτο συνοδοιπόρο τοῦ καπιταλισμοῦ — μά γιατί κρέμονται στόν ἀέρα. «Ἡ κοινωνία», ἀκόμα καί κάτω ἀπό τόν πέπλο τοῦ δημοκρατισμοῦ, προάγει τά πλουτοκρατικά συμφέροντα, καί φυσικά ἡ πλουτοκρατία δέν πρόκειται νά ταχθεῖ ἐνάντια στόν καπιταλισμό. «Ἡ κυβέρνηση»... — θά ἀναφέρω τή γνώμη ἑνός ἀντιπάλου, τοῦ κ. Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι: — ὅσο λίγο κι ἄν ξέρουμε τά προγράμματά τῆς κυβέρνησής μας, — ἔγραφε κάποτε, — τά ξέρουμε ἀρκετά, ὥστε νά εἴμαστε σίγουροι ὅτι «ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας» δέ συμπεριλαβαίνεται στό πρόγραμμά της.

ἐν χορῷ τούς φιλελεύθερους καί τούς ριζοσπάστες καί καταπιάνεται μέ ὅλες τίς δυνάμεις νά κατασκευάζει μέ τά ἀποδεσμευμένα καί πιό φτηνά κεφάλαια καινούργιες σιδηροδρομικές γραμμές. «Δέν πᾶμε» καλά, γιατί στά παλιά μέρη «γδάραμε» κυριολεχτικά τό λαό καί εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά περάσουμε στό βιομηχανικό κεφάλαιο πού δέν εἶναι σέ θέση νά μᾶς ἐξασφαλίσει πλούτη στόν ἴδιο βαθμό ὅπως τό ἐμπορικό: κι ἔτσι θά «πᾶμε» στίς ἀνατολικές καί βόρειες ἐπαρχίες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, ὅπου εἶναι ἀκόμα δυνατή «ἡ πρωταρχική συσσώρευση», πού μᾶς δίνει κέρδος ἑκατό στά ἑκατό, καί ὅπου ἡ ἀστική διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς ἀπέχει ἀκόμα πολύ ἀπό τήν ὁλοκλήρωσή της. Ἡ διανόηση τά βλέπει ὅλα αὐτά καί ἀπειλεῖ συνεχῶς ὅτι θά «φτάσουμε» πάλι σέ χρεωκοπία. Καί πραγματικά ἐπέρχεται καινούργια χρεωκοπία. Ἡ μεγάλη μάζα τῶν μικρῶν καπιταλιστῶν ἐξοντώνεται ἀπό τούς μεγάλους, ἡ μάζα τῶν ἀγροτῶν ἐκτοπίζεται ἀπό τή γεωργία, πού περνᾶ ὅλο καί περισσότερο στά χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης· ὁ ὠκεανός τῆς ἀθλιότητας, τῆς ἀνεργίας, τοῦ ἀργοῦ θανάτου ἀπό τήν πείνα παίρνει κολοσσιαῖες διαστάσεις, καί ἡ «διανόηση» μέ ἥσυχη τή συνείδησή της ἐπικαλεῖται τίς προφητεῖες της καί ἐξακολουθεῖ νά κλαίγεται γιά τό λαθεμένο δρόμο, προσπαθώντας νά ἀποδείξει τήν ἀστάθεια τοῦ καπιταλισμοῦ μας μὲ τήν ἔλλειψη ἐξωτερικῶν ἀγορῶν.

Καί ἡ ρωσική ἀστική τάξη «ἀκούει καί συνεχίζει τή δουλίτσα της». Τή στιγμή πού ἡ «διανόηση» ἀναζητᾶ καινούργιους δρόμους, αὐτή κατασκευάζει τεράστιες σιδηροδρομικές γραμμές στίς ἀποικίες της, δημιουργώντας ἐκεῖ ἀγορά, κομίζοντας στή νεαρή χώρα τά ἀγαθά τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος, ἀναπτύσσοντας μέ ἐξαιρετική ταχύτητα καί στίς χῶρες αὐτές τή βιομηχανική ἀστική τάξη καί τήν ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ καί ρίχνοντας τή μάζα τῶν παραγωγῶν στίς γραμμές τοῦ αἰώνια πεινασμένου ἄνεργου κοσμάκη.

Ἄραγε οἱ σοσιαλιστές θά ἐξακολουθήσουν νά περιορίζονται σέ κλάψες γιά τούς ὄχι σωστούς δρόμους καί νά προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν τήν ἀστάθεια τοῦ καπιταλισμοῦ... ἐπικαλούμενοι τήν ἀργή αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου!!;

Πρίν περάσουμε στήν παιδαριώδη αὐτή ἰδέα*, πρέπει νά θυ-

---

* Πραγματικά, πῶς νά μή χαρακτηρίσουμε αὐτή τήν ἰδέα παιδαριώδη ὅταν γιά τόν καθορισμό τοῦ προοδευτικοῦ ἔργου τοῦ καπιταλισμοῦ δέν παίρνεται ὑπόψη ὁ βαθμός κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας, ἀλλά ἕνας τόσο κυ-

μίσουμε ὅτι ὁ κ. Νικ.—ον μετέδοσε πάρα πολύ ἀνακριβῶς τό σημεῖο τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Στροῦβε πού κριτικάρεται. Στό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε διαβάζουμε ἐπί λέξει τά παρακάτω:

«Ἄν ὁ συγγραφέας (δηλ. ὁ κ. Νικ.—ον) τονίζει τή διαφορά τῆς σύνθεσης τοῦ ρωσικοῦ καί τοῦ ἀμερικάνικου πληθυσμοῦ ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀπασχολήσεών τους — γιά τή Ρωσία ὑπολογίζεται ὅτι τὰ 80% ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ, πού εἶναι οἰκονομικά ἀπασχολημένος (erwerbsthätigen), ἀσχολεῖται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία, ἐνῶ στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες μόνο τά 44% — δέν παρατηρεῖ ὅμως ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας θά δουλεύει ἀκριβῶς γιά νά ἐλαττώσει αὐτή τή διαφορά τῶν 80–44: αὐτή εἶναι, μποροῦμε νά ποῦμε, ἡ ἱστορική ἀποστολή τοῦ καπιταλισμοῦ».

Μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι ἡ *λέξη* «ἀποστολή» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ὄχι καί τόσο πετυχημένα, ἡ σκέψη ὅμως τοῦ κ. Στροῦβε εἶναι ξεκάθαρη: ὁ κ. Νικ.—ον δέν παρατήρησε ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας (κι ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτή εἶναι πραγματικά κεφαλαιοκρατική) θά ἐλαττώνει τόν ἀγροτικό πληθυσμό, ἀπό τή στιγμή πού αὐτό εἶναι γενικός νόμος τοῦ καπιταλισμοῦ. Συνεπῶς, ἄν ὁ κ. Νικ.—ον ἤθελε ν' ἀντικρούσει αὐτή τήν ἀντίρηση, ἔπρεπε νά δείξει *εἴτε* 1) ὅτι δέν ἄφησε νά τοῦ διαφύγει ἡ τάση αὐτή τοῦ καπιταλισμοῦ, *εἴτε* 2) ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν ἔχει μιά τέτια τάση.

Ἀντί νά ἐνεργήσει ἔτσι, ὁ κ. Νικ.—ον καταπιάνεται μέ τήν ἀνάλυση τῶν στοιχείων πού ἔχουν σχέση μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν (1% τοῦ πληθυσμοῦ σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό του). Μά μήπως ὁ κ. Στροῦβε μιλάει γιά ἐργοστασιακούς ἐργάτες; Μήπως τά 20% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας καί τά 56% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀμερικῆς εἶναι ἐργοστασιακοί ἐργάτες; μήπως οἱ ἔννοιες: «ἐργοστασιακός ἐργάτης» καί «πληθυσμός πού δέν ἀσχολεῖται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία» εἶναι ταυτόσημες; Μπορεῖ μήπως νά μπεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση τό γεγονός ὅτι καί στή Ρωσία ἐλαττώνεται τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀσχολεῖται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία;

Ὕστερα ἀπ' αὐτή τή διόρθωση, πού τή θεωρῶ πολύ περισ-

μαινόμενος δείχτης ἀνάπτυξης *ἑνός* μόνο κλάδου τῆς λαϊκῆς ἐργασίας! Ὁ καθένας ξέρει ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἐξαιρετικά ἀσταθής στίς συνθῆκες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπό ἕνα σωρό δευτερεύοντες παράγοντες, ὅπως λχ. οἱ κρίσεις, τό μέγεθος τοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ, ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ὁ βαθμός ἐντατικότητάς της κτλ. κτλ.

σότερο άπαραίτητη, γιατί ό κ. Κριβένκο διαστρέβλωσε ήδη μιά φορά στό ϊδιο περιοδικό αύτό τό σημεϊο, άς περάσουμε στήν ιδέα τοϋ κ. Νικ.—ον σύμφωνα μέ τήν όποία «ό καπιταλισμός μας δέν έκπληρώνει καλά τήν άποστολή του».

Πρώτο, είναι άνόητο νά ταυτίζει κανείς τόν άριθμό τών εργατών τής φάμπρικας καί τοϋ έργοστασίου μέ τόν άριθμό τών εργατών πού είναι άπασχολημένοι στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, όπως κάνει ό συγγραφέας τών «Δοκιμίων». Αύτό σημαίνει ότι έπαναλαβαίνει (*καί μάλιστα μεγαλώνει*) τό λάθος τών μικροαστών οίκονομολόγων τής Ρωσίας, πού άρχίζουν τόν καπιταλισμό κατευθείαν άπό τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Μήπως τά έκατομμύρια τών ρώσων βιοτεχνών, πού δουλεύουν γιά τούς έμπόρους μέ ύλικά αύτών τών τελευταίων καί γιά ένα συνηθισμένο μεροκάματο, δέν είναι άπασχολημένοι στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή; Μήπως οί έργάτες γής καί οί μεροκαματιάρηδες στή γεωργία δέν παίρνουν άπό τά άφεντικά μεροκάματα καί δέν τούς δίνουν ύπεραξία; Μήπως οί εργάτες πού είναι άπασχολημένοι στή βιομηχανία οικοδομών (πού άναπτύσσεται γρήγορα σέ μάς ύστερα άπό τή μεταρύθμιση), δέν ύποβάλλονται σέ κεφαλαιοκρατική έκμετάλλευση; κτλ.*.

---

* Περιορίζομαι έδώ στήν κριτική τής *μεθόδου* τοϋ κ. Νικ.—ον νά κρίνει γιά «τόν ένωτικό ρόλο τοϋ καπιταλισμοϋ» μέ βάση τόν άριθμό τών έργοστασιακών έργατών. Δέν μπορώ νά καταπιαστώ μέ τήν άνάλυση τών άριθμών, γιατί δέν έχω στά χέρια μου τίς πηγές πού χρησιμοποιεϊ ό κ. Νικ.—ον. Δέν μπορώ ώστόσο νά μή σημειώσω ότι ό κ. Νικ.—ον δέ διάλεξε πετυχημένα αύτές τίς πηγές. Στήν άρχή παίρνει στοιχεία άπό τή «Συλλογή τής στρατιωτικής στατιστικής» γιά τό 1865 κι άπό τό «Δείχτη γιά τίς φάμπρικες καί τα έργοστάσια» τοϋ 1894 γιά τό 1890. 'Απ' αύτά προκύπτει, ότι ό άριθμός τών εργατών (έκτός άπό τούς εργάτες όρυχείων) είναι 829 573 καί 875 764. Ή αύξηση κατά 5,5% είναι πολύ μικρότερη άπό τήν αύξηση τοϋ πληθυσμοϋ (91 καί 61,42 έκατομμύρια, δηλ. κατά 48,1%). Στήν *έπόμενη σελίδα* παίρνει άλλα στοιχεία: τόσο γιά τό 1865 όσο καί γιά τό 1890 άπό τό «Δείχτη» τοϋ 1893. Σύμφωνα μ' αύτά τά στοιχεία, ό άριθμός τών εργατών είναι 392 718 καί 716 792, δηλ. έχουμε αύξηση κατά 82%. Τά στοιχεία αύτά όμως δέν περιλαβαίνουν τή βιομηχανία πού φορολογεϊται έμμεσα, όπου ό άριθμός τών εργατών (σελ. 104) ήταν τό 1865: 186 053 καί τό 1890: 144 332. Προσθέτοντας αύτούς τούς τελευταίους άριθμούς στούς προηγούμενους, έχουμε συνολικό άριθμό εργατών (έκτός άπό τούς εργάτες όρυχείων) γιά τό 1865: 578 771 καί γιά τό 1890: 861 124. Αύξηση κατά 48,7% καί αύξηση τοϋ πληθυσμοϋ κατά 48,1%. Κι έτσι, μέσα σέ πέντε σελίδες ό συγγραφέας παραθέτει στοιχεία άπό τά όποία άλλα δείχνουν αύξηση κατά 5% κι άλλα κατά 48%! Καί μέ βάση τέτια άντιφατικά στοιχεία κρίνει γιά τήν άστάθεια τοϋ καπιταλισμοϋ μας!!

Κ' ύστερα, γιατί ό συγγραφέας δέν πήρε τά στοιχεία γιά τόν άριθμό τών εργατών πού άναφέρονται στά «Δοκίμια» (τούς πίνακες XI καί XII) καί πού

Δεύτερο, εἶναι ἀνόητο νά συγκρίνει κανείς τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν (1 400 000) μέ ὅλο τόν πληθυσμό καί νά ἐκφράζει αὐτή τήν ἀναλογία σέ ποσοστά. Αὐτό σημαίνει ἁπλῶς νά συγκρίνει πράγματα μή συγκρίσιμα: τόν ἱκανό γιά ἐργασία πληθυσμό μέ τόν μή ἱκανό, τόν πληθυσμό πού ἀσχολεῖται μέ τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν μέ τίς «ἰδεολογικές καταστάσεις» κτλ. Μήπως οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου δέν συντηροῦν ὁ καθένας τους ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό μελῶν οἰκογένειας πού δέν ἐργάζονται; Μήπως οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες δέν διατρέφουν — ἐκτός ἀπό τ' ἀφεντικά τους καί ἕνα ὁλάκερο κοπάδι ἐμπόρους — πλῆθος στρατιῶτες, ὑπαλλήλους κι ἄλλους παρόμοιους κυρίους, πού τούς περιλαβαίνετε στόν ἀγροτικό πληθυσμό, ἀντιπαραθέτοντας ὅλο αὐτό τό συνονθύλευμα στούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες; Κ' ὕστερα, μήπως στή Ρωσία δέν ὑπάρχουν τέτιοι κλάδοι παραγωγῆς, ὅπως ἡ ἁλιεία κτλ., πού εἶναι ἐπίσης ἀνόητο νά τούς κατατάσσει κανείς στή γεωργία καί νά τούς ἀντιπαραθέτει στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία; Ἄν θέλατε νά ἔχετε μιά εἰκόνα τῆς σύνθεσης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τίς ἀπασχολήσεις του, θά ἔπρεπε, πρῶτο, νά ξεχωρίσετε τόν πληθυσμό πού εἶναι ἀπασχολημένος μέ τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν (ἀφαιρώντας, συνεπῶς, τό μή ἐργαζόμενο πληθυσμό, ἀπό τό ἕνα μέρος, κι ἀπό τό ἄλλο, τούς στρατιῶτες, τούς δημόσιους ὑπαλλήλους, τούς παπάδες κτλ.), καί δεύτερο, νά προσπαθήσετε νά τόν κατανείμετε στούς διάφορους κλάδους τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας. Ἄν δέν ὑπῆρχαν στοιχεῖα γιά νά τό κάνετε, θάπρεπε νά μήν καταπιάνεστε μέ παρό-

---

μᾶς δείχνουν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν κατά 12–13% μέσα σέ *τρία χρόνια* (1886–1889), δηλ. αὔξηση πού ξεπερνᾶ κατά πολύ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ; Ὁ συγγραφέας ἴσως πεῖ ὅτι τό χρονικό διάστημα εἶναι πολύ μικρό. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὅμως τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ὁμοιογενῆ, ἐπιδεχτικά σύγκρισης καί περισσότερο ἀξιόπιστα· αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Καί δεύτερο, μήπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δέ χρησιμοποίησε αὐτά ἀκριβῶς τά στοιχεῖα, παρ' ὅλο πού εἶναι μικρό τό χρονικό διάστημα στό ὁποῖο ἀναφέρονται, γιά νά κρίνει κανείς τήν αὔξηση τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας;

Εἶναι εὐνόητο ὅτι τά στοιχεῖα γιά ἕνα μόνο κλάδο τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας δέν μποροῦν παρά νά εἶναι ἀσταθῆ, ὅταν παίρνεται σάν βάση ἕνας τόσο εὐμετάβλητος δείχτης τῆς κατάστασης αὐτοῦ τοῦ κλάδου, ὅπως εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν. Γιά σκεφθεῖτε πόσο ἀπροσμέτρητα ἀφελής ὀνειροπόλος πρέπει νά εἶναι κανείς γιά νά μπορεῖ, στηριζόμενος σέ παρόμοια στοιχεῖα, νά ἐλπίζει ὅτι ὁ καπιταλισμός μας θά καταρεύσει, θά γίνει σκόνη μόνος του, χωρίς πεισματική ἀποφασιστική πάλη! — γιά νά ἀντιπαραθέτει αὐτά τά στοιχεῖα στήν ἀναμφισβήτητη κυριαρχία καί ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σ' ὅλους τούς κλάδους τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας!

μοιους ὑπολογισμούς*, καί νά μή λέτε ἀνοησίες γιά 1% (;;!!) τοῦ πληθυσμοῦ, πού εἶναι ἀπασχολημένος στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία.

Τρίτο, — κι αὐτό εἶναι τό κυριότερο καί ἡ πιό ἐξωφρενική διαστρέβλωση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τό προοδευτικό, ἐπαναστατικό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ, — ποῦ τό βρήκατε ὅτι «ὁ ἑνωτικός ρόλος» τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκφράζεται στήν ἕνωση μόνο τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν; Μήπως τίς ἰδέες σας γιά τό μαρξισμό τίς δανείζεστε ἀπό τά ἄρθρα πού δημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «'Οτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» σχετικά μέ τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας; Μήπως τήν ἔννοια τῆς ἐργασίας τήν ἀνάγετε καί σεῖς στή δουλιά σ' ἕνα καί τό αὐτό χτίριο;

Ὅμως ὄχι. Τόν Νικ.— ον δέ θά μποροῦσε, ὅπως φαίνεται, νά τόν μεμφθεῖ κανείς γιά ἕνα τέτιο πράγμα, γιατί χαρακτηρίζει μέ ἀκρίβεια τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό στή δεύτερη σελίδα τοῦ ἄρθρου του στό τεῦχος 6 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», σημειώνοντας σωστά καί τά δυό γνωρίσματα αὐτῆς τῆς κοινωνικοποίησης: 1) δουλιά γιά ὅλη τήν κοινωνία καί 2) ἕνωση τῶν διάφορων δουλευτῶν γιά νά παραχθεῖ τό προϊόν τῆς κοινῆς ἐργασίας. Ὡστόσο, ἄν εἶναι έτσι, τότε τί λόγος ὑπάρχει νά κρίνει κανείς γιά τήν «ἀποστολή» τοῦ

* Ὁ κ. Νικ.— ον ἐπιχείρησε νά παρουσιάσει ἕναν τέτιο ὑπολογισμό στά «Δοκίμια», ὅμως πολύ ἀποτυχημένα. Στή σελ. 302 διαβάζουμε:

«Τόν τελευταῖο καιρό ἔγινε προσπάθεια νά καθοριστεῖ ὁ ἀριθμός ὅλων τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν τῶν 50 κυβερνείων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. (*Σ. Α. Κορολένκο.* «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία», Πετρούπολη 1892). Ἡ ἔρευνα πού ἔκανε τό τμῆμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ ὑπουργείου καθορίζει τό συνολικό ἀριθμό τοῦ ἱκανοῦ γιά ἐργασία ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σέ 35 712 000 ἄτομα, ἐνῶ ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, πού χρειάζονται γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, γιά τή βιομηχανία κατεργασίας, γιά τήν ἐξορυχτική βιομηχανία, τίς μεταφορές κτλ. καθορίζεται μόνο σέ 30 124 000 ἄτομα. Ἔτσι, τό πλεόνασμα τῶν ἐργατῶν, πού εἶναι ὁλότελα περιττοί, μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τόν τεράστιο ἀριθμό 5 588 000 ἄτομα· ὁ ἀριθμός αὐτός μέ τίς οἰκογένειές τους, σύμφωνα μέ τόν καθιερωμένο μέσο ὅρο, θά φτάσει τουλάχιστο τά 15 ἑκατομμύρια ἄτομα». ('Επαναλαβαίνεται ἀκόμα μιά φορά στή σελ. 341).

Ἄν πάρουμε ὑπόψη μας αὐτή τήν «ἔρευνα», θά δοῦμε ὅτι ἔχει «ἐρευνηθεῖ» μόνο ἡ χρησιμοποίηση ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας ἀπό τούς τσιφλικάδες, καί στήν ἔρευνα αὐτή ὁ κ. Σ. Κορολένκο πρόσθεσε σάν παράρτημα μιά «ἐπισκόπηση» τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας «ἀπό ἀγροτική καί βιομηχανική ἄποψη». Στήν ἐπισκόπηση αὐτή γίνεται προσπάθεια (ὄχι μέ βάση μιά κάποια «ἔρευνα», ἀλλά σύμφωνα μέ τά παλιά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν) νά κατανεμηθεῖ ὁ ἐργατικός πληθυσμός τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τίς ἀπασχολήσεις του. Ὁ κ. Σ.Α. Κορολένκο ἔβγαλε τά παρακάτω συμ-

καπιταλισμοῦ μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, τή στιγμή πού ἡ «ἀποστολή» αὐτή ἐκπληρώνεται μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας γενικά καί μέ τή δημιουργία γενικά τοῦ προλεταριάτου, ἀπέναντι στό ὁποῖο οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου παίζουν τό ρόλο μόνο πρωτοπόρων τμημάτων, ἐμπροσθοφυλακῆς. Εἶναι βέβαια ἀναμφισβήτητο ὅτι τό ἐπαναστατικό κίνημα τοῦ προλεταριάτου ἐξαρτᾶται καί ἀπό τόν ἀριθμό αὐτῶν τῶν ἐργατῶν, κι ἀπό τό βαθμό συγκέντρωσής τους, κι ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξής τους κτλ., ὅλα αὐτά, ὅμως, δέ δίνουν οὔτε τό παραμικρό δικαίωμα *νά ἀνάγει κανείς τόν «ἑνωτικό ρόλο» τοῦ καπιταλισμοῦ σ τ ό ν ἀ ρ ι θ μ ό τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου.* Αὐτό σημαίνει ὅτι στενεύει στό ἔπακρο τίς ἰδέες τοῦ Μάρξ.

Θά φέρω ἕνα παράδειγμα. Στήν μπροσούρα του: «Zur Wohnungsfrage»* ὁ Φρίντριχ Ἔνγκελς μιλάει γιά τή γερμανική βιομη-

---

περάσματα: ὑπάρχουν συνολικά στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 35 712 000 ἐργαζόμενοι. Ἀπ' αὐτούς ἦταν ἀπασχολημένοι:

στή γεωργία	27 435,4	χιλ.	30 124 χιλ.
στήν καλλιέργεια εἰδικῶν φυτῶν	1 466,4	»	
στήν ἐργοστασιακή καί ἐξορυχτική βιομηχανία	1 222,7	»	
ἑβραῖοι	1 400,4	»	
στά δασικά ἐπαγγέλματα ... περίπου	2 000	»	
στή χτηνοτροφία	1 000	»	
στίς σιδηροδρομικές μεταφορές	200	»	
στήν ἁλιεία	200	»	
στή βιοτεχνία μέσα κι ἔξω ἀπό τό χωριό, στό κυνήγι καί σ' ἄλλα παρόμοια ἐπαγγέλματα	787,2	»	
Σύνολο	35 712,1	χιλ.	

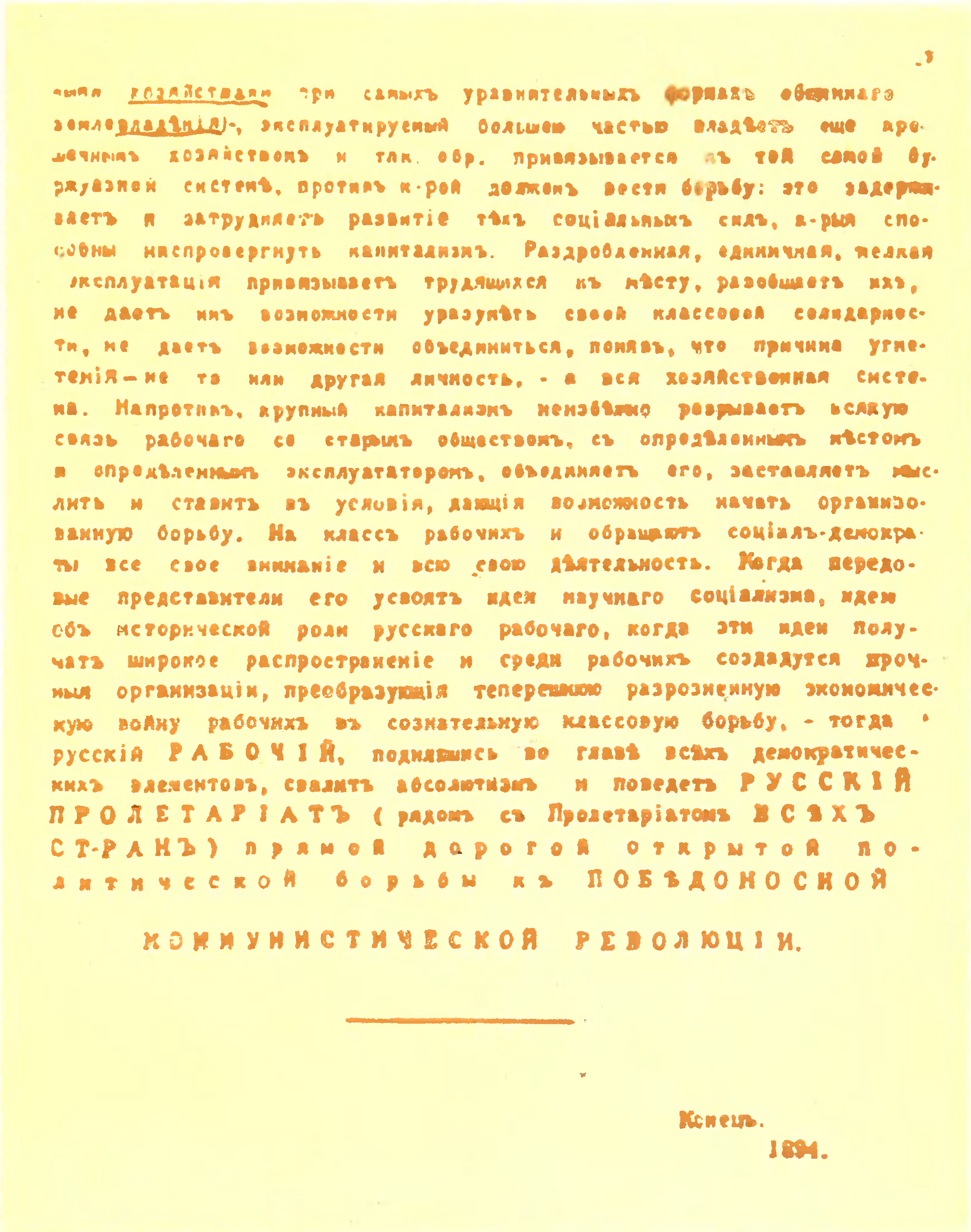
Ἔτσι, ὁ κ. Κορολένκο κατένειμε (καλά ἤ ἄσχημα) *ὅλους* τούς ἐργάτες σύμφωνα μέ τό εἶδος τῆς ἀπασχόλησής τους, ἐνῶ ὁ κ. Νικ.— ον πῆρε αὐθαίρετα τίς πρῶτες τρεῖς στῆλες καί μιλάει γιά 5 588 000 «ὁλότελα περιττούς» (;;) ἐργάτες!

Ἐκτός ἀπ' αὐτή τήν ἀποτυχία, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ ὑπολογισμός τοῦ κ. Κορολένκο εἶναι πολύ χοντροειδής καί ἀνακριβής: ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν γῆς ὑπολογίζεται μόνο μέ βάση ἕνα γενικό μέσο ὅρο γιά ὅλη τή Ρωσία καί δέ δείχνεται χωριστά ὁ μή παραγωγικός πληθυσμός (ὁ κ. Κορολένκο, ἐπηρεασμένος ἀπό τήν ἑβραιοφοβία τῶν ἀρχῶν, κατέταξε σ' αὐτή τήν κατηγορία... *τούς ἑβραίους!* Ὁ ἀριθμός τῶν μή παραγωγικῶν ἀτόμων πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερος ἀπό 1,4 ἑκατομμύρια: πραματευτάδες, ζητιάνοι, ἀλῆτες, ἐγκληματίες κτλ.), ὑπερβολικά μικρός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν βιοτεχνῶν (ἡ τελευταία στήλη: μέσα κι ἔξω ἀπό τό χωριό) κτλ. Θἆταν καλύτερα μή γίνονται τέτιου εἴδους ὑπολογισμοί.

* — «Τό ζήτημα τῆς κατοικίας». *Ἡ Σύντ.*

χανία καί τονίζει ὅτι σέ καμιά ἄλλη χώρα, ἐκτός ἀπό τή Γερμανία — ὁ Ἔνγκελς μιλάει μόνο γιά τή Δυτική Εὐρώπη — δέν ὑπάρχει τόσο μεγάλος ἀριθμός μισθωτῶν ἐργατῶν, πού νά ἔχουν ἰδιοχτησία τους ἕνα περιβόλι ἤ ἕνα μικρό κομμάτι καλλιεργήσιμης γῆς. «*Ἡ οἰκιακή βιομηχανία τῆς ὑπαίθρου πού γίνεται σέ συνδυασμό μέ τήν κηπουρική ἤ τή γεωργία,* — λέει ὁ Ἔνγκελς, — *ἀποτελεῖ τήν πλατιά βάση τῆς νεαρῆς μεγάλης βιομηχανίας τῆς Γερμανίας*»[93]. Ἡ οἰκιακή αὐτή βιομηχανία, στό βαθμό πού αὐξάνουν οἱ ἀνάγκες τῆς γερμανικῆς μικρῆς ἀγροτιᾶς, ἀναπτύσσεται ὅλο καί περισσότερο (ὅπως καί στή Ρωσία — θά προσθέταμε ἐμεῖς)· αὐτός ὅμως ὁ **ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ** τῆς βιομηχανίας μέ τή γεωργία δέν ἀποτελεῖ ὅρο **ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ** τοῦ βιοτέχνη, ἀλλά ἀντίθετα ὅρο γιά ἀκόμα μεγαλύτερη **ΚΑΤΑΠΙΕΣΗ** του. Ὄντας δεμένος στόν τόπο του, εἶναι ἀναγκασμένος νά δέχεται ὁποιαδήποτε τιμή γιά τό προϊόν του καί γιαυτό δίνει στόν κεφαλαιοκράτη ὄχι μόνο τήν ὑπεραξία, ἀλλά κι ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τό μεροκάματό του (ὅπως καί στή Ρωσία μέ τήν τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος τῆς μεγάλης παραγωγῆς). «*Αὐτή εἶναι ἡ μιά ὄψη τοῦ ζητήματος,* — συνεχίζει ὁ Ἔνγκελς, — *ὑπάρχει ὅμως καί μιά ἀντίθετη ὄψη... Μέ τήν ἐπέκταση τῆς οἰκιακῆς βιομηχανίας καί οἱ ἀγροτικές περιοχές ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη τραβιοῦνται στή βιομηχανική κίνηση τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Αὐτή ἡ ἐπαναστατικοποίηση τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἀπό τήν οἰκιακή βιομηχανία ἁπλώνει τή βιομηχανική ἐπανάσταση στή Γερμανία σέ πολύ πιό ἐκτεταμένες περιοχές ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀγγλία καί στή Γαλλία... Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖ γιατί στή Γερμανία, σέ ἀντίθεση μέ τήν Ἀγγλία καί τή Γαλλία, τό ἐπαναστατικό ἐργατικό κίνημα πῆρε τόσο τεράστια ἀνάπτυξη σ' ἕνα μεγάλο μέρος τῆς χώρας καί δέν περιορίστηκε ἀποκλειστικά στά βιομηχανικά κέντρα. Κι αὐτό πάλι ἐξηγεῖ τήν ἤρεμη, σίγουρη, ἀσφαλῆ καί ἀσυγκράτητη πρόοδο τοῦ κινήματος. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι στή Γερμανία τότε μόνο θά μπορέσει νά γίνει μιά νικηφόρα ἐξέγερση στήν πρωτεύουσα καί στίς ἄλλες μεγάλες πόλεις, ὅταν θά ἔχουν ὡριμάσει οἱ συνθῆκες γιά τήν ἀνατροπή καί στίς περισσότερες μικρές πόλεις καί ἀκόμα σ' ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν*»[94].

Ἔτσι λοιπόν: ὄχι μόνο «ὁ ἑνωτικός ρόλος τοῦ καπιταλισμοῦ», μά καί ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐξαρτᾶται, ὅπως διαπιστώνεται, ὄχι μόνο ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, ἀλλά καί ἀπό τόν ἀριθμό... *τῶν βιοτεχνῶν!* Καί οἱ πρωτότυποι συγγραφεῖς μας, ἀγνοώντας τήν καθαρά κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν κλάδων τῆς βιοτε-

...чными хозяйствами при самыхъ уравнительныхъ формахъ общиннаго землевладѣнія), эксплуатируемый большею частью владѣетъ еще аре-мечнымъ хозяйствомъ и так. обр. привязывается къ той самой буржуазной системѣ, противъ к-рой долженъ вести борьбу: это задерживаетъ и затрудняетъ развитіе тѣхъ соціальныхъ силъ, к-рыя способны ниспровергнуть капитализмъ. Раздробленная, единичная, мелкая эксплуатація привязываетъ трудящихся къ мѣсту, разобщаетъ ихъ, не даетъ имъ возможности уразумѣть своей классовой солидарности, не даетъ возможности объединиться, понявъ, что причина угнетенія — не то или другая личность, - а вся хозяйственная система. Напротивъ, крупный капитализмъ неизбѣжно разрываетъ всякую связь рабочаго со старымъ обществомъ, съ опредѣленнымъ мѣстомъ и опредѣленнымъ эксплуататоромъ, объединяетъ его, заставляетъ мыслить и ставитъ въ условія, дающія возможность начать организованную борьбу. На классъ рабочихъ и обращаютъ соціалъ-демократы все свое вниманіе и всю свою дѣятельность. Когда передовые представители его усвоятъ идеи научнаго соціализма, идеи объ исторической роли русскаго рабочаго, когда эти идеи получатъ широкое распространеніе и среди рабочихъ создадутся прочныя организаціи, преобразующія теперешнюю разрозненную экономическую войну рабочихъ въ сознательную классовую борьбу, - тогда русскій РАБОЧІЙ, поднявшись во главѣ всѣхъ демократическихъ элементовъ, свалитъ абсолютизмъ и поведетъ РУССКІЙ ПРОЛЕТАРІАТЪ (рядомъ съ Пролетаріатомъ ВСѢХЪ СТРАНЪ) прямой дорогой открытой политической борьбы къ ПОБѢДОНОСНОЙ

КОММУНИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦІИ.

Конецъ.

1894.

Ἡ τελευταία σελίδα τοῦ III τεύχους τῆς πολυγραφημένης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» — 1894

Σμίκρυνση

χνίας τῆς Ρωσίας, τήν ἀντιπαραθέτουν στόν καπιταλισμό, σάν ἕνα εἶδος «λαϊκῆς» βιομηχανίας καί κρίνουν γιά τό «ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ, πού βρίσκεται ἄμεσα στή διάθεση τοῦ καπιταλισμοῦ», μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν! Αὐτό μᾶς θυμίζει τόν παρακάτω συλλογισμό τοῦ κ. Κριβένκο: οἱ μαρξιστές θέλουν νά στρέψουν ὅλη τήν προσοχή τους στούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες, ἐπειδή ὅμως οἱ ἐργάτες αὐτοί εἶναι μόνο 1 ἑκατομμύριο στά 100, δέν ἀποτελοῦν παρά μιά μικρή γωνιά τῆς ζωῆς, τό νά ἀφιερώνεται κανείς σέ μιά τέτια γωνιά εἶναι τό ἴδιο σά νά περιορίζεται στή δουλιά μέσα στά συντεχνιακά καί ἀγαθοεργά ἱδρύματα (τεῦχος 12 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»). Οἱ φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἀποτελοῦν μιά τόσο μικρή γωνιά τῆς ζωῆς, ὅπως καί τά συντεχνιακά καί ἀγαθοεργά ἱδρύματα!! Ὦ, πόσο μεγαλοφυής εἶστε κ. Κριβένκο! Μά μήπως τά συντεχνιακά ἱδρύματα εἶναι κεῖνα πού παράγουν προϊόντα γιά ὁλόκληρη τήν κοινωνία; μήπως τό σύστημα τῶν συντεχνιακῶν ἱδρυμάτων εἶναι κεῖνο πού ἐξηγεῖ τήν ἐκμετάλλευση καί τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐργαζομένων; μήπως στά συντεχνιακά ἱδρύματα πρέπει νά ψάχνει νά βρεῖ κανείς τούς πρωτοπόρους ἐκπροσώπους τοῦ προλεταριάτου, πού εἶναι ἱκανοί νά ὑψώσουν τή σημαία τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἐργατῶν;

Δέν εἶναι ἐκπληχτικό ν' ἀκούει κανείς παρόμοια πράγματα ἀπό τό στόμα μικρῶν ἀστῶν φιλοσόφων, ὅταν ὅμως συναντάει κάτι τέτια στόν κ. Νικ.—ον τό πράγμα εἶναι κάπως θλιβερό!

Στή σελ. 393 τοῦ «Κεφαλαίου»[95] ὁ Μάρξ μᾶς δίνει στοιχεῖα γιά τή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας. Συνολικά στήν Ἀγγλία καί στήν Οὐαλλία τό 1861 ὑπῆρχαν 20 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι. Οἱ ἐργάτες πού δούλευαν στούς κυριότερους κλάδους τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας ἦταν 1 605 440*. Ταυτόχρονα οἱ ὑπηρέτες στά σπίτια διαπιστώνεται ὅτι ἦταν 1 208 648, καί στή σημείωση τῆς δεύτερης ἔκδοσης ὁ Μάρξ τονίζει ὅτι ἡ τελευταία αὐτή τάξη αὐξάνει πολύ γρήγορα. Φανταστεῖτε τώρα

* 642 607 ἄτομα ἦταν ἀπασχολημένα στήν ὑφαντουργική βιομηχανία, στήν καλτσοποιία καί στή δαντελοποιία (στή χώρα μας δεκάδες χιλιάδες γυναῖκες πού δουλεύουν στήν καλτσοποιία καί στή δαντελοποιία ὑφίστανται τήν πιό ἀπίστευτη ἐκμετάλλευση ἀπό τίς «ἐμπόρισσες», γιά τίς ὁποῖες δουλεύουν. Τό μεροκάματο φτάνει κάποτε στά *3* (sic!) καπίκια τήν ἡμέρα! Μήπως οἱ γυναῖκες αὐτές, κ. Νικ.— ον, δέ «βρίσκονται ἄμεσα στή διάθεση τοῦ καπιταλισμοῦ»;), ἔπειτα 565 835 ἄτομα δούλευαν στά ἀνθρακωρυχεῖα καί στά μεταλλεῖα καί 396 998 σέ ὅλους τούς κλάδους ἐπεξεργασίας μετάλλου καί στίς μανουφακτοῦρες.

νά βρίσκονταν στήν Ἀγγλία «μαρξιστές», πού γιά νά κρίνουν γιά τόν «ἑνωτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ» θ' ἄρχιζαν νά διαιροῦν τό 1,6 ἑκατομ. μέ τά 20 ἑκατομ.!! Βγαίνει 8% — *δηλ. λιγότερο ἀπό τό ἕνα δωδέκατο!!!* Πῶς μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά «ἀποστολή» τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅταν ὁ καπιταλισμός δέν ἔχει ἑνώσει οὔτε τό ἕνα δωδέκατο τοῦ πληθυσμοῦ! Κι ἐκτός ἀπ' αὐτό πιό γρήγορα ἀναπτύσσεται ἡ τάξη τῶν «δούλων τοῦ σπιτιοῦ» — καθαρή ἀπώλεια τῆς «ἐθνικῆς ἐργασίας», πού δείχνει πώς «ἐμεῖς», οἱ ἄγγλοι, τραβᾶμε ἀπό «ὄχι σωστό δρόμο»! δέν εἶναι τάχα ξεκάθαρο ὅτι «ἐμεῖς» πρέπει «νά ψάχνουμε νά βροῦμε γιά τήν πατρίδα μας ἄλλους δρόμους ἐξέλιξης», μή κεφαλαιοκρατικούς;!

Ἀπό τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ κ. Νικ.—ον ἔμεινε ἕνα ἀκόμα σημεῖο: λέγοντας ὅτι ὁ καπιταλισμός μας δέν παίζει τόν ἑνωτικό ρόλο, πού «εἶναι τόσο χαρακτηριστικός γιά τή Δυτική Εὐρώπη καί *πού ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται μέ ἰδιαίτερη ἔνταση στή Β. Ἀμερική*», ὁ κ. Νικ.—ον ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τό ἐργατικό κίνημα. Συνεπῶς, πρέπει νά ψάχνουμε νά βροῦμε ἄλλους δρόμους, γιατί ὁ καπιταλισμός μας δέ φέρνει τό ἐργατικό κίνημα. Τό ἐπιχείρημα αὐτό, μοῦ φαίνεται, τό διατύπωσε πιό μπροστά ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ Μάρξ εἶχε ὑπόψη του ἕνα διαμορφωμένο προλεταριάτο — δίδασκε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι τούς μαρξιστές. Καί σέ παρατήρηση πού τούκανε ἕνας μαρξιστής, ὅτι στήν ἀθλιότητα δέ βλέπει παρά μόνον ἀθλιότητα, ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἀποκρίθηκε ὡς ἑξῆς: αὐτή τήν παρατήρηση συνήθως τή δανείζονται αὐτούσια ἀπό τόν Μάρξ. Ἄν ὅμως, λέει, ἀνατρέξουμε σ' αὐτό τό χωρίο τῆς «Ἀθλιότητας τῆς φιλοσοφίας», θά δοῦμε ὅτι αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στίς δικές μας συνθῆκες, ὅτι ἡ ἀθλιότητά μας εἶναι μόνο ἀθλιότητα.— Στήν πραγματικότητα, ὅμως, στήν «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» δέν μποροῦμε νά βροῦμε τίποτα. Ὁ Μάρξ σ' αὐτό τό χωρίο μιλάει γιά τούς κομμουνιστές τῆς παλιᾶς σχολῆς καί λέει, ὅτι στήν ἀθλιότητα δέ βλέπουν παρά μόνον ἀθλιότητα, καί δέν προσέχουν τήν ἐπαναστατική, καταστροφική της πλευρά, πού θά ἀνατρέψει τήν παλιά κοινωνία[96]. Εἶναι φανερό πώς ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, ὅταν βεβαιώνει ὅτι τό χωρίο αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στίς δικές μας συνθῆκες, στηρίζεται στήν ἔλλειψη «ἐκδηλώσεων» τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στή χώρα μας. Σχετικά μέ τό συλλογισμό αὐτό θά παρατηρήσουμε, πρῶτο, ὅτι μόνο μιά πολύ ἐπιπόλαια γνώση τῶν γεγονότων μπορεῖ νά ἐμπνεύσει τήν ἰδέα ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε ὑπόψη του ἕνα διαμορφωμένο προλεταριάτο. Ὁ Μάρξ ἐπεξεργάστηκε τό κομμουνιστικό πρόγραμμα πρίν ἀκόμα ἀπό τό 1848. Τί ἐργα-

τικό κίνημα* ὑπῆρχε τότε στή Γερμανία; Τότε δέν ὑπῆρχε κάν πολιτική ἐλευθερία, καί ἡ δουλιά τῶν κομμουνιστῶν περιορίζονταν σέ ὁρισμένους μυστικούς ὁμίλους (ὅπως σήμερα σέ μᾶς). Τό σοσιαλδημοκρατικό ἐργατικό κίνημα, πού ἔδειξε παραστατικά σέ ὅλους τόν ἐπαναστατικό καί ἑνωτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ, ἄρχισε δυό δεκαετίες ἀργότερα, ὅταν διαμορφώθηκε ὁριστικά ἡ διδασκαλία τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅταν ἀναπτύχθηκε σέ πλατύτερη κλίμακα ἡ μεγάλη βιομηχανία καί παρουσιάστηκαν τά ἀποσπάσματα τῶν προικισμένων καί δραστήριων προπαγανδιστῶν αὐτῆς τῆς διδασκαλίας μέσα στούς ἐργάτες. Παρουσιάζοντας λαθεμένα τά ἱστορικά γεγονότα, ξεχνώντας τόν τεράστιο ὄγκο δουλιᾶς πού κατέβαλαν οἱ σοσιαλιστές γιά νά προσδόσουν συνειδητό καί ὀργανωμένο χαρακτήρα στό ἐργατικό κίνημα, οἱ φιλόσοφοί μας ἐπιπλέον ἀποδίδουν λαθραῖα στόν Μάρξ τίς πιό ἀνόητες μοιρολατρικές ἀπόψεις. Ὅτι δῆθεν, κατά τή γνώμη τοῦ Μάρξ, ἡ ὀργάνωση καί ἡ κοινωνικοποίηση τῶν ἐργατῶν γίνονται μόνες τους καί, συνεπῶς, ἄν βλέπουμε τόν καπιταλισμό καί δέν μποροῦμε νά δοῦμε τό ἐργατικό κίνημα, αὐτό γίνεται ἐπειδή ὁ καπιταλισμός δέν ἐκπληρώνει τήν ἀποστολή του, κι ὄχι ἐπειδή ἀναπτύσσουμε μιά ἀδύνατη δράση γι' αὐτή τήν ὀργάνωση καί προπαγάνδα μέσα στούς ἐργάτες. Δέν ἀξίζει κάν τόν κόπο νά ἀντικρούσει κανείς αὐτή τή δειλή καί μικροαστική ὑπεκφυγή τῶν πρωτότυπων φιλοσόφων μας: τήν ἀναιρεῖ ὅλη ἡ δράση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν ὅλων τῶν χωρῶν, τήν ἀναιρεῖ κάθε δημόσιος λόγος ὁποιουδήποτε μαρξιστῆ. Ἡ σοσιαλδημοκρατία — λέει πολύ σωστά ὁ Κάουτσκι — εἶναι ἡ ἕνωση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μέ τό σοσιαλισμό. Καί γιά νά «ἐκδηλωθεῖ» τό προοδευτικό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ καί στή χώρα μας, οἱ σοσιαλιστές μας πρέπει νά βάλουν στή δουλιά τους ὅλη τους τή δραστηριότητα· πρέπει νά ἐπεξεργαστοῦν πιό λεπτομερειακά τή μαρξιστική ἀντίληψη γιά τή ρωσική ἱστορία καί τή ρωσική πραγματικότητα, παρακολουθώντας πιό συγκεκριμένα ὅλες τίς μορφές τῆς ταξικῆς πάλης καί ἐκμετάλλευσης, πού στή Ρωσία εἶναι ἐξαιρετικά μπερδεμένες καί συγκαλυμμένες. Πρέπει ἀκόμα νά ἐκλαϊκεύσουν αὐτή τή θεωρία, νά τή φέρουν στόν ἐργάτη, πρέπει νά βοηθήσουν τόν

* Πόσο μικρή ἀριθμητικά ἦταν τότε ἡ ἐργατική τάξη μπορεῖ νά κρίνει κανείς ἀπό τό γεγονός ὅτι *27 χρόνια ἀργότερα*, τό 1875, ὁ Μάρξ ἔγραφε: «ὁ ἐργαζόμενος λαός τῆς Γερμανίας ἀποτελεῖται στήν πλειοψηφία του ἀπό ἀγρότες κι ὄχι ἀπό προλετάριους»[97]. Αὐτό σημαίνει — «νά ἔχεις ὑπόψη σου (;;) ἕνα ἕτοιμο προλεταριάτο»!

ἐργάτη νά τήν ἀφομοιώσει καί νά ἐπεξεργαστοῦν ταυτόχρονα τήν πιό **ΚΑΤΑΛΛΗΛΗ** *γιά τίς συνθῆκες μας μορφή ὀργάνωσης γιά τή διάδοση τοῦ σοσιαλδημοκρατισμοῦ καί τή συσπείρωση τῶν ἐργατῶν σέ πολιτική δύναμη.* Οἱ ρῶσοι σοσιαλδημοκράτες ὄχι μόνο δέν ἔλεγαν ποτέ ὅτι τελείωσαν, ὅτι ἐκπλήρωσαν αὐτή τή δουλιά τῶν ἰδεολογικῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐργατικῆς τάξης (καί στόν τομέα αὐτόν ἡ δουλιά αὐτή δέν ἔχει τέλος), ἀλλά ἀντίθετα πάντα ὑπογράμμιζαν, ὅτι μόλις τώρα τήν ἀρχίζουν, ὅτι χρειάζονται ἀκόμα πολλές προσπάθειες ἀπό πάρα πολλά ἄτομα γιά νά δημιουργηθεῖ κάτι τό σταθερό.

Ἐκτός ἀπό τή μή ἱκανοποιητική καί ἀφάνταστα στενή ἀντίληψη πού ἔχουν γιά τή θεωρία τοῦ Μάρξ, αὐτή ἡ συνηθισμένη ἀντίρηση, ὅτι ὁ καπιταλισμός μας δέν παρουσιάζει προοδευτικό ἔργο, στηρίζεται, μοῦ φαίνεται, καί στήν ἀνόητη ἰδέα γιά κάποιο μυθικό «λαϊκό καθεστώς».

Ὅταν οἱ «ἀγρότες» μέσα στήν περιβόητη «κοινότητα» διασπῶνται σέ ξυπόλητους καί πλούσιους, σέ ἐκπροσώπους τοῦ προλεταριάτου καί τοῦ κεφαλαίου (κυρίως τοῦ ἐμπορικοῦ), — στό γεγονός αὐτό οἱ ὀπαδοί τῆς θεωρίας γιά ρωσική ἰδιομορφία δέ θέλουν νά δοῦν ἕναν ἐμβρυώδικο, μεσαιωνικό καπιταλισμό, καί παρακάμπτοντας τήν πολιτικο-οικονομική διάρθρωση τοῦ χωριοῦ, φλυαροῦν κατά τίς ἀναζητήσεις τους γιά «ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα», γιά ἀλλαγές τῆς μορφῆς *γαιοχτησίας* τῶν ἀγροτῶν, μέ τήν ὁποία (μορφή) συγχέουν ἀσυγχώρητα τή μορφή τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, σά νά μήν ἔχει ἀκμάσει μέσα στήν ἴδια τήν «ἐξισωτική κοινότητά» μας ἡ καθαρά ἀστική διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς. Κι ὅταν αὐτός ὁ καπιταλισμός στήν ἀνάπτυξή του ξεπερνᾶ τίς στενές μορφές τοῦ μεσαιωνικοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ χωριοῦ, ὅταν σπάει τή φεουδαρχική ἐξουσία τῆς γῆς καί ἀναγκάζει τόν ἀπό καιρό πιά καταληστεμένο καί πεινασμένο ἀγρότη νά ἐγκαταλείψει τή γῆ στήν κοινότητα γιά ἐξισωτική διανομή στούς πανηγυρίζοντες κουλάκους, καί νά φύγει ἀλλοῦ, νά περιπλανᾶται σ' ὅλη τή Ρωσία, χάνοντας πολύν καιρό χωρίς δουλιά, νά πιάνει δουλιά μέ μεροκάματο σήμερα σ' ἕνα τσιφλικά, αὔριο σ' ἕναν ἐργολάβο πού ἀνέλαβε τήν κατασκευή σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, ἔπειτα σάν ἀνειδίκευτος ἐργάτης στήν πόλη ἤ ἐργάτης γῆς σ' ἕναν πλούσιο ἀγρότη κτλ.· ὅταν ὁ «ἀγρότης» αὐτός, ἀλλάζοντας ἀφεντικά σ' ὁλόκληρη τή Ρωσία, βλέπει ὅτι παντοῦ, ὅπου κι ἄν πάει, ὑποβάλλεται στήν πιό ξετσίπωτη ληστεία, βλέπει ὅτι μαζί μ' αὐτόν ληστεύουν κι ἄλλους ἐπίσης ξυπόλητους σάν κι

αὐτόν, βλέπει ὅτι δέν τόν ληστεύει κατανάγκην ὁ «ἄρχοντας» μά κι ὁ «ἀδερφός του ὁ ἀγρότης», ὅταν ἔχει χρήματα γιά ν' ἀγοράσει ἐργατική δύναμη, βλέπει πῶς ἡ κυβέρνηση ἐξυπηρετεῖ παντοῦ τ' ἀφεντικά περιορίζοντας τά δικαιώματα τῶν ἐργατῶν καί πνίγοντας μέ τό πρόσχημα τῆς ἀνταρσίας κάθε προσπάθεια νά ὑπερασπίσουν τά πιό στοιχειώδη δικαιώματά τους, βλέπει πῶς ἡ ἐργασία τοῦ ρώσου ἐργάτη γίνεται ὅλο καί πιό ἐντατική, πῶς αὐξάνουν ὅλο καί πιό γρήγορα ὁ πλοῦτος καί ἡ πολυτέλεια, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ ἐργάτη χειροτερεύει ὅλο καί περισσότερο, ἡ ἀπαλλοτρίωση δυναμώνει καί ἡ ἀνεργία γίνεται κανόνας, — ἐνῶ συμβαίνουν ὅλα αὐτά οἱ κριτικοί μας τοῦ μαρξισμοῦ ἀναζητοῦν ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα, καί θέλουν νά λύσουν ἕνα πρόβλημα μέγιστης σημασίας: ἄν μπορεῖ νά ἀναγνωριστεῖ προοδευτικό τό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅταν βλέπουμε πόσο ἀργά αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, κι ἄν δέ θάπρεπε ν' ἀποριφθεῖ ὁ καπιταλισμός μας καί νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἕναν ἐσφαλμένο δρόμο, γιά τό λόγο ὅτι ἐκπληρώνει τόσο «ἄσχημα, πολύ, παραπολύ ἄσχημα τήν ἱστορική του ἀποστολή».

Πόσο ὑψηλή ἀσχολία, πλατιά ἀνθρωπιστική, δέν εἶν' ἔτσι; Καί πόσο στενοκέφαλοι δογματιστές εἶναι αὐτοί οἱ κακοί μαρξιστές, ὅταν ὑποστηρίζουν ὅτι τό νά ψάχνει κανείς νά βρεῖ ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα, τή στιγμή πού παντοῦ στή Ρωσία ὑπάρχει κεφαλαιοκρατική ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου, σημαίνει ὅτι κρύβεται ἀπό τήν πραγματικότητα καί καταφεύγει στή σφαίρα τῆς οὐτοπίας, καί ὅταν ἔχουν τή γνώμη ὅτι δέν ἐκπληρώνουν καλά τήν ἀποστολή τους, ὄχι ὁ καπιταλισμός μας, ἀλλά οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές μας, πού δέ θέλουν νά καταλάβουν ὅτι τό νά ὀνειρεύεται κανείς τό σταμάτημα τῆς προαιώνιας οἰκονομικῆς πάλης τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάξεων τῆς ρωσικῆς κοινωνίας σημαίνει ὅτι πέφτει σέ μανιλοφισμό[98], πού δέ θέλουν νά καταλάβουν ὅτι πρέπει νά προσπαθεῖ κανείς νά προσδόσει ὀργανωμένο καί συνειδητό χαρακτήρα σ' αὐτή τήν πάλη, καί γιά νά γίνει αὐτό πρέπει νά καταπιαστεῖ μέ τή σοσιαλδημοκρατική δουλιά.

Κλείνοντας δέν μποροῦμε νά μή σημειώσουμε μιά ἀκόμα ἐπίθεση τοῦ κ. Νικ.—ον ἐνάντια στόν κ. Στροῦβε, στό ἴδιο τεῦχος 6 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο».

«Δέν μποροῦμε νά μήν προσέξουμε,— λέει ὁ κ. Νικ.—ον,—

ἕνα εἰδικό χαρακτηριστικό τῆς πολεμικῆς τοῦ κ. Στροῦβε. Ὁ κ. Στροῦβε ἔγραφε γιά τό γερμανικό κοινό, σέ σοβαρό γερμανικό περιοδικό, χρησιμοποιοῦσε ὅμως μεθόδους, πού μοῦ φαίνονται τελείως ἀκατάλληλες. Θέλουμε νά πιστεύουμε ὅτι ὄχι μόνο τό γερμανικό, ἀλλά ἀκόμα καί τό ρωσικό κοινό ἀναπτύχθηκε, „ἐνηλικιώθηκε", ὥστε νά μήν πέφτει θύμα τῶν διάφορων „σκιάχτρων" ἀπ' τά ὁποῖα βρίθει τό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε. „Οὐτοπία", „ἀντιδραστικό πρόγραμμα" καί ἄλλες παρόμοιες ἐκφράσεις συναντῶνται σέ κάθε στήλη του. Ἀλοίμονο ὅμως, αὐτά τά „τρομερά λόγια" δέν προξενοῦν πιά καθόλου τήν ἐντύπωση, στήν ὁποία ὑπολόγιζε κατά τά φαινόμενα, ὁ κ. Στροῦβε» (σελ. 128).

Ἄς δοκιμάσουμε νά ξεδιαλύνουμε, ἄν ὑπάρχουν σ' αὐτή τήν πολεμική τῶν κ.κ. Νικ.—ον καί Στροῦβε «ἀκατάλληλες μέθοδοι», κι ἄν ὑπάρχουν, ποιός τίς χρησιμοποιεῖ.

Ὁ κ. Στροῦβε κατηγορεῖται ὅτι χρησιμοποιεῖ «ἀκατάλληλες μεθόδους», γιά τό λόγο ὅτι σ' ἕνα σοβαρό ἄρθρο προσπαθεῖ νά κάνει ἐντύπωση στό κοινό μέ «σκιάχτρα» καί «τρομερά λόγια».

Νά χρησιμοποιεῖς «σκιάχτρα» καί «τρομερά λόγια» σημαίνει νά δίνεις στόν ἀντίπαλό σου ἕνα χαρακτηρισμό ἔντονα ἀποδοκιμαστικό, χωρίς ὁ χαρακτηρισμός αὐτός νά εἶναι ταυτόχρονα καθαρά καί συγκεκριμένα αἰτιολογημένος, χωρίς νά ἀπορέει ἀναπόφευχτα ἀπό τήν ἄποψη ἐκεινοῦ πού γράφει (ἄποψη καθαρά διατυπωμένη), ἀλλά ἁπλῶς ἀπό τήν ἐπιθυμία σου νά βρίσεις, νά κακολογήσεις τόν ἀντίπαλο.

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι μόνο αὐτό τό τελευταῖο γνώρισμα μετατρέπει τά πολύ ἀποδοκιμαστικά ἐπίθετα σέ «σκιάχτρα». Ἄς πάρουμε, λχ., τήν περίπτωση τοῦ κ. Σλονίμσκι πού ἐκφράστηκε μέ πολλή δριμύτητα γιά τόν κ. Νικ.—ον, ἐπειδή ὅμως ταυτόχρονα διατύπωσε καθαρά καί συγκεκριμένα τήν ἄποψή του, ἄποψη ἑνός συνηθισμένου φιλελεύθερου, ἀπόλυτα ἀνίκανου νά καταλάβει τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς σημερινῆς τάξης πραγμάτων, ἐπειδή διατύπωσε πεντακάθαρα τά παράδοξα ἐπιχειρήματά του, μπορεῖς νά τόν κατηγορήσεις γιά ὁ,τιδήποτε ἄλλο, ὄχι ὅμως γιά «ἀκατάλληλες μεθόδους». Καί ὁ κ. Νικ.—ον ἐπίσης ἐκφράστηκε μέ πολύ δριμύτητα γιά τόν κ. Σλονίμσκι, ἀναφέροντάς του, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, πρός γνῶσιν καί συμμόρφωσιν τά λόγια τοῦ Μάρξ, «πού δικαιώθηκαν καί σέ μᾶς» (ὁμολογία τοῦ κ. Νικ.—ον), σχετικά μέ *τόν ἀντιδραστικό* καί *οὐτοπικό χαρακτήρα* τῆς ὑπεράσπισης τῆς μικρῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας, πού πρεσβεύει ὁ κ. Σλονίμσκι καί τόν κατη-

γορεῖ γιά «στενοκεφαλιά», «*ἁπλοϊκότητα*» κτλ. Κοιτάξτε τό ἄρθρο τοῦ κ. Νικ.— ον — «βρίθει» ἀπό τά ἴδια ἐπίθετα (ὑπογραμμισμένα), σάν κι αὐτά τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Στροῦβε, καί ὅμως δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά «ἀκατάλληλες μεθόδους», γιατί ὅλα αὐτά εἶναι αἰτιολογημένα, ὅλα αὐτά ἀπορέουν ἀπό μιά καθορισμένη ἄποψη καί ἀπό ἕνα καθορισμένο σύστημα ἀντιλήψεων τοῦ συγγραφέα, πού μπορεῖ νά μήν εἶναι σωστές, πού ἄν τίς δεχθοῦμε ὅμως δέν μποροῦμε παρά νά χαρακτηρίσουμε τόν ἀντίπαλο ἁπλοϊκό, στενοκέφαλο καί ἀντιδραστικό οὐτοπιστή.

Ἄς δοῦμε πῶς ἔχουν τά πράγματα μέ τό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε. Κατηγορώντας τόν κ. Νικ.— ον γιά οὐτοπία, ἀπό τήν ὁποία θά προκύψει ἀναγκαστικά ἕνα ἀντιδραστικό πρόγραμμα, καί γιά ἁπλοϊκότητα, ὁ κ. Στροῦβε τονίζει πεντακάθαρα τούς λόγους πού τόν ἔκαναν νά καταλήξει σ' αὐτή τή γνώμη. Πρῶτο: ὁ κ. Νικ.—ον, ἐπιθυμώντας τήν «κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς», «κάνει ἔκκληση στήν κοινωνία (sic!) καί στό κράτος». Αὐτό «ἀποδείχνει ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν ταξική πάλη καί γιά τό κράτος εἶναι ὁλότελα ξένη πρός τό ρῶσο οἰκονομολόγο». Τό κράτος μας εἶναι «ἐκπρόσωπος τῶν κυρίαρχων τάξεων». Δεύτερο: «Ἄν ἀντιπαραθέτει κανείς στόν *πραγματικό* καπιταλισμό ἕνα *φανταστικό* οἰκονομικό καθεστώς, πού *θά πρέπει* νά ἐμφανιστεῖ μόνο γιατί τό *θέλουμε*, μ' ἄλλα λόγια, ἄν θέλει κανείς τήν κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς, ἔξω ἀπό τόν καπιταλισμό, αὐτό δέ δείχνει παρά μιά ἁπλοϊκή ἀντίληψη, πού δέν ἀνταποκρίνεται στήν ἱστορία». Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ τήν ἐκτόπιση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, μέ τήν ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, «τό σύγχρονο κράτος θά βγεῖ ἀπό τά σκοτάδια τῆς πατριαρχικῆς μας ἐποχῆς ὅπου βρίσκεται ἀκόμα (μιλᾶμε γιά τή Ρωσία), θά βγεῖ στό καθαρό φῶς τῆς ἀνοιχτῆς ταξικῆς πάλης, καί γιά τήν κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς θά χρειαστεῖ ν' ἀναζητηθοῦν ἄλλες δυνάμεις καί ἄλλοι παράγοντες».

Ἔ, λοιπόν, ὅλα αὐτά δέν ἀποτελοῦν ἀρκετά καθαρή καί συγκεκριμένη αἰτιολόγηση; Θά μποροῦσε νά ὑποστηρίξει κανείς ὅτι ὁ κ. Στροῦβε δέν ἀποδίδει σωστά τίς ἰδέες τοῦ συγγραφέα στόν ὁποῖο κάνει πολεμική; Μήπως ὁ κ. Νικ.— ον πῆρε πραγματικά ὑπόψη του τήν ταξική πάλη πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία; Ὄχι. Ὁ κ. Νικ.— ον μιλάει γιά τήν κοινωνία καί τό κράτος, ξεχνώντας αὐτή τήν πάλη, ἀποκλείοντάς την. Λέει λχ. ὅτι τό κράτος ὑποστήριξε τόν καπιταλισμό, ἀντί νά κοινωνικοποιήσει τήν ἐργασία μέσω τῆς κοινότητας κτλ. Εἶναι ὁλοφάνερο πώς ἔχει τή γνώμη ὅτι τό κράτος θά μποροῦσε

νά ἐνεργήσει καί κατά τόν ἕνα καί κατά τόν ἄλλο τρόπο, ὅτι, συνεπῶς, στέκεται *ἔξω ἀπό τάξεις*. Μήπως δέν εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ κατηγορία ἐνάντια στόν κ. Στροῦβε γιά χρησιμοποίηση «σκιάχτρων» εἶναι *φανερή* ἀδικία; Μήπως δέν εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἕνας ἄνθρωπος, πού ἔχει τή γνώμη ὅτι τό κράτος μας εἶναι ταξικό, δέν μπορεῖ παρά νά θεωρεῖ ἁπλοϊκό καί ἀντιδραστικό οὐτοπιστή ἐκεῖνον πού ἀπευθύνεται σ' αὐτό τό κράτος γιά νά ζητήσει τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας, δηλ. τήν ἐξάλειψη τῶν κυρίαρχων τάξεων; Κάτι παραπάνω· ὅταν κατηγοροῦν τόν ἀντίπαλο γιά χρησιμοποίηση «σκιάχτρων», *ἀποσιωπώντας* ταυτόχρονα τίς ἀντιλήψεις του ἀπό τίς ὁποῖες ἀπορέει ἡ κρίση αὐτή, παρά τό γεγονός ὅτι διατυπώνει ξεκάθαρα τίς ἀντιλήψεις του αὐτές, ὅταν ταυτόχρονα ἡ κατηγορία διατυπώνεται στίς στῆλες ἑνός νόμιμου περιοδικοῦ, ὅπου δέν μποροῦν νά εἰσχωρήσουν οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, δέν πρέπει νά θεωροῦμε ὅτι ἡ στάση αὐτή ἀποτελεῖ μιά «ἐντελῶς ἀκατάλληλη μέθοδο»;

Πᾶμε παρακάτω. Τό δεύτερο ἐπιχείρημα τοῦ κ. Στροῦβε εἶναι διατυπωμένο ἐξίσου καθαρά. Δέ χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἔξω ἀπό τόν καπιταλισμό, μέσω τῆς κοινότητας, εἶναι ἕνα φανταστικό σύστημα, γιατί τέτιο πράγμα δέν ὑπάρχει στήν πραγματικότητα. Τήν πραγματικότητα αὐτή ὁ ἴδιος ὁ κ. Νικ.—ον τήν περιγράφει ὡς ἑξῆς: ὥς τό 1861 παραγωγικές μονάδες ἦταν ἡ «οἰκογένεια» καί ἡ «κοινότητα» («Δοκίμια», σελ. 106–107). Αὐτή «ἡ μικρή, κομματιασμένη, αὐτάρκης παραγωγή δέν μπόρεσε νά ἀναπτυχθεῖ σέ σημαντικό βαθμό, καί γιαυτό ἀκριβῶς τή χαρακτηρίζει ἐξαιρετική ρουτίνα καί μικρή παραγωγικότητα». Ἡ παραπέρα ἀλλαγή ἦταν ὅτι «ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας προχωροῦσε συνεχῶς ὅλο καί πιό βαθιά». Συνεπῶς, ὁ καπιταλισμός εἶναι κεῖνος πού ἔσπασε τά στενά πλαίσια τῶν παλιῶν παραγωγικῶν μονάδων καί κοινωνικοποίησε τήν ἐργασία σ' ὅλη τήν κοινωνία. *Αὐτή τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό μας τήν παραδέχεται καί ὁ κ. Νικ.—ον*. Γιαυτό, ἐφόσον γιά τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας δέ θέλει νά στηριχτεῖ στόν καπιταλισμό, πού *κοινωνικοποίησε κιόλας τήν ἐργασία*, ἀλλά στήν κοινότητα, *πού ἀκριβῶς ἡ καταστροφή της ἔφερε γιά πρώτη φορά τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας σ' ὅλη τήν κοινωνία*, εἶναι ἕνας ἀντιδραστικός οὐτοπιστής. Αὐτή εἶναι ἡ σκέψη πού διατυπώνει ὁ κ. Στροῦβε. Μπορεῖς νά τή θεωρεῖς ἤ νά μή τή θεωρεῖς σωστή, δέν μπορεῖς ὅμως νά ἀμφισβητήσεις, ὅτι ἀπό τή γνώμη αὐτή πήγασε μέ λογική ἀναγκαιότητα ὁ δριμύς χαρα-

κτηρισμός γιά τόν κ. Νικ.—ον κι ὅτι γιαυτό δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά «σκιάχτρα».

Κάτι παραπάνω. Ὅταν ὁ κ. Νικ.—ον τελειώνει τήν πολεμική του ἐνάντια στόν κ. Στροῦβε, ἀποδίδοντας στόν ἀντίπαλό του τήν ἐπιθυμία ν' ἀφήσει τήν ἀγροτιά χωρίς γῆ («ἄν λέγοντας προοδευτικό πρόγραμμα πρέπει νά ἐννοοῦμε νά μείνει ἡ ἀγροτιά χωρίς γῆ. . . τότε ὁ συγγραφέας τῶν „Δοκιμίων" εἶναι συντηρητικός»), παρ' ὅλο πού ὁ κ. Στροῦβε δηλώνει καθαρά ὅτι θέλει τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας, ὅτι τή θέλει μέσω τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅτι θέλει γιά τό σκοπό αὐτό νά στηριχτεῖ στίς δυνάμεις πού θά ἀποκαλύπτονται κάτω ἀπό «τό καθαρό φῶς τῆς ἀνοιχτῆς ταξικῆς πάλης», αὐτό δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ παρά ἀναμετάδοση, διαμετρικά ἀντίθετη πρός τήν ἀλήθεια. Κι ἄν πάρουμε ὑπόψη ὅτι ὁ κ. Στροῦβε στό νόμιμο τύπο δέ θά μποροῦσε νά μιλήσει γιά δυνάμεις πού προβάλλουν κάτω ἀπό τό καθαρό φῶς τῆς ταξικῆς πάλης, ὅτι, συνεπῶς, βούλωσαν τό στόμα τοῦ ἀντιπάλου τοῦ κ. Νικ.—ον, τότε θά ἦταν δύσκολο νά ἀμφισβητήσει κανείς ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ κ. Νικ.—ον εἶναι ἐντελῶς «ἀκατάλληλη μέθοδος».

Παράρτημα III

Ὅταν μιλῶ γιά στενή ἀντίληψη τοῦ μαρξισμοῦ, ἔχω ὑπόψη μου τούς ἴδιους τούς μαρξιστές. Δέν μποροῦμε νά μή σημειώσουμε, ἀπ' αὐτή τήν ἀφορμή, πώς ὅταν οἱ φιλελεύθεροί μας καί οἱ ριζοσπάστες μας καταπιάνονται μέ τήν ἔκθεση τοῦ μαρξισμοῦ στίς σελίδες τοῦ νόμιμου τύπου, τόν στενεύουν καί τόν διαστρεβλώνουν μέχρι ἀηδίας. Τί ἔκθεση εἶναι αὐτή! Σκεφθεῖτε το μόνο, ὥς ποιό βαθμό πρέπει νά παραμορφώσει κανείς αὐτή τήν ἐπαναστατική διδασκαλία, γιά νά τήν κάνει νά χωρέσει στήν κλίνη τοῦ Προκρούστη[99] τῆς ρωσικῆς λογοκρισίας! Καί οἱ δημοσιολόγοι μας κάνουν αὐτό τό ἐγχείρημα μέ ἐλαφριά καρδιά: στήν ἔκθεσή τους ὁ μαρξισμός ὑποβιβάζεται, μποροῦμε νά ποῦμε, στό ἐπίπεδο μιᾶς διδασκαλίας, πού δείχνει μέ ποιόν τρόπο μέσα στό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία, ἡ στηριγμένη στή δουλιά τοῦ ἰδιοχτήτη, πραγματοποιεῖ τή διαλεχτική της ἐξέλιξη, μέ ποιόν τρόπο μετατρέπεται στήν ἄρνησή της καί κατόπιν κοινωνικοποιεῖται. Καί πιστεύουν στά σοβαρά ὅτι αὐτό τό «σχῆμα» ἐκφράζει ὅλο τό περιεχόμενο τοῦ μαρξισμοῦ, ἐνῶ ἀγνοοῦν ὅλες τίς ἰδιομορφίες τῆς κοινωνιολογικῆς του μεθόδου, ἀγνοοῦν τή διδασκαλία τῆς ταξικῆς πάλης, ἀγνοοῦν τόν ἄμεσο σκοπό τῆς ἔρευνας, πού εἶναι νά βγάλει στήν ἐπιφάνεια ὅλες τίς μορφές τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς ἐκμετάλλευσης, γιά νά βοηθήσει τό προλεταριάτο νά τίς ἐκμηδενίσει. Δέν εἶναι ἐκπληχτικό ὅτι ἀπ' ὅλα αὐτά προκύπτει κάτι τόσο ὠχρό καί στενό, πού οἱ ριζοσπάστες μας ἀρχίζουν νά κλαῖνε τούς καημένους τούς ρώσους μαρξιστές. Τί μᾶς λέτε! Ἡ ρωσική ἀπολυταρχία καί ἡ ρωσική ἀντίδραση δέ θά ἦταν ἀπολυταρχία καί ἀντίδραση, ἄν, ἐνόσω ὑπάρχουν, μποροῦσε νά ἐκθέτει κανείς στό ἀκέραιο, μέ ἀκρίβεια καί πληρότητα τό μαρξισμό, μέ ὅλα τά συμπεράσματά

του διατυπωμένα ὥς τό τέλος! Κι ἄν οἱ φιλελεύθεροι καί οἱ ριζοσπάστες μας ἤξεραν ὅπως πρέπει τό μαρξισμό (ἔστω κι ἀπ' τή γερμανική φιλολογία), θά ντρέπονταν νά τόν παραμορφώνουν μέ τέτιο τρόπο στίς σελίδες τοῦ νόμιμου τύπου. Ἄν δέν μπορεῖτε νά ἐκθέσετε τή θεωρία αὐτή, σωπάστε ἤ διατυπῶστε τήν ἐπιφύλαξη, ὅτι ἡ ἔκθεσή σας ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά εἶναι πλήρης, ὅτι παραλείπετε τό πιό οὐσιαστικό· γιατί ὅμως, ἐνῶ ἐκθέτετε μόνο ἀποσπάσματα, βάζετε τίς φωνές ὅτι ὑπάρχει στενότητα;

Γιατί, μόνο ἔτσι μπορεῖ νά καταλήξει κανείς σέ τέτια ἀξιοπερίεργα πράγματα, πού μόνο στή Ρωσία μπορεῖ νά ὑπάρξουν, ὅταν κατατάσσουν στούς μαρξιστές ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν ἰδέα γιά τήν πάλη τῶν τάξεων, γιά τόν ἀναγκαῖο χαρακτήρα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, πού ἐνυπάρχει στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία καί γιά τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν ἰδέα γιά τόν ἐπαναστατικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου· ἀκόμα καί ἀνθρώπους πού προτείνουν καθαρά ἀστικά σχέδια, ἀρκεῖ νά χρησιμοποιοῦν λεξοῦλες σάν κι αὐτές: «χρηματική οἰκονομία», «ἀναγκαιότητά» της, καί ἄλλες παρόμοιες ἐκφράσεις, πού γιά νά θεωρηθοῦν εἰδικά μαρξιστικές χρειάζεται ὅλο τό βάθος τῆς σοφίας τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι.

Ὁ Μάρξ ὅμως ἔβλεπε ὅλη τήν ἀξία τῆς θεωρίας του στό ὅτι «ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία εἶναι θεωρία κριτική* κι ἐπαναστατική»[100]. Καί ἡ τελευταία αὐτή ἰδιότητα χαρακτηρίζει πράγματι τό *μαρξισμό* ὁλοκληρωτικά καί ἀπόλυτα, γιατί ἄμεση ἀποστολή τῆς θεωρίας αὐτῆς εἶναι *ν' ἀποκαλύψει* ὅλες τίς μορφές τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς σύγχρονης κοινωνίας, νά παρακολουθήσει τήν ἐξέλιξή τους, ν' ἀποδείξει τόν παροδικό χαρακτήρα τους, τό ἀναπόφευχτο τῆς μετατροπῆς τους σέ ἄλλη μορφή *καί νά ἐξυπηρετήσει ἔτσι τό προλεταριάτο, γιά νά μπορέσει ὅσο τό δυνατό πιό γρήγορα κι ὅσο τό δυνατό πιό εὔκολα νά βάλει τέρμα σέ κάθε ἐκμετάλλευση*. Ἡ ἀκατανίκητη δύναμη ἕλξης πού τραβάει πρός αὐτή τή θεωρία τούς σοσιαλιστές ὅλων

* Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ Μάρξ μιλάει ἐδῶ γιά τήν ὑλιστική κριτική, τή μόνη πού θεωρεῖ ἐπιστημονική, δηλ. γιά τήν κριτική πού ἀντιπαραβάλλει τά πολιτικο-νομικά, κοινωνικά, βιοτικά κ.ἄ. γεγονότα μέ τήν οἰκονομία, μέ τό σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, μέ τά συμφέροντα τῶν τάξεων, πού διαμορφώνονται ἀναπόφευκτα πάνω στό ἔδαφος ὅλων τῶν ἀνταγωνιστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Κανείς δέν ὑπάρχει πού ν' ἀμφιβάλλει, ὅτι οἱ ρωσικές κοινωνικές σχέσεις εἶναι ἀνταγωνιστικές. Κανείς ὅμως δέ δοκίμασε ἀκόμα νά τίς πάρει σάν βάση γιά μιά *τέτια* κριτική.

τῶν χωρῶν, συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι συνδυάζει τήν αὐστηρή κι ἀνώτερη ἐπιστημονικότητα (γιατί εἶναι ἡ τελευταία λέξη τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν) μέ τήν ἐπαναστατικότητα καί τίς συνδυάζει ὄχι τυχαῖα, ὄχι μόνο ἐπειδή ὁ θεμελιωτής τῆς διδασκαλίας αὐτῆς συγκέντρωνε στό πρόσωπό του τίς ἰδιότητες τοῦ ἐπιστήμονα καί τοῦ ἐπαναστάτη, ἀλλά τίς συνδυάζει μέσα στήν ἴδια τή θεωρία ἐσωτερικά καί ἀδιάσπαστα. Ἀλήθεια, ἀποστολή τῆς θεωρίας, σκοπός τῆς ἐπιστήμης εἶναι νά βοηθήσει ἄμεσα τήν τάξη τῶν καταπιεζομένων στήν οἰκονομική της πάλη πού συντελεῖται πραγματικά.

> *«Ἐμεῖς δέ λέμε στόν κόσμο: πάψε νά παλαίβεις — ὅλη ἡ πάλη σου εἶναι μάταιη. Τοῦ δίνουμε μόνο τό ἀληθινό σύνθημα τῆς πάλης»*[101].

Συνεπῶς, τό ἄμεσο καθῆκον τῆς ἐπιστήμης, κατά τόν Μάρξ, εἶναι νά δόσει τό ἀληθινό σύνθημα τῆς πάλης, δηλ. νά ξέρει νά παρουσιάσει ἀντικειμενικά αὐτή τήν πάλη σάν προϊόν ἑνός καθορισμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, νά μπορεῖ νά *καταλάβει* τήν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς πάλης, τό περιεχόμενό της, τήν πορεία καί τούς ὅρους ἀνάπτυξής της. Δέν μπορεῖς νά δόσεις ἕνα «σύνθημα πάλης», χωρίς νά μελετήσεις ὅλες τίς λεπτομέρειες κάθε ἰδιομορφίας αὐτῆς τῆς πάλης, χωρίς νά παρακολουθεῖς κάθε βῆμα της κατά τό πέρασμά της ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, γιά νά μπορεῖς σέ κάθε δοσμένη στιγμή νά καθορίζεις τήν κατάσταση, χωρίς νά διαφεύγει τήν προσοχή σου ὁ γενικός χαρακτήρας τῆς πάλης, ὁ γενικός της σκοπός — ἡ πλέρια καί τελειωτική ἐκμηδένιση κάθε ἐκμετάλλευσης καί κάθε καταπίεσης.

Δοκιμάστε τώρα νά συγκρίνετε μέ «τήν κριτική κι ἐπαναστατική» θεωρία τοῦ Μάρξ τίς σαχλαμάρες πού ἐξέθεσε στήν κριτική του κι ἔπειτα τίς πολέμησε ὁ «διάσημός μας» Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι, καί θά μείνετε κατάπληχτοι, πῶς μπορεῖ νά ὑπάρχουν πραγματικά ἄνθρωποι, πού θεωροῦν τόν ἑαυτό τους «ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς ἐργαζόμενης τάξης» καί πού περιορίζονται... σ' αὐτές τίς «κοινοτοπίες», στίς ὁποῖες οἱ δημοσιολόγοι μας μετατρέπουν τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἀφαιρώντας ἀπ' αὐτή καθετί τό ζωντανό.

Δοκιμάστε νά συγκρίνετε μέ τίς ἀπαιτήσεις αὐτῆς τῆς θεωρίας τή φιλολογία τῶν ναρόντνικών μας, πού ἐπίσης ξεκινάει ἀπό τήν ἐπιθυμία νά εἶναι ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν ἐργαζομένων, τή φιλολογία πού εἶναι ἀφιερωμένη στήν ἱστορία

καί στή σημερινή κατάσταση τοῦ οἰκονομικοῦ μας καθεστῶτος γενικά καί τῆς ἀγροτιᾶς εἰδικά, καί θά μείνετε κατάπληχτοι, πῶς μπόρεσαν οἱ σοσιαλιστές νά ἱκανοποιηθοῦν ἀπό μιά τέτια θεωρία πού περιορίζεται νά μελετᾶ καί νά περιγράφει τίς συμφορές καί νά διατυπώνει ἠθικά διδάγματα σχετικά μέ τίς συμφορές αὐτές. Τή δουλοπαροικία δέν τήν παρουσιάζουν σάν μιά καθορισμένη μορφή οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, πού γέννησε τήν τάδε μορφή ἐκμετάλλευσης, τίς τάδε ἀνταγωνιστικές τάξεις, τό τάδε πολιτικό, νομικό κλπ. καθεστώς, ἀλλά ἁπλῶς σάν μιά σειρά καταχρήσεις τῶν τσιφλικάδων καί ἀδικία ἀπέναντι στούς ἀγρότες. Τήν ἀγροτική μεταρύθμιση δέν τήν παρουσιάζουν σάν σύγκρουση ἀνάμεσα σέ συγκεκριμένες οἰκονομικές μορφές καί συγκεκριμένες οἰκονομικές τάξεις, ἀλλά σάν ἕνα μέτρο τῶν ἀρχῶν, πού «διάλεξαν» κατά λάθος «ὄχι σωστό δρόμο», παρ' ὅλες τίς ἀγαθές προθέσεις τους. Τή Ρωσία τῆς περιόδου μετά τή μεταρύθμιση τήν παρουσιάζουν σάν μιά παρέκκλιση ἀπό τόν ἀληθινό δρόμο, παρέκκλιση πού συνοδεύεται ἀπό τήν ἄθλια κατάσταση τῶν ἐργαζομένων κι ὄχι σάν ὁρισμένο σύστημα ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, πού ἔχει μιά ὁρισμένη ἐξέλιξη.

Τώρα, ἐξάλλου, εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ θεωρία αὐτή ἔπαψε νά ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη, κι ὅσο πιό γρήγορα καταλάβουν οἱ ρῶσοι σοσιαλιστές, ὅτι μέ τό σημερινό ἐπίπεδο τῶν γνώσεων δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἐπαναστατική θεωρία ἔξω ἀπό τό μαρξισμό, ὅσο πιό γρήγορα κατευθύνουν ὅλες τίς δυνάμεις τους στήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς θεωρίας στή Ρωσία, ἀπό θεωρητική καί πραχτική ἄποψη, τόσο πιό σίγουρη καὶ πιό γρήγορη θά εἶναι ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστατικῆς δουλιᾶς.

Γιά νά δείξουμε παραστατικά, πῶς οἱ κ.κ. «φίλοι τοῦ λαοῦ» διαφθείρουν τή σύγχρονη «φτωχή ρωσική σκέψη» μέ τήν ἔκκληση πού ἀπευθύνουν στή διανόηση νά ἀσκήσει πολιτιστική ἐπίδραση πάνω στό «λαό», γιά «νά δημιουργηθεῖ» μιά σωστή, ἀληθινή βιομηχανία κτλ., θ' ἀναφέρουμε τή γνώμη ὁρισμένων ἀνθρώπων, πού ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο σκέψης ἀπό τό δικό μας, τή γνώμη τῶν «ναροντοπράβτσι», αὐτῶν τῶν ἀπευθείας καί ἄμεσων ἀπογόνων τῶν ναροντοβόλτσι. Βλ. τήν μπροσούρα: «Ἕνα ἐπίκαιρο ζήτημα», 1894. Ἐκδ. τοῦ κόμματος «Ναρόντνογε Πράβο».

Οἱ ναροντοπράβτσι δίνουν πρῶτα μιά περίφημη ἀπάντηση στούς ναρόντνικους ἐκείνους, πού ὑποστηρίζουν ὅτι «σέ καμιά

περίπτωση, ἀκόμα καί σέ συνθῆκες πλατιᾶς ἐλευθερίας, ἡ Ρωσία δέν πρέπει ν' ἀποχωριστεῖ ἀπό τήν οἰκονομική της ὀργάνωση, πού ἐξασφαλίζει (!) στόν ἐργαζόμενο αὐτοτελῆ θέση στήν παραγωγή», πού ὑποστηρίζουν ὅτι «δέ μᾶς χρειάζονται πολιτικές μεταρυθμίσεις, ἀλλά μεταρυθμίσεις οἰκονομικές πού νά ἐφαρμόζονται συστηματικά καί σχεδιασμένα», καί συνεχίζουν:

«Δέν εἶμαστε ὑπερασπιστές τῆς ἀστικῆς τάξης καί πολύ λιγότερο θαυμαστές τῶν ἰδανικῶν της· ἄν ὅμως κάποια κακή μοίρα ἀνάγκαζε τό λαό νά διαλέξει ἀνάμεσα στίς „σχεδιασμένες οἰκονομικές μεταρυθμίσεις" κάτω ἀπό τήν προστασία τῶν ζέμσκι νατσάλνικ, πού τίς ὑπερασπίζουν μέ ζῆλο ἀπό τίς ἐπιβουλές τῆς ἀστικῆς τάξης, καί στήν τελευταία αὐτή πάνω στό ἔδαφος τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, δηλ. σέ συνθῆκες *πού νά ἐξασφαλίζουν* στό λαό τή δυνατότητα νὰ ὑπερασπίσει ὀργανωμένα τά συμφέροντά του, νομίζουμε ὅτι ὁ λαός διαλέγοντας τήν ἀστική τάξη θά εἶχε καθαρό κέρδος. Τώρα δέν ἔχουμε „πολιτικές μεταρυθμίσεις" πού ν' ἀπειλοῦν ν' ἀφαιρέσουν ἀπό τό λαό τή δῆθεν αὐτοτελῆ οἰκονομική του ὀργάνωση — ἀλλά ἔχουμε κεῖνο πού ὅλος ὁ κόσμος ὀνομάζει παντοῦ ἀστική πολιτική, καί βρίσκει τήν ἔκφρασή της στήν πιό ὠμή ἐκμετάλλευση τῆς λαϊκῆς ἐργασίας. Τώρα δέν ἔχουμε οὔτε πλατιά, οὔτε στενή ἐλευθερία, ἀλλά προστασία τῶν συμφερόντων τῶν προνομιούχων τάξεων, καθεστώς πού ἔπαψαν πιά νά τό ὀνειρεύονται οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ κεφαλαιοκράτες τῶν συνταγματικῶν χωρῶν. Τώρα δέν ἔχουμε «ἀστικό κοινοβουλευτισμό» ἡ καλλιεργημένη κοινωνία κρατιέται σέ ἀπόσταση βολῆς ἀπό τή διοίκηση, ἔχουμε ὅμως σέ ἀντάλλαγμα τούς διάφορους κ.κ. Ναϊντένοφ, Μορόζοφ, Καζί καί Μπέρλοφ, πού ζητοῦν νά στηθεῖ σινικό τεῖχος γιά νά προστατευθοῦν τά συμφέροντά τους, καί παράλληλα ἔχουμε τούς ἐκπροσώπους τῶν „πιστῶν εὐγενῶν μας", πού φτάνουν στό σημεῖο νά ζητοῦν νά τούς χορηγηθοῦν δωρεάν πιστώσεις 100 ρούβλια κατά ντεσιατίνα. Ὅλους αὐτούς τούς καλοῦν σέ ἐπιτροπές, τούς ἀκοῦν μέ σεβασμό, ἡ ψῆφος τους ἔχει ἀποφασιστική σημασία στά πιό σοβαρά ζητήματα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας. Ταυτόχρονα ὅμως ποιός ὑψώνει τή φωνή του γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ λαοῦ καί ποῦ; Μήπως οἱ ζέμσκι νατσάλνικ; Μήπως πρός ὄφελος τοῦ λαοῦ σχεδιάζεται ἡ συγκρότηση λόχων ἀπό ἐργάτες γῆς; Μήπως δέ δηλώθηκε τώρα-δά μέ εἰλικρίνεια πού ἐγγίζει τά ὅρια τοῦ κυνισμοῦ, ὅτι στό λαό ἔχουν δοθεῖ κλῆροι μόνο καί μόνο γιά νά μπορεῖ νά πληρώνει τούς φόρους καί νά ἀνταποκρίνεται στίς ὑποχρεώσεις του, ὅπως ἐκφράστηκε στήν ἐγκύκλιό του ὁ γενικός

διοικητής τοῦ κυβερνείου Βολογκντά; Αὐτός ἁπλῶς διατύπωσε καί διακήρυξε βροντόφωνα ἐκεῖνο πού ἐφαρμόζει μοιραῖα στήν πολιτική της ἡ ἀπολυταρχία ἤ, πιό σωστά, ὁ γραφειοκρατικός ἀπολυταρχισμός».

Ὅσο νεφελώδεις κι ἄν εἶναι ἀκόμα οἱ ἰδέες τῶν ναροντοπράβτσι γιά τό «λαό» ἐκεῖνο, πού τά συμφέροντά του θέλουν νά ὑπερασπίζουν, γιά τήν «κοινωνία», πού ἐξακολουθοῦν νά τή βλέπουν σάν ἀξιόπιστο ὄργανο περιφρούρησης τῶν συμφερόντων τῆς ἐργασίας, ἐν πάση περιπτώσει πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ κόμματος «Ναρόντνογε Πράβο» εἶναι ἕνα βῆμα πρός τά μπρός, ἕνα βῆμα γιά νά ἐξαφανιστοῦν ὁριστικά οἱ αὐταπάτες καί τά ὄνειρα γιά «ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα», γιά νά γίνουν ἄφοβα δεχτοί οἱ πραγματικοί δρόμοι καί νά αναζητηθοῦν πάνω σ' αὐτή τή βάση τά στοιχεῖα γιά τήν ἐπαναστατική πάλη. Διαγράφεται ἔτσι μέ σαφήνεια ἡ τάση γιά τό σχηματισμό δημοκρατικοῦ κόμματος. Μιλῶ ἁπλῶς γιά «τάση», γιατί οἱ ναροντοπράβτσι δέν ἐφαρμόζουν, δυστυχῶς, μέ συνέπεια τή βασική τους ἄποψη. Ἐξακολουθοῦν νά μιλοῦν γιά ἕνωση καί συμμαχία μέ τούς σοσιαλιστές, καί δέ θέλουν νά καταλάβουν, πώς τό νά τραβάει κανείς τούς ἐργάτες στό δρόμο ἑνός ἁπλοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ σημαίνει μόνο ὅτι ἀποσπᾶ τούς ἐργάτες διανοούμενους ἀπό τήν ἐργατική μάζα, σημαίνει ὅτι καταδικάζει σέ ἀδυναμία τό ἐργατικό κίνημα, γιατί τό κίνημα αὐτό δέν μπορεῖ νά εἶναι γερό παρά μόνον ὅταν στηρίζεται στό ἔδαφος τῆς πλήρους καί ὁλόπλευρης προαγωγῆς τῶν συμφερόντων τῆς ἐργατικῆς τάξης, παρά μόνον ὅταν στηρίζεται στό ἔδαφος τῆς οἰκονομικῆς πάλης ἐνάντια στό κεφάλαιο, πάλης πού νά συγχωνεύεται ἀδιάσπαστα μέ τήν πολιτική πάλη ἐνάντια στούς ὑπηρέτες τοῦ κεφαλαίου. Δέ θέλουν νά καταλάβουν ὅτι ἡ «ἕνωση» ὅλων τῶν ἐπαναστατικῶν στοιχείων πετυχαίνεται πολύ καλύτερα μέ τήν ξεχωριστή ὀργάνωση τῶν ἐκπροσώπων τῶν ξεχωριστῶν συμφερόντων* καί μέ τήν κοινή δράση σέ ὁρισμένες περιπτώσεις καί

* Καί οἱ ἴδιοι τους διαμαρτύρονται ἐνάντια στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ διανόηση μπορεῖ νά κάνει θαύματα, καί οἱ ἴδιοι μιλᾶνε γιά τήν ἀνάγκη νά τραβηχτεῖ στήν πάλη ὁ ἴδιος ὁ λαός. Γιαυτό ὅμως εἶναι ἀνάγκη νά συνδεθεῖ ἡ πάλη αὐτή μέ ὁρισμένα ζωτικά συμφέροντα, συνεπῶς εἶναι ἀνάγκη νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στά διάφορα συμφέροντα καί νά τραβιοῦνται χωριστά στήν πάλη... Κι ἄν αὐτά τά χωριστά συμφέροντα καλύπτονται μέ ἀποκλειστικά πολιτικές διεκδικήσεις, πού τίς καταλαβαίνει μόνο ἡ διανόηση, αὐτό δέ σημαίνει ἄραγε ὅτι ξαναγυρνᾶμε πρός τά πίσω, ὅτι περιοριζόμαστε ξανά στήν πάλη μόνο τῆς διανόησης, πού ἡ ἀδυναμία της τώρα-δά ἔχει ἀναγνωριστεῖ;

τῶν δυό κομμάτων. Ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά ὀνομάζουν τό κόμμα τους «κοινωνικο-επαναστατικό» (βλ. τό Μανιφέστο τοῦ κόμματος «Ναρόντνογε Πράβο», μέ ἡμερομηνία 19 τοῦ Φλεβάρη 1894), ἄν καί ταυτόχρονα περιορίζονται ἀποκλειστικά σέ πολιτικές μεταρυθμίσεις, παρακάμπτοντας μέ τή μεγαλύτερη φροντίδα τά «καταραμένα» σοσιαλιστικά μας ζήτηματα. Ἕνα κόμμα, πού μέ τόση θέρμη ἀπευθύνει ἔκκληση γιά πάλη ἐνάντια στίς αὐταπάτες, δέ θά ἔπρεπε νά γεννάει αὐταπάτες σέ ἄλλους καί μάλιστα μέ τά πρῶτα λόγια τοῦ «μανιφέστου» του· δέ θά ἔπρεπε νά μιλάει γιά *σοσιαλισμό* ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό *συνταγματισμό*. Τό ξαναλέω, ὡστόσο, ὅτι δέν μποροῦμε νά σχηματίσουμε σωστή γνώμη γιά τούς ναροντοπράβτσι, ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τήν προέλευσή τους ἀπό τούς ναροντοβόλτσι. Γιαυτό δέν μποροῦμε νά μήν ἀναγνωρίσουμε ὅτι κάνουν ἕνα βῆμα πρός τά μπρός, ὅταν τήν ἀποκλειστικά πολιτική πάλη, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό σοσιαλισμό, τή θεμελιώνουν μέ ἕνα ἀποκλειστικά πολιτικό πρόγραμμα. Οἱ σοσιαλδημοκράτες εὔχονται μ' ὅλη τους τήν καρδιά ἐπιτυχία στούς ναροντοπράβτσι, τούς εὔχονται ἄνοδο καί ἀνάπτυξη τοῦ κόμματός τους, τούς εὔχονται τήν πιό στενή προσέγγισή τους μέ κεῖνα τά κοινωνικά στοιχεῖα πού στέκονται στό ἔδαφος τοῦ ὑπάρχοντος οἰκονομικοῦ καθεστῶτος* καί πού τά συμφέροντα *τῆς καθημερινῆς ζωῆς* τους εἶναι στήν πραγματικότητα στενότατα συνδεμένα μέ *τό δημοκρατισμό*.

Δέ θά μπορέσει νά κρατηθεῖ γιά πολύ ὁ συμβιβαστικός, δειλός, συναισθηματικός καί ὀνειροπόλος ναροντνικισμός τῶν «φίλων τοῦ λαοῦ», ἀπό τή στιγμή πού θά δεχτεῖ ἐπίθεση κι ἀπό τίς δυό πλευρές: καί ἀπό τούς πολιτικούς ριζοσπάστες, γιά τό γεγονός ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» εἶναι σέ θέση νά ἐκφράζουν ἐμπιστοσύνη πρός τή γραφειοκρατία, ὅτι δέν καταλαβαίνουν τήν ἀπόλυτη ἀνάγκη τῆς πολιτικῆς πάλης· καί ἀπό τούς σοσιαλδημοκράτες, γιά τό γεγονός ὅτι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» προσπαθοῦν νά παρουσιάζονται σχεδόν σάν σοσιαλιστές, χωρίς νά ἔχουν καμιά σχέση μέ τό σοσιαλισμό, χωρίς νά ἔχουν τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τίς αἰτίες τῆς καταπίεσης τοῦ ἐργαζομένου καί γιά τό χαρακτήρα τῆς διεξαγόμενης ταξικῆς πάλης.

---

* (Δηλαδή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ) — κι ὄχι στό ἔδαφος τῆς ἀναγκαίας ἄρνησης αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος καί τῆς ἀμείλιχτης πάλης ἐναντίον του.

ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ κ. ΣΤΡΟΥΒΕ

(Η ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

'Απ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ *Π. Στροῦβε:* «Κριτικά σημειώματα γιά τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας». Πετρούπολη. 1894 [102]

Γράφτηκε στά τέλη τοῦ 1894—ἀρχές τοῦ 1895.
Δημοσιεύτηκε τό 1895 στή συλλογή «Ὑλικά γιά τό χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης». Πετρούπολη.
Ὑπογραφή: Κ. Τούλιν

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό κείμενο τῆς συλλογῆς «Ὑλικά γιά τό χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης», πού παραβλήθηκε μέ τό κείμενο τῆς συλλογῆς: Βλ. Ἴλιν. «Μέσα σέ 12 χρόνια», 1907

МАТЕРІАЛЫ

КЪ ХАРАКТЕРИСТИКѢ

НАШЕГО ХОЗЯЙСТВЕННАГО РАЗВИТІЯ.

СБОРНИКЪ СТАТЕЙ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
Типографія П. П. Сойкина, Стремянная ул., № 12
1895

Τό ἐξώφυλλο τῆς συλλογῆς, ὅπου δημοσιεύτηκε ἡ ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε».— 1895

Τό βιβλίο πού ἀναφέραμε τοῦ κ. Στροῦβε εἶναι μιά συστηματική κριτική τοῦ ναροντνικισμοῦ, παίρνοντας τή λέξη αὐτή μέ τήν πλατιά της ἔννοια — σάν θεωρητική διδασκαλία, πού λύνει συγκεκριμένα σπουδαιότατα κοινωνιολογικά καί οἰκονομικά προβλήματα, καί σάν «σύστημα δογμάτων τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς» (σελ. VII). Καί μόνο τό γεγονός ὅτι βάζει μπροστά του ἕνα τέτιο καθῆκον θά μποροῦσε νά προσδόσει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον στό βιβλίο· ὅμως ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἐδῶ ἡ ἄποψη ἀπό τήν ὁποία γίνεται ἡ κριτική. Γι' αὐτήν ὁ συγγραφέας λέει στόν πρόλογό του τά παρακάτω:

«Συμμεριζόμενος σέ ὁρισμένα θεμελιακά ζητήματα ἀπόψεις τελείως ἀποκρυσταλωμένες στή φιλολογία, δέ θεώρησε (ὁ συγγραφέας) τόν ἑαυτό του οὔτε στό ἐλάχιστο δεσμευμένο ἀπό τό γράμμα καί τόν κώδικα ὁποιασδήποτε θεωρίας. Δέν εἶναι μολυσμένος ἀπό τήν ὀρθοδοξία» (IX).

Ἀπ' ὅλο τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου βγαίνει πώς, λέγοντας «ἀπόψεις τελείως ἀποκρυσταλωμένες στή φιλολογία», ἐννοεῖ τίς μαρξιστικές ἀπόψεις. Γεννιέται τό ἐρώτημα, ποιές ἀκριβῶς «ὁρισμένες θεμελιακές» θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ ἀποδέχεται ὁ συγγραφέας καί ποιές ἀπορίπτει; — γιατί καί σέ ποιό βαθμό; Ὁ συγγραφέας δέ δίνει ἄμεση ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα. Γιαυτό, γιά νά ξεκαθαριστεῖ τί ἀκριβῶς μπορεῖ νά καταλογιστεῖ στό μαρξισμό ἀπό τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ποιές θέσεις τῆς θεωρίας δέχεται ὁ συγγραφέας καί μέ πόση συνέπεια τίς ἀκολουθεῖ, ποιές ἀπορίπτει καί ποιό εἶναι τό ἀποτέλεσμα σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, γιά νά ξεκαθαριστοῦν ὅλα αὐτά εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναλύσουμε λεπτομερειακά τό βιβλίο.

Τό περιεχόμενό του παρουσιάζει ἐξαιρετική ποικιλία: ὁ συγ-

γραφέας δίνει, πρῶτα, μιά ἔκθεση τῆς «ὑποκειμενικῆς μεθόδου τῆς κοινωνιολογίας», πού τήν ἀκολουθοῦν οἱ ναρόντνικοί μας, τήν κριτικάρει καί τῆς ἀντιπαραθέτει τή μέθοδο τοῦ «ἱστορικο-οικονομικοῦ ὑλισμοῦ». Κάνει ἔπειτα κριτική τοῦ ναροντνικισμοῦ ἀπό οἰκονομική ἄποψη, πρῶτο, μέ βάση τήν «πανανθρώπινη πείρα» (σελ. IX) καί, δεύτερο, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας. Παράλληλα γίνεται καί κριτική τῶν δογμάτων τῆς ναροντνικιστικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Αὐτή ἡ ποικιλία τοῦ περιεχομένου (ἀπόλυτα ἀναπόφευχτη ὅταν γίνεται κριτική τοῦ μεγαλύτερου ρεύματος τῆς κοινωνικῆς μας σκέψης) καθορίζει καί τή μορφή τῆς ἀνάλυσης: εἶσαι ὑποχρεωμένος νά παρακολουθεῖς βῆμα πρός βῆμα τήν ἔκθεση τοῦ συγγραφέα καί νά στέκεσαι σέ κάθε σειρά τῶν ἐπιχειρημάτων του.

Πρίν ὅμως περάσουμε στήν ἀνάλυση τοῦ βιβλίου, νομίζω πώς εἶναι ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε πιό λεπτομερειακά σέ μιά προκαταβολική ἐξήγηση. Σκοπός αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου εἶναι ἡ κριτική τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε ἀπό τήν ἄποψη ἑνός ἀνθρώπου πού σέ *ὅλα* (κι ὄχι μόνο σέ «ὁρισμένα») «τά βασικά ζητήματα συμμερίζεται ἀπόψεις τελείως ἀποκρυσταλωμένες στή φιλολογία».

Οἱ ἀπόψεις αὐτές ἔχουν κιόλας ἐκτεθεῖ ἐπανειλημμένα ἀπό τίς στῆλες τοῦ τύπου τῶν φιλελευθέρων ναρόντνικων μέ σκοπό τήν κριτική, καί ἡ ἔκθεση αὐτή τίς συσκότισε μέχρι ἀηδίας, κάτι παραπάνω: τίς παραμόρφωσε, μπερδεύοντάς τες μέ τό χεγκελιανισμό, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μαζί τους, «μέ τήν πίστη ὅτι κάθε χώρα πρέπει ὑποχρεωτικά νά περάσει ἀπό τή φάση τοῦ καπιταλισμοῦ», καί μέ πολλές ἄλλες ἀνοησίες, καθαρά προϊόντα τῆς ἐφημερίδας «Νόβογε Βρέμια».

Ἰδιαίτερα παραμορφώθηκε ἡ πραχτική πλευρά τῆς θεωρίας, ἡ ἐφαρμογή της στίς ρωσικές συνθῆκες. Οἱ φιλελεύθεροι καί οἱ ναρόντνικοί μας, μή θέλοντας νά καταλάβουν ὅτι ἡ θεωρία τοῦ ρωσικοῦ μαρξισμοῦ ξεκινάει ἀπό ὁλότελα διαφορετική ἀντίληψη γιά τή ρωσική πραγματικότητα, συγκρίνανε τή θεωρία μέ τήν παλιά τους ἄποψη γι' αὐτή τήν πραγματικότητα καί βγάζανε συμπεράσματα πού ὄχι μονάχα ἦταν τελείως ἀσυνάρτητα, ἀλλά καί περιεῖχαν ἐπιπλέον τίς πιό ἀλλόκοτες κατηγορίες ἐνάντια στούς μαρξιστές.

Γι' αὐτό τό λόγο νομίζω πώς εἶναι ἀδύνατο ν' ἀρχίσω τήν ἀνάλυση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, ἄν προηγούμενα δέν ξεκαθα-

ρίσω μέ ἀκρίβεια τή στάση μου ἀπέναντι στό ναροντνικισμό. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ προκαταβολική ἀντιπαραβολή τῆς ναροντνικιστικῆς καί τῆς μαρξιστικῆς ἄποψης εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά ἐξηγηθοῦν πολλά σημεῖα τοῦ βιβλίου πού ἐξετάζουμε καί πού περιορίζεται στήν ἀντικειμενική πλευρά τῆς θεωρίας, ἐνῶ ἀφήνει σχεδόν ὁλότελα κατά μέρος τά πραχτικά συμπεράσματα.

Ἡ ἀντιπαραβολή αὐτή θά μᾶς δείξει ποιές εἶναι οἱ κοινές ἀφετηρίες τοῦ ναροντνικισμοῦ καί τοῦ μαρξισμοῦ, καί ποιές οἱ ριζικές διαφορές τους. Γιά τό σκοπό αὐτό εἶναι πιό ἐνδεδειγμένο νά πάρουμε τόν παλιό ρωσικό ναροντνικισμό, πρῶτο, γιατί σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή συνέπεια καί τήν πληρότητα τῆς ἔκθεσης τῶν ἀπόψεών του στεκόταν ἀσύγκριτα πιό ψηλά ἀπό τό σημερινό (πού τόν ἀντιπροσωπεύουν ὄργανα σάν τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»), καί, δεύτερο, γιατί δείχνει πιό ὁλοκληρωμένα τίς καλύτερες πλευρές τοῦ ναροντνικισμοῦ, πού ἀπό ὁρισμένες ἀπόψεις τίς συμμερίζεται καί ὁ μαρξισμός.

Ἄς πάρουμε μιά ἀπ' αὐτές τίς professions de foi* τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ ναροντνικισμοῦ κι ἄς παρακολουθήσουμε βῆμα πρός βῆμα τό συγγραφέα.

---

* — σύμβολα πίστης. *Ἡ Σύντ.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΚΟ ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΗΝ PROFESSION DE FOI ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ

Στόν CCXLII τόμο τοῦ «'Οτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι»* δημοσιεύτηκε ἕνα ἀνυπόγραφο ἄρθρο μέ τόν τίτλο: «Νέα βλαστάρια στόν κάμπο τοῦ λαοῦ», πού προβάλλει ἀνάγλυφα τίς προοδευτικές πλευρές τοῦ ναροντνικισμοῦ σέ ἀντιδιαστολή μέ τό ρωσικό φιλελευθερισμό.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μέ τά λόγια, ὅτι «τώρα» θεωρεῖται «σχεδόν προδοσία» ἡ διαμαρτυρία ἐνάντια στούς «ἀνθρώπους πού ξεχωρίζουν ἀπό τό περιβάλλον τοῦ λαοῦ κι ἀνεβαίνουν στό ἀνώτατο κοινωνικό σκαλοπάτι».

«Τελευταῖα ἀκόμα ἕνας φιλολογῶν γάιδαρος ἔδοσε μιά κλωτσιά στό „'Οτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι" κατηγορώντας το γιά *ἀπαισιοδοξία ἀπέναντι στό λαό*, ὅπως ἐκφράστηκε παίρνοντας ἀφορμή ἀπό μιά σύντομη κριτική γιά τό βιβλίο τοῦ Ζλατοβράτσκι, στό ὁποῖο, ἐκτός ἀπό ἀπαισιοδοξία ἀπέναντι στήν τοκογλυφία καί στή διαφθείρουσα ἐπίδραση τοῦ χρήματος γενικά, δέν ὑπῆρχε τίποτε τό ἀπαισιόδοξο· κι ὅταν ἀργότερα ὁ Γκλ. Οὐσπένσκι ἔγραψε ἕνα σχόλιο γιά τά τελευταῖα του δοκίμια («'Οτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», τεῦχος 11, τοῦ 1878), ἀναταράχτηκε ὁ φιλελεύθερος βάλτος, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται στό παραμύθι... καί ξαφνικά κι ἀναπάντεχα παρουσιάστηκε ἕνα τέτιο πλῆθος ὑπερασπιστῶν τοῦ λαοῦ, πού πραγματικά μείναμε κατάπληχτοι ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὁ λαός μας ἔχει τόσους φίλους... Δέν μπορῶ παρά νά βλέπω μέ συμπάθεια... ὅταν θέτουν τό πρόβλημα τοῦ πεντάμορφου χωριοῦ καί τῆς στάσης πού κρατοῦν ἀπέναντί του οἱ νεαροί μας φιλόλογοι ἤ, θά λέγαμε καλύτερα, ὄχι οἱ νεαροί, ἀλλά οἱ γεροκολασμένοι κ.κ. εὐγενεῖς καί λακέδες, καί οἱ νέοι ἔμποροι... Ὅταν τραγουδᾶς σερενάτες καί „κάνεις τά γλυκά μάτια" στό χωριό, δέ σημαίνει καθόλου ἀκόμα ὅτι τό ἀγαπᾶς καί τό σέβεσαι, ἀκριβῶς ὅπως ὅταν ὑποδείχνεις τίς ἐλλείψεις του δέ σημαίνει καθόλου ἀκόμα ὅτι κρατᾶς ἐχθρική στάση ἀπέναντί του. Ἄν ρωτήσετε τόν ἴδιο τόν Οὐσπένσκι... ποιόν ἔχει περισσότερο στήν καρδιά του, ποῦ βλέπει περισσότερες ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον — στό χωριό ἤ στά στρώματα τῶν

* Τοῦ 1879, τεῦχος 2, «Σύγχρονη 'Επισκόπηση», σελ. 125-152.

παλιῶν εὐγενῶν καί τῶν καινούργιων ἀστῶν; — μπορεῖ ἄραγε νά ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θά ἀπαντήσει: „στό χωριό"».

Ἡ περικοπή αὐτή εἶναι πολύ χαρακτηριστική. Πρῶτο, δείχνει παραστατικά, ποῦ βρίσκεται ἡ οὐσία τοῦ ναροντνικισμοῦ: στή διαμαρτυρία ἐνάντια στή δουλοπαροικία (στρῶμα τῶν παλιῶν εὐγενῶν) καί στόν ἀστισμό (καινούργιο ἀστικό στρῶμα) τῆς Ρωσίας *ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἀγρότη, τοῦ μικροπαραγωγοῦ*. Δεύτερο, δείχνει ταυτόχρονα τόν ὀνειροπόλο χαρακτήρα αὐτῆς τῆς διαμαρτυρίας καί τό ξέκομμά της ἀπό τά γεγονότα.

Μήπως «τό χωριό» ὑπάρχει κάπου *ἔξω* ἀπό τό καθεστώς τῶν «παλιῶν εὐγενῶν» ἤ τῶν «καινούργιων ἀστῶν»; Μήπως ἴσα ἴσα «τό χωριό» δέν τό φτιάχναν καί δέν τό φτιάχνουν μέ τό δικό τους τρόπο οἱ ἐκπρόσωποι καί τῶν πρώτων καί τῶν δεύτερων; Τό χωριό εἶναι ἀκριβῶς ἕνα «στρῶμα» ἐνμέρει «παλιῶν εὐγενῶν» καί ἐνμέρει «καινούργιων ἀστῶν». Ὅπως κι ἄν τό γυρίσετε τό χωριό, ὅταν βέβαια θά περιορίζεστε στή διαπίστωση τῆς πραγματικότητας (καί γι' αὐτή μόνο πρόκειται), καί ὄχι στίς δυνατότητες, δέ θά μπορέσετε νά βρεῖτε στό χωριό τίποτ' ἄλλο, κανένα τρίτο «στρῶμα». Κι ἄν οἱ ναρόντνικοι *βρίσκουν*, αὐτό γίνεται, γιατί πίσω ἀπό τά δέντρα δέ βλέπουν τό δάσος, πίσω ἀπό τή μορφή *γαιοχτησίας* τῶν διάφορων ἀγροτικῶν κοινοτήτων δέ βλέπουν τήν οἰκονομική ὀργάνωση ὅλης τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Ἡ ὀργάνωση αὐτή, μετατρέποντας τόν ἀγρότη σέ ἐμπορευματοπαραγωγό, τόν κάνει μικροαστό, μικρό ξεχωριστό νοικοκύρη πού παράγει γιά τήν ἀγορά· γιά τό λόγο αὐτό ἀποκλείει τή δυνατότητα νά ἀναζητᾶς τίς «ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον» *πρός τά πίσω* καί σέ ἀναγκάζει νά τίς ἀναζητᾶς *πρός τά μπρός*, νά μήν τίς ἀναζητᾶς δηλαδή στό «χωριό», ὅπου ὁ συνδυασμός τοῦ στρώματος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν» καί τῶν «καινούργιων ἀστῶν» χειροτερεύει τρομερά τήν κατάσταση τῆς ἐργασίας καί τῆς ἀφαιρεῖ τή δυνατότητα νά παλαίβει ἐνάντια στούς κυρίους τοῦ «καινούργιου ἀστικοῦ» καθεστῶτος, γιατί αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τους μέ τά συμφέροντα τῆς ἐργασίας δέν εἶναι ἀρκετά ἀναπτυγμένη, ἀλλά νά τίς ἀναζητᾶς στό πλέρια ἀναπτυγμένο, πέρα γιά πέρα «καινούργιο ἀστικό» στρῶμα, πού ξεκαθαρίστηκε ὁλότελα ἀπό τά θέλγητρα τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», πού ἔχει κοινωνικοποιήσει τήν ἐργασία, ἔχει ὁλοκληρώσει καί ξεκαθαρίσει τήν κοινωνική ἀντίθεση, αὐτήν τήν ἀντίθεση πού στό χωριό βρίσκεται ἀκόμα σέ ἐμβρυώδη, λανθάνουσα κατάσταση.

Τώρα πρέπει νά σημειώσουμε τίς θεωρητικές διαφορές ἀνάμεσα στίς διδασκαλίες, *πού ὁδηγοῦν* στό ναροντνικισμό καί στό μαρξισμό, ἀνάμεσα στίς *ἀντιλήψεις* γιά τή ρωσική πραγματικότητα καί ἱστορία.

Ἄς ἀκολουθήσουμε παραπέρα τό συγγραφέα.

Βεβαιώνει τούς «κ.κ. πού ἀγανάχτησε ἡ ψυχή τους», ὅτι ὁ Οὐσπένσκι καταλαβαίνει τή σχέση ἀνάμεσα στή φτώχια τοῦ λαοῦ καί στήν ἠθική τοῦ λαοῦ

> «καλύτερα ἀπό πολλούς θαυμαστές τοῦ χωριοῦ, γιά τούς ὁποίους... τό χωριό εἶναι... κάτι σάν πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ, πού, σέ μιά ἐποχή σάν τή σημερινή, ἐφοδιάζονται μ' αὐτό συνήθως ὅλοι οἱ ἔξυπνοι καί πραχτικοί ἀστοί».

Γιατί ἄραγε, κύριε ναρόντνικε, νομίζετε ὅτι σ' ἕναν ἄνθρωπο, πού ἐπιθυμεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει τά συμφέροντα τῆς ἐργασίας, συμβαίνει ἕνα τόσο θλιβερό καί προσβλητικό πράγμα, νά μετατρέπει δηλαδή σέ «πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ» ἐκεῖνο πού τό θεωρεῖ «ἐγγύηση γιά τό μέλλον»; Τό μέλλον αὐτό πρέπει ν' ἀποκλείει τήν ἀστική τάξη, ἐνῶ τό δρόμο, ἀπό τόν ὁποῖο ἐσεῖς θέλετε νά τραβήξετε πρός αὐτό τό μέλλον, ὄχι μόνο δέν τόν βλέπουν ἐχθρικά οἱ «πραχτικοί καί ἔξυπνοι ἀστοί», ἀλλά ἀντίθετα τόν δέχονται μέ προθυμία καί τόν παίρνουν σάν «πιστοποιητικό».

Τί νομίζετε, θά μποροῦσε νά νοηθεῖ ἕνα τόσο σκανδαλώδικο πράγμα, ἄν δέν ἀρχίζατε ἐσεῖς νά ὑποδείχνετε τίς «ἐγγυήσεις τοῦ μέλλοντος» ὄχι ἐκεῖ πού οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις, οἱ χαρακτηριστικές γιά τό καθεστώς ὅπου διαφεντεύουν οἱ «πραχτικοί καί ἔξυπνοι ἀστοί», βρίσκονται ἀκόμα σέ μή ἀναπτυγμένη, ἐμβρυώδικη κατάσταση, ἀλλά ἐκεῖ ὅπου ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ὥς τό τέλος, ὥς τό nec plus ultra*, ἐκεῖ, ὅπου, συνεπῶς, δέν μπορεῖ νά περιορίζεται κανείς σέ καταπραϋντικά καί σέ ἡμίμετρα, ἐκεῖ ὅπου δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ τά desiderata** τῶν ἐργαζομένων γιά δικό του ὄφελος, ἐκεῖ ὅπου τό ζήτημα ἔχει μπεῖ ὀρθά κοφτά.

Μήπως καί σεῖς δέ λέτε παρακάτω τά ἑξῆς:

> «Οἱ παθητικοί φίλοι τοῦ λαοῦ δέ θέλουν νά καταλάβουν τό ἁπλό αὐτό πράγμα, ὅτι ὅλες οἱ δυνάμεις πού δροῦν στήν κοινωνία συντίθενται συνή-

---

* — στό ἔπακρο. *Ἡ Σύντ.*

** — πόθους, διεκδικήσεις. *Ἡ Σύντ.*

θως σέ δυό συνισταμένες δυνάμεων πού ἀλληλοαντιτίθενται κι ὅτι οἱ παθητικές δυνάμεις πού, ὅπως φαίνεται, δέ συμμετέχουν στήν πάλη, ἐξυπηρετοῦν μόνο τή δύναμη, πού σέ μιά δοσμένη στιγμή ἔχει τήν ὑπεροχή» (σελ. 132).

Μήπως ὁ χαρακτηρισμός αὐτός δέν ἀφορᾶ καί τό χωριό, μήπως τό χωριό εἶναι κάποιος ἰδιαίτερος κόσμος, ὅπου δέν ὑπάρχουν αὐτές οἱ «ἀλληλοαντιτιθέμενες δυνάμεις» καί αὐτή ἡ πάλη, γιά νά μπορεῖτε νά μιλᾶτε γι' αὐτό ἀβασάνιστα χωρίς νά φοβᾶστε ὅτι παίζετε ἔτσι τό παιγνίδι τῆς «δύναμης πού ἔχει τήν ὑπεροχή»; Εἶναι ἄραγε εὔλογο, μιά καί γίνεται πιά λόγος γιά πάλη, ν' ἀρχίζει κανείς ἀπό κεῖ, ὅπου τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς πάλης εἶναι παραφορτωμένο μ' ἕνα σωρό ξένα περιστατικά, πού ἐμποδίζουν νά χωρίσουμε σταθερά καί ὁριστικά τή μιά ἀπό τήν ἄλλη αὐτές τίς ἀλληλοαντιτιθέμενες δυνάμεις, πού ἐμποδίζουν νά δοῦμε καθαρά τόν κύριο ἐχθρό; Μήπως δέν εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τό πρόγραμμα πού διατυπώνει ὁ συγγραφέας στό τέλος τοῦ ἄρθρου — μόρφωση, διεύρυνση τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας, ἐλάττωση τῶν φόρων — δέν εἶναι σέ θέση νά θίξει οὔτε κατά ἕνα γιῶτα ἐκεῖνον πού ἔχει τήν ὑπεροχή, καί ὅτι τό τελευταῖο ἄρθρο τοῦ προγράμματος — «ὀργάνωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς» — προϋποθέτει κιόλας ὄχι μόνο ὅτι ἔγινε ἡ πάλη, ἀλλά ἀκόμα καί ὅτι τέλειωσε μάλιστα μέ νίκη; Τό πρόγραμμά σας στέκει μακριά ἀπό τόν ἀνταγωνισμό ἐκεῖνο, πού τήν ὕπαρξή του δέν μπορούσατε νά μήν τήν ἀναγνωρίσετε καί σεῖς οἱ ἴδιοι. Γιαυτό ἀκριβῶς δέν τρομάζει τούς νοικοκυρέους τοῦ «καινούργιου ἀστικοῦ στρώματος». Τό πρόγραμμά σας εἶναι ἕνα μικροαστικό ὄνειρο. Γιαυτό ἀκριβῶς δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει παρά μόνο σάν «πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ».

«Ἀκόμα καί οἱ ἄνθρωποι, γιά τούς ὁποίους τό χωριό εἶναι μιά ἀφηρημένη ἔννοια καί ὁ μουζίκος ἕνας ἀφηρημένος Νάρκισσος, δέ σκέφτονται καλά, ὅταν λένε ὅτι τό χωριό πρέπει μόνο νά τό ἐπαινεῖ κανείς καί νά ὑποστηρίζει ὅτι ἀντιστέκεται θαυμάσια σ' ὅλες τὶς ἐπιροές πού τό καταστρέφουν. Ἂν τό χωριό βρίσκεται σέ τέτιες συνθῆκες, ὥστε νά εἶναι ἀναγκασμένο νά παλαίβει κάθε μέρα γιά τό καπίκι, ἄν τό μαδοῦν οἱ τοκογλύφοι, τό ἐξαπατοῦν οἱ κουλάκοι, τό καταπιέζουν οἱ τσιφλικάδες, ἄν κάποτε οἱ χωριάτες τρῶνε ξύλο στό ἐπαρχεῖο, μήπως ὅλα αὐτά μπορεῖ νά μήν ἔχουν τήν ἐπίδρασή τους στήν ἠθική πλευρά τοῦ χωριοῦ;... Ἂν τό ρούβλι, αὐτό τό καπιταλιστικό φεγγάρι, βρίσκεται στό κέντρο τοῦ ἀγροτικοῦ τοπίου, ἄν πρός αὐτό στρέφονται ὅλα τά βλέμματα, ὅλες οἱ σκέψεις καί οἱ ψυχικές δυνάμεις, ἄν αὐτό γίνεται σκοπός τῆς ζωῆς καί μέτρο τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀτόμου, μπορεῖ μήπως νά κρύβει κανείς αὐτό τό γεγονός καί νά λέει ὅτι ὁ μουζίκος εἶναι ἀνάργυρος Κοσμᾶς, πού δέν τοῦ χρειάζονται καθόλου χρήματα;

Ἄν στό χωριό παρατηροῦνται τάσεις γιά διχόνοια, ἄν βρίσκονται σέ πλέρια ἄνθιση οἱ κουλάκοι καί προσπαθοῦν νά ὑποδουλώσουν τήν πιό ἀδύνατη ἀγροτιά καί νά τή μετατρέψουν σέ ἐργάτες γῆς, νά διαλύσουν τήν κοινότητα κτλ. μήπως, σᾶς ρωτῶ, μπορεῖ κανείς νά κρύβει ὅλα αὐτά τά γεγονότα;! Μποροῦμε νά ἐπιθυμοῦμε μιά πιό ἐπισταμένη κι ὁλόπλευρη ἔρευνα αὐτῶν τῶν γεγονότων, μποροῦμε νά τά ἐξηγοῦμε μέ τίς καταθλιπτικές συνθῆκες τῆς φτώχιας (ἀπ' τήν πείνα οἱ ἄνθρωποι κλέβουν, σκοτώνουν καί σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις ἀκόμα καί τρῶνε ὁ ἕνας τόν ἄλλον), εἶναι ὅμως τελείως ἀδύνατο νά τό κρύβουμε. Νά κρύβει κανείς αὐτά τά γεγονότα σημαίνει ὅτι ὑπερασπίζει τό status quo*, σημαίνει ὅτι ὑπερασπίζει τό περιβόητο laissez faire, laissez aller** ὅσο καιρό τά θλιβερά φαινόμενα δέν ἔχουν πάρει τρομακτικές διαστάσεις. Γενικά εἶναι πάντα περιττό νά ἐξωραΐζεται ἡ ἀλήθεια».

Καί πάλι, πόσο πετυχημένος εἶναι αὐτός ὁ χαρακτηρισμός τοῦ χωριοῦ καί πόσο ἀνάξια λόγου τά συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπ' αὐτόν! πόσο σωστά σημειώνονται τά γεγονότα καί πόσο μίζερη εἶναι ἡ ἐξήγηση καί ἡ κατανόησή τους! Ἐδῶ βλέπουμε πάλι τήν ἴδια τεράστια ἄβυσσο ἀνάμεσα στά desiderata σχετικά μέ τήν ὑπεράσπιση τῆς ἐργασίας καί στά μέσα τῆς πραγματοποίησής τους. Γιά τό συγγραφέα ὁ καπιταλισμός στό χωριό δέν εἶναι παρά ἕνα «θλιβερό φαινόμενο». Παρ' ὅλο πού ὁ συγγραφέας βλέπει ἕναν τέτιον καπιταλισμό σέ μεγάλες διαστάσεις καί στήν πόλη, παρ' ὅλο πού βλέπει πώς ὁ καπιταλισμός ἔχει καθυποτάξει ὄχι μόνο ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἐργασίας τοῦ λαοῦ, ἀλλά ἀκόμα καί τήν «προοδευτική» φιλολογία, πού παρουσιάζει τά ἀστικά μέτρα σάν μέτρα παρμένα ἐξονόματος τοῦ λαοῦ καί γιά τό λαό, παρ' ὅλα αὐτά, δέ θέλει νά παραδεχτεῖ ὅτι πρόκειται γιά ειδική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας, καί αὐτοπαρηγοριέται μέ τό ὄνειρο, ὅτι πρόκειται ἁπλῶς γιά ἕνα θλιβερό φαινόμενο, πού προκαλεῖται ἀπό τίς «καταθλιπτικές συνθῆκες». Καί ὑποστηρίζει πώς, ἄν ἐγκαταλειφθεῖ ἡ θεωρία τῆς μή ἐπέμβασης, τότε μποροῦν νά παραμεριστοῦν αὐτές οἱ συνθῆκες. Ναί, *ἄν* καί ἄν! Ποτέ ὅμως δέν εἴχαμε στή Ρωσία πολιτική μή ἐπέμβασης· πάντα εἴχαμε ἐπέμβαση... ὑπέρ τῆς ἀστικῆς τάξης, καί μόνο τά γλυκά ὄνειρα ἑνός «ἀπογευματινοῦ ὑπνάκου» μποροῦν νά γεννήσουν τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ κατάσταση θ' ἀλλάξει χωρίς μιά «ἀνακατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς τάξεις», ὅπως λέει ὁ κ. Στροῦβε.

«Ξεχνᾶμε ὅτι ἡ κοινωνία μας χρειάζεται ἰδανικά — πολιτικά, ἀστικά καί ἄλλα — κυρίως γιά νά μπορεῖ, ἐφοδιασμένη μ' αὐτά, νά μή σκέφτεται

* — τήν ὑπάρχουσα κατάσταση. *Ἡ Σύντ.*

** — ἀφῆστε τά γεγονότα νά ἀκολουθοῦν τήν πορεία τους. *Ἡ Σύντ.*

τίποτε ἄλλο, ὅτι τά ἰδανικά αὐτά τά ἀναζητᾶ ὄχι μέ νεανική ἀνησυχία, ἀλλά σάν ἄνθρωπος πού παίρνει τόν ἀπογευματινό ὑπνάκο του, ὅτι ἀπογοητεύεται ἀπ' αὐτά χωρίς ψυχικά βάσανα, ἀλλά μέ ἐλαφρότητα πρίγκηπα τῆς 'Αρκαδίας. Τέτια εἶναι τουλάχιστο ἡ τεράστια πλειοψηφία τῆς κοινωνίας μας. Γιά νά κυριολεχτήσουμε, δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό κανένα ἰδανικό, γιατί εἶναι χορτάτη καί ἱκανοποιεῖται πέρα γιά πέρα μέ τίς στομαχικές λειτουργίες της».

Ὑπέροχος χαρακτηρισμός τῆς φιλελευθερο-ναροντνικιστικῆς κοινωνίας μας.

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα, ποιοί εἶναι περισσότερο συνεπεῖς: οἱ «ναρόντνικοι», πού ἐξακολουθοῦν νά χάνουν τόν καιρό τους νταντεύοντας αὐτή τήν «κοινωνία», πού τῆς προσφέρουν τήν εἰκόνα τῆς φρίκης τοῦ «ἐπερχόμενου» καπιταλισμοῦ, τοῦ «κακοῦ πού τήν ἀπειλεῖ»*, ὅπως ἐκφράστηκε ὁ ἀρθρογράφος, πού καλοῦν τούς ἐκπροσώπους της νά ἐγκαταλείψουν τό στραβό δρόμο στόν ὁποῖο «παραστρατήσαμε» κτλ., ἤ οἱ μαρξιστές, πού εἶναι τόσο «στενοί», ὥστε τραβοῦν μιά αὐστηρά διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στόν ἑαυτό τους καί στήν κοινωνία καί θεωροῦν ἀπαραίτητο ν' ἀπευθυνθοῦν ἀποκλειστικά σέ κείνους πού δέν «ἱκανοποιοῦνται» καί *δέν μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν* ἀπό τίς «στομαχικές λειτουργίες», πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ἰδανικά καί γιά τούς ὁποίους τά ἰδανικά εἶναι ζήτημα τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Αὐτή εἶναι στάση μαθήτριας παρθεναγωγείου, συνεχίζει ὁ συγγραφέας. Αὐτό

«δείχνει τή βαθιά διαφθορά τῆς σκέψης καί τοῦ αἰσθήματος... ποτέ ὡς τώρα δέν ὑπῆρξε τόσο ταιριαστή, λουστραρισμένη, τόσο ἀθώα καί ταυτόχρονα βαθιά διαφθορά. Ἡ διαφθορά αὐτή ἀνήκει ὁλοκληρωτικά στή νεότατη ἱστορία μας, ἀνήκει στόν ἀστικό πολιτισμό [δηλ., γιά νά ἀκριβολογήσουμε, περισσότερο στό ἀστικό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς. Κ. Τ.], πού ἀναπτύχθηκε πάνω στό ἔδαφος τοῦ ἀρχοντολογιοῦ, τῆς ἀριστοκρατικῆς συναισθηματικότητας, τῆς ἀμάθειας καί τῆς τεμπελιᾶς. Ἡ ἀστική τάξη ἔφερε μαζί της τήν ἐπιστήμη της, τόν ἠθικό της κώδικα καί τά σοφίσματά της».

Θά νόμιζε κανείς ὅτι ὁ συγγραφέας ἐκτίμησε τήν πραγματικότητα ἀρκετά σωστά, ὥστε νά καταλάβει ποιά εἶναι ἡ μοναδικά δυνατή διέξοδος. Ἄν ὅλη ἡ αἰτία εἶναι ὁ ἀστικός πολιτισμός μας, θά πεῖ ὅτι οἱ «ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον» δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν ἀλλοῦ, παρά μονάχα στόν «ἀντίποδα» αὐτῆς τῆς

---

* Ποιόν ἀπειλεῖ τό κακό; Τίς στομαχικές λειτουργίες; Ὁ καπιταλισμός ὄχι μόνο δέν τίς ἀπειλεῖ, ἀλλά ἀντίθετα τούς ὑπόσχεται τά πιό ἐκλεκτά καί ἐξεζητημένα φαγητά.

ἀστικῆς τάξης, γιατί εἶναι ὁ μόνος πού «διαφοροποιήθηκε» ὁριστικά ἀπ' αὐτόν τόν «ἀστικό πολιτισμό», εἶναι ὁριστικά κι ἀμετάκλητα ἐχθρικός ἀπέναντί του καί λόγω τῆς φύσης του δέν κάνει κανέναν ἀπό κείνους τούς συμβιβασμούς, ἀπό τούς ὁποίους βγαίνουν μέ τόση εὐκολία τά «πιστοποιητικά φιλελευθερισμοῦ».

'Αλλά ὄχι. Μπορεῖ ἀκόμα κανείς νά ὀνειροπολήσει. Ὁ «πολιτισμός» εἶναι πραγματικά μόνο «ἀστική ὑποκρισία», μόνο διαφθορά. Μά αὐτό εἶναι ἁπλῶς ἀποτέλεσμα τοῦ παλιοῦ ἀρχοντολογιοῦ (ὁ ἴδιος μόλις τώρα-δά ἀναγνώρισε ὅτι ὁ πολιτισμός αὐτός δημιουργήθηκε ἀπό τή νεότατη ἱστορία, ἀπό τήν ἱστορία, ἡ ὁποία ἐκμηδένισε ἴσα-ἴσα τό παλιό ἀρχοντολόι) καί τῆς τεμπελιᾶς, εἶναι δηλ. κάτι τό τυχαῖο, πού δέν ἔχει γερές ρίζες κτλ. κτλ. 'Ακολουθοῦν φράσεις χωρίς κανένα νόημα, πού δέν δείχνουν παρά ξέκομμα ἀπό τά γεγονότα καί συναισθηματική ὀνειροπόληση, πού δέ θέλει νά δεῖ ὅτι *ὑπάρχουν* «ἀλληλοαντιτιθέμενες δυνάμεις». 'Ακοῦστε:

«Αὐτή (ἡ ἀστική τάξη) πρέπει νά τά μπάσει (τήν ἐπιστήμη, τόν ἠθικό κώδικα) στίς καθέδρες, στή φιλολογία, στό δικαστήριο καί στούς ἄλλους τομεῖς τῆς ζωῆς. [Πιό πάνω εἴδαμε ὅτι τά *ἔχει κιόλας μπάσει* σ' ἕνα τόσο εὐρύ «τομέα τῆς ζωῆς», ὅπως τό χωριό. Κ. Τ.] Πρῶτα ἀπ' ὅλα δέ βρίσκει ἀρκετά κατάλληλους ἀνθρώπους γι' αὐτό τό πράγμα καί κατανάγκην ἀπευθύνεται σέ ἀνθρώπους πού ἔχουν ἄλλες παραδόσεις. [Ἡ ρωσική ἀστική τάξη «δέ βρίσκει ἀνθρώπους»;! Δέν ἀξίζει τόν κόπο νά τό ἀναιρέσουμε αὐτό, πολύ περισσότερο πού ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας θ' ἀναιρέσει πιό κάτω τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Κ. Τ.] Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί δέν ξέρουν τή δουλιά τους [οἱ ρῶσοι κεφαλαιοκράτες;! Κ. Τ.], οἱ ἐνέργειές τους δείχνουν ἀνθρώπους χωρίς πείρα, οἱ κινήσεις τους εἶναι ἀδέξιες, [ἀρκετά καλά «ξέρουν τή δουλιά τους» γιά νά βγάζουν κέρδη δεκάδες καί ἑκατοντάδες στά ἑκατό· ἔχουν ἀρκετή «πείρα» γιά νά ἐφαρμόζουν παντοῦ τό truck-system[103]· εἶναι ἀρκετά ἐπιδέξιοι γιά νά πετυχαίνουν προστατευτικούς δασμούς. Μόνον ἐκεῖνος πού δέν αἰσθάνεται *ἄμεσα καί κατευθεῖαν* στίς πλάτες του τήν καταπίεση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, μόνον ἕνας μικροαστός μπορεῖ νά σχηματίσει μιά τέτια λαθεμένη ἀντίληψη. Κ. Τ.]· προσπαθοῦν νά μιμηθοῦν τήν ἀστική τάξη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, παραγγέλνουν βιβλία, μαθαίνουν [νά πού ὁ συγγραφέας ὁ ἴδιος ἀναγκάζεται πιά νά ἀναγνωρίσει τό φανταστικό χαρακτήρα τοῦ ὁράματος πού μόλις ἐπινόησε: ὅτι τάχα στή χώρα μας ὁ «ἀστικός πολιτισμός» ἀναπτύχθηκε πάνω στό ἔδαφος *τῆς ἀμάθειας*. Δέν εἶν' ἀλήθεια. 'Ακριβῶς *αὐτός* ἔφερε στή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση τήν πολιτιστική ἀνάπτυξη, τή «μόρφωση». «Γενικά εἶναι πάντα περιττό» «νά ἐξωραΐζει κανείς τήν ἀλήθεια», νά παρασταίνει τόν ἐχθρό ἀνίσχυρο καί ἀνεδαφικό. Κ. Τ.]· πότε-πότε τούς πιάνει πόνος γιά τό παρελθόν, καί πότε ἔχουν ἀμφιβολίες γιά τό μέλλον, γιατί ἀκούγονται ἀπό κάπου φωνές ὅτι ἡ ἀστική τάξη εἶναι ἕνας ἀναιδής νεόπλουτος, ὅτι ἡ ἐπιστήμη της δέν ἀντέχει σέ κριτική καί ὁ ἠθικός της κώδικας εἶναι τελείως ἄχρηστος».

Μήπως ή ρωσική άστική τάξη πέφτει στό άμάρτημα «νά πονάει γιά τό παρελθόν» καί «ν' άμφιβάλλει γιά τό μέλλον»;! Ἀφῆστε τα αὐτά! Ὄρεξη πού τήν ἔχουν μερικοί ἄνθρωποι νά κοροϊδεύουν τόν ἑαυτό τους, νά συκοφαντοῦν τόσο ἀπεριόριστα τήν καημένη τή ρωσική ἀστική τάξη, πώς τάχασε δῆθεν ἀπό τίς φωνές ὅτι «εἶναι ἄχρηστη ἡ ἀστική τάξη»! Μήπως συμβαίνει τό ἀντίθετο: μήπως «τάχασαν» αὐτοί πού «φωνάζουν», ὅταν τούς κατσάδιασαν γιά καλά, μήν εἶναι αὐτοί πού ἐκδηλώνουν «ἀμφιβολίες γιά τό μέλλον»;...

Καί οἱ κύριοι αὐτοί μένουν κατάπληχτοι καί κάνουν πώς δέν καταλαβαίνουν γιατί τούς ὀνομάζουν ρωμαντικούς!

«Καί ὅμως πρέπει νά σωθοῦμε. Ἡ ἀστική τάξη δέ σέ παρακαλεῖ, ἀλλά σέ διατάζει, μέ τήν ἀπειλή τοῦ ἀφανισμοῦ, νά πᾶς στή δουλιά*. Ἄν δέν πᾶς θά μείνης χωρίς ψωμί, θά στέκεσαι στή μέση τοῦ δρόμου καί θά φωνάζεις: „Βοηθεῖστε ἕναν ἀπόστρατο λοχαγό", καί ἴσως μάλιστα νά ψοφήσεις ἀπό τήν πείνα. Καί νά, ἀρχίζει ἡ δουλιά, ἀκούγονται στριγγλιές, τριξίματα, κρότοι, γίνεται θόρυβος. Ἡ δουλιά βιάζει, δέν μπορεῖς νά τήν ἀναβάλεις. Τέλος, μπῆκε μπρός ὅλος ὁ μηχανισμός. Σά νά λιγόστεψαν οἱ στριγγλιές καί οἱ διαπεραστικοί ἦχοι, σά νά συνταιριάστηκαν τά διάφορα κομμάτια, ἀκούγεται μόνον ὁ κρότος ἀπό κάποιο ἀσουλούπωτο πράγμα. Εἶναι ὅμως πιό τρομερό: τά σανίδια λυγίζουν ὅλο καί περισσότερο, οἱ βίδες λασκάρουν καί ἀπό ὥρα σέ ὥρα περιμένεις πώς θά γίνουν ὅλα συντρίμμια».

Ἡ περικοπή αὐτή εἶναι πολύ χαρακτηριστική, γιατί μέ μιά ἀνάγλυφη, λακωνική καί ὡραία μορφή ἐκθέτει τούς συλλογισμούς ἐκείνους, πού οἱ ναρόντνικοι τῆς Ρωσίας ἀγαποῦν νά τούς περιβάλλουν μέ ἐπιστημονική μορφή. Ξεκινώντας ἀπό γεγονότα ἀδιαφιλονίκητα, πού δέν μποροῦν καθόλου ν' ἀμφισβητηθοῦν, πού ἀποδείχνουν τήν ὕπαρξη ἀντιφάσεων στό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς, τήν ὕπαρξη καταπίεσης, ἀφανισμοῦ, ἀνεργίας, κτλ., προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἕνα ἐξαιρετικά ἄσχημο, «ἀσουλούπωτο» πράγμα [πρβλ. τόν Β.Β., τόν *Καμπλουκόφ* («Τό πρόβλημα τῶν ἐργατῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία»), *ἐνμέρει* τόν κ. Νικολάι — ον], πού «περιμένεις ἀπό ὥρα σέ ὥρα» νά γίνει συντρίμμια.

Περιμένουμε πολλά, πάρα πολλά χρόνια, περιμένουμε καί

* Σημειῶστε το αὐτό, ἀναγνώστη. Ὅταν ὁ ναρόντνικος λέει ὅτι σέ μᾶς στή Ρωσία «*ἡ ἀστική τάξη* διατάζει νὰ πᾶμε στή δουλιά», αὐτό εἶναι ἀλήθεια. Κι ὅταν ὁ μαρξιστής πεῖ ὅτι ἐδῶ σέ μᾶς κυριαρχεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, τότε ὁ κ. Β. Β. φωνάζει ὅτι ὁ μαρξιστής ἐπιδιώκει «νά ἀντικαταστήσει τό δημοκρατικό(sic!! (ἔτσι!! *Ἡ Σύντ.*)) καθεστώς μέ τό κεφαλαιοκρατικό».

βλέπουμε πώς αὐτή ἡ δύναμη, πού διατάζει τό ρωσικό λαό νά πάει στή δουλιά, διαρκῶς ἀναπτύσσεται καί δυναμώνει, καυχιέται μπροστά σ' ὅλη τήν Εὐρώπη γιά τήν ἰσχή τῆς Ρωσίας, πού *αὐτή* δημιουργεῖ, καί καγχάζει, φυσικά, γιατί «ἀκούγονται φωνές», πού δέν λένε τίποτ' ἄλλο, παρά μονάχα πώς πρέπει νά ἐλπίζει κανείς ὅτι «θά λασκάρουν οἱ βίδες».

«Τούς ἀδύνατους ἀνθρώπους τούς πιάνει ἡ καρδιά ἀπό τό φόβο. „Τόσο τό καλύτερο", λένε οἱ παράτολμοι ἄνθρωποι. „Τόσο τό καλύτερο" λέει καί ἡ ἀστική τάξη: „σύντομα θά παραγγείλουμε ἕνα καινούργιο μηχάνημα ἀπό τό ἐξωτερικό, σύντομα θά ἑτοιμάσουμε τό βάθρο, τά σανίδια καί ἄλλα χοντρά κομμάτια ἀπό ντόπια ὑλικά, σύντομα θά δημιουργήσουμε ἐπιδέξιους χειριστές τῶν μηχανῶν". Στό μεταξύ ἡ ἠθική πλευρά τῆς κοινωνίας βρίσκεται σ' ὅλο αὐτό τό διάστημα στήν πιό ἄσχημη κατάσταση. Μερικοί εὐχαριστοῦνται μέ τήν καινούργια δράση καί καταβάλλουν ὑπεράνθρωπες προσπάθειες, ἄλλοι μένουν πίσω καί ἀπογοητεύονται ἀπό τή ζωή».

Ἡ καημένη ρωσική ἀστική τάξη! Καταβάλλει «ὑπεράνθρωπες» προσπάθειες γιά νά ἰδιοποιεῖται τήν ὑπεραξία! καί δέ νιώθει τόν ἑαυτό της καλά ἀπό τήν ἠθική πλευρά! (Μήν ξεχνᾶτε ὅτι στήν προηγούμενη σελίδα ὅλη αὐτή ἡ ἠθική πλευρά συνοψιζόταν στίς στομαχικές λειτουργίες καί στή διαφθορά). Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἐδῶ πιά δέ χρειάζεται καθόλου πάλη ἐνάντιά της — καί μάλιστα κάποια ταξική πάλη — μά χρειάζεται ἁπλῶς νά τήν κατσαδιάσεις γιά καλά καί θά πάψει νά ἐξασκεῖ βία πάνω στόν ἑαυτό της.

«Τό λαό τώρα σχεδόν κανείς δέν τόν σκέφτεται· καί ὅμως, σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς ἀστικῆς τάξης, ὅλα γίνονται γιά τό λαό, γιά λογαριασμό του· καί ὅμως ὅλοι οἱ κοινωνικοί παράγοντες καί οἱ δημοσιολόγοι θεωροῦν χρέος τους νά μιλᾶνε πολύ γιά τό καλό τοῦ λαοῦ... Αὐτό τό φιλάρεσκο φιλελεύθερο ρεῦμα ἔπνιξε ὅλα τά ἄλλα κι ἔγινε κυρίαρχο. Στό *δημοκρατικό αἰώνα* μας δέν εἶναι μόνο ὁ κ. Σουβόριν πού ἐξομολογεῖται δημόσια τήν ἀγάπη του πρός τό λαό καί λέει: „ἕνα πράγμα ἀγαποῦσα πάντα καί θά πεθάνω μ' αὐτή μου τήν ἀγάπη — τό λαό, κι ἐγώ ὁ ἴδιος βγῆκα ἀπό τό λαό" (πράγμα πού δέν ἀποδείχνει ἀκόμα ἀπολύτως τίποτε)· ἀλλά ἀκόμα καί ἡ ἐφημερίδα „Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι" σά νά κρατάει τώρα ἐντελῶς διαφορετική στάση ἀπέναντι στό λαό... καί σά νά φροντίζει, μέ δικό της τρόπο, φυσικά, γιά τήν εὐημερία του. Σήμερα δέν ὑπάρχει πιά κανένα ὄργανο τοῦ τύπου, σάν τό μακαρίτικο „Βέστι" πού νά κρατάει ἀνοιχτά ἀντιλαϊκή στάση. Κι ὅμως ἡ ἀνοιχτά ἀντιλαϊκή στάση ἦταν προτιμότερη, γιατί τότε τόν ἐχθρό τόν ἔβλεπες καθαρά σά νά τόν εἶχες μπροστά σου: διέκρινες καί τίς βλακεῖες του καί τίς πονηριές του. Τώρα ὅλοι εἶναι φίλοι καί ταυτόχρονα ὅλοι εἶναι ἐχθροί· ὅλοι ἀνακατεύτηκαν μέσα σ' ἕνα γενικό χάος. Ὁ λαός, ὅπως λέει ὁ Οὐσπένσκι, σκεπάζεται ἀκριβῶς ἀπό κάποια ὁμίχλη πού μπερδεύει τόν ἄπειρο ἄνθρωπο καί τόν ὁδηγεῖ σέ πλάνη. Προηγούμενα δέν ἔβλεπε μπροστά

του παρά μόνο ἀπροκάλυπτη αὐθαιρεσία. Τώρα τοῦ λένε ὅτι εἶναι ἐξίσου ἐλεύθερος, ὅπως καί ὁ τσιφλικάς, τοῦ λένε ὅτι χειρίζεται μόνος του τίς ὑποθέσεις του, τοῦ λένε ὅτι τόν σηκώνουν ἀπό τή μηδαμινότητα καί τόν στηρίζουν στά πόδια, ἐνῶ ὅλες αὐτές τίς φροντίδες τίς διαπερνάει καί τίς τυλίγει ἕνα λεπτό μά γερό νῆμα ἀπέραντης ψευτιᾶς καί ὑποκρισίας».

Τό σωστό, σωστό!

«Τότε κάθε ἄλλο παρά ὅλοι ἀσχολοῦνταν μέ τήν ἵδρυση συνεταιρισμῶν δανεισμοῦ καί ἀποταμίευσης, πού ἐνθαρρύνουν τόν κουλάκο κι ἀφήνουν τούς πραγματικά φτωχούς ἀγρότες χωρίς πιστώσεις».

Στήν ἀρχή θά μποροῦσε νά νομίσει κανείς ὅτι ὁ ἀρθρογράφος, κατανοώντας τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς πίστης, θ' ἀπόφευγε ὁλότελα κάθε τέτιο ἀστικό μέτρο. Χαρακτηριστικό ὅμως καί βασικό γνώρισμα τοῦ μικροαστοῦ εἶναι νά πολεμάει ἐνάντια στό ἀστικό καθεστώς μέ τά μέσα τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Γιαυτό ἀκριβῶς ὁ συγγραφέας, ὅπως καί οἱ ναρόντνικοι γενικά, *διορθώνει* τήν ἀστική δράση, ἀπαιτώντας πιό πλατιές πιστώσεις, πιστώσεις γιά τούς πραγματικά φτωχούς!

«...δέ μιλοῦσαν γιά τήν ἀνάγκη ἐντατικου νοικοκυριοῦ, πού ἐμπόδιό του στέκουν στό ξαναμοίρασμα τῶν χωραφιῶν καί ἡ κοινότητα(;)· δέ μιλοῦσαν γιά τό βάρος τῶν κεφαλικῶν φόρων, ἀποσιωπώντας τούς ἔμμεσους φόρους καί τό γεγονός ὅτι ὁ φόρος εἰσοδήματος μετατρέπεται συνήθως στήν πράξη σέ φόρο πού βαραίνει τούς ἴδιους πάλι τούς φτωχούς· δέ μιλοῦσαν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖες οἱ ἀγροτικές πιστώσεις γιά νά ἀγοράζουν οἱ ἀγρότες γῆ ἀπό τούς τσιφλικάδες σέ ἐξαιρετικά ὑψηλές τιμές κτλ... Τό ἴδιο γίνεται καί στήν κοινωνία: κι ἐκεῖ ἐπίσης ὑπάρχουν τόσοι πολλοί φίλοι τοῦ λαοῦ, ὥστε ν' ἀπορεῖ κανείς... Ἀσφαλῶς σέ λίγο καί οἱ ἐνεχυροδανειστές καί οἱ κάπηλοι θ' ἀρχίσουν νά μιλᾶνε γιά ἀγάπη πρός τό λαό».

Ἡ διαμαρτυρία ἐνάντια στό ἀστικό σύστημα εἶναι θαυμάσια· τά συμπεράσματα ὅμως εἶναι ἄθλια: ἡ ἀστική τάξη κυριαρχεῖ καί στή ζωή καί στήν κοινωνία. Ὅπως φαίνεται, πρέπει νά γυρίσει κανείς τίς πλάτες του στήν κοινωνία καί νά πάει στόν ἀντίποδα τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ὄχι, πρέπει νά προπαγανδίζεται ἡ παροχή πιστώσεων στούς «πραγματικά φτωχούς»!

«Εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ ποιός φταίει περισσότερο γι' αὐτή τή συγκεχυμένη κατάσταση πραγμάτων, — ἡ φιλολογία ἤ ἡ κοινωνία — μά καί εἶναι ἀπολύτως ἀνώφελο νά καθοριστεῖ. Λένε ὅτι τό ψάρι βρωμάει ἀπό τό κεφάλι, ἐγώ ὅμως δέ δίνω καμιά σημασία σ' αὐτή τήν καθαρά μαγειρική παρατήρηση».

Ἡ ἀστική κοινωνία ἀποσυντίθεται — αὐτή, λοιπόν, εἶναι ἡ σκέψη τοῦ συγγραφέα. Ἀρκεῖ νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἀκριβῶς ἀπ' αὐτό τό σημεῖο ξεκινοῦν οἱ μαρξιστές.

«Τή στιγμή ὅμως πού ἐμεῖς ἐρωτοτροποῦμε μέ τό χωριό καί τοῦ κάνουμε τά γλυκά μάτια, ὁ τροχός τῆς ἱστορίας γυρίζει, δροῦν οἱ στοιχειακές δυνάμεις, ἤ, γιά νά μιλήσουμε πιό κατανοητά καὶ πιό ἁπλά, κάθε λογῆς ἀγύρτες προσκολοῦνται στή ζωή καί τή μετασχηματίζουν μέ τόν τρόπο τους. Τόν καιρό πού ἡ φιλολογία θά συζητάει γιά τό χωριό, γιά τήν ἀγαθή ψυχή τοῦ μουζίκου καί γιά τό γεγονός ὅτι τοῦ λείπουν οἱ γνώσεις, τόν καιρό πού οἱ δημοσιολόγοι θά ξοδεύουν ὁλόκληρους κουβάδες μελάνι γιά τά ζητήματα τῆς κοινότητας καί τίς μορφές γαιοχτησίας, καί πού ἡ ἐπιτροπή φορολογίας θά ἐξακολουθεῖ νά συζητάει τή φορολογική μεταρύθμιση, τό χωριό θά φτάσει στά ἔσχατα τῆς ἀθλιότητας».

Ἔτσι λοιπόν! «Τόν καιρό πού ἐμεῖς μιλᾶμε, ὁ τροχός τῆς ἱστορίας γυρίζει, δροῦν οἱ στοιχειακές δυνάμεις»!

Τί ντόρο θά ξεσηκώνατε, φίλοι, ἄν αὐτό τό πράγμα τόλεγα ἐγώ! [104]

Ὅταν οἱ μαρξιστές μιλᾶνε γιά «τροχό τῆς ἱστορίας καί γιά στοιχειακές δυνάμεις», ἐξηγώντας παράλληλα μέ ἀκρίβεια ὅτι αὐτές οἱ «στοιχειακές δυνάμεις» εἶναι δυνάμεις τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς τάξης, οἱ κύριοι ναρόντνικοι προτιμοῦν νά μή λένε τίποτε γιά τό ζήτημα, ἄν εἶναι σωστό κι ἄν ἐκτιμήθηκε σωστά τό γεγονός τῆς ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν «στοιχειακῶν δυνάμεων» καί προτιμοῦν νά ἀραδιάζουν τίς πιό ἀπίστευτες βλακεῖες γιά τό πόσο «μυστικιστές καί μεταφυσικοί» εἶναι οἱ ἄνθρωποι, πού εἶναι ἱκανοί νά μιλᾶνε γιά «τροχό τῆς ἱστορίας» καί γιά «στοιχειακές δυνάμεις».

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ὁμολογία τοῦ ναρόντνικου πού δόσαμε μέ τήν παραπάνω περικοπή καί στή συνηθισμένη θέση τῶν μαρξιστῶν — διαφορά πολύ οὐσιαστική — βρίσκεται μόνο στό ὅτι, ἐνῶ γιά τό ναρόντνικο αὐτές οἱ «στοιχειακές δυνάμεις» συνοψίζονται στούς «ἀγύρτες» πού «προσκολοῦνται στή ζωή», γιά τό μαρξιστή οἱ στοιχειακές δυνάμεις ἐνσαρκώνονται στήν ἀστική *τάξη*, ἡ ὁποία εἶναι προϊόν καὶ ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς «ζωῆς» πού ἀντιπροσωπεύει τόν κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό, καί δέν «προσκολοῦνται στή ζωή» τυχαῖα ἤ κάπου ἀπέξω. Περιοριζόμενος σέ μιά ἐπιφανειακή ἐξέταση τῶν διάφορων πιστώσεων, φόρων, μορφῶν γαιοχτησίας, ἀναδασμῶν, βελτιώσεων κτλ., ὁ ναρόντνικος δέν μπορεῖ νά δεῖ ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἔχει βαθιές ρίζες στίς σχέσεις παραγωγῆς τῆς Ρωσίας καί γιαυτό παρηγορεῖ τόν ἑαυτό του μέ παιδικές αὐταπάτες, ὅτι πρό-

κειται μόνο γιά «άγύρτες». Καί εἶναι φυσικό, ὅταν ὑπάρχει μιά *τέτια* ἄποψη, νά εἶναι πραγματικά ἀπολύτως ἀκατανόητη ἡ ὕπαρξη τῆς ταξικῆς πάλης, τή στιγμή πού ὅλη ἡ ὑπόθεση συνίσταται ἁπλῶς στήν ἀπομάκρυνση τῶν «ἀγυρτῶν». Εἶναι φυσικό, ὅτι στίς ἐπίμονες καί ἐπανειλημμένες ὑποδείξεις τῶν μαρξιστῶν σχετικά μ' αὐτή τήν πάλη οἱ κ. κ. ναρόντνικοι ἀπαντοῦν μέ τή σιωπή ἀνθρώπου, πού δέν καταλαβαίνει τίποτε καί πού δέ βλέπει τήν τάξη, μά βλέπει μόνο «ἀγύρτες».

Ἐνάντια σέ μιά τάξη μπορεῖ νά παλαίψει μόνο μιά *ἄλλη τάξη*, καί μάλιστα μιά τάξη πού ἀπαραίτητα ἔχει κιόλας πέρα γιά πέρα «διαφοροποιηθεῖ» ἀπό τόν ἐχθρό της καί εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετη μ' αὐτόν, ἐνῶ ἐνάντια στούς «ἀγύρτες» ἀρκεῖ, φυσικά, μόνον ἡ πάλη τῆς ἀστυνομίας, καί σέ ἔσχατη ἀνάγκη — τῆς «κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους».

Ὡστόσο, σέ λίγο θά δοῦμε ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ «ἀγύρτες», ὅπως τούς χαρακτηρίζει αὐτός ὁ ἴδιος ὁ ναρόντνικος, πόσο βαθιές εἶναι οἱ ρίζες τους, πόσο καθολικές οἱ κοινωνικές τους λειτουργίες.

Ἀμέσως ὕστερα ἀπό τά λόγια γιά τούς «παθητικούς φίλους τοῦ λαοῦ» πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὁ συγγραφέας συνεχίζει:

> «Αὐτό εἶναι κάτι χειρότερο ἀπό τήν ἔνοπλη οὐδετερότητα στήν πολιτική· χειρότερο, γιατί ἐδῶ παρέχεται πάντα ἐνεργητική βοήθεια στόν ἰσχυρότερο. Ὅσο εἰλικρινῆ κι ἄν εἶναι τά αἰσθήματα τοῦ παθητικοῦ φίλου, ὅσο ταπεινή καί ἥσυχη κι ἄν εἶναι ἡ θέση πού προσπαθεῖ νά καταλάβει στήν καθημερινή ζωή, ὁπωσδήποτε θά κάνει κακό στούς φίλους...»
>
> «...Γιά τούς ἀνθρώπους πού εἶναι λίγο-πολύ ἀκέραιοι καί ἀγαποῦν εἰλικρινά τό λαό*, μιά τέτια κατάσταση πραγμάτων γίνεται τελικά ἀφόρητα ἀποκρουστική. Ἀρχίζουν νά νιώθουν ντροπή καί ἀηδία ὅταν ἀκοῦν αὐτή τή συνεχῆ γλυκανάλατη ἐρωτική ἐξομολόγηση πού ἀπό χρόνο σέ χρόνο ἐπαναλαβαίνεται καθημερινά, ἐπαναλαβαίνεται καί στά γραφεῖα, καί στά σαλόνια τῆς ἀνώτερης κοινωνίας, καί στίς ταβέρνες δίπλα σ' ἕνα μπουκάλι καμπανίτη, καί πού ποτέ δέ γίνεται πράξη. Γιαυτό ἀκριβῶς στό τέλος ἀρνοῦνται ἀσυζητητί ὅλο αὐτό τό ἀνακάτεμα».

Αὐτός ὁ χαρακτηρισμός τῆς στάσης τῶν παλιῶν ρώσων ναρόντνικων ἀπέναντι στούς φιλελεύθερους θά ταίριαζε σχεδόν

* Πόσο ἀόριστα εἶναι ἐδῶ τά γνωρίσματα πού τούς ξεχωρίζουν ἀπό τούς «παθητικούς φίλους»! Μά κι αὐτοί εἶναι ἐπίσης ἄνθρωποι «ἀκέραιοι» κι ἀναμφισβήτητα «ἀγαπᾶνε τό λαό» «εἰλικρινά». Ἀπό τήν προηγούμενη ἀντιπαράθεση βγαίνει ξεκάθαρα τό συμπέρασμα ὅτι στόν παθητικό πρέπει νά ἀντιπαραθέτουμε ἐκεῖνον πού συμμετέχει στήν πάλη τῶν «ἀλληλοαντιτιθέμενων» *κοινωνικῶν δυνάμεων*. Hier liegt der Hund begraben (Ἐδῶ κρύβεται ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος. *Ἡ Σύντ.*).

ὁλοκληρωτικά γιά τή στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στούς σημερινούς ναρόντνικους. Καί γιά τούς μαρξιστές ἐπίσης εἶναι πιά «ἀνυπόφορο» ν' ἀκοῦνε νά μιλᾶνε γιά βοήθεια τοῦ «λαοῦ» μέ πιστώσεις, μέ ἀγορά γῆς, μέ τεχνικές βελτιώσεις, μέ συνεταιρισμούς, μέ καλλιέργειες ἀπό κοινοῦ* κλπ. Κι αὐτοί ἐπίσης ἀπαιτοῦν ἀπό τούς ἀνθρώπους πού ἐπιθυμοῦν νά στέκονται στό πλευρό... ὄχι τοῦ «λαοῦ», ὄχι, ἀλλά ἐκείνου πού ἡ ἀστική τάξη τόν διατάζει νά πηγαίνει στή δουλιά, «ν' ἀρνηθοῦν ἀσυζητητί» ὅλο αὐτό τό φιλελεύθερο — ναροντνικιστικό ἀνακάτεμα. Ἔχουν τή γνώμη πώς εἶναι «ἀνυπόφορη» ὑποκρισία νά συζητάει κανείς γιά ἐκλογή δρόμων γιά τή Ρωσία, γιά τά δεινά τοῦ καπιταλισμοῦ «πού μᾶς ἀπειλεῖ», γιά τίς «ἀνάγκες, τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς», ὅταν σέ ὅλους τούς τομεῖς αὐτῆς τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς βασιλεύει τό κεφάλαιο, διεξάγεται ὑπόκωφη πάλη τῶν συμφερόντων, καί τήν πάλη αὐτή δέν πρέπει νά τήν σκεπάζει κανείς, ἀλλά νά τήν ἀποκαλύπτει, δέν πρέπει νά ὀνειρεύεται ὅτι «θᾶταν καλύτερα χωρίς πάλη»** ἀλλά *ν' ἀναπτύσσει* αὐτή τήν πάλη, ἀπό τήν ἄποψη τῆς σταθερότητας, τῆς συνέχειας, τῆς συνέπειας καί, τό κυριότερο, ἀπό ἰδεολογική ἄποψη.

> «Γι' αὐτό ἀκριβῶς τελικά ἐμφανίζονται οἱ γνωστές ἐντολές πρός τόν πολίτη, οἱ γνωστές κατηγορηματικές ἀπαιτήσεις εὐπρέπειας, ἀπαιτήσεις αὐστηρές καί κάποτε μάλιστα στενές, πού γιαυτό δέν τίς ἀγαποῦν καθόλου οἱ φιλελεύθεροι, οἱ φιλελεύθεροι μέ τά μεγάλα φτερά, πού ἀγαποῦν νά πετᾶνε στά σκοτάδια καί ξεχνοῦν τή λογική τους προέλευση».

Θαυμάσια ἀπαίτηση! Οὔτε συζήτηση ὅτι εἶναι ἀπαραίτητες ἴσα-ἴσα οἱ «αὐστηρές» καί «στενές» ἀπαιτήσεις.

Τό κακό ὅμως εἶναι ὅτι ὅλες οἱ ὑπέροχες προθέσεις τῶν ναρόντνικων ἔμειναν στήν περιοχή τῶν «εὐσεβῶν πόθων». Παρά τό γεγονός ὅτι συναισθάνονταν τήν ἀνάγκη τέτιων ἀπαιτήσεων, παρά τό γεγονός ὅτι εἶχαν μπροστά τους ἀρκετό χρόνο γιά νά τίς πραγματοποιήσουν, δέν τίς ἐπεξεργάστηκαν ὥς τώρα· οἱ ναρόντνικοι συγχωνεύονταν διαρκῶς μέ τή φιλελεύθερη κοινωνία τῆς Ρωσίας ὕστερα ἀπό μιά ὁλόκληρη σειρά βαθμιαῖα

---

* Ὁ κ. Γιουζακόφ στό τεῦχος 7 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τοῦ 1894.

** Πρόκειται γιά ἔκφραση τοῦ κ. Κριβένκο («Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1894, τεῦχος 10) σέ ἀπάντηση στά λόγια τοῦ κ. Στροῦβε γιά «σκληρή πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων».

περάσματα καί ἐξακολουθοῦν νά συγχωνεύονται μ' αὐτή κι ὥς τά σήμερα*.

Γιαυτό, ἄς τά βάλουν πιά μέ τόν ἑαυτό τους, ἄν τώρα οἱ μαρξιστές προβάλλουν *ἐναντίον* τους ἀπαιτήσες πραγματικά πολύ «αὐστηρές» καί πολύ «στενές» — ἀπαιτήσεις γιά τήν *ἀποκλειστική* ἐξυπηρέτηση *ἀποκλειστικά* μιᾶς τάξης (καί συγκεκριμένα τῆς τάξης πού «διαφοροποίησε ἡ ζωή»), γιά τήν ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη τῆς σκέψης της, ἀπαιτήσεις νά ξεκόψουν ὁριστικά μέ τήν «ἀστική» ἀξιοπρέπειά τῶν «καθωσπρέπει» ἀστῶν τῆς Ρωσίας.

«Πραγματικά, ὅσο στενές κι ἄν εἶναι στίς λεπτομέρειες αὐτές οἱ ἐντολές, σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖς νά πεῖς τίποτε ἐνάντια στή γενική ἀπαίτηση: „ἕνα ἀπό τά δυό: ἤ νά εἶστε ἀληθινοί φίλοι, ἤ νά γίνετε ἀνοιχτοί ἐχθροί!"
Σήμερα ζοῦμε ἕνα ἐξαιρετικά σπουδαῖο ἱστορικό προτσές, τό προτσές τῆς διαμόρφωσης μιᾶς τρίτης τάξης. Μπροστά στά μάτια μας πραγματοποιεῖται ἡ ἐπιλογή τῶν ἐκπροσώπων τῆς καινούργιας κοινωνικῆς δύναμης καί συντελεῖται ἡ ὀργάνωση τῆς δύναμης αὐτῆς, πού ἑτοιμάζεται νά διευθύνει τή ζωή».

Μόνο «ἑτοιμάζεται» ἀκόμα; Καί ποιός «διευθύνει»; Ποιά ἄλλη «κοινωνική δύναμη»;

Μήπως ἡ δύναμη ἐκείνη πού ἐκφράστηκε στά ὄργανα à la** «Βέστ»;[106] — Ἀδύνατο. Δέ· βρισκόμαστε στό 1894, ἀλλά στό 1879, στίς παραμονές τῆς «διχτατορίας τῆς καρδιᾶς»[107], ὅταν, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ ἀρθρογράφου, «τούς ἄκρους συντηρητικούς τούς δείχνουν στό δρόμο μέ τό δάχτυλο» καί «ξεκαρδίζονται στά γέλια» ὅταν τούς βλέπουν.

Μήπως διευθύνει ὁ «λαός», οἱ ἐργαζόμενοι; — Ὁλόκληρο τό ἄρθρο δίνει ἀρνητική ἀπάντηση.

---

* Ὁρισμένοι ἀφελεῖς ναρόντνικοι παινεύονται μάλιστα γι' αὐτό καί μέ τήν ἀφέλειά τους δέν καταλαβαίνουν ὅτι γράφουν ἐνάντια στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους:

«Ἡ διανόησή μας γενικά καί ἡ φιλολογία μας εἰδικά — γράφει ὁ κ. Β. Β. *ἐνάντια* στόν κ. Στροῦβε — ἀκόμα καί οἱ ἐκπρόσωποι τῶν πιό ἀντιπροσωπευτικῶν ἀστικῶν ρευμάτων ἔχουν, μποροῦμε νά ποῦμε, ναροντνικιστικό χαρακτήρα» («Νεντέλια», 1894, ἀρ. φύλλου 47, σελ. 1506).

Ὅπως στή ζωή ἕνας μικροπαραγωγός ὕστερα ἀπό μιά σειρά ἀπαρατήρητα περάσματα συγχωνεύεται μέ τήν ἀστική τάξη, ἔτσι καί στή φιλολογία οἱ εὐσεβεῖς πόθοι τῶν ναρόντνικων γίνονται «πιστοποιητικό φιλελευθερισμοῦ», γιά τούς φορεῖς τῶν στομαχικῶν λειτουργιῶν, γιά τούς ξαφριστές[108] κλπ.

** — σάν τό. *Ἡ Σύντ.*

Καί ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά ἐξακολουθεῖ νά λέει: «ἑτοιμάζεται νά διευθύνει»;! Ὄχι, ἡ δύναμη αὐτή «ἔχει ἑτοιμαστεῖ» ἀπό πολύν καιρό, «διευθύνει» ἀπό πολύν καιρό· καί μόνο οἱ ναρόντνικοι «ἑτοιμάζονται» νά διαλέξουν καλύτερους δρόμους γιά τή Ρωσία, καί θά ἑτοιμάζονται σίγουρα, ὥσπου ἡ συνεπής ἀνάπτυξη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων νά ἐκτοπίσει, νά πετάξει ἔξω ὅλους ἐκείνους πού τίς ἀποφεύγουν.

«Τό προτσές αὐτό, πού ἔχει ἀρχίσει στήν Εὐρώπη πολύ πιό μπροστά ἀπό μᾶς, σέ πολλά κράτη ἔφτασε πιά στό τέλος του*· σέ ἄλλα κράτη ἀναχαιτίζεται ἀπό τά συντρίμμια τῆς φεουδαρχίας κι ἀπό τήν ἀντίδραση τῶν ἐργαζομένων τάξεων, κι ἐδῶ ὅμως ὁ τροχός τῆς ἱστορίας ἀπό χρόνο σέ χρόνο κομματιάζει όλο καί περισσότερο αὐτά τά συντρίμμια καί προλειαίνει τό ἔδαφος γιά νέα καθεστῶτα».

Ὁρίστε λοιπόν ἴσαμε ποιό βαθμό δέν καταλαβαίνουν οἱ ναρόντνικοί μας τό ἐργατικό κίνημα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης! «Ἀναχαιτίζει», λένε, τόν καπιταλισμό καί τόν τοποθετοῦν σάν «συντρίμμι» δίπλα στή φεουδαρχία!

Τά παραπάνω ἀποτελοῦν μιά χειροπιαστή ἀπόδειξη, ὅτι ὄχι μόνο γιά τίς συνθῆκες τῆς Ρωσίας, ἀλλά οὔτε καί γιά τίς συνθῆκες τῆς Δύσης οἱ ναρόντνικοί μας δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβουν μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά παλαίβει κανείς ἐνάντια στόν καπιταλισμό ὄχι «ἀναχαιτίζοντας», ἀλλά ἐπιταχύνοντας τήν ἀνάπτυξή του· ὄχι ἀπό τά νῶτα, ἀλλά ἀπό μπροστά· ὄχι μέ ἀντιδραστικές, ἀλλά μέ προοδευτικές μεθόδους.

«Σέ γενικές γραμμές τό προτσές αὐτό συνίσταται στά παρακάτω: ἀνάμεσα στούς εὐγενεῖς καί στό λαό σχηματίζεται ἕνα νέο κοινωνικό στρῶμα ἀπό στοιχεῖα πού κατεβαίνουν ἀπό τά πάνω, κι ἀπό στοιχεῖα πού ἀνεβαίνουν ἀπό τά κάτω, ἀπό στοιχεῖα πού φαίνεται νάχουν τό ἴδιο εἰδικό βάρος, ἄν μπορεῖ κανείς νά χρησιμοποιήσει αὐτή τήν ἔκφραση· τά στοιχεῖα αὐτά συσπειρώνονται στενά, συνενώνονται, ὑφίστανται βαθιά ἐσωτερική ἀλλαγή κι ἀρχίζουν ν' ἀλλάζουν καί τό πάνω καί τό κάτω στρῶμα, προσαρμόζοντάς τα στίς ἀνάγκες τους. Τό προτσές αὐτό εἶναι αὐτό καθαυτό ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον καί ἔχει γιά μᾶς πολύ σπουδαία σημασία. Γιά μᾶς γεννιοῦνται ἐδῶ μιά σειρά ἐρωτήματα: μήπως ἡ κυριαρχία τῆς τρίτης τάξης ἀποτελεῖ μοιραία κι ἀναπόφευχτη βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ κάθε λαοῦ;. . .»

---

* Δηλαδή, τί θά πεῖ «ἔφτασε στό τέλος του»; Μήπως ὅτι φαίνεται πιά τό τέλος του, ὅτι συγκεντρώνεται πιά «ἡ καινούργια δύναμη»; — τότε καί σέ μᾶς τραβάει πρός τό τέλος του. Ἤ ὅτι ἐκεῖ πιά δέ γεννιέται 3η τάξη; αὐτό δέν εἶναι σωστό, γιατί κι ἐκεῖ ὑπάρχουν ἀκόμα μικροπαραγωγοί πού γεννοῦν τή χούφτα τῆς ἀστικῆς τάξης καί τίς μάζες τοῦ προλεταριάτου.

Τί ἀνοησία εἶναι αὐτή;! Ἀπό ποῦ κι ὥς ποῦ αὐτό «τό μοιραῖο καί ἀναπόφευχτο»; Μήπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δέν ἔχει περιγράψει καί δέ θά περιγράψει παρακάτω ἀκόμα πιό λεπτομερειακά τήν κυριαρχία τῆς 3ης τάξης σέ *μᾶς*, στήν ἁγία Ρωσία, στή δεκαετία 1870–1880;

Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ, ὅπως φαίνεται, τά θεωρητικά ἐκεῖνα ἐπιχειρήματα πού πίσω τους κρύβονταν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀστικῆς μας τάξης.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ὀνειροπόλα ἐπιπολαιότητα, ὅταν παίρνει κανεὶς τοῖς μετρητοῖς αὐτὲς τὶς ἐπινοήσεις; ὅταν καταλαβαίνει ὅτι πίσω ἀπ'αὐτοὺς τοὺς «θεωρητικοὺς» συλλογισμοὺς βρίσκονται *συμφέροντα*, τά συμφέροντα ἐκείνης τῆς κοινωνίας πού τώρα-δά ἐκτιμήθηκε τόσο σωστά, τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης;

Μόνο ἕνας ρωμαντικός μπορεῖ νά νομίζει ὅτι μπορεῖ νά ἀντιπαλαίψει τά συμφέροντα μέ συλλογισμούς.

«...δέν μπορεῖ ἄραγε τό κράτος νά περάσει κατευθείαν ἀπό τό ἕνα σκαλοπάτι στό ἄλλο, χωρίς νά κάνει τά σαλτομορτάλε, πού βλέπουν μέ τή φαντασία τους σέ κάθε βῆμα οἱ ὑπερβολικά προβλεπτικοί φιλισταῖοι, καί χωρίς ν' ἀκούει τούς μοιρολάτρες, πού βλέπουν στήν ἱστορία μόνο ἕνα μοιραῖο καθεστώς, χάρη στό ὁποῖο ἡ κυριαρχία τῆς τρίτης τάξης εἶναι ἐξίσου ἀναπόφευχτη γιά τό κράτος, ὅπως εἶναι ἀναπόφευχτα γιά τόν ἄνθρωπο τά γηρατιά ἤ τά νιάτα;...»

Νά πόσο βαθιά καταλαβαίνουν οἱ ναρόντνικοι τήν πραγματικότητά μας! Ἄν τό κράτος συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, αὐτό δέ γίνεται καθόλου ἐπειδή ἡ ἀστική τάξη κατέχει τέτια ὑλική δύναμη, ὥστε «νά στέλνει στή δουλιά» τό λαό καί νά κατευθύνει πρός ὄφελός της τήν πολιτική. Κάθε ἄλλο. Τό ζήτημα εἶναι ἁπλῶς ὅτι οἱ καθηγητές σάν τούς Βερνάτσκι, Τσιτσέριν, Μεντελέγεφ κλπ. ἀκολουθοῦν τίς λαθεμένες θεωρίες περί «μοιραίου» καθεστῶτος, καί τό κράτος τούς «ἀκούει».

«...τέλος, δέν μποροῦμε ἄραγε νά μετριάσουμε τίς ἀρνητικές πλευρές τοῦ ἐπερχόμενου καθεστῶτος, νά τό τροποποιήσουμε κάπως ἤ νά περιορίσουμε τό χρόνο τῆς κυριαρχίας του; Μήπως καί πραγματικά, εἶναι δυνατό τό κράτος νά εἶναι κάτι τό ἀδρανές, τό ἄβουλο κι ἀνίσχυρο, ὥστε νά μήν μπορεῖ νά ἐπιδρᾶ πάνω στίς ἴδιες του τίς τύχες καί νά τίς ἀλλάζει; Καί πραγματικά, εἶναι δυνατό νά εἶναι κάτι σάν σβούρα πού τήν ἔβαλε σέ κίνηση ἡ θεία πρόνοια, μιά σβούρα πού κινεῖται μόνο πάνω σέ ἕνα καθορισμένο δρόμο, μόνο ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα καί κάνει ὁρισμένο ἀριθμό στροφῶν, ἤ κάτι σάν ὀργανισμός μέ ἐξαιρετικά περιορισμένη θέληση; Καί πραγματικά, εἶναι δυνατό νά διευθύνεται ἀπό ἕνα εἶδος γιγάντιου σιδερένιου τροχοῦ, πού συνθλίβει κάθε τολμηρό πού θά ἀποτολμοῦσε νά ἀναζητήσει τούς πιό σύντομους δρόμους πού ὁδηγοῦν στήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου;!»

Πρόκειται γιά μιά ἐξαιρετικά χαρακτηριστική περικοπή, πού δείχνει πολύ παραστατικά *τόν ἀντιδραστικό, μικροαστικό τρόπο*, μέ τόν ὁποῖο οἱ ρῶσοι ναρόντνικοι ἀντιπροσώπευαν καί ἀντιπροσωπεύουν τά συμφέροντα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Οἱ μικροπαραγωγοί, πού ἔχουν ἐχθρικές διαθέσεις ἀπέναντι στόν καπιταλισμό, ἀποτελοῦν μιά μεταβατική τάξη, πού συνδέεται μέ τήν ἀστική τάξη, καί γιαυτό δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβουν ὅτι ὁ δυσάρεστος γι' αὐτούς μεγάλος καπιταλισμός δέν εἶναι τυχαῖο φαινόμενο, ἀλλά ἄμεσο προϊόν ὅλου τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ (καί τοῦ κοινωνικοῦ, καί τοῦ πολιτικοῦ, καί τοῦ νομικοῦ) καθεστῶτος πού διαμορφώνεται ἀπό τήν πάλη τῶν ἀλληλοαντιτιθέμενων κοινωνικῶν δυνάμεων. Μόνο ἡ μή κατανόηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ μιά τόσο ἀπόλυτη ἀνοησία, ὅπως ἡ ἔκκληση πρός τό «κράτος», λές καί τό πολιτικό καθεστώς δέν ἔχει τίς ρίζες του στό οἰκονομικό, λές καί δέν ἐκφράζει καί δέν ἐξυπηρετεῖ τό οἰκονομικό καθεστώς.

Εἶναι δυνατό τό κράτος νά εἶναι κάτι τό ἀδρανές; ρωτάει γεμάτος ἀπόγνωση ὁ μικροπαραγωγός, βλέποντας ὅτι ἀπέναντι στά συμφέροντα *τοῦ μικροπαραγωγοῦ* τό κράτος εἶναι πραγματικά ἐξαιρετικά ἀδρανές.

Ὄχι, θά μπορούσαμε νά τοῦ ἀπαντήσουμε, τό κράτος σέ καμιά περίπτωση δέν εἶναι κάτι τό ἀδρανές, πάντα δρᾶ καί δρᾶ πολύ δραστήρια, πάντα ἐνεργητικά καί ποτέ παθητικά, κι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας στήν προηγούμενη σελίδα χαρακτήρισε αὐτή τήν ἐνεργητική δράση, τόν ἀστικό της χαρακτήρα, τούς φυσικούς καρπούς της. Τό κακό εἶναι μόνο ὅτι δέ θέλει νά δεῖ τή σύνδεση ἀνάμεσα σ' αὐτόν της τό χαρακτήρα καί στήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, καί γιαυτό εἶναι τόσο ἐπιφανειακός.

Εἶναι δυνατόν, τό κράτος νά εἶναι σβούρα, νά εἶναι σιδερένιος τροχός; ρωτᾶ ὁ kleinbürger*, βλέποντας ὅτι ὁ «τροχός» δέ γυρίζει καθόλου ἔτσι ὅπως θά τόθελε αὐτός.

Ὤ, ὄχι, θά μπορούσαμε νά τοῦ ἀπαντήσουμε, δέν εἶναι σβούρα, δέν εἶναι τροχός, δέν εἶναι νόμος τῆς μοίρας, δέν εἶναι θέληση τῆς θείας πρόνοιας: τό κράτος τό κινοῦν «ζωντανά πρόσωπα» «ἀνάμεσα ἀπό μιά σειρά ἐμπόδια»** (τέτια ἐμπόδια εἶναι

* — μικροαστός. *Ἡ Σύντ.*

** Στήν περικοπή τοῦ κ. Ν. Μιχαηλόβσκι, πού παραθέτει ὁ κ. Στροῦβε, σελ. 8, ἀναφέρεται: «Τό ζωντανό πρόσωπο μέ ὅλες τίς σκέψεις καί τά αἰσθήματά του γίνεται παράγοντας τῆς ἱστορίας μέ δική του εὐθύνη. Αὐτό, κι ὄχι κάποια μυστικιστική δύναμη, βάζει σκοπούς στήν ἱστορία καί κινεῖ

λχ. ἡ ἀντίσταση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἤ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ στρώματος τῶν παλιῶν εὐγενῶν), καί συγκεκριμένα τό κινοῦν «ζωντανά πρόσωπα» τά ὁποῖα ἀνήκουν στήν κοινωνική δύναμη πού ἔχει τήν ὑπεροχή. Καί γιαυτό, γιά νά ἀναγκάσει κανείς τόν τροχό νά γυρίζει πρός ἄλλη κατεύθυνση, πρέπει, γιά νά παλαίψει ἐνάντια σέ «ζωντανά πρόσωπα» (δηλ. ἐνάντια στά κοινωνικά στοιχεῖα, πού δέν ἀνήκουν σέ ἰδεολογικές καταστάσεις, ἀλλά ἐκφράζουν ἄμεσα ζωτικά οἰκονομικά συμφέροντα), νά ἀπευθυνθεῖ ἐπίσης σέ «ζωντανά πρόσωπα» γιά νά παλαίψει ἐνάντια σέ μιά τάξη — πρέπει ν' ἀπευθυνθεῖ ἐπίσης σέ τάξη. Γιά νά γίνει αὐτό, εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκεῖς οἱ καλοί καί εὐσεβεῖς πόθοι γιά «πιό σύντομους δρόμους»· γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται «ἀνακατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς τάξεις», γιά νά γίνει αὐτό πρέπει νά εἶναι κανείς ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος ὄχι τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν πάλη, ἀλλά ἐκείνου πού βρίσκεται μέσα στήν πιό ζωηρή πάλη, ἐκείνου πού τελικά ἔχει πιά «διαφοροποιηθεῖ στή ζωή» τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Αὐτός εἶναι *ὁ μοναδικός*, καί γιαυτό ὁ πιό σύντομος «δρόμος πού ὁδηγεῖ στήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου», ὁ δρόμος ἀπό τόν ὁποῖο μπορεῖ νά πετύχει κανείς ὄχι ἁπλῶς τό μετριασμό τῶν ἀρνητικῶν πλευρῶν τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων, ὄχι ἁπλῶς τή συντόμευση τῆς ὕπαρξής της μέ τήν ἐπιτάχυνση τῆς ἀνάπτυξής της, ἀλλά καί νά βάλει οριστικό τέρμα σ' αὐτή τήν κατάσταση, ἀναγκάζοντας τόν «τροχό» (τῶν κοινωνικῶν πιά κι ὄχι τῶν κρατικῶν δυνάμεων) νά γυρίζει πρός μιά ἐντελῶς ἄλλη κατεύθυνση.

«...'Εμᾶς μᾶς ἀπασχολεῖ μόνο τό προτσές ὀργάνωσης τῆς τρίτης τάξης καί μάλιστα μόνον οἱ ἄνθρωποι πού βγαίνουν μέσα ἀπό τό λαό καί μπαίνουν στίς γραμμές της. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον· ἐκτελοῦν ἐξαιρετικά σπουδαῖες κοινωνικές λειτουργίες, ἀπ' αὐτούς ἐξαρτιέται ἄμεσα ὁ βαθμός ἐντατικότητας τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος. Καμιά χώρα, ὅπου γεννιόταν τό καθεστώς αὐτό, δέν τάβγαλε πέρα χωρίς αὐτούς. Ἄν δέν ὑπάρχουν μέσα στή χώρα ἤ ἄν ὁ ἀριθμός τους εἶναι ἀνεπαρκής, πρέπει νά παρθοῦν μέσα ἀπό τό λαό, πρέπει νά δημιουργηθοῦν στή ζωή τοῦ λαοῦ οἱ συνθῆκες πού συντελοῦν στή διαμόρφωση καί στό ξεχώρισμά τους, πρέπει, τέλος, νά τούς διαφυλάττουμε καί νά βοηθοῦμε τήν ἀνάπτυξή τους, ὡσότου δυναμώσουν. 'Εδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά ἄμεση ἐπέμβαση στά ἱστορικά πεπρωμένα ἀπομέρους ἀνθρώπων πάρα πολύ ἐνεργητικῶν, πού ἐκμεταλλεύονται τίς περιστάσεις καί τή στιγμή πρός τό συμφέρον τους. Οἱ περιστάσεις

πρός τούς σκοπούς αὐτούς τά γεγονότα ἀνάμεσα ἀπό μιά σειρά ἐμπόδια πού βάζουν μπροστά του οἱ στοιχειακές δυνάμεις τῆς φύσης καί οἱ ἱστορικές συνθῆκες».

αὐτές συνίστανται, κυρίως, στήν ἀναγκαιότητα τῆς βιομηχανικῆς προόδου (στήν ἀντικατάσταση τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς μέ τή μανουφακτουρική καί τῆς μανουφακτουρικῆς μὲ τήν ἐργοστασιακή παραγωγή, στήν ἀντικατάσταση ἑνός συστήματος γεωργίας μέ ἕνα ἄλλο πιό ὀρθολογικό), χωρίς τήν ὁποία δέν μπορεῖ πραγματικά νά τά βγάλει πέρα ἕνα κράτος μέ ὁρισμένη πυκνότητα πληθυσμοῦ καί ὁρισμένες διεθνεῖς σχέσεις, ἕνα κράτος χωρίς πολιτική καί ἠθική ἁρμονία, πράγμα πού καθορίζεται τόσο ἀπό τούς οἰκονομικούς παράγοντες, ὅσο κι ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν ἰδεῶν. Αὐτές ἀκριβῶς τίς ἐξαιρετικά ἀπαραίτητες γιά τή ζωή τοῦ κράτους ἀλλαγές οἱ καπάτσοι τίς συνδέουν συνήθως μέ τόν ἑαυτό τους καί μέ ἕνα ὁρισμένο καθεστώς, πού χωρίς καμιά ἀμφιβολία θά μποροῦσαν ν' ἀντικατασταθοῦν καί πάντα μπορεῖ ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό ἄλλους ἀνθρώπους, ἄν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι φανοῦν πιό ἔξυπνοι καί πιό δραστήριοι ἀπ' ὅ,τι ἦταν ὥς τά τώρα».

Ἔτσι λοιπόν, ὁ συγγραφέας δέν μπορεῖ παρά νά ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἐκπληρώνει «σπουδαῖες κοινωνικές λειτουργίες», λειτουργίες πού γενικά μποροῦν νά διατυπωθοῦν ὡς ἑξῆς: καθυπόταξη τῆς ἐργασίας τοῦ λαοῦ, διεύθυνσή της καί ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητάς της. Ὁ συγγραφέας δέν μπορεῖ νά μή βλέπει ὅτι ἡ «οἰκονομική πρόοδος» «συνδέεται» πραγματικά μ' αὐτά τά στοιχεῖα, δηλ. ὅτι ἡ ἀστική τάξη τοῦ τόπου μας φέρνει πραγματικά μαζί της τήν οἰκονομική, ἤ, γιά ν' ἀκριβολογήσουμε, τήν τεχνική πρόοδο.

Ἐδῶ ὅμως ἀρχίζει καί ἡ ριζική διαφορά ἀνάμεσα στόν ἰδεολογικό ἐκπρόσωπο τοῦ μικροπαραγωγοῦ καί στό μαρξιστή. Ὁ ναρόντνικος ἐξηγεῖ αὐτό τό *γεγονός* (τῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί στήν πρόοδο) μέ τό ὅτι «οἱ καπάτσοι» «ἐκμεταλλεύονται τίς περιστάσεις καί τή στιγμή πρός τό συμφέρον τους», μ' ἄλλα λόγια, θεωρεῖ τό φαινόμενο αὐτό τυχαῖο καί γιαυτό συμπεραίνει μέ τόλμη ἀφελοῦς ὅτι: «χωρίς καμιά ἀμφιβολία οἱ ἄνθρωποι αὐτοί μποροῦν πάντα(!) νά ἀντικατασταθοῦν μέ ἄλλους», πού θά φέρουν ἐπίσης πρόοδο, ὅμως μιά πρόοδο ὄχι ἀστική.

Ὁ μαρξιστής ἐξηγεῖ αὐτό τό γεγονός μέ τίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων — κατά τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν — πού διαμορφώνονται στήν ἐμπορευματική οἰκονομία, πού μετατρέπουν τήν ἐργασία σέ ἐμπόρευμα, πού τήν ὑποτάσσουν στό κεφάλαιο καί ἀνεβάζουν τήν παραγωγικότητά της. Ὁ μαρξιστής δέ βλέπει ἐδῶ κάτι τό τυχαῖο, ἀλλά ἕνα ἀναγκαῖο προϊόν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας. Γι' αὐτό τό λόγο βλέπει τή διέξοδο ὄχι στά παραμύθια γιά τό τί «μποροῦν χωρίς ἀμφιβολία» νά κάνουν οἱ ἄνθρωποι, πού ἀντικατασταίνουν τόν ἀστό (μά πρῶτα πρέπει νά τόν «ἀντικαταστή-

σουν», καί γιά νά γίνει αὐτό δέν ἀρκοῦν μόνο τά λόγια ἤ ἡ ἔκκληση στήν κοινωνία καί στό κράτος), ἀλλά τή βλέπουν στήν ἀνάπτυξη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων τοῦ δοσμένου οἰκονομικοῦ καθεστῶτος.

Ὁ καθένας καταλαβαίνει, ὅτι οἱ δυό αὐτές ἐξηγήσεις εἶναι διαμετρικά ἀντίθετες, ὅτι ἀπ' αὐτές ἀπορέουν δυό ἀλληλοαποκλειόμενα συστήματα δράσης. Ὁ ναρόντνικος, θεωρώντας τήν ἀστική τάξη τυχαῖο φαινόμενο, δέ βλέπει τό δεσμό της μέ τό κράτος καί μέ εὐκολοπιστία «ἀγαθοῦ μουζίκου» ζητάει βοήθεια ἀπό κεῖνον πού ἀκριβῶς περιφρουρεῖ τά συμφέροντα αὐτῆς τῆς τάξης. Ἡ δράση του συνοψίζεται στή μετριοπαθῆ καί προσεχτική, ἐπίσημη φιλελεύθερη δράση, πού ἰσοδυναμεῖ ἀπόλυτα μέ φιλανθρωπία, γιατί «τά συμφέροντα» δέν τά θίγει σοβαρά καί δέν ἀποτελεῖ γι' αὐτά οὔτε τήν παραμικρότερη ἀπειλή. Ὁ μαρξιστής ἀποστρέφεται αὐτό τό ἀνακάτωμα καί λέει ὅτι δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν ἄλλες «ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον», ἐκτός ἀπό τή «σκληρή πάλη τῶν οἰκονομικῶν τάξεων».

Καταλαβαίνουμε ἐπίσης πώς ἄν αὐτές οἱ διαφορές στά συστήματα δράσης ἀπορέουν ἄμεσα κι ἀναπόφευχτα ἀπό τίς διαφορετικές *ἐξηγήσεις* πού δίνονται στό φαινόμενο τῆς κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ τόπου μας, ὁ μαρξιστής, διεξάγοντας *θεωρητική συζήτηση*, περιορίζεται στό νά ἀποδείξει τήν ἀναγκαιότητα καί τό ἀναπόφευχτο (στίς συνθῆκες τῆς σημερινῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας) αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης (αὐτή ἀκριβῶς ἦταν ἡ περίπτωση μέ τό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε) κι ἄν ὁ ναρόντνικος, παρακάμπτοντας τό ζήτημα αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν μεθόδων ἐξήγησης, ἀσχολεῖται μέ συζητήσεις γιά χεγκελιανισμό καί γιά «σκληρότητα ἀπέναντι στό ἄτομο»*, αὐτό ἁπλῶς δείχνει ἀνάγλυφα τήν ἀδυναμία του.

«Ἡ ἱστορία τῆς τρίτης τάξης στή Δυτική Εὐρώπη εἶναι ἐξαιρετικά μακρόχρονη... Ἐμεῖς, φυσικά, δέ θά ἐπαναλάβουμε ὅλη αὐτή τήν ἱστορία, παρ' ὅλη τή διδασκαλία τῶν μοιρολατρῶν· οἱ φωτισμένοι ἐκπρόσωποι τῆς τρίτης τάξης μας δέ θ' ἀρχίσουν, βέβαια, γιά νά φτάσουν τό σκοπό τους, νά χρησιμοποιοῦν ἐπίσης ὅλα ἐκεῖνα τά μέσα στά ὁποῖα καταφεύγανε προηγούμενα, καί ἀπ' αὐτά τά μέσα θά διαλέξουν μόνο τά πιό κατάλληλα, τά μέσα πού ἀνταποκρίνονται στίς συνθῆκες τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου. Γιά τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς καί τή δημιουργία ἐργοστασιακοῦ προλεταριάτου δέ θά καταφύγουν φυσικά στήν ὠμή στρατιωτική βία ἤ στό ὄχι λιγότερο ὠμό ξεπάστρεμα τῶν τσιφλικιῶν...»

* Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στό τεῦχος 10 τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τοῦ 1894.

«Δέ θά καταφύγουν. . .»;!! Μόνο στούς θεωρητικούς τῆς μακάριας αἰσιοδοξίας, πού ἔχουν πεῖ κιόλας τό «ναί» τους, μπορεῖ νά συναντήσει κανείς μιά τόσο σκόπιμη λήθη *τῶν γεγονότων* τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος, καί τό γλυκό βαυκάλισμα ὅτι ἀσφαλῶς στό μέλλον τό «ναί» αὐτό θά γίνει «ὄχι». Αὐτό, βέβαια, εἶναι ψέμα.

«. . .ἀλλά θά καταφύγουν στήν ἐκμηδένιση τῆς κοινοτικῆς γαιοχτησίας, στή δημιουργία φάρμερ, μιᾶς ὀλιγάριθμης τάξης εὔπορων ἀγροτῶν* καί γενικά στά μέσα πού κάνουν τόν οἰκονομικά ἀδύνατο νά καταστρέφεται μόνος του. Δέ θ' ἀρχίσουν νά δημιουργοῦν τώρα συντεχνίες, ἀλλά θά ὀργανώνουν πιστωτικές ἑνώσεις, ἑνώσεις γιά τήν προμήθεια πρώτων ὑλῶν, καταναλωτικές καί παραγωγικές ἑνώσεις, πού ἐνῶ θά ὑπόσχονται τή γενική εὐτυχία, θά βοηθοῦν ἁπλῶς τόν ἰσχυρό νά γίνει ἀκόμα πιό ἰσχυρός καί τόν ἀδύνατο νά γίνει ἀκόμα πιό ἀδύνατος. Δέ θά ἐπιδιώκουν πατρογονικό δικαστήριο, θά ἐπιδιώκουν ὅμως μιά νομοθεσία, πού θά ἐνθαρρύνει τή φιλεργία, τήν ἐγκράτεια καί τή μόρφωση, στά πλαίσια τῶν ὁποίων θά ἀναπτύσσει δραστηριότητα μόνο ἡ νεαρή ἀστική τάξη, γιατί ἡ μάζα θά μεθάει ὅπως καί πρῶτα, θά εἶναι ἀγράμματη καί θά δουλεύει γιά ἄλλους».

Πόσο ὡραῖα χαρακτηρίζονται ἐδῶ ὅλες αὐτές οἱ πιστωτικές ἑνώσεις, οἱ ἑνώσεις γιά τήν προμήθεια πρώτων ὑλῶν καί οἱ κάθε λογῆς ἄλλες ἑνώσεις, ὅλα αὐτά τά μέτρα ἐνθάρρυνσης τῆς φιλεργίας, τῆς ἐγκράτειας καί τῆς μόρφωσης, πού μέ τόση συγκίνηση τά βλέπει ὁ σημερινός τύπος τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων, στόν ὁποῖο συγκαταλέγεται καί τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο». Στό μαρξιστή δέ μένει παρά νά ὑπογραμμίσει ὅσα εἰπώθηκαν, νά συμφωνήσει πέρα γιά πέρα ὅτι πραγματικά *ὅλα αὐτά δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἐκπροσώπηση τῆς τρίτης τάξης* καί, συνεπῶς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού νοιάζονται γι' αὐτά δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά *μικροαστοί.*

Ἡ περικοπή αὐτή δίνει ἱκανοποιητική ἀπάντηση στούς σύγχρονους ναρόντνικους, πού, ξεκινώντας ἀπό τήν περιφρονητική στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι σέ παρόμοια μέτρα, βγάζουν τό συμπέρασμα ὅτι οἱ μαρξιστές θέλουν νά παραμένουν «θεατές», ὅτι θέλουν νά κάθονται μέ σταυρωμένα χέρια. Καί, φυσικά, ἔτσι εἶναι, οἱ μαρξιστές δέ θά συμμετάσχουν ποτέ στήν ἀστική δράση, ἀπέναντί της θά μένουν πάντα «θεατές».

---

*Αὐτό πραγματοποιεῖται θαυμάσια καί χωρίς νά ἐκμηδενιστεῖ ἡ κοινότητα, πού δέν ἐξαλείφει καθόλου τή διάσπαση τῆς ἀγροτιᾶς, ὅπως διαπίστωσε ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο.

«Δυστυχῶς ὁ ρόλος αὐτῆς τῆς τάξης (αὐτῶν πού προῆλθαν ἀπό τό λαό, τῆς μικροαστικῆς τάξης), πού ἀποτελεῖ τά τμήματα φρουρᾶς, τή γραμμή τῶν ἀκροβολιστῶν καί τήν ἐμπροσθοφυλακή τοῦ ἀστικοῦ στρατοῦ, παρουσίαζε πολὺ λίγο ἐνδιαφέρον γιά τούς ἱστορικούς καί τούς οἰκονομολόγους, ἐνῶ ὁ ρόλος της, τό ἐπαναλαβαίνουμε, εἶναι ἐξαιρετικά σπουδαῖος. Ἡ διάλυση τῆς κοινότητας καί ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς, δέν πραγματοποιήθηκαν καθόλου μόνον ἀπό τούς λόρδους καί τούς ἱππότες, ἀλλά κι ἀπό τόν ἴδιο τόν ἀδερφό τῆς ἀγροτιᾶς, δηλ. καί πάλι ἀπό ἀνθρώπους βγαλμένους ἀπό τό λαό, προικισμένους μέ πραχτικό μυαλό καί μέ εὐλύγιστη μέση, πού εἶχαν τήν εὔνοια τῶν ἀφεντάδων, πού ψάρεψαν στά θολά νερά ἤ ἀπόχτησαν μέ ληστεία ἕνα μικρό κεφάλαιο, ἀπό ἀνθρώπους στούς ὁποίους ἅπλωσαν τό χέρι οἱ ἀνώτερες τάξεις καί ἡ νομοθεσία. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί θεωροῦνταν σάν τά πιό φίλεργα, ἱκανά καί συνετά στοιχεῖα τοῦ λαοῦ. . .»

Ἀπό τήν ἄποψη τῶν γεγονότων ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι πολύ σωστή. Πραγματικά ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς γινόταν κυρίως ἀπό «τόν ἴδιο τόν ἀδερφό της», ἀπό τό μικροαστό. Ὁ ναρόντνικος ὅμως ἀντιλαμβάνεται αὐτό τό γεγονός μέ ἕνα τρόπο ὄχι ἱκανοποιητικό. Δέν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στίς δυό ἀνταγωνιστικές τάξεις, στούς φεουδάρχες καί στήν ἀστική τάξη, στούς ἐκπροσώπους τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν» καί τῶν «καινούργιων ἀστῶν», δέν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στά διάφορα συστήματα τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, δέ βλέπει τήν προοδευτική σημασία τῆς δεύτερης τάξης σέ σύγκριση μέ τήν πρώτη. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Δεύτερο, ἀποδίδει τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης στή ληστεία, στήν καπατσοσύνη, στή δουλικότητα κτλ., τή στιγμή πού τό μικρό νοικοκυριό πάνω στό ἔδαφος τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς μετατρέπει σέ μικροαστό τόν πιό συνετό καί ἐργατικό νοικοκύρη: ὁ νοικοκύρης αὐτός πραγματοποιεῖ «οἰκονομίες» καί, χάρη στίς σχέσεις πού ἐπικρατοῦν γύρω, οἱ «οἰκονομίες» αὐτές μετατρέπονται σέ *κεφάλαιο*. Διαβάστε γι' αὐτό τό πράγμα στίς περιγραφές τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων καί τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη, πού δίνουν οἱ φιλολογοῦντες ναρόντνικοί μας.

«. . .Αὐτοί μάλιστα δέν εἶναι ἡ γραμμή τῶν ἀκροβολιστῶν καί ἡ ἐμπροσθοφυλακή, ἀλλά εἶναι ὁ κύριος ἀστικός στρατός, εἶναι οἱ συνταγμένοι κατώτατοι βαθμοῦχοι, συγκροτημένοι σέ τμήματα, πού τά διοικοῦν ἀνώτεροι καί κατώτεροι ἀξιωματικοί, διοικητές ξεχωριστῶν μονάδων καί ἕνα γενικό ἐπιτελεῖο, πού ἀποτελεῖται ἀπό δημοσιολόγους, ρήτορες καί ἐπιστήμονες*. Χωρίς αὐτό τό στρατό ἡ ἀστική τάξη δέ θά μποροῦσε νά κάνει τίποτε. Μή-

*Θά ἔπρεπε νά προστεθεῖ: ἀπό διοικητικά στελέχη καί γραφειοκρατία. Διαφορετικά ἡ σύνθεση τοῦ «γενικοῦ ἐπιτελείου» πού ἀναφέρεται θά εἶναι σέ ἀπαράδεχτο βαθμό ἀτελής, σέ ἀπαράδεχτο βαθμό, εἰδικά γιά τίς ρωσικές συνθῆκες.

πως οἱ ἄγγλοι λόρδοι γαιοχτήμονες, πού ὁ ἀριθμός τους δέ φτάνει οὔτε τίς 30 χιλιάδες, θά μποροῦσαν χωρίς τούς φάρμερ νά διοικοῦν μιά πεινασμένη μάζα ἀπό κάμποσες δεκάδες ἑκατομμύρια ἀνθρώπους;! Ὁ φάρμερ εἶναι ἕνας πραγματικά μαχητικός στρατιώτης ἀπό πολιτική ἄποψη κι ἕνας μικρός ἀπαλλοτριωτικός πυρήνας ἀπό οἰκονομική ἄποψη... Στίς φάμπρικες τό ρόλο τῶν φάρμερ τόν παίζουν οἱ μαστόροι καί οἱ καλφάδες πού παίρνουν πολύ καλό μισθό, ὄχι μονάχα γιά τήν τεχνικότερη δουλιά τους, ἀλλά καί γιά νά φεύγουν τελευταῖοι ἀπό τή μηχανή, γιά νά ἐπιβλέπουν τούς ἐργάτες, νά μήν τούς ἀφήνουν νά ζητᾶνε αὔξηση τοῦ μεροκάματου ἤ ἐλάττωση τῶν ὡρῶν ἐργασίας, τέλος γιά νά δίνουν στά ἀφεντικά τή δυνατότητα νά λένε, δείχνοντάς τους: „κοιτάχτε, πόσο πληρώνουμε κείνους πού δουλεύουν καί μᾶς φέρνουν ὄφελος"· τέτιο ρόλο παίζουν καί οἱ μαγαζάτορες, πού ἔχουν τίς πιό στενές σχέσεις μέ τά ἀφεντικά καί τή διεύθυνση τοῦ ἐργοστασίου· οἱ ὑπάλληλοι τῶν γραφείων, οἱ κάθε λογῆς ἐπιστάτες καί ἄλλα παρόμοια παράσιτα, πού στίς φλέβες τους τρέχει ἀκόμα ἐργατικό αἷμα, μά πού στήν ψυχή τους θρονιάστηκε κιόλας ἀπόλυτα κυρίαρχο τό κεφάλαιο. [Πολύ σωστά! Κ. Τ.] Βέβαια, τό ἴδιο πού βλέπουμε στήν Ἀγγλία, μποροῦμε νά τό δοῦμε καί στή Γαλλία, καί στή Γερμανία, καί σέ ἄλλες χῶρες. [Πολύ σωστά! Καί στή Ρωσία ἐπίσης. Κ. Τ.] Σέ μερικές περιπτώσεις ἴσως ν' ἀλλάζουν μόνον οἱ λεπτομέρειες, συνήθως ὅμως κι αὐτές μένουν ἀμετάβλητες. Ἡ γαλλική ἀστική τάξη, πού στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα θριάμβευσε ἐνάντια στούς εὐγενεῖς, ἤ, θᾶναι καλύτερα νά ποῦμε, πού ἐπωφελήθηκε ἀπό τή νίκη τοῦ λαοῦ, ξεχώρισε μέσα ἀπό τό λαό τή μικροαστική τάξη, πού βοήθησε νά ληστευθεῖ ὁ λαός καί πού τόν λήστεψε καί ἡ ἴδια καί τόν παρέδοσε στά χέρια τυχοδιωχτῶν... Τόν καιρό πού στή φιλολογία ψάλλονταν ὕμνοι γιά τό γαλλικό λαό, πού ἐξυμνοῦσαν τό μεγαλεῖο του, τή μεγαλοψυχία του καί τήν ἀγάπη του πρός τήν ἐλευθερία, τήν ὥρα πού ὅλα αὐτά τά θυμιάματα σκέπαζαν τή Γαλλία σάν μέ ὁμίχλη, ὁ ἀστικός γάτος καταβρόχθιζε τό κοτόπουλο καί τό καταβρόχθισε σχεδόν ὁλόκληρο, ἀφήνοντας στό λαό μόνο τά κοκαλάκια. Ἡ περιβόητη λαϊκή γαιοχτησία ἀποδείχτηκε γαιοχτησία μικροσκοπική, πού μετριέται μέ τήν πιθαμή καί πού τίς περισσότερες φορές δέν ἐπαρκεῖ οὔτε γιά νά καλύψει τά ἔξοδα γιά τήν καταβολή τῶν φόρων...»

Ἄς σταθοῦμε σ' αὐτά.

Πρῶτο, θᾶταν ἐνδιαφέρον νά ρωτήσουμε τό ναρόντνικο, ποιός «ἐπωφελήθηκε» στή χώρα μας «ἀπό τή νίκη ἐνάντια στή δουλοπαροικία», ἐνάντια στό «στρῶμα τῶν παλιῶν εὐγενῶν»; Ὅπως φαίνεται, ὄχι ἡ ἀστική τάξη. Τί γινόταν μέσα στό «λαό» μας, τόν καιρό πού «στή φιλολογία ψάλλονταν οἱ ὕμνοι», πού τώρα δά ἀνάφερε ὁ συγγραφέας, οἱ ὕμνοι γιά τό λαό, γιά τήν ἀγάπη πρός τό λαό, γιά τή μεγαλοψυχία, γιά τίς ἰδιότητες καί τίς ἀρετές τῆς κοινότητας, γιά τήν «κοινωνική ἀλληλοπροσαρμογή καί τήν ἀλληλέγγυα δράση» μέσα στήν κοινότητα, γιά τό ὅτι ὅλη ἡ Ρωσία εἶναι ἕνας συνεταιρισμός, ὅτι ἡ κοινότητα εἶναι «ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στίς σκέψεις καί στίς πράξεις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ», etc.*, etc., etc., ὅλα αὐτά πού ψάλλονται κι

* — et cetera — καί τά λοιπά. Ἡ Σύντ.

ὥς τά σήμερα (ἄν καί σέ τόνο μινόρε) ἀπό τίς στῆλες τοῦ τύπου τῶν φιλελευθερο-ναρόντνικων; Τή γῆ φυσικά δέν τήν ἅρπαξαν ἀπό τήν ἀγροτιά· ὁ ἀστικός γάτος δέν καταβρόχθισε τό κοτόπουλο, δέν τό ἔφαγε σχεδόν ὁλόκληρο· ἡ «περιβόητη λαϊκή γαιοχτησία» δέν «ἀποδείχτηκε μικροσκοπική», στίς συνθῆκες αὐτῆς τῆς γαιοχτησίας οἱ πληρωμές δέν ξεπερνοῦσαν τά ἔσοδα;* — Ὄχι, μόνο «μυστικιστές καί μεταφυσικοί» εἶναι ἱκανοί νά ὑποστηρίζουν αὐτά τά πράγματα πού λένε οἱ ναρόντνικοι, νά τά θεωροῦν γεγονός, νά παίρνουν αὐτό τό γεγονός σάν ἀφετηρία στίς κρίσεις τους σχετικά μέ τίς ὑποθέσεις μας, σάν ἀφετηρία στή δράση τους πού δέ στρέφεται στήν ἀναζήτηση «ἄλλων δρόμων γιά τήν πατρίδα», ἀλλά στήν ἐξυπηρέτηση τοῦ σημερινοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ δρόμου πού διαγράφηκε πιά ὁριστικά.

Δεύτερο. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά συγκρίνει κανείς τή *μέθοδο* τοῦ συγγραφέα μέ τή *μέθοδο* τῶν μαρξιστῶν. Ἡ διαφορά τους μπορεῖ νά ξεκαθαριστεῖ πολύ καλύτερα πάνω στή βάση συγκεκριμένων συλλογισμῶν παρά μέ τή βοήθεια ἀφηρημένων συλλογισμῶν. Γιατί λοιπόν ὁ συγγραφέας λέει, ὅτι ἡ γαλλική «ἀστική τάξη» θριάμβευσε στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ἐνάντια στούς εὐγενεῖς; γιατί ὀνομάζεται ἀστική μιά δράση, πού εἶναι κυρίως καί σχεδόν ἀποκλειστικά δράση τῆς διανόησης; κι ἔπειτα, δέν ἔδρασε μήπως ἡ κυβέρνηση ἁρπάζοντας τή γῆ τῆς ἀγροτιᾶς, ἐπιβάλλοντας μεγάλες πληρωμές κτλ.; Τέλος, μήπως δέν ἦταν αὐτοί οἱ παράγοντες πού μιλοῦσαν γιά ἀγάπη πρός τό λαό, γιά ἰσότητα καί γενική εὐτυχία, ὅπως μιλοῦσαν καί μιλοῦν οἱ φιλελεύθεροι καί οἱ ναρόντνικοι τῆς Ρωσίας; μπορεῖ κανείς κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες νά βλέπει σ' ὅλα αὐτά μόνον «ἀστική τάξη»; δέν εἶναι τάχα «στενή» αὐτή ἡ ἀντίληψη πού ἀνάγει τά πολιτικά καί ἰδεολογικά κινήματα σέ Plusmacherei**; Κοιτάχτε τα, ὅλα εἶναι τά ἴδια ἐρωτήματα μέ τά ὁποῖα κατακλύζουν τούς ρώσους μαρξιστές, ὅταν λένε τά ἴδια πράγματα γιά τήν ἀγροτική μας μεταρύθμιση (βλέποντας τή διαφορά της μόνο στίς «λεπτομέρειες»), γενικά γιά τή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση. Ἐπαναλαβαίνω, δέ μιλάω ἐδῶ γιά τήν πραγματική ὀρθότητα τῆς ἄποψής μας, ἀλλά γιά τή *μέθοδο* πού χρησιμοποιεῖ

---

* Κι αὐτό κατά γενικό κανόνα, κι ὄχι μονάχα γιά «τίς περισσότερες φορές», ὅπως στή Γαλλία· κι ἐπιπλέον τό ξεπέρασμα δέ μετριέται μόνο μέ δεκάδες τοῖς %, ἀλλά καί μέ ἑκατοντάδες τοῖς %.

** — κυνήγι τοῦ κέρδους, τοῦ πλουτισμοῦ. *Ἡ Σύντ.*

στήν προκειμένη περίπτωση ὁ ναρόντνικος. Παίρνει *σάν κριτήριο* τά ἀποτελέσματα («ἀποδείχτηκε» ὅτι ἡ λαϊκή γαιοχτησία εἶναι μικροσκοπική, ὁ γάτος «καταβρόχθιζε» καί «καταβρόχθισε» τό κοτόπουλο), καί μάλιστα ἀποκλειστικά τά οἰκονομικά *ἀποτελέσματα*.

Γεννιέται τό ἐρώτημα : γιατί λοιπόν ἐφαρμόζει αὐτή τή *μέθοδο* μόνον ὅσον ἀφορᾶ τή Γαλλία καί δέ θέλει νά τή χρησιμοποιήσει καί γιά τή Ρωσία; Μά ἡ μέθοδος πρέπει νά εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια. Ἄν στή Γαλλία πίσω ἀπό τή δράση *τῆς κυβέρνησης* καί *τῆς διανόησης* ψάχνετε νά βρεῖτε *συμφέροντα*, γιατί *δέν ψάχνετε νὰ βρεῖτε* καί στήν ἁγία Ρωσία; Ἄν *ἐκεῖ* τό κριτήριό σας ἀνακινεῖ τό ζήτημα: τί λογῆς «*ἀποδείχτηκε*» πώς εἶναι ἡ λαϊκή γαιοχτησία, γιατί *ἐδῶ* τό κριτήριο ἀναφέρεται σέ κεῖνο πού «μπορεῖ» νά εἶναι αὐτή ἡ λαϊκή γαιοχτησία; Ἄν οἱ φράσεις, πού λέγονται ἐκεῖ γιά τό λαό καί γιά τή μεγαλοψυχία πού δείχνει τόν καιρό πού «καταβροχθίζεται τό κοτόπουλο», σᾶς προκαλοῦν δικαιολογημένα τόν ἀποτροπιασμό, γιατί *ἐδῶ* δέν ξεκόβετε ἀπό τούς ἀστούς ἐκείνους φιλοσόφους πού μπροστά στό ἀναμφισβήτητο γεγονός τῆς «καταβρόχθισης», πού τό παραδέχεστε κι ἐσεῖς οἱ ἴδιοι, μποροῦν νά μιλοῦν γιά «κοινωνική ἀλληλοπροσαρμογή», γιά «λαϊκή κοινότητα», γιά «*ἀνάγκες τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς*» καί γιά ἄλλα παρόμοια πράγματα;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι μιά: ἐπειδή εἶστε ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν, ἐπειδή οἱ ἰδέες σας, δηλ. οἱ ἰδέες τῶν ναρόντνικων γενικά, κι ὄχι οἱ ἰδέες τοῦ Ἰβάν, τοῦ Πέτρου, τοῦ Σίντορ, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀντανάκλασης τῶν συμφερόντων καί τῶν ἀπόψεων τοῦ μικροπαραγωγοῦ καί δέν εἶναι καθόλου ἀποτέλεσμα «καθαρῆς»* σκέψης.

«Γιά μᾶς ὅμως ἐξαιρετικά διδαχτική ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη εἶναι ἡ Γερμανία πού, ὅπως κι ἐμεῖς, ἄργησε νά κάνει τήν ἀστική μεταρύθμιση καί γιαυτό ὠφελήθηκε ἀπό τήν πεῖρα τῶν ἄλλων λαῶν, ὄχι βέβαια μέ τή θετική, ἀλλά μέ τήν ἀρνητική ἔννοια». Ἡ σύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς στή Γερμανία — ἐπαναλαβαίνει ὁ συγγραφέας τά λόγια τοῦ Βασίλτσικοφ — ἦταν ἀνομοιογενής: οἱ ἀγρότες διέφεραν μεταξύ τους καί ὅσον ἀφορᾶ τά δικαιώματα καί ὅσον ἀφορᾶ τή γαιοχτησία καί τό μέγεθος τοῦ κλήρου. Ὅλο τό προτσές ὁδήγησε στό σχηματισμό μιᾶς «ἀγροτικῆς ἀριστοκρατίας», «μιᾶς τάξης μικρογαιοχτημόνων πού δέν κατάγονταν ἀπό τούς εὐγενεῖς», στή μετατροπή τῆς μάζας «τῶν νοικοκυρέων σέ ἁπλούς ἐργάτες». «Τέλος, τό μισοαριστοκρατικό, μισοαστικό σύνταγμα τοῦ 1849, πού παραχώρησε δικαίωμα ψήφου

* Ἔκφραση τοῦ κ. Β. Β. — Βλ. «Οἱ κατευθύνσεις μας», καθώς καί τήν ἐφημερίδα «Νεντέλια» τοῦ 1894, ἀρ. φύλλων 47-49.

μόνο στούς εὐγενεῖς καί στούς εὔπορους ἀστούς, ὁλοκλήρωσε τό ἔργο κι ἔκοψε κάθε νόμιμο δρόμο γιά τή βελτίωση τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν».

Πρωτότυπος συλλογισμός. Τό σύνταγμα «*ἔκοψε*» τούς νόμιμους δρόμους;! Πρόκειται γιά μιά ἀκόμα ἀντανάκλαση τῆς ἁπλοϊκῆς παλιᾶς θεωρίας τῶν ναρόντνικων τῆς Ρωσίας, πού καλοῦσε τή «διανόηση» νά θυσιάσει τήν «ἐλευθερία», γιατί δῆθεν ἡ ἐλευθερία θά ἐξυπηρετοῦσε μόνο τή διανόηση, ἐνῶ τό λαό θά τόν παράδινε στά χέρια τῆς «εὔπορης ἀστικῆς τάξης». Δέ θ' ἀρχίσουμε συζήτηση ἐνάντια σ' αὐτή τήν ἀνόητη καί ἀντιδραστική θεωρία, γιατί τήν ἀπαρνήθηκαν οἱ σύγχρονοι ναρόντνικοι γενικά, καί οἱ πιό ἄμεσοι ἀντίπαλοί μας, οἱ κ.κ. δημοσιολόγοι τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» εἰδικά. Δέν μποροῦμε ὅμως νά μή σημειώσουμε ὅτι οἱ ναρόντνικοι αὐτοί, παραιτούμενοι ἀπό τούτη τήν ἰδέα, παραμερίζοντας τή φλυαρία γιά τή δυνατότητα ἄλλων δρόμων καί κάνοντας ἕνα βῆμα πρός τά μπρός, πρός τήν ἀνοιχτή ἀναγνώριση τῶν *δοσμένων* δρόμων τῆς Ρωσίας, ταυτόχρονα ἔδειξαν οριστικά τή μικροαστικότητά τους, γιατί ἡ ἐπιμονή στίς μικρές, μικροαστικές μεταρυθμίσεις, συνδυαζόμενη μέ μιά ἀπόλυτη ἔλλειψη κατανόησης τῆς ταξικῆς πάλης, τούς τοποθετεῖ στό πλευρό τῶν φιλελευθέρων ἐνάντια σέ κείνους πού τάσσονται στόν «ἀντίποδά» τους, πού τόν βλέπουν σάν τόν μοναδικό, μποροῦμε νά ποῦμε, ντεστινατέρ* τῶν ἀγαθῶν γιά τά ὁποῖα γίνεται λόγος.

«Καί στή Γερμανία ὑπῆρχαν τότε πολλοί ἄνθρωποι πού ἔμεναν κατενθουσιασμένοι ἀπό τή χειραφέτηση, ἔμεναν κατενθουσιασμένοι δέκα χρόνια, εἴκοσι χρόνια, τριάντα καί πάνω χρόνια· ἄνθρωποι πού καταδίκαζαν κάθε ἀμφιβολία, κάθε δυσαρέσκεια γύρω ἀπό τή μεταρύθμιση γιατί θεωροῦσαν πώς αὐτές ἐξυπηρετοῦν τήν ἀντίδραση. Οἱ πιό ἀφελεῖς ἀπ' αὐτούς φαντάζονταν τό λαό σάν ἕνα ἄλογο, πού ἀφοῦ τό ἀμολύσουν ἐλεύθερο, μποροῦν νά τό ξανακλείσουν στό σταῦλο καί νά ξαναρχίσουν νά τό ζεύουν στό ταχυδρομικό ἀμάξι (πράγμα πού δέν εἶναι πάντα δυνατό). Ὑπῆρχαν ὅμως ἐδῶ καί κατεργαρέοι πού κολάκευαν τό λαό, ἐνῶ στά κρυφά ἀκολουθοῦσαν ἄλλη γραμμή, κατεργαρέοι πού εἶχαν κολήσει δίπλα σέ τέτιους ἀφελεῖς ἀνθρώπους, πού ἀγαποῦν εἰλικρινά τό λαό καί πού μπορεῖ κανείς νά τούς ξεγελάει καί νά τούς ἐκμεταλλεύεται. Ἄχ, αὐτοί οἱ ἀφελεῖς μέ τήν εἰλικρίνειά τους! Ὅταν ἀρχίζει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, δέν εἶναι ὅλοι ἕτοιμοι γι' αὐτόν καί δέν εἶναι ὅλοι ἱκανοί νά πάρουν μέρος σ' αὐτόν».

Ὑπέροχα λόγια, πού συνοψίζουν τίς καλύτερες παραδόσεις τοῦ παλιοῦ ρωσικοῦ ναροντνικισμοῦ καί πού μποροῦμε νά τά

* Ἐδῶ ἡ λέξη ἔχει τήν ἔννοια τοῦ δημιουργοῦ. *Ἡ Σύντ.*

χρησιμοποιήσουμε, γιά νά χαρακτηρίσουμε τή στάση τῶν ρώσων μαρξιστῶν ἀπέναντι στό *σύγχρονο* ρωσικό ναροντνικισμό. Γιά νά τά χρησιμοποιήσουμε γι' αὐτό τό σκοπό, δέ θά χρειαστεῖ νά τ' ἀλλάξουμε καί πολύ: εἶναι τόσο ὁμοιο*γενές* τό προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης καί τῶν δυό χωρῶν· εἶναι τόσο ὁμοιο*γενεῖς* οἱ κοινωνικοπολιτικές ἰδέες πού ἀντανακλοῦσαν αὐτό τό προτσές.

Καί στή χώρα μας ἐπίσης στήν «πρωτοπόρα» φιλολογία λύνουν καί δένουν ἄνθρωποι πού μιλᾶνε γιά «οὐσιαστικές διαφορές τῆς ἀγροτικῆς μας μεταρύθμισης ἀπό τή μεταρύθμιση τῆς Δύσης», γιά «κατοχύρωση τῆς λαϊκῆς (sic!) παραγωγῆς», γιά «παραχώρηση» πολλῆς «γῆς» (μά αὐτό εἶναι ἐξαγορά!!) κτλ. καί γιαυτό περιμένουν ἀπό τίς ἀρχές νά κάνουν τό θαῦμα πού λέγεται «κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας», περιμένουν «δέκα χρόνια, εἴκοσι χρόνια, τριάντα καί πάνω χρόνια», ἐνῶ ὁ γάτος — γιά τόν ὁποῖο τώρα-δά μιλήσαμε — καταβροχθίζει τό κοτόπουλο, κοιτώντας μέ μακαριότητα χορτάτου κ' ἥσυχου θηρίου τούς «εἰλικρινεῖς ἀφελεῖς», πού μιλᾶνε γιά τήν ἀνάγκη νά διαλέξουμε ἄλλο δρόμο γιά τήν πατρίδα, γιά τό κακό τοῦ καπιταλισμοῦ «πού μᾶς ἀπειλεῖ», γιά μέτρα βοήθειας πρός τό λαό μέ πιστώσεις, μέ συνεταιρισμούς, μέ τήν ἀπό κοινοῦ καλλιέργεια καί μέ παρόμοια ἀθῶα μπαλώματα. «Ἄχ, αὐτοί οἱ εἰλικρινεῖς ἀφελεῖς!»

«Αὐτό ἀκριβῶς τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῆς τρίτης τάξης ζοῦμε τώρα κι ἐμεῖς, καί κυρίως ἡ ἀγροτιά μας. Σ' αὐτό τό ζήτημα ἡ Ρωσία ἔμεινε πίσω ἀπ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, ἀκόμα κι ἀπό τή φιλενάδα της τοῦ παρθεναγωγείου ἤ, πιό σωστά, ἀπό τήν παιδαγωγό της — τή Γερμανία. Παντοῦ στήν Εὐρώπη τό κυριότερο φυτώριο καί προζύμι τῆς τρίτης τάξης ἦταν οἱ πόλεις. Σέ μᾶς τό ἀντίθετο», οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων εἶναι ἀσύγκριτα λιγότεροι... «Ἡ κύρια αἰτία αὐτῆς τῆς διαφορᾶς βρίσκεται στή λαϊκή μας γαιοχτησία, πού κρατάει τόν πληθυσμό στό χωριό. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στήν Εὐρώπη συνδέεται στενά μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ λαοῦ καί μέ τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία, πού στίς κεφαλαιοκρατικές συνθῆκες παραγωγῆς χρειάζεται φτηνή ἐργασία καί πλεόνασμα τῆς προσφορᾶς της. Τόν καιρό πού ἡ διωγμένη ἀπ' τά χωριά ἀγροτιά τῆς Εὐρώπης πήγαινε γιά μεροκάματα στίς πόλεις, ἡ ἀγροτιά μας κρατιόταν καί κρατιέται ἀπό τή γῆ μέ ὅλες της τίς δυνάμεις. Ἡ λαϊκή γαιοχτησία εἶναι τό κύριο στρατηγικό σημεῖο, τό κυριότερο κλειδὶ τῶν θέσεων ποὺ κατέχουν οἱ ἀγρότες, ποὺ τὴ σημασία τ[ου] τὴν καταλαβαίνουν θαυμάσια οἱ ἡγέτες τῶν ἀστῶν καὶ γιαυτὸ κατευθύνουν ἐνάντιά του ὅλη τὴν τέχνη τους κιόλες τὶς δυνάμεις τους. Ἀπὸ δῶ προέρχονται κιόλες οἱ ἐπιθέσεις ἐνάντια στὴν κοινότητα, ἀπὸ δῶ προκύπτουν τὰ πολυάριθμα καί διάφορα σχέδια γιά χωρισμό τοῦ καλλιεργητῆ ἀπό τή γῆ, ἐνονόματι μιᾶς ὀρθολογικῆς γεωπονίας, ἐνονόματι τῆς ἄνθισης τῆς βιομηχανίας, ἐνονόματι τῆς ἐθνικῆς προόδου καί δόξας!»

Ἐδῶ πιά ἐκδηλώνεται ἀνάγλυφα ἡ ἐπιπολαιότητα τῆς ναροντνικιστικῆς θεωρίας, πού, ἐπειδή ὀνειροπολεῖ «ἄλλους δρόμους», κρίνει τελείως λαθεμένα τήν πραγματικότητα: βλέπει «τό κύριο σημεῖο» σέ τέτιους νομικούς θεσμούς, πού δέν παίζουν βασικό ρόλο, ὅπως εἶναι οἱ μορφές τῆς ἀγροτικῆς *γαιοχτησίας* (κοινοτικῆς ἤ ἀτομικῆς), βλέπει κάτι τό ἰδιαίτερο στό μικρό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη μας, σά νά μήν ἦταν ἕνα συνηθισμένο νοικοκυριό μικροπαραγωγῶν, ἐντελῶς ὁμοιογενές — σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόν τύπο τῆς πολιτικοοικονομικῆς του ὀργάνωσης — μέ τό νοικοκυριό τῶν βιοτεχνῶν καί τῶν ἀγροτῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀλλά κάποια «λαϊκή»(!;) γαιοχτησία. Σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία πού καθιερώθηκε στό φιλελευθερο-ναροντνικιστικό τύπο μας, ἡ λέξη «λαϊκός» σημαίνει κάτι πού ἀποκλείει τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου, κι ἔτσι ὁ συγγραφέας μέ τό χαρακτηρισμό του αὐτό συγκαλύπτει ἄμεσα τό ἀναμφισβήτητο γεγονός, ὅτι στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη μας ὑπάρχει ἡ ἴδια ἰδιοποίηση ὑπεραξίας, ἡ ἴδια ἐργασία γιά τόν ἄλλο, πού βασιλεύει κι ἔξω ἀπό τήν «κοινότητα», κι ἀνοίγει διάπλατα τίς πόρτες σ' ἕνα συναισθηματικό καί μελιστάλαχτο φαρισαϊσμό.

«Ἕνας θεός ξέρει τί ἐγγύηση ἀποτελεῖ ἡ σημερινή μας κοινότητα, πού ἔχει λίγη γῆ, καί εἶναι ἐπιβαρυμένη μέ φόρους. Ἔτσι ἡ ἀλλιῶς ὁ ἀγρότης δέν εἶχε πολλή γῆ, καί τώρα, μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τή μείωση τῆς εὐφορίας, ἔγινε ἀκόμα λιγότερη. Ἡ φορολογική ἐπιβάρυνση δέ λιγοστεύει, ἀλλά μεγαλώνει· τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα εἶναι λίγα· οἱ δυνατότητες γιά μεροκάματα ἐπιτόπου εἶναι ἀκόμα πιό μικρές· ἡ ζωή στό χωριό γίνεται τόσο δύσκολη, πού οἱ ἀγρότες ὁλόκληρων χωριῶν φεύγουν μακριά γιά μεροκάματα, ἀφήνοντας στό σπίτι μόνο τίς γυναῖκες καί τά παιδιά. Ἔτσι ἐρημώνονται ὁλόκληροι νομοί... Κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν δύσκολων συνθηκῶν ζωῆς, ἀπό τή μιά μεριά, ξεχωρίζει μέσα ἀπό τήν ἀγροτιά μιά ἰδιαίτερη τάξη ἀνθρώπων, ἡ νεαρή ἀστική τάξη, πού προσπαθεῖ ν' ἀγοράσει ἀτομικά γῆ ἀπό ἀλλοῦ, προσπαθεῖ νά βρεῖ ἄλλες ἀπασχολήσεις — στό ἐμπόριο, στήν τοκογλυφία, στήν ὀργάνωση παραγωγικῶν συνεταιρισμῶν μέ ἐπικεφαλῆς αὐτήν τήν ἴδια, στήν ἀνάληψη διάφορων ἐργολαβιῶν καί σ' ἄλλες παρόμοιες μικροδουλιές».

Ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε ὅσο τό δυνατό πιό λεπτομερειακά σ' αὐτό τό μέρος.

Βλέπουμε ἐδῶ, πρῶτο, τή διαπίστωση ὁρισμένων γεγονότων, πού μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ δυό λόγια: οἱ ἀγρότες φεύγουν· δεύτερο, τήν ἐκτίμηση (ἀρνητική) αὐτῶν τῶν γεγονότων καί, τρίτο, τήν ἐξήγησή τους, ἀπό τήν ὁποία βγαίνει ἄμεσα καί ἕνα ὁλόκληρο πρόγραμμα πού δέν ἀναλύεται ἐδῶ, πού εἶναι ὅμως πολύ γνωστό (νά δοθεῖ περισσότερη γῆ, νά ἐλαττωθοῦν οἱ φό-

ροι· «ν' ἀνέβουν» καί «ν' ἀναπτυχθοῦν» τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα).

Εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μαρξιστῆ καί τό *πρῶτο* καί τό *δεύτερο* εἶναι ἀναντίρρητα ἐντελῶς σωστά (μόνο πού ἡ διατύπωση, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική). Τό *τρίτο* ὅμως δέν ἀξίζει ἀπολύτως τίποτε*.

Θά τό ἐξηγήσω αὐτό. Τό πρῶτο εἶναι σωστό. Εἶναι σωστό τό γεγονός ὅτι ἡ κοινότητά μας δέν ἀποτελεῖ ἐγγύηση, ὅτι ἡ ἀγροτιά ἐγκαταλείπει τό χωριό, παρατάει τή γῆ· θά ἔπρεπε νά εἰπωθεῖ: ἀπαλλοτριώνεται, γιατί κατεῖχε (μέ δικαίωμα ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας) ὁρισμένα μέσα παραγωγῆς πού τά χάνει (ἀνάμεσα σ' αὐτά κατεῖχε τή γῆ μέ βάση ἕνα εἰδικό δίκαιο, πού, ὡστόσο, παραχωροῦσε ἐπίσης γιά ἀτομική ἐκμετάλλευση καί τή γῆ πού *ἐξαγοράζεται* ἀπό τίς κοινότητες). Εἶναι σωστό ὅτι τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα «ξεπέφτουν», ὅτι *δηλαδή* κι ἐδῶ οἱ ἀγρότες ἀπαλλοτριώνονται, χάνουν τά μέσα καί τά ἐργαλεῖα παραγωγῆς, ἐγκαταλείπουν τήν οἰκιακή ὑφαντουργία καί πηγαίνουν σάν μισθωτοί ἐργάτες στήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, σάν χτίστες, σάν ἁπλοί ἐργάτες κτλ. Τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τά ὁποῖα ἐλευθερώνονται οἱ ἀγρότες περνοῦν στά χέρια μιᾶς ἀσήμαντης μειοψηφίας καί χρησιμεύουν σάν πηγή ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γίνονται *κεφάλαιο*. Γιαυτό ἔχει δίκιο ὁ συγγραφέας ὅταν λέει ὅτι οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς γίνονται «ἀστική τάξη», δηλ. μιά τάξη, πού στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας κρατάει στά χέρια της τή «λαϊκή» ἐργασία. Ὅλα αὐτά τά γεγονότα διαπιστώνονται καί ἐκτιμοῦνται ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐκμεταλλευτική τους σημασία.

Ὅμως ἀπό τήν περιγραφή πού κάναμε ἤδη ὁ ἀναγνώστης εἶδε, βέβαια, ὅτι ὁ μαρξιστής *ἐξηγεῖ* ἐντελῶς διαφορετικά αὐτά τά γεγονότα. Ὁ ναρόντνικος βλέπει τίς αἰτίες αὐτῶν τῶν φαινομένων στό γεγονός ὅτι εἶναι «λίγη ἡ γῆ», βαριοί οἱ φόροι, πέφτουν «τά μεροκάματα», δηλ. στίς ἰδιομορφίες τῆς ἀγροτικῆς, φορολογικῆς καί βιομηχανικῆς *πολιτικῆς* καί ὄχι στίς ἰδιομορφίες τῆς *κοινωνικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς*, ἀπό τήν ὁποία ἀπορρέει ἀναπόφευχτα *αὐτή* ἡ πολιτική.

---

* Νά γιατί οἱ θεωρητικοί τοῦ μαρξισμοῦ, πολεμώντας τό ναροντνικισμό, ἐπιμένουν τόσο πολύ στήν ἐξήγηση, στήν κατανόηση καί στήν ἀντικειμενική πλευρά.

Ἡ γῆ εἶναι λίγη — συμπεραίνει ὁ ναρόντνικος — καί γίνεται ὅλο καί λιγότερη. (Καί ἄς σημειωθεῖ ὅτι δέν παίρνω αὐτή τή σωστή δήλωση ἀπό τόν ἀρθρογράφο, ἀλλά ἀπό τή γενική θέση τῆς θεωρίας τῶν ναρόντνικων). Αὐτό εἶναι ἀπόλυτα σωστό, γιατί ὅμως λέτε μόνον ὅτι ἡ γῆ εἶναι *λίγη* καί δέν προσθέτετε: *λίγη πουλιέται*. Ξέρετε δά ὅτι οἱ ἀγρότες μας *ἐξαγοράζουν* τούς κλήρους τους ἀπό τούς τσιφλικάδες. Γιατί λοιπόν στρέφετε τήν κύρια προσοχή σας στό γεγονός ὅτι ἡ γῆ εἶναι *λίγη* καί ὄχι στό γεγονός ὅτι ἡ γῆ *πουλιέται*;

Καί μόνο αὐτό τό γεγονός τῆς πούλησης, τῆς ἐξαγορᾶς δείχνει ὅτι ἐπικρατοῦν τέτιες ἀρχές (ἀπόχτηση μέσων παραγωγῆς μέ χρήματα), πού οἱ ἐργαζόμενοι θά μείνουν ἔτσι ἤ ἀλλιῶς χωρίς μέσα παραγωγῆς, ἀδιάφορο ἄν πουλιοῦνται λίγα ἤ πολλά. Ἀγνοώντας σιωπηρά αὐτό τό γεγονός, ἀγνοεῖτε σιωπηρά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πού μονάχα πάνω στό ἔδαφός του μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ αὐτή ἡ πούληση. Ἀγνοώντας το σιωπηρά, τοποθετεῖτε ἔτσι τόν ἑαυτό σας στό ἔδαφος αὐτῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί μετατρέπεστε σέ ἁπλό πολιτικάντη πού συζητάει ἄν πρέπει νά πουλιέται λίγη ἤ πολλή γῆ. Δέ βλέπετε ὅτι τό ἴδιο κιόλας τό γεγονός τῆς ἐξαγορᾶς ἀποδείχνει πώς «στήν ψυχή» ἐκείνων πού γιά τά συμφέροντά τους πραγματοποιήθηκε ἡ «μεγάλη» μεταρύθμιση, ἐκείνων πού τήν ἐφάρμοσαν, εἶχε «θρονιαστεῖ ἀπόλυτα κυρίαρχο τό *κεφάλαιο*», ὅτι ὅλη αὐτή ἡ φιλελευθερο-ναροντνικιστική «κοινωνία», ἡ ὁποία στηρίζεται στό καθεστώς πού δημιούργησε ἡ μεταρύθμιση, ὅταν κάνει πολιτική, μιλώντας γιά διάφορες βελτιώσεις αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος, παίρνει τό φῶς της μόνον ἀπό τήν «κεφαλαιοκρατική σελήνη». Γιαυτό ἀκριβῶς ὁ ναρόντνικος ξεσπαθώνει μέ τόσο μίσος ἐνάντια σέ κείνους, πού ὑποστηρίζουν μέ συνέπεια μιά κατ' ἀρχήν διαφορετική ἄποψη. Βάζει τίς φωνές, ὅτι δέν φροντίζουν γιά τό λαό, ὅτι θέλουν νά ἀπαλλοτριώσουν τούς ἀγρότες!!

Αὐτός, ὁ ναρόντνικος, φροντίζει γιά τό λαό, δέ θέλει νά ἀπαλλοτριωθεῖ ἡ ἀγροτιά, θέλει νάχει αὐτή περισσότερη γῆ (*πουλημένη*). Εἶναι τίμιος μαγαζάτορας. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἀποσιωπᾶ τό γεγονός πώς τή γῆ δέν τή δίνουν δωρεάν, ἀλλά τήν πουλᾶνε· μήπως ὅμως στά μαγαζιά λένε ὅτι τά ἐμπορεύματα πρέπει νά πληρώνονται μέ λεφτά; Αὐτό τό ξέρει ὁ καθένας καί χωρίς νά τοῦ τό ποῦν.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ ναρόντνικος μισεῖ τούς μαρξιστές, πού λένε ὅτι πρέπει νά ἀπευθυνόμαστε ἀποκλειστικά σέ κείνους πού «διαφοροποιήθηκαν κιόλας» ἀπ' αὐτή τήν κοινωνία τῶν μαγα-

ζάτορων καί «ἀφορίστηκαν» ἀπ' αὐτήν — ἄν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιήσει κανείς αὐτές τίς πολύ χαρακτηριστικές μικροαστικές ἐκφράσεις τῶν κυρίων Μιχαηλόβσκι καί Γιουζακόφ*.

Πᾶμε παρακάτω. «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα εἶναι λίγα» — αὐτή εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ ναρόντνικου γιά τή βιοτεχνία. Καί πάλι δέ λέει τίποτε γιά τό τί λογῆς εἶναι ἡ ὀργάνωση αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας. Κλείνει μακαρίως τά μάτια του μπροστά στό γεγονός ὅτι καί τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα πού «ξεπέφτουν» καί κεῖνα πού «ἀναπτύσσονται» εἶναι ἐξίσου ὀργανωμένα μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, μέ πλέρια ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο τῶν προαγοραστῶν, τῶν ἐμπόρων κτλ., καί περιορίζεται στίς μικροαστικές διεκδικήσεις γιά πρόοδο, βελτιώσεις, συνεταιρισμούς κτλ., λές καί παρόμοια μέσα μποροῦν νά θίξουν ἔστω καί στό ἐλάχιστο τό *γεγονός* τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου. Τόσο στόν τομέα τῆς γεωργίας, ὅσο καί στόν τομέα τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στέκει στό ἔδαφος τῆς σημερινῆς τους ὀργάνωσης καί παλαίβει ἐνάντια στίς διάφορες ἀτέλειές της κι ὄχι ἐνάντια σ' αὐτή τήν ἴδια τήν ὀργάνωση. — Ὅσο γιά τούς φόρους, ἐδῶ πιά ὁ ναρόντνικος διέψευσε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, προβάλλοντας ἀνάγλυφα τό βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ναροντνικισμοῦ: τήν ἱκανότητα νά κάνει συμβιβασμούς. Ὁ ἴδιος ὑποστήριζε πιό πάνω, ὅτι, ὅσο θά ὑπάρχει τό σύστημα τῆς ἰδιοποίησης τῆς ὑπεραξίας, κάθε φόρος (ἀκόμα καί ὁ φόρος εἰσοδήματος) θά πέφτει στίς πλάτες τῶν ἐργαζομένων — παρ' ὅλα αὐτά ὅμως δέν ἀρνεῖται καθόλου νά συζητήσει μέ τή φιλελεύθερη κοινωνία ἄν εἶναι μεγάλοι ἤ μικροί οἱ φόροι καί νά δόσει «σάν ἀξιότιμος πολίτης», τίς κατάλληλες συμβουλές στή διεύθυνση φόρων καί δασμῶν τοῦ ὑπουργείου.

Μέ δυό λόγια, σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ μαρξιστῆ, ἡ αἰτία δέ βρίσκεται στήν πολιτική, οὔτε στό κράτος, οὔτε καί στήν «κοινωνία», ἀλλά στό σημερινό σύστημα οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῆς Ρωσίας· δέν πρόκειται γιά τό ποιός ψαρεύει στά θολά νερά, οἱ «καπάτσοι» ἤ οἱ «ἀγύρτες», ἀλλά γιά τό ὅτι ὁ λαός ἀποτελεῖται ἀπό δυό ἀλληλοαντιτιθέμενες καί ἀλληλοαποκλειόμενες τάξεις: «ὅλες οἱ δυνάμεις πού δροῦν στήν κοινωνία συν-

* Οἱ κ.κ. ναρόντνικοι, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἀγνοοῦν καί δέν καταλαβαίνουν τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς ἐξαγορᾶς, προσπερνοῦν ἁπλῶς καί τό ἑξῆς: τό γεγονός ὅτι οἱ ἀγρότες ἔχουν «λίγη γῆ» συμπληρώνεται μέ τό γεγονός ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ στρώματος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν» ἔχουν πάρα πολύ καλά κομμάτια γῆς.

τίθενται σέ δυό άλληλοαντιτιθέμενες συνισταμένες δυνάμεων».

«Οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν συμφέρον νά ἐγκαθιδρυθεῖ τό ἀστικό καθεστώς, βλέποντας ὅτι ναυαγοῦν τά σχέδιά τους* δέ σταματοῦν σ' αὐτό: λένε διαρκῶς στήν ἀγροτιά ὅτι γιά ὅλα φταῖνε ἡ κοινότητα καί ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη, τά ξαναμοιράσματα τῶν χωραφιῶν καί τό καθεστώς τῆς κοινότητας, πού ἐνθαρρύνει τούς τεμπέληδες καί τούς μπεκρῆδες· ὀργανώνουν γιά τούς εὔπορους ἀγρότες πιστωτικούς συνεταιρισμούς καί συνεταιρισμούς ἀποταμίευσης καί φροντίζουν νά ὀργανωθεῖ μιά μικρή ἀγροτική πίστη γιά τούς ἰδιοχτῆτες τῶν μικρῶν κλήρων· ὀργανώνουν στίς πόλεις τεχνικές, ἐπαγγελματικές καί διάφορες ἄλλες σχολές, στίς ὁποῖες πάλι μποροῦν νά πᾶνε μόνο τά παιδιά τῶν εὐκατάστατων, ἐνῶ ἡ μάζα μένει χωρίς σχολειά· βοηθοῦν τούς πλούσιους ἀγρότες νά βελτιώνουν τά ζῶα μέ ἐκθέσεις, μέ βραβεῖα, μέ παραχώρηση ἐπί πληρωμῆ ἐπιβητόρων καλῆς ράτσας ἀπό σταθμούς ἐπιβητόρων κτλ. Ὅλες αὐτές οἱ μικρές προσπάθειες ἑνώνονται σέ μιά σημαντική δύναμη, πού ἐπιδρᾶ στήν ἀγροτική κοινότητα κατά τρόπο ἀποσυνθετικό καί διασπᾶ ὅλο καί περισσότερο τήν ἀγροτιά στά δυό».

Ὁ χαρακτηρισμός «μικρές προσπάθειες» εἶναι καλός. Εἶναι πέρα γιά πέρα σωστή ἡ σκέψη τοῦ συγγραφέα ὅτι ὅλες αὐτές οἱ μικρές προσπάθειες (στίς ὁποῖες ἐπιμένουν σήμερα μέ τόσο ζῆλο τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» κι ὅλος ὁ φιλελεύθερος ναροντνικιστικός τύπος μας) σημαίνουν, ἐκφράζουν καί προωθοῦν τό στρῶμα τῶν «καινούργιων ἀστῶν», τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς.

Αὐτό ἀκριβῶς τό περιστατικό εἶναι καί ἡ αἰτία τῆς ἀρνητι-

---

* Κι ἔτσι τό ναυάγιο τοῦ σχεδίου ἐκμηδένισης τῆς κοινότητας σημαίνει νίκη ἐνάντια στά συμφέροντα τῆς «ἐγκαθίδρυσης τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος»!!

Ἀφοῦ ἔφτιαξε ἀπό τήν «κοινότητα» μιά μικροαστική οὐτοπία, ὁ ναρόντνικος καταλήγει σέ μιά τόσο φανταστική ἄγνοια τῆς πραγματικότητας, ὥστε τό σχέδιο ἐνάντια στήν κοινότητα τό βλέπει οὔτε λίγο οὔτε πολύ σάν ἐγκαθίδρυση τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος, ἐνῶ δέν εἶναι παρά πολιτικαντισμός πάνω στό ἔδαφος τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος, πού ἔχει πιά «ἐγκαθιδρυθεῖ» πέρα γιά πέρα.

Τό πιό ἀποφασιστικό ἐπιχείρημα τοῦ ναρόντνικου ἐνάντια στό μαρξιστή εἶναι τό ἐρώτημα πού τοῦ ὑποβάλλει μέ ὕφος ὁριστικοῦ θριάμβου: λοιπόν, πεῖτε μας, θέλετε νά ἐκμηδενίσετε τήν κοινότητα ἤ ὄχι, ναί ἤ ὄχι; Γιά τό ναρόντνικο ἐδῶ βρίσκεται ὅλο τό ζήτημα, ὅλη ἡ «ἐγκαθίδρυση». Δέ θέλει καθόλου νά καταλάβει ὅτι ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μαρξιστῆ ἡ «ἐγκαθίδρυση» εἶναι πιά γεγονός ἀπό καιρό τετελεσμένο καί ἀμετάκλητο, πού δέν μπορεῖ νά τό θίξει οὔτε ἡ ἐκμηδένιση τῆς κοινότητας, οὔτε τό στερέωμά της, ὅπως γεγονός εἶναι σήμερα ὅτι τό κεφάλαιο κυριαρχεῖ ἐξίσου καί στά χωριά, ὅπου ἡ γῆ ἀνήκει στήν κοινότητα, καί στά χωριά, ὅπου ἡ γῆ ἀνήκει σέ ἄτομα.

Τή μεγαλύτερη διαμαρτυρία ἐνάντια στήν «ἐγκαθίδρυση» ὁ ναρόντνικος προσπαθεῖ νά τήν παρουσιάσει σάν συνηγορία ὑπέρ τῆς ἐγκαθίδρυσης. Ὁ πνιγμένος πιάνεται ἀπ' τά μαλλιά του.

κῆς στάσης τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στίς προσπάθειες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Καί τό γεγονός ὅτι οἱ «προσπάθειες» αὐτές ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητα τά πιό ἄμεσα desiderata τῶν μικροπαραγωγῶν ἀποδείχνει, σύμφωνα μέ τή γνώμη τῶν μαρξιστῶν, τήν ὀρθότητα τῆς βασικῆς τους θέσης: ὅτι δέν μπορεῖ νά βλέπει κανείς τόν ἀγρότη σάν ἐκπρόσωπο τῆς ἰδέας τῆς ἐργασίας, γιατί στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκονομίας ὁ ἀγρότης εἶναι μικροαστός καί γι' αὐτό τό λόγο ἀπό ὁρισμένες πλευρές τῆς ζωῆς του (καί τῶν ἰδεῶν του) ἀνήκει στήν ἀστική τάξη.

Δέ θά εἶναι ἄσκοπο νά χρησιμοποιήσουμε ἐπίσης αὐτή τήν περικοπή, γιά νά ὑπογραμμίσουμε τά παρακάτω. Ἡ ἀρνητική στάση τῶν μαρξιστῶν ἀπέναντι στίς «μικρές προσπάθειες» προκαλεῖ ἰδιαίτερα τίς ἐπικρίσεις τῶν κυρίων ναρόντνικων. Θυμίζοντάς τους τούς προγόνους τους, τούς δείχνουμε ἔτσι ὅτι ὑπῆρξε καιρός, πού οἱ ναρόντνικοι ἔβλεπαν διαφορετικά αὐτό τό πράγμα, δέ δέχονταν τόσο πρόθυμα καί μέ τόσο ζῆλο τούς συμβιβασμούς, [ἄν καί τότε ἀκόμα ἔκαναν συμβιβασμούς, ὅπως τό ἀποδείχνει τό ἴδιο τό ἄρθρο], ὑπῆρξε καιρός πού οἱ ναρόντνικοι — δέ θά πῶ: καταλάβαιναν, — ἀλλά τουλάχιστο ἔνιωθαν τόν ἀστικό χαρακτήρα ὅλων αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν· τήν ἄρνηση αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν μόνο οἱ πιό ἀφελεῖς φιλελεύθεροι τήν καταδίκαζαν σάν «ἀπαισιοδοξία ἀπέναντι στό λαό».

Ἡ εὐχάριστη συναναστροφή τῶν κυρίων ναρόντνικων μ' αὐτούς τούς τελευταίους, σάν ἐκπροσώπους τῆς «κοινωνίας», ἔφερε, ὅπως φαίνεται, ὠφέλιμους καρπούς.

Τό ὅτι δέν μπορεῖ κανείς νά ἱκανοποιεῖται μέ τίς «μικρές προσπάθειες» τῆς ἀστικῆς προόδου δέ σημαίνει καθόλου ὅτι ἀρνεῖται ἀπόλυτα τίς μερικές μεταρυθμίσεις. Οἱ μαρξιστές δέν ἀρνοῦνται καθόλου ὅτι τά μέτρα αὐτά ἔχουν ὁρισμένη χρησιμότητα (ἔστω καί ἐλάχιστη): τά μέτρα αὐτά μποροῦν νά φέρουν ὁρισμένη (ἔστω καί ἐλάχιστη) καλυτέρεψη τῆς κατάστασης τοῦ ἐργαζομένου, ἐπιταχύνουν τήν ἀπονέκρωση τῶν πολύ καθυστερημένων μορφῶν τοῦ κεφαλαίου, τῆς τοκογλυφίας, τῆς ὑποδούλωσης κτλ., ἐπιταχύνουν τή μετατροπή τους στίς πιό σύγχρονες καί ἀνθρώπινες μορφές εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ. Γιαυτό οἱ μαρξιστές σέ περίπτωση πού θά τούς ρωτοῦσαν, ἄν θά πρέπει νά παρθοῦν τέτια μέτρα, φυσικά θά ἀπαντοῦσαν ὅτι πρέπει νά παρθοῦν, ταυτόχρονα ὅμως θά ἐξηγοῦσαν γενικά τή στάση τους ἀπέναντι στό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς πού καλυτερεύει μέ τά μέτρα αὐτά καί ταυτόχρονα θά αἰτιολογοῦσαν

τή συγκατάθεσή τους μέ τήν ἐπιθυμία νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος καί, συνεπῶς, τό τέλος του*.

«Ἄν προσέξουμε τό γεγονός ὅτι στή χώρα μας, ὅπως καί στή Γερμανία, ἡ ἀγροτιά εἶναι χωρισμένη σέ διάφορες κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τά δικαιώματα καί τήν ἰδιοχτησία της (κρατικοί ἀγρότες, ἀγρότες χτημάτων τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, πρώην δουλοπάροικοι τῶν τσιφλικάδων κι ἀπ' αὐτούς ἐκεῖνοι πού πῆραν ὁλόκληρο κλῆρο, μισό κλῆρο ἤ ἕνα τέταρτο τοῦ κλήρου, καί πρώην ὑπηρέτες)· ὅτι ὁ κοινοτικός τρόπος ζωῆς δέν εἶναι στή χώρα μας ὁ τρόπος πού ἐπικρατεῖ παντοῦ· ὅτι στή νοτιοδυτική περιοχή, ὅπου ὑπάρχει ἀτομική γαιοχτησία, ὑπάρχουν πάλι ἀγρότες πού ἔχουν ζῶα ἕλξης, ἀγρότες πεζοί**, περιβολάρηδες, ἐργάτες γῆς καί τσινσεβίκοι***, κι ἀπ' αὐτούς ἄλλοι ἔχουν ἀπό 100 ντεσιατίνες καί πάνω κι ἄλλοι δέν ἔχουν οὔτε μιά πιθαμή γῆ· ὅτι στά κυβερνεῖα τῆς Βαλτικῆς τό ἀγροτικό καθεστώς ἀποτελεῖ ἀκριβές ἀντίγραφο τοῦ γερμανικοῦ ἀγροτικοῦ καθεστῶτος κτλ. — θά δοῦμε ὅτι καί σέ μᾶς ὑπάρχει ἔδαφος γιά τήν ἀστική τάξη».

Δέν μποροῦμε νά μή σημειώσουμε ἐδῶ αὐτή τή χιμαιρική ἐξόγκωση τῆς σημασίας τῆς κοινότητας, σφάλμα πού τό ἔκαναν πάντα οἱ ναρόντνικοι. Ὁ συγγραφέας ἐκφράζεται μέ τέτιον τρόπο, λές καί ὁ «κοινοτικός τρόπος ζωῆς» ἀποκλείει τήν ἀστική τάξη, ἀποκλείει τό κομμάτιασμα τῆς ἀγροτιᾶς! Μά αὐτό εἶναι ὁλοφάνερη ἀναλήθεια!

Ὁ καθένας ξέρει ὅτι καί οἱ κοινοτικοί ἀγρότες χωρίζονται ἐπίσης ἀνάλογα μέ τά δικαιώματα καί τούς κλήρους τους· ὅτι σέ κάθε χωριό ὀργανωμένο σέ κοινότητα οἱ ἀγρότες εἶναι ἐπίσης χωρισμένοι καί «ἀνάλογα μέ τά δικαιώματα» (ἀγρότες δίχως γῆ, ἀγρότες μέ κλῆρο, πρώην ὑπηρέτες πού ἐξαγόρασαν τόν κλῆρο μέ εἰδικές δόσεις, ἀγρότες χτημάτων πού ἀνῆκαν σέ φάμπρικες etc., etc.,), καί «ἀνάλογα μέ τήν ἰδιοχτησία»: ἀγρότες πού ἔδοσαν μέ νοίκι τόν κλῆρο τους, ἀγρότες πού τούς ἀφαίρεσαν τούς κλήρους γιά καθυστερούμενες ὀφειλές ἤ γιατί δέν τούς καλλιεργοῦν καί τούς ἐγκαταλείπουν — καί ἀγρότες πού νοικιάζουν ξένους κλήρους· ἀγρότες πού ἔχουν τή γῆ γιά «αἰώνια χρήση»· ἤ πού «ἀγοράζουν ἀρκετές ντεσιατίνες γῆ γιά ὁρισμένα χρόνια»· τέλος, ἀγρότες χωρίς σπίτι, ἀγρότες χωρίς κανένα ζῶο, ἀγρότες χωρίς ἄλογο καί ἀγρότες μέ πολλά ἄλογα. Ὁ καθένας ξέρει ὅτι σέ κάθε χωριό ὀργανωμένο σέ κοινότητα

* Αὐτό δέν ἀφορᾶ μόνο τίς «τεχνικές καί ἄλλες σχολές», τή βελτίωση τῆς τεχνικῆς τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν, μά καί τή «διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν», τήν «πίστη» κτλ.

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 37-38. *Ἡ Σύντ.*

*** Κληρονομικός ἐνοικιαστής γῆς γιά ἀπεριόριστο χρονικό διάστημα πού πλήρωνε νοίκι (τσίνς) στόν ἰδιοχτήτη τῆς γῆς. *Σημ. μετ.*

ἀνθίζουν θαυμάσια πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος τοῦ οἰκονομικοῦ χωρισμοῦ καί τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τό τοκογλυφικό κεφάλαιο καί ἡ ὑποδούλωση μέ ὅλες τίς μορφές της. Κι ὅμως οἱ ναρόντνικοι ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά λένε τά ἄνοστα παραμύθια τους γιά κάποιο «κοινοτικό τρόπο ζωῆς»!

«Καί ἡ νεαρή ἀστική τάξη ἀναπτύσσεται στή χώρα μας πραγματικά ὄχι μέρα μέ τή μέρα, ἀλλά ὥρα μέ τήν ὥρα, ὄχι μόνο στίς ἑβραϊκές ἀκρινές περιοχές, ἀλλά καί στό ἐσωτερικό τῆς Ρωσίας. Γιά τήν ὥρα εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐκφράσουμε τή δύναμή της μέ ἀριθμούς, βλέποντας ὅμως τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν γαιοχτητῶν, τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν ἀδειῶν ἐμπορίου, τόν αὐξανόμενο ἀριθμό παραπόνων πού μᾶς ἔρχονται ἀπό τά χωριά ἐνάντια στούς κουλάκους καί στά παράσιτα, καθώς καί ἄλλα παρόμοια γνωρίσματα*, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀριθμητική της δύναμη εἶναι κιόλας σημαντική».

Πολύ σωστά! Καί ἀκριβῶς αὐτό τό γεγονός, πού ἦταν σωστό γιά τό 1879 καί, σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό, ἀδιαφιλονίκητο γιά τό 1895, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά βάθρα τῆς μαρξιστικῆς ἀντίληψης γιά τή ρωσική πραγματικότητα.

Ἡ στάση μας ἀπέναντι σ' αὐτό τό γεγονός εἶναι ἐξίσου ἀρνητική· καί οἱ δυό εἴμαστε σύμφωνοι ὅτι ἐκφράζει φαινόμενα ἀντίθετα πρός τά συμφέροντα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ἐμεῖς ὅμως *καταλαβαίνουμε* ἐντελῶς διαφορετικά αὐτά τά γεγονότα. Πιό πάνω ἔχω κιόλας δόσει τό χαρακτηρισμό τῆς θεωρητικῆς πλευρᾶς αὐτῆς τῆς διαφορᾶς καί τώρα θά ἐξετάσουμε τήν πρακτική της πλευρά.

Ἡ ἀστική τάξη — ἰδιαίτερα τοῦ χωριοῦ — εἶναι **ἀκόμα** ἀδύνατη στή χώρα μας· μόλις γεννιέται, λέει ὁ ναρόντνικος. Γιαυτό μπορεῖ **ἀκόμα** νά παλαίψει κανείς ἐνάντιά της. Ἡ ἀστική κατεύθυνση εἶναι ἀκόμα πολύ ἀδύνατη, γιαυτό ὑπάρχει **ἀκόμα** δυνατότητα γιά νά γυρίσει κανείς πίσω. Δέν εἶναι ἀργά.

Μόνον ἕνας μεταφυσικός κοινωνιολόγος (πού στήν πράξη μετατρέπεται σέ δειλό ἀντιδραστικό ρωμαντικό) εἶναι σέ θέση νά σκέφτεται ἔτσι. Δέ θά μιλήσω πιά γιά τό γεγονός ὅτι ἡ «ἀδυναμία» τῆς κεφαλαιοκρατίας τοῦ χωριοῦ ἐξηγιέται μέ τή διαροή τῶν ἰσχυρῶν στοιχείων της, τῶν κορυφῶν της, πρός τίς πόλεις, ὅτι στά χωριά βρίσκονται μόνον οἱ «στρατιῶτες», ἐνῶ στίς πόλεις ἑδρεύει κιόλας τό «γενικό ἐπιτελεῖο», δέ θά μιλήσω

* Στά ὁποῖα πρέπει νά προστεθοῦν οἱ ἀγορές μέ τή βοήθεια τῆς ἀγροτικῆς τράπεζας, «τά προοδευτικά ρεύματα στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη»: βελτίωση τῆς τεχνικῆς καί τῆς καλλιέργειας, εἰσαγωγή βελτιωμένων ἐργαλείων, καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν χόρτων κτλ., ἀνάπτυξη τῆς μικρῆς πίστωσης καί ὀργάνωση τῆς πούλησης γιά τούς βιοτέχνες κτλ.

γιά ὅλες τοῦτες τίς ἀπόλυτα φανερές διαστρεβλώσεις αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπό τούς ναρόντνικους. Ὑπάρχει κι ἄλλο λάθος σ' αὐτό τό συλλογισμό, πού τόν κάνει μεταφυσικό.

Ἔχουμε μπροστά μας μιά ὁρισμένη κοινωνική σχέση, τή σχέση ἀνάμεσα στό μικροαστό τοῦ χωριοῦ (πλούσιο ἀγρότη, ἔμπορο, κουλάκο, παράσιτο κτλ.) καί στόν «ἐργαζόμενο» ἀγρότη, ἐννοεῖται τόν ἐργαζόμενο «γιά τούς ἄλλους».

Ἡ σχέση αὐτή ὑπάρχει — ὁ ναρόντνικος δέ θά μπορέσει νά ἀρνηθεῖ ὅτι αὐτή ἔχει διαδοθεῖ γενικά. Ἡ σχέση ὅμως αὐτή εἶναι ἀδύνατη — λέει — καί γιαυτό μπορεῖ *ἀκόμα* νά διορθωθεῖ.

Τήν ἱστορία τήν κάνουν τά «ζωντανά πρόσωπα», θά ποῦμε σ' αὐτόν τό ναρόντνικο, ἐπαναλαβαίνοντας τά ἴδια του τά λόγια. Ἡ διόρθωση, ἡ ἀλλαγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι φυσικά δυνατή, εἶναι ὅμως δυνατή μόνον ὅταν ξεκινάει *ἀπό τά ἴδια τά μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού διορθώνονται ἤ ἀλλάζουν*. Αὐτό εἶναι καθαρό σάν τήν ξάστερη μέρα. Γεννιέται τό ἐρώτημα, μπορεῖ ἄραγε ὁ «ἐργαζόμενος» ἀγρότης ν' ἀλλάξει αὐτή τή σχέση; Σέ τί συνίσταται αὐτή ἡ σχέση; Συνίσταται στό γεγονός ὅτι δυό μικροπαραγωγοί παράγουν καί οἱ δυό μέσα στό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅτι αὐτή ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία τούς διασπᾶ «στά δυό», ὅτι στόν ἕνα δίνει τό *κεφάλαιο* καί τόν ἄλλον τόν ἀναγκάζει νά δουλεύει «γιά τούς ἄλλους».

Πῶς θά μπορέσει ὁ ἐργαζόμενος ἀγρότης μας ν' ἀλλάξει αὐτή τή σχέση, ὅταν ὁ ἴδιος μέ τό ἕνα του πόδι πατάει ἀκριβῶς πάνω στό ἔδαφος πού πρέπει ν' ἀλλάξει; πῶς μπορεῖ νά καταλάβει ὅτι δέν εἶναι καλή ἡ ἀπομόνωση καί ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία, ὅταν κι ὁ ἴδιος εἶναι ἀπομονωμένος καί παράγει μέ δική του εὐθύνη, ὅταν παράγει γιά τήν ἀγορά; ὅταν αὐτές οἱ συνθῆκες ζωῆς γεννοῦν μέσα του «σκέψεις καί αἰσθήματα», πού χαρακτηρίζουν ὅσους δουλεύουν ἀτομικά γιά τήν ἀγορά; ὅταν τόν κομματιάζουν οἱ ἴδιες οἱ ὑλικές συνθῆκες, τό μέγεθος καί ὁ χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ του, καί ὅταν γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἀντίθεσή του πρός τό κεφάλαιο δέν εἶναι ἀκόμα τόσο ἀναπτυγμένη καί δέν μπορεῖ νά καταλάβει ὅτι πρόκειται ἀκριβῶς γιά *κεφάλαιο*, κι ὄχι ἁπλῶς γιά «ἀγύρτες» καί γιά καπάτσους ἀνθρώπους;

Δέν εἶναι τάχα ξεκάθαρο ὅτι πρέπει νά στραφοῦμε ἐκεῖ, ὅπου *αὐτή ἀκριβῶς* (nota bene*) ἡ κοινωνική σχέση ἔχει ἀναπτυχθεῖ

* — σημειῶστε το. *Ἡ Σύντ.*

ὁλοκληρωτικά, ὅπου τά μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς σχέσης πού εἶναι ἄμεσοι παραγωγοί, ἔχουν κιόλας τά ἴδια «διαφοροποιηθεῖ» ὁριστικά καί «ἀφοριστεῖ» ἀπό τό ἀστικό καθεστώς, ὅπου ἡ ἀντίθεση ἔχει πιά ἀναπτυχθεῖ τόσο, ὥστε νά εἶναι αὐτονόητη, ὅπου δέν εἶναι πιά δυνατή καμιά χιμαιρική, μεσοβέζικη τοποθέτηση τοῦ ζητήματος; Κι ὅταν οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, πού βρίσκονται σ' αὐτές τίς πρωτοπόρες συνθῆκες, θά ἔχουν «διαφοροποιηθεῖ ἀπό τή ζωή» τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὄχι μόνο στήν *πραγματικότητα*, ἀλλά καί στή *συνείδησή τους*, τότε καί ἡ ἐργαζόμενη ἀγροτιά, πού βρίσκεται μέσα σέ χειρότερες συνθῆκες, σέ καθυστέρηση, θά δεῖ «πῶς γίνεται αὐτό» καί θά πλησιάσει τούς συντρόφους της τῆς δουλιᾶς πού ἐργάζονται «γιά τούς ἄλλους».

«Ὅταν στή χώρα μας μιλᾶνε γιά τίς περιπτώσεις ἀγορᾶς γῆς ἀπομέρους τῶν ἀγροτῶν κι ἐξηγοῦν ὅτι ἡ ἀγροτιά ἀγοράζει γῆ καί σάν ἀτομική ἰδιοχτησία καί μέσω τῆς κοινότητας, ποτέ σχεδόν δέν προσθέτουν σ' αὐτό ὅτι οἱ ἀγορές ἀπομέρους τῆς κοινότητας ἀποτελοῦν μόνο σπάνια καί μηδαμινή ἐξαίρεση ἀπό τό γενικό κανόνα τῶν ἀτομικῶν ἀγορῶν».

Ὁ συγγραφέας παραθέτοντας σέ συνέχεια στοιχεῖα σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἰδιωτῶν γαιοχτητῶν, πού ἐνῶ τό 1861 ἦταν 103 158, ἀνέβηκε, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς δεκαετίας 1860–1870, στίς 313 529, λέει ὅτι αὐτό ἐξηγιέται μέ τό ὅτι τή δεύτερη φορά συνυπολογίστηκαν οἱ μικροϊδιοχτῆτες ἀγρότες, πού δέν ὑπολογίζονταν τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας, καί συνεχίζει:

«αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ νεαρή μας ἀγροτική ἀστική τάξη, πού συνδέεται ἄμεσα καί συνενώνεται μέ τούς μικροτσιφλικάδες εὐγενεῖς».

Σωστό — θά ποῦμε ἐμεῖς πάνω σ' αὐτό — πολύ σωστό ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ τό ὅτι αὐτή «συνδέεται» καί «συνενώνεται»! Γιαυτό ἀκριβῶς στούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς τάξης συμπεριλαβαίνουμε ὅσους δίνουν σοβαρή σημασία (ἀπό τήν ἄποψη τῶν συμφερόντων τῶν ἄμεσων παραγωγῶν) «στή διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας τοῦ ἀγρότη», ἑπομένως καί τό συγγραφέα πού λέει αὐτό τό πράγμα στή σελ. 152.

Γιαυτό ἀκριβῶς θεωροῦμε κοινούς πολιτικάντηδες τούς ἀνθρώπους πού ἐξετάζουν τό ζήτημα τῶν ἀτομικῶν ἀγορῶν καί τῶν ἀγορῶν ἀπομέρους τῆς κοινότητας κατά τέτιον τρόπο, σά νά ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτό ἔστω καί κατά ἕνα γιῶτα ἡ «ἐγκαθίδρυ-

ση» τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος. Ἐμεῖς θεωροῦμε ὅτι οἱ ἀγορές αὐτές καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση συνδέονται μέ τό ἀστικό σύστημα, γιατί ἡ ἀγορά εἶναι ἀγορά, γιατί καί στίς δυό περιπτώσεις τά χρήματα εἶναι χρήματα, εἶναι δηλ. ἕνα ἐμπόρευμα πού περιέρχεται μόνο στά χέρια τῶν μικροαστῶν*, ἀδιάφορο ἄν αὐτοί εἶναι ἑνωμένοι σέ κοινότητα «γιά ἀμοιβαία κοινωνική προσαρμογή καί ἀλληλέγγυα δράση» ἤ ἄν εἶναι χωρισμένοι ἐξαιτίας τῆς κομματιασμένης γαιοχτησίας τους.

«Ἐξάλλου, αὐτή ἐδῶ (ἡ νεαρή ἀγροτική ἀστική τάξη) δέν εἶναι καθόλου ὅλη ἡ ἀστική τάξη. Ἡ λέξη „παράσιτο" δέν εἶναι βέβαια καινούργια λέξη γιά τή Ρωσία, ὅμως ποτέ δέν εἶχε τή σημασία πού πῆρε σήμερα, ποτέ δέν ἀσκοῦσε πάνω στούς συγχωριανούς τήν πίεση πού ἀσκεῖ σήμερα. Τό παράσιτο ἦταν ἕνα πρόσωπο κάπως πατριαρχικό σέ σύγκριση μέ τό σημερινό, ἕνα πρόσωπο πού ὑποτασσόταν πάντα στήν κοινότητα καί κάποτε ἁπλῶς ἕνας κηφήνας πού δέν κυνηγοῦσε καί τόσο τό κέρδος. Σήμερα ἡ λέξη παράσιτο ἔχει ἄλλη σημασία καί στά περισσότερα κυβερνεῖα ἐξελίχτηκε σέ μιά γενική ἔννοια, πού χρησιμοποιεῖται σχετικά λίγο καί ἀντικατασταίνεται μέ τίς λέξεις: κουλάκος, χαραμοφάης, ἔμπορος, ταβερνιάρης, ἔμπορος τομαριῶν γάτας, ἐργολάβος, τοκογλύφος κτλ. Αὐτό τό κομμάτιασμα μιᾶς λέξης σέ κάμποσες λέξεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἄλλες δέν εἶναι καινούργιες κι ἄλλες εἶναι ἐντελῶς καινούργιες ἤ δέν συναντιοῦνταν ὥς τώρα στό λεξιλόγιο τοῦ ἀγρότη, δείχνει πρίν ἀπ' ὅλα ὅτι στήν ἐκμετάλλευση τοῦ λαοῦ ἔγινε ἕνας καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἔπειτα δείχνει τήν πλατιά ἀνάπτυξη τῆς καταλήστευσης τοῦ λαοῦ καί τήν εἰδίκευσή της. Σχεδόν σέ κάθε κεφαλοχώρι καί σέ κάθε χωριό ὑπάρχουν ἕνας ἤ κάμποσοι τέτιοι ἐκμεταλλευτές».

Χωρίς ἀμφιβολία σημειώνεται σωστά τό γεγονός αὐτό τῆς ἀνάπτυξης τῆς καταλήστευσης τοῦ λαοῦ. Μόνο πού, παρ' ὅλα αὐτά τά γεγονότα, ὁ συγγραφέας δέ θέλει, ὅπως καί ὅλοι οἱ ναρόντνικοι, νά καταλάβει ὅτι αὐτό τό συστηματικό, γενικό, κανονικό φαινόμενο, ἡ ἐμφάνιση δηλ. τοῦ στρώματος τῶν κουλάκων (ὅπου ὑπάρχει μάλιστα καί καταμερισμός τῆς ἐργασίας), σημαίνει ἐμφάνιση τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, ὅτι σημαίνει κυριαρχία τῶν πρωταρχικῶν μορφῶν τοῦ κεφαλαίου, πού ἀπό τή μιά μεριά ξεζουμίζεται συνεχῶς ἀπό τόν καπιταλισμό τῆς πόλης καί τῆς τράπεζας, γενικά ἀπό ἕναν καπιταλισμό εὐρωπαϊκοῦ τύπου πού οἱ ναρόντνικοι τόν θεωροῦν σάν κάτι τό φερμένο ἀπέξω, κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὑποστηρίζεται καί τρέφεται ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο τόν καπιταλισμό, μέ δυό λόγια, ὅτι ἐδῶ

* Φυσικά δέν πρόκειται γιά τά χρήματα πού χρησιμεύουν ἁπλῶς γιά τήν ἀπόχτηση τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν κατανάλωσης, ἀλλά γιά τά *ἐλεύθερα* χρήματα, πού μποροῦν νά ἀποταμιευτοῦν γιά τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς.

ἔχουμε μιά πλευρά τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς ρωσικῆς λαϊκῆς οἰκονομίας.

Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ὁ χαρακτηρισμός τῆς «ἐξέλιξης» τοῦ παράσιτου θά μᾶς δόσει τή δυνατότητα γιά ἕνα παραπέρα ξεσκέπασμα τοῦ ναρόντνικου.

Στή μεταρύθμιση τοῦ 1861 ὁ ναρόντνικος βλέπει τήν κατοχύρωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς καί βρίσκει ὅτι παρουσιάζει οὐσιαστικές διαφορές ἀπό τή δυτική μεταρύθμιση.

Τά μέτρα πού λαχταράει τώρα ἀποβλέπουν τό ἴδιο σέ μιά παρόμοια «κατοχύρωση» τῆς κοινότητας κτλ., σέ παρόμοιες «ἐξασφαλίσεις μέ κλῆρο» καί μέ μέσα παραγωγῆς γενικά.

Γιά ποιό λόγο λοιπόν, κ. ναρόντνικε, ἡ μεταρύθμιση, «πού κατοχύρωσε τή λαϊκή (καί ὄχι τήν κεφαλαιοκρατική) παραγωγή», εἶχε μονάχα σάν ἀποτέλεσμα νά μετατραπεῖ ὁ «πατριαρχικός κηφήνας» σέ ἕνα σχετικά δραστήριο, ζωηρό, πασαλειμμένο καί μ' ἕνα ἐπίχρισμα πολιτισμοῦ ληστή; γιατί εἶχε σάν ἀποτέλεσμα μονάχα τήν ἀλλαγή *τῆς μορφῆς* τῆς ληστείας, ὅπως ἔγινε καί μέ τίς ἀντίστοιχες μεγάλες μεταρυθμίσεις τῆς Δύσης;

Γιά ποιό λόγο νομίζετε ὅτι τά ἑπόμενα βήματα τῆς «κατοχύρωσης» (πού εἶναι ἀπολύτως δυνατά μέ τή μορφή τῆς διεύρυνσης τῆς γαιοχτησίας τοῦ ἀγρότη, τῶν μετοικήσεων, τῆς ρύθμισης τῶν μισθωμάτων καί ἄλλων ἀναμφισβήτητων προόδων, ὅμως μόνο ἀστικῶν προόδων), γιατί νομίζετε ὅτι θά ὁδηγήσουν σέ κάτι ἄλλο κι ὄχι σέ μιά παραπέρα ἀλλαγή τῆς *μορφῆς*, σ' ἕνα παραπέρα ἐξευρωπαϊσμό τοῦ *κεφαλαίου*, κι ὄχι στή μετατροπή του ἀπό ἐμπορικό κεφάλαιο σέ παραγωγικό, ἀπό μεσαιωνικό σέ σύγχρονο;

Καί *δέν μπορεῖ νά γίνει* διαφορετικά γιά τόν ἁπλούστατο λόγο ὅτι τά μέτρα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέ θίγουν καθόλου τό *κεφάλαιο*, δηλ. τίς σχέσεις ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, τίς σχέσεις ὅπου στά χέρια ὁρισμένων ἀνθρώπων εἶναι συγκεντρωμένο τό χρῆμα — προϊόν *τῆς κοινωνικῆς* ἐργασίας, ὀργανωμένης ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία — κι ὅπου ἄλλοι ἄνθρωποι, δέν ἔχουν τίποτε ἐκτός ἀπό τά ἀδειανά «χέρια»* τους, ἀδειανά ἀκριβῶς γιατί τό προϊόν εἶναι συγκεντρωμένο στά χέρια τῶν ἀνθρώπων τῆς προηγούμενης κατηγορίας.

* «Ἡ *μάζα* θά δουλεύει *ὅπως καί πρίν*... *γιά τούς ἄλλους*» (στό ἄρθρο πού ἐξετάζουμε, σελ. 135): ἄν δέν ἦταν «ἐλεύθερη» (de facto εἴτε de jure (ἐμπράγματα εἴτε νομικά. *Ἡ Σύντ.*), μπορεῖ βέβαια καί νά «εἶναι ἐξασφαλισμένη μέ κλῆρο»), αὐτό φυσικά δέ θά μποροῦσε νά γίνει.

«...'Απ' αὐτούς (τούς κουλάκους κτλ.) οἱ πιό μικροί πού δέν ἔχουν κεφάλαιο προσκολοῦνται συνήθως στούς μεγαλέμπορους πού τούς δίνουν πίστωση ἤ τούς ἀναθέτουν νά κάνουν ἀγορές γιά λογαριασμό τους· οἱ πιό εὐκατάστατοι ἐργάζονται ἀνεξάρτητα, ἔρχονται μόνοι τους σέ ἐπικοινωνία μέ τίς μεγάλες ἐμπορικές πόλεις καί τά μεγάλα λιμάνια, στέλνουν ἐκεῖ γιά δικό τους λογαριασμό βαγόνια μέ ἐμπορεύματα καί πηγαίνουν κ' οἱ ἴδιοι γιά ἀγορά ἐμπορευμάτων πού χρειάζονται στόν τόπο τους. 'Ανεβεῖτε σ' ἕνα ὁποιοδήποτε τραῖνο καί χωρίς ἄλλο θά συναντήσετε στήν III θέση (σπάνια καί στή II) δεκάδες τέτιους ἀνθρώπους πού πᾶνε κάπου γιά τίς ὑποθέσεις τους. Θά γνωρίσετε αὐτούς τούς ἀνθρώπους κι ἀπό τό ξεχωριστό ντύσιμό τους κι ἀπό τούς ἐξαιρετικά χοντρούς τρόπους τους, ἀπό τά δυνατά τους χάχανα σέ βάρος κάποιας κυρίας πού τούς παρακαλεῖ νά μήν καπνίζουν ἤ σέ βάρος κάποιου ψωρομουζίκου [χρησιμοποιεῖ αὐτήν ἀκριβῶς τή λέξη: «ψωρομουζίκος». Κ.Τ.], πού πάει κάπου γιά νά βρεῖ μεροκάματο καί πού ἀποδείχνεται „ἀμόρφωτος", γιατί δέν καταλαβαίνει τίποτε ἀπό ἐμπόριο καί φοράει πλεχτά πέδιλα ἀπό χόρτο. Θά γνωρίσετε αὐτούς τούς ἀνθρώπους κι ἀπό τίς κουβέντες τους. Συζητοῦν συνήθως: γιά „ἀρνιά", γιά „λάδια", γιά δέρματα, γιά „ψάρια", γιά κεχρί κτλ. Θά τούς ἀκούσετε ἀκόμα νά διηγοῦνται κυνικά τίς ἀπάτες πού χρησιμοποιοῦν καί τίς νοθεῖες πού κάνουν στά ἐμπορεύματα: πῶς πούλησαν στή φάμπρικα παστό κρέας „πού εἶχε πάρει πολύ βαριά μυρωδιά", πῶς „ὁ καθένας μπορεῖ νά βάψει τό τσάι ἅμα τοῦ δείξουν μιά φορά", πῶς „βάζοντας νερό μπορεῖς νά κάνεις ἕνα καλούπι ζάχαρη νά γίνει τρία φούντια πιό βαρύ, ἐνῶ ὁ ἀγοραστής οὔτε θά τό πάρει εἴδηση" κτλ. Ὅλα αὐτά τά διηγοῦνται τόσο ἀνοιχτά καί ξετσίπωτα, πού βλέπετε καθαρά πώς οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἄν δέν κλέβουν καί τά κουταλάκια ἀπό τούς μπουφέδες κι ἄν δέν ξεβιδώνουν τά μπέκ τοῦ φωταερίου στούς σιδηροδρομικούς σταθμούς, αὐτό τό κάνουν μόνον ἐπειδή φοβοῦνται μήν πᾶνε φυλακή. Ἡ ἠθική πλευρά αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶναι πιό κάτω ἀπό τίς πιό στοιχειώδικες ἀπαιτήσεις, στηρίζεται ὁλόκληρη στό ρούβλι κι ἐξαντλεῖται μέ ἀφορισμούς σάν κι αὐτούς: ὁ ἔμπορος εἶναι ψαράς· γιαυτό ἀκριβῶς ὁ λοῦτσος εἶναι στό ποτάμι, γιά νά μήν κοιμᾶται ὁ κυπρίνος· μήν πέφτεις σέ γκάφες· ἄνοιξε τά μάτια σου γιά ν' ἁρπάξεις ὅ,τι δέ φυλάγεται καλά· ἐπωφελήσου ἀπό τή στιγμή πού δέ σέ βλέπει κανένας· μή λυπᾶσαι τόν ἀδύνατο· προσκύνα καί σύρσου χάμω ὅταν χρειάζεται». Ἔπειτα ἀναφέρουν ἕνα παράδειγμα παρμένο ἀπό τίς ἐφημερίδες, πῶς κάποιος Βόλκοφ, ταβερνιάρης καί τοκογλύφος, ἔκαψε τό σπίτι του πού τό εἶχε ἀσφαλίσει γιά ἕνα μεγάλο ποσό. Τό ὑποκείμενο αὐτό «ὁ δάσκαλος κι ὁ παπάς τοῦ τόπου τόν θεωροῦσαν σάν τόν πιό ἀξιοσέβαστο γνωστό τους»· κάποιος «δάσκαλος τοῦ γράφει γιά ἕνα ποτήρι κρασί ὅλα τά δικαστικά του ἔγγραφα». «Ὁ γραμματικός τῆς ἐπαρχίας τοῦ ὑπόσχεται νά τυλίξει τούς μορντβίνους». «Ἕνας πράχτορας τῶν ζέμστβο καί ταυτόχρονα μέλος τῆς διοίκησης τῶν ζέμστβο τοῦ ἀσφαλίζει ἕνα παλιό σπίτι γιά 1000 ρούβλια» κτλ. «Ὁ Βόλκοφ δέν εἶναι καθόλου μεμονωμένο φαινόμενο, ἀλλά χαρακτηριστικός τύπος. Δέν ὑπάρχει μέρος πού νά μήν ἔχει τούς δικούς του Βόλκοφ, ὅπου νά μήν σᾶς διηγοῦνται ὄχι μόνο γιά κάποια παρόμοια ληστεία καί ὑποδούλωση τῶν ἀγροτῶν, μά καί γιά παρόμοιες περιπτώσεις ἐμπρησμῶν...»

«...Ποιά στάση ὅμως κρατάει ἀπέναντι στούς ἀνθρώπους αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἀγροτιά; Ἄν εἶναι ἀνόητοι, χτηνώδικα—ἄκαρδοι καί μικροπρεπεῖς, ὅπως ὁ Βόλκοφ, τότε ἡ ἀγροτιά δέν τούς ἀγαπάει καί τούς φοβᾶται, τούς φοβᾶται γιατί εἶναι ἱκανοί νά κάνουν κάθε παλιανθρωπιά σέ βάρος της, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν μπορεῖ νά τούς κάνει τίποτα· τά σπίτια τους εἶναι ἀσφα-

λισμένα, ἔχουν σβέλτα ἄλογα, γερές κλειδαριές, ἄγρια σκυλιά καί δεσμούς μέ τίς τοπικές ἀρχές. Ἄν ὅμως οἱ ἄνθρωποι αὐτοί εἶναι πιό ἔξυπνοι καί πιό πονηροί ἀπό τόν Βόλκοφ, ἄν καλύπτουν τή ληστεία καί τήν ὑποδούλωση τῆς ἀγροτιᾶς μέ εὐπρέπεια, ἄν τσεπώνοντας τό ρούβλι χαρίζουν τήν πεντάρα μπροστά σ' ὅλους καί δέ λυποῦνται νά κεράσουν μισό μπουκάλι βότκα πού τούς περίσεψε ἤ νά δόσουν λίγο ἀλεύρι σέ κάποιο χωριό πού κάηκε, τότε ἀπολαβαίνουν τήν ἐκτίμηση καί τό σεβασμό τῶν ἀγροτῶν, ἔχουν κύρος ἀνάμεσα στούς ἀγρότες πού τούς βλέπουν σάν πατέρα τους, σάν εὐεργέτες τῶν φτωχῶν, πού ἴσως θά πέθαιναν χωρίς αὐτούς. Ἡ ἀγροτιά τούς βλέπει σάν ἀνθρώπους ἔξυπνους καί τούς δίνει ἀκόμα καί τά παιδιά της γιά νά τά ἐκπαιδεύσουν· θεωρεῖ τιμή της ὅταν τό ἀγροτόπαιδο δουλεύει στό μαγαζί τους, ὅπου εἶναι σίγουρη πώς θά γίνει ἄνθρωπος».

Παρέθεσα ἐπίτηδες πιό ἐκτεταμένα τούς συλλογισμούς τοῦ συγγραφέα, γιά ν' ἀναφέρω τό χαρακτηρισμό πού δίνεται στή νεαρή ἀστική τάξη μας ἀπό ἕναν *ἀντίπαλο* τῆς θέσης, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας εἶναι καπιταλιστική. Ἡ ἀνάλυση τοῦ χαρακτηρισμοῦ μπορεῖ νά ξεκαθαρίσει πολλά πράγματα ὅσον ἀφορᾶ τή θεωρία τοῦ ρωσικοῦ μαρξισμοῦ καί τό χαρακτήρα τῶν συνηθισμένων ἐπιθέσεων ἐνάντιά του ἀπομέρους τοῦ *σύγχρονου* ναροντνικισμοῦ.

Τό πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ δείχνει πώς ὁ συγγραφέας σά νά καταλαβαίνει τίς βαθιές ρίζες αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης, σά νά καταλαβαίνει τή σύνδεσή της μέ τή μεγάλη ἀστική τάξη, στήν ὁποία «προσκολᾶται» ἡ μικρή, σά νά καταλαβαίνει τή σύνδεσή της μέ τήν ἀγροτιά, πού τῆς δίνει «τά παιδιά της γιά νά τά ἐκπαιδεύσει», τά παραδείγματα ὅμως τοῦ συγγραφέα, δείχνουν πώς αὐτός δέν ἐκτιμάει καθόλου ὅσο χρειάζεται τή δύναμη καί τή σταθερότητα αὐτοῦ τοῦ φαινομένου.

Τά παραδείγματά του μιλοῦν γιά ποινικά ἐγκλήματα, ἀπάτες, ἐμπρησμούς κτλ. Δημιουργιέται ἡ ἐντύπωση ὅτι «ἡ ληστεία καί ἡ ὑποδούλωση» τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι κάτι τό τυχαῖο, εἶναι ἀποτέλεσμα (ὅπως ἐκφράστηκε πιό πάνω ὁ συγγραφέας) τῶν δύσκολων συνθηκῶν τῆς ζωῆς, «τῶν ἄξεστων ἀντιλήψεων περί ἠθικῆς», τῶν περιορισμῶν γιά τή «διάδοση τῆς φιλολογίας στό λαό» (σελ. 152) κτλ., μέ δυό λόγια ὅτι ὅλα αὐτά σέ καμιά περίπτωση δέν εἶναι ἀναγκαία συνέπεια τῆς σημερινῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας.

Ὁ μαρξιστής ὅμως τάσσεται ἀκριβῶς μ' αὐτή τήν τελευταία γνώμη καί ὑποστηρίζει ὅτι αὐτό δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο φαινόμενο, ἀλλά ἀναγκαιότητα, ἀναγκαιότητα πού τήν καθορίζει ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς πού κυριαρχεῖ στή Ρωσία. Μιά καί ὁ ἀγρότης γίνεται παραγωγός ἐμπορευμάτων (καί

τέτιοι ἔγιναν κιόλας ὅλοι οἱ ἀγρότες), ἡ «ἠθική» του «θά στηρίζεται» ἀναπόφευχτα «στό ρούβλι», καί δέν μπορεῖ νά τόν κατηγορήσει κανείς γι' αὐτό τό πράγμα, γιατί οἱ ἴδιες οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς τόν ἀναγκάζουν νὰ ψαρεύει αὐτό τό ρούβλι μέ διάφορες ἐμπορικές πονηριές*. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες οἱ πλούσιοι καί οἱ φτωχοί ξεχωρίζουν ἀπό τήν «ἀγροτιά», χωρίς νά μεσολαβήσει καμιά ἀξιόποινη πράξη, χωρίς κανένα λακεδισμό, χωρίς καμιά νοθεία. Ἡ παλιά ἰσότητα δέν μπορεῖ ν' ἀντέξει μπροστά στίς διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς. Αὐτό δέν εἶναι συλλογισμός· εἶναι γεγονός. Καί εἶναι γεγονός ὅτι ὁ «πλοῦτος» τῶν ὀλίγων γίνεται μέσα σ' αὐτές τίς συνθῆκες *κεφάλαιο*, ἐνῶ ἡ «φτώχια» ἀναγκάζει τίς μάζες νά πουλᾶνε τά μπράτσα τους καί νά δουλεύουν γιά τούς ἄλλους. Ἔτσι, ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μαρξιστῆ, ὁ καπιταλισμός θρονιάστηκε πιά γιά καλά, διαμορφώθηκε καί σχηματίστηκε πέρα γιά πέρα ὄχι μόνο στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία, μά καί στό χωριό καί γενικά παντοῦ στή Ρωσία.

Μπορεῖτε νά φανταστεῖτε τώρα πόση ἐξυπνάδα δείχνουν οἱ κύριοι ναρόντνικοι, ὅταν, ἀπαντώντας στήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ μαρξιστῆ, ὅτι αἰτία αὐτῶν τῶν «θλιβερῶν φαινομένων» στό χωριό δέν εἶναι ἡ πολιτική, οὔτε ἡ στενότητα τῆς γῆς, οὔτε οἱ πληρωμές οὔτε τά κακά «πρόσωπα», ἀλλά ὁ καπιταλισμός, ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι *ἀναγκαῖα* κι ἀναπόφευχτα στίς συνθῆκες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, στίς συνθῆκες κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης, — ὅταν ἀπαντώντας σ' αὐτά ὁ ναρόντνικος, ἀρχίζει νά φωνάζει ὅτι οἱ μαρξιστές θέλουν ν' ἀπαλλοτριώσουν τήν ἀγροτιά, ὅτι «προτιμοῦν» τόν προλετάριο ἀπό τόν «αὐτοτελῆ» ἀγρότη, ὅτι δείχνουν — ὅπως λένε οἱ δεσποινίδες τῆς ἐπαρχίας καί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στήν ἀπάντησή του στόν κ. Στροῦβε — «περιφρόνηση καί σκληρότητα» ἀπέναντι στήν «προσωπικότητα»!

Μιά τέτια εἰκόνα τοῦ χωριοῦ, πού παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μιά καί προέρχεται ἀπό ἀντίπαλο, μᾶς δείχνει παραστατικά τήν ἀνοησία τῶν συνηθισμένων ἀντιρήσεων ἐνάντια στούς μαρξιστές, τό φανταστικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἀντιρήσεων, διατυπωμένων ἀπό ἀνθρώπους πού ἀγνοοῦν τά γεγονότα καί ξεχνοῦν τίς προηγούμενες διακηρύξεις τους, κι ὅλα αὐτά γιά νά σώσουν, coûte que coûte** τίς θεωρίες τῶν ὀνειροπολημάτων καί τῶν συμβιβασμῶν, πού εὐτυχῶς δέν πρόκειται νά τίς σώσει τώρα πιά καμιά δύναμη.

* Πρβλ. τόν Οὐσπένσκι[108]

** — μέ κάθε θυσία. *Ἡ Σύντ.*

Οἱ μαρξιστές, ἐξηγώντας τίς καπιταλιστικές σχέσεις στή Ρωσία, μιμοῦνται ἕτοιμα σχήματα, ἐπαναλαβαίνουν σάν δόγματα θέσεις, πού εἶναι ἀντίγραφα ἐντελῶς διαφορετικῶν συνθηκῶν. Τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή τῆς Ρωσίας, τόσο μηδαμινή ἀπό πλευρά ἀνάπτυξης καί σημασίας (στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσιά μας ἐργάζονται τό ὅλο 1 400 000 ἄτομα), τήν ἐπεχτείνουν στή μάζα τῆς ἀγροτιᾶς πού ἔχει ἀκόμα γῆ στήν κατοχή της. Αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς ἀγαπημένες ἀντιρήσεις τοῦ στρατοπέδου τῶν φιλελευθερο-ναρόντνικων.

Νά ὅμως τώρα πού βλέπουμε στήν ἴδια αὐτή εἰκόνα τοῦ χωριοῦ ὅτι ὁ ναρόντνικος, περιγράφοντας τό καθεστώς τῶν «κοινοτικῶν» καί τῶν «αὐτοτελῶν» ἀγροτῶν, δέν μπορεῖ νά κάνει χωρίς ἀκριβῶς τήν κατηγορία: ἀστική τάξη, πού τή δανείζεται ἀπό ἀφηρημένα σχήματα καί ξένα δόγματα, δέν μπορεῖ παρά νά διαπιστώσει ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἀποτελεῖ τό γενικό χαρακτηριστικό γιά τό χωριό κι ὄχι μιά μεμονωμένη περίπτωση, ὅτι συνδέεται μέ πολύ γερά νήματα μέ τή μεγάλη ἀστική τάξη τῶν πόλεων, ὅτι συνδέεται καί μέ τήν ἀγροτιά, πού «τῆς δίνει τά παιδιά της γιά νά τά ἐκπαιδεύσει», ἀπό τήν ὁποία, μ' ἄλλα λόγια, προέρχεται αὐτή ἡ νεαρή ἀστική τάξη. Συνεπῶς, βλέπουμε ὅτι ἡ νεαρή αὐτή ἀστική τάξη ἀναπτύσσεται μέσα ἀπό τήν «κοινότητά» μας κι ὄχι ἔξω ἀπ' αὐτήν, ὅτι γεννιέται ἀπό τίς ἴδιες τίς κοινωνικές σχέσεις πού ὑπάρχουν στούς κόλπους τῆς ἐξελιγμένης πιά σέ ἐμπορευματοπαραγωγό ἀγροτιᾶς· βλέπουμε ὅτι ὄχι μόνον «1 400 000 ἄτομα», ἀλλά κι ὅλη ἡ μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας δουλεύει γιά τό *κεφάλαιο*, βρίσκεται κάτω ἀπό τή «διεύθυνσή» του. — Ποιός λοιπόν βγάζει τά πιό σωστά συμπεράσματα ἀπ' αὐτά τά γεγονότα, γεγονότα διαπιστωμένα ὄχι ἀπό κάποιο «μυστικιστή καί μεταφυσικό» μαρξιστή, πού πιστεύει στίς «τριάδες», ἀλλά ἀπό ἕναν πρωτότυπο ναρόντνικο, πού ξέρει νά ἐκτιμᾶ τίς ἰδιομορφίες τῆς ρωσικῆς ζωῆς; Μήπως τά βγάζει ὁ ναρόντνικος ὅταν μιλάει γιά ἐκλογή καλύτερου δρόμου, λές καί τό κεφάλαιο δέν ἔχει κάνει ἀκόμα τήν ἐκλογή του, ὅταν μιλάει γιά στροφή πρός ἄλλο καθεστώς καί περιμένει πώς αὐτή τή στροφή θά τήν κάνει ἡ «κοινωνία» καί τό «κράτος», δηλ. τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ μόνο πάνω στό ἔδαφος αὐτῆς τῆς ἐκλογῆς καί *γι' αὐτήν*; ἤ ὁ μαρξιστής, πού λέει πώς ὅταν ὀνειρεύεται κανείς ἄλλους δρόμους σημαίνει ὅτι εἶναι ἀφελής ρωμαντικός, γιατί ἡ πραγματικότητα δείχνει μέ τόν πιό παραστατικό τρόπο ὅτι ὁ «δρόμος» ἔχει πιά ἐκλεγεῖ, ὅτι ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου εἶναι γεγονός

πού δέν μπορεῖ νά τό ἀποφύγει κανείς μέ αἰτιάσεις καί ἐπικρίσεις, γεγονός πού μποροῦν νά τό ὑπολογίζουν μόνον οἱ ἄμεσοι παραγωγοί;

Ἄλλη συνηθισμένη μομφή: Οἱ μαρξιστές θεωροῦν προοδευτικό φαινόμενο τό μεγάλο καπιταλισμό στή Ρωσία. Προτιμοῦν ἔτσι τόν προλετάριο ἀπό τόν «αὐτοτελῆ» ἀγρότη, συμπαθοῦν τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ λαοῦ καί, ἀπό τήν ἄποψη μιᾶς θεωρίας πού βάζει σάν ἰδανικό της νά ἀνήκουν τά μέσα παραγωγῆς στούς ἐργάτες, συμπαθοῦν τόν ἀποχωρισμό τοῦ ἐργάτη ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, δηλ. πέφτουν σέ ἀνειρήνευτη ἀντίφαση.

Ναί, οἱ μαρξιστές θεωροῦν τό μεγάλο καπιταλισμό σάν προοδευτικό φαινόμενο, ὄχι βέβαια ἐπειδή ἀντικαθιστᾶ τήν «αὐτοτέλεια» μέ τή «μή-αὐτοτέλεια», ἀλλά ἐπειδή δημιουργεῖ τούς ὅρους γιά τήν ἐκμηδένιση τῆς μή-αὐτοτέλειας. Ὅσο γιά τήν «αὐτοτέλεια» τοῦ ρώσου ἀγρότη, πρόκειται γιά ἕνα ὄμορφο παραμύθι τῶν ναρόντνικων καί τίποτε περισσότερο· στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει. Καί ἡ εἰκόνα πού παραθέσαμε (μά καί ὅλα τά ἔργα καί οἱ μελέτες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς ἀγροτιᾶς) διαπιστώνει ἐπίσης αὐτό τό γεγονός (ὅτι στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει αὐτοτέλεια): καί ἡ ἀγροτιά, ὅπως καί οἱ ἐργάτες, δουλεύει «γιά τούς ἄλλους». Αὐτό τό παραδέχονταν οἱ παλιοί ρῶσοι ναρόντνικοι. Δέν καταλάβαιναν ὅμως τίς αἰτίες καί τό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς *μή*-αὐτοτέλειας, δέν καταλάβαιναν ὅτι κι αὐτή εἶναι *κεφαλαιοκρατική*, πού διαφέρει ἀπό τή μή-αὐτοτέλεια τῆς πόλης μόνο κατά τό ὅτι εἶναι λιγότερο ἀναπτυγμένη κι ἔχει μεγάλα ὑπολείμματα τῶν μεσαιωνικῶν, μισοφεουδαρχικῶν μορφῶν τοῦ κεφαλαίου καί τίποτε περισσότερο. Ἄς συγκρίνουμε πχ. τό χωριό, πού μᾶς περιέγραψε ὁ ναρόντνικος, μέ τή φάμπρικα. Ἡ διαφορά (ὅσον ἀφορᾶ τήν αὐτοτέλεια) βρίσκεται μόνο στό ὅτι στό χωριό βλέπουμε «μικρά παράσιτα», ἐνῶ στή φάμπρικα μεγάλα, στό χωριό ἔχουμε ἐκμετάλλευση τοῦ κάθε ἀνθρώπου χωριστά μέ μέθοδες μισοφεουδαρχικές· στή φάμπρικα ἐκμετάλλευση μαζῶν, ἐκμετάλλευση πού εἶναι πιά καθαρά κεφαλαιοκρατική. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ δεύτερη εἶναι προοδευτική: στό χωριό ἔχουμε τόν ἴδιο καπιταλισμό, πού δέν εἶναι ἀναπτυγμένος καί γιαυτό εἶναι διαποικιλμένος μέ τοκογλυφία etc., στό ἐργοστάσιο εἶναι ἀναπτυγμένος· ἡ ἴδια ἀντίθεση πού ὑπάρχει στό χωριό ἐκφράζεται ἐδῶ στό ἀκέραιο· ἐδῶ ἡ διάσταση εἶναι πιά ὁλοκληρωτική καί δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα γιά τή μεσοβέζικη τοποθέτηση τοῦ ζητήματος, μέ τήν ὁποία ἱκανοποιεῖται ὁ μικρός παραγωγός (καί ὁ ἰδεολογικός του ἐκ-

πρόσωπος) πού εἶναι σέ θέση νά κατσαδιάζει, νά ἐπιπλήττει καί νά καταριέται τόν καπιταλισμό, δέν εἶναι ὅμως σέ θέση ν' ἀπαρνηθεῖ τό ἴδιο τό ἔδαφος* αὐτοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ, τήν ἐμπιστοσύνη πρός τούς ὑπηρέτες του, τά ρόδινα ὄνειρα ὅτι «θἆταν καλύτερα χωρίς πάλη», ὅπως εἶπε ὁ ὑπέροχος κ. Κριβένκο. *Ἐδῶ* πιά δέν εἶναι δυνατά τά ὄνειρα, καί μόνον αὐτό τό πράγμα ἀποτελεῖ ἕνα γιγάντιο βῆμα πρός τά μπρός· ἐδῶ φαίνεται πιά καθαρά σέ ποιά πλευρά βρίσκεται ἡ δύναμη, καί δέν μπορεῖ νά φλυαρεῖ κανείς γιά ἐκλογή τοῦ δρόμου, γιατί εἶναι ξεκάθαρο ὅτι πρῶτα πρέπει νά γίνει «ἀνακατανομή» αὐτῆς τῆς δύναμης.

«Μακάρια αἰσιοδοξία» — ἔτσι χαρακτήρισε ὁ κ. Στροῦβε τό ναροντνικισμό, κι αὐτό εἶναι πολύ σωστό. Πῶς νά μήν τήν πεῖ αἰσιοδοξία, ὅταν ἀγνοεῖται, ἀποσιωπᾶται καί παρουσιάζεται σάν τυχαία ἡ πιό πλέρια κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στό χωριό; ὅταν προτείνονται διάφορες πιστώσεις, ἀρτέλ, ἀπό κοινοῦ καλλιέργειες, λές κι ὅλοι αὐτοί «οἱ κουλάκοι, οἱ χαραμοφάηδες, οἱ ἔμποροι, οἱ κάπηλοι, οἱ ἐργολάβοι, οἱ τοκογλύφοι» κτλ., λές καί ὅλη αὐτή ἡ «νεαρή ἀστική τάξη» δέν κρατάει πιά «στά χέρια της» τό «κάθε χωριό»; — Πῶς νά μήν τήν πεῖ μακάρια, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐξακολουθοῦν ἐπί «10, 20, 30 καί πάνω χρόνια», νά λένε: «θἆταν καλύτερα χωρίς πάλη», τή στιγμή πού ἡ πάλη διεξάγεται ἤδη, μόνο πού εἶναι ὑπόκωφη, ἀσυνείδητη καί δέ φωτίζεται ἀπό τήν ἰδέα;

> «Περάστε τώρα, ἀναγνώστη, στίς πόλεις. Ἐδῶ θά συναντήσετε τή νεαρή ἀστική τάξη πιό πολυάριθμη καί πιό ποικιλόμορφη. Ὅλοι ὅσοι γίνονται ἐγγράμματοι καί θεωροῦν τόν ἑαυτό τους κατάλληλο γιά πιό εὐγενική δράση, ὅλοι ὅσοι θεωροῦν πώς ἀξίζουν νάχουν μιά καλύτερη τύχη ἀπό τήν ἄθλια μοίρα τοῦ ἁπλοῦ ἀγρότη, τέλος, ὅλοι ὅσοι κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες δέ χωροῦν στό χωριό τείνουν τώρα πρός τίς πόλεις...»

Καί παρ' ὅλα αὐτά οἱ κύριοι ναρόντνικοι ἐξηγοῦν μέ ὄμορφες

---

* Γιά ν' ἀποφύγουμε τίς παρεξηγήσεις, θά ἐξηγήσω ὅτι λέγοντας «ἔδαφος» τοῦ καπιταλισμοῦ ἐννοῶ τήν κοινωνική σχέση πού μέ διάφορες μορφές κυριαρχεῖ στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία καί πού ὁ Μάρξ τήν ἔχει ἐκφράσει μέ τόν τύπο: χρῆμα — ἐμπόρευμα — χρῆμα σύν μιά προσαύξηση.

Τά μέτρα τῶν ναρόντνικων *δέ θίγουν* καθόλου αὐτή τή σχέση καί δέν κλονίζουν οὔτε τήν ἐμπορευματική παραγωγή πού δίνει στά χέρια τῶν ἰδιωτῶν χρῆμα— προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, οὔτε τή διάσπαση τοῦ «λαοῦ» σέ κατόχους αὐτοῦ τοῦ χρήματος καί σέ ἄπορους.

Ὁ μαρξιστής ἐξετάζει αὐτή τή σχέση στήν πιό ἀναπτυγμένη μορφή της, πού ἀποτελεῖ τήν πεμπτουσία ὅλων τῶν ὑπόλοιπων μορφῶν καί ὑποδείχνει στόν παραγωγό τό καθῆκον καί τό σκοπό: νά ἐκμηδενίσει αὐτή τή σχέση καί νά τήν ἀντικαταστήσει μέ ἄλλη.

κουβέντες ὅτι ὁ καπιταλισμός τῆς πόλης εἶναι «φτιαχτός», ὅτι εἶναι ἕνα «φυτό θερμοκήπιου», πού, ἄν δέν τό προφυλάξει κανείς, θά σαπίσει μόνο του κτλ. Ἀρκεῖ ἁπλούστατα νά προσέξει κανείς τά *γεγονότα*, καί θά δεῖ ξεκάθαρα ὅτι αὐτή ἡ «φτιαχτή» ἀστική τάξη εἶναι ἁπλῶς οἱ ἐκμεταλλευτές τοῦ χωριοῦ πού μετοίκησαν στίς πόλεις καί ἀναπτύσσονται ἐντελῶς αὐθόρμητα πάνω σ' ἕνα ἔδαφος πού φωτίζεται ἀπό τήν «κεφαλαιοκρατική σελήνη» καί ἀναγκάζει τόν κάθε ἁπλό ἀγρότη νά ἀγοράζει πιό φτηνά καί νά πουλάει πιό ἀκριβά.

«...Ἐδῶ συναντᾶτε: ἐμποροϋπαλλήλους, ὑπαλλήλους γραφείων, πραματευτάδες, πλανόδιους μικροπωλητές, διάφορους ἐργολάβους (σουβατζῆδες, ξυλουργούς, χτίστες κτλ.), ὁδηγούς, ἀρχιθυρωρούς, ἀστυνομικούς, ἐπικεφαλῆς συνεταιρισμένων ἐργατῶν, ἰδιοχτῆτες μεταφορικῶν μέσων, μαγειρείων καί πανδοχείων, ἰδιοχτῆτες διάφορων ἐργαστηρίων, μαστόρους ἐργοστασίων κτλ. κτλ. Ὅλοι αὐτοί εἶναι ἡ πραγματική νεαρή ἀστική τάξη μ' ὅλα τά χαρακτηριστικά της γνωρίσματα. Καί δῶ ὁ ἠθικός της κώδικας δέν εἶναι πολύ πλατύς: ὅλη ἡ δράση της στηρίζεται στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας* καί ὁ σκοπός τῆς ζωῆς της συνίσταται στήν ἀπόχτηση κεφαλαίου μεγάλου ἤ μικροῦ γιά νά περνάει ἀνόητα τόν καιρό της...» «...Ξέρω ὅτι πολλοί χαίρονται βλέποντας αὐτούς τούς ἀνθρώπους, βλέπουν σ' αὐτούς μυαλό, ἐνεργητικότητα καί ἐπιχειρηματικό πνεῦμα, τούς θεωροῦν σάν τά πιό προοδευτικά στοιχεῖα τοῦ λαοῦ, τούς βλέπουν σάν τούς συνεπεῖς καί φυσικούς φορεῖς τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ, πού τά στραβά του θά διορθωθοῦν μέ τόν καιρό. Ὤ, ξέρω ἀπό καιρό ὅτι σέ μᾶς δημιουργήθηκε μιά ἀνώτερη ἀστική τάξη ἀπό μορφωμένους ἀνθρώπους, ἀπό ἐμπόρους καὶ εὐγενεῖς, πού εἴτε δέν ἄντεξαν στήν κρίση τοῦ 1861 καί ξέπεσαν, εἴτε κυριεύτηκαν ἀπό τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ὅτι αὐτή ἡ ἀστική τάξη δημιούργησε πιά τά στελέχη τῆς τρίτης τάξης καί ὅτι ἔχει ἀκριβῶς ἔλλειψη μόνον ἀπό τά λαϊκά ἐκεῖνα στοιχεῖα πού χωρίς αὐτά δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτε καί πού γιαυτό τῆς εἶναι κιόλας ἀρεστά...»

Κι ἐδῶ ἀφήνεται ἕνα παραθυράκι γιά τή «μακάρια αἰσιοδο-

---

*Δέν εἶναι σωστό. Ὁ μικροαστός διαφέρει ἀπό τόν μεγαλοαστό ἀκριβῶς στό ὅτι δουλεύει κι ὁ ἴδιος, ὅπως δουλεύουν κι αὐτοί πού ἀνήκουν στίς κατηγορίες πού ἀπαρίθμησε ὁ συγγραφέας. Φυσικά ὑπάρχει ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας, ὅμως δέν ὑπάρχει ἀποκλειστικά καί μόνον ἐκμετάλλευση.

Ἀκόμα μιά μικρή παρατήρηση: σκοπός τῆς ζωῆς ἐκείνων πού δέν θεωροῦν ἱκανοποιητικό ν' ἀκολουθήσουν τήν τύχη τοῦ ἁπλοῦ ἀγρότη εἶναι ἡ ἀπόχτηση κεφαλαίου. Αὐτά λέει (σέ στιγμές διαύγειας) ὁ ναρόντνικος. Ἡ τάση τῆς ρωσικῆς ἀγροτιᾶς δέν εἶναι τό κοινοτικό, ἀλλά τό μικροαστικό καθεστώς. Αὐτά λέει ὁ μαρξιστής.

Ποιά εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς θέσεις; Μήπως μόνον ὅτι ἡ μιά μᾶς δίνει ἐμπειρική παρατήρηση τῆς ζωῆς, ἐνῶ ἡ ἄλλη γενικεύει τά γεγονότα πού παρατηρεῖ (πού ἐκφράζουν τίς πραγματικές «σκέψεις καί αἰσθήματα» τῶν πραγματικῶν «ζωντανῶν προσώπων») σέ νόμο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας;

ξία»: ἡ μεγαλοαστική τάξη «ἔχει ἔλλειψη μονάχα» ἀπό ἀστικά στοιχεῖα προερχόμενα ἀπό τό λαό!! Μά ἀπό ποῦ βγῆκε ἡ μεγαλοαστική τάξη, ἄν ὄχι ἀπό τό λαό; Μήπως ὁ ἀρθρογράφος θ' ἀρχίσει νὰ ἀρνεῖται τή σύνδεση τῶν «ἐμπόρων» μας μέ τήν ἀγροτιά;

Ἐδῶ διαφαίνεται ἡ τάση νά παρασταθεῖ αὐτή ἡ ἀνάπτυξη τῆς νεαρῆς κεφαλαιοκρατίας σάν κάτι τό τυχαῖο, σάν ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς κτλ. Αὐτή ἡ ἐπιφανειακή ἑρμηνεία, πού δέν εἶναι σέ θέση νά δεῖ ὅτι οἱ ρίζες τοῦ φαινομένου βρίσκονται στήν ἴδια τήν οἰκονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας, πού εἶναι σέ θέση νά ἀπαριθμήσει μ' ὅλες τίς λεπτομέρειες τούς διάφορους ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς τάξης, πού δέν εἶναι ὅμως σέ θέση νά καταλάβει ὅτι μέσα στό σημερινό οἰκονομικό καθεστώς ἀκόμα κι αὐτό τό μικρό αὐτοτελές νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί τοῦ βιοτέχνη δέν εἶναι καθόλου ἕνα εἶδος «λαϊκοῦ» νοικοκυριοῦ, ἀλλά *μικροαστικό* νοικοκυριό — ἡ ἐπιφανειακή αὐτή ἑρμηνεία εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστική γιά τό ναρόντνικο.

«...Ξέρω ὅτι πολλοί ἀπόγονοι παλιῶν οἰκογενειῶν ἀσχολοῦνται κιόλας μέ τήν οἰνοπνευματοποιία καί μέ τίς ταβέρνες, μέ ἐκχωρήσεις σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καί μέ ἐξερευνήσεις, στρογγυλοκάθησαν στίς διοικήσεις τῶν μετοχικῶν τραπεζῶν, βολεύτηκαν ἀκόμα καί στή φιλολογία καί τραγουδᾶνε τώρα καινούργιους σκοπούς. Ξέρω ὅτι πολλά ἀπ' αὐτά τά φιλολογικά τους ἔργα εἶναι ἐξαιρετικά τρυφερά καί συναισθηματικά, ὅτι μιλᾶνε γιά τίς ἀνάγκες καί τούς πόθους τοῦ λαοῦ· ξέρω ὅμως ἐπίσης ὅτι κάθε ἀξιόλογη φιλολογία ἔχει ὑποχρέωση νά ξεσκεπάζει ἐκείνους πού ἔχουν τήν πρόθεση νά προσφέρουν στό λαό ἀντί τοῦ μάνα χολή».

Τί ἀρκαδικό εἰδύλιο[109]! Ὑπάρχει μονάχα «*πρόθεση*» γιά μιά τέτια προσφορά;!

Τί ἁρμονία: «ξέρει» ὅτι «ἀπό καιρό κιόλας» ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἀστική τάξη καί ὅμως ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖ καθῆκον του «τό ξεσκέπασμα τῶν προθέσεων» δημιουργίας τῆς ἀστικῆς τάξης!

Αὐτό ἀκριβῶς ὀνομάζεται «μακαριότητα», ὅταν μπροστά σέ κινητοποιημένο πιά στρατό, μπροστά σέ παραταγμένους «στρατιῶτες», πού τούς ἔχει ἑνώσει ἕνα «ἀπό καιρό κιόλας» συγκροτημένο «γενικό ἐπιτελεῖο», οἱ ἄνθρωποι ἐξακολουθοῦν νά συζητοῦν γιά «ξεσκέπασμα τῶν προθέσεων», καί ὄχι γιά πάλη συμφερόντων πού ἔχει πιά ἐκδηλωθεῖ πέρα γιά πέρα.

«...Ἡ γαλλική ἀστική τάξη συνταύτιζε ἐπίσης τόν ἑαυτό της μέ τό λαό καί διατύπωνε πάντα τίς διεκδικήσεις της ἐξονόματος τοῦ λαοῦ, πάντα

όμως τόν ἐξαπατοῦσε. Ἔχουμε τή γνώμη ὅτι ἡ ἀστική κατεύθυνση, πού υἱοθέτησε ἡ κοινωνία μας τά τελευταῖα χρόνια, εἶναι βλαβερή καί ἐπικίνδυνη γιά τήν ἠθική καί τήν εὐημερία τοῦ λαοῦ».

Στή φράση αὐτή ἐκδηλώθηκε ἴσως πιό παραστατικά ἀπό κάθε ἄλλη φορά ἡ μικροαστικότητα τοῦ συγγραφέα. Κηρύχνει τήν ἀστική κατεύθυνση «ἐπιζήμια κι ἐπικίνδυνη» γιά τήν ἠθική καί τήν εὐημερία τοῦ λαοῦ! Ποιανοῦ «λαοῦ», ἀξιότιμε κύριε ἠθικολόγε; Τοῦ λαοῦ πού ἐργαζόταν γιά τούς τσιφλικάδες τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας, ἡ ὁποία κατοχύρωνε τήν «οἰκογενειακή ἑστία», τή «μονιμότητα τοῦ τόπου διαμονῆς» καί τήν «ἱερή ὑποχρέωση τῆς ἐργασίας»;* ἤ τοῦ λαοῦ πού προσπαθοῦσε ἔπειτα νά ἐξοικονομήσει τό ρούβλι τῆς ἐξαγορᾶς; Ξέρετε πολύ καλά ὅτι ἡ πληρωμή αὐτοῦ τοῦ ρουβλίου ἦταν βασικός καί κύριος ὅρος γιά τήν «ἀπελευθέρωση» καί ὅτι ὁ ἀγρότης δέν μπορεῖ νά βρεῖ πουθενά αὐτό τό ρούβλι παρά μόνο στόν κύριο Κουπόν[110]. Ἐσεῖς οἱ ἴδιοι περιγράψατε μέ ποιόν τρόπο ἔκανε τή δουλιά του αὐτός ὁ κύριος, μέ ποιόν τρόπο «ἡ ἀστική τάξη ἔμπασε στή ζωή τήν ἐπιστήμη της, τόν ἠθικό της κώδικα καί τά σοφίσματά της», μέ ποιόν τρόπο δημιουργήθηκε κιόλας ἡ φιλολογία πού ἐξυμνεῖ «τό μυαλό, τό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα καί τήν ἐνεργητικότητα» τῆς ἀστικῆς τάξης. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ὅλο τό ζήτημα συνοψίζεται στήν ἀντικατάσταση δυό μορφῶν κοινωνικῆς ὀργάνωσης: τό σύστημα ἰδιοποίησης τῆς πρόσθετης ἐργασίας τῶν δεμένων στή γῆ δουλοπάροικων ἀγροτῶν δημιούργησε τή φεουδαρχική ἠθική· τό σύστημα τῆς «ἐλεύθερης ἐργασίας», πού δουλεύει «γιά τούς ἄλλους», γιά τόν κάτοχο τοῦ χρήματος — δημιούργησε τήν ἀστική ἠθική πού ἀντικατάστησε τή φεουδαρχική.

Ὁ μικροαστός ὅμως φοβᾶται νά δεῖ τά πράγματα κατά πρόσωπο καί νά τά κατονομάσει: ξεκόβει ἀπ' αὐτά τά ἀναμφισβήτητα γεγονότα κι ἀρχίζει νά ὀνειροπολεῖ. «Ἠθικό» θεωρεῖ μόνο τό μικρό αὐτοτελές νοικοκυριό (ἀποσιωπᾶ μέ μετριοφροσύνη τό γεγονός ὅτι τό νοικοκυριό αὐτό *παράγει γιά τήν ἀγορά*), ἐνῶ τή μισθωτή ἐργασία τή θεωρεῖ «ἀνήθικη». Δέν καταλαβαίνει τή σύνδεση τοῦ ἑνός μέ τό ἄλλο — καί μάλιστα τήν ἀδιάσπαστη σύνδεση — καί πιστεύει ὅτι ἡ ἀστική ἠθική εἶναι κάποια τυχαία ἀρρώστια κι ὄχι τό ἄμεσο προϊόν τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος πού ἀναπτύσσεται μέσα ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία (πού ἐνάντιά της ὁ μικροαστός δέν ἔχει οὐσιαστικά καμιά ἀντίρηση).

* Λόγια τοῦ κ. Γιουζακόφ.

Καί νά, ἀρχίζει τό κήρυγμά του σάν γρηούλα: «εἶναι βλαβερό κι ἐπικίνδυνο».

Δέ συγκρίνει τή νέα μορφή ἐκματάλλευσης μέ τήν προηγούμενη τή δουλοπάροικη, δέ βλέπει τίς ἀλλαγές πού ἐπέφερε στίς σχέσεις τοῦ παραγωγοῦ μέ τόν ἰδιοχτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς, τή συγκρίνει μέ μιά ἀνόητη, μικροαστική οὐτοπία: μέ ἕνα «μικρό αὐτοτελές νοικοκυριό», πού, ὄντας ἐμπορευματικό νοικοκυριό, δέ θά ὁδηγοῦσε ἐκεῖ πού ὁδηγεῖ (πρβλ. πιό πάνω: «βρίσκονται σέ πλέρια ἄνθιση οἱ κουλάκοι καί προσπαθοῦν νά ὑποδουλώσουν τούς πιό ἀδύνατους ἀγρότες καί νά τούς μετατρέψουν σέ ἐργάτες γῆς» κτλ.). Γιαυτό ἡ διαμαρτυρία του ἐνάντια στόν καπιταλισμό (σάν τέτια, σάν διαμαρτυρία, εἶναι ἀπόλυτα νόμιμη καί δίκαιη) καταντάει ἀντιδραστικός θρῆνος.

Δέν καταλαβαίνει ὅτι «ἡ ἀστική κατεύθυνση» ἔκανε ὠφέλιμη δουλιά ἀντικατασταίνοντας τή μορφή ἐκμετάλλευσης πού ἔδενε τόν ἐργαζόμενο σ' ἕνα τόπο μέ μιάν ἄλλη μορφή πού τόν πετάει ἀπό τόπο σέ τόπο μέσα σ' ὅλη τή χώρα· ὅτι ἀντικατασταίνοντας τή μορφή ἐκμετάλλευσης, ὅπου ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ὑπερπροϊόντος μπερδευότανε μέ τίς προσωπικές σχέσεις ἐκμεταλλευτῆ καί παραγωγοῦ, μέ τίς ἀμοιβαῖες πολιτικές ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν, «μέ τήν ἐξασφάλιση μέ κλῆρο» κτλ., μέ μιά ἄλλη μορφή, πού στή θέση ὅλων αὐτῶν βάζει τήν «ἄκαρδη πληρωμή τοῖς μετρητοῖς», μέ μιά μορφή πού συγκρίνει τήν ἐργατική δύναμη μέ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, μέ ἕνα πράγμα· ὅτι ἡ «ἀστική κατεύθυνση» ἀπογυμνώνει ἔτσι τήν ἐκμετάλλευση ἀπό κάθε συσκότιση καί αὐταπάτη, καί ἀπογυμνώνοντάς την προσφέρει μεγάλη ὑπηρεσία.

Ἔπειτα δόστε ἀκόμα προσοχή στή δήλωση ὅτι ἡ ἀστική κατεύθυνση υἱοθετήθηκε ἀπό τήν κοινωνία μας «τά τελευταῖα χρόνια». Μήπως μόνον «τά τελευταῖα χρόνια»; Μήπως δέν εἶχε ἐκφραστεῖ ἀπολύτως καθαρά καί στή δεκαετία 1860–1870; Μήπως δέν κυριαρχοῦσε καί σ' ὅλη τή δεκαετία 1870–1880;

Ὁ μικροαστός κι ἐδῶ προσπαθεῖ νά παρουσιάσει τά πράγματα πιό μαλακά, νά παρουσιάσει τόν ἀστισμό, πού χαρακτηρίζει τήν «κοινωνία» μας σ' ὅλη τήν ἐποχή ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, σάν μιά τάση ἐφήμερη, σάν μόδα. Νά μή βλέπει τό δάσος πίσω ἀπό τά δέντρα — αὐτό εἶναι τό βασικό χαρακτηριστικό τῆς μικροαστικῆς θεωρίας. Πίσω ἀπό τή διαμαρτυρία ἐνάντια στή δουλοπαροικία καί στίς λυσσασμένες ἐπιθέσεις ἐναντίον της αὐτός (ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν) δέ βλέπει τόν ἀστισμό, γιατί φοβᾶται νά δεῖ κατά πρόσωπο τίς

οἰκονομικές βάσεις τοῦ καθεστῶτος πού συγκροτήθηκε κάτω ἀπ' αὐτές τίς λυσσασμένες φωνές. Πίσω ἀπό τίς συζητήσεις ὅλης τῆς προοδευτικῆς («ἐπιδεικτικά φιλελεύθερης» σελ. 129) φιλολογίας γιά πιστώσεις, γιά συνεταιρισμούς δανεισμοῦ καί ἀποταμίευσης, γιά φορολογική ἐπιβάρυνση, διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας καί ἄλλα παρόμοια μέτρα βοήθειας πρός τό «λαό», βλέπει ἁπλῶς τόν ἀστισμό τῶν «τελευταίων χρόνων». Τέλος, πίσω ἀπό τίς κλάψες σχετικά μέ τήν «ἀντίδραση», πίσω ἀπό τούς θρήνους γιά τήν περίοδο «1860–1870», δέ βλέπει πιά καθόλου τόν ἀστισμό πού βρίσκεται στή βάση ὅλων αὐτῶν καί πού γιαυτό συγχωνεύεται ὅλο καί περισσότερο μ' αὐτήν τήν «κοινωνία».

Πραγματικά, σ' ὅλη τή διάρκεια αὐτῶν τῶν τριῶν περιόδων τῆς ἱστορίας μας ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῆς ἀγροτιᾶς μας στεκόταν πάντα δίπλα στήν «κοινωνία» καί ἦταν μαζί της, χωρίς νά καταλαβαίνει ὅτι ὁ ἀστισμός αὐτῆς τῆς «κοινωνίας» ἀφαιρεῖ κάθε δύναμη ἀπό τίς ἀντιαστικές διαμαρτυρίες του καί ὅτι τόν καταδικάζει ἀναπόφευχτα εἴτε νά πλάθει ὄνειρα, εἴτε νά κάνει ἀξιοθρήνητους μικροαστικούς συμβιβασμούς.

Αὐτή ἡ συγγένεια τοῦ ναροντνικισμοῦ μας (πού «κατ' ἀρχήν» εἶναι ἐχθρός τοῦ φιλελευθερισμοῦ) μέ τή φιλελεύθερη κοινωνία συγκινοῦσε πολλούς, κι ὥς τά σήμερα ἀκόμα ἐξακολουθεῖ νά συγκινεῖ τόν κ. Β. Β. (πρβλ. τό ἄρθρο του στή «Νεντέλια» τοῦ 1894, ἀρ. φύλλων 47–49). 'Απ' αὐτό βγάζουν μερικοί τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀστική διανόηση στή χώρα μας εἶναι ἀδύνατη εἴτε ἀκόμα καί ἀνύπαρκτη, πράγμα πού τό συνδέουν μέ τήν ἀνεδαφικότητα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ. Στήν πραγματικότητα ὅμως συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: ἡ συγγένεια αὐτή ἀποτελεῖ τό πιό ἰσχυρό ἐπιχείρημα ἐνάντια στό ναροντνικισμό, ἄμεση ἐπιβεβαίωση τῆς μικροαστικότητάς του. Ὅπως στή ζωή ὁ μικροπαραγωγός συγχωνεύεται μέ τήν ἀστική τάξη χάρη στήν ὕπαρξη ἀτομικῆς παραγωγῆς ἐμπορευμάτων γιά τήν ἀγορά, χάρη στίς πιθανότητες πού ἔχει ν' ἀνοίξει τό δρόμο του καί νά γίνει μεγαλονοικοκύρης, ἔτσι κι ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τοῦ μικροπαραγωγοῦ συγχωνεύεται μέ τόν φιλελεύθερο, συζητώντας μαζί του τά προβλήματα τῶν διάφορων πιστώσεων, τῶν συνεταιρισμῶν etc· ὅπως ὁ μικροπαραγωγός δέν εἶναι σέ θέση νά παλαίψει ἐνάντια στήν ἀστική τάξη καί στηρίζει τίς ἐλπίδες του σέ τέτια μέτρα βοήθειας, σάν τήν ἐλάττωση τῶν φόρων, τήν αὔξηση τῆς γῆς κτλ., ἔτσι κι ὁ ναρόντνικος ἔχει ἐμπιστοσύνη στή φιλελεύθερη «κοινωνία»

καί στήν περιβλημένη μέ «άπεριόριστη ψευτιά καί ύποκρισία» φλυαρία γιά τό «λαό». Κι ἄν βρίζει κάποτε τήν «κοινωνία», τότε ἀμέσως προσθέτει ὅτι μόνο «τά τελευταῖα χρόνια» χάλασε, ἐνῶ γενικά αὐτή καθαυτή δέν εἶναι κακή.

«Ἐξετάζοντας τελευταῖα τήν καινούργια οἰκονομική τάξη πού διαμορφώθηκε στή χώρα μας ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, ἡ „Σοβρεμένιγε Ἰζβέστια" τή χαρακτηρίζει καλά μέ τά παρακάτω λόγια: „Ὁ σεμνός καί γενειοφόρος ἑκατομμυριοῦχος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, μέ τίς γρασωμένες μπότες, πού τά δίπλωνε μπροστά σ' ἕναν κατώτερο ἀστυνομικό, μεταμορφώθηκε γρήγορα σέ ἐπιχειρηματία εὐρωπαΐζοντα, ξετσίπωτο καί μάλιστα βίαιο καί ὑπεροπτικό, στολισμένο κάποτε μέ ἕνα πολύ μεγάλο παράσημο, καί μέ κάποιο ὑψηλό ἀξίωμα. Ἄν κοιτάξεις προσεχτικά αὐτόν τόν κόσμο πού ἀναπτύχθηκε ἀναπάντεχα, θά δεῖς μέ κατάπληξη ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς τούς ἀστέρες τῆς ἡμέρας εἶναι χθεσινοί ταβερνιάρηδες, ἐργολάβοι, ἐμποροϋπάλληλοι κτλ. Αὐτοί οἱ ἐπήλυδες ἀναζωογόνησαν τή ζωή τῆς πόλης, μά δέν τήν καλυτέρεψαν. Ἔμπασαν μέσα της μιά ἀνήσυχη κίνηση καί ἐξαιρετική σύγχυση ἐννοιῶν. Ἡ ἔνταση τῶν ἀνταλλαγῶν καί ἡ ζήτηση κεφαλαίου προκάλεσαν ἕναν πυρετό δημιουργίας ἐπιχειρήσεων πού μετατράπηκε σέ πάθος παιχνιδιοῦ. Ἕνα σωρό περιουσίες, πού δημιουργήθηκαν ἀπρόσμενα κι ἀναπάντεχα, ἀνέβασαν τήν ὄρεξη γιά κέρδη σέ ἀφάνταστο βαθμό" κτλ. ...
Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἀσκοῦν τήν πιό ὀλέθρια ἐπίδραση στήν ἠθική τοῦ λαοῦ [αὐτοῦ λοιπόν βρίσκεται τό κακό: στή διαφθορά τῶν ἠθῶν καί ὄχι στίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς! Κ.Τ.], κι ἄν δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἐργάτες τῆς πόλης εἶναι πιό διεφθαρμένοι ἀπό τούς ἐργάτες τοῦ χωριοῦ, τότε φυσικά δέν πρέπει νά ὑπάρχει ἀμφιβολία καί γιά τήν ἐξήγηση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ: ἐδῶ στήν πόλη οἱ ἐργάτες περιστοιχίζονται σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό ἀνθρώπους αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀναπνέουν τόν ἀέρα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων καί ζοῦνε τή ζωή πού δημιούργησαν αὐτοί».

Παραστατική ἐπιβεβαίωση τῆς γνώμης τοῦ κ. Στροῦβε γιά τόν ἀντιδραστικό χαρακτήρα τοῦ ναροντνικισμοῦ. Ἡ «διαφθορά» τῶν ἐργατῶν τῆς πόλης τρομάζει τόν μικροαστό πού προτιμᾶ τήν «οἰκογενειακή ἑστία» (μέ τίς σεξουαλικές σχέσεις πεθεροῦ καί νύφης καί μέ τό βούρδουλα) καί τό «μόνιμο τόπο διαμονῆς» (μέ τήν ἀποβλάκωση καί τή βαρβαρότητα), καί δέν καταλαβαίνει ὅτι τό ξύπνημα τοῦ ἀνθρώπου μέσα στόν «κονιάγκα»[111] — ξύπνημα πού ἔχει τόσο γιγάντια κοσμοϊστορική σημασία, ὥστε νά εἶναι γιαυτό θεμιτή κάθε θυσία — δέν μπορεῖ νά μήν πάρει ὁρμητικές μορφές στίς συνθῆκες τοῦ καπιταλισμοῦ γενικά καί στίς συνθῆκες τῆς Ρωσίας εἰδικά.

«Ἄν τό ρῶσο τσιφλικά τόν διέκριναν ἀγροῖκοι τρόποι κι ἔφτανε νά τόν ξύσεις λιγάκι γιά νά προβάλει ὁ τάταρος, τό ρῶσο ἀστό δέν εἶναι ἀνάγκη οὔτε νά τόν ξύσεις. Ἄν οἱ παλιοί ρῶσοι ἔμποροι δημιούργησαν τό σκοτεινό

βασίλειο, τώρα μέ τήν καινούργια ἀστική τάξη θά δημιουργήσουν τέτιο ζόφο, πού θά σκοτώνει κάθε σκέψη, κάθε ἀνθρώπινο αἴσθημα».

Ὁ συγγραφέας πέφτει πολύ ἔξω. Ἐδῶ θάπρεπε νά χρησιμοποιήσει παρωχημένο χρόνο καί ὄχι μέλλοντα, θάπρεπε νά λέει τότε, στά 1870–1880.

«Οἱ ὀρδές τῶν νέων καταχτητῶν σκορποῦν πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις καί πουθενά κι ἀπό κανένα δέ συναντοῦν ἀντίσταση. Οἱ τσιφλικάδες τούς προστατεύουν καί τούς ὑποδέχονται μέ χαρά, οἱ ἄνθρωποι τῶν ζέμστβο τούς δίνουν τεράστια ἀσφάλιστρα, οἱ δημοδιδάσκαλοι τούς γράφουν τά ἔγγραφα πρός τίς ἀρχές, οἱ κληρικοί τούς κάνουν ἐπισκέψεις καί οἱ γραμματεῖς τῶν ἐπαρχιῶν τούς βοηθοῦν νά τυλίγουν τούς μορντβίνους».

Πέρα γιά πέρα σωστός χαρακτηρισμός! «Ὄχι μόνο δέ συναντοῦν πουθενά κι ἀπό κανέναν ἀντίσταση», ἀλλά τούς ὑποστηρίζουν ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους», πού τώρα-δά τούς ἀπαρίθμησε θαυμάσια ὁ συγγραφέας. Γιαυτό — τί πρωτότυπη λογική! — γιά ν' ἀλλάξουν τά πράγματα, πρέπει νά τούς συμβουλέψουμε νά διαλέξουν ἄλλο δρόμο, νά συμβουλέψουμε δηλαδή τήν «κοινωνία» καί τό «κράτος».

«Τί νά κάνουμε ὅμως ἐνάντια σέ τέτιους ἀνθρώπους;»

«...Δέν εἶναι δυνατό νά περιμένουμε τήν πνευματική ἀνάπτυξη τῶν ἐκμεταλλευτῶν καί τήν καλυτέρευση τῆς κοινῆς γνώμης οὔτε ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης, οὔτε ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἠθικῶν καί πολιτικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά ἀκολουθεῖ τό κράτος».

Κοιτάξτε: τό κράτος πρέπει ν' ἀκολουθεῖ ὁρισμένες «ἠθικές καί πολιτικές ἀρχές»! Αὐτό πιά εἶναι σκέτη φρασεολογία. Μήπως οἱ ἐκπρόσωποι καί οἱ πράχτορες τοῦ «κράτους», πού τώρα δά τούς περιγράψατε (ἀρχίζοντας ἀπό τούς γραμματεῖς τῶν ἐπαρχιῶν καί πάνω), δέν ἀκολουθοῦν κιόλας ὁρισμένες «πολιτικές» ἀρχές [πρβλ. πιό πάνω: «πολλοί χαίρονται... τούς θεωροῦν σάν τά πιό προοδευτικά στοιχεῖα τοῦ λαοῦ, τούς βλέπουν σάν ἄμεση καί φυσική πρόοδο τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ»] καί ὁρισμένες «ἠθικές» ἀρχές [πρβλ. τό ἴδιο: «βλέπουν σ' αὐτούς μυαλό, ἐνεργητικότητα καί ἐπιχειρηματικό πνεῦμα»]; Γιατί λοιπόν συγκαλύπτετε τό γεγονός τῆς διάσπασης τῶν ἠθικῶν καί πολιτικῶν ἰδεῶν, πού εἶναι ἐξίσου ἐχθρικές, ὅπως εἶναι στή ζωή ἀναντίρρητα ἐχθρικά «τά καινούργια βλαστάρια» σέ κείνους «πού ἡ ἀστική τάξη τούς διατάζει νά πᾶνε στή δουλιά»; Γιατί σκεπάζετε τήν πάλη αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, πού ἀποτελεῖ ἁπλῶς τό ἐποικοδόμημα τῆς πάλης τῶν κοινωνικῶν τάξεων;

Ὅλα αὐτά εἶναι φυσιολογικό καί ἀναπόφευχτο ἀποτέλεσμα τῆς μικροαστικῆς ἄποψης. Ὁ μικροπαραγωγός ὑποφέρει πολύ ἀπό τό σημερινό καθεστώς, βρίσκεται ὅμως στό περιθώριο τῶν ἄμεσων ἀντιθέσεων πού ἔχουν πέρα γιά πέρα ἀποκαλυφθεῖ, τίς φοβᾶται καί παρηγορεῖ τόν ἑαυτό του μέ ἀφελῆ ἀντιδραστικά ὄνειρα, ὅτι δῆθεν «τό κράτος πρέπει ν' ἀκολουθήσει ὁρισμένες ἠθικές ἀρχές» καί συγκεκριμένα τίς ἠθικές ἀρχές πού ἀρέσουν στό μικροπαραγωγό.

Ὄχι, δέν ἔχετε δίκιο. Τό κράτος στό ὁποῖο ἀπευθύνεστε, τό σύγχρονο, τό σημερινό κράτος *κατανάγκην* θ' ἀκολουθήσει τίς ἠθικές ἀρχές πού ἀρέσουν στήν ἀνώτερη κεφαλαιοκρατία, *κατανάγκην*, γιατί τέτια εἶναι ἡ κατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς σημερινές τάξεις τῆς κοινωνίας.

Εἶστε ἀγαναχτισμένοι. Ἀρχίζετε νά φωνάζετε ὅτι ὁ μαρξιστής, ἀποδεχόμενος αὐτό τό «κατανάγκην», αὐτήν τήν ἀναγκαιότητα ὑπερασπίζει τήν ἀστική τάξη.

Δέν εἶναι ἀλήθεια. Διαισθάνεστε ὅτι τά γεγονότα στρέφονται ἐναντίον σας καί γιαυτό καταφεύγετε πιά σέ ταχυδακτυλουργίες: τήν ἐπιθυμία ὑπεράσπισης τῶν ἀστῶν τήν ἀποδίδετε σέ κεῖνον πού ἐπικαλεῖται τό *γεγονός* τῆς κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης, καί ἀναιρεῖ τά μικροαστικά σας ὄνειρα γιά ἐκλογή δρόμου χωρίς τήν ἀστική τάξη· σέ κεῖνον πού ἀναιρεῖ τή χρησιμότητα τῶν μηδαμινῶν, τῶν τιποτένιων μέτρων σας ἐνάντια στήν ἀστική τάξη, ἐπικαλούμενος τίς βαθιές ρίζες τῆς ἀστικῆς τάξης στήν οἰκονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας, τήν οἰκονομική πάλη τῶν τάξεων πού βρίσκεται στά θεμέλια τῆς «κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους»· σέ κεῖνον πού ἀπαιτεῖ ἀπό τούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς ἐργαζόμενης τάξης νά ξεκόψουν πέρα γιά πέρα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα καί νά ὑπηρετήσουν ἀποκλειστικά τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τά «διαφοροποίησε ἡ ζωή» τῆς ἀστικῆς κοινωνίας.

«Φυσικά, δέ θεωροῦμε ἐντελῶς ἀνίσχυρη τήν ἐπίδραση τῆς φιλολογίας, γιά νά γίνει ὅμως αὐτό πρέπει: πρῶτο, ἡ φιλολογία νά καταλαβαίνει καλύτερα τόν προορισμό της καί νά μήν περιορίζεται ἁπλῶς καί μόνο (sic!!!) στή διαπαιδαγώγηση τῶν κουλάκων, μά καί νά ξυπνάει τή συνείδηση τῆς κοινωνίας».

Νάτος κιόλας ὁ petit bourgeois*, καθαρῆς μορφῆς! Ἄν ἡ φιλολογία διαπαιδαγωγεῖ τούς κουλάκους, αὐτό γίνεται ἐπειδή

* — μικροαστός. *Ἡ Σύντ.*

δέν καταλαβαίνει καλά τόν προορισμό της!! Καί οἱ κύριοι αὐτοί ἐκπλήσσονται ὅταν τούς ὀνομάζουν ἀφελεῖς, ὅταν τούς λένε ρωμαντικούς!

Τό ἀντίθετο, ἀξιότιμε κ. ναρόντνικε: «οἱ κουλάκοι»* διαπαιδαγωγοῦν τή φιλολογία, αὐτοί τῆς δίνουν τίς ἰδέες (σχετικά μέ τό μυαλό, τήν ἐνεργητικότητα καί τό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα, γιά τή φυσική πρόοδο τοῦ ἐθνικοῦ μας πολιτισμοῦ), αὐτοί τῆς δίνουν τά μέσα. Ἡ ἔκκλησή σας πρός τή φιλολογία εἶναι τό ἴδιο γελοία, ὅπως γελοῖο θἆταν ἄν τήν ὥρα πού στέκονται ἀντιμέτωποι δυό ἐχθρικοί στρατοί ἀπευθυνόταν κανείς στόν ὑπασπιστή τοῦ στρατάρχη τοῦ ἐχθροῦ μέ τήν ταπεινή παράκληση: «νά δράσουν πιό φιλικά». Εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο.

Τέτια εἶναι καί ἡ ἐπιθυμία: «νά ξυπνήσουν τή συνείδηση τῆς κοινωνίας». Τή συνείδηση τῆς κοινωνίας πού «ἀναζητάει τά ἰδανικά της μετά τόν ἀπογευματινό της ὕπνο»; Συνηθισμένη ἀπασχόληση τῶν κ.κ. ναρόντνικων στήν ὁποία ἐπιδίδονται μέ τόση λαμπρή ἐπιτυχία «10, 20, 30 καί πάνω χρόνια».

Προσπαθεῖστε ἀκόμα κύριοι! Ἡ κοινωνία πού ἀπολαβαίνει τόν ἀπογευματινό ὕπνο κάποτε μουγγρίζει — σίγουρα αὐτό σημαίνει ὅτι ἑτοιμάστηκε νά δράσει ὁμόθυμα ἐνάντια στούς κουλάκους. Συζητεῖστε ἀκόμα μαζί της. Allez toujours**.

«. . . καί δεύτερο, ἡ λογοτεχνία πρέπει ν' ἀπολαβαίνει μεγαλύτερη ἐλευθερία λόγου καί νάχει μεγαλύτερη ἐπαφή μέ τό λαό».

Ὡραία ἐπιθυμία. Ἡ «κοινωνία» συμπαθεῖ αὐτό τό «ἰδανικό». Ἐπειδή ὅμως τό «ἐπιδιώκει» μετά τόν ἀπογευματινό της ὕπνο, κι ἐπειδή περισσότερο ἀπ' ὅλα στόν κόσμο φοβᾶται τή διατάραξη αὐτῆς τῆς ἡσυχίας, γιαυτό. . . γιαυτό ἀκριβῶς σπεύδει πολύ βραδέως, προχωρεῖ μέ τόση σοφία, πού κάθε καινούργιο χρόνο βρίσκεται ὅλο καί πιό πίσω. Οἱ κύριοι ναρόντνικοι νομίζουν ὅτι αὐτό εἶναι τυχαῖο, ὅτι τώρα θά τελειώσει ὁ ἀπογευματινός ὕπνος καί θ' ἀρχίσει ἡ πραγματική πρόοδος. Περιμένετε!

«Δέ θεωροῦμε ἐπίσης καθόλου ἀνίσχυρη καί τήν ἐπίδραση τῆς ἀγωγῆς καί τῆς μόρφωσης, νομίζουμε ὅμως πρῶτ' ἀπ' ὅλα: 1) ὅτι ἡ μόρφωση πρέπει νά δίνεται σ' ὅλους κι ὄχι μόνο σέ ὁρισμένα πρόσωπα πού ξεχωρίζουν ἀπό τό περιβάλλον τους καί μετατρέπονται σέ κουλάκους. . .».

---

* Ἡ λέξη αὐτή ἔχει πολύ στενή σημασία. Θά ἔπρεπε νά εἰπωθεῖ πιό σωστά καί πιό συγκεκριμένα ἡ ἀστική τάξη.

** — Συνεχίστε! συνεχίστε! *Ἡ Σύντ.*

«Σέ ὅλους»... — αὐτό ἀκριβῶς θέλουν οἱ μαρξιστές. Ἔχουν ὅμως τή γνώμη ὅτι αὐτό δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ στή βάση τῶν σημερινῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων, γιατί ἀκόμα καί μέ δωρεάν καί ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση, γιά τή «μόρφωση» θά χρειάζονται χρήματα πού τά ἔχουν μόνο «ἐκεῖνοι πού προέρχονται ἀπό τό λαό». Οἱ μαρξιστές ἔχουν τή γνώμη πώς κι ἐδῶ συνεπῶς δέν ὑπάρχει ἄλλη διέξοδος, ἐκτός ἀπό τή «σκληρή πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων».

«...2) ὅτι πρέπει ν' ἀνοίξουν οἱ πόρτες τῶν δημοτικῶν σχολείων ὄχι μόνο γιά τούς συνταξιούχους διάκους, τούς δημοσίους ὑπαλλήλους καί τούς διάφορους κρασοπατέρες, ἀλλά γιά τούς πραγματικά καθωσπρέπει ἀνθρώπους, πού ἀγαποῦν εἰλικρινά τό λαό».

Συγκινητικό! Ἔλα ὅμως πού ὅσοι βλέπουν «μυαλό, ἐπιχειρηματικό πνεῦμα κι ἐνεργητικότητα» στούς «ἀνθρώπους πού προέρχονται ἀπό τό λαό» βεβαιώνουν ἐπίσης (κι ὄχι πάντα χωρίς εἰλικρίνεια) ὅτι «ἀγαποῦν τό λαό», καί δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶναι «πραγματικά καθωσπρέπει» ἄνθρωποι. Καί ποιός θά εἶναι ἐδῶ ὁ κριτής; Τά πρόσωπα πού σκέφτονται κριτικά κι ἔχουν ἀναπτυγμένη ἠθική; Μά δέν εἶπε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ὅτι ἡ περιφρόνηση δέν ἔχει καμιά ἐπίδραση πάνω σ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους πού προέρχονται ἀπό τό λαό;*

Ξαναβρισκόμαστε, στό τέλος, μπροστά στό ἴδιο βασικό γνώρισμα τοῦ ναροντνικισμοῦ, πού ἀναγκαστήκαμε νά τό διαπιστώσουμε ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή — στήν προσπάθεια νά παραβλέψει τά γεγονότα.

Ὅταν ὁ ναρόντνικος περιγράφει τά γεγονότα, ἀναγκάζεται πάντα νά παραδεχθεῖ ὁ ἴδιος ὅτι ἡ πραγματικότητα ἀνήκει στό κεφάλαιο, ὅτι ἡ πραγματική μας ἐξέλιξη εἶναι κεφαλαιοκρατική, ὅτι ἡ δύναμη βρίσκεται στά χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης. Αὐτό τό πράγμα τό παραδέχτηκε τώρα-δά, λχ., καί ὁ ἀρθρογράφος μας στό ἄρθρο πού σχολιάζουμε, πού διαπίστωσε ὅτι στή χώρα μας ἔχει δημιουργηθεῖ ἕνας «ἀστικός πολιτισμός», ὅτι ἡ ἀστική τάξη διατάζει τό λαό νά πάει στή δουλιά, ὅτι ἡ ἀστική κοινωνία ἀσχολεῖται μόνο μέ τίς στομαχικές λειτουργίες καί τόν ἀπογευματινό ὕπνο, ὅτι οἱ «ἀστοί» δημιούργησαν ἀκόμα καί ἀστική

* Σελ. 151: «...μήπως αὐτοί δέν περιφρονοῦν κιόλας προκαταβολικά (προσέξτε το καλά αὐτό τό «κιόλας προκαταβολικά») ἐκείνους πού θά μποροῦσαν νά τούς περιφρονήσουν;»

ἐπιστήμη, ἀστική ἠθική, ἀστικά σοφίσματα στόν τομέα τῆς πολιτικῆς, ἀστική φιλολογία.

Καί παρ' ὅλα αὐτά *ὅλοι* οἱ συλλογισμοί τῶν ναρόντνικων στηρίζονταν *πάντα* στήν ἀντίθετη ὑπόθεση: ὅτι ἡ δύναμη δέ βρίσκεται μέ τό μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀλλά μέ τό μέρος τοῦ «λαοῦ». Ὁ ναρόντνικος φλυαρεῖ γιά ἐκλογή δρόμου (παράλληλα μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ χαρακτήρα τοῦ πραγματικοῦ δρόμου), γιά κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας (πού βρίσκεται κάτω ἀπό τή «διεύθυνση» τῆς ἀστικῆς τάξης), γιά τό ὅτι τό κράτος πρέπει νά ἀκολουθήσει τίς ἠθικές καί πολιτικές ἀρχές, ὅτι τό λαό πρέπει νά τόν διδάσκουν ἀκριβῶς οἱ ναρόντνικοι κτλ., λές καί ἡ δύναμη βρίσκεται πιά μέ τό μέρος τῶν ἐργαζομένων ἤ τῶν ἰδεολογικῶν ἐκπροσώπων τους, καί δέν ἀπομένει πιά παρά νά ὑποδειχτοῦν οἱ «πιό ἄμεσες», οἱ «πιό κατάλληλες» κτλ. μέθοδοι χρησιμοποίησης αὐτῆς τῆς δύναμης.

Ὅλα αὐτά εἶναι ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος ἕνα γλυκανάλατο ψέμα. Θά μποροῦσε ἴσως νά νοηθεῖ κάποια raison d'être* γιά τίς αὐταπάτες αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρίν ἀπό μισόν αἰώνα, τόν καιρό πού ὁ πρῶσος ρεγκίρουνγκσρατ[112] ἀνακάλυπτε στή Ρωσία τήν «κοινότητα»· τώρα ὅμως, ὕστερα ἀπό μιά τριαντάχρονη καί πάνω ἱστορία «ἐλεύθερης» ἐργασίας, αὐτό εἶναι κάτι μεταξύ κοροϊδίας, φαρισαϊσμοῦ καί ἀηδιαστικῆς ὑποκρισίας.

Βασικό θεωρητικό καθῆκον τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι νά ἐξαλείψει αὐτό τό καλοπροαίρετο καί καλοκάγαθο ψέμα. Πρώτη ὑποχρέωση ἐκείνων πού θέλουν ν' ἀναζητήσουν «δρόμους γιά τήν ἀνθρώπινη εὐτυχία» εἶναι νά μήν ἀπατοῦν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους, νά ἔχουν τό θάρρος νά ἀναγνωρίσουν ἀνοιχτά αὐτό πού ὑπάρχει.

Κι ὅταν οἱ ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῆς ἐργαζόμενης τάξης θά τό καταλάβουν αὐτό καί θά τό νιώσουν, τότε θ' ἀναγνωρίσουν ὅτι τά «ἰδανικά» δέν πρέπει νά συνίστανται στήν ἐπινόηση καλύτερων καί συντομότερων δρόμων, ἀλλά στή διατύπωση τοῦ καθήκοντος καί τῶν σκοπῶν τῆς «σκληρῆς πάλης τῶν κοινωνικῶν τάξεων» πού διεξάγεται στήν κεφαλαιοκρατική μας κοινωνία μπροστά στά μάτια μας· ὅτι μέτρο γιά τήν ἐπιτυχία τῶν ἐπιδιώξεών τους δέν εἶναι ἡ ἐπεξεργασία συμβουλῶν πρός τήν «κοινωνία» καί τό «κράτος», ἀλλά ὁ βαθμός τῆς διάδοσης αὐτῶν τῶν ἰδανικῶν μέσα σέ μιά ὁρισμένη τάξη τῆς κοινωνίας· ὅτι καί τά πιό ὑψηλά ἰδανικά δέν ἀξίζουν πεντάρα, ἄν δέν κατορθώσετε νά τά συγχωνέψετε ἀδιάρηχτα μέ τά συμφέροντα ἐκείνων πού παίρ-

* -- δικαιολογία. *Ἡ Σύντ.*

νουν προσωπικά μέρος στήν οἰκονομική πάλη, νά τά συγχωνέψετε μέ τά «στενά» καί ἀσήμαντα ζητήματα τοῦ καθημερινοῦ βίου τῆς δοσμένης τάξης, ὅπως εἶναι τό ζήτημα τῆς «δίκαιης ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας», πού μέ τόση μεγαλόπρεπη περιφρόνηση τά βλέπει ὁ μεγαλόστομος ναρόντνικος.

«...Αὐτό ὅμως δέν εἶναι ἀρκετό. Ὅπως δυστυχῶς βλέπουμε σέ κάθε βῆμα, ἡ πνευματική ἀνάπτυξη δέν ἐξασφαλίζει ἀκόμα τόν ἄνθρωπο ἀπό τίς ληστρικές ἐπιδιώξεις κι ἀπό τά ληστρικά ἔνστιχτα. Καί γιαυτό πρέπει νά παρθοῦν ἀμέσως μέτρα γιά νά περιφρουρηθεῖ τό χωριό ἀπό τήν καταλήστευση, πρέπει, πρίν ἀπ' ὅλα, νά παρθοῦν μέτρα γιά νά περιφρουρηθεῖ ἡ κοινότητά μας, σάν μορφή συμβίωσης πού ἀναπληρώνει τήν ἠθική ἀτέλεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἡ κοινότητα πρέπει νά ἐξασφαλιστεῖ μιά γιά πάντα. Ὅμως κι αὐτό ἀκόμα δέν εἶναι ἀρκετό: ἡ κοινότητα δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει μέ τίς σημερινές οἰκονομικές της συνθῆκες καί μέ τά σημερινά φορολογικά βάρη· γιαυτό χρειάζονται μέτρα γιά τή διεύρυνση τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας, γιά τήν ἐλάττωση τῶν φόρων, γιά τήν ὀργάνωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς.

Αὐτά εἶναι τά μέσα ἐνάντια στούς κουλάκους, γιά τά ὁποῖα πρέπει νά συμφωνήσει ὅλη ἡ σοβαρή φιλολογία καί νά τά ὑποστηρίξει. Τά μέσα αὐτά βέβαια δέν εἶναι καινούργια· τό ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι πρόκειται γιά μέσα μοναδικά στό εἶδος τους, μά γι' αὐτό τό πράγμα δέν ἔχουν ἀκόμα πεισθεῖ ὅλοι». (Τέλος).

Ὁρίστε λοιπόν, καί τό πρόγραμμα αὐτοῦ τοῦ μεγαλόστομου ναρόντνικου! Ἀπό τήν περιγραφή τῶν γεγονότων εἴδαμε ὅτι παντοῦ διαπιστώνεται πλέρια ἀντίθεση τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, «παντοῦ» καί ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι διαπιστώνεται καί στήν πόλη καί στό χωριό, καί μέσα στήν κοινότητα κι ἔξω ἀπ' αὐτή, καί στήν ἐργοστασιακή καί στή «λαϊκή» παραγωγή, ἀλλά καί πέρα ἀπό τά ὅρια τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων — καί στή φιλολογία καί στήν «κοινωνία», στή σφαίρα τῶν ἠθικῶν, πολιτικῶν, νομικῶν κτλ. ἰδεῶν. Κι ὁ ἱππότης μας Kleinburger* χύνει πικρά δάκρυα καί καλεῖ: «νά παρθοῦν ἀμέσως μέτρα γιά τήν περιφρούρηση τοῦ χωριοῦ». Ἐδῶ φαίνονται ἐντελῶς ξεκάθαρα ἡ ἐπιφανειακότητα τῆς μικροαστικῆς ἀντίληψης καί ἡ προθυμία γιά συμβιβασμούς. Ὅπως εἴδαμε, αὐτό τό ἴδιο τό χωριό παρουσιάζει διάσπαση καί πάλη, ἀποτελεῖ ἕνα καθεστώς ἀντιφατικῶν συμφερόντων, ὁ ναρόντνικος ὅμως δέ βλέπει τή ρίζα τοῦ κακοῦ σ' αὐτό τό ἴδιο τό καθεστώς, ἀλλά στίς ἐπιμέρους ἐλλείψεις του, δέ στηρίζει τό πρόγραμμά του στήν ἀνάγκη νά δοθεῖ ἰδεολογικό περιεχόμενο στήν πάλη πού διεξάγεται, ἀλλά στό «νά περιφρουρηθεῖ» τό χωριό ἀπό τούς τυχαίους, ἄνομους

* — μικροαστός. *Σημ. μετ.*

«ληστές» πού ἔρχονται ἀπέξω! Καί ποιός λοιπόν, ἀξιότιμε κ. ρωμαντικέ, πρέπει νά πάρει τά μέτρα περιφρούρησης; Ἡ «κοινωνία», πού ἱκανοποιεῖ τίς στομαχικές της λειτουργίες σέ βάρος ἀκριβῶς ἐκείνων πού πρέπει νά περιφρουρεῖ; Οἱ πράχτορες τῶν ζέμστβο, τῶν ἐπαρχιῶν καί οἱ διάφοροι ἄλλοι πράχτορες, πού ζοῦν ἀπό τό μερίδιο πού παίρνουν ἀπό τήν ὑπεραξία καί πού γιαυτό, ὅπως τώρα-δά εἴδαμε, δέν προβάλλουν ἀντίσταση, ἀλλά δίνουν βοήθεια;

Ὁ ναρόντνικος βρίσκει ὅτι πρόκειται γιά ἕνα θλιβερό τυχαῖο γεγονός καί τίποτε περισσότερο, γιά ἕνα ἀποτέλεσμα κακῆς «ἀντίληψης τοῦ προορισμοῦ τους»· ὅτι ἀρκεῖ μιά ἔκκληση γιά «συνεννόηση καί ἑνωμένη δράση» καί ὅλα τά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους «θά ἐγκαταλείψουν τό στραβό δρόμο». Δέ θέλει νά δεῖ πώς, ἄν στίς οἰκονομικές σχέσεις ἔχει δημιουργηθεῖ τό σύστημα τῆς Plusmacherei, ἄν ἔχει δημιουργηθεῖ ἕνα τέτιο καθεστώς, ὅπου τά μέσα καί τό χρόνο γιά μόρφωση μπορεῖ νά τά ἔχει μόνον «ἐκεῖνος πού προέρχεται ἀπό τό λαό», ἐνῶ ἡ «μάζα» «θά μένει ἀμόρφωτη καί θά δουλεύει γιά ἄλλους», τότε ἄμεση πιά καί ἀπευθείας συνέπεια αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος θά εἶναι νά μπαίνουν στήν «κοινωνία» μόνο οἱ ἐκπρόσωποι τῶν πρώτων, ὅτι μόνον ἀπό τίς γραμμές αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς «κοινωνίας» κι ἀπό «κείνους πού προέρχονται ἀπό τό λαό» μποροῦν νά στρατολογοῦνται οἱ γραμματεῖς τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ πράχτορες τῶν ζέμστβο κτλ., πού ὁ ναρόντνικος ἔχει τήν ἀφέλεια νά τούς θεωρεῖ σάν κάτι πού στέκεται *ψηλότερα* ἀπό τίς οἰκονομικές σχέσεις καί τίς τάξεις, σάν κάτι πού στέκεται *πάνω* ἀπ' αὐτές.

Γιαυτό ἀκριβῶς καί ἡ ἔκκλησή του: «περιφρουρεῖστε» δέν ἀπευθύνεται καθόλου ἐκεῖ πού πρέπει.

Ὁ ναρόντνικος ἐφησυχάζει εἴτε μέ μικροαστικά καταπραΰντικά (πάλη ἐνάντια στούς κουλάκους — βλ. πιό πάνω τά σχετικά μέ τούς συνεταιρισμούς δανεισμοῦ καί ἀποταμίευσης, μέ τήν πίστη, τή νομοθεσία πού ἀποβλέπει στήν ἐνθάρρυνση τῆς ἐγκράτειας, τῆς φιλεργίας καί τῆς μόρφωσης· διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν — βλ. πιό πάνω τά σχετικά μέ τήν ἀγροτική πίστη καί τήν ἀγορά γῆς· ἐλάττωση τῶν φόρων — βλ. πιό πάνω τά σχετικά μέ τό φόρο εἰσοδήματος), εἴτε μέ ὡραῖα ὀνειροπολήματα μαθήτριας παρθεναγωγείου «γιά ὀργάνωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς».

Ἀλλά μήπως δέν ἔχει πιά ὀργανωθεῖ; Μήπως ὅλη αὐτή ἡ νεαρή ἀστική τάξη, πού περιγράψαμε πιό πάνω, δέν ἔχει κιόλας ὀργανώσει μέ δικό της τρόπο, μέ ἀστικό τρόπο, αὐτή τή «λαϊκή

παραγωγή»; Διαφορετικά πῶς θά μποροῦσε «νά κρατάει στά χέρια της κάθε χωριό»; πῶς θά μποροῦσε «νά διατάζει τό λαό νά πηγαίνει στή δουλιά» καί νά ἰδιοποιεῖται τήν ὑπεραξία;

Ὁ ναρόντνικος φτάνει ὥς τό ἀνώτατο σημεῖο ἠθικῆς ἀγανάχτησης. Εἶναι ἀνήθικο, φωνάζει, ν' ἀναγνωρίζει κανείς τόν καπιταλισμό γιά «ὀργάνωση», ἐφόσον στηρίζεται στήν ἀναρχία τῆς παραγωγῆς, στίς κρίσεις, στή μόνιμη, ταχτική καί διαρκῶς αὐξανόμενη ἀνεργία τῶν μαζῶν, στήν ἀπεριόριστη χειροτέρευση τῆς κατάστασης τῶν ἐργαζομένων.

Ἀπεναντίας. Εἶναι ἀνήθικο νά φτιασιδώνει κανείς τήν ἀλήθεια, νά παρουσιάζει σάν κάτι τό τυχαῖο καί τό ἀναπάντεχο τό καθεστώς πού χαρακτηρίζει ὅλη τή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση. Τό ὅτι κάθε κεφαλαιοκρατικό ἔθνος εἰσάγει τήν τεχνική πρόοδο καί τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας μέ τό σακάτεμα καί τήν παραμόρφωση τοῦ παραγωγοῦ ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπό πολύν καιρό. Νά χρησιμοποιεῖ ὅμως κανείς αὐτό τό *γεγονός* σάν ὑλικό γιά ἠθικές συζητήσεις μέ τήν «κοινωνία» καί, κλείνοντας τά μάτια μπροστά στήν πάλη πού διεξάγεται, νά μουρμουρίζει μέ ἠρεμία ἀνθρώπου πού παίρνει τόν ἀπογευματινό του ὕπνο: «περιφρουρεῖστε», «ἐξασφαλίστε», «ὀργανῶστε», σημαίνει ὅτι εἶναι ρωμαντικός, ἕνας ἀφελής, ἀντιδραστικός ρωμαντικός.

Πιθανόν ὁ ἀναγνώστης νά σχηματίσει τήν ἐντύπωση ὅτι τό σχόλιο αὐτό δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀνάλυση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε. Κατά τή γνώμη μου πρόκειται μόνο γιά ἔλλειψη ἐξωτερικῆς σύνδεσης.

Τό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε δέν ἀνακαλύπτει καθόλου τό ρωσικό μαρξισμό. Ἁπλῶς δημοσιεύει γιά πρώτη φορά στόν τύπο μας θεωρίες πού διαμορφώθηκαν καί ἐκτέθηκαν πιό μπροστά*. Ἀπό τή δημοσίευση αὐτή προηγήθηκε, ὅπως τό σημειώσαμε κιόλας, μιά λυσσασμένη κριτική τοῦ μαρξισμοῦ στόν τύπο τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων, κριτική πού μπέρδεψε καί διαστρέβλωσε τήν ὑπόθεση.

Χωρίς ν' ἀπαντήσει κανείς προηγούμενα σ' αὐτή τήν κριτική, δέ θά μποροῦσε, πρῶτο, νά καταπιαστεῖ μέ τό ζήτημα ὅπως παρουσιάζεται σήμερα, καί, δεύτερο, δέ θά μποροῦσε νά καταλάβει τό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε, τό χαρακτήρα του καί τόν προορισμό του.

* Πρβλ. *Β. Β.* «Δοκίμια θεωρητικῆς οἰκονομίας», Πετρούπολη, 1895, σελ. 257-258 [113].

Γιά ν' ἀπαντήσουμε, χρησιμοποιήσαμε ἕνα παλιό ἄρθρο τῶν ναρόντνικων, γιατί χρειαζόταν ἕνα ἄρθρο ἀρχῶν καί, ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἕνα ἄρθρο πού νά διατηρεῖ ἔστω καί ὁρισμένες ἀπό τίς ὑποθῆκες τῶν παλιῶν ναρόντνικων τῆς Ρωσίας, τόσο πολύτιμες γιά τό μαρξισμό.

Μέ τό σχόλιο αὐτό προσπαθήσαμε νά δείξουμε ὅτι εἶναι φανταστικές καί παράλογες οἱ συνηθισμένες μέθοδες πολεμικῆς τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων. Οἱ κρίσεις γύρω ἀπό τό θέμα ὅτι ὁ μαρξισμός συνδέεται μέ τό χεγκελιανισμό*, μέ τήν πίστη στίς τριάδες καί στά ἀφηρημένα δόγματα καί σχήματα, πού δέν χρειάζεται νά ἐπαληθευτοῦν ἀπό τά γεγονότα, ὅτι συνδέεται μέ τήν πεποίθηση πώς κάθε χώρα θά περάσει ὑποχρεωτικά ἀπό τή φάση τοῦ καπιταλισμοῦ κτλ., ἀποδείχνονται κούφια φλυαρία.

Ὁ μαρξισμός παίρνει σάν κριτήριο τή *διατύπωση* καί τή θεωρητική *ἐξήγηση* τῆς θέσης γιά τήν πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων πού διεξάγεται μπροστά στά μάτια μας.

Ὁ μαρξισμός δέ στηρίζεται σέ τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό τά γεγονότα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας· εἶναι κι αὐτός μιά ἰδεολογία τῆς ἐργαζόμενης τάξης, μόνο πού ἐξηγεῖ ἐντελῶς διαφορετικά τά πασίγνωστα γεγονότα τῆς ἀνάπτυξης καί τῶν νικῶν τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, ἀντιλαμβάνεται τελείως διαφορετικά τά καθήκοντα πού βάζει ἡ πραγματικότητα τῆς χώρας μας στούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Γιαυτό, ὅταν ὁ μαρξιστής μιλάει γιά τήν ἀναγκαιότητα, τό ἀναπόφευχτο καί τήν προοδευτικότητα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, ξεκινάει ἀπό γεγονότα γενικά διαπιστωμένα, πού ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι γενικά διαπιστωμένα, ἐπειδή δέν εἶναι καινούργια, δέ χρειάζεται νά τά ἀναφέρει κάθε φορά· ὁ μαρξιστής δίνει διαφορετική ἐξήγηση σέ κεῖνα πού ἔχει πεῖ καί ξαναπεῖ ἡ ναροντνικιστική φιλολογία, κι ἄν ὁ ναρόντνικος, ἀπαντώντας σ' αὐτό, φωνάζει ὅτι ὁ μαρξιστής δέ θέλει νά ξέρει τά γεγονότα, τότε, γιά νά τόν ξεσκεπάσουμε, ἀρκεῖ ἀκόμα καί μιά ἁπλή παραπομπή σέ ὁποιοδήποτε ἄρθρο ἀρχῶν τῶν ναρόντνικων τῆς δεκαετίας 1870–1880.

Ἄς περάσουμε τώρα στήν ἀνάλυση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε.

---

* Φυσικά, δέ μιλῶ γιά τήν ἱστορική προέλευση τοῦ μαρξισμοῦ, ἀλλά γιά τό σημερινό του περιεχόμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ

Ὁ συγγραφέας βλέπει τήν «οὐσία» τοῦ ναροντνικισμοῦ, τή «βασική ἰδέα» του, στή «θεωρία τῆς ἰδιότυπης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας». Ἡ θεωρία αὐτή, σύμφωνα μέ τά λόγια του, ἔχει «δυό βασικές πηγές: 1) μιά ὁρισμένη διδασκαλία γιά τό ρόλο τῆς προσωπικότητας μέσα στό ἱστορικό προτσές καί 2) τήν ἄμεση πεποίθηση γιά τόν εἰδικό ἐθνικό χαρακτήρα καί τό εἰδικό ἐθνικό πνεῦμα τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ καί γιά τά ἰδιαίτερα ἱστορικά πεπρωμένα του»(2). Σέ μιά σημείωσή του σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι «τό ναροντνικισμό τόν χαρακτηρίζουν ἐντελῶς καθορισμένα κοινωνικά ἰδανικά»*, καί λέει ὅτι τήν οἰκονομική κοσμοθεωρία τῶν ναρόντνικων τήν ἐκθέτει παρακάτω.

Μοῦ φαίνεται, πώς αὐτός ὁ χαρακτηρισμός τῆς οὐσίας τοῦ ναροντνικισμοῦ πρέπει κάπως νά διορθωθεῖ. Εἶναι πολύ ἀφηρημένος, ἰδεαλιστικός, γιατί τονίζει τίς ἐπικρατοῦσες θεωρητικές ἰδέες τοῦ ναροντνικισμοῦ, χωρίς νά τονίζει οὔτε τήν «οὐσία» του, οὔτε τήν «πηγή» του. Μένει ἐντελῶς ἀνεξήγητο, γιά ποιό λόγο τά πιό πάνω ἰδανικά συνδυάζονταν μέ τήν πίστη σέ μιά ἰδιότυπη ἀνάπτυξη, μέ μιά εἰδική θεωρία γιά τό ρόλο τῆς προσωπικότητας, γιά ποιό λόγο οἱ θεωρίες αὐτές ἔγιναν τό ρεῦμα πού εἶχε «τή μεγαλύτερη ἐπιροή» στήν κοινωνική μας σκέψη. Ἄν ὁ συγγραφέας, μιλώντας γιά τίς «κοινωνιολογικές ἰδέες τοῦ ναροντνικισμοῦ» (τίτλος τοῦ 1ου κεφαλαίου), δέν μπόρεσε ὡστόσο νά περιοριστεῖ στά καθαρά κοινωνιολογικά ζητήματα (μέθοδοι τῆς κοινωνιολογίας), ἀλλά ἔθιξε καί τίς ἀντιλήψεις τῶν ναρόντνικων γιά τή ρωσική οἰκονομική πραγματικότητα, ἔπρεπε νά δείξει τήν οὐσία αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων. Ὡστόσο στή σημείωση πού ἀναφέραμε αὐτό γίνεται μόνο κατά τό μισό. Ἡ οὐσία τοῦ ναροντνικισμοῦ συνίσταται στό γεγονός ὅτι ἐκπροσωπεῖ τά συμφέροντα τῶν παραγωγῶν ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μικροπαραγωγοῦ, τοῦ μικροαστοῦ. Ὁ κ. Στροῦβε στό ἄρθρο πού ἔγραψε στά γερμανικά γιά τό βιβλίο τοῦ κ. Ν.—ον («Sozialpolitisches Centralblatt»**, 1893, τεῦχος 1) ὀνόμασε τό ναροντνικισμό «ἐθνικό

* Φυσικά, τήν ἔκφραση αὐτή: «ἐντελῶς καθορισμένα ἰδανικά» δέν μπορεῖ νά τήν παίρνουμε στήν κυριολεξία της, δηλ. μέ τήν ἔννοια ὅτι οἱ ναρόντνικοι ξέρουν «ἐντελῶς συγκεκριμένα» τί θέλουν. Αὐτό θά ἦταν πέρα γιά πέρα λάθος. Λέγοντας «ἐντελῶς καθορισμένα ἰδανικά», δέν πρέπει νά ἐννοοῦμε παρά μόνο τήν ἰδεολογία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ἔστω κι ἄν ἡ ἰδεολογία αὐτή εἶναι ἡ πιό συγκεχυμένη.

** — «Κεντρικό Κοινωνικο-Πολιτικό Φυλλάδιο». *Ἡ Σύντ.*

σοσιαλισμό» («Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1893, τεῦχος 12, σελ. 185). Ἀντί «ἐθνικός» θάπρεπε νά λέει «ἀγροτικός» ὅταν ἀναφέρεται στόν παλιό ρωσικό ναροντνικισμό, καί «μικροαστικός», ὅταν ἀναφέρεται στό σημερινό ναροντνικισμό. Ἡ «πηγή» τοῦ ναροντνικισμοῦ βρίσκεται στήν ἐπικράτηση τῆς τάξης τῶν μικροπαραγωγῶν στήν κεφαλαιοκρατική Ρωσία τῆς περιόδου ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση.

Εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐξηγήσουμε αὐτό τό χαρακτηρισμό. Τήν ἔκφραση «μικροαστικός» δέν τή χρησιμοποιῶ μέ τή συνηθισμένη, ἀλλά μέ τήν πολιτικοοικονομική σημασία τῆς λέξης. Νά εἶναι κανείς μικροπαραγωγός, καί νά διεξάγει τό νοικοκυριό του μέσα στό σύστημα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, αὐτά εἶναι τά δυό γνωρίσματα πού ἀποτελοῦν τήν ἔννοια «μικροαστός», Kleinbürger ἤ, πράγμα πού σημαίνει τό ἴδιο, μεστσανίν. Ἔτσι, ἡ ἔννοια αὐτή περιλαβαίνει καί τόν ἀγρότη, καί τό βιοτέχνη, πού ὁ ναρόντνικος τούς ἔβαζε πάντα στήν ἴδια μοίρα — καί εἶχε ἀπόλυτα δίκιο, γιατί καί οἱ δυό εἶναι τέτιοι παραγωγοί, πού δουλεύουν γιά τήν ἀγορά καί δέν διαφέρουν παρά μόνο στό βαθμό τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Παρακάτω, κάνω διάκριση ἀνάμεσα στόν παλιό* καί στό σημερινό ναροντνικισμό, γιατί ὁ παλιός ναροντνικισμός ἦταν μιά θεωρία ὥς ἕνα βαθμό ἁρμονική, πού εἶχε διαμορφωθεῖ τήν ἐποχή πού ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία ἦταν ἀκόμα πολύ ἀδύνατα ἀναπτυγμένος, ὅταν δέν εἶχε ἀκόμα πέρα γιά πέρα ἀποκαλυφθεῖ ὁ μικροαστικός χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη, ὅταν ἡ πραχτική πλευρά τῆς θεωρίας ἦταν καθαρή οὐτοπία, ὅταν οἱ ναρόντνικοι ἀπόφευγαν συστηματικά τή φιλελεύθερη «κοινωνία» καί «πήγαιναν στό λαό». Τώρα δέν εἶναι τό ἴδιο: κανένας πιά δέν ἀρνεῖται τόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, ἡ ἀποσύνθεση τοῦ χωριοῦ εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο. Ἀπό τήν ἁρμονική θεωρία τοῦ ναροντνικισμοῦ μέ τήν παιδική πίστη στήν «κοινότητα» ἔμειναν μόνο ράκη. Ἀπό πραχτική ἄποψη τή θέση τῆς οὐτοπίας τήν πῆρε τώρα ἕνα πρόγραμμα μικροαστικῶν «προόδων», πού δέν εἶναι καθόλου οὐτοπικό, καί πού μόνον οἱ πομπώδεις φράσεις θυμίζουν τήν ἱστορική σύνδεση αὐτῶν τῶν ἄθλιων συμβιβασμῶν μέ τά ὄνειρα γιά καλύτερους καί ἰδιότυπους δρόμους γιά τήν πατρίδα. Ἀντί ξεχώρισμα ἀπό τή φιλελεύθερη κοινωνία βλέπουμε τήν πιό συγκινητική προσέγγιση σ' αὐτήν. Ἀκρι-

* Λέγοντας παλιοί ναρόντνικοι, δέν ἐννοῶ ἐκείνους πού τούς κινοῦσε, λογουχάρη, τό περιοδικό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», μά ἀκριβῶς ἐκείνους πού «πήγαιναν στό λαό».

βῶς αὐτή ἡ ἀλλαγή μᾶς ἀναγκάζει νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στήν ἰδεολογία τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν ἰδεολογία τῆς μικροαστικῆς τάξης.

Αὐτή ἡ τροποποίηση σχετικά μέ τό πραγματικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ μοῦ φάνηκε τόσο περισσότερο ἀπαραίτητη, γιατί βασική ἔλλειψη τῆς ἔκθεσης τοῦ κ. Στροῦβε εἶναι ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας της πού ἀναφέραμε· αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Καί δεύτερο, «ὁρισμένες βασικές» θέσεις τῆς διδασκαλίας, μέ τήν ὁποία δέν ἔχει δεσμούς ὁ κ. Στροῦβε, ἀπαιτοῦν ἴσα-ἴσα τήν ἀναγωγή τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν στίς κοινωνικοοικονομικές σχέσεις.

Καί τώρα θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε ὅτι χωρίς μιά τέτια ἀναγωγή δέν μποροῦμε νά ξεκαθαρίσουμε ἀκόμα καί τίς καθαρά θεωρητικές ἰδέες τοῦ ναροντνικισμοῦ, ὅπως τό ζήτημα τῆς μεθόδου τῆς κοινωνιολογίας.

Ὁ κ. Στροῦβε, ἀφοῦ τόνισε ὅτι τή διδασκαλία τῶν ναρόντνικων σχετικά μέ τήν εἰδική μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας τήν ἐκθέτουν καλύτερα ἀπ' ὅλους οἱ κ.κ. Μίρτοφ καί Μιχαηλόβσκι, χαρακτηρίζει αὐτή τή διδασκαλία «ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό» καί γιά νά τό ὑποστηρίξει αὐτό, παραθέτει μιά σειρά ἀποσπάσματα ἀπό τά ἔργα τους, στά ὁποῖα ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε.

Καί οἱ δυό συγγραφεῖς βάζουν στήν πρώτη γραμμή τή θέση, ὅτι τήν ἱστορία τή δημιουργοῦσαν οἱ «ἀγωνιζόμενες ξεχωριστές προσωπικότητες». «Οἱ προσωπικότητες δημιουργοῦν τήν ἱστορία» (Μίρτοφ). Ἀκόμα πιό καθαρά ἐκφράζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι: «Ἡ ζωντανή προσωπικότητα μ' ὅλες τίς σκέψεις καί τά αἰσθήματά της γίνεται παράγοντας τῆς ἱστορίας μέ δική της εὐθύνη. Αὐτή, κι ὄχι κάποια μυστικιστική δύναμη, βάζει σκοπούς στήν ἱστορία καί κινεῖ τά γεγονότα πρός αὐτούς τούς σκοπούς μέσα ἀπό μιά σειρά ἐμπόδια, πού τῆς βάζουν οἱ στοιχειακές δυνάμεις τῆς φύσης καί τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν»(8). Ἡ θέση αὐτή, ὅτι δηλ. τήν ἱστορία τή φτιάχνουν οἱ προσωπικότητες, ἀπό θεωρητική ἄποψη εἶναι στερημένη ἀπό κάθε περιεχόμενο. Ὅλη ἡ ἱστορία ἀποτελεῖται ἀπό πράξεις προσώπων καί καθῆκον τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης εἶναι νά ἐξηγήσει αὐτές τίς πράξεις, ἔτσι πού ἡ ὑπόδειξη γιά τό «δικαίωμα ἐπέμβασης στήν πορεία τῶν γεγονότων» (λόγια τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού τά παραθέτει ὁ κ. Στροῦβε, σελ. 8) καταλήγει σέ κενή ταυτολογία. Αὐτό τό πράγμα μᾶς τό δείχνει πολύ καθαρά ἡ τελευταία μεγάλη περικοπή τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι. Ἡ ζωντανή προσωπικότητα — συλλογίζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — κινεῖ τά γεγονότα μέσα ἀπό

μιά σειρά ἐμπόδια, πού παρεμβάλλουν οἱ στοιχειακές δυνάμεις τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Καί σέ τί συνίστανται αὐτές οἱ «ἱστορικές συνθῆκες»; Σύμφωνα μέ τή λογική τοῦ συγγραφέα, συνίστανται πάλι στίς πράξεις ἄλλων «ζωντανῶν προσωπικοτήτων». Ἀλήθεια, πόσο βαθιά εἶναι αὐτή ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας: ἡ ζωντανή προσωπικότητα κινεῖ τά γεγονότα μέσα ἀπό μιά σειρά ἐμπόδια πού βάζουν ἄλλες ζωντανές προσωπικότητες! Καί γιατί αὐτές οἱ πράξεις ὁρισμένων ζωντανῶν προσωπικοτήτων χαρακτηρίζονται στοιχειακές, ἐνῶ γιά τίς ἄλλες λέγεται ὅτι «κινοῦν τά γεγονότα» πρός σκοπούς βαλμένους ἀπό τά πρίν; Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τό νά ψάχνει κανείς νά βρεῖ ἐδῶ ἔστω καί κάποιο θεωρητικό περιεχόμενο, θᾶταν ἕνα ἔργο χωρίς καμιά σχεδόν ἐλπίδα ἐπιτυχίας. Ὅλο τό ζήτημα εἶναι ὅτι οἱ ἱστορικές συνθῆκες, πού ἔδιναν στούς ὑποκειμενιστές τῆς χώρας μας ὑλικό γιά τή «θεωρία», ἦταν (ὅπως εἶναι καί τώρα) οἱ ἀνταγωνιστικές σχέσεις πού γεννοῦσαν τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ παραγωγοῦ. Οἱ ὑποκειμενιστές, μή μπορώντας νά καταλάβουν αὐτές τίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις, μή μπορώντας νά βροῦν *σ' αὐτές τίς ἴδιες* τά κοινωνικά στοιχεῖα, πού μέ τό μέρος τους θά μποροῦσαν νά σταθοῦν «οἱ μεμονωμένες προσωπικότητες», περιορίζονταν στό νά φτιάχνουν θεωρίες πού παρηγοροῦσαν τίς «μεμονωμένες» προσωπικότητες μέ τό ὅτι τήν ἱστορία τή φτιάχναν οἱ «ζωντανές προσωπικότητες». Ἡ περιβόητη «ὑποκειμενική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας» δέν ἐκφράζει ἀπολύτως τίποτε ἐκτός ἀπό καλή πρόθεση καί κακή κατανόηση. Ὁ σύλλογισμός τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἀναφέρει παρακάτω ὁ συγγραφέας, ἐπιβεβαιώνει ἀνάγλυφα αὐτό τό πράγμα.

Ἡ εὐρωπαϊκή ζωή, λέει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, «διαμορφωνόταν ἐξίσου χωρίς νόημα καί χωρίς ἠθική, ὅπως κυλάει στή φύση τό ποτάμι ἤ μεγαλώνει τό δέντρο. Τό ποτάμι κυλάει πρός τήν κατεύθυνση τῆς μικρότερης ἀντίστασης, παρασέρνει ὅ,τι μπορεῖ νά παρασύρει, ἄς εἶναι κι ἀδαμαντορυχεῖο, παρακάμπτει ὅ,τι δέν μπορεῖ νά παρασύρει, ἄς εἶναι κι ἕνας σωρός κοπριά. Οἱ ὑδατοφράχτες, τά ἀναχώματα, τά ἀρδευτικά καί ἀποχετευτικά κανάλια φτιάχνονται μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ λογικοῦ καί τοῦ αἰσθήματος τοῦ ἀνθρώπου. Μποροῦμε νά ποῦμε, ὅτι αὐτό τό λογικό κι αὐτό τό αἴσθημα ἔλειπαν (; Π. Σ.) ὅταν γεννιόταν τό σύγχρονο οἰκονομικό καθεστώς τῆς Εὐρώπης. Βρίσκονταν σέ ἐμβρυακή κατάσταση καί ἡ ἐπίδρασή τους στή φυσική, στήν αὐθόρμητη πορεία τῶν πραγμάτων ἦταν μηδαμινή» (9).

Ὁ κ. Στροῦβε βάζει ἐρωτηματικό, κι ἀποροῦμε γιατί τό ἐ-

βαλε σέ μιά μόνο λέξη κι ὄχι σ' ὅλες τίς λέξεις: τόσο κενή ἀπό ἄποψη περιεχομένου εἶναι ὅλη αὐτή ἡ περικοπή! Τί ἀνοησίες εἶναι αὐτές, ὅτι δῆθεν τό λογικό καί τό αἴσθημα δέν ὑπῆρχαν κατά τήν ἐμφάνιση τοῦ καπιταλισμοῦ; Σέ τί λοιπόν συνίσταται ὁ καπιταλισμός, ἄν ὄχι σέ ὁρισμένες σχέσεις ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους; ἐμεῖς ὅμως δέ γνωρίζουμε ἀκόμα ἀνθρώπους πού νά μήν ἔχουν λογικό καί αἴσθημα. Καί τί καλπιά εἶναι αὐτό, ὅτι δῆθεν ἡ ἐπίδραση τοῦ λογικοῦ καί τοῦ αἰσθήματος τῶν «ζωντανῶν προσωπικοτήτων» ἐκείνου τοῦ καιροῦ πάνω στήν «πορεία τῶν πραγμάτων», ἦταν «μηδαμινή»; Τελείως ἀντίθετα. Μέ σωστά τά λογικά τους καί μέ γερή μνήμη οἱ ἄνθρωποι φτιάχνανε τότε ἐξαιρετικά τεχνικούς ὑδατοφράχτες καί ἀναχώματα, πού μπάζαν τόν ἀνυπόταχτο ἀγρότη στήν κοίτη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης· μέ διάφορα πολιτικά καί οἰκονομικά μέτρα δημιουργοῦσαν ἔξυπνο σύστημα ἀγωγῶν, γιά νά διοχετεύουν τήν κεφαλαιοκρατική συσσώρευση καί τήν κεφαλαιοκρατική ἀπαλλοτρίωση, πού δέ διοχετεύονταν ἱκανοποιητικά μέ τή δράση μόνο τῶν οἰκονομικῶν νόμων. Μέ δυό λόγια, ὅλες αὐτές οἱ δηλώσεις τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι εἶναι τόσο τερατώδικα λαθεμένες, ὥστε δέν μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν μόνο σέ θεωρητικά λάθη. Ἐξηγοῦνται στό ἀκέραιο μέ τή μικροαστική ἄποψη αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα. Ὁ καπιταλισμός ἔχει φανερώσει πιά ὁλοκάθαρα τίς τάσεις του, ἔχει ἀναπτύξει ὥς τό τέλος τόν ἀνταγωνισμό πού τόν χαρακτηρίζει, ἡ ἀντίθεση συμφερόντων ἀρχίζει νά παίρνει καθορισμένες μορφές κι ἀντανακλᾶται ἀκόμα καί στή ρωσική νομοθεσία· παρ' ὅλα αὐτά ὁ μικροπαραγωγός βρίσκεται στό περιθώριο αὐτῆς τῆς πάλης. Εἶναι ἀκόμα δεμένος στήν παλιά ἀστική κοινωνία μέ τό μικροσκοπικό νοικοκυριό του καί γιαυτό, ἐνῶ καταπιέζεται ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς, δέν εἶναι σέ θέση νά καταλάβει τίς ἀληθινές αἰτίες τῆς καταπίεσής του κι ἐξακολουθεῖ νά παρηγορεῖ τόν ἑαυτό του μέ αὐταπάτες, πώς ὅλα τά κακά προέρχονται ἀπό τό ὅτι τό λογικό καί τό αἴσθημα τῶν ἀνθρώπων βρίσκονται ἀκόμα «σέ ἐμβρυακή κατάσταση».

«Φυσικά — συνεχίζει ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν — οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦσαν πάντα νά ἐπιδράσουν μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο στήν πορεία τῶν πραγμάτων».

«Ἡ πορεία τῶν πραγμάτων» συνίσταται ἀκριβῶς στίς πράξεις καί στίς «ἐπιδράσεις» τῶν ἀνθρώπων καί σέ τίποτε παραπάνω, ἔτσι πού κι αὐτό πάλι εἶναι κούφια φρασεολογία.

«Καθοδηγοῦνταν ὅμως ἀπό τίς ὑποδείξεις μιᾶς πολύ πενιχρῆς πείρας κι ἀπό τά πιό χοντροειδῆ συμφέροντα· καί εἶναι εὐνόητο

ὅτι μονάχα σέ ἐξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις οἱ καθοδηγητές αὐτοί μποροῦσαν, ἐντελῶς τυχαῖα, νά πέσουν πάνω στό δρόμο πού ὑποδείχνει ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καί οἱ ἰδέες τῆς σύγχρονης ἠθικῆς»(9).

Μικροαστική ἠθική, πού καταδικάζει τή «χοντροκοπιά τῶν συμφερόντων», γιατί εἶναι ἀνίκανη νά προσεγγίσει τά «ἰδανικά» της σέ κάποια ζωτικά συμφέροντα· μικροαστικό κλείσιμο τῶν ματιῶν μπροστά στή διάσπαση πού πραγματοποιήθηκε πιά καί πού ἀντανακλᾶται ξεκάθαρα στή σύγχρονη ἐπιστήμη καί στίς ἰδέες τῆς σύγχρονης ἠθικῆς.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἰδιότητες τῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι παραμένουν ἀμετάβλητες καί ὅταν καταπιάνεται μέ τή Ρωσία. «Χαιρετίζει μ' ὅλη τήν ψυχή του» τά ἐξίσου παράξενα παραμύθια κάποιου κ. Γιάκοβλεφ, ὅτι ἡ Ρωσία εἶναι tabula rasa*, ὅτι μπορεῖ ν' ἀρχίσει ἀπό τήν ἀρχή, νά ἀποφύγει τά λάθη τῶν ἄλλων χωρῶν κτλ. κτλ. Κι ὅλα αὐτά λέγονται μέ πλέρια ἐπίγνωση ὅτι σ' αὐτή τήν tabula rasa κρατιοῦνται ἀκόμα πολύ γερά οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», ἄνθρωποι μέ μεγάλη γαιοχτησία καί τεράστια πολιτικά προνόμια, ὅτι σ' αὐτήν ἀναπτύσσεται γρήγορα ὁ καπιταλισμός μέ τίς κάθε λογῆς «προόδους» του. Ὁ μικροαστός κλείνει δειλά τά μάτια μπροστά σ' αὐτά *τά γεγονότα* καί μεταφέρεται στή σφαίρα τῶν ἀθώων ὀνείρων, ὅτι «ἐμεῖς ἀρχίζουμε νά ζοῦμε τώρα, πού ἡ ἐπιστήμη ἔχει πιά καταχτήσει καί ὁρισμένες ἀλήθειες καί κάποιο κῦρος».

Ἔτσι καί μόνον ἀπό τούς συλλογισμούς τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἀναφέρει ὁ κ. Στροῦβε, φαίνεται ἡ ταξική προέλευση τῶν κοινωνιολογικῶν ἰδεῶν τοῦ ναροντνικισμοῦ.

Δέν μποροῦμε ν' ἀφήσουμε χωρίς ἀπάντηση μιά παρατήρηση τοῦ κ. Στροῦβε ἐνάντια στόν κ. Μιχαηλόβσκι. «Κατά τή γνώμη τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι — λέει ὁ συγγραφέας — δέν ὑπάρχουν στήν ἱστορική ἐξέλιξη ἀκατανίκητες τάσεις πού, σάν τέτιες, θά πρέπει νά χρησιμέψουν ἀπό τή μιά μεριά σάν ἀφετηρία κι ἀπό τήν ἄλλη σάν ὑποχρεωτικό ὅριο γιά τή σκόπιμη δράση τῆς προσωπικότητας καί τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων»(11).

Αὐτή ἡ γλώσσα εἶναι γλώσσα ἀντικειμενιστῆ κι ὄχι μαρξιστῆ (ὑλιστῆ). Ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἔννοιες (συστήματα ἀντιλήψεων) ὑπάρχει διαφορά, στήν ὁποία πρέπει νά σταθοῦμε, γιατί τό γεγονός ὅτι δέν ξεκαθαρίζεται πέρα γιά πέρα αὐτή ἡ διαφορά

* — ἄγραφος χάρτης. *Ἡ Σύντ.*

ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς βασικές ἐλλείψεις τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, πού ἐκδηλώνεται στούς περισσότερους συλλογισμούς του.

Ὁ ἀντικειμενιστής μιλάει γιά τήν ἀναγκαιότητα ἑνός δοσμένου ἱστορικοῦ προτσές· ὁ ὑλιστής διαπιστώνει μέ ἀκρίβεια τό δοσμένο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό καί τίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις πού γεννᾶ. Ὁ ἀντικειμενιστής, ἀποδείχνοντας τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς δοσμένης σειρᾶς γεγονότων, κινδυνεύει πάντα νά ξεστρατίσει πρός τήν ἄποψη τοῦ ἀπολογητῆ αὐτῶν τῶν γεγονότων· ὁ ὑλιστής ξεσκεπάζει τίς ταξικές ἀντιθέσεις κι ἔτσι καθορίζει τήν ἄποψή του. Ὁ ἀντικειμενιστής μιλάει γιά «ἀκατανίκητες τάσεις στήν ἱστορική ἐξέλιξη»· ὁ ὑλιστής μιλάει γιά τήν τάξη ἐκείνη πού «διευθύνει» ἕνα δοσμένο οἰκονομικό καθεστώς, δημιουργώντας ὁρισμένες μορφές ἀντίδρασης τῶν ἄλλων τάξεων. Ἔτσι ὁ ὑλιστής, ἀπό τή μιά μεριά, εἶναι πιό συνεπής ἀπό τόν ἀντικειμενιστή καί ἐφαρμόζει τόν ἀντικειμενισμό του πιό βαθιά καί πιό πλέρια. Δέν περιορίζεται νά τονίζει τήν ἀναγκαιότητα τοῦ προτσές, ἀλλά διασαφηνίζει ποιός ἀκριβῶς κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός δίνει περιεχόμενο σ' αὐτό τό προτσές, *ποιά ἀκριβῶς τάξη* καθορίζει αὐτή τήν ἀναγκαιότητα. Στήν προκειμένη περίπτωση λχ. ὁ ὑλιστής δέ θά ἀρκοῦνταν νά διαπιστώσει τίς «ἀκατανίκητες τάσεις στήν ἱστορική ἐξέλιξη», ἀλλά θά τόνιζε ὅτι ὑπάρχουν ὁρισμένες τάξεις πού καθορίζουν τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος καί ἀποκλείουν τή δυνατότητα ἄλλης διεξόδου ἔξω ἀπό τή δράση τῶν ἴδιων τῶν παραγωγῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ ὑλισμός συνεπάγεται, μποροῦμε νά ποῦμε, τήν κομματικότητα, ὑποχρεώνοντας κάθε φορά πού δίνεται ἡ ἐκτίμηση ἑνός γεγονότος ν' ἀκολουθεῖται ἄμεσα καί ἀνοιχτά ἡ ἄποψη μιᾶς ὁρισμένης κοινωνικῆς ὁμάδας*.

Ἀπό τόν κ. Μιχαηλόβσκι ὁ συγγραφέας περνάει στόν κ. Γιουζακόφ πού δέν παρουσιάζει τίποτε τό πρωτότυπο καί ἐνδιαφέρον. Ὁ κ. Στροῦβε ἐκφράζεται πολύ σωστά γιά τούς κοινωνιολογικούς συλλογισμούς τοῦ κ. Γιουζακόφ, ὅταν λέει ὅτι εἶναι «παχιά λόγια» «χωρίς κανένα περιεχόμενο». Ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε σέ μιά ἐξαιρετικά χαρακτηριστική (γιά τό ναροντνικισμό γενικά) διαφορά ἀνάμεσα στόν κ. Γιουζακόφ καί στόν κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ κ. Στροῦβε σημειώνει αὐτή τή διαφορά, χαρακτηρίζοντας τόν κ. Γιουζακόφ «ἐθνικιστή», ἐνῶ τάχα γιά τόν

---

* Παρακάτω θά ἀναφέρουμε σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση συγκεκριμένα παραδείγματα γιά τή μή πλέρια ἐφαρμογή τοῦ ὑλισμοῦ ἀπομέρους τοῦ κ. Στροῦβε καί γιά τήν ἀσυνέπειά του ἀπέναντι στή θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης.

κ. Μιχαηλόβσκι «ἦταν πάντα ὁλότελα ἄγνωστη κάθε ἐκδήλωση ἐθνικισμοῦ», καί γι' αὐτόν, σύμφωνα μέ τά ἴδια του τά λόγια, «τό ζήτημα τοῦ λαϊκοῦ δικαίου δέν ἀγκαλιάζει μόνο τό ρωσικό λαό, ἀλλά ὅλους τούς ἐργαζόμενους ἀνθρώπους ὅλου τοῦ πολιτισμένου κόσμου». Μοῦ φαίνεται ὅτι πίσω ἀπ' αὐτή τή διαφορά διαφαίνεται ἐπίσης ἡ ἀντανάκλαση τῆς δισυπόστατης θέσης τοῦ μικροῦ παραγωγοῦ, πού εἶναι στοιχεῖο προοδευτικό, στό βαθμό πού ἀρχίζει, σύμφωνα μέ μιά ἄθελα πετυχημένη ἔκφραση τοῦ κ. Γιουζακόφ, «νά διαφοροποιεῖται ἀπό τήν κοινωνία», καί στοιχεῖο ἀντιδραστικό, στό βαθμό πού παλαίβει γιά νά διατηρήσει τή θέση του σάν μικρονοικοκύρης καί πού προσπαθεῖ νά συγκρατήσει τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη. Γιαυτό καί ὁ ρωσικός ναροντνικισμός ξέρει νά συνδυάζει τά προοδευτικά, δημοκρατικά χαρακτηριστικά τῆς θεωρίας μέ τά ἀντιδραστικά χαρακτηριστικά της, πού προκαλοῦν τή συμπάθεια τῆς ἐφημερίδας «Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι»[114]. Ὅσον ἀφορᾶ αὐτά τά τελευταῖα χαρακτηριστικά, θά ἦταν δύσκολο, μοῦ φαίνεται, νά τά παρουσιάσει κανείς πιό ἀνάγλυφα ἀπ' ὅ,τι τό ἔκανε ὁ κ. Γιουζακόφ στήν παρακάτω μακροσκελῆ περικοπή, πού παραθέτει ὁ κ. Στροῦβε.

«Μόνο ἡ ἀγροτιά ἦταν παντοῦ καί πάντα φορέας τῆς καθαρῆς ἰδέας τῆς ἐργασίας. Ὅπως φαίνεται, αὐτή τήν ἰδέα τήν ἔφερε στό στίβο τῆς σύγχρονης ἱστορίας ἡ λεγόμενη τέταρτη τάξη, τό προλεταριάτο τῆς πόλης, οἱ ἀλλαγές ὅμως πού συντελέστηκαν στήν οὐσία της εἶναι τόσο σημαντικές, πού εἶναι προβληματικό ἄν ὁ ἀγρότης θ' ἀναγνώριζε σ' αὐτήν τή συνηθισμένη βάση τοῦ τρόπου ζωῆς του. *Δικαίωμα* στήν ἐργασία κι ὄχι ἱερή *ὑποχρέωση* τῆς ἐργασίας, ὑποχρέωση νά βγάζει μέ τόν ἱδρώτα τοῦ προσώπου του τό ψωμί του [νά λοιπόν τί κρυβόταν πίσω ἀπό τήν «καθαρή ἰδέα τῆς ἐργασίας». Καθαρά φεουδαρχική ἰδέα γιά τήν «ὑποχρέωση» τοῦ ἀγρότη νά παράγει σιτηρά... γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεών του; Γι' αὐτή τήν «ἱερή» ὑποχρέωση μιλᾶνε στόν κονιάγκα πού βασανίζεται καί καταπιέζεται ἀπ' αὐτή τήν ὑποχρέωση!!*]· ἔπειτα ὁ ξεχωρισμός τῆς ἐργασίας καί τῆς ἀμοιβῆς της, ὅλη αὐτή ἡ ζύμωση γιά δίκαιη ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, σά νά μή δημιουργεῖ ἡ ἴδια αὐτή ἐργασία μέ τούς καρ-

* Ὁ συγγραφέας δέν ξέρει ἀσφαλῶς — πράγμα πού ταιριάζει σ' ἕνα μικροαστό — ὅτι ὁ ἐργαζόμενος κόσμος τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἐδῶ καί πολύν καιρό ξεπέρασε τό στάδιο ἀνάπτυξης, στό ὁποῖο διεκδικοῦσε τό «δικαίωμα στή δουλιά», καί διεκδικεῖ τώρα τό «δικαίωμα στήν τεμπελιά», τό δικαίωμα ἀνάπαυσης ἀπό τήν ὑπερβολική δουλιά πού τόν σακατεύει καί τόν πνίγει.

πούς της τήν ἀμοιβή [«Τί εἶν' αὐτό;» — ρωτάει ὁ κ. Στροῦβε — «sancta simplicitas* ἤ κάτι ἄλλο;» Εἶναι χειρότερο. Εἶναι ἀποθέωση τῆς ὑποδούλωσης τοῦ δεμένου μέ τή γῆ ἐργάτη γῆς, πού συνήθισε νά δουλεύει γιά τούς ἄλλους σχεδόν δωρεάν]· διαφοροποίηση τῆς ἐργασίας στό προτσές τῆς ζωῆς καί ἀναγωγή της σέ κάποια ἀφηρημένη (; ! Π. Σ.) κατηγορία, πού τήν παρασταίνουν μέ τόσες ἤ τόσες ὧρες παραμονῆς στή φάμπρικα καί πού δέν ἔχει καμιά ἄλλη (; ! Π. Σ.) σχέση, καμιά σύνδεση μέ τά καθημερινά συμφέροντα τοῦ ἐργάτη [καθαρή μικροαστική δειλία τοῦ μικροπαραγωγοῦ, πού κάποτε τά πάει πάρα πολύ ἄσχημα μέ τή σημερινή κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση, μά πού περισσότερο ἀπ' ὅλα στόν κόσμο φοβᾶται μιά σοβαρή κίνηση ἐνάντια σ' αὐτή τήν ὀργάνωση ἀπομέρους τῶν στοιχείων πού «ἔχουν διαφοροποιηθεῖ» ὁριστικά ἀπό κάθε σύνδεση μαζί της]· τέλος, ἡ ἔλλειψη μόνιμου τόπου διαμονῆς, οἰκιακῆς ἑστίας δημιουργημένης μέ τήν ἐργασία, ἡ συχνή ἀλλαγή τοῦ τόπου δουλιᾶς — ὅλα αὐτά εἶναι ἐντελῶς ξένα πρός τήν ἰδέα τῆς δουλιᾶς τοῦ ἀγρότη. Ἡ ἑστία πού δημιουργήθηκε μέ τή δουλιά καί κληρονομήθηκε ἀπό τούς πατεράδες καί τούς παποῦδες, ἡ ἐργασία πού διαποτίζει μέ τά συμφέροντά της ὅλη τή ζωή καί συγκροτεῖ τήν ἠθική της — τήν ἀγάπη πρός τό χωράφι, τό ποτισμένο μέ τόν ἱδρώτα πολλῶν γενεῶν — ὅλα αὐτά, πού ἀποτελοῦν ἀναφαίρετο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, εἶναι τελείως ἄγνωστα στό ἐργατικό προλεταριάτο, καί γιαυτό τή στιγμή πού ἡ ζωή τοῦ τελευταίου ἄν καί εἶναι ζωή ἐργασίας καί στηρίζεται στήν ἀστική ἠθική (ἀτομικιστική καί βασισμένη στήν ἀρχή τοῦ κεκτημένου δικαιώματος), εἴτε ἄν πάρουμε τήν καλύτερη περίπτωση στηρίζεται σέ μιά ἠθική ἀφηρημένα φιλοσοφική, ἡ ἠθική τοῦ ἀγρότη εἶναι θεμελιωμένη ἀκριβῶς στήν ἐργασία, στή λογική της καί στίς ἀπαιτήσεις της»(18). Ἐδῶ προβάλλουν πιά μέ καθαρή μορφή τά ἀντιδραστικά χαρακτηριστικά τοῦ μικροπαραγωγοῦ, ἡ ἀποβλάκωσή του, πού τόν κάνει νά πιστεύει ὅτι τοῦ εἶναι γραφτό νάχει γιά πάντα τήν «ἱερή ὑποχρέωση» νά εἶναι κονιάγκα· ἡ δουλικότητα πού κληρονόμησε ἀπό τούς πατεράδες καί τούς παποῦδες του· ἡ προσήλωσή του στό ἀτομικό μικροσκοπικό νοικοκυριό, ὁ φόβος μήν τό χάσει, πού τόν ἀναγκάζει νά παραιτεῖται ἀκόμα κι ἀπό κάθε σκέψη γιά «δίκαιη ἀμοιβή» καί νά παρουσιάζεται σάν ἐχθρός κάθε «ζύμωσης»· αὐτό τό νοικοκυριό, ἐξαιτίας τῆς χαμηλῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας καί

---

* — ἁγία ἁπλοϊκότης. *Ἡ Σύντ.*

τῆς προσκόλησης τοῦ ἐργαζόμενου σ' ἕναν τόπο, τόν κάνει ἀγροῖκο καί γεννάει ἀναπόφευχτα τήν ἀποβλάκωση καί τή δουλικότητά του, ἐξαιτίας τῶν οἰκονομικῶν ἀποκλειστικά συνθηκῶν. Ἡ καταστροφή αὐτῶν τῶν ἀντιδραστικῶν χαρακτηριστικῶν θά πρέπει ὁπωσδήποτε νά καταχωρηθεῖ στό ἐνεργητικό τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς χώρας μας· τό προοδευτικό της ἔργο συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι ἔκοψε ὅλους τούς δεσμούς τοῦ ἐργαζόμενου μέ τό φεουδαρχικό καθεστώς, μέ τίς φεουδαρχικές παραδόσεις. Τίς μεσαιωνικές μορφές ἐκμετάλλευσης, πού τίς σκέπαζαν *οἱ ἀτομικές* σχέσεις τοῦ κυρίου μέ τόν ὑποταχτικό του, τοῦ ντόπιου κουλάκου ἤ ἐμπόρου μέ τούς ντόπιους ἀγρότες καί βιοτέχνες, τοῦ πατριαρχικοῦ «σεμνοῦ καί γενειοφόρου ἑκατομμυριούχου» μέ τά «παιδιά» του, καί πού γι' αὐτό τό λόγο γεννοῦσαν ὑπεραντιδραστικές ἰδέες, τίς μεσαιωνικές αὐτές μορφές ἐκμετάλλευσης ἡ ἀστική τάξη τίς ἀντικατέστησε καί ἐξακολουθεῖ νά τίς ἀντικαταστaίνει ἀπό τήν ἐκμετάλλευση πού ἀσκεῖ ἕνας «ἐπιχειρηματίας μέ εὐρωπαϊκή ἀδιακρισία», ἀπό μιά ἐκμετάλλευση ἀπρόσωπη, γυμνή, πού δέν τή συγκαλύπτει τίποτε καί γιαυτό διαλύει τίς ἀνόητες αὐταπάτες καί τά ἀνόητα ὄνειρα. Ἡ ἀστική τάξη κατέστρεψε τήν προηγούμενη ἀπομόνωση τοῦ ἀγρότη (τό «μόνιμο τόπο διαμονῆς»), πού δέν ἤθελε *μά οὔτε καί μποροῦσε* νά ξέρει τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό τό κομματάκι τῆς γῆς του, καί, κοινωνικοποιώντας τήν ἐργασία κι ἀνεβάζοντας ἐξαιρετικά τήν παραγωγικότητά της, ἄρχισε νά σπρώχνει μέ τή βία τόν παραγωγό στό στίβο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ὁ κ. Στροῦβε λέει σχετικά μ' αὐτό τό συλλογισμό τοῦ κ. Γιουζακόφ: «Ἔτσι ὁ κ. Γιουζακόφ ἀποδείχνει πεντακάθαρα ὅτι ὁ ναροντνικισμός ἔχει τίς ρίζες του στή σλαβοφιλία»(18) καί παρακάτω, βγάζοντας τά συμπεράσματα ἀπό τήν ἔκθεσή του γιά τίς κοινωνιολογικές ἰδέες τοῦ ναροντνικισμοῦ, προσθέτει ὅτι ἡ πίστη στήν «ἰδιότυπη ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας» ἀποτελεῖ τήν «ἱστορική σύνδεση ἀνάμεσα στή σλαβοφιλία καί στό ναροντνικισμό» κι ὅτι γιαυτό ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στούς μαρξιστές καί στούς ναρόντνικους εἶναι «ἡ φυσική συνέχιση τῆς διαφωνίας ἀνάμεσα στή σλαβοφιλία καί στό δυτικισμό»(29). Μοῦ φαίνεται πώς ἡ τελευταία αὐτή θέση χρειάζεται ἕναν περιορισμό. Δέ χωράει συζήτηση ὅτι οἱ ναρόντνικοι εἶναι σέ πολύ μεγάλο βαθμό ὑπεύθυνοι γιά ἕνα στενοκέφαλο πατριωτισμό τῆς χειρότερης μορφῆς (λχ. ὁ κ. Γιουζακόφ). Δέ χωράει ἐπίσης συζήτηση, ὅτι γιά τούς ρώσους, πού θέλουν νά ἐκπροσωποῦν τά συμφέροντα αὐτῶν τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ἡ ἄγνοια τῆς κοινωνιολογικῆς μεθόδου τοῦ

Μάρξ καί τῆς τοποθέτησης ἀπομέρους του τῶν ζητημάτων πού ἀφοροῦν τούς ἄμεσους παραγωγούς ἰσοδυναμεῖ μέ πλέρια ἀποξένωση ἀπό τό δυτικό «πολιτισμό». Ἡ οὐσία ὅμως τοῦ ναροντνικισμοῦ βρίσκεται πιό βαθιά: δέ βρίσκεται στή θεωρία τῆς ἰδιοτυπίας οὔτε στή σλαβοφιλία, ἀλλά στήν ἐκπροσώπηση τῶν συμφερόντων καί τῶν ἰδεῶν τοῦ ρώσου μικροπαραγωγοῦ. Γιαυτό ἀνάμεσα στούς ναρόντνικους ὑπῆρχαν συγγραφεῖς (κι αὐτοί ἦταν οἱ καλύτεροι ἀπό τούς ναρόντνικους), πού, ὅπως τό παραδέχτηκε κι ὁ κ. Στροῦβε, δέν εἶχαν τίποτε τό κοινό μέ τή σλαβοφιλία, πού ἀναγνώριζαν μάλιστα ὅτι ἡ Ρωσία μπῆκε στόν ἴδιο δρόμο μέ τή Δυτική Εὐρώπη. Μέ τέτιες ἔννοιες, ὅπως ἡ σλαβοφιλία κι ὁ δυτικισμός, δέν εἶναι δυνατό νά προσανατολιστεῖ κανείς στά ζητήματα τοῦ ρωσικοῦ ναροντνικισμοῦ. Ὁ ναροντνικισμός ἀντικαθρέφτισε ἕνα γεγονός τῆς ρωσικῆς ζωῆς, πού σχεδόν δέν ὑπῆρχε ἀκόμα στήν ἐποχή πού διαμορφώθηκαν ἡ σλαβοφιλία κι ὁ δυτικισμός· συγκεκριμένα ἀντικαθρέφτισε τήν ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τῆς ἐργασίας καί τοῦ *κεφαλαίου*. Ἀντικαθρέφτισε αὐτό τό *γεγονός* μέσα ἀπό τό πρίσμα τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν καί τῶν συμφερόντων τοῦ μικροπαραγωγοῦ, γιαυτό τό ἀντικαθρέφτισε παραμορφωμένα, δειλά, δημιουργώντας μιά θεωρία, πού δέν προβάλλει τίς ἀντιθέσεις τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων, ἀλλά μάταιες ἐλπίδες γιά κάποιον ἄλλο δρόμο ἀνάπτυξης, καί ἔχουμε καθῆκον νά διορθώσουμε αὐτό τό λάθος τοῦ ναροντνικισμοῦ καί νά δείξουμε ποιά εἶναι ἡ κοινωνική ὁμάδα, πού μπορεῖ νά ἀποτελέσει τόν πραγματικό ἐκπρόσωπο τῶν συμφερόντων τῶν ἄμεσων παραγωγῶν.

Τώρα περνᾶμε στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε.

Ὁ συγγραφέας ἀκολουθεῖ τό ἑξῆς σχέδιο στήν ἔκθεσή του: στήν ἀρχή ἀναφέρει τούς γενικούς συλλογισμούς, πού ἐπιβάλλουν νά θεωρεῖται ὁ ὑλισμός σάν ἡ μοναδικά σωστή μέθοδος τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης· ἔπειτα ἐκθέτει τίς ἀπόψεις τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, καί τέλος ἐφαρμόζει τά συμπεράσματα πού βγάζει σέ ὁρισμένα φαινόμενα τῆς ρωσικῆς ζωῆς. Ἐπειδή τό ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἔχει ἐξαιρετική σπουδαιότητα, θά προσπαθήσουμε ν' ἀναλύσουμε πιό λεπτομερειακά τό περιεχόμενό του, σημειώνοντας ὅλα τά σημεῖα πού γεννοῦν ἀντιρήσεις.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μέ τήν ἐντελῶς σωστή ὑπόδειξη, ὅτι ἡ θεωρία πού ἀνάγει τό κοινωνικό προτσές στίς πράξεις τῶν

«ζωντανῶν προσωπικοτήτων» πού «βάζουν μπροστά τους σκοπούς» καί «κινοῦν τά γεγονότα» εἶναι ἀποτέλεσμα παρανόησης. Φυσικά, κανένας δέ σκέφτηκε ποτέ ν' ἀποδόσει «σέ μιά κοινωνική ὁμάδα αὐτοτελῆ ὕπαρξη, ἀνεξάρτητη ἀπό τά πρόσωπα πού τήν ἀποτελοῦν» (31), τό ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι «ἡ προσωπικότητα, σάν συγκεκριμένη ἀτομικότητα, εἶναι παράγωγο ὅλων τῶν προσωπικοτήτων πού ἔζησαν προηγούμενα καί πού ζοῦν σύγχρονα μ' αὐτήν, δηλ. τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας» (31). Ἄς ἐξηγήσουμε τή σκέψη τοῦ συγγραφέα. Τήν ἱστορία τή φτιάχνει — σκέφτεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — «ἡ ζωντανή προσωπικότητα μέ ὅλες τίς σκέψεις καί τά αἰσθήματά της». Πολύ σωστά. Ἀπό τί ὅμως καθορίζονται αὐτές οἱ «σκέψεις κι αὐτά τά αἰσθήματα»; Μπορεῖ ἄραγε νά ὑπερασπίζει κανείς στά σοβαρά τή γνώμη, ὅτι ἐμφανίζονται τυχαῖα κι ὅτι δέν ἀπορέουν μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τό ὑπάρχον κοινωνικό περιβάλλον, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ καί τό ὑλικό, τό ἀντικείμενο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς προσωπικότητας καί τό ὁποῖο θετικά ἤ ἀρνητικά ἀντανακλᾶται «στίς σκέψεις καί στά αἰσθήματά» της, στήν τοποθέτησή της ὑπέρ τῶν συμφερόντων τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης κοινωνικῆς τάξης; Καί παρακάτω: μέ βάση ποιά γνωρίσματα θά κρίνουμε τίς *πραγματικές* «σκέψεις» καί τά *πραγματικά* «αἰσθήματα» τῶν *πραγματικῶν* προσωπικοτήτων; Καταλαβαίνουμε πώς τό κριτήριο αὐτό δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά μόνο ἕνα: *οἱ πράξεις* αὐτῶν τῶν προσωπικοτήτων, κι ἐπειδή πρόκειται μόνο γιά κοινωνικές «σκέψεις καί αἰσθήματα», πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμα: *οἱ κοινωνικές πράξεις* τῶν προσωπικοτήτων, δηλ. *τά κοινωνικά γεγονότα*. «Ὅταν χωρίζουμε τήν κοινωνική ὁμάδα ἀπό τήν προσωπικότητα — λέει ὁ κ. Στροῦβε — ἐννοοῦμε μέ τήν πρώτη ὅλες ἐκεῖνες τίς πολυποίκιλες συνεργασίες ἀνάμεσα στίς προσωπικότητες, πού γεννιοῦνται πάνω στό ἔδαφος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί βρίσκουν τήν ἀντικειμενική τους ἐκδήλωση στά ἔθιμα καί στό δίκαιο, στά ἤθη καί στήν ἠθική, στίς θρησκευτικές ἰδέες» (32). Μ' ἄλλα λόγια: ὁ ὑλιστής κοινωνιολόγος, πού σάν ἀντικείμενο τῆς μελέτης του παίρνει ὁρισμένες κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, μελετάει ταυτόχρονα καί τίς πραγματικές *προσωπικότητες*, ἀπό τίς πράξεις τῶν ὁποίων ἀπαρτίζονται αὐτές οἱ σχέσεις. Ὁ ὑποκειμενιστής κοινωνιολόγος, πού ὁ συλλογισμός του ξεκινάει δῆθεν ἀπό τίς «ζωντανές προσωπικότητες», στήν πραγματικότητα ἀρχίζει ἀποδίδοντας σ' αὐτές τίς προσωπικότητες «σκέψεις καί αἰσθήματα», πού τά θεωρεῖ ὀρθολογικά (γιατί, ἀπομονώνοντας τίς «προσωπικότητές» του ἀπό τή συγκεκριμένη

κοινωνική κατάσταση, χάνει ἔτσι τή δυνατότητα νά μελετήσει τίς *πραγματικές* τους σκέψεις καί τά *πραγματικά* τους αἰσθήματα), δηλ. «ἀρχίζει μέ μιά οὐτοπία», ὅπως ἀναγκάστηκε νά τό ὁμολογήσει ὁ κ. Μιχαηλόβσκι*. Κι ἐπειδή, παρακάτω, οἱ ἴδιες οἱ προσωπικές ἀντιλήψεις αὐτοῦ τοῦ κοινωνιολόγου, γιά τό τί εἶναι ὀρθολογικό, ἀντικαθρεφτίζουν (χωρίς νά ἔχει ὁ ἴδιος συνείδηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος) τό δοσμένο κοινωνικό περιβάλλον, τά τελικά συμπεράσματά του ἀπό τό συλλογισμό, πού τοῦ φαίνονται σάν «καθαρότατο» προϊόν «τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῶν σύγχρονων ἰδεῶν ἠθικῆς», στήν πραγματικότητα ἐκφράζουν μόνο τήν ἄποψη καί τά συμφέροντα... τῶν μικροαστῶν.

Τό τελευταῖο αὐτό σημεῖο — ὅτι δηλ. ἡ εἰδική κοινωνιολογική θεωρία γιά τό ρόλο τῆς προσωπικότητας ἤ γιά τήν ὑποκειμενική μέθοδο βάζει τήν οὐτοπία στή θέση τῆς κριτικῆς ὑλιστικῆς ἔρευνας — εἶναι πολύ σπουδαῖο, κι ἐπειδή τό παράλειψε ὁ κ. Στροῦβε, ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε λιγάκι σ' αὐτό.

Γιά νά τό ἐξηγήσουμε αὐτό πιό παραστατικά, ἄς πάρουμε τό συνηθισμένο συλλογισμό τῶν ναρόντνικων γιά τό βιοτέχνη. Ὁ ναρόντνικος περιγράφει τήν ἀξιοθρήνητη κατάσταση αὐτοῦ τοῦ βιοτέχνη, τά φτωχά μέσα τῆς παραγωγῆς του, τήν ξετσίπωτη ἐκμετάλλευσή του ἀπό τόν ἔμπορο, πού ἀπό τό προϊόν τσεπώνει τή μερίδα τοῦ λέοντος, ἀφήνοντας στόν παραγωγό πενταροδεκάρες γιά 16–18ωρη δουλιά τήν ἡμέρα, καί συμπεραίνει: τό ἄθλιο ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς καί ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τοῦ βιοτέχνη εἶναι οἱ κακές πλευρές τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος. Ὁ βιοτέχνης ὅμως δέν εἶναι μισθωτός ἐργάτης· αὐτή εἶναι ἡ καλή πλευρά. Πρέπει νά διατηρήσουμε τήν καλή πλευρά καί νά ἐξαλείψουμε τήν κακή· γιά τό σκοπό αὐτό πρέπει νά ἱδρυθεῖ ἕνας βιοτεχνικός συνεταιρισμός (ἀρτέλ.) Νά ποιός εἶναι ὁ ὁλοκληρωμένος συλλογισμός τοῦ ναρόντνικου.

Ὁ μαρξιστής σκέφτεται διαφορετικά. Ἡ γνωριμία του μέ τήν κατάσταση τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων γεννάει μέσα του, ἐκτός ἀπό τό ἐρώτημα ἄν αὐτή ἡ κατάσταση εἶναι καλή ἤ ἄσχημη, καί τό ἐρώτημα, τί εἴδους εἶναι ἡ ὀργάνωση αὐτῶν τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, δηλ. πῶς *καί γιατί ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι διαφορετικά* διαμορφώνονται οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στούς βιοτέχνες κατά τήν παραγωγή ἑνός δοσμένου προϊόντος.

* Ἅπαντα, τόμ. III, σελ. 155: «Ἡ κοινωνιολογία πρέπει ν' ἀρχίσει ἀπό μιά ὁρισμένη οὐτοπία».

Καί βλέπει ὅτι ἡ ὀργάνωση αὐτή εἶναι ἐμπορευματική παραγωγή, δηλ. παραγωγή *ἀπομονωμένων* μεταξύ τους παραγωγῶν, πού συνδέονται ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο *μέσω τῆς ἀγορᾶς*. Τό προϊόν τοῦ χωριστοῦ παραγωγοῦ, πού προορίζεται γιά ξένη κατανάλωση, μπορεῖ νά φτάσει στόν καταναλωτή καί νά δόσει ἑπομένως τό δικαίωμα στόν παραγωγό νά πάρει ἄλλο κοινωνικό προϊόν, μόνον ὅταν θά πάρει τή μορφή τοῦ *χρήματος*, δηλ. μόνον ἀφοῦ προηγούμενα ὑποβληθεῖ σέ κοινωνικό ἔλεγχο καί ἐκτιμηθεῖ τόσο ἀπό ποιοτική, ὅσο κι ἀπό ποσοτική πλευρά. Καί ἡ ἐκτίμηση αὐτή γίνεται πίσω ἀπό τίς πλάτες τοῦ παραγωγοῦ μέσω τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀγορᾶς. Αὐτές οἱ ἄγνωστες γιά τόν παραγωγό καί ἀνεξάρτητες ἀπ' αὐτόν διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς δέν μποροῦν παρά νά γεννοῦν τήν ἀνισότητα ἀνάμεσα στούς παραγωγούς, δέν μποροῦν παρά νά δυναμώσουν αὐτήν τήν ἀνισότητα, καταστρέφοντας ὁρισμένους καί δίνοντας στά χέρια ἄλλων τό χρῆμα = τό προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἀπό δῶ φαίνεται καθαρά ποιά εἶναι καί ἡ αἰτία τῆς δύναμης τοῦ κατόχου τοῦ χρήματος, τοῦ ἐμπόρου: ἡ δύναμη αὐτή συνίσταται στό ὅτι ἀνάμεσα στούς βιοτέχνες, πού ζοῦν μεροδούλι-μεροφάι, ἤ τό πολύ-πολύ πού ζοῦν ἀπ' τή δουλιά τους ἀπό βδομάδα σέ βδομάδα, ὁ ἔμπορος εἶναι ὁ μόνος πού ἔχει χρῆμα, πού ἔχει δηλ. τό προϊόν τῆς προηγούμενης *κοινωνικῆς* ἐργασίας, πού στά χέρια του γίνεται *κεφάλαιο*, ὄργανο ἰδιοποίησης τοῦ πρόσθετου προϊόντος ἄλλων βιοτεχνῶν. Γιαυτό, συμπεραίνει ὁ μαρξιστής, μέ μιά τέτια ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ παραγωγοῦ καί ἡ ἐκμετάλλευσή του εἶναι πράγματα πέρα γιά πέρα ἀναπόφευχτα, εἶναι πέρα γιά πέρα ἀναπόφευχτη ἡ ὑποταγή τῶν φτωχῶν στούς πλούσιους καί ἡ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τους, πού δίνει περιεχόμενο στήν *ἐπιστημονική* ἔννοια *τῆς πάλης τῶν τάξεων*. Συνεπῶς, συμφέρον τοῦ παραγωγοῦ δέν εἶναι καθόλου νά συμβιβάσει αὐτά τά ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα, μά ἀπεναντίας ν' ἀναπτύξει τήν ἀντίθεση, ν' ἀναπτύξει τή συνείδηση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης. Βλέπουμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁδηγεῖ καί σέ μᾶς ἐδῶ στή Ρωσία στήν ἴδια ἀνάπτυξη τῆς ἀντίθεσης : στό μέτρο πού ἀναπτύσσεται ἡ ἀγορά καί διευρύνεται ἡ παραγωγή, τό ἐμπορικό κεφάλοιο γίνεται βιομηχανικό. Ἡ βιομηχανία πού στηρίζεται στίς μηχανές κοινωνικοποιεῖ τήν ἐργασία, καταστρέφοντας ὁριστικά τή μικρή ἀπομονωμένη παραγωγή (πού τήν ἔχει πιά ὑποσκάψει γιά καλά ὁ ἔμπορος). Τώρα γίνεται ξεκάθαρο καί δέν κρύβεται ἀπό τίποτε τό σύστημα τῆς Plusmacherei, πού

στή βιοτεχνική παραγωγή τό κρύβει ἡ φαινομενική αὐτοτέλεια τοῦ βιοτέχνη καί ὁ φαινομενικά τυχαῖος χαρακτήρας τῆς ἐξουσίας τοῦ ἐμπόρου-προαγοραστῆ. Ἡ «ἐργασία»,πού στά βοιτεχνικά ἐπαγγέλματα συμμετεῖχε στή «ζωή» μόνο χάρη στό γεγονός ὅτι χάριζε τό ὑπερπροϊόν στούς ἐμπόρους, «διαφοροποιεῖται» τώρα όριστικά «ἀπό τή ζωή» τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ κοινωνία αὐτή παραμερίζει ἀπροκάλυπτα τήν ἐργασία, διατυπώνοντας ἀνοιχτά τήν ἀρχή πού βρίσκεται στή βάση της, ὅτι δηλ. ὁ παραγωγός μπορεῖ ν' ἀποχτήσει μέσα ὕπαρξης, μόνον ὅταν βρεῖ ἕναν κάτοχο χρήματος, πού θά εὐαρεστηθεῖ νά ἰδιοποιηθεῖ τό ὑπερπροϊόν τῆς ἐργασίας του· κι ἐκεῖνο πού ἦταν ἀκατανόητο γιά τό βιοτέχνη [καί γιά τόν ἰδεολογικό του ἐκπρόσωπο, τό ναρόντνικο], συγκεκριμένα: ὁ βαθύς, ὁ ταξικός χαρακτήρας τῆς προαναφερόμενης ἀντίθεσης, γίνεται ἀφεαυτοῦ καθαρό γιά τόν παραγωγό. Νά γιατί τά συμφέροντα τοῦ βιοτέχνη μπορεῖ νά τά ἐκπροσωπεῖ μόνον αὐτός ὁ πρωτοπόρος παραγωγός.

Ἄς συγκρίνουμε τώρα τούς συλλογισμούς αὐτούς ἀπό τήν πλευρά τῆς κοινωνιολογικῆς τους μεθόδου.

Ὁ ναρόντνικος βεβαιώνει ὅτι εἶναι ρεαλιστής. «Τήν ἱστορία τή φτιάχνουν οἱ ζωντανές προσωπικότητες», κι ἐγώ, λέει ὁ ναρόντνικος, ἀρχίζω ἀκριβῶς ἀπό τά «αἰσθήματα» τοῦ βιοτέχνη πού εἶναι ἀρνητικά διατεθειμένος ἀπέναντι στό σημερινό καθεστώς καί ἀπό τίς σκέψεις του γιά τήν ὀργάνωση ἑνός καλύτερου καθεστῶτος, ἐνῶ ὁ μαρξιστής μιλάει γιά κάποια ἀναγκαιότητα καί γιά κάποιο ἀναπόφευχτο· εἶναι μυστικιστής καί μεταφυσικός.

Πραγματικά, ἀπαντάει αὐτός ὁ μυστικιστής, τήν ἱστορία τή φτιάχνουν οἱ «ζωντανές προσωπικότητες», κι ἐγώ, ἐξετάζοντας τό ζήτημα: γιατί στή βιοτεχνία οἱ κοινωνικές σχέσεις διαμορφώθηκαν ἔτσι κι ὄχι ἀλλιῶς (ἐσεῖς οὔτε κάν θέσατε αὐτό τό πρόβλημα!), ἐξέτασα ἀκριβῶς τό ζήτημα, *πῶς* οἱ «ζωντανές προσωπικότητες» *ἔφτιαξαν* κι ἐξακολουθοῦν νά φτιάχνουν *τήν ἱστορία τους*. Κι ἐγώ κρατοῦσα στά χέρια τό ἀσφαλές κριτήριο ὅτι ἔχω νά κάνω μέ «ζωντανά», πραγματικά πρόσωπα, μέ πραγματικές σκέψεις καί πραγματικά αἰσθήματα: τό κριτήριο αὐτό συνίστατο στό γεγονός ὅτι οἱ «σκέψεις καί τά αἰσθήματά» τους εἶχαν ἐκφραστεῖ πιά σέ πράξεις, εἶχαν δημιουργήσει ὁρισμένες κοινωνικές σχέσεις. Εἶναι ἀλήθεια πώς ἐγώ δέ λέω ποτέ ὅτι «τήν ἱστορία τή φτιάχνουν οἱ ζωντανές προσωπικότητες» (γιατί μοῦ φαίνεται πώς πρόκειται γιά λόγια χωρίς περιεχόμενο), μελετώντας ὅμως τίς *πραγματικές* κοινωνικές σχέσεις καί τήν

πραγματική τους ἀνάπτυξη μελετῶ ἴσα-ἴσα τό προϊόν τῆς δράσης τῶν ζωντανῶν προσώπων. Ὅσο γιά τίς «ζωντανές προσωπικότητες», εἶναι σωστό ὅτι ἐσεῖς μιλᾶτε γι' αὐτές, στήν πραγματικότητα ὅμως δέν παίρνετε σάν ἀφετηρία τό «ζωντανό πρόσωπο» μέ τίς «σκέψεις καί τά αἰσθήματα» πού δημιουργοῦνται πραγματικά ἀπό τούς ὅρους τῆς ζωῆς τους, ἀπό τό ὑπάρχον σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀλλά μιά κούκλα, καί τῆς γεμίζετε τό κεφάλι μέ τίς δικές σας «σκέψεις» καί τά δικά σας «αἰσθήματα». Φυσικά, ἀπό μιά τέτια ἀπασχόληση προκύπτουν μόνο ἀθῶα ὄνειρα· ἡ ζωή μένει ἔξω ἀπό σᾶς κι ἐσεῖς μένετε ἔξω ἀπό τή ζωή*. Κάτι περισσότερο: γιά δέστε *μέ τί* γεμίζετε τό κεφάλι αὐτῆς τῆς κούκλας καί τί μέτρα προπαγανδίζετε. Συστήνοντας στούς ἐργαζόμενους τό συνεταιρισμό σάν «δρόμο πού τόν ὑποδείχνουν ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καί οἱ σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς», δέν προσέξατε μιά λεπτομέρεια: ὅλη τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας. Ἐπειδή δέν καταλαβαίνετε ὅτι εἶναι κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, δέν προσέξατε ὅτι *πάνω σ' αὐτό τό ἔδαφος* ὅλοι οἱ πιθανοί συνεταιρισμοί τοῦ κόσμου δέ θά εἶναι παρά ἀσήμαντα καταπραϋντικά, πού δέν ἐξαλείφουν οὔτε στό ἐλάχιστο τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς, μαζί καί τοῦ χρήματος, στά χέρια τῆς μειοψηφίας (ἡ συγκέντρωση αὐτή εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο), οὔτε τήν πλέρια ἐξαθλίωση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ, καταπραϋντικά πού στήν καλύτερη περίπτωση θ' ἀνεβάσουν μόνο μιά χούφτα μεμονωμένους βιοτέχνες στίς γραμμές τῶν μικροαστῶν. Ἀπό ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τοῦ ἐργαζομένου γίνεστε ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῶν μικροαστῶν.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως στόν κ. Στροῦβε. Ἀφοῦ ἔδειξε ὅτι εἶναι χωρίς περιεχόμενο οἱ συλλογισμοί τῶν ναρόντνικων γιά τήν «προσωπικότητα», συνεχίζει: «Κάθε προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ τούτη ἤ ἐκείνη ἡ μεγάλη στιγμή τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης μᾶς πείθει ὅτι πραγματικά ἡ κοινωνιολογία τείνει πάντα νά ἀνάγει τά στοιχεῖα τῆς ἀτομικότητας σέ κοινωνικές αἰτίες. Ὅταν τό ζήτημα φτάσει ἴσαμε τήν „ἱστορική προσωπικότητα", τόν „μεγάλο ἄνδρα", ὑπάρχει πάντα ἡ τάση νά τόν παρουσιάσουν σάν „φορέα" τοῦ πνεύματος μιᾶς ὁρισμένης ἐποχῆς, σάν ἐκ-

* «Ἡ πράξη τήν περικόβει («τή δυνατότητα ἑνός καινούργιου ἱστορικοῦ δρόμου») ἀμείλιχτα»· «μειώνεται, μποροῦμε νά ποῦμε, μέρα μέ τή μέρα» (λόγια τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού τά ἀναφέρει ὁ Π. Στροῦβε, σελ, 16). Δέ μειώνεται βέβαια ἡ «δυνατότητα» πού δέν ὑπῆρχε ποτέ, ἀλλά μειώνονται οἱ αὐταπάτες. Καί καλά κάνουν πού μειώνονται.

πρόσωπο τῆς ἐποχῆς του, νά παρουσιάσουν τή δράση του, τίς ἐπιτυχίες καί τίς ἀποτυχίες του σάν ἀναγκαῖα ἀποτελέσματα ὅλης τῆς προηγούμενης πορείας τῶν πραγμάτων» (32). Αὐτή ἡ γενική τάση κάθε προσπάθειας *νά ἐξηγήσουν* τά κοινωνικά φαινόμενα, δηλ. νά δημιουργήσουν κοινωνική ἐπιστήμη, «ἐκφράστηκε ἔντονα στή θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης, σάν βασικό προτσές τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Μιά καί ἔμεινε ἔξω ἀπό τό λογαριασμό ἡ προσωπικότητα, ἔπρεπε νά βρεθεῖ ἄλλο στοιχεῖο. Τέτιο στοιχεῖο ἀποδείχτηκε ἡ κοινωνική ὁμάδα» (33). Ὁ κ. Στροῦβε ἔχει πέρα γιά πέρα δίκιο ὅταν τονίζει ὅτι ἡ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης ὁλοκληρώνει, σά νά λέμε, τή γενική τάση τῆς κοινωνιολογίας νά ἀνάγει «τά στοιχεῖα τῆς ἀτομικότητας σέ κοινωνικές αἰτίες». Κάτι παραπάνω: ἡ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης γιά πρώτη φορά διακηρύχνει αὐτή τήν τάση μέ τόση πληρότητα καί συνέπεια πού ἀνεβάζει τήν κοινωνιολογία σέ περιωπή ἐπιστήμης. Αὐτό ἐπιτεύχθηκε μέ τόν ὑλιστικό ὁρισμό τῆς ἔννοιας «ὁμάδα». Αὐτή καθαυτή ἡ ἔννοια ὁμάδα εἶναι ἀκόμα πολύ ἀκαθόριστη καί αὐθαίρετη: κριτήριο γιά τή διάκριση τῶν «ὁμάδων» μπορεῖ νά θεωρεῖ κανείς καί τά θρησκευτικά, καί τά ἐθνογραφικά, καί τά πολιτικά, καί τά νομικά κτλ. φαινόμενα. Δέν ὑπάρχει σταθερό γνώρισμα, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο θά μποροῦσε νά διακρίνει κανείς στόν καθένα ἀπ᾽ αὐτούς τούς τομεῖς τοῦτες ἤ ἐκεῖνες τίς «ὁμάδες». Μά ἴσα-ἴσα γιαυτό ἡ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης ἀποτελεῖ τεράστια κατάχτηση τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, γιατί καθορίζει μέ τή μεγαλύτερη ἀκρίβεια καί σαφήνεια τίς μεθόδους αὐτῆς τῆς ἀναγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ στό κοινωνικό. Πρῶτο, ἡ θεωρία αὐτή ἐπεξεργάστηκε τήν ἔννοια τοῦ *κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ*. Πῆρε γιά ἀφετηρία ἕνα γεγονός, βασικό γιά κάθε κοινότητα ἀνθρώπων, τόν τρόπο παραγωγῆς τῶν μέσων συντήρησης, σύνδεσε μέ τόν τρόπο αὐτό τίς σχέσεις πού διαμορφώνονται ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν δοσμένων τρόπων παραγωγῆς τῶν μέσων συντήρησης, καί μέσα στό σύστημα αὐτῶν τῶν σχέσεων (τῶν «σχέσεων παραγωγῆς» σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία τοῦ Μάρξ) ἔδειξε *τή βάση* τῆς κοινωνίας πού περιβάλλεται μέ πολιτικονομικές μορφές καί μέ ὁρισμένα ρεύματα τῆς κοινωνικῆς σκέψης. Κάθε τέτιο σύστημα σχέσεων παραγωγῆς εἶναι, σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἕνας εἰδικός κοινωνικός ὀργανισμός, πού ἔχει εἰδικούς νόμους γέννησης, λειτουργίας καί περάσματος σέ ἀνώτερη μορφή, μετατροπῆς του σέ ἄλλον κοινωνικό ὀργανισμό. Ἡ θεωρία αὐτή ἐφάρμοσε στήν κοινωνική ἐπιστήμη

τό ἀντικειμενικό κριτήριο, τό γενικό ἐπιστημονικό κριτήριο τῆς ἐπανάληψης, πού οἱ ὑποκειμενιστές ἀρνοῦνταν τή δυνατότητα χρησιμοποίησής του στήν κοινωνιολογία. Οἱ ὑποκειμενιστές σκέφτονταν ἀκριβῶς ἔτσι, ὅτι δηλ. τά κοινωνικά φαινόμενα, ἐπειδή εἶναι ἐξαιρετικά σύνθετα καί πολυποίκιλα, δέν μποροῦν νὰ μελετηθοῦν, ἄν δέν διαχωριστοῦν τά σπουδαῖα ἀπό τά μή σπουδαῖα, καί γιά νά γίνει ἕνας τέτιος διαχωρισμός εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἄποψη τῆς «κριτικά σκεφτόμενης» καί «ἠθικά ἀναπτυγμένης» προσωπικότητας — κι ἔτσι καταλήγανε αἰσίως στή μετατροπή τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης σέ μιά σειρά παραινέσεις τῆς μικροαστικῆς ἠθικῆς, πού τά πρότυπά της τά εἴδαμε στόν κ. Μιχαηλόβσκι, πού φιλοσοφοῦσε γιά τό μή ὀρθολογικό χαρακτήρα τῆς ἱστορίας καί γιά ἕνα δρόμο φωτισμένο «ἀπό τό φῶς τῆς ἐπιστήμης». Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἔκοψε τίς ρίζες αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν συλλογισμῶν. Ὁ διαχωρισμός τοῦ σπουδαίου ἀπό τό μή σπουδαῖο ἀντικαταστάθηκε μέ τή διάκριση ἀνάμεσα στήν οἰκονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας, σάν *περιεχόμενο*, καί στήν πολιτική καί ἰδεολογική *μορφή*: ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς οἰκονομικῆς διάρθρωσης ἐξηγήθηκε μέ ἀκρίβεια μέ τήν ἀναίρεση τῆς ἄποψης τῶν παλιῶν οἰκονομολόγων, πού ἔβλεπαν νόμους τῆς φύσης ἐκεῖ, ὅπου ὑπάρχει θέση μόνο γιά τούς νόμους ἑνός εἰδικοῦ, ἱστορικά καθορισμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς. Οἱ συλλογισμοί τῶν ὑποκειμενιστῶν γιά «κοινωνία» γενικά, συλλογισμοί χωρίς περιεχόμενο πού δέν πήγαιναν πιό πέρα ἀπό τίς μικροαστικές οὐτοπίες (γιατί δέν ξεκαθαριζόταν σ᾽ αὐτούς οὔτε κάν ἡ δυνατότητα γενίκευσης τῶν πιό διαφορετικῶν κοινωνικῶν καθεστώτων σέ εἰδικές κατηγορίες κοινωνικῶν ὀργανισμῶν), ἀντικαταστάθηκαν μέ *τή μελέτη* τῶν καθορισμένων μορφῶν συγκρότησης τῆς κοινωνίας. Δεύτερο, οἱ πράξεις τῶν «ζωντανῶν προσώπων» μέσα στά πλαίσια κάθε τέτιου κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ, πράξεις ἀπεριόριστης ποικιλίας, πού θά νόμιζε κανείς ὅτι δέν μπορεῖ καθόλου νά συστηματοποιηθοῦν, γενικεύτηκαν καί ἀνάχθηκαν στίς πράξεις ὁμάδων προσώπων πού ξεχώριζαν μεταξύ τους ὅσον ἀφορᾶ τό ρόλο πού ἔπαιζαν μέσα στό σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὅσον ἀφορᾶ τούς ὅρους παραγωγῆς καί, συνεπῶς, τούς ὅρους τῆς ζωῆς τους, καί ὅσον ἀφορᾶ τά συμφέροντα πού καθορίζονται ἀπ᾽ αὐτούς τούς ὅρους, μέ δυό λόγια, στίς πράξεις τῶν *τάξεων* πού ἡ πάλη τους καθόριζε τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας. Ἔτσι ἀνατράπηκε ἡ παιδικά ἀφελής, καθαρά μηχανιστική ἄποψη τῶν ὑποκειμενιστῶν γιά τήν ἱστορία, πού ἱκανοποιοῦνταν μέ μιά

θέση πού δέν ἔλεγε τίποτε, μέ τή θέση ὅτι τήν ἱστορία τή φτιάχνουν τά ζωντανά πρόσωπα καί δέ θέλανε νά ξεδιαλύνουν ἀπό ποιές κοινωνικές συνθῆκες καί πῶς ἀκριβῶς καθορίζεται ἡ δράση τους. Ὁ ὑποκειμενισμός ἀντικαταστάθηκε μέ τήν ἀντίληψη ὅτι τό κοινωνικό προτσές εἶναι ἕνα φυσικοϊστορικό προτσές, ἀντίληψη χωρίς τήν ὁποία δέ θά μποροῦσε φυσικά νά ὑπάρχει κοινωνική ἐπιστήμη. Ὁ κ. Στροῦβε τονίζει πολύ σωστά ὅτι «ἡ ἄγνοια τῆς προσωπικότητας στήν κοινωνιολογία ἤ πιό σωστά, ὁ ἐξοστρακισμός της ἀπό τήν κοινωνιολογία εἶναι στήν οὐσία μιά μερική περίπτωση πού δείχνει διάθεση γιά ἐπιστημονική γνώση» (33), ὅτι «ἀτομικότητες» δέν ὑπάρχουν μόνο στόν πνευματικό, ἀλλά καί στόν ὑλικό κόσμο. Ἐδῶ πρόκειται γιά τό γεγονός ὅτι στόν ὑλικό κόσμο ἡ ὑπαγωγή τῶν «ἀτομικοτήτων» σέ ὁρισμένους γενικούς νόμους ἔχει ὁλοκληρωθεῖ πρίν ἀπό πολύ καιρό, ἐνῶ στόν κοινωνικό τομέα καθορίστηκε σταθερά μόνο μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ.

Μιά ἄλλη ἀντίρηση τοῦ κ. Στροῦβε στήν κοινωνιολογική θεωρία τῶν ὑποκειμενιστῶν τῆς Ρωσίας εἶναι ὅτι, ἐκτός ἀπ' ὅλα τά ἐπιχειρήματα πού ἀναφέραμε πιό πάνω, «ἡ κοινωνιολογία *σέ καμιά περίπτωση* δέν μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει σάν πρωταρχικό γεγονός αὐτό πού ὀνομάζουμε ἀτομικότητα, γιατί ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς ἀτομικότητας (πού δέ χρειάζεται ἄλλη ἐξήγηση) καί τό γεγονός πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνός μακρόχρονου κοινωνικοῦ προτσές» (36). Αὐτά ἀποτελοῦν μιά πολύ σωστή σκέψη στήν ὁποία ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε, τόσο περισσότερο πού ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέα περιέχει ὁρισμένα πράγματα ὄχι σωστά. Ἀναφέρει τίς ἀπόψεις τοῦ *Ζίμμελ*, πού στό ἔργο του «Γιά τήν κοινωνική διαφοροποίηση» ἀπόδειξε, λέει, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητας ἐξαρτιέται ἄμεσα ἀπό τή διαφοροποίηση τῆς ὁμάδας στήν ὁποία ἀνήκει αὐτό τό πρόσωπο. Ὁ κ. Στροῦβε ἀντιπαραθέτει αὐτή τή θέση στή θεωρία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι, πού λέει τό ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή ἡ διαφοροποίηση («ἑτερογένεια») τῆς κοινωνίας ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητας. «Σέ ἕνα μή διαφοροποιημένο περιβάλλον — ἀντιτάσσει ὁ κ. Στροῦβε — τό ἄτομο θά εἶναι μιά „ἁρμονική ὁλότητα“... μέσα στήν ὁμοιομορφία καί στήν ἔλλειψη προσωπικότητας πού θά τό χαρακτηρίζει». «Ἡ πραγματική προσωπικότητα δέν μπορεῖ νά εἶναι „τό σύνολο ὅλων τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ γενικά“ γιά τόν ἁπλούστατο λόγο· ὅτι μιά τέτια πληρότητα περιεχομένου ξεπερνάει τίς δυνάμεις τῆς πραγματικῆς προσω-

πικότητας» (38–39). «Γιά νά μπορεῖ μιά προσωπικότητα νά εἶναι διαφοροποιημένη, πρέπει νά βρίσκεται σέ διαφοροποιημένο περιβάλλον» (39).

Ἀπό τήν ἔκθεση αὐτή δέ φαίνεται καθαρά μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο βάζει τό ζήτημα ὁ Ζίμμελ καί τί ἐπιχειρήματα φέρνει. Ἡ τοποθέτηση ὅμως τοῦ ζητήματος, ὅπως τή μεταδίδει ὁ κ. Στροῦβε, παρουσιάζει τήν ἴδια ἔλλειψη πού συναντοῦμε καί στόν κ. Μιχαηλόβσκι. Ὁ ἀφηρημένος συλλογισμός: μέ ποιόν τρόπο ἡ ἀνάπτυξη (καί ἡ εὐημερία) τῆς ἀτομικότητας ἐξαρτιέται ἀπό τή διαφοροποίηση τῆς κοινωνίας, εἶναι ὁλότελα ἀντιεπιστημονικός, γιατί δέν μπορεῖ νά βρεθεῖ κανένας συσχετισμός, κατάλληλος γιά ὅλες τίς μορφές ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια «διαφοροποίηση», «ἑτερογένεια» κτλ. παίρνει ἐντελῶς διαφορετική σημασία, ἀνάλογα μέ τίς κοινωνικές συνθῆκες στίς ὁποῖες ἐφαρμόζεται. Τό βασικό λάθος τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι συνίσταται ἴσα-ἴσα στόν ἀφηρημένο δογματισμό τῶν συλλογισμῶν του, πού προσπαθοῦν ν' ἀγκαλιάσουν τήν «πρόοδο» γενικά ἀντί νά μελετήσουν τή συγκεκριμένη «πρόοδο» ἑνός ὁποιουδήποτε συγκεκριμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ὅταν ὁ κ. Στροῦβε ἀντιτάσσει στόν κ. Μιχαηλόβσκι τίς δικές του γενικές θέσεις (πού παραθέσαμε πιό πάνω), ἐπαναλαβαίνει τό λάθος τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι κι ἀντί νά περιγράψει καί νά δόσει ἐξήγηση τῆς συγκεκριμένης προόδου πέφτει σ' ἕνα νεφελώδικο καί ἀστήρικτο δογματισμό. Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα: «Τό περιεχόμενο πού παίρνει ἡ ἁρμονική ὁλότητα τοῦ ἀτόμου καθορίζεται ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξης, δηλ. διαφοροποίησης τῆς ὁμάδας», λέει ὁ κ. Στροῦβε καί ὑπογραμμίζει αὐτή τή φράση. Τί πρέπει ὅμως νά ἐννοοῦμε ἐδῶ μέ τίς λέξεις «διαφοροποίηση» τῆς ὁμάδας; Μέ τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ἔχουμε ἐνίσχυση ἤ ἐξασθένιση αὐτῆς τῆς «διαφοροποίησης»; Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι λύνει τό ζήτημα τασσόμενος μέ τή δεύτερη ἄποψη («Τί εἶναι πρόοδος;»)· ὁ κ. Στροῦβε θά τό ἔλυνε, πιθανῶς, σύμφωνα μέ τήν πρώτη ἄποψη, ἐπικαλούμενος τό δυνάμωμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ ἕνας εἶχε ὑπόψη του τήν κατάργηση τῶν προνομιακῶν ταξικῶν διακρίσεων, ὁ ἄλλος τή δημιουργία οἰκονομικῶν διαφορῶν. Ὅπως βλέπετε, ὁ ὅρος εἶναι τόσο ἀόριστος, πού μπορεῖ νά ἐννοεῖ κανείς ἀντίθετα πράγματα. Κι ἕνα ἄλλο παράδειγμα. Τό πέρασμα ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ σάν περιορισμός τῆς «διαφοροποίησης», γιατί σταματάει ὁ λεπτομερειακός κατα-

μερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στούς εἰδικευμένους ἐργάτες. Καί ὅμως δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ὅροι γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητας εἶναι πολύ πιό εὐνοϊκοί (γιά τόν ἐργάτη) ἴσα-ἴσα στήν τελευταία περίπτωση. Ἀπό δῶ βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι δέν εἶναι σωστός αὐτός ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ ζητήματος. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας παραδέχεται ὅτι ὑπάρχει ἐπίσης ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στήν προσωπικότητα καί στήν ὁμάδα (γι' αὐτό ἀκριβῶς τό πράγμα μιλάει ὁ Μιχαηλόβσκι). «Ἡ ζωή ὅμως — προσθέτει — δέν ἀπαρτίζεται ποτέ ἀπό *ἀπόλυτες* ἀντιθέσεις: στή ζωή ὅλα εἶναι *ρευστά* καί *σχετικά*, καί ταυτόχρονα οἱ διάφορες πλευρές της βρίσκονται ὅλες σέ μόνιμη ἀλληλεπίδραση» (39). Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε γιατί νά μπαίνουν σέ πρώτη γραμμή οἱ ἀπόλυτοι συσχετισμοί ἀνάμεσα στήν ὁμάδα καί στό ἄτομο; συσχετισμοί πού δέν ἀφοροῦν μιά αὐστηρά καθορισμένη φάση ἀνάπτυξης ἑνός καθορισμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ; γιατί λοιπόν νά μή σχετιστεῖ ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία μέ τό ζήτημα τοῦ συγκεκριμένου προτσές ἐξέλιξης τῆς Ρωσίας; Ὁ συγγραφέας κάνει προσπάθεια νά θέσει μ' αὐτό τόν τρόπο τό ζήτημα, κι ἄν εἶχε ἐπιμείνει μέ συνέπεια σ' αὐτή του τήν προσπάθεια, ἡ ἐπιχειρηματολογία του θά κέρδιζε πολύ. «Μόνον ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας — αὐτό τό προπατορικό ἁμάρτημα τῆς ἀνθρωπότητας, σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι — δημιούργησε τούς ὅρους, γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς „προσωπικότητας", πού ἐξονόματός της ὁ κ. Μιχαηλόβσκι διαμαρτύρεται μέ τό δίκιο του ἐνάντια στίς σύγχρονες μορφές καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας» (38). Θαυμάσια διατύπωση· μόνο πού ἀντί «καταμερισμός τῆς ἐργασίας» θάπρεπε νά εἰπωθεῖ «καπιταλισμός», καί μάλιστα ἀκόμα πιό στενά: *ρωσικός καπιταλισμός*. Ἡ προοδευτική σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι κατάστρεψε τίς παλιές στενές συνθῆκες ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, πού γεννοῦσαν τήν ἀμβλύνοια καί δέν ἔδιναν στούς παραγωγούς τή δυνατότητα νά πάρουν τίς τύχες τους στά δικά τους τά χέρια. Ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων καί τῶν ἀνταλλαγῶν σέ παγκόσμια κλίμακα καί οἱ ἀδιάκοπες μετακινήσεις τεράστιων μαζῶν τοῦ πληθυσμοῦ ἔσπασαν τούς πατροπαράδοτους δεσμούς τοῦ γένους, τῆς οἰκογένειας, τῆς ἐδαφικῆς κοινότητας καί δημιούργησαν τήν ποικιλομορφία τῆς ἀνάπτυξης, «τήν ποικιλομορφία τῶν ταλέντων, τόν πλοῦτο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων»*, πού παίζουν τόσο

* *K. Marx*. «Der achtzehnte Brumaire», S. 98 u.s.w. (*Κ. Μάρξ*. «Ἡ 18η Μπρυμαίρ», σελ. 98 κ.ἑ. *Ἡ Σύντ.*) [116].

μεγάλο ρόλο στή νεότατη ἱστορία τῆς Δύσης. Στή Ρωσία τό προτσές αὐτό ἐκδηλώθηκε μέ ὅλη του τή δύναμη στήν ἐποχή ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, τότε πού οἱ παλιές μορφές ἐργασίας καταστρέφονταν μέ τεράστια ταχύτητα καί τήν πρώτη θέση τήν πῆρε ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ἀπόσπασε τόν ἀγρότη ἀπό τήν πατριαρχική μισοφεουδαρχική οἰκογένεια, ἀπό τίς ἀποβλακωτικές συνθῆκες τοῦ χωριοῦ, καί ἀντικατάστησε τίς μισοφεουδαρχικές μορφές ἰδιοποίησης τῆς ὑπεραξίας μέ καθαρά κεφαλαιοκρατικές μορφές. Τό οἰκονομικό αὐτό προτσές βρῆκε τήν ἀντανάκλασή του στόν κοινωνικό τομέα μέ τή «γενική ἄνοδο τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικότητας», μέ τήν ἐκμέρους τῶν ραζνοτσίντσι ἀπώθηση τῆς τάξης τῶν τσιφλικάδων ἀπό τήν «κοινωνία», μέ τή σφοδρή πολεμική τῆς φιλολογίας ἐνάντια στούς παράλογους μεσαιωνικούς περιορισμούς τῆς προσωπικότητας κτλ. Οἱ ναρόντνικοι πιθανόν δέ θά ἀμφισβητήσουν, ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ Ρωσία τῆς περιόδου πού ἀκολουθεῖ τή μεταρύθμιση ἔφερε αὐτή τήν ἄνοδο τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικότητας, τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικῆς ἀξιοπρέπειας. Δέ βάζουν ὅμως τό ἐρώτημα, ποιοί ὑλικοί ὅροι ὁδήγησαν σ' αὐτό. Φυσικά, τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει κάτι τό παρόμοιο, καί νά πού ὁ ναρόντνικος χαιρετίζει τήν «ἀπελευθερωτική» μεταρύθμιση, χωρίς νά ἀντιλαμβάνεται ὅτι πέφτει στήν ἴδια μυωπική αἰσιοδοξία μέ τούς ἀστούς ἱστορικούς, γιά τούς ὁποίους ὁ Μάρξ εἶπε πώς βλέπουν τήν ἀγροτική μεταρύθμιση μέσα ἀπό τή clairobscur* τῆς «χειραφέτησης», χωρίς νά ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ «χειραφέτηση» αὐτή συνίστατο ἁπλῶς στήν ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς μορφῆς μέ μιάν ἄλλη, στήν ἀντικατάσταση τοῦ φεουδαρχικοῦ ὑπερπροϊόντος μέ τήν ἀστική ὑπεραξία. Ἀπαράλλαχτα τό ἴδιο ἔγινε καί σέ μᾶς. Τό σύστημα τῆς οἰκονομίας τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», πού ἔδενε τόν πληθυσμό στόν τόπο τῆς διαμονῆς του καί τόν κομμάτιαζε σέ ὁμάδες ὑποταχτικῶν πού ἀνῆκαν στούς διάφορους τσιφλικάδες, τό σύστημα αὐτό εἶναι ἴσα-ἴσα κεῖνο πού καταπίεζε τήν προσωπικότητα. Καί σέ συνέχεια, ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμός, πού ἀπόσπασε τό ἄτομο ἀπ' ὅλα τά δεσμά τῆς δουλοπαροικίας, τό ἔφερε σέ αὐτοτελεῖς σχέσεις μέ τήν ἀγορά, μετατρέποντάς το σέ κάτοχο ἐμπορεύματος (καί μ' αὐτή τήν ἰδιότητα εἶναι ἰσότιμο μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο κάτοχο ἐμπορεύματος) καί δημιούργησε τήν ἄνοδο τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικό-

---

* — φωτοσκίαση. *Ἡ Σύντ.*

τητας. Ἂν οἱ κύριοι ναρόντνικοι ἀνατριχιάζουν φαρισαϊκά, ὅταν τούς μιλοῦν γιά τόν προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, αὐτό γίνεται μόνο ἐπειδή δέν ἐμβαθύνουν στό ζήτημα τῶν ὑλικῶν ὅρων τῶν «ἀγαθῶν τῆς προόδου», πού χαρακτηρίζουν τή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι χτυπᾶ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ὅταν ἀρχίζει τήν «κοινωνιολογία» του ἀπό τήν «προσωπικότητα», πού διαμαρτύρεται ἐνάντια στό ρωσικό καπιταλισμό, σάν τυχαία καί παροδική παρέκκλιση τῆς Ρωσίας ἀπό τό σωστό δρόμο, καί χτυπᾶ τόν ἑαυτό του, γιατί δέν καταλαβαίνει ὅτι μόνον ὁ καπιταλισμός δημιούργησε τούς ὅρους ἐκείνους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους ἡ προσωπικότητα ἔχει τίς δυνατότητες γιά διαμαρτυρία. — Στό παράδειγμα αὐτό βλέπουμε ἀκόμα μιά φορά ποιές ἀλλαγές πρέπει νά γίνουν στήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ κ. Στροῦβε. Τό ζήτημα ἔπρεπε νά τοποθετηθεῖ ὁλοκληρωτικά στό ἔδαφος τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας, στό ἔδαφος τῆς ἐξήγησης ἐκείνου πού ὑπάρχει καί τῆς ἐξήγησης τῶν λόγων γιά τούς ὁποίους ὑπάρχει ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι διαφορετικά: σκόπιμα οἱ ναρόντνικοι στήριζαν ὅλη τήν κοινωνιολογία τους πάνω στό τί «μπορεῖ νά γίνει» κι ὄχι πάνω στήν ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας γιατί δέν μποροῦσαν νά μήν βλέπουν ὅτι ἡ πραγματικότητα διαλύει χωρίς οἶκτο τίς αὐταπάτες τους.

Ὁ συγγραφέας κλείνει τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῶν «προσωπικοτήτων» μέ τήν παρακάτω διατύπωση: «γιά τήν κοινωνιολογία ἡ προσωπικότητα εἶναι συνάρτηση τοῦ περιβάλλοντος», «ἡ προσωπικότητα εἶναι ἐδῶ μιά τυπική ἔννοια, πού τό περιεχόμενό της μᾶς τό δίνει ἡ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας» (40). Ἡ τελευταία ἀντιπαράθεση ὑπογραμμίζει πάρα πολύ καλά τήν ἀντίθεση τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καί τοῦ ὑλισμοῦ: ἐκφέροντας τίς κρίσεις τους γιά τήν «προσωπικότητα» οἱ ὑποκειμενιστές καθόριζαν τό *περιεχόμενο* αὐτῆς τῆς ἔννοιας (δηλ. τίς «σκέψεις καί τά αἰσθήματα» αὐτῆς τῆς προσωπικότητας, τίς κοινωνικές της πράξεις) *a priori*, ἀντικαθιστοῦσαν δηλ. τή «μελέτη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας» μέ τίς οὐτοπίες τους.

Μιά ἄλλη «σπουδαία πλευρά» τοῦ ὑλισμοῦ — συνεχίζει ὁ κ. Στροῦβε — «βρίσκεται στό ὅτι ὁ οἰκονομικός ὑλισμός ὑποτάσσει τήν ἰδέα στό γεγονός, τή συνείδηση κι αὐτό πού πρέπει νά γίνει — στό Εἶναι» (40). «Ὑποτάσσει» — σημαίνει, φυσικά, στή δοσμένη περίπτωση: ὅτι δίνει δευτερεύουσα θέση στήν ἐξήγηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Οἱ ὑποκειμενιστές ναρόντνικοι κάνουν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: στούς συλλογισμούς τους

ξεκινοῦν ἀπό τά «ἰδανικά», χωρίς νά σκεφτοῦν καθόλου ὅτι τά ἰδανικά αὐτά μποροῦσαν νά εἶναι ἁπλῶς μιά ὁρισμένη ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας, ὅτι συνεπῶς εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐπαληθευτοῦν μέ γεγονότα, νά ἀναχθοῦν σέ γεγονότα. — Ἐξάλλου, χωρίς ἐξηγήσεις ὁ ναρόντνικος δέ θά μπορέσει νά καταλάβει τήν τελευταία αὐτή θέση. Πῶς γίνεται αὐτό; — σκέφτεται — τά ἰδανικά πρέπει νά καταδικάζουν τά γεγονότα, νά δείχνουν πῶς πρέπει νά ἀλλάζουν τά γεγονότα, νά ἐπαληθεύουν τά γεγονότα κι ὄχι νά ἐπαληθεύονται ἀπό τά γεγονότα. Τό τελευταῖο αὐτό φαίνεται στό ναρόντνικο, πού συνήθισε νά βρίσκεται στά σύννεφα, σάν συμβιβασμός μέ τά γεγονότα. Ἄς ἐξηγηθοῦμε.

Ἡ ὕπαρξη τῆς «δουλιᾶς γιά τούς ἄλλους», ἡ ὕπαρξη τῆς ἐκμετάλλευσης θά γεννάει πάντα τόσο μέσα στούς ἴδιους τούς ἐκμεταλλευόμενους, ὅσο καί στούς διάφορους ἐκπροσώπους τῆς «διανόησης», ἰδανικά ἀντίθετα πρός αὐτό τό σύστημα.

Τά ἰδανικά αὐτά εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμα γιά τό μαρξιστή· ὁ μαρξιστής μόνο πάνω στό ἔδαφός τους μάχεται μέ τό ναροντνικισμό, μάχεται ἀποκλειστικά γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἰδανικῶν καί τῆς πραγματοποίησής τους.

Ὁ ναρόντνικος ἀρκεῖται νά διαπιστώσει τό γεγονός πού γεννάει τέτια ἰδανικά, ἔπειτα νά ἀναφέρει ὅτι τά ἰδανικά εἶναι σύμφωνα μὲ τὴ «σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ μὲ τὶς σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς» [ἐδῶ δὲν καταλαβαίνει ὅτι αὐτὲς οἱ «σύγχρονες ἰδέες» δὲν σημαίνουν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο τὶς παραχωρήσεις τῆς «κοινῆς γνώμης» τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης στὴν καινούργια δύναμη πού γεννιέται] καί νά ἀπευθύνει σέ συνέχεια ἔκκληση πρός τήν «κοινωνία» καί τό «κράτος»: ἐξασφαλίστε, περιφρουρεῖστε, ὀργανῶστε!

Ὁ μαρξιστής ξεκινάει ἀπό τό ἴδιο ἰδανικό, δέν τό ἀντιπαραβάλλει ὅμως μέ τή «σύγχρονη ἐπιστήμη καί τίς σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς»*, ἀλλά *μέ τίς ὑπάρχουσες ταξικές ἀντιθέσεις*, καί γιαυτό δέν τό διατυπώνει σάν ἀπαίτηση τῆς «ἐπιστήμης», ἀλλά σάν ἀπαίτηση τῆς τάδε τάξης, σάν ἀπαίτηση πού τή γεννοῦν οἱ τάδε κοινωνικές σχέσεις (πού πρέπει νά ἐξεταστοῦν ἀντικειμενικά) καί πού μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τόν

* Ὁ Ἔνγκελς στό βιβλίο του «Herrn E. Dührings Umwälrung der Wissenschaft»(«Ἡ ἀνατροπή τῆς ἐπιστήμης ἀπό τόν κ. Ε.Ντύρινγκ». *Ἡ Σύντ.)* ἔκανε τήν ὑπέροχη παρατήρηση ὅτι εἶναι παλιά ψυχολογική μέθοδος νά ἀντιπαραβάλλει κανείς τήν ἀντίληψή του ὄχι μέ τό γεγονός πού ἀντανακλᾶ ἡ ἀντίληψη αὐτή, ἀλλά μέ μιάν ἄλλη ἀντίληψη, μέ τό ἀντίγραφο ἑνός ἄλλου γεγονότος [116].

τάδε τρόπο ἐξαιτίας τῶν τάδε ἰδιοτήτων αὐτῶν τῶν σχέσεων. Ἂν δέν ἀναγάγουμε *μ' αὐτό τόν τρόπο* τά ἰδανικά στά γεγονότα, τά ἰδανικά αὐτά θά μείνουν εὐσεβεῖς πόθοι, χωρίς καμιά ἐλπίδα νά τά δεχτοῦν οἱ μάζες καί συνεπῶς χωρίς ἐλπίδα νά πραγματοποιηθοῦν.

Ἔτσι ὁ κ. Στροῦβε, ἀφοῦ ἀναφέρει τίς γενικές θεωρητικές θέσεις πού ἐπιβάλλουν νά θεωρεῖται ὁ ὑλισμός σάν ἡ μοναδικά σωστή μέθοδος τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, περνάει ἔπειτα στήν ἔκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, παραθέτοντας περικοπές προπάντων ἀπό τά ἔργα τοῦ τελευταίου. Αὐτό τό μέρος τοῦ βιβλίου του εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον καί διδαχτικό.

Εἶναι πάρα πολύ σωστή ἡ παρατήρηση τοῦ συγγραφέα ὅτι «πουθενά δέν προσκρούει κανείς σέ μιά τέτια ἔλλειψη κατανόησης τοῦ Μάρξ, σάν κι αὐτή πού παρουσιάζουν οἱ ρῶσοι δημοσιολόγοι» (44). Σάν παράδειγμα ἀναφέρεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, πού στήν «ἱστορικοφιλοσοφική θεωρία» τοῦ Μάρξ βλέπει μόνο τήν ἐξήγηση τῆς «γένεσης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος». Ὁ κ. Στροῦβε ἔχει ἀπόλυτα δίκιο πού διαμαρτύρεται γι' αὐτό. Πραγματικά, πρόκειται γιά ἕνα πάρα πολύ χαρακτηριστικό γεγονός. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔγραψε πολλές φορές γιά τόν Μάρξ, ποτέ ὅμως δέν εἶπε λέξη γιά τή σχέση ἀνάμεσα στή *μέθοδο τοῦ Μάρξ* καί στήν «ὑποκειμενική μέθοδο τῆς κοινωνιολογίας». Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι ἔγραψε γιά «Τό Κεφάλαιο», δήλωσε ὅτι τάσσεται «ἀλληλέγγυος» (;) μέ τήν οἰκονομική θεωρία τοῦ Μάρξ, παράκαμψε ὅμως μέ ἀπόλυτη σιωπή — λογουχάρη — τό ζήτημα: μήπως οἱ ὑποκειμενιστές τῆς Ρωσίας ἀκολουθοῦν τή μέθοδο τοῦ Προυντόν, πού θέλει νά μεταμορφώσει τήν ἐμπορευματική οἰκονομία σύμφωνα μέ τό δικό του ἰδανικό περί δικαιοσύνης;* Κατά τί διαφέρει αὐτό τό κριτήριο (τῆς δικαιοσύνης — justice éternelle) ἀπό τό κριτήριο τοῦ κ. Μιχαηλόβσκι: «σύγχρονη ἐπιστήμη καί σύγχρονες ἰδέες ἠθικῆς»; Καί γιατί ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, πού πάντα διαμαρτυρόταν τόσο ἔντονα ἐνάντια στή συνταύτιση τῆς μεθόδου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν μέ τή μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δέν καταπολέμησε τή δήλωση τοῦ Μάρξ, ὅτι αὐτή ἡ μέθοδος τοῦ Προυντόν εἶναι τό ἴδιο ἀνόητη, ὅπως καί ἡ μέθοδος ἑνός χημικοῦ, πού ἀντί «νά μελετήσει τούς πραγματικούς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης» θά ἤθελε νά μεταμορφώσει αὐτή τήν

---

* «Das Kapital», I. B., 2-te Aufl., S. 62, Anm. 38 («Τό Κεφάλαιο», τόμ. 1, 2η ἔκδ., σελ. 62, ὑποσημείωση 38. *Ἡ Σύντ.)*[117].

ἀνταλλαγή σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς «συγγένειας»; γιατί δέν καταπολέμησε τήν ἄποψη τοῦ Μάρξ, ὅτι τό κοινωνικό προτσές εἶναι «φυσικοϊστορικό προτσές»; Αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τήν ἄγνοια τῆς σχετικῆς φιλολογίας: εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι πρόκειται γιά πλέρια ἔλλειψη κατανόησης ἤ γιά ἔλλειψη ἐπιθυμίας κατανόησης. Μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ κ. Στροῦβε εἶναι ὁ πρῶτος πού τό δήλωσε αὐτό στή φιλολογία μας κι αὐτοῦ βρίσκεται ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφερε.

Ἄς περάσουμε τώρα στίς δηλώσεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τό μαρξισμό, πού προσφέρουν ἔδαφος γιά κριτική. «Πρέπει νά ὁμολογήσουμε — λέει ὁ κ. Στροῦβε — ὅτι δέν ἔχει ἀκόμα δοθεῖ ἡ *καθαρά φιλοσοφική θεμελίωση* αὐτῆς τῆς θεωρίας, καί ὅτι ἡ θεωρία αὐτή δέν πῆρε ὑπόψη ἀκόμα τόν τεράστιο ὄγκο τοῦ συγκεκριμένου ὑλικοῦ πού μᾶς δίνει ἡ παγκόσμια ἱστορία. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι χρειάζεται νά ξαναεξεταστοῦν τά γεγονότα ἀπό τήν ἄποψη τῆς νέας θεωρίας· χρειάζεται κριτική τῆς θεωρίας μέ βάση τά γεγονότα. Ἴσως νά ἐγκαταλειφθοῦν πολλές μονομέρειες καί πολλές βιαστικές γενικεύσεις» (46). Δέν εἶναι ἐντελῶς σαφές τί ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας λέγοντας «καθαρά φιλοσοφική θεμελίωση»; Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, ἡ φιλοσοφία δέν ἔχει κανένα δικαίωμα χωριστῆς αὐτοτελοῦς ὕπαρξης καί τό ὑλικό της κατανέμεται στούς διάφορους κλάδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἔτσι, λέγοντας φιλοσοφική θεμελίωση, μπορεῖ νά ἐννοεῖ κανείς *ἤ* τή σύγκριση τῶν προϋποθέσεών της μέ τούς σταθερά διαπιστωμένους νόμους τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν [καί ὁ ἴδιος ὁ κ. Στροῦβε ἀναγνώρισε ὅτι στήν ψυχολογία βρίσκουμε κιόλας τίς θέσεις πού μᾶς ὑποχρεώνουν νά παρατήσουμε τόν ὑποκειμενισμό καί νά δεχτοῦμε τόν ὑλισμό], *ἤ* τήν πείρα ἀπό τήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς θεωρίας. Κι ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἔχουμε μιά δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ κ. Στροῦβε, πώς «ὁ ὑλισμός θά ἔχει πάντα στό ἐνεργητικό του τό γεγονός ὅτι ἔδωσε μιά βαθιά ἐπιστημονική, πραγματικά *φιλοσοφική* (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα) ἑρμηνεία πολλῶν (αὐτό NB*) ἱστορικῶν γεγονότων τεράστιας σπουδαιότητας» (50). Ἡ τελευταία αὐτή δήλωση τοῦ συγγραφέα περιέχει τήν ὁμολογία ὅτι ὁ ὑλισμός εἶναι ἡ μοναδικά ἐπιστημονική μέθοδος τῆς κοινωνιολογίας, καί γιαυτό χρειάζεται βέβαια «νά ξαναεξεταστοῦν τά γεγονότα» ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἰδιαίτερα νά ξαναεξεταστοῦν τά γεγονότα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί τῆς ρωσικῆς

* — Nota Bene — σημειῶστε το. *Σημ. μετ.*

πραγματικότητας, πού τά διαστρέβλωναν μέ τόσο ζῆλο οἱ ὑποκειμενιστές τῆς Ρωσίας. Ὅσο γιά τήν τελευταία παρατήρηση σχετικά μέ ἐνδεχόμενες «μονομέρειες» καί «πολύ βιαστικές γενικεύσεις», ἐμεῖς, χωρίς νά σταθοῦμε σ' αὐτή τή γενική καί γιαυτό ἀσαφῆ παρατήρηση, θά περάσουμε κατευθείαν σέ μιά ἀπό τίς τροποποιήσεις πού ἐπιφέρει ὁ «ἀμόλυντος ἀπό ὀρθοδοξία» συγγραφέας στίς «πολύ βιαστικές γενικεύσεις» τοῦ Μάρξ. Πρόκειται γιά τό κράτος. «Ὁ Μάρξ καί οἱ ὀπαδοί του» ἀρνούμενοι τό κράτος «παρασύρθηκαν» «παρά πολύ μακριά στήν κριτική *τοῦ σύγχρονου κράτους*» καί ἔπεσαν στή «μονομέρεια». «Τό κράτος,— λέει ὁ κ. Στροῦβε διορθώνοντας αὐτούς πού παρασύρθηκαν, — εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα μιά *ὀργάνωση τάξης*· ὀργάνωση κυριαρχίας (ταξικῆς) τό κράτος εἶναι σέ μιά κοινωνία, ὅπου ἡ ὑποταγή ὁρισμένων ὁμάδων σέ ἄλλες καθορίζεται ἀπό τήν οἰκονομική της διάρθρωση» (53). Τό καθεστώς τῶν γενῶν. κατά τή γνώμη τοῦ συγγραφέα, γνώρισε τό κράτος, πού θά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει καί ὕστερα ἀπό τήν ἐκμηδένιση τῶν τάξεων, γιατί γνώρισμα τοῦ κράτους εἶναι ἡ καταναγκαστική ἐξουσία.

Μόνο κατάπληξη μπορεῖ νά μᾶς προκαλέσει τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας κριτικάρει ἀπό καθέδρας τόν Μάρξ μέ μιά τόσο ἐκπληχτική ἔλλειψη ἐπιχειρημάτων. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα τήν καταναγκαστική ἐξουσία τή βλέπει πέρα γιά πέρα λαθεμένα σάν χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ κράτους: καταναγκαστική ἐξουσία ὑπάρχει σέ κάθε συμβίωση ἀνθρώπων, καί στό καθεστώς τῶν γενῶν, καί στήν οἰκογένεια, ὅμως κράτος ἐκεῖ δέν ὑπῆρχε. «Οὐσιαστικό γνώρισμα τοῦ κράτους — λέει ὁ Ἔνγκελς στό ἴδιο ἔργο ἀπό τό ὁποῖο ὁ κ. Στροῦβε πῆρε τήν περικοπή γιά τό κράτος — εἶναι ἡ δημόσια ἐξουσία, ἡ χωρισμένη ἀπό τή μάζα τοῦ λαοῦ» [«Ursprung der Familie u.s.w.», 2-te Aufl., S. 84*. ρωσ. μετ. σελ. 109 [118]], καί λίγο πρίν, μιλώντας γιά τήν ἵδρυση ναυκραριῶν [119], λέει ὅτι «ὑπόσκαφτε διπλά τό καθεστώς τῶν γενῶν: πρῶτο, δημιουργοῦσε δημόσια ἐξουσία (öffentliche Gewalt — στή ρωσική μετάφραση ἀποδόθηκε λαθεμένα: κοινωνική δύναμη), πού δέ συνέπιπτε πιά ἀκριβῶς μέ τό σύνολο τοῦ ἐξοπλισμένου λαοῦ» (ib.**, S. 79· ρωσ. μετ., σελ. 105 [120]). Κι ἔτσι γνώρισμα τοῦ κράτους εἶναι ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἰδιαίτερης τάξης ἀνθρώπων, πού στά χέρια της συγκεντρώνεται *ἡ ἐξουσία.*

---

* — «Καταγωγή τῆς οἰκογένειας κλπ.», 2η ἔκδ., σελ. 84. *Ἡ Σύντ.*

** — ibidem — στό ἴδιο. *Ἡ Σύντ.*

Φυσικά, κανένας δέ θά μποροῦσε νά ὀνομάσει κράτος τήν κοινότητα, ὅπου τήν «ὀργάνωση τῆς τάξης» τή διεύθυναν μέ τή σειρά *ὅλα* τά μέλη της. Παρακάτω, εἶναι ἀκόμα πιό ἀσύστατος ὁ συλλογισμός τοῦ κ. Στροῦβε γιά τό σύγχρονο κράτος. Τό νά λέει κανείς ὅτι τό σύγχρονο κράτος εἶναι «πρῶτα ἀπ' ὅλα (sic!;!) ὀργάνωση τάξης» — σημαίνει ὅτι δέν καταλαβαίνει ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ. Τό εἰδικό στρῶμα, πού στά χέρια του βρίσκεται ἡ ἐξουσία στή σύγχρονη κοινωνία, εἶναι ἡ γραφειοκρατία. Ἡ ἄμεση καί στενότατη σύνδεση αὐτοῦ τοῦ ὀργάνου, μέ τήν ἀστική τάξη πού κυριαρχεῖ στή σύγχρονη κοινωνία, φαίνεται κι ἀπό τήν ἱστορία (ἡ γραφειοκρατία ἦταν τό πρῶτο πολιτικό ὄργανο τῆς ἀστικῆς τάξης ἐνάντια στούς φεουδάρχες καί γενικά ἐνάντια στούς ἐκπροσώπους τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», ἡ πρώτη ἐμφάνιση στό στίβο τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας ὄχι τῶν γαλαζοαίματων μεγαλογαιοχτημόνων, ἀλλά τῶν ραζνοτσίντσι, τῶν «ἀστῶν») κι ἀπό τούς ἴδιους τούς ὅρους τοῦ σχηματισμοῦ καί τῆς συμπλήρωσης αὐτῆς τῆς τάξης, (τῆς γραφειοκρατίας) στήν ὁποία μποροῦν νά μποῦν μόνο ἀστοί «πού προέρχονται ἀπό τό λαό» καί ἡ ὁποία συνδέεται μ' αὐτή τήν ἀστική τάξη μέ χιλιάδες πολύ γερά νήματα*. Τό λάθος τοῦ συγγραφέα εἶναι τόσο πιό δυσάρεστο, πού ἴσα-ἴσα οἱ ναρόντνικοι τῆς Ρωσίας, ἐνάντια στούς ὁποίους ἔκανε τήν τόσο καλή σκέψη νά ἐκστρατεύσει, δέν ἔχουν ἰδέα ὅτι κάθε γραφειοκρατία ἐξεταζόμενη καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἱστορικῆς της προέλευσης καί ἀπό τήν ἄποψη τῶν σημερινῶν της πηγῶν, καί ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προορισμοῦ της, εἶναι καθαρά καί ἀποκλειστικά ἀστικός θεσμός, ἕνας θεσμός στόν ὁποῖο μόνον οἱ ἰδεολόγοι τῆς μικροαστικῆς τάξης εἶναι σέ θέση ν' ἀπευθύνονται ἐνονόματι τῶν συμφερόντων τοῦ παραγωγοῦ.

Ἀξίζει νά σταθοῦμε λίγο ἀκόμα στή στάση τοῦ μαρξισμοῦ ἀπέναντι στήν ἠθική. Ὁ συγγραφέας παραθέτει στή σελ. 64-65 τή θαυμάσια ἐξήγηση τοῦ Ἔνγκελς γιά τή σχέση τῆς ἐλευθερίας μέ τήν ἀναγκαιότητα: «Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ γνώση τῆς ἀναγ-

* Πρβλ. *K. Marx*. «Bürgerkrieg in Frankreich», S. 23 (Lpz. 1876) (*Κ. Μάρξ*. «Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στή Γαλλία», σελ. 23, Λειψία 1876.*Η Σύντ.*) καί «Der achtzehnte Brumaire», S. 45-46 (Hmb. 1885) («Ἡ 18η Μπρυμαίρ», σελ. 45-46, Ἀμβοῦργο, 1885.*Η Σύντ.*)[121]: «Τό ὑλικό συμφέρον τῆς γαλλικῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι πολύ στενά συνυφασμένο μέ τή διατήρηση αὐτοῦ τοῦ πλατιοῦ καί πολύκλαδου μηχανισμοῦ [πρόκειται γιά τή γραφειοκρατία]. Σ' αὐτόν βρίσκει θέσεις γιά τόν ὑπεράριθμο πληθυσμό της καί συμπληρώνει μέ τή μορφή μισθῶν ἀπό τό δημόσιο ταμεῖο ἐκεῖνο πού δέν μπορεῖ νά πάρει μέ τή μορφή κέρδους, τόκων, γαιοπροσόδου καί ἀμοιβῶν».

καιότητας»[122]. Ὁ ντετερμινισμός ὄχι μόνο δέν προϋποθέτει τή μοιρολατρεία, ἀλλά, ἀπεναντίας, δημιουργεῖ ἴσα-ἴσα ἔδαφος γιά λογική δράση. Σ' αὐτό δέν μποροῦμε νά μήν προσθέσουμε ὅτι οἱ ὑποκειμενιστές τῆς Ρωσίας δέν μπόρεσαν νά ξεδιαλύνουν οὔτε ἕνα τόσο στοιχειῶδες ζήτημα, ὅπως τό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης. Ὁ κ. Μιχαηλόβσκι μπερδευόταν ἀξεδιάλυτα, συγχέοντας τό ντετερμινισμό μέ τή μοιρολατρεία, κι ἔβρισκε διέξοδο... καθήμενος σέ δυό καρέκλες: μή θέλοντας ν' ἀρνηθεῖ τή νομοτέλεια, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης εἶναι γεγονός τῆς συνείδησής μας (γιά νά κυριολεχτήσουμε, αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι τοῦ Μίρτοφ, πού τή δανείζεται ὁ κ. Μιχαηλόβσκι) καί γιαυτό μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν βάση τῆς ἠθικῆς. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ἰδέες αὐτές, ἐφαρμοσμένες στήν κοινωνιολογία, δέν μποροῦσαν νά δόσουν τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό οὐτοπία ἤ ἀπό μιά κενή ἠθική, πού ἀγνοεῖ τήν πάλη τῶν τάξεων πού διεξάγεται στήν κοινωνία. Γιαυτό δέν μποροῦμε παρά νά παραδεχτοῦμε τήν ὀρθότητα τῆς διαβεβαίωσης τοῦ Ζόμπαρτ, ὅτι «ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμός ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος δέν παραπέμπει οὔτε καί στό ἐλάχιστο στήν ἠθική»: ἀπό θεωρητική πλευρά ὑποτάσσει τήν «ἠθική ἄποψη» στήν «ἀρχή τῆς αἰτιότητας» καί ἀπό πραχτική πλευρά τήν ἀνάγει στήν ταξική πάλη.

Ὁ κ. Στροῦβε συμπληρώνει τήν ἔκθεση τοῦ ὑλισμοῦ μέ τήν ὑλιστική ἐκτίμηση «δυό παραγόντων πού παίζουν πολύ σπουδαῖο ρόλο σ' ὅλη τή συγκρότηση τῶν ναρόντνικων»: τῆς «διανόησης» καί τοῦ «κράτους» (70). Στήν ἐκτίμηση αὐτή ἀντικαθρεφτίστηκε πάλι ἡ ἴδια «μή ὀρθοδοξία» τοῦ συγγραφέα, τήν ὁποία σημειώσαμε πιό πάνω, παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τόν ἀντικειμενισμό του. «Ἄν... ὅλες γενικά οἱ κοινωνικές ὁμάδες ἀποτελοῦν πραγματική δύναμη μόνο στό μέτρο... πού συμπίπτουν μέ τίς κοινωνικές τάξεις ἤ πού προσκολοῦνται σ' αὐτές, εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ „ἐξωταξική διανόηση“ δέν εἶναι πραγματική κοινωνική δύναμη» (70). Ἀπό ἀφηρημένη θεωρητική ἄποψη ὁ συγγραφέας ἔχει βέβαια δίκιο. Τσακώνει, μποροῦμε νά ποῦμε, τούς ναρόντνικους ἀπό τά ἴδια τους τά λόγια. Λέτε πώς ἡ διανόηση πρέπει νά κατευθύνει τή Ρωσία σέ «ἄλλους δρόμους», δέν καταλαβαίνετε ὅμως ὅτι ἄν ἡ διανόηση δέν προσκοληθεῖ σέ μιά τάξη εἶναι μηδέν. Καυχιέστε ὅτι ἡ ρωσική ἐξωταξική διανόηση διακρινόταν πάντα γιά τήν «καθαρότητα» τῶν ἰδεῶν της — ἀλλά γιαυτό ἀκριβῶς ἦταν πάντα ἀνίσχυρη. Ἡ κριτική τοῦ συγγραφέα περιορίζεται στήν παραβολή τῆς ἀνόητης *ἰδέας* τῶν ναρόντνικων γιά παντοδυναμία τῆς διανόησης μέ τήν πολύ

σωστή δική του *ἰδέα* γιά «ἀδυναμία τῆς διανόησης μέσα στό οἰκονομικό προτσές» (71). Αὐτή ὅμως ἡ παραβολή δέν ἀρκεῖ. Γιά νά κρίνει κανείς τήν «ἐξωταξική διανόηση» τῆς Ρωσίας, σάν εἰδική ὁμάδα τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, πού τόσο χαρακτηρίζει ὅλη τήν ἐποχή ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση — ἐποχή οριστικῆς ἐκτόπισης τῶν εὐγενῶν ἀπό τούς ραζνοτσίντσι — καί πού ἀναμφισβήτητα ἔπαιξε κι ἐξακολουθεῖ νά παίζει ορισμένο ἱστορικό ρόλο, γιά νά γίνει αὐτό, χρειάζεται νά παραβληθοῦν οἱ ἰδέες καί ἀκόμα περισσότερο τό πρόγραμμα αὐτῆς τῆς «ἐξωταξικῆς διανόησης» τῆς χώρας μας μέ *τήν κατάσταση καί τά συμφέροντα τῶν σημερινῶν τάξεων τῆς ρωσικῆς κοινωνίας*. Γιά ν' ἀποκλείσουμε τή δυνατότητα νά μᾶς ὑποπτευθοῦν γιά μεροληψία, δέ θά κάνουμε αὐτή τήν παραβολή ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ἀλλά θά ἀρκεστοῦμε ν' ἀναφερθοῦμε στό ναρόντνικο, πού τό ἄρθρο του σχολιάστηκε στό Ι κεφάλαιο. Τό συμπέρασμα πού βγαίνει ἀπ' ὅλες τίς κρίσεις του εἶναι πολύ συγκεκριμένο: ἡ ρωσική πρωτοπόρα, φιλελεύθερη, «δημοκρατική» διανόηση ἦταν διανόηση τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ «ἐξωταξικότητα» τῆς διανόησης δέν ἀποκλείει καθόλου τήν ταξική προέλευση τῶν ἰδεῶν της. Παντοῦ καί πάντα ἡ ἀστική τάξη ξεσηκωνόταν ἐνάντια στή φεουδαρχία, ἐνονόματι τῆς ἐξωταξικότητας — καί σέ μᾶς ἡ ἐξωταξική διανόηση τάχθηκε ἐνάντια στό καθεστώς τῶν παλιῶν εὐγενῶν πού στηριζόταν στίς κλειστές τάξεις. Ἐνάντια στά ξεπερασμένα πλαίσια τῶν κλειστῶν τάξεων καί ἐνάντια στούς ἄλλους μεσαιωνικούς θεσμούς τάσσονταν παντοῦ καί πάντα ἡ ἀστική τάξη ἐξονόματος ὅλου τοῦ «λαοῦ», πού μέσα του δέν εἶχαν ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ οἱ ταξικές ἀντιθέσεις· καί ὅπως στή Δύση, ἔτσι καί στή Ρωσία εἶχε δίκιο, γιατί οἱ θεσμοί πού κριτικάρονταν πίεζαν πραγματικά *ὅλους*. Μόλις δόθηκε στή Ρωσία ἀποφασιστικό χτύπημα στό καθεστώς τῶν κλειστῶν τάξεων (τό 1861), ἄρχισε ἀμέσως νά ἐκδηλώνεται ὁ ἀνταγωνισμός μέσα στό «λαό» καί παράλληλα μέ τό γεγονός αὐτό καί ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἄρχισε ὁ ἀνταγωνισμός στούς κόλπους τῆς ἐξωταξικῆς διανόησης ἀνάμεσα στούς φιλελεύθερους καί στούς ναρόντνικους, τούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτιᾶς (πού οἱ πρῶτοι ρῶσοι ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῶν ἄμεσων παραγωγῶν δέν ἔβλεπαν, καί δέν μποροῦσαν ἀκόμα νά δοῦν μέσα σ' αὐτήν τή διαμόρφωση ἀνταγωνιστικῶν τάξεων). Ἡ παραπέρα οἰκονομική ἀνάπτυξη ἀποκάλυψε ἀκόμα περισσότερο τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις τῆς ρωσικῆς κοινωνίας καί ἀνάγκασε ν' ἀναγνωριστεῖ τό γεγονός τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς σέ

κεφαλαιοκρατία τοῦ χωριοῦ καί σέ προλεταριάτο. Ὁ ναροντνικισμός μετατράπηκε πιά σχεδόν ὁλότελα σέ ἰδεολογία τῆς μικροαστικῆς τάξης, διαχωρίζοντας τόν ἑαυτό του ἀπό τό μαρξισμό. Γιαυτό ἡ «ἐξωταξική διανόηση» τῆς Ρωσίας ἀποτελεῖ «μιά πραγματική κοινωνική δύναμη» *ἐφόσον ὑπερασπίζει τά γενικά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης**. Ἄν παρ' ὅλα αὐτά ἡ δύναμη τούτη δέν *μπόρεσε* νά δημιουργήσει θεσμούς κατάλληλους γιά τά συμφέροντα πού ὑπερασπίζει, ἄν δέν μπόρεσε νά μεταπλάσει τήν «ἀτμόσφαιρα τοῦ σύγχρονου ρωσικοῦ πολιτισμοῦ» (κ. Β. Β.), ἄν «τόν ἐνεργό δημοκρατισμό τῆς ἐποχῆς τῆς πολιτικῆς πάλης» τόν διαδέχθηκε ἡ «κοινωνική ἀδιαφορία» (κ. Β. Β. στή «Νεντέλια» τοῦ 1894, ἀρ. φύλλου 47), ἡ αἰτία γιά ὅλα αὐτά δέν εἶναι μόνο ὁ ὀνειροπόλος χαρακτήρας τῆς ἐθνικῆς μας «ἐξωταξικῆς διανόησης», ἀλλά κυρίως ἡ κατάσταση τῶν τάξεων ἀπό τίς ὁποῖες προερχόταν, κι ἀπό τίς ὁποῖες ἀντλοῦσε δύναμη, ἡ διπροσωπία τους. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ρωσίας παρουσίαζε γι' αὐτούς πολλά ἀρνητικά, ὅμως τούς παρεῖχε κι ὁρισμένα πλεονεχτήματα.

Στή Ρωσία εἶναι πολύ μεγάλος ὁ ἱστορικός ρόλος τῆς τάξης πού, κατά τή γνώμη τῶν ναρόντνικων, δέν εἶναι φορέας τῆς «καθαρῆς ἰδέας τῆς ἐργασίας»· δέν μπορεῖ νά σταματήσει κανείς τή «δραστηριότητά» της μ' ἕνα «καλό φαγητό». Γιαυτό, ὅταν οἱ μαρξιστές ἀναφέρονται σ' αὐτή τήν τάξη, ὄχι μόνο δέν «κόβουν τό νῆμα τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν», ὅπως βεβαιώνει γι' αὐτό ὁ κ. Β. Β., εἰδικός στό νά ξεφουρνίζει τίς πιό ἀπίθανες ἀνοησίες σέ βάρος τῶν μαρξιστῶν, ἀλλά ἀντίθετα ἁρπάζουν αὐτό τό «νῆμα» πού ἀφήνει ἀπό τά χέρια της ἡ ἀδιάφορη «κοινωνία» καί ἀπαιτοῦν τήν ἀνάπτυξη, τή στερέωση καί τό πλησίασμά του στή ζωή.

Ἡ ἀτελής ἐκτίμηση τῆς διανόησης ἀπό τόν κ. Στροῦβε ἔχει σχέση μέ τήν ὄχι πολύ πετυχημένη διατύπωση τῆς παρακάτω θέσης. «Πρέπει νά ἀποδειχτεῖ — λέει — ὅτι εἶναι ἀναπόφευχτη

* Στό Ι κεφάλαιο μιλήσαμε γιά τό μικροαστικό χαρακτήρα τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν αἰτημάτων τῶν ναρόντνικων. Τά αἰτήματα πού δέν ταιριάζουν σ' αὐτόν τό χαρακτηρισμό (ὅπως ἡ «κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας») κατέχουν στό σημερινό ναροντνικισμό ἐλάχιστη θέση. Καί τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» (1893, τεῦχος 11–12, ἄρθρο τοῦ *Γιουζακόφ* «Ζητήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας») καί ὁ κ. Β.Β. («Δοκίμια θεωρητικῆς οἰκονομίας». Πετρούπολη, 1895) διαμαρτύρονται ἐνάντια στόν κ. Ν.—ον πού ἐκφράζεται «αὐστηρά» (ἔκφραση τοῦ κ. Γιούζακόφ) γιά τήν ξεφτισμένη πανάκεια τῶν πιστώσεων, τήν ἐπέκταση τῆς γαιοχτησίας, τίς μετοικήσεις κτλ.

ἡ ἀποσύνθεση τοῦ παλιοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος» (71). Πρῶτο, τί ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας, λέγοντας «παλιό οἰκονομικό καθεστώς»; Τή δουλοπαροικία; — μά ἡ ἀποσύνθεσή της δέν ὑπάρχει λόγος ν' ἀποδειχτεῖ. Τή «λαϊκή παραγωή»; — μά ὁ ἴδιος λέει παρακάτω, καί τό λέει πολύ σωστά, ὅτι ὁ συνδυασμός αὐτός τῶν λέξεων «δέν ἀνταποκρίνεται σέ κανένα πραγματικά ἱστορικό καθεστώς» (177), ὅτι μ' ἄλλα λόγια πρόκειται γιά μύθο, γιατί ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῆς «δουλοπαροικίας» στή χώρα μας ἄρχισε ν' ἀναπτύσσεται γρήγορα ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία. Ὁ συγγραφέας εἶχε ὑπόψη του, πιθανόν, ἐκεῖνο τό στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, πού δέν ἔχει ἀκόμα ἀπαλλαγεῖ ὁλότελα ἀπό τούς μεσαιωνικούς θεσμούς, πού εἶναι ἀκόμα ἰσχυρό τό ἐμπορικό κεφάλαιο καί πού ἡ μικρή παραγωγή διατηρεῖται ἀκόμα γιά ἕνα μεγάλο τμῆμα τῶν παραγωγῶν. Δεύτερο, ποιό, κατά τή γνώμη τοῦ συγγραφέα, εἶναι τό κριτήριο αὐτοῦ τοῦ ἀναπόφευχτου; Ἡ κυριαρχία τῶν τάδε τάξεων; οἱ ἰδιότητες τοῦ δοσμένου συστήματος σχέσεων παραγωγῆς; Καί στίς δυό περιπτώσεις τό ζήτημα ἀνάγεται στή *διαπίστωση τῆς ὕπαρξης* τούτου ἤ ἐκείνου τοῦ (κεφαλαιοκρατικοῦ) καθεστῶτος· τό ζήτημα ἀνάγεται στή *διαπίστωση ἑνός γεγονότος*, καί σέ καμιά περίπτωση δέ θάπρεπε νά μεταφερθεῖ στόν τομέα τῶν συλλογισμῶν γιά τό μέλλον. Οἱ συλλογισμοί αὐτοῦ τοῦ εἴδους θάπρεπε ν' ἀφεθοῦν στή μονοπωλιακή χρήση τῶν κ.κ. ναρόντνικων, πού ἀναζητοῦν «ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα». Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας λέει στήν ἑπόμενη σελίδα, ὅτι κάθε κράτος εἶναι «ἔκφραση τῆς κυριαρχίας ὁρισμένων κοινωνικῶν τάξεων», ὅτι «χρειάζεται νά γίνει ἀνακατανομή τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἀνάμεσα στίς διάφορες τάξεις, γιά νά μπορέσει τό κράτος ν' ἀλλάξει ριζικά τόν προσανατολισμό του» (72). Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ σωστά καί στρέφονται πολύ εὔστοχα ἐνάντια στούς ναρόντνικους καί, ἀνάλογα μ' αὐτό, τό ζήτημα ἔπρεπε νά μπεῖ διαφορετικά: πρέπει ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι στή Ρωσία *ὑπάρχουν* οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς (κι ὄχι ὅτι εἶναι «ἀναπόφευχτη ἡ ἀποσύνθεση» κτλ.)· πρέπει ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι καί στίς ρωσικές συνθῆκες ἐπιβεβαιώνεται ὁ νόμος ὅτι «ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία εἶναι κεφαλαιοκρατική οἰκονομία», δηλ. ὅτι καί στή χώρα μας ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία μετεξελίσσεται παντοῦ σέ κεφαλαιοκρατική· πρέπει ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι παντοῦ κυριαρχεῖ ἕνα καθεστώς ἀστικό στήν οὐσία του, ὅτι ἀκριβῶς ἡ κυριαρχία αὐτῆς τῆς τάξης, κι ὄχι οἱ περιβόητες «τυχαῖες περιπτώσεις» τῶν ναρόντνικων ἤ ἡ «πολιτική» κλπ., προκαλοῦν τὸν ἀποχωρισμὸ

τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς καί τό γεγονός ὅτι ὁ παραγωγός δουλεύει παντοῦ γιά τούς ἄλλους.

Μ' αὐτά τελειώνουμε τήν ἀνάλυση τοῦ πρώτου μέρους τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, τοῦ μέρους πού ἔχει γενικό χαρακτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

ΠΩΣ ΘΕΤΟΥΝ ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΙ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΟΙ ΚΑΙ Ο κ. ΣΤΡΟΥΒΕ

Τελειώνοντας μέ τήν κοινωνιολογία, ὁ συγγραφέας περνᾶ σέ πιό «συγκεκριμένα οἰκονομικά ζητήματα» (73). Παράλληλα θεωρεῖ «φυσικό καί σωστό» ν' ἀρχίσει ἀπό τίς «γενικές θέσεις καί τίς ἱστορικές πληροφορίες», ἀπό τίς «ἀναμφισβήτητες προϋποθέσεις πού ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπό τήν πανανθρώπινη πείρα», ὅπως λέει στόν πρόλογό του.

Πρέπει νά κάνουμε τήν παρατήρηση ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή πάσχει ἀπό τόν ἴδιο ἀφηρημένο χαρακτήρα πού τονίσαμε στήν ἀρχή-ἀρχή σάν βασική ἔλλειψη τοῦ βιβλίου πού ἐξετάζουμε. Στά κεφάλαια ὅπου περνᾶμε τώρα (τρίτο, τέταρτο καί πέμπτο) ἡ ἔλλειψη αὐτή ὁδήγησε σέ δυό εἰδῶν δυσάρεστες συνέπειες. Ἀπό τή μιά μεριά ἐξασθένισε τίς σαφεῖς θεωρητικές θέσεις πού διατύπωσε ὁ συγγραφέας ἐνάντια στούς ναρόντνικους. Ὁ κ. Στροῦβε μιλάει *γενικά*, περιγράφει τό πέρασμα ἀπό τή φυσική οἰκονομία στήν ἐμπορευματική, τονίζει ὅτι τίς περισσότερες φορές τά πράγματα συνέβηκαν στόν κόσμο μέ τόν τάδε καί τάδε τρόπο, καί ταυτόχρονα μέ μεμονωμένες καί ξώπετσες ὑποδείξεις περνάει καί στή Ρωσία, ἐπεκτείνοντας καί σ' αὐτή τό γενικό προτσές τῆς «ἱστορικῆς ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς». Δέ χωράει συζήτηση ὅτι ἡ ἐπέκταση αὐτή εἶναι πολύ σωστή κι ὅτι οἱ «ἱστορικές πληροφορίες» τοῦ συγγραφέα εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητες γιά τήν κριτική τοῦ ναροντνικισμοῦ, πού παρουσιάζει λαθεμένα ὄχι μόνο τήν ἱστορία τῆς Ρωσίας. Θάπρεπε ὅμως νὰ ἐκφράσει πιό συγκεκριμένα αὐτές τίς θέσεις νά τίς ἀντιπαραθέσει πιό κατηγορηματικά στά ἐπιχειρήματα τῶν ναρόντνικων, πού ἀρνοῦνται ὅτι εἶναι σωστό νά ἐπεκτείνεται τό γενικό προτσές καί στή Ρωσία· θάπρεπε νά παραβάλει τήν τάδε ἀντίληψη τῶν ναρόντνικων γιά τή ρωσική πραγματικότητα μέ τήν *ἄλλη* ἀντίληψη γιά τήν *ἴδια* πάλι πραγματικότητα, μέ τήν ἀντίληψη τῶν μαρξιστῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ ἀφηρημένος

χαρακτήρας τῶν συλλογισμῶν τοῦ συγγραφέα κάνει ἀσαφεῖς τίς θέσεις του, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, ἐνῶ δείχνει σωστά πώς ὑπάρχει τό τάδε προτσές, δέν ἐξετάζει ποιές τάξεις διαμορφώθηκαν μέσα σ' αὐτές τίς συνθῆκες, ποιές τάξεις ἦταν φορεῖς τοῦ προτσές, ἐπισκιάζοντας ἄλλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ὑποταγμένα σ' αὐτές· μέ δυό λόγια, ὁ ἀντικειμενισμός τοῦ συγγραφέα δέ φτάνει ἐδῶ ὥς τόν ὑλισμό, μέ τή σημασία πού δόθηκε πιό πάνω σ' αὐτούς τούς ὅρους*.

Θά φέρουμε τώρα ἀποδείξεις γιά νά στηρίξουμε τήν ἐκτίμηση πού κάναμε σχετικά μέ τά πιό πάνω κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ κ. Στροῦβε, ἀναλύοντας ὁρισμένες ἀπό τίς σπουδαιότερες θέσεις.

Εἶναι ἐξαιρετικά σωστή ἡ παρατήρηση τοῦ συγγραφέα ὅτι «στή ρωσική ἱστορία ἡ ἐξάρτηση (νομική καί οἰκονομική) τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀπό τούς ἀφέντες παρουσιάζεται μπροστά μας ἀπό τίς πρῶτες σχεδόν σελίδες της, σάν ἱστορικός συνοδοιπόρος τοῦ εἰδυλλίου τῆς „λαϊκῆς παραγωγῆς"» (81). Στήν ἐποχή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ὁ ἀγρότης ἦταν ὑποδουλωμένος στό γαιοχτήμονα, δέ δούλευε γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά γιά τόν εὐγενή, γιά τό μοναστήρι, γιά τόν τσιφλικά, καί ὁ κ. Στροῦβε ἀντιπαραθέτει πολύ δικαιολογημένα αὐτό τό *ἱστορικό γεγονός* στά παραμύθια τῶν κοινωνιολόγων μας ὀπαδῶν τῆς ἰδιότυπης ἐξέλιξης, παραμύθια πού λένε ὅτι «τά μέσα παραγωγῆς ἀνῆκαν στόν παραγωγό» (81). Τά παραμύθια αὐτά ἀποτελοῦν μιά ἀπό τίς διαστρεβλώσεις τῆς ρωσικῆς ἱστορίας γιά τό χατίρι τῆς μικροαστικῆς οὐτοπίας, διαστρεβλώσεις στίς ὁποῖες οἱ ναρόντνικοι εἶχαν πάντα τόσο μεγάλη ἐπίδοση. Ἐπειδή φοβοῦνταν νά κοιτάξουν κατάματα τήν πραγματικότητα, ἐπειδή φοβοῦνταν νά χαρακτηρίσουν αὐτή τήν καταπίεση μέ τό πραγματικό της ὄνομα,

---

* Μιά τέτια συσχέτιση τοῦ ἀντικειμενισμοῦ καί τοῦ ὑλισμοῦ τονίστηκε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἀπό τόν Μάρξ στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του: «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte» («Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη».*Ἡ Σύντ.).* Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται σέ ὅ,τι ἔγραφε ὁ Προυντόν γι' αὐτό τό ἱστορικό γεγονός. (Coup d'état (Πραξικόπημα.*Ἡ Σύντ.*)), καί ἀντιπαραθέτοντας τή δική του ἄποψη χαρακτηρίζει ὡς ἑξῆς τήν ἄποψη τοῦ Προυντόν:

«Ὁ Προυντόν προσπαθεῖ πάλι νά παρουσιάσει τό πραξικόπημα [τῆς 2 τοῦ Δεκέμβρη] σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης πού προηγήθηκε. Ἀπαρατήρητα ὅμως ἡ ἱστορική ἔκθεση τοῦ πραξικοπήματος μετατρέπεται σέ ἱστορική δικαίωση τοῦ ἥρωα τοῦ πραξικοπήματος. Πέφτει ἔτσι στό λάθος πού κάνουν οἱ λεγόμενοι *ἀντικειμενικοί* ἱστορικοί μας. Ἐγώ, ἀντίθετα, ἀποδείχνω πώς *ἡ πάλη τῶν τάξεων* στή Γαλλία δημιούργησε τέτιες συνθῆκες καί τέτια κατάσταση πού ἔδωσαν τή δυνατότητα σ' ἕνα μέτριο καί γελοῖο πρόσωπο νά παίξει τό ρόλο ἥρωα» (Vorwort) [123].

ἐπικαλοῦνταν τήν ἱστορία καί παρουσίαζαν τά πράγματα μέ τέτιον τρόπο, πού ἔβγαινε τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἰδιοχτησία τῶν παραγωγῶν στά μέσα παραγωγῆς ἦταν ἡ «ἀπό ἀνέκαθεν» ἀρχή, τό «αἰώνιο βάθρο» τῆς ἐργασίας τοῦ ἀγρότη καί ὅτι συνεπῶς ἡ σημερινή ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγροτιᾶς δέν ἐξηγεῖται μέ τήν ἀντικατάσταση τοῦ φεουδαρχικοῦ ὑπερπροϊόντος ἀπό τήν ἀστική ὑπεραξία, οὔτε μέ τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας, ἀλλά μέ τό τυχαῖο γεγονός μιᾶς ἀποτυχημένης πολιτικῆς, μέ τήν προσωρινή «παρέκκλιση ἀπό τό δρόμο πού μᾶς ὑπαγορεύει ὅλη ἡ ἱστορική ζωή τοῦ ἔθνους» (κ. Γιουζακόφ, περικοπή πού παραθέτει ὁ Π. Στροῦβε, σελ. 15). Καί δέν ντρέπονταν νά διηγοῦνται αὐτά τά κουτά παραμυθάκια γιά μιά χώρα, ὅπου μόλις τελευταῖα σταμάτησε* ἡ δουλοπαροικιακή ἐκμετάλλευση τῆς ἀγροτιᾶς, πού γινόταν μέ τίς πιό βάρβαρες ἀσιατικές μορφές, τότε πού ὄχι μονάχα τά μέσα παραγωγῆς δέν ἀνῆκαν στόν παραγωγό, μά καί οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί πολύ λίγο διαφέρανε ἀπό ἕνα ὁποιοδήποτε «μέσο παραγωγῆς». Ὁ κ. Στροῦβε ἀντιπαραθέτει πολύ εὔστοχα σ' αὐτή τή «μακάρια αἰσιοδοξία» τό δριμύ χαρακτηρισμό τοῦ Σαλτικόφ γιά τή σύνδεση τῆς «λαϊκῆς παραγωγῆς» καί τῆς δουλοπαροικίας, γιά τό πῶς ἡ «ἀφθονία» τῆς ἐποχῆς τῶν «αἰώνιων βάθρων» «ἔπεφτε μόνο [σημειῶστε το αὐτό] στό μερτικό τῶν ἀπόγονων τῶν λαϊμπκαμπάντσι [124] καί τῶν ἄλλων πολεμιστῶν» (83).

Σέ συνέχεια θά σημειώσουμε τήν παρακάτω παρατήρηση τοῦ κ. Στροῦβε, πού θίγει μέ συγκεκριμένο τρόπο ὁρισμένα γεγονότα τῆς ρωσικῆς πραγματικότητας καί περιέχει μιά ἐξαιρετικά σωστή σκέψη. «Ὅταν οἱ παραγωγοί ἀρχίζουν νά ἐργάζονται ὄχι γιά τήν ντόπια ἀγορά, πού τά ὅριά της εἶναι καθορισμένα μέ ἀκρίβεια, μά γιά μιά ἀπομακρυσμένη καί ἀκαθόριστη ἀγορά, καί ἀναπτύσσεται ὁ συναγωνισμός καί ἡ πάλη γιά τήν ἀγορά, οἱ συνθῆκες αὐτές ὁδηγοῦν σέ τεχνική πρόοδο... Μιά καί εἶναι δυνατός ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πρέπει νά ἐφαρμοστεῖ ὅσο τό δυνατό πιό πλατιά, προτοῦ ὅμως ἀναδιοργανωθεῖ ἡ παραγωγή ἀπό τεχνική ἄποψη, ἡ ἐπίδραση τῶν καινούργιων ὅρων τῆς ἀνταλλαγῆς (τῆς πούλησης) θά ἐκδηλωθεῖ στό ὅτι ὁ παραγωγός θά πέσει σέ οἰκονομική ἐξάρτηση ἀπό τόν ἔμπορο (προαγοραστή),

* Δέν μποροῦμε μάλιστα νά ποῦμε ὅτι σταμάτησε ὁριστικά. Ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε τίς πληρωμές ἐξαγορᾶς (καί εἶναι γνωστό ὅτι σ' αὐτές δέν περιλήφθηκε μόνο ἡ τιμή τῆς γῆς, ἀλλά καί ἡ ἐξαγορά τοῦ δουλοπάροικου)· ἀπό τήν ἄλλη ἔχουμε λχ. τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά τῶν ἀγροτῶν «τῆς γῆς τῶν ὀτρέζκι», πού εἶναι ἄμεση ἐπιβίωση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

καί ἀπό κοινωνική πλευρά ὁ παράγοντας αὐτός ἔχει ἀποφασιστική σημασία. Αὐτό τό παραβλέπουν οἱ „ἀληθινοί μαρξιστές" μας σάν τόν κ. Β. Β., πού τούς ἀποτυφλώνει ἡ σημασία τῆς καθαρά τεχνικῆς προόδου» (98). Αὐτή ἡ ὑπόδειξη γιά τήν ἀποφασιστική σημασία τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἐμπόρου-προαγοραστῆ εἶναι πολὺ σωστή. Ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ἀποδείχνει κιόλας ἀπόλυτα τὴν ὕπαρξη κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, ἀποδείχνει ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ Ρωσία ἡ θέση πὼς «ἡ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία -ἡ χρηματικὴ οἰκονομία- εἶναι κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία», δημιουργεῖ τὴν ὑποταγὴ τοῦ παραγωγοῦ στό κεφάλαιο, ἀπό τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἄλλη διέξοδος ἐκτός ἀπό τή δράση τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ. «Ἀπό τή στιγμή πού ἀνάμεσα στόν καταναλωτή καί στόν παραγωγό παρεμβάλλεται ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπιχειρηματίας — πράγμα ἀναπόφευχτο στίς συνθῆκες τῆς παραγωγῆς γιά μιά πλατιά κι ἀκαθόριστη ἀγορά — ἔχουμε μπροστά μας μιά ἀπό τίς μορφές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς». Καί ὁ συγγραφέας προσθέτει μέ τό δίκιο του: «ἄν ὅταν λέμε *βιοτεχνική* παραγωγή ἐννοοῦμε τήν παραγωγή, ὅπου ὁ παραγωγός, δουλεύοντας γιά μιά ἀκαθόριστη κι ἀπομακρυσμένη ἀγορά, ἔχει *πλήρη οἰκονομική αὐτοτέλεια*, θ' ἀποδειχθεῖ, ἴσως, ὅτι στή ρωσική *πραγματικότητα* δέν ὑπάρχει καθόλου αὐτή ἡ πραγματική βιοτεχνική παραγωγή». Μόνο πού ἄδικα χρησιμοποιήθηκαν ἐδῶ ἡ ἔκφραση «ἴσως» καί ὁ μέλλοντας: ἡ ἐπικράτηση τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος τῆς μεγάλης παραγωγῆς καί τῆς πλέριας ὑποδούλωσης τῶν βιοτεχνῶν στούς ἐμπόρους εἶναι γενικά διαδομένο καί κυρίαρχο *γεγονός* στήν πραγματική ὀργάνωση τῶν βιοτεχνικῶν μας ἐπαγγελμάτων. Ἡ ὀργάνωση αὐτή δέν εἶναι ἁπλῶς κεφαλαιοκρατική, ἀλλά, σύμφωνα μέ μιά σωστή παρατήρηση τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἐπίσης ὀργάνωση «ἐξαιρετικά συμφερτική γιά τούς κεφαλαιοκράτες», πού τούς ἐξασφαλίζει τεράστια κέρδη, τούς ἐπιτρέπει νά πληρώνουν ἐξευτελιστικά μεροκάματα καί δυσκολεύει πάρα πολύ τήν ὀργάνωση καί τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐργατῶν (σελ. 99–101). Δέν μποροῦμε παρά νά σημειώσουμε ὅτι τό γεγονός τῆς ἐπικράτησης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης στά βιοτεχνικά μας ἐπαγγέλματα εἶναι γνωστό ἀπό πολύν καιρό, οἱ ναρόντνικοι ὅμως τό ἀγνοοῦν χωρίς νά νιώθουν οὔτε ἴχνος ντροπῆς. Σχεδόν σέ κάθε τεῦχος τῶν περιοδικῶν τους καί σέ κάθε φύλλο τῶν ἐφημερίδων τους, ὅπου γίνεται λόγος γι' αὐτό τό πράγμα, θά συναντήσετε παράπονα ὅτι ἡ κυβέρνηση ὑποστηρίζει «τεχνητά» τό μεγάλο καπιταλισμό [πού ὅλος ὁ «τεχνητός χαρακτήρας» του συν-

ίσταται στό ὅτι εἶναι μεγάλος κι ὄχι μικρός, ἐργοστασιακός κι ὄχι βιοτεχνικός, μηχανικός καί ὄχι χειρωνακτικός] καί δέν κάνει τίποτε γιά τίς «ἀνάγκες *τῆς λαϊκῆς* παραγωγῆς». Ἐδῶ ἐκδηλώνεται μέ ἐξαιρετική παραστατικότητα ἡ περιορισμένη ἀντίληψη τοῦ μικροαστοῦ, πού παλαίβει γιά τό μικρό *κεφάλαιο* ἐνάντια στό μεγάλο καί κλείνει τά μάτια του μπροστά στό ἀναμφισβήτητα διαπιστωμένο γεγονός ὅτι καί σ' αὐτή τή «λαϊκή» παραγωγή ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀντίθεση συμφερόντων καί ὅτι συνεπῶς ἡ διέξοδος δέ βρίσκεται στίς ἀσήμαντες πιστώσεις κτλ. Ἐπειδή στό μικρονοικοκύρη, πού εἶναι δεμένος στό νοικοκυριό του καί φοβᾶται συνεχῶς μήν τό χάσει, ὅλα αὐτά φαίνονται σάν κάτι τό φριχτό, σάν μιά «προπαγάνδα» «γιά δίκαιη ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, σά νά μήν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία πού μέ τούς καρπούς της δημιουργεῖ αὐτή τήν ἀμοιβή», εἶναι εὐνόητο ὅτι μοναδικός ἐκπρόσωπος τῶν ἐργαζόμενων μαζῶν τῶν βιοτεχνῶν μπορεῖ νά εἶναι μόνον ὁ παραγωγός πού βρίσκεται στούς «τεχνητούς» ὅρους «θερμοκηπίου» τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας*.

Ἄς σταθοῦμε ἀκόμα στό συλλογισμό τοῦ κ. Στροῦβε γιά τή γεωργία. Οἱ ἀτμοκίνητες μεταφορές ἐπιβάλλουν τό πέρασμα στήν ἀνταλλαχτική οἰκονομία, μετατρέπουν τήν ἀγροτική παραγωγή σέ ἐμπορευματική. Ὁ ἐμπορευματικός ὅμως χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ὁπωσδήποτε τήν «οἰκονομική καί τεχνική ὀρθολογική της ὀργάνωση» (110). Τή θέση αὐτή ὁ συγγραφέας τή θεωρεῖ ἐξαιρετικά σπουδαῖο ἐπιχείρημα ἐνάντια στούς ναρόντνικους, πού μέ θριαμβευτικό ὕφος τονίζουν, ὅτι δέν μπορεῖ (δῆθεν) νά ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ μεγάλη παραγωγή στή γεωργία παρουσιάζει πλεονεχτήματα. «Ὅποιος στηρίζεται στή θεωρία τοῦ Μάρξ — τούς ἀπαντάει ὁ συγγραφέας — δέν ταιριάζει ν' ἀρνεῖται τή σημασία τῶν οἰκονομικῶν καί τεχνικῶν ἰδιομορφιῶν τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, χάρη στίς ὁποῖες σέ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις ἔχουν οἰκονομικά πλεονεχτήματα ἀπέναντι στίς μεγάλες, ἄν κι ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ ἀρνοῦνταν τή σημασία αὐτῶν τῶν ἰδιομορφιῶν» (111). Τό μέρος αὐτό εἶναι πολύ ἀσαφές. Γιά ποιές ἰδιομορφίες μιλάει ὁ συγγραφέας; Γιατί δέν τίς ἀναφέρει συγκεκριμένα; Γιατί δέν ἀναφέρει ποῦ καί πῶς ἐξέφρασε ὁ Μάρξ τή γνώμη του γι' αὐτό τό πράγμα καί γιά ποιό λόγο θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά διορθωθεῖ αὐτή ἡ γνώμη;

---

* «Ὅλο τό προτσές ἐκφράζεται στό ὅτι ἡ μικρή παραγωγή (ἡ χειροτεχνία) μέ ὁρισμένα στοιχεῖα της συγγενεύει μέ τόν „καπιταλισμό" καί μέ ἄλλα — μέ τή μισθωτή ἐργασία, πού εἶναι ἐλεύθερη ἀπό τά μέσα παραγωγῆς» (σελ. 104).

«Ἡ μικρή γεωργική παραγωγή — συνεχίζει ὁ συγγραφέας — θά παίρνει ὅλο καί περισσότερο ἐμπορευματικό χαρακτήρα, καί τά μικρά γεωργικά νοικοκυριά, γιά νά εἶναι βιώσιμες *ἐπιχειρήσεις*, πρέπει νά ἱκανοποιοῦν τίς γενικές ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς καί τεχνικῆς ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης» (111). «Ἐδῶ δέν πρόκειται καθόλου γιά τό ἄν τίς μικρές γεωργικές ἐπιχειρήσεις θά τίς καταβροχθίσουν οἱ μεγάλες — μιά τέτια ἔκβαση τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης εἶναι ἀπίθανη — ἀλλά γιά τή μεταμόρφωση στήν ὁποία ὑπόκειται ὅλη ἡ λαϊκή οἰκονομία κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἀνταλλαγῶν. Οἱ ναρόντνικοι δέ βλέπουν ὅτι ἡ ἐκτόπιση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀπό τήν ἀνταλλαχτική οἰκονομία μαζί μέ τή „διασπορά τῆς παραγωγῆς", πού διαπιστώθηκε πιό πάνω, ἀλλάζει τελείως ὅλη τή διάρθρωση τῆς κοινωνίας. Ἡ προηγούμενη σχέση ἀνάμεσα στό γεωργικό πληθυσμό (τοῦ χωριοῦ) καί στό μή γεωργικό πληθυσμό (τῆς πόλης) παραβιάζεται ὑπέρ τοῦ τελευταίου. Ὁ ἴδιος ὁ οἰκονομικός τύπος καί ἡ ψυχοσύνθεση τῶν παραγωγῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἀλλάζει ριζικά κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν καινούργιων συνθηκῶν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς» (114).

Τό σημεῖο πού ἀναφέραμε μᾶς ἐξηγεῖ τί ἤθελε νά πεῖ ὁ συγγραφέας στό σημεῖο πού ἀνέφερε τόν Μάρξ, καί ταυτόχρονα μᾶς παρουσιάζει παραστατικά τήν πιό πάνω παρατήρηση, ὅτι ὁ δογματικός τρόπος ἔκθεσης, πού δέ στηρίζεται στήν περιγραφή τοῦ συγκεκριμένου προτσές, συσκοτίζει τίς σκέψεις τοῦ συγγραφέα καί τίς ἀφήνει ἀσαφεῖς. Ἡ θέση του ὅτι εἶναι λαθεμένες οἱ ἀπόψεις τῶν ναρόντνικων εἶναι ἀπόλυτα σωστή, μά ἀτελής, γιατί δέν τή συνοδεύει ἡ ὑπόδειξη τῶν νέων μορφῶν ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, πού ἀναπτύσσονται κατά τήν ἀντικατάσταση αὐτῆς τῆς μή ὀρθολογικῆς παραγωγῆς μέ τήν ὀρθολογική. Ὁ συγγραφέας, λογουχάρη, περιορίζεται ν' ἀναφέρει στά πεταχτά ὅτι «ἡ οἰκονομική ὀρθολογική ὀργάνωση» σημαίνει «μέγιστη γαιοπρόσοδο» (110), ξεχνάει ὅμως νά προσθέσει ὅτι *ἡ γαιοπρόσοδος* προϋποθέτει *τήν ἀστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας*, δηλ. πρῶτο, τήν πλέρια ὑποταγή της στήν ἀγορά, καί, δεύτερο, τή δημιουργία στή γεωργία τῶν ἴδιων τάξεων πού χαρακτηρίζουν καί τήν κεφαλαιοκρατική βιομηχανία — τῆς ἀστικῆς τάξης καί τοῦ προλεταριάτου.

Οἱ ναρόντνικοι, μιλώντας γιά τή δῆθεν μή κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς γεωργίας μας, βάζουν τό ζήτημα πάρα πολύ στενά καί λαθεμένα, ἀνάγοντας τά πάντα μόνο στήν ἐκτόπιση τῶν μικρῶν νοικοκυριῶν ἀπό τά μεγάλα. Ὁ κ. Στροῦβε τούς λέει

πολύ σωστά, πώς όταν σκέφτονται έτσι τούς διαφεύγει ό γενικός χαρακτήρας τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, πού μπορεῖ νά εἶναι (καί πραγματικά εἶναι σέ μᾶς) ἀστικός καί ὅταν ἡ παραγωγή εἶναι μικρή, ὅπως εἶναι ἀστικό τό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Εἶναι γνωστές οἱ συνθῆκες μέσα στίς ὁποῖες τό μικρό αὐτοτελές νοικοκυριό («λαϊκό» σύμφωνα μέ τήν ὁρολογία τῶν διανοουμένων τῆς Ρωσίας) γίνεται ἀστικό: εἶναι, πρῶτο, ἡ κυριαρχία τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού στίς συνθῆκες τῆς ἀπομόνωσης* τῶν παραγωγῶν γεννάει ἀνάμεσά τους τό συναγωνισμό καί, καταστρέφοντας τή μάζα, πλουτίζει τούς λίγους· δεύτερο, ἡ μετατροπή τῆς ἐργατικῆς δύναμης σέ ἐμπόρευμα καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς σὲ κεφάλαιο, δηλ. ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἡ κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῶν σπουδαιότερων κλάδων τῆς βιομηχανίας. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες ὁ μικρός αὐτοτελής παραγωγός ἀρχίζει ν' ἀποτελεῖ ἐξαίρεση μέσα στή μάζα τῶν παραγωγῶν, ὅπως καί σέ μᾶς τώρα *οἱ πραγματικά ἀνεξάρτητοι* νοικοκυρέοι ἀποτελοῦν ἐξαίρεση μέσα στή μάζα πού ἐργάζεται γιά λογαριασμό ἄλλων καί πού δέν ἔχει ὄχι μόνο «αὐτοτελές» νοικοκυριό, μά οὔτε καί μέσα συντήρησης γιά μιά βδομάδα. Ἡ κατάσταση καί τά συμφέροντα τοῦ ἀνεξάρτητου νοικοκύρη τόν ἀπομονώνουν ἀπό τή μάζα τῶν παραγωγῶν, πού ζοῦν *κυρίως* ἀπό τό μεροκάματο. Τή στιγμή πού οἱ τελευταῖοι αὐτοί προβάλλουν τό ζήτημα μιᾶς «δίκαιης ἀμοιβῆς», πού ἀποτελεῖ κατανάγκην τήν εἰσαγωγή στό θεμελιακό ζήτημα μιᾶς ἄλλης ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, τόν πρῶτο τόν ἐνδιαφέρει πολύ πιό ζωτικά κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό: ἡ πίστωση, καί εἰδικά ἡ μικρή «λαϊκή» πίστωση, τά βελτιωμένα καί φτηνά ἐργαλεῖα, «ἡ ὀργάνωση τῆς πούλησης», «ἡ διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας» κτλ.

Ὁ ἴδιος ὁ νόμος τῆς ὑπεροχῆς τῶν μεγάλων νοικοκυριῶν ἀπέναντι στά μικρά εἶναι νόμος μόνο τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί, συνεπῶς, δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στά νοικοκυριά, πού δέν τραβήχτηκαν ἀκόμα ὁριστικά στήν ἐμπορευματική παραγωγή, πού δέν ὑποτάχτηκαν στήν ἀγορά. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἐπιχειρηματολογία (στήν ὁποία, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἐξασκοῦνταν καί ὁ κ. Β. Β.) ὅτι ὁ ξεπεσμός τῶν νοικοκυριῶν τῶν εὐγενῶν ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση καί ἡ μίσθωση ἀπό τούς ἀγρότες γῆς πού ἦταν

* Φυσικά, πρόκειται γιά *οἰκονομική* ἀπομόνωση. Ἡ κοινοτική *γαιοχτησία* δέν τήν ἐξαλείφει καθόλου. Καί μέ τούς πιό «ἐξισωτικούς» ἀναδασμούς ὁ ἀγρότης καλλιεργεῖ μόνος τόν κλῆρο του, συνεπῶς εἶναι ἕνας ἀπομονωμένος, ξεχωριστός παραγωγός.

ἀτομική ἰδιοχτησία ἀνατρέπει τή γνώμη ὅτι ἡ γεωργία μας ἐξελίσσεται κεφαλαιοκρατικά — ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτή ἀποδείχνει μόνο ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού καταφεύγουν σ' αὐτή δέν καταλαβαίνουν καθόλου τό ζήτημα. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ καταστροφή τῶν δουλοπαροικιακῶν σχέσεων, ὅπου *ἡ καλλιέργεια* τῆς γῆς βρισκόταν στά χέρια τῶν ἀγροτῶν, προκάλεσε κρίση στούς τσιφλικάδες. Ὅμως, χωρίς νά μιλήσουμε γιά τό γεγονός ὅτι ἡ κρίση αὐτή ὁδήγησε ἁπλῶς στή χρησιμοποίηση σέ ὅλο καί εὐρύτερη κλίμακα τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων, πού ἀντικαθιστοῦσε στίς ξεπερασμένες μορφές τῆς μισοφεουδαρχικῆς ἐργασίας (ξεπληρωμή μέ δουλιά) — χωρίς νά μιλήσουμε γι' αὐτό, τό ἴδιο τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη ἄρχισε ν' ἀλλάζει οὐσιαστικά τό χαρακτήρα του: ὑποχρεώθηκε νά ἐργάζεται γιά τήν ἀγορά, πράγμα πού δέν ἄργησε νά ὁδηγήσει στή διάσπαση τῆς ἀγροτιᾶς σέ μικροαστική τάξη τοῦ χωριοῦ καί σέ προλεταριάτο τοῦ χωριοῦ. Ἡ διάσπαση αὐτή λύνει ὁριστικά τό ζήτημα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Ὁ κ. Στροῦβε ἐξηγεῖ τό παραπάνω προτσές στό V κεφάλαιο, ὅπου παρατηρεῖ: «Ὁ μικρός καλλιεργητής διαφοροποιεῖται: ἀπό τή μιά μεριά ἀναπτύσσεται μιά „οἰκονομικά γερή" ἀγροτιά [θά ἔπρεπε νά πεῖ: ἀστική], κι ἀπό τήν ἄλλη, μιά ἀγροτιά προλεταριακοῦ τύπου. Τά χαρακτηριστικά τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς συνενώνονται μέ τά κεφαλαιοκρατικά σέ μιά εἰκόνα πάνω ἀπό τήν ὁποία φαίνεται καθαρά ἡ ἐπιγραφή: ἔρχεται ὁ πανουκλιασμένος» (σελ. 177).

Ὁ κ. Στροῦβε ἔπρεπε νά στρέψει τήν προσοχή του ἀκριβῶς σ' αὐτή τήν πλευρά τοῦ ζητήματος, στήν *ἀστική ὀργάνωση* τῆς νέας, «ὀρθολογικῆς» γεωργίας. Ἔπρεπε νά δείξει στούς ναρόντνικους πώς, ὅταν ἀγνοοῦν τό προτσές αὐτό, ἀπό ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῆς ἀγροτιᾶς μετατρέπονται σέ ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς τάξης. Μέ μιά τέτια ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τοῦ ἀγρότη, ἡ «ἀνύψωση τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς», πού λαχταροῦν οἱ ναρόντνικοι μπορεῖ νά σημαίνει ἁπλῶς τήν «ἀνύψωση» τῆς μικροαστικῆς τάξης. Ἀπεναντίας, ἐκεῖνοι πού στρέφουν τήν προσοχή τους στόν παραγωγό, πού ζεῖ μέσα σέ πιό ἀναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, ἐκφράζουν σωστά τά συμφέροντα ὄχι μόνο αὐτοῦ τοῦ παραγωγοῦ, μά καί ὅλης τῆς γιγάντιας μάζας τῆς «προλεταριακῆς» ἀγροτιᾶς.

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἔκθεση τοῦ κ. Στροῦβε δέν εἶναι ἱκανοποιητική, δέν εἶναι πλήρης καί δέν ἐξετάζει τά πράγματα ὥς τό τέλος, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα, ἐνῶ μιλάει γιά ὀρθολογική γεωργία, νά μή δίνει τό χαρακτηρισμό τῆς κοινωνικοοικονομικῆς της

ὀργάνωσης καί, ἐνῶ δείχνει πῶς οἱ ἀτμοκίνητες μεταφορές ἀντικατασταίνουν τή μή ὀρθολογική παραγωγή μέ τήν ὀρθολογική καί τή φυσική μέ τήν ἐμπορευματική, νά μή δίνει τό χαρακτηρισμό τῆς νέας μορφῆς ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού διαμορφώνεται ταυτόχρονα.

Κι αὐτή ἡ ἀδυναμία πού ὑπάρχει στήν τοποθέτηση τῶν ζητημάτων, ἐκδηλώνεται στούς περισσότερους συλλογισμούς τῶν κεφαλαίων πού ἐξετάζουμε. Γιά νά τό δείξω αὐτό παραστατικά, θ' ἀναφέρω καί μερικά ἄλλα παραδείγματα. Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή — λέει ὁ συγγραφέας — καί ὁ πλατύς κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας «ἀναπτύσσονται, στηριζόμενα στό θεσμό τῆς ἀτομικῆς ἰδοχτησίας, στίς ἀρχές τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας καί στό αἴσθημα τοῦ ἀτομικισμοῦ» (91). Ἡ πρόοδος τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς ἐξαρτιέται ἀπό τό «βαθμό κυριαρχίας τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας στήν κοινωνία». «Ἴσως αὐτό νά εἶναι θλιβερό, ἀλλά ἔτσι γίνεται στήν πραγματικότητα· εἶναι μιά συνύπαρξη διαπιστωμένη ἀπό τήν πράξη καί τήν ἱστορία. Σήμερα, πού μέ τόση ἐπιπολαιότητα κακομεταχειρίζονται τίς ἰδέες καί τίς ἀρχές τοῦ XVIII αἰώνα, καί πού ἐπαναλαβαίνεται οὐσιαστικά τό λάθος του, πολύ συχνά ξεχνιέται αὐτή ἡ πολιτιστικοϊστορική σύνδεση τῆς οἰκονομικῆς προόδου μέ τό θεσμό τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, μέ τίς ἀρχές τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας καί μέ τό αἴσθημα τοῦ ἀτομικισμοῦ. Μόνο ὅποιος ἀγνοεῖ αὐτή τή σύνδεση μπορεῖ νά ὑπολογίζει ὅτι εἶναι δυνατή ἡ οἰκονομική πρόοδος μιᾶς οἰκονομικά καὶ πολιτιστικά ἀνεξέλιχτης κοινωνίας χωρίς νά πραγματοποιηθοῦν οἱ πιό πάνω ἀρχές. Δέ νιώθουμε καμιά ἰδιαίτερη συμπάθεια γι' αὐτές τίς ἀρχές καί καταλαβαίνουμε θαυμάσια τόν ἱστορικά *μεταβατικό* χαρακτήρα τους, ταυτόχρονα ὅμως δέν μποροῦμε νά μή βλέπουμε ὅτι ἀποτελοῦν τεράστια πολιτιστική δύναμη, ὄχι μόνο ἀρνητική, μά καί θετική. Αὐτό τό πράγμα μπορεῖ νά μήν τό βλέπει μόνον ὁ ἰδεαλισμός, πού φαντάζεται ὅτι οἱ δοξασίες του δέν ἔχουν καμιά σύνδεση μέ τήν ἱστορική διαδοχικότητα» (91).

Ὁ συγγραφέας ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὅταν διαπιστώνει «ἀντικειμενικά» τίς «ἱστορικές συνυπάρξεις», μά γιαυτό εἶναι τόσο πιό λυπηρό τό γεγονός ὅτι δέν ὁλοκληρώνει τήν ἐπιχειρηματολογία του. Ἔτσι σούρχεται νά τοῦ πεῖς: ὁλοκληρῶστε λοιπόν! συσχετίστε αὐτές τίς γενικές θέσεις καί τίς ἱστορικές πληροφορίες μέ μιά ὁρισμένη περίοδο τῆς ρωσικῆς μας ἱστορίας, διατυπῶστε τες μέ τέτιον τρόπο, ὥστε νά δείξετε γιατί καί κατά τί ἀκριβῶς διαφέρει ἡ ἀντίληψή σας ἀπό τήν ἀντίληψη τῶν να-

ρόντνικων, παραβάλετέ τες μέ τήν πραγματικότητα, πού θά πρέπει νά χρησιμεύει σάν κριτήριο γιά ἕνα ρῶσο μαρξιστή, δεῖξτε τίς ταξικές ἀντιθέσεις πού κρύβονται πίσω ἀπ' ὅλες αὐτές τίς προόδους καί τούς πολιτισμούς*.

Ἡ «πρόοδος» καί ὁ «πολιτισμός» πού μᾶς ἔφερε ἡ Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, συνδέονται ἀναμφισβήτητα μέ τό «θεσμό τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας»· ὁ θεσμός αὐτός δέν καθιερώθηκε μόνο γιά πρώτη φορά σ' ὅλη του τήν πληρότητα μέ τή δημιουργία τοῦ νέου δικαιώματος τῆς «ἀντιδικίας» σέ ὑποθέσεις ἀστικοῦ δικαίου, δικαιώματος πού ἐξασφάλισε μπροστά στό δικαστήριο τήν ἴδια «ἰσότητα» πού ἐνσαρκωνόταν στή ζωή ἀπό τήν «ἐλεύθερη ἐργασία» καί ἀπό τήν πούλησή της στό κεφάλαιο· ὁ θεσμός ἐπεκτάθηκε καί στή γαιοχτησία τόσο τῶν τσιφλικάδων, πού ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπό κάθε ὑποχρέωση ἀπέναντι στό κράτος, ὅσο καί τῶν ἀγροτῶν, πού μετατράπηκαν σέ ἀγρότες *ἰδιοχτῆτες*· πάρθηκε μάλιστα καί σάν βάση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν «πολιτῶν» γιά τή συμμετοχή τους στήν τοπική αὐτοδιοίκηση (τίμημα) κτλ. Ἀκόμα πιό ἀναμφισβήτητη εἶναι ἡ «σύνδεση» τῆς «προόδου» μας μέ τίς «αρχές τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας»: ἔχουμε κιόλας ἀκούσει στό I κεφάλαιο ἀπό τό ναρόντνικό μας ὅτι ἡ «ἐλευθερία» αὐτή συνίστατο στήν ἀπελευθέρωση τῶν «σεμνῶν καί γενειοφόρων» χωραφοφάγων τῆς ρωσικῆς γῆς ἀπό τήν ἀνάγκη «νά ὑποτάσσονται σ' ἕναν κατώτερο ἀστυνομικό βαθμοῦχο». Μιλήσαμε προηγούμενα γιά τό πῶς ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας δημιουργοῦσε τό «αἴσθημα τοῦ ἀτομικισμοῦ». Συνοψίζοντας ὅλα αὐτά τά γνωρίσματα τῆς ἐθνικῆς προόδου, δέν μπορεῖ παρά νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα (πού ἔβγαζε καί ὁ ναρόντνικος τῆς δεκαετίας 1870–1880), ὅτι αὐτή ἡ πρόοδος κι αὐτός ὁ πολιτισμός ἦταν πέρα γιά πέρα ἀστικοί. Ἡ σημερινή Ρωσία εἶναι πολύ καλύτερη ἀπό τή Ρωσία πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, ἐπειδή ὅμως ὅλη αὐτή ἡ βελτίωση ὀφείλεται ἐξολοκλήρου καί ἀποκλειστικά στήν ἀστική τάξη, στούς ἐκπροσώπους της καί στούς θεωρητικούς της, οἱ παραγωγοί δέν ὠφελήθηκαν ἀπ' αὐτήν. Γιά τούς παραγωγούς οἱ βελτιώσεις αὐτές σήμαιναν μόνον ἀλλαγή τῆς μορφῆς

* Contra principia negantem disputari non potest (εἶναι ἀδύνατο νά συζητήσεις μέ κεῖνον πού ἀρνιέται τίς βασικές θέσεις. *Ἡ Σύντ.*), λέει ὁ συγγραφέας γιά τή διαμάχη μέ τούς ναρόντνικους. Αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τό πῶς διατυπώνονται αὐτά τά principia, — διατυπώνονται σάν γενικές θέσεις καί πληροφορίες, ἤ σάν μιά *διαφορετική ἀντίληψη* γιά τοῦτα ἤ ἐκεῖνα τά *γεγονότα* τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας.

τοῦ ὑπερπροϊόντος, σήμαιναν μόνο βελτιωμένες καί τελειοποιημένες μεθόδους ἀποχωρισμοῦ τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς. Γιαυτό οἱ κύριοι ναρόντνικοι δείχνουν τήν πιό ἀπίστευτη «ἐπιπολαιότητα» καί ξεχασιά, ὅταν τίς διαμαρτυρίες τους ἐνάντια στό ρωσικό καπιταλισμό καί ἀστισμό τίς ἀπευθύνουν σέ κείνους ἀκριβῶς πού ἦταν φορεῖς καί διοχετευτές τους. Τό μόνο πού μπορεῖ νά πεῖ κανείς γι' αὐτούς εἶναι: «δέν ξέρουν τούς δικούς τους».

Θᾶναι ἀνώτερο ἀπό τίς δυνάμεις τοῦ σημερινοῦ ναρόντνικου νά συμφωνήσει μέ μιά τέτια ἐχτίμηση τῆς ρωσικῆς καί «κοινωνικῆς» πραγματικότητας στά χρόνια πού ἀκολουθοῦν τή μεταρύθμιση. Γιά νά ἀμφισβητήσει ὅμως τήν ἐχτίμηση αὐτή, θᾶταν ὑποχρεωμένος ν' ἀρνηθεῖ τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς Ρωσίας ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση, ν' ἀρνηθεῖ ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού ἐξονόματός του σηκώθηκε ὁ μακρινός πρόγονός του, ὁ ναρόντνικος τῆς δεκαετίας 1870–1880, καί «πῆγε στό λαό» γιά νά βρεῖ μέσα στούς ἴδιους τούς ἄμεσους παραγωγούς τίς «ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον». Φυσικά *ὁ σημερινός* ναρόντνικος δέν εἶναι μόνο ἱκανός νά τό ἀρνηθεῖ αὐτό, μά καί θ' ἀρχίσει ἴσως νά ἀποδείχνει ὅτι ἀπό τήν ἄποψη πού ἐξετάζουμε ἐπῆλθε ἀλλαγή πρός τό καλύτερο· ἔτσι ὅμως θά ἔδειχνε ἁπλῶς, σέ ὅσους δέν τό βλέπουν αὐτό ἀκόμα, ὅτι δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἕνας κοινότατος *μικροαστός*.

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, δέν κάνω τίποτ' ἄλλο παρά νά ὁλοκληρώνω τίς θέσεις τοῦ κ. Στροῦβε, δίνοντας σ' αὐτές διαφορετική διατύπωση: «τό ἴδιο πράγμα μέ ἄλλα λόγια». Γεννιέται τό ἐρώτημα, εἶναι ἀνάγκη νά γίνει αὐτό; Ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε τόσο λεπτομερειακά σ' αὐτές τίς συμπληρώσεις καί σ' αὐτά τά συμπεράσματα; Μήπως δέν εἶναι αὐτονόητα;

Μοῦ φαίνεται ὅτι ἀξίζει τόν κόπο νά σταθοῦμε, γιά δυό λόγους. Πρῶτο, ὁ στενός ἀντικειμενισμός τοῦ συγγραφέα εἶναι ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνος, γιατί φτάνει στό σημεῖο νά ξεχνάει τά ὅρια ἀνάμεσα στούς παλιούς ἀπό καθέδρας συλλογισμούς γιά τούς δρόμους καί τίς τύχες τῆς πατρίδας, πού εἶναι τόσο ριζωμένοι στή φιλολογία μας, καί στόν ἀκριβῆ χαρακτηρισμό τοῦ πραγματικοῦ προτσές, πού τό κινοῦν οἱ τάδε καί τάδε τάξεις. Αὐτός ὁ στενός ἀντικειμενισμός, αὐτή ἡ ἀσυνέπεια στήν ἐφαρμογή τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ἡ βασική ἔλλειψη τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, καί εἶναι ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε πολύ λεπτομερειακά σ' αὐτόν, γιά νά δείξουμε ἀκριβῶς ὅτι δέν εἶναι ἀπόρροια τοῦ μαρξισμοῦ, ἀλλά τῆς ἀνεπαρκοῦς ἐφαρμογῆς τοῦ μαρξισμοῦ· ὁ στενός αὐτός ἀντικειμενισμός δέν ὀφείλεται στό ὅτι ὁ συγγραφέας

πῆρε ἄλλα κριτήρια γιά τή θεωρία του ἐκτός ἀπό τήν πραγματικότητα, στό ὅτι ἔβγαλε ἄλλα πραχτικά συμπεράσματα ἀπό τή θεωρία (τό ξαναλέω ὅτι τέτια συμπεράσματα δέν εἶναι δυνατά, δέν μπορεῖ νά νοηθοῦν χωρίς διαστρέβλωση ὅλων τῶν κυριότερων θέσεών της), ἀλλά στό ὅτι ὁ συγγραφέας περιορίστηκε μόνο σέ μιά πολύ γενική πλευρά τῆς θεωρίας καί δέν τήν ἐφάρμοσε μέ πλήρη συνέπεια. Δεύτερο, δέν μπορεῖ παρά νά συμφωνήσουμε μέ τή σκέψη πού ἔχει ἐκφράσει ὁ συγγραφέας στόν πρόλογο, ὅτι, προτοῦ κριτικάρει κανείς τό ναροντνικισμό στά ἐπιμέρους ζητήματα, θάπρεπε «ν' ἀποκαλύψει τίς ἴδιες τίς βάσεις τῆς διαφωνίας» (VII) μέ μιά «πολεμική ἀρχῶν». Κι ἀκριβῶς γιά νά μή μείνει ἀπραγματοποίητος ὁ σκοπός αὐτός τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἀπαραίτητο νά δοθεῖ πιό συγκεκριμένο νόημα σ' ὅλες σχεδόν τίς θέσεις του, εἶναι ἀπαραίτητο οἱ πολύ γενικές ὑποδείξεις του ν' ἀναχθοῦν στά συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας. Σ' ὅλα αὐτά τά προβλήματα οἱ ρῶσοι μαρξιστές ἔχουν ἀκόμα νά κάνουν πολλή δουλιά γιά τήν «ἐπανεξέταση τῶν γεγονότων» ἀπό ὑλιστική ἄποψη, δουλιά γιά τήν ἀποκάλυψη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων στόν τομέα τῆς δραστηριότητας τῆς «κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους», ἀντιθέσεων πού κρύβονται πίσω ἀπό τίς θεωρίες τῆς «διανόησης», τέλος δουλιά γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς σύνδεσης ἀνάμεσα σ' ὅλες τίς ξεχωριστές, ἐξαιρετικά ποικίλες, μορφές ἰδιοποίησης τοῦ ὑπερπροϊόντος στούς «λαϊκούς» κλάδους παραγωγῆς τῆς Ρωσίας καί στήν πρωτοπόρα, στήν πιό ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική μορφή αὐτῆς τῆς ἰδιοποίησης, πού περικλείνει τίς «ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον» καί προωθεῖ σήμερα στήν πρώτη σειρά τό ἰδανικό καί τό ἱστορικό καθῆκον τοῦ «παραγωγοῦ». Γιαυτό, ὅσο καί ἄν θά φαινόταν τολμηρή ἡ προσπάθεια νά ὑποδειχθεῖ ἡ λύση αὐτῶν τῶν προβλημάτων, ὅσες ἀλλαγές καί διορθώσεις κι ἄν ἐπιφέρει ἡ παραπέρα λεπτομερειακή μελέτη, ὡστόσο ἀξίζει τόν κόπο νά ἐπισημάνουμε τά συγκεκριμένα προβλήματα, γιά νά προκαλέσουμε πάνω σ' αὐτά μιά ὅσο τό δυνατό πιό γενική καί πιό πλατιά συζήτηση.

Τό ἀποκορύφωμα τοῦ στενοῦ ἀντικειμενισμοῦ τοῦ κ. Στροῦβε, πού τόν κάνει νά θέτει λαθεμένα τά ζητήματα, εἶναι ἡ κρίση του γιά τόν Λίστ, γιά τή «θαυμάσια θεωρία» του σχετικά μέ τή «συνομοσπονδία τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων παραγωγῆς», γιά τή σημασία πού ἔχει γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας, γιά τήν ὑπεροχή τοῦ μανουφακτουρικοῦ γεωργικοῦ κράτους ἀπέναντι στό γεωργικό κτλ. Ὁ συγγραφέας

βρίσκει ὅτι ἡ «θεωρία» αὐτή «μιλάει» μέ ἐξαιρετική «πειστικότητα γιά τό ἱστορικά ἀναπόφευχτο καί τή νομιμότητα τοῦ καπιταλισμοῦ μέ τήν πλατιά σημασία τῆς λέξης» (123), γιά τήν «πολιτιστική καί ἱστορική δύναμη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς πού θριαμβεύει» (124).

Στούς συλλογισμούς αὐτούς διακρίνει κανείς πολύ ζωηρά τό ὕφος ἑνός συγγραφέα ἀπό καθέδρας, πού λές καί ὑψώνεται πάνω ἀπό ὁποιαδήποτε συγκεκριμένη χώρα, πάνω ἀπό ὁποιεσδήποτε συγκεκριμένες ἱστορικές περιόδους καί συγκεκριμένες τάξεις. Ὅπως κι ἄν πάρουμε αὐτό τό συλλογισμό — εἴτε ἀπό καθαρά θεωρητική εἴτε ἀπό πραχτική πλευρά — ἡ ἐκτίμηση αὐτή θά εἶναι ἐξίσου σωστή. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τήν πρώτη πλευρά. Δέν εἶναι ἄραγε παράξενο νά νομίζει κανείς, ὅτι μέ ἀφηρημένες, δογματικές θέσεις γιά τή σημασία τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας μπορεῖ «νά πείσει» ὁποιονδήποτε γιά τό «ἱστορικά ἀναπόφευχτο καί τή νομιμότητα τοῦ καπιταλισμοῦ» σέ κάποια χώρα; Δέν εἶναι ἄραγε λάθος νά τοποθετεῖ κανείς τό ζήτημα πάνω σ' αὐτή τή βάση, πού εἶναι τόσο προσφιλής στούς φιλελεύθερους καθηγητές τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο»; Δέν εἶναι ἄραγε ὑποχρεωτικό γιά ἕνα μαρξιστή νά βλέπει ὅτι ὅλο τό ζήτημα εἶναι, νά ἐξηγήσει αὐτό πού ὑπάρχει, καί γιά ποιό λόγο ὑπάρχει ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι ἀλλιῶς;

Οἱ ναρόντνικοι θεωροῦν τόν καπιταλισμό μας τεχνητό, τόν θεωροῦν φυτό θερμοκηπίου, γιατί δέν καταλαβαίνουν τή σύνδεσή του μ' ὅλη τήν ἐμπορευματική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς μας οἰκονομίας, δέ βλέπουν τίς ρίζες του μέσα στή «λαϊκή παραγωγή» μας. Δεῖξτε τους αὐτή τή σύνδεση κι αὐτές τίς ρίζες, δεῖξτε ὅτι ὁ καπιταλισμός κυριαρχεῖ ἐπίσης καί στή λαϊκή παραγωγή, μέ τή λιγότερο ἀναπτυγμένη καί γιαυτό χειρότερη μορφή, καί θ' ἀποδείξετε ὅτι «εἶναι ἀναπόφευχτος» ὁ ρωσικός καπιταλισμός. Δεῖξτε ὅτι ὁ καπιταλισμός αὐτός, ἀνεβάζοντας τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί κοινωνικοποιώντας την, ἀναπτύσσει καί ξεκαθαρίζει τήν ταξική, τήν κοινωνική ἀντίθεση πού διαμορφώθηκε παντοῦ μέσα στή «λαϊκή παραγωγή», καί θ' ἀποδείξετε τό «νόμιμο» τοῦ ρωσικοῦ μεγάλου καπιταλισμοῦ. Ὅσο γιά τήν πραχτική πλευρά αὐτοῦ τοῦ συλλογισμοῦ, πού ἐφάπτεται μέ τό πρόβλημα τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς, μποροῦμε νά παρατηρήσουμε τό ἑξῆς. Οἱ ρῶσοι μαρξιστές, ὑπογραμμίζοντας πρίν ἀπ' ὅλα καί περισσότερο ἀπ' ὅλα ὅτι τό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ προστατευτισμοῦ εἶναι ζήτημα κεφαλαιοκρατικό, ζήτημα τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς, πρέπει νά ὑπο-

στηρίζουν τήν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, γιατί στή Ρωσία ἐκδηλώνεται μέ ἰδιαίτερη δύναμη ὁ ἀντιδραστικός χαρακτήρας τοῦ προστατευτισμοῦ, πού ἐπιβραδύνει τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας καί δέν ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα ὅλης τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀλλά μονάχα μιᾶς χούφτας μεγιστάνων τῆς ὀλιγαρχίας, γιατί ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου σημαίνει ἐπιτάχυνση τοῦ προτσές πού θά φέρει τά μέσα τῆς ἀπολύτρωσης ἀπό τόν καπιταλισμό.

Ἡ τελευταία § (XI) τοῦ III κεφαλαίου εἶναι ἀφιερωμένη στήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας «καπιταλισμός». Ὁ συγγραφέας τονίζει πολύ σωστά ὅτι ἡ λέξη αὐτή χρησιμοποιεῖται «πολύ ἐλεύθερα» καί ἀναφέρει παραδείγματα «πολύ στενῆς» καί «πολύ πλατιᾶς» ἀντίληψης αὐτῆς τῆς λέξης, δέν καθορίζει ὅμως κανένα συγκεκριμένο γνώρισμα. Ἡ ἔννοια «καπιταλισμός», παρ' ὅλη τήν ἀνάλυση τοῦ συγγραφέα, ἔμεινε ἀξεκαθάριστη. Κι ὅμως θά νόμιζε κανείς ὅτι αὐτό δέ θά πρέπει νά παρουσιάσει ἰδιαίτερη δυσκολία, γιατί τήν ἔννοια αὐτή τήν εἰσήγαγε στήν ἐπιστήμη ὁ Μάρξ κι ὁ ἴδιος πάλι τή θεμελίωσε μέ γεγονότα. Ὁ κ. Στροῦβε ὅμως κι ἐδῶ δέ θέλησε νά μολυνθεῖ ἀπό «ὀρθοδοξία». «Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ — λέει ὁ Στροῦβε — φανταζόταν ἴσως τό προτσές τῆς μετατροπῆς τῆς *ἐμπορευματικῆς* παραγωγῆς σέ *ἐμπορευματική κεφαλαιοκρατική* πιό ορμητικό καί πιό εὐθύγραμμο ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα» (σελ. 127, ὑποσημείωση). Ἴσως. Ἐπειδή ὅμως πρόκειται γιά τή μοναδική ἀντίληψη πού εἶναι θεμελιωμένη ἐπιστημονικά καί στηρίζεται στήν ἱστορία τοῦ κεφαλαίου, ἐπειδή δέν ξέρουμε ἄλλες ἀντιλήψεις λιγότερο «ἴσως» «ὁρμητικές» καί λιγότερο «εὐθύγραμμες», γιαυτό θά προσφύγουμε στόν Μάρξ. Σύμφωνα μέ τή διδασκαλία τοῦ Μάρξ, τά οὐσιώδη γνωρίσματα τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι (1) ἡ ἐμπορευματική παραγωγή σάν *γενική* μορφή τῆς παραγωγῆς. Τό προϊόν παίρνει τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος στούς πιό διαφορετικούς κοινωνικούς παραγωγικούς ὀργανισμούς, ὅμως μόνο στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἡ μορφή αὐτή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας εἶναι *γενική* καί δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, δέν εἶναι μεμονωμένη, τυχαία. Τό δεύτερο γνώρισμα τοῦ καπιταλισμοῦ (2) εἶναι ὅτι ἐμπορευματική μορφή δέν παίρνει μόνο τό προϊόν τῆς ἐργασίας, ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, δηλ. ἡ ἐργατική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ βαθμός ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης

χαρακτηρίζει τό βαθμό ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ*. — Μέ τή βοήθεια αὐτοῦ τοῦ ὁρισμοῦ θά ξεδιαλύνουμε εὔκολα τά παραδείγματα λαθεμένης κατανόησης αὐτοῦ τοῦ ὅρου πού ἀναφέρει ὁ κ. Στροῦβε. Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ ρωσικοῦ καθεστῶτος στόν καπιταλισμό, ἀντιπαράθεση πού στηρίζεται στήν τεχνική καθυστέρηση τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας, στήν ἐπικράτηση τῆς χειρωνακτικῆς παραγωγῆς κτλ., καί πού τόσο συχνά τήν κάνουν οἱ ναρόντνικοι, εἶναι τελείως παράλογη, γιατί ὁ καπιταλισμός ὑπάρχει καί μέ τή χαμηλά ἀναπτυγμένη καί μέ τήν ὑψηλά ἀναπτυγμένη τεχνική, καί ὁ Μάρξ ὑπογραμμίζει ἐπανειλημμένα στό «Κεφάλαιο» ὅτι στήν ἀρχή τό κεφάλαιο ὑποτάσσει τήν παραγωγή στήν κατάσταση πού τή βρίσκει καί μόνον ἀργότερα μετασχηματίζει τήν τεχνική της. Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ γερμανική Hausindustrie, τό «σύστημα τῆς μεγάλης οἰκιακῆς παραγωγῆς» στή Ρωσία, εἶναι κεφαλαιοκρατικός τρόπος ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, γιατί ἐδῶ δέν κυριαρχεῖ ἁπλῶς ἡ ἐμπορευματική παραγωγή, ἀλλά καί ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος κυριαρχεῖ στόν παραγωγό καί ἰδιοποιεῖται τήν ὑπεραξία. Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀντιπαράθεση τῆς ρωσικῆς ἀγροτιᾶς πού «κατέχει γῆ», στό δυτικοευρωπαϊκό καπιταλισμό, μιά ἀντιπαράθεση πού τόσο πολύ ἀρέσει στούς ναρόντνικους, δείχνει ἐπίσης μόνον ὅτι δέν καταλαβαίνουν τί εἶναι ὁ καπιταλισμός. Καί στή Δύση, ὅπως παρατηρεῖ μ᾽ ὅλο του τό δίκιο ὁ συγγραφέας, διατηρεῖται ποῦ καί ποῦ τό «μισοφυσικό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν» (124), τό γεγονός ὅμως αὐτό οὔτε στή Δύση οὔτε στή Ρωσία δέν ἐξαλείφει τήν ἐπικράτηση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τήν ὑποταγή τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν παραγωγῶν στό κεφάλαιο, ὑποταγή πού ὡσότου νά φτάσει στό ἀνώτατο ὅριο τῆς ἀνάπτυξής της περνάει ἀπό πολλές βαθμίδες, πού συνήθως τίς ἀγνοοῦν οἱ ναρόντνικοι, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ ξεκαθαρίζει τό ζήτημα μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια. Ἡ ὑποταγή αὐτή ἀρχίζει ἀπό *τό ἐμπορικό* καί *τό τοκογλυφικό κεφάλαιο*, ἔπειτα περνάει στό βιομηχανικό καπιταλισμό, πού μέ τή σειρά του ἀπό τεχνική ἄποψη εἶναι στήν ἀρχή ἐντελῶς πρωτόγονος καί δέ διαφέρει καθόλου ἀπό τά παλιά συστήματα

---

* «Das Kapital», II. Band (1885) S. 93 («Τό Κεφάλαιο», τόμ. II (1885), σελ. 93. *Σύντ.*).— Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ Μάρξ στό σημεῖο πού ἀναφέραμε δέ δίνει καθόλου τόν *ὁρισμό* (τόν ἐπίσημα διατυπωμένο. *Σύντ.*) τοῦ καπιταλισμοῦ. Γενικά δέν ἀσχολοῦνταν μέ ὁρισμούς. Ἐδῶ τονίζεται ἁπλῶς ἡ σχέση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς μέ τήν κεφαλαιοκρατική καί γιαυτό ἀκριβῶς γίνεται λόγος στό κείμενο [125].

παραγωγῆς, ἔπειτα ὀργανώνει τή μανουφακτούρα — πού ἐξακολουθεῖ νά βασίζεται στή χειρωνακτική ἐργασία, στηρίζεται στά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα πού ἐπικρατοῦν χωρίς νά παραβιάζει τή σύνδεση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη μέ τή γῆ — καί ὁλοκληρώνει τήν ἀνάπτυξή του μέ τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Μόνον αὐτό τό τελευταῖο, ἀνώτατο στάδιο, ἀποτελεῖ τό ἀποκορύφωμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, *μόνον αὐτό* δημιουργεῖ ἕναν ὁλότελα ἀπαλλοτριωμένο, ἐλεύθερο σάν τό πουλί ἐργάτη*, *μόνον αὐτό* γεννάει (καί ἀπό ὑλική καί ἀπό κοινωνική ἄποψη) ἐκεῖνο τόν «ἑνωτικό ρόλο» τοῦ καπιταλισμοῦ, πού οἱ ναρόντνικοι συνήθισαν νά τόν συνδέουν μέ τόν καπιταλισμό γενικά, *μόνον αὐτό* ἀντιπαραθέτει στόν καπιταλισμό τό «γνήσιο τέκνο» του.

Τό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου: «Ἡ οἰκονομική πρόοδος καί ἡ κοινωνική πρόοδος» ἀποτελεῖ ἄμεση συνέχεια τοῦ τρίτου κεφαλαίου καί ἀφορᾶ τό μέρος τοῦ βιβλίου πού ἀντιτάσσει στούς ναρόντνικους τά στοιχεῖα τῆς «πανανθρώπινης πείρας». Ἐδῶ θά χρειαστεῖ νά σταθοῦμε διεξοδικά, πρῶτο, σέ μιά λαθεμένη ἄποψη τοῦ συγγραφέα [ἤ ἀποτυχημένη ἔκφραση;] σχετικά μέ τούς ὀπαδούς τοῦ Μάρξ, καί, δεύτερο, στή διατύπωση τῶν σκοπῶν πού ἐπιδιώκει ἡ κριτική τῶν οἰκονομικῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντνικων.

Ὁ κ. Στροῦβε λέει ὅτι ὁ Μάρξ φανταζόταν πώς τό πέρασμα ἀπό τόν καπιταλισμό στό καινούργιο κοινωνικό καθεστώς θά ἔχει τή μορφή μιᾶς ἀπότομης κατάπτωσης, κατάρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ. (Νομίζει ὅτι αὐτό βγαίνει ἀπό «ὁρισμένες περικοπές» τοῦ Μάρξ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα *ὅλα τά ἔργα* τοῦ Μάρξ περιέχουν αὐτή τήν ἄποψη.) Οἱ ὀπαδοί τοῦ Μάρξ παλαίβουν γιά νά πετύχουν *μεταρυθμίσεις*. Στήν ἄποψη τοῦ Μάρξ τῆς δεκαετίας 1840–1850 «ἔγινε σοβαρή διόρθωση»: ἀντί τῆς «ἀβύσσου», πού χωρίζει τόν καπιταλισμό ἀπό τό καινούργιο καθεστώς, ἔγινε δεχτή μιά «ὁλόκληρη σειρά ἀπό περάσματα».

Δέν μποροῦμε καθόλου νά παραδεχτοῦμε γιά σωστό αὐτό τό πράγμα. Οἱ «ὀπαδοί τοῦ Μάρξ» δέν ἔκαναν καμιά «διόρθωση» οὔτε σπουδαία οὔτε μή σπουδαία στήν ἄποψη τοῦ Μάρξ. Ἡ πάλη γιά μεταρυθμίσεις δέ δείχνει καθόλου ὅτι ἔγινε «διόρθωση», δέ διορθώνει καθόλου τή διδασκαλία τῆς ἀβύσσου καί τῆς ἀπότομης κατάπτωσης, γιατί ἡ πάλη αὐτή διεξάγεται μέ ἀνοιχτό καί καθαρά ἀναγνωρισμένο σκοπό: νά φτάσει ἀκριβῶς στήν

* Οἱ ναρόντνικοι πάντα παριστάνουν τά πράγματα μέ τέτιον τρόπο, ὅτι ὁ ἀπαλλοτριωμένος ἀπό τή γῆ ἐργάτης εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος τοῦ καπιταλισμοῦ *γενικά*, κι ὄχι μόνο τῆς μηχανικῆς βιομηχανίας.

«κατάπτωση»· κι ὅτι γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται «ὁλόκληρη σειρά ἀπό περάσματα» — ἀπό μιά φάση τῆς πάλης σέ ἄλλη, ἀπό μιά βαθμίδα της σέ ἄλλη — αὐτό τό ἀναγνώρισε κι ὁ Μάρξ στή δεκαετία 1840–1850, λέγοντας στό «Μανιφέστο» ὅτι τό κίνημα γιά ἕνα καινούργιο καθεστώς δέν μπορεῖ *νά χωρίζεται* ἀπό τό ἐργατικό κίνημα (καί συνεπῶς ἀπό τήν πάλη γιά μεταρυθμίσεις), καί διατύπωσε ὁ ἴδιος στό τέλος μιά σειρά πραχτικά μέτρα [126].

Ἄν ὁ κ. Στροῦβε ἤθελε νά τονίσει τήν *ἀνάπτυξη* τῆς ἄποψης τοῦ Μάρξ, τότε βέβαια ἔχει δίκιο. Τότε ὅμως ἐμεῖς δέ βλέπουμε ἐδῶ «*διόρθωση*» τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάρξ, μά ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: *ἐφαρμογή καί πραγματοποίησή* τους.

Δέν μποροῦμε ἐπίσης νά συμφωνήσουμε μέ τή στάση τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στό ναροντνικισμό.

«Ἡ φιλολογία τῶν ναρόντνικων στή χώρα μας — λέει — συνέλαβε τήν ἰδέα τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου καί τῆς λαϊκῆς εὐημερίας, τῆς κοινωνικῆς προόδου, τῆς προόδου τῆς διανομῆς» (131).

Ὁ ναροντνικισμός δέ «συνέλαβε» αὐτή τήν ἀντιπαράθεση, ἀλλά ἁπλῶς *διαπίστωσε* ὅτι ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση ὑπάρχει στή Ρωσία ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν πρόοδο, στόν πολιτισμό καί στόν πλοῦτο ἀπό τή μιά μεριά, καί στήν ἀπελευθέρωση τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, στήν ἐλάττωση τοῦ μερίδιου πού παίρνει ὁ παραγωγός ἀπό τό προϊόν τῆς λαϊκῆς ἐργασίας, στό μεγάλωμα τῆς ἀθλιότητας καί τῆς ἀνεργίας ἀπό τήν ἄλλη μεριά· εἶναι ἡ ἴδια ἐκείνη ἀντίθεση πού δημιούργησε αὐτή τήν ἀντιπαράθεση καί στή Δύση.

«...Χάρη στόν ἀνθρωπιστικό χαρακτήρα της, χάρη στήν ἀγάπη της γιά τό λαό, ἡ φιλολογία αὐτή ἔλυσε τό ζήτημα μεμιᾶς πρός ὄφελος τῆς λαϊκῆς εὐημερίας, κι ἐπειδή ὁρισμένες μορφές τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας (κοινότητα, ἀρτέλ) ἐνσάρκωναν, ὅπως φαίνεται, τό ἰδανικό τῆς οἰκονομικῆς ἰσότητας κι ἐξασφάλιζαν ἔτσι τή λαϊκή εὐημερία, ἐνῶ ἡ πρόοδος τῆς παραγωγῆς κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἔντασης τῶν ἀνταλλαγῶν δέν ὑποσχόταν καθόλου ὅτι θά εὐνοήσει αὐτές τίς μορφές, γιατί παραμέριζε τίς οἰκονομικές καί ψυχικές τους βάσεις, οἱ ναρόντνικοι, αναφέροντας τή θλιβερή πείρα τῆς Δύσης, ὅπου ἡ πρόοδος τῆς παραγωγῆς στηρίζεται στήν ἀτομική ἰδιοχτησία καί στήν οἰκονομική ἐλευθερία, ἀντιπαράθεσαν στήν ἐμπορευματική παραγωγή, δηλαδή στόν καπιταλισμό, τή λεγόμενη „λαϊκή παραγωγή“, πού ἐγγυᾶται τή λαϊκή εὐημερία σάν κοινωνικοοικονομικό

ἰδανικό· γιά τή διατήρηση καί τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ ἔχουν χρέος νά παλαίψουν ἡ ρωσική διανόηση καί ὁ ρωσικός λαός».

Στό συλλογισμό αὐτό φαίνονται παραστατικότατα οἱ ἐλλείψεις τῆς ἔκθεσης τοῦ κ. Στροῦβε. Ὁ ναροντνικισμός παρασταίνεται σάν μιά «ἀνθρωπιστική» θεωρία πού «συνέλαβε» τήν ἰδέα τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου καί τῆς λαϊκῆς φτώχιας καί «ἔλυσε τό πρόβλημα» ὑπέρ τῆς διανομῆς, γιατί ἡ «πείρα τῆς Δύσης» «δέν ὑποσχόταν» τή λαϊκή εὐημερία. Κι ὁ συγγραφέας ἀρχίζει ν' ἀντιμάχεται μιά τέτια «λύση» τοῦ προβλήματος, χωρίς νά βλέπει ὅτι πολεμάει ἔτσι μονάχα ἐνάντια στό ἰδεαλιστικό, ἤ ἄν θέλετε ἐνάντια στό ἁπλοϊκό, ρωμαντικό περικάλυμμα τοῦ ναροντνικισμοῦ κι ὄχι ἐνάντια στό περιεχόμενό του, χωρίς νά βλέπει πώς διαπράττει μεγάλο σφάλμα καί μόνο μέ τό γεγονός ὅτι θέτει τό ζήτημα ἀπό καθέδρας, δηλαδή μέ τό συνηθισμένο γιά τούς κύριους ναρόντνικους τρόπο. — Ὅπως σημειώσαμε κιόλας, αὐτό πού δίνει *περιεχόμενο* στό ναροντνικισμό εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τῆς ἄποψης τοῦ ρώσου μικροπαραγωγοῦ καί τῶν συμφερόντων του. «Ὁ ἀνθρωπισμός καί ἡ ἀγάπη γιά τό λαό» πού χαρακτήριζε αὐτή τή θεωρία, ἦταν συνέπεια τῆς καταθλιπτικῆς κατάστασης τοῦ μικροπαραγωγοῦ μας, πού ὑπόφερνε τά πάνδεινα καί ἀπό τό καθεστώς καί τίς παραδόσεις τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», καί ἀπό τήν καταπίεση τοῦ μεγάλου κεφαλαίου. Ἡ στάση τοῦ ναροντνικισμοῦ ἀπέναντι στή «Δύση» καί στήν ἐπίδρασή της στή Ρωσία δέν καθορίστηκε, φυσικά, ἀπό τό γεγονός ὅτι «ἅρπαξε» τούτη ἤ ἐκείνη τήν ἰδέα ἀπό τή Δύση, ἀλλά καθορίστηκε ἀπό τίς συνθῆκες τῆς ζωῆς τοῦ μικροπαραγωγοῦ: ὁ μικροπαραγωγός βρέθηκε ἀντιμέτωπος στό μεγάλο καπιταλισμό πού δανείζεται τή δυτικοευρωπαϊκή τεχνική*, καί, πνιγμένος ἀπ' αὐτόν, ἐπινοοῦσε ἀφελεῖς θεωρίες, πού δέν ἐξηγοῦσαν τήν κεφαλαιοκρατική πολιτική μέ τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, ἀλλά τόν καπιταλισμό μέ τήν πολιτική, καί διακήρυχναν ὅτι ὁ μεγάλος καπιταλισμός εἶναι κάτι τό ξένο πρός τή ρωσική ζωή, κάτι φερμένο ἀπέξω. Τό γεγονός ὅτι ὁ μικροπαραγωγός ἦταν δεμένος μέ τό ἀπομονωμένο μικρό νοικοκυριό του τοῦ ἀφαιροῦσε τή δυνατότητα νά καταλάβει τόν ἀληθινό χαρακτήρα τοῦ κράτους καί ἀπευθυνόταν στό κράτος μέ τήν παράκληση νά ὑποστηρίξει καί νά αναπτύξει τή μικρή («λαϊκή») παραγωγή. Τό γεγονός ὅτι δέν ἦταν

* Πρβλ. τό προαναφερόμενο ἄρθρο τοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι».

ἀναπτυγμένη ἡ ταξική ἀντίθεση, πού χαρακτηρίζει τή ρωσική κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἔκανε νά προβάλει ἡ θεωρία αὐτῶν τῶν ἰδεολογικῶν ἐκπροσώπων τῶν μικροαστῶν σάν ἀντιπροσωπευτική τῶν συμφερόντων τῆς ἐργασίας γενικά.

Ὁ συγγραφέας, ἀντί νά δείξει ὅτι εἶναι παράλογος αὐτός ὁ ἴδιος ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ ζητήματος ἀπό τούς ναρόντνικους καί ἀντί, προβάλλοντας τούς ὑλικούς ὅρους τῆς ζωῆς τοῦ μικροπαραγωγοῦ, νά ἐξηγήσει τή «λύση» πού δίνουν οἱ ναρόντνικοι σ' αὐτό τό ζήτημα, μέ τόν τρόπο πού θέτει τό ζήτημα παρουσιάζει ὁ ἴδιος ἕνα δογματισμό, πού θυμίζει τούς ναρόντνικους στό ζήτημα τῆς «*ἐκλογῆς*» ἀνάμεσα στήν οἰκονομική καί στήν κοινωνική πρόοδο.

«Ἡ κριτική τῶν οἰκονομικῶν βάσεων τοῦ ναροντνικισμοῦ... ἐπιδιώκει... ν' ἀποδείξει τά παρακάτω:

1) Ἡ οἰκονομική πρόοδος εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος τῆς κοινωνικῆς προόδου· ἡ τελευταία πηγάζει ἱστορικά ἀπό τήν πρώτη, καί σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης πρέπει νά ὑπάρχει καί πραγματικά ὑπάρχει μιά ὀργανική ἀλληλεπίδραση, ἕνας ἀλληλοκαθορισμός ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δυό προτσές» (133).

Γενικά, ἡ θέση αὐτή εἶναι, φυσικά, πολύ σωστή. Αὐτή ὅμως, καθορίζει, μᾶλλον, τούς σκοπούς πού ἐπιδιώκει ἡ κριτική τῶν κοινωνιολογικῶν καί ὄχι τῶν οἰκονομικῶν βάσεων τοῦ ναροντνικισμοῦ: οὐσιαστικά ἐδῶ πρόκειται γιά μιά διαφορετική διατύπωση τῆς θεωρίας πού λέει, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας καθορίζεται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τῆς θεωρίας γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος στό Ι καί στό ΙΙ κεφάλαιο. Προκειμένου γιά τήν κριτική «*τῶν οἰκονομικῶν βάσεων* τοῦ ναροντνικισμοῦ» αὐτό δέν ἀρκεῖ. Πρέπει νά διατυπωθεῖ πιό συγκεκριμένα τό ζήτημα, πρέπει ν' ἀναχθεῖ ὄχι στήν πρόοδο γενικά, ἀλλά στήν «πρόοδο» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ρωσικῆς κοινωνίας, στά λάθη γύρω ἀπό τήν κατανόηση *αὐτῆς* τῆς προόδου, λάθη πού γέννησαν τά γελοῖα παραμύθια τῶν ναρόντνικων γιά tabula rasa, γιά «λαϊκή παραγωγή», γιά ἀνεδαφικότητα τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ κτλ. Ἀντί νά λέγεται ὅτι ἀνάμεσα στήν οἰκονομική καί στήν κοινωνική πρόοδο πρέπει νά ὑπάρχει ἀλληλεπίδραση, πρέπει νά ἀναφερθοῦν (ἤ ἔστω καί νά σημειωθοῦν) ὁρισμένα φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς προόδου στή Ρωσία μέ τίς *τάδε καί τάδε* οἰκονομικές ρίζες, πού δέν τίς βλέπουν οἱ ναρόντνικοι*.

* Μπορεῖ νά προβάλλουν τήν ἀντίρηση, ὅτι ἁπλῶς προτρέχω: μά ὁ συγγραφέας εἶπε ὅτι ἀπό τά γενικά προβλήματα σκοπεύει νά περάσει σιγά

«2) Γιαυτό, τό ζήτημα τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καί τοῦ βαθμοῦ τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας εἶναι ζήτημα πρωτεῦον σέ σχέση μέ τό ζήτημα τῆς διανομῆς. Κάτω ἀπό ὁρισμένες ἱστορικές συνθῆκες, ὅταν ἡ παραγωγικότητα τῆς λαϊκῆς ἐργασίας εἶναι καί ἀπόλυτα καί σχετικά πολύ χαμηλή, ἐκδηλώνεται πολύ ἔντονα ἡ πρωταρχική σημασία τοῦ παράγοντα τῆς παραγωγῆς».

Ὁ συγγραφέας στηρίζεται ἐδῶ στή διδασκαλία τοῦ Μάρξ γιά τή δευτερεύουσα σημασία τῆς διανομῆς. Σάν ἐπίγραμμα γιά τό IV κεφάλαιο πῆρε ὁρισμένα λόγια ἀπό τίς παρατηρήσεις στό Πρόγραμμα τῆς Γκότα[127], ὅπου ὁ Μάρξ ἀντιπαραθέτει τόν ἀγοραῖο σοσιαλισμό στόν ἐπιστημονικό, πού δέν ἀποδίδει οὐσιαστική σημασία στή διανομή, ἐξηγώντας τό κοινωνικό καθεστώς μέ τήν ὀργάνωση *τῶν σχέσεων παραγωγῆς* καί θεωρώντας ὅτι μιά ὁρισμένη ὀργάνωση αὐτῶν τῶν σχέσεων συνεπάγεται καί ἕνα ὁρισμένο σύστημα διανομῆς. Ἡ ἰδέα αὐτή, σύμφωνα μέ τήν πολύ σωστή παρατήρηση τοῦ συγγραφέα, διαπερνᾶ ὅλη τή θεωρία τοῦ Μάρξ κι ἔχει ἐξαιρετικά σπουδαία σημασία γιά τή διασάφηση τοῦ μικροαστικοῦ περιεχομένου τοῦ ναροντνικισμοῦ. Τό δεύτερο ὅμως μισό τῆς φράσης τοῦ κ. Στροῦβε τήν κάνει πολύ σκοτεινή, ἰδιαίτερα γιατί χρησιμοποιεῖ τόν ἀσαφῆ ὅρο «παράγοντας τῆς παραγωγῆς». Μπορεῖ, ἴσως, νά γεννηθεῖ ἡ ἀπορία, μέ ποιά ἔννοια πρέπει νά καταλάβει κανείς αὐτόν τόν ὅρο. Ὁ ναρόντνικος ἐκφράζει τήν ἄποψη τοῦ μικροπαραγωγοῦ, πού ἐξηγεῖ τά ἀτυχήματά του μέ τρόπο ἐξαιρετικά ρηχό: μέ τό γεγονός ὅτι αὐτός εἶναι «φτωχός», ἐνῶ ὁ γείτονάς του εἶναι «πλούσιος» ἔμπορος, μέ τό ὅτι οἱ «ἀρχές» βοηθοῦν μόνο τό μεγάλο κεφάλαιο κτλ., μέ δυό λόγια, μέ τίς ἰδιομορφίες τῆς διανομῆς καί τά λάθη τῆς πολιτικῆς κτλ. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ ἄποψη πού ἀντιπαραθέτει ὁ συγγραφέας στό ναρόντνικο: εἶναι μήπως ἡ ἄποψη τοῦ μεγάλου κεφαλαίου, πού βλέπει μέ περιφρόνηση τήν τιποτένια παραγωγή τοῦ ἀγρότη-βιοτέχνη καί πού περηφανεύεται γιά τόν ὑψηλό βαθμό ἀνάπτυξης τῆς δικῆς του παραγωγῆς, γιά τίς «ὑπηρεσίες» του, πού συνίστανται στό ἀπόλυτο καί σχετικό ἀνέβασμα τῆς χαμηλῆς παραγωγικό-

---

σιγά στά συγκεκριμένα, πού τά ἐξετάζει στό VI κεφάλαιο. Τό γεγονός ὅμως εἶναι ὅτι ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας τῆς κριτικῆς τοῦ κ. Στροῦβε, γιά τόν ὁποῖο μιλήσαμε πιό πάνω, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα *ὅλου* τοῦ βιβλίου του, καί τοῦ VI κεφαλαίου καί τοῦ τελευταίου ἀκόμα μέρους. Ἐκεῖνο πού ἔχει περισσότερη ἀνάγκη ἀπό διόρθωση εἶναι ἀκριβῶς *ὁ τρόπος πού θέτει τά ζητήματα* ὁ κ. Στροῦβε.

τητας τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας; ἤ μήπως εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ ἀντίποδά του, πού ζεῖ κιόλας μέσα σέ τόσο ἀναπτυγμένες σχέσεις, πού δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιεῖται μέ τίς παραπομπές στήν πολιτική καί στή διανομή, πού ἀρχίζει νά καταλαβαίνει ὅτι ἡ αἰτία βρίσκεται πιό βαθιά — στήν ἴδια τήν ὀργάνωση τῆς (κοινωνικῆς) παραγωγῆς, στήν ἴδια τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας πάνω στίς ἀρχές τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καί κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο καί τήν καθοδήγηση τῆς ἀγορᾶς; Ἕνα τέτιο ἐρώτημα θά μποροῦσε φυσικά νά γεννηθεῖ στόν ἀναγνώστη, πολύ περισσότερο πού ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ κάπου-κάπου τήν ἔκφραση «παράγοντας τῆς παραγωγῆς» παράλληλα μέ τήν ἔκφραση «οἰκονομικός παράγοντας» (βλ. σελ. 171: «ἡ ἄγνοια τοῦ παράγοντα τῆς παραγωγῆς» ἀπομέρους τῶν ναρόντνικων, «πού φτάνει ὥς τήν ἄρνηση κάθε οἰκονομικοῦ παράγοντα»), πολύ περισσότερο πού κάπου-κάπου ὁ συγγραφέας μέ τή συσχέτιση τῆς «μή ὀρθολογικῆς» παραγωγῆς μέ τήν «ὀρθολογική» συσκοτίζει τή σχέση τοῦ μικροπαραγωγοῦ μέ τόν παραγωγό πού ἔχει χάσει ὁριστικά τά μέσα παραγωγῆς. Δέ χωράει συζήτηση, ὅτι *ἀπό ἀντικειμενική πλευρά* αὐτό δέ μειώνει καθόλου τήν ὀρθότητα τῆς ἔκθεσης τοῦ συγγραφέα· ὅτι ὅποιος καταλαβαίνει τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος μπορεῖ εὔκολα νά φανταστεῖ τά πράγματα ἀπό τήν ἄποψη τῆς τελευταίας σχέσης. Ἐπειδή ὅμως εἶναι πασίγνωστο ὅτι ἴσα-ἴσα οἱ κύριοι ναρόντνικοι τῆς Ρωσίας δέν τό καταλαβαίνουν αὐτό, θά ἦταν εὐχῆς ἔργο στίς συζητήσεις μαζί τους νά συναντούσαμε περισσότερη σαφήνεια καὶ πληρότητα καὶ ὅσο τὸ δυνατὸ λιγότερες ὑπερβολικὰ γενικὲς καὶ ἀφηρημένες θέσεις.

Ὅπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε μέ ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα στό κεφάλαιο Ι, *ὅλη* ἡ διαφορά τοῦ ναροντνικισμοῦ ἀπό τό μαρξισμό βρίσκεται *στό χαρακτήρα τῆς κριτικῆς τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ*. Ὁ ναρόντνικος ἔχει τή γνώμη πώς γιά τήν κριτική τοῦ καπιταλισμοῦ ἀρκεῖ νά διαπιστώσει κανείς τήν ὕπαρξη ἐκμετάλλευσης, τήν ἀλληλεπίδραση ἐκμετάλλευσης καί πολιτικῆς κτλ. Ὁ μαρξιστής ἔχει τή γνώμη πώς εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐξηγήσει καί νά συνδέσει κανείς μαζί αὐτά τά φαινόμενα τῆς ἐκμετάλλευσης σάν σύστημα ὁρισμένων σχέσεων παραγωγῆς, σάν εἰδικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, πού οἱ νόμοι τῆς λειτουργίας καί τῆς ἀνάπτυξής του ὑπόκεινται σέ ἀντικειμενική μελέτη. Ὁ ναρόντνικος ἔχει τή γνώμη πώς γιά τήν κριτική τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἀρκετή ἡ καταδίκη τοῦ τελευταίου ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἰδανικῶν τοῦ πρώτου, ἀπό τήν

ἄποψη τῆς «σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῶν σύγχρονων ἰδεῶν ἠθικῆς». Ὁ μαρξιστής ἔχει τή γνώμη πώς εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐρευνήσει σ' ὅλες τους τίς λεπτομέρειες τίς τάξεις πού σχηματίζονται στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, θεωρεῖ βάσιμη μόνο τήν κριτική πού γίνεται ἀπό τήν σκοπιά μιᾶς ὁρισμένης τάξης, τήν κριτική πού δέ στηρίζεται στίς ἠθικές κρίσεις τῆς «προσωπικότητας», ἀλλά στή συγκεκριμένη διατύπωση τοῦ κοινωνικοῦ προτσές πού συντελεῖται πραγματικά.

Ἄν, ξεκινώντας ἀπ' αὐτό, δοκιμάσει κανείς νά διατυπώσει τά καθήκοντα τῆς κριτικῆς τῶν οἰκονομικῶν βάσεων τοῦ ναροντνικισμοῦ, τά καθήκοντα αὐτά θά μποροῦσαν νά ἐκφραστοῦν περίπου ὡς ἑξῆς:

Πρέπει νά ἀποδειχτεῖ πώς ἡ σχέση τοῦ μεγάλου καπιταλισμοῦ στή Ρωσία πρός τή «λαϊκή παραγωγή» εἶναι ἴδια μέ τή σχέση ἑνός πλέρια ἀναπτυγμένου φαινομένου πρός ἕνα μή ἀναπτυγμένο, ἴδια μέ τή σχέση τοῦ ἀνώτατου στάδιου ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ πρός τό κατώτατο στάδιό του*· πώς ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς καί ἡ ἰδιοποίηση τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, εἴτε πρόκειται γιά τό ἐργοστάσιο εἴτε ἀκόμα καί γιά τό κοινοτικό χωριό, δέν πρέπει νά ἐξηγηθεῖ μέ τήν πολιτική, οὔτε μέ τή διανομή, ἀλλά μέ τίς σχέσεις παραγωγῆς πού διαμορφώνονται μέ ἀναγκαιότητα στήν ἐμπορευματική οἰκονομία, μέ τό σχηματισμό τάξεων πού βρίσκονται ἀντιμέτωπες ἐξαιτίας τῶν ἀντίθετων συμφερόντων τους, πράγμα πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία**·

* Ἡ ἀνάλυση τῆς οἰκονομικῆς πλευρᾶς πρέπει, φυσικά, νά συμπληρωθεῖ μέ τήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν, νομικοπολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν ἐποικοδομημάτων. Τό γεγονός ὅτι δέν καταλάβαιναν τή σύνδεση τοῦ καπιταλισμοῦ μέ τή «λαϊκή παραγωγή» γεννοῦσε στούς ναρόντνικους τήν ἰδέα, ὅτι ἡ ἀγροτική μεταρύθμιση, ἡ κρατική ἐξουσία, ἡ διανόηση κτλ. *δέν ἔχουν ταξικό* χαρακτήρα. Ἡ ὑλιστική ἀνάλυση, ἀνάγοντας ὅλα αὐτά τά φαινόμενα στήν ταξική πάλη πρέπει νά δείξει συγκεκριμένα, ὅτι ἡ «κοινωνική πρόοδος» τῆς Ρωσίας ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση ἦταν ἁπλῶς ἐπακόλουθο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς «οἰκονομικῆς προόδου».

** «Ἡ ἐπανεξέταση τῶν γεγονότων» τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας, ἰδιαίτερα ἐκείνης ἀπό τήν ὁποία οἱ ναρόντνικοι ἀντλοῦν ὑλικό γιά νά ὀνειροπολοῦν σάν μαθήτριες παρθεναγωγείου, δηλ. τῆς ἀγροτικῆς καί βιοτεχνικῆς οἰκονομίας, πρέπει νά δείξει ὅτι ἡ αἰτία τῆς καταπίεσης τοῦ παραγωγοῦ δέ βρίσκεται στή διανομή («ὁ μουζίκος εἶναι φτωχός καί ὁ ἔμπορος πλούσιος»), ἀλλά μέσα στίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς, στήν ἴδια τήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς σύγχρονης ἀγροτικῆς καί βιοτεχνικῆς οἰκονομίας. Ἀπό δῶ θά φανεῖ ὅτι καί στή «λαϊκή» παραγωγή «τό ζήτημα τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς πρωτεύει ἀπέναντι στό ζήτημα τῆς διανομῆς».

πώς αὐτή ἡ πραγματικότητα (ἡ μικρή παραγωγή), πού οἱ ναρόντνικοι, παρακάμπτοντας τόν καπιταλισμό, θέλουν νά τήν ἀνεβάσουν σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο, κλείνει κιόλας μέσα της τόν καπιταλισμό καί τή χαρακτηριστική γι' αὐτόν ἀντίθεση τῶν τάξεων καί τίς συγκρούσεις τους, ἀλλά μονάχα στή χειρότερη μορφή της, πού δυσκολεύει τήν ἀνεξάρτητη δράση τοῦ παραγωγοῦ, καί γι' αὐτό τό λόγο οἱ ναρόντνικοι, πού ἀγνοοῦν τίς διαμορφωμένες πιά κοινωνικές ἀντιθέσεις καί ὀνειρεύονται «ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα», εἶναι οὐτοπιστές-ἀντιδραστικοί, γιατί ὁ μεγάλος καπιταλισμός ἁπλῶς ἀναπτύσσει, ξεκαθαρίζει καί διασαφηνίζει τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἀντιθέσεων, πού ὑπάρχουν παντοῦ στή Ρωσία.

Σέ ἄμεση σύνδεση μέ τήν πολύ ἀφηρημένη διατύπωση τῶν καθηκόντων τῆς κριτικῆς τῶν οἰκονομικῶν ἀντιλήψεων τοῦ ναροντνικισμοῦ βρίσκεται καί ἡ παραπέρα ἔκθεση τοῦ συγγραφέα πού προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει τήν «ἀναγκαιότητα» καί τόν «προοδευτικό χαρακτήρα» τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ καί ὄχι τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἔκθεση αὐτή, χωρίς νά θίγει ἄμεσα τό οἰκονομικό περιεχόμενο τῆς θεωρίας τῶν ναρόντνικων, μᾶς δίνει ὡστόσο πολλά ἐνδιαφέροντα καί διδαχτικά πράγματα. Στή ναροντνικιστική φιλολογία τῆς χώρας μας πολλές φορές ἀκούστηκαν φωνές δυσπιστίας ἀπέναντι στό ἐργατικό κίνημα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Αὐτό ἐκφράστηκε πολύ ἔντονα τόν καιρό τῆς τελευταίας πολεμικῆς τῶν κ.κ. Μιχαηλόβσκι καί Σία («Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1893–1894) ἐνάντια στούς μαρξιστές. Τίποτε τό καλό δέν εἴδαμε ἀκόμα ἀπό τόν καπιταλισμό — ἔγραφε τότε ὁ κ. Μιχαηλόβσκι*. Αὐτοί οἱ ἀνόητοι μικροαστικοί ἰσχυρισμοί ἀνατρέπονται θαυμάσια ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ κ. Στροῦβε, πολύ περισσότερο πού τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι παρμένα

* Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι στήν ἀπάντησή του πρός τόν κ. Στροῦβε λέει πώς ὁ Ἔνγκελς δείχνει «ἐγωισμό» ὅταν ἰσχυρίζεται πώς τό κυρίαρχο, τό γιγάντιο γεγονός τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, πού τήν κάνει καλύτερη ἀπό κάθε ἄλλη, πού δικαιολογεῖ τήν ἱστορία τῆς προέλευσής της, εἶναι τό ἐργατικό κίνημα τῆς Δύσης.

Αὐτή ἡ πραγματικά ἐξοργιστική μομφή πρός τόν Ἔνγκελς εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστική γιά νά ἐκτιμήσει κανείς τό σύγχρονο ρωσικό ναροντνικισμό.

Οἱ κύριοι αὐτοί ξέρουν νά φλυαροῦν γιά «λαϊκό δίκιο», ξέρουν νά συζητοῦν μέ τήν «κοινωνία» μας καί νά τήν κατσαδιάζουν γιατί διάλεξε λαθεμένο δρόμο γιά τήν πατρίδα, ξέρουν νά γλυκοτραγουδοῦν «ἢ τώρα ἢ ποτέ», καί νά τό τραγουδοῦν αὐτό «10,20,30 καί πάνω χρόνια», εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀνίκανοι νά καταλάβουν πόσο καθολική σημασία ἔχει ἡ ἀνεξάρτητη δράση ἐκείνων πού στό ὄνομά τους τραγουδιόνταν αὐτά τά γλυκά τραγούδια.

ἀπό τήν πιό πρόσφατη ἀστική φιλολογία, πού δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά τήν ὑποπτευόμαστε γιά ὑπερβολές. Οἱ περικοπές πού παραθέτει ὁ συγγραφέας δείχνουν ὅτι στή Δύση ὅλοι, ἀκόμα καί οἱ ἀστοί, βλέπουν πώς εἶναι ἀναπόφευχτο τό πέρασμα τοῦ καπιταλισμοῦ σέ ἕνα καινούργιο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό.

Ὁ καπιταλισμός κοινωνικοποίησε τήν ἐργασία σέ τόσο μεγάλο βαθμό, ὥστε ἀκόμα καί στήν ἀστική φιλολογία γίνονται ζωηρές συζητήσεις γιά τήν ἀνάγκη μιᾶς «σχεδιασμένης ὀργάνωσης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας». Ὁ συγγραφέας ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὅταν λέει ὅτι αὐτά εἶναι «σημεῖα τῶν καιρῶν», σημεῖα πού δείχνουν τήν ὁλοκληρωτική ἀποσύνθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος. Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ δηλώσεις πού παραθέτει, ὄχι μόνο τῶν ἀστῶν καθηγητῶν, ἀλλά καί τῶν συντηρητικῶν, πού ἀναγκάστηκαν ν' ἀναγνωρίσουν ἐκεῖνο πού κι ὥς τά σήμερα θέλουν νά ἀρνοῦνται οἱ ριζοσπάστες τῆς Ρωσίας, ὅτι δηλ. τό ἐργατικό κίνημα τό δημιούργησαν οἱ ὑλικοί ὅροι πού γέννησε ὁ καπιταλισμός καί ὄχι «ἁπλῶς» ὁ πολιτισμός ἤ ἄλλοι πολιτικοί ὅροι.

Ὕστερα ἀπ' ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ παραπάνω, ζήτημα εἶναι ἄν ὑπάρχει ἀνάγκη νά σταθοῦμε στό συλλογισμό τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ διανομή μπορεῖ νά παρουσιάζει πρόοδο μόνον ὅταν στηρίζεται σέ μιά ὀρθολογική παραγωγή. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι τό νόημα αὐτῆς τῆς θέσης εἶναι πώς μόνον ὁ μεγάλος καπιταλισμός, πού στηρίζεται σέ μιά ὀρθολογική παραγωγή, βάζει τόν παραγωγό σέ συνθῆκες πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά σηκώσει κεφάλι, νά σκεφτεῖ καί νά φροντίσει καί γιά τόν ἑαυτό του καί γιά κείνους, πού λόγω τῆς καθυστερημένης παραγωγῆς δέ βρίσκονται σ' αὐτές τίς συνθῆκες.

Θά ποῦμε μόνο δυό λόγια γιά τήν παρακάτω φράση τοῦ κ. Στροῦβε: «Τήν ἐξαιρετικά ἀνισόμετρη διανομή, πού ἀναχαιτίζει τήν οἰκονομική πρόοδο, δέν τή δημιούργησε ὁ καπιταλισμός, ἀλλά τήν κληρονόμησε ὁ καπιταλισμός» ἀπό μιά ἐποχή, πού οἱ ρωμαντικοί τήν ἔβλεπαν σάν ἐποχή ὅπου ρέει μέλι καί γάλα (σελ. 159). Αὐτό εἶναι σωστό, ἄν μ' αὐτό ὁ συγγραφέας θέλει ἁπλῶς νά πεῖ ὅτι καί πρίν ἀπό τόν καπιταλισμό ὑπῆρχε ἄνιση διανομή, πράγμα πού ἔχουν τήν τάση νά τό ξεχνοῦν οἱ κύριοι ναρόντνικοι. Αὐτό ὅμως δέν εἶναι σωστό, ἄν ἀρνηθεῖ κανείς ὅτι στόν καπιταλισμό δυναμώνει ἡ ἀνισότητα. Τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας δέν ὑπῆρχε καὶ δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει τόσο ἔντονη ἀνισότητα, ὅση ὑπάρχει σήμερα ἀνάμεσα στόν

ὁλότελα ἐξαθλιωμένο ἀγρότη ἤ τόν ξυπόλητο ἀπ' τή μιά μεριά, καί στούς μεγιστάνες τῶν τραπεζῶν, τῶν σιδηροδρόμων, τῆς βιομηχανίας ἀπό τήν ἄλλη, ἀνισότητα πού τή δημιούργησε ἡ κεφαλαιοκρατική Ρωσία ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση.

Ἄς περάσουμε στό V κεφάλαιο. Ὁ συγγραφέας μᾶς δίνει ἐδῶ τό γενικό χαρακτηρισμό «τοῦ ναροντνικισμοῦ σάν οἰκονομικῆς κοσμοθεωρίας». Οἱ «ναρόντνικοι», κατά τή γνώμη τοῦ κ. Στροῦβε, εἶναι «ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καί τῆς πρωτόγονης ἰσότητας» (167).

Δέν μποροῦμε νά συμφωνήσουμε μ' ἕναν τέτιο χαρακτηρισμό. Δέ θά ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τά ἐπιχειρήματα πού φέραμε στό Ι κεφάλαιο γιά νά ὑποστηρίξουμε τήν ἄποψη ὅτι οἱ ναρόντνικοι εἶναι ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροπαραγωγοῦ. Ἐκεῖ δείξαμε ἤδη, μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο οἱ ὑλικοί ὅροι τῆς ζωῆς τοῦ μικροπαραγωγοῦ, ἡ μεταβατική, ἡ ἐνδιάμεση θέση του ἀνάμεσα στ' «ἀφεντικά» καί στούς «ἐργάτες», κάνουν τούς ναρόντνικους νά μή καταλαβαίνουν τίς ταξικές ἀντιθέσεις καί νά ἀνακατεύουν τρομερά στό πρόγραμμά τους προοδευτικές ἐπιδιώξεις μαζί μέ ἀντιδραστικές.

Ἐδῶ θά προσθέσουμε μόνον ὅτι ὁ ρωσικός ναροντνικισμός μέ τήν πρώτη, δηλ. τήν προοδευτική του πλευρά, πλησιάζει στό δυτικοευρωπαϊκό δημοκρατισμό, γιαυτό καί ταιριάζει θαυμάσια ὁ μεγαλοφυής χαρακτηρισμός πού δόθηκε πρίν 40 καί πάνω χρόνια, ἀπ' ἀφορμή τά γεγονότα τῆς γαλλικῆς ἱστορίας, στό δημοκρατισμό:

«Ὁ δημοκράτης, ἐπειδή ἀντιπροσωπεύει τή μικροαστική τάξη, δηλ. μιά *μεταβατική τάξη*, ὅπου μέσα της ἀμβλύνονται ταυτόχρονα τά συμφέροντα δυό τάξεων, φαντάζεται ὅτι γενικά βρίσκεται πάνω ἀπό τόν ταξικό ἀνταγωνισμό. Οἱ δημοκράτες ἀναγνωρίζουν ὅτι ἀπέναντί τους βρίσκεται μιά προνομιούχα τάξη, ἐνῶ αὐτοί μαζί μ' ὅλο τό ὑπόλοιπο ἔθνος ἀποτελοῦν *τό λαό*. Ὑπερασπίζουν *τό δίκιο τοῦ λαοῦ*, ἀντιπροσωπεύουν τά *συμφέροντα τοῦ λαοῦ*. Γιαυτό δέν ἔχουν ἀνάγκη νά ἐξετάσουν τά συμφέροντα καί τίς σχέσεις τῶν διάφορων τάξεων. Δέν ἔχουν ἀνάγκη νά ζυγίσουν μέ πάρα πολύ μεγάλη ἀκρίβεια τά μέσα τους*...

---

* Τό ἴδιο ἀπαράλλαχτα ὅπως καί οἱ ναρόντνικοι τῆς Ρωσίας. Δέν ἀρνοῦνται ὅτι στή Ρωσία ὑπάρχουν τάξεις πού ἀνταγωνίζονται τόν παραγωγό, βαυκαλίζονται ὅμως μέ συλλογισμούς γιά τή μηδαμινότητα αὐτῶν τῶν «ληστῶν» μπροστά στό «λαό» καί δέ θέλουν νά ἀσχοληθοῦν μέ τή συγκεκρι-

Κι ἄν ἀποδείχνεται ὅτι τά συμφέροντά τους δέν παρουσιάζουν κανένα ἐνδιαφέρον κι ὅτι ἡ δύναμή τους εἶναι *ἀδυναμία*, γι' αὐτό φταῖνε εἴτε οἱ ὀλέθριοι ἐκεῖνοι σοφιστές πού διασποῦν *τόν ἀδιαίρετο λαό* σέ διάφορα ἐχθρικά στρατόπεδα*,... εἴτε κάποια λεπτομέρεια στήν ἐκτέλεση ἔκανε ν' ἀποτύχει τό σύνολο, εἴτε, τέλος, μιά ἀπρόβλεπτη σύμπτωση ἔγινε αἰτία νά χαθεῖ αὐτή τή φορά τό παιχνίδι. Πάντως ὁ δημοκράτης βγαίνει ἀπό τήν πιό ἐπαίσχυντη ἥττα τόσο ἄσπιλος, ὅσο ἀθῶος μπῆκε στή μάχη, μέ τή νεοαποχτημένη πεποίθηση ὅτι πρέπει νὰ νικήσει, ὄχι γιατί αὐτός καί τό κόμμα του θά χρειαστεῖ νά ἐγκαταλείψουν τήν παλιά τους ἄποψη, μά ἀντίστροφα γιατί οἱ συνθῆκες πρέπει νά ὡριμάσουν πρός τή δική του κατεύθυνση» (ihm entgegenzureifen haben. «Der achtzehnte Brumaire u.s.w.», S. 39)[128].

Τά παραδείγματα πού φέρνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δείχνουν ὅτι δέν εἶναι σωστός ὁ χαρακτηρισμός σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο οἱ ναρόντνικοι θεωροῦνται ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καί τῆς πρωτόγονης ἰσότητας. «Πρέπει νά σημειώσουμε σάν κάτι τό *περίεργο* — λέει ὁ κ. Στροῦβε — ὅτι ὁ κ. Ν.—ον χαρακτηρίζει ὥς τά σήμερα τόν Βασίλτσικοφ φιλελεύθερο οἰκονομολόγο» (169). Τίποτε τό περίεργο δέ βρίσκουμε σ' αὐτόν τό χαρακτηρισμό ἄν δοῦμε *τήν οὐσία του*. Ὁ Βασίλτσικοφ ἐπιδιώκει μέ τό πρόγραμμά του φτηνές πιστώσεις σέ πλατιά κλίμακα. Ὁ κ. Νικολάι — ον δέν μπορεῖ νά μή βλέπει ὅτι μέσα στίς συνθῆκες μιᾶς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ὅπως εἶναι ἡ ρωσική, οἱ πιστώσεις ἁπλῶς θά δυναμώσουν τήν ἀστική τάξη, θά ὁδηγήσουν στήν «ἀνάπτυξη καί στήν ἑδραίωση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων» («Δοκίμια», σελ. 77). Ὁ Βασίλτσικοφ, ὅπως καί ὅλοι οἱ ναρόντνικοι, ἐκπροσωπεῖ μέ τά πρακτικά του μέτρα τά συμφέροντα μόνο τῆς μικροαστικῆς τάξης. Τό περίεργο ἐδῶ εἶναι μονάχα ὅτι ὁ κ. Ν.—ον θρονιασμένος δίπλα στούς δημοσιολόγους τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», δέ βλέπει «ὥς τά σήμερα» ὅτι αὐτοί, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρά ἐξίσου ἀσήμαντοι «φιλελεύθεροι οἰκονομολόγοι», ὅπως καί ὁ

μένη ἔρευνα τῆς κατάστασης καί τῶν συμφερόντων κάθε ξεχωριστῆς τάξης, δέ θέλουν νά ἐξετάσουν μήπως τά συμφέροντα κάποιας κατηγορίας παραγωγῶν περιπλέκονται μέ τά συμφέροντα τῶν «ληστῶν», ἀδυνατίζοντας τή δύναμη ἀντίστασης τῶν πρώτων στούς τελευταίους.

* Γιά τούς ρώσους ναρόντνικους φταῖνε οἱ ὀλέθριοι μαρξιστές, πού εἰσάγουν τεχνητά τόν καπιταλισμό καί τούς ταξικούς του ἀνταγωνισμούς σ' ἕνα ἔδαφος, ὅπου ἀναπτύσσονται τόσο πλούσια τά ἄνθη τῆς «κοινωνικῆς ἀμοιβαίας προσαρμογῆς» καί τῆς «ἀλληλέγγυας δράσης» (κ.Β.Β., περικοπή πού νει ὁ Στροῦβε, σελ. 161).

πρίγκηπας Βασίλτσικοφ. Ἡ θεωρία τοῦ οὐτοπισμοῦ συμβιβάζεται εὔκολα στήν πράξη μέ τίς μικροαστικές προόδους. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός τοῦ ναροντνικισμοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμα περισσότερο ἀπό τόν Γκολοβάτσεφ, πού ἀναγνωρίζει τό παράλογο τῆς ἰδέας νά δοθεῖ κλῆρος σέ κάθε ἀγρότη καί προτείνει νά δοθοῦν «φτηνές πιστώσεις γιά τόν ἐργαζόμενο λαό». Κριτικάροντας αὐτή τήν «καταπληχτική» θεωρία, ὁ κ. Στροῦβε προσέχει μόνο τή θεωρητική ἀσυναρτησία της, φαίνεται ὅμως πώς δέ βλέπει τό μικροαστικό της περιεχόμενο.

Παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τό V κεφάλαιο, πρέπει ἀκόμα νά σταθοῦμε στό «νόμο τῶν μέσων ἀναγκῶν» τοῦ κ. Στσερμπίνα. Αὐτό τό πράγμα ἔχει σημασία, γιά νά κρίνουμε τό μαλθουσιανισμό τοῦ κ. Στροῦβε, πού προβάλλει ἀνάγλυφα στό VI κεφάλαιο. Ὁ «νόμος» συνίσταται στό ὅτι μέ τό χωρισμό τῶν ἀγροτῶν σέ ὁμάδες *σύμφωνα μέ τόν κλῆρο*, πετυχαίνεται ἕνας μέσος ὅρος ἀναγκῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας (δηλ. τῶν ἐξόδων γιά τίς διάφορες ἀνάγκες) μέ πολύ μικρές διακυμάνσεις (κατά ὁμάδες)· τά ἔξοδα ὁ κ. Στσερμπίνα τά ὑπολογίζει κατ' ἄτομο τοῦ πληθυσμοῦ.

Ὁ κ. Στροῦβε ὑπογραμμίζει μέ ἱκανοποίηση ὅτι ὁ «νόμος» αὐτός «ἔχει τεράστια σημασία», γιατί ἐπιβεβαιώνει δῆθεν τόν «πασίγνωστο» νόμο τοῦ Μάλθους, ὅτι «ἡ εὐημερία καί ὁ πολλαπλασιασμός τοῦ πληθυσμοῦ καθορίζονται ἀπό τά μέσα ὕπαρξης πού τοῦ εἶναι προσιτά».

Δέν καταλαβαίνουμε, γιατί χάρηκε γι' αὐτό τό νόμο ὁ κ. Στροῦβε. Δέν καταλαβαίνουμε πῶς μπορεῖ νά παίρνει κανείς γιά «νόμο», καί μάλιστα «τεράστιας σημασίας», τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Στσερμπίνα. Μέσα σέ συνθῆκες πού δέν ὑπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές στόν τρόπο ζωῆς τῶν διαφόρων ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν εἶναι πολύ φυσικό νάχουμε ἕνα μέσο ὅρο μέ μικρές διακυμάνσεις, ἄν χωρίσουμε τούς ἀγρότες κατά ὁμάδες, ἰδιαίτερα ἄν κατά τό χωρισμό σέ ὁμάδες πάρουμε σάν βάση τό μέγεθος τοῦ κλήρου, πού δέν καθορίζει ἄμεσα τήν εὐημερία τῆς οἰκογένειας (γιατί ὁ κλῆρος μπορεῖ νά δοθεῖ μέ νοίκι, ὅπως ἐπίσης μπορεῖ καί νά ἔχει παρθεῖ γῆ μέ νοίκι), καί πού τόν παίρνει ἐξίσου καί ὁ πλούσιος καί ὁ φτωχός ἀγρότης, πού ἔχουν ἴδιο ἀριθμό φορολογούμενων ἀτόμων. Τό μόνο πού ἀποδείχνουν οἱ ὑπολογισμοί τοῦ κ. Στσερμπίνα εἶναι ὅτι διάλεξε μιάν ἀποτυχημένη μέθοδο χωρισμοῦ σέ ὁμάδες. Ἄν ὁ κ. Στσερμπίνα βλέπει ἐδῶ κάποιο νόμο πού τόν ἀνακάλυψε ὁ ἴδιος, αὐτό εἶναι πάρα πολύ παράξενο. Δέν εἶναι λιγότερο παράξενο τό νά βλέπει

κανείς ἐδῶ μιά ἐπιβεβαίωση τοῦ νόμου τοῦ Μάλθους, ὅτι δῆθεν ἀπό τό μέγεθος τοῦ κλήρου μπορεῖ νά κρίνει κανείς γιά τά «μέσα ὕπαρξης πού εἶναι προσιτά στόν ἀγρότη», χωρίς νά παίρνει ὑπόψη οὔτε τή μίσθωση τῆς γῆς, οὔτε τά «μεροκάματα», οὔτε τήν οἰκονομική ἐξάρτηση τοῦ ἀγρότη ἀπό τόν τσιφλικά καί τόν ἔμπορο. — Σχετικά μ' αὐτό τό «νόμο» τοῦ κ. Στσερμπίνα (ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τόν ἐκθέτει ὁ κ. Στσερμπίνα δείχνει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ δράστης τοῦ «νόμου» δίνει ἀφάνταστα μεγάλη σημασία στούς μέσους ἀριθμούς του, πού δέν ἀποδείχνουν ἀπολύτως τίποτε), ὁ κ. Στροῦβε λέει: «„Λαϊκή παραγωγή" στή δοσμένη περίπτωση σημαίνει ἁπλῶς μιά τέτια ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, ὅπου δέν χρησιμοποιεῖται μισθωτή ἐργασία. Δέ χωράει συζήτηση πώς μέ τέτια ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας ἡ „ὑπεραξία" μένει στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ» (176). Καί ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι σέ συνθῆκες χαμηλῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας τό γεγονός αὐτό δέν ἐμποδίζει τόν ἐκπρόσωπο αὐτῆς τῆς «λαϊκῆς παραγωγῆς» νά ζεῖ χειρότερα ἀπό τόν ἐργάτη. Τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας γοητεύεται ἀπό τόν μαλθουσιανισμό ὁδήγησε στήν ἀνακριβῆ διατύπωση ἐκ μέρους του τῆς θέσης πού ἀναφέραμε. Σ' ὅλα τά ρωσικά χωριά τό ἐμπορικό καί τοκογλυφικό *κεφάλαιο* ὑποτάσσει τήν ἐργασία καί,—χωρίς νά μετατρέπει τόν παραγωγό σέ μισθωτό ἐργάτη,—ἀπομυζᾶ ἀπ' αὐτόν ὄχι λιγότερη ὑπεραξία ἀπό ὅση ἀπομυζᾶ τό βιομηχανικό κεφάλαιο ἀπό τόν ἐργάτη. Ὁ κ. Στροῦβε εἶπε πολύ σωστά πιό πάνω, ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή πού ἀνάμεσα στούς παραγωγούς καί στούς καταναλωτές παρεμβαίνει *ὁ κεφαλαιοκράτης*, ἔστω κι ἄν ἁπλῶς ἀγοράζει ἀπό τόν αὐτοτελῆ (φαινομενικά) παραγωγό ἕτοιμο ἐμπόρευμα (σελ. 99 καί ὑποσημείωση 2), καί μέσα στούς ρώσους «αὐτοτελεῖς» παραγωγούς δέ θά ἦταν εὔκολο νά βρεῖ κανείς παραγωγούς, πού νά μή δουλεύουν γιά τόν κεφαλαιοκράτη (γιά τόν ἔμπορο, τόν προαγοραστή, τόν κουλάκο κτλ.). Ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα λάθη τῶν ναρόντνικων εἶναι ὅτι δέ βλέπουν τή στενότατη καί ἀδιάρηχτη σύνδεση ἀνάμεσα στήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας καί στήν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στό χωριό. Γιαυτό ὁ συγγραφέας λέει πάρα πολύ σωστά, ὅτι «ἡ ἴδια ἡ ἔκφραση „λαϊκή παραγωγή", μέ τήν ἔννοια πού τή χρησιμοποιοῦν οἱ κύριοι ναρόντνικοι, δέν ἀνταποκρίνεται σέ κανένα πραγματικό καθεστώς ἀπό ὅσα εἶναι γνωστά στήν ἱστορία. Σέ μᾶς στή Ρωσία ὥς τό 1861 ἡ „λαϊκή παραγωγή" συνδεόταν στενά μέ τό καθεστώς τῆς δουλοπα-

ροικίας, κι έπειτα, ύστερα άπό τό 1861, συντελοῦνταν μέ γοργούς ρυθμούς ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού δέν μποροῦσε παρά νά ἀλλοιώνει τήν καθαρότητα τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς» (177). Ὅταν ὁ ναρόντνικος λέει ὅτι ἡ ἰδιοχτησία τοῦ παραγωγοῦ στά μέσα παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἀνέκαθεν τό θεμέλιο τῆς ρωσικῆς ζωῆς, διαστρεβλώνει ἁπλούστατα τήν ἱστορία χάρη τῆς οὐτοπίας του, τή διαστρεβλώνει μέ μιά φραστική πονηριά: στό καθεστώς τῆς δουλοπαροικίας τά μέσα παραγωγῆς τά ἔδινε στόν παραγωγό ὁ τσιφλικάς, *γιά νά μπορεῖ* ὁ παραγωγός νά δουλεύει ἀγγαρεία στόν τσιφλικά· ὁ κλῆρος ἦταν ἕνα εἶδος πληρωμῆς τοῦ μεροκάματου σέ εἶδος, ἦταν «ἀνέκαθεν» ἕνα μέσο ἰδιοποίησης τοῦ ὑπερπροϊόντος. Ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας δέ σήμαινε καθόλου «ἀπελευθέρωση» τοῦ παραγωγοῦ· σήμαινε ἁπλῶς *ἀλλαγή τῆς μορφῆς* τοῦ ὑπερπροϊόντος. Ἄν κάπου στήν Ἀγγλία ἡ πτώση τῆς δουλοπαροικίας δημιούργησε πραγματικά αὐτοτελεῖς κι ἐλεύθερους ἀγρότες, ἡ μεταρύθμιση στή χώρα μας πραγματοποίησε μονομιᾶς τό πέρασμα ἀπό τό «ἐπαίσχυντο» φεουδαρχικό ὑπερπροϊόν στήν «ἐλεύθερη» ἀστική ὑπεραξία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΠΩΣ Ο κ. ΣΤΡΟΥΒΕ ΕΞΗΓΕΙ ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ ΥΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ

Τό τελευταῖο (ἕκτο) κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε εἶναι ἀφιερωμένο στό πιό σπουδαῖο ζήτημα, δηλ. στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας. Τό θεωρητικό του περιεχόμενο διαιρεῖται στά παρακάτω μέρη: 1) ὁ ὑπερπληθυσμός τῆς γεωργικῆς Ρωσίας, ὁ χαρακτήρας καί οἱ αἰτίες του· 2) ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ σημασία καί οἱ αἰτίες της· 3) ὁ ρόλος τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ στήν καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς· 4) τό ἰδιόχτητο νοικοκυριό· ὁ χαρακτήρας τῆς ἀνάπτυξής του καί 5) τό ζήτημα τῶν ἀγορῶν γιά τό ρωσικό καπιταλισμό. Προτοῦ περάσουμε στήν ἀνάλυση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ κ. Στροῦβε γιά τό καθένα ἀπ' αὐτά τά ζητήματα, θά σταθοῦμε στίς παρατηρήσεις του γιά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση.

Ὁ συγγραφέας διαμαρτύρεται ἐνάντια στήν «ἰδεαλιστική» ἑρμηνεία τῆς μεταρύθμισης καί τονίζει τίς ἀνάγκες τοῦ κράτους πού ἀπαιτοῦσαν τήν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας,

τήν *ἐξαγορά*, τήν πίεση «ἀπό τά κάτω». Κρίμα πού ὁ συγγραφέας δέν ὁλοκλήρωσε τή δικαιολογημένη διαμαρτυρία του. Οἱ ναρόντνικοι ἐξηγοῦν τή μεταρύθμιση μέ τήν ἀνάπτυξη στήν «κοινωνία» τῶν «ἀνθρωπιστικῶν» καί «ἀπελευθερωτικῶν» ἰδεῶν. Τό γεγονός αὐτό εἶναι ἀναμφισβήτητο, τό *νά ἐξηγεῖς* ὅμως τή μεταρύθμιση μ' αὐτό τό γεγονός, σημαίνει ὅτι πέφτεις σέ κούφια ταυτολογία, ἀνάγοντας τήν «ἀπελευθέρωση» στίς «ἀπελευθερωτικές» ἰδέες. Ὁ ὑλιστής θεωρεῖ ἀπαραίτητο νά ἐξετάσει εἰδικά *τό περιεχόμενο* τῶν μέτρων πού πραγματοποιήθηκαν ἐνονόματι τῶν ἰδεῶν. Στήν ἱστορία δέν ἔγινε οὔτε μιά σημαντική «μεταρύθμιση», γιά τήν ἐξύμνηση τῆς ὁποίας — παρ' ὅλο τόν ταξικό της χαρακτήρα — νά μή χρησιμοποιήθηκαν μεγάλα λόγια καί ὑψηλές ἰδέες. Τό ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καί μέ τήν ἀγροτική μεταρύθμιση. Ἄν προσέξουμε τό πραγματικό περιεχόμενο τῶν ἀλλαγῶν πού ἐπέφερε, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἔχουν τόν ἑξῆς χαρακτήρα: μιά μερίδα ἀγροτῶν ἀπαλλοτριώθηκε καί — τό κυριότερο — οἱ ὑπόλοιποι ἀγρότες, στούς ὁποίους ἄφησαν ἕνα μέρος τῆς γῆς τους, ἀναγκάστηκαν νά τήν *ἐξαγοράσουν* ἀπό τούς τσιφλικάδες σάν ἐντελῶς ξένο πράγμα, καί νά τήν ἐξαγοράσουν μάλιστα σέ τιμή τεχνητά ἐξογκωμένη. Ὄχι μόνο σέ μᾶς, στή Ρωσία, μά καί στή Δύση οἱ μεταρυθμίσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους συνοδεύονταν ἀπό θεωρίες περί «ἐλευθερίας» καί «ἰσότητας», στό «Κεφάλαιο» μάλιστα ἔχει σημειωθεῖ ἤδη ὅτι τό ἔδαφος πάνω στό ὁποῖο ἀναπτύχθηκαν οἱ ἰδέες τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐμπορευματική παραγωγή. Ἐν πάση περιπτώσει, ὅσο σύνθετος κι ἄν ἦταν ὁ γραφειοκρατικός μηχανισμός πού ἐφάρμοσε τή μεταρύθμιση στή Ρωσία, ὅσο κι ἄν *φαινομενικά** βρισκόταν μακριά ἀπό τήν ἴδια τήν ἀστική τάξη, παραμένει ἀδιαφιλονίκητο τό γεγονός, ὅτι μόνο πάνω στό ἔδαφος μιᾶς *τέτιας* μεταρύθμισης μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ *τό ἀστικό καθεστώς*. Ὁ κ. Στροῦβε ἔχει ἀπόλυτα δίκιο πού τονίζει ὅτι δέν εἶναι σωστή ἡ ἀντιπαράθεση τῆς ρωσικῆς ἀγροτικῆς μεταρύθμισης στήν ἀγροτική μεταρύθμιση τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, πού γίνεται συνήθως: «δέν εἶναι καθόλου σωστός ὁ ἰσχυρισμός (*μέ τόσο γενική μορφή*) ὅτι στή Δυτική Εὐρώπη οἱ ἀγρότες ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ χωρίς νά πάρουν γῆ ἤ, μ' ἄλλα λόγια, ὅτι ἀπαλλοτριώθηκαν μέ νομοθετικό τρόπο» (196). Ὑπογραμμίζω τίς λέξεις: «μέ τόσο γενική μορφή», γιατί ἡ ἀπαλλοτρίωση

* Πραγματικά, ὅπως τονίσαμε πιό πάνω, ὁ μηχανισμός αὐτός καί λόγω τῆς σύνθεσής του καί λόγω τῆς ἱστορικῆς του προέλευσης δέν μποροῦσε παρά νά ἐξυπηρετεῖ μόνο τήν ἀστική τάξη.

τῶν ἀγροτῶν μέ νομοθετικό τρόπο εἶναι ἀναμφισβήτητο ἱστορικό γεγονός παντοῦ, ὅπου ἔγινε ἀγροτική μεταρύθμιση, τό γεγονός ὅμως αὐτό δέν εἶναι γενικό, γιατί στή Δύση *ἕνα μέρος* τῶν ἀγροτῶν, κατά τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τή δουλοπαροικιακή ἐξάρτηση, *ἐξαγόρασε* τή γῆ ἀπό τούς τσιφλικάδες, τήν ἐξαγοράζει καί σέ μᾶς. Μόνον οἱ ἀστοί εἶναι ἱκανοί νά συγκαλύπτουν αὐτό τό γεγονός τῆς *ἐξαγορᾶς* καί νά λένε ὅτι δῆθεν «ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν μέ γῆ* ἔκανε τή Ρωσία tabula rasa» (λόγια κάποιου κ. Γιάκοβλεφ, «πού τά χαιρετίζει ἀπ' τήν καρδιά του» ὁ κ. Μιχαηλόβσκι — βλ. σελ. 10 στόν Π. Στροῦβε).

I

Ἄς περάσουμε στή θεωρία τοῦ κ. Στροῦβε γιά τό «χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή γεωργική Ρωσία». Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα σημεῖα, στά ὁποῖα ὁ κ. Στροῦβε ὑποχωρεῖ ἀπό τή «θεωρία» τοῦ μαρξισμοῦ καί προσχωρεῖ στή θεωρία τοῦ μαλθουσιανισμοῦ. Ἡ οὐσία τῶν ἀπόψεών του, πού τίς ἀναπτύσσει στήν πολεμική του ἐνάντια στόν κ. Ν.—ον, εἶναι ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμός στή γεωργική Ρωσία «δέν εἶναι κεφαλαιοκρατικός, μά, σά νά λέμε, ἁπλός, ἀντίστοιχος πρός τή φυσική οἰκονομία»**.

Ἐπειδή ὁ κ. Στροῦβε λέει ὅτι ἡ ἀντίρηση πού διατυπώνει ἐνάντια στόν κ. Ν.—ον «συμπίπτει ἀπόλυτα μέ τή γενική ἀντίρηση τοῦ Φ. Α. Λάνγκε ἐνάντια στή θεωρία τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τοῦ Μάρξ» (183, ὑποσημείωση), θά ἀσχοληθοῦμε στήν ἀρχή μ' αὐτή τή «γενική ἀντίρηση» τοῦ Λάνγκε γιά νά τήν ἐλέγξουμε.

Ὁ Λάνγκε στό V κεφάλαιο τοῦ ἔργου του «Τό ἐργατικό ζήτημα» (ρωσ. μετ. σελ. 142–178) μιλάει γιά τόν πληθυσμιακό νόμο τοῦ Μάρξ. Ἀρχίζει ἀπό τή βασική θέση τοῦ Μάρξ ὅτι «γενικά ὁ κάθε τρόπος παραγωγῆς, πού εἶναι ἰδιαίτερος γιά κάθε ἱστορική περίοδο, ἔχει ἀντίστοιχα τό δικό του νόμο αὐ-

---

* Ἄν θά λέγαμε τήν ἀλήθεια, θάπρεπε νά ποῦμε: ἡ παροχή *σέ μιά μερίδα* τῶν ἀγροτῶν τῆς δυνατότητας νά *ἐξαγοράζουν* ἀπό τούς τσιφλικάδες *ἕνα μέρος* τῆς γῆς τοῦ κλήρου *τους σέ διπλάσια τιμή*. Καί μάλιστα δέν εἶναι κατάλληλες οἱ λέξεις «παροχή τῆς δυνατότητας», γιατί, ἄν ὁ ἀγρότης ἀρνιόταν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν «ἐξασφάλιση μέ κλῆρο», τόν περίμενε τό ξύλο στά γραφεῖα τῆς ἐπαρχίας.

** Αὐτή τή διατύπωση δίνει ὁ κ. Στροῦβε στό ἄρθρο του στό «Sozialpolitisches Centralblatt» (1893, τεῦχος 1, τῆς 2 τοῦ Ὀχτώβρη) καί προσθέτει ὅτι δέ θεωρεῖ αὐτή τήν ἄποψη «μαλθουσιανική».

ξησης τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἔχει σημασία μόνο γιά τή δοσμένη ἱστορική περίοδο. Ἀφηρημένος νόμος πολλαπλασιασμοῦ ὑπάρχει μόνο γιά τά φυτά καί τά ζῶα»[129]. Ὁ Λάνγκε λέει σχετικά μ' αὐτό:

«Θά μᾶς ἐπιτραπεῖ νά παρατηρήσουμε, πρῶτο, ὅτι καί γιά τά φυτά καί γιά τά ζῶα, γιά νά εἴμαστε ἀκριβεῖς, δέν ὑπάρχει κανένας „ἀφηρημένος" νόμος πολλαπλασιασμοῦ, γιατί γενικά ἡ ἀφαίρεση δέν εἶναι παρά ξεχωρισμός τοῦ γενικοῦ σέ μιά ὁλόκληρη σειρά ὁμοιογενῆ φαινόμενα» (143), κι ὁ Λάνγκε ἐξηγεῖ λεπτομερειακά στόν Μάρξ τί εἶναι ἀφαίρεση. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ὁ Λάνγκε ἁπλούστατα δέν κατάλαβε τό νόημα τῆς θέσης τοῦ Μάρξ. Ὁ Μάρξ ἀντιπαραθέτει ἀπό τήν ἄποψη αὐτή τόν ἄνθρωπο στά φυτά καί στά ζῶα γιά τό λόγο ὅτι ὁ ἄνθρωπος ζεῖ *σέ διάφορους κοινωνικούς ὀργανισμούς*, πού ἀλλάζουν ἱστορικά καί καθορίζονται ἀπό τό σύστημα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, συνεπῶς καί τῆς διανομῆς. Οἱ ὅροι τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτιοῦνται ἄμεσα ἀπό τή συγκρότηση τῶν διάφορων κοινωνικῶν ὀργανισμῶν καὶ γιαυτό ὁ νόμος τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά μελετιέται γιά τόν κάθε κοινωνικό ὀργανισμό χωριστά κι ὄχι «ἀφηρημένα», ἄσχετα ἀπό τίς διάφορες ἱστορικές μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Λάνγκε, ὅτι ἀφαίρεση σημαίνει ξεχωρισμό τοῦ γενικοῦ μέσα ἀπό *ὁμοιογενῆ* φαινόμενα, στρέφεται ὁλοκληρωτικά ἐνάντια στόν ἴδιο: μποροῦμε νά θεωροῦμε ὁμοιογενεῖς τούς ὅρους ὕπαρξης μόνο τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν, σέ καμιά ὅμως περίπτωση καί τοῦ ἀνθρώπου, μιά καί ξέρουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ζήσει σέ κοινωνικές ἑνώσεις πού διέφεραν ὡς πρός τόν τύπο τῆς ὀργάνωσής τους.

Ὁ Λάνγκε ἀφοῦ ἀνέλυσε μετά τή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τό σχετικό ὑπερπληθυσμό σέ μιά κεφαλαιοκρατική χώρα λέει: «ἀπό πρώτη ματιά μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι ἡ θεωρία αὐτή κόβει τό μακρύ νῆμα πού διαπερνᾶ ὅλη τήν ὀργανική φύση μέχρι καί τόν ἄνθρωπο, ὅτι ἐξηγεῖ τίς βάσεις τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος ἔτσι, λές καί οἱ γενικές ἔρευνες γιά τήν ὕπαρξη, γιά τόν πολλαπλασιασμό καί τήν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι ἐντελῶς περιττές γιά τό σκοπό μας, δηλ. γιά τήν κατανόηση τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος» (154)*.

---

* Καί σέ τί μποροῦν νά συνίστανται αὐτές οἱ «γενικές ἔρευνες»; Ἄν θά ἀγνοοῦν τούς ἰδιαίτερους οἰκονομικούς σχηματισμούς τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, θά καταλήγουν σέ μιά κοινοτοπία. Κι ἄν θά περιλαβαίνουν κάμποσους σχηματισμούς, τότε εἶναι φανερό ὅτι θά πρέπει νά προηγηθοῦν εἰδικές ἔρευνες γιά τόν κάθε σχηματισμό ξεχωριστά.

Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δέν κόβει καθόλου τό νῆμα πού διαπερνᾶ ὅλη τήν ὀργανική φύση μέχρι καί τόν ἄνθρωπο: ἐπειδή τό «ἐργατικό ζήτημα» ὑπάρχει μόνο στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἀπαιτεῖ νά λύνεται τό ζήτημα αὐτό ὄχι μέ βάση τίς «γενικές ἔρευνες» γιά τόν πολλαπλασιασμό τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά μέ βάση τίς εἰδικές ἔρευνες γιά τούς νόμους τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Ὁ Λάνγκε ὅμως ἔχει διαφορετική γνώμη: «στήν πραγματικότητα — λέει — δέν εἶναι ἔτσι. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ ἐργοστασιακή ἐργασία στά πρῶτα κιόλας ἔμβρυά της προϋποθέτει *τήν ἀθλιότητα*» (154). Καί ὁ Λάνγκε ἀφιερώνει μιάμιση σελίδα γιά ν' ἀποδείξει αὐτή τή θέση, πού εἶναι αὐτονόητη καί δέν προωθεῖ τό ζήτημα οὔτε κατά μία τρίχα: πρῶτο, ξέρουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ καπιταλισμός δημιουργεῖ τήν ἀθλιότητα, ἀκόμα πρίν ἀπό τό στάδιο ἐκεῖνο τῆς ἀνάπτυξής του, στό ὁποῖο ἡ παραγωγή παίρνει ἐργοστασιακή μορφή, προτοῦ οἱ μηχανὲς δημιουργήσουν πλεόνασμα πληθυσμοῦ· δεύτερο, καί ἡ μορφή κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού προηγήθηκε ἀπό τόν καπιταλισμό — ἡ φεουδαρχική, ἡ δουλοπαροικιακή — δημιούργησε κι αὐτή τήν εἰδική ἀθλιότητά της, πού τή μεταβίβασε κληρονομικά στόν καπιταλισμό.

«Ὅμως ἀκόμα καί μ' ἕναν τόσο ἰσχυρό βοηθό [ὅπως εἶναι ἡ ἀνάγκη] ὁ πρῶτος ἐπιχειρηματίας μόνο σέ σπάνιες περιπτώσεις καταφέρνει νά προσελκύσει σημαντικό ἀριθμό ἐργατικῶν δυνάμεων στό νέο εἶδος δράσης. Συνήθως τά πράγματα γίνονται ὡς ἑξῆς. Ἀπό τόν τόπο ὅπου ἔχει πιά πολιτογραφηθεῖ ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία ὁ ἐπιχειρηματίας προμηθεύεται ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν· σ' αὐτούς προσθέτει κάμποσους θεόφτωχους ἀγρότες*, πού στή δοσμένη στιγμή εἶναι χωρίς δουλιά, καί ἡ παραπέρα συμπλήρωση τοῦ ὑπάρχοντος ἐργοστασιακοῦ προσωπικοῦ γίνεται πιά ἀπό τίς γραμμές τῆς *νέας γενιᾶς*» (156). Ὁ Λάνγκε ὑπογραμμίζει τίς δυό τελευταῖες λέξεις. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι «οἱ γενικές ἔρευνες γιά τήν ὕπαρξη, τόν πολλαπλασιασμό καί τήν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους» βρῆκαν τήν ἔκφρασή τους ἀκριβῶς στή θέση, ὅτι ὁ ἐργοστασιάρχης στρατολογεῖ καινούργιους ἐργάτες ἀπό τίς γραμμές τῆς «νέας γενιᾶς»

* Ἐξάλλου, ἀπό ποῦ βρέθηκαν αὐτοί οἱ «θεόφτωχοι ἀγρότες»; Εἶναι φανερό ὅτι κατά τή γνώμη τοῦ Λάνγκε δέν εἶναι ὑπόλειμμα τοῦ καθεστῶτος τῆς δουλοπαροικίας, οὔτε προϊόν τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι «στά λαϊκά ἤθη δέν ἔχει ἑδραιωθεῖ ἡ τάση τοῦ ἐθελοντικοῦ περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων» (σελ. 157);

κι ὄχι ἀπό τίς γραμμές τῶν μαραζωμένων γέρων. Ὁ ἀγαθός Λάνγκε συνεχίζει αὐτές τίς «γενικές ἔρευνες» σέ μιά ἀκόμα ὁλόκληρη σελίδα (157) καί ἀφηγεῖται στόν ἀναγνώστη ὅτι οἱ γονεῖς προσπαθοῦν νά ἐξασφαλίσουν τά παιδιά τους, ὅτι οἱ ἀργόσχολοι ἠθικολόγοι τοῦ κάκου καταδικάζουν τήν τάση τοῦ ἀνθρώπου νά βγεῖ ἀπο τήν κατάσταση στήν ὁποία γεννήθηκε, ὅτι ἡ ἐπιθυμία νά βρεῖ κανείς μιά θέση γιά τά παιδιά του, γιά νά βγάζουν μόνα τους μεροκάματο, εἶναι πέρα γιά πέρα φυσική. Μόνο ἀφοῦ τελειώσουμε μέ ὅλους αὐτούς τούς συλλογισμούς, πού εἶναι κατάλληλοι ἴσως γιά κάνόνες ἠθικῆς, φτάνουμε στήν οὐσία τοῦ ζητήματος:

«Σέ μιά ἀγροτική χώρα, πού τό ἔδαφός της ἀνήκει σέ μικρούς καί σέ μεγάλους γαιοχτήμονες, γεννιέται ἀναπόφευχτα, ἄν στά λαϊκά ἤθη δέν ἔχει κιόλας ἑδραιωθεῖ ἡ τάση τοῦ ἐθελοντικοῦ περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων, ἕνα μόνιμο πλεόνασμα ἐργατικῶν χεριῶν καί καταναλωτῶν, πού θέλουν νά ζήσουν ἀπό τά προϊόντα αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους» (157–158). Αὐτή τήν καθαρά μαλθουσιανική θέση ὁ Λάνγκε ἁπλῶς τήν προβάλλει χωρίς καμιά ἀπόδειξη. Τήν ἐπαναλαβαίνει ξανά καί ξανά λέγοντας ὅτι «ὅπως καί νάχει τό πράγμα, ὁ πληθυσμός μιᾶς τέτιας χώρας, κι ἄν ἀκόμα ἀπόλυτα εἶναι πολύ ἀραιός, παρουσιάζει συνήθως τά γνωρίσματα ἑνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ», ὅτι «στήν ἀγορά *ἐπικρατεῖ μόνιμα* προσφορά ἐργασίας, ἐνῶ ἡ ζήτηση μένει ἀσήμαντη» (158)—ὅλα ὅμως αὐτά δέν εἶναι παρά γενικολογίες. Ἀπό ποῦ βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι πραγματικά «ἀναπόφευχτη» ἡ ἐμφάνιση ἑνός «πλεονάσματος ἐργατῶν»; Ἀπό ποῦ προκύπτει ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό πλεόνασμα καί στό γεγονός ὅτι στά λαϊκά ἤθη δέν παρατηρεῖται τάση γιά ἐθελοντικό περιορισμό τῶν γεννήσεων; Δέ θάπρεπε ἄραγε, προτοῦ μιλήσει γιά τά «λαϊκά ἤθη», νά δεῖ τίς σχέσεις παραγωγῆς μέσα στίς ὁποῖες ζεῖ αὐτός ὁ λαός; Ἄς φανταστοῦμε λογουχάρη ὅτι οἱ μικροί καί οἱ μεγάλοι ἰδιοχτῆτες, γιά τούς ὁποίους μιλάει ὁ Λάνγκε, εἶχαν ἑνωθεῖ γιά τήν παραγωγή ὑλικῶν ἀξιῶν μέ τόν ἑξῆς τρόπο: οἱ μικροί ἰδιοχτῆτες πῆραν ἀπό τούς μεγάλου κλήρους γῆ γιά νά ζήσουν, καί σέ ἀντάλλαγμα δουλεύουν ἀγγαρεία στούς μεγάλους, καλλιεργώντας τά χωράφια τους. Ἄς φανταστοῦμε σέ συνέχεια ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές ἔχουν ἐκμηδενιστεῖ, ὅτι οἱ ἀνθρωπιστικές ἰδέες ἔχουν σέ τέτιο βαθμό ζαλίσει τούς μεγάλους ἰδιοχτῆτες, ὥστε «ἀπελευθέρωσαν τούς ἀγρότες τους δίνοντάς τους γῆ», *δηλ.* τούς ἔκοψαν περίπου τά 20% τῶν κλήρων καί τά ὑπόλοιπα 80% τούς ὑποχρέωσαν νά τά ἀγοράσουν, πληρώνοντάς τα στό διπλάσιο τῆς

τιμῆς πού πουλιέται ἡ γῆ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ἀγρότες αὐτοί, ἐξασφαλισμένοι μ' αὐτό τόν τρόπο ἀπό τήν «πληγή τῆς προλεταριοποίησης», γιά νά ζήσουν θά δουλεύουν ὅπως καί πρῶτα γιά τούς μεγάλους ἰδιοχτῆτες, τώρα ὅμως δέ θά δουλεύουν ὅπως προηγούμενα κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἐπιστάτη τῆς ἐποχῆς τῆς δουλοπαροικίας, ἀλλά μέ ἐλεύθερη συμφωνία, συνεπῶς θά κοιτᾶνε ν' ἁρπάξουν ὁ ἕνας τή δουλιά τοῦ ἄλλου, γιατί τώρα δέν εἶναι πιά δεμένοι μαζί κι ὁ καθένας κάνει τό νοικοκυριό του γιά δικό του λογαριασμό. Αὐτό τό καθεστώς, ὅπου ὁ ἕνας κοιτάει ν' ἁρπάξει τή δουλιά τοῦ ἄλλου, θά ἐκτοπίσει ἀναπόφευχτα ὁρισμένους ἀγρότες: ἐπειδή οἱ ἀγρότες αὐτοί λόγω τῆς ἐλάττωσης τῶν κλήρων καί τῆς αὔξησης τῶν πληρωμῶν ἔγιναν πιό ἀδύνατοι ἀπέναντι στόν τσιφλικά, ὁ ἀνταγωνισμός τους θ' αὐξήσει τό ποσοστό τοῦ ὑπερπροϊόντος, καί ὁ τσιφλικάς θά κάνει τή δουλιά του μέ μικρότερο ἀριθμό ἀγροτῶν. Ὅσο κι ἄν ἐδραιωθεῖ στά λαϊκά ἤθη ἡ τάση τοῦ ἐθελοντικοῦ περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων, ἡ δημιουργία «πλεονάσματος» εἶναι ὁπωσδήποτε ἀναπόφευχτη. Ὁ συλλογισμός τοῦ Λάνγκε, πού ἀγνοεῖ τίς κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά εὔγλωτη ἀπόδειξη ὅτι οἱ μέθοδοί του δέν ἔχουν καμιά ἀξία. Καί ὁ Λάνγκε δέ μᾶς δίνει τίποτε περισσότερο ἐκτός ἀπό τέτιους συλλογισμούς. Λέει ὅτι οἱ ἐργοστασιάρχες μεταφέρουν πρόθυμα τήν παραγωγή στά ἀπόκεντρα χωριά, γιατί ἐκεῖ «*ὑπάρχει πάντα ἕτοιμη ἡ ἀναγκαία ποσότητα παιδικῆς ἐργασίας γιά ὁποιαδήποτε δουλιά*» (161), χωρίς νά ἐρευνήσει ποιά ἱστορία, ποιός τρόπος κοινωνικῆς παραγωγῆς δημιούργησε αὐτή τήν «προθυμία» τῶν γονέων νά παραδίνουν στήν ὑποδούλωση τά παιδιά τους. Οἱ μέθοδοί του φαίνονται πιό ἀνάγλυφα στόν παρακάτω συλλογισμό του: παραθέτει περικοπές ἀπό τόν Μάρξ, πού λέει ὅτι ἡ μηχανική βιομηχανία, δίνοντας στό κεφάλαιο τή δυνατότητα ν' ἀγοράζει τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, κάνει τόν ἐργάτη «δουλέμπορο».

«Νά ποῦ ἤθελε νά καταλήξει!», ἀναφωνεῖ θριαμβευτικά ὁ Λάνγκε. «Ὅμως, μποροῦμε ἄραγε νά νομίζουμε ὅτι ὁ ἐργάτης, πού πουλάει ἀπό ἀνάγκη τήν ἐργατική του δύναμη, θά δεχόταν μέ τόση εὐκολία νά πουλήσει τή γυναίκα του καί τά παιδιά του, ἄν δέν τόν ἔσπρωχναν νά κάνει αὐτό τό βῆμα ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ ἀνάγκη, κι ἀπό τό ἄλλο ὁ πειρασμός;» (163).

Ὁ ἀγαθός Λάνγκε ἔφτασε μέ τό ζῆλο του στό σημεῖο νά ὑπερασπίζει τόν ἐργάτη ἀπό τόν Μάρξ, ἀποδείχνοντας στόν Μάρξ ὅτι τόν ἐργάτη τόν «σπρώχνει ἡ ἀνάγκη».

«...Μά καί τί ἄλλο εἶναι κατά βάθος αὐτή ἡ διαρκῶς ἀναπτυσ-

σόμενη ἀνάγκη, ἄν ὄχι μιά μεταμόρφωση τοῦ ἀγώνα γιά τήν ὕπαρξη;» (163).

Νά λοιπόν σέ ποιές ἀνακαλύψεις ὁδηγοῦν οἱ «γενικές ἔρευνες γιά τήν ὕπαρξη, τόν πολλαπλασιασμό καί τήν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους»! Μαθαίνουμε ἄραγε ἔστω καί τό ἐλάχιστο γιά τίς αἰτίες τῆς «ἀνάγκης», γιά τό πολιτικοοικονομικό περιεχόμενό της καί γιά τήν πορεία τῆς ἀνάπτυξής της, ὅταν μᾶς λένε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη εἶναι μιά μεταμόρφωση τοῦ ἀγώνα γιά τήν ὕπαρξη; Γιατί αὐτό μπορεῖ νά τό πεῖ κανείς γιά τό καθετί, καί γιά τίς σχέσεις τοῦ ἐργάτη μέ τόν κεφαλαιοκράτη, καί γιά τίς σχέσεις τοῦ γαιοχτήμονα μέ τόν ἐργοστασιάρχη καί τό δουλοπάροικο ἀγρότη κτλ. κτλ. Ἡ προσπάθεια τοῦ Λάνγκε νά διορθώσει τόν Μάρξ δέ μᾶς δίνει τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τέτιες χωρίς περιεχόμενο κοινοτοπίες εἴτε ἀφέλειες. Ἄς δοῦμε τώρα, τί λέει γιά νά ὑποστηρίξει αὐτή τή διόρθωση ὁ ὀπαδός τοῦ Λάνγκε, ὁ κ. Στροῦβε, στίς κρίσεις γιά τό συγκεκριμένο ζήτημα, δηλ. γιά τόν ὑπερπληθυσμό στή γεωργική Ρωσία.

Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή — ἀρχίζει ὁ κ. Στροῦβε — αὐξάνει τήν ἀγοραστική δύναμη τῆς χώρας. «Ἡ ἀνταλλαγή ἀσκεῖ μιά τέτια ἐπίδραση ὄχι μόνο ὅταν ὑπάρχει μιά πλέρια, τεχνική καί οἰκονομική ἀναδιοργάνωση τῆς παραγωγῆς, ἀλλά καί στίς περιπτώσεις πού καί ἡ τεχνική τῆς παραγωγῆς μένει στό προηγούμενο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης, καί ἡ φυσική οἰκονομία διατηρεῖ στή γενική οἰκονομία τοῦ πληθυσμοῦ τόν προηγούμενο κυρίαρχο ρόλο της. Στήν περίπτωση ὅμως αὐτή ὕστερα ἀπό μιά σύντομη ἀναζωογόνηση ἀκολουθεῖ ἐντελῶς ἀναπόφευχτα „ὁ ὑπερπληθυσμός". Ὡστόσο, κι ἄν ἀκόμα φταίει γι' αὐτόν ἡ ἐμπορευματική παραγωγή, φταίει μόνο: 1) σάν *κίνητρο*, 2) σάν παράγοντας περιπλοκῆς» (182). Ὁ ὑπερπληθυσμός θά παρουσιαζόταν καί χωρίς τήν ἐμπορευματική οἰκονομία: γιατί ὁ χαρακτήρας του δέν εἶναι κεφαλαιοκρατικός.

Αὐτές εἶναι οἱ θέσεις πού διατυπώνει ὁ συγγραφέας. Ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή κιόλας προκαλοῦν κατάπληξη, γιατί παρουσιάζουν τήν ἴδια γενικολογία πού εἴδαμε καί στόν Λάνγκε: ὑποστηρίζεται ὅτι μέσα στά πλαίσια τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ὁ ὑπερπληθυσμός εἶναι ἀναπόφευχτος, δέν ἐξηγεῖται ὅμως ποιό εἶναι ἀκριβῶς τό προτσές πού τόν δημιουργεῖ. Ἄς δοῦμε τά γεγονότα, στά ὁποῖα ὁ συγγραφέας βρίσκει μιά ἐπιβεβαίωση τῶν ἀπόψεών του.

Τά στοιχεῖα γιά τήν περίοδο 1762–1846 δείχνουν ὅτι γενικά ὁ πληθυσμός δέν αὐξάνει καθόλου γρήγορα: ἡ ἐτήσια αὔξηση ἦταν 1,07–1,5%. Καί, ὅπως λέει ὁ Ἀρσένιεφ, ἡ αὔξηση ἦταν

πιό γρήγορη στά «σιτοπαραγωγικά» κυβερνεῖα. Τό «γεγονός» αὐτό, συμπεραίνει ὁ κ. Στροῦβε, «εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό γιά τίς πρωτόγονες μορφές τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας, ὅπου ἡ αὔξηση βρίσκεται σέ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπό τή φυσική γονιμότητα, ἐξάρτηση, μποροῦμε νά ποῦμε, πού εἶναι χειροπιαστή». Αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δράσης «τοῦ νόμου τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὕπαρξης» (185). «Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔκταση τῆς γῆς κι ὅσο ἀνώτερη ἡ φυσική γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, τόσο μεγαλύτερη εἶναι καί ἡ φυσική ἐπαύξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (186). Συμπέρασμα τελείως αὐθαίρετο: ὁ συγγραφέας, στηριζόμενος ἁπλῶς καί μόνο στό γεγονός, ὅτι ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς περιοχῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας κατά τήν περίοδο 1790–1846 ὁ πληθυσμός παρουσίασε τή λιγότερη αὔξηση στά κυβερνεῖα Βλαντίμιρ καί Καλούγκα, φκιάχνει ὁλόκληρο νόμο γιά ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὕπαρξης. Μποροῦμε ἄραγε μέ βάση τήν ἔκταση τῆς γῆς νά κρίνουμε γιά τά μέσα συντήρησης τοῦ πληθυσμοῦ; (Κι ἄν ἀκόμα παραδεχτοῦμε ὅτι μέ τόσο λίγα στοιχεῖα μποροῦμε νά βγάζουμε γενικά συμπεράσματα). Γιατί ὁ «πληθυσμός» αὐτός δέ χρησιμοποιοῦσε ἄμεσα τά προϊόντα πού τοῦ ἔδινε ἡ «φυσική γονιμότητα»: τά μοιραζόταν μέ τούς τσιφλικάδες, μέ τό κράτος. Δέν εἶναι λοιπόν ξεκάθαρο ὅτι τό ἕνα ἤ τό ἄλλο σύστημα τῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας — τά δοσίματα ἤ ἡ ἀγγαρεία, τό μέγεθος τῶν ὑποχρεώσεων καί ὁ τρόπος τῆς ἐκπλήρωσής τους κτλ. — ἐπηρέαζαν ἀσύγκριτα περισσότερο τό μέγεθος τῶν «μέσων συντήρησης», πού περιέρχονταν στόν πληθυσμό, ἀπ' ὅ,τι ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού δέ βρισκόταν στήν ἀποκλειστική καί ἐλεύθερη κατοχή τῶν παραγωγῶν; Κάτι ἀκόμα. Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις πού βρίσκουν τήν ἔκφρασή τους στή δουλοπαροικία, ὁ πληθυσμός συνδεόταν καί τότε μέ τήν ἀνταλλαγή: «ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας ἀπό τή γεωργία — λέει πολύ σωστά ὁ συγγραφέας — δηλ. ὁ κοινωνικός, ὁ ἐθνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ὑπῆρχε καί στήν ἐποχή πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση» (189). Γεννιέται τό ἐρώτημα, γιατί τότε νά νομίζουμε ὅτι ὁ βιοτέχνης ἤ ὁ ζωέμπορος τοῦ κυβερνείου τοῦ Βλαντίμιρ, πού ζοῦσαν στό βάλτο, εἶχαν πιό περιορισμένα «μέσα συντήρησης» ἀπό τόν ἁπλό γεωργό τοῦ κυβερνείου τοῦ Ταμπόφ μέ ὅλη τή «φυσική γονιμότητα τῆς γῆς» του;

Ἔπειτα ὁ κ. Στροῦβε παραθέτει στοιχεῖα γιά τήν ἐλάττωση τοῦ δουλοπαροικιακοῦ πληθυσμοῦ πρίν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση.

Οἱ οἰκονομολόγοι, πού παραθέτει τή γνώμη τους, ἀποδίδουν αὐτό τό φαινόμενο στήν «πτώση τῆς εὐημερίας» (189). Ὁ συγγραφέας συμπεραίνει:

«Σταθήκαμε στό γεγονός τῆς ἐλάττωσης τοῦ δουλοπαροικιακοῦ πληθυσμοῦ πρίν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση, γιατί, κατά τή γνώμη μας, τό γεγονός αὐτό ρίχνει ζωηρό φῶς στήν οἰκονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Σημαντικό τμῆμα τῆς χώρας ἦταν... κορεσμένο ἀπό πληθυσμό μέ τίς ὑπάρχουσες τότε τεχνικοοικονομικές, κοινωνικές καί νομικές συνθῆκες: οἱ συνθῆκες αὐτές ἦταν πραγματικά δυσμενεῖς γιά μιά κάπως γρήγορη αὔξηση σχεδόν τοῦ 40 % τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ πού σημειώθηκε» (189). Τί δουλιά ἔχει ἐδῶ ὁ «νόμος» τοῦ Μάλθους γιά τήν ἀντιστοιχία τῆς αὔξησης μέ τά μέσα συντήρησης, τή στιγμή πού τό φεουδαρχικό κοινωνικό καθεστώς διοχέτευε αὐτά τά μέσα συντήρησης στά χέρια μιᾶς χούφτας μεγαλογαιοχτημόνων, ἀγνοώντας τή μάζα τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἡ αὔξησή του ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης; Μπορεῖ νάχει καμιά ἀξία λχ. ὁ συλλογισμός τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ μικρότερη αὔξηση παρατηρήθηκε εἴτε στά κυβερνεῖα μέ μικρή γονιμότητα καί μέ ἀδύνατη ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, εἴτε στά πυκνοκατοικημένα κυβερνεῖα πού ἔχουν ἀποκλειστικά γεωργικό χαρακτήρα; Τοῦ κ. Στροῦβε τοῦ ἀρέσει νά βλέπει ἐδῶ τήν ἐκδήλωση τοῦ «μή κεφαλαιοκρατικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ», πού θά παρουσιαζόταν καί χωρίς τήν ἐμπορευματική οἰκονομία ἡ ὁποία «ἀντιστοιχεῖ στή φυσική οἰκονομία». Θά μποροῦσε ὅμως νά ἰσχυριστεῖ κανείς μέ τά ἴδια, ἄν ὄχι μέ πιό ἰσχυρά ἐπιχειρήματα, ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμός αὐτός ἀντιστοιχεῖ στή φεουδαρχική οἰκονομία, ὅτι ἡ ἀργή αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἐξαρτιόταν περισσότερο ἀπ' ὅλα ἀπό τήν ἔνταση τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας τοῦ ἀγρότη στά νοικοκυριά τῶν τσιφλικάδων, πού προκάλεσε ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, γιά τό λόγο ὅτι ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦν τήν ἀγγαρεία στήν παραγωγή σιτηρῶν πού προορίζονταν *γιά πούληση*, κι ὄχι μόνο γιά τίς ἀνάγκες τους. Τά παραδείγματα τοῦ συγγραφέα στρέφονται ἐναντίον του: δείχνουν ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά σκαρώσει κανείς ἕναν ἀφηρημένο νόμο τοῦ πληθυσμοῦ, σύμφωνα μέ τόν κανόνα τῆς ἀντιστοιχίας τῆς αὔξησής του μέ τά μέσα συντήρησης καί ἀγνοώντας τά ξεχωριστά γιά κάθε ἱστορική περίοδο συστήματα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί τά στάδια ἀνάπτυξής τους.

Περνώντας ὁ κ. Στροῦβε στήν ἐποχή πού ἀκολουθεῖ τή μεταρύθμιση λέει: «στήν ἱστορία τοῦ πληθυσμοῦ ὕστερ' ἀπό τήν κα-

τάργηση τῆς δουλοπαροικίας βλέπουμε τό ἴδιο βασικό γνώρισμα πού ὑπῆρχε καί πρίν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση. Ἡ δυναμικότητα τῆς αὔξησης γενικά βρίσκεται σέ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπό τήν ἔκταση τῆς γῆς καί ἀπό τήν ἔκταση τοῦ κλήρου» (198). Αὐτό ἀποδείχνεται ἀπό τόν πίνακα πού χωρίζει τούς ἀγρότες σύμφωνα μέ τήν ἔκταση τοῦ κλήρου τους καί πού δείχνει ὅτι τό ποσοστό αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι τόσο μεγαλύτερο, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔκταση τοῦ κλήρου τους. «*Καί δέν μπορεῖ νά γίνεται διαφορετικά στίς συνθῆκες τοῦ φυσικοῦ*, „αὐτοκαταναλωτικοῦ"... νοικοκυριοῦ, πού χρησιμεύει πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά τήν ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ» (199).

Πραγματικά, *ἄν ἦταν ἔτσι*, ἄν οἱ κλῆροι χρησίμευαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά τήν ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ παραγωγοῦ, ἄν ἀποτελοῦσαν τή μοναδική πηγή ἱκανοποίησης αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν, τότε καί μόνο τότε θά μποροῦσε νά βγάλει κανείς ἀπό παρόμοια στοιχεῖα ἕνα γενικό νόμο αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐμεῖς ὅμως ξέρουμε πώς δέν εἶναι ἔτσι. Οἱ κλῆροι χρησιμεύουν «πρῶτ' ἀπ' ὅλα» γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῶν τσιφλικάδων καί τοῦ κράτους: ἀφαιροῦνται ἀπό τούς κατόχους τους, ἄν οἱ «ἀνάγκες» αὐτές δέν ἱκανοποιοῦνται στήν καθορισμένη προθεσμία· ἐπιβαρύνονται μέ φόρους πού ξεπερνοῦν τήν ἀποδοτικότητά τους. Ἔπειτα, ὁ κλῆρος δέν εἶναι ὁ μοναδικός πόρος τοῦ ἀγρότη. Τό ἔλλειμμα τοῦ νοικοκυριοῦ — λέει ὁ συγγραφέας — πρέπει νά βρεῖ τήν ἀντανάκλασή του προληπτικά κι ἀνασταλτικά στόν πληθυσμό. Τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τήν ἐπιβραδύνει ἐξάλλου καί ἡ ἐξάσκηση ἐπαγγελμάτων ἔξω ἀπό τόν τόπο διαμονῆς, πού ἀπορροφᾶ τόν ἐνήλικο ἀρσενικό πληθυσμό (199). Ἄν ὅμως τό ἔλλειμμα πού ἀφήνει ἡ καλλιέργεια τοῦ κλήρου καλύπτεται μέ τή μίσθωση γῆς ἤ μέ ἔσοδα ἀπό μή ἀγροτικά ἐπαγγέλματα, τότε τά μέσα συντήρησης τοῦ ἀγρότη μπορεῖ ν' ἀποδειχτοῦν πέρα γιά πέρα ἀρκετά γιά μιά «γρήγορη αὔξηση» τοῦ πληθυσμοῦ. Δέ χωράει συζήτηση ὅτι μόνο γιά μιά μειοψηφία τῶν ἀγροτῶν, τά πράγματα μπορεῖ νάρθουν τόσο εὐνοϊκά, ὅμως, ἐφόσον μᾶς λείπει μιά εἰδική ἀνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς μέσα στήν ἀγροτιά, ἀπό πουθενά δέ φαίνεται ὅτι αὐτή ἡ αὔξηση ἔγινε ἰσόμετρα, ὅτι δέν προκλήθηκε κυρίως ἀπό τήν εὐημερία τῆς μειοψηφίας. Τέλος, ὁ συγγραφέας βάζει μόνος του τή φυσική οἰκονομία σάν ὅρο ἀπόδειξης τῆς ὀρθότητας τῆς θέσης του, ὅπως ὁμολογεῖ ὅμως κι ὁ ἴδιος, ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση εἰσχώρησε στήν παλιά ζωή σάν πλατύ κύμα ἡ ἐμπορευματική παραγωγή. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τά στοιχεῖα τοῦ συγγραφέα εἶναι

ἀπολύτως ἀνεπαρκῆ *γιά τή διατύπωση ἑνός γενικοῦ νόμου αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ.* Κάτι παραπάνω, ἡ ἀφηρημένη «ἁπλότητα» αὐτοῦ τοῦ νόμου, πού προϋποθέτει ὅτι στήν κοινωνία πού ἐξετάζουμε τά μέσα παραγωγῆς «χρησιμεύουν πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ», δίνει μιά ὁλότελα λαθεμένη καί ἀναπόδειχτη ἑρμηνεία σέ γεγονότα ἐξαιρετικά πολύπλοκα. Παράδειγμα: ὕστερ' ἀπό τήν ἀπελευθέρωση — λέει ὁ κ. Στροῦβε — οἱ τσιφλικάδες εἶχαν συμφέρο νά δίνουν στούς ἀγρότες τή γῆ μέ νοίκι. «Ἔτσι αὔξανε ἡ ἐπισιτιστική ἔκταση, ἡ προσιτή στήν ἀγροτιά, δηλ. αὔξαιναν τά μέσα τῆς συντήρησής της» (200). Αὐτή ἡ ἄμεση ἀναγωγή ὅλης τῆς ἔκτασης πού προέρχεται ἀπό μίσθωση στήν «ἐπισιτιστική ἔκταση» εἶναι ἐντελῶς ἀστήριχτη καί λαθεμένη. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι οἱ τσιφλικάδες ἔπαιρναν τή μερίδα τοῦ λέοντος ἀπό τό προϊόν πού παραγόταν στή γῆ τους (200), ἔτσι πού πρέπει ἀκόμα νά δεῖ κανείς ἄν αὐτή ἡ μίσθωση (λχ. μέ ξεπληρωμή μέ δουλιά) δέ χειροτέρευε τήν κατάσταση τῶν ἐνοικιαστῶν, ἄν δέν τούς δημιουργοῦσε ὑποχρεώσεις, πού ὁδηγοῦσαν τελικά στήν ἐλάττωση τῆς ἐπισιτιστικῆς ἔκτασης. Παρακάτω, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι μόνον οἱ εὔποροι (216) ἀγρότες εἶναι σέ θέση νά νοικιάζουν γῆ, πού στά χέρια τους θ' ἀποτελεῖ μᾶλλον μέσο διεύρυνσης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, παρά μέσο αὔξησης τῆς παραγωγῆς γιά τήν «αὐτοκατανάλωση». Κι ἄν ἀκόμα εἶχε ἀποδειχτεῖ ὅτι γενικά ἡ μίσθωση βελτίωσε τήν κατάσταση τῆς «ἀγροτιᾶς», τί σημασία θά μποροῦσε νάχει αὐτό τό περιστατικό, ὅταν, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, οἱ φτωχοί καταστρέφονταν ἀπό τίς μισθώσεις (216), δηλ. αὐτή ἡ καλυτέρευση τῆς κατάστασης ὁρισμένων σήμαινε χειροτέρευση τῆς κατάστασης τῶν ἄλλων; Ὅπως βλέπουμε, στή μίσθωση γῆς ἀπό τούς ἀγρότες περιπλέκονται οἱ παλιές σχέσεις δουλοπαροικίας καί οἱ καινούργιες, κεφαλαιοκρατικές σχέσεις· ὁ ἀφηρημένος συλλογισμός τοῦ συγγραφέα, πού δέν παίρνει ὑπόψη του οὔτε τίς πρῶτες οὔτε τίς δεύτερες, ὄχι μόνο δέ μᾶς βοηθάει στήν κατανόηση αὐτῶν τῶν σχέσεων, μά ἀντίθετα μπερδεύει τά πράγματα.

Μένει μιά ἀκόμα παραπομπή τοῦ συγγραφέα σέ ὁρισμένα στοιχεῖα πού ἐπιβεβαιώνουν δῆθεν τίς ἀπόψεις του. Πρόκειται γιά τήν παραπομπή στό γεγονός ὅτι «ἡ παλιά ἔκφραση *στενότητα γῆς* εἶναι ἁπλῶς ἕνας ὅρος πού χρησιμοποιεῖται συνήθως γιά τό φαινόμενο πού ἡ ἐπιστήμη τό ὀνομάζει ὑπερπληθυσμό» (186). Ὁ συγγραφέας σά νά στηρίζεται ἔτσι σ' ὅλη τή ναροντνικιστική φιλολογία μας, πού διαπίστωσε ἀναμφισβήτητα τό γε-

γονός ὅτι οἱ κλῆροι τῶν ἀγροτῶν «εἶναι ἀνεπαρκεῖς» καί ἡ ὁποία χίλιες φορές «ὑποστήριξε» τούς πόθους της γιά τή «διεύρυνση τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας» μέ ἕναν τέτιον «ἁπλό» συλλογισμό: ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε, οἱ κλῆροι μίκρυναν — εἶναι φυσικό ὅτι οἱ ἀγρότες καταστρέφονται. Ζήτημα εἶναι ὅμως ἄν αὐτός ὁ ξεφτισμένος συλλογισμός τῶν ναρόντνικων γιά «στενότητα γῆς» ἔχει κάποια ἐπιστημονική* σημασία, ζήτημα εἶναι ἄν μπορεῖ νά χρησιμέψει σέ τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό «καλοπροαίρετους λόγους» στήν ἐπιτροπή σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἀνώδυνης πορείας τῆς πατρίδας στό σωστό δρόμο. Στό συλλογισμό αὐτό πίσω ἀπό τά δέντρα δέ φαίνεται τό δάσος, πίσω ἀπό τό ἐξωτερικό περίγραμμα τοῦ φαινομένου δέ διακρίνεται τό οὐσιαστικό κοινωνικοοικονομικό φόντο τῆς εἰκόνας. Ἀπό τή μιά μεριά, τεράστιες ἐκτάσεις γῆς ἀνήκουν στούς ἐκπροσώπους τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀγορές γιά τήν ἀπόχτηση γῆς — αὐτό εἶναι τό βασικό φόντο ὅπου κάθε «διεύρυνση τῆς γαιοχτησίας» θά μείνει ἕνα ἄθλιο ἡμίμετρο. Καί οἱ συλλογισμοί τῶν ναρόντνικων γιά τή στενότητα γῆς, καί οἱ «νόμοι» τοῦ Μάλθους γιά τήν ἀντιστοιχία τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ μέ τά μέσα ὕπαρξης παρουσιάζουν ἀκριβῶς τό ἐλάττωμα τῆς ἀφηρημένης «ἁπλότητας», πού ἀγνοεῖ τίς δοσμένες, συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις.

Αὐτή ἡ ἀνασκόπηση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ κ. Στροῦβε μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα, ὅτι ἀπολύτως τίποτε δέν ἀποδείχνει τήν ὀρθότητα τῆς θέσης του, πώς τάχα ὁ ὑπερπληθυσμός τῆς ἀγροτικῆς Ρωσίας ἐξηγιέται μέ τήν ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὕπαρξης. Τά ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Στροῦβε καταλήγουν ὡς ἑξῆς: «κι ἔτσι ἔχουμε μπροστά μας τήν εἰκόνα ἑνός ὑπερπληθυσμοῦ, πού ὀφείλεται στή φυσική οἰκονομία, ἑνός ὑπερπληθυσμοῦ πού περιπλέχτηκε μέ στοιχεῖα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί μέ ἄλλα σπουδαῖα χαρακτηριστικά, πού τά κληρονόμησε ἀπό τό κοινωνικό καθεστώς τῆς ἐποχῆς τῆς δουλοπαροικίας» (200). Μποροῦμε, βέβαια, νά ποῦμε ὅτι κάθε οἰκονομικό γεγονός, πού συμβαίνει σέ μιά χώρα στήν περίοδο τοῦ περάσματος ἀπό τή «φυσική» οἰκονομία στήν «ἐμπορευματική», ἀποτελεῖ φαινόμενο τῆς «φυσικῆς οἰκο-

* Δηλαδή, ὁ συλλογισμός αὐτός εἶναι τελείως ἀκατάλληλος γιά *νά ἐξηγήσει* τήν καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς καί τόν ὑπερπληθυσμό, ἄν καί τό ἴδιο τό γεγονός τῆς «ἀνεπάρκειας» εἶναι ἔξω ἀπό κάθε συζήτηση, ὅπως καί ἡ ἴδια ἡ ὀξυνσή του λόγω αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐκεῖνο πού χρειάζεται δέν εἶναι νά διαπιστωθεῖ τό γεγονός, ἀλλά νά ἐξηγηθεῖ ἀπό ποῦ προῆλθε.

νομίας περιπλεγμένο μέ στοιχεῖα τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας». Μποροῦμε νά ποῦμε καί τό ἀντίθετο: «ἀποτελεῖ φαινόμενο τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας περιπλεγμένο μέ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας» — ὅλα αὐτά ὅμως δέν εἶναι σέ θέση νά δόσουν ὄχι πιά τήν «εἰκόνα», μά οὔτε καί τήν ἐλάχιστη ἰδέα γιά τό *πῶς ἀκριβῶς* δημιουργιέται ὁ ὑπερπληθυσμός μέσα στίς συνθῆκες *τῶν σημερινῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων*. Τό τελικό συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα ἐνάντια στόν κ. Ν.—ον καί στή θεωρία γιά κεφαλαιοκρατικό ὑπερπληθυσμό στή Ρωσία λέει: «οἱ ἀγρότες μας παράγουν τρόφιμα σέ ἀνεπαρκῆ ποσότητα» (237).

Ὥς τά σήμερα ἡ γεωργική παραγωγή τῶν ἀγροτῶν δίνει προϊόντα πού πᾶνε στούς τσιφλικάδες, οἱ ὁποῖοι εἰσπράττουν μέσω τοῦ κράτους τά χρήματα τῆς ἐξαγορᾶς· αὐτή ἡ γεωργική παραγωγή ἀποτελεῖ μόνιμο ἀντικείμενο τῶν πράξεων τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοκογλυφικοῦ *κεφαλαίου*, πού ἁρπάζει τεράστιες μερίδες τοῦ προϊόντος τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῆς ἀγροτιᾶς· τέλος, μέσα στήν ἴδια τήν «ἀγροτιά» ἡ παραγωγή αὐτή κατανέμεται κατά τρόπο τόσο περίπλοκο, πού τό γενικό καί μέσο σύν (μίσθωση) μετατρέπεται γιά τή μάζα σέ πλήν, κι ὅλο αὐτό τό δίχτυ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὁ κ. Στροῦβε τό κόβει σάν τό γόρδιο δεσμό [130] μέ μιά λύση ἀφηρημένη καί χωρίς περιεχόμενο: «ἡ παραγωγή εἶναι ἀνεπαρκής». Ὄχι, ἡ θεωρία αὐτή δέν ἀντέχει σέ καμιά κριτική: ἁπλῶς μεταθέτει ἐκεῖνο πού πρόκειται νά ἐρευνηθεῖ, δηλ. τίς σχέσεις παραγωγῆς μέσα στό γεωργικό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν. Ἡ μαλθουσιανική διατύπωση παρουσιάζει τά πράγματα ἔτσι, σά νάχουμε μπροστά μας μιά tabula rasa κι ὄχι φεουδαρχικές καί ἀστικές σχέσεις, πού περιπλέκονται μέσα στή σημερινή ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τοῦ ρώσου ἀγρότη.

Φυσικά, δέν μποροῦμε καθόλου ν' ἀρκεστοῦμε μονάχα στήν κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ κ. Στροῦβε. Πρέπει ἀκόμα νά βάλουμε τό ἐρώτημα: ποῦ ὀφείλεται τό λάθος του; καί ποιός ἀπό τούς δυό ἀντιπάλους (ὁ κ. Ν. —ον ἤ ὁ κ. Στροῦβε) ἐξηγεῖ σωστά τόν ὑπερπληθυσμό;

Ὁ κ. Ν. —ον στηρίζει τήν ἐξήγησή του γιά τόν ὑπερπληθυσμό στό γεγονός τῆς «ἀπελευθέρωσης» μάζας τῶν ἐργατῶν λόγω τῆς κεφαλαιοκρατικοποίησης τῶν ἐπαγγελμάτων. Παραθέτει ὅμως στοιχεῖα μόνο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας καί δέν προσέχει καθόλου τό γεγονός ὅτι παράλληλα ἀναπτύσσονται τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, γεγονός πού ἐκφράζει τό βάθαιμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐρ-

γασίας*. 'Επεκτείνει τήν ἐξήγησή του καί στή γεωργία, χωρίς κάν νά προσπαθεῖ νά περιγράψει συγκεκριμένα τήν κοινωνικοοικονομική της ὀργάνωση καί *τό βαθμό τῆς ἀνάπτυξής της*.

'Ο κ. Στροῦβε ἀπαντώντας σ' αὐτό τονίζει ὅτι «ὁ κεφαλαιοκρατικός ὑπερπληθυσμός, μέ τήν ἔννοια πού τοῦ δίνει ὁ Μάρξ, συνδέεται στενά μέ τήν πρόοδο τῆς τεχνικῆς» (183), καί ἐπειδή ἔχει τή γνώμη, ὅπως καί ὁ κ. Ν. —ον, ὅτι «ἡ τεχνική» στό «νοικοκυριό» τοῦ ἀγρότη «δέ σημείωσε σχεδόν καμιά πρόοδο» (200), ἀρνεῖται νά ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμός στή γεωργική Ρωσία εἶναι κεφαλαιοκρατικός καί ψάχνει νά βρεῖ ἄλλες ἐξηγήσεις.

'Η παρατήρηση τοῦ κ. Στροῦβε στήν ἀπάντησή του στόν κ. Ν. —ον εἶναι σωστή. 'Ο κεφαλαιοκρατικός ὑπερπληθυσμός δημιουργιέται ἀπό τό γεγονός, ὅτι *τό κεφάλαιο* καταχτᾶ τήν παραγωγή καί, ἐλαττώνοντας τόν ἀριθμό τῶν ἀπαραίτητων ἐργατῶν (γιά τήν παραγωγή μιᾶς δοσμένης ποσότητας προϊόντων), δημιουργεῖ παραπανίσιο πληθυσμό. 'Ο Μάρξ λέει τά παρακάτω γιά τόν κεφαλαιοκρατικό ὑπερπληθυσμό στή γεωργία:

«Όταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καταχτᾶ τήν ἀγροτική οἰκονομία ἤ στό βαθμό πού τήν καταχτᾶ, μαζί μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, πού δρᾶ σ' αὐτό τόν τομέα, ἐλαττώνεται ἀπόλυτα ἡ ζήτηση ἐργατῶν γῆς, χωρίς ἡ ἀπώθηση τῶν ἐργατῶν νά συνοδεύεται, ὅπως γίνεται στή μή γεωργική βιομηχανία, μέ μιά μεγαλύτερη προσέλκυσή τους. Γιαυτό, ἕνα μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πάντα ἕτοιμο νά μετατραπεῖ σέ προλεταριάτο τῆς πόλης ἤ τῆς μανουφακτούρας**. (Μανουφακτούρα — ἐδῶ μέ τήν ἔννοια κάθε μή γεωργικῆς βιομηχανίας.) Ἔτσι ἀναβλύζει συνεχῶς ἡ πηγή αὐτή τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ. 'Η μόνιμη ὅμως ροή της προϋποθέτει ὅτι στό χωριό ὑπάρχει πιά ἕνας μόνιμος λανθάνων ὑπερπληθυσμός, πού οἱ διαστάσεις του γίνονται φανε-

* Εἶναι γνωστό ὅτι ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση ἀναπτύχθηκαν τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στή χώρα μας καί παρουσιάστηκαν ἕνα σωρό καινούργια. Εἶναι ἐπίσης γνωστή ἡ θεωρητική ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος παράλληλα μέ τήν κεφαλαιοκρατικοποίηση τῶν ἄλλων ἐπαγγελμάτων, πού ἔδοσε ὁ Μάρξ ὅταν ἐξήγησε τή «δημιουργία ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο» [«Das Kapital», 2. Aufl., S. 776 u. ff. («Τό Κεφάλαιο», 2η ἔκδ., σελ. 776 κ.ἑ. *'Η Σύντ.*)][131].

** Θά σημειώσουμε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὅτι ἡ παρατήρηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἔδοσε ἀσφαλῶς τήν ἀφορμή στόν Λάνγκε νά ἐπινοήσει τή διόρθωση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, πού δέν τήν κατάλαβε καλά. 'Αντί, ἀναλύοντας αὐτό τό γεγονός, νά πάρει σάν ἀφετηρία τό δοσμένο (κεφαλαιοκρατικό) τρόπο κοινωνικῆς παραγωγῆς καί νά παρακολουθήσει πῶς ἐκδηλώνεται στή γεωργία, ἄρχισε νά ἐπινοεῖ διάφορες ἰδιομορφίες τῶν «ἐθίμων τοῦ λαοῦ».

ρές μόνο ὅταν οἱ ἀποχετευτικοί ἀγωγοί ἀνοίγουν διάπλατα. Γιαυτό ὁ ἐργάτης γῆς ὑποχρεώνεται νά περιοριστεῖ στό ἐλάχιστο ὅριο τοῦ μεροκάματου καί πατάει διαρκῶς μέ τό ἕνα του πόδι στό βάλτο τῆς ἐξαθλίωσης» («Das Kapital», 2, Aufl., S. 668)[132].

Ὁ κ. Ν. —ον *δέν ἀπόδειξε* τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή γεωργική Ρωσία, γιατί δέν τόν σύνδεσε μέ τόν καπιταλισμό στή γεωργία: περιορίστηκε ν' ἀναφέρει στά πεταχτά καί ἀτελῶς τήν κεφαλαιοκρατική ἐξέλιξη τοῦ ἀτομικοῦ ἰδιόχτητου νοικοκυριοῦ καί δέν πρόσεξε καθόλου τά ἀστικά γνωρίσματα τῆς ὀργάνωσης τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη. Ὁ κ. Στροῦβε θάπρεπε νά διορθώσει αὐτή τήν ἀνεπάρκεια τῆς ἔκθεσης τοῦ κ. Ν. —ον πού ἔχει πολύ σπουδαία σημασία, γιατί ἡ ἄγνοια τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀναπτύσσεται στή γεωργία, ἡ ἄγνοια τοῦ γεγονότος τῆς κυριαρχίας του καί ταυτόχρονα τῆς ἀδύνατης ἀκόμα ἀνάπτυξής του, ὁδήγησε φυσιολογικά στή θεωρία τῆς ἔλλειψης ἤ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἀντί νά ἀναγάγει τή θεωρία τοῦ κ. Ν. —ον στά συγκεκριμένα στοιχεῖα τοῦ γεωργικοῦ μας καπιταλισμοῦ, ὁ κ. Στροῦβε ἔπεσε σέ ἄλλο λάθος καί ἀρνήθηκε ὁλότελα τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ.

Ὅλη τήν ἱστορία ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση τή χαρακτηρίζει ἡ εἰσβολή *τοῦ κεφαλαίου* στή γεωργική οἰκονομία. Οἱ τσιφλικάδες περνοῦσαν (μέ ἀργούς ἤ γρήγορους ρυθμούς, αὐτό εἶναι ἄλλο ζήτημα) στήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία, πού διαδόθηκε σέ πολύ πλατιά κλίμακα καί καθόρισε ἀκόμα καί τό χαρακτήρα τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἐσόδων τῶν ἀγροτῶν· βελτίωναν τήν τεχνική καί ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦν μηχανές. Ἀκόμα καί τό δουλοπαροικιακό σύστημα οἰκονομίας πού χάνονταν σιγά-σιγά — ἡ παραχώρηση γῆς στούς ἀγρότες μέ τόν ὅρο νά τήν ξεπληρώνουν μέ δουλιά — μετατρεπόταν σέ κεφαλαιοκρατικό λόγω τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν ἀγροτῶν, πού ὁδήγησε στή χειροτέρευση τῆς κατάστασης τῶν ἐνοικιαστῶν, σέ βαρύτερους ὅρους* καί, συνεπῶς, στήν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν. Στά ἀγροτικά νοικοκυριά ἐκδηλώθηκε ὁλοκάθαρα ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ καί σέ προλεταριάτο. Οἱ «πλού-

---

* Βλ. λχ. τόν Κάρισεφ («Συμπεράσματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο», τόμ. II, σελ. 266) — τή βαθμιαία ἐλάττωση τῆς μερίδας τῶν ἀγροτῶν στή σκόπστσινα[133], πού ἀναφέρεται στή συλλογή γιά τό νομό Ροστόφ τοῦ Ντόν. Στό ἴδιο, κεφ. V, § 9 — γιά τίς συμπληρωματικές πληρωμές μέ ἐργασία ἀπομέρους τῶν ἐργατῶν κατά τή μίσθωση τῆς γῆς μέ τό σύστημα τῆς πληρωμῆς σέ εἶδος.

σιοι» διεύρυναν τίς καλλιεργούμενες ἐκτάσεις, βελτίωναν τό νοικοκυριό [πρβλ. *Β. Β.* «Τά προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό»] καί ἀναγκάζονταν νά καταφεύγουν στή μισθωτή ἐργασία. Ὅλα αὐτά εἶναι γεγονότα διαπιστωμένα ἀπό καιρό καί ἀναγνωρισμένα ἀπ' ὅλους, γεγονότα πού τά ἀναφέρει (ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως) κι ὁ ἴδιος ὁ κ. Στροῦβε. Ἄς πάρουμε ἀκόμα, γιά νά δόσουμε μιά εἰκόνα τοῦ πράγματος, τήν πιό συνηθισμένη περίπτωση στό ρωσικό χωριό: ὁ «κουλάκος» ἅρπαξε ἀπό «τήν κοινότητα», πιό σωστά, ἀπό τά προλεταριοποιημένα μέλη τῆς κοινότητας, τά καλύτερα κομμάτια τῶν κλήρων καί τά ἐκμεταλλεύεται μέ τήν ἐργασία καί τά σύνεργα τῶν ἀγροτῶν πού εἶναι «ἐξασφαλισμένοι μέ κλῆρο», ὅμως εἶναι βουτηγμένοι στά χρέη καί στίς ὑποχρεώσεις καί δεμένοι στόν εὐεργέτη τους χωρίς τή θέλησή τους, δυνάμει τῶν κοινοτικῶν κανόνων πού τόσο πολύ ἀρέσουν στούς ναρόντνικους, μέ σκοπό τήν κοινωνική ἀλληλοπροσαρμογή καί τήν ἀλληλέγγυα δράση. Τό νοικοκυριό του φυσικά διεξάγεται καλύτερα ἀπό τό νοικοκυριό τῶν καταστραμμένων ἀγροτῶν καί ἀπαιτεῖ πολύ λιγότερους ἐργάτες σέ σύγκριση μέ τήν ἐποχή πού τό κομμάτι αὐτό βρισκόταν στά χέρια κάμποσων μικρονοικοκυρέων. Κανένας ναρόντνικος δέν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ ὅτι τά γεγονότα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν εἶναι μεμονωμένα, ἀλλά γενικά φαινόμενα. Ἡ πρωτοτυπία τῶν θεωριῶν τους βρίσκεται μόνο στό ὅτι δέ θέλουν νά κατονομάσουν μέ τό πραγματικό τους ὄνομα αὐτά τά γεγονότα, δέ θέλουν νά δοῦν ὅτι σημαίνουν *κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στή γεωργία.* Ξεχνοῦν ὅτι πρωταρχική μορφή *κεφαλαίου* ἦταν παντοῦ καί πάντα τό ἐμπορικό, τό χρηματικό κεφάλαιο, ὅτι τό κεφάλαιο δέχεται πάντα τήν τεχνική τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, ἔτσι ὅπως τή βρίσκει, καί μόνο κατοπινά ἀρχίζει νά μετασχηματίζει τήν τεχνική του. Γιαυτό δέ βλέπουν ὅτι, «ὑπερασπίζοντας» (ἐννοεῖται μόνο στά λόγια καί τίποτε περισσότερο) τό σημερινό καθεστώς τῆς γεωργίας ἀπό τόν «ἐπερχόμενο» (;!) καπιταλισμό, ὑπερασπίζουν μονάχα τίς *μεσαιωνικές* μορφές τοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν ἐπίθεση τῶν νεότατων, καθαρά ἀστικῶν μορφῶν.

Συνεπῶς, δέν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κανείς τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή Ρωσία, ὅπως δέν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στή γεωργία. Ἀλλά, ἐννοεῖται, πώς εἶναι ἐντελῶς παράλογο ν' ἀγνοεῖ κανείς *τό βαθμό ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαίου,* ὅπως κάνει ὁ κ. Ν. —ον, πού στόν ἐνθουσιασμό του φαντάζεται αὐτή τήν ἀνάπτυξη σχεδόν ὁλοκληρωμένη καί γιαυτό ἐπινοεῖ τή θεωρία τοῦ περιορισμοῦ ἤ τῆς

ἔλλειψης ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, τή στιγμή πού στήν πραγματικότητα τό κεφάλαιο, ἄν καί κυριαρχεῖ πιά, κυριαρχεῖ ὡστόσο μέ μορφή σχετικά πολύ λίγο ἀναπτυγμένη· ὥς τήν πλέρια ἀνάπτυξη, ὥς τόν πλέριο ἀποχωρισμό τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς μεσολαβοῦν ἀκόμα πολλές ἐνδιάμεσες βαθμίδες, καί κάθε βῆμα τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ πρός τά μπρός σημαίνει *ἀνάπτυξη* τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, πού, σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ, δημιουργιέται ἀκριβῶς ἀπό τό γεωργικό καπιταλισμό, ἡ ὁποία στή Ρωσία δέν περιορίζεται, ἀλλ' ἀντίθετα διαμορφώνεται καί ἀναπτύσσεται.

Ἔπειτα βλέπουμε πώς αὐτός ὁ ἔστω καί πολύ γενικός χαρακτηρισμός τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ μας* δέν ἀγκαλιάζει *ὅλες* τίς κοινωνικοοικονομικές σχέσεις τοῦ χωριοῦ. Δίπλα στόν καπιταλισμό βλέπουμε νά ὑπάρχουν ἀκόμα καί δουλοπαροικιακές σχέσεις — καί στόν οἰκονομικό τομέα (λχ. νοίκιασμα τῆς γῆς τῶν ἀτρέζκι ἔναντι ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί πληρωμῆς σέ εἶδος — ἐδῶ ὑπάρχουν ὅλα τά γνωρίσματα τῆς δουλοπαροικιακῆς οἰκονομίας: καί «ἀνταλλαγή ὑπηρεσιῶν» σέ εἶδος ἀνάμεσα στόν παραγωγό καί στόν κάτοχο τῶν μέσων παραγωγῆς, καί ἐκμετάλλευση τοῦ παραγωγοῦ μέ *τό δέσιμό* του μέ τή γῆ καί ὄχι μέ τόν ἀποχωρισμό του ἀπό τά μέσα παραγωγῆς), κι ἀκόμα περισσότερο στόν κοινωνικό καί νομικοπολιτικό τομέα (ὑποχρεωτική «ἐξασφάλιση κλήρου», δέσιμο μέ τή γῆ, δηλ. ἔλλειψη ἐλευθερίας μετακίνησης, πληρωμή ποσῶν ἐξαγορᾶς, δηλ. πληρωμή τῶν ἴδιων δοσιμάτων στόν τσιφλικά, ὑποταγή στούς προνομιούχους γαιοχτήμονες στόν τομέα τῆς δικαιοσύνης καί τῆς διοίκησης κτλ.)· καί οἱ σχέσεις αὐτές ὁδηγοῦν, ἀναμφισβήτητα, στήν καταστροφή τῶν ἀγροτῶν καί στήν ἀνεργία, στόν «ὑπερπληθυσμό» τῶν δεμένων μέ τή γῆ ἐργατῶν γῆς. Ἡ κεφαλαιοκρατική βάση τῶν σύγχρονων σχέσεων δέν πρέπει νά κρύβει αὐτά τά ἰσχυρά ἀκόμα ὑπολείμματα τοῦ στρώματος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», πού *δέν τά ἔχει ἀκόμα καταστρέψει* ὁ καπιταλισμός ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι ἀναπτυγμένος. Τό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι ἀκόμα ἀναπτυγμένος, τό γεγονός τῆς «καθυστέρησης τῆς Ρωσίας», πού οἱ ναρόντνικοι τό θεωροῦν γιά «εὐτύχημα»**, εἶναι «εὐτύχημα» μόνο γιά τούς ἐκμεταλλευτές πού ἔχουν τίτλους εὐγενείας. Ὁ σημερινός «ὑπερπληθυσμός», ἐκτός ἀπό τά βα-

---

* Γι' αὐτό θά γίνει λόγος πιό λεπτομερειακά παρακάτω καί θά γίνει λόγος χωριστά γιά τούς ἀγρότες καί χωριστά γιά τούς τσιφλικάδες.

** Ὁ κ. Γιουζακόφ στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο».

σικά κεφαλαιοκρατικά χαρακτηριστικά του, ἔχει συνεπῶς καί χαρακτηριστικά τῆς δουλοπαροικίας.

Ἄν συγκρίνουμε αὐτή τήν τελευταία θέση μέ τή θέση τοῦ κ. Στροῦβε, ὅτι ὁ «ὑπερπληθυσμός» ἔχει χαρακτηριστικά φυσικῆς οἰκονομίας καί χαρακτηριστικά ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, θά δοῦμε ὅτι τό πρῶτο δέν ἀποκλείει τό δεύτερο, μά ἀπεναντίας περιέχεται σ' αὐτό: ἡ δουλοπαροικία ἀνήκει στά φαινόμενα τῆς «φυσικῆς οἰκονομίας», ὁ καπιταλισμός στά φαινόμενα τῆς «ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας». Ἡ θέση τοῦ κ. Στροῦβε, ἀπό τή μιά μεριά, δέν ἀναφέρει συγκεκριμένα ποιές ἀκριβῶς σχέσεις θεωροῦνται σάν *σχέσεις* τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καί ποιές σάν σχέσεις τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, καί, ἀπό τήν ἄλλη, μᾶς ὁδηγεῖ πίσω στούς γενικούς καί χωρίς περιεχόμενο «νόμους» τοῦ Μάλθους.

Ἀπό τίς ἐλλείψεις αὐτές πρόκυψε μέ φυσικότητα ὁ μή ἱκανοποιητικός χαρακτήρας τῆς παραπέρα ἔκθεσης τοῦ συγγραφέα. «Μέ ποιό λοιπόν τρόπο — ρωτάει ὁ συγγραφέας — πάνω σέ ποιές ἀρχές *μπορεῖ* ν' ἀναδιοργανωθεῖ ἡ ἐθνική μας οἰκονομία;» (202). Παράξενη ἐρώτηση, διατυπωμένη καί πάλι μέ ἐντελῶς καθηγητικό τρόπο, ἀκριβῶς ἔτσι ὅπως ἔχουν συνηθίσει νά θέτουν τά ζητήματα οἱ κύριοι ναρόντνικοι, πού κάνουν τή διαπίστωση ὅτι δέν εἶναι ἱκανοποιητικό τό παρόν καί διαλέγουν καλύτερους δρόμους γιά τήν πατρίδα. «Ἡ ἐθνική μας οἰκονομία» εἶναι κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, πού ἡ ὀργάνωση καί ἡ «ἀναδιοργάνωσή» της καθορίζεται ἀπό τήν ἀστική τάξη πού «διευθύνει» αὐτή τήν οἰκονομία. Ἀντί νά θέσει τό ζήτημα μιᾶς πιθανῆς ἀναδιοργάνωσης, θάπρεπε νάχει θέσει τό ζήτημα τῶν διαδοχικῶν βαθμίδων ἀνάπτυξης αὐτῆς τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας· καί θάπρεπε νάχει κάνει αὐτό τό πράγμα ἴσα-ἴσα ἀπό τήν ἄποψη τῆς θεωρίας ἐκείνης, ἐξονόματος τῆς ὁποίας ὁ συγγραφέας ἀπαντάει τόσο ὡραῖα στόν κ. Β. Β., πού πιστοποιεῖ ὅτι ὁ κ. Ν.—ον εἶναι «ἀναμφισβήτητος μαρξιστής», ὅτι αὐτός ὁ «ἀναμφισβήτητος μαρξιστής» δέν ἔχει ἰδέα γιά τήν ταξική πάλη καί τήν ταξική προέλευση τοῦ κράτους. Ἄν ὁ συγγραφέας εἶχε θέσει τό ζήτημα ὅπως λέμε πιό πάνω, θ' ἀπόφευγε τέτιους συγκεχυμένους συλλογισμούς γιά τήν «ἀγροτιά», σάν κι αὐτούς πού διαβάζουμε στίς σελ. 202–204.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μέ τό ὅτι ἡ ἀγροτιά δέν ἔχει ἀρκετό κλῆρο, ὅτι κι ἄν ἀκόμα καλύπτει αὐτή τήν ἔλλειψη, παίρνοντας γῆ μέ νοίκι, πάλι «μιά σημαντική μερίδα της» ἔχει *πάντα* ἔλλειμμα γῆς· δέν μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά τήν ἀγροτιά σάν

σύνολο, δέν μπορεῖ, γιατί αὐτό θά σήμαινε ὅτι μιλάει γιά ἕνα πλάσμα τῆς φαντασίας* (σελ. 203). Κι ἀπ' αὐτό βγάζει ἄμεσα τό συμπέρασμα:

«Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀνεπαρκής παραγωγή εἶναι *τό βασικό, τό κυρίαρχο* γεγονός τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας» (σελ. 204). Τελείως ἀστήριχτο συμπέρασμα, χωρίς καμιά σύνδεση μέ τό προηγούμενο: γιατί νά μήν εἶναι «βασικό, κυρίαρχο γεγονός» τό ὅτι ἡ ἀγροτιά σάν σύνολο εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας, μιά καί διαμορφώνονται μέσα της ἐχθρικές τάξεις; Ὁ συγγραφέας βγάζει τό συμπέρασμά του χωρίς νά στηρίζεται σέ κανένα στοιχεῖο, χωρίς ν' ἀναλύσει καθόλου τά γεγονότα πού ἀφοροῦν τήν «ἀνεπαρκῆ παραγωγή» [πού ὡστόσο δέν ἐμποδίζει τή μειοψηφία νά ἐξασφαλίζει ἐπάρκεια σέ βάρος τῆς πλειοψηφίας] ἤ τό κομμάτιασμα τῆς ἀγροτιᾶς — ἁπλῶς καί μόνο ἀπό κάποια προδιάθεση ὑπέρ τοῦ μαλθουσιανισμοῦ. — «Γιαυτό — συνεχίζει ὁ συγγραφέας — τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας συμφέρει ἄμεσα καί εἶναι εὐεργετικό γιά τή ρωσική ἀγροτιά» (204). Δέν καταλαβαίνουμε τί γίνεται: πρίν λίγο ὁ συγγραφέας διατύπωσε ἐνάντια στούς ναρόντνικους μιά σοβαρή (καί πάρα πολύ σωστή) κατηγορία: ὅτι κάνουν συλλογισμούς γιά τό «πλάσμα τῆς φαντασίας», γιά τήν «ἀγροτιά» γενικά, καί τώρα μπάζει κι ὁ ἴδιος στήν ἀνάλυσή του αὐτό τό πλάσμα τῆς φαντασίας! Ἄν οἱ σχέσεις μέσα σ' αὐτή τήν «ἀγροτιά» εἶναι τέτιες, πού ἡ μειοψηφία γίνεται «οἰκονομικά ἰσχυρή», ἐνῶ ἡ πλειοψηφία προλεταριοποιεῖται, ἄν ἡ μειοψηφία διευρύνει τή γαιοχτησία της καί πλουτίζει, ἐνῶ ἡ πλειοψηφία ἔχει πάντα ἔλλειμμα καί καταστρέφεται, πῶς μπορεῖ νά λέει κανείς ὅτι «συμφέρει καί εἶναι εὐεργετικό» τό προτσές γενικά; Προφανῶς, ὁ συγγραφέας ἤθελε νά πεῖ ὅτι τό προτσές συμφέρει καί στή μιά καί στήν ἄλλη μερίδα τῆς ἀγροτιᾶς. Τότε ὅμως θά ἔπρεπε, πρῶτο, ν' ἀναλύσει τήν κατάσταση τῆς κάθε ὁμάδας ξεχωριστά καί νά τήν ἐξετάσει ἰδιαίτερα, καί, δεύτερο, δεδομένου ὅτι ὑπάρχει ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στίς ὁμάδες, θάπρεπε νά καθορίσει συγκεκριμένα, ἀπό τήν ἄποψη *ποιᾶς* ὁμάδας λέγεται ὅτι «συμφέρει καί εἶναι εὐεργετικό». Μέ τό παράδειγμα αὐτό ἐπιβεβαιώνεται γιά μιά ἀκόμα φορά ὅτι ὁ ἀντικειμενισμός τοῦ κ. Στροῦβε δέν εἶναι ἱκανοποιητικός καί δέν εἶναι ὁλοκληρωμένος.

* «Ἡ κυριότερη ἔλλειψη τῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Γκολουμπιόφ στά θαυμάσια ἄρθρα του βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι δέν μπορεῖ καθόλου νά ἀπαλλαγεῖ ἀπ' αὐτό τό πλάσμα τῆς φαντασίας» (203).

Ἐπειδή ὁ κ. Ν.—ον ἔχει ἀντίθετη γνώμη γιά τό προκείμενο ζήτημα καί ἰσχυρίζεται ὅτι «τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας* δέν μπορεῖ νά ἐξυπηρετήσει τό ἀνέβασμα τῆς λαϊκῆς εὐημερίας, ἄν τά προϊόντα θά παράγονται μέ τή μορφή ἐμπορεύματος» («Δοκίμια», σελ. 266), ὁ κ. Στροῦβε περνάει τώρα στήν ἀναίρεση αὐτῆς τῆς γνώμης.

Πρῶτο, λέει, ὁ ἀγρότης, πού πάνω του ἔπεσε μέ ὅλο τό βάρος της ἡ σημερινή κρίση, παράγει σιτηρά γιά ἀτομική του κατανάλωση· δέν πουλάει σιτηρά, ἀλλά ἀγοράζει συμπληρωματικά σιτηρά. Σ' αὐτόν τόν ἀγρότη — καί τέτιοι εἶναι κάπου τά 50% τῶν ἀγροτῶν (ἀγρότες μέ ἕνα ἄλογο καί χωρίς ἄλογο) καί σέ καμιά περίπτωση λιγότεροι ἀπό 25% (χωρίς ἄλογο) — συμφέρει ὁπωσδήποτε τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, παρ' ὅλη τήν πτώση τῆς τιμῆς τῶν σιτηρῶν.

Ναί, τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας θά σύμφερνε φυσικά σ' ἕναν τέτιο ἀγρότη, ἄν μποροῦσε νά κρατήσει τό νοικοκυριό του καί νά τό ἀνεβάσει σέ ἀνώτερη βαθμίδα. Μά ἴσα-ἴσα οἱ ὅροι αὐτοί δέν ὑπάρχουν γιά τούς ἀγρότες μέ ἕνα ἄλογο ἤ χωρίς ἄλογο. Οἱ ἀγρότες αὐτοί δέν εἶναι σέ θέση νά κρατήσουν τό σημερινό νοικοκυριό τους, μέ τά πρωτόγονα ἐργαλεῖα του, μέ τήν πρόχειρη καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους κτλ., καί πολύ περισσότερο δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀνεβάσουν τήν τεχνική. Αὐτό τό ἀνέβασμα τῆς τεχνικῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Κι ἄν στή σημερινή κιόλας βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἡ πούληση σιτηρῶν ἀποτελεῖ ἀνάγκη ἀκόμα καί γιά τούς ἀγρότες πού εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀγοράζουν συμπληρωματικά σιτηρά, ἡ ἑπόμενη βαθμίδα θά κάνει αὐτή τήν πούληση ἀκόμα πιό ὑποχρεωτική (ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος τήν ἀνάγκη τοῦ περάσματος ἀπό τή φυσική οἰκονομία στήν ἐμπορευματική), κι ὁ συναγωνισμός τῶν νοικοκυρέων, πού βελτίωσαν τήν καλλιέργεια τῆς γῆς τους, ἀναπότρεπτα καί ἄμεσα θ' ἀπαλλοτριώσει αὐτόν τόν ἀγρότη ὁλοκληρωτικά καί θά τόν μετατρέψει ἀπό προλετάριο δεμένο μέ τή γῆ σέ προλετάριο ἐλεύθερο σάν τό πουλί. Δέ θέλω καθόλου νά πῶ ὅτι δέν *τόν* συμφέρει αὐτή ἡ ἀλλαγή. Ἀντίθετα, μιά καί ὁ παραγωγός ἔχει πέσει πιά στά νύχια τοῦ κεφαλαίου — κι αὐτό εἶναι χωρίς ἀμφιβολία γεγονός τετελεσμένο γιά τήν ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς πού ἐξετάζουμε — τόν «συμφέ-

* «Ὅπως κι ἄν ἔχει τό πράγμα», τό ἀνέβασμα αὐτό εἶναι «ἐπιθυμητό καί ἀναγκαῖο», προσθέτει ὁ κ. Ν. —ον.

φέρει» πολύ καί τοῦ εἶναι «εὐεργετική» ἡ πλέρια ἐλευθερία, πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀλλάζει ἀφεντικό καί τοῦ λύνει τά χέρια. Ἡ πολεμική ὅμως ἀνάμεσα στούς κυρίους Στροῦβε καί Ν.—ον δέ διεξάγεται καθόλου στήν περιοχή *τέτιων* συλλογισμῶν.

Δεύτερο, συνεχίζει ὁ κ. Στροῦβε, ὁ κ. Ν.—ον «ξεχνάει ὅτι τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας εἶναι δυνατὸ μόνο μὲ ἀλλαγὲς στὰ *τεχνικὰ μέσα* καὶ στὸ *σύστημα* τῆς οἰκονομίας ἢ στὶς μεθόδους καλλιέργειας» (206). Πραγματικά, ὁ κ. Ν.—ον τό ξεχνάει αὐτό, μά ὁ συλλογισμός αὐτός θά ἐνισχύσει μόνο τή θέση ὅτι εἶναι ἀναπόφευχτη ἡ ὁριστική ἀπαλλοτρίωση τῶν φτωχῶν ἀγροτῶν, τῶν ἀγροτῶν «προλεταριακοῦ τύπου». Γιά ν' ἀλλάξει ἡ τεχνική πρός τό καλύτερο, πρέπει νά ὑπάρχουν διαθέσιμα χρήματα, οἱ ἀγρότες ὅμως αὐτοί δέν ἔχουν οὔτε τά ἀναγκαῖα τρόφιμα γιά τή συντήρησή τους.

Τρίτο, καταλήγει ὁ συγγραφέας, δέν ἔχει δίκιο ὁ κ. Ν.—ον ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας θά ὑποχρεώσει τούς ἀνταγωνιζόμενους νά ἐλαττώσουν τήν τιμή. Γιά νά γίνει αὐτή ἡ ἐλάττωση — λέει σωστά ὁ κ. Στροῦβε — εἶναι ἀπαραίτητο ἡ παραγωγικότητα τῆς γεωργικῆς μας ἐργασίας ὄχι μόνο νά φτάσει τήν παραγωγικότητα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης [στήν περίπτωση αὐτή θά πουλᾶμε τό προϊόν στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας], μά καί νά τήν ξεπεράσει. Ἡ ἀντίρηση αὐτή εἶναι πέρα γιά πέρα βάσιμη, δέ μᾶς λέει ὅμως ἀκόμα τίποτε γιά τοῦτο δῶ: σέ ποιά ἀκριβῶς μερίδα τῆς «ἀγροτιᾶς» καί γιατί θά συμφέρει αὐτό τό ἀνέβασμα τῆς τεχνικῆς.

«Γενικά, τοῦ κάκου ὁ κ. Ν.—ον φοβᾶται τόσο πολύ τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας» (207). Κατά τή γνώμη τοῦ κ. Στροῦβε, τή φοβᾶται γιατί δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ διαφορετικά τήν πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας παρά μόνο μέ τή μορφή τῆς προόδου τῆς ἐκτατικῆς γεωργίας, πού συνοδεύεται ἀπό μιά ὅλο καί μεγαλύτερη ἐκτόπιση τῶν ἐργατῶν ἀπό τίς μηχανές.

Ὁ συγγραφέας χαρακτηρίζει πολύ εὔστοχα τή στάση τοῦ κ. Ν.—ον ἀπέναντι στήν ἀνάπτυξη τῆς γεωργικῆς τεχνικῆς μέ τή λέξη: «φόβος»· ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὅτι ὁ φόβος αὐτός εἶναι ἀνόητος. Νομίζουμε ὅμως ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία του δέ θίγει τό βασικό λάθος τοῦ κ. Ν.—ον.

Ὁ κ. Ν.—ον, πού ἐμμένει δῆθεν μ' ὅλη τήν αὐστηρότητα στή θεωρία τοῦ μαρξισμοῦ, ξεχωρίζει ὡστόσο ξεκάθαρα τήν κεφαλαιοκρατική ἐξέλιξη τῆς γεωργίας στήν κεφαλαιοκρατική κοι-

νωνία ἀπό τήν ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας — τήν ξεχωρίζει ἀπό τήν ἄποψη ὅτι στήν περίπτωση τῆς τελευταίας ἀναγνωρίζει τήν προοδευτική δουλιά τοῦ καπιταλισμοῦ, τήν κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας, ἐνῶ στήν περίπτωση τῆς πρώτης δέν τήν ἀναγνωρίζει. Γιαυτό, γιά τή βιομηχανία ἐπεξεργασίας «δέ φοβᾶται» τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, ἐνῶ γιά τή γεωργία τή «φοβᾶται», *ἄν καί ἡ κοινωνικοοικονομική πλευρά τοῦ ζητήματος καί ἡ ἀντανάκλαση αὐτοῦ τοῦ προτσές στίς διάφορες τάξεις τῆς κοινωνίας εἶναι ἀπολύτως ἴδια καί στίς δυό περιπτώσεις*... Ὁ Μάρξ ἔχει ἐκφράσει πολύ παραστατικά αὐτή τή θέση στήν ἀκόλουθη παρατήρηση: «Οἱ φιλάνθρωποι ἄγγλοι οἰκονομολόγοι, σάν τούς Μίλ, Ρότζερς, Γκόλντουιν Σμίθ, Φάουσετ κλπ., καί οἱ φιλελεύθεροι ἐργοστασιάρχες, σάν τόν Τζόν Μπράιτ καί Σία, ρωτᾶνε τούς ἄγγλους γαιοχτήμονες ἀριστοκράτες, ὅπως ρωτοῦσε ὁ θεός τόν Κάιν γιά τόν ἀδελφό του Ἄβελ — τί ἀπόγιναν οἱ χιλιάδες ἀγρότες μας; — Μά ἀπό ποῦ ἔχετε βγεῖ ἐσεῖς οἱ ἴδιοι; Ἀπό τήν καταστροφή ἐκείνων τῶν ἀγροτῶν. Γιατί δέ ρωτᾶτε σέ συνέχεια τί ἀπόγιναν οἱ ἀνεξάρτητοι ὑφαντουργοί, κλῶστες, χειροτέχνες;» («Das Kapital», I, S. 780, Anm. 237*). Ἡ τελευταία φράση συνταυτίζει παραστατικά τήν τύχη τῶν μικροπαραγωγῶν στή γεωργία μέ τήν τύχη τους στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας καί ὑπογραμμίζει τό σχηματισμό τῶν τάξεων τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί στίς δυό περιπτώσεις**. Τό βασικό λάθος τοῦ κ. Ν.—ον εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἀγνοεῖ αὐτές τίς τάξεις, τή δημιουργία τους μέσα στήν ἀγροτιά μας, δέ βάζει σκοπό νά παρακολουθήσει μ' ὅλη τήν ἀκρίβεια κάθε διαδοχική βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἀντίθεσης αὐτῶν τῶν τάξεων.

Ὁ κ. Στροῦβε ὅμως δέ βάζει καθόλου τό ζήτημα μ' αὐτό τόν τρόπο. Ὄχι μόνο δέ διορθώνει τό πιό πάνω λάθος τοῦ κ. Ν.—ον, ἀλλά ἀντίθετα *τό ἐπαναλαβαίνει κι ὁ ἴδιος*, κρίνοντας ἀπό τήν ἄποψη ἑνός καθηγητῆ πού στέκει *πάνω* ἀπό τάξεις, ὅτι «συμφέρει» ἡ πρόοδος γιά τήν «ἀγροτιά». Αὐτή ἡ ἀπόπειρα νά ὑψωθεῖ πάνω ἀπό τίς τάξεις προκαλεῖ μιά ἐξαιρετική θολούρα στίς θέσεις τοῦ συγγραφέα, θολούρα πού φτάνει σέ τέτιο σημεῖο, ὥστε νά μπορεῖ νά βγάλει κανείς ἀπ' αὐτές ἀστικά συμπεράσματα: στήν ἀναμφισβήτητα σωστή θέση, ὅτι ὁ καπιταλισμός στή γεωργία (ὅπως ὁ καπιταλισμός καί στή βιομηχανία) χειροτε-

* — «Τό Κεφάλαιο», τόμ. Ι, σελ. 780, ὑποσημ. 237.[134] *Ἡ Σύντ.*

** Βλ. εἰδικά τήν § 4 τοῦ XXIV κεφαλαίου: «Ἡ γέννηση τῶν κεφαλαιοκρατῶν μισθωτῶν γῆς». Σελ. 773-776 [135].

ρεύει τήν κατάσταση τοῦ παραγωγοῦ, ἀντιτάσσει τή θέση ὅτι οἱ ἀλλαγές αὐτές «συμφέρουν» *γενικά*. Θᾶταν τό ἴδιο ἄν κάποιος, μιλώντας γιά τίς μηχανές στήν ἀστική κοινωνία, ἄρχιζε ν' ἀντικρούει τή θεωρία τοῦ ρωμαντικοῦ οἰκονομολόγου, ὅτι οἱ μηχανές χειροτερεύουν τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων, μέ ἀποδείξεις ὅτι «συμφέρει καί εἶναι εὐεργετική» ἡ πρόοδος γενικά.

Στό συλλογισμό τοῦ κ. Στροῦβε ὁ ναρόντνικος πιθανόν ν' ἀπαντήσει: ὁ κ. Ν.—ον δέ φοβᾶται τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, ἀλλά τόν ἀστισμό.

Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι στό κεφαλαιοκρατικό μας καθεστώς ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στή γεωργία συνδέεται μέ τόν ἀστισμό, ὁ «φόβος» ὅμως πού δείχνουν οἱ ναρόντνικοι εἶναι φυσικά ἐντελῶς παράλογος. Ὁ ἀστισμός εἶναι πιά γεγονός τῆς πραγματικῆς ζωῆς, ἡ ἐργασία καί στή γεωργία εἶναι πιά ὑποταγμένη στό κεφάλαιο, καί κεῖνο πού πρέπει «νά φοβόμαστε» δέν εἶναι ὁ ἀστισμός· ἀλλά τό γεγονός ὅτι ὁ παραγωγός δέν ἔχει ἐπίγνωση αὐτοῦ τοῦ ἀστισμοῦ, ὅτι δέν ἔχει τήν ἱκανότητα νά ὑπερασπίζει τά συμφέροντά του ἐναντίον του. Γιαυτό δέν πρέπει νά ἐπιθυμοῦμε τήν ἀναχαίτιση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά ἀντίθετα τήν πλέρια ἀνάπτυξή του, τήν ἀνάπτυξή του ὥς τό τέλος.

Γιά νά δείξουμε πιό λεπτομερειακά καί πιό συγκεκριμένα τίς αἰτίες τοῦ λάθους πού ἔκανε ὁ κ. Στροῦβε, ὅταν πραγματευόταν τό ζήτημα τῆς γεωργίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, θά δοκιμάσουμε νά περιγράψουμε (σέ πολύ γενικές γραμμές) τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τάξεων παράλληλα μέ τίς ἀλλαγές στήν τεχνική, πού ἔδοσαν ἀφορμή γιά τό συλλογισμό του. Ὁ κ. Στροῦβε ξεχωρίζει ἐδῶ αὐστηρά τήν ἐκτατική ἀπό τήν ἐντατική γεωργία καί βλέπει τή ρίζα τῆς πλάνης τοῦ κ. Ν.—ον στό ὅτι δέ θέλει νά ξέρει τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό τήν ἐκτατική γεωργία. Θά προσπαθήσουμε ν' ἀποδείξουμε ὅτι *τό βασικό* λάθος τοῦ κ. Ν.—ον δέ βρίσκεται στό ὅτι ὁ σχηματισμός τῶν τάξεων τῆς ἀστικῆς κοινωνίας κατά τό πέρασμα τῆς γεωργίας σέ ἐντατική εἶναι οὐσιαστικά ὁ ἴδιος μέ τό σχηματισμό τους κατά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐκτατικῆς γεωργίας.

Δέ χρειάζεται νά ποῦμε πολλά γιά τήν ἐκτατική γεωργία, γιατί καί ὁ κ. Στροῦβε παραδέχεται ὅτι τό ἀποτέλεσμά της εἶναι ἡ ἐκτόπιση τῆς «ἀγροτιᾶς» ἀπομέρους τῆς ἀστικῆς τάξης. Θά σημειώσουμε μόνο δυό σημεῖα. Πρῶτο, ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς προκαλεῖται ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία· γιά τήν πραγματοποίησή της πρέπει ὁ νοικοκύρης νά ἔχει ἐλεύθερα,

περίσσια [σέ σχέση μέ κεῖνα πού χρειάζεται γιά τή δική του κατανάλωση καί τήν ἀναπαραγωγή τῶν δικῶν του μέσων παραγωγῆς] *χρήματα*. Ποῦ μπορεῖ νά βρεῖ αὐτά τά χρήματα; Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τά χρήματα αὐτά δέν μπορεῖ νά τά βρεῖ ἀπό πουθενά ἀλλοῦ, παρά μόνο ἀπό τή μετατροπή τῆς κυκλοφορίας: ἐμπόρευμα — χρῆμα — ἐμπόρευμα, στήν κυκλοφορία: χρῆμα — ἐμπόρευμα — χρῆμα σύν μιά ἐπαύξηση. Μ' ἄλλα λόγια, τά χρήματα αὐτά μπορεῖ νά τά πάρει ἀποκλειστικά καί μόνον ἀπό τό κεφάλαιο, *τό ἐμπορικό καί τοκογλυφικό κεφάλαιο*, ἀπό κείνους ἀκριβῶς τούς «τοκογλύφους, τούς κουλάκους, τούς ἐμπόρους» κτλ., πού οἱ ἀφελεῖς ναρόντνικοι τῆς Ρωσίας *δέν* τούς συμπεριλαβαίνουν στόν καπιταλισμό, ἀλλά στή «ληστεία» (λές καί ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι ληστεία! λές καί ἡ ρωσική πραγματικότητα δέ μᾶς δείχνει τήν ἀμοιβαία σύνδεση τῶν διάφορων μορφῶν αὐτῆς τῆς «ληστείας» — ἀπό τούς πιό πρωτόγονους κουλάκους ὥς τούς πιό σύγχρονους, τούς ὀρθολογιστές ἐπιχειρηματίες!)*. Δεύτερο, θά σημειώσουμε τήν περίεργη στάση τοῦ κ. Ν. —ον ἀπέναντι σ' αὐτό τό ζήτημα. Στήν ὑποσημείωση 2 τῆς σελ. 233 ἀντικρούει τόν Β. Ε. Πόστνικοφ, συγγραφέα τοῦ ἔργου «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας», πού λέει ὅτι οἱ μηχανές ἀνέβασαν τήν καλλιεργούμενη ἔκταση τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἀκριβῶς στό διπλάσιο, ἀπό 10 ντεσιατίνες σέ 20 ντεσιατίνες κατά ἐργάτη, κι ὅτι γιαυτό αἰτία τῆς «φτώχιας τῆς Ρωσίας» εἶναι «ἡ μικρή ἔκταση τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ». Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς στήν ἀστική κοινωνία ὁδηγεῖ στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν μικρῶν καί καθυστερημένων νοικοκυριῶν. Ὁ κ. Ν. —ον προβάλλει τήν ἀντίρηση: αὔριο ἡ τεχνική μπορεῖ νά τριπλασιάσει τήν καλλιεργούμενη ἔκταση κατά ἐργάτη. Τότε τά νοικοκυριά πού ἔχουν 60 ντεσιατίνες θά πρέπει νά μετατραποῦν σέ νοικοκυριά μέ 200

* Οἱ κύριοι ναρόντνικοι ἔχουν ἀκόμα μιά, πολύ σπουδαία μέθοδο νά συγκαλύπτουν τίς ρίζες τοῦ βιομηχανικοῦ μας καπιταλισμοῦ στή «λαϊκή παραγωγή», δηλ. στή «λαϊκή» τοκογλυφία καί στούς «λαϊκούς» κουλάκους. Ὁ κουλάκος φέρνει τίς «ἀποταμιεύσεις» του στήν κρατική τράπεζα· οἱ καταθέσεις του ἐπιτρέπουν στήν τράπεζα, στηριζόμενη στήν ἀνάπτυξη τοῦ λαϊκοῦ πλούτου, τῶν ἀποταμιεύσεων τοῦ λαοῦ, τοῦ λαϊκοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος, τοῦ ἀξιόχρεου τοῦ λαοῦ, νά δανειστεῖ χρήματα ἀπό τούς ἄγγλους. Μέ τά δανεισμένα χρήματα τό «κράτος» δίνει βοήθεια... — τί κοντόφθαλμη πολιτική! τί θλιβερή ἄγνοια τῆς «σύγχρονης ἐπιστήμης» καί τῶν«σύγχρονων ἰδεῶν ἠθικῆς»! — . . . στούς *κεφαλαιοκράτες*. Καί τώρα γεννιέται τό ἐρώτημα, μήπως δέν εἶναι ξεκάθαρο πώς ἄν τό κράτος χρησιμοποιοῦσε αὐτά τά χρήματα (τῶν κεφαλαιοκρατῶν) γιά τή «λαϊκή παραγωγή», κι ὄχι γιά τόν καπιταλισμό, δέ θάχαμε ἐδῶ στή Ρωσία καπιταλισμό, ἀλλά «λαϊκή παραγωγή»;

ἤ 300 ντεσιατίνες. Ἕνα τέτιο ἐπιχείρημα ἐνάντια στή θέση ὅτι ἡ γεωργία μας ἔχει ἀστικό χαρακτήρα εἶναι ἐξίσου γελοῖο, ὅπως θἆταν γελοῖο ἄν κάποιος καταπιανόταν ν' ἀποδείξει ὅτι ὁ ἐργοστασιακός καπιταλισμός εἶναι ἀδύνατος κι ἀνίσχυρος, ἐπειδή ἡ σημερινή ἀτμοκίνητη μηχανή θά χρειαστεῖ «αὔριο» ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά ἠλεκτροκίνητη. «Δέν ξέρουμε ἐπίσης τί γίνονται τά ἑκατομμύρια τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού ἀπελευθερώνονται», προσθέτει ὁ κ. Ν. —ον, καλώντας τήν ἀστική τάξη νά ἀπολογηθεῖ ἐνώπιόν του καί ξεχνώντας ὅτι ἐκτός ἀπό τόν ἴδιο τόν παραγωγό δέν ὑπάρχει ἄλλος νά τή δικάσει. Ἡ δημιουργία ἐφεδρικοῦ στρατοῦ ἀνέργων εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς χρησιμοποίησης μηχανῶν στήν ἀστική γεωργία, ὅπως καί στήν ἀστική βιομηχανία.

Κι ἔτσι, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐκτατικῆς γεωργίας, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁδηγεῖ, ἀπό τή μιά μεριά, στή μετατροπή τοῦ «ἀγρότη» σέ φάρμερ (λέγοντας φάρμερ ἐννοοῦμε τόν ἐπιχειρηματία, τόν κεφαλαιοκράτη στή γεωργία) καί, ἀπό τήν ἄλλη, σέ ἐργάτη γῆς καί σέ μεροκαματιάρη. Ἄς δοῦμε τώρα τήν περίπτωση πού ἡ ἐκτατική γεωργία μετατρέπεται σέ ἐντατική. Ἀπ' αὐτό ἴσα-ἴσα τό προτσές ὁ κ. Στροῦβε περιμένει «ὀφέλη» γιά τόν «ἀγρότη». Γιά νά ἀποφύγουμε κάθε συζήτηση γιά τήν καταλληλότητα τοῦ ὑλικοῦ στό ὁποῖο στηριζόμαστε γιά νά περιγράψουμε αὐτό τό πέρασμα, θά χρησιμοποιήσουμε τό ἔργο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία» τοῦ κ. Α. Ι. Σκβορτσόφ*, πού τόσο πολύ τόν ἐπαινεῖ ὁ κ. Στροῦβε.

Στό 3ο κεφάλαιο τοῦ IV μέρους τοῦ βιβλίου του ὁ κ. Α. Σκβορτσόφ ἐξετάζει «τίς ἀλλαγές τῆς τεχνικῆς τῆς γεωργίας κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν» στίς χῶρες μέ ἐκτατική καί στίς χῶρες μέ ἐντατική γεωργία. Ἄς δοῦμε τήν περιγραφή αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν στίς *πυκνοκατοικημένες χῶρες μέ ἐκτατική γεωργία*. Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε, ὅτι αὐτός ὁ

* Στή φιλολογία μας τόν συμπεριλαβαίνουν συνήθως στούς μαρξιστές. Ὑπάρχει τόσο λίγη βάση γι' αὐτό, ὅσο καί γιά τήν κατάταξη στούς μαρξιστές τοῦ κ. Ν. —ον. Ὁ κ. Α. Σκβορτσόφ ἐπίσης δέν ξέρει τή θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης καί τοῦ ταξικοῦ χαρακτήρα τοῦ κράτους. Οἱ πραχτικές του προτάσεις στίς «Οἰκονομικές μελέτες» δέ διαφέρουν καθόλου ἀπό τίς συνηθισμένες ἀστικές προτάσεις. Ἄν βλέπει τή ρωσική πραγματικότητα μέ πολύ πιό καθαρό μάτι ἀπό τούς κυρίους ναρόντνικους, τότε γι' αὐτό καί *μόνο* τό λόγο θά πρέπει νά συμπεριλάβουμε στούς μαρξιστές καί τόν κ. Μπ. Τσιτσέριν καί πολλούς ἄλλους.

χαρακτηρισμός περιλαβαίνει καί τήν Κεντρική Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Ὁ κ. Σκβορτσόφ προβλέπει γιά μιά χώρα αὐτῆς τῆς κατηγορίας τίς ἴδιες ἀκριβῶς ἀλλαγές, πού κατά τή γνώμη τοῦ κ. Στροῦβε θά πρέπει νά γίνουν ἀναπόφευχτα καί στή Ρωσία, καί συγκεκριμένα: τή μετατροπή της σέ χώρα ἐντατικῆς γεωργίας μέ ἀναπτυγμένη ἐργοστασιακή παραγωγή.

Ἄς παρακολουθήσουμε τόν κ. Α. Σκβορτσόφ (§§ 4–7, σελ. 440–451).

Μιά χώρα μέ ἐκτατική γεωργία*. Ἕνα πολύ σημαντικό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία. Ἡ ὁμοιομορφία τῶν ἀπασχολήσεων προκαλεῖ τήν ἔλλειψη ἀγορᾶς. Ὁ πληθυσμός εἶναι φτωχός, πρῶτο, λόγω τῶν μικρῶν διαστάσεων τῶν νοικοκυριῶν καί, δεύτερο, λόγω τῆς ἔλλειψης ἀνταλλαγῶν: «οἱ ὑπόλοιπες ἀνάγκες, ἐκτός ἀπό τήν τροφή, πού τήν παράγει ὁ ἴδιος ὁ γεωργός, ἱκανοποιοῦνται, μποροῦμε νά ποῦμε, ἀποκλειστικά ἀπό τήν παραγωγή τῆς πρωτόγονης χειροτεχνίας, τῆς βιοτεχνίας, ὅπως λέγεται στή χώρα μας».

Ἡ κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἀνεβάζει τήν τιμή τῶν γεωργικῶν προϊόντων καὶ συνεπῶς αὐξάνει τήν ἀγοραστική δύναμη τοῦ πληθυσμοῦ. «Μαζί μέ τίς σιδηροδρομικές γραμμές ἡ χώρα πλημμυρίζει ἀπό φτηνά προϊόντα τῆς μανουφακτούρας καί τῆς φάμπρικας», πού καταστρέφουν τούς ντόπιους βιοτέχνες. Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη αἰτία τῆς «καταστροφῆς πολλῶν νοικοκυριῶν».

Ἡ δεύτερη αἰτία τοῦ ἴδιου φαινομένου εἶναι οἱ κακές σοδιές. «Καί ἡ γεωργία γινόταν ὥς τά σήμερα μέ πρωτόγονο τρόπο, δηλ. γινόταν πάντα κατά τρόπο ὄχι ὀρθολογιστικό, καί συνεπῶς, οἱ κακές σοδιές δέν ἦταν σπάνιο φαινόμενο, ἐνῶ μέ τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος, πού προηγούμενα ὀφειλόταν στήν κακή σοδιά, ἤ δέν παρουσιάζεται καθόλου ἤ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐλαττώνεται σημαντικά. Γι' αὐτό τό λόγο φυσική συνέπεια τῆς πρώτης κιόλας κακῆς σοδιᾶς εἶναι ἐδῶ συνήθως ἡ καταστροφή πολλῶ ννοικοκυριῶν. Τό ἀποτέλεσμα αὐτό ἐπέρχεται τόσο πιό γρήγορα, ὅσο μικρότερα εἶναι γενικά τά πλεονάσματα τῶν κανονικῶν

* Ὁ κ. Α. Σκβορτσόφ παρατηρεῖ ὅτι λέγοντας χώρα μέ ἐκτατική καλλιέργεια ἐννοοῦν συνήθως μιά ἀραιοκατοικημένη χώρα (σελ. 439, ὑποσημείωση). Νομίζει ὅτι αὐτός ὁ ὁρισμός δέν εἶναι σωστός καί ἀναφέρει τά παρακάτω γνωρίσματα τῆς ἐκτατικῆς καλλιέργειας: 1) μεγάλες διακυμάνσεις στίς σοδιές· 2) ὁμοιομορφία τῶν καλλιεργειῶν· καί 3) ἔλλειψη ἐσωτερικῶν ἀγορῶν, δηλ. μεγάλων πόλεων πού συγκεντρώνουν τή βιομηχανία ἐπεξεργασίας.

σοδιῶν κι ὅσο περισσότερο ὁ πληθυσμός εἶναι ἀναγκασμένος νά στηρίζεται σέ ἔσοδα ἀπό βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα».

Γιά νά μποροῦν οἱ ἀγρότες νά τά βγάζουν πέρα χωρίς βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα καί γιά νά ἐξασφαλιστοῦν ἀπό τίς κακές σοδιές μέ τό πέρασμα στήν ἐντατική (ὀρθολογιστική) γεωργία, εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπάρχουν, πρῶτο, μεγάλα πλεονάσματα χρημάτων (ἀπό τήν πούληση τῶν γεωργικῶν προϊόντων σέ ὑψηλότερες τιμές) καί, δεύτερο, διανοητικές δυνάμεις τοῦ πληθυσμοῦ, χωρίς τίς ὁποῖες δέν εἶναι δυνατό νά ἀνέβει ὁ ὀρθολογισμός καί ἡ ἐντατικότητα. Φυσικά ἡ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἔχει ἐξασφαλίσει αὐτούς τούς ὅρους: στούς ὅρους αὐτούς ἀνταποκρίνεται μόνο μιά μειοψηφία*.

«Ὁ παραπανίσιος πληθυσμός πού δημιουργήθηκε μ' αὐτό τόν τρόπο [δηλ. λόγω τῆς «διάλυσης» πολλῶν νοικοκυριῶν, πού καταστράφηκαν ἐξαιτίας τῆς παρακμῆς τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων καί τῶν μεγαλύτερων ἀπαιτήσεων τῆς γεωργίας] θά ἀπορροφηθεῖ ἐνμέρει ἀπό τά νοικοκυριά, πού θά βγοῦν πιό γερά ἀπ' αὐτή τήν κατάσταση καί θάχουν τή δυνατότητα ν' αὐξήσουν τήν ἐντατικότητα τῆς παραγωγῆς» (δηλ. «θ' ἀπορροφηθοῦν» φυσικά σάν μισθωτοί ἐργάτες, ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες. Ὁ κ. Α. Σκβορτσόφ δέν τό λέει αὐτό, ἴσως γιατί τό θεωρεῖ πολύ καθαρό). Θά χρειαστεῖ μεγάλη δαπάνη ζωντανῆς δύναμης, ἐπειδή τό πλησίασμα τῆς ἀγορᾶς πού γίνεται μέ τή βελτίωση τῶν μέσων συγκοινωνίας δίνει τή δυνατότητα νά παράγουν προϊόντα πού μεταφέρονται δύσκολα καί «πού ἡ παραγωγή τους ἀπαιτεῖ στό μεγαλύτερό της μέρος σημαντική δαπάνη ζωντανῆς ἐργατικῆς δύναμης». «Συνήθως ὅμως — συνεχίζει ὁ κ. Σκβορτσόφ — τό προτσές τῆς καταστροφῆς προχωρεῖ πολύ πιό γρήγορα ἀπό τό προτσές τῆς βελτίωσης τῶν νοικοκυριῶν πού διατηρήθηκαν, καί ἕνα μέρος τῶν καταστραμμένων νοικοκυρέων ἀναγκάζεται νά ἐγκαταλείψει τό χωριό καί νά φύγει, ἄν ὄχι ἔξω ἀπ' τή χώρα, τουλάχιστο στίς πόλεις. Κι αὐτό ἀκριβῶς τό μέρος ἀποτελοῦσε τό κυριότερο τμῆμα πού συντελοῦσε στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων ἀπό τότε πού κατασκευάστηκαν οἱ σιδηρόδρομοι».

Παρακάτω. «Πλεόνασμα πληθυσμοῦ σημαίνει φτηνά ἐργα-

* «Γιά μιά τέτια χώρα (πού μέ τόν ὑπάρχοντα βαθμό οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης εἶναι κορεσμένη μέ πληθυσμό) πρέπει νά δεχτοῦμε πώς τά μικρά πλεονάσματα, ἀπό τή μιά μεριά, καί τό χαμηλό μορφωτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπό τήν ἄλλη, ὁδηγοῦν, ὅταν ἀλλάζουν οἱ ὅροι, πολλά νοικοκυριά στή διάλυση» (442).

τικά χέρια». «Σέ περίπτωση πού τό ἔδαφος εἶναι γόνιμο (καί τό κλίμα εὐνοϊκό...) ὑπάρχουν ἐδῶ ὅλοι οἱ ὅροι γιά τήν καλλιέργεια τῶν φυτῶν καί γενικά γιά τήν παραγωγή τῶν γεωργικῶν προϊόντων, πού ἀπαιτοῦν μεγάλη κατανάλωση ἐργατικῆς δύναμης κατά μονάδα ἐπιφάνειας» (443), πολύ περισσότερο πού οἱ μικρές διαστάσεις τῶν νοικοκυριῶν («ἔστω κι ἄν θά ἔχουν ἴσως αὐξηθεῖ σέ σύγκριση μέ τό παρελθόν») δυσκολεύουν τήν εἰσαγωγή μηχανῶν. «Παράλληλα δέ θά μείνει χωρίς ἀλλαγή καί τό πάγιο κεφάλαιο, καί πρῶτ' ἀπ' ὅλα θά πρέπει ν' ἀλλάξουν τό χαρακτήρα τους τά ἄψυχα σύνεργα». Κι ἐκτός ἀπό τίς μηχανές «ἡ ἀνάγκη νά καλλιεργεῖται καλύτερα τό ἔδαφος θά ὁδηγήσει στήν ἀντικατάσταση τῶν παλιῶν πρωτόγονων ἐργαλείων μέ πιό τελειοποιημένα, στήν ἀντικατάσταση τοῦ ξύλου μέ τό σίδηρο καί τό ἀτσάλι. Ἡ μεταβολή αὐτή θά προκαλέσει ἐδῶ ἀναπόφευχτα τή δημιουργία ἐργοστασίων πού θά ἀπασχολοῦνται μέ τήν κατασκευή τέτιων ἐργαλείων, γιατί τά ἐργαλεῖα αὐτά δέν μποροῦν νά κατασκευαστοῦν κάπως ἱκανοποιητικά μέ βιοτεχνικό τρόπο». Τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ κλάδου τῆς βιομηχανίας τήν εὐνοοῦν οἱ παρακάτω ὅροι: 1) ἡ ἀνάγκη νά κατασκευαστεῖ γρήγορα μιά μηχανή ἤ ἕνα ἐξάρτημά της· 2) «ὑπάρχει ἐδῶ ἀφθονία ἐργατικῶν χεριῶν καί μάλιστα φτηνῶν»· 3) τά καύσιμα, τά χτίρια καί ἡ γῆ εἶναι φτηνά· 4) «οἱ μικρές διαστάσεις τῶν νοικοκυριῶν ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα ν' αὐξάνει ἡ κατανάλωση ἐργαλείων, γιατί εἶναι γνωστό πώς τά μικρά νοικοκυριά ἀπαιτοῦν σχετικά περισσότερα σύνεργα». Ἀναπτύσσονται κι ἄλλα εἴδη παραγωγῆς. «Γενικά ἀναπτύσσεται ἡ ζωή τῶν πόλεων». Ἀναπτύσσονται κατανάγκην *οἱ ἐξορυχτικές βιομηχανίες*, «γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, ὑπάρχουν πάρα πολλά ἐλεύθερα χέρια, κι ἀπό τήν ἄλλη, χάρη στούς σιδηροδρόμους καί στήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας καί τῶν ἄλλων βιομηχανιῶν, μεγαλώνει ἡ ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς ἐξορυχτικῆς βιομηχανίας.

Ἔτσι μιά περιφέρεια, πού πρίν τήν κατασκευή τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἦταν πυκνοκατοικημένη περιφέρεια μέ ἐκτατική γεωργία, μετατρέπεται ἀργά ἤ γρήγορα σέ περιφέρεια πολύ ἐντατικῆς γεωργίας μέ λιγότερο ἤ περισσότερο ἀναπτυγμένη ἐργοστασιακή παραγωγή». Ἡ αὔξηση τῆς ἐντατικότητας ἐκδηλώνεται μέ τήν ἀλλαγή τοῦ συστήματος τῆς καλλιέργειας. Γίνεται ἀδύνατο τό τριαδικό σύστημα ἀγρανάπαυσης λόγω τῶν διακυμάνσεων τῶν σοδιῶν. Ἐπιβάλλεται τό πέρασμα σ' ἕνα «σύστημα ἀμειψισπορᾶς» πού ἐξαλείφει τίς διακυμάνσεις στίς

σοδιές. Φυσικά δέν μπορεῖ νά μπεῖ ἀμέσως σέ ἐφαρμογή *ἕνα πλῆρες σύστημα ἀμειψισπορᾶς**, πού ἀπαιτεῖ πολύ μεγάλη ἐντατικότητα. Γιαυτό στήν ἀρχή θά εἰσαχθεῖ *ἡ ἀμειψισπορά σιτηρῶν* [σωστή ἐναλλαγή τῶν φυτῶν], θ' ἀναπτυχθεῖ ἡ χτηνοτροφία, καί *ἡ καλλιέργεια χόρτων κατάλληλων γιά νομή*.

«Συνεπῶς, τελικά ἡ πυκνοκατοικημένη ἐκτατική μας περιφέρεια θά μετατραπεῖ λίγο-πολύ γρήγορα, στό μέτρο πού θ' ἀναπτύσσονται οἱ συγκοινωνίες, σέ περιφέρεια μέ πολύ ἐντατική καλλιέργεια, καί ἡ ἐντατικότητά της, ὅπως εἴπαμε, θ' αὐξάνει πρίν ἀπ' ὅλα μέ τήν αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου».

Αὐτή ἡ λεπτομερειακή περιγραφή τοῦ προτσές ἀνάπτυξης τῆς ἐντατικῆς καλλιέργειας δείχνει παραστατικά ὅτι καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ὁδηγεῖ σέ οἰκονομία κεφαλαιοκρατικῆς μορφῆς, διασπᾶ ἄμεσα τόν παραγωγό σέ *φάρμερ*, πού ἀπολαβαίνει ὅλα τά πλεονεχτήματα τῆς ἐντατικότητας, τῆς βελτίωσης τῶν ἐργαλείων κτλ., καί σέ *ἐργάτη*, πού μέ τήν «ἐλευθερία» του καί μέ τή «φτήνια» του προσφέρει τούς πιό «εὐνοϊκούς ὅρους» γιά τήν «προοδευτική ἀνάπτυξη ὅλης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας».

Τό βασικό λάθος τοῦ κ. Ν.—ον δέν εἶναι ὅτι ἀγνοεῖ τήν ἐντατική γεωργία καί περιορίζεται μόνο στήν ἐκτατική, ἀλλά ὅτι, ἀντί νά ἀναλύσει τίς ταξικές ἀντιθέσεις στήν περιοχή τῆς ρωσικῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, προσφέρει στόν ἀναγνώστη κενές θρηνολογίες, ὅτι «ἐμεῖς» ἀκολουθοῦμε ὄχι σωστό δρόμο. Ὁ κ. Στροῦβε ἐπαναλαβαίνει αὐτό τό λάθος, συγκαλύπτοντας τίς ταξικές ἀντιθέσεις μέ «ἀντικειμενικούς» συλλογισμούς, καί διορθώνει μόνο τά δευτερεύοντα λάθη τοῦ κ. Ν.—ον. Αὐτό εἶναι τόσο πιό περίεργο, πού καί ὁ ἴδιος ἐντελῶς δικαιολογημένα κατηγορεῖ αὐτόν τόν «ἀναμφισβήτητο μαρξιστή», ὅτι δέν καταλαβαίνει τή θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης. Αὐτό εἶναι τόσο πιό λυπηρό, πού μέ τό λάθος του αὐτό ὁ κ. Στροῦβε μειώνει τήν ἀποδειχτική σημασία τῆς πολύ σωστῆς σκέψης του, ὅτι εἶναι παράλογο «νά φοβᾶται» κανείς τήν τεχνική πρόοδο στή γεωργία.

Γιά νά τελειώνουμε μ' αὐτό τό ζήτημα τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, θά συνοψίσουμε ὅσα ἐκθέσαμε παραπάνω. Πῶς βάζει τό ζήτημα ὁ κ. Στροῦβε; Ξεκινάει ἀπό τήν ἀπριοριστική

---

* Τά γνωρίσματά της εἶναι: 1) ὅλη ἡ γῆ καλλιεργεῖται· 2) ἀποκλείεται ὅσο τό δυνατόν ἡ ἀγρανάπαυση· 3) στήν ἀμειψισπορά ἐναλλάσσονται σωστά τά φυτά· 4) ἡ γῆ καλλιεργεῖται ὅσο τό δυνατόν πιό ἐπιμελημένα· 5) τά ζῶα συντηροῦνται σέ σταύλους.

καί ἀστήριχτη ἐξήγηση τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ δέν ἀνταποκρίνεται στά μέσα ὕπαρξης· τονίζει σέ συνέχεια ὅτι ὁ ἀγρότης μας παράγει «ἀνεπαρκῆ» ποσότητα τροφίμων, καί λύνει τό ζήτημα λέγοντας, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς συμφέρει στήν «ἀγροτιά», ὅτι «θά πρέπει ν' ἀνεβεῖ ἡ παραγωγικότητα τῆς γεωργίας» (211). Πῶς θάπρεπε νά βάλει τό ζήτημα, ἄν «εἶχε δεσμούς μέ τή θεωρία» τοῦ μαρξισμοῦ; Θάπρεπε *ν' ἀρχίσει* ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν σχέσεων παραγωγῆς πού ὑπάρχουν στή ρωσική γεωργία καί — ἀφοῦ θά ἔδειχνε ὅτι ἡ καταπίεση τοῦ παραγωγοῦ δέν ὀφείλεται στήν τύχη, οὔτε στήν πολιτική, ἀλλά στήν κυριαρχία *τοῦ κεφαλαίου*, πού διαμορφώνεται ἀναπόφευχτα στίς συνθῆκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — νά παρακολουθήσει ἔπειτα πῶς αὐτό τό κεφάλαιο καταστρέφει τή μικρή παραγωγή καί ποιές μορφές παίρνουν ἐδῶ οἱ ταξικές ἀντιθέσεις. Θά ἔπρεπε ἔπειτα νά δείξει πῶς ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη ὁδηγεῖ στή μετεξέλιξη τοῦ κεφαλαίου ἀπό ἐμπορικό σέ βιομηχανικό (παίρνοντας τίς τάδε μορφές στίς συνθῆκες τῆς ἐκτατικῆς, καί τίς τάδε μορφές στίς συνθῆκες τῆς ἐντατικῆς καλλιέργειας), ἀναπτύσσοντας καί ὀξύνοντας τήν ταξική ἀντίθεση, πού τά θεμέλιά της εἶχαν μπεῖ ὁλοκληρωτικά ὅταν ἡ ἀντίθεση αὐτή βρισκόταν στήν παλιά μορφή της, ἀντιπαραθέτοντας ὁριστικά τήν «ἐλεύθερη» ἐργασία στήν «ὀρθολογιστική» παραγωγή. Τότε θἆταν πιά ἀρκετή μιά ἁπλή σύγκριση αὐτῶν τῶν δυό διαδοχικῶν μορφῶν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης, γιά νά φανεῖ πεντακάθαρα ὅτι ἡ ἀλλαγή ἔχει «προοδευτικό» χαρακτήρα καί ὅτι «συμφέρει» στόν παραγωγό: στήν πρώτη περίπτωση ἡ ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο εἶναι σκεπασμένη μέ χιλιάδες συντρίμμια τῶν μεσαιωνικῶν σχέσεων, πού ἐμποδίζουν τόν παραγωγό νά δεῖ τήν οὐσία τοῦ ζητήματος καί γεννοῦν στόν ἰδεολογικό του ἐκπρόσωπο ἀνόητες καὶ ἀντιδραστικές ἰδέες, ὅτι μπορεῖ νά περιμένει βοήθεια ἀπό τήν «κοινωνία» *κτλ.*· στή δεύτερη περίπτωση ἡ ὑποταγή αὐτή εἶναι ὁλότελα ἀπαλλαγμένη ἀπό τά μεσαιωνικά δεσμά κι ὁ παραγωγός ἀποχτᾶ τή δυνατότητα καί καταλαβαίνει τήν ἀνάγκη μιᾶς αὐτοτελοῦς καί συνειδητῆς δράσης ἐνάντια στόν «ἀντίποδά» του. Στή θέση τῶν συλλογισμῶν γιά τό «δύσκολο καί ὀδυνηρό πέρασμα» στόν καπιταλισμό θά διατυπωνόταν μιά θεωρία, πού ὄχι μόνο θά μιλοῦσε γιά ταξικές ἀντιθέσεις, μά καί θά τίς ἀποκάλυπτε πραγματικά σέ κάθε μορφή «μή ὀρθολογιστικῆς» κι «ὀρθολογιστικῆς» παραγωγῆς, «ἐκτατικῆς» καί «ἐντατικῆς» καλλιέργειας.

Τά ἀποτελέσματα, στά ὁποῖα μᾶς ὁδήγησε ἡ ἀνάλυση τοῦ πρώτου μέρους τοῦ VI κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, πού εἶναι ἀφιερωμένο στό «χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή γεωργική Ρωσία», μποροῦν νά διατυπωθοῦν μέ τόν παρακάτω τρόπο: 1) Ὁ μαλθουσιανισμός τοῦ κ. Στροῦβε δέν ἐνισχύεται μέ κανένα στοιχεῖο στηριγμένο σέ γεγονότα καί βασίζεται σέ μεθοδολογικά λαθεμένες δογματικές προϋποθέσεις. — 2) Ὁ ὑπερπληθυσμός στή γεωργική Ρωσία ἐξηγιέται μέ τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου κι ὄχι μέ τήν ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὕπαρξης τοῦ πληθυσμοῦ. — 3) Ἡ θέση τοῦ κ. Στροῦβε, ὅτι ὁ ὑπερπληθυσμός ἔχει χαρακτήρα φυσικῆς οἰκονομίας, εἶναι σωστή μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι τά ὑπολείμματα τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων κρατοῦν τό γεωργικό κεφάλαιο σέ μορφές μή ἀναπτυγμένες καί γιαυτό πολύ βαριές γιά τόν παραγωγό. — 4) Ὁ κ. Ν.—ον δέν ἀπόδειξε τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ στή Ρωσία γιατί δέ μελέτησε τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στή γεωργία. — 5) Τό βασικό λάθος τοῦ κ. Ν.—ον, πού τό ἐπαναλαβαίνει καί ὁ κ. Στροῦβε, εἶναι ὅτι δέν ἀναλύονται οἱ τάξεις πού διαμορφώνονται στίς συνθῆκες τῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας. — 6) Αὐτή ἡ ἄγνοια τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων ἀπομέρους τοῦ κ. Στροῦβε εἶχε σάν φυσικό ἀποτέλεσμα νά ἐκφραστεῖ μέ μιά ἐξαιρετικά ἀποτυχημένη καί νεφελώδικη μορφή ἡ πολύ σωστή θέση, ὅτι οἱ τεχνικές βελτιώσεις ἔχουν προοδευτικό χαρακτήρα καί εἶναι ἐπιθυμητές.

II

Ἄς περάσουμε τώρα στό δεύτερο μέρος τοῦ VI κεφαλαίου, πού εἶναι ἀφιερωμένο στό ζήτημα τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς. Τό μέρος αὐτό συνδέεται ἀπευθείας καί ἄμεσα μέ τό προηγούμενο μέρος καί ἀποτελεῖ συμπλήρωμα στό ζήτημα σχετικά μέ τόν καπιταλισμό στή γεωργία.

Ὁ κ. Στροῦβε, ἀφοῦ τόνισε ὅτι αὐξήθηκαν οἱ τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων στά πρῶτα 20 χρόνια ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση, ὅτι εὐρύνθηκε ἡ ἐμπορευματική παραγωγή στή γεωργία, λέει πολύ σωστά ὅτι ἀπ' αὐτό «κέρδισαν κυρίως οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ εὔποροι ἀγρότες» (214). «Ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δέν μποροῦσε παρά νά ἐνταθεῖ, καί σ' αὐτή τήν ἐποχή ἀναφέρονται οἱ πρῶτες ἐπιτυχίες της». Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τίς διαπιστώσεις ὁρισμένων τοπικῶν ἐρευνητῶν,

πού λένε ὅτι ἡ κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἀνέβασε τήν εὐημερία μόνο τῆς εὔπορης μερίδας τῆς ἀγροτιᾶς, ὅτι ἡ μίσθωση τῆς γῆς καταλήγει σέ «πραγματική μάχη» ἀνάμεσα στούς ἀγρότες, πού ὁδηγεῖ πάντα στή νίκη τῶν οἰκονομικά ἰσχυρῶν στοιχείων (216–217). Παραθέτει μιά περικοπή ἀπό τήν ἔρευνα τοῦ Β. Πόστνικοφ, πού λέει ὅτι τά νοικοκυριά τῶν εὔπορων ἀγροτῶν ἐξαρτιόνται πιά ἀπό τήν ἀγορά σέ τέτιο βαθμό, ὥστε τά 40% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης παράγουν προϊόντα πού προορίζονται γιά πούληση· σέ συνέχεια, ἀφοῦ προσθέτει ὅτι στήν ἀντίθετη μεριά οἱ ἀγρότες «χάνουν τήν οἰκονομική τους αὐτοτέλεια καί βρίσκονται στό μεταίχμιο τῆς μετατροπῆς τους σέ ἐργάτες γῆς, ἐπειδή πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη», συμπεραίνει πολύ σωστά: «Μόνο μέ τή διείσδυση τῆς ἀνταλλαχτικῆς οἰκονομίας ἐξηγιέται τό γεγονός ὅτι τά ἰσχυρά ἀπό οἰκονομική ἄποψη ἀγροτικά νοικοκυριά μποροῦν ν' ἀποκομίζουν ὀφέλη ἀπό τήν καταστροφή τῶν ἀδύνατων νοικοκυριῶν» (223). «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας καί ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ — λέει ὁ συγγραφέας — ὁδηγοῦν στό χωρισμό τῆς ἀγροτιᾶς σέ δυό μέρη: σ' ἕνα μέρος οἰκονομικά ἰσχυρό, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἐκπροσώπους τῆς νέας δύναμης, δηλ. τοῦ κεφαλαίου σέ ὅλες τίς μορφές καί τίς βαθμίδες ἀνάπτυξής του καί σ' ἕνα ἄλλο μέρος, πού ἀποτελεῖται ἀπό μισοανεξάρτητους γεωργούς καί ἀπό πραγματικούς ἐργάτες γῆς» (239).

Ὅσο σύντομες κι ἄν εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μ' αὐτή τή «διαφοροποίηση», ὡστόσο μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά σημειώσουμε τά παρακάτω σπουδαῖα χαρακτηριστικά τοῦ προτσές πού ἐξετάζουμε: 1) Τό ζήτημα δέν περιορίζεται στή δημιουργία μόνο περιουσιακῆς ἀνισότητας: δημιουργιέται μιά «καινούργια δύναμη», δηλ. *τό κεφάλαιο.* 2) Ἡ δημιουργία αὐτῆς τῆς καινούργιας δύναμης συνοδεύεται ἀπό τή δημιουργία καινούργιων τύπων ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν: πρῶτο, ἑνός εὔπορου, οἰκονομικά ἰσχυροῦ νοικοκυριοῦ, μέ ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική παραγωγή, πού παίρνει ἀπό τή φτωχολογιά μέ μίσθωση τή γῆ πού τοῦ χρειάζεται καί καταφεύγει στήν ἐκμετάλλευση ξένης ἐργασίας*· δεύτερο, τῆς «προλε-

* Ὁ κ. Στρούβε δέ μιλάει γι' αὐτό τό χαρακτηριστικό, πού ἐκδηλώνεται καί μέ τή χρησιμοποίηση μισθωτῆς ἐργασίας, πράγμα πού παίζει ὄχι μικρό ρόλο στό νοικοκυριό τῶν εὔπορων ἀγροτῶν, καί μέ τίς πράξεις τοῦ τοκογλυφικοῦ καί ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται στά χέρια τους καί ἀφαιρεῖ ἐξίσου τήν ὑπεραξία ἀπό τόν παραγωγό. Χωρίς αὐτό τό χαρακτηριστικό δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά «κεφάλαιο».

ταριακῆς» ἀγροτιᾶς, πού πουλάει τήν ἐργατική της δύναμη στό κεφάλαιο. 3) Ὅλα αὐτά τά φαινόμενα ἀναπτύχθηκαν ἀπευθείας κι ἄμεσα πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ὁ κ. Στροῦβε τόνισε ὁ ἴδιος ὅτι χωρίς τήν ἐμπορευματική παραγωγή θά ἦταν ἀδύνατο νά ὑπάρχουν αὐτά τά φαινόμενα, ἐνῶ μέ τή διείσδυσή της ἔγιναν ἀναγκαῖα. 4) Τά φαινόμενα αὐτά (ἡ «καινούργια δύναμη», οἱ καινούργιοι τύποι ἀγροτιᾶς) ἀνάγονται στόν τομέα *τῆς παραγωγῆς* καί δέν περιορίζονται στόν τομέα τῶν ἀνταλλαγῶν, τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας: τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται στή γεωργική *παραγωγή*· τό ἴδιο καί ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Θά νόμιζε κανείς, ὅτι αὐτά τά χαρακτηριστικά τοῦ προτσές δείχνουν καθαρά, ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα φαινόμενο καθαρά κεφαλαιοκρατικό, ὅτι μέσα στήν ἀγροτιά διαμορφώνονται *οἱ τάξεις* πού προσιδιάζουν στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία — ἡ ἀστική τάξη καί τό προλεταριάτο. Ὅμως αὐτό δέν ἀρκεῖ: τά γεγονότα αὐτά δείχνουν ὄχι μόνο τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου στή γεωργία, ἀλλά καί ὅτι τό κεφάλαιο ἔχει κάνει κιόλας, ἄν μποροῦμε νά χρησιμοποιήσουμε αὐτή τήν ἔκφραση, τό δεύτερο βῆμα. Ἀπό ἐμπορικό κεφάλαιο μετατρέπεται σέ βιομηχανικό, ἀπό κυρίαρχο στήν ἀγορά σέ κυρίαρχο στήν παραγωγή· ἡ ταξική ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν πλούσιο ἔμπορο καί στό φτωχό ἀγρότη μετατρέπεται στήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ὀρθολογιστή ἀστό ἐπιχειρηματία καί στόν ἐλεύθερο πουλητή τῶν ἐλεύθερων χεριῶν του.

Ἀλλά ὁ κ. Στροῦβε δέν μπόρεσε οὔτε ἐδῶ νά μήν ἐκδηλώσει τό μαλθουσιανισμό του· κατά τή γνώμη του, τό προτσές πού ἐξετάζουμε ἐκφράζει *μόνο τή μιά πλευρά* τοῦ ζητήματος («μόνο τήν προοδευτική πλευρά»), πλάι στήν ὁποία ὑπάρχει καί μιά ἄλλη: «ἡ μή ὀρθολογιστική τεχνική ὅλης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας»: «αὐτή ἐκφράζει, μποροῦμε νά ποῦμε, τήν ὀπισθοδρομική πλευρά τοῦ ὅλου προτσές», αὐτή «ἰσοπεδώνει» τήν ἀγροτιά, σβήνει τήν ἀνισότητα, δρώντας «σέ σύνδεση μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (223–224).

Τό μόνο πού φαίνεται ἀπ' αὐτόν τόν ἀρκετά θολό συλλογισμό εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας προτιμάει ἀντί γιά τίς συγκεκριμένες ὑποδείξεις τίς ἐξαιρετικά ἀφηρημένες θέσεις, ὅτι ἀνακατεύει σ' ὅλα τά ζητήματα τό «νόμο» τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στά μέσα ὕπαρξης. Λέω: ἀνακατεύει, γιατί, κι ἄν ἀκόμα περιοριστεῖ κανείς αὐστηρά στά γεγονότα πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, εἶναι ἀδύνατο νά βρεῖ ὑπο-

δείξεις συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν τοῦ προτσές, πού νά ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τή «θεωρία» τοῦ μαρξισμοῦ καί νά ἀπαιτοῦν τήν ἀποδοχή τοῦ μαλθουσιανισμοῦ. Ἄς σκιαγραφήσουμε ἄλλη μιά φορά αὐτό τό προτσές: στήν ἀρχή ἔχουμε παραγωγούς τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, ἀγρότες, σχετικά ὁμοιογενεῖς*. Μέ τή διείσδυση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ὁ πλοῦτος τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ νοικοκυριοῦ ἐξαρτᾶται πιά ἀπό τήν ἀγορά, πού οἱ διακυμάνσεις της δημιουργοῦν τώρα μιά ἀνισότητα· ἡ ἀνισότητα αὐτή ὀξύνεται μέ τή συγκέντρωση ἐλεύθερων χρημάτων στά χέρια ὁρισμένων καί μέ τήν καταστροφή ἄλλων. Τά χρήματα αὐτά χρησιμεύουν, φυσικά, γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν φτωχῶν, καί μετατρέπονται σέ κεφάλαιο. Κι ὅσον καιρό οἱ ἀγρότες πού καταστρέφονται οἰκονομικά ἐπιμένουν νά καλλιεργοῦν τό νοικοκυριό τους, τό κεφάλαιο μπορεῖ νά τούς ἐκμεταλλεύεται, ἀφήνοντάς τους νά διεξάγουν τό νοικοκυριό τους ὅπως καί πρίν, πάνω στίς παλιές, τεχνικά μή ὀρθολογιστικές βάσεις καί μπορεῖ νά στηρίζει τήν ἐκμετάλλευσή τους ἀγοράζοντας τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους. Στό τέλος ὅμως ἡ καταστροφή φτάνει σέ τέτιο βαθμό, πού ὁ ἀγρότης ἀναγκάζεται νά παρατήσει ὁλότελα τό νοικοκυριό: δέν μπορεῖ πιά νά πουλάει τά προϊόντα τῆς ἐργασίας του καί τό μόνο πού τοῦ μένει εἶναι νά πουλάει τήν ἐργασία του. Τό κεφάλαιο παίρνει τότε τό νοικοκυριό στά χέρια του καί ἀναγκάζεται — ἐξαιτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ — νά τό ὀργανώσει ὀρθολογιστικά· κι αὐτό ἔχει τή δυνατότητα νά τό κάνει, γιατί διαθέτει ἐλεύθερα χρήματα «ἐξοικονομημένα» ἀπό τά πρίν· τώρα δέν ἐκμεταλλεύεται πιά τούς νοικοκυρέους, ἀλλά τούς ἐργάτες γῆς, τούς μεροκαματιάρηδες. Γεννιέται τό ἐρώτημα, ποιές εἶναι οἱ δυό πλευρές πού διακρίνει ὁ συγγραφέας σ' αὐτό τό προτσές; Πῶς νομίζει ὅτι μπορεῖ νά βγάλει ἕνα τόσο τερατώδικο μαλθουσιανικό συμπέρασμα: «ἡ μή ὀρθολογιστική τεχνική τοῦ νοικοκυριοῦ καί ὄχι ὁ καπιταλισμός [σημειῶστε αὐτό τό «καί ὄχι»], αὐτός εἶναι ὁ ἐχθρός πού ἀφαιρεῖ τόν ἄρτον τόν ἐπιούσιον ἀπό τήν ἀγροτιά μας» (224). Λές καί τόν ἄρτον αὐτόν τόν ἐπιούσιον τόν ἔπαιρνε ποτέ ὁλόκληρο ὁ παραγωγός καί δέ μοιραζόταν σέ ἀναγκαῖο προϊόν καί σέ ὑπερπροϊόν, πού τό ἔπαιρναν ὁ τσιφλικάς, ὁ κουλάκος, ὁ «γερός» ἀγρότης, ὁ κεφαλαιοκράτης!

---

* *Πού δουλεύουν γιά τόν τσιφλικά.* Ἡ πλευρά αὐτή παραμερίζεται σέ δεύτερη μοίρα, γιά νά παρουσιαστεῖ πιό καθαρά τό πέρασμα ἀπό τή φυσική οἰκονομία στήν ἐμπορευματική. Γιά τό ὅτι τά ὑπολείμματα τῶν σχέσεων τῶν «παλιῶν εὐγενῶν» χειροτερεύουν τήν κατάσταση τοῦ παραγωγοῦ καί προσδίνουν στήν καταστροφή ἐξαιρετικά βαριές μορφές, ἔχουμε ἤδη μιλήσει.

Πρέπει νά προσθέσουμε, ὡστόσο, ὅτι στό ζήτημα τῆς «ἰσοπέδωσης» ὁ συγγραφέας δίνει ὁρισμένες συμπληρωματικές ἐξηγήσεις. Λέει ὅτι «ἕνα ἀποτέλεσμα τῆς ἰσοπέδωσης πού ἀναφέραμε πιό πάνω» εἶναι «*ἡ ἐλάττωση ἤ ἀκόμα καί ἡ ἐξαφάνιση τοῦ μεσαίου στρώματος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ*, γεγονός πού διαπιστώνεται σέ πολλά μέρη» (225). Ὁ συγγραφέας παραθέτει μιά περικοπή ἀπό μιά ἔκδοση τῶν ζέμστβο, ὅπου διαπιστώνεται «ἡ ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση τῆς ἀπόστασης πού χωρίζει τούς πλούσιους τοῦ χωριοῦ ἀπό τό προλεταριάτο, πού δέν ἔχει οὔτε γῆ οὔτε ἄλογο», καί συμπεραίνει: «Φυσικά *ἡ ἰσοπέδωση* στή δοσμένη περίπτωση εἶναι ταυτόχρονα καί *διαφοροποίηση*, πάνω ὅμως στό ἔδαφος *μιᾶς τέτιας* διαφοροποίησης ἀναπτύσσεται μόνο *ἡ ὑποδούλωση*, πού δέν μπορεῖ παρά νά ἀποτελεῖ τροχοπέδη γιά τήν οἰκονομική πρόοδο» (226). — Κι ἔτσι ἀποδείχνεται πιά τώρα ὅτι τή διαφοροποίηση πού δημιουργεῖ ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία πρέπει νά τήν ἀντιπαραθέτουμε ὄχι στήν «ἰσοπέδωση», ἀλλά πάλι στή διαφοροποίηση, ὅμως σέ μιά διαφοροποίηση *ἄλλου εἴδους*, καί συγκεκριμένα στήν ὑποδούλωση. Κι ἐπειδή ἡ ὑποδούλωση «φρενάρει» τήν «οἰκονομική πρόοδο», ὁ συγγραφέας, ὀνομάζει αὐτή τήν «πλευρά» — «ὀπισθοδρομική».

Ὁ συλλογισμός αὐτός στηρίζεται σέ ἐξαιρετικά παράξενες καί καθόλου μαρξιστικές μεθόδους. Συγκρίνονται ἡ «ὑποδούλωση» καί ἡ «διαφοροποίηση» σάν δυό ἀνεξάρτητα, ἰδιαίτερα «συστήματα»· τό ἕνα ἐξυμνεῖται, ἐπειδή συμβάλλει στήν «πρόοδο»· τό ἄλλο καταδικάζεται, ἐπειδή φρενάρει τήν πρόοδο. Τί ἀπόγινε ἡ ἀπαίτηση τοῦ κ. Στροῦβε νά γίνεται ἀνάλυση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων, ἀνάλυση πού ἐπειδή δέν τήν ἔκανε ὁ κ. Ν.—ον τοῦ ἐπιτέθηκε μ' ὅλο του τό δίκιο, ἡ θεωρία τοῦ «αὐθόρμητου προτσές», γιά τό ὁποῖο μίλησε τόσο ὡραῖα; Μά αὐτή ἡ ὑποδούλωση, πού τώρα-δά τήν ἐκμηδένισε γιά τήν ὀπισθοδρομικότητά της, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἡ πρωταρχική ἐμφάνιση τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, τοῦ ἴδιου καπιταλισμοῦ, πού ὁδηγεῖ σέ συνέχεια στήν προοδευτική ἄνοδο τῆς τεχνικῆς. Πραγματικά, τί εἶναι ὑποδούλωση; Εἶναι ἡ ἐξάρτηση τοῦ νοικοκύρη, πού ἔχει δικά του μέσα παραγωγῆς καί εἶναι ἀναγκασμένος νά δουλεύει γιά τήν ἀγορά, ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, ἐξάρτηση πού, ὅσο διαφορετικά κι ἄν ἐκφράζεται (εἴτε μέ τή μορφή τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου, εἴτε τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἐμπόρου πού μονοπώλησε τήν πούληση), ἔχει πάντα γιά ἀποτέλεσμα, νά μή περιέρχεται στόν παραγωγό ἕνα τεράστιο μέρος τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας του, ἀλλά στόν κάτοχο τοῦ χρήματος. Συνεπῶς, ἡ

οὐσία της εἶναι καθαρά κεφαλαιοκρατική*, κι ὅλη ἡ ἰδιομορφία της συνίσταται στό ὅτι αὐτή ἡ πρωταρχική, ἐμβρυώδικη μορφή τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων εἶναι τυλιγμένη ὁλόκληρη μέ τίς προηγούμενες, τίς φεουδαρχικές σχέσεις: ἐδῶ δέν ὑπάρχει ἐλεύθερο συμβόλαιο, ἀλλά ἀναγκαστική συναλλαγή (κάποτε μέ διαταγή τῶν «ἀρχῶν», κάποτε μέ τήν ἐπιθυμία νά διατηρηθεῖ τό νοικοκυριό, κάποτε ἐξαιτίας κάποιων παλιῶν χρεῶν κτλ.)· ὁ παραγωγός εἶναι ἐδῶ δεμένος μ' ἕναν ὁρισμένο τόπο καί μ' ἕναν ὁρισμένο ἐκμεταλλευτή: σ' ἀντίθεση μέ τόν ἀπρόσωπο χαρακτήρα τῆς ἐμπορευματικῆς συναλλαγῆς, πού χαρακτηρίζει τίς καθαρά κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, ἐδῶ ἡ συναλλαγή ἔχει ὁπωσδήποτε προσωπικό χαρακτήρα «βοήθειας» καί «εὐεργεσίας», καί ὁ χαρακτήρας αὐτός τῆς συναλλαγῆς βάζει ἀναπόφευχτα τόν παραγωγό σέ προσωπική, μισοφεουδαρχική ἐξάρτηση. Οἱ τέτιες ἐκφράσεις τοῦ συγγραφέα, ὅπως: «ἰσοπέδωση», «τροχοπέδη στήν πρόοδο», «ὀπισθοδρομικότητα», δέ σημαίνουν τίποτ' ἄλλο παρά μόνο ὅτι τό κεφάλαιο καταχτᾶ στήν ἀρχή τήν παραγωγή πάνω στήν παλιά βάση, ὑποτάσσει τόν παραγωγό, τόν τεχνικά καθυστερημένο παραγωγό. Ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ ὕπαρξη καπιταλισμοῦ δέ μᾶς δίνει ἀκόμα τό δικαίωμα νά τόν θεωροῦμε «ὑπαίτιο γιά ὅλες τίς συμφορές», εἶναι σωστή μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ ἀγρότης μας πού δουλεύει γιά ἄλλους δέν ὑποφέρει μόνο ἀπό τόν καπιταλισμό, ἀλλά κι ἀπό τήν ἀνεπαρκῆ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Μ' ἄλλα λόγια: ἡ τεράστια μάζα τῆς ἀγροτιᾶς δέν ἔχει πιά σχεδόν καμιά αὐτοτέλεια νά παράγει γιά τόν ἑαυτό της· παράλληλα μέ τή δουλιά γιά τούς «ὀρθολογιστές» ἀστούς νοικοκυρέους βλέπουμε μόνο δουλιά γιά τούς κατόχους τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, δηλ. ἐπίσης κεφαλαιοκρατική ἐκμετάλλευση, μόνο πού δέν εἶναι ἀναπτυγμένη ἀλλά πρωτόγονη καί πού γι' αὐτό τό λόγο, πρῶτο, κάνει δέκα φορές χειρότερη τή θέση τοῦ ἐργαζομένου, τυλίγοντάς τον μ' ἕνα δίχτυ εἰδικῶν, πρόσθετων πιέσεων,

* Ἐδῶ ὑπάρχουν ὅλα τά γνωρίσματα: ἐμπορευματική παραγωγή, σάν βάση, μονοπώληση τοῦ προϊόντος τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, σάν ἀποτέλεσμα, καί μετατροπή αὐτοῦ τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο.— Δέν ξεχνῶ καθόλου ὅτι οἱ πρωταρχικές αὐτές μορφές *κεφαλαίου* ὑπῆρχαν σέ ὁρισμένες περιπτώσεις καί πρίν ἀπ' τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς. Ἐδῶ ὅμως ἀκριβῶς πρόκειται γιά τό ἑξῆς πράγμα, ὅτι στό σύγχρονο νοικοκυριό τοῦ ρώσου ἀγρότη οἱ μορφές αὐτές δέν ἀποτελοῦν μεμονωμένες περιπτώσεις, ἀλλά κανόνα, κυρίαρχο σύστημα σχέσεων. Γιατί ἔχουν συνδεθεῖ (μέσω τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, τῶν τραπεζῶν) μέ τό μεγάλο ἐργοστασιακό καπιταλισμό πού στηρίζεται στίς μηχανές κι ἔτσι ἔδειξαν τήν τάση τους· ἔδειξαν ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς «ὑποδούλωσης» εἶναι ἁπλῶς οἱ μάχιμοι στρατιῶτες τοῦ ἑνιαίου κι ἀδιαίρετου στρατοῦ τῆς ἀστικῆς τάξης.

καί, δεύτερο, ἀφαιρεῖ ἀπ' αὐτόν (καθώς καί ἀπό τόν ἰδεολογικό του ἐκπρόσωπο, τό ναρόντνικο) τή δυνατότητα νά καταλάβει τόν ταξικό χαρακτήρα ὅλων τῶν «δυσάρεστων» πού τοῦ συμβαίνουν καί νά προσαρμόσει τή δράση του σ' αὐτό τό χαρακτήρα τους. Συνεπῶς, ἡ «προοδευτική πλευρά» τῆς «διαφοροποίησης» (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή γλώσσα τοῦ κ. Στροῦβε) συνίσταται στό ὅτι βγάζει στά φόρα τήν ἀντίθεση, πού κρύβεται μέ τή μορφή τῆς ὑποδούλωσης, καί τῆς ἀφαιρεῖ τά χαρακτηριστικά πού ἀνήκουν στήν ἐποχή «τῶν παλιῶν εὐγενῶν». Ἡ «ὀπισθοδρομικότητα» τοῦ ναροντνικισμοῦ, πού ὑπερασπίζει τήν ἀγροτική ἰσοπέδωση (ἀπέναντι... στόν κουλάκο), συνίσταται στό ὅτι θέλει νά κρατήσει τό κεφάλαιο στίς μεσαιωνικές μορφές του, πού συνδυάζουν τήν ἐκμετάλλευση μέ μιά κομματιασμένη καί τεχνικά καθυστερημένη παραγωγή, μέ μιά προσωπική πίεση πάνω στόν παραγωγό. Καί στίς δυό περιπτώσεις (καί στήν περίπτωση τῆς «ὑποδούλωσης» καί στήν περίπτωση τῆς «διαφοροποίησης») αἰτία τῆς καταπίεσης εἶναι ὁ *καπιταλισμός*, καί οἱ ἀντίθετες δηλώσεις τοῦ συγγραφέα, ὅτι «δέν πρόκειται γιά τόν καπιταλισμό», ἀλλά γιά «μή ὀρθολογιστική τεχνική», ὅτι «ὑπαίτιος γιά τή φτώχια τοῦ ἀγρότη δέν εἶναι ὁ καπιταλισμός» κτλ., δείχνουν μονάχα ὅτι ὁ κ. Στροῦβε παρασύρθηκε πολύ μακριά, ὑπερασπίζοντας τή σωστή σκέψη πώς εἶναι προτιμότερος ὁ ἀναπτυγμένος καπιταλισμός ἀπό τόν μή ἀναπτυγμένο, καί χάρη στόν ἀφηρημένο χαρακτήρα τῶν θέσεών του ἀντιπαράθεσε τόν πρῶτο στό δεύτερο ὄχι σάν δυό διαδοχικά στάδια ἀνάπτυξης ἑνός δοσμένου φαινομένου, ἀλλά σάν εἰδικές περιπτώσεις*.

III

Τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας παρασύρθηκε βρῆκε τήν ἔκφρασή του καί στό συλλογισμό του, ὅτι δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται

* Γιά ποιό λόγο, θά ρωτήσει ἴσως ὁ ἀναγνώστης, πρέπει ν' ἀποδίδεται αὐτό μόνο στό γεγονός ὅτι ὁ κ. Στροῦβε παρασύρθηκε; Γιά τό λόγο ὅτι ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει ρητά τόν καπιταλισμό σάν βασικό φόντο, πάνω στό ὁποῖο συντελοῦνται ὅλα τά φαινόμενα πού περιγράφουμε. Τόνισε ολοκάθαρα, ἀπό τή μιά μεριά, τή γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς, τή «διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων» (245) κτλ., καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τήν «ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τή γῆ καί τή δημιουργία ἀγροτικοῦ προλεταριάτου» (238). Τέλος, ὁ ἴδιος χαρακτήρισε αὐτό τό πράγμα σάν δημιουργία μιᾶς καινούργιας δύναμης, *τοῦ κεφαλαίου*, καί τόνισε τήν ἀποφασιστική σημασία τῆς ἐμφάνισης τοῦ κεφαλαιοκράτη ἀνάμεσα στόν παραγωγό καί στόν καταναλωτή.

αἰτία τῆς καταστροφῆς τῆς ἀγροτιᾶς κυρίως ὁ μεγάλος βιομηχανικός καπιταλισμός. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἀρχίζει πολεμική μέ τόν κ. Ν.—ον.

Ἡ φτηνή παραγωγή ἐργοστασιακῶν προϊόντων — λέει ὁ κ. Ν.—ον σχετικά μέ τά ἐνδύματα ἐργοστασιακῆς κατασκευῆς, προκάλεσε ἐλάττωση τῆς οἰκιακῆς τους κατασκευῆς (σελ. 227 τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε).

«Τά πράγματα παρουσιάζονται ἐδῶ ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀνάποδη — ἀναφωνεῖ ὁ κ. Στροῦβε — κι αὐτό δέν εἶναι δύσκολο νά τό δείξουμε. Ἡ ἐλάττωση τῆς παραγωγῆς ὑλικῶν νηματουργίας ἀπό τούς ἀγρότες προκάλεσε αὔξηση τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης τῶν προϊόντων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βαμβακουργίας καί ὄχι ἀντίστροφα» (227).

Ἀμφίβολο εἶναι ἄν ὁ συγγραφέας βάζει καλά τό ζήτημα, γιατί σκεπάζει τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης μ' ἕνα σωρό δευτερεύουσες λεπτομέρειες. Ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας καί παρακολουθήσουμε αὐτό τό γεγονός (καί ὁ κ. Ν.—ον ξεκινάει ἀκριβῶς ἀπό τήν παρακολούθηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος), δέν μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε ὅτι καί ἡ φτήνια τῶν ἐργοστασιακῶν προϊόντων ἐπιταχύνει τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, ἐπιταχύνει τήν ἐκτόπιση τῶν οἰκιακῶν προϊόντων. Ὁ κ. Στροῦβε μέ τήν ἀντίρρησή του σ' αὐτή τή δήλωση τοῦ κ. Ν.—ον ἀδυνατίζει ἁπλῶς τή δική του ἐπιχειρηματολογία ἐνάντια σ' αὐτόν τό συγγραφέα, πού τό βασικό λάθος του συνίσταται στό ὅτι προσπαθεῖ νά παρουσιάσει τή «φάμπρικα» σάν κάτι τό ἀποσπασμένο ἀπό τήν «ἀγροτιά», σάν κάτι τό τυχαῖο, σάν κάτι πού ἦρθε ἀπέξω καί τήν ξάφνιασε, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἡ «φάμπρικα» δέν εἶναι (καί σύμφωνα μέ τή θεωρία πού ὁ κ. Ν.—ον θέλει νά ἀκολουθεῖ πιστά, καί σύμφωνα μέ τά δεδομένα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας) παρά ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς ὀργάνωσης ὅλης τῆς κοινωνικῆς, συνεπῶς καί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἡ μεγαλοαστική παραγωγή τῆς «φάμπρικας» εἶναι ἡ ἀπευθείας καί ἄμεση συνέχιση τῆς μικροαστικῆς παραγωγῆς τοῦ χωριοῦ, τῆς περιβόητης «κοινότητας» ἤ τῆς βιοτεχνίας. «Γιά νά γίνει ἡ „ἐργοστασιακή μορφή πιό φτηνή" — λέει πολύ σωστά ὁ κ. Στροῦβε — πρέπει ὁ ἀγρότης ν' ἀκολουθήσει τήν ἄποψη τῆς ὀρθολογιστικῆς οἰκονομίας στίς συνθῆκες τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας». «Ἄν ἡ ἀγροτιά ἐξακολουθοῦσε νά ἐπιμένει... στή φυσική οἰκονομία, κανένα τσιτάκι... δέ θά τήν ἔβαζε σέ πειρασμό».

Μ' ἄλλα λόγια: «ἡ μορφή τῆς φάμπρικας» εἶναι ἁπλῶς μιά

ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική παραγωγή κι αὐτή ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπό τή *μή ἀναπτυγμένη* ἐμπορευματική παραγωγή, πού ὑπάρχει στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί τοῦ βιοτέχνη. Ὁ συγγραφέας θέλει ν' ἀποδείξει στόν κ. Ν. — ον ὅτι ἡ «φάμπρικα» καί ἡ «ἀγροτιά» συνδέονται ἀμοιβαῖα, ὅτι οἱ οἰκονομικές «ἀρχές» τοῦ συστήματός τους δέν εἶναι ἀνταγωνιστικές*, ἀλλά ταυτόσημες. Γι' αὐτό τό σκοπό θάπρεπε κι αὐτός ν' ἀναγάγει τό ζήτημα στήν οἰκονομική ὀργάνωση τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη, ν' ἀντιτάξει στόν κ. Ν. —ον τή θέση, ὅτι ὁ μικροπαραγωγός μας (ὁ ἀγρότης-καλλιεργητής καί ὁ βιοτέχνης) εἶναι μικροαστός. Μέ μιά τέτια τοποθέτηση θά μετέφερε τό ζήτημα ἀπό τήν σφαίρα τῶν συζητήσεων γιά τό τί «πρέπει» νά εἶναι, τί «μπορεῖ» νά εἶναι κτλ., στή σφαίρα τῆς διευκρίνισης *ἐκείνου πού ὑπάρχει* καί τῆς ἐξήγησης *γιατί ὑπάρχει ἀκριβῶς ἔτσι κι ὄχι διαφορετικά*. Γιά ν' ἀνατρέψουν αὐτή τή θέση οἱ ναρόντνικοι θά ἦταν ὑποχρεωμένοι εἴτε ν' ἀρνηθοῦν τά πασίγνωστα καί ἀναμφισβήτητα γεγονότα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς [*καί τά γεγονότα αὐτά ἀποδείχνουν* τό μικροαστικό χαρακτήρα τῆς ἀγροτιᾶς], εἴτε ν' ἀρνηθοῦν τίς στοιχειώδικες ἀλήθειες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀποδοχή αὐτῆς τῆς θέσης σημαίνει ἀναγνώριση ὅτι εἶναι παράλογη ἡ ἀντιπαράθεση «τοῦ καπιταλισμοῦ» στό «λαϊκό καθεστώς», ἀναγνώριση ὅτι ἔχουν ἀντιδραστικό χαρακτήρα τά σχέδια, «πού αναζητοῦν ἄλλους δρόμους γιά τήν πατρίδα», καθώς καί τό ν' ἀπευθύνει κανείς τίς εὐχές του γιά «κοινωνικοποίηση» στήν ἀστική «κοινωνία» ἤ στό «κράτος», πού κατά τό μισό εἶναι ἀκόμα κράτος «τῶν παλιῶν εὐγενῶν».

Καί ὁ κ. Στροῦβε, ἀντί ν' ἀρχίσει ἀπό τήν ἀρχή**, ἀρχίζει ἀπό τό τέλος: «ἀπορίπτουμε — λέει — μιά ἀπό τίς πιό θεμελιακές θέσεις τῆς θεωρίας τῶν ναρόντνικων γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας, τή θέση ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἐπεξεργασίας καταστρέφει τόν ἀγρότη-καλλιεργητή» (246). Αὐτό πιά σημαίνει, ὅπως λένε οἱ γερμανοί, νά πετᾶς καί τό μωρό μαζί μέ τό νερό τῆς μπανιέρας! «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς με-

* Οἱ ναρόντνικοι τό ἔλεγαν αὐτό καθαρά καί ξάστερα, ἐνῶ ὁ «ἀναμφισβήτητος μαρξιστής», κ. Ν. — ον σερβίρει τήν ἴδια ἀνοησία μέ νεφελώδικες φράσεις γιά «λαϊκό καθεστώς» καί «λαϊκή παραγωγή», στολισμένες μέ περικοπές ἀπό τόν Μάρξ.

** Δηλαδή ν' ἀρχίσει ἀπό τό μικροαστικό χαρακτήρα τοῦ «ἀγρότη-καλλιεργητῆ», γιά ν' ἀποδείξει ὅτι «εἶναι ἀναπόφευχτος καί νόμιμος» ὁ μεγάλος καπιταλισμός.

γάλης βιομηχανίας ἐπεξεργασίας» σημαίνει καί ἐκφράζει τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Καί ἡ θέση ὅτι ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμός καταστρέφει τόν ἀγρότη δέν εἶναι καθόλου θεμελιακή θέση τοῦ ναροντνικισμοῦ, ἀλλά *τοῦ μαρξισμοῦ*. Οἱ ναρόντνικοι ἔβλεπαν καί βλέπουν τίς αἰτίες τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς ὄχι στήν εἰδική ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας πού ὀνομάζεται καπιταλισμός, ἀλλά στήν πολιτική τῆς κυβέρνησης πού ἦταν, λένε, ἀποτυχημένη («ἐμεῖς» ἀκολουθούσαμε ὄχι σωστό δρόμο κτλ.), στήν ἀδράνεια τῆς κοινωνίας, πού δέ συσπειρώθηκε ὅσο χρειάζεται ἐνάντια στούς ληστές καί στούς ἀγύρτες κτλ. Γιαυτό καί τά «μέτρα» πού πρότειναν περιορίζονταν στή δράση «τῆς κοινωνίας» καί τοῦ «κράτους». Ἀντίθετα, ἡ ἄποψη ὅτι οἱ αἰτίες τῆς ἀπαλλοτρίωσης βρίσκονται στό γεγονός τῆς ὕπαρξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στή θεωρία *τῆς πάλης τῶν τάξεων* (πρβλ. τό βιβλίο τοῦ Στροῦβε, σελ. 101, 288 καί πολλές ἄλλες). Ἡ ἀσάφεια στήν ἔκφραση τοῦ συγγραφέα συνίσταται στό ὅτι μιλάει γιά *«τό γεωργό»* γενικά κι ὄχι γιά τίς ἀντίθετες τάξεις τῆς ἀστικῆς γεωργίας. Οἱ ναρόντνικοι λένε ὅτι ὁ καπιταλισμός καταστρέφει *τή γεωργία* καί γιαυτό δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀγκαλιάσει ὅλη τήν παραγωγή τῆς χώρας καί ὁδηγεῖ αὐτή τήν παραγωγή σέ ὄχι σωστό δρόμο, οἱ μαρξιστές λένε ὅτι ὁ καπιταλισμός καί στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας καί στή γεωργία πιέζει *τόν παραγωγό*, ὅμως, ἀνεβάζοντας τήν παραγωγή σέ μιά ἀνώτερη βαθμίδα, δημιουργεῖ τούς ὅρους καί τή δύναμη γιά τήν «κοινωνικοποίηση»*.

Τό συμπέρασμα τοῦ κ. Στροῦβε σ' αὐτό τό ζήτημα εἶναι τό ἑξῆς: «ἕνα ἀπό τά πιό βασικά λάθη τοῦ κ. Ν.—ον συνίσταται στό ὅτι μετάφερε ὁλοκληρωτικά τίς ἀντιλήψεις καί τίς κατηγορίες τοῦ *διαμορφωμένου* κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος στό σημερινό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη, πού ὥς τά σήμερα εἶναι περισσότερο φυσικό παρά χρηματικό» (237).

Εἴδαμε πιό πάνω ὅτι μόνον ἡ ὁλοκληρωτική ἄγνοια τῶν συγκεκριμένων στοιχείων τοῦ ρωσικοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ

---

* «Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς συνίσταται, ἀπό τή μιά μεριά, στήν ὀρθολογιστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας, γιά τήν ὁποία μόνον αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς δημιουργεῖ τή δυνατότητα τῆς κοινωνικῆς διεξαγωγῆς της, κι ἀπό τήν ἄλλη, στό γεγονός ὅτι ἀνάγει σέ παραλογισμό τήν ἰδιοχτησία τῆς γῆς. Ὅπως κι ὅλες τίς ἄλλες ἱστορικές του προόδους, ἔτσι κι αὐτή τήν ἐξαγόρασε ὁ καπιταλισμός μέ τήν πλέρια ἐξαθλίωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν» («Das Kapital», III. B., 2. Th., S. 157. («Τό Κεφάλαιο», τόμ. III, μέρος 2ο, σελ. 157. *Ἡ Σύντ.*))[136].

ὁδήγησε σ' ἕνα γελοῖο λάθος τόν κ. Ν. —ον, πού μιλάει γιά «περιορισμό» τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Τό λάθος ὅμως αὐτό δέν προέρχεται ἀπό τό ὅτι μετάφερε στήν ἀγροτιά ὅλες τίς κατηγορίες τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά στό ὅτι δέν ἐφάρμοσε καμιά *κατηγορία τοῦ καπιταλισμοῦ* στά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τή γεωργία. Οἱ πιό σπουδαῖες «κατηγορίες» τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι βέβαια ἡ ἀστική τάξη καί ἡ τάξη τοῦ προλεταριάτου. Ὁ κ. Ν. — ον ὄχι μόνο δέν τίς «μετάφερε» στήν «ἀγροτιά» (δηλ. δέν ἀνάλυσε σέ ποιές ἀκριβῶς ὁμάδες ἤ τμήματα τῆς ἀγροτιᾶς ταιριάζουν αὐτές οἱ κατηγορίες καί σέ ποιό βαθμό εἶναι ἀναπτυγμένες), ἀλλά, ἀντίθετα, σκεφτόταν μέ καθαρά ναροντνικιστικό τρόπο, ἀγνοώντας τά ἀντιθετικά στοιχεῖα μέσα στήν «κοινότητα», κάνοντας συλλογισμούς γιά τήν «ἀγροτιά» γενικά. Καί τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά μείνει ἀκριβῶς ἀναπόδειχτη ἡ θέση του ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ εἶναι κεφαλαιοκρατικός, ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἀπαλλοτρίωσης τοῦ γεωργοῦ, καί νά χρησιμέψει μόνο γιά μιά ἀντιδραστική οὐτοπία.

IV

Στήν § VIII τοῦ ἕκτου κεφαλαίου ὁ κ. Στροῦβε ἐκθέτει τίς σκέψεις του γιά τήν ἰδιόχτητη οἰκονομία. Τονίζει πολύ σωστά ὅτι οἱ μορφές πού παίρνει αὐτή ἡ οἰκονομία ἐξαρτιοῦνται στενά καί ἄμεσα ἀπό τήν καταστροφή τῶν ἀγροτῶν. Ὁ καταστραμμένος ἀγρότης δέ βάζει πιά «σέ πειρασμό» τόν τσιφλικά γιά «μυθώδη νοίκια τῆς γῆς»· ὁ τσιφλικάς περνάει τώρα στή χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας τοῦ ἐργάτη γῆς. Σάν ἀπόδειξη παραθέτονται περικοπές ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Ρασπόπιν, πού ἐπεξεργάστηκε τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τό νοικοκυριό τῶν τσιφλικάδων, κι ἀπό μιά ἔκδοση τῶν ζέμστβο γιά τήν τρέχουσα στατιστική, πού σημειώνει τόν «ἀναγκαστικό» χαρακτήρα τῆς αὔξησης τῶν καλλιεργειῶν γιά οἰκονομικούς σκοπούς. Ἀπαντώντας στούς κυρίους ναρόντνικους, πού μέ συλλογισμούς γιά τό «μέλλον» τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία καί γιά τίς «δυνατότητες» πού παρουσιάζει, συγκαλύπτουν μέ τόση προθυμία τό γεγονός τῆς κυριαρχίας του σήμερα, ὁ συγγραφέας μιλάει συγκεκριμένα γιά *τήν πραγματικότητα.*

Ἐδῶ θά πρέπει νά σταθοῦμε μόνο στήν ἐκτίμηση πού κάνει σ' αὐτό τό φαινόμενο ὁ συγγραφέας, λέγοντας ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά «προοδευτικά ρεύματα μέσα στήν ἰδιόχτητη οἰκονομία» (244), ὅτι τά ρεύματα αὐτά τά δημιουργεῖ «ἡ ἀδυσώπητη λογική τῆς

οἰκονομικῆς ἐξέλιξης» (240). Ἐπειδή αὐτές οἱ πολύ σωστές θέσεις ἔχουν ἀφηρημένο χαρακτήρα, φοβόμαστε ὅτι δέ θά μπορέσει νά τίς καταλάβει ὁ ἀναγνώστης πού δέν ξέρει μαρξισμό· ὅτι ὁ ἀναγνώστης δέ θά καταλάβει — ἄν δέν τοῦ μιλήσουμε συγκεκριμένα γιά τήν ἀλλαγή τῶν τάδε συστημάτων οἰκονομίας, τῶν τάδε μορφῶν ταξικῆς ἀντίθεσης — γιά ποιό λόγο τό δοσμένο αὐτό ρεῦμα εἶναι «προοδευτικό» (ἐννοεῖται ἀπό τή μοναδική ἄποψη, ἀπό τήν ὁποία μπορεῖ νά βάζει τό ζήτημα ὁ μαρξιστής, δηλ. ἀπό τήν ἄποψη μιᾶς ὁρισμένης τάξης), σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται «ὁ ἀδυσώπητος χαρακτήρας» τῆς συντελούμενης ἐξέλιξης. Γιαυτό θά δοκιμάσουμε νά περιγράψουμε αὐτή τήν ἀλλαγή (ἔστω καί σέ πολύ γενικές γραμμές) σέ παραλληλισμό μέ τόν τρόπο πού παρουσιάζουν τά πράγματα οἱ ναρόντνικοι.

Ὁ ναρόντνικος παρουσιάζει τό προτσές ἀνάπτυξης τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἐργάτη γῆς σάν πέρασμα ἀπό τό «αὐτοτελές» νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη στό ἐξαρτημένο, καί, φυσικά, θεωρεῖ αὐτό τό πράγμα ὀπισθοδρόμηση, κατάπτωση κτλ. Αὐτή ἡ περιγραφή τοῦ προτσές εἶναι κυριολεχτικά *λαθεμένη ἀπό τήν ἄποψη τῶν γεγονότων*, δέν ἀνταποκρίνεται καθόλου στήν πραγματικότητα, καί γιαυτό εἶναι παράλογα καί τά συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπ' αὐτήν. Παρασταίνοντας τά πράγματα τόσο αἰσιόδοξα (σχετικά μέ τό παρελθόν καί τό παρόν), ὁ ναρόντνικος ἁπλῶς *ξεκόβει ἀπό τά γεγονότα*, πού ἔχουν διαπιστωθεῖ ἀκόμα κι ἀπό τή φιλολογία τῶν ἴδιων τῶν ναρόντνικων, καί στρέφεται πρός τίς οὐτοπίες καί τὶς πιθανότητες.

Ἄς πάρουμε σάν ἀφετηρία τή δουλοπαροικιακή οἰκονομία πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση.

Τό βασικό περιεχόμενο τῶν σχέσεων παραγωγῆς ἦταν τό παρακάτω: ὁ τσιφλικάς ἔδινε στόν ἀγρότη γῆ, οἰκοδομήσιμη ξυλεία, μέσα παραγωγῆς γενικά (κάποτε καί μέσα συντήρησης) γιά κάθε ξεχωριστό νοικοκυριό, καί, ἀφήνοντας τόν ἀγρότη νά βγάζει μόνος του τήν τροφή του, τόν ἀνάγκαζε νά δουλεύει *ὅλο τόν πρόσθετο χρόνο* γιά τόν τσιφλικά, νά δουλεύει ἀγγαρεία. Ὑπογραμμίζω: «ὅλο τόν πρόσθετο χρόνο», γιά νά σημειώσω ὅτι στό σύστημα αὐτό οὔτε κάν λόγος μπορεῖ νά γίνεται γιά «αὐτοτέλεια» τοῦ ἀγρότη*. Ὁ «κλῆρος», μέ τόν ὁποῖο «ἐξασφάλιζε» τόν ἀγρότη ὁ τσιφλικάς, δέν ἦταν παρά μόνο *πληρωμή τοῦ μεροκάματου σέ εἶδος*, χρησίμευε ἐξολοκλήρου κι ἀποκλειστικά γιά τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἀγρότη ἀπομέρους τοῦ τσιφλικᾶ, γιά

* Περιορίζομαι *ἀποκλειστικά* στήν οἰκονομική πλευρά τοῦ ζητήματος.

«νά ἐξασφαλίζει» ἐργατικά χέρια στόν τσιφλικά, καί ποτέ γιά τήν πραγματική ἐξασφάλιση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀγρότη*.

Νά ὅμως πού εἰσορμάει ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία. Ὁ τσιφλικάς ἀρχίζει νά παράγει σιτηρά γιά πούληση καί ὄχι γιά τίς ἀνάγκες του. Αὐτό προκαλεῖ ἔνταση τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας τῶν ἀγροτῶν, ἔπειτα δημιουργεῖ δυσκολίες στό σύστημα τῶν κλήρων, γιατί στόν τσιφλικά δέ συμφέρει πιά νά δίνει καινούργιους κλήρους στούς ἀγρότες τῆς νέας γενιᾶς καί παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα νά τούς πληρώνει μέ χρῆμα. Γίνεται πιό βολικό νά χωριστεῖ μιά γιά πάντα ἡ γῆ τῶν ἀγροτῶν ἀπό τή γῆ τοῦ τσιφλικᾶ (καί προπάντων ἄν περικοπεῖ ἐδῶ ἕνα μέρος τῶν κλήρων καί ἄν παρθεῖ «δίκαιη» πληρωμή ἐξαγορᾶς) καί νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἐργασία τῶν *ἴδιων πάλι* ἀγροτῶν, πού βρίσκονται σέ χειρότερες ὑλικές συνθῆκες καί ἀναγκάζονται νά συναγωνίζονται καί τά πρώην κοπέλια τῶν τσιφλικάδων καί τούς «ντάρστβενικους»[137], καί τούς καλύτερα ἐξασφαλισμένους πρώην κρατικούς ἀγρότες καί τούς ἀγρότες χτημάτων τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας κτλ.

Ἡ δουλοπαροικία καταργεῖται.

Τό σύστημα τῆς οἰκονομίας, — πού τώρα πιά παράγει γιά τήν ἀγορά (αὐτό ἔχει πολύ σπουδαία σημασία), — ἀλλάζει, δέν ἀλλάζει ὅμως ἀμέσως. Στά παλιά χαρακτηριστικά καί στίς παλιές «ἀρχές» προσθέτονται καινούργια χαρακτηριστικά καί καινούργιες ἀρχές. Τά καινούργιὰ αὐτά χαρακτηριστικά συνίστανται στό ὅτι βάση γιά τήν Plusmacherei δέν εἶναι πιά ὁ ἐφοδιασμός τοῦ ἀγρότη μὲ μέσα παραγωγῆς, μά, ἀντίθετα, ὁ ἀποχωρισμὸς του ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, ἡ ἀνάγκη χρημάτων· βάση δέν εἶναι πιά ἡ φυσική οἰκονομία, οὔτε ἡ ἀνταλλαγή «ὑπηρεσιῶν» σέ εἶδος (ὁ τσιφλικάς δίνει στόν ἀγρότη γῆ καί ὁ ἀγρότης δίνει στόν τσιφλικά προϊόντα τῆς ὑπερεργασίας του: σιτηρά, πανί, κτλ.), ἀλλά ἡ «ἐλεύθερη» συναλλαγή, ὅπου τά πάντα πουλιόνται κι ἀγοράζονται μέ χρῆμα. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ μορφή οἰκονομίας, πού συνδυάζει τά παλιά καί τά καινούργια χαρακτηριστικά, εἶναι κείνη πού ἐπικράτησε στή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση. Στίς παλιές μεθόδους παραχώρησης γῆς μέ ἀντάλλαγμα τήν ἐργασία (λχ. νοικοκυριό πού βασίζεται στή χρησιμοποίηση γῆς πού προέρχεται ἀπό τά «ἀτρέζκι») προστέθηκε ἡ «χειμωνιάτικη μί-

---

* Γιαυτό εἶναι καθαρή ἀπάτη νά ἐπικαλεῖται κανείς τό δουλοπαροικιακό «κλῆρο», γιά νά ἀποδείξει ὅτι τά μέσα παραγωγῆς ἀνῆκαν «ἀνέκαθεν» στόν παραγωγό.

σθωση» — τό δάνεισμα χρημάτων μέ αντάλλαγμα τήν εργασία σέ μιά εποχή πού ὁ ἀγρότης ἔχει μεγάλη ἀνάγκη ἀπό χρήματα καί πουλάει πάμφθηνα τήν ἐργασία του, τό δάνεισμα σιτηρῶν μέ τόν ὅρο νά ξεπληρωθοῦν μέ δουλιά κλπ. Οἱ κοινωνικοοικονομικές σχέσεις στήν πρώην «βότσινα»* κατέληξαν, ὅπως βλέπετε, στήν πιό συνηθισμένη *τοκογλυφική* συναλλαγή: πρόκειται γιά πράξεις ἀπόλυτα ἀνάλογες μέ τίς πράξεις πού κάνει ὁ προαγοραστής ἔμπορος μέ τούς βιοτέχνες.

Εἶναι ἀναντίρρητο, ὅτι αὐτός ἀκριβῶς ἦταν ὁ τύπος τῆς οἰκονομίας πού ἐπικράτησε ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, καί ἡ ναροντνικιστική φιλολογία μας ἔδοσε θαυμάσιες *περιγραφές* αὐτῆς τῆς πολύ ἀποκρουστικῆς μορφῆς τῆς Plusmacherei, πού συνδέεται μέ τίς παραδόσεις καί τίς σχέσεις τῆς δουλοπαροικίας, μέ τήν πλέρια ἀδυναμία τοῦ δεμένου μέ τόν «κλῆρο» του ἀγρότη. Οἱ ναρόντνικοι ὅμως δέν ἤθελαν καί δέ θέλουν νά βλέπουν ποιά εἶναι ἡ οἰκονομική βάση αὐτῶν τῶν σχέσεων.

Βάση τῆς κυριαρχίας ἐδῶ δέν εἶναι πιά μόνο ἡ κατοχή γῆς, ὅπως παλιά, ἀλλά καί ἡ κατοχή χρήματος, πού τό ἔχει ἀνάγκη ὁ ἀγρότης (καί τό χρῆμα εἶναι προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τῆς ὀργανωμένης ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία), καί ὁ «ἀποχωρισμός» τοῦ ἀγρότη ἀπό τά μέσα ὕπαρξης. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι πρόκειται γιά κεφαλαιοκρατικές, ἀστικές σχέσεις. Τά «καινούργια» χαρακτηριστικά δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἡ ἀρχική μορφή τῆς κυριαρχίας *τοῦ κεφαλαίου* στή γεωργία, μορφή πού δέν ἔχει ἀκόμα ἀπαλλαγεῖ ἀπό τά δεσμά τοῦ καθεστῶτος τῶν «παλιῶν εὐγενῶν», μορφή πού ἔχει δημιουργήσει τήν ταξική ἀντίθεση πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού ὅμως δέν τή σταθεροποίησε ἀκόμα.

Νά ὅμως πού μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας φεύγει τό ἔδαφος κάτω ἀπ' αὐτή τήν ἀρχική μορφή κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου: ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς, πού τώρα ἔχει φτάσει ὥς τήν πλέρια κατάρευση, δείχνει καθαρά ὅτι οἱ ἀγρότες ἔχασαν τά σύνεργά τους — πού πάνω τους στηρίζονταν καί ἡ δουλοπαροικιακή καί ἡ ὑποδουλωτική μορφή ἐργασίας — κι ἔτσι ἀναγκάζει τόν τσιφλικά νά χρησιμοποιήσει δικά του σύνεργα καί τόν ἀγρότη νά γίνει ἐργάτης γῆς.

Εἶναι ἐπίσης γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι τό πέρασμα αὐτό

---

* — μορφή μεγάλης φεουδαρχικῆς γαιοχτησίας στό ρωσικό κράτος τῆς περιόδου XII - XVII αἰώνων. Μεταβιβαζόταν κληρονομικά ἀπό πατέρα σέ γιό. *Σημ. μετ.*

ἄρχισε νά σημειώνεται στή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση. Τό γεγονός αὐτό δείχνει τήν τάση τῆς ὑποδουλωτικῆς μορφῆς, πού οἱ ναρόντνικοι τήν ἐξετάζουν καθαρά μεταφυσικά, ἔξω ἀπό τή σύνδεσή της μέ τό παρελθόν, χωρίς νά παίρνουν ὑπόψη τους τίς τάσεις γιά ἀνάπτυξή της· τό γεγονός αὐτό δείχνει *τήν παραπέρα* ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς ἀντίθεσης, πού προσιδιάζει στή σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία· ἡ ἀντίθεση αὐτή στήν προηγηθεῖσα ἐποχή ἐκφραζόταν στίς σχέσεις τοῦ «κουλάκου» μέ τόν ἀγρότη, ἐνῶ τώρα ἀρχίζει νά ἐκφράζεται στή σχέση τοῦ ὀρθολογιστῆ ἐπιχειρηματία μέ τόν ἐργάτη γῆς καί τό μεροκαματιάρη.

Κι ἀκριβῶς αὐτή ἡ τελευταία ἀλλαγή προκαλεῖ ἀπόγνωση καί φρίκη στό ναρόντνικο, πού ἀρχίζει νά φωνάζει γιά «ἀπαλλοτρίωση», γιά «ἀπώλεια τῆς αὐτοτέλειας», γιά «ἐπικράτηση τοῦ καπιταλισμοῦ» καί γιά συμφορές μέ τίς ὁποῖες μᾶς «ἀπειλεῖ» κτλ. κτλ.

Κοιτάχτε αὐτούς τούς συλλογισμούς ἀμερόληπτα καί θά δεῖτε σ' αὐτούς, πρῶτο, *ψευτιά*, ἔστω καί καλοπροαίρετη, γιατί πρίν ἀπ' αὐτό τό νοικοκυριό τῶν ἐργατῶν γῆς δέν προηγήθηκε ἡ «αὐτοτέλεια» τοῦ ἀγρότη, ἀλλά ἄλλες μορφές ἰδιοποίησης τοῦ ὑπερπροϊόντος ἀπομέρους ἐκείνου πού δέν ἔπαιρνε μέρος στή δημιουργία του. Δεύτερο, θά δεῖτε πόσο ἐπιπόλαια καί τιποτένια εἶναι ἡ διαμαρτυρία τῶν ναρόντνικων, πού μετατράπηκε, σύμφωνα μέ τήν πετυχημένη ἔκφραση τοῦ κ. Στροῦβε, σέ ἀγοραῖο σοσιαλισμό. Γιατί βλέπουν αὐτή τήν «ἐπικράτηση» μόνο στή δεύτερη μορφή κι ὄχι καί στίς δυό; γιατί ἡ διαμαρτυρία δέ στρέφεται ἐνάντια στό βασικό ἱστορικό γεγονός, πού συγκέντρωσε στά χέρια τῶν «ἀτομικῶν γαιοχτητῶν» τά μέσα παραγωγῆς, ἀλλά μόνον ἐνάντια σέ μιά ἀπό τίς μεθόδους χρησιμοποίησης αὐτοῦ τοῦ μονοπωλίου; Γιατί δέ βλέπουν τή ρίζα τοῦ κακοῦ στίς σχέσεις παραγωγῆς, πού παντοῦ καί πάντα ὑποτάσσουν τήν ἐργασία στόν κάτοχο τοῦ χρήματος, ἀλλά τή βλέπουν μόνο στήν ἄνιση διανομή, πού προβάλλει τόσο ἀνάγλυφα στήν *τελευταία* μορφή αὐτῶν τῶν σχέσεων; Ἀκριβῶς αὐτό τό βασικό γεγονός — ἡ διαμαρτυρία ἐνάντια στόν καπιταλισμό, διαμαρτυρία πού παραμένει στά πλαίσια τῶν κεφαλαιοκρατικῶν πάλι σχέσεων — μετατρέπει τούς ναρόντνικους σέ ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους τῆς μικροαστικῆς τάξης, ἡ ὁποία δέ φοβᾶται τόν ἀστισμό, ἀλλά μόνο τήν ὄξυνση τῶν ἀντιθέσεών του, τή μόνη πού ὁδηγεῖ σέ ριζική ἀλλαγή.

V

Περνᾶμε στό τελευταῖο σημεῖο τῶν θεωρητικῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Στροῦβε, στό «ζήτημα τῶν ἀγορῶν γιά τό ρωσικό καπιταλισμό» (245).

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας πού διατύπωσαν οἱ ναρόντνικοι, ὅτι δέν ἔχουμε ἀγορές, μέ τό ἐρώτημα: «τί ἐννοεῖ ὁ κ. Β. Β. λέγοντας καπιταλισμό;» Τό ἐρώτημα αὐτό ἔρχεται στήν ὥρα του, γιατί ὁ κ. Β.Β. (μά καί ὅλοι οἱ ναρόντνικοι γενικά) παραβάλλανε πάντα τό ρωσικό καθεστώς μέ κάποια «ἀγγλική μορφή» (247) καπιταλισμοῦ κι ὄχι μέ τά βασικά γνωρίσματά του, πού ἀλλάζουν τή φυσιογνωμία τους ἀπό χώρα σέ χώρα. Κρίμα μόνο πού ὁ κ. Στροῦβε δέ δίνει ὁλοκληρωμένο ὁρισμό τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἀναφέρει γενικά τήν «κυριαρχία τῆς ἀνταλλαχτικῆς οἰκονομίας» [αὐτό εἶναι τό πρῶτο γνώρισμα· τό δεύτερο εἶναι ἡ ἰδιοποίηση τῆς ὑπεραξίας ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, ἡ κυριαρχία τοῦ τελευταίου πάνω στήν ἐργασία], «τό καθεστώς πού βλέπουμε στή Δυτική Εὐρώπη» (247), «μέ ὅλες τίς συνέπειές του», μέ «τή συγκέντρωση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, μέ τόν καπιταλισμό στή στενή σημασία τῆς λέξης» (247).

«Ὁ κ. Β. Β. — λέει ὁ συγγραφέας — δέν ἐμβάθυνε στήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας „καπιταλισμός", ἀλλά τή δανείστηκε ἀπό τόν Μάρξ, πού εἶχε ὑπόψη του κυρίως τόν καπιταλισμό μέ τή στενή ἔννοια, σάν πλέρια διαμορφωμένο προϊόν τῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται πάνω στό ἔδαφος τῆς ὑποταγῆς τῆς παραγωγῆς στήν ἀνταλλαγή» (247). Δέν μποροῦμε νά συμφωνήσουμε μ' αὐτό. Πρῶτο, ἄν ὁ κ. Β. Β. πραγματικά εἶχε δανειστεῖ ἀπό τόν Μάρξ τήν ἀντίληψή του γιά τόν καπιταλισμό, θά εἶχε σωστή ἀντίληψη γι' αὐτόν καί δέ θά μποροῦσε νά συγχέει τήν «ἀγγλική μορφή» μέ τόν καπιταλισμό. Δεύτερο, δέν εἶναι καθόλου σωστό ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε κυρίως ὑπόψη του «τή συγκεντροποίηση ἤ τή συγκέντρωση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς» [αὐτό ἐννοεῖ ὁ κ. Στροῦβε ὅταν μιλάει γιά καπιταλισμό μέ τή στενή ἔννοια]. Ἀντίθετα, παρακολούθησε τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ἀπό τά πρῶτα της βήματα, ἀνάλυσε τόν καπιταλισμό στίς πρωτόγονες μορφές του τῆς ἁπλῆς συνεργασίας καί τῆς μανουφακτούρας — τίς μορφές πού ἀπέχουν ὁλόκληρους αἰῶνες ἀπό τή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς μέ μηχανές — ἔδειξε τή σύνδεση τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ μέ τό γεωργικό. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Στροῦβε στενεύει τήν ἔννοια καπιταλισμός ὅταν λέει: «...τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης τοῦ κ. Β. Β. ἦταν *τά πρῶτα* βήματα τῆς

ἐθνικῆς οἰκονομίας στό δρόμο ἀπό τή φυσική ὀργάνωση πρός τήν ἐμπορευματική». Θά ἔπρεπε νά πεῖ: *τά τελευταῖα* βήματα. Ἀπ' ὅσα ξέρουμε, ὁ κ. Β. Β. μελετοῦσε μόνο τήν οἰκονομία τῆς Ρωσίας ὕστερ' ἀπό τή μεταρύθμιση. *Ἡ ἀρχή τῆς ἐμπορευματικῆς* παραγωγῆς ἀνάγεται στήν ἐποχή πρίν ἀπό τή μεταρύθμιση, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ κ. Στροῦβε (189–190), ἀκόμα καί *ἡ κεφαλαιοκρατική* ὀργάνωση τῆς βαμβακουργίας δημιουργήθηκε πρίν τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν. Ἡ μεταρύθμιση προώθησε τήν *τελική* ἀνάπτυξη μ' αὐτή τήν ἔννοια· πρόβαλε στήν πρώτη σειρά ὄχι τήν ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας, ἀλλά τήν ἐμπορευματική μορφή τῆς ἐργατικῆς δύναμης· ἐπικύρωσε τήν κυριαρχία ὄχι τῆς ἐμπορευματικῆς ἀλλά τῆς κεφαλαιοκρατικῆς πιά παραγωγῆς. Ὁ ἀσαφής ξεχωρισμός τοῦ καπιταλισμοῦ σέ καπιταλισμό μέ τήν πλατιά καί τή στενή ἔννοια* κάνει, ὅπως φαίνεται, τόν κ. Στροῦβε νά βλέπει τό ρωσικό καπιταλισμό σάν ὑπόθεση τοῦ μέλλοντος καί ὄχι σάν μιά σημερινή πραγματικότητα, πού ἔχει διαμορφωθεῖ πλέρια καί όριστικά. Λέει λογουχάρη:

«Πρίν βάλει τό ζήτημα, ἄν εἶναι ἀναπόφευχτος γιά τή Ρωσία ὁ καπιταλισμός μέ τήν ἀγγλική μορφή, ὁ κ. Β. Β. θάπρεπε νά βάλει καί νά λύσει ἕνα ἄλλο, πιό γενικό καί γιαυτό πιό σπουδαῖο ζήτημα: εἶναι ἄραγε ἀναπόφευχτο γιά τή Ρωσία τό πέρασμα ἀπό τή φυσική οἰκονομία στή χρηματική, καί ποιά εἶναι ἡ σχέση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς sensu stricto** πρός τήν ἐμπορευματική παραγωγή γενικά;» (247). Ἀμφιβάλλουμε ἄν τό ζήτημα πρέπει νά μπεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο. Ἄν ἐξηγήσουμε τό σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς πού ὑπάρχει σήμερα στή Ρωσία, τότε θά λυθεῖ eo ipso*** καί τό ζήτημα, ἄν εἶναι «ἀναπόφευχτη» τούτη ἤ ἐκείνη ἡ ἀνάπτυξη. Ἄν πάλι δέν ἐξηγήσουμε αὐτό τό σύστημα, τότε δέ θά λύσουμε τό ζήτημα. Ἀντί νά κάνουμε συλλογισμούς γιά τό μέλλον (πού ἀρέσουν στούς κυρίους ναρόντνικους), πρέπει *νά ἐξηγήσουμε* τό παρόν. Τό μεγαλύτερο γεγονός, πού πρόβαλε στή Ρωσία ὕστερα ἀπό τή μεταρύθμιση, εἶναι ἡ ἐξωτερική, ἄν μποροῦμε νά χρησιμοποιήσουμε αὐτή τήν ἔκφραση, ἐκδήλωση τοῦ καπιταλισμοῦ, δηλ. ἡ ἐκδήλωση τῶν

---

* Δέ φαίνεται, μέ βάση ποιό κριτήριο ξεχωρίζει ὁ συγγραφέας αὐτές τίς ἔννοιες; Ἄν λέγοντας καπιταλισμό μέ τή σετενή ἔννοια ἐννοεῖ μόνο τή μηχανική βιομηχανία, τότε εἶναι ἀκατανόητο γιατί δέν ξεχωρίζει ἰδιαίτερα καί τή μανουφακτούρα; Ἄν λέγοντας καπιταλισμό μέ τήν πλατιά ἔννοια ἐννοεῖ μόνο τήν ἐμπορευματική οἰκονομία, τότε δέν ὑπάρχει ἐδῶ καπιταλισμός.

** — μέ τή στενή ἔννοια. *Ἡ Σύντ.*

*** — μόνο του. *Ἡ Σύντ.*

«κορυφῶν» του (τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς, τῶν σιδηροδρόμων, τῶν τραπεζῶν κτλ.), καί μπροστά στή θεωρητική σκέψη μπῆκε ἀμέσως τό ζήτημα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Οἱ ναρόντνικοι προσπαθοῦσαν ν' ἀποδείξουν ὅτι οἱ κορυφές αὐτές εἶναι τυχαῖες, δέ συνδέονται μ' ὅλο τό οἰκονομικό καθεστώς, εἶναι ἀνεδαφικές καί γιαυτό ἀνίσχυρες· ἐκτός ἀπ' αὐτό χρησιμοποίησαν τή λέξη «καπιταλισμός» μέ τήν πολύ στενή ἔννοια, ξεχνώντας ὅτι ἡ ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο περνάει ἀπό πολύ μακρόχρονα καί διαφορετικά στάδια, ξεκινώντας ἀπό τό ἐμπορικό κεφάλαιο καί φθάνοντας στήν «ἀγγλική μορφή». Οἱ μαρξιστές πρέπει ν' ἀποδείξουν ὅτι οἱ κορυφές αὐτές δέν εἶναι παρά τό τελευταῖο βῆμα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπό καιρό στή Ρωσία καί *παντοῦ*, σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς, καί πού γεννάει τήν ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ κ. Στροῦβε, ὅτι ὁ ρωσικός καπιταλισμός εἶναι κάτι πού ἀνήκει στό μέλλον καί ὄχι στό παρόν, ἐκφράστηκε πολύ καθαρά στόν παρακάτω συλλογισμό: «ἐφόσον θά ὑπάρχει ἡ σημερινή κοινότητα, κατοχυρωμένη καί στερεωμένη ἀπό τό νόμο, στό ἔδαφός της θ' ἀναπτυχθοῦν τέτιες σχέσεις πού δέν ἔχουν τίποτε τό κοινό μέ τή „λαϊκή εὐημερία". [Ὥστε μόνο τώρα «θά ἀναπτυχθοῦν»; Καί δέν ἔχουν κιόλας ἀναπτυχθεῖ ἀπό πολύν καιρό, ἔτσι πού ὁλόκληρη ἡ φιλολογία τῶν ναρόντνικων, ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐμφάνισής της, ἐδῶ καί πάνω ἀπό ἕνα τέταρτο τοῦ αἰώνα, περιέγραφε αὐτά τά φαινόμενα καί διαμαρτυρόταν γι' αὐτά;] Στή Δύση ἔχουμε ἀρκετά παραδείγματα ὕπαρξης μικρῶν νοικοκυριῶν δίπλα στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά. Στή Ρωσία ἔχουμε τήν Πολωνία καί τή νοτιοδυτική ἀκρινή περιοχή πού παρουσιάζουν φαινόμενα αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ Ρωσία τοῦ ἀτομικοῦ νοικοκυριοῦ καί τῆς κοινότητας — ἐφόσον ἡ καταστραμμένη ἀγροτιά παραμένει στή γῆ καί ἡ ἐξισωτική ἐπίδραση μέσα της ἀποδείχνεται πιό ἰσχυρή ἀπό τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ διαφοροποίηση — πλησιάζει σ' αὐτό τόν τύπο» (280). Ὥστε μόνο τώρα πλησιάζει καί δέν παρουσιάζει τώρα κιόλας αὐτόν ἀκριβῶς τόν *τύπο*; Γιά νά καθορίσουμε τόν «τύπο», πρέπει, φυσικά, νά πάρουμε τά βασικά οἰκονομικά γνωρίσματα τοῦ καθεστῶτος καί ὄχι τίς νομικές μορφές. Ἄν κοιτάξουμε αὐτά τά βασικά γνωρίσματα τῆς οἰκονομίας τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ, θά δοῦμε τήν ἀπομονωμένη οἰκονομία τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀγροτῶν πάνω σέ μικρά κομματάκια γῆς, θά δοῦμε ἀναπτυσσόμενη τήν ἐμπορευματική οἰκονομία, πού σήμερα κιόλας παίζει

κυρίαρχο ρόλο. Αὐτά ἀκριβῶς εἶναι τά χαρακτηριστικά πού μᾶς δίνουν τό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας «μικρό νοικοκυριό». Βλέπουμε σέ συνέχεια τά ἴδια χρέη τῶν ἀγροτῶν στούς τοκογλύφους, τήν ἴδια ἀπαλλοτρίωση, πού μᾶς δείχνουν τά στοιχεῖα τῆς Δύσης. Ὅλη ἡ διαφορά βρίσκεται στήν ἰδιομορφία τοῦ νομικοῦ μας καθεστῶτος (ἀνισότητα τῶν ἀγροτῶν ὅσον ἀφορᾶ τά πολιτικά δικαιώματα· μορφές γαιοχτησίας), πού διατηρεῖ πιό ἀτόφια τά ἴχνη τοῦ «παλιοῦ καθεστῶτος», ἐπειδή ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή χώρα μας εἶναι πιό ἀδύνατη. Οἱ ἰδιομορφίες ὅμως αὐτές δέν παραβιάζουν καθόλου τήν ὁμοιογένεια πού παρουσιάζει ὁ *τύπος* τοῦ ἀγροτικοῦ καθεστῶτος στή Ρωσία μέ τό καθεστώς τῆς Δύσης.

Περνώντας στήν ἴδια τή θεωρία τῶν ἀγορῶν, ὁ κ. Στροῦβε παρατηρεῖ ὅτι οἱ κ.κ. Β. Β. καί Ν.—ον μπερδεύονται σ' ἕνα φαῦλο κύκλο: γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ χρειάζεται διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ ὁ καπιταλισμός καταστρέφει τόν πληθυσμό. Ὁ συγγραφέας μέ τό μαλθουσιανισμό του διορθώνει πολύ ἀποτυχημένα αὐτόν τό φαῦλο κύκλο, ἀποδίδοντας τήν καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς στήν «αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ» κι ὄχι στόν καπιταλισμό!! Τό λάθος τῶν συγγραφέων πού ἀναφέραμε εἶναι ἐντελῶς ἄλλο: ὁ καπιταλισμός δέν καταστρέφει μόνο, ἀλλά *διαφοροποιεῖ* τήν ἀγροτιά σέ ἀστική τάξη καί σέ προλεταριάτο. Τό προτσές αὐτό δέν περιορίζει τήν ἐσωτερική ἀγορά, ἀλλά *τή δημιουργεῖ*: ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία ἀναπτύσσεται καί στούς δυό πόλους τῆς ἀγροτιᾶς πού διαφοροποιεῖται, καί στόν «προλεταριακό», πού ἀναγκάζεται νά πουλάει «ἐλεύθερη ἐργασία», καί στόν ἀστικό, πού ἀνεβάζει τήν τεχνική τοῦ νοικοκυριοῦ του (μηχανές, ἐργαλεῖα, λιπάσματα κτλ. Πρβλ. «Τά προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό» τοῦ κ. Β. Β.) καί αὐξάνει τίς ἀνάγκες. Παρ' ὅλο πού αὐτός ὁ τρόπος κατανόησης τοῦ προτσές στηρίζεται ἄμεσα στή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τό συσχετισμό τοῦ βιομηχανικοῦ καί τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ κ. Στροῦβε τόν ἀγνοεῖ, ἴσως ἐπειδή τόν παραπλάνησε «ἡ θεωρία τῶν ἀγορῶν» τοῦ κ. Β. Β. Ὁ τελευταῖος αὐτός, στηριζόμενος δῆθεν στόν Μάρξ, προσέφερε στό κοινό τῆς Ρωσίας μιά «θεωρία», σύμφωνα μέ τήν ὁποία σέ μιά ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική κοινωνία εἶναι ἀναπόφευχτο τό «πλεόνασμα ἐμπορευμάτων»· ἡ ἐσωτερική ἀγορά δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀρκετή, χρειάζεται ἀπαραίτητα ἡ ἐξωτερική ἀγορά. «Ἡ θεωρία αὐτή εἶναι σωστή(;!) —δηλώνει ὁ κ. Στροῦβε — ἐφόσον διαπιστώνει τό γεγονός ὅτι ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ οὔτε στήν κατανάλωση τῶν κεφα-

λαιοκρατῶν, οὔτε στήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν, ἀλλά προϋποθέτει τήν κατανάλωση τρίτων προσώπων» (251). Εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νά συμφωνήσουμε μ' αὐτό τόν ἰσχυρισμό. Ἡ «θεωρία» τοῦ κ. Β. Β. (ἄν στήν περίπτωση αὐτή μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά θεωρία) συνίσταται ἁπλῶς καί μόνο στήν ἄγνοια τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στήν ἀτομική καί στήν παραγωγική κατανάλωση, τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στά μέσα παραγωγῆς καί στά εἴδη κατανάλωσης, χωρίς τήν ὁποία (διαφορά) εἶναι ἀδύνατο νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἀναπαραγωγή ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ὁ Μάρξ τό ἔδειξε αὐτό λεπτομερέστατα στό ΙΙ τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» (μέρος τρίτο: «Ἡ ἀναπαραγωγή καί ἡ κυκλοφορία ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου»), καί τό ἔδειξε ἀνάγλυφα καί στόν Ι τόμο, ὅταν ὑπόβαλε σέ κριτική τή θέση τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου συνίσταται στή μετατροπή τῆς ὑπεραξίας μονάχα σέ μεροκάματο, καί ὄχι σέ σταθερό κεφάλαιο (μέσα παραγωγῆς) σύν μεροκάματο. Γιά νά ὑποστηρίξουμε αὐτόν τό χαρακτηρισμό τῆς θεωρίας τοῦ κ. Β. Β., θά περιοριστοῦμε σέ δυό περικοπές ἀπό τά ἄρθρα πού ἀναφέρει ὁ κ. Στροῦβε.

«Κάθε ἐργάτης — λέει ὁ κ. Β. Β. στό ἄρθρο «Τό πλεόνασμα στόν ἐφοδιασμό τῆς ἀγορᾶς μέ ἐμπορεύματα» — παράγει περισσότερα ἀπ' ὅσα καταναλώνει ὁ ἴδιος, κι ὅλα αὐτά τά πλεονάσματα συσσωρεύονται στά χέρια λίγων· οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν πλεονασμάτων τά καταναλώνουν οἱ ἴδιοι, καί γιά τό σκοπό αὐτό τά ἀνταλλάσσουν μέσα στή χώρα καί στό ἐξωτερικό μέ τά πιό ποικίλα προϊόντα ἀνάγκης καί ἄνεσης· ὅσο ὅμως κι ἄν τρῶνε, κι ἄν πίνουν κι ἄν χορεύουν (sic!!) — δέν μποροῦν νά ξοδέψουν ὅλη τήν ὑπεραξία» («Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», 1883, τεῦχος 5, σελ. 14), καί γιά «νά δείξει» αὐτό τό πράγμα «πιό παραστατικά», ὁ συγγραφέας «ἐξετάζει τά κυριότερα ἔξοδα» τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅπως γεύματα, ταξίδια κτλ. Κι ἀκόμα πιό ἀνάγλυφα στό ἄρθρο «Μιλιταρισμός καί καπιταλισμός»: «Ἡ ἀχίλλειος πτέρνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς βιομηχανίας εἶναι ὅτι οἱ ἐπιχειρηματίες δέν μποροῦν νά καταναλώσουν ὅλο τό εἰσόδημά τους» («Ρούσκαγια Μίσλ», 1889, τεῦχος 9, σελ. 80). «Ὁ Ρότσιλντ δέ θά μπορέσει νά καταναλώσει ὅλη τήν αὔξηση τοῦ εἰσοδήματός του... ἁπλούστατα ἐπειδή αὐτή ἡ αὔξηση... ἀντιπροσωπεύει τόσο σημαντική ποσότητα ἀντικειμένων κατανάλωσης, ὥστε ὁ Ρότσιλντ, πού ὅλες του οἱ ἰδιοτροπίες ἱκανοποιοῦνται καί χωρίς αὐτή τήν αὔξηση, θά βρισκόταν μπροστά σέ ἀνυπέρβλητη δυσκολία» κτλ.

Ὅλοι αὐτοί οἱ συλλογισμοί στηρίζονται, ὅπως βλέπετε, στήν ἀφελῆ γνώμη, ὅτι δῆθεν σκοπός τοῦ κεφαλαιοκράτη εἶναι ἡ ἀτομική κατανάλωση κι ὄχι ἡ συσσώρευση ὑπεραξίας, στό λάθος ὅτι δῆθεν τό κοινωνικό προϊόν διαιρεῖται σέ $\mu + \upsilon$ (μεταβλητό κεφάλαιο σύν ὑπεραξία), ὅπως δίδασκαν ὁ Α. Σμίθ καί ὅλη ἡ πολιτική οἰκονομία πρίν ἀπό τόν Μάρξ, κι ὄχι σέ $\sigma + \mu + \upsilon$ (σέ σταθερό κεφάλαιο, δηλ. σέ μέσα παραγωγῆς, καί ὕστερα ἀπ' αὐτά σέ μεροκάματα καί ὑπεραξία), ὅπως ἔδειξε ὁ Μάρξ. Μιά καί διορθώθηκαν αὐτά τά λάθη καί πάρθηκε ὑπόψη τό γεγονός ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία τά μέσα παραγωγῆς παίζουν τεράστιο καί συνεχῶς αὐξανόμενο ρόλο (τό μέρος τῶν κοινωνικῶν προϊόντων πού δέν πάει γιά τήν ἀτομική, ἀλλά γιά τήν παραγωγική κατανάλωση, γιά τήν κατανάλωση ὄχι τῶν ἀνθρώπων ἀλλά τοῦ κεφαλαίου), καταρέει ἐντελῶς καί ὅλη αὐτή ἡ περιβόητη «θεωρία». Ὁ Μάρξ ἀπόδειξε στό ΙΙ τόμο ὅτι εἶναι πέρα γιά πέρα δυνατή μιά κεφαλαιοκρατική παραγωγή χωρίς νάχει ἀνάγκη ἀπό ἐξωτερικές ἀγορές, μιά παραγωγή μέ αὐξανόμενη συσσώρευση τοῦ πλούτου καί χωρίς κανενός εἴδους «τρίτα πρόσωπα», πού ὁ κ. Στροῦβε τά ἐπικαλέστηκε κατά τρόπο τελείως ἀποτυχημένο. Ὁ συλλογισμός τοῦ κ. Στροῦβε πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα προκαλεῖ τόσο περισσότερο ἀπορία, πού κι ὁ ἴδιος τονίζει τήν κυριαρχική σημασία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή Ρωσία καί συλλαμβάνει τόν κ. Β. Β. στό «πρόγραμμα ἀνάπτυξης τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ», πού στηρίζεται σέ «γερή ἀγροτιά». Τό προτσές τῆς διαμόρφωσης αὐτῆς τῆς «γερῆς» (δηλαδή ἀστικῆς) ἀγροτιᾶς, πού συντελεῖται σήμερα στό ρωσικό χωριό, μᾶς δείχνει ἄμεσα τή γέννηση τοῦ κεφαλαίου, τήν προλεταριοποίηση τοῦ παραγωγοῦ καί *τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς*: «ἡ διάδοση βελτιωμένων ἐργαλείων» λχ. σημαίνει ἴσα-ἴσα συσσώρευση κεφαλαίου μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς. Σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό θά ἦταν ἰδιαίτερα ἀναγκαῖο νά δινόταν ὄχι ἡ ἔκθεση τῶν «δυνατοτήτων» ἀλλά μιά ἔκθεση καί ἐξήγηση τοῦ πραγματικοῦ προτσές, πού ἐκφράζεται στή δημιουργία ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό ρωσικό καπιταλισμό*.

Τελειώνοντας μ' αὐτά τήν ἀνάλυση τοῦ θεωρητικοῦ μέρους τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Στροῦβε, μποροῦμε τώρα νά ἐπιχειρήσουμε

* Ἐπειδή πρόκειται γιά ἕνα πολύ σπουδαῖο καί σύνθετο πρόβλημα σκοπεύουμε ν' ἀφιερώσουμε σ' αὐτό ἕνα εἰδικό ἄρθρο[138].

νά δόσουμε ἕνα γενικό, σά νά λέμε, συνοπτικό χαρακτηρισμό τῶν βασικῶν μεθόδων τῶν συλλογισμῶν του καί νά καταπιαστοῦμε ἔτσι μέ τήν ἀπάντηση στά ἐρωτήματα πού μπῆκαν στήν ἀρχή: «τί ἀκριβῶς ἀπ' αὐτό τό βιβλίο μπορεῖ νά ἔχει σχέση μέ τό μαρξισμό;», «ποιές θέσεις τῆς θεωρίας (τοῦ μαρξισμοῦ) ἀπορίπτει, συμπληρώνει ἤ διορθώνει ὁ συγγραφέας, καί ποιό εἶναι τό ἀποτέλεσμα σ' αὐτές τίς περιπτώσεις;»

Τό βασικό χαρακτηριστικό τῶν συλλογισμῶν τοῦ συγγραφέα, πού τό τονίσαμε ἀπό τήν ἀρχή, εἶναι ὁ στενός ἀντικειμενισμός του, πού περιορίζεται στό ν' ἀποδείξει τό ἀναπόφευχτο καί τήν ἀναγκαιότητα τοῦ προτσές καί πού δέν προσπαθεῖ ν' ἀποκαλύψει σέ κάθε συγκεκριμένο στάδιο αὐτοῦ τοῦ προτσές τή μορφή τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού προσιδιάζει σ' αὐτό — ἀντικειμενισμός πού χαρακτηρίζει τό προτσές γενικά, κι ὄχι τίς ἀνταγωνιστικές τάξεις χωριστά πού ἀπό τήν πάλη τους διαμορφώνεται αὐτό τό προτσές.

Καταλαβαίνουμε πολύ καλά ὅτι γιά νά περιορίσει ὁ συγγραφέας τίς «σημειώσεις» του μόνο στό «ἀντικειμενικό» καί μάλιστα στό πιό γενικό μέρος, εἶχε τούς λόγους του: πρῶτο, θέλοντας ν' ἀντιπαραθέσει στούς ναρόντνικους τίς βάσεις τῶν ἐχθρικῶν ἀντιλήψεων, ἐξέθεσε μόνο τά principia*, καί ἄφησε τήν ἀνάπτυξη καί τήν πιό συγκεκριμένη ἐξήγησή τους στήν παραπέρα πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς πολεμικῆς· δεύτερο, στό κεφάλαιο Ι προσπαθήσαμε νά δείξουμε ὅτι *ὅλη* ἡ διαφορά τοῦ ναροντνικισμοῦ ἀπό τό μαρξισμό συνίσταται στό *χαρακτήρα τῆς κριτικῆς* τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, στή διαφορετική *ἐξήγησή* του, ἀπ' ὅπου ἀπορέει φυσιολογικά τό γεγονός, ὅτι οἱ μαρξιστές περιορίζονται κάποτε μόνο σέ γενικές «ἀντικειμενικές» θέσεις καί ἐπιμένουν ἀποκλειστικά στή διαφορά ἀνάμεσα στόν τρόπο πού ἀντιλαμβανόμαστε ἐμεῖς *(τά πασίγνωστα γεγονότα)* ἀπό τόν τρόπο πού τά ἀντιλαμβάνεται ὁ ναροντνικισμός.

Νομίζουμε ὅμως ὅτι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ὁ κ. Στροῦβε προχώρησε πολύ μακριά. Ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας στόν τρόπο τῆς ἔκθεσής του ἔδινε συχνά θέσεις πού δέν μποροῦσαν παρά νά προκαλοῦν παρεξηγήσεις· ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ ζητήματος δέ διέφερε ἀπό τίς συνηθισμένες μεθόδους πού κυριαρχοῦν στή φιλολογία μας, ἀπό τίς μεθόδους τῆς διεξαγωγῆς συζητήσεων ἀπό καθέδρας, ἀφ' ὑψηλοῦ, γιά τούς δρόμους καί τίς τύχες τῆς πατρίδας κι ὄχι γιά τίς ξεχωριστές τάξεις πού τραβᾶνε

* — ἀρχές. *Ἡ Σύντ.*

ἀπό τόν τάδε καί τόν τάδε δρόμο· ὅσο πιό συγκεκριμένοι γίνονταν οἱ συλλογισμοί τοῦ συγγραφέα, τόσο πιό ἀδύνατο γινόταν νά ἐξηγηθοῦν τά principia τοῦ μαρξισμοῦ, πού ἀφήνονταν στό ὕψος τῶν γενικῶν ἀφηρημένων θέσεων, τόσο πιό ἀπαραίτητο ἦταν ν' ἀναφέρονται συγκεκριμένα ἡ τάδε κατάσταση τῶν τάδε τάξεων τῆς ρωσικῆς κοινωνίας, ὁ τάδε συσχετισμός τῶν διάφορων μορφῶν τῆς Plusmacherei μέ τά συμφέροντα τῶν παραγωγῶν.

Γιαυτό ἀκριβῶς νομίσαμε ὅτι ἔχει τή θέση της ἡ προσπάθεια νά συμπληρώσουμε καί νά ἐξηγήσουμε τή θέση τοῦ συγγραφέα, νά παρακολουθήσουμε βῆμα πρός βῆμα τήν ἔκθεσή του, γιά νά δείξουμε ὅτι χρειάζεται *διαφορετική* τοποθέτηση τῶν ζητημάτων, ὅτι χρειάζεται *πιό συνεπής* ἐφαρμογή τῆς θεωρίας τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων.

Ὅσο γιά τίς ἄμεσες παρεκκλίσεις τοῦ κ. Στροῦβε ἀπό τό μαρξισμό — στά ζητήματα τοῦ κράτους, τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς — γι' αὐτές ἔχουν εἰπωθεῖ ἀρκετά.

VI

Στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε, ἐκτός ἀπό τήν κριτική τοῦ θεωρητικοῦ περιεχομένου τοῦ ναροντνικισμοῦ, ὑπάρχουν ἀκόμα, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί ὁρισμένες παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν οἰκονομική πολιτική τῶν ναρόντνικων. Ἄν καί οἱ παρατηρήσεις αὐτές γίνονται στά πεταχτά καί δέν ἀναπτύσσονται ἀπό τό συγγραφέα, ὡστόσο δέν μποροῦμε νά μή τίς θίξουμε, γιά νά μήν ἀφήσουμε θέση γιά κανενός εἴδους παρεξηγήσεις.

Στίς παρατηρήσεις αὐτές γίνεται λόγος γιά τόν «ὀρθολογιστικό χαρακτήρα», γιά τήν προοδευτικότητα, τή «λογικότητα» κτλ. τῆς φιλελεύθερης, δηλ. τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς σέ σύγκριση μέ τήν πολιτική τῶν ναρόντνικων*.

* Θά δόσουμε δείγματα αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων: «Ἄν τό κράτος... θέλει νά δυναμώσει τή μικρή καί ὄχι τή μεγάλη γαιοχτησία, τότε μέ τίς σημερινές οἰκονομικές συνθῆκες μπορεῖ νά πετύχει αὐτό τό σκοπό ὄχι κυνηγώντας τή μή πραγματοποιήσιμη οἰκονομική ἰσότητα μέσα στήν ἀγροτιά, ἀλλά μόνο ὑποστηρίζοντας τά βιώσιμα στοιχεῖα της καί δημιουργώντας ἀπ' αὐτά μιά οἰκονομικά γερή ἀγροτιά» (240). «Δέν μπορῶ νά μήν παρατηρήσω ὅτι ἡ πολιτική πού ἐπιδιώκει τή δημιουργία *μιᾶς τέτιας* ἀγροτιᾶς (δηλαδή: «οἰκονομικά γερῆς καί προσαρμοσμένης στήν ἐμπορευματική παραγωγή») θά εἶναι ἡ μοναδική λογική καί προοδευτική πολιτική» (281). «Ἡ Ρωσία ἀπό φτωχή κεφαλαιοκρατική χώρα θά πρέπει νά γίνει πλούσια κεφαλαιοκρατική ἐπίσης χώρα» (250) κτλ. μέχρι καί τήν τελευταία φράση: «θά φοιτήσουμε στή σχολή τοῦ καπιταλισμοῦ».

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ὁ συγγραφέας ἤθελε ν' ἀντιπαραθέσει τίς δυό πολιτικές πού στηρίζονται πάνω στίς σημερινές σχέσεις, καί *μέ τήν ἔννοια αὐτή* τόνισε πολύ σωστά ὅτι «λογική» πολιτική εἶναι ἐκείνη πού ἀναπτύσσει κι ὄχι πού ἀναχαιτίζει τόν καπιταλισμό, κ' εἶναι «λογική», φυσικά, ὄχι ἐπειδή ἐξυπηρετώντας τήν ἀστική τάξη ὑποτάσσει ὅλο καί περισσότερο τόν παραγωγό σ' αὐτήν [ὅπως προσπαθοῦν νά ἐξηγήσουν οἱ διάφοροι «ἀφελεῖς» ἤ «ἀκροβάτες»], ἀλλά ἐπειδή, ὀξύνοντας καί ξεκαθαρίζοντας τίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, φωτίζει *τό λογικό* ἐκείνου, ἀπό τόν ὁποῖο καί μόνο ἐξαρτιέται ἡ ἀλλαγή, καί τοῦ λύνει τά χέρια.

Ὡστόσο, πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι αὐτή τήν ἀπόλυτα σωστή θέση τήν ἐκφράζει ὁ κ. Στροῦβε ἀποτυχημένα καί, χάρη στόν ἀφηρημένο τρόπο πού τόν χαρακτηρίζει, τή διατυπώνει ἔτσι, πού κάποτε σούρχεται νά τοῦ πεῖς: ἀφῆστε τούς νεκρούς νά θάψουν τούς νεκρούς τους. Ἡ Ρωσία ποτέ δέν εἶχε ἔλλειψη ἀπό ἀνθρώπους, πού ἀσχολοῦνταν ὁλόψυχα νά δημιουργοῦν θεωρίες καί προγράμματα, πού ἐκφράζανε τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς χώρας, πού ἐκφράζανε τήν «ἀναγκαιότητα», ὅπως τό δυνατό καί μεγάλο κεφάλαιο πνίξει τό μικρό κεφάλαιο καί καταστρέψει τίς πρωτόγονες καί πατριαρχικές μεθόδους ἐκμετάλλευσης.

Ἄν ὁ συγγραφέας εἶχε ἐμμείνει κι ἐδῶ αὐστηρά στίς ἀπαιτήσεις τῆς «θεωρίας» τοῦ μαρξισμοῦ, πού ἐπιβάλλει νά ἀνάγεται ἡ ἔκθεση στή διατύπωση τοῦ πραγματικοῦ προτσές, πού ἐπιβάλλει νά ξεσκεπάζονται οἱ ταξικές ἀντιθέσεις πού κρύβονται πίσω ἀπό κάθε μορφή «λογικῆς», «ὀρθολογιστικῆς» καί προοδευτικῆς πολιτικῆς, θά ἐξέφραζε τήν ἴδια σκέψη διαφορετικά, θά ἔβαζε διαφορετικά τό ζήτημα. Θά ἀνάφερνε τίς θεωρίες καί τά προγράμματα τοῦ φιλελευθερισμοῦ, δηλ. τῆς ἀστικῆς τάξης, πού ὕστερα ἀπό τή μεγάλη μεταρύθμιση ξεφύτρωναν σάν τά μανιτάρια ὕστερα ἀπό τή βροχή, καί παράλληλα θά ἔδινε συγκεκριμένα στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Θάδειχνε ἔτσι μέ τό παράδειγμα τῆς Ρωσίας τή σύνδεση τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν μέ τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, σύνδεση πού προσπάθησε νά τήν ἀποδείξει στά πρῶτα κεφάλαια καί πού μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ὁριστικά μόνο μέ τήν ὑλιστική ἀνάλυση τῶν ρωσικῶν στοιχείων. Δεύτερο, θάδειχνε ἔτσι πόσο ἀφελεῖς εἶναι οἱ ναρόντνικοι πού στή φιλολογία τους πολεμοῦν ἐνάντια στίς ἀστικές θεωρίες, λές καί οἱ θεωρίες αὐτές ἀντιπροσωπεύουν μόνο λαθεμένους συλλογισμούς κι ὄχι τά συμφέροντα μιᾶς ἰσχυρῆς τάξης, μιᾶς τάξης, πού εἶναι ἀνόητο νά τή νουθετεῖς, πού μπο-

ρεῖ «νά πειστεῖ» μόνο μέ τήν ἐπιβλητική δύναμη μιᾶς ἄλλης τάξης. Τρίτο, θάδειχνε ἔτσι ποιά εἶναι ἡ τάξη πού καθορίζει σέ μᾶς πραγματικά τήν «ἀναγκαιότητα» καί τήν «πρόοδο», καί πόσο γελοῖοι εἶναι οἱ ναρόντνικοι πού συζητοῦν ποιό «δρόμο» πρέπει «νά διαλέξουμε».

Οἱ κύριοι ναρόντνικοι ἅρπαξαν μέ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση αὐτές τίς ἐκφράσεις τοῦ κ. Στροῦβε, γεμάτοι χαιρεκακία πού ἡ ἀποτυχημένη διατύπωσή τους ἐπέτρεψε σέ διάφορους ἀστούς οἰκονομολόγους (σάν τόν κ. Γιανζούλ) καί σέ θιασῶτες τῆς δουλοπαροικίας (σάν τόν κ. Γκολοβίν) νά γαντζώνονται ἀπό διάφορες φράσεις, ἀποσπασμένες ἀπό τή γενική σύνδεση. Εἴδαμε σέ τί συνίσταται ὁ μή ἱκανοποιητικός χαρακτήρας τῆς ἔκθεσης τοῦ κ. Στροῦβε, πού ἔδοσε ἕνα τέτιο ὅπλο στά χέρια τῶν ἀντιπάλων.

Οἱ προσπάθειες νά κριτικαριστεῖ ὁ ναροντνικισμός ἁπλῶς σάν μιά θεωρία, πού δέ χαράζει σωστό δρόμο γιά τήν πατρίδα*, ἔκαναν τό συγγραφέα νά μή διατυπώσει μέ σαφήνεια τή στάση του ἀπέναντι στήν «οἰκονομική πολιτική» τοῦ ναροντνικισμοῦ. Ἐδῶ μποροῦμε νά δοῦμε ἴσως τήν ὁλοκληρωτική ἄρνηση αὐτῆς τῆς πολιτικῆς κι ὄχι μόνο τοῦ μισοῦ της μέρους. Γιαυτό εἶναι ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε σέ τοῦτο τό σημεῖο.

Οἱ φιλοσοφίες γιά δυνατότητα «ἄλλων δρόμων γιά τήν πατρίδα» δέν εἶναι παρά τό ἐξωτερικό περικάλυμμα τοῦ ναροντνικισμοῦ. Τό περιεχόμενό του εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐκπροσώπηση τῶν συμφερόντων καί τῶν ἀπόψεων τοῦ ρώσου μικροπαραγωγοῦ, τοῦ μικροαστοῦ. Γιαυτό ἀκριβῶς ὁ ναρόντνικος στή θεωρία εἶναι ἕνας Ἰανός[139], πού μέ τό ἕνα πρόσωπο βλέπει πρός τό παρελθόν καί μέ τό ἄλλο πρός τό μέλλον, ὅπως στή ζωή εἶναι Ἰανός ὁ μικροπαραγωγός, πού βλέπει μέ τό ἕνα πρόσωπο πρός τό παρελθόν, ἐπιθυμώντας νά δυναμώσει τό μικρό νοικοκυριό του, πού δέν ξέρει καί δέ θέλει νά ξέρει τίποτε γιά τό γενικό οἰκονομικό καθεστώς καί γιά τήν ἀνάγκη νά παίρνει κανείς ὑπόψη του τήν τάξη πού τό κυβερνᾶ, καί μέ τό ἄλλο πρόσωπο πρός τό μέλλον, παίρνοντας ἐχθρική στάση ἀπέναντι στόν καπιταλισμό πού τόν καταστρέφει.

Ἀπ' ὅλα αὐτά εἶναι εὐνόητο πώς θᾶταν τελείως λαθεμένο ν' ἀπορίψουμε στό σύνολό του, χωρίς διάκριση, ὅλο τό πρόγραμμα τῶν ναρόντνικων. Στό πρόγραμμα αὐτό πρέπει νά κάνουμε αὐστηρή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀντιδραστική καί στήν προο-

* Ὁ συγγραφέας τῶν «Κριτικῶν σημειωμάτων» μιλάει γιά τήν οἰκονόμική βάση τοῦ ναροντνικισμοῦ (σελ. 166–167), κατά τή γνώμη μας ὅμως δέν εἶναι ἀρκετά ὅσα λέει.

δευτική του πλευρά. Ὁ ναροντνικισμός εἶναι ἀντιδραστικός στό βαθμό πού προτείνει μέτρα πού δένουν τόν ἀγρότη στή γῆ καί στίς παλιές μεθόδους παραγωγῆς, ὅπως εἶναι ἡ ἀρχή τοῦ ἀναπαλλοτρίωτου τῶν κλήρων κτλ.*, στό βαθμό πού θέλει ν' ἀναχαιτίσει τήν ἀνάπτυξη τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας, στό βαθμό πού περιμένει ἀπό τήν «κοινωνία» κι ἀπό τήν ἐπέμβαση τῶν ἐκπροσώπων τῆς γραφειοκρατίας ὄχι ἐπιμέρους βελτιώσεις, μά ἀλλαγή τοῦ δρόμου (παράδειγμα: ὁ κ. Γιουζακόφ, πού ἔγραψε στό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», 1894, τεῦχος 7, γιά τίς ἀπό κοινοῦ καλλιέργειες, σύμφωνα μέ τά σχέδια ἑνός τοπάρχη, καί ἀσχολήθηκε μέ τό νά κάνει τροποποιήσεις σ' αὐτά τά σχέδια). Φυσικά, ἐνάντια σ' αὐτά τά σημεῖα τοῦ προγράμματος τῶν ναρόντνικων πρέπει νά διεξάγεται ἀδιάλλαχτος πόλεμος. Τό πρόγραμμά τους ὅμως ἔχει καί ἄλλα σημεῖα πού ἀφοροῦν τήν αὐτοδιοίκηση, τήν ἐλεύθερη καί πλατιά διάδοση τῶν γνώσεων στό «λαό» καί τήν «ἄνοδο» τοῦ «λαϊκοῦ» (δηλ. τοῦ μικροῦ) νοικοκυριοῦ μέ τή βοήθεια φτηνῶν πιστώσεων, τεχνικῶν βελτιώσεων, ρύθμισης τῆς πούλησης κτλ. κτλ. κτλ. Ὅτι τά πανδημοκρατικά αὐτά μέτρα εἶναι προοδευτικά, αὐτό τό ἀναγνωρίζει βέβαια πέρα γιά πέρα καί ὁ κ. Στροῦβε. Τά μέτρα αὐτά δέ θ' ἀναχαιτίσουν, ἀλλά θά ἐπιταχύνουν τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας στόν κεφαλαιοκρατικό δρόμο, θά ἐπιταχύνουν τή δημιουργία ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, θά ἐπιταχύνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καί τῆς μηχανικῆς βιομηχανίας, καλυτερεύοντας τή θέση τοῦ ἐργαζομένου καί ἀνεβάζοντας τό ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν του, θά ἐπιταχύνουν καί θά διευκολύνουν τήν ἀνεξάρτητη σκέψη καί δράση του.

Ἐδῶ μπορεῖ ἴσως νά γεννηθεῖ τό ἐρώτημα: ποιοί ὑποδείχνουν πιό σωστά καί καλύτερα μέτρα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μέτρα ἀπόλυτα ἐπιθυμητά, οἱ ναρόντνικοι ἤ οἱ δημοσιολόγοι à la κ. Α. Σκβορτσόφ, πού ἐπίσης κόβεται γιά τήν τεχνική πρόοδο καί πού τόσο πολύ τόν συμπαθεῖ ὁ κ. Στροῦβε; Μοῦ φαίνεται, πώς κρίνοντας μαρξιστικά δέν μπορεῖ νά ἀμφιβάλλει κανείς ὅτι *ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη* εἶναι ἀπόλυτα προτιμότερος ὁ ναροντνικισμός. Καί τά μέτρα πού προτείνουν ὁ κύριος Σκβορτσόφ καί οἱ ὅμοιοί του ἀφοροῦν τά συμφέροντα ὅλης τῆς τάξης τῶν μικροπαραγωγῶν, τῆς μικροαστικῆς τάξης, ὅπως τό πρόγραμμα τῶν «Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι» ἀφορᾶ τά συμφέροντα τῆς μεγαλοαστι-

* Πάρα πολύ σωστά λέει ὁ κ. Στροῦβε ὅτι τά μέτρα αὐτά θά μποροῦσαν ἁπλῶς «νά πραγματοποιήσουν τά φλογερά ὄνειρα ὁρισμένων γαιοχτημόνων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας πού θέλουν νάχουν τούς ἐργάτες γῆς δεμένους γερά πάνω της» (279).

κῆς τάξης. Δέν ἀφοροῦν ὅλους*, ἀλλά μόνο ὁρισμένους ἐκλεκτούς, πού τούς κάνουν τήν τιμή νά τούς προσέξουν οἱ ἀρχές. Τέλος, εἶναι χοντροκομμένα μέχρι ἀηδίας, γιατί προϋποθέτουν τήν ἀστυνομική ἐπέμβαση στό νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν. Τά μέτρα αὐτά, παρμένα στό σύνολό τους, δέν προσφέρουν καμιά σοβαρή ἐγγύηση καί καμιά πιθανότητα «παραγωγικῆς προόδου τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη».

Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη οἱ ναρόντνικοι καταλαβαίνουν καί ἐκπροσωποῦν ἀσύγκριτα πιό σωστά τά συμφέροντα τῶν μικροπαραγωγῶν, καί οἱ μαρξιστές πρέπει, ἀπορίπτοντας ὅλα τά ἀντιδραστικά χαρακτηριστικά τοῦ προγράμματος τῶν ναρόντνικων, ὄχι μόνο νά υἱοθετήσουν τά γενικά δημοκρατικά σημεῖα του, ἀλλά καί νά τά ἐφαρμόσουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια καί εὐρύτητα καί νά προχωρήσουν πιό πέρα. Ὅσο πιό ἀποφασιστικές θά εἶναι αὐτές οἱ μεταρυθμίσεις στή Ρωσία, ὅσο πιό ψηλά θά ἀνεβάζουν τό βιοτικό ἐπίπεδο τῶν ἐργαζομένων μαζῶν, τόσο πιό ἔντονα καί καθαρά θά προβάλλει ἡ σπουδαιότατη καί βασική (σήμερα κιόλας) κοινωνική ἀντίθεση τῆς ρωσικῆς ζωῆς. Οἱ μαρξιστές ὄχι μόνο δέν «κόβουν τό δημοκρατικό νῆμα» ἤ ρεῦμα, ὅπως τούς συκοφαντεῖ ὁ κ. Β. Β., μά ἀπεναντίας θέλουν νά ἀναπτυχθεῖ καί νά δυναμώσει αὐτό τό ρεῦμα, τό θέλουν κοντά στή ζωή, θέλουν νά πάρουν στά χέρια τους τό «νῆμα», πού φεύγει ἀπό τά χέρια τῆς «κοινωνίας» καί τῆς «διανόησης»**.

Ἡ ἀπαίτηση αὐτή — νά μήν πεταχτεῖ τό «νῆμα», μά ἀπεναντίας νά στερεωθεῖ — δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση κάτι πού προέρχεται τυχαῖα ἀπό τίς προσωπικές διαθέσεις τούτων ἤ ἐκείνων τῶν «μαρξιστῶν», ἀλλά καθορίζεται μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τήν κατάσταση καί τά συμφέροντα τῆς τάξης πού θέλουν νά ὑπηρετοῦν, ὑπαγορεύεται μέ ἀναγκαιότητα καί ἀπόλυτα ἀπό τίς βασικές ἀπαιτήσεις τῆς «θεωρίας» τους. Δέν μπορῶ, γιά πολύ εὐνόη-

---

* Δηλαδή ὅλους ἐκείνους, φυσικά, *στούς ὁποίους εἶναι προσιτή* ἡ τεχνική πρόοδος.

** «Νεντέλια», 1894, τεῦχος 47, κ. Β. Β.: «Στήν ἱστορική περίοδο πού ἀκολουθεῖ μετά τή μεταρύθμιση ὁρισμένα χαρακτηριστικά τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στή χώρα μας πλησίασαν τά χαρακτηριστικά τῶν σχέσεων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: δημοκρατική δραστηριότητα στήν ἐποχή τῆς πολιτικῆς πάλης καί κοινωνική ἀδιαφορία στήν ἑπόμενη περίοδο». Προσπαθήσαμε ν' ἀποδείξουμε στό κεφάλαιο I ὅτι «ἡ ἀδιαφορία» αὐτή δέν παρουσιάζεται τυχαῖα, ἀλλά εἶναι τό ἀναπόφευχτο ἀποτέλεσμα τῆς θέσης καί τῶν συμφερόντων τῆς τάξης ἐκείνης, ἀπό τήν ὁποία προέρχονται οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «κοινωνίας» καί ἡ ὁποία τάξη ἐκτός ἀπό τά μειονεχτήματα ἔχει ἀπό τίς σημερινές σχέσεις καί πλεονεχτήματα πού ἡ σημασία τους δέν εἶναι καθόλου μικρή.

τους λόγους, νά σταθῶ ἐδῶ στήν ἀνάλυση τοῦ πρώτου μέρους αὐτῆς τῆς θέσης, στό χαρακτηρισμό τῆς «κατάστασης» καί τῶν «συμφερόντων»· ἐδῶ, μοῦ φαίνεται, τά πράγματα μιλᾶνε μόνα τους. Θά θίξω μόνο τό δεύτερο μέρος καί συγκεκριμένα: τή στάση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἀπέναντι στά προβλήματα τά σχετικά μέ «τό νῆμα πού κόβεται».

Τά προβλήματα αὐτά πρέπει οἱ μαρξιστές *νά τά βάζουν διαφορετικά* ἀπ' ὅ,τι κάνανε καί κάνουν οἱ κύριοι ναρόντνικοι. Οἱ τελευταῖοι, βάζουν τό πρόβλημα ἀπό τήν ἄποψη τῆς «σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῶν σύγχρονων ἰδεῶν ἠθικῆς»· τά πράγματα τά παρουσιάζουν ἔτσι, λές καί ἡ μή πραγματοποίηση παρόμοιων μεταρυθμίσεων νά μήν ὀφείλεται σέ κάποια βαθιά αἴτια, πού βρίσκονται στίς ἴδιες *τίς σχέσεις παραγωγῆς*, ἀλλά σέ ὁρισμένα ἐμπόδια, πού ὀφείλονται μόνο στά ἄξεστα αἰσθήματα: στό ἀδύνατο «φῶς τοῦ λογικοῦ» κτλ., λές καί ἡ Ρωσία εἶναι μιά tabula rasa καί δέν μένει τίποτε ἄλλο παρά νά χαράξει κανείς πάνω της σωστά τούς σωστούς δρόμους. *Μιά τέτια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος* ἐξασφάλιζε, βέβαια, στό πρόβλημα αὐτό τήν «καθαρότητα», γιά τήν ὁποία καυχιέται ὁ κ. Β. Β. καί ἡ ὁποία στήν πραγματικότητα δέν διαφέρει ἀπό τήν «καθαρότητα» ὀνειροπολημάτων μαθητριῶν παρθεναγωγείου, πού κάνει τούς συλλογισμούς τῶν ναρόντνικων τόσο χρήσιμους γιά τίς συζητήσεις τῶν γραφείων.

Τά ἴδια αὐτά προβλήματα οἱ μαρξιστές πρέπει νά τά βάζουν μέ ἕναν τρόπο ἐντελῶς διαφορετικό*. Οἱ μαρξιστές ὄντας ὑποχρεωμένοι ν' ἀναζητοῦν τίς ρίζες τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στίς σχέσεις παραγωγῆς, ὄντας ὑποχρεωμένοι νά τίς ἀνάγουν στά *συμφέροντα* ὁρισμένων τάξεων πρέπει νά διατυπώνουν τά ἴδια desiderata σάν «πόθους» τῶν τάδε κοινωνικῶν στοιχείων, πού συναντοῦν ἀντίδραση ἐκμέρους τῶν τάδε καί τάδε ἄλλων στοιχείων καί τάξεων. Ἕνας τέτιος τρόπος τοποθέτησης θά ἐξάλειφε τελείως τή δυνατότητα χρησιμοποίησης αὐτῶν τῶν «θεωριῶν» τους γιά ἀφηρημένες συζητήσεις, πού γίνονται ξεκρέμαστες *πάνω* ἀπό τάξεις, τή δυνατότητα γιά σχέδια καί ἐκθέσεις πού ὑπόσχονται «λαμπρή ἐπιτυχία»**. Φυσικά, ἐδῶ πρόκειται

* Ἄν θά ἐφαρμόζουν μέ συνέπεια τή θεωρία τους. Ἔχουμε κιόλας ἐπιμείνει πολύ στό γεγονός ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς ἔκθεσης τοῦ κ. Στροῦβε δέν εἶναι ἱκανοποιητικός, ἀκριβῶς γιατί δέν ἐφάρμοσε μ' ὅλη τήν ἀπαιτούμενη αὐστηρότητα αὐτή τή θεωρία.

** Ἔκφραση τοῦ κ. Γιουζακόφ.

ἀκόμα μόνο γιά μιά ἔμμεση ἀρετή τῆς προαναφερόμενης ἀλλαγῆς τῆς ἄποψης, εἶναι ὅμως πολύ μεγάλη ἀρετή, ἄν δεῖ κανείς τόν ἀπότομο κατήφορο ἀπ' τόν ὁποῖο κατρακυλάει *ὁ σύγχρονος* ναροντνικισμός στό βάλτο τοῦ ὀπορτουνισμοῦ. Τό ζήτημα ὅμως δέν περιορίζεται μόνο στήν ἔμμεση ἀρετή. Ἄν βάλουμε αὐτά τά ἴδια προβλήματα σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ [γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται φυσικά «ἐπανεξέταση τῶν γεγονότων» τῆς ρωσικῆς ἱστορίας καί πραγματικότητας], τότε οἱ ἀπαντήσεις πού θά ἀκολουθήσουν θά διατυπώνουν τά ζωτικά συμφέροντα τῶν δείνα τάξεων, οἱ ἀπαντήσεις αὐτές θά προορίζονται γιά νά χρησιμοποιηθοῦν* στήν πράξη ἴσα-ἴσα ἀπ' αὐτές τίς ἐνδιαφερόμενες τάξεις καί ἀποκλειστικά μόνο ἀπ' αὐτές, θά ἐπιδιώκουν νά ξεφύγουν, σύμφωνα μέ τήν ὑπέροχη ἔκφραση ἑνός μαρξιστῆ, ἀπό «τό στενό γραφεῖο τῆς διανόησης» καί νά φθάσουν μέ τήν πιό ἀναπτυγμένη καί καθαρή τους μορφή στούς ἴδιους τούς μέτοχους τῶν σχέσεων παραγωγῆς, σέ κείνους πού νιώθουν πιό πολύ τίς συνέπειες ἀπό τό «κόψιμο τοῦ νήματος», καί πού «ἔχουν ἀνάγκη» ἀπό «ἰδανικά», γιατί χωρίς αὐτά αἰσθάνονται ἄσχημα. Αὐτός ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος θά φρεσκάρει μέ καινούργιο δροσερό ἀεράκι ὅλα αὐτά τά παλιά προβλήματα — γιά τούς φόρους, τίς ταυτότητες, τή μετοίκηση, τά ἐπαρχιακά γραφεῖα κτλ. — προβλήματα πού ἡ «κοινωνία» μας τά συζητοῦσε καί τά σχολίαζε, τά μασοῦσε καί τά ξαναμασοῦσε, τά ἔλυνε καί τά ξανάλυνε, καί γιά τά ὁποῖα ἄρχισε τώρα νά χάνει κάθε ὄρεξη.

Ἔτσι λοιπόν, ὅπως κι ἄν καταπιαστοῦμε μέ τό πρόβλημα — εἴτε ἀναλύοντας τό περιεχόμενο τοῦ συστήματος τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων πού κυριαρχεῖ στή Ρωσία καί τίς διάφορες μορφές αὐτοῦ τοῦ συστήματος στήν ἱστορική τους σύνδεση καί στή σχέση τους μέ τά συμφέροντα τῶν ἐργαζομένων, εἴτε ἀναλύοντας τό πρόβλημα γιά τό «κόψιμο τοῦ νήματος» καί τίς αἰτίες πού προκάλεσαν αὐτό τό «κόψιμο» — καί στίς δυό περιπτώσεις καταλήγουμε στό ἴδιο συμπέρασμα, στό συμπέρασμα ὅτι εἶναι μεγάλη

* Βέβαια γι' *αὐτή* τή «χρησιμοποίηση» χρειάζεται τεράστια προκαταρχτική δουλιά, καί μάλιστα δουλιά ἀφανής, σύμφωνα μέ τήν ἴδια της τήν οὐσία. Ὥς αὐτή τή χρησιμοποίηση μπορεῖ νά περάσει μιά λίγο-πολύ μακρόχρονη περίοδος, πού στή διάρκειά της θά λέμε ἀνοιχτά ὅτι δέν ὑπάρχει ἀκόμα καμιά δύναμη ἱκανή νά ὑποδείξει καλύτερους δρόμους γιά τήν πατρίδα — σέ ἀντίθεση μέ τή «μακάρια αἰσιοδοξία» τῶν κ.κ. ναρόντνικων, πού βεβαιώνουν ὅτι ὑπάρχουν οἱ δυνάμεις κι ὅτι δέ μᾶς ἀπομένει παρά νά τίς συμβουλέψουμε «νά ἐγκαταλείψουν τό λαθεμένο δρόμο».

ἡ σημασία τοῦ ἱστορικοῦ καθήκοντος τῆς «διαφοροποιημένης ἀπ᾽ τή ζωή ἐργασίας», καθήκοντος πού προβάλλεται ἀπό τήν ἐποχή πού ζοῦμε, στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἰδέες αὐτῆς τῆς τάξης ἔχουν καθολική σημασία.

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ, ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΥΠΟΓΡΑΜΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Β. Ε. ΠΟΣΤΝΙΚΟΦ «ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΡΩΣΙΑΣ»[140]

. . . . . .

[9]*

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τῶν νοικοκυριῶν, πού ἔκανε τό ζέμστβο, ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού ὑπάρχουν στίς διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν καί ἡ μέση ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου ἐκφράζεται μέ τά παρακάτω νούμερα:

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΑΓΡΟΤΩΝ	*Νομός Δνείπερου*		*Νομός Μελιτόπολης*		*Νομός Μπερντιάνσκ*	
	Ἀριθ. νοικοκυριῶν	Σέ 1 νοικ. ντεσιατ.	Ἀριθ. νοικοκυριῶν	Σέ 1 νοικοκ. κατάλληλη γῆ	Ἀριθ. νοικοκυριῶν	Σέ 1 νοικοκ. γῆ
Πρώην ἔποικοι γερμανοί	113	84	1 874	46	3 075	$37._9$
Πρώην ἔποικοι βούλγαροι	–	–	285	$75._7$	4 149	$38._1$
Πρώην κρατικοί ἀγρότες	16 708	$20._4$	28 758	$19._8$	21 057	$18._3$
Πρώην δουλοπάροικοι ἰδιοκτῆτες	2 351	$11._6$	2 764	$11._5$	187	$8._9$
Πρώην δουλοπάροικοι πού πῆραν κλῆρο δωρεάν (ντάρστβενικι)	414	$3._1$	1 297	$3._2$	326	$2._3$
Κατά νομό	19 586	$19._3$	34 978	$20._5$	28 794	23

Συνολικά ἀπό τά 83 358 νοικοκυριά τῶν 3 νομῶν τά 9496 νοικοκυριά ἀνήκουν σέ ἔποικους, δηλ. $> {}^1/_9$.

* Ἐδῶ ὅπως καί παρακάτω μέσα σέ ἀγκύλες σημειώνονται οἱ σελίδες τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ. *Ἡ Σύντ.*

. . . . . .

[107]

. . . Σήμερα ή στατιστική φιλολογία τῶν ζέμστβο διαθέτει ἕνα μικρό ἀριθμό στοιχείων γιά τούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν καί σέ ὁρισμένους νομούς μάλιστα τοῦ κυβερνείου τοῦ Βορόνεζ τά στοιχεῖα αὐτά συγκεντρώθηκαν μέ ἔρευνα κατά νοικοκυριό. . . Πρέπει, ὅμως, νά ποῦμε ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά τῆς στατιστικῆς γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Βορόνεζ, πού ;; γιατί; ἀναφέρονται μόνο σέ ἕνα χρόνο ἀπογραφῆς, δέν ἀποτελοῦν τό μέσο ὅρο κάθε ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί ὁ προϋπολογισμός μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας περιλαβαίνει καί ἀρκετά ἔξοδα νοικοκυριοῦ (λογουχάρη, γιά γιορτινά ροῦχα, προίκα, ἔξοδα γιά τήν ὀργάνωση νοικοκυριοῦ ὅταν χωρίζουν τά παιδιά, ἔξοδα γιά ἐγκαταστάσεις καί μεγάλα ἐργαλεῖα) πού κυμαίνονται πολύ ἀπό χρόνο σέ χρόνο καί ἐξαρτῶνται, κυρίως, ἀπό τή σοδιά, πού δίνει στούς ἀγρότες τά μέσα νά καλύπτουν ὅλα αὐτά τά ἔκτακτα ἔξοδα.

. . . . . .

[117]

Στούς ἀγρότες 3 νομῶν τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας

% βόδια:		*Καλλιεργούμενη ἔκταση*	*Ἄλογα*	*Βόδια*	*Καλλιεργούμενη ἔκταση πού ἀντιστοιχεῖ σέ κάθε ζευγάρι ζώων ἐργασίας*
Περίπου 1/3	Σ' αὐτούς πού καλλιεργοῦν ὥς 5 ντεσ.	34 070 ντεσ.	6 467	3 082	7.1 ντεσ.
Περίπου 1/4	Σ' αὐτούς πού καλλιεργοῦν 5–10 ντεσ.	140 426 »	25 152	8 924	8.2 »
< 1/4	Σ' αὐτούς πού καλλιεργοῦν 10–25 ντεσ.	540 093 »	80 517	24 943	10.2 »
< 1/4	Σ' αὐτούς πού καλλιεργοῦν 25–50 ντεσ.	494 095 »	62 823	19 030	12.5 »
< 1/3	Σ' αὐτούς πού καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 50 ντεσ.	230 583 »	21 003	11 648	14.5 »
	Σύνολο	1 439 267 »	195 962	67 627	10.9 »

Ἂν ὑπολογίσουμε τή σχέση ἀνάμεσα στίς ἐργατικές δυνάμεις καί στήν καλλιεργούμενη ἔκταση, θά βροῦμε ὅτι σέ 100 ντεσ. καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀναλογοῦν στίς διάφορες ὁμάδες:

	Πληθυσμός μαζί μέ τούς μισθωτούς ἐργάτες			
	Νοικο-κυριά	Ἄτομα	ἐργά-τες	ζῶα ἐργασίας
Σ' αὐτούς πού καλλιεργ. ὥς 5 ντεσ.	28.7	136	28.5	28.2
» » » 5–10 »	12.9	67	12.6	25
» » » 10–25 »	6.1	41.2	9.3	20
» » » 25–50 »	2.9	25.5	7	16.6
» » πάνω ἀπό 50 »	1.3	18	6.8	14
Μέσος ὅρος	5.4	36.6	9	18.3

Ἔτσι μέ τήν αὔξηση τῆς ἔκτασης τοῦ νοικοκυριοῦ καί τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας τά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν γιά τή διατήρηση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, ἀνθρώπων καί ζώων, πού εἶναι τά κυριότερα ἔξοδα στήν ἀγροτική οἰκονομία, μειώνονται βαθμιαῖα, καί στίς ὁμάδες πού καλλιεργοῦν μεγάλες ἐκτάσεις γίνονται σχεδόν δυό φορές μικρότερα κατά καλλιεργούμενη ντεσιατίνα ἀπό τά ἔξοδα τῶν ὁμάδων, πού καλλιεργοῦν μικρές ἐκτάσεις.

. . . . . .

[134]

Ἡ ἀπογραφή τοῦ ζέμστβο τῆς Ταυρίδας δίνει τούς παρακάτω ἀριθμούς καί γιά τούς 3 νομούς μαζί:

	Οἰκισμοί ἐποίκων	Ἄλλα χωριά	
Συνολικός ἀριθμός νοικοκυριῶν	9 496	74 539*	84 035
Ἀριθμός νοικοκυριῶν χωρίς ζῶα ἐργασίας	972	11 555	
Ἀριθμός νοικοκυριῶν μέ καλλιεργήσιμη ἔκταση ὄχι ἀνάλογη μέ τήν ἐργατική τους δύναμη	865	5 477	

* Στόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν αὐτῶν περιλαβαίνονται καί τά χωριά πού τή στιγμή τῆς ἀπογραφῆς δέν ἦταν ἐνταγμένα σέ δήμους.

. . . .

[145]

Σέ κάθε νοικοκυριό ἀναλογεῖ κατά μέσο ὅρο

Στό νομό Μπερντιάνσκ

				Γῆ πού προέρχεται ἀπό κλήρους	Ἰδιόκτητη ἀγορασμένη γῆ	Νοικιασμένη γῆ
				Καλλιεργήσιμη ἔκταση σέ ντεσ.		
10[141]	Πού δέν καλλιεργοῦν			6.8	3.1	0.9
8.0	Πού καλλιεργοῦν ὥς	5	ντεσ.	6.9	0.7	0.4
10.1	» »	5–10	»	9	–	1.1
18.7	» »	10–25	»	14.1	0.6	4
39.5	» »	25–50	»	27.6	2.1	9.8
116.4	» » πάνω ἀπό	50	»	36.7	31.3	48.4
21.4	Κατά νομό			14.8	1.6	5

Στό νομό Μελιτόπολης

				Γῆ πού προέρχεται ἀπό κλήρους	Ἰδιόκτητη ἀγορασμένη γῆ	Νοικιασμένη γῆ
9.4	Πού δέν καλλιεργοῦν			8.7	0.7	–
7.7	Πού καλλιεργοῦν ὥς	5	ντεσ.	7.1	0.2	0.4
10.6	» »	5–10	»	9	0.2	1.4
17.6	» »	10–25	»	12.8	0.3	4.5
38.4	» »	25–50	»	23.5	1.5	13.4
100	» » πάνω ἀπό	50	»	36.2	21.3	42.5
22.2	Κατά νομό			14.1	1.4	6.7

Στό νομό Δνείπερου

				Γῆ πού προέρχεται ἀπό κλήρους	Ἰδιόκτητη ἀγορασμένη γῆ	Νοικιασμένη γῆ
7.4	Πού δέν καλλιεργοῦν			6.4	0.9	0.1
6.1	Πού καλλιεργοῦν ὥς	5	ντεσ.	5.5	0.04	0.6
10.3	» »	5–10	»	8.7	0.05	1.6
18.9	» »	10–25	»	12.5	0.6	5.8
36.3	» »	25–50	»	16.6	2.3	17.4
91.4	» » πάνω ἀπό	50	»	17.4	30	44
19.9	Κατά νομό			11.2	1.7	7.0*

* Στόν ἀριθμό πού δείχνει τή νοικιασμένη γῆ καί στούς τρεῖς νομούς περιλαβαίνεται τόσο ἡ γῆ πού δέν προέρχεται ἀπό κλήρους ὅσο καί ἡ γῆ πού προέρχεται ἀπό κλήρους.

. . . .

[150]

. . .Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς, ἡ κατανομή ἀνάμεσα στούς ἀγρότες τῆς νοικιασμένης κρατικῆς καλλιεργήσιμης γῆς τό 1884–1886 ἦταν ἡ παρακάτω*

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΑΓΡΟΤΩΝ	Νομός Μπερντιάνσκ			Νομός Μελιτόπολης			Νομός Δνείπερου			Συνολικά στούς 3 νομούς[142]	
	ἀριθμός νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ	ἔκταση σέ ντεσιατίνες	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ	ἀριθμός νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ	ἔκταση σέ ντεσιατίνες	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ	ἀριθμός νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ	ἔκταση σέ ντεσιατίνες	κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ	Νοικοκυριά πού μισθώνουν γῆ	Ντεσιατίνες
Ὅσοι καλλ. ὥς 5 ντεσ.	39	66	1.7	24	383	16	20	62	3.1	83	511
» » 5–10 »	227	400	1.8	159	776	4.8	58	251	4.3	444	1 427
» » 10–25 »	687	2 642	3.8	707	4 569	6.4	338	1 500	4.4	1 732	8 711
» » 25–50 »	387	3 755	9.7	672	8 564	12.7	186	1 056	5.7	1 245	13 375
» πάνω ἀπό 50 »	113	3 194	28.3	440	15 365	34.9	79	1 724	21.8	632	20 283
Σύνολο	1 476	10 107	7	2 002	29 657	14.8	681	4 595	6.7	4 136	44 307
	1 453	10 057						4 593			

* Σύμφωνα μέ τούς ὅρους τῆς μίσθωσης οἱ ἀγρότες ἔχουν δικαίωμα νά ὀργώνουν μόνο τό 1/3 τῆς γῆς πού μισθώνουν. Τό ὑπόλοιπο μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται κατά τήν κρίση τους γιά νά μαζεύουν χόρτο ἤ γιά νά βόσκουν τά ζῶα.

. . . . . .

[279]

1. *Προϋπολογισμός* γιά τρία χρόνια (1886–1888) *τοῦ μενονίτη Γιάκοφ Νέιφελντ* ἀπό τόν οἰκισμό ἐποίκων 'Ορλόφ, τοῦ νομοῦ Μπερντιάνσκ.

. . . . . .

[280–281]

'Ο μέσος ὅρος τῶν ἐσόδων καί τῶν ἐξόδων στά τρία χρόνια ἦταν ὁ παρακάτω:

Ἔσοδα

'Από τήν πούληση σταριοῦ	894	ρ.	03	κ.
» » » ἄλλων σιτηρῶν καί λαχανικῶν	151	»	33	»
» » » ἀλόγων, βοοειδῶν καί προβάτων	198	»	35	»
» » » μαλλιοῦ	52	»	25	»
» » » αὐγῶν καί βουτύρου	24	»	63	»
» » » ἀχύρου	35	»	92	»
» » » καύσιμης κοπριᾶς	8	»	83	»
» » » ἐργαλείων	63	»	33	»
Διάφορα ἄλλα	30	»	80	»
Σύνολο	1 459	ρ.	47	κ.

Ἔξοδα

	Πληρωμές στήν κοινότητα καί στό κράτος	168	ρ.	32	κ.
	Γιά μίσθωση γῆς	70	»	–	»
	» ἐργάτες	146	»	66	»
	» βοσκούς	25	»	14	»
	» ἀγορά ζώων	54	»	75	»
	» πατάτες καί σπόρο σταριοῦ	15	»	08	»
	» ἐπιδιόρθωση ἐγκαταστάσεων	32	»	18	»
	» ἐπιδιόρθωση καί ἀγορά μηχανῶν	77	»	13	»
	» κρέας καί ψάρια	6	»	43	»
37.61	» καφέ καί ζάχαρη	25	»	20	»
	» κρασί καί βότκα	5	»	98	»
	» ροῦχα	363	»	92	»
	» παπούτσια	38	»	72	»
	» διάφορα ἄλλα	99	»	92	»
	Σύνολο	1 129	ρ.	43	κ.

Μέσο χρονιάτικο ὑπόλοιπο 330 ρ. 4 κ.

. . . . . .

[282–283]

Ἂς σταθοῦμε λίγο στήν ἀνάλυση τοῦ χαρακτηριστικοῦ αὐτοῦ προϋπολογισμοῦ ἐποίκου.

Τό χρονιάτικο χρηματικό εἰσόδημα ἀπό ἕνα νοικοκυριό μέ 72 ντεσιατίνες εἶναι 1 459 ρ. 47 κ. πού προέρχονται:

Ἀπό γεωργικά προϊόντα	1 081	ρ.	28	κ.
» κτηνοτροφικά »	284	»	06	»
διάφορα ἔσοδα	94	»	13	»

Σέ κάθε ντεσιατίνα γῆς τοῦ νοικοκυριοῦ ἀναλογεῖ εἰσόδημα 20 ρ. 27 κ. Αὐτό ὅμως εἶναι μόνο τό χρηματικό εἰσόδημα. Γιά νά βρεθεῖ ὁ ἀριθμός τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος, πρέπει νά προστεθεῖ στό χρηματικό εἰσόδημα ὅλη ἡ ἀξία τῶν προϊόντων, πού καταναλώνονται μέσα στό νοικοκυριό. Σύμφωνα μέ τίς δηλώσεις τοῦ νοικοκύρη αὐτοῦ, ἡ χρονιάτικη κατανάλωση προϊόντων τοῦ δικοῦ του νοικοκυριοῦ εἶναι ἡ παρακάτω:

1) Γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειας καί τοῦ ἐργαζομένου:	*Ποσό*
10 τσέτβερτ στάρι πρός 8 ρ. 25 καπ.	82 ρ. 50 κ.
6 τσέτβερτ σίκαλι πρός 5 ρ.	30 ρ. — »
πατάτες, λαχανικά καί μποστανικά	36 ρ. — »
Συνολικό ποσό	148 ρ. 50 κ.

2) Γιά τά παραγωγικά ζῶα:	
α) γιά τίς γελάδες: 250 πούτια χόρτο, πρός 30 κ.	75 ρ.
30 πούτια σικαλίσιο ἀλεύρι, πρός 70 κ.	21 »
100 πούτια ἄχυρο σταριοῦ καί κριθαριοῦ	08 »
10 ντεσ. βοσκότοπος, πρός 5 ρ.	50 »
β) γιά τά γουρούνια 18 τσέτβερτ κριθάρι πρός 4 ρ.	72 »
Συνολικό ποσό	226 ρ.

Στό νοικοκυριό τά παραγωγικά ζῶα τρέφονται γιά νά δίνουν ζωικές τροφές καί γιά τό λόγο αὐτό τά δυό προηγούμενα συνολικά ποσά μποροῦμε νά τά ἑνώσουμε σέ ἕνα. Ἔτσι ὅλα τά προϊόντα διατροφῆς, πού προέρχονται ἀπό τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ νοικοκυριοῦ ἀνέρχονταν σέ 374 ρ. 50 κ., ἀπό δῶ βγαίνει ὅτι τά ἔξοδα πού ἀντιστοιχοῦν σέ κάθε ἄτομο εἶναι 46 ρ. 81 κ., ἀπό τά ὁποῖα 18 ρ. 56 κ. πᾶνε γιά φυτικές τροφές καί τά 28 ρ. 25 κ. γιά ζωικές τροφές*.

3) Γιά 8 ἄλογα ἐργασίας:

109 τσέτβερτ κριθάρι καί βρώμη, πρός 4 ρ.	436 ρ.
100 πούτια χόρτο, πρός 30 κ.	30 »
400 πούτια ψιλοκομμένο ἄχυρο πρός 10 κ.	40 »
4 ντεσ. βοσκότοπος μέ βάση τίς τρέχουσες τιμές	20 »
Σύνολο	526 ρ.

Ἔτσι γιά τή διατοοφή ἑνός ἀλόγου τό νοικοκυριό ξόδευε 65 ρ. 75 κ.

4) Γιά σπόρο:

12 τσέτβερτ στάρι, πρός 8 ρ. 25 κ.	99 ρ.
6 τσέτβερτ κριθάρι, πρός 4 ρ.	24 »
1 τσέτβερτ σίκαλι, πρός 5 ρ.	5 »
3 τσέτβερτ βρώμη, πρός 4 ρ.	12 »
Σύνολο	140 ρ.

Γιά θέρμανση:

2 κυβ. σάζεν** καύσιμης κοπριᾶς, πρός 10 ρ.	20 ρ.
1/4 κυβ. σάζεν ξύλα	7 »
500 πούτια ἄχυρο, πρός 8 κ.	40 »
Σύνολο	67 ρ.

* Δέν ἀναφέροντοι ἐδῶ τά πουλερικά, πού καταναλώθηκαν στό νοικοκυριό. Ἡ ἀξία τους μπορεῖ νά ἀντισταθμιστεῖ μέ τήν ἀξία ἄλλων τροφῶν, οἱ ὁποῖες δέν ὑπολογίζονται ἐδῶ καί μετατράπηκαν σέ βούτυρο πού πουλήθηκε ἀπό τό νοικοκυριό.

** Μονάδα μέτρησης = 2,134 μ. *Σημ. μετ.*

Ἡ ἀξία ὅλων τῶν προϊόντων, πού καταναλώνονται στό νοικοκυριό, ἀνέρχεται σέ 1 107 ρ. 50 κ., ἔτσι σέ κάθε ντεσιατίνα ἀντιστοιχεῖ ποσό 15 ρ. 38 κ.

Γά συνολικά ἔσοδα τοῦ νοικοκυριοῦ σέ εἶδος καί σέ χρῆμα ἀνέρχονται σέ 2 666 ρ. 97 κ., δηλ. σέ 35 ρ. 65 κ. κατά ντεσιατίνα.

Ἀθροίζοντας τά ἔξοδα σέ εἶδος καί σέ χρῆμα, ἔχουμε τά παρακάτω ἔξοδα κατά κατηγορία:

1 459.47
+1 107.5
2 566.97

	Συνολικά	Κατά ντεσιατίνα	
1. Πληρωμές γιά τή γῆ	238 ρ. 32 κ.	3 ρ. 31 κ.	
2. Σπόρος	140 » — »	1 » 95 »	
3. Γιά ἐγκαταστάσεις	32 » 18 »	— » 45 »	109.31
4. Γιά ἐργαλεῖα	77 » 13 »	1 » 07 »	
5. Γιά ἀναπλήρωση ζώων	54 » 75 »	— » 76 »	
6. Γιά ζῶα ἐργασίας	526 » — »	7 » 31 »	
7. Ἡμερομίσθια ἐργατῶν	171 » 80 »	2 » 40 »	
8. Διατροφή οἰκογένειας καί ἐργατῶν	412 » 11 »	5 » 72 »	
9. Ροῦχα καί παπούτσια	402 » 64 »	5 » 60 »	
10. Θέρμανση	67 » — »	— » 91 »	
11. Διάφορα	115 » — »	1 » 60 »	
Σύνολο	2 236 ρ. 93 κ.	31 ρ. 07 κ.	

. . . . . .

[286]

3) Προϋπολογισμός τοῦ ἀγρότη Στεπάν Μάσλοφ, πού κατοικεῖ στό χωριό Βεσέλογε, τοῦ νομοῦ Μελιτόπολης. . .

. . . . . .

[287]

Ἔξοδα

Μίσθωμα γιά 26 ντεσ. καλλιεργήσιμης γῆς πρός 6 ρ.	156 ρ.
Δασμοί καί κοινοτικές εἰσφορές γιά 3 ἄτομα	34 »
Σέ ἔκτακτο ἐργάτη γιά 2 μῆνες	45 »
Στό βοσκό 50 κ. κατά γελάδα καί 40 κ. κατά πρόβατο	8 »

Στό σιδερά γιά τό πετάλωμα τῶν ἀλόγων καί τήν ἐπιδιόρθωση τῶν ἐργαλείων	32 ρ.	
Ροῦχα καί παπούτσια γιά 6 ἄτομα	284 »	333 ρ.
Τσάι ἀξίας 3 ρουβλιῶν καί 1 πούτι ζάχαρη	9 »	
3 κουβάδες λάδι γιά τή σαρακοστή, πρός 5 ρ. καί παστά ψάρια	25 ρ.	
Βότκα	15 »	
Σύνολο	608 ρ.	

Οἱ σημειώσεις καί οἱ ὑπολογισμοί ἔγιναν ὄχι νωρίτερα ἀπό τό Μάρτη τοῦ 1893.

Πρωτοδημοσιεύτηκε, ὄχι ὁλόκληρο, τό 1940 στή Λενινιστική Συλλογή τόμ. XXXIII

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό πρωτότυπο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΑΙΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ Β. Ι. ΟΥΛΙΑΝΟΦ (ΛΕΝΙΝ) 1887–1893

1

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Διευθυντή
τοῦ Κλασικοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ

Ἀπομέρους τοῦ μαθητῆ τῆς VIII τάξης
τοῦ Κλασικοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπιθυμώντας νά δόσω ἀπολυτήριες ἐξετάσεις, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας νά μοῦ ἐπιτρέψει νά παρουσιαστῶ σ' αὐτές.

Σιμπίρσκ. 18 τοῦ Ἀπρίλη 1887.

Ὁ μαθητής τῆς VIII τάξης
τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Πῆρα τό ὑπ' ἀριθ. 468 [143] ἀπολυτήριο καί ὅλα τά ἄλλα δικαιολογητικά μαζί καί τά ἀντίγραφα *Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ.*

Πρωτοδημοσιεύτηκε ὁλόκληρο τό Γενάρη τοῦ 1924 στό περιοδικό «Μολοντάγια Γκβάρντιγια» τεῦχος 1

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

2

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρύτανι
τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν

Ἀπομέρους τοῦ ἀπόφοιτου τοῦ Γυμνασίου
τοῦ Σιμπίρσκ Βλαντίμιρ Ἰλίν Οὐλιάνοφ,
γιοῦ ὑπαλλήλου

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπιθυμώντας νά ἐγγραφῶ στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν γιά νά συνεχίσω τίς σπουδές μου, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας νά δόσει τήν ἀπαραίτητη ἐντολή γιά τήν ἐγγραφή μου στόν πρῶτο χρόνο τῆς νομικῆς σχολῆς, μέ βάση τά δικαιολογητικά πού ἐπισυνάπτω μαζί μέ τά ἀντίγραφά τους, καί συγκεκριμένα: α) ἀπολυτήριο Γυμνασίου, β) πιστοποιητικό γέννησης καί βάπτισης, γ) βεβαίωση γιά τήν ὑπηρεσία τοῦ πατέρα μου, δ) βεβαίωση ἐγγραφῆς στούς στρατολογικούς καταλόγους καί ε) δυό φωτογραφίες.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα μέ τήν § 100 τοῦ κανονισμοῦ τῶν Αὐτοκρατορικῶν Πανεπιστημίων τῆς Ρωσίας, τοῦ ἐγκεκριμένου ἀπό τήν Αὐτοῦ Αὐτοκρατορική Μεγαλειότητα, ἀναλαβαίνω τήν ὑποχρέωση σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς φοίτησής μου στό Πανεπιστήμιο νά σέβομαι τούς κανονισμούς καί τίς ἀποφάσεις τοῦ Πανεπιστημίου.

Ὁ ἀπόφοιτος τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν. 29 τοῦ Ἰούλη 1887[144].

Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1929 στό περιοδικό «Κράσνογε Στουντέντσεστβο» τεῦχος 1

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

3

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρύτανι
τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν

Ἀπομέρους τοῦ φοιτητῆ τοῦ 1ου
ἑξαμήνου τῆς νομικῆς σχολῆς
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπειδή κάτω ἀπό τίς σημερινές συνθῆκες τοῦ Πανεπιστημίου μοῦ εἶναι ἀδύνατο νά συνεχίσω τίς σπουδές μου στό Πανεπιστήμιο, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας νά δόσει τήν ἀπαραίτητη ἐντολή γιά τή διαγραφή μου ἀπό τά μητρῶα τῶν φοιτητῶν τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν.

Ὁ φοιτητής τοῦ 1ου ἑξαμήνου
τῆς νομικῆς σχολῆς
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν. 5 τοῦ Δεκέμβρη 1887 [145].

*Πρωτοδημοσιεύτηκε
στίς 24 τοῦ Σεπτέμβρη 1946
στήν ἐφημερίδα «Ἰσβέστια» ἀρ. φύλλου 225*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

4

Πρός τόν Ὑπερεξοχότατο κύριο
Ὑπουργό τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας

Ἀπομέρους τοῦ πρώην φοιτητῆ
τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπιθυμώντας νά ἀποκτήσω τή δυνατότητα νά συνεχίσω τίς σπουδές μου, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ὑπερεξοχότητά Σας νά ἐπιτρέψει τήν ἐγγραφή μου στό Αὐτοκρατορικό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν.

Ὁ πρώην φοιτητής τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ
Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν. 9 τοῦ Μάη 1888.

Ἡ διεύθυνσή μου εἶναι: Πάροδος Προφέσορσκι, οἰκία Ζαβιάλοβας, διαμέρισμα Βερετένικοβας [146].

Πρωτοδημοσιεύτηκε στίς 17 τοῦ Ὀχτώβρη 1929 στό περιοδικό «Κράσνογε Στουντέντσεστβο» τεῦχος 4

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

5

Πρός τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό
τῶν Ἐσωτερικῶν

Ἀπομέρους τοῦ πρώην φοιτητῆ
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Γιά νά ἐξασφαλίσω τά μέσα τῆς ὕπαρξής μου καί γιά νά βοηθήσω τήν οἰκογένειά μου ἔχω τήν πιό ἐπιταχτική ἀνάγκη νά ἀποχτήσω ἀνώτερη μόρφωση· μή ἔχοντας ὅμως τή δυνατότητα νά τήν ἀποχτήσω στή Ρωσία, λαμβάνω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐκλαμπρότητά Σας νά μοῦ ἐπιτρέψει ν' ἀναχωρήσω στό ἐξωτερικό γιά νά ἐγγραφῶ σέ Πανεπιστήμιο τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ὁ πρώην φοιτητής
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Καζάν, 6 τοῦ Σεπτέμβρη 1888.

Ἡ διεύθυνσή μου εἶναι: Καζάν, πάροδος Προφέσορσκι, οἰκία Ζαβιάλοβας, διαμέρισμα Βερετένικοβας [147].

Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1957
στό βιβλίο «Τά νεανικά χρόνια τοῦ Β. Ι. Λένιν.
Ἀπό ἀναμνήσεις τῶν συγχρόνων του καί
ἀπό ντοκουμέντα». Ἐκδ. «Μολοντάγια Γκβάρντιγια»

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

6

Πρός τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό
τῆς Παιδείας

Ἀπομέρους τοῦ πρώην φοιτητῆ τοῦ
Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Στά δυό χρόνια πού πέρασαν μετά τήν ἀποφοίτησή μου ἀπό τό Γυμνάσιο, εἶχα ὅλη τή δυνατότητα νά πειστῶ ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο, ἄν ὄχι ἀδύνατο, νά βρεῖ δουλιά ἕνας ἄνθρωπος πού δέν ἔχει ἀποχτήσει εἰδική μόρφωση.

Γιά τό λόγο αὐτό καί ἐπειδή ἔχω πολύ μεγάλη ἀνάγκη νά ἐξασφαλίσω ἕνα ἐπάγγελμα, πού θά μοῦ ἔδινε τή δυνατότητα νά συντηρῶ μέ τή δουλιά μου τήν οἰκογένειά μου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπό τήν ὑπερήλικη μητέρα μου καί ἀπό ἕνα ἀδελφό καί μιά ἀδελφή μου πού εἶναι ἀνήλικοι, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐκλαμπρότητά Σας νά μοῦ ἐπιτρέψει νά δόσω ἐξετάσεις, χωρίς νά ἔχω φοιτήσει, γιά πτυχίο νομικῆς σ᾿ ἕνα ἀπό τά ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα.

Ὁ πρώην φοιτητής τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ
Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 28 τοῦ Ὀχτώβρη 1889.

Ὁδός Βοσκρεσένσκαγια, οἰκία Κάτκοφ [148].

*Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1925
στό περιοδικό «Κράσναγια Λέτοπις» τεῦχος 1*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

7

Πρός τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό
τῆς Παιδείας

Ἀπομέρους τοῦ Εὐγενῆ [149] Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Δεδομένου ὅτι ἡ Ἐκλαμπρότητά Σας εὐαρεστήθηκε νά μοῦ ἐπιτρέψει νά δόσω πτυχιακές ἐξετάσεις, χωρίς νά ἔχω φοιτήσει, ἐνώπιον τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς ἑνός ἀπό τά Πανεπιστήμια, πού διέπονται ἀπό τόν κανονισμό τοῦ 1884, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ὑμετέραν Ἐκλαμπρότητα ὅπως μοῦ ἐπιτρέψει νά δόσω τίς ἐξετάσεις αὐτές ἐνώπιον τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης.

Ὁ Εὐγενής *Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ*

Σαμάρα, 12 τοῦ Ἰούνη 1890.

Διασταύρωση ὁδῶν Ποτστόβαγια καί Σοκόλνιτσια,
οἰκία Ρίτικοφ [150].

*Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1924
στό περιοδικό «Κράσναγια Λέτοπις»
τεῦχος 2*

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

8.

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρόεδρο τῆς Ἐξεταστικῆς
Ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ
Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης

Ἀπομέρους τοῦ Εὐγενῆ
Βλαντίμιρ Ἰλίν Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπισυνάπτοντας στήν παροῦσα αἴτηση: φωτογραφία μου, βεβαίωση τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν, βεβαίωση τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ὅτι δόθηκε ἔγκριση ἀπό τόν Ἐκλαμπρότατο κύριο Ὑπουργό τῆς Παιδείας ὅπως δόσω πτυχιακές ἐξετάσεις, χωρίς νά ἔχω φοιτήσει, ἐνώπιον τῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ἀπόδειξη καταβολῆς 20 ρουβλίων στό ταμεῖο τοῦ Πανεπιστημίου, σάν δικαίωμα τῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς καί τή μελέτη μου ἐπί τοῦ ποινικοῦ δικαίου, σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ κανονισμοῦ, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας ὅπως ἐγκρίνει νά παρουσιαστῶ γιά ἐξετάσεις στήν Ἐπιτροπή τῆς Νομικῆς Σχολῆς.

Πετρούπολη, 26 τοῦ Μάρτη 1891.

Ὁ Εὐγενής *Βλαντίμιρ Ἴλιν Οὐλιάνοφ*[151]

Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1924
στό περιοδικό «Κράσναγια
Λέτοπις» τεῦχος 2

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

9

Πρός τό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας

'Απομέρους τοῦ Βλαντίμιρ 'Ιλίτς Οὐλιάνοφ, ἀσκούμενου δικηγόρου στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας, κατοίκου Σαμάρας, ὁδός Σοκόλνιτσια, οἰκία Ρίτικοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω τό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας νά μοῦ χορηγήσει ἄδεια ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος. Ταυτόχρονα, σύμφωνα μέ τά προβλεπόμενα τοῦ ἄρθρου 406 [5] τοῦ κανονισμοῦ λειτουργίας τῶν δικαστηρίων (ἔκδ. 1883) δηλώνω ὅτι γιά τήν ἀπόχτηση τῆς ἄδειας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος δέν ὑπάρχει ἀναφορικά μέ τό ἄτομό μου κανένα ἀπό τά κωλύματα τά προβλεπόμενα στό ἄρθρου 246 τοῦ κώδικα τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 28 τοῦ Φλεβάρη 1892 [152].

Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1957 στό βιβλίο «Τά νεανικά χρόνια τοῦ Β. Ι. Λένιν. 'Από ἀναμνήσεις τῶν συγχρόνων του καί ἀπό ντοκουμέντα». Ἐκδ. «Μολοντάγια Γκβάρντιγια»

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

10

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Ἀστυνομικό Διευθυντή

Ἀπομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας
Βλαντίμιρ Ἰλίτς Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Μέ ἀπόφαση τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας, πού συνῆλθε ἐν ὁλομελεία στίς 30 τοῦ Γενάρη 1892, θεωροῦμαι ἀσκούμενος δικηγόρος. Μετά τήν ἀπόφαση αὐτή ὑπέβαλα στό Πρωτοδικεῖο αἴτηση παρακαλώντας νά μοῦ χορηγηθεῖ ἄδεια ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος. Ἐπειδή τό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας κωλύεται νά δόσει συγκεκριμένη ἀπάντηση στήν αἴτησή μου, ἀπό ἔλλειψη πληροφοριῶν σχετικῶν μέ τό ἄτομό μου, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας, ὅπως γνωστοποιήσει στόν κύριο πρόεδρο τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας, ὅτι ἡ Ἀστυνομική Διεύθυνση δέν ἔχει ἀντιρήσεις γιά τή χορήγηση τῆς αἰτουμένης ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 1 τοῦ Ἰούνη 1892.

Διασταύρωση ὁδῶν Ποτστόβαγια καί
Σοκόλνιτσια, οἰκία Ρίτικοφ [153]

Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1924 στό περιοδικό «Κράσναγια Λέτοπις» τεῦχος 1

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

11

Πρός τόν Ἐξοχότατο κύριο Πρόεδρο
τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας

Ἀπομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
Β. Ι. Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Συμπληρωματικά μέ ὅσα ἐκτίθενται στήν αἴτηση πού ὑπέβαλα τό μήνα Μάρτη τρέχοντος ἔτους στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας γιά τήν ἔκδοση στό ὄνομά μου ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος*, ἔχω τήν τιμή νά ἀναφέρω στήν Ἐξοχότητά Σας ὅτι δέν εἶμαι σέ θέση νά παρουσιάσω πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης γιά τούς παρακάτω λόγους: ἡ Πρυτανεία τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης, ἀπό ὅπου πῆρα τό πτυχίο νομικῆς, δέν μπορεῖ νά ἐκδόσει σχετικό πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης, γιατί δέν ἤμουν φοιτητής τοῦ Πανεπιστημίου αὐτοῦ, ἀλλά ἔδοσα ἐξετάσεις στήν Ἐξεταστική Ἐπιτροπή τῆς Νομικῆς Σχολῆς του, χωρίς νά ἔχω φοιτήσει ἔπειτα ἀπό ἔγκριση τοῦ Ἐκλαμπροτάτου κυρίου Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, πού δόθηκε τό Μάη τοῦ 1890. Ὅσον ἀφορᾶ τή χορήγηση ἀπομέρους τῆς ἀστυνομίας πιστοποιητικοῦ νομιμοφροσύνης, σᾶς κάνω γνωστό ὅτι ἡ Ἀστυνομική Διεύθυνση δέ χορηγεῖ τέτιο πιστοποιητικό μέ αἴτηση ἰδιωτῶν, ἀλλά μόνο μέ αἴτηση τῶν ἁρμοδίων ἀρχῶν. Μέ βάση τά παραπάνω, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν Ἐξοχότητά Σας ὅπως ἀπευθυνθεῖ στόν κ. Ἀστυνομικό Διευθυντή γιά νά πληροφορη-

---

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 555. *Ἡ Σύντ.*

θεῖ ἄν ὑπάρχουν ἀπ' τήν πλευρά του ἐμπόδια γιά τήν ἔκδοση στό ὄνομά μου ἄδειας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος.

Σαμάρα, 11 τοῦ Ἰούνη 1892.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ [154]

Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1957 στό βιβλίο «Τά νεανικά χρόνια τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ἀπό ἀναμνήσεις τῶν συγχρόνων του καί ἀπό ντοκουμέντα». Ἐκδ. «Μολοντάγια Γκβάρντιγια»

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

12

Πρός τό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας

Ἀπομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
Βλαντίμιρ Ἰλίτς Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

Ἐπισυνάπτοντας στήν παροῦσα αἴτηση ἀπόδειξη τοῦ ταμείου τοῦ Κυβερνείου τῆς Σαμάρας, ἐκδοθεῖσα τόν τρέχοντα μήνα Γενάρη 1893 μέ ἀριθ. 75, ἀπό τήν ὁποία φαίνεται ὅτι κατέθεσα 75 ρούβλια σάν τέλη γιά τήν ἔκδοση στό ὄνομά μου ἀδείας ἀνάληψης ὑποθέσεων καθώς καί τήν ἄδεια πού μοῦ εἶχε χορηγηθεῖ γιά τό 1892, ἔχω τήν τιμή νά σᾶς παρακαλέσω εὐσεβάστως ὅπως μοῦ χορηγήσετε ἄδεια ἀνάληψης ὑποθέσεων γιά τή διάρκεια τοῦ 1893. Ταυτόχρονα δηλώνω ὅτι γιά τή χορήγηση τῆς αἰτουμένης ἀδείας δέν ὑπάρχει κανένα κώλυμα, ἀπό τά προβλεπόμενα στό ἄρθρο 246 τοῦ κώδικα τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας.

Σαμάρα, 5 τοῦ Γενάρη 1893.

Ὁ ἀσκούμενος δικηγόρος
Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ [155]

Δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

18

Πρός τόν 'Εξοχότατο κύριο Πρόεδρο
τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας

'Απομέρους τοῦ ἀσκούμενου δικηγόρου
Βλαντίμιρ 'Ιλίτς Οὐλιάνοφ

ΑΙΤΗΣΗ

'Επειδή σάν ἀσκούμενος δικηγόρος προτίθεμαι νά μεταφέρω τά δικαιώματά μου στήν περιοχή τοῦ 'Εφετείου τῆς Πετρούπολης, ἔχω τήν τιμή νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν 'Εξοχότητά Σας νά μοῦ χορηγήσει βεβαίωση ὅτι εἶμαι ἀναγνωρισμένος ἀσκούμενος δικηγόρος στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας καί ὅτι πῆρα γιά τό 1892 καί τό 1893 ἄδεια ἀνάληψης ὑποθέσεων.

'Ο ἀσκούμενος δικηγόρος
Β. Οὐλιάνοφ

Σαμάρα, 16 τοῦ Αὐγούστου 1893[156].

Δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά, σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ ΠΟΥ ΔΕΝ ΒΡΕΘΗΚΑΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ ΠΟΥ ΓΡΑΦΤΗΚΑΝ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1891-1894 ΚΑΙ ΔΕ ΒΡΕΘΗΚΑΝ ΩΣ ΤΩΡΑ

1891

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΠΑΝΩ ΣΕ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἡ μελέτη ὑποβλήθηκε ἀπό τόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς μαζί μέ τήν αἴτηση τῆς 26 τοῦ Μάρτη 1891 στόν πρόεδρο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 554).

1893

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΟΥ ΕΓΡΑΨΕ Ο Β. Ι. ΛΕΝΙΝ ΣΤΗ ΣΑΜΑΡΑ ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Β. Β. «ΟΙ ΤΥΧΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ»

Ὁ Α. Α. Γκάνσιν στίς ἀναμνήσεις του γράφει, ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Βλαντίμιρ Ἰλίτς εἶχε, ὅπως φαίνεται, τίτλο *«Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντνικισμοῦ στά ἔργα τοῦ Β.Β.»* καί μεταφέρθηκε τό 1893 ἀπό τή Σαμάρα στήν Πετρούπολη (βλ. Ἀναμνήσεις γιά τόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς Λένιν. Ρωσ. ἔκδ., μέρος 1ο, Μόσχα, 1956, σελ. 138).

Γιά τήν ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν, ὅπου γινόταν κριτική τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Β. «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», μιλοῦν στίς ἀναμνήσεις τους ὁ Μ. Γ. Γκριγκόριεφ (βλ. «Προλετάρσκαγια Ρεβολιούτσιγια» 1923, τεῦχος 8, σελ. 61), ὁ Σ. Ι. Μιτσκέβιτς (βλ. Ν. Λένιν. «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;», ἔκδ. «Μοσκόβσκι Ραμπότσι» καί «Νόβαγια Μοσκβά», 1923, σελ. XV, XVIII), ὁ Ι. Χ. Λαλαγιάντς (βλ. Ἀναμνήσεις γιά τόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς Λένιν. Ρωσ. ἔκδ. Μέρος 1ο, Μόσχα, 1956, σελ. 105).

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ μέ ΤΟΝ Ν. Ε. ΦΕΝΤΟΣΕΓΕΦ

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Β. Ι. Λένιν μέ τόν Ν. Ε. Φεντοσέγεφ ἄρχισε τό 1893 ἤ τό 1894.

Ὁ Β. Ι. Λένιν στό ἄρθρο του «Λίγα λόγια γιά τόν Ν. Ε. Φεντοσέγεφ» ἔγραφε: «Ὅσο θυμᾶμαι, ἡ ἀλληλογραφία μου μέ τόν Φεντοσέγεφ ἀναφέρονταν σέ ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς ἤ σοσιαλδημοκρατικῆς κοσμοθεωρίας, ζητήματα πού εἶχαν ἐμφανιστεῖ τότε... Εἶναι πιθανό νά ἔμειναν σέ μένα

μερικά ἀποσπάσματα ἀπό τά γράμματα ἤ ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ Φεντοσέγεφ, δέν εἶμαι ὅμως σέ θέση νά πῶ τίποτε τό συγκεκριμένο ἄν σώθηκαν καί ἄν μποροῦν νά βρεθοῦν» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 33ος, σελ. 415).

1894

«ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ „ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ" ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΟΛΕΜΟΥΝ ΤΟΥΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ;»

Μέρος ΙΙ. Γράφτηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1894

Η ΔΙΑΛΕΞΗ «Η ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ» (ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1894)

Στόν πρόλογο τῆς συλλογῆς «Μέσα σέ 12 χρόνια», ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραφε, ὅτι εἶχε κάνει διάλεξη μέ τόν τίτλο: «Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία», σ' ἕναν ὅμιλο τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης. «Ὅπως φαίνεται ἀπ' τόν τίτλο — ὑπογραμμίζει ὁ Β. Ι. Λένιν — ἡ πολεμική ἐνάντια στόν Στροῦβε ἦταν στή διάλεξη αὐτή ἀσύγκριτα πιό αὐστηρή καί πιό κατηγορηματική (σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τά σοσιαλδημοκρατικά συμπεράσματα) ἀπό ὅ,τι στό ἄρθρο πού δημοσιεύτηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1895. Ὁ μετριασμός τοῦ ὕφους στό ἄρθρου ἔγινε ἐνμέρει ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας κι ἐνμέρει χάρη τῆς „συμμαχίας" μέ τό νόμιμο μαρξισμό στήν κοινή πάλη ἐνάντια στό ναροντνικισμό» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 13ος, σελ. 82). Ἀπ' τήν ὁμάδα τῶν σοσιαλδημοκρατῶν στόν ὅμιλο αὐτό πῆραν μέρος ὁ Β. Ι. Λένιν, ὁ Β. Β. Στάρκοφ καί ὁ Σ. Ι. Ραντσένκο· καί ἀπό τούς νόμιμους λόγιους-μαρξιστές ὁ Π. Μπ. Στροῦβε, ὁ Α. Ν. Πότρεσοφ καί ὁ Ρ. Ε. Κλάσσον.

1894—1895

Η ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ ΣΕΜΙΑΝΙΚΟΦ

Ἡ προκήρυξη γράφτηκε ὕστερα ἀπό τίς 24 τοῦ Δεκέμβρη 1894 (5 Γενάρη 1895) ἀπ' ἀφορμή τίς ταραχές, πού εἶχαν ξεσπάσει στίς 23 τοῦ Δεκέμβρη στό μηχανουργικό ἐργοστάσιο τοῦ Νεβά (πρώην Σεμιάνικοφ) στήν Πετρούπολη.

Ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια ἀναφέρει στίς ἀναμνήσεις της ὅτι ἡ πρώτη αὐτή προπαγανδιστική προκήρυξη τῶν ρώσων μαρξιστῶν γράφτηκε ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν (βλ. Ν. Κ. Κρούπσκαγια, Ἀναμνήσεις γιά τόν Λένιν, ρωσ. ἔκδ., Μόσχα, 1957, σελ. 19 καί τό περιοδικό «Τβόρτσεστβο» 1920, τεῦχος 7–10, σελ. 5).

Ὁ Β. Ι. Λένιν στό ἄρθρο-νεκρολογία «Ὁ Ἰβάν Βασίλιεβιτς Μπάμπουσκιν» (1910) ἔγραφε ὅτι στή σύνταξη τῆς προκήρυξης πρός τούς ἐργάτες τοῦ Σεμιάνικοφ πῆρε ἐνεργό μέρος ὁ Ι. Β. Μπάμπουσκιν, πού μοίρασε ὁ ἴδιος τήν προκήρυξη αὐτή.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΩΝ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΙ ΑΠ' ΤΟΝ Β.Ι. ΛΕΝΙΝ

Τέλος 1889—1890

Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. «Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος» (μετάφραση ἀπό τά γερμανικά). Ἡ μετάφραση δέ διασώθηκε.

Ἡ Μ. Ι. Οὐλιάνοβα στίς ἀναμνήσεις της γιά τήν περίοδο πού ὁ Λένιν ἔμενε στό χωριό Ἀλακάγιεβα τῆς Σαμάρας παραθέτει τά παρακάτω λόγια τοῦ Α. Ι. Γεραμάσοφ: «Τότε ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς ἔκανε μιά ὑπέροχη μετάφραση τοῦ „Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου" τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς. Ἡ μετάφραση αὐτή κυκλοφοροῦσε χειρόγραφη ἀπό χέρι σέ χέρι, τήν πήγαμε καί στό Σιζράν. Ἐκεῖ ἔδοσα τό τετράδιο σ' ἕνα γνωστό μου δάσκαλο, πού θεωροῦνταν ἀπό τίς ἐκπαιδευτικές ἀρχές ὄχι νομιμόφρονας. Ἔτυχε, κάποτε νά καλέσουν τό δάσκαλο γιά μιά δουλιά στό Σιμπίρσκ στόν ἐπιθεωρητή τῶν δημοτικῶν σχολείων. Ἡ μητέρα τοῦ δάσκαλου φοβήθηκε μήπως πᾶνε καί κάνουν ἔρευνα στό σπίτι καί κατάστρεψε τό τετράδιο. Αὐτή τήν τύχη εἶχε ἡ μετάφραση αὐτή τοῦ Ἰλίτς. Ὅταν τό θυμᾶμαι, μέ τύπτει ἡ συνείδηση γιατί ἐνμέρει ἤμουν ὑπεύθυνος γιά τό χαμό τῆς ὑπέροχης αὐτῆς μετάφρασης» (βλ. Ἀναμνήσεις γιά τόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς Λένιν. Ρωσ. ἔκδ., Μέρος 1, Μόσχα, 1956, σελ. 57). Γιά τήν πληροφορία αὐτή τοῦ Α. Ι. Γεραμάσοφ γράφει στίς ἀναμνήσεις του καί ὁ Μ. Ι. Σεμενόφ. (Μ. Μπλάν) (βλ. «Ἡ ἐπαναστατική Σαμάρα στά χρόνια 1880–1900». Ἐκδοτικό τοῦ Κούιμπισεφ, 1940, σελ. 55).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Τό ἄρθρο *«Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή. Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ — „Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας"»* εἶναι τό πρῶτο ἀπ' ὅλα τά ἔργα τοῦ Λένιν, πού ἔφτασαν στά χέρια μας. Γράφτηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1893 καί διαβάζονταν ἀπ' τό χειρόγραφο στούς κύκλους τῆς μαρξιστικῆς νεολαίας τῆς Σαμάρας. Ὁ Λένιν σκεφτόταν νά δημοσιεύσει τό ἄρθρο στό φιλελεύθερο περιοδικό «Ρούσκαγια Μίσλ», πού ἐκδιδόταν στή Μόσχα, ἡ σύνταξη ὅμως τοῦ περιοδικοῦ τό ἀπόριψε «γιατί δέ συμφωνεῖ μέ τή γραμμή τοῦ περιοδικοῦ». Στό γράμμα του ἀπ' τίς 30 τοῦ Μάη 1894 ὁ Λένιν ἔγραφε γι' αὐτό τό ζήτημα: «Εἶχα, μάλιστα, τήν ἀφέλεια νά τό στείλω στό „Ρούσκαγια Μίσλ", ἀπ' ὅπου, ἐννοεῖται, πῆρα ἀρνητική ἀπάντηση: τό λόγο τῆς ἄρνησης τόν κατάλαβα πολύ καλά, ὅταν στό τεῦχος 2 τοῦ „Ρούσκαγια Μίσλ" διάβασα τό ἄρθρο πού ἔγραψε γιά τόν Πόστνικοφ ὁ „γνωστός μας" σαχλός φιλελεύθερος, ὁ κ. Β. Β. Πρέπει νάχει κανείς μεγάλη ἐπιδεξιότητα γιά νά μπορεῖ νά παραμορφώνει τελείως ἕνα θαυμάσιο ὑλικό καί νά ἐξαφανίζει ὅλα τά στοιχεῖα μέσα σέ κούφιες φράσεις!». (Λενινιστική Συλλογή XXXIII, 1940, σελ. 17).

Στό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ ὑπάρχουν δυό χειρόγραφα τοῦ ἄρθρου «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή», γραμμένα μέ τό χέρι τοῦ Λένιν. Τό πρῶτο (τό πρόχειρο) χειρόγραφο προέρχεται ἀπό τό προσωπικό ἀρχεῖο τοῦ Λένιν· τό δεύτερο χειρόγραφο, ὅπου ὑπάρχουν ὁρισμένες συμπληρώσεις, πού ἔκανε ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς ὅταν καθαρόγραφε τό ἄρθρο, εἶχε δοθεῖ ἀπό τόν ἴδιο στόν Σ. Ι. Μιτσκέβιτς καί κατασχέθηκε στήν ἔρευνα πού τοῦ ἔγινε στίς 3 τοῦ Δεκέμβρη 1894. Τό χειρόγραφο βρέθηκε τό 1923 στά ἀρχεῖα τοῦ Ἐφετείου τῆς Μόσχας καί τότε ἀκριβῶς πρωτοδημοσιεύτηκε στή συλλογή «Στά εἰκοσιπεντάχρονα τοῦ πρώτου συνεδρίου τοῦ κόμματος (1898–1923)». Σέ τούτη τήν ἔκδοση τό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό δεύτερο χειρόγραφο, τό διορθωμένο ἀπ' τόν Β. Ι. Λένιν.

Στό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ φυλάγεται ἐπίσης τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας» μέ σημειώσεις τοῦ Λένιν, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται σέ τοῦτο τόν τόμο στό μέρος «Προκαταρκτικά ὑλικά».

Τά βασικά ὑλικά αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ὁ Λένιν τά χρησιμοποίησε στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού γράφτηκε τό 1896–1899 καί τυπώθηκε τό Μάρτη τοῦ 1899. — *1*.

[2] *Στατιστική τῶν ζέμστβο* εἶναι ἡ στατιστική πού διενεργοῦσαν οἱ ὑπηρεσίες τῶν ζέμστβο. Οἱ διευθύνσεις, τά γραφεῖα κ' οἱ ἐπιτροπές στατιστικῆς τῶν συμβουλίων τῶν ζέμστβο στά κυβερνεῖα καί στούς νομούς διενεργοῦσαν στατιστικές ἔρευνες (ἀπογραφές τῶν ἀγροτικῶν καί βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν, καθορισμός τῆς ἀποδοτικότητας τῶν χωραφιῶν, ἐπανεκτίμηση τῆς γῆς καί τῆς περιουσίας, πού ἐπιβαρύνονταν μέ εἰσφορές γιά τά ζέμστβο, μελέτη τῶν προϋπολογισμῶν τῶν ἀγροτῶν κτλ.) καί δημοσίευαν πολυάριθμες μελέτες καί στατιστικές συλλογές, κατά νομούς καί κυβερνεῖα, πού περιεῖχαν ὑλικό, πλούσιο σέ στοιχεῖα.

Ὁ Β. Ι. Λένιν, πού ἔδειχνε μεγάλη ἐκτίμηση γιά τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, ἔγραφε ὅτι «μιά πιό κοντινή γνωριμία τῶν εὐρωπαίων μέ τή δική μας στατιστική τῶν ζέμστβο θά ἔδινε, ἴσως, ἰσχυρή ὤθηση στήν πρόοδο τῆς κοινωνικῆς στατιστικῆς γενικά» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 5ος, σελ. 195). Ταυτόχρονα ὁ Λένιν ἐπέκρινε τίς μεθόδους πού ἐφάρμοζαν οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο στήν ἐπεξεργασία καί στήν ταξινόμηση τῶν στατιστικῶν στοιχείων. «Αὐτό εἶναι τό πιό ἀκανθῶδες σημεῖο τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο μας, πού εἶναι περίφημη σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἐπιμελημένη καί λεπτολογημένη ἐργασία», ἔγραφε ὁ Λένιν (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 20ός, σελ. 67). Οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο, πού πολλοί ἀπ' αὐτούς ὑποστήριζαν τίς θέσεις τῶν ναρόντνικων, συχνά ἐπεξεργάζονταν μεροληπτικά τά στατιστικά στοιχεῖα. Πίσω ἀπ' τίς στῆλες τῶν ἀριθμῶν πού παράθεταν, ἐξαφανίζονταν οἱ οὐσιαστικές διαφορές καί τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῶν διάφορων ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς, πού σχηματίστηκαν στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ὁ Λένιν μελετοῦσε, ἔλεγχε καί ἐπεξεργάζονταν τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Ἔκανε δικούς του ὑπολογισμούς, σύντασσε καταστάσεις καί πίνακες, ἀνέλυε μαρξιστικά καί ταξινομοῦσε ἐπιστημονικά τά συγκεντρωμένα στοιχεῖα γιά τά ἀγροτικά καί βιοτεχνικά νοικοκυριά. Χρησιμοποιώντας τό πλούσιο ὑλικό τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, ὁ Λένιν ξεσκέπαζε τά ἐπινοημένα σχήματα τῶν ναρόντνικων καί ἔδειχνε τήν πραγματική εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Τά ὑλικά τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, ὁ Λένιν τά χρησιμοποίησε πλατιά στίς ἐργασίες του καί ἰδιαίτερα στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (γιά τή στατιστική τῶν ζέμστβο βλ. τήν ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν «Σχετικά μέ τά καθήκοντα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο», πού γράφτηκε τό 1914). — *3.*

[3] Πρόκειται γιά τή συλλογή «Τά συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας στή Ρωσία σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο». Τόμ. I — *Β.Β.* «Ἡ ἀγροτική κοινότητα», Μόσχα, 1892· τόμ. II —*Ν.Κάρισεφ.*«Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν»,Ντέρπτ, 1892. Καί οἱ δυό αὐτές ἐργασίες ἔχουν φιλελευθεροναροντνικιστικό προσανατολισμό. — *4.*

[4] *Κοινότητα* (ἀγροτική) στή Ρωσία — μορφή κοινῆς χρησιμοποίησης τῆς γῆς ἀπ' τούς ἀγρότες, πού χαρακτηριζόταν ἀπό τό ὅτι ἡ ἀμειψισπορά ἦταν ὑποχρεωτική καί τά δάση κ' οἱ βοσκότοποι ἔμεναν ἀδιαίρετα. Κύρια γνωρίσματα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας στή Ρωσία ἦταν

ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη (ὑποχρεωτική συλλογική εὐθύνη τῶν ἀγροτῶν γιά τήν ἔγκαιρη καί πλέρια καταβολή τῶν χρηματικῶν ὀφειλῶν καί γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν κάθε λογῆς ὑποχρεώσεων πρός τό κράτος καί τούς τσιφλικάδες), ἡ συστηματική ἀναδιανομή τῆς γῆς καί ἡ ἔλλειψη δικαιώματος ἐγκατάλειψης τῆς γῆς, ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης τῆς γῆς.

Ἡ κοινότητα στή Ρωσία εἶναι γνωστή ἀπό πολύ παλιά. Στήν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης ἡ κοινότητα γινόταν βαθμιαῖα ἕνα ἀπό τά θεμέλια τῆς δουλοπαροικίας στή Ρωσία. Οἱ τσιφλικάδες καί ἡ τσαρική κυβέρνηση χρησιμοποιοῦσαν τήν κοινότητα γιά νά δυναμώνουν τήν καταπίεση τῶν δουλοπάροικων καί γιά νά ἀπομυζοῦν ἀπ' τό λαό χρήματα μέ τή μορφή ἐξαγορᾶς καί φόρων. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔλεγε, ὅτι ἡ κοινότητα «χωρίς νά προστατεύει τούς ἀγρότες ἀπ' τήν προλεταριοποίηση, παίζει στήν πραγματικότητα ρόλο μεσαιωνικοῦ φραγμοῦ, πού ἀπομονώνει τούς ἀγρότες, τούς κρατᾶ καθηλωμένους σέ μικρές ἑνώσεις καί σέ κατηγορίες, πού ἔχουν χάσει κάθε „νόημα ὕπαρξης"» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 15ος, σελ. 61).

Τό πρόβλημα τῆς κοινότητας προκάλεσε ἔντονες συζητήσεις καί συντέλεσε στήν ἐμφάνιση πλούσιας οἰκονομικῆς φιλολογίας. Ἰδιαίτερη προσοχή στήν κοινότητα ἔδιναν οἱ ναρόντνικοι, πού τήν ἔβλεπαν σάν ἐγγύηση ἑνός ἰδιαίτερου δρόμου ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας πρός τό σοσιαλισμό. Κάνοντας μεροληπτική ἐπιλογή καί πλαστογράφηση τῶν στοιχείων καί χρησιμοποιώντας τούς λεγόμενους «μέσους ἀριθμούς», οἱ ναρόντνικοι προσπαθοῦσαν νά ἀποδείξουν, ὅτι ἡ κοινοτική ἀγροτιά στή Ρωσία ἔχει ἐξαιρετική «σταθερότητα» κι ὅτι τάχα ἡ κοινότητα προστατεύει τούς ἀγρότες ἀπ' τή διείσδυση τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων στή ζωή τους, ὅτι «σώζει» τούς ἀγρότες ἀπ' τήν καταστροφή καί τήν ταξική διαφοροποίηση. Ἀκόμα ἀπό τά 1880–1890 ὁ Γ. Β. Πλεχάνοφ ἔδειξε, ὅτι δέν ἔχουν καμιά βάση οἱ αὐταπάτες τῶν ναρόντνικων περί «κοινοτικοῦ σοσιαλισμοῦ»· τήν ἑπόμενη δεκαετία ὁ Β. Ι. Λένιν σύντριψε τελειωτικά τίς θεωρίες τῶν ναρόντνικων. Στηριζόμενος σέ πολυάριθμα γεγονότα καί στατιστικά στοιχεῖα, ὁ Λένιν ἔδειξε μέ ποιόν τρόπο ἀναπτύσσονταν οἱ καπιταλιστικές σχέσεις στό ρωσικό χωριό καί μέ ποιόν τρόπο τό κεφάλαιο, διεισδύοντας στήν πατριαρχική ἀγροτική κοινότητα, ἀποσύνθετε τήν ἀγροτιά σέ ἀνταγωνιστικές τάξεις: σέ κουλάκους καί σέ φτωχούς ἀγρότες.

Τό 1906 ὁ τσαρικός ὑπουργός Στολίπιν ψήφισε πρός τό συμφέρον τῶν κουλάκων ἕνα νόμο, πού ἐπέτρεπε τήν ἔξοδο τῶν ἀγροτῶν ἀπ' τήν κοινότητα καί τήν πούληση τοῦ κλήρου. Μέσα σέ ἐννιά χρόνια ἀπό τήν ψήφιση αὐτοῦ τοῦ νόμου, πού ἐγκαινίασε τήν ἐπίσημη διάλυση τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος στό χωριό καί δυνάμωσε τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς, βγῆκαν ἀπ' τήν κοινότητα πάνω ἀπό δυό ἑκατομμύρια νοικοκυρέοι. — *9.*

[5] *Ἀνακαταγραμμένα ἄτομα.* Πρόκειται γιά τόν ἀρσενικό πληθυσμό τῆς Ρωσίας στήν ἐποχή τῆς δουλοπαροικίας, πού πλήρωνε κεφαλικό φόρο (κυρίως ἀγρότες καί μικροαστοί) καί γιά τό σκοπό αὐτό περνοῦσε ἀπό εἰδικές ἀπογραφές (τίς λεγόμενες «ἀνακαταγραφές»). Τέτιες «ἀνακαταγραφές» ἄρχισαν νά γίνονται στή Ρωσία ἀπό τό 1718. Τό 1857–1859 ἔγινε ἡ τελευταία, ἡ δέκατη «ἀνακαταγραφή». Μέ βάση τήν

ἀνακαταγραφή γινόταν σέ μιά σειρά περιοχές ἀναδιανομή τῆς γῆς μέσα στίς ἀγροτικές κοινότητες. — *10.*

[6] Ὁ Β. Ι. Λένιν διόρθωσε στόν πίνακα τά λάθη πού ἔκανε ὁ Β. Ε. Πόστνικοφ στίς ἀθροίσεις: ἀντί 1476 ἔβαλε 1453· ἀντί 10 107 ἔβαλε 10 057· ἀντί 4595 ἔβαλε 4593 (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο,σελ. 539). — *16.*

[7] *Οἱ μεννονίτες* ἦταν ὀπαδοί μιᾶς αἵρεσης, πού ἦρθαν ἀπό τή Δυτική Εὐρώπη καί μετοίκησαν στή Ρωσία στά τέλη τοῦ XVIII αἰώνα. Ὀνομάστηκαν ἔτσι ἀπ' τό ὄνομα τοῦ ὀλλανδοῦ Μέννο Σίμονς, ἱδρυτῆ τῆς αἵρεσης. Οἱ μεννονίτες ἐγκαταστάθηκαν κυρίως στά κυβερνεῖα Αἰκατερινοσλάβ καί Ταυρίδας. Τά νοικοκυριά τῶν μεννονιτῶν ἐποίκων ἦταν στήν πλειονότητά τους εὔπορα, κουλάκικα νοικοκυριά. — *25.*

[8] *«Ἀγροτική μεταρύθμιση» τοῦ 1861*, εἶναι ἡ μεταρύθμιση πού κατάργησε τή δουλοπαροικία στή Ρωσία καί πού ἐφαρμόστηκε ἀπ' τήν τσαρική κυβέρνηση πρός ὄφελος τῶν φεουδαρχῶν-τσιφλικάδων. Τήν ἀνάγκη τῆς μεταρύθμισης τήν καθόρισε ὅλη ἡ πορεία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας καί ἡ ἄνοδος τοῦ μαζικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος ἐνάντια στή φεουδαρχική ἐκμετάλλευση. Ὡς πρός τή μορφή της ἡ «ἀγροτική μεταρύθμιση» ἦταν μεταρύθμιση φεουδαρχική. Ἡ δύναμη ὅμως τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, πού ὤθοῦσε τή Ρωσία στό δρόμο τοῦ καπιταλισμοῦ, ἔδοσε στή φεουδαρχική μορφή ἀστικό περιεχόμενο καί «τό περιεχόμενο αὐτό ἐκδηλωνόταν τόσο ἐντονότερα, ὅσο *λιγότερο* περικόπτονταν τά χωράφια τῶν ἀγροτῶν, ὅσο πιό *πλήρης* ἦταν ὁ χωρισμός τους ἀπό τά τσιφλικάδικα χωράφια, ὅσο πιό *χαμηλό* ἦταν τό χαράτσι πού ἔτρεπε νά πληρώσουν οἱ ἀγρότες στούς τσιφλικάδες» (Β. Ι. Λένιν. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 17ος σελ. 95). Ἡ «ἀγροτική μεταρύθμιση» ἦταν ἕνα βῆμα πρός τή μετατροπή τῆς Ρωσίας σέ ἀστική μοναρχία. Στίς 19 τοῦ Φλεβάρη 1861 ὁ Ἀλέξανδρος Β' ὑπόγραψε τό Διάγγελμα καί τά «Διατάγματα» γιά τούς ἀγρότες, πού ἀπελευθερώνονταν ἀπ' τή φεουδαρχική ἐξάρτηση. Συνολικά ἀπελευθερώθηκαν 22,5 ἑκατομμύρια δουλοπάροικοι. Ἡ τσιφλικάδικη ὅμως γαιοχτησία διατηρήθηκε. Ἡ γῆ τῶν ἀγροτῶν κηρύσσονταν ἰδιοχτησία τοῦ τσιφλικᾶ. Ὁ ἀγρότης μποροῦσε νά ἀποχτήσει κλῆρο μόνο σύμφωνα μέ τό μέγεθος πού καθόριζε ὁ νόμος (κι αὐτό μέ τή συγκατάθεση τοῦ τσιφλικᾶ) καί μέ ἐξαγορά. Τήν ἐξαγορά τήν πλήρωναν οἱ ἀγρότες στήν τσαρική κυβέρνηση κι αὐτή πλήρωνε στούς τσιφλικάδες τό καθορισμένο ποσό. Σύμφωνα μέ κατά προσέγγιση ὑπολογισμούς οἱ εὐγενεῖς κατεῖχαν ὕστερα ἀπ' τή μεταρύθμιση 71,5 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες γῆ καί οἱ ἀγρότες 33,7 ἑκατομ. ντεσιατίνες. Χάρη στή μεταρύθμιση οἱ τσιφλικάδες ἀφαίρεσαν πάνω ἀπ' τό $^{1}/_{5}$ τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν καί σέ μερικες περιπτώσεις μάλιστα καί τά $^{2}/_{5}$.

Ἡ μεταρύθμιση δέν κατάργησε ἀλλά μόνο ὑπονόμευσε τό παλιό σύστημα οἰκονομίας, πού στηρίζονταν στήν ἀγγαρεία. Στά χέρια τῶν τσιφλικάδων ἔμεναν τά καλύτερα κομμάτια τῶν ἀγροτικῶν κλήρων («ἡ γῆ πού ἀφαιρέθηκε», τά δάση, τά λιβάδια, οἱ ποτίστρες, οἱ βοσκότοποι καί λοιπά), πού χωρίς αὐτά οἱ ἀγρότες δέν μποροῦσαν νά διατηρήσουν ἀνεξάρτητο νοικοκυριό. Ὡσότου συνάψουν τά συμ-

βόλαια ἐξαγορᾶς οἱ ἀγρότες θεωροῦνταν «προσωρινά ὑπόχρεοι» καί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά δίνουν στόν τσιφλικά δοσίματα καί νά ἐκτελοῦν ἀγγαρεῖες. Τά ποσά ἐξαγορᾶς πού πλήρωναν οἱ ἀγρότες γιά νά γίνουν ἰδιοχτῆτες τῶν κλήρων τους δείχνουν τήν καθαρή καταλήστευσή τους ἀπό τούς τσιφλικάδες καί τήν τσαρική κυβέρνηση. Γιά τήν ἐξόφληση τοῦ χρέους τῶν ἀγροτῶν πρός τήν τσαρική κυβέρνηση καθορίστηκε προθεσμία 49 χρόνων μέ τόκο 6%. Οἱ καθυστερούμενες δόσεις γιά τήν ἐξαγορά αὔξαιναν ἀπό χρόνο σέ χρόνο. Καί μόνο οἱ ἀγρότες πού ἦταν δουλοπάροικοι στούς φεουδάρχες πλήρωσαν γιά ἐξαγορά στήν τσαρική κυβέρνηση 1,9 δισεκατομ. ρούβλια, ἐνῶ ἡ τιμή ἀγορᾶς τῆς γῆς πού πέρασε στούς ἀγρότες δέν ξεπερνοῦσε τά 544 ἑκατομμ. ρούβλια. Στήν πραγματικότητα οἱ ἀγρότες ὑποχρεώθηκαν νά πληρώσουν γιά τή γῆ τους ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια ρούβλια, πράγμα πού ἔφερνε τήν καταστροφή τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν καί τή μαζική ἐξαθλίωση τῶν ἀγροτῶν.

Οἱ ρῶσοι ἐπαναστάτες δημοκράτες μέ ἐπικεφαλῆς τόν Τσερνισέβσκι ἐπέκριναν τήν «ἀγροτική μεταρύθμιση» γιά τόν φεουδαρχικό της χαρακτήρα.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ὀνόμασε τήν «ἀγροτική μεταρύθμιση» τοῦ 1861 πρῶτο μαζικό ἐκβιασμό σέ βάρος τῆς ἀγροτιᾶς πρός ὄφελος τοῦ αναπτυσσόμενου στή γεωργία καπιταλισμοῦ, «ἐκκαθάριση τοῦ ἐδάφους», πού πραγματοποιήθηκε ἀπ' τούς τσιφλικάδες ὑπέρ τοῦ καπιταλισμοῦ.

Γιά τή μεταρύθμιση τοῦ 1861 βλ. τό ἄρθρο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ὁ σοσιαλισμός στή Γερμανία» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ. τόμ. 16ος, μέρος ΙΙ, 1936, σελ. 252–254) καί τίς ἐργασίες τοῦ Β. Ι. Λένιν «Πενῆντα χρόνια ἀπ' τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας», «Ἀπ' ἀφορμή μιά ἐπέτειο», «„Ἡ ἀγροτική μεταρύθμιση" καί ἡ προλεταριακο-αγροτική ἐπανάσταση» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 17ος, σελ. 64–67, 84–101). — *26.*

[9] Στό χειρόγραφο παρεισέφρυσαν ὁρισμένα λάθη στούς ἀριθμητικούς ὑπολογισμούς: τό σύνολο τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης εἶναι 1651 ντεσιατίνες· τό μέγεθος τῆς χρηματικῆς ζήτησης πού παρουσιάζεται στήν ἀγορά, ἄν ὑπολογιστοῦν μόνο τά νοικοκυριά μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 5 ντεσιατίνες τό καθένα, εἶναι 22 498 ρούβλια. Ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν πάνω ἀπό 5 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση θά εἶναι 1603 ντεσιατίνες. Αὐτά ὅμως τά ἀριθμητικά λάθη δέν ἔχουν ἐπίδραση στά γενικά συμπεράσματα.

Στόν πρῶτο τόμο τῆς τέταρτης ἔκδοσης τῶν ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν τά παραπάνω ἀριθμητικά λάθη διορθώθηκαν μέ τήν τροποποίηση τῶν στοιχείων πού πῆρε ὁ Β. Ι. Λένιν σάν ἀφετηρία στούς ὑπολογισμούς του.

Σέ τούτη τήν ἔκδοση οἱ ἀριθμητικοί ὑπολογισμοί μπαίνουν σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο τοῦ Β. Ι. Λένιν. — *34.*

[10] *Κολληγιά* — παλιά στοιχειώδικη μορφή κοινῆς δουλιᾶς τῆς φτωχολογιᾶς τοῦ χωριοῦ, ὅπου μερικά ἀγροτικά νοικοκυριά ἑνώνουν τά ζῶα ἐργασίας καί τά ἄλλα μέσα παραγωγῆς τους γιά νά κάνουν τίς ἀγροτικές δουλιές. Ὁ Β. Ι. Λένιν στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὀνομάζει τήν κολ-

ληγιά «συνεταιρισμό τῶν νοικοκυριῶν πού ξεπέφτουν καί πού ἐκτοπίζονται ἀπό τήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 3ος, σελ. 56). — *37.*

[11] *Σέλσκαγια ρασπράβα* (κοινοτικό δικαστήριο) — εἰδικό δικαστήριο γιά τούς κρατικούς ἀγρότες, πού ἱδρύθηκε στήν τσαρική Ρωσία μέ τό διάταγμα τοῦ 1838. Ἀποτελοῦνταν ἀπό τόν προεστό τοῦ χωριοῦ (σάν πρόεδρο) καί δυό χωρικούς, πού ἐκλέγονταν. Ἡ σέλσκαγια ρασπράβα, πού ἦταν δικαστήριο πρωτοβάθμιο, ἐξέταζε ἀστικές μικροϋποθέσεις καί παραβάσεις, ἐπέβαλλε πρόστιμα, καταδίκαζε σέ ἀναγκαστική ἐργασία καί σέ ραβδισμούς. Δευτεροβάθμιο ἀγροτικό δικαστήριο ἦταν ἡ βολοστνάγια ρασπράβα (ἐπαρχιακό δικαστήριο). Τό 1858 τά ἐπαρχιακά καί κοινοτικά δικαστήρια καταργήθηκαν, ὁ ὅρος ὅμως «ρασπράβα» ἐξακολουθοῦσε νά συνηθίζεται γιά τά κατώτερα ἀγροτικά δικαστήρια. — *42.*

[12] *«Ρούσκαγια Μίσλ»* («Ρωσική Σκέψη») — μηνιάτικο περιοδικό μέ φιλελευθεροναροντνικιστικό προσανατολισμό· ἄρχισε νά βγαίνει στή Μόσχα ἀπό τό 1880. Τήν τελευταία δεκαετία τοῦ περασμένου αἰώνα, πού ἦταν περίοδος διαμάχης ἀνάμεσα στούς μαρξιστές καί στούς φιλελευθεροναρόντνικους, ἡ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ, παρ' ὅλο πού ἀκολουθοῦσε τή γραμμή τῶν ναρόντνικων, διέθετε μερικές φορές τίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ γιά ἄρθρα τῶν μαρξιστῶν. Στή φιλολογική ρουμπρίκα τοῦ περιοδικοῦ δημοσιεύονταν ἐργασίες προοδευτικῶν συγγραφέων: τοῦ Α. Μ. Γκόρκι, τοῦ Β. Γ. Κορολένκο, τοῦ Δ. Ν. Μάμιν-Σιμπιριάκ, τοῦ Γ. Ι. Οὐσπένσκι, τοῦ Α. Π. Τσέχοφ κ. ἄ.

Ὕστερα ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1905 τό περιοδικό αὐτό ἔγινε ὄργανο τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τοῦ κόμματος τῶν καντέτων κι ἔβγαινε μέ διευθυντή τόν Π. Μπ. Στροῦβε. Κλείστηκε στά μέσα τοῦ 1918.— *47.*

[13] *Ντλιννοζεμέλιε.* Πρόκειται γιά ἀγροτικούς κλήρους πού βρίσκονταν πολλά χιλιόμετρα μακριά (μερικές φορές τό ἕνα κομμάτι τοῦ κλήρου ἀπεῖχε 25-30 χιλιόμετρα ἀπό τό ἄλλο). Τέτιους κλήρους συναντοῦσε κανείς συχνά στίς περιοχές τῶν στεπῶν στή Νότια καί στήν Ἀνατολική Ρωσία, ὅπου ὑπῆρχαν κυρίως μεγάλα χωριά, πού ἀριθμοῦσαν κάμποσες ἑκατοντάδες ἀγροτικά νοικοκυριά (περιγραφή γιά τούς κλήρους αὐτούς βλ. στό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας». Μόσχα 1891, κεφάλαιο ΙΙΙ. Οἱ ἀπομακρυσμένοι καί κατατεμαχισμένοι κλῆροι τῶν ἀγροτῶν, σελ. 69-105). — *52.*

[14] *«Βέστνικ Ἐβρόπι»* («Ἀγγελιαφόρος τῆς Εὐρώπης») — μηνιάτικο ἱστορικο-πολιτικό καί φιλολογικό περιοδικό μέ ἀστικό φιλελεύθερο προσανατολισμό· ἔβγαινε στήν Πετρούπολη ἀπ' τό 1866 ὥς τό 1918. Στό περιοδικό δημοσιεύονταν ἄρθρα ἐνάντια στούς ἐπαναστάτες μαρξιστές. — *56.*

[15] *Τά νομαρχιακά συμβούλια γιά τίς ὑποθέσεις τῶν ἀγροτῶν* εἶχαν ἱδρυθεῖ στή Ρωσία τό 1874 γιά νά ἐπιβλέπουν τά κοινοτικά καί ἐπαρχιακά «ἀγροτικά κοινωνικά διοικητικά» ὄργανα. Τά συμβούλια αὐτά ἀπο-

τελοῦνταν ἀπό τούς ἀστυνόμους, τούς εἰρηνοδίκες καί τούς προέδρους τῶν ζέμστβο τῶν νομῶν καί εἶχαν ἐπικεφαλῆς τούς αἱρετούς ἐκπροσώπους τῶν εὐγενῶν τοῦ κάθε νομοῦ. Τά νομαρχιακά συμβούλια γιά τίς ὑποθέσεις τῶν ἀγροτῶν ὑπάγονταν στά ἀντίστοιχα συμβούλια τῶν κυβερνείων, πού εἶχαν ἐπικεφαλῆς τούς γενικούς διοικητές τῶν κυβερνείων. — *61.*

[16] Πρόκειται γιά τήν πείνα τοῦ 1891 πού ἔπληξε πολύ σκληρά τά ἀνατολικά καί νοτιοανατολικά κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας. Ἡ πείνα τοῦ 1891 ξεπερνοῦσε σέ ἔκταση ὅλες τίς παλιότερες ἀνάλογες θεομηνίες, πού ἔπληξαν τή χώρα. Ἡ πείνα, πού ἔφερε στόν ἐργαζόμενο πληθυσμό ἀπίστευτες συμφορές, προκάλεσε μαζική καταστροφή τῶν ἀγροτῶν καί ταυτόχρονα ἐπιτάχυνε τό προτσές τῆς δημιουργίας ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία (γιά τήν πείνα τοῦ 1891 στή Ρωσία βλ. τό ἄρθρο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ὁ σοσιαλισμός στή Γερμανία». Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ. τόμ. 16ος, μέρος II, 1936, σελ. 253–254 καί Β. Ι. Λένιν. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 3ος, σελ. 135–488). — *64.*

[17] Ἡ ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν *«Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν»* γράφτηκε στήν Πετρούπολη τό φθινόπωρο τοῦ 1893.

Τίς βασικές θέσεις τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὁ Λένιν τίς ἀνάπτυξε ἀρχικά σέ συνεδρίαση τοῦ ὁμίλου τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης (στό λεγόμενο κύκλο τῶν «γέρων») ὅταν ἔγινε συζήτηση πάνω στή διάλεξη τοῦ Γ. Μπ. Κράσιν μέ θέμα «Τό πρόβλημα τῶν ἀγορῶν». Σύμφωνα μέ τά σχόλια τῶν μελῶν τοῦ κύκλου ἡ ὁμιλία τοῦ Λένιν προκάλεσε τεράστια ἐντύπωση σ' αὐτό. Ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια στίς ἀναμνήσεις της, ἀναφερόμενη σ' αὐτήν τήν ὁμιλία τοῦ Λένιν, ἔγραφε: «Τό ζήτημα τῶν ἀγορῶν τό ἐξέταζε στήν ἐργασία του ὁ νεοφερμένος μαρξιστής πολύ συγκεκριμένα, τό συνέδεε μέ τά συμφέροντα τῶν μαζῶν, στόν τρόπο πού τό ἐξέταζε ἔνιωθες τό ζωντανό μαρξισμό, πού ἀντικρύζει τά φαινόμενα στίς συγκεκριμένες τους συνθῆκες καί στήν ἐξελιξή τους» (Ν. Κ. Κρούπσκαγια. Ἀναμνήσεις γιά τόν Λένιν. Μόσχα 1957, σελ. 10).

Στήν ὁμιλία του στή συνεδρίαση τοῦ ὁμίλου καί κατόπιν στή γραφτή διάλεξη μέ τόν τίτλο «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» ὁ Λένιν ἔδειξε τά λάθη τοῦ Γ. Μπ. Κράσιν, πού θεωροῦσε τήν ὕπαρξη τῶν ἐξωτερικῶν ἀγορῶν ἀπαραίτητο ὅρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί ἀρνοῦνταν τή σύνδεση ἀνάμεσα στίς δυό ὑποδιαιρέσεις τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν ἐπέκρινε αὐστηρά τίς ἀπόψεις τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων σχετικά μέ τίς τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, καθώς ἐπίσης καί τίς ἀντιλήψεις τῶν ἐκπροσώπων τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ», πού τότε ἄρχιζε νά παρουσιάζεται.

Ἡ ἐργασία τοῦ Λένιν «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» κυκλοφοροῦσε στούς σοσιαλδημοκρατικούς ὁμίλους τοῦ Πέτερμπουργκ καί ἄλλων πόλεων· στάθηκε ἰσχυρό ὅπλο στήν πάλη ἐνάντια στό ναροντνικισμό καί στό «νόμιμο μαρξισμό». Τά βασικά συμπεράσματα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἀναπτύχθηκαν κατοπινά ἀπό τόν Λένιν στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Τό χειρόγραφο τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο

πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», πού θεωροῦνταν χαμένο, μόλις τό 1937 ἔφτασε στό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ.

Ἡ ἐργασία πρωτοδημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Μπολσεβίκ» τεῦχος 21 τό 1937· τό 1938 ἐκδόθηκε ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο σέ ξεχωριστή ἔκδοση· σέ συνέχεια συμπεριλήφθηκε στόν πρῶτο τόμο τῆς τέταρτης ἔκδοσης τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν. — *69.*

[18] *Πρόσθετη ἀξία* εἶναι ἡ ὑπεραξία (Mehrwert, κατά τόν Μάρξ). Στά ἔργα του τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποιοῦσε τόν ὅρο «πρόσθετη ἀξία» παράλληλα μέ τόν ὅρο «ὑπεραξία». Ἀργότερα χρησιμοποιοῦσε μόνο τόν ὅρο «ὑπεραξία». — *75.*

[19] Τό σχῆμα τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς, ὅπου ὑπολογίζεται καί ἡ τεχνική πρόοδος, παρατίθεται αὐτούσιο σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ὁρισμένες ἀριθμητικές ἀνακρίβειες, πού ὑπάρχουν σ' αὐτό δέν ἐπιδροῦν στήν πορεία τῶν συλλογισμῶν καί στά γενικά συμπεράσματα. — *81.*

[20] Στή στήλη «Μέσα παραγωγῆς γιά μέσα κατανάλωσης» παρατίθεται τό συνολικό ποσό I (μ + υ), πού περιλαβαίνει καί τό μέρος, πού προορίζεται γιά συσσώρευση. Πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη ὅτι ἕνα μέρος τῆς νεοδημιουργημένης ἀξίας στήν I ὑποδιαίρεση ἐνσωματώνεται σέ ἐργαλεῖα καί ὑλικά, πού δέν ἀποτελοῦν μέσα παραγωγῆς γιά τή II ὑποδιαίρεση, ἀλλά πρόσθετα (πάνω ἀπό τήν ἀναπλήρωση) μέσα παραγωγῆς γιά τήν I ὑποδιαίρεση. Ποιό μέρος ἀπό τά παραχθέντα μέσα παραγωγῆς προορίζεται γιά τή II ὑποδιαίρεση καί ποιό μέρος μένει στήν I ὑποδιαίρεση — αὐτό μπορεῖ νά τό δεῖ κανείς ἀπό τό μέγεθος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού λειτουργεῖ πραγματικά τόν ἑπόμενο χρόνο καί στίς δυό ὑποδιαιρέσεις.

Στό χειρόγραφο τοῦ Β. Ι. Λένιν παρεισέφρυσαν δυό παραδρομές καί συγκεκριμένα: ἀντί 3172 $^{1}/_{2}$ γράφτηκε 3172, καί ἀντί 10 830 γράφτηκε 10 828 $^{1}/_{2}$, πράγμα πού φαίνεται ἀπό τό σχῆμα πού παρατίθεται στό κείμενο. — *82.*

[21] Βλέπε Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο» τόμ. II, 1955, σελ. 439. — *84.*

[22] Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο» τόμ. I, 1955, σελ. 113. — *96.*

[23] Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο» τόμ. II, 1955, σελ. 314. — (σημείωση 32). — *102.*

[24] Διορθώθηκαν οἱ ἀριθμητικές ἀνακρίβειες. Στό χειρόγραφο κατά λάθος εἶχε γραφτεῖ 7014 καί 28275. Ὁ Β. Ι. Λένιν διόρθωσε τήν παραδρομή αὐτή στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (βλ. Ἅπαντα, 4η ἔκδ., τόμ. 3ος, σελ. 61). — *108.*

[25] Διορθώθηκε ἡ ἀριθμητική ἀνακρίβεια. Στό χειρόγραφο κατά λάθος εἶχε γραφτεῖ 149 703. — *108.*

[26] Τό βιβλίο τοῦ Λένιν *«Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολε-*

μοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες; (᾿Απάντηση στά ἄρθρα τοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» ἐνάντια στούς μαρξιστές)» γράφτηκε τό 1894 (τό πρῶτο μέρος τέλειωσε τόν ᾿Απρίλη, τό δεύτερο καί τό τρίτο τό καλοκαίρι). Ὁ Λένιν ἄρχισε νά δουλεύει τό βιβλίο αὐτό στή Σαμάρα τό 1892–1893. Στίς διαλέξεις του στόν κύκλο τῶν μαρξιστῶν τῆς Σαμάρας ἔκανε δριμεία κριτική στούς ἀντιπάλους τοῦ μαρξισμοῦ — στούς φιλελεύθερους ναρόντνικους: Β. Β. (Βοροντσόφ), Μιχαηλόβσκι, Γιουζακόφ καί Κριβένκο. Οἱ διαλέξεις αὐτές ἀποτέλεσαν τό προπαρασκευαστικό ὑλικό γιά τό βιβλίο «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».

Τό φθινόπωρο τοῦ 1894 ὁ Λένιν διάβασε τήν ἐργασία του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» στό μαρξιστικό κύκλο τῆς Πετρούπολης. «Θυμᾶμαι πόσο μᾶς συνάρπασε ὅλους τό βιβλίο αὐτό — ἔγραφε στίς ἀναμνήσεις της ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια. Στό βιβλίο διατυπωνόταν μέ ἀσυνήθιστη σαφήνεια ὁ σκοπός τῆς πάλης. ᾿Αργότερα οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ κυκλοφοροῦσαν πολυγραφημένοι ἀπό χέρι σέ χέρι μέ τόν τίτλο „Κίτρινα τετράδια“ ῏Ηταν ἀνυπόγραφα. Τά διάβασε ἕνας ἀρκετά μεγάλος ἀριθμός προσώπων καί δέ χωρεῖ καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση πάνω στή μαρξιστική νεολαία κείνου τοῦ καιροῦ». (Ν. Κ. Κρούπσκαγια. ᾿Αναμνήσεις γιά τόν Λένιν. Μόσχα, 1957, σελ. 12).

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν ἐκδόθηκε τμηματικά. Τό πρῶτο μέρος σέ πολύγραφο τόν ᾿Ιούνη τοῦ 1894 στήν Πετρούπολη καί κυκλοφόρησε παράνομα στήν Πετρούπολη καί σ' ἄλλες πόλεις. Τόν ᾿Ιούλη τοῦ 1894 κυκλοφόρησε ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους, τυπωμένη κατά τόν ἴδιο τρόπο. Ἑκατό περίπου ἀντίτυπα τοῦ πρώτου καί τοῦ δεύτερου μέρους τυπώθηκαν ἀπό τόν Α. Α. Γκάνσιν τόν Αὔγουστο στό Γκόρκι (κυβερνεῖο Βλαντίμιρ) καί τό Σεπτέμβρη στή Μόσχα. Τό Σεπτέμβρη τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Α. Α. Βανέεφ ἔβγαλε στήν Πετρούπολη ἄλλα 50 ἀντίτυπα τοῦ πρώτου μέρους σέ πολύγραφο (αὐτή ἦταν ἡ τέταρτη ἔκδοση) καί σχεδόν ἄλλα τόσα ἀντίτυπα τοῦ τρίτου μέρους. Ἡ ἔκδοση αὐτή εἶχε στό ἐξώφυλλο τή σημείωση: «῞Εκδοση μιᾶς ἐπαρχιακῆς ὁμάδας σοσιαλδημοκρατῶν». Ἡ σημείωση μπῆκε γιά συνωμοτικούς λόγους. Οἱ τοπικές ὀργανώσεις ἀνατύπωναν τό ἔργο τοῦ Λένιν μέ διάφορους τρόπους: ἀντέγραφαν διάφορα μέρη μέ τό χέρι, τά δακτυλογραφοῦσαν κτλ. Ἡ ὁμάδα τῶν σοσιαλδημοκρατῶν τοῦ νομοῦ Μπορζνά τοῦ κυβερνείου Τσερνίγκοφ ἔβγαλε τό 1894 τό βιβλίο «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» σέ πολύγραφο. ᾿Αντίτυπα τῆς ἔκδοσης αὐτῆς κυκλοφόρησαν στό Τσερνίγκοφ, στό Κίεβο καί στήν Πετρούπολη. Στά τέλη τοῦ 1894 διάβασαν τό βιβλίο στή Βίλνα, τό 1895 στήν Πένζα καί τόν ἴδιο περίπου καιρό στό Βλαντίμιρ. Στήν περίοδο 1895–1896 τό βιβλίο κυκλοφόρησε ἀνάμεσα στούς μαρξιστές φοιτητές τοῦ Τόμσκ. Τόν ἴδιο καιρό διαβάστηκε στό Ροστόβ πάνω στόν Ντόν καί τό 1896 στήν Πολτάβα καί σ' ἄλλες πόλεις.

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν ἦταν πολύ γνωστό στήν ὁμάδα «᾿Απελευθέρωση τῆς ἐργασίας» καθώς καί σέ ἄλλες ρωσικές σοσιαλδημοκρατικές ὀργανώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἡ πολυγραφημένη ἔκδοση τοῦ πρώτου καί τοῦ τρίτου μέρους τοῦ βιβλίου «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» βρέθηκε στίς ἀρχές τοῦ 1923 στά σοσιαλδημοκρα-

τικά άρχεῖα τοῦ Βερολίνου καί σχεδόν ταυτόχρονα στήν Κρατική Δημόσια βιβλιοθήκη Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν τοῦ Λένινγκραντ.

Στήν πρώτη, δεύτερη καί τρίτη ἔκδοση τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ἡ ἐργασία αὐτή δημοσιεύτηκε σύμφωνα μέ τήν πολυγραφημένη ἔκδοση τοῦ 1894, πού βρέθηκε τό 1923.

Τό 1936 ἔφτασε στό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ ἕνα νέο ἀντίτυπο τῆς πολυγραφημένης ἔκδοσης τοῦ 1894 τοῦ βιβλίου τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;». Στό ἀντίτυπο αὐτό ὑπάρχουν πολλές διορθώσεις, πού τίς ἔκανε, ὅπως φαίνεται, ὁ Λένιν προετοιμάζοντας μιά ἔκδοση τοῦ βιβλίου πού ἐπρόκειτο νά γίνει στό ἐξωτερικό.

Στόν πρῶτο τόμο τῆς τέταρτης ἔκδοσης τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν ἡ ἐργασία «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» δημοσιεύτηκε σύμφωνα μέ τό ἀντίτυπο τῆς πολυγραφημένης ἔκδοσης, πού ἔφθασε στό Ἰνστιτοῦτο τό 1936· πάρθηκαν ὑπόψη οἱ διορθώσεις πού ὑπῆρχαν σ' αὐτό. Σύμφωνα μέ τό αὐθεντικό αὐτό ἀντίτυπο τά εἰσαγωγικά στά ἀντίστοιχα σημεῖα ἀντικαθιστοῦνται μέ πλάγια στοιχεῖα, καί μιά σειρά σημειώσεις, πού στό ἀρχικό κείμενο δίνονται σέ παρενθέσεις, μεταφέρονται κάτω, στό τέλος τῆς σελίδας. Δημοσιεύτηκε ἐπίσης καί ἡ ἐπεξήγηση τοῦ Λένιν στόν πίνακα (παράρτημα Ι τοῦ βιβλίου) πού εἶχε παραλειφθεῖ στίς προηγούμενες ἐκδόσεις.

Σέ τούτη τήν ἔκδοση τό πρῶτο καί τό τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου δημοσιεύονται ἀπό τήν ἴδια πηγή, πού χρησιμοποιήθηκε καί στήν τέταρτη ἔκδοση.

Τό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου δέ βρέθηκε ἀκόμα. — *125.*

[27] *«Ρούσκογε Μπογκάτστβο»* («Ρωσικός Πλοῦτος»), μηνιάτικο περιοδικό πού ἔβγαινε στήν Πετρούπολη ἀπό τό 1876 ὥς τά μέσα τοῦ 1918. Ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890–1900 τό περιοδικό ἔγινε ὄργανο τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων καί διευθυνόταν ἀπό τούς Σ. Ν. Κριβένκο καί Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι. Τό περιοδικό κήρυχνε τή συμφιλίωση μέ τήν τσαρική κυβέρνηση καί ἔκανε λυσσασμένη πάλη ἐνάντια στό μαρξισμό καί στούς ρώσους μαρξιστές. Στή φιλολογική στήλη τοῦ περιοδικοῦ ἔγραφαν οἱ προοδευτικοί συγγραφεῖς: Β. Β. Βερεσάεφ, Β. Μ. Γκάρσιν, Α. Μ. Γκόρκι, Β. Γ. Κορολένκο, Α. Ι. Κουπρίν, Ντ. Ν. Μάμιν-Σιμπιριάκ, Γ. Ι. Οὐσπένσκι καί ἄλλοι.

Ἀπό τό 1906 ἔγινε ὄργανο τοῦ μισοκαντέτικου κόμματος τῶν ἐνέσων («λαϊκῶν σοσιαλιστῶν»). — *129.*

[28] Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη του τό ἄρθρο τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι «Λογοτεχνία καί ζωή», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τεῦχος 10 τοῦ 1893. Οἱ μαρξιστές ἀπάντησαν μέ μιά σειρά γράμματα στό συγγραφέα, καί πῆραν θέση ἀπέναντι στό ἄρθρο. Ἕνα μέρος ἀπό τά γράμματα αὐτά δημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «Μπιλόγε», τεῦχος 23 τοῦ 1924. — *129.*

[29] Ἔχει ὑπόψη τό ἄρθρο τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι «Ὁ Κάρλ Μάρξ δικαζόμενος ἀπό τόν κ. Γιου. Ζουκόβσκι», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» τεῦχος 10, Ὀχτώβρης 1877. — *131.*

[30] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, ρωσ. ἔκδ., 1955. Πρόλογος στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση, σελ. 8. — *132.*

[31] Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη του τήν ἐργασία τοῦ Κ. Μάρξ «Κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου», πού γράφτηκε ἀπ' τόν Μάρξ στό Κρόυτσναχ τό καλοκαίρι τοῦ 1843. Στό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ φυλάγεται τό μισοτελειωμένο χειρόγραφο τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅπου γίνεται πλατιά κριτική ἀνάλυση τῶν §§ 261–313 τῆς ἐργασίας τοῦ Χέγκελ «Οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου». Ὁ Μάρξ σχεδίαζε νά ἑτοιμάσει γιά ἐκτύπωση καί νά δημοσιεύσει τό ἐκτενές ἔργο του «Κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου» ἀμέσως μετά τή δημοσίευση στό «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Γερμανογαλλικά χρονικά») τό 1844 τῆς «Εἰσαγωγῆς» στό ἔργο αὐτό. Ὁ Μάρξ ὅμως δέν μπόρεσε νά πραγματοποιήσει τό σχέδιό του. Τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ πρωτοδημοσιεύτηκε στή γλώσσα τοῦ πρωτότυπου τό 1927 ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ (Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 1ος σελ. 219–368, 414–429). — *134.*

[32] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τόν πρόλογο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». Στό ἄρθρο «Κάρλ Μάρξ» (1914) ὁ Β. Ι. Λένιν δίνει νέα μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. I. 1955, σελ. 321–323). — *135.*

[33] *«Contrat social»* («Κοινωνικό συμβόλαιο») — ἕνα ἀπό τά βασικά ἔργα τοῦ Ζάν-Ζάκ Ρουσό. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι: «Du contract social; ou, Principes du droit politique» («Γιά τό κοινωνικό συμβόλαιο ἤ Ἀρχές τοῦ πολιτικοῦ δικαίου»)· ἐκδόθηκε στό Ἄμστερνταμ τό 1762. Μεταφράστηκε στά ρωσικά τό 1906. Ἡ βασική ἰδέα αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ὅτι κάθε κοινωνικό σύστημα πρέπει νά εἶναι τό ἀποτέλεσμα ἐλεύθερης συμφωνίας, συμβολαίου ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους. Παρά τήν ἰδεαλιστική της βάση, ἡ θεωρία τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου», πού διατυπώθηκε στίς παραμονές τῆς γαλλικῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης τοῦ XVIII αἰώνα, ἔπαιξε ἐπαναστατικό ρόλο. Ἦταν ἡ ἔκφραση τῶν αἰτημάτων τῆς ἀστικῆς ἰσότητας, προσκλητήριο γιά τήν ἐξάλειψη τῶν φεουδαρχικῶν προνομίων τῆς κάστας καί τήν ἐγκαθίδρυση τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. — *136.*

[34] Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 378. — *143.*

[35] *Τό γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ πρός τή σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι»* γράφτηκε στά τέλη τοῦ 1877 ἀπ' ἀφορμή τό ἄρθρο τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι «Ὁ Κάρλ Μάρξ δικαζόμενος ἀπό τόν κ. Γιου. Ζουκόβσκι». Τό γράμμα ἀντιγράφτηκε ἀπό τόν Ἔνγκελς καί στάλθηκε στή Ρωσία μετά τό θάνατο τοῦ Μάρξ. Ὅπως λέει ὁ Ἔνγκελς τό γράμμα αὐτό «πολύ καιρό κυκλοφοροῦσε στή Ρωσία σέ ἀντίγραφα καμωμένα μέ τό χέρι ἀπό τό γαλλικό πρωτότυπο, καί σέ συνέχεια δημοσιεύτηκε σέ ρωσική μετάφραση στό „Βέστνικ Ναρόντνοϊ Βόλι"(τεῦχος 5.—*Ἡ Σύντ.*), τό 1886, στή Γενεύη, ἀργότερα καί

στήν ἴδια τή Ρωσία. Τό γράμμα αὐτό, ὅπως καί καθετί πού προέρχονταν ἀπό τήν πένα τοῦ Μάρξ, τράβηξε πολύ τήν προσοχή τῶν ρωσικῶν κύκλων» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. XVI, μέρος II, 1936, σελ. 396). Στή Ρωσία τό γράμμα τοῦ Μάρξ πρωτοδημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», τεῦχος 10, τοῦ 1888 (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, ρωσ. ἔκδ., 1953, σελ. 313-316). — *143*.

[36] Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ. Ἡ ἀνατροπή τῆς ἐπιστήμης ἀπό τόν κύριο Εὐγένιο Ντύρινγκ» (Μέρος δεύτερο. Ἡ πολιτική οἰκονομία. Κεφάλαιο πρῶτο. Ἀντικείμενο καί μέθοδος), ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 140. — *144*.

[37] Τό ἔργο πού ἀναφέρεται ἐδῶ — «Ἡ Γερμανική ἰδεολογία» — τό ἔγραψαν ἀπό κοινοῦ ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς στά χρόνια 1845-1846.

Τό χειρόγραφο, — πενήντα περίπου τυπογραφικά φύλλα — ἀποτελοῦνταν ἀπό δυό τόμους. Ὁ πρῶτος περιεῖχε, κυρίως, τήν ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ καί τήν κριτική τῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων τοῦ Λ. Φόϋερμπαχ, τοῦ Μπ. Μπάουερ καί τοῦ Μ. Στίρνερ, καί ὁ δεύτερος τήν κριτική τῶν ἀπόψεων τῶν διάφορων ἐκπροσώπων τοῦ «ἀληθινοῦ σοσιαλισμοῦ».

Στά 1846-1847 ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ἔκαναν ἐπανειλημμένες προσπάθειες νά βροῦν στή Γερμανία ἐκδότη γιά τό ἔργο τους. Ὡστόσο λόγω τῶν ἐμποδίων πού τούς ἔβαζε ἡ ἀστυνομία καί λόγω τῆς ἄρνησης τῶν ἐκδοτῶν, πού ἦταν ἐνδιαφερόμενοι ἐκπρόσωποι τῶν κατευθύνσεων, πού πολεμοῦσαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, οἱ προσπάθειες αὐτές ἔμειναν χωρίς ἀποτέλεσμα. Ὅσο ζοῦσαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς δημοσιεύτηκε μόνο ἕνα κεφάλαιο, τό IV τοῦ II τόμου τῆς «Γερμανικῆς ἰδεολογίας» στό περιοδικό «Das Westphälische Dampfboot» («Τό καράβι τῆς Βεστφαλίας») τόν Αὔγουστο καί τό Σεπτέμβρη τοῦ 1847. Τό χειρόγραφο ἔμεινε ἐπί δεκαετίες στά συρτάρια τῶν ἀρχείων τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Τό ἔργο «Ἡ Γερμανική ἰδεολογία» τυπώθηκε ὁλόκληρο γιά πρώτη φορά τό 1932 στά γερμανικά, σέ ἔκδοση τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ. Ἡ ρωσική μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ κυκλοφόρησε τό 1933 (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 3ος).

Ὁ χαρακτηρισμός πού δίνει ὁ Ἔνγκελς γιά τό ἔργο «Ἡ Γερμανική ἰδεολογία» παίρνεται ἀπ' τόν πρόλογο στό ἔργο του «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 340). — *144*.

[38] Βλ. Φ. Ἔνγκελς. Πρόλογος στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση τοῦ ἔργου «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καί τοῦ κράτους» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 161). — *146*.

[39] *Ὀργάνωση τῆς κοινωνίας κατά γένη* — τό πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα ἤ ὁ πρῶτος στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ συστήματος τῶν γενῶν

χρονολογικά συνέπεσε μέ τήν ὁλοκλήρωση τῆς διαμόρφωσης τοῦ τύπου τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἡ κοινότητα τῶν γενῶν ἀποτελοῦσε ὁμάδα ἀνθρώπων συγγενῶν ἐξ αἵματος, ἑνωμένων μέ οἰκονομικούς καί κοινωνικούς δεσμούς. Τό σύστημα τῶν γενῶν στήν ἀνάπτυξή του πέρασε δυό περιόδους: τή μητριαρχία καί τήν πατριαρχία. Ἡ περίοδος τῆς πατριαρχίας ἔκλεισε μέ τή μετατροπή τῆς πρωτόγονης κοινωνίας σέ ταξική κοινωνία καί τήν ἐμφάνιση τοῦ κράτους. Βάση τῶν σχέσεων παραγωγῆς τοῦ πρωτόγονου κοινοτικοῦ συστήματος ἦταν ἡ κοινωνική ἰδιοχτησία στά μέσα παραγωγῆς καί ἡ ἐξισωτική κατανομή τῶν προϊόντων. Αὐτό ἀνταποκρινόταν βασικά στό χαμηλό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης καί στό χαρακτήρα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐκείνης τῆς περιόδου. Τά πέτρινα ἐργαλεῖα καί ἀργότερα τό τόξο καί τά βέλη δέν ἔδιναν τή δυνατότητα στούς ἀνθρώπους νά παλαίβουν ἕνας-ἕνας μέ τίς δυνάμεις τῆς φύσης καί τά ἄγρια θηρία.

Γιά τό πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα βλ. Κ. Μάρξ «Περίληψη τοῦ βιβλίου τοῦ Λούις Γ. Μόργκαν „Ἡ ἀρχαία κοινωνία"» (Ἀρχεῖο Μάρξ καί Ἔνγκελς, τόμ. 9ος, 1941) καί τό ἔργο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καί τοῦ κράτους». — *148.*

[40] *Τιμαριωτικό σύστημα* — ἰδιαίτερο σύστημα φεουδαρχικῆς γαιοχτησίας, πού ἐμφανίστηκε καί ἐπεκράτησε στή Ρωσία τό XV καί ἰδιαίτερα τό XVI αἰώνα. Τό τιμαριωτικό σύστημα συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τή διαμόρφωση τοῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους καί τή δημιουργία συγκεντροποιημένου στρατοῦ. Ἡ τιμαριωτική γῆ, πού θεωροῦνταν ἰδιοχτησία τοῦ φεουδάρχη ἄρχοντα, παραχωροῦνταν ἀπό τήν κυβέρνηση στούς εὐγενεῖς μέ τήν ὑποχρέωση νά ὑπηρετοῦν στό στρατό ἤ στήν αὐλή. Οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ κατόχου ἦταν ἀνάλογες μέ τόν κλῆρο. Σέ ἀντίθεση μέ τό πατρογονικό κτῆμα (βότσινα) πού ἀποτελοῦσε πλήρη καί κληρονομική ἰδιοχτησία τοῦ ἄρχοντα, τό τιμάριο (πομέστιε-τσιφλίκι) δινόταν συμβατικά καί προσωρινά στήν κατοχή τῶν εὐγενῶν σέ ἀντάλλαγμα τῶν ὑπηρεσιῶν τους.

Ἀπό τά μέσα τοῦ XVI αἰώνα ἄρχισε ἡ βαθμιαία μετατροπή τοῦ τιμαρίου σέ κληρονομική ἰδιοχτησία καί τό τιμάριο προσεγγίζει ὅλο καί περισσότερο στό πατρογονικό κτῆμα. Τό XVII αἰώνα ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό μορφές τῆς φεουδαρχικῆς γαιοχτησίας — τό πατρογονικό κτῆμα καί τό τιμάριο — ἐξαλείφεται· τά φεουδαρχικά δικαιώματα τῶν κατόχων τοῦ πατρογονικοῦ κτήματος καί τοῦ τιμαρίου ἐξισώνονται. Ὕστερα ἀπό τό διάταγμα τοῦ Πέτρου I τό 1714, γιά τήν κληρονομιά κατά πρεσβυτερίαν, τό τιμάριο ἔγινε όριστικά ἀτομική ἰδιοχτησία τῶν εὐγενῶν-τσιφλικάδων. Ὁ ὅρος «τιμάριο» ἐξακολουθοῦσε νά χρησιμοποιεῖται στή Ρωσία σ' ὅλη τή φεουδαρχική ἐποχή. — *151.*

[41] *I Διεθνής — Διεθνής Ἕνωση τῶν Ἐργατῶν,* εἶναι ἡ πρώτη διεθνής ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου· ἱδρύθηκε ἀπό τόν Κ. Μάρξ τό 1864 στή διεθνῆ ἐργατική σύσκεψη τοῦ Λονδίνου, πού συγκλήθηκε ἀπό ἄγγλους καί γάλλους ἐργάτες. Ἡ δημιουργία τῆς I Διεθνοῦς εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπίμονης καί πολύχρονης πάλης τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς γιά τή δημιουργία ἐπαναστατικοῦ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὅπως τόνιζε ὁ Β. Ι. Λένιν ἡ I Διεθνής «ἔβαλε τά θεμέ-

λια τῆς διεθνοῦς ὀργάνωσης τῶν ἐργατῶν γιά τήν προετοιμασία τῆς ἐπαναστατικῆς τους ἐφόδου ἐνάντια στό κεφάλαιο», «ἔβαλε τά θεμέλια τῆς διεθνοῦς πάλης τοῦ προλεταριάτου γιά τό σοσιαλισμό» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 29ος, σελ. 280, 281).

Κεντρικό καθοδηγητικό ὄργανο τῆς Ι Διεθνοῦς ἦταν τό Γενικό συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν, πού εἶχε μόνιμο μέλος τόν Κ. Μάρξ. Ὑπερνικώντας τίς μικροαστικές ἐπιδράσεις καί τίς σεχταριστικές τάσεις, πού κυριαρχοῦσαν τότε στό ἐργατικό κίνημα (τρεϊντγιουνιονισμός στήν Ἀγγλία, προυντονισμός καί ἀναρχισμός στίς λατινικές χῶρες), ὁ Μάρξ συσπείρωσε γύρω του τά πιό συνειδητά μέλη τοῦ Γενικοῦ συμβουλίου (Φ. Λέσνερ, Ε. Ντυπόν, Γ. Γιούνγκ κ. ἄ.). Ἡ Ι Διεθνής καθοδηγοῦσε τήν οἰκονομική καί πολιτική πάλη τῶν ἐργατῶν τῶν διάφορων χωρῶν καί στερέωνε τή διεθνῆ τους ἀλληλεγγύη. Ἡ Ι Διεθνής ἔπαιξε τεράστιο ρόλο στή διάδοση τοῦ μαρξισμοῦ, στή συνένωση τοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τό ἐργατικό κίνημα.

Ὕστερα ἀπό τήν ἥττα τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ μπροστά στήν ἐργατική τάξη μπῆκε τό καθῆκον τῆς δημιουργίας μαζικῶν ἐθνικῶν κομμάτων πάνω στίς ἀρχές, πού εἶχε διατυπώσει ἡ Ι Διεθνής. «Παίρνοντας ὑπόψη τήν κατάσταση πού ὑπάρχει στήν Εὐρώπη, — ἔγραφε τό 1873 ὁ Κ. Μάρξ, — θεωρῶ ἀπόλυτα ὠφέλιμο νά τεθεῖ προσωρινά σέ δεύτερη μοίρα ἡ τυπική ὀργάνωση τῆς Διεθνοῦς» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἕνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, ρωσ. ἔκδ., 1953, σελ. 288). Τό 1876, ἡ συνδιάσκεψη τῆς Φιλαδέλφειας διέλυσε ἐπίσημα τήν Ι Διεθνῆ. — *154.*

[42] Ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποιεῖ τό ὄνομα τοῦ Β. Μπουρένιν, συνεργάτη τῆς ἀντιδραστικῆς ἐφημερίδας «Νόβογε Βρέμια» σάν προσηγορικό οὐσιαστικό γιά νά ὑποδηλώσει τίς ἄτιμες μεθόδους πολεμικῆς. — *154.*

[43] *«Νόβογε Βρέμια»* («Νέοι Καιροί»), καθημερινή ἐφημερίδα, πού ἔβγαινε στήν Πετρούπολη ἀπό τό 1868 ὥς τό 1917. Ἀνῆκε σέ διάφορους ἐκδότες καί ἄλλαζε συνεχῶς τήν πολιτική της κατεύθυνση. Στήν ἀρχή ἦταν μετριοπαθής φιλελεύθερη, ἀπό τό 1876 μετατράπηκε σέ ὄργανο τῶν ἀντιδραστικῶν ἀριστοκρατικῶν καί ὑπαλληλο-γραφειοκρατικῶν κύκλων. Ἀπό τό 1905 ἦταν ὄργανο τῶν μαυροεκατονταρχιτῶν. Ὕστερα ἀπό τήν ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη ἡ ἐφημερίδα ὑποστήριζε πέρα γιά πέρα τήν ἀντεπαναστατική πολιτική τῆς Προσωρινῆς ἀστικῆς κυβέρνησης καί κατέτρεχε μέ λύσσα τούς μπολσεβίκους. Κλείστηκε ἀπό τή Στρατιωτική-ἐπαναστατική ἐπιτροπή τοῦ Σοβιέτ τῆς Πετρούπολης στίς 26 τοῦ Ὀχτώβρη (8 τοῦ Νοέμβρη) 1917. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀποκαλοῦσε τή «Νόβογε Βρέμια» πρότυπο πουλημένης φυλλάδας.

Στήν ἐπιφυλλίδα του «Κριτικές σημειώσεις», πού δημοσιεύτηκε στίς 4 τοῦ Φλεβάρη 1894, ὁ Β. Μπουρένιν ἐπαινοῦσε τόν Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι γιά τήν πάλη του ἐνάντια στούς μαρξιστές. — *157.*

[44] Βλ. Φ. Ἕνγκελς. Πρόλογος στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καί τοῦ κράτους» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἕνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 160). — *159.*

[45] Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 11. — *160*.

[46] Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη του τό περιοδικό «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Γερμανογαλλικά χρονικά»), πού ἔβγαινε στά γερμανικά στό Παρίσι κάτω ἀπό τή διεύθυνση τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Α. Ροῦγκε. Βγῆκε μόνο τό πρῶτο, διπλό, τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ τό Φλεβάρη τοῦ 1844. Ἡ κύρια αἰτία τῆς διακοπῆς τῆς ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ ἦταν οἱ διαφωνίες πάνω σέ ζητήματα ἀρχῶν ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί στόν ριζοσπάστη ἀστό Ροῦγκε. — *160*.

[47] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 1ος, σελ. 379–380. — *161*.

[48] *Τριάδα* στή φιλοσοφία εἶναι τό σχῆμα τῆς τριαδικῆς ἐξέλιξης. Γιά πρώτη φορά ἡ ἰδέα τῆς τριαδικῆς ἐξέλιξης διατυπώθηκε ἀπ' τούς νεοπλατωνικούς φιλοσόφους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καί ἰδιαίτερα ἀπό τόν Πρόκλο. Βρῆκε τήν ἔκφρασή της στίς ἐργασίες τῶν γερμανῶν ἰδεαλιστῶν-φιλοσόφων Φίχτε καί Σέλινγκ. Ἡ τριάδα ἀναπτύχθηκε περισσότερο ὁλόπλευρα στήν ἰδεαλιστική φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ, πού θεωροῦσε ὅτι κάθε προτσές ἐξέλιξης περνάει τρία στάδια: τή θέση, τήν ἀντίθεση καί τή σύνθεση. Τό δεύτερο στάδιο σημαίνει ἄρνηση τοῦ πρώτου, καί τό πέρασμα σ' αὐτό εἶναι μετατροπή στό ἀντίθετο· τό τρίτο στάδιο σημαίνει ἄρνηση τοῦ δεύτερου, δηλαδή ἄρνηση τῆς ἄρνησης· αὐτό στήν οὐσία σημαίνει ἐπιστροφή στήν ἀρχική μορφή, πλουτισμένη ὅμως μέ νέο περιεχόμενο πάνω σέ καινούργια, ἀνώτερη βάση. Ἡ τριάδα τοῦ Χέγκελ εἶναι ἕνα σχῆμα, στό ὁποῖο προσαρμόζεται τεχνητά ἡ πραγματικότητα· τό αὐθαίρετο κατασκεύασμα τοῦ σχήματος τῆς τριάδας διαστρέβλωνε τήν πραγματική ἐξέλιξη τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας. Ὁ Κ. Μάρξ, ὁ Φ. Ἔνγκελς καί ὁ Β. Ι. Λένιν, ἐκτιμώντας πολύ τά ὀρθολογιστικά στοιχεῖα τῆς διαλεχτικῆς τοῦ Χέγκελ, ἐπεξεργάστηκαν κριτικά τή διαλεχτική του μέθοδο καί δημιούργησαν τήν ὑλιστική διαλεχτική, πού ἀντανακλᾶ τούς πιό γενικούς νόμους ἀνάπτυξης τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. — *162*.

[49] Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ» (Μέρος πρῶτο. Φιλοσοφία. Κεφάλαιο δέκατο τρίτο. Διαλεχτική. Ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης). — *162*.

[50] Ἡ συστηματική διατύπωση καί ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς μαρξιστικῆς διαλεχτικῆς μεθόδου δίνεται στά ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», «Φιλοσοφικά τετράδια», «Κάρλ Μάρξ» καί ἄλλα. — *164*.

[51] Τό σημείωμα αὐτό τό ἔγραψε ὁ Ι. Ι. Κάουφμαν (Ι. Κ —ν), καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης. Τό σχόλιο ἐκτιμήθηκε ἀπό τόν Μάρξ σάν μιά ἀπό τίς πιό πετυχημένες διατυπώσεις τῆς διαλεχτικῆς μεθόδου (βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955. Ἐπίλογος στή δεύτερη ἔκδοση, σελ. 17–19). — *165*.

[52] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει παρακάτω στό κείμενο (σελ. 168–173 τοῦ τόμου τούτου) σέ δική του μετάφραση ἀποσπάσματα ἀπό τό ἔργο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ἀντι-Ντύρινγκ» (Μέρος πρῶτο. Φιλοσοφία. Κεφάλαιο δέκατο τρίτο. Διαλεχτική. Ἄρνηση τῆς ἄρνησης). Βλ. ἔκδοση τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ, 1957, σελ. 121–126. — *168.*

[53] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 84–85. — *170.*

[54] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 764. — *171.*

[55] Πρόκειται γιά τόν ἐπίλογο στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ. — *174.*

[56] *«Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι»* («Χρονικά τῆς Πατρίδας») — λογοτεχνικο-πολιτικό περιοδικό, πού ἄρχισε νά βγαίνει στήν Πετρούπολη τό 1820. Ἀπό τό 1839 ἔγινε τό καλύτερο προοδευτικό περιοδικό ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Στό περιοδικό συνεργάζονταν ὁ Β. Γ. Μπελίνσκι, ὁ Α. Ι. Χέρτσεν, ὁ Τ. Ν. Γκρανόβσκι, ὁ Ν. Π. Ὀγκαριόφ κ. ἄ. Ἀπό τό 1846 μετά τήν ἀποχώρηση τοῦ Μπελίνσκι ἀπό τή σύνταξη, τό περιοδικό ἄρχισε νά χάνει τή σημασία του. Ἀπό τό 1868, ὅταν τό περιοδικό πέρασε στά χέρια τοῦ Ν. Α. Νεκράσοφ καί τοῦ Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν, ἄρχισε μιά περίοδος καινούργιας ἄνθισης τοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι». Στήν περίοδο αὐτή τό περιοδικό συγκέντρωνε γύρω του τήν ἐπαναστατική-δημοκρατική διανόηση. Ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Νεκράσοφ (1877) ἐπικράτησε στό περιοδικό ἡ ἐπιρροή τῶν ναρόντνικων.

Τό περιοδικό τό κατεδίωκε συνεχῶς ἡ λογοκρισία καί τόν Ἀπρίλη τοῦ 1884 τό ἔκλεισε ἡ τσαρική κυβέρνηση. — *174.*

[57] Πρόκειται γιά τίς παρακάτω θέσεις, πού διατυπώθηκαν ἀπό τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἔνγκελς στό «Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος»:

«Οἱ θεωρητικές θέσεις τῶν κομμουνιστῶν δέ στηρίζονται καθόλου σέ ἰδέες, σέ ἀρχές, πού ἐφευρέθηκαν ἤ ἀνακαλύφθηκαν ἀπό τοῦτον ἤ ἐκεῖνον τόν ἀναμορφωτή τοῦ κόσμου.

Οἱ θέσεις αὐτές ἀποτελοῦν μονάχα τή γενική ἔκφραση πραγματικῶν σχέσεων τῆς πάλης τῶν τάξεων, πού ὑπάρχει στήν πραγματικότητα, τῆς ἱστορικῆς κίνησης πού συντελεῖται μπρός στά μάτια μας» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 438). — *178.*

[58] Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ» (Μέρος πρῶτο. Φιλοσοφία. Κεφάλαιο ἔνατο. Ἠθική καί δίκαιο. Αἰώνιες ἀλήθειες), ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 88. — *179.*

[59] Πρόκειται γιά τά ἄρθρα τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι: «Ἀπ' ἀφορμή τή ρωσική ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Κάρλ Μάρξ» («Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», τεῦχος 4, Ἀπρίλης 1872), καί «Ὁ Κάρλ Μάρξ δικαζόμενος

ἀπό τόν κ. Γιου. Ζουκόβσκι» («Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» τεῦχος 10, Ὀχτώβρης 1877) - *182.*

[60] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τό γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ πρός τόν Α. Ρουγκε (Σεπτέμβρης 1843) (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ.1ος,σελ. 381). — *185.*

[61] Ὁ Β. Ι Λένιν ἔχει ὑπόψη του τόν Σ. Ν. Γιουζακόφ, στίς πολιτικοοικονομικές ἀντιλήψεις τοῦ ὁποίου γίνεται κριτική στό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;». Δέ βρέθηκε οὔτε τό χειρόγραφο, οὔτε ἡ πολυγραφημένη ἔκδοση τοῦ δεύτερου μέρους αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. — *186.*

[62] Πρόκειται γιά τήν ὁμάδα «*Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας*» — τήν πρώτη ρωσική μαρξιστική ὁμάδα, πού ἱδρύθηκε ἀπό τόν Γκ. Β. Πλεχάνοφ στή Γενεύη (Ἑλβετία) τό 1883. Ἐκτός ἀπό τόν Πλεχάνοφ στήν ὁμάδα ἀνῆκαν ὁ Π. Μπ. Ἀξελρόντ, ὁ Λ. Γ. Ντέιτς, ἡ Β. Ι. Ζασούλιτς, ὁ Β. Ν. Ἰγνάτοφ.

Ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» ἔκανε μεγάλη δουλιά γιά τή διάδοση τοῦ μαρξισμοῦ στή Ρωσία. Μετέφραζε στά ρωσικά, τύπωνε στό ἐξωτερικό καί κυκλοφοροῦσε στή Ρωσία τά ἔργα τῶν θεμελιωτῶν τοῦ μαρξισμοῦ: «Τό Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος» τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, «Μισθωτή ἐργασία καί κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό τήν οὐτοπία στήν ἐπιστήμη» τοῦ Ἔνγκελς καί ἄλλα. Ὁ Πλεχάνοφ καί ἡ ὁμάδα του ἔδοσαν ἕνα σοβαρό χτύπημα στό ναροντνικισμό. Τά δυό σχέδια προγράμματος τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν, πού ἔγραψε ὁ Πλεχάνοφ τό 1883 καί τό 1885 καί ἐξέδοσε ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» ἦταν ἕνα σοβαρό βῆμα γιά τήν προετοιμασία καί τή δημιουργία σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος στή Ρωσία. Μεγάλο ρόλο στή διάδοση τῶν μαρξιστικῶν ἀντιλήψεων ἔπαιξαν οἱ ἐργασίες τοῦ Πλεχάνοφ «Ὁ σοσιαλισμός καί ἡ πολιτική πάλη» (1883), «Οἱ διαφωνίες μας» (1885), «Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας» (1895). Ὡστόσο ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» εἶχε καί σοβαρά λάθη: ὑπολείμματα ναροντνικιστικῶν ἀπόψεων, ὑποτίμηση τῆς ἐπαναστατικότητας τῆς ἀγροτιᾶς, ὑπερτίμηση τοῦ ρόλου τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης. Τά λάθη αὐτά ἀποτέλεσαν τό ἔμβρυο τῶν μελλοντικῶν μενσεβίκικων ἀπόψεων τοῦ Πλεχάνοφ καί τῶν ἄλλων μελῶν τῆς ὁμάδας. Ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» δέ συνδεόταν πραχτικά μέ τό ἐργατικό κίνημα. Ὁ Β. Ι. Λένιν τόνιζε ὅτι ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» «ἔβαλε μόνο τό θεωρητικό θεμέλιο τῆς σοσιαλδημοκρατίας κι ἔκανε τό πρῶτο βῆμα πρός τό ἐργατικό κίνημα» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 20ός, σελ. 255).

Στό δεύτερο συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ τόν Αὔγουστο τοῦ 1903 ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» δήλωσε ὅτι αὐτοδιαλύεται. — *194.*

[63] *«Σημείωση τοῦ ἐκδότη»* — ἐπίλογος στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι

τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;». — *202.*

[64] *«Σχετικά μέ τούτη τήν ἔκδοση»* — ἐπίλογος στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;»· γράφτηκε τόν Ἰούλη τοῦ 1894. — *203.*

[65] *«Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ»,* («Νομικός Ἀγγελιαφόρος») — μηνιάτικο περιοδικό ἀστικοφιλελεύθερης κατεύθυνσης. Ἔβγαινε στή Μόσχα ἀπό τό 1867 ὥς τό 1892. — *209.*

[66] Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔχει ὑπόψη τό Μανιφέστο γιά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στή Ρωσία, πού ὑπογράφτηκε στίς 19 τοῦ Φλεβάρη 1861 ἀπό τόν τσάρο Ἀλέξανδρο Β΄. — *222.*

[67] Τά *στοιχεῖα ἀπό κάμποσους νομούς* γιά τή διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Β. Ι. Λένιν, μπῆκαν στό δεύτερο μέρος (πού δέ βρέθηκε) τοῦ βιβλίου «Τί εἶναι οἱ „ φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».

Τό ζήτημα τῆς διαφοροποίησης τῆς ἀγροτιᾶς τό ἐπεξεργάστηκε λεπτομερειακά ὁ Λένιν στό ἔργο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», ἰδιαίτερα στό δεύτερο κεφάλαιο: «Ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιᾶς». — *227.*

[68] *Ἀγρότες τῶν τσέτβερτ* ὀνομάζονταν στήν τσαρική Ρωσία μιά κατηγορία ἀγροτῶν, πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό κράτος, ἀπόγονοι μικροστρατιωτικῶν, πού ἐγκαταστάθηκαν τό XVI–XVII αἰώνα σάν μέτοικοι στίς ἀκρινές περιοχές τοῦ Μοσχοβίτικου κράτους. Οἱ ἔποικοι αὐτοί (κοζάκοι, στρελτσί, στρατιῶτες) ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τή φρούρηση τῶν συνόρων καί ἔπαιρναν γιά προσωρινή ἤ κληρονομική χρήση μικρά κομμάτια γῆς, πού μετριοῦνταν σέ «τσέτβερτ»*. Ἀπό τό 1719 οἱ ἔποικοι αὐτοί τοῦ δημοσίου ἄρχισαν νά ὀνομάζονται μονονοικοκυρέοι. Οἱ μονονοικοκυρέοι εἶχαν παλιότερα διάφορα προνόμια, τό δικαίωμα νά ἔχουν στήν ἐξουσία τους ἀγρότες. Στή διάρκεια τοῦ XIX αἰώνα οἱ μονονοικοκυρέοι ἐξομοιώθηκαν βαθμιαῖα ὅσον ἀφορᾶ τά δικαιώματα μέ τούς ἄλλους ἀγρότες. Μέ τό διάταγμα τοῦ 1866 ἡ γῆ τῶν μονονοικοκυρέων (γῆ τῶν τσέτβερτ) ἀναγνωρίστηκε σάν ἀτομική τους ἰδιοχτησία. — *229.*

[69] Ἐδῶ καί σ' ἄλλα σημεῖα τοῦ τόμου τούτου ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπό τό βιβλίο τοῦ Ι. Α. Γκούρβιτς «Ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ», πού βγῆκε στά ἀγγλικά στή Νέα Ὑόρκη τό 1892· τό βιβλίο ἐκδόθηκε στά ρωσικά τό 1896 καί περιέχει πολύτιμα στοιχεῖα· οἱ κρίσεις τοῦ Λένιν γι' αὐτό ἦταν πολύ εὐμενεῖς. — *230.*

[70] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τό ἔργο τοῦ Κ. Μάρξ «Κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Εἰσαγωγή» (Βλ. Κ.

* Παλιό μέτρο γῆς, μήκους 40 καί πλάτους 30 σάζεν· 1 σάζεν 2,134 μ. *Σημ. μετ.*

Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 1ος σελ. 415). — *240.*

[71] *Πομπαδούρ* — ἀντιπροσωπευτικός σατιρικός τύπος, πού δημιούργησε ὁ Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν στό ἔργο του «Οἱ πομπαντοῦροι καί οἱ πομπαντοῦρες», στό ὁποῖο ὁ μεγάλος ρῶσος σατιρικός συγγραφέας στιγμάτισε τούς ἀνώτερους τσαρικούς διοικητικούς ὑπαλλήλους, τούς ὑπουργούς καί τούς γενικούς διοικητές τῶν κυβερνείων. Ὁ ἐπιτυχημένος αὐτός ὅρος τοῦ Σαλτικόφ-Στσεντρίν μπῆκε στή ρωσική γλώσσα μέ τή σημασία τῆς διοικητικῆς αὐθαιρεσίας καί αὐταρχικότητας. — *250.*

Τό ἄρθρο τοῦ Γ. Ι. Οὐσπένσκι *«Γενική ἐξίσωση»* εἶναι ἡ συνέχεια καί τό τέλος τοῦ διηγήματός του «Οἱ γέροι», πού δημοσιεύτηκε στό τεῦχος XI τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκαγια Μίσλ» τό 1881. — *261.*

[73] *Νόμοι τοῦ Γλάδστονα γιά τή γῆ* εἶναι οἱ ἀγροτικοί νόμοι, πού θέσπισε ἡ ἀγγλική φιλελεύθερη κυβέρνηση τοῦ Γλάδστονα στήν εἰκοσαετία 1870-1890. Γιά νά ἀμβλύνει τήν πάλη ἀνάμεσα στούς ἐνοικιαστές τῆς γῆς καί στούς λόρδους γαιοχτήμονες καί γιά νά πάρει τίς ψήφους τῶν ἐνοικιαστῶν, ἡ κυβέρνηση τοῦ Γλάδστονα ἐπέβαλε ὁρισμένους ἀσήμαντους περιορισμούς στίς αὐθαιρεσίες τῶν λόρδων γαιοχτημόνων, πού ἔδιωχναν κατά μάζες τούς ἐνοικιαστές. Ἡ κυβέρνηση ὑπόσχονταν ἐπίσης νά ρυθμίσει τό ζήτημα τῶν καθυστερημένων χρεῶν τῶν ἐνοικιαστῶν, νά ἱδρύσει εἰδικά κτηματικά δικαστήρια γιά τόν καθορισμό «δίκαιου» ἐνοικίου τῆς γῆς κτλ. Οἱ ἀγροτικοί νόμοι τοῦ Γλάδστονα ἀποτελοῦν πρότυπο κοινωνικῆς δημαγωγίας τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης. — *264.*

[74] *«Νεντέλια»* («Ἑβδομάδα») — φιλελευθερο-ναροντνικιστική πολιτική καί φιλολογική ἐφημερίδα· ἔβγαινε στήν Πετρούπολη ἀπό τό 1866 ὥς τό 1901. Ἡ ἐφημερίδα ἔπαιρνε θέση ἐνάντια στήν πάλη κατά τῆς ἀπολυταρχίας, προπαγάνδιζε τή λεγόμενη θεωρία τῶν μικρῶν ἔργων, δηλ. καλοῦσε τή διανόηση νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἐπαναστατική πάλη καί νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν «πολιτιστική δράση». — *269.*

[75] Πρόκειται γιά τόν γαλλικό οὐτοπικό σοσιαλισμό, πού ἦταν πλατιά διαδομένος στίς ἀρχές τοῦ XIX αἰώνα καί ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά κύρια ἰδεολογικά ρεύματα ἐκείνης τῆς περιόδου.

Κοινωνικο-οικονομική βάση τῆς ἐμφάνισης τοῦ γαλλικοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ ἦταν ἡ αὔξηση τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν ἐργαζομένων μαζῶν, ἡ ἐκδήλωση τῶν ἀνειρήνευτων ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στό προλεταριάτο καί στήν ἀστική τάξη. Πιό ἐπιφανεῖς ἐκπρόσωποι τοῦ γαλλικοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ ἦταν ὁ Α.-Κ. Σαίν-Σιμόν καί ὁ Σ. Φουριέ, πού οἱ ἀντιλήψεις τους διαδόθηκαν πλατιά ὄχι μόνο στή Γαλλία, ἀλλά καί σέ ἄλλες χῶρες. Ὡστόσο οἱ γάλλοι οὐτοπιστές σοσιαλιστές δέν μπόρεσαν ν' ἀποκαλύψουν μέ συνέπεια τήν οὐσία τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης, νά ἐξηγήσουν τή βασική ἀντίθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Θεμελίωναν τήν ἀνάγκη τῆς σοσιαλιστικῆς ἀναδιοργάνωσης τῆς κοινωνίας, ξεκινώντας ἀπό τόν οὐτοπικό χαρακτήρα τῶν

κοινωνικο-πολιτικῶν τους ἰδανικῶν, ἀπό τήν ἀνάγκη τῆς νίκης τοῦ λογικοῦ κατά τῆς ἀμάθειας, τῆς ἀλήθειας κατά τοῦ ψεύδους. Ἡ ἀνωριμότητα τῶν ἀντιλήψεών τους ἐξηγεῖται ἀπό τίς κοινωνικές συνθῆκες τῆς ἐποχῆς, ἀπό τήν ἀνεπαρκῆ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας καί τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου. Λεπτομέρειες γιά τό γαλλικό σοσιαλισμό βλ. στά ἔργα τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴν ἐπιστήμη» καὶ «Ἀντι-Ντύρινγκ». Ὁ Β. Ι. Λένιν, μιλώντας γιά τή διδασκαλία τῶν γάλλων οὐτοπιστῶν-σοσιαλιστῶν σέ σχέση μέ τίς γαλλικές ἐπαναστατικές διδασκαλίες γενικά, τίς χαρακτήρισε σάν μιά ἀπό τίς πηγές τοῦ μαρξισμοῦ.

Οἱ ρῶσοι ἐπαναστάτες δημοκράτες Α. Ι. Χέρτσεν, Β. Γ. Μπελίνσκι, Ν. Γ. Τσερνισέβσκι, Ν. Α. Ντομπρολιοῦμποφ, πού υἱοθέτησαν τίς ἰδέες τῶν γάλλων διαφωτιστῶν, ἀντίθετα ἀπό πολλά ρεύματα τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὑποστήριζαν τήν ἰδέα τῆς πάλης τῶν μαζῶν γιά τήν ἀνατροπή τῆς ἀπολυταρχίας, τήν ἰδέα τῆς ἀγροτικῆς ἐπανάστασης. Ὡστόσο πίστευαν λαθεμένα ὅτι ὁ δρόμος πρός τό σοσιαλισμό περνάει μέσα ἀπό τή μισοφεουδαρχική ἀγροτική κοινότητα. Λόγω τῆς ἀδύνατης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, οἱ ρῶσοι ἐπαναστάτες δημοκράτες μέ ἐπικεφαλῆς τόν Τσερνισέβσκι δέν μπόρεσαν νά δοῦν τόν ἀποφασιστικό ρόλο τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν οἰκοδόμηση τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. — *269.*

[76] Πρόκειται γιά τό βιβλίο τοῦ Β. Β. (Β. Π. Βοροντσόφ) «Οἱ κατευθύνσεις μας» πού ἐκδόθηκε τό 1893. — *270.*

[77] Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι στόν Β. Β. δόθηκε στό ἄρθρο «Λογοτεχνία καί ζωή», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» τεῦχος 10, 1893. — *270.*

[78] *Μπακουνιστές καί κινηματίες* — ὀπαδοί καί μαθητές τοῦ Μ. Α. Μπακούνιν (1814–1876), ἰδεολόγου τοῦ ἀναρχισμοῦ καί φανατικοῦ ἐχθροῦ τοῦ μαρξισμοῦ καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ μπακουνιστές πολεμοῦσαν μέ πεῖσμα τή μαρξιστική θεωρία καί ταχτική τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Βασική θέση τοῦ μπακουνισμοῦ εἶναι ἡ ἄρνηση κάθε κράτους, μαζί καί τῆς διχτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ἡ μή κατανόηση τοῦ κοσμοϊστορικοῦ ρόλου τοῦ προλεταριάτου. Ὁ Μπακούνιν διατύπωσε τήν ἰδέα τῆς «ἐξίσωσης» τῶν τάξεων, τῆς συνένωσης τῶν «ἐλεύθερων συλλόγων» ἀπό τά κάτω. Κατά τή γνώμη τῶν μπακουνιστῶν θά ἔπρεπε μιά μυστική ἐπαναστατική ἑταιρία ἀπό «ἐξέχουσες» προσωπικότητες, νά μπεῖ ἐπικεφαλῆς τῶν λαϊκῶν ἐξεγέρσεων πού θά ἐκδηλώνονταν ἀμέσως. Ἔτσι οἱ μπακουνιστές θεωροῦσαν ὅτι στή Ρωσία ἡ ἀγροτιά ἦταν ἕτοιμη νά ἐξεγερθεῖ ἀμέσως. Ἡ ταχτική τους τῶν συνωμοσιῶν, τῶν ἄμεσων ἐξεγέρσεων καί τῆς τρομοκρατίας ἦταν τυχοδιωχτική καί ἐχθρική πρός τή μαρξιστική διδασκαλία τῆς ἐξέγερσης. Ὁ μπακουνισμός συγγενεύει μέ τόν προυντονισμό, δηλ. μέ τό μικροαστικό ρεῦμα, πού καθρέφτιζε τήν ἰδεολογία τοῦ καταστραμμένου μικροϊδιοχτήτη. Ἕνας ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῶν μπακουνιστῶν στή Ρωσία ἦταν ὁ Σ. Γ. Νετσάγεφ· αὐτός κρατοῦσε στενή σύνδεση μέ τόν Μπακούνιν, πού ζοῦσε στό ἐξωτερικό. Τό πρόγραμμά του γιά τή δημιουργία μιᾶς συνωμοτικῆς ἑταιρίας τό

διατύπωσαν στήν «Ἐπαναστατική κατήχηση». Τό 1869 ὁ Νετσάγεφ προσπάθησε νά δημιουργήσει στή Ρωσία μιά στενή συνωμοτική ὀργάνωση, τή «Ναρόντναγια ρασπράβα». Δέν μπόρεσε ὅμως νά ὀργανώσει παρά μόνο μερικούς ὁμίλους στή Μόσχα. Ἡ «Ναρόντναγια ρασπράβα» ἀνακαλύφθηκε γρήγορα καί τό Δεκέμβρη τοῦ 1869 χτυπήθηκε καί διαλύθηκε ἀπό τήν τσαρική κυβέρνηση. Ἡ θεωρία καί ἡ ταχτική τῶν μπακουνιστῶν καταδικάστηκε αὐστηρά ἀπό τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἔνγκελς. Ὁ Β. Ι. Λένιν χαρακτήρισε τόν μπακουνισμό σάν κοσμοθεωρία «τοῦ μικροαστοῦ πού ἔχασε κάθε ἐλπίδα γιά τή σωτηρία του» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 18ος, σελ. 11). Ὁ μπακουνισμός ἀποτέλεσε μιά ἀπό τίς ἰδεολογικές πηγές τοῦ ναροντνικισμοῦ.

Γιά τόν Μπακούνιν καί τούς μπακουνιστές βλέπε τά ἔργα τοῦ Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς «Ἡ Ἕνωση τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας καί ἡ Διεθνής Ἕνωση τῶν Ἐργατῶν» (1873), Φ. Ἔνγκελς «Οἱ μπακουνιστές ἐπί τό ἔργον» (1873), «Ἡ φιλολογία τῶν ἐκπατρισμένων» (1875) καθώς καί τήν ἐργασία τοῦ Β. Ι. Λένιν «Γιά τήν προσωρινή ἐπαναστατική κυβέρνηση» (1905) καί ἄλλα. — *271.*

[79] *Ναροντοβόλτσι* — μέλη τῆς μυστικῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης τῶν ναρόντνικων-τρομοκρατῶν «Ναρόντναγια βόλια» («Λαϊκή ἐλευθερία»), πού ἐμφανίστηκε τόν Αὔγουστο τοῦ 1879 σάν ἀποτέλεσμα τῆς διάσπασης τῆς μυστικῆς ἑταιρίας «Ζεμλιά ι βόλια» («Γῆ καί ἐλευθερία»). Ἐπικεφαλῆς τῆς «Ναρόντναγια βόλια» ἦταν μιά ἐκτελεστική ἐπιτροπή, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό τούς Α. Ι. Ζελιάμποφ, Α. Ντ. Μιχάηλοφ, Μ. Φ. Φρολένκο, Ν. Α. Μορόζοφ, Β. Ν. Φίγκνερ, Σ. Λ. Περόβσκαγια, Α. Α. Κβιατκόφσκι καί ἄλλους. Ἄμεσος σκοπός τῆς «Ναρόντναγια βόλια» ἦταν ἡ ἀνατροπή τῆς τσαρικῆς ἀπολυταρχίας. Τό πρόγραμμα τῆς «Ναρόντναγια βόλια» πρόβλεπε τήν ὀργάνωση «μόνιμης λαϊκῆς ἀντιπροσώπευσης», πού θά ἐκλεγόταν μέ βάση τό γενικό ἐκλογικό δικαίωμα, τή διακήρυξη τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν, τή μεταβίβαση τῆς γῆς στό λαό καί τήν ἐπεξεργασία μέτρων γιά τό πέρασμα τῶν ἐργοστασίων στά χέρια τῶν ἐργατῶν. Οἱ ναροντοβόλτσι, ὅμως, ἐπειδή δέν κατόρθωσαν νά βροῦν τό δρόμο πρός τίς λαϊκές μάζες, πῆραν τό δρόμο τῆς πολιτικῆς συνωμοσίας καί τῆς ἀτομικῆς τρομοκρατίας. Ἡ τρομοκρατική πάλη τῶν ναροντοβόλτσι δέν ὑποστηρίχθηκε ἀπό ἕνα μαζικό ἐπαναστατικό κίνημα, πράγμα πού ἔδωσε τή δυνατότητα στήν κυβέρνηση, μέ ἄγριες καταδιώξεις, ἐκτελέσεις καί προβοκάτσιες νά τσακίσει τήν ὀργάνωση αὐτή.

Μετά τό 1881 ἡ «Ναρόντναγια βόλια» διαλύθηκε. Οἱ ἀλλεπάλληλες προσπάθειες γιά ἀναγέννηση τῆς «Ναρόντναγια βόλια», πού ἔγιναν στή δεκαετία 1880–1890, ἔμειναν χωρίς ἀποτέλεσμα. Ἔτσι τό 1886 ἐμφανίστηκε μιά τρομοκρατική ὁμάδα μέ ἐπικεφαλῆς τόν Α. Ι. Οὐλιάνοφ (ἀδελφό τοῦ Β. Ι. Λένιν) καί τόν Π. Γ. Σεβιριόφ, πού ἀκολουθοῦσε τίς παραδόσεις τῆς «Ναρόντναγια βόλια». Ἔπειτα ἀπό μιά ἀνεπιτυχῆ δολοφονική ἀπόπειρα ἐνάντια στόν Ἀλέξαντρο Γ', ἡ ὁμάδα ἀνακαλύφθηκε καί τά δραστήρια μέλη της ἐκτελέστηκαν.

Ὁ Β. Ι. Λένιν, ἐπικρίνοντας τό λαθεμένο, οὐτοπικό πρόγραμμα τῶν ναροντοβόλτσι, μιλοῦσε μέ μεγάλη ἐκτίμηση γιά τή γεμάτη αὐταπάρνηση πάλη τῶν μελῶν τῆς «Ναρόντναγια βόλια» ἐνάντια στόν τσαρισμό. Τό 1899, στή «Διαμαρτυρία τῶν σοσιαλδημοκρατῶν τῆς

Ρωσίας», ὁ Λένιν τόνιζε ὅτι «οἱ ἀγωνιστές τῆς παλιᾶς „Ναρόντναγια βόλια“ ἔπαιξαν τεράστιο ρόλο στή ρωσική ἱστορία, μόλο πού τά κοινωνικά στρώματα πού ὑποστήριζαν τούς λιγοστούς ἥρωες δέν ἦταν πλατιά, μόλο πού σημαία τοῦ κινήματος δέν ἦταν διόλου ἡ ἐπαναστατική θεωρία» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 163). — *271.*

[80] Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη του ἕνα κεντρικό ἀντιπροσωπευτικό σῶμα. Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς ἔγραφαν στά 1873 γιά τό ζήτημα αὐτό τά παρακάτω: «Τότε στή Ρωσία ζητοῦσαν νά συγκληθεῖ ἕνα Ζέμσκι σομπόρ. Ἄλλοι ζητοῦσαν τή σύγκλησή του γιά νά ὑπερνικηθοῦν οἱ οἰκονομικές δυσκολίες, ἄλλοι γιά νά μπεῖ τέρμα στή μοναρχία. Ὁ Μπακούνιν ἤθελε τή σύγκληση γιά νά διατρανωθεῖ ἡ ἑνότητα τῆς Ρωσίας καί νά στερεωθεῖ ἡ ἐξουσία καί τό μεγαλεῖο τοῦ τσάρου». (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τόμ. 13ος, μέρος ΙΙ, 1940, σελ. 645).

Γιά πολλούς ρώσους ἐπαναστάτες ἡ σύγκληση τοῦ Ζέμσκι σομπόρ ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ἀνατροπή τῆς τσαρικῆς δυναστείας.

Ἡ σύγκληση ἑνός Ζέμσκι σομπόρ ἀποτελούμενου ἀπό ἀντιπροσώπους ὅλων τῶν πολιτῶν γιά τήν ἐπεξεργασία συντάγματος ἦταν μιά ἀπό τίς προγραμματικές διεκδικήσεις τοῦ ρωσικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος. — *271.*

[81] Πρόκειται γιά τόν Ν. Γ. Τσερνισέβσκι καί τόν Α. Ι. Χέρτσεν. Βλ. τό γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ πρός τή σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, ρωσ. ἔκδ., 1953, σελ. 314). — *272.*

[82] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, ρωσ. ἔκδ., 1953, σελ. 315. — *273.*

[83] *«Sozialpolitisches Centralblatt»* («Κεντρικό Κοινωνικοπολιτικό Δελτίο») — ὄργανο τῆς δεξιᾶς πτέρυγας τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ἄρχισε νά βγαίνει ἀπό τό 1892. — *279.*

[84] Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη του τόν πουλημένο τύπο — περιοδικά καί ἐφημερίδες, πού εἶχαν ἐξαγοραστεῖ ἀπό τήν τσαρική κυβέρνηση καί σέρνονταν μπροστά της. — *282.*

[85] Ὁ Λένιν ἔχει ὑπόψη του τήν *ὁμάδα τῶν σοσιαλιστῶν ναρόντνικων* πού ἀποτελοῦνταν ἀπό ἐκπατρισμένους ρώσους ἐπαναστάτες μέ ἐπικεφαλῆς τούς Ν. Ι. Οὔτιν, Α. Ντ. Τροῦσοφ καί Β. Ι. Μπαρτένεφ. Ἡ ὁμάδα αὐτή ἔβγαζε στή Γενεύη τό περιοδικό «Ναρόντνογε Ντέλο». Στίς ἀρχές τοῦ 1870 σχημάτισε τό ρωσικό τμῆμα τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν (Ι Διεθνής). Στίς 22 τοῦ Μάρτη 1870 τό Γενικό συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς δέχθηκε τό ρωσικό τμῆμα στή Διεθνή. Μέ παράκληση τοῦ τμήματος τήν ἀντιπροσώπευσή του στό Γενικό συμβούλιο τήν ἀνέλαβε ὁ Μάρξ. «Δέχομαι μέ εὐχαρίστηση τό τιμητικό καθῆκον πού μοῦ προτείνετε, νά εἶμαι δηλαδή ἀντιπρόσωπός σας στό Γενικό συμβούλιο», ἔγραφε ὁ Μάρξ στίς 24 τοῦ Μάρτη 1870 στά μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ρωσικοῦ τμήματος (βλ. Ἀλληλογραφία τοῦ

Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς μέ τούς ρώσους πολιτικούς παράγοντες, 2η ρωσ. ἔκδ., 1951, σελ. 38). Τά μέλη τοῦ ρωσικοῦ τμήματος τῆς Ι Διεθνοῦς ὑποστήριζαν τόν Μάρξ στήν πάλη του ἐνάντια στούς ἀναρχικούς-μπακουνιστές, ἔκαναν ἐπαναστατική προπαγάνδα τῶν ἰδεῶν τῆς Διεθνοῦς, ἐπιδίωκαν νά δυναμώσουν τή σύνδεση τοῦ ρωσικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος μέ τό δυτικοευρωπαϊκό, ἔπαιρναν μέρος στό ἐργατικό κίνημα τῆς Ἑλβετίας καί τῆς Γαλλίας. Ὡστόσο τά μέλη τοῦ ρωσικοῦ τμήματος δέν ἦταν συνεπεῖς μαρξιστές, στίς ἀπόψεις τους ὑπῆρχε ἀκόμα ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τόν οὐτοπισμό τῶν ναρόντνικων, ἰδιαίτερα ἐξιδανίκευαν τήν κοινότητα, ἀποκαλώντας την «μεγάλη κατάκτηση τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ». Τό ρωσικό τμῆμα δέν μπόρεσε νά ἐξασφαλίσει στενή σύνδεση μέ τό ἐπαναστατικό κίνημα στή Ρωσία, πράγμα πού σέ τελευταία ἀνάλυση στάθηκε ἡ βασική αἰτία τῆς διάλυσής του τό 1872. — *286.*

86 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδωσε τό χαρακτηρισμό τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ Α. Ν. Ἔνγκελχαρντ στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», κεφάλαιο III, § VI. — *287.*

87 *«Σοτσιαλ-Ντεμοκράτ»*—λογοτεχνική-πολιτική ἐπιθεώρηση· τήν ἔβγαζε ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας» στό ἐξωτερικό (Λονδίνο, Γενεύη) στά χρόνια 1890–1892· ἔπαιξε μεγάλο ρόλο γιά τή διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ μαρξισμοῦ στή Ρωσία. Βγῆκαν μόνο τέσσερα τεύχη. Κύριοι συνεργάτες τοῦ «Σοτσιαλ-Ντεμοκράτ» ἦταν ὁ Γ. Β. Πλεχάνοφ, ὁ Π. Μπ. Ἀξελρόντ, ἡ Β. Ι. Ζασούλιτς.

Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Πλεχάνοφ «Ν. Γ. Τσερνισέβσκι» (βλ. «Σοτσιαλ-Ντεμοκράτ», τεῦχος 1, 1890, σελ. 138–139, καί Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. Πλήρης συλλογή ἔργων, τόμ. XIII, 1949, σελ. 187–188). — *289.*

88 Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπό τό μυθιστόρημα τοῦ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι «Πρόλογος» (βλ. Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. Πλήρης συλλογή ἔργων, τόμ. XIII, 1949, σελ. 106). — *290.*

89 Ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποιεῖ σάν προσηγορικό οὐσιαστικό τό ὄνομα τοῦ Ἀρακτσέεφ — σκληροῦ εὐνοούμενου τῶν τσάρων Παύλου Α΄ καί Ἀλεξάνδρου Α΄· ἡ δράση του συνδέεται μέ τήν περίοδο τοῦ ἀντιδραστικοῦ ἀστυνομικοῦ δεσποτισμοῦ καί τῆς βάρβαρης στρατοκρατίας. Χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ καθεστῶτος τοῦ Ἀρακτσέεφ ἦταν τά ἀνηλεῆ μέτρα ἐνάντια στό ἐπαναστατικό κίνημα τῶν καταπιεζομένων μαζῶν καί σέ κάθε ἐκδήλωση ἐλευθερίας. — *300.*

90 Ὁ Λένιν ἐννοεῖ τό κόμμα *«Ναρόντνογε πράβο»* («Λαϊκό δίκαιο») — παράνομη ὀργάνωση τῆς ρωσικῆς δημοκρατικῆς διανόησης, πού ἱδρύθηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1893 μέ συμμετοχή τῶν πρώην ναροντοβόλτσι Ο. Β. Ἄπτεκμαν, Α. Ι. Μπογντανόβιτς, Α. Β. Γκεντεόνοβσκι, Μ. Α. Νάτανσον, Ν. Σ. Τιούτσιεφ καί ἄλλων. Οἱ ναροντοπράβτσι ἔβαλαν σάν καθῆκον τους τή συνένωση ὅλων τῶν ἀντιπολιτευομένων δυνάμεων στήν πάλη γιά πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Ἡ ὀργάνωση αὐτή ἔβγαλε δυό προγραμματικά ντοκουμέντα: τό «Μανιφέστο» καί τό «Ζωτικό ζήτημα». Τήν ἄνοιξη τοῦ 1894 ἡ ὀργάνωση διαλύθηκε

ἀπό τήν τσαρική κυβέρνηση. Σχετικά μέ τήν κρίση τοῦ Λένιν γιά τούς ναροντοπράβτσι σάν πολιτικό κόμμα βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 341-344 καί στή μπροσούρα «Τά καθήκοντα τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν» (Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 465-468) Ἡ πλειοψηφία τῶν ναροντοπράβτσι μπῆκε ἀργότερα στό κόμμα τῶν ἐσέρων. —*300*.

[91] Βλ. Κ. Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο» ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 766–767.— *321*.

[92] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει ἐδῶ λόγια ἀπό τό μύθο τοῦ Ι. Α. Κριλόφ «Ἡ γάτα κι ὁ μάγερας». — *321*.

[93] Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐδῶ ὅπως καί παρακάτω, παραθέτει σέ δική του μετάφραση περικοπές ἀπό τόν πρόλογο στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Γιά τό ζήτημα τῆς κατοικίας» (Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 508). — *328*.

[94] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 511, 512. — *328*.

[95] Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 451–452. — *329*.

[96] Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔχει ὑπόψη του τίς θέσεις πού διατύπωσε ὁ Κ. Μάρξ στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» πού στρεφόταν ἐνάντια στόν Π.-Ζ. Προυντόν (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 146). — *330*.

[97] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει περικοπή ἀπό τό ἔργο τοῦ Κ. Μάρξ «Κριτική τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 21). — *331*.

[98] *Μανιλοφισμός* — σύνολο τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ Μανίλοφ, ἑνός ἀπό τά πρόσωπα τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Β. Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές». Στή μορφή τοῦ Μανίλοφ, συναισθηματικοῦ καί «μακάριου» τσιφλικᾶ, ὁ συγγραφέας ἐνσάρκωσε τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ ἄβουλου ὀνειροπόλου, τοῦ κενοῦ φαντασιόπληκτου, τοῦ ἄπραγου φλύαρου. Ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποιεῖ τό ὄνομα τοῦ Μανίλοφ σάν προσηγορικό οὐσιαστικό γιά νά χαρακτηρίσει τούς φιλελεύθερους ναρόντνικους. — *333*.

[99] *Κλίνη τοῦ Προκρούστη* — ἔκφραση ἀπό τό ὄνομα τοῦ μυθολογικοῦ γίγαντα ληστῆ Προκρούστη, πού παράσερνε τούς στρατοκόπους καί τούς ξάπλωνε σ' ἕνα κρεβάτι: ἄν ἦταν πιό κοντοί ἀπ' τό κρεβάτι ὁ Προκρούστης τούς τέντωνε, κι ἄν ἦταν πιό μακριοί τούς ἔκοβε τά πόδια. Ἀπό ἐδῶ προέκυψε καί ἡ ἔκφραση: *βάζω στήν κλίνη τοῦ Προ-*

κρούστη, δηλ. μέ τή βία καί παρά φύση προσαρμόζω κάτι σέ ἀκατάλληλο καλούπι. — *338.*

[100] Βλ. τόν ἐπίλογο τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ Κ.(Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 20). — *339.*

[101] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει περικοπή ἀπό τό γράμμα τοῦ Κ. Μάρξ πρός τόν Α. Ροῦγκε (Σεπτέμβρης 1843). Πιό ἐκτενῆ περικοπή ἀπό τό γράμμα αὐτό παραθέτει ὁ Λένιν στή σελ. 185 τοῦ τόμου τούτου (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἄπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ.,τόμ.1ος, σελ. 381). — *340.*

[102] Τό ἄρθρο *«Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία). Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Π. Στροῦβε: „Κριτικά σημειώματα γιά τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας". Πετρούπολη 1894»* γράφτηκε ἀπ' τόν Β. Ι. Λένιν στήν Πετρούπολη στά τέλη τοῦ 1894–ἀρχές 1895. Εἶναι ἡ πρώτη ἐργασία τοῦ Λένιν, πού τυπώθηκε σέ νόμιμο τυπογραφεῖο. Στήν ἐργασία του αὐτή ὁ Λένιν συνέχισε τήν κριτική τῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντνικων πού εἶχε ἀρχίσει στά προηγούμενα ἔργα του, καί ἔκανε διεξοδική κριτική τῶν λαθεμένων ἀπόψεων τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν». Ὁ Λένιν πρίν ἀπό ὅλους ἀντιλήφθηκε τή φιλελευθερο-αστική φύση τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ». Ἀπό τό 1893 ἀκόμα, στήν ἐργασία «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» ὁ Λένιν ἐκτός ἀπό τό ξεσκέπασμα τῶν ἀπόψεων τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων, ἔκανε κριτική καί στίς ἀπόψεις τῶν ἐκπροσώπων τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ», πού τότε ἄρχισε νά ἐμφανίζεται.

Τό φθινόπωρο τοῦ 1894 ὁ Λένιν ἔκανε σέ ὅμιλο μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης διάλεξη, πού στρέφονταν ἐνάντια στίς ἀπόψεις τοῦ Στροῦβε καί τῶν ἄλλων «νόμιμων μαρξιστῶν». Ἡ διάλεξη αὐτή ἀποτέλεσε κατοπινά τή βάση γιά τό ἄρθρο «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε». Ὁ Λένιν ἔγραφε τό 1907 σχετικά μ' αὐτό τό ἄρθρο του καί μέ ὁμιλία του σέ ὅμιλο μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης: «Στόν ὅμιλο αὐτό ἔκανα τότε διάλεξη μέ τόν τίτλο: „Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία". Ὅπως φαίνεται ἀπό τόν τίτλο ἡ πολεμική ἐνάντια στόν Στροῦβε ἦταν στή διάλεξη αὐτή ἀσύγκριτα πιό αὐστηρή καί πιό κατηγορηματική (σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τά σοσιαλδημοκρατικά συμπεράσματα) παρά στό ἄρθρο πού δημοσιεύτηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1895. Ὁ μετριασμός τοῦ ὕφους στό ἄρθρο ἔγινε ἐνμέρει λόγω τῆς λογοκρισίας κι ἐνμέρει λόγω τῆς „συμμαχίας" μέ τό νόμιμο μαρξισμό στήν κοινή πάλη ἐνάντια στό ναροντνικισμό. Τό ἄρθρο τοῦ κ. Στροῦβε, πού δημοσιεύτηκε (1895) σέ συλλογή πού κάηκε, καί μερικά ἄρθρα του στό „Νόβογε Σλόβο" (1897) δείχνουν καθαρά ὅτι ἡ „ὤθηση πρός τά ἀριστερά", πού ἔδοσαν τότε στόν κ. Στροῦβε οἱ σοσιαλδημοκράτες τῆς Πετρούπολης, δέν ἔμεινε χωρίς ἀποτέλεσμα» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 13ος, σελ. 82).

Τό ἄρθρο «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε» δημοσιεύτηκε (μέ τό ψευ-

δώνυμο *Κ. Τούλιν*) στή συλλογή «Ὑλικά γιά τό χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης». Ἡ συλλογή τυπώθηκε σέ 2000 ἀντίτυπα τόν Ἀπρίλη τοῦ 1895. Ἡ τσαρική κυβέρνηση ἀπαγόρεψε τήν κυκλοφορία τῆς συλλογῆς καί ὕστερα ἀπό ἕναν ὁλόκληρο χρόνο τήν κατάσχεσε καί τήν ἔκαψε. Διασώθηκαν μόνο 100 περίπου ἀντίτυπα, πού κυκλοφόρησαν μυστικά ἀνάμεσα στούς σοσιαλδημοκράτες τῆς Πετρούπολης καί ἄλλων πόλεων.

Τό πιό μαχητικό καί ὀξύ ἀπό πολιτική ἄποψη ἄρθρο τῆς συλλογῆς ἦταν ἡ ἐργασία τοῦ Λένιν. Ὁ λογοκριτής στήν ἔκθεσή του γιά τή συλλογή «Ὑλικά γιά τό χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης» ἀναφέρεται πολύ ἀναλυτικά ἀκριβῶς στήν ἐργασία τοῦ Λένιν. Σημειώνοντας ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῆς συλλογῆς προπαγανδίζουν τή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν ἀναπότρεπτη ἐξέλιξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές, ὁ λογοκριτής τονίζει ὅτι τό ἄρθρο τοῦ Κ. Τούλιν ἀποτελεῖ τό πιό σαφές καί πλῆρες πρόγραμμα τῶν μαρξιστῶν.

Στά τέλη τοῦ 1907 τό ἄρθρο «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε», ὁ Λένιν τό ἔβαλε στή συλλογή «Μέσα σέ 12 χρόνια», μέ τόν ὑπότιτλο «Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία». Ἡ ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῆς συλλογῆς ἔγινε ἀπό τό ἐκδοτικό «Ζερνό» στά μέσα τοῦ Νοέμβρη 1907 (στό ἐξώφυλλο ἀναγράφεται σάν χρόνος ἔκδοσης τό 1908). Ἀπό τούς τρεῖς τόμους, πού σχεδιαζόταν νά ἐκδοθοῦν, ἐκδόθηκε μόνο ὁ πρῶτος τόμος καί τό πρῶτο μέρος τοῦ δεύτερου. Στόν πρῶτο τόμο, ἐκτός ἀπ' τό παραπάνω ἄρθρο, συμπεριλήφθηκαν καί τά ἔργα τοῦ Λένιν: «Τά καθήκοντα τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν», «Οἱ διῶχτες τῶν ζέμστβο καί οἱ Ἀννίβες τοῦ φιλελευθερισμοῦ», «Τί νά κάνουμε;», «Ἕνα βῆμα μπρός, δυό βήματα πίσω», «Ἡ ἐκστρατεία τῶν ζέμστβο καί τό σχέδιο τῆς „Ἴσκρα"» καί «Οἱ δυό ταχτικές τῆς σοσιαλδημοκρατίας στή δημοκρατική ἐπανάσταση». Ὁ πρῶτος τόμος κατασχέθηκε μόλις κυκλοφόρησε· ἕνα σημαντικό ὅμως μέρος ἀντιτύπων διασώθηκε καί τό βιβλίο ἐξακολουθοῦσε νά κυκλοφορεῖ παράνομα. — *345.*

103 *Truck - System* — σύστημα πληρωμῆς τοῦ μεροκάματου στούς ἐργάτες μέ ἐμπορεύματα καί προϊόντα ἀπό τά ἐργοστασιακά πρατήρια, πού ἀνῆκαν στούς ἐργοστασιάρχες. Τό σύστημα αὐτό, πού ἀποτελοῦσε ἕνα πρόσθετο μέσο ἐκμετάλλευσης τῶν ἐργατῶν, ἦταν πολύ διαδομένο στίς βιοτεχνικές περιοχές τῆς Ρωσίας. — *358.*

104 Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει λόγια ἀπό τό μύθο τοῦ Ι. Α. Κριλόφ «Ὁ λύκος καί οἱ βοσκοί». — *362.*

105 *Ξαφριστές, ξάφρισμα* — εἰρωνική ἔκφραση, πού χρησιμοποιοῦσε ἐπανειλημμένα ὁ Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν στά ἔργα του γιά νά χαρακτηρίσει τόν ἀστικοφιλελεύθερο τύπο καί τούς ἐκπροσώπους του. Στό V κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Τό ἡμερολόγιο ἑνός ἐπαρχιώτη στήν Πετρούπολη» ὁ Σαλτικόφ-Στσεντρίν μέ σαρκαστική εἰρωνία γράφει γιά τούς φιλελεύθερους: «Ἐπειδή δέν ὑπάρχει σοβαρή ἀπασχόληση καί γιά νά περνάει ὁ καιρός ἥσυχα ἱδρύεται ἐπιστημονικολογοτεχνικό σωματεῖο μέ τόν τίτλο „Ἐλεύθερη Ἕνωση ξαφριστῶν"». Τίς «ὑποχρεώσεις» τῆς «Ἕνωσης» αὐτῆς ὁ Σαλτικόφ-Στσεντρίν τίς

καθορίζει μέ τά παρακάτω λόγια: «Δέ θά μείνει ἀπαρατήρητο κανένα ἀπό τά ἐπίκαιρα ζητήματα καί θά συζητοῦνται ὅλα μέ τέτιο τρόπο, ὥστε ἀπό τή συζήτηση αὐτή νά μή βγαίνει ποτέ τίποτε». — *365.*

[106] *«Βέστ»* («Εἰδήσεις») — ἀντιδραστική-φεουδαρχική ἐφημερίδα· ἔβγαινε στήν Πετρούπολη ἀπ' τό 1863 ὥς τό 1870. — *365.*

[107] *«Δικτατορία τῆς καρδιᾶς»* ὀνομαζόταν εἰρωνικά ἡ ἐφήμερη πολιτική τῆς ἐρωτοτροπίας μέ τούς φιλελεύθερους τοῦ τσαρικοῦ ἀξιωματούχου Λορίς-Μέλικοφ, πού διορίστηκε τό 1880 στήν ἀρχή διευθυντής τῆς «Ἀνώτατης διοικητικῆς ἐπιτροπῆς» γιά τήν πάλη ἐνάντια στίς «συνωμοσίες» καί κατόπιν ὑπουργός τῶν Ἐσωτερικῶν. Οἱ ὑποσχέσεις ὅτι θά ἔκανε «παραχωρήσεις» στούς φιλελεύθερους καί οἱ ἄγριοι διωγμοί κατά τῶν ἐπαναστατῶν — αὐτή ἦταν ἡ βάση πάνω στήν ὁποία προσπαθοῦσε νά στηρίξει τήν πολιτική του ὁ Λορίς-Μέλικοφ. Ἡ πολιτική αὐτή τῶν ἑλιγμῶν, πού ἐπιβλήθηκε ἀπό τήν ἐπαναστατική κατάσταση τοῦ 1879–1880, εἶχε σκοπό νά ἐξασθενίσει τό ἐπαναστατικό κίνημα καί νά τραβήξει μέ τό μέρος τοῦ τσαρισμοῦ τή φιλελεύθερη ἀστική τάξη, πού εἶχε ἀντιπολιτευτικές διαθέσεις. Ὅταν τσακίστηκε τό ἐπαναστατικό κύμα τοῦ 1879–1880, ἡ τσαρική κυβέρνηση ἐγκατέλειψε τήν πολιτική τῆς «δικτατορίας τῆς καρδιᾶς» καί βιάστηκε νά βγάλει διακήρυξη γιά τό «ἀκατάλυτο» τῆς ἀπολυταρχίας. Τόν Ἀπρίλη τοῦ 1881 ὁ Λορίς-Μέλικοφ ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ. — *365.*

[108] Βλ. λογουχάρη, τά διηγήματα καί τά σκίτσα τοῦ Γ. Ι. Οὐσπένσκι: «Ἀπό τό ἡμερολόγιο τοῦ χωριοῦ», «Τό βιβλιάριο τῶν ἐπιταγῶν», «Γράμματα ἀπό τό ταξίδι», «Δεσμοί πού δέν κόπηκαν», «Ζωντανοί ἀριθμοί». — *393.*

[109] *Ἀρκαδικό εἰδύλλιο* — εἰρωνική ἔκφραση, πού χρησιμοποιεῖται στή φιλολογία σάν συνώνυμο μιᾶς εὐτυχισμένης, ξέγνοιαστης ζωῆς, μιᾶς εὐτυχισμένης χώρας. Ἡ Ἀρκαδία εἶναι ὀρεινή περιοχή στό κέντρο τῆς Πελοποννήσου (Ἑλλάδα)· στήν ἀρχαιότητα ὁ πληθυσμός τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀσχολοῦνταν κυρίως μέ τήν κτηνοτροφία. Στήν ἀρχαία καί στήν κλασική φιλολογία ἡ Ἀρκαδία παρουσιαζόταν σάν τόπος μιᾶς εὐτυχισμένης εἰδυλλιακῆς ζωῆς τῶν βοσκῶν καί τῶν γεωργῶν. — *398.*

[110] *«Ὁ κύριος Κουπόν»* — παραστατική ἔκφραση, πού πολιτογραφήθηκε στή φιλολογία τῆς περιόδου 1880–1900 γιά τό χαρακτηρισμό τοῦ κεφαλαίου καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τήν ἔκφραση «ὁ κύριος Κουπόν» τή χρησιμοποίησε πρῶτος ὁ συγγραφέας Γκλέμπ Οὐσπένσκι στά σκίτσα «Βαριά ἁμαρτήματα». — *399.*

[111] *«Κονιάγκα»* — ἀλληγορικός τύπος τοῦ τσακισμένου καί βασανισμένου ἀπό τήν ξεθεωτική δουλιά φτωχοῦ ἀγρότη, ἀπό τό σατιρικό παραμύθι τοῦ Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν «Κονιάγκα». Στό παραμύθι αὐτό ὁ συγγραφέας μιλάει ἀλληγορικά γιά τό «ἀσήκωτο βάρος τῶν χωραφιῶν», πού θά κρατάει σκλαβωμένο τόν ἄνθρωπο ἐφόσον δέν ἀπελευθερώσει τήν «παραμυθένια δύναμη» ἀπό τή σκλαβιά. Ταυτόχρονα ὁ

Σαλτικόφ-Στσεντρίν εἰρωνεύεται τίς ἀνοησίες τῶν ναρόντνικων γιά τὸ ὅτι «ἡ ἀληθινὴ ἐργασία» πρὺ βρῆκε γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ «κονιάγκα» ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιὰ τὸ ἀλώβητο, γιὰ τὴν ψυχικὴ ἰσορροπία, τὴν ἀγνότητα καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἀγρότη.— *402.*

[112] *Πρῶσος ρεγκίρουνγκσρατ* (κυβερνητικός σύμβουλος) — πρόκειται γιά τόν γερμανό οἰκονομολόγο βαρῶνο Α. Χάξτχαουζεν, πού ἐπισκέφτηκε τή Ρωσία στή δεκαετία 1840–1850. Ὁ Χάξτχαουζεν στό βιβλίο «Μελέτες γιά τίς ἐσωτερικές σχέσεις τῆς λαϊκῆς ζωῆς καί εἰδικά τῶν ἀγροτικῶν θεσμῶν τῆς Ρωσίας», περιέγραψε λεπτομερειακά τή ρωσική ἀγροτική κοινότητα, πού τήν ἔβλεπε σάν μέσο ἐδραίωσης τῆς δουλοπαροικίας. Ἐξυμνοῦσε τή Ρωσία τῆς ἐποχῆς τοῦ τσάρου Νικολάου, θεωρώντας σάν πλεονέχτημά της σέ σύγκριση μέ τή Δυτική Εὐρώπη τό γεγονός ὅτι σ' αὐτήν δέν ὑπάρχουν «οἱ πληγές τῆς προλεταριοποίησης». Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς ἔδειξαν τήν ἀντιδραστικότητα τῶν συμπερασμάτων τοῦ Χάξτχαουζεν. Αὐστηρή κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Χάξτχαουζεν ἔκαναν ὁ Α. Ι. Χέρτσεν καί ὁ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. — *407.*

[113] Ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας ὁ Β. Ι. Λένιν δέν μποροῦσε νά ἀναφέρει ἀνοιχτά τά ἔργα τοῦ Μάρξ πού εἶχε ἐκδόσει ἡ ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς δουλιᾶς». Παραπέμπει τόν ἀναγνώστη στήν ἐργασία τοῦ Β. Β. (Βοροντσόφ) «Δοκίμια θεωρητικῆς οἰκονομίας» (Πετρούπολη 1895), ὅπου στίς σελίδες 257–258 παρατίθεται μιά μεγάλη περικοπή ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Πλεχάνοφ «Ἐσωτερική ἀνασκόπηση» πού εἶχε δημοσιευτεῖ στό περιοδικό «Σοτσιαλ-Ντεμοκράτ», τεῦχος 2, Αὔγουστος 1890 (βλ. Γ.Β. Πλεχάνοφ. Ἅπαντα, τόμ. III, ρωσ. ἔκδ., 1923, σελ. 258–259). — *410.*

[114] *«Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι»* («Χρονικά τῆς Μόσχας») — μιά ἀπό τίς πιό παλιές ρωσικές ἐφημερίδες· ἀρχικά τήν ἔβγαζε τό Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας (ἀπό τό 1756) σέ σχῆμα μικροῦ φυλλαδίου· ἀπό τό 1860 καί πέρα, λόγω τῆς κατεύθυνσης πού πῆρε, ἔγινε μοναρχο-εθνικιστικό ὄργανο, πού ἐξέφραζε τίς ἀπόψεις τῶν πιό ἀντιδραστικῶν στρωμάτων τῶν τσιφλικάδων καί τοῦ κλήρου· ἀπό τό 1905 ἔγινε ἕνα ἀπό τά κύρια ὄργανα τῶν μαυροεκατονταρχιτῶν. Ἔβγαινε ὥς τήν Ὀχτωβριανή Ἐπανάσταση τοῦ 1917. — *419.*

[115] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 8ος, σελ. 207. — *432.*

[116] Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ. Ἡ ἀνατροπή τῆς ἐπιστήμης ἀπό τόν κύριο Εὐγένιο Ντύρινγκ», ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 90. — *435.*

[117] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 91–92 (Σημείωση 38). — *436.*

[118] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 257. — *438.*

[119] *Ναυκραρίες* — μικρές ἐδαφικές περιφέρειες στήν ἀρχαία Ἀθηναϊκή

δημοκρατία. Οἱ ναυκραρίες ἑνώνονταν σέ φυλές. Τό συμβούλιο τῶν ναυκράρων διαχειριζόταν τά οἰκονομικά τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Κάθε ναυκραρία ἦταν ὑποχρεωμένη νά ναυπηγήσει, νά ἐξοπλίσει καί νά ἐπανδρώσει ἕνα πολεμικό πλοῖο καί νά δόσει δυό ἱππεῖς γιά τίς στρατιωτικές ἀνάγκες τοῦ κράτους. — *438.*

[120] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 254. — *438.*

[121] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 474–475, 247, καθώς καί Ἄπαντα, 2 ρωσ. ἔκδ., τόμ. 8ος, σελ. 157–158. — *439.*

[122] Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 107. — *440.*

[123] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 209.

Τό ἔργο τοῦ Προυντόν, πού ἀναφέρεται στό κείμενο, τιτλοφορεῖται «Ἡ κοινωνική ἐπανάσταση, μέ παράδειγμα ἕνα πραξικόπημα». — *445.*

[124] *Λαϊμπκαμπάντσι* — σωματοφύλακες — τιμητικός τίτλος τοῦ λόχου τῶν γρεναδιέρων τοῦ συντάγματος Πρεομπραζένσκι, πού τοῦ ἀπονεμήθηκε τό 1741 ἀπό τήν Ἐλισάβετ Πετρόβνα, γιατί τήν ἀνέβασε στόν τσαρικό θρόνο. Σάν ἀμοιβή οἱ λαϊμπκαμπάντσι πῆραν τσιφλίκια, κάθε λογῆς εὐκολίες καί προνόμια, κι ὅσοι ἀπ' αὐτούς δέν εἶχαν τίτλο εὐγενείας ἀναγνωρίστηκαν εὐγενεῖς, μέ δικαίωμα μεταβίβασης τοῦ τίτλου στούς κληρονόμους. Τό ἐπίθετο «λαϊμπκαμπάντσι» τούς τό ἔδοσε ὁ Μ. Ε. Σαλτικόφ-Στσεντρίν στό ἔργο του «Ποσεχονιακὰ διηγήματα». — *446.*

[125] Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 113–114. — *458.*

[126] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἄπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 446–447. — *460.*

[127] *Πρόγραμμα τῆς Γκότα* — πρόγραμμα τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος τῆς Γερμανίας πού ψηφίστηκε τό 1875 στό συνέδριο τῆς Γκότα, ὅταν ἑνώθηκαν τά δυό ξεχωριστά ὥς τότε γερμανικά σοσιαλιστικά κόμματα οἱ ἀιζεναχικοί (πού εἶχαν ἐπικεφαλῆς τόν Μπέμπελ καί τόν Λῆμπκνεχτ καί βρίσκονταν κάτω ἀπ' τήν ἰδεολογική ἐπιροή τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς) καί οἱ λασσαλικοί. Τό πρόγραμμα αὐτό τό χαρακτήριζε ἕνας ἐκλεκτικισμός καί ἦταν ὀπορτουνιστικό γιατί πάνω στά σπουδαιότερα ζητήματα οἱ ἀιζεναχικοί ὑποτάχτηκαν στίς ἀπόψεις τῶν λασσαλικῶν καί δέχτηκαν τίς λασσαλικές διατυπώσεις. Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς ὑπόβαλαν σέ συντριπτική κριτική τό σχέδιο τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα γιατί τό θεωροῦσαν σάν ἕνα σημαντικό βῆμα πρός τά πίσω ἀκόμα καί σέ σύγκριση μέ τό πρόγραμμα τοῦ Ἀιζεναχ, πού ψηφίστηκε τό 1869 (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά

ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 5-38). — *463.*

[128] Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 8ος, σελ. 151. — *469.*

[129] Βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 637. — *475.*

[130] *Γόρδιος δεσμός* — ἐξαιρετικά δύσκολος καί σύνθετος κόμπος, πού χρησιμοποίησε, σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική παράδοση, ὁ βασιλιάς τῆς Φρυγίας Γόρδιος, γιά νά δέσει στέρεα τό ζυγό τοῦ ἁμαξιοῦ του. Ἕνας χρησμός ἔλεγε ὅτι ὅποιος λύσει αὐτόν τό δεσμό θά γίνει κύριος ὅλης τῆς Ἀσίας. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδόνας δέν προσπάθησε νά λύσει τό δεσμό, ἀλλά τόν ἔκοψε μ' ἕνα κτύπημα τοῦ σπαθιοῦ του: ἀπό δῶ βγῆκε ἡ ἔκφραση «κόψιμο τοῦ γόρδιου δεσμοῦ» — δηλ. γρήγορη ἀποφασιστική κι ὁριστική λύση ἑνός μπερδεμένου καί δύσκολου προβλήματος. Ὁ Β.Ι. Λένιν χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τήν ἔκφραση αὐτή εἰρωνικά, γιά νά διακωμωδήσει τίς μαλθουσιανικές ἀπόψεις τοῦ κ. Στροῦβε. — *485.*

[131] Ὁ Β.Ι. Λένιν ἔχει ἐδῶ ὑπόψη τό εἰκοστό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» (§ 5 — «Ἀντεπίδραση τῆς γεωργικῆς ἐπανάστασης στή βιομηχανία. Δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο») (βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 748). — *486.*

[132] Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 648. — *487.*

[133] *Σκόπστσινα* λεγόταν στίς νότιες περιοχές τῆς Ρωσίας ἡ μίσθωση τῆς γῆς, πού γινόταν σέ εἶδος κάτω ἀπό ὅρους ὑποδουλωτικούς καί ὑποχρέωνε τό μισθωτή νά δίνει στό γαιοχτήμονα «ἀπό τή θημωνιά» μιά ὁρισμένη ποσότητα τῆς σοδιᾶς (τή μισή, καί μερικές φορές ἀκόμα πιό πολύ), καί ἐπιπλέον νά διαθέτει στό γαιοχτήμονα ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας του μέ τή μορφή συνήθως διάφορων «ξεπληρωμῶν μέ δουλιά». — *487.*

[134] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 752-753 (σημείωση 237). — *494.*

[135] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 746-748. — *494.*

[136] Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 630-631. — *512.*

[137] *«Ντάρστβενικι» ἤ ἀγρότες πού πῆραν γῆ δωρεάν,* ἦταν μιά μερίδα πρώην κολλήγων, πού τόν καιρό τῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1861, ἔπειτα ἀπό «συμφωνία» μέ τόν τσιφλικά, ἔπαιρναν δωρεάν (χωρίς ἐξαγορά) ἕναν ἄθλιο κλῆρο· αὐτός ὁ κλῆρος ἦταν ὅλο-ὅλο τό ἕνα τέταρτο τοῦ λεγόμενου «ἀνώτατου» ἤ τοῦ «προβλεπόμενου» κλήρου, ἐκείνου δηλ.

τοῦ ἀγροτικοῦ κλήρου, πού τό μέγεθός του κατά περιοχές τό καθόριζε ὁ νόμος. Ὅλο τό ὑπόλοιπο μέρος τῶν πρώην κλήρων τῶν ἀγροτῶν τό ἅρπαζε ὁ τσιφλικάς, ὁ ὁποῖος καί ὕστερα ἀπ' τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας κρατοῦσε σέ οἰκονομική ὑποδούλωση τούς ἀπαλλοτριωμένους μέ τή βία «ντάρστβενικους» τοῦ τσιφλικιοῦ του. Τόν κλῆρο πού δόθηκε «δωρεάν» ὁ λαός τόν ἔλεγε «τεταρτάκι», «κλῆρο γιά ἕνα ὀρφανό», «κλῆρο γιά μιά γάτα», ἤ «κλῆρο τοῦ Γκαγκάριν» (ἀπ' τό ὄνομα τοῦ πρίγκηπα Π. Π. Γκαγκάριν, πού πρότεινε τό σχέδιο νόμου γιά τούς «δωρεάν» κλήρους). — *515.*

[138] Τό ζήτημα αὐτό ὁ Β. Ι. Λένιν τό ἐπεξεργάστηκε λεπτομερειακά στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1899). — *523.*

[139] *Ὁ Ιανός* — σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ρωμαϊκή μυθολογία ἦταν θεός τοῦ καιροῦ ὅπως καί κάθε ἀρχῆς καί τέλους, εἰσόδου καί ἐξόδου· ἀπεικονιζόταν μέ δυό πρόσωπα, πού ἔβλεπαν σέ δυό ἀντίθετες πλευρές: τό ἕνα πρόσωπο, τό νεανικό ἔβλεπε μπροστά, στό μέλλον, τό ἄλλο τό γεροντικό ἔβλεπε πίσω στό παρελθόν. Μέ τίς ἐκφράσεις «Ἰανός», «διπρόσωπος Ἰανός» χαρακτηρίζονται ἄνθρωποι πού ἡ διαγωγή τους, ἡ στάση τους εἶναι διπρόσωπη, ἀντιφατική. — *527.*

[140] Τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας», βγῆκε τό 1891 στή Μόσχα. Οἱ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν πάνω σ' αὐτό ἔγιναν ὄχι νωρίτερα ἀπό τό Μάρτη τοῦ 1893. Ὁ Λένιν ἀναλύει λεπτομερειακά τό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ στό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή». Τό ὑλικό τοῦ IX καί τοῦ X κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τό χρησιμοποίησε ὁ Λένιν καί γιά τήν ἐργασία «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 110–114). Ὁ Λένιν στό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας». Στά γράμματα τοῦ Λένιν πρός τόν Π. Μάσλοφ, πού περιλαβαίνονται σέ τούτη τήν ἔκδοση τῶν Ἁπάντων, βρίσκει κανείς τήν ἐκτίμηση πού δίνει ὁ Λένιν στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ. — *535.*

[141] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει τούς ὑπολογισμούς αὐτούς σέ πίνακα τοῦ ἄρθρου του «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 12). — *538.*

[142] Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει τούς ὑπολογισμούς αὐτούς σέ πίνακα τοῦ ἄρθρου του «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 17). — *539.*

[143] Στό *ἀπολυτήριο γυμνασίου* πού ἀναφέρεται ἐδῶ εἶχαν καταχωρηθεῖ βαθμοί γιά 11 μαθήματα· σέ δέκα ἀπό αὐτά ὁ Λένιν εἶχε πάρει τόν ἀνώτερο βαθμό — 5, καί σέ ἕνα — 4. Στό ἀπολυτήριο ἐπίσης σημειωνόταν: «Τό παιδαγωγικό Συμβούλιο, παίρνοντας ὑπόψη τήν ἄριστη διαγωγή, τήν ἐπιμέλεια καί τήν ἄριστη ἐπίδοσή του στά μαθήματα, ἰδιαίτερα στίς ἀρχαῖες γλῶσσες ἀποφάσισε νά βραβεύσει τόν *Οὐλιάνοφ* μέ ΧΡΥΣΟ ΜΕΤΑΛΛΙΟ καί νά τοῦ χορηγήσει ἀπολυτήριο πού

νά τοῦ παρέχει ὅλα τά δικαιώματα, τά προβλεπόμενα στίς § § 129–132 τοῦ *Αὐτοκρατορικοῦ* κανονισμοῦ γυμνασίων καί ἡμιγυμνασίων τῆς 30 τοῦ Ἰούλη 1871...». Τό ἀπολυτήριο φέρει ἡμερομηνία 10 τοῦ Ἰούνη 1887. Ἡ βεβαίωση παραλαβῆς τοῦ ἀπολυτηρίου· ὑπογράφτηκε ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν ὕστερα ἀπό τίς 10 τοῦ Ἰούνη. — *547.*

[144] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἀπόφαση, πιθανῶς τοῦ Πρύτανι τοῦ Πανεπιστημίου: «Ἀναβάλλεται μέχρι τή λήψη πιστοποιητικοῦ τοῦ γυμνασίου». Καί μιά σειρά παρακάτω: «Ἐγκρίνεται».

Στό πιστοποιητικό πού ἔστειλε ὁ διευθυντής τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν ἀναφέρεται:

«Ὁ Οὐλιάνοφ εἶναι ἐξαιρετικά προικισμένος, διακρινόταν πάντα γιά τό ζῆλο καί τήν ἐπιμέλειά του, ἦταν σέ ὅλες τίς τάξεις ὁ πρῶτος μαθητής καί μέ τήν ἀποφοίτησή του ἀπ' τό Γυμνάσιο βραβεύτηκε μέ *χρυσό μετάλλιο* σάν ὁ πιό καλός στή μάθηση, στήν πνευματική καλλιέργεια καί τή διαγωγή...». — *548.*

[145] Ἡ αἴτηση αὐτή ὑποβλήθηκε ἀπό τόν Λένιν σ' ἔνδειξη διαμαρτυρίας γιά τά βίαια μέτρα τῆς χωροφυλακῆς ἐνάντια στή συγκέντρωση τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν στίς 4 τοῦ Δεκέμβρη 1887 καί γιά τίς διώξεις πού ἐξαπέλυσε ὁ τσαρισμός ἐνάντια στούς ἐπαναστάτες φοιτητές. — *549.*

[146] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἀπόφαση τοῦ ὑποδιευθυντῆ τοῦ τμήματος τῆς Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης: «Ἡ παροῦσα αἴτηση παραπέμπεται γιά γνωμάτευση στόν κ. Ἐπιθεωρητή τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Περιφέρειας τοῦ Καζάν».

Ὁ Ἐπιθεωρητής τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Περιφέρειας τοῦ Καζάν στήν ἀναφορά του πρός τό τμῆμα Ἐθνικῆς Παιδείας, μέ ἡμερομηνία 14 Ἰούνη 1888, ἀναφέρει ὅτι ὁ Λένιν πῆρε μέρος στή φοιτητική συγκέντρωση τῆς 4 τοῦ Δεκέμβρη 1887 καί γράφει ὅτι εἶναι «ἄκρως ἀνεπιθύμητη ἡ ἐπαναπρόσληψη τοῦ Βλαντίμιρ Οὐλιάνοφ στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν». Στό περιθώριο τῆς ἀναφορᾶς ὑπάρχει ἡ σημείωση: «Πρός ἀναφοράν» καί παρακάτω: «Μήπως εἶναι ἀδελφός τοῦ ἄλλου Οὐλιάνοφ; Μήπως προέρχεται κι αὐτός ἀπ' τό Γυμνάσιο τοῦ Σιμπίρσκ; Ναί, αὐτό φαίνεται ἀπό τό τέλος τῆς ἀναφορᾶς. Σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά γίνει δεκτός». Στό ἐπάνω περιθώριο τῆς ἀναφορᾶς ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Ὕστερα ἀπό τήν ἀναφορά τῆς 22 τοῦ Ἰούνη, πρός τόν κύριο Ὑπουργό, ἡ Ἐξοχότητά του εὐαρεστήθηκε νά δόσει ἐντολή νά ἀποριφθεῖ ἡ αἴτηση. Ὁ διευθυντής Ν. Ἀνίτσκοφ». — *550.*

[147] Στήν αἴτηση ὑπάρχουν δυό ἀποφάσεις. Ἡ μιά ἀπόφαση στήν ἀπάνω γωνία τῆς αἴτησης: «Πρός τόν κ. Ἐβρέινοφ. Μήπως βρίσκεται ὑπό ἀστυνομική ἐπιτήρηση;» Καί ἡ δεύτερη παρακάτω: «Ἀπορίπτεται». Τό ὄνομα τοῦ Οὐλιάνοφ εἶναι ὑπογραμμισμένο μέ μολύβι.

Σχετικά μέ τήν αἴτηση αὐτή ὁ Ντουρνοβό, προϊστάμενος τῆς Ἀστυνομικῆς Διεύθυνσης, ἔστειλε στίς 16 τοῦ Σεπτέμβρη 1888 στό διοικητή τοῦ κυβερνείου τοῦ Καζάν τό παρακάτω ἔγγραφο: «Ὁ Βλαντίμιρ *Οὐλιάνοφ,* πρώην φοιτητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν, ὑπόβαλε αἴτηση στόν κύριο Ὑπουργό τῶν Ἐσωτερικῶν καί ζητάει τήν

ἔγκριση νά ἀναχωρήσει στό ἐξωτερικό γιά νά φοιτήσει σ' ἕνα ἀπό τά ἐκεῖ Πανεπιστήμια.

'Επειδή ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι δέν πρέπει νά ἱκανοποιηθεῖ ἡ αἴτηση τοῦ Οὐλιάνοφ, ἔχω τήν τιμήν νά παρακαλέσω εὐσεβάστως τήν 'Εξοχότητά Σας ὅπως μή τοῦ χορηγηθεῖ διαβατήριο γιά τό ἐξωτερικό καί διατάξετε νά τοῦ ἀνακοινωθεῖ ὅτι ἡ 'Αστυνομική Διεύθυνση θεωρεῖ τήν ἀναχώρησή του στό ἐξωτερικό πρόωρη.

Ταυτόχρονα παρακαλῶ εὐσεβάστως τήν 'Εξοχότητά Σας σέ περίπτωση ἀναχώρησης τοῦ ἐν λόγω Οὐλιάνοφ ἀπό τό Καζάν νά πληροφορήσετε τήν 'Αστυνομική Διεύθυνση γιά ποιό συγκεκριμένα μέρος ἀναχώρησε καί νά εἰδοποιήσετε αὐτεπάγγελτα τό Διοικητή τοῦ ἀντίστοιχου κυβερνείου ὅτι δέν πρέπει νά τοῦ χορηγηθεῖ διαβατήριο». — *551.*

[148] Σχετικά μέ τήν αἴτηση αὐτή τό ὑπουργεῖο Παιδείας μέ ἔγγραφό του ἀπό τίς 11 τοῦ Νοέμβρη 1889 παρακαλεῖ τήν 'Αστυνομική Διεύθυνση νά γνωρίσει στό ὑπουργεῖο «ἄν ὁ Οὐλιάνοφ εἶναι νομιμόφρων» καί νά γνωματεύσει σχετικά μέ τήν αἴτηση πού ὑποβλήθηκε. 'Απαντώντας στίς 4 τοῦ Δεκέμβρη 1889 σ' αὐτό τό ἔγγραφο ἡ 'Αστυνομική Διεύθυνση πληροφοροῦσε ὅτι «ὁ Οὐλιάνοφ στή διάρκεια τῆς διαμονῆς του στό Καζάν διατηροῦσε σχέσεις μέ ὕποπτα ἀπό πολιτική ἄποψη πρόσωπα· μερικά ἀπό τά πρόσωπα αὐτά παραπέμφθηκαν ἤδη σέ διοικητική προανάκριση μέ τήν κατηγορία τῆς διάπραξης ἐγκλήματος κατά τοῦ κράτους». Στίς 10 τοῦ Δεκέμβρη 1889 ἡ διεύθυνση τοῦ ὑπουργείου Παιδείας ἀπόριψε τήν αἴτηση τοῦ Λένιν.

Μόλις τό καλοκαίρι τοῦ 1890, ἔπειτα ἀπό αἴτηση τῆς Μ.Α. Οὐλιάνοβα, μητέρας τοῦ Λένιν, πρός τόν 'Υπουργό τῆς Παιδείας, ἐπιτράπηκε ἐπιτέλους στόν Βλαντίμιρ 'Ιλίτς νά δόσει ἐξετάσεις χωρίς φοίτηση γιά τό πτυχίο τῆς Νομικῆς σ' ἕνα ἀπό τά Πανεπιστήμια. — *552.*

[149] 'Ο τίτλος εὐγενείας χορηγήθηκε στόν 'Ιλιά Νικολάγεβιτς Οὐλιάνοφ, πατέρα τοῦ Λένιν, τό 1882. — *553.*

[150] Στήν αἴτηση ὑπαρχουν δυό ἀποφάσεις: «Πρός ἀναφορά. Προτιμότερο νά δόσει ἐξετάσεις στό Καζάν» καί «'Υποβλήθηκε ἀναφορά στίς 18 τοῦ 'Ιούλη. Δόθηκε διαταγή καί ἀνακοινωθεῖ στόν αἰτοῦντα ὅτι τήν αἴτησή του πρέπει νά τήν ἀπευθύνει στόν Πρόεδρο τῆς 'Εξεταστικῆς 'Επιτροπῆς. 'Ο Διευθυντής, ἀντ' αὐτοῦ Γεζόφ». — *553.*

[151] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Μέ τήν ἔγκριση τοῦ κ. 'Υπουργοῦ τῆς Παιδείας».

Τήν ἄνοιξη καί τό φθινόπωρο τοῦ 1891 ὁ Λένιν ἔδοσε πτυχιακές ἐξετάσεις στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης καί ἀρίστευσε σ' ὅλα τά μαθήματα. Τό Γενάρη τοῦ 1892 ὁ Βλαντίμιρ 'Ιλίτς πῆρε δίπλωμα πρώτης τάξεως, ὅπου σημειωνόταν: «Μετά τήν κατάθεση τῆς μελέτης του καί τή γραφτή του δοκιμασία, πού καί οἱ δυό κρίθηκαν ἄριστες, ἔδοσε προφορικές ἐξετάσεις στά μαθήματα: *Γενικές ἀρχές* τοῦ *Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, 'Ιστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, 'Αστικό Δίκαιο καί Πολιτική Δικονομία, 'Εμπορικό Δίκαιο καί 'Εμπορική Δικονομία, Ποινικό Δίκαιο καί Ποινική Δικονομία, 'Ιστορία τοῦ Ρωσικοῦ Δικαίου, 'Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Δημόσιο Δίκαιο, Διεθνές*

Δίκαιο, Ἀστυνομική Νομοθεσία, Πολιτική Οἰκονομία καί Στατιστική, Δημόσια Οἰκονομία, Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Δικαίου καί Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, καί πῆρε σέ ὅλα τό βαθμό ἄριστα». — *554.*

[152] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἡ παρακάτω σημείωση: «Ἀπό τίς 30 τοῦ Γενάρη 1892 ὁ Οὐλιάνοφ εἶναι ἀσκούμενος δικηγόρος στό γραφεῖο τοῦ κ. Χάρντιν. — Στόν φάκελλο δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τό ἠθικό ποιόν τοῦ Οὐλιάνοφ. Ὁ ἐκπληρῶν χρέη Γραμματέα», ὑπογραφή δυσανάγνωστη. — *555.*

[153] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Νά τοῦ ἀνακοινωθεῖ ὅτι ἡ σχετική ἀπάντηση θά δοθεῖ ὅταν θά ζητηθεῖ ἀπό τήν ἁρμόδια δικαστική ἀρχή. 5/VI». — *556.*

[154] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Πρός τή Διεύθυνση τῆς Κρατικῆς Ἀστυνομίας τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν. 18 τοῦ Ἰούνη Ἀριθ. 1556».

Σχετικά μέ τήν αἴτηση αὐτή ὁ πρόεδρος τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας ἔστειλε στίς 18 τοῦ Ἰούνη 1892 στή Διεύθυνση τῆς Ἀστυνομίας ἕνα ἔγγραφο, μέ τό ὁποῖο ζητοῦσε νά πληροφορηθεῖ «ἄν ὑπάρχουν ἀντιρήσεις γιά τή χορήγηση στόν Οὐλιάνοφ ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος». Στό ἔγγραφο ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Νά παραμείνει ὁ Οὐλιάνοφ ὑπό μυστική ἀστυνομική ἐπιτήρηση καί νά ἀνακοινωθεῖ στούς ἁρμοδίους ὅτι δέν ὑπάρχει ἀντίρηση γιά τή χορήγηση τῆς αἰτουμένης ἀδείας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος. 2 τοῦ Ἰούλη».

Στήν κοινή συνεδρίαση τῶν τμημάτων τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας πού ἔγινε στίς 23 τοῦ Ἰούλη 1892 πάρθηκε ἡ ἀπόφαση: «Νά χορηγηθεῖ στόν Οὐλιάνοφ ἡ αἰτουμένη ἄδεια· νά δημοσιευτεῖ ἡ ἀπόφαση στό Δελτίο τοῦ Κυβερνείου καί νά ὑποβληθεῖ σχετική ἀναφορά στόν κ. Ὑπουργό τῆς Δικαιοσύνης». — *558.*

[155] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «1893, 7 τοῦ Γενάρη, στή γενική συνέλευση τῶν τμημάτων τοῦ ἐν λόγω δικαστηρίου *ἀποφασίστηκε:* Νά χορηγηθεῖ στόν ἀσκούμενο δικηγόρο Οὐλιάνοφ ἡ αἰτουμένη ἄδεια καί νά ὑποβληθεῖ σχετική ἀναφορά στόν κύριο Ὑπουργό τῆς Δικαιοσύνης». — *559.*

[156] Στήν αἴτηση ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση: «Νά χορηγηθεῖ ἡ αἰτουμένη βεβαίωση». — *560.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΗΓΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΕΙ Ή ΠΑΡΑΘΕΤΕΙ ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΤΟΥΣ Ο Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

* Μέ ἀστερίσκο σημειώνονται τά βιβλία πού στις σελίδες τους ὑπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν. Τά βιβλία αὐτά φυλάγονται στό 'Αρχεῖο τοῦ 'Ινστιτούτου μαρξισμοῦ-λενισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ.

κονομικῆς μας ἀνάπτυξης. — «Ρούσκογε Μπογκάτστβο», Πετρούπολη, 1894 τεῦχος 4, σελ. 1–34· τεῦχος 6. σελ. 86–130. — *318–320, 321, 323, 324, 326–327, 329, 333–334, 335–337.*

— *Μελέτες πάνω στήν κοινωνική οἰκονομία μας μετά τή μεταρύθμιση.* Πετρούπολη, 1893. XVI, 353, XVI σελ. — *96–97, 99, 119–120, 323, 324–325, 326–327, 335–337, 412–413, 469, 492, 494–495.*

Ντεμέντιεφ, Ε. Μ. Ἡ φάμπρικα, τί δίδει καί τί παίρνει ἀπό τόν πληθυσμό. Μόσχα, 1893. VIII, 246 σελ. — *212–213.*

Ὁδηγός σχετικά μέ τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. — *βλ.* Ὀρλόφ, Π. Α. καί Μπουντάγκοφ, Σ. Γ.

Ὁδηγός τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Συντάχθηκε ἀπό τό στατιστικό γραφεῖο τοῦ ζέμστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Ταυρίδας. Ὑπεύθυνος τῆς σύνταξης Κ. Α. Βέρνερ. Συμφερόπολη, 1889. 678 σελ. (Στήν ἔκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Ταυρίδας. Τόμ. IX). — *18.*

Ὀρλόφ, Β. Ι. καί Καμπλουκόφ, Ν. Α. Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τῆς Μόσχας. Τμῆμα τῆς οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. II. Μόσχα, ἔκδ. τοῦ ζέμστβο τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας. 1878. 616 σελ. — *247–248.*

Ὀρλόφ, Π. Α. καί Μπουντάγκοφ, Σ. Γ. Ὁδηγός σχετικά μέ τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ὑλικά γιά τήν ἐργοστασιακή στατιστική. [Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα γιά τό 1890, συμπληρωμένα μέ στοιχεῖα γιά τό 1893, καί τό 1894]. Ἔκδ. 3η, διορθωμένη καί συμπληρωμένη σημαντικά. Πετρούπολη, 1894, II, XVI, 827 σελ. — *324–325.*

«Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι». Πετρούπολη. — *174, 177, 188, 255, 291, 326, 413.*

— 1872, τεῦχος 2, σελ. 202–236. — *255, 290–292.*

— 1872, τεῦχος 4, σελ. 176–184. — *185, 263.*

— 1877, τεῦχος 10, σελ. 321–356. — *131–132, 169–170, 174, 180, 181–182.*

— 1879, τεῦχος 2, σελ. 125–152. — *352–385, 387–393, 396–411, 440–441, 453, 461.*

— 1883, τεῦχος 5, σελ. 1–39. — *522.*

— 1883, τεῦχος 7, σελ. 97–112. — *174.*

Οὐσπένσκι, Γ. Ι. Βαρειά ἁμαρτήματα. — *399.*

Dühring, E. Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus. 3-te Aufl. Leipzig, Fues (R. Reisland), 1879. XIV, 574 S. — *168–169, 170, 171, 172, 173, 174.*

Engels, F. Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft. 1876–1878. — *146, 435.*

— *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats.* Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen. 2-te Aufl. Stuttgart, Dietz. 1886. VI, 147 S. — *438.*

— *Vorwort* [zur 2-ten Auflage der Arbeit: „Zur Wohnungsfrage"]. 10. Januar 1887. — *327–328.*

— *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Hälfte 1872 — Januar 1873. — *327–328.*

Goethe, J.-W. Zahme Xenien. — *268.*

Hourwich, I. A. The economics of the russian village. New York, 1892. VI, 182 p. — *229, 261.*

Kautsky, K. Karl Marx's Ökonomische Lehren. — *130–131.*

Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 3-te Aufl. Hamburg, Meissner, 1885, VI, 108 S. — *432, 438–439, 445, 468–469.*

— *Der Bürgerkrieg in Frankreich.* Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiter — Assoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten. Neuer Abdruck. Leipzig, Genossenschaftbuchdruckerei, 1876. 56 S. — *438–439.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals. 2-te Aufl. Hamburg, Meissner, 1872. 830 S. — *95–96, 170–172, 329–330, 436, 486–487, 494.*

*— *Das Kapital.* Kritik der Politischen Ökonomie. Bd. II Buch II. Der Zirkulationsprozess des kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1885, XXVII, 526 S. — *83–84, 101–102, 457–458.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2 Buch III. Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1894. IV, 422 S. — *512.*

— *Vorwort zur 2-te Auflage* [der Arbeit: „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte"] 23. Juni 1869. — *445.*

Mayer, S. Die soziale Frage in Wien. Studie eines Arbeitgebers. Wien, Beck-sche Universitätsbuchhndlung, 1871. XIV, 32 S. — *160.*

Proudhon, P.-J. Revolution sociale, demontrée par le coup d'état. — *445.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

Άννενσκι, Ν. Φ. (1843–1912) — δημοσιολόγος καί οἰκονομολόγος-στατιστικός, ἐπιφανής παράγοντας τοῦ κινήματος τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων. Στά χρόνια 1880–1900 διηύθυνε τίς στατιστικές ἐργασίες τῶν ζέμστβο τοῦ Καζάν καί τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ κι ἔπαιξε μεγάλο ρόλο στήν ὀργάνωση τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο στή Ρωσία. Μέ τή δική του καθοδήγηση καί σύνταξη ἐκδόθηκαν πολλές στατιστικές ἐργασίες. Συνεργαζόταν στά περιοδικά: «Ντιέλο» καί «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι»· ἦταν μέλος τῆς σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων «Ρούσκογε Μπογκάτστβο». Στά 1904–1905 ἦταν ἕνας ἀπό τούς καθοδηγητές τῆς ἀστικοφιλελεύθερης ὀργάνωσης «Ἕνωση ἀπελευθέρωσης». Τό 1906 ἔδρασε σάν ἕνας ἀπ' τούς ὀργανωτές καί καθοδηγητές τοῦ συγγενικοῦ πρός τούς καντέτους μικροαστικοῦ κόμματος τῶν «λαϊκῶν σοσιαλιστῶν», πού ἀποσπάστηκαν ἀπό τή δεξιά πτέρυγα τῶν ἐσέρων (σοσιαλιστῶν ἐπαναστατῶν). Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἀποχώρησε ἀπ' τήν πολιτική δράση. — *210, 254.*

Ἀρσένιεφ, Κ. Ι. (1789–1865) — γεωγράφος, ἱστορικός καί στατιστικός, ἀπό τό 1819 καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης καί ἀπό τό 1836 μέλος τῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν Πετρούπολης. Στήν περίοδο 1835–1853 ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν στατιστικῶν ἐργασιῶν τῆς Ρωσίας· κάτω ἀπό τήν καθοδήγησή του συγκροτοῦνταν οἱ ἐπιτροπές στατιστικῆς τῶν κυβερνείων. Ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς Γεωγραφικῆς ἑταιρίας τῆς Ρωσίας (1845). Ἔγραψε πολλές ἐργασίες στόν τομέα τῆς στατιστικῆς, τῆς γεωγραφίας καί τῆς ἱστορίας. Στίς ἐργασίες του «Περιγραφή τῆς στατιστικῆς τοῦ ρωσικοῦ κράτους» (1818–1819) καί «Στατιστικές μελέτες ἀναφορικά μέ τή Ρωσία» (1848) προσπάθησε γιά πρώτη φορά νά θεμελιώσει ἐπιστημονικά τήν ἰδέα τῆς διαίρεσης τῆς Ρωσίας σέ ζῶνες. Ἡ ἐργασία του «Ἐπιτομή γενικῆς γεωγραφίας», πού κυκλοφόρησε τό 1818, ἔφτασε στίς 20 ἐκδόσεις καί ἐπί 30 χρόνια ἦταν ἕνα ἀπό τά πιό διαδομένα ἐγχειρίδια γεωγραφίας. Τά ἔργα τοῦ Ἀρσένιεφ εἶναι ἀξιόλογα γιατί περιέχουν πλοῦτο γεωγραφικῶν στοιχείων· τά ἔργα αὐτά ἔπαιξαν μεγάλο ρόλο στή διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς γεωγραφίας τῆς Ρωσίας. — *479.*

Β

Βασίλτσικοφ, Α. Ι. (1818–1881) — μεγαλοτσιφλικάς, εὐγενής παράγοντας τῶν ζέμστβο, οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος. Ἀπό τό 1872 πρόεδρος

χρεωτική κοινωνική ἀσφάλιση ὁρισμένων κατηγοριῶν ἐργατῶν. Ἡ προσπάθειά του ὅμως νά ἀποσυνθέσει τό ἐργατικό κίνημα μέ τιποτένιες ἐλεημοσύνες ἔμεινε χωρίς ἀποτέλεσμα. Τό Μάρτη τοῦ 1890 παραιτήθηκε. — *264.*

Βίττε, Σ. Ι. (1849–1915) — κρατικός παράγοντας τῆς Ρωσίας στά τέλη τοῦ XIX ἀρχές XX αἰώνα, ἐκπρόσωπος τῶν συμφερόντων τοῦ «στρατιωτικοῦ-φεουδαρχικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ» τῆς τσαρικῆς Ρωσίας· ἦταν φανατικός ὀπαδός τῆς ἀπολυταρχίας καί προσπαθοῦσε νά διατηρήσει τή μοναρχία μέ ἀσήμαντες παραχωρήσεις καί ὑποσχέσεις πρός τή φιλελεύθερη ἀστική τάξη καί μέ ἄγριους διωγμούς ἐνάντια στό λαό. Ἕνας ἀπό τούς ὀργανωτές τῆς συντριβῆς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905–1907. Σάν ὑπουργός τῶν συγκοινωνιῶν (Φλεβάρης–Αὔγουστος τοῦ 1892), σάν ὑπουργός τῶν Οἰκονομικῶν (1892–1903) καί σάν πρωθυπουργός (τέλη 1905–Ἀπρίλης 1906), ὁ Βίττε μέ τά μέτρα του στόν τομέα τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν, τῆς δασμολογικῆς πολιτικῆς, τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας κλπ., πού ἐφάρμοζε πρός τό συμφέρο τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης, ὑποβοηθοῦσε τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία καί τό δυνάμωμα τῆς ἐξάρτησής της ἀπό τίς ἰμπεριαλιστικές Δυνάμεις. «Ὑπουργό-μεσίτη» — ἔτσι τόν χαρακτήριζε ὁ Β. Ι. Λένιν. — *282.*

Βοροντσόφ, Β. Π. (Β. Β.) (1847–1918) — ρῶσος οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος, ἕνας ἀπό τούς θεωρητικούς τοῦ φιλελεύθερου ναροντνικισμοῦ στά χρόνια 1880–1900, συγγραφέας τῶν βιβλίων: «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1882), «Μελέτες σχετικά μέ τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας» (1886), «Προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό» (1892), «Οἱ κατευθύνσεις μας» (1893), «Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας» (1895) καί ἄλλων, ὅπου ὑποστήριζε ὅτι στή Ρωσία δέν ὑπάρχουν συνθῆκες γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ὑπεράσπιζε τόν μικροεμπορευματοπαραγωγό, ἐξιδανίκευε τήν ἀγροτική κοινότητα. Ὁ Βοροντσόφ προπαγάνδιζε τή συμφιλίωση μέ τήν τσαρική κυβέρνηση καί πάλαιβε ἀποφασιστικά ἐνάντια στό μαρξισμό. Κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Βοροντσόφ ἔκανε ὁ Γ. Β. Πλεχάνοφ στό ἔργο του «Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντνικισμοῦ στά ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ (Β. Β.)» (1896). Ὁ Β. Ι. Λένιν στούς λόγους του καί στά ἔργα του τῆς δεκαετίας 1890–1900 ξεσκέπασε πέρα γιά πέρα τίς ἀντιδραστικές ἀντιλήψεις τοῦ Βοροντσόφ. — *4, 103, 105, 121, 157, 247, 258, 261, 270, 275, 298, 320, 359, 365, 376, 401, 410, 442, 450, 469, 488, 490, 518, 519, 521–522, 523, 529, 530.*

Γ

Γαλβάνι (Galvani), *Λουίτζι* (1737–1798) — ἰταλός ἀνατόμος καί φυσιολόγος, ἕνας ἀπό τούς θεμελιωτές τῆς θεωρίας τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, πού ἐξακρίβωσε τήν ὕπαρξη ἠλεκτρικοῦ ρεύματος στό ζωικό ὀργανισμό. Τά πειράματα τοῦ Γαλβάνι συντέλεσαν στήν ἀνακάλυψη τοῦ γαλβανικοῦ ρεύματος, πού εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς τεχνικῆς. Τά πειράματα αὐτά ἔβαλαν τά θεμέλια τῆς ἠλεκτροφυσιολογίας. Βασικό ἔργο τοῦ Γαλβάνι εἶναι ἡ «Διατριβή γιά τίς δυνάμεις τοῦ ἠλεκτρισμοῦ στίς μυϊκές κινήσεις» (1791). — *162.*

Γιάκοβλεφ, Α. Β. (1835–1888) — συγγραφέας σειρᾶς ἐργασιῶν σχετικά μέ τίς μικρές γεωργικές πιστώσεις, τά άρτελ κλπ. Ὁ Στροῦβε στήν ἐργασία του

«Κριτικά σημειώματα γιά τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας» παραθέτει περικοπές ἀπ' τό ἄρθρο τοῦ Γιάκοβλεφ «Ἡ ἑταιρία καί τό ἀρτέλ», πού δημοσιεύτηκε τό 1872 στή συλλογή «Νεντέλια». — *417. 474.*

Γιανζούλ, Ι. Ι. (1846–1914)— ἀστός οἰκονομολόγος καί στατιστικός. Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας στήν ἕδρα τοῦ Δημοσιονομικοῦ Δικαίου. Ἀπό τό 1882 — μέ τήν πρώτη σειρά τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας — ἦταν ἐπιθεωρητής ἐργασίας τοῦ νομοῦ τῆς Μόσχας· εἶναι συγγραφέας πολλῶν ἄρθρων ὅπως καί διαφόρων ἐργασιῶν σχετικά μέ τήν ἐργατική νομοθεσία καί τήν ἐργοστασιακή ζωή. Γιά τή δουλιά του σάν ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας ἔγραψε τό βιβλίο «Ἀπό τίς ἀναμνήσεις καί τήν ἀλληλογραφία ἑνός ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας τῆς πρώτης σειρᾶς». (1907). — *527.*

Γιουζακόφ, Σ. Ν. (1849–1910) — ἕνας ἀπ' τούς θεωρητικούς τοῦ φιλελεύθερου ναροντνικισμοῦ, κοινωνιολόγος καί δημοσιολόγος. Συνεργαζόταν στά περιοδικά «Ὀτέτσεστβενιγε Ζαπίσκι», «Βέστνικ Ἐβρόπι» καί ἄλλα. Ἕνας ἀπό τούς καθοδηγητές τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτστβο». Ἦταν φανατικός πολέμιος τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν στήν ἐργασία του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» (βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 125–344) ἰδιαίτερα στό δεύτερο μέρος (πού δέ βρέθηκε), καθώς καί στά ἄρθρα «Τά νοικοκυριά τῶν γυμνασίων καί τά ἀναμορφωτικά γυμνάσια» καί «Μαργαριτάρια τῆς σχεδιομανίας τῶν ναρόντνικων» (Ἅπαντα, 5η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 61–69, 471–504) κριτικάρισε αὐστηρά τίς πολιτικο-οἰκονομικές ἀπόψεις τοῦ Γιουζακόφ. — *47, 129, 187, 202, 207–208, 211, 222, 233, 241, 243, 249–250, 256, 263–264, 266, 288, 298, 364, 381–382, 399, 418–421, 442, 446, 489, 528, 530.*

Γκολοβάτσεφ, Α. Α. (1819–1903)— κοινωνικός παράγοντας καί δημοσιολόγος μέ φιλελεύθερες κατευθύνσεις· ἦταν ἕνας ἀπό τούς παράγοντες τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κυβερνείου τοῦ Τβέρ γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν· πῆρε μέρος στήν ἐπεξεργασία τοῦ σχεδίου τῆς κατάργησης τῆς δουλοπαροικίας· ἕνα σημαντικό μέρος τοῦ σχεδίου αὐτοῦ χρησίμευσε σάν βάση τοῦ «Διατάγματος» τῆς 19 τοῦ Φλεβάρη 1861. Ἀπό τό 1858 ἄρχισε νά δημοσιογραφεῖ γιά τό ἀγροτικό καί γιά ἄλλα ζητήματα στίς ἐφημερίδες καί στά περιοδικά «Ρούσκι Βέστνικ», «Βέστνικ Ἐβρόπι», «Ρούσκαγια Μίσλ», «Σάνκτ-Πετερμπούρσκιγε Βέντομοστι», «Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι» κλπ. — *470.*

Γκολοβίν, Κ. Φ. (1843–1913) — πεζογράφος (ψευδώνυμο Κ. Ὀρλόβσκι), ἀντιδραστικός κριτικός καί δημοσιολόγος. Ἀρθρογραφοῦσε στό «Ρούσκι Βέστνικ», στό «Ρούσκογε Ὀμποζρένιγε», στό «Βέστνικ Ἐβρόπι» καί σέ ἄλλα περιοδικά. Στό τεῦχος 12 τοῦ «Ρούσκι Βέστνικ» τό 1894 δημοσίευσε τό ἄρθρο «Οἱ δυό καινούργιοι ἀντίπαλοι τῆς κοινότητας» ὅπου ἀνέλυε τίς «Οἰκονομικές μελέτες» τοῦ Α. Σκβορτσόφ καί τά «Κριτικά σημειώματα γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας» τοῦ Π. Στροῦβε. Στό ἄρθρο αὐτό ὁ Γκολοβίν δήλωνε ὅτι εἶναι δυνατό τό «συμβάδισμα χέρι μέ χέρι» μέ τούς μαρξιστές, δηλ. μέ τούς «νόμιμους μαρξιστές». Ἀργότερα ἔγινε ὑπεραντιδραστικός καί ὀπαδός τῆς δουλοπαροικίας, ὑπερασπιστής τῶν συμφερόντων τῶν μεγαλογαιοχτημόνων καί τῆς μοναρχίας. — *527.*

Γκούρβιτς, Ι. Α. (1860–1924)— οἰκονομολόγος. Τό 1880 πιάστηκε γιά τήν ὑπόθεση τοῦ τυπογραφείου τῶν ναρόντνικων καί τό 1881 ἐξορίστηκε στή

Δ

Ε

Ι

Κ

τατης άγροτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἀστικῆς Προσωρινῆς κυβέρνησης. Ὕστερα ἀπό τή Μεγάλη Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση δούλευε στήν Κεντρική Στατιστική Διεύθυνση, (ΚΣΔ), παρέδιδε μαθήματα σέ ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα καί δημοσιογραφοῦσε. Τά κύρια ἔργα του εἶναι: «Τό ζήτημα τῶν ἐργατῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία» (1884), «Μαθήματα ἀγροτικῆς οἰκονομίας» (1897), «Σχετικά μέ τίς συνθῆκες ἀνάπτυξης τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ στή Ρωσία» (1899), «Πολιτική οἰκονομία» (1918) καί ἄλλα. — *248, 359.*

Κάουτσκι (Kautsky), *Κάρλ* (1854-1938) — ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας καί τῆς ΙΙ Διεθνοῦς, ἀρχικά ἦταν μαρξιστής, ἀργότερα ἀποστάτησε ἀπό τό μαρξισμό κι ἔγινε θεωρητικός τοῦ κεντρισμοῦ. Εἶναι θεμελιωτής ἑνός ὀπορτουνιστικοῦ ρεύματος μέσα στό ἐργατικό κίνημα — τοῦ καουτσκισμοῦ. Ὁ Κάουτσκι ἄρχισε νά παίρνει μέρος στό σοσιαλιστικό κίνημα ἀπό τό 1874. Οἱ ἀντιλήψεις του ἐκεῖνον τόν καιρό ἦταν ἕνα μίγμα λασσαλισμοῦ, νεομαλθουσιανισμοῦ καί ἀναρχισμοῦ. Τό 1881 γνωρίστηκε μέ τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἔνγκελς καί κάτω ἀπό τήν ἐπίδρασή τους πέρασε στό μαρξισμό, ἀλλά παρουσίαζε ἀπό τότε ἀκόμα ὀπορτουνιστικές ταλαντεύσεις καί ἀσυνέπειες. Γιά τό λόγο αὐτό ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς πολλές φορές ἔκαναν αὐστηρή κριτική στόν Κάουτσκι. Στά 1880-1900 ὁ Κάουτσκι ἔγραψε πολλά θεωρητικά καί ἱστορικά ἔργα γιά διάφορα ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: «Ἡ οἰκονομική διδασκαλία τοῦ Κάρλ Μάρξ», «Τό ἀγροτικό πρόβλημα» καί ἄλλα, πού τόν ἔκαναν πολύ γνωστό. «Ξέρουμε ἀπό πολλές ἐργασίες τοῦ Κάουτσκι, — ἔγραφε ὁ Λένιν, — ὅτι *ἤξερε* νά εἶναι μαρξιστής ἱστορικός, ὅτι *αὐτές* οἱ ἐργασίες του, παρά τήν κατοπινή του ἀποστασία, θά μείνουν μόνιμο ἀπόκτημα τοῦ προλεταριάτου» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 28ος, σελ. 246). Στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅταν τό ἐπαναστατικό κίνημα παρουσίασε πλατειά ἀνάπτυξη, ὁ Κάουτσκι πῆρε θέση ἐνάντια στήν ἐπαναστατική πάλη τοῦ προλεταριάτου καί στή σοσιαλιστική ἐπανάσταση. Στή μπροσούρα του «Ὁ δρόμος πρός τήν ἐξουσία» (1909) ὁ Κάουτσκι ἀναγνώριζε ὅτι ἐπέρχεται ἡ ἐποχή τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης, ἀλλά καί πάλι παρέκαμψε ὁλότελα τό ζήτημα τοῦ κράτους παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία του αὐτή ἦταν ἀφιερωμένη στήν ἀνάλυση τοῦ ζητήματος τῆς «*πολιτικῆς* ἐπανάστασης». «Τό σύνολο αὐτῶν τῶν παρακάμψεων τοῦ ζητήματος, αὐτῶν τῶν παρασιωπήσεων καί τῶν ὑπεκφυγῶν ὁδήγησε... στό ὁλοκληρωτικό πέρασμα στόν ὀπορτουνισμό» (Β. Ι. Λένιν. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ. τόμ. 25ος, σελ. 453).

Στίς παραμονές τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου ὁ Κάουτσκι γίνεται κεντριστής καί ἀπό τίς ἀρχές τοῦ πολέμου σοσιαλσωβινιστής. Ὁ Κάουτσκι ἦταν ὁ δημιουργός τῆς θεωρίας τοῦ ὑπεριμπεριαλισμοῦ· τήν ἀντιδραστική οὐσία τῆς θεωρίας αὐτῆς τήν ξεσκέπασε ὁ Λένιν στά ἔργα του «Ἡ χρεωκοπία τῆς ΙΙ Διεθνοῦς» (1915), «Ὁ ἰμπεριαλισμός, ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ» (1916) καί σέ ἄλλα ἔργα. Ὕστερα ἀπό τήν Ὀχτωβριανή ἐπανάσταση ὁ Κάουτσκι τάχθηκε ἀνοιχτά ἐνάντια στήν προλεταριακή ἐπανάσταση καί στή διχτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἐνάντια στή Σοβιετική ἐξουσία.

Ὁ Β. Ι. Λένιν στά ἔργα του «Κράτος καί ἐπανάσταση» (1917), «Ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση καί ὁ ἀποστάτης Κάουτσκι» (1918) καί σέ μιά σειρά ἄλλα ἔργα ἔκανε συντριπτική κριτική στίς θεωρίες τοῦ Κάουτσκι. Ἀποκαλύπτοντας τόν κίνδυνο τοῦ καουτσκισμοῦ ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραφε: «Ἡ ἐργατική τάξη δέν μπορεῖ νά ἐκπληρώσει τόν παγκόσμιο ἐπαναστατικό της ρόλο ἄν δέν κάνει ἀμείλιχτο πόλεμο ἐνάντια στήν ἀποστασία, στήν ἔλλειψη χαρακτήρα, στή δουλικότητα ἀπέναντι στόν ὀπορτουνισμό καί στόν πρωτοφανή

Μ

Ο

Π. Σ. — *βλ.* Στρούβε, Π. Μπ.

Πλεχάνοφ, Γκ.Β. (1856–1918) — ὁ πρῶτος προπαγανδιστής τοῦ μαρξισμοῦ στή Ρωσία, ἀδιάλλαχτος ἀγωνιστής τῆς ὑλιστικῆς κοσμοθεωρίας, ἐπιφανής παράγοντας τοῦ ρωσικοῦ καί τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος. Φοιτητής ἀκόμα ὁ Πλεχάνοφ συνδέθηκε τό 1875 μέ τούς ναρόντνικους, μέ τούς ἐργάτες τῆς Πετρούπολης καί ἄρχισε τήν ἐπαναστατική του δράση. Τό 1877 μπῆκε στήν ὀργάνωση τῶν ναρόντνικων «Ζεμλιά ι βόλια», καί τό 1879 ὕστερα ἀπό τή διάσπασή της, τέθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπανασυσταθείσης ὀργάνωσης τῶν ναρόντνικων «Τσιόρνι Περεντέλ». Τό 1880, ὅταν ὁ Πλεχάνοφ ἀναχώρησε γιά τό ἐξωτερικό, ξέκοψε ἀπό τό ναροντνικισμό καί τό 1883 δημιούργησε στή Γενεύη τήν πρώτη ρωσική μαρξιστική ὀργάνωση, τήν ὁμάδα «Ἀπελευθέρωση τῆς δουλιᾶς». Ὁ Πλεχάνοφ ἔγραψε πολλά ἔργα γιά τή φιλοσοφία, τήν ἱστορία τῶν κοινωνικοπολιτικῶν θεωριῶν, γιά τά ζητήματα τῆς θεωρίας τῆς τέχνης καί τῆς λογοτεχνίας, πού ἀποτελοῦν πολύτιμη συμβολή στό θησαυροφυλάκιο τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραψε γιά τόν Πλεχάνοφ: «Μέσα σέ 20 χρόνια, ἀπό τό 1883 ὥς τό 1903, ἔγραψε πολλά ὑπέροχα ἔργα, ἰδιαίτερα ἐνάντια στούς ὀπορτουνιστές, τούς μαχιστές καί τούς ναρόντνικους» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ. τόμ. 20ός, σελ. 333). Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔλεγε, ὅτι τά φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ εἶναι τά καλύτερα ἔργα τῆς διεθνοῦς μαρξιστικῆς φιλολογίας. Παρ' ὅλα ὅμως αὐτά ὁ Πλεχάνοφ ἔπεσε σέ σοβαρά λάθη: ὑποτιμοῦσε τόν ἐπαναστατικό ρόλο τῆς ἀγροτιᾶς, ἔβλεπε τή φιλελεύθερη ἀστική τάξη σάν σύμμαχο τῆς ἐργατικῆς τάξης κι ἐνῶ στά λόγια ἀναγνώριζε τήν ἰδέα τῆς ἡγεμονίας τοῦ προλεταριάτου, στήν πράξη ἔπαιρνε θέσεις ἀντίθετες μέ τήν οὐσία αὐτῆς τῆς ἰδέας.

Ὕστερα ἀπό τό ΙΙ συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ὁ Πλεχάνοφ ἦταν ὑπέρ τῆς συμφιλίωσης μέ τούς ὀπορτουνιστές, καί κατοπινά προσχώρησε στούς μενσεβίκους. Στήν περίοδο τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905–1907 ὁ Πλεχάνοφ εἶχε σοβαρές διαφωνίες μέ τούς μπολσεβίκους πάνω σέ βασικά ζητήματα τῆς ταχτικῆς. Ἀργότερα ἀρκετές φορές ἀπομακρύνθηκε ἀπό τούς μενσεβίκους, ταλαντευόμενος ἀνάμεσα στό μενσεβικισμό καί στόν μπολσεβικισμό· στά 1908–1912, ὅταν οἱ μενσεβίκοι πῆραν τό δρόμο τῆς διάλυσης τῶν παράνομων ὀργανώσεων τοῦ κόμματος, ὁ Πλεχάνοφ τάχθηκε ἐνάντια στούς λικβινταριστές καί μπῆκε ἐπικεφαλῆς τῆς ὁμάδας τῶν «κομματικῶν μενσεβίκων». Στή διάρκεια τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου, 1914–1918, ὑποστήριζε σοσιαλσωβινιστικές θέσεις. Ὕστερα ἀπό τήν ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη 1917, ὁ Πλεχάνοφ γύρισε στή Ρωσία καί τάχθηκε μέ τό μέρος τῆς Προσωρινῆς κυβέρνησης· ἡ στάση του ἀπέναντι στή Μεγάλη Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἦταν ἀρνητική.

Τά σπουδαιότερα θεωρητικά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ εἶναι: «Ὁ σοσιαλισμός καί ἡ πολιτική πάλη» (1883), «Οἱ διαφωνίες μας» (1885), «Γιά τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης στήν ἱστορία» (1895), «Δοκίμια τῆς ἱστορίας τοῦ ὑλισμοῦ» (1896), «Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντνικισμοῦ στά ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ (Β. Β.)» (1896), «Ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας» (1897), «Γιά τό ζήτημα τοῦ ρόλου τῆς προσωπικότητας στήν ἱστορία» (1898) καί ἄλλες. — *182*, *194–196*, *223*, *280*, *289*, *299*.

Πομπεντονόστσεφ, Κ. Π. (1827–1907) — ἀντιδραστικός κρατικός παρά-

Τ

Τά κύρια ἔργα τοῦ Χέγκελ εἶναι: «Ἡ φαινομενολογία τοῦ πνεύματος» (1806), «Ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς» (1812–1816), «Ἡ ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» (1817), «Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου» (1821). Ἐκδόθηκαν μετά τό θάνατό του: «Διαλέξεις αἰσθητικῆς ἤ ἡ φιλοσοφία τῆς τέχνης» (1836–1838) καί «Διαλέξεις γιά τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας» (1833–1836). — *134, 162, 164–165, 167, 170.*

Χέρτσεν, Α. Ι. (1812–1870) — μεγάλος ρῶσος ἐπαναστάτης-δημοκράτης, φιλόσοφος-ὑλιστής, δημοσιολόγος καί συγγραφέας· θεμελιωτής τοῦ «ρωσικοῦ» σοσιαλισμοῦ. Ὁ Χέρτσεν μπῆκε στό ἀπελευθερωτικό κίνημα σάν εὐγενής ἐπαναστάτης, συνεχίζοντας τίς παραδόσεις τῶν δεκεμβριστῶν. Στά 1829–1833, τόν καιρό τῆς φοίτησής του στό Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας, ἦταν ἐπικεφαλῆς ἑνός κύκλου πρωτοπόρων νέων μέ ἐπαναστατικές διαθέσεις, πού μελετοῦσαν τίς πολιτικές καί τίς θεωρητικές διδασκαλίες τῶν ἐπαναστατῶν στοχαστῶν τοῦ XVIII αἰώνα καί τῶν σοσιαλιστῶν-οὐτοπιστῶν. Τό 1834 πιάστηκε μαζί μέ ἄλλα μέλη τοῦ ὁμίλου, τό 1835 ἐξορίστηκε στό Πέρμ καί ἀργότερα στή Βιάτκα, στό Βλαντιμίρ καί στό Νόβγκοροντ. Τό 1842 μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπ' τήν ἐξορία, ζοῦσε στή Μόσχα. Τά φιλοσοφικά ἔργα πού ἔγραψε τήν ἐποχή αὐτή «Ὁ ἐρασιτεχνισμός στήν ἐπιστήμη» (1842–1843) καί «Γράμματα γιά τή μελέτη τῆς φύσης» (1844–1846) ἔπαιξαν σοβαρό ρόλο στήν ἀνάπτυξη τῆς ρωσικῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Β. Ι. Λένιν χαρακτήριζε τόν Χέρτσεν σάν διάσημο στοχαστή, πού ἔφθασε πολύ κοντά στό διαλεχτικό ὑλισμό καί σταμάτησε μπροστά στόν ἱστορικό ὑλισμό. Τό Γενάρη τοῦ 1847, λόγω τῶν διώξεων τῆς τσαρικῆς κυβέρνησης ἔφυγε στό ἐξωτερικό. Τόν πρῶτο καιρό ἔμενε στό Παρίσι καί στή Νίκαια καί τό 1852 πῆγε στό Λονδίνο, ὅπου ἵδρυσε ρωσικό τυπογραφεῖο καί ὀργάνωσε τήν ἔκδοση ἐλεύθερου ρωσικοῦ τύπου στό ἐξωτερικό. Ἀφοῦ ἔβγαλε κάμποσες ἐπαναστατικές προκηρύξεις, μπροσοῦρες καί ἄρθρα, ἄρχισε νά ἐκδίδει τό 1855 τό ἡμερολόγιο «Πολϊάρναγια Ζβεζντά» καί ἀπό τό 1857 κ' ὕστερα, μαζί μέ τόν Ν. Σ. Ὀγκαριόφ, τό περιοδικό «Κόλοκολ». Ἐπειδή δέν κατάλαβε τήν ἀστικοδημοκρατική οὐσία τοῦ κινήματος τοῦ 1848 καί τοῦ προμαρξικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ Χέρτσεν δέν μπόρεσε νά καταλάβει τόν ἀστικό χαρακτήρα τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης καί ταλαντευόταν ἀνάμεσα στό δημοκρατισμό καί στό φιλελευθερισμό. Τή δεκαετία 1860–1870 ὁ Χέρτσεν ξέκοψε τελείως ἀπό τό φιλελευθερισμό καί περνώντας μέ τό μέρος τῆς ἐπαναστατικῆς δημοκρατίας «ἔστρεψε τά βλέμματά του. . . πρός *τή Διεθνῆ,* ἐκείνη τή Διεθνῆ πού καθοδηγοῦσε ὁ Μάρξ» (Β. Ι. Λένιν. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 18ος, σελ. 11). Σ' ἕνα γράμμα του πρός τόν Ὀγκαριόφ ὁ Χέρτσεν χαιρέτιζε τή μετάφραση στή ρωσική γλώσσα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μάρξ.

Ἐκτίμηση τοῦ ρόλου τοῦ Χέρτσεν στήν ἱστορία τοῦ ρωσικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος κάνει ὁ Β. Ι. Λένιν στό ἄρθρο του «Στή μνήμη τοῦ Χέρτσεν» (1912). — *269, 272–273, 279.*

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

(1870-1894)

1870

᾿Απρίλης, 10 (22). Στό Σιμπίρσκ (σημερινό Οὐλιάνοβσκ) γεννήθηκε ὁ Βλαντίμιρ ᾿Ιλίτς Οὐλιάνοφ (Λένιν).

1879

Αὔγουστος, 16 (28). ῾Ο Λένιν ἐγγράφεται στήν πρώτη τάξη τοῦ κλασικοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ.

1886

Γενάρης, 12 (24). Θάνατος τοῦ πατέρα τοῦ Λένιν — ᾿Ιλιά Νικολάγεβιτς Οὐλιάνοφ.

1887

Μάρτης, 1 (13). Συλλαμβάνεται ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός τοῦ Λένιν, ὁ ᾿Αλέξανδρος ᾿Ιλίτς Οὐλιάνοφ γιά συμμετοχή στήν ἀπόπειρα κατά τοῦ ᾿Αλεξάνδρου Γ'.

᾿Απρίλης, 18 (30). ῾Ο Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στό Διευθυντή τοῦ Γυμνασίου τοῦ Σιμπίρσκ γιά νά δόσει ἀπολυτήριες ἐξετάσεις.

Μάης, 5 (17) – ᾿Ιούνης, 6 (18). ῾Ο Λένιν δίνει ἀπολυτήριες ἐξετάσεις στό Γυμνάσιο τοῦ Σιμπίρσκ.

Μάης, 8 (20). ᾿Εκτελεῖται ὁ Α. Ι. Οὐλιάνοφ καί οἱ ἄλλοι πού εἶχαν καταδικαστεῖ γιά τήν ἀπόπειρα κατά τοῦ ᾿Αλεξάνδρου Γ'.

᾿Ιούνης, 10 (22). ῾Ο Λένιν τέλειωσε τό Γυμνάσιο τοῦ Σιμπίρσκ μέ χρυσό μετάλλιο.

Μέσα τοῦ 'Ιούνη.	'Ο Λένιν ἀποφασίζει νά ἐγγραφεῖ στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν.
Τέλη τοῦ 'Ιούνη.	'Η οἰκογένεια Οὐλιάνοφ ἐγκαθίσταται στό Καζάν.
'Ιούλης, 29 (Αὔγουστος, 10).	'Ο Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν Πρύτανι τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν γιά τήν ἐγγραφή του στόν πρῶτο χρόνο τῆς Νομικῆς Σχολῆς.
Αὔγουστος, 13 (25).	'Ο Λένιν ἐγγράφεται στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν.
Σεπτέμβρης–Νοέμβρης.	Στό Καζάν ὁ Λένιν συμμετέχει στόν ἐπαναστατικό φοιτητικό ὅμιλο καί στό Σύλλογο τῶν φοιτητῶν-συντοπιτῶν τῆς Σαμάρας καί τοῦ Σιμπίρσκ.
'Οχτώβρης, 6 (18).	'Ο Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν ἐπιθεωρητή τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν καί ζητάει νά ἐγγραφεῖ στόν κύκλο τῶν μαθημάτων τοῦ πρώτου ἑξαμήνου τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1887–1888. 'Εκτός ἀπό τά εἰδικά μαθήματα: 'Ιστορία τοῦ Ρωσικοῦ Δικαίου, 'Ιστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Δικαίου, στήν αἴτηση ἀναφέρονται ἡ Θεολογία καί ἡ ἀγγλική γλῶσσα.
Δεκέμβρης, 4 (16).	'Ο Λένιν παίρνει μέρος σέ μιά συγκέντρωση φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν.
Δεκέμβρης, νύχτα 4 μέ 5 (16 μέ 17).	'Ο Λένιν συλλαμβάνεται γιά συμμετοχή στίς φοιτητικές ταραχές.
Δεκέμβρης, 5 (17).	'Ο Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν Πρύτανι τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καζάν καί ζητάει νά τόν διαγράψουν ἀπό τή δύναμη τῶν φοιτητῶν γιατί τοῦ εἶναι ἀδύνατο νά συνεχίσει τή φοίτηση μέ τίς ὑπάρχουσες συνθῆκες τῆς πανεπιστημιακῆς ζωῆς. 'Ο Λένιν ἀποβάλλεται ἀπ' τό Πανεπιστήμιο.
Δεκέμβρης, 7 (19).	'Ο Λένιν ἐκτοπίζεται ἀπό τό Καζάν στό χωριό Κοκούσκινο τοῦ κυβερνείου τοῦ Καζάν, ὅπου βρίσκεται κάτω ἀπό μυστική ἀστυνομική ἐπιτήρηση.

1888

Μάης, 9 (21).	'Ο Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν ὑπουργό τῆς Παιδείας καί ζητάει τήν ἔγκριση γιά τήν ἐπανεγγραφή του στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν. 'Η αἴτηση ἀπορίπτεται.
Σεπτέμβρης, 6 (18).	'Ο Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν ὑπουργό τῶν 'Εσω-

	τερικῶν καί ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἀναχώρησή του στό ἐξωτερικό «γιά τή συνέχιση τῶν σπουδῶν του». Ἡ αἴτηση ἀπορίπτεται.
Ἀρχές τοῦ Ὀχτώβρη.	Ἐγκρίνεται ἡ ἐπιστροφή τοῦ Λένιν ἀπό τό χωριό Κοκούσκινο στό Καζάν, ὅπου καί ἐγκαθίσταται ὅλη ἡ οἰκογένεια Οὐλιάνοφ. Ὁ Λένιν τίθεται κάτω ἀπό μυστική ἀστυνομική ἐπιτήρηση.
Φθινόπωρο.	Ὁ Λένιν μελετᾶ τό «Κεφάλαιο» τοῦ Κ. Μάρξ, προσχωρεῖ σ' ἕναν ἀπό τούς μαρξιστικούς κύκλους, πού ὀργάνωσε ὁ Ν. Ε. Φεντοσέγεφ.

1889

Μάης, 3-4 (15-16).	Ὁ Λένιν ἐγκαταλείπει τό Καζάν καί ἐγκαθίσταται σ' ἕνα ἀγρόκτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγιεβκα τοῦ κυβερνείου τῆς Σαμάρας.
Μάης.	Ὁ Λένιν ζητάει ἄδεια ἀναχώρησης στό ἐξωτερικό «γιά θεραπεία». Ἡ Διεύθυνση τῆς Ἀστυνομίας ἀρνεῖται νά τοῦ χορηγήσει διαβατήριο γιά τό ἐξωτερικό.
Μάης-Ἰούνης.	Στά φύλλα τῆς «Σαμάρσκαγια Γκαζέτα» ἀρ. 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 123, 125 τοῦ 1889 δημοσιεύτηκε ἀγγελία ὅτι ὁ Λένιν (Β. Οὐλιάνοφ) παραδίδει μαθήματα.
Ἰούλης, 13 (25).	Συλλαμβάνεται ὁ Ν. Ε. Φεντοσέγεφ καί τά μέλη τῶν μαρξιστικῶν κύκλων, πού εἶχε ὀργανώσει στό Καζάν, καθώς ἐπίσης καί τά μέλη τοῦ ὁμίλου, ὅπου ἔπαιρνε μέρος ὁ Λένιν.
Ὀχτώβρης, 11 (23).	Ὁ Λένιν ἐγκαταλείπει τό ἀγρόκτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγιεβκα καί ἐγκαθίσταται στή Σαμάρα.
Ὕστερα ἀπό τίς 11 (23) τοῦ Ὀχτώβρη.	Ὁ Λένιν παραδίδει μαθήματα στή Σαμάρα.
Ἀνάμεσα στίς 11 (23) τοῦ Ὀχτώβρη 1889 καί στίς 17 (29) τοῦ Αὐγούστου 1893.	Ὁ Λένιν δουλεύει πάνω στό βιβλίο τοῦ Β. Β. (Β. Π. Βοροντσόφ) «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία»· κάνει σ' αὐτό σημειώσεις, ὑπολογισμούς καί ὑπογραμμίσεις. Τό βιβλίο αὐτό τό κριτικάρει στά ἔργα του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» καί «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
Ὀχτώβρης, 28 (Νοέμβρης, 9).	Ὁ Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν ὑπουργό τῆς Παιδείας καί ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεῖ νά δόσει ἐξετάσεις

γιὰ δίπλωμα νομικῆς, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ 'Ανώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα, χωρὶς νὰ ἔχει φοιτήσει. Ἡ αἴτηση ἀπορίπτεται.

1890

Τέλη τοῦ 1889–1890. — Ὁ Λένιν στή Σαμάρα συνεχίζει τή μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, μεταφράζει τό «Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος», πού κατόπιν διαβάζεται στούς παράνομους ὁμίλους τῆς Σαμάρας (ἡ μετάφραση δέ διασώθηκε). Ὁ Λένιν γνωρίζεται μέ τούς Α. Π. Σκλιαρένκο, Β. Α. Ἰόνοφ καί προπαγανδίζει τό μαρξισμό στή νεολαία τῆς Σαμάρας.

Μάης, 12 (24). — Ἡ μητέρα τοῦ Λένιν Μαρία Ἀλεξάντροβνα Οὐλιάνοβα ὑποβάλλει αἴτηση στήν Ἀστυνομική Διεύθυνση ζητώντας νά ἐπιτραπεῖ στό γιό της νά ἐγγραφεῖ σ' ἕνα ἀπό τά Πανεπιστήμια ἤ νά δόσει πτυχιακές ἐξετάσεις χωρίς νά ἔχει φοιτήσει.

Μάης, 17 (29). — Ἡ Μ. Α. Οὐλιάνοβα ὑποβάλλει αἴτηση στόν ὑπουργό τῆς Παιδείας ζητώντας νά ἐπιτραπεῖ στό γιό της νά δόσει πτυχιακές ἐξετάσεις σ' ἕνα ἀπό τά Πανεπιστήμια. Ἡ αἴτηση γίνεται δεκτή.

Ἰούνης, 12 (24). — Ὁ Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν ὑπουργό τῆς Παιδείας καί ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεῖ νά δόσει ἐξετάσεις γιὰ πτυχίο νομικῆς, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πετρούπολης χωρὶς νὰ ἔχει φοιτήσει. Ἡ αἴτηση γίνεται δεκτή.

Ἀνάμεσα στίς 12 (24) τοῦ Ἰούνη 1890 καί στίς 5 (17) τοῦ Ἀπρίλη 1891. — Σέ συνδυασμό μέ τήν προετοιμασία του γιά τίς πτυχιακές ἐξετάσεις, ὁ Λένιν μελετᾶ τά βιβλία τοῦ Α. Ντ. Γκραντόβσκι «Οἱ ἀρχές τοῦ ρωσικοῦ κρατικοῦ δικαίου» (τόμ. I–III) καί κάνει σ' αὐτά ὑπογραμμίσεις καί σημειώσεις στά περιθώρια.

Καλοκαίρι. — Ὁ Λένιν ζεῖ στό ἀγρόκτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγεβκα καί κατά διαστήματα πηγαίνει στή Σαμάρα.

Τέλη Αὐγούστου. — Ὁ Λένιν κάνει τό πρῶτο ταξίδι στήν Πετρούπολη γιά νά τακτοποιήσει τό ζήτημα τῶν πτυχιακῶν του ἐξετάσεων στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης.

Αὔγουστος, 26 – Σεπτέμβρης, 1 (Σεπτέμβρης, 7-13). — Στό δρόμο πρός τήν Πετρούπολη ὁ Λένιν σταματᾶ στό Καζάν.

Ἀνάμεσα στίς 19 (31) τοῦ Ὀχτώβρη 1890 καί στίς 10 (22) τοῦ Ἀπρίλη 1891.	Σέ συνδυασμό μέ τήν προετοιμασία του γιά τίς πτυχιακές ἐξετάσεις ὁ Λένιν μελετᾶ τό βιβλίο τοῦ Γιούλι Γιανσόν «Ἡ θεωρία τῆς στατιστικῆς» καί κάνει σ' αὐτό ὑπογραμμίσεις καί σημειώσεις στά περιθώρια.
Ὀχτώβρης, 24 (Νοέμβρης, 5).	Ὁ Λένιν ἀναχωρεῖ ἀπό τήν Πετρούπολη γιά τή Σαμάρα.

1 8 9 1

Τέλη τοῦ Μάρτη.	Ὁ Λένιν ἔρχεται στήν Πετρούπολη γιά νά δόσει ἐξετάσεις.
Μάρτης, 26 (Ἀπρίλης, 7).	Ὁ Λένιν ὑποβάλλει στόν πρόεδρο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης αἴτηση καί ζητάει νά τοῦ ἐπιτραπεῖ νά δόσει πτυχιακές ἐξετάσεις χωρίς νά ἔχει φοιτήσει. Στήν ἔκθεση ἐπισυνάπτεται μελέτη πάνω στό Ποινικό Δίκαιο.
Τέλη τοῦ Μάρτη – Ἀπρίλης.	Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται ἐπανειλημμένα τήν ἀδελφή του Ὄλγα Ἰλίνιτσνα Οὐλιάνοβα στή φοιτητική στέγη τῆς Ἀνώτερης σχολῆς θηλέων (Ἰνστιτοῦτο Μπεστοῦζεφ).
Ἀπρίλης, 4-24 (Ἀπρίλης, 16- Μάης, 6).	Ὁ Λένιν δίνει πτυχιακές ἐξετάσεις στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης (ἀνοιξιάτικη περίοδος).
Ἀπρίλης.	Ὁ Λένιν μεταφέρει στό νοσοκομεῖο Ἀλεξαντρόφσκαγια τήν ἀδελφή του Ο. Ι. Οὐλιάνοβα, πού ἀρρώστησε ἀπό κοιλιακό τύφο καί τήν ἐπισκέπτεται ταχτικά.
Τέλη τοῦ Ἀπρίλη – ἀρχές τοῦ Μάη.	Ὁ Λένιν εἰδοποιεῖ τή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα γιά τήν ἀρρώστια τῆς ἀδελφῆς του Ο. Ι. Οὐλιάνοβας.
	Πεθαίνει ἡ Ο. Ι. Οὐλιάνοβα.
Μάης, 10 (22).	Ὁ Λένιν παίρνει μέρος στήν κηδεία τῆς ἀδελφῆς του Ο. Ι. Οὐλιάνοβας, πού ἐνταφιάζεται στό νεκροταφεῖο τοῦ Βόλκοβο.
Ἄνοιξη καί φθινόπωρο.	Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τόν Λ. Γ. Γιαβέιν, καθηγητή τοῦ τεχνολογικοῦ ἰνστιτούτου καί παίρνει ἀπό αὐτόν μαρξιστική φιλολογία.
Ἄνοιξη ἤ φθινόπωρο.	Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τόν Σ. Φ. Ὄλντενμπουργκ, ἔκτακτο ὑφηγητή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης, γιά νά μάθει ὁρισμένες λεπτομέρειες γιά τή

ζωή καί τήν ἐπιστημονική δουλιά τοῦ ἀδελφοῦ του Α. Ι. Οὐλιάνοφ καί τῆς ἀδελφῆς του Ο. Ι. Οὐλιάνοβας.

Μάης, 17 (29). — Ὁ Λένιν ἀναχωρεῖ ἀπό τήν Πετρούπολη γιά τή Σαμάρα.

Καλοκαίρι-ἀρχές τοῦ Σεπτέμβρη. — Ὁ Λένιν διαμένει στή Σαμάρα καί στό ἀγρόκτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγεβκα.

Πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Σεπτέμβρη. — Ὁ Λένιν ἀναχωρεῖ στήν Πετρούπόλη γιά νά δόσει τό ὑπόλοιπο μέρος τῶν ἐξετάσεων στό ἐκεῖ Πανεπιστήμιο.

Ἀνάμεσα στίς 10 καί 15 (22 καί 27) τοῦ Σεπτέμβρη. — Ὁ Λένιν δίνει γραπτές ἐξετάσεις πάνω σ' ἕνα θέμα τοῦ Δικαίου.

Σεπτέμβρης, 16 (28)-Νοέμβρης, 9 (21). — Ὁ Λένιν τελειώνει τίς πτυχιακές ἐξετάσεις στό Πανεπιστήμιο τῆς Πετρούπολης (φθινοπωρινή περίοδος).

Ὀχτώβρης, 20 (Νοέμβρης, 1). — Ὁ Λένιν ἔγινε δεκτός ἀπό τόν ὑποδιευθυντή τῆς Ἀστυνομικῆς Διεύθυνσης γιά τό ζήτημα τῆς ἀναχώρησής του στό ἐξωτερικό. Ἡ αἴτησή του ἀπορίφτηκε.

Νοέμβρης, 12 (24). — Ὁ Λένιν ἐπιστρέφει ἀπό τήν Πετρούπολη στή Σαμάρα.

Νοέμβρης, 15 (27). — Ἡ ἐξεταστική ἐπιτροπή τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης δίνει στόν Λένιν δίπλωμα πρώτου βαθμοῦ.

1892

Γενάρης, 14 (26). — Ὁ Λένιν παίρνει ἀπό τή διεύθυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς περιφέρειας τῆς Πετρούπολης πανεπιστημιακό δίπλωμα πρώτου βαθμοῦ.

Γενάρης, 30 (Φλεβάρης, 11). — Ὁ Λένιν ἀναγνωρίζεται σάν ἀσκούμενος δικηγόρος καί δουλεύει στό γραφεῖο τοῦ δικηγόρου Α. Ν. Χάρντιν στή Σαμάρα.

Φλεβάρης, 28 (Μάρτης, 11). — Ὁ Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας γιά νά τοῦ δοθεῖ ἄδεια ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος.

Μάρτης-Ἀπρίλης. — Ὁ Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας συνήγορος τῶν ἀγροτῶν Μουλένκοφ, Ὀπάριν, Τίσκιν, Ζόριν καί ἄλλων.

Ἰούνης, 1 (13).	Ὁ Λένιν ὑποβάλλει αἴτηση στόν Ἀστυνομικό Διευθυντή καί παρακαλεῖ νά γνωστοποιήσουν στόν Πρόεδρο τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας ὅτι ἡ Ἀστυνομική Διεύθυνση δέν ἔχει ἀντίρηση νά τοῦ χορηγηθεῖ ἄδεια ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος.
Ἰούνης, 11 (23).	Ὁ Λένιν ὑποβάλλει στόν πρόεδρο τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας αἴτηση καί τόν παρακαλεῖ νά ἀπευθυνθεῖ στήν Ἀστυνομική Διεύθυνση γιά νά πληροφορηθεῖ ἄν ὑπάρχουν ἀντιρήσεις ἀπομέρους της γιά τή χορήγηση σ' αὐτόν ἄδειας ἐξάσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος.
Ἰούνης.	Ὁ Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας συνήγορος τῶν ἀγροτῶν Μπαμπούκοφ, Τσίνοφ καί ἄλλων.
Ἰούλης, 23 (Αὔγουστος, 4).	Ὁ Λένιν παίρνει τό δικαίωμα νά διεκπεραιώνει δικαστικές ὑποθέσεις στή διάρκεια τοῦ 1892.
Καλοκαίρι.	Ὁ Λένιν πηγαίνει κατά διαστήματα στό ἀγρόχτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγεβκα. Ὁ Λένιν μαζί μέ τόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ — ἄνδρα τῆς Α. Ι. Οὐλιάνοβας — ἐπισκέπτεται τήν πόλη Σιζράν καί τό χωριό Μπεστούζεβκα.
Καλοκαίρι 1892 – χειμώνας 1892-1893.	Ὁ Λένιν γράφει διαλέξεις κριτικῆς τῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντνικων καί τίς διαβάζει στούς παράνομους ὁμίλους. Οἱ διαλέξεις αὐτές ἀποτέλεσαν τό προπαρασκευαστικό ὑλικό γιά τήν ἐργασία του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».
Σεπτέμβρης – Δεκέμβρης.	Ὁ Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας συνήγορος σέ διάφορες ὑποθέσεις.

1893

Γενάρης, 5 (17).	Ὁ Λένιν ὑποβάλλει στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας αἴτηση καί ζητάει νά τοῦ δοθεῖ τό δικαίωμα νά διεκπεραιώνει δικαστικές ὑποθέσεις στή διάρκεια τοῦ 1893.
Γενάρης, 12 (24)-13 (25).	Ὁ Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας συνήγορος σέ μιά δικαστική ὑπόθεση.
Ὄχι νωρίτερα ἀπό τό Μάρτη.	Ὁ Λένιν μελετᾶ τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας»· κάνει σ'

	αὐτό σημειώσεις, ὑπολογισμούς καί ὑπογραμμίσεις. Τό βιβλίο αὐτό ἀναλύεται λεπτομερειακά στό ἄρθρο του «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή». Ὁ Λένιν ἀναφέρεται στό βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ στό ἄρθρο του «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», καί ἀργότερα στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
Μάρτης-Ἀπρίλης.	Ὁ Λένιν παρίσταται στό Πρωτοδικεῖο τῆς Σαμάρας συνήγορος σέ διάφορες δικαστικές ὑποθέσεις.
Ἄνοιξη.	Γύρω ἀπό τόν Λένιν σχηματίζεται ὁ πρῶτος ὅμιλος τῶν μαρξιστῶν τῆς Σαμάρας (Α. Π. Σκλιαρένκο, Ι. Χ. Λαλαγιάντς). Ὁ Λένιν ἑτοιμάζει καί διαβάζει στόν ὅμιλο τή διάλεξη-ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή (Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ)». Ὁ ὅμιλος ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν πρωτοπόρα νεολαία τῆς περιοχῆς τοῦ Βόλγα.
Μετά τίς 20 τοῦ Μάη (1 τοῦ Ἰούνη) – πρίν τίς 31 τοῦ Αὐγούστου (12 τοῦ Σεπτέμβρη).	Ὁ Λένιν δουλεύει πάνω στό ἄρθρο τοῦ Ν. Α. Κάρισεφ «Σκίτσα τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας» («Ρούσκογε Μπογκάτστβο», τεῦχος 5, 1893)· κάνει σ' αὐτό ὑπογραμμίσεις καί σημειώσεις στά περιθώρια.
Καλοκαίρι.	Ὁ Λένιν πηγαίνει κατά διαστήματα στό ἀγρόκτημα κοντά στό χωριό Ἀλακάγεβκα.
Αὔγουστος, 16 (28).	Ὁ Λένιν, σκοπεύοντας νά μεταφερθεῖ στό Πρωτοδικεῖο τῆς Πετρούπολης, ὑποβάλλει γι' αὐτό αἴτηση στόν πρόεδρο τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Σαμάρας καί ζητάει τήν ἔκδοση πιστοποιητικοῦ πού νά βεβαιώνει ὅτι εἶναι ἀσκούμενος δικηγόρος καί ὅτι στή διάρκεια τοῦ 1892 καί τοῦ 1893 εἶχε τό δικαίωμα νά διεκπεραιώνει δικαστικές ὑποθέσεις.
Ἀργότερα ἀπό τίς 17 (29) τοῦ Αὐγούστου.	Ὁ Λένιν, ταξιδεύοντας ἀπό τή Σαμάρα γιά τήν Πετρούπολη, σταματάει στό Νίζνι-Νόβγκοροντ, γνωρίζεται μέ τούς ἐκεῖ μαρξιστές καί παίρνει σύνδεση γιά τήν Πετρούπολη.
Τέλη τοῦ Αὐγούστου.	Ὁ Λένιν, ταξιδεύοντας γιά τήν Πετρούπολη, σταματάει στή Μόσχα καί γνωρίζεται μέ τούς ἐκεῖ μαρξιστές.
Αὔγουστος, 26 (Σεπτέμβρης, 7).	Ὁ Λένιν δουλεύει στό ἀναγνωστήριο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μουσείου Ρουμιάντσεφ (σήμερα Κρατική βιβλιοθήκη Β. Ι. Λένιν τῆς ΕΣΣΔ).
Αὔγουστος, 31 (Σεπτέμβρης, 12).	Ὁ Λένιν φθάνει στήν Πετρούπολη.

Σεπτέμβρης, 3 (15). Ὁ Λένιν προσλαμβάνεται σάν ἀσκούμενος δικηγόρος στό γραφεῖο τοῦ δικηγόρου Μ. Φ. Βολκενστέιν.

Σεπτέμβρης, ὄχι νωρίτερα ἀπό τίς 21 (3 τοῦ Ὀχτώβρη) – οὔτε ἀργότερα ἀπό τίς 25 (7 τοῦ Ὀχτώβρη). Ὁ Λένιν φτάνει στό Βλαντίμιρ γιά νά συναντηθεῖ μέ τόν Ν. Ε. Φεντοσέγεφ. Ἡ συνάντηση δέν ἔγινε γιατί ὁ Φεντοσέγεφ δέν εἶχε ἀποφυλακιστεῖ ἀκόμα.

Σεπτέμβρης 1893–1895. Ὁ Λένιν παίρνει μέρος στίς συσκέψεις τῶν ἀσκούμενων δικηγόρων καθώς καί στίς συσκέψεις τοῦ δικηγορικοῦ σώματος τοῦ Πρωτοδικείου τῆς Πετρούπολης, δίνει νομικές γνωματεύσεις καί διεκπεραιώνει δικαστικές ὑποθέσεις.

Ὁ Λένιν εἶναι ταχτικός ἐπισκέπτης τῆς Κρατικῆς δημόσιας βιβλιοθήκης (σήμερα Κρατική λαϊκή βιβλιοθήκη Σαλτικόφ-Στσεντρίν) ὅπως καί τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς Ἑταιρίας.

Ὀχτώβρης, 5 (17). Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα, τήν ἐνημερώνει γιά τίς συνθῆκες τῆς ζωῆς του καί τήν πληροφορεῖ ὅτι ἐλπίζει νά βρεῖ θέση νομικοῦ συμβούλου.

Ὀχτώβρης. Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στήν ἀδελφή του Μ. Ι. Οὐλιάνοβα, τήν πληροφορεῖ γιά τή δουλιά του στή Δημόσια βιβλιοθήκη, καί τή ρωτάει γιά τίς σπουδές της καθώς καί γιά τίς σπουδές τοῦ ἀδελφοῦ τους.

Πρίν ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1893. Ὁ Λένιν μελετᾶ τό βιβλίο «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο τοῦ Σαράτοφ, τόμ. XI, νομός Καμίσιν»· κάνει σ' αὐτό σημειώσεις, ὑπολογισμούς καί ὑπογραμμίσεις. Ἡ συλλογή χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Λένιν γιά τίς ἐργασίες του: «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» καί «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Φθινόπωρο. Ὁ Λένιν μπαίνει στό μαρξιστικό ὅμιλο τῶν φοιτητῶν-τεχνολόγων τῆς Πετρούπολης (Σ. Ι. Ραντσένκο, Β. Β. Στάρκοφ, Π. Κ. Ζαπορόζετς, Γ. Μ. Κρζιζανόβσκι, Α. Α. Βανέγεφ, Μ. Α. Σίλβιν καί ἄλλοι). Σέ μιά συνέλευση τοῦ ὁμίλου κάνει κριτική στή διάλεξη τοῦ Γ. Μπ. Κράσιν «Τό πρόβλημα τῶν ἀγορῶν».

Ὁ Λένιν γράφει τή διάλεξη-ἄρθρο «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» καί τή διαβάζει στό μαρξιστικό ὅμιλο.

Ὁ Λένιν δουλεύει πάνω στό βιβλίο «Συλλογή στρατιωτικῆς στατιστικῆς» Μέρος IV. Ρωσία. Ἐπιμ. Ν.Ν.

Ὀμπρουτσεφ· κάνει στό βιβλίο αὐτό σημειώσεις καί ὑπογραμμίσεις. Ἡ συλλογή χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Λένιν στίς ἐργασίες του: «Ἀπ' ἀφορμή τό λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν», «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» καί «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Φθινόπωρο καί χειμώνας τοῦ 1893-1894. Ὁ Λένιν συνδέεται μέ τούς πρωτοπόρους ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων τῆς Πετρούπολης (Β. Α. Σελγκούνοφ, Ι. Β. Μπάμπουσκιν καί ἄλλους).

Δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Δεκέμβρη. Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στόν Π. Π. Μάσλοφ, καί τόν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε τό γράμμα του, ὅτι τοῦ ἔστειλε τά ἄρθρα τοῦ Ν. Ε. Φεντοσέγεφ γιά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση καί ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκαγια Μίσλ» ἀρνήθηκε νά δημοσιεύσει τό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή»· τόν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει τίς παρατηρήσεις του πάνω σ' αὐτό τό ἄρθρο.

1893 ἤ 1894. Ὁ Λένιν ἀρχίζει ἀλληλογραφία μέ τόν Ν. Ε. Φεντοσέγεφ πάνω σέ ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς κοσμοθεωρίας.

1894

Ἀρχές τοῦ Γενάρη Ὁ Λένιν φτάνει στή Μόσχα.

Γενάρης, 9 (21). Ὁ Λένιν μιλάει σέ μιά παράνομη συγκέντρωση στή Μόσχα ἐνάντια στίς ἀπόψεις τοῦ ναρόντνικου Β. Β. (Β. Π. Βοροντσόφ) καί τίς ὑποβάλλει σέ συντριπτική κριτική.

Γενάρης. Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τό Νίζνι-Νόβγκοροντ καί κάνει στόν ἐκεῖ μαρξιστικό ὅμιλο διάλεξη γιά τό βιβλίο τοῦ Β. Β. «Οἱ τύχες τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Ὁ Λένιν ἐπιστρέφει στήν Πετρούπολη, ὅπου καθοδηγεῖ τήν ὁμάδα τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης καί τόν κεντρικό ἐργατικό ὅμιλο, κάνει μαθήματα σέ ἐργατικούς ὁμίλους στή συνοικία τῆς Νέβσκαγια Ζαστάβα καί σέ ἄλλες συνοικίες.

Τέλη τοῦ Φλεβάρη. Ὁ Λένιν παίρνει μέρος στή σύσκεψη τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης, πού ἔγινε στό διαμέρισμα τοῦ μηχανικοῦ Κλάσσον (στή συνοικία Ὄχτα). Στή σύσκεψη ἐκτός ἀπό τόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς πῆραν μέρος ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια, ὁ Ρ. Ε. Κλάσσον, ὁ Ι. Π. Κορομπκό, ὁ Σ. Ι. Ραντσένκο, ὁ Σερεμπρόβσκι καί

	ἄλλοι. Σ' αὐτή τή σύσκεψη ὁ Λένιν συναντήθηκε γιά πρώτη φορά μέ τήν Κρούπσκαγια.
	Ὁ Λένιν γνωρίζεται μέ τούς ἐκπροσώπους τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν»: Α. Ν. Πότρεσοφ, Π. Μπ. Στροῦβε, Μ. Ι. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι καί ἄλλους. Ἀργότερα κλείνει μαζί τους προσωρινή συμφωνία γιά πάλη ἐνάντια στούς ναρόντνικους.
Πρίν ἀπό τόν Ἀπρίλη.	Ὁ Λένιν μελετᾶ τό βιβλίο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καί τοῦ κράτους» καί μεταφράζει ἀπό τή γερμανική στή ρωσική γλώσσα ὁρισμένα μέρη του.
Ἄνοιξη-καλοκαίρι.	Ὁ Λένιν γράφει τό ἔργο «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;»· τό πρῶτο μέρος βγῆκε στήν Πετρούπολη πολυγραφημένο τόν Ἰούνη.
Μάης, 30 (Ἰούνης, 11).	Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στόν Π. Π. Μάσλοφ σχετικά μέ τίς παρατηρήσεις τοῦ τελευταίου στό ἄρθρο «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή».
Πρῶτο ἑξάμηνο τοῦ χρόνου.	Ὁ Λένιν μελετᾶ τό βιβλίο τοῦ ναρόντνικου Ν. Α. Κάρισεφ «Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν» καί κάνει σ' αὐτό σημειώσεις καί ὑπογραμμίσεις. Τό βιβλίο αὐτό ἀναφέρεται ἀπό τόν Λένιν στίς ἐργασίες του «Νέες οἰκονομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή» καί «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε»· ἀργότερα τό κριτικάρισε στό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
	Ὁ Λένιν διαβάζει στό μαρξιστικό ὅμιλο τῆς Πετρούπολης διάλεξη, μέ τήν ὁποία κάνει κριτική ἀνάλυση τοῦ βιβλίου τοῦ ναρόντνικου Κάρισεφ «Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν».
Ἰούνης, 14 (26).	Ὁ Λένιν ἀναχωρεῖ γιά τή Μόσχα. Περνάει τό καλοκαίρι κοντά σέ συγγενεῖς του στό Κουζμίνσκι, στά περίχωρα τῆς Μόσχας.
Ἰούλης.	Στήν Πετρούπολη βγαίνει πολυγραφημένη ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».
Ἰούλης–Αὔγουστος.	Ὁ Λένιν πηγαίνει στό Γκόρκι (κυβερνεῖο Βλαντίμιρ) στόν Α. Α. Γκάνσιν γιά τήν παράνομη ἔκδοση τῆς ἐργασίας του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».

Αὔγουστος, 27 (Σεπτέμβρης, 8).	Ὁ Λένιν ἐπιστρέφει ἀπό τή Μόσχα στήν Πετρούπολη.
Τέλη τοῦ Αὐγούστου.	Βγαίνει ἡ τρίτη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;» (στό Γκόρκι, τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ) ὅπως καί ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ δεύτερου μέρους στή Μόσχα.
Σεπτέμβρης.	Βγαίνει στήν Πετρούπολη παράνομα ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ τρίτου μέρους καί ἡ τέταρτη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».
Ὀχτώβρης–Νοέμβρης.	Βγαίνει στήν Πετρούπολη παράνομα ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ δεύτερου μέρους τῆς ἐργασίας τοῦ Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».
Φθινόπωρο.	Ὁ Λένιν διαβάζει στόν ὅμιλο τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης τήν ἐργασία του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ" καί πῶς πολεμοῦν τούς σοσιαλδημοκράτες;».
	Ὁ Λένιν διαβάζει σέ μιά συνέλευση τοῦ ὁμίλου τῶν μαρξιστῶν τῆς Πετρούπολης τή διάλεξη «Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία», ὅπου ὑποβάλλει σέ αὐστηρή κριτική τίς ἀστικές διαστρεβλώσεις τοῦ μαρξισμοῦ στό βιβλίο τοῦ Στροῦβε «Κριτικά σημειώματα γιά τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας».
Φθινόπωρο–χειμώνας.	Ὁ Λένιν κάνει μαθήματα σέ ἐργατικούς ὁμίλους στή συνοικία τῆς Νέβσκαγια Ζαστάβα καί τῶν συνοικιῶν Πέτερμπουργκ καί Βίμποργκ.
Δεκέμβρης, 13 (25).	Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στή Μ. Ι. Οὐλιάνοβα καί τή ρωτάει γιά τήν ὑγεία τή δική της καί τῆς μητέρας τους· ζητάει πληροφορίες γιά τή ζωή στό Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας, παραπονεῖται ὅτι τοῦ εἶναι δύσκολο νά βρεῖ τόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» καί τήν παρακαλεῖ νά ἐνημερώσει γι' αὐτό τόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ.
Δεκέμβρης, 24 (5 τοῦ Γενάρη 1895).	Ὁ Λένιν γράφει γράμμα στήν Μ. Ι. Οὐλιάνοβα καί τῆς ἐκφράζει τίς ἀνησυχίες του γιά τήν ὑγεία της καί τῆς συνιστᾶ νά μή κουράζεται πολύ· ζητάει τή γνώμη της γιά τίς ἐργασίες τοῦ Ν. Β. Σελγκουνόφ.
Τέλη τοῦ Δεκέμβρη.	Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τήν ἄρρωστη φοιτήτρια τῆς

	Ἀνώτατης Σχολῆς θηλέων (Ἰνστιτοῦτο Μπεστοῦζεφ) Σ. Π. Νεβζόροβα, μέλος τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς ὁμάδας τῆς Πετρούπολης.
Ὕστερα ἀπό τίς 24 τοῦ Δεκέμβρη (5 τοῦ Γενάρη 1895).	Ὁ Λένιν μέ τή δραστήρια συμμετοχή τοῦ ἐργάτη Ι. Β. Μπάμπουσκιν γράφει μιά προκήρυξη πρός τούς ἐργάτες τοῦ ἐργοστασίου Σεμιάνικοφ γιά τίς ταραχές πού ἔγιναν ἐκεῖ. Ἦταν ἡ πρώτη προπαγανδιστική προκήρυξη τῶν ρώσων μαρξιστῶν.
Τέλη τοῦ 1894-ἀρχές τοῦ 1895.	Ὁ Λένιν γράφει τήν ἐργασία του «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμοῦ στήν ἀστική φιλολογία)».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1894

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

ΛΕΝΙΝ

•

ΑΠΑΝΤΑ

1